Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 147 (14869) 1992 чылдың август 1, суббота

Солуңга ат салган шагы 20.40 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ

Сүт өртектерин доктаадыр чурумну өскертир дугайында

доктаалы

Россия Федерациязының Чазаанын «Хереглел барааннарының чамдык хевирлеринге өртектерин доктаадыр чурумну өскертир дугайында» 1992 чылдың май 7-де үндүрген доктаалын удуртулга болдургаш база сүттүң мөөннеп болгаш үүрмектеп садар өртектериниң аразында ылгалга немээр дотацияны бээриниң акша-хөреңгизиниң кызыгаарлыг чоруу-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаазының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың декабрь 26-да үндүргени «Сүттүң өртектерин хостуг болдурар дугайында» доктаалында айыттынган өртектерни улгаттырарының тургузуг коэффициентизин 1992 чылдың августун 5-тен эгелээш, күш чок болдурар.

2. Болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерден үүрмектеп садар четкилерже сүттү мурнунда тургустунган мөөннеп садар өртектерни ёзугаар чорудар.

3. Сүттүң үүрмектеп садар өртектерин дараазында хемчээлдерге бадылаар.

ГОСТ-узу 13277-79 болгаш 3,2 хуу үскүр, флягада саваазы сүт — бир литрниң 4 рубль 00 копеек;

ГОСТ-узу 13277-79 болгаш 1,5 хуу үскүр, флягада саваазы сүт — бир литрниң 2 рубль 00 копеек.

Тыва Республиканың Чазаазының Даргазының бирги оралакчызы В. САЛЧАК.

Конституция төлевилели: хууда бодал

КЕДИЗИН БОДАЗА ЭКИ

1992 чылдың июль 21-де № 138 (14860) «Шын» солунга «Черни саткан херээ чок» деп Доңгак Шактарның материалын кончуг кичээнгей-биле номчуп, таныштым. Шынап-ла, сөөлгү үеде солуннарга черни хуужудар, черни садар дээн материалдар бо-ла парлаттынган боор-дур. Ооң амыдырал-чуртталгага кандыг-даа ажыы чок деп бодум хуумда бодап чоруур мен. Ол чидиг айтырыг дугайында Доңгак Шактарның бижип турары кончуг чөптүг. Черни саткан херээ чок дээнин мен аажок деткиир-дир мен.

База бир бодалым бар. Чүл дээрге, чоокта чаа Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин парлаан болгай. Ону база номчудум. Ооң 13-кү чүүлүнде мынча дээн: «Чер күрүне өнчүзү, хуу өнчү боол, арендага дамчыттынып база назыда салгал дамчыттынып ээлеттинген турул болур». Ийет, чүгле салгал дамчыттынган турар дээнинге база бүрүн каттыжар мен.

Шынап-ла, черле чүү ындыг утаан-сарыылдыг кижилер ындыг доктаал-саавыр үндүрүп турар чүве ыйнаан. Чижээ, депутат Эпп-тир. Ол дээрге угаан-бодалдыг депутат кижи ышкажыл. Ол ышкаш Михаил Дамчай, Чадамба Ооржак сүглар дээн ышкаш кижилер бар-дыр. Оларның бодалдарынга таарзынмадым. Черни черле кым садып чораан чүвел, мен ниити билигниң ортумак школазын дооскан боордан башка, анаа бөдүүн чолаачы чораан кижи-дир мен. Ынчалза-даа школага өөренип даа, ажылдап-даа чораан үемде черни садар-сайгарар, күрүнениң тудуп, кылдырып каан бажын-балгадын хуужудуп, садар дээн утказыг чугаа соотту чаңгыс-даа катап дыннап чорбаан мен. Шак ындыг янзылыг система чүгле даштыкы капиталистиг күрүнелерге турганын билир мен. Ынчаарга, ам бис капиталистиг системаже шилчип бээ чыдарывыс ол бе, ынчаш? Черни садар деп чүве бистиң чурттувуска төөгүде турбаан. Ам бо сайзырангай үеде барып Сарын черни садар дээрге, кижи кайгап ханмас чүве-дир.

Ийе, рынок үези-дир, ынчаарга, рынок рынок-ла ыйнаан. Ооң херээ дээш-ле черивисти садыглап, дедир баарывыска, черле ооң эки чүве үнмес. Бир эвес черни садар дээн дижик, ийе, шынап-ла, даштыкы чурттардан аалчыларывыс келгеш, бүдүн-бүдүн хову-шөлдерни садып алгаш баарга, бистер анаа, бөдүүн кижилер каяа, канчап амыдырап-чурттаар бис, ынчаш? Ооң ыңай чүгле тыва чоңга садарга, а хөй ажы-төлдүг кижилер, бот-мелер чер садып алыр акша-хөреңгини кайыын тывар чүвел? Черни хову-хоачзу-биле садып ап ыдаар улус бар болбайн аан. А ийи талазында. Тывада чурттап, ажылдап турар өске национал кижилерин канчаарыл? Ийе, чамдык чиижен-төтчеглекчи улус кайы хөй болгай. Олар база-ла хөй-хөй хову-шөлдерни күзелдин-биле садып алгаш баргылаар. Ооң соонда ол садып алган черинге ажылдадыр дээш Саян артындан хамык дөргүл-төрелдерин эккеп туруп бээри чажыт эвес-ле болгай. Шак ындыг байдал черле шынчы эвес херек-тир. А үш талазында, аарыг-аржык кижилер, инвалидтер, пенсионерлер каяа, канчап амыдырап-чурттаар чүвел? Бичии өг орну хире шөлге чүнү тарып алыр боор. Черле черни садар деп чүве шуут шын эвес чорук-тур. Ооң кедерезе, ооң алгыш-кырыш, аас-дыл, шош-содаа, бот-боттарын хүндүлешпес чөрүлдээ үнери чайлаш чок. Ынчанмайн канчаар, черни садып алган кижи анаа тараа, арбай, ногаа тарып алгаш, ооң дүжүдүн садыглап, бай-шыырак, шыдалдыг, машина-техникалыг чурттаай. А чери чок кижи каяа арбай, ногаа тарып алырыл?

Өлүм-чидим болгай, камык ажы-төлүвүстү канчаар бис, а ажы-төлүвүстүң ажы-төлүн канчап камгалаарыл? Ёзулугла бүүраашкын болганы ол-дур. Ооң ыңай демги хөй чер садып алган кижилер, черинин берген орулгазы-биле чүнү-даа садып ап болгай. Ооң орнунга кижи бүрүзүн чер ажылы кылырынга өөредип, кижизидип, чер ажылын нептередир дугайында агитация кылыр болза, ол харын кижилерге ажыктыг, буянныг чорук болур ийик. Амгы аныяк ажы-төлүвүстү чер ажылынга өөредип, кижизидип, оларның келир үезинге чаагай чоруктан кылыр болзувусса, ол дыка-ла ажыктыг болур-дур. Улуг-биче чонувуска буянныг чоруктан көргүскээ эки ышкаш-тыр.

Ийи чаңгыс ындыг угаан-медерел чок кижилерниң аайынга кирер болзувусса, ат болганывыс ол. Черни садар деп турар кижилер дээрге, кандыг-бир политиктиг орулгалыг улус ышкаш-тыр. Олар чүгле боттарын бодап, азы хадунмаларын байыдарын бодап турар. А бүгү тыва чон дугайында, аныяктар дугайында, чаш ажы-төл дугайында чүнү-даа бодавайн, билбейн турар улус-тур. Өскээр чугаалаарга, чайгылып турар дээрим ол. Ындыгларга амгы бо берге үе-шагда орук берген херээ чок. Мен дедир агитация биживейн-дир мен. Чүгле экини күзеп, тыва чонум, тыва аныяктар чаагай ажыл-херекке чаңчыгып, амыдырап-чурттазын дээш бижип ор мен. Чүү-даа чүве хемчээлдиг болгай. Черни-биле садып, эжелеп алырга, өске кижилер канчаарыл? Ынчангаш база катап сагындырып бижип көрейн. Черни садар дивейн, черни кижи бүрүзү шын, камныг, хумагалыг ажыглап, ооң эки орулгазы ап билир кылдыр өөредип, чанчыктырары кедилиг болур эвеспе.

Янчат БҮРБҮ.

Чаа-Хөл район.
Ак-Туруг суур.

ТАРАА, НОГАА ШӨЛДЕРИНДЕ

Бай-Тайга районнуң ажыл-агыйларының бо чылын тараа тараан черинин шөлү 1433 га. Ооң 1283 тонна тараа аймаан алырын планнаан. Тускай дүгуржуп, шиитпирлээнин ёзугаар кызыл-тасты 600, арбайны 310, суланы 480 га черде чашкан. Ажыл-агыйлар аайы-биле алырга, тараа культураларын эң-не хөйнү «Тээли» совхоз тараан. Ооң ниити шөлү 600 га боол турар. Мурнуку чылдарда чинге-тарааны тарыза-даа, хензиг черге тарып, олче сагыш салбайн турган. Бо чылын ону 43 га черде немей чашкан.

Хүннүң чугула айтырыы — суггарылга. Ол — элбек дүжүттүң магадылалы дээрзи билдингир. Ынчангаш суггарылгаже кичээнгейни угландырган. Часкы үеде суггат суу хунаажы бээр таварылгалар турган, а ам суг четчир болгаш хову-шөлде суггат дек-дески чоруп турар. Кандаашкынныг чылда ону баксырадыр болза, хоозуралга алзып болур дээрзин суггатчылар ханы билип, хүлээнген ажылынга харысаалгазын улам улгаттырган.

Ногаа аймаан Бай-Тайгада чыл санында чоорту көвүдедир олуртуп турар апарган. Ол талазы-биле ногаажыларның дуржулгазы база немежип оргары чугаажок. Бо чылын ниити-биле 35 га черде картофельди олурткан, ооң 310 тонна дүжүттү алыр сорулгалыг. Эрткен чылын бир га черден ортумаа-биле 22 центнер картофельди ажаап алган. 90 центнер чедир ажаап аары берге-ле, ынчаны алыр дээр болза-ла, карак кызыл ажаап-тежээр, күш үндүрер апаар.

Эрткен чылын «Кызыл-Даг» совхоз 47 тонна картофельди ажаап алган. Ол кожуунда эң-не эки көргүзүг болган: бир га черден ортумаа-биле 94 центнер картофельди алганы ол. Галина Доңгактың удурткан аренда керээзи-биле ажылдап турган звено эки түңнелдерни чедип ап, шаңнап-мактаткан. Черле ынчаш, Г. Ч. Доңгактың удуртканы звено ооң мурнунда-даа чылдарда эки ажылдап келген. Ооң аңгыда «Тээли» совхоз база эрткен чылын хөй дүжүттү алган. Картофельдиң күрүнеге садып-даа турган-дыр. Огурец, капустазы база-ла эки дүжүттүг болган. Бо чылын огородта, хову-шөлдерде хоралыг курттар көвүдээн, элбек дүжүт алырынга улуг шаптараазын болуп турар. «Тээли» совхозтуң төп хову бригадазында Моңгуш Тановтуң звенозунун ногаажылары капуста өзүмнерин курт үрегдеп каапканынга аажок хараадап турдулар. Хораннап турда-ла, алдырбайн турары олар-биле чугаадан илереди.

Районда ниитизи-биле 10 га черде янзы-бүрү ногаа аймаан — капустаны, огурецти, согуннаны олурткан. Ам ооң ажаалдазындан дүжүттү алыр-албазы дорт хамааржыр. Тускай эртемниг специалистер бо айтырыгны шыңгыы кичээнгейге алза чугула.

Мал чеминиң белеткелинге эрткен чылын тывылгараан мурнакчылар ышкаш, бөгүн кижи бүрүзү ынчаар ажылдаар болза.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

МАЛЧЫННАР ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

Бо чылдын бирги чартыының түңнелдерин Тес-Хем районда Ак-Эрик аттыг коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң малчыннары чыглып келгеш, ийи кезек черге болган хуралынга чугаалашкан. Анаа кол айтырыг — малчыннарның социал камгалалын экижидериниң дугайы болган. Мал ажылында чедер-четпестер дугайын, малчыннарның амгы байдалының дүвүренчиг болу бергенинин дугайын улуг зоотехник Севээн Оюн бодунуң кылганы дыңнадыынга чугаалаан.

Малчыннар боттарының талазындан негелде салган: ажыл-агый ам кооператив апаар болганда, малчын бүрүзүнүң акша-шалыңының талазы-биле эде санаашкынны дүрген чорудар, амыдырал-чурттаганы экижидерп-биле боттуг дузаны көргүзер, кижилерниң кадыкшыл байдалын доктаамал хайгааралга алыр. Шалынны өстүрер талазы-биле айтырыгга долу харыыны экономист Буду-Санаа Даку берген.

Мал чеминиң белеткелинге малчыннар киржир болган. Хуралга мурнакчыларны шаңнап-мактаан.

Дашоол ТАНОВ.
Тес-Хем район.

ЧУРУКТА: № 81 тудуг эргелелиниң бригадазының ажылчыннары. Ооң ажылын хоочун болгаш дуржулгалыг тудугжу Николай Петрович Купцов удуртуп турар. Бо ажыл-ишчилер Кызылда элээн хөй тудугларны ажыглалда киирген.

Олар ийи үстүп алгаш, бажыңнарның ханаларын салып, ооң өске-даа тудуг-монтаж ажылдарын бедик шынар-биле, кыска хуусаада кылып келгеннер. Шалыпчы бригада удавас Кызылга малчыннар гостиницазын тудуп эгелээр. Ол бажың чеди каът болур.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КОНСТИТУЦИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА-ның корр.). Россия Федерациязының улус депутаттарының бо чылдың апрельде эрткен VI Съездизиниң концепциязын (ниити үг-шиин) чүүлдүг деп көргени Россияның чаа Конституциязының төлевилелинге чамдык эдиглерни Президент Борис Ельцин Конституция комиссиязының июль 29-та Кремльге эрткен хуралынга саналдап киирген. Эдилгелер бирги ээлчегде күүседир эрге чагырганы быжыглаарынга болгаш ооң ажылының дээштиин бедидеринге хамааржышкан. Чаа Конституцияны 1993 чылга чедир хүлээп алыры чигзиничиг дээр бодалды Борис Ельцин илереткен, ону хүлээп алырда, референдум херек апаары чадавас.

Конституция комиссиязының хуралдарынга маңаа чедир «этиктиг чылдагааннар-биле» киришпейн турган мен, ам доктаамал киржир мен деп, Президент аазаан. Комиссияның сорулгазы болза, кайы-бир төлевилелди киирип келгенин олчаан арыгга арттырарында эвес, а бүгү-ле эки чүүлдерни анаа сиңирип киирери болур деп, ол айыткан.

Борис Ельциниң айытканы-биле, ол Конституция төлевилелинге үш аңгы бөлүк эдилгелерни киирер. Биргизи, күүсекчи эрге-чагырганың бүрүн эргелеринге хамааржыр, ийигизи — чуртта амгы үеде болуп турар өскерилгелерни барымдаалап кииртинген. Үштүзү, Конституцияның шилчилге үе-чадазынга көрдүнген чүүлдеринге хамааржыр. Ол кезектиң чүүлдери, Борис Ельцинниң чугаалааны-биле, күрүне эрге-чагыргазының органнарының реформаторжу ажыл-чорудулгазынга эң-не таарымчалыг байдалдарны тургузар ужурлуг.

Ооң айытканы-биле, күүсекчи эрге-чагырганы күштелдирери диктатураже чүткүл дугайын херечилеп турар эвес, а реформаларны дээштиг боттандырып чорударынга эрге жок чугула. «Мээң туружум чаңгыс аай: кандыг-даа диктатураның шыңгыы удурланыкчызы мен, ынчалза-даа күштүг демократтыг күрүнениң талалакчызы мен» деп, ол медеглээн.

Съездиге чугаалажып көрүп турган Конституция төлевилелиниң 16 база 17 эгелеринге ооң киирген эң чугула эдилгелеринге Борис Ельцин доктааган. Чижээ, бирги кезектиң — Конституцияның туруштуп үндезиннери — чүүлдериниң, ужазын чүгле Россия Федерациязының референдуму-биле, бүгү улустуң бадылаашкыны-биле өскертип болурун ол саналдаан. Россияның Конституциязынга социал болгаш национал өжээнништек чорукту болгаш көөр хөөн чок чорукту пропагандалап турар органнизацияларның болгаш каттыжыышкыннарның ажыл-чорудулгазын доот хоруп турар чүүл турар ужурлуг деп, Президент айыткан.

Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге чагыргаларының аразында таарымчалыг дүүштүрүлгени чедип алыры-биле Президентиниң кандыг-бир актыны эрттирбейн баар эргезин депутаттарның хөй кезиинин эвес, а үштүң ийи кезиинин бадылаашкыны-биле күш чок болдурарын Б. Ельцин база саналдаан. Ооң ыңай ол Президентиниң оларның негелдези-биле Дээди Совет референдумнарны чарлаар кижилерниң санынга киирерин саналдаан. Президентиниң бодунуң чанынга чөвүлекчи база дузалал органнарын тургузар, күүсекчи эрге-чагырганың тургузуглазын эде чаартыр, ону ооң соонда Дээди Советке бадылаадыр, Президентиниң республикаларда, областарда, округтарда төлээлекчилерин томуйлаар эргезин Конституцияга быжыглаар саналдарын чугаалаан.

Шилчилге үе-чадазында Президент Федерациянын хоойлужудулга кавызынга ылаптыг тодараткан айтырыглар талазы-биле Чарлыктарны үндүрер эргелиг болур ужурлуг деп, ол санап турар.

Конституция хүлээп алырының механизмин Борис Ельцин онзагай ужур-дузалыг айтырыг деп айыткан. Ол эң-не демократчы болур ужурлуг база чиитилелге деткимченнин алгаи турар.

Президент Ельцин улус депутаттарының съездилериниң дугайында айтырыгга онзалап доктааган. «Ол дээрге делегей практиказында бүжыглаттынмаан, парламентиниң чагырар ындыг артык кылымал тургузуг боор турар» деп, ол айыткан. Ынчангаш ол эрге-чагыргаларның дүүшкээнге багай салдар чедирип турар. «Ам ооң салым-чолун эгидилге чокка шиитпирлээр апаар, чоннуң референдуму-биле хүлээп алыры чадавас чаа Конституция ёзугаар ооң салым-чолун шиитпирлээр херек» деп, ол айыткан.

«Шынга» харыы

«34 МАШИНА КАЙДА БАРГАНЫЛ?»

Бо чылдың июль 9-та «Шын» солуңга «34 машина кайда барганыл?» деп эгелиг чүүл парлаттынган. Ында «Тыва автотранспорт» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының удуртукчуларының шиитпири-биле чамдык автомобильдерни садып-саарып турарының дугайын шүгүмчүлээн. Каттыжыышкынның чиңгине директору Н. Б. Дьяков ол чүүлге хамаарыштыр харыыны «Шын» солуунче чорудкан. Ында чугаалап турары болза:

«34 машина кайда барганыл?» деп эгелиг чүүлдү «Тыва автотранс» девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының бүдүрүлгелериниң директорларының болгаш профкомнар даргаларының чөвүлелинге чугаалажып көрген. Автомобильдерниң чамдыктарын бүдүрүлгеге эргежок чугула апарганындан саткан.

«Тыва автотранс» ДБК Уставының 3, 4 пункттуларын ёзугаар боттарының акша-хөреңгизин каттыштырган, каттыжыышкынның чагыргазында автобүдүрүлгелерниң болгаш өске-даа органзацияларның ажылчыннарының чуртталга бажыңнарын, социал культура объектилерин ниити күш-биле тудуп турар.

Ынчангаш сөөлгү үш чылдың иштинде Кызыл хоорайга физио-эмнелге болгаш профилактика кабинеттерлиг спорткомплексти, столоваялыг, аалчылар бажыңныг болгаш машиналар турар чылыг гаражтыг чолаачылар дыштаныр черни; Абаза хоорайда — республикадан даг-дүгү сөөртүп турар чолаачыларга аалчылар бажыңын болгаш столованы; Кызыл хоорайның 2-ги АТБ-зинде чартык кожуглар септээр черни болгаш үргүлдер садып туткан. Ол ышкаш 128 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуу дооступ турар. 60 орунныг стационарлыг болгаш хүнде 50 кижини хүлээп алыр поликлиниканың, сес-сес квартиралыг 15 болгаш ийи-ийи квартиралыг 10 чуртталга бажыңнарындан тургустунган хоорайжыгаштың тудуу база дооступ турар. Кызылдың № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезинде чартык кожуглары септээр черин кылып турар.

128 квартиралыг чурттаглга бажыңындан аңгы бүгү тудугларны каттыжыышкынның көжүп чоруур механизастаттынган колонназының күжү-биле кылып турар-даа болза, цемент, демир-бетон кылыглары, түүйбү, металл, хоорлалар, арматура болгаш өске-даа чугула чүүлдерни алырының фондулары-биле хандыртынмайн турар. Ооң ужурундан үстүнде айыттынган материалдарны шуптузун республика даштындан садып алыр ужурга таваржып турар. Ынчаарга тудуг материалдарының ээлери оларны чүгле автомобильдерге орнаарынга чөпшээрежип турганнар. Каттыжыышкынның талазындан ооң өске бээр кылдыр саналдаар чүүлдери чок. Фондулан аңгыда өске таланың органзацияларындан 1000 кубометр ажыг фундамент блоктарын, 649 демир-бетон плиткаларны, бир миллион ажыг саманыг түүйбүну, хана материалдарын, бир муң тонна ажыг цементиги болгаш хөй санныг өске-даа тудуг техниказын садып алган.

Ол ышкаш республиканың чамдык совхозтарынга керээ ёзугаар автомобильдер база дамчыдып берген. Оларның орнунга эът алган. 1991 чылда ажылчыннар чиик өртектер-биле 35 килограмм чедир, 1992 чылда — 25 килограмм чедир эътти алганнар. Ажыл төлевириниң бээриниң соңгаарлаттынып турганы-биле холбаштыр эътти ажыл төлевиринге киириштир берип турган.

Чиңгине директорнуң адынга ол автомобильдерни садар дээн дужаалдарга ат салып турганы дээш бурууладашкынны хүлээп ап болбас. Чүге дээрге каттыжыышкынның уставын ёзугаар артыкшылдыг кол эт-хөреңгини, чиг эътти, материалдарны садып-сайгарар эргени анаа берип турар болгай. Автомобильдерни күрүм ёзугаар үргүлчүлелдиг үениң иштинде ажыглааныңын болгаш хөй маннадып, эдилээниниң соонда, коммерция ажыглалынга ажыы чок деп көргениниң соонда садып турган.

РФ-тиң Дээди Совединиң 1991 чылдың октябрь 11-де доктаалы-биле бүдүрүлгелерниң ажыл-агый болгаш айтыышкын бээр ажыл-херектеринге үстүкү органзацияларның холгаарлап киржирин хоруп каан. Ол хүнден эгелээш каттыжыышкын транспорт аймаан сайгарарының айтыышкыннарын бербестээн. Ынчаарда үеле Кызылдың ПАТБ-зи ССРЭ-ниң «ССРЭ-де бүдүрүлгелер (каттыжыышкыннар) дугайында» күштүг боор турган Хоойлузун, а ол ышкаш РСФСР-ниң «Бүдүрүлгелер болгаш бүдүрүлге ээлериниң ажыл-чорудулгазының дугайында» Хоойлузун удуртулга болдуруп, херек чок апарган автомобильдерни боду-ла сайгарар, ооң алдынган акша-хөреңгини чаа автомобильдерни садып алыры-биле бүдүрүлге хөгжүлдезиниң фондузунче киирер эргелиг турган.

Күштүг боор турар Саавырны ёзугаар КАН үстүкү органзацияның дужаалы чокка автомобильдерни сандан үндүр биживейн турган ужурундан шимчээр составты сайгарарының иланнативазы бүдүрүлгелерден эгелеп турза-даа, каттыжыышкынның талазындан дужаалдарны үндүрүп турган.

Г. Н. Павловка ГАЗ-24 «Волга» дээр чиик автомобильди саларының чөпшээрелин бербээн турган. Кажан ону садыпканының факт-барымдаазы билдинип келирге, Г. Н. Павловтуң болгаш автомобильди бодунуң туразы-биле садыпкан В. А. Ханаринниң дугайында материалдарны Тыва Республиканың Прокуратуразынче болгаш ИХМ-че чорудкан турган. Павловту каттыжыышкынның чиңгине директорунуң оралакчызы албан-дужаалындан болгаш Ханаринни хостааш, ажылдан үндүрген.

Автомобильдерни садар сайгарарда бүдүрүлгелер директорларының чөвүлели-биле дүгүржүп турган. Чүге дээрге тудуг материалдарының алырынга бирги ээлчегде бүдүрүлгелер сонуургалдыг.

Директорлар чөвүлели «34 машина кайда барганыл?» — деп чүүлдү сайгарып көрүп турганының үезинде автомобильдерниң ооң-биле дүгүрүшканың ёзугаар сайгарып турганы база катап бадыткаттынган.

Автомобильдерниң хөй кезиин бүдүрүлгелерге 20-25 болгаш ооң-даа хөй чылда ажылдаан боттарының ажылчыннарынга саткан.

Н. Б. ДЬЯКОВ.
«Тыва автотранспорт» ДБК-ның чиңгине директору.

АКЦИЯЛАРНЫ ҮЛЕШКЕН

Тыва Республиканың моон мурнунда турган садыг-харылзаштырылга компаниязы чоокта чаа акционерлиг ниитилел кылдыр эде тургустунган. Чүге дээрге ооң мурнунда турган структураны өскертип, чамдык кызыгаарларны кылган. Ооң түңнелинде үе-шагның негелдезин ёзугаар ол компания акционерлиг ниитилел болу берген. Амгы үеде ук компанияның бүдүрүлге, албан черлеринде 250 хире кижи ажылдап турар. Ол дээрге хөй кезиинде инженер-техниктиг ажылдакчылар, специалистер болгаш ажылчыннар болуп турар.

Бүдүрүлге черниң келир үеде материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларын магадылаар база ында ажылдап турар кижилерниң материалдыг сонуургалын көдүрер сорулга-биле компания акциялар үлежилгезин органзастаан. Компанияның ур үеде ажылдап келген специалистеринге болгаш өске-даа хоочуннарга чиңгелделиг акцияларны тывыскан. Ол дээрге 7, 10, 15, 20 чылдан ажыр ажылдаан кижилер болуп турар. Ындыгларның саны компанияда бо хүнде эвээш эвес болуп турар. Ынчангаш ук компанияның ажылдакчылары амдыызында акцияларны кижи бүрүзүле шыдаар шаа-биле садып алгаш, бүдүн чыл болган соонда боттарының салыышкыннарындан орулганы алыр эргелиг.

Акцияны садып алган кижи өске бүдүрүлге черинге ажылдай бергеш-даа, өске чуртка, область, крайга чурттай-даа бээр болза, чогуур үезинде келгеш, киирген салыышкынының барымдаалап, бодунуң орулгазын алыр эргелиг. Чижээлээрге, компанияның ажылдакчызы бир акция дээш 700 рубльди бо хүнде төлеп каан болза, бир чыл болганда ол бодунуң салыышкыны дээш 1 муң рубльди алыр эргелиг. Компанияның чамдык хоочун ажылдакчылары харын-даа 20-30-ден хөй акцияларны садып алган.

Акция садып алыры чогум ажыктыг бе, азы ажык чок бе, орулгазы чүл, кедилиг бе дээрзиниң дугайында ук компанияның чиңгине директору Б. Т. Санчы хурал эгезинде тайылбырлаан болгаш билдинмес айтырыгларга хамаарыштыр тодаргай харыыларны берген. Чогум-на ооң соонда коллектив кежигүннери чүвениң ужур-чөвүн ам билгеш, акцияларны деңге үлежир дугайында айтырыгны тургускан. Ындыг-даа болза ында чамдык кижилер бир-ийи чыл ажылдап турар, өскелери 20-30 чыл ажылдап турары-биле холбаштыр айтырыгны бир янзы шиитпирлеп, хөй чылдар ажылдаан улуска хөй акцияларны саткан. Ынчангаш эгезинде акция садып алыр кижи бүрүзү ниити түңнүң 25 хуузун ажыл төлевиринден шилчидер кылдыр дүгүрүшкен.

Акционер ниитилели бодунуң хуралынга мындыг чүүлдү база чугаалашкан. Ооң кежигүнү кижи ажылдан озалдаар, ажыл үезинде ээнрик азы кандыг-бир чурум үрел, ээриктер сергедир черге хонар болза ооң орулгазының каш хуузун казыыр.

Акция дээрге акция-ла болгай. Ынчангаш бо компания моон соңгаар бодунуң ажыл-чорудулгазын улам сайзырадып, эки ажылдаар болза орулга, материалдыг курлавырлар хөй болур. Ындыг-даа болза бир эвес компания орулга чок, акша төгерик албастай бээр болза, акция садып алган акционерлер орулга чок артып каап болур. Ынчангаш ам кол сорулга — эки ажылдаар, рынок үезиниң негелдезин ёзугаар эки сайгарып апаар.

Виктор КАРА-САЛ.

«ШАПШААЛ»: ТУРИСЧИ БИЧЕ БҮДҮРҮЛГЕ

Барыын-Хемчик районда моокта чаа база бир биче бүдүрүлгени бүрүткээш, ба-дылаан. Ол биче бүдүрүлгениң онзагай туружу болза, са-дыг-саарылга-даа кылбас, ту-дуг-суур-даа тутпас, а аян-чорукчу сонуургак кижилерге ук районда Тываның ховар дээн чараш-чаагай бойдус бүдүмелдерин сонуургадыры болгаш болгандыр турар бойдус чүүлдерин камнап-хумагалаарынга оларны кижизидип, чаңчыктырары боор турар. Ол чаа тургустунган биче бүдүрүлгениң ады «Шапшаал» дээр. Хемчик бажында, Тыва кызыгаарынга, Шапшаал сыны бедий берген, меңгилери чайын-даа эривес чыдар. Биче бүдүрүлгени аңаа тураскаадып, мынчаар адаан.

«Шапшаалдың» кол-ла сорулгазы болза, чон ортузунга туризмни калбартып, сайзырадыры боор турар. Хөй акша-хереглэ чарыгдал, ырак-узак черлер кезиириниң орнунга «Шапшаал» биче бүдүрүлгениң ажылында Барыын Тываның эң-не каас-чараш бойдузун болгаш төөгүлүг черлеринге, даглар, хемнер болгаш хөлдеринче оон дузазы-биле аян-чорук кылыры шуут чок, солун-даа болуру билдингир-дир. Ынчангаш турисчи путёвка тывар дээш шуут Кызыл хоорайга чедери, хөй чарыгдалдар үндүрери таарымча чок болбайн аан. Оон орнунга бистиң «Шапшаалга» келгеш, оон кашу-даа путёвканы алгаш, төрээн оран-чуртка мага хандыр аян-чорук кылып, сонуургалдыг черлерге чедип болур силер. Ол хамаанчок, улустуң шилилдээр, таарымчалыг үези болур чайын Тожунуң Азасче чоруп, аңаа дыштаныр, туристер путёвканы безин оон ап болур арга бар.

Совет Эвилелиниң бүстүү дүшкениниң соонда, Саян ажар, турисчи путёвкалар кулээр кижилер ховартааны билдингир. Оруукка чоруур билет ортаа дыка аартаан, аңы-тээ айтырыы бергедээн. Чорукка оон ужурунда чурт иштинге туризмни болгаш экскурсиялаашкынны калбартып чорударының чугула апарганының чылдагааны ында.

Барыын-Хемчик районда төөгүлүг болгаш онза чараш черлер-ле хөй болгай. «Шапшаал» чижээ, мындыг черлер-биле элээн турисчи оруктарны доктаадыпкан: Үстүг-Хая, Бижиктиг-Хая, Малгаш-Бежык шивээзи, Шивээлиг-Даг, Ак-Алаш нииги, балык ажылап-естүрүп турар Ногаан-Хөл, Сүт-Хөл болгаш оон-даа өске черлерже чедип болур. Туристерни бо солун черлерге автобустар-биле чедирер болгаш кыштаар чер-бээр боор турар. Бир эвес бедик даг-даштыг черлерни сонуургаар кижилер туристер чагыг киирер болза, оларны Бай-Тайгага, Мөңгүн-Тайгага болгаш Мөңгүлекке-даа чедирип болур.

Бир эвес кызыгаар эрттирилгезиниң дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээптер болза, туристерни Ак-Довурактан Моолче-даа киирер. Ол чурттуң арат-чону-биле таныштырып, төөгүлүг, чараш черлери-биле таныштырып болурунуң аргазы бар. Оон-даа ырак черлерже аян-чорукту организастап болур. Чижээ, келир күзүн Бурятияның Иволга хүрээзинче бир бөлүк кижилерни самолёт-биле экскурсиялаар чорудары планнап турар.

«Шапшаалдың» уставында ырак эвес келир үеде даштыкы-даа кижилерни район иштинге, Тывага аян-чорукче чалап болурунуң аргаларын тывар апаар ол биче бүдүрүлгениң удуртукчузу М. Б. Ховалыг чугаалап турар.

Биче бүдүрүлгениң кадр айтырыын шиитпирлээрде берге тургаан турар. Чижээ, аңаа экскурсоводтар, удекчилер, чурук тырттырыкчылары, поварлар чугула херек апарган. Ындыг хүлээлгелерни күүседири-биле орус, тыва болгаш өске-даа дылдарны билир аныяк оолдарны болгаш кыстарны чалап турар. Амдызында Ак-Довурактың «Мөңгүлек» турисчи клувунуң киржилгези-биле ажылды чорудар.

Бойдусту камгалаарының айтырыы база-ла «Шапшаалдың» кол сорулгазы болур ужурлуг. Бөгүнгү өртек-үнелерни алырга, бо турисчи биче бүдүрүлгениң ачы-дузазы ындыг-ла аар эвес. Ынчалза-даа чарыгдалдар үнези көвүдээр болза, оон элээн өзе бериш болур.

Республика иштинге аян-чорук кылыр күзелдиг кижилер Ак-Довурак хоорайда «Тыва аяг-дугу» комбинаттың профилакторийинден бүгү айтырыгларны тодарадып ап болур.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның № 81 тудуг эргелелиниң дашчызы, бызаңчызы Аппа Донгакович Кундактың бедик бажыңнарны тудуп турганын каш-даа катап көрген мен. Туунбулар-биле хана салырынга бедик мергежилдиг. Хоодугну кылырын, демир-бетон оргаларны кудуп билир.

Аппа Кундак тудугларын дүрген кылып, ажыглалга киирипкеш, ажылын үнеледип, шаңнадып-мактадып-даа чораан. 81 дугаарлыг тудуг эргелелиниң бригадазы-биле ол демнежип, элээн хөй бажыңнарны ажыглалга киирген.

Бо хүннерде ол эштери-биле Тыва Республиканың төвүнде малчыннарның гостиницазының таваан салып эгелээн. Удавас тудугнуң ханалары бедип эгелээр. Аңаа алыглаар демир-бетонну, туунбуну, манзаны болгаш оон өске-даа чугула материалдарны эккеп дужурген.

Бо дашчылар, бызаңчылар чамдык хүннерде парлаалга ажылдакчыларының чурттаар бажыңында чедир кылдынмаан чүүлдерни база кээп кылып эгелээн. Ийи хонуу бурунгаар олар ол беш каът бажыңның эжиктериниң дужунда бичии ханалар салырынче киргеннер.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Төлевилелге хамааарыштыр

ТОДАРГАЙ УТКАЛЫГ БОЛДУРАР

Бөгүнгү шимчээшкинниң болгаш дүргениниң байдалдары-биле ылгалып турар мындыг үеде дег бистер мурнунда чурттап, амыдырап чорбаан бис. Ылангыя бөгүнгү болуп турар чүүлдерни баш удур бодаар арга чок турган.

Ындыг-даа болза, эртки деже эглип, чамдык чүүлдерге хамаарыштыр доктаавас аргавыс чок. Ылангыя бүдүн чартык чыл бурунгаар Тыва Республиканың бот-догуннаашкынының дугайында Уткуулганы болгаш ол талазы-биле ТР Дээди Советиниң тускай документизин хүлээп алган.

Ынчалза-даа бот-догуннаашкының дугайында чарлаашкынның чаңгызы хоочун дүрген орте берген болгаш ам ол чүүл барык чүгле ат кырында арткан деп болур.

Оон чылдагааннары херек кырында амгы үеде каракка көстүп турар. Ол дугайында бөгүн солуннарга адап, парлаан ажыы чок. Чүге дизе ол аваа-ла мегелээшкин дир дээрзиниң дугайында дыка хөй кижилер ынчан билип турган-даа, ам билип-даа турар апарган.

Ынчангаш бо удаада Конституцияның төлевилелинге Тываның чоңу тодаргай уткалыг чүүлдү киирип болур аргалыг болуп турар.

Республиканың хамаатыларының амыдыралынга кончуг чугула болуп турар бо документтиң Бот-догуннаал Тываның Улусчу партиязының болгаш «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күскомнарының каттышкан хуралдарынга кирзэглиг чугаалажып көрген.

Политиктиг демиселдиң чамдык айтырыгларынга, ылангыя Тываның Россияның составындан аңгылаанырының айтырыын шиитпирлээринге референдумну эрттирер дугайында база чоннуң бот-башкарыр эргезин камгалаарынга белеткенип илереттинишкен. Тыва күрүнениң хамаарышпас чоруун чедип алырының өске аргазы бар дээрзиниң түңнелинге келген бис.

Конституция төлевилелин сайгарып чугаалашкаш, дараазында чүүлдерни аңаа киирип тур бис.

1-ги чүүлдүң үшкү абзазынга мындыг эдилгени киирер: **Тыва Республика Россия Федерациязының составынга кирер болгаш Федеративтиг Керээниң принциптеринге үндезилээш, бүгү-чоннуң референдумун барымдаалап, Россия Федерациязының составындан үнер эргелиг».**

Бистиң болза турарывыс-биле алырга, бо дээрге чоннуң бот-башкарыыр эрге-шөлээзиниң эң дептиилгелиг аргазы болур ужурлуг.

«Хостуг Тываның» улусчу фронтузунуң туружундан көөр болза, ол бодунуң бирги хуралынга хүлээп алганы референдум эрттирер дугайында айтырыгны белеткээрин кезек үеде соңгаарлаткан.

Чер дугайында айтырыг Тывага кол черни ээлеп турар. Ынчангаш чингилей политиктиг организациялар, оон кежигүннериниң күзел-соруун барымдаалааш, 13-кү чүүлдүң ийиги абзазында «Хууда» деп сөстү «Коллективтиг» деп киирерин саналдаан тур.

Ол 13-кү чүүлдүң үшкү абзазы кылдыр немей **«Тыва Республикага чүгле оон хамаатыларының бүгү-улусчу референдуму чорударындан аңгыда черни садып алырын болгаш садарын болдурбас».**

Республиканың түс черни онза талаларын база бот-догуннаашкыны барымдаалаа, Россияның кеземче болгаш кеземче-чорудулга кодекстеринге чөрүшпес, харын аңаа немелделерин киирип турар кеземче болгаш кеземче-чорудулга кодекстерин биске кылыры чугула. Бо талазы-биле республиканың чонуу кончуг чугула айтырыгны кедүрүп турар. Ылангыя мал оорлаашкыны-биле холбашкан. Ынчангаш **«даштыкы болгаш иштики политика»** деп сөстерниң соонга, биче сек сөглүүте **«кеземче болгаш кеземче-чорудулга кодекстерин хүлээп алыр»** деп немеп киирерин саналдап тур бис.

Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) бистиң саналдарывыс мындыг. Чон бо немелделерни киириринге деткимчени көргүзер боор дээрзинге идегедивис. Чүге дизе Тывавыстың келир үези оон дыка хамааржыр.

БТУП-нуң болгаш «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң депутаттар бөлүүнге болгаш оларның талалакчыларынга ам болур сессияга бүгү чоннуң референдумун эрттирериниң талазы-биле үстүнде үш чүүл айтырыгны чугаалажып киирерин Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр үеге чедир саналдаан.

БТУП-нуң политкүскому болгаш «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң күскому

ТҮҢНЕЛИ ЧҮГЕ ЧОГУЛ?

Чонуң айтырыгларын, шүгүмчүлелдиг чагааларын солуннарга парлап, радиога, телевидениеге дамчыдып турарынга өөрүүр, оларны сонуургап номчуур, көөр, дыңнаар кижи-дир мен. Ынчалдажок шүгүмчүлелдиг материалдарның түңнелдериниң дугайында харыы бербейн баарга, дыка хомуданчыг болур-дур. Оон чижээнге дараазында чүүлдерни адаайн. 1990 чылдың март 3-те «Тываның аныяктары» солунга Мария Сагаан-оолдуң «Ырак черже кежик дилеп...» деп чүүлүнде Москва областа Якобия хоорайның «Красная поляна» пөс-таавы фабриказынче үзе сүре берген бежен хире өскүс бичии уругларның салым-чолунуң дугайын бижээнинге Моңгуш Эрген болгаш оон-даа өске хөй-хөй авторларның удурланыышкыннарын номчаан мен. Оон түңнели чүү болуп доозулганы билдинмес арткан.

Саян-Шушенск далайның чоок-кавы девискээринде чурттап турар чоннуң материалдыг амыдыралынга деткимче болзун дээш, күрүнениң берген элээн каш миллион акша дузаламчызын Улуг-Хемде «Найырал» ассоциациязының директору В. Неделин баш доозуп, бодунуң холунга киирип алгаш, алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгениң дериг-херекселдерин даштындан садып эккелгеш, ону Тыва Республиканың девискээринге эвес, а Хакасияның Черногорск хоорайга апарып тудуп тургузуп турар дугайын база хөй авторлар солуннарга удурланып бижиди. Ол дугайында чогумчалыг харыыны ынчангы-даа, амгы-даа Тываның Чазаа бербээн. Чоо чүнү-даа билбейн олуруп калган.

Анай-оол КУНГАА.
Пенсионер.
Чаа-Хөл район, Ак-Туруг суур.

СЕТКИЛИМГЕ ТААРЫШПАС ЧОРДУ

Бо чылдың [illegible]-та «Шын» солунга үнген Махаил Дамчайның материалын номчааш, авторнуң көдүрген айтырыын кончуг чөптүг деп санаар болгаш деткиир мен. Орта немештир бодумнуң хууда бодалдарымны бижиир бодадым.

Бо чылдың июнь 13-14 хүннеринде Улуг-Хем районунуң Иштии-Хемге «кара найыр» дээр байырлал болуп эрткен. Оон ийи дугаар хүнүнде, июнь 14-те барып көрүп чордум. Байырлалга, оон-торлааза удур эвес мен, ону сонуургап көөр чаңчылдыг кижи мен. Бо байырлалды көрүп чоруп тургаш, мээн сеткилимге таарышпаан чүве болза, мал-маганны хөйү-биле шаңналдарга тывсып, чыылган чоннуң чемгерери-биле өлүрүп турары болду.

Спортчу маргылдааларга тиилекчи болганнарга тывыскан шаңналдар шуптузу аът, шары, ирт, серге болган. Салаа базып санап орарымга чүгле аът-биле чеди кижи шаңнатты.

Тыва Республиканың төөгүзүнде бедик алырга, чүгле улуг байырлал хүнүнде шүүлген мөгеге аът шаңналын тывсып турганын билир бис. Ам ындыг эвес-тир. Совхозтуң азы суурнуң тургустунганынга [illegible]-га тураскааткан байырлалдарга шүүлген мөгеге, эрткен аъттың ээзинге аът, шары, сарлык шаңналдарын тывсыр болу берген. Мен бодаарымга хөлүн эрттип турар хире.

Байырлалга киржири-биле келген чоннуң чемгерери-биле ирт, сергени өлүрүп, аът-шарыны соп, эъдин хайындыргаш, халаска берип чорду. Чамдык районнардан келген улус 2-3 хона бергенин чугаалап турдулар. Оозун бодаарга кайын куруг келгеш деп, мал-маганын өлүрүп чип-ле турган хевирлиг. Ниитизи-биле алырга ажылчы чоннуң чемгереринге чеже баш мал хораан чүве? Оон сан-түңү билдинмес.

Чамдык солуннар «кара-найырның» спортчу маргылдааларынга тиилээннерни шаңнаар, ажылчы чоннуң чемгерип турар малдары оон организакчыларының мал-маганы кылдыр бижип турары шын эвес. «Ак-Туруг» совхоз безин ол байырлалды эрттирерингге дузаламчы кылдыр бир аътты, бир шарыны берди. Каш борбак өстүрүп алган малывысты шак мынчаар кайы хамаанчок чарыгдаарывыска болур чүве бе?

Эрткен кыш кандыг болчук, сактып көрээлиңер. Күрүнениң-даа, хуу-даа кижилерниң малы чудаан, хорамча улуг болду. Ону караавыс-биле көрүп, солуннардан номчуп турдувус. Оон түңнелинде көргүзүглер багай болду. Ол хире улуг когарал, каражага таваржып турганна-ла, малывысты мындыг бодал чокка төтчеглээривиске кайын болуруул?

Дыңнап орарымга «кара-найырлар» колдуунда район бүрүзүнге эрткеп хире болду, аңаа та чеже хире мал бажы хораан чүве.

Нурсат ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

Республика Хүнүнге уткуштур

ҮНДЕЗИН ЭРГЕ-ШӨЛЭЭ ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

(Хомду дайынының 80 чыл болганынга)

(Төнчүзү. Эгези № 145, 146 «Шында»)

3. ОРУС ПРОТЕКТОРАТ БАЗА ҮШ КҮРҮНЕНИҢ КЕРЭЭЗИ

XIX вектиң 80 чылдарында тыптып келген «Урянхай айтырыг» [illegible] Россияның [illegible] политиказының кезин болу бээр. 1891 чылда орус шериг штабындан үндүрген чуруң [illegible]-да орус кызыгаарын Таңды-Уланың кыры-биле шийген. Даштыкы Моолду база Тываны чүгле экономика талазы-биле бодунче чыыра тыртыырын болбаайн. Харын Оожум [illegible] Кыдатка тергиидеп дээш демиселге, [illegible] барып бодунуң [illegible] талазы девискээрлериниң камгалаарынга чугаалап Россия эскерип, 1904-1905 чылдардагы орус-япон дайынга шыдыргаавындан тодаргай медерелап алган. 1906-1911 чылдарда орус экспедициялар Тываны шинчилеп, хаан чазаанга саналдарын киргиизип. Урянхай айтырыгны Николай II хаан боду, Министрлер Чөвүлели база Иркутскиниң генерал-губернатору көрүп, чугаалажылышкынга кылып, орус эрге-ажыктарга [illegible]. Урянхай дээр карамдыг, хоптаалап турганнар Кыдат солуну «Чжун Гобао» 1911 чылдың 2 ай 2-де мынчаар бижээн: «Ол чер шагдан бээр-ле Моолга хамаарыжыр, моол девискээрлер-биле кады Дайцин империязының харыяаты [illegible] апарган түве болгай. Ам кээп орустар кызыгаарны [illegible], кызыгаар шугумун Саян сыны-биле эвес, а Таңды сыны-биле эрттирер деп [illegible] [illegible] Кыдаттың [illegible] [illegible] орустарның күзе[illegible]лдээ».

Кыдат революциязының тайдымы-биле Моолга база Тывага казыргыланыы эрткен хосталга дээш демисел уран хөй айтырыг талазы-биле чорудаазын чепсек күжү-биле эвес, харын төөгүлүг чорудулганың агымы эдерти шиитпирлээр аргалы берген. Хосталга дээш демисел Моолга, Тывага чиилеңгелиг дооступ, чаа политиктиг байдал тургустунуп бээрде, тыва нойннар Россияның составынга кирер дугайында удаа-дараа дилеглерин киирбе-даа, харын узамдыгын, сураг барган. Барыын [illegible] бодунуң ээнлешкиниериниң адаан[illegible]ларындан сес тип турган хаан чазаа Урянхай айтырыгны чүгле Даштыкы Моолга хамаарыштыр көөр деп шиитпирлээн.

1913 чылдың октябрь 23-те «Автономнуг Даштыкы Моолду хүлээп көөр дугайында Россия биле Кыдаттың Декларациязынга» ат салган. Ол-ла хүн Кыдаттың даштыкы херектер яамызының сайыды Сун Баочи Россияның талазындан Даштыкы Моолду Кыдаттың девискээриниң кезии деп хүлээп көрүп турар дугайында ноталы берген. Ынчалза-даа [illegible] «Автономнуг Даштыкы Моол Улусунуң амбыны»нга, Улаастайның чаңгыс сайыдынга болгаш Хомдунуң амбынынга чагыргазын чорааң облустардан тургустунар. Тыва Улаастайның чаңгыс сайыдынга, Сайын-Ноян, Чазактыг хаан аймактарның эргетеңнерге чаартып чораан чүве болгаш, ол Даштыкы Моолче кирип санаттынганы илдең-дир.

«Автономнуг Даштыкы Моол дугайында Россия, Кыдат болгаш Моолдуң үш талалыг дүгүржүлгезы» деп керээни 1915 чылдың май 25-те чарган болгаш ук керээге үстүнде айыткан Декларация биле ноттада хүлээлгелерни бүрүнү-биле бадыткааш, Кыдатты автономнуг Даштыкы Моолдуң кожавы, Моолду Кыдаттың автономнуг эргелиг кезии, Даштыкы Моолда Россияның онзагай, сонуургалдарын бүгүн хүлээп каракташыр бис. дүгүржүлгеге сиирип суу-ээн.

Декларация, нота, дүгүржүлге — бо үш документилерни Тывага хамаарыштыр көргеш үндүрген түңнелдиг 1914 чылдың апрель 18-те Урянхайны орус протекторат дүгүржүлгезынга» Россияның Даштыкы Моолга хамаарыштыр онза эргелерин хүлээп көргени-биле Урянхайга орус протекторатты чарлаанын тайылбырлап болур. Мынчангаш орус протекторатты Тываны Россияга каттыштырганы ол эвес, а кедизи барып черле ажылап алыр бодалдыг орус чордалга таарымчалыг байдал тургуступ ганы ол деп билзе чогуур.

Ынчалза-даа империалистиг дайын түлүктеп турда чарлыган улуг талалыг дүгүржүлгениң февраль болгаш Октябрь революцияларының сактыышкынында дараазында херек солун. «Бир эртен Буян-Бадыргының чорукчуы Даа кожууну шериг дээр 50 шаа кижи келди. Оларны Удуп-Бутуг деп кижи баштап келген чүве. «Бистиң Бээзи кожуунун 17 сумузу 200 шериг, башкы кожууну оон-даа хөй шеригни чыып чорудуп турда, Даа кожуунуң ноянзы Буян-Бадыргы чүгле ат чодуп, он сумулардан 50 борбак кижи чорудуп ыдар, бо-даа аңаа эвес херек-тир» — деп, Лопсан чайзаң чугулдаан чугаалаан.

Байыр-меңги дамчыткан бижик чедирери-биле, Тываның (камгалалдың) адаанда деп чарлаганын чүү деп билдирип дээр айтырыгга чайлаш чокка чедирер.

Тыва нойннарының Россияга кирерин күзээн өргүүдел бижиктеринге үндезилээш, орус протекторатты эки тура-биле кирген кылдыр Тыва төөгүзүнге тайылбырлап бижээн. Херек кырында нойннарының күзээни барымдаалап, Тывага хамаарыштыр хүлээп алган улустар ортузунда тускай керээ-келгээ турбаан, орус протекторат дээрге орус, кыдат харыкылаларының үезинде күштериниң демзиттүүрү дендежип, кайы бирээзи бодунуң талазынче моол-даа, тыва-даа черлерни чайып алыр арга чок апарган төлээзе, чаа политиктиг байдалда чааштырып кылыр үлүүрүн таарыышкан ээтиин көргүскен. «Автономнуг Даштыкы Моол дугайында Россия, Кыдат болгаш Моолдуң үш талалыг дүгүржүлгезы» дамчыдып тайлымы-биле өскээн хуниказаалар күш чок кылгаш, Моолдуң тускай догуннаан үндезин күрүнезин катап тургузуп тургузган болгаш бот-башкарыр эргени чаап алган тыва улус төөгүде бир-ле дугаар тускай догуннаан Тыва Арат Республиканы 1921 чылдың август 14-те үндезилеп тургускан.

4. ТҮҢНЕЛ СӨС

1911-1912 чылдардагы моол, тыва улустарның шимчээшкини ниити угланыышкынын, маньчы-кыдат тергиидели чуулкаар, үндезин эрге-шөлээ дээш демисел болур.

Барыын Моол-биле Тываның араттары улуг кыдат улуска удур эвес, а маньчы хан династиязынга удур онзагай демиселди үндүрген. Ол демисел Кыдат революциязы-биле моол, тыва араттарының шимчээшкиннери каттыжа бээрде чиңгелиг болуп дооступ аан. К. Лопсанның ла байдалды билип алгаш келири-биле бир дужумети аъткарлыы. Оозу ай дыгын орда чедип келгеш, «Буян-Бадыргы ноян улуг кыдат улус-биле бичии шак моол, тыва улустар каңчап чаалажыл шыдаарыл, окта болбаас дайын кылы бериптир силер, демей-ле аштырып каар силер дээр чүве-дир» деп дорактанып келген эвейиңнер».

Барыын Моолду хостаар дээш демисел эгеш чоп чиңг байдалга эрткен. Цин династиязының колониал дарангылалдары Моол, Тываны ол чааң салгап алырын болдурбаан Юань Шикайга баштаткан буржуаз чазак Хомду шивээзинде шериглериниң дузалаштырызы-биле Сиңьцзяндан шериг чорударга оон чүү-даа болбаан, шак ындыг политиктиг кыдат улус дендээвээн, каттышкан моол, тыва шериглериниң күштүг химе тавырышкынының түңнелинде Хомду август 7-де хосталган. Төөгү материалдарынга даянгаш, кыдат эртемден Чен Цзунцзу дараазында чөптүг түңнелди кылган: «Хомдуну хостааны Даштыкы Моолдуң тускай догуннаар эрге дээш демиселинге читпес сорбуну арттыргаш, аар арыг болу берген. Моол ужурунда хөвэй сайыттарның хамылары эрттенин өстей берген, чээли садыгынның бүүзелери барык-ла шуптузу өттеп, хүл-ыйбалааны калган». Мынчангаш Моолдуң барыын талазында чурттап чоруур хөй аймак-сөөк улустарның Хомду хоорайны хостаашкынынга киришкенин, ындыг арга-биле тыва улус чүгле чуткул-биле эвес, харын хымда болгаш арбын олча тывар сорулга-биле сөрүк кирип бээр келгеннер. Кыдат бүүзелерин чылча шапкан соонда, оларның чылбыан хайныы берген. Чүге дизе Хомдуга кээргэн олда черле бай дээрзи билдингир».

Өске черлер туруйук, бодуунуң Тыва чуртунга безин Хомдуга дайыннарга эрес-маадыр дайылдашкан шериг дужаалдар-биле шаңнадып демдеглеткен эрлер дыка үр үеде үнелеттпейн, чамдык үелерде феодалдарга көшүүрдүп, чыптыр көрдүрүп чорааның билир бис. Үндезин эрге-шөлээ дээш демиселдиң төөгүзү мындыг онзалыг чүүлдериң бүрүнү-биле ойтур шаап, тыва араттарының Хомдуну хостаарынга киришкенин тыва-моол харылзааларының бир онза чырыткылыг арыны кылдыр бадыткап турар.

1991 чылдың декабрь 10-11-де Улаан-Баатырга болган «1911 чылдың революциязы—Моолдуң амгы делгерилгезиниң эгези» деп конференцияга АКШ-тан, МАР-дан, КНД-дан, Япониядан эртемденнер киришкен болгаш моол эртемден Л. Жамсран өзе илеткелинге тыва улустуң оолдарының Хомдуну хостаарынга киириштирген улуун бедик үнелеп чугаалаан. Ук конференцияга «1911-1912 чылдардагы араттарның үндезин эрге-шөлээ дээш демиселиниң төөгүзүнге хамаарыштыр» деп илеткелди кылдым. Санал берген улустардан философия эртемнериниң доктору Нямо архивтерден тываларның Хомдуга дайылдажып турганының дугайында хөй документилерни болгаш материалдарны көрген мени алды. Улуг эртем ажылдакчызы полковник С. Гангаахям Хомду дайынынга аңгыраан 72 кижиге, оларның аразында 4 урянхайга (тываларга) Маадыр аттар тывыскан деп бадыткады. Бо бүгүнү дыңнап ора, кижиниң чорагаарал хайкып, сорук кирип келир чораан.

1965 чылда төөгү материалдары чыып, Улаан-Кумга, Уепа аймактың Өлгий сумузунга, Ховд аймактың Буянт, Манхан сумуларынга, Ховд хоорайда Хомду шивээзиниң бузундуларының чанынга, Толбо-Нуурга — каяа-даа чораан. моол өнүктериниң, ылангыя Балсанның, Хавдалдың, Хурметбектиң, Хуангайның база өске-даа эштерниң деткимчези-биле хөй чүвени билип, чугула материалдарны чыып алган кижи мен. Ырак-узак оруктарга чорааш эпти-ле тываларны чүү чүзе кел дээнил, олар чүге бээр кел чытканыл деп бодап сагышка кирер.

Шыны-даа дээрге ындыг ырак чер дуунде дег, черже төнмес-батпас курган ховулар кежилдир кым-на хензиг бокса үстеп алыр дээш канчап бээр чыдар боор! Ындыг ырак оруктарга эрткен хан төгүүшкүнүнү чаа-дайынны ажып үшкен тыва эрлерниң Төрээн чуртка ынакшыл, хосталгаже чуткул бээр эртпеген дээш кижи чайгаар-ла бодай бээр. Хосталганың бо кадыг-берге оруубиле кыдат, моол, тыва улустарның ниити демиселиниң алыс бүдүжүн медерелиг билген кижилер эрткен турар ужурлуг. Хомдуга тиилелге Алдан-маадырларның күзээн сорулгазынга четкен. Келир салдалдар үндезин эрге-шөлээ дээш демиселдиң төөгүзүн камныг кадагалаар, байлакшыдар хүлээлгелиг!

Юрий АРАНЧЫН,
төөгү эртемнериниң доктору.

АAС-КЕЖИК КАЙДАЛ ДИЗЕ...

Кежик-чолум кайда сен деп
Кежиглерден сураглаваа,
Кедеп тургаш тудуп аайын деп
Кежээлерде дилеглинме.
Аас-кежии кайдал дизе:
Арбай тараа үнген шөлде,
Каш чүзүн малдар оъттаан
Кадыр даглар, шынааларда.
Океанның терениинде,
Оруктарның узунунда,
Эрестерниң бүдүжүнде,
Эзиннерниң мөгезинде.

Аас-кежии кайдал дизе:
Амыракка ынакшылда,
Аажы-чаңның бөдүүнүнде,
Ажы-төлге ынагында,
Эптиг, быжыг найыралда,
Эшке-өөрге хүндүлелде.
Талыгырже көөрүнде,
Даңгырааңга шынчызында.
Аас-кежии кайдал дизе:
Ажыл-ишке чүткүлүнде,
Амыдырал чурттаарга дээш,
Амыр-дыш чок демиселде.

Биче-оол ДОЮНДУП.

АК-ТУРУГ, КАРА-ТУРУГ

Ак-Туруг, Кара-Туруг — ийи туруг,
Аразында суг-даа акпас өңнүктер дег,
Ужур чөвүн сүмележип турган ышкаш,
Удур-дедир көржүп алган турар чүве.
Чаа-Хөл хемниң Чеди-Хөлден эгезин ап,
Саарлып баткан чалгыын көрүп, даажын дыңнап.
Хамык чоннуң ажыл-ижин эргий көрүп,
Хайгыылчы дег харап көрүп турганзыг-даа.
Кара-Туруг бөрзең кара хаяларлыг
Хая-чугу шаанда маңаа арбын турган.
Чарык тиглен халбактанып үнүп чораащ,
Сандак Дарган дүжүрүп ап чораан болду.
Чыккылама кышкы сооктан доңар туржук
Шылырадыр ырлап чыдар кара суглуг.
Инек-караа, кызыл-кат, чодураалар
Ийни дургаар чаптып үнер — байлак булуң!
Ак-Туруг: артыы-иштиниң эдээн доңдур
Агы-кангы — изиг оъду коңдап үнер.
Алыс черле ангадан ак туруг боорга
Ады ынчаар укталганын өгбем сөглээн.
Бетии ийни ногаа тарыыр делгем шөлдүг
Меде сиген чаптып үнген алаактарлыг.
Хенче чаштың өөрүм-биле ойнап өскен,
Кедээзинде суурум база аттааш ийин.
Чайгы хүнде шыпшыы тeве үне бээрге
Чаа-Хөлдүң делгемнери тода көстүр:
Суггат шөлдүг Аймыырлыг, Терезин бо
Шупту мында адышта дег көстүп кээр-дир.
Ак-Туруг, Кара-Туруг — ийи туруг
Амыдырал чаартылгазын көрүп тур боор,
Алаак кежир холун сунчуп мендилежип,
Алдын, мөңгүн биддээн солчуп турган дег-дир...

Маадыр-оол АРТАА.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Шак чокта хүн узун,
Шаг чокта иш узун.
Кыстың чаражы сеткилинде,
Сөстүң чаражы чечениңде.
Эштиң экизи бөдүүнүнде,
Эттиң экизи шынарында.
Шапты балды бүтка
айыылдыг.
Чашпаа кижи эшке
айыылдыг.
Дүште шын чок,
Дашта сан чок.
Сагыжы бактың караа
соок.
Чалгаапайның өрээли
соок.
Эртем чокта угаан шапты,
Эгээ чокта хирээ шапты.
Аъдыңны камнаар дизиңзе,
чортуп чор
Адыңны камнаар дизиңзе,
төлептиг чор.
Бак кижи эжин сеглээр
Бак ыт ээзин ээрер.
Чадан ыяшта дөвээ чок.
Чанган кушта өртээл чок.
Кырый бергеш, мииии бээр сен.
Кырыы апкаш, көре бээр сен.

ӨӨРЕНГЕН ЧАҢЧЫЛЫМ

(ШООДУГ.

«Чаңчыкканың чажырар бе, өөренгениң өртедир бе?» деп чоннуң үлегер чугаазы тыптып келген. Кара чажымдан-на сес-домаам чымчак болган амытан мен. Аныямдан бээр аксымдан үнер сөстерим: «Аным, ачаам, дуңмам, даайым, чээним, кудам, кожам, даргам, башкым...» болгаш оон-даа өске. Ол сөстер мени чон-биле чолукшуду п, хөй-биле хөөрештирип чораан боордан башка, багай чүвени менээ көргүспээн ийик.

Элдептиг чүве. Кара бажым кажара берген бо үеде үстүнде демдеглээним — мээң чаңчыкканым эргим сөстерим мени чамдыкта чаъс ойтур дүжүрүптер болу берди. Орта чоор бе? Оон ужурун ам шуут-ла тыппастай бердим. Ам канчаарыл? «Чаңчыкканың чажырбас өөренгениң өртетпес» деп чугаа-домак база бар. Канчаар кижи боор мен?

Ажылдааш чанып олурумда, кудумчуга бичии оол ыглап тур. Бичии уруглар садиинден ону алыр улусту оол манап чадаан болгаш хомудалын карак чажы-биле илередип турганы ол чүве-дир.

— Ыглава, оглум, мен чедирип каайн, бажыңың кайдал? — дидим. Бичии оол бажыңының адрезин ынаар баар үг-шиин муң-не билир болду. Ынчангаш ону бажыңынга эккелдим. Кирер мурнуу чарыында бажыңның улуг хаалгазын арай оожум соктадым. Ыт ээрген соонунде, хаалганы улуг-чавгай мага-боттуг эр ажыдып келди. Тендирип турары илдек. Куспактап алганым бичии оолду дужүргеш, чугааладым:

— Халы оглум, бажыңынга чаныып келгениң бо-дур.

Хая көрнүп четтикпейн чыдырымда-ла, улуг эр эктимден мажаалайның дег коргунчуг холу-биле сегирип алгаш, алгырды:

— Чүүже сойлук, оглумайлаан овуузуннуг, сурас чүвең ап ал!

Алгызы безин кургамзык, адыг үнү ышкаш. Караам оду кызаш дээн. Өшкү деңзилиг бодум ыдадыр чашпай бердим, кезек харлыгып ыдаа тура халааш, ыяай-ла болдум. Бажыңымга багаай апарган чанып келдим. Хаваамны көрүнчүкке көөрүмге, эзулуг «мыйыс» үнүп келген болду. Ам канчаар, төрээн төлүмнү безин «оглум» деп кеш сырбаш дээр апаадым.

Оон-даа багай чүвеге база таварыштым. Садыг чаныбиле бир катап эртип чораан мен. Чаным-биле ийи оол бар чорлар. Өөренген чаным-биле амыр-менди айтырып:

— Экии, чээнер! Бичии апкан бе? — дидим.

— Экии даай! Ийе, бичии аптывыс — дээн соонда «кужур даайын» магазинниң бир азыынче чедип алгаш, чоруптулар. Чүнүң-даа аайын тыппайн турумда кармаымның кактааш салдылар.

— Ажымма даай, чээнерлиг кижи черле ындыг апарган шаг боор чединмезинден чээп куржаныр. «Чээн сол эш болбас, чеп кур баг болбас» дээн соонда, ужамны билиимес тептилер.

Оон соонда «чээн» деврен, база сырбаш дээр апаадым. А «дарга» деп сөс база аажок чаңчыккан кижи болгай мен. Аныяк чораан шаамда комсомолга кады ажылдап турганым бир эшке ужуражы бердим:

— Экии дарга! — дидим. Эш-даа мени кончуп аажок: «Авыяастыг кулугур сен!». Мен дээрге өөренген чаным-биле ону, шынап-ла, хүндүлээш, «дарга» дээн мен. Ам кымны-даа дарга дээринден коргар апаадым.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Сарыг-Сеп суур.

Самбуугийн ТОВУУДОРЖ, моол чогаалчы.

ДҮНЕКИ АҢНААШКЫН

(Уланчызы. Эгези № 145 «Шынга»).

«Чүдек кара кускун Гармаа кызырак бе харамнаиташ! База маадыр болур боор сен. Ыт чизинем! Ырак чыдыр сен. Эки дизе-ле, сумуга чемпионнаар сен. Ол багай кызырактарны кайызында тыптар мен. Хоржок болза, Даянхонгорнуу Богд, Өлзейт сумуларга чедип, садыглашкай мен» деп, Жамбал бодаанып, дыка калтыпайн-даа, эзеринин кырынга энтиг олурупкаш, ээнгизин хере тенкеш, аъдынын аксын шелгиндеп, чындыцындыр састырып чораан.

Мунуп чорааны хоор аъды кулактарын сувүрерткеш, хертертен тура дужерге, чүгле чердем андарылбаан. Бо чүзүн көрүп алган хох боор — дээш, аъдынын аксын шеле тырткаш көөрге, мурнунда даглар аразынын кашпал чоога бажында бараан чүзүнүг ийи чылгы чораан. Кымнын чылгылары боор деп бодааш, элээн чоокшулай берген. Чазын мал сүрер деп турда кур челдиг дай биле кызырак маңаа чорааныы сактып келгеш, мырай чоокшулап чеде берген. Кур челин орай чазын дөзүнден кырлгаш хезирлиг. Семирээни дээрге аажок. Семирээнинден чаязы чарык ышкаш сагындырган. Чавааш, чаблааш, куззэш, кыш дүже бергенде ээзи тыппааны ол иргин.

Ырактан оскундуруп келген малдар эвес чүве бе дээш, шошкудуп эрте берген. Жамбалдың сеткилинде бир-ле бүлүртүн чырык кып келген ышкаш болган. Адырам, — дээш, аъдынын аксын ээй тырткан.

Оон канчап тудуп алырыл? Болар немээн доң эмдиктер болгай. Түдэв дээр ужур-даа чок. Ам канчаар, хаваан орта чаңгыс-чаңгыс борбак коргулчунзан бээр болган-дыр ийин. Өлүрер дээш-даа канчап-даа тургаш, өлүрерге ылгал чүү боор — дээш, ол малдарже улам чоокшулалы шошкуда берген. Оон аъдынын аксын тырткаш:

— Чо-ок, мен ам чоокавыкын малдарын чыып ап турар болу бээрим ол бе? Ааыга барып садыглажыр деп чоруткан боордан башка, кижи малын тыртпалаар деп чорутпаан болгай мен — дээш тура душкен. Оон делир өөнче ээп чоруй:

— Бо ийи чогум кайым ээлиг деп. Бир эвес бөрүлүг черге болза, боларны шагдала ыт, куш дойлап каапкан тургай — деп аксынын иштинге сымыраныкыраан, бир-ле чуаете соруг кирген хевирлиг сеткилин аксын ээй тырткаш, ийи малды өөнче сүрер дээрге, олар семис малдар кудуруун көдүрупкеш, доң черге дазылалдыр халчып ыңай болганнар. Жамбал хораан:

— Силер ийини бе! Ургулчу-ле мынчаар кудурууңар көдүрүп алгаш, халчыр боор силер! Аадын пажын үзээш, каш акшага хуулдуруптайн! — деп кыжаамышаан, өөнче дыңзыдыр челзипкен.

Жамбал өөнге кирип келген. Балжин улуг араг иштти, Гэрэл корзинага хар бөлүп савалап алганнар. Кышкы соокка чораан хирезинде Жамбалдың аксы кургап, Гармаа сүттан ишкен арагазы үнүп, мага-боду суларай берген болган. Өгге кире сала, дөрде аптара кырынга кадайының дүүн дээжи кылдыр өргүп кааны шилдиг араганы сегирип ап ажыткаш, аяк долбас куткаш, бут кырынга тура-ла койтуладыр ажырыпкан. Девидеп маңнаан чүве дег тынныштавышаан, өгүнүң барыын талазында орун кырынга олура душкен. Дораан-на мага-боду чиигеп, күш кире берген ышкаш болган. Шилдиг арагазын тудуп алгаш, элээн көрүп тура, чекпе бөөшкүнбиле шилдин аксын дуглаап, чанынга салыпкаш:

— Эй, Түдэв, мээң оглум, багай тоңдан келип ал. Нелээн барып элээн сеги-биле хүрежир апардывыс. Мээң оглум ачазындан дудак чок. Шыырак эр-ле болгай. Улуг бижээн ап ал. Сыгыр октуг боону чүктевит. Адашкылар таакпы тыртар эвес, дона берзе чыныр бис, шуудүкэе алырын уттуң. Каям, ачаныың эрги хевениг тонун чеңи-чогун ап бер — дээн.

Түдэв ачазының тон хевин ап бээрге, Жамбал хевин солуп кеттинип алгаш, чанында чартыын ижипкен арагазының бөөшкүнүн базып көргеш, хойлап, тос сыптыг, мөңгүн дериглиг улуг бижээн курунга астып алгаш үнүпкен. Жамбал биле Түдэв ээнгилерин каккылаштырып, дыңзыг шошкудуп олурганнар. Орукка Жамбал чүнү-даа чугаалаваан. Ыыт чок дүнзүге берген чорүп органа. Оглу Түдэв эргижирээн хевениг кара тон кырындан

Тоожудан үзүндү

улуг кандаазын кеткен, дыкала улуургак көстүп чорган. Олар чорза-чорза, шилги дай биле доруг кызыракты тып чеде бээрге, кышкы кыска хүн адакталы берген турган.

Черликсип эмдикширээн дай биле кызырак дезип маңнашкаш, сүрер арга чок човадыр чадавас дээш, Жамбалдың сеткили дүвүреп, сужуру болза, өг чоогунга сүрүп апаргаш дөгерип алыр чүве болза, эъдин чедип алырда белен болур ийик. Азы сегиге ыт, куш чыылгаш, өскелерге сезик алзыптар чүве ирги бе? Кижи амытап эвээш. Черинин черинге кышкы соокта кым-на келир деп але. Бо дагнын саргыяк дег хөй кашпалдары дыка-ла хөй амытаннык чемгергеп болгай аан деп бодап чораан.

— Чээ, оглум, бо ийиниң ындынче эрткеш, оожум сүрер эвеспе. Чүү-лаа болза мал чүве-дир, орай боол турда, аъттарывысче тыртылгаш, дыка деспес ирги бе? Алгырып, сывыртап болбас эвеспе, оглум — деп чагып турган. Ийи кижинин аразы элээн ырап, ийи малдың ийи талазындан эдерти оожум шимчеткен. Дай биле кызырак кезек када шошкуп чоруй, оларнын мурнунга оожум-ла бергеннер.

— Шак-ла мынчаар чоруур болза, каяа-даа чедир сүрүп болур-дур — деп, Жамбал өөрүшкү-биле чугаалаан.

— Оо, оглум, оскундурган ийи амытан мал сайзашкынынын мурнуда кым-бир кижинин хыраынче кире бээр. Ону мурнай пажывыс үзеп каап таалы — деп, ачазы чугаалаарга, Түдэв кезек бодангаш:

— Бистиң бо чылын бир инек, чеди хой, үш өшкү чемге херегзэрн-биле ажаап алган болгай бис. Ам бо ийиним немеп алыр болза, мынча хөй эътти канчап тедер бис? — дээн.

— Ачазы аймакче кирип саткаш, акшага хуулдуруп алыр болгай. Чазын оглумга мотоцикл садып бээр мен. Ынчан оглум ырак-чоокта ажылга базарда мунуп алгаш шаан тургай-ла дээрге. Түдэвтиң караа сергеп, аъдын тепсенген. Чорза-чорза караңгылап, адашкылар малдарын сүрүп алгаш, дагнын чеңи-мурнуу талазында артында бедик даглан дуранназа-даа, көстүр кире эвес каны кашпал иштинге чедип келгеннер. «Бистиң Түдэв бода бажы хамааншок, тарбаган кулаа часпайн адар кижи чүве. 25-30 метр черге чаңгыс борбак чигирин часпас адар кижи-ле болгай. Ынчалза-даа девидевес болза, ылап-ла ужуруптар болгай» деп бодаан Жамбал.

— Чээ, маңаа ажылывыс кылып алыыл — дээш аъдындан дүже халаан. Оглум аъттарывысты кижеңнээш, узун дыны биле кожувут. Баштай доруг кызыракты хаваанче шыгаап турган мэжын базывыт. Чазып черле болбас эвеспе — диди. Түдэв дүшкеш, аъдын кижеңнепкеш, боозун октап алгаш, бут кырынга тура шыгаап көрген.

— Хоржок, оглум! Чазыптар болза, диңгейниң арлы бээрлер. Чыдып алгаш таптыг шыгаап ал — дээн.

Дай биле кызыракты сүрүп чораан кижилери доктаагаш, аъдындан дүжерге, олары улусче кая көрүп алган турганнар. Сүрүктелерин эш тыртаазыг, оларнын кайнаар-даа ырап чоруур хире эвес турганнар. Шилги дай хөй ийлар дугуузунда өөрзүреп шелгени доруг кызырактың кудуруунуң дөзүн чыттап, чаагы-биле хырбап эгеледи. Доруг кызырак буттарын дазайты салгаш сидиктеп доскаш, Жамбал биле Түдэвче бажын көдүрүп алган көрүп турган.

— Че, оглум, ам-на хаваа эптиг көнчүг көстүп келди эвеспе — деп, Жамбал олче харап сымыранган. Шилги дай бурунгаарлай баскаш, аъттаныр чарыкы чарнын доруг кызырактың ажыргы талазында ужазынга чөленшип алган турган. Түдэв боозун доруг кызырактың хаваанче шыгаап алгаш турда, оозу улуг кара кулунун эмзирип турган бодунуң доруг безиниң бажы болуп хуулгаш, караанын чажы дүй алы берген. Мажы базар деп турган оң холунуң чеңибиле караан чоткаш, катап шыгаай берген. Тайбың чыткан боду оон тынныжы ытка сурдургон тоолайнын дег дүрегеп, чүрээ борбаныйнын тепкиленип туруп берген. Доңган чүве дег, холунуң салааларының медерел чокка салдыныып, сирилеп турган.

— Чүү болду, оглум? Дүргелеп көр — деп, ачазы далаштырган.

— Ме... ме...н шыдавас... ачай, холдарым сирилээш... Мен... шыдавас... — дээш, оол боозун салыпкаш, чыткан боду турган олуруп алган. Оон караанын чажы бүлденийнип турганын ачазы эскерипкеш:

— Ээ, сени-даа, эр кижи деп... Эът-чем тывар дээш сени эр кижи деп ыя тыртып, дуза эрээр ийик мен. Доңган сээк дег сени-даа. Кай бетинде боону ап бер — дээрге-даа, Түдэв шимчевээн. Жамбал туруп барып чыда дүшкеш, боону алгаш шыгаай берген. Каш минута эрткенде сыгыр октугнуң дааажы чырс дээш ыржым ээн черге бомба чазылган дег болган. Аъттар хойгаш, ийи-үш халыгылаан. Жамбалдың боозу эдера бөлек, доруг кызырак бараыс ушкан. Шилги дай хойгаш ийи-бир халаш, кая көрнүп алган турган. Кады турган эш барып ушкаш, шимээн чок баарга «үүү болду, бо!» дээзиг кайгап-даа турган дег. «Туруп келем» дээзиг, дүмчүүн дадылаадыр эткип, сенийи көнчүг. Жамбал биле Түдэв ийиже кулактарын сувүрертип алган, бедиктенип көрүп турган. Шак бо үеде катап боо эдерге шилги дай холдарынга дажыгаш, буруңгар барып ушкан.

— Чонаг чокка барып үптү — деп, Жамбал идээргеп чугаалаан. Оон ол чугаазы Түдэвче ырак-та дук каккан даш дег бүлүртүн дыңналган. Доруг кызырак күчүлүг тепкиленип турар сагыштыг бел-кежин көдүрлүп келгеш, бажын үтбайн, барып ушкан.

— Сен мээң белетэзэн чемимден сывырып турар кижи сен бе чок бе?! Бир эвес сывырып турар болзуңза мензэ дузалаш чок болза, туралаан чүгүнче чорүп чор! — дээш, Жамбал боозун катап октап алгаш катап боолаарынга белеткенгеш, каракгарьы дээрбектелип кылацнаан, калчаараан сарлык бугазы дег базыпкан. Түдэв туруп келгеш, ачазынын соондан хөөннүт-хөөн чок базыпкан.

— Чээ, ол боор, тура халыыр хөлү эрткен-дир. Дүргеп өлзүн, ханнаптайн — дээш, Жамбал курунда кызып алганы карыш ажыг узун бистиг тос сыптыг бижээн хынындан ужулган. Жамбал биле Түдэвтиң мунуп чораан аъттары боо даажындан хоюп, кезек халып-халып тура душкеш, бирде барып ушкан малдарже, бирде ээлеринче, база ырак дагларже кайгап харап, кулактарын сувүрертип алган турганнар. Тынып көрбээн дары чыды, ханнап бадырган изиг ханнын чыды арыг соок агаарга тарап, кижиңниң аъттарга чеде бээрге, олар кижиңниң-даа бол, ужа-тура дезип ыраар бодааннар. Ынчалза-даа кижиңниң туттурган ырап шыдаваанаар. Оът-сиген-даа чиген чүве чок, изиг ханнын чылымзыг чыдындан хөнну булганган чүве дег, ээлеринче көргеш, шыгырт турупканнар.

(Уланчылыг).

Чыдыг чашпан тыртып алган наркоман бажыңынга эжин манап органа. Ону утпас дээш саазынга бижип алган. Эжикте конга ыыгыраан. Наркоман номчувушаан, эжикти ажыдып бар чыткан:

— Кымыл ында, айтырыг демдээ_

— Бо мен-дир мен, тире, Вася_

* * *

— Вовочка, кыс дуңмалыг болуксап тур сен бе?

— Чок, авай, ачам база ынавас. Бажыңга моортай оглу эккээримге кайы хире ажынганын сактып тур сен бе?

* * *

Бир катап бодумга даңгыраглаан мен: кадай-биле кырышкан санымда-ла ажаалга кассазынга он рубль салыр деп.

— Түнмеля чүү болчук ирги?

— Чоокта чаа машина садып алдым.

* * *

Төөгү кичээлинге башкы Вовочкадан айтырыг салган:

— Бастилияны кым алганыл?

— Мен албаан мен — деп, Вовочка харыылаан.

— Че, ындыг-дыр, ачаңны школага эккээр сен.

Ачазы школага келгеш, директорга барган. Чүү болганын башкы тайылбырлаан. Ачазы мынча дээн:

— Алган, албааның билбес мен, чүгле ол ону бажыңга эккелбээн эвеспе.

Школа директору органа:

— Хы, боларның өг-бүлези шупту ындыг хевирлиг, апкан чүвезин дедир эгитпес — дээн.

* * *

— Кадайымның шынчызынга дүү кожуукдан бо кожуунче көшээн шаамда черле чигзиимейн чораан мен.

— Чүү болганы ол?

— Мында почтачы-биле дүгле почтачы ийи чаңгыс кижи болуп турарын эскерип кагдым.

* * *

Вовочка биле Олечка «Дириг амытаннар амыдыралы» деп ном ажып көрүп органнар. Оон маргыжып үнгеннер:

— Шыдаар!

— Шыдавас!

— Шыдаар!

— Шыдавас! Барып кырган-авамдан айтыраалы че.

Кухняга салчып келгеннер:

— Кырган-авай, сен уруглерлыг боон шыдаар сен бе?

— Чок, сарыгларым, чок болбайн канчаар.

— Ол-дур, сенээ чугаалаадым чой: ол эр амытан деп.

* * *

Бөлук туристер киностудияга чораан. Ында репетиция чорүп турган, сураглыг артист база мында кижизи турар болган. Турист херээженнерниң бирээзи олче кирак салбайн кайгап туруп бээрге, сөзү билип каапкаш, бажын согаш кынган.

— Көрдүң бе! — деп, ол эжинге чугаалаан. — Мен ону киноға эмин эрттир хөй көрген кижи-дир мен, мынчангаш ол мени таныы калды ышкажыл.

* * *

Банкыже пистолеттиг уптекчи кире халып келген. Шимээн дыңнап кааш, кол бухгалтер коргун, бажын көдүрүп келген.

— А-а, силер ышкажыл силер — деп, ол өөрүп чугаалаан. — Мен ревизор келген деп бодадым.

* * *

— Уруглар, мен өгленир деп тур мен, дугдэшкин болган! — деп, секретарь кыс машбюрода эштеринге мактанган. Ол мени ошкааш: «Сээң эриннериң роза чечээ-биле демей-дир» дээр кижи.

— Ах, кужур Роберттиң... — дижип, машинакчы кыстар шупту хары утда улуг тынганнар.

* * *

Араб шейх Европадан бодунуң бажыңынче, гаремче, телефоннаан:

— Алло! Мен сээң ашааңдыр мен. Кым дыңнап тур ирги?

* * *

Эрге-дужаалы шоолут эвес албан-хаакчы бажыңынга чартыы шак эрте чедип келген. Коридорга-ла улуг өртектиг таакпы чыдын билип кааш, эжиниде чарыктан бакылап көрген: кадайын оон даргазы куспактап органа. Ол дедир караш-ла дээн. Арай дег тыныжын оожургадып алгаш, кожазынга мынча дээн:

— Фу-у, бичии-ле болза, туттуруп ваар частым.

* * *

Ыдын чугаалаар кылдыр өөредип алгаш миллион акша ажылдап алыр мен деп, бир студент эжинге чугаалаан.

— Хей чүве-дир, чугаалаар ыт дээш миллион берип чыдар мелегей кайда чүвел?

— Мелегей кайын төлээр деп, ол шын. Ынчалза-даа ыттарга чем кылып турар кандыг-даа фирма хөй акша бээр, оон башка ыт оларнын дугайында хөй-ле чүвени чугаалаар-дыр ийин.

Даштыкыда

АКУЛАЛАР ХАЛДААШКЫНЫ

БРАЗИЛИА. Бразилияның Мараньян штадының төвү Сан-Луис хоорайның пляжтарынче (эштир черлеринче) акулалар халдаашкыны болган. Далай арааттаннарының халдаашкынының түңнелинде ийи кижи берге байдалдыг эмнелгеге чедирткен. «Бразил» деп информация агентилелиниң дыңнатканы ёзугаар оларның бирээзиниң будун кескен, өскезиниң холун ап каап ужурга таварышкан.

Ол халдаашкын бир дугаар таварылга эвес. Ындыг кезылыг таварылга 30 чыл бурунгаар база болган. Ынчап акулалар билии уругже халдаан. Эзиң чоогунуң сугларында ол арааттаннарның көстүп келгенинге эрге-чагыргалар дүвүреп турар. Чүге дээрге акулалар халдаашкыны түс черлерниң орулгазының бир кол кезии болур туризмге салдар чедирип болур.

ХАЛДАВЫРЛЫГ ААРЫГ НЕПТЕРЭЭН

ДЕЛИ. Непалда сөөлгү хонуктарда гастроэнтерит дээр аарыгның нептерээниниң түңнелинде 200 ажыг кижи өлген. Непалдың РСС деп информация агентилелиниң дыңнатканы ёзугаар алырга, халдавырның уржуктары оон-даа улуг боор чадавас. Чүге дээрге чурттуң ырак районнарындан медээлер ам-даа келбээн.

Непалда чайгы чаъстарының эгелээри-биле холбаштыр санитар-эпидемиологтуг байдал чыл санында нарыдаар: хоорайларда канализация колдуунда чок, ижер суг чедишпес. А чурттуң кадык камгалал системазы ындыг хамчыктарга удур кандыг-даа боттуг хемчег аптар харыы чок.

АДЫГЛАР ХАЛДААШКЫНЫ

ПЕКИН. Кыдаттың бир ылгавыр демдээ кылдыр илерели келген, чүгле ында бар панд деп адыглар оларның дугайында хөй-хөй чылдарда, чыгдынып келген медээлерге хоокта чаа чүүлдерни немээн.

Кыдаттың соңгу-барыын талазында Сычуань провинциязының панд адыгларның кол нептерээн бир можуга ол адыглар боттарының доктаамал чиири бамбук уништү холаан, элээн хөй койларны чазарлап, тудуп чигилээн. Тускай эртемниглерниң бадыткаан турары-биле, ол адыглар оон мурнунда ындыг язылы чок үүлгедиг черле кылып көрбээн чүве-дир.

ЛОХ-НЕСС ХӨЛДҮҢ ЧАЖЫДЫ

ЛОНДОН. Шотландияда Лох-Несс хөлде Несси деп шолалаткан ужуру билдинмес, бар-чогу мынчага илереевээн чылан, хөлчок улуг балык азы өске-бир таваржып көрбээн дириг амытан дугайында хөй санныг чүүлдер, тоолчургу дамчыыр чугаалар каш чылдарда соксавайн уламчылап турар. Ында ам суг иштинге шинчилелдер чорудар экспедиция ажылдап эгелээн болгаш ол хөлдүн чажыды чоокку үеде билдине бээр хире.

Экспедицияның киржикчилери болтаан эртемденнер Англияның дус чок ол улуг хөлдүң шинчилээр талазы-биле үш чыл хуусаалыг эртем-шинчилел программазының шугуму-биле ажылдап турар бис, бистиң планнарывыста «ол амытанны анкаары» кирбейн турар деп, Би-би-си телекомпанияга интервьюзунга бадыткаан.

Мал одарладыр, чайлаглааның чурумалы онзагай-ла болгулаар. Малчын ваадыц аккыр ... бедигээш, дестек чөрле турар. Чанында хойларның хажаазы. Оон ортузунда аныяк дыттың бүдүктары семдерерин көстүп, хатка чайгаавыт каап турар. Кажаалаая малга ол магалыг чеглак-даа болуп болур. Изиг хүнде хойлар оон хөлегезинче дыштанырлар.

Аалдың чаныы долгандыр дыттарлыг арга-ыяштар хааттап-ааммет ... Казмын сыыгарның ... хаазактың адаанда ...

Демир-хуурчаларлыг оон суглаары база белен эвес. Аар сугдуг хууннарны алгаш, кадырып өрү аазы чүткүдүп үнер. Малчыннарның уруглары, боттары-даа ол ажылга чанчыгып калган. Ажылдың бергезин олар кеңгүс эскербестер.

Хойлар эртенги серинде одарлап үнгеш, ийи бээрге, хажче кире маңнажып кээрлер. Кежээ сериндей бээрге, боттары-ла катап ...

Оңдар ОХЕМЧИКТИН «ЧАЙЛАГДА» деп фотоэтюду.

сонуургактарга

Шагдаа:

— Дүне када ийи шакта шак мындыг ажыл-ишчи хевирлиг апарган кайы бар чыдарыңар ол боор?

— Лекцияже.

Шагдаа:

— Лекцияже? — Хо! Дүнениниң ийи шакта кым лекцияя комчуур дээн чоор сылуузун аа?

— Мээң кадайым.

* * *

Билл биле Джон — ийи кадарчы ковбой ховулап чортуп органнар. Чалгааранчыг. Шак эрткен ийик, үш Джон мынча дээн:

— Билл, дээ мынак чыдыр бир эвес сен ону чиптер болзуңза муң доллар бээр мен.

Билл дүшкеш, ону чипкеш муң долларны кармактап алган. Чорул-ла органнар. Бир шак эрткен. Хел-ле берипкен акшазын бодап чораан Джон мынча дээн:

— Адырам, Билл, мен ол хире мыякты чипсимзе, муң доллар бээр сен бе?

— Ынчанмайн канчаар Джон, мен сенден харам эвес-ле болгай мен.

Джон дүшкеш, мыякты чипкеш, муң долларны ап алган. Чорул-ла органнар. Ийи шак болганда Билл мынча дээн:

— Бодаанып-ла чор мен ийин, Джон чүү деп бодаар сен, бис ийи хей-ле мыяк чип алган эвес бис бе?

* * *

Тайгага адыг базып чораан. Ыяш будуунда каарган органа.

Чудуруктаныпкаш өштүнде шыгганнарын көргүскеш, Адыг:

— Рэмбо-дур мен! — дээн. Каарган чалгыыннарын чада тырткаш:

— Монтана мен! — дээн.

Нелээ чоруптаннар. Инек көрүп кааннар. Адыг:

— Рэмбо! — дээн.

Каарган:

— Монтана! — дээн.

Инек ону хаайынга безиккапаан.

База катап-ла:

— Рэмбо! Монтана!

Инек туруп келгеш, дукгларын-биле эмнин суйбаан:

— Аңнын боларның. Сабрина-дыр мен!

* * *

— Мээң ыдымның угаазының чээчээр сен — деп, бир эр эжинге хөөрээн. — Мээң чүнү куззээнимни дораан-на билип каар. Сөөлгү үеде чемнениксей бергеш, ээриптер кылдыр өөредип аар деп бодап алдым. Бодум көргүзүп турдум, чус-даа улаштыр ээрип турган боор мен.

— Өөрени-ле берди бе ыйнаан?

— Ийе. Ам бир эвес мен ээрип эгелевес болзумза, шуут чем чивес дээн бил.

* * *

Ийи херээжен аңаа барганның чугаалажып органнар.

— Мен бодаарымга ашакка баары дээрге курут ховуда чооглучин ышкаш — деп, бирээзи чугаалаан.

— Ордуларлыг, пальмаларлыг, тевелерлиг чурумал турар. Оон орду чиде бээр, сон соонда пальмалар чиде бээр, сен чүгле теве-биле нелээн артып каар сен.

* * *

Бөрү, Койгун база Хой олар кыдатче шуут чурттаары-биле чоруур деп дугуржуп турганнар.

— Бистиң аваа канчаар адаар апаар ирги?

Бөрү:

— Мени Буй дээр апаар хире.

Койгун:

— Мени Куй дээр.

Хой турган:

— Ынчаарга мен, эштер, ынаар чорбас боор мен.

* * *

Аарыг херээженни шинчип көргеш, эмчи мынча деп-тир:

— Шуут арыг кылдыр эмнеттинип алыр деп бодаар болзуңарза, пианино ойнаарын каап аардыр силер.

— Ол чүге чоруй баарга, эмчиден сестра кайгап айтырган:

— Оон аарыы-биле пианино аразында кандыг холбаа бар чоор?

— Бар чүве — деп, эмчи харыылаан. — Ол мээң кырымда чурттап турар кижи.

* * *

Элээн улгады берген эр кижи эмчиге чугаалап органа:

— Бирээни шыдаар мен, ийини база ажырбас, үшүү шыдавас-тыр мен.

— Каштыг силер?

— 75.

— А мен 30 харлыг мен, чүгле бирээни шыдаар мен — деп, эмчи оозун оожургатпаан.

— Силер чүнү чугаалап тур силер, доктор?

— Херээженнер дугайын болбайн.

— А мен чада баскыштарын чугаалап олур мен ийин...

МЕГЕЧИ ЛАМАЛАР БАР

№ 70 «Шынга» Кызыл хоорайдан Мария Куулар биле Анай Моңгуштуң «Ак, караны ылгап чоруулунар» деп чүүлүн номчааш, аараан-аржаан чүдүкчү кижилерге тергиин ажыктыг сүме, чагыг-дыр деп көрдүм. Чүге дээрге, шажын-чүдүлгевисти 70 ажыг чылдар иштинде хорудуп алгаш, сагыш-сеткиливис буурап, эки бакты ылгап билбес, ыдыктап хүндүлээр сагылгазыс чок арткан чордувус. Амгы бууралдышкынныг нарын, берге үеде салгалдарывыска арттырып алган эки дирткен культуравыс-даа артпаан. Ам оовусту чаа эскерип, шажын-чүдүлгевисти катап диргизип, эрги төөгү, чанчылдарывысче эглип эгелеп тургаш, салгалдарывыска сарыг-шажын номналын шын утаадып билиндирери арткан.

Ажыы-биле чугаалаарга бистиң аравыста шажын номналын өөренип алган лама-башкылар ийи-ле хире кижи арткан. Солуннарда барыын чүкте 2, мурнуу чүкте 2, чөөн чүкте 2 лама бар деп бижээн, а херек кырында судур номчудуп олуртуптар болза, оларның 4-ү куруг болдур эвеспе. Олар саазынга тарыналар бижип алгаш, ону номчуп олурар бот-өөредилгелиг, кажар, ажык-кончаа сүргеп «ламалар»-дыр ийин. Солун, сеткүүлдерде язы-бүрү тарыналарны чырыдып бижип турар. Амгы ужук-бижиктиг үеде кым-даа бижип ап, номчуптар. Ындыг кижилер кажан-даа кижилерниң аарыг-човуланын адырып, ачы-буян чедирип шыдавастар дээрзин чонумга чугаалаар дээн күзелим бар. Олар кайы-ла ийик конга-дамбыра, очур-маанай тып алгаш, бурган башкыны кыйгырып коңгурадып, бир талазында бистиң чүдүлгениң ужу-бажын билбезивисти, ийи талазында өртектерниң хостуг өскенин ажыглааш, боттарынга ажык-кончаа, акша-төгерик ап чип, чон мегелей берген кижилерниң тыптып турары хомуданчыг. «Чаараанда саяктаар, чадараанда хамнаар» деп өгбелерниң мерген сөзүн утпаалынар.

Эрткен айда «Тыва Республика» солунга бо дугайында материал бижиирижге редакция материалдың кол утказын өскертип каан чораан. Оон ужун «Алдан-Маадыр» ажыл-агыйдан бир номчукчу О. Моңгуш солуун арнынга «Кырган кижи эртип шажын чуруму билбес, экстрасенс кижи хүрээ-хинтке таарышпас, оон орнунга кооператив ажыдып алзын» деп шын эвес бижиди» деп шүгүмчүлээн чораан. Ынчангаш ол авторга мону сагындырар дээн ийик мен. «Экстрасенс - парапсихолог кижини тыва улус карак-көрнүр кижи дээр чүве. Ындыг кижини хам деп адаар. Мен Чадаананың Алдыы, Үстүү ийи хүрээзин көрген-даа, чүдүп, тейлээн-даа мен. Хүрээге хам турбас, хам биле лама удурлажышкак болур ужурлуг. Ла-ма дээрге тибет (төвүт) моол дылдарга эртем дооскан, ак чолдуг, арыг сеткилдиг, буян-өөрээп номчуур азы эмнээр эртемниг кижи-дир. Олар алыксак-чиксек, чазый эвес, чүдүп келген чонну бо дүнүя хире-шаа биле бергенин алыр, бурган сагыызынга өргүүр боор чүве. А бистиң чамдык лама-башкылар дээр кижилеривис аржаап сугдан эгелээш биске садыглап тур ышкажыл? Хам дээрге кажан-даа хүрээ-дуганныг төп-чүттүнмээн, аалдар кезип хамнап, хай-бачыт, аза-букту чайладып чораан кижи ышкажыл.

Ынчангаш бо бижикчи (номчукчу) болгаш чүдүлгелиг кижи бүрүзү «Ак, караны ылгап чоруулунар» деп чүүлдүң авторларының чагаазын кичээнгейлиг билип алыр болза эки. «Ыжыкка ыт өдээ дуза» деп чугаа бар. Аарыг-човуланга таварышкан кижи чүге-даа чанны бээр. Ынчалза-даа ак биле кара, эки биле багай кажан-кезээде төнчү чок, бот-боттарынче чайлыш чок аралажып ширчиир космиктиг күштер-дир. Кижиниң ак, кара дээрлери, сүлде-хуузу деп чүве бар. Шажын-чүдүлгени эдерип сагыыр деп бодаар болза, бо авторларның болгаш оон мурнунда «Тыва Республика» солунга Т. Ховалыгның Готама (шакья-мунинин) Богда бурганның чагыын эдерип, сагыыр деп бижээни тергиин шын.

Чоңну бодунче эвилелдеп, өскелерин бактай аарак бодун өрү көрдүнүп, алыр-чинирин бодаар кижилерде кажан-даа арыг сеткил, буян турбас. Ол ышкаш чүдүкчү кижиниң сеткили база арыг, ак «аарыым адырылзын, човуланым чоттулзун» деп сүзүглеп чүдүүр ужурлуг, анаа-ла хөй бодап чүдүп болбас. «Сагыштан аарыыр, сүзүктен сегиир» деп чугааның кол утказы ол. Лама кижи дээрге кара чажындан сарыг-шажынга кижизиттинген кижи-дир. Сарыг-шажын эртеминде төнчү чок, кижи назыны четпес.

Экстрасенстерниң аразында ак азы чырык өңнүг ауралыг-даа, караңгы өңнүг ауралыг-даа кижилер турарын эртемденнер бадыткаан. Ынчангаш чамдык кижилер экстрасенстиң эмнээшкининге таарышпас сорунзалыг боор болур. Шак ынчан зал долдур хөй кижини хары үйда олуртуп алгаш эмнээри чамдык кижилерге дузалаар хамаанчок, хоралыг боор болур. Чүге дээрге чаңгыс ак меңгилиг кижи-биле ийи кара меңгилиг кижиниң кожа олуртуп алгаш эмнээр болза, чаңгыс ак меңгилиг кижиниң энергиязы күш четпейн, моорап каар таварылга олдур. Кижилер сылдыстыг адаанга төрүп кээп дужуп төрүттүнерде ол сылдыстың херел-чырыы кижиге энергия болуп артар. Ынчангаш кижилер 9-7 кызыл, 1-6-8 ак, ийи кара, үш көк, дөрт ногаан, беш сарыг меңгилиг кижилер дээр ужуру ол. Экстрасенске эмнедир дээр болза, оон ауразын болгаш бодунуң меңгизин билири чугула дээрзин чагыыр бодаар мен. Ону кайыын билип алгаш бижий бердиң деп айтыра бээр чадавас силер. Апрельде үнген № 20 (68) «Тыва Республика» солунга бижээнимге «Буянныг кижи буянныг, будуктуг ыяш чаглактыг» деп сактыышкынымда бижээним Моңгуштарның Миндирияа-Хелин кырган-ачамдан дыңнап бижип алган мен. Ынчангаш мону сактыышкыннарым уланчызы кылдыр бижидим.

Аарыг-човулаа кижини чүүже-даа чыгаптар. Үстүнде бижикчилер болур-болбас эмнээшкинге боттары таарыжыр-таарышпазын билип албайн чыткаш, кижи болганга бүзүреп, хөй акша-төгерик чарыгдаан ажы чогун чок, эш-өөрүнге элдээртип, чагыг-сүмезин бергени кончуг шын. Чамдык кажар, алыксак-чиксек кижилер шажын-чүдүлгениң хостуун ажыглап, ындыңда-ла аш-чут үеде аарыг-аржык кижилерни чулуп чип бергени чажыт эвес болгай. Бот-өөредилгелиг ламалар, «49» хонук салыр хамнар чер болгандан тыптып кээп турар апарганын дыңнап, эскерип чор мен. Кижиниң кады-кожа ажылдап, чурттап чорааны чамдык анаа карачал эш-өөрү безин хамнай берген боордур. Мен шупту чаараннарны буруудатпайн-дыр мен. Тыва шаг төөгүден бээр хамнар чурту, оларның аразында чажыртынып чораан, бүдүү билирлер база бар хире болчук.

Шынап-ла, Тывага сарыг-шажын төвүн тургузуп тургаш, ак биле кара холужа бээр ийне дээш үстүнде авторларның сагыш човап бижээни черле чөптүг. Ынчангаш мен экстрасенстер хүрээге хамааржылгазы чок, амгы дыл-биле кооператив хевирлиг чүведен ажыдып алзын деп бижиир ужурум-даа ында.

Бистиң Тыва Чазавыс, чоннуң күзел-чүткүлүн дыңнап, шуудап шыдавайн турар хүрээ - дуганнарывыстың тудуун дүргедедип, лама-башкыларны чаңгыс аайлап, шажын-чүдүлгевисти углап башкарарын күзеп артывыс.

Нима ОНДАР.
пенсионер.

Гонорарын солуннуң агар санынга арттырдым. (Автор).

Ажык чугаа

ДЕТКИМЧЕ, ДЕМ ХЕРЕК

Чүдүлгениң одаглары — хүрээ-хиитти узуткаан чорук улуг каража-когаралды таварыштырганы чугаажок. Тыва черге турган хүрээлерни чок кылып, чоннуң чүдүлгезин хораан чорук — ол үеде турган удуртукчуларның кедергей революсту болгаш утаан-сарыыл чок чоруундан болган дээр болза, черле частырыг болбас. Чоннуң чүдүлгезин хорул каан турган-даа болза, чүдүкчү кижиниң утаан-медерелинге ол левээр арткан.

Күрүне архивинде шыгжаттынган Тываның нам-чазааның үндүрген доктаалдарында, илеткелдеринде хүрээ-хиитти узуткаар дугайында тодаргайы-биле айтып турар болгай. Ынчангаш 1990 чылдың сентябрь 21-де үнген «Шын» солунга «Хүрээни узуткаар дугайында» ынчан Тываның удуртукчуларының талазындан кым-даа зорт айтыышкын бербээн» деп бижээн авторнуң бодалынга чөпшээрежир барымдаа турбас.

1950 чылдар үезинде Чадаана хоорайдан ырак эвес Кызыл-Чыраа адаанга өглерге хүрээ ажыттынган турган. Өг хүрээге ламалар ажылдап, чүдүлге ёзулалдарын кылып турда, ону база хагдыыган. Ону хагбаан турган болза, дуган шагда-ла туттуна бээр турган, олар ынаты садып белеткеп алган турганнар.

Хүрээ бүрүзүнге чылдарда ыыка хөй шээр болгаш бода мал, өске-даа бараан аймаа, эт-херенги турган, оон чамдыызы доора самчыгдаттынган-даа болза, кол курузу тыва күрүнениң орулгазынче кирген дугайында сан-данзы архив черинде чыдар ужурлуг. ТАР күрүнезиниң салгакчызы Тыва Республика болганда, хүрээ тударынга акша-херенгини бээр албан деп бодаар мен.

Сөөлүнде ажыттынган Чадааның өг хүрээзиниң акша-херенгизи арбын турган, сан-данзы будалчак, ону ээлеп, сүржүр чер чок болганда, оон кандыг-даа тодаргай түңнел үнмээн. Хүрээни узуткааны-биле Кыдаттан, Индиядан, Моолдан садып алган улуг өртек-үнелиг кадак-сомбайдан эгелээш, алдын-биле чайырлап кылган бурганнар, хевистен кылган олбук, кудустар, ном-судур, коңга-дамбыра болгаш өске-даа херексел-херекселдер анаа-ла улустуң доюу болганы кончуг хараадаанчыг.

Тыва Республиканың төвү Кызылга хүрээ тудар дугайында шиитпир хүлээп алдынганын чон деткип турар. Ынчалзажок оон тудуун доозуп чадап туруп берген. Хүрээ тудуп турар чер сүг чок сайыым черде, тудуг доостурга, чаагайжыдылга база чорудар апаар. Сүг чок черге ону канчаар чорударыл, хөй кара довурак база херек апаар. Бай-Тайгажылар кыска хуусаа иштинде район удуртулгазының деткимчези-биле чоннуң киржилгезин ажыглап тургаш, хүрээни тудуп алган. Ол — республика төвүнден ырак, бичии район-дур эвеспе. Кызыл хоорайга канчап дөмнээр. Чүгле акша-херенги бээри-биле кызыгаарлаттынмайн, чурттакчы чоннуң киржилгезин база организастап, машина-техника-биле хандырылганы экижидери күзенчиг. Кызыл хоорайның-даа, республика чергелиг-даа удуртукчуларның талазындан дуза, деткимче эки болур болза, хүрээни кыска хуусаа иштинде тудуп ап болурунун аргазы бар деп бодаар мен. Бай-Тайгажылардан чол үлегер ап болбазыл.

Борис БЮРБЮ,
Күш-ажылдың хоочуну.

Дузалажып көрүңер

КЭЭРГЭЭР СЕТКИЛИ КАЙЫЛ?

Каа-Хем районда Дерзиг-Аксының уруглар интернат-бажыңының дугайын солуннуң номчукчулары билир боор. Ол дугайында «Шынга» чаңгыс эвес удаа бижээн, телеужамчыдылга-даа көргүскен. Бо үннерде ында турум турар 150 ажыг уругнуң 28-и чүгле чыдар, кылаптавас, чыда ажаадып-тежээдип турар. А 50 ажыг уруг боттарын башкартынып шыдавас-угааны четпес.

Бо коллективини удуртур ажылдың чыл бурунгаар хүлээп ап турумда, шимчээр техника чок болган. Бар дээнзери үрелик. Уругларга ааш-чем, чыда-хем сөөртүрде бергедежип турганывыс өөренип көргеш, бистиң министерствовус «Москвич» садып берген. Оон Ажаакай Сарыгларовичи Дабакай чолаачылап, чамдыызы чыдзагааннарының уржуундан болган чөпшээрел ёзугаар ону Сарыг-Сепчиң № 2 ортумак школазының эргизи гаражынга тургузуп турган. Ынчанганың бажын ыт чизин дээш ышкаш ол машинаны бо чылдың февраль 17-ден 18-че дүне оор аппарган. Мынчага чедир сураг-даа дыңналбайн турар.

А Дабакай машинаны аңаа тургузарда аккумуляторун уштуп чажыргаш бегунок дээр кезээн ужулгаш бодунга ап алыр турган. Машинаны оорлаанында элдептиг чүве — оорлар боттарының белеткеп алгаш келген аккумуляторун, бегунокун салгаш, халап чок үне берген болган. А гараж эжиин [illegible].

Билбес кижи болза, ону ынчаар канчап кылырыл? А гараж дүлгүүрү чүгле чолаачыга база ажыл-агый эргелекчизинге турган.

Оор болганының эртенинде доран милицияга дыңнадырывыска, истелге органының үш ажылдакчызы келгеш, хынааш, херек ажыдып каан —ол-ла. Ону дилеп тыварының, буруулугларны илередир ажыл узамдыккан.

Аъш-чем сөөртүр болгаш оон-даа өске ажылдар кылыр машина чокта биске дыка берге-дир. Өскээтен машина хилезилээри артык чарыгдал болу берген.

Оор алган бо машинаны тыпчырының талазы-биле биске, аарыг-човулаңныг ажылгелге, милиция органнарынга дузалап көрүңер, чонум. Машинаның ям демдээн долузу-биле бижиирге мындыг: Марказы — ИЖ 2715 — фургон. Үндүрген чылы —1991, өңү — сарыг. Шасси № МО 449462, Кузов № МО44962, мотор № МО 6928807. Күрүне дугаары 73-96 ТВА. Чолаачы олурар талазында кабина ыяжы [illegible] турган. [illegible]

Мооң мурнунда үнүп турган солуннарга оорларны эмдажытпазының дугайында хөй материалдар үнгүлээн. Бергелерни ажыглап, оор арга-биле амыдыралын кызып ажыл чок кижилер көвүдээн-дир. Оорларны ажажытпас таварылгада, чогуур органнарга чоннуң дузазы херек дээрзин кижи бүрүзү медерер билир боор.

Кыргыс-оол ДОНГАК,
Дерзиг-Аксының уругларның бажың-интернадының директору.

САГЫП КӨРЗЕ

Чоокка чедир-ле тыва национал ёзу, эки чанчылдарывыс, шажын-чүдүлгевисти каггап турган улус-ла болгай бис. Оваа, хүрээвисти өрттедип, шажын чүдүлгениң ховар эртинче ном-судур, дериг-дүнгүрүвүсту чок кылып, хорум-хаяларда шыгжап каапкан турдувус.

Ам харын сөөлгү үеде шажын-чүдүлгевисти катап тургузуп, оваа, оран-таңдывысты дагып, аңаа чүдүп, тейлеп эгелээнивис, эки чанчылдарывыс эгидип алганывыс болур. Оон-биле чергелештир национал хевивисти база даарап кедип эгелээн болгай бис.

Ынчалза-даа бистиң чамдык кижилеривис национал хевин кылып, кедип билбес болуру хомуданчыг. Чамдык улус чараш хураган кеши торгу додарлыг тонун кеткеш, өөгүн өөктевес, хөрээн ажык алган, чамдыктары эдээ астып алган кедип чорууру чараш эвес. Бо чорук чүл дээрге, бодунуң тыва национал чонун хүндүлевес, бот-тогдунар, тура улут чорук деп санаар мен.

Ам сөөлгү үеде чамдык оолдар бөргүн дедир кедер, хөйлениниң өөгү бар-даа болза, өөктевес, иштин шөртейтип, хиринин онгайты, эгиндеп шагжайты хөрээн ажып алган чорууруп кым мактаар, чараш сыннар боор, мындыг культура билбес улусту чон шоодар апаар.

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ

САГЫНДЫРЫГ НЕГЕЛДЕ

1938 чылдың октябрь 11-де «чоннуң дайзыннары» деп хоп-нүгүлге таварышкаш аттырып өлүрткен Тыва Арат Республиканың удуртукчулары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай болгаш хөй черге өлүртүп шаажылаткан, туттуруп бажыннадып чораан бөдүүн араттарның ажы-төлү, бөлүк херээжен улус 1992 чылдың август 9-та Кызыл хоорайда Токаның тураскаалының девискээринге аш чарлаарын дыңнадып тур бис.

Тыва Арат Республикага болуп турган халаптыг, коргунчуг репрессияларга хамаарыштыр Тыва Республиканың күрүне чагыргазының дээди органы — Дээди Совет амдыгаа чедир чогуур хемчеглерни, түңнелдерни үндүрбейн турары Тываның хөй-нииитизин дүвүредип турар.

Кара чажывыстан тура, амызындан чарылган болгаш хөй чылдарда кара-бажыңга олуруп келген кем-буруу чок адаларывыстың ажыын ажып, кижи мөзүвүстү хөй чылдарда дора көрдүрүп, эрге-чагыргалаарга хамаатылар эргелеривисти казыдып, амыдыралдың эң кадыг-берге кызагдалдарынга таваржып келген бис. Актыг черге аттырып боолаткан болгаш үр чылдарда кара-бажыннадып келген адаларывыстың арыг нүүрүн, бедик ат-алдарын эрге-чагырга черлери дедир эгидип, чөптүг, шынныг чорукту катап тургузар боор дээрзинге дыка-ла идегеп, бүзүреп келдивис. Ам мырыпай чөгелвис төнүп келирге, аш чарлаар деп шиитпирни хүлээп ап, мындыг эңне кадыг хемчегге келген ужурувус-даа ол.

Бистиң хар-назынывыс 50-60 хар ашкылай берген. Чамдывыстың кадыы дыка кошкак.

БИСТИҢ САГЫНДЫРЫГ НЕГЕЛДЕВИС МЫНДЫГ:

1. Политиктиг репрессияларга качыгдаанпарны агартыр дугайында РФ-тиң хоойлузунда айыткан чүүлдерни ыяап-ла күүсеткен турарын негеп тур бис.

2. Адаларывысты адып өлүрген черин айтып бээрин база өлүрткен кижилерниң сөөктерин тыпкаш, оларның ёзулуг орнукшудулгазын күрүнеден кылырын негеп тур бис.

3. Архив документилеринге үндезилээш алырга, Тывага болган 1938-40 чылдарда болгулаан коргунчуг, халаптыг репрессияның кол удуртукчузу Тока боор турган. Ынчангаш Токаның тураскаалын чоннуң чоон оруундан чайладырын база оон ады-биле адаан черлерниң аттарын доп дораан дужуруп, солуурун негеп тур бис.

4. Адаларывыстың хавырткан эт хөреңгизиниң өртээн база оларның шаңнатканы чазактың орден-хавыяаларын бистерге эгидип бээрин болгаш адаларывыс актыг, чоннуң дайзыннары эвес дээр дугайында шынзылга бижиктерни бистерниң холдарывыска тывысып бээрин негеп тур бис.

5. Бистиң адаларывысты нүгүлдеп, хоптап турган агентилерни, байысаакчыларны, суд, прокуратура болгаш партия, күрүне удуртукчуларының аттарын солуннарга, радио, телевидениеге чоңга тыва арат чоннуң шаажылакчылары турган дугайында дыңнадып, чарлаарын негеп тур бис.

Бо үстүнде сагындырыг негелделеривисти 1992 чылдың август 5-ке чедир үзе шиитпирлеп берип шыдавас болзуңарза, аштап өлүрүндөн коргпас бис. Ынчангаш бо чылдың август 9-тан эгелеп аш чарлаарывыс ол.

Бир эвес айыттынган хуусаада бистиң үстүнде айыткан негелделеривис күүсеттинмес болза, аш чарлаан ужурундан бежен-алдан хар ашкылаан, кыраан, кадыы кошкаан херээжен кижилерниң амы-тыны, салым чолу, кадыкшылы дээш харыысалганы Тыва Республиканың удуртулгазы, репрессияга таварышкан актыг кижилерниң херээн эде көөр комиссия бүрүн харыылаар дээрзин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы эш К. А. Бичелдей силерге баш удур сагындырып тур бис.

БҮГҮ ТЫВА УЛУС БИСТИҢ-БИЛЕ!
АКТЫГ ХЕРЕК ТИИЛЭЭР!

Ат салганнар:

ТАР-га турган контрреволюстуг организастың удуртукчулары дээш 1938 чылдың октябрь 16-да боолаткан шииттирген

ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы чораан Сана-Шири оглу Сат Чүрмит-Тажының уруглары:

78 харлыг Сат Ожамаа, 69 харлыг Сат Бландина.

ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы чораан Оолдукай оглу Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдуң уруглары:

Сат Достанмаа — 62 харлыг, Чамбал Хочук-Кара — 58 харлыг, Мартымаа Бак-Көк — 56 харлыг.

ТАР-ның күрүне банкызының баштаар чериниң даргазы чораан Чырандай оглу Оюн Танчайның уруу — 64 харлыг Галина Сайсуу.

ТАР-ның МАР-га элчини чораан Товунак оглу Күүлар Сунгар-оолдуң уруглары: 67 харлыг Моңгуш Севээ, 65 харлыг Күулар Сейнек, 55 харлыг Күулар Чечек.

ТАР-ның аъттыг шериниң командири чораан Ойдуп оглу Түлүш Балажыктың уруглары: 56 харлыг Чүлдүм (Балажык) Шура, 61 харлыг Сат Соруж, 59 харлыг Анай-оол Каан.

ОЛИМПИАДА-92

ЁЗУЛУГ-ЛА МААДЫР

Маадыр болган кижини оон өскээр чүү деп чугаалаар боор. Волгоград чурттуг 19 харлыг Евгений Садовый дугайында ынча дивес аргажок. Ол Барселонаның эң баштайгы ийи дакпыр олимпийжи чемпиону, 92 чылдың чайгы Олимпиада оюннарының баштайгы рекордчузу. Сөөлгүзү ындыг-ла шын эвес деп-даа болгай-ла. Чүге дээрге Евгений рекордту командада эштери-биле кады тургускан. Дөрт кижилиг командада оон аңгыда Санкт-Петербургтан Дмитрий Лепиков, Ростов чурттуг Владимир Пышненко база Самарадан Вениамин Таянович олар 4х200 хемчээлдиг эстафетага эштириинге олимпийжи чемпионнар боол, рекорд тургускан. Швецияның, АКШ-тың, Германияның, Италияның, шынап-ла, делегей чергелиг «сылдыстарлыг» командалары биле кончуг чидиг демиселге олар кайгамчык дээн түңнелди—800 метрни 7 минута 11,95 секунда иштинде эштип эрткеннер. Сеулга оон мурнунда Олимпиадага американнарның рекордун олар ажып каан. Ол аразында бөмбүрзектиң эштикчилери ол рекордту базарын кызытса-даа, чадажып каан.

Оон мурнунда хүн Евгений Садовый 200 метрге хостуг арга-биле эштириинге чемпионнаан. Олимпиаданың үш дакпыр чемпиону болуксап тур мен деп медеглээнинге, хөй-хөй кижилер бүзүрексевейн кайгап калган. Ол ам ийи дакпыр олимпийжи чемпион. Сөзүн ам дээрезинде ээлээн.

Ынчалзажок ол ийиги «алдынын» холга алгаш, бодунуң «даңгырагларын» чедир күүсетпээнин билинген. Өөрүнге Олимпиадага чедир бажының дүгүн чүлүтпезин аазаан кижи дир. Олимпиада оюннарынга шилилге чорул турган ХКД чурттарының чемпионадынга чедир ийи неделя четпейн турда, ол ангиналай берген. Экн-ле эттиниш чадааш маргылдааларга оода-ла каш ончук, чүсчүк-даа секундазы камнап алыры-биле бажының дүгүн ап октадыпкан, чүвени канчап билир. «Мынчаар эштиримге эптиг чүве. Бодуңну бүзүрелдиг бодаар сен» деп, Евгений чугаалаар.

Баш дүгүнүң дугайында чугаа анаа эвес. Бистиң өөрүшкүлүг командавыс хүндүткелдиң эң бедик чадазынга тывуп-канда, эскерген болза, Евгенийден өске арткаңнарының баштарының дүгү, кыстарның дег, салып бадырыпкан. Өске командаларга мындыг эвес. 22 харлыг Володя Пышненко: «Мындыг узун баштыгда уруглар сени эскербес, маргылдаадан чардыктырбас чүве» деп харыылаан. Баштарының дүгүнден эгелээш, команда кежигүннери бот-боттарындан ылгажыр хөй-хөй талаларлыг, ажы-чаңныг-даа болза, оларны каттыштырган тергиин эки шынар — тиилелгеже чүткүл, бот-боттарын деткижери. Бо талазы-биле тренерлер чазыг кылбаан: бир чыл бурунгаар Европа чемпионадынга база алдын медальды чаалап алганы таварылга эвес.

Команданың эң дуржулгалыг эштикчизи 25 харлыг Вениамин Таянович тиилелге дээш бүгү «буруузу» Е. Садовыйже чүүй каарын кызыткан. Анаа Евгений шуут ундурланып, бис дээрге, бүдүн команда-ла болгай бис, чедишкин шуптувустуу болур дээн. Мен эштип үнүп тура, орук хостуг, «алдынче» эштип бар чорууруму билдим деп чемээн.

Таяновичиниң чугаазында ужур-ла бар, ол үш дугаарында эжингеш, доозуп турда, швед эштикчи Томми Вернер оорта чүгле 8 чүсчүк секунда озалдаан. А ииити эстафетаны Евгений Садовый доозуп турда, шведтерни ол 3,56 секунда мурнай берген. Ам ийи дакпыр олимпийжи чемпион апарган Садовыйниң тиилелгеге улуу шынап-ла улуг.

Олимпийжи эштир бассейнге онзагай, манаваан болуушкун база таварышкан. Брасс дээр арга-биле 200 метрге эштириинге Япония чурттуг уруг — Киоко Ивасаки тиилээн. Оон хары—чүгле 14! Эштир оруктуң дургаар мурнунга сураглыг америк эштикчи Анита Нолл эштип чоруп орган. Киоко эштип доозуптарга, ону улус үтлеп кээп, часкап, байыр чедирерге, ол аймаарал калган. А кажан ол Олимпиаданың чемпиону апарганын билип кааш, ыглап бадырыпкан. Нолл чүгле үшкү черге барган. Оортан чаа олимпийжи чемпион дугайын айтырарга, оон-биле чүгле маңаа таныжып алдым деп, шынын-на чугаалаан.

Владимир ПИМЕНОВ
РосИТА—СЧТА-ның түскай корр.
Барселона.

Солун белеткеттингенде келген немелде: Волгоград чурттуг 19 харлыг Евгений Садовый XXV Олимпиада оюннарының үшкү алдын медалын чаалап алган. Бо таварылгада ол 400 метрге хостуг арга-биле эштириинге чаа делегей рекордун тургузупкаш, тиилелгени чедип алган. 400 метрни 3 минута 45.00 секунда дургуунда эштип эрткен.

Чарлалдар самбыразы

БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ, СОВХОЗТАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Рембыттехника» шилчидилгелиг сапажылга-биле 170 рубль өртектиг халыптыг чунар демирлерни, 270 рубль өртектиг 100 литр ишкирлиг демир доскаарларны садып турар.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 140. Телефону 4-16-57.

Ажаалда банкызының Тес-Хем район салбырының Саяна Ивановна Чаянмааның адынга 1992 чылдың июль 4-те тывысканы 11 муң рубль түңге АБ № 3854502 чек дептерин, читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

Үнелиг металлдардан: алдын, мөңгүнден кааста лга кылыгларны садып алыксаар силер бе? Ийе болза, херглекчилер кооперациязының Туран, Чадаана хоорайларда, Бай-Хаак, Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларда магазиннеринге кирерин чаладывыс.

Десант шериинге албан эрттирип чораан оолдарның ужуражыышкыны август 2-де 11 шакта, Кызыл хоорайның Кызыл партизаннар кудумчузунда тураскаал чанынга болурун дыңнадып тур.

КИНО

АВГУСТ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Моменто мори» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00. **Видеозал:** «Большой улов» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

АВГУСТ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Моменто мори» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00. Видеозал: «Рыжая Сеня» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Футболист» 13.30, 18.30 «Сети Любви» (2 сериялыг) 15.30 шактарда.

АВГУСТ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Великий путь» (Польша) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (уйгаган). Видеозал: «Рыжая Сеня» 10.00, 12.00, 14.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Футболист» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва содбаи» № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргел.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чижурукчулер — 2-27-41, солун келбейин баргазы — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 147.

Тув... республ... БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

30-40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш оон сөөлүнде агарткан кижилерниң даңзызын 3-кү арында парлаан

МАЛГА БЫЖЫГ ЧЕМ-СУУРУН ТУРГУЗАРЫНГА ҮЛҮҮҢЕРНИ КИИРИҢЕР!

ЧАА САРААТТАР

Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозта Сергей Мечек-ве, Бүрүткел Ооржакка удурткан сигенчилер бригадалары бо чылын 360 гектар черниң хөй чылдыг сигенин өстүрер планныг. Бригадалар бо хүннерде ол шөлдерде кестинген сигенниң кургай бергенин бөлүп, сарааттап кирипкен.

Механизастаттынган звенонуң кежигүннери белеткеттинген мал чемин кыштагларже удур-ла чүдүрүп алгаш, чедирип турарлар. Туралыг хойжу бригадаларының хойжулары Шойгу Моңгуш, Данов Саая оларның кыштагларында 20-20 тонна сигенни чедирген. Ооң кадында малчын бүрүзү бо чылын сиген белеткелинче боттары база кирген.

Хол кадырлары-биле сиген кезип белеткээр кижилерни совхоз база организастаан.

Шынап-ла, эрткен чылдың берге кыштаглаашкынындан амгы бо чылыг хүннерде түңнел үндүрүп, мал чемин четчири-биле белеткеп алыр дээр болза, бүгү күштү олче мөөңнээр, бар аргаларны дилээр, ажылдың үре-түңнелдиг болуруң чедип алыр херек. Оон башка сотка олурган бис. Эрткен чылын ышкаш, ажыл кылбайн анаа-ла хоозун чугаа кылып эрттирип каар бис. Мону черле бодаза эки. Ажыы-биле чугаалаарга, бо талазы-биле кодээ Совет даргазы Валерий Хомушкунуң амгы ажыл-херээ, ажылды организастап турары эки-дир.

Кан-оол ДЕЛГЕР.

ТУДУМ-ДАА БОЛЗА ХЕРЕК

Наадымга уткуштур

Улуг-Хем район чагыргазының даргазы К. Т. Куулар-биле бистиң корреспондентивис телефон дамчыштыр харылзашкаш, мал чемнериниң белеткели кайы хире чоруп турарынга хамаарыштыр айтырыгларны салган.

— **Бо хүннерде республиканың кодээ ишчилери мал чемнериниң белеткелин кидин түлүк чорудуп турар болгай. Силерниң районда бо чугула ажыл кайы хире чоруп турары, Карим Тасович?**

— Улуг-хемчилер Республика Хүнүнге болгаш Наадымга күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш сиген шөлдеринде ажыл-ишти элээн шалыпкын чорудуп турарлар. Июль 31-ниң медээзин ёзугаар алырга, район 13.6 муң тонна сиген белеткээр тургаш, 4400 тоннаны бөлүп, сарааттааш, планын 33 хуу күүсеткен. Оон-биле чергелештир витаминниг сиген далганы белеткээр, силос салыр ажылдарны ажыл-агыйлар чорудуп турарлар. Мал чемнериниң белеткелин «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң дирекциязы дээре организастаанындан көргүзүглери багай эвес. Ажыл-агый 1560 тонна сиген белеткээр тургаш, 1080 тоннаны кылгаш, планын 75 хуу күүсеткен. Силос салырын удавас, чоокку хүннерде доозарлар. 6 муң тонна силозуну 5 муң тонна хирези салдынган, 26 тонна витаминниг сиген далганын белеткеп алган. «Ийи-Тал» совхозтуң ажыл-ишчилери 633 тонна сиген белеткээр даалгазын 450 тонна чедире берген. «Чааты» совхозтуң сигенчилери мал чемнерин курлавырлап алырын чугулалап көрүп, ажылдың темпизин сөөлгү хүннерде дүргедеткен. 450 тонна сигенни сарааттаан, 750 тонна эки шыпарлыг силосту салган. Өске-даа ажыл-агыйларның сигенчилери, малчыннары бо чугула кампанияда идепкейлиг киржип, ниитиниң малынга болдунар-ла болза хөй, четчир санныг мал чемнерин белеткеп алыр дээш ажылдап турарлар.

— **Мал чемнериниң белеткелиниң темпизин оожум чорудуп турар ажыл-агыйлар бар бе?**

— Бо чугула кампанияже озалдап кирген, ажыл-ишти эки организастап шыдавайн турар ажыл-агыйлар бары чажыт эвес. Оларга «Ак-Тал», «ҮТКА 25 чылы» совхозтар хамааржыр. Сөөлгүзү сиген белеткээр планныг онаалдазын чүгле 19 хуу күүсеткенин дугаалаарга, тодаргай чижек болур. «Эйлиг-Хем» совхоз июль 21-де мал чемнериниң белеткелинче кирген. Ажылдың темпизин дүргедедири, шынарын экижидери бо чугула кампанияга шиитпирлиг рольду ойнаарын билир бис. Ынчангаш ынаар кичээнгейни салып турар бис.

— **Мал чемнериниң белеткелинде хаара туттунган машина-техниканың кывар-чаар материалдар, артык кезектер-биле хандырылгазы кандыгыл?**

— Бо дээрге амгы үеде берге айтырыглар деп чүве кымга-даа билдингир, ындыг-даа болза, анаа көрүп орар эвес, оларны тып, четчелеп алырының хемчеглерин совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглери ап турар. Амгы үеде районда бензин элээн бергедеп тур, оон өске кывар-чаар материалдарывыс амдызында бар. Сиген кестирер косилкалар, сиген бөлдүрер грабльлер болгаш өске-даа техникалар, оларның артык кезектери амгы үеде чедишпейн турар. Ол дээрге ажылга улуг шаптыкты ужураштырып турар.

— **Сиген белеткелинде малчыннарның киржилгези кандыгыл?**

— Малчыннар чылдың-на боттары шыдаар арга-шинээнин аайы-биле сигенни белеткеп алыр улус. Бо чайын, күзүн база мал чемнериниң белеткелинге идепкейлиг киржирлер. «Ийи-Тал» совхозтуң малчыннары Улуг-Алаактың сигенин кезип кирипкен. «Эйлиг-Хем» совхозтуң өшкү кадарчылары сиген белеткелин эгелей берген. Ам дээрезинде чеже малчын бо чугула ажылда хаара туттунганы, кандыг хемчээлдиг ажылдың кылдынганы билдинмес. Олар ниити херекке бичии эвес күш-ажылчы үлүүн киирер дээрзинге бүзүреп болур.

— **Карим Тасович, районнуң мал чемнериниң белеткелиниң дугайында чугаалап бергениңер дээш четтирдивис.**

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 148 (14870) 1992 чылдың август 4, вторник. Солунга ат салган шагы 20.40. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Таңды районда Салчак Тока аттыг совхозтуң хойжуларының чамдыктары бо чылын Каъкта чайлаглап турар. Үштек деп черде ырт кадарчылары республика Наадымын төлептиг күш-ажылы, харысалгалыг чоруу-биле уткуур дээш кызымак ажылдап турарлар. Оът-сигенниг, суглуг черлерге ирттерни эки кадарып келгенниң, оларның хайгааралының күштелдиргени соонда, малдың күш-деңгели экижээн, амгы хүннерге чедир дыка семирээн. Бо дээрге ажыл-херекчи чоруктуң түңнели болганы билдингир. Шак ындыг шыдамык, кежээ малчыннарының бирээзинге Доңгак Хууракович биле Күнзенмаа Түлүшевна Хүргүл-оолдарның өг-бүлези хамааржыр. Олар алызындан ажыл-ишчи улус. Мал кадарып, ону ажаап өөренгени база аажок. Чоокта чаа ол хойжуга ужуражы бергеш, оон чамдык болалдарын сонуургаан мен. Ол мынча дээр болган:

— Бо чылын Каък девискээринде оът-сигенниң үнүп чыдары аажок-тур. Ынчангаш кадарып турарывыс ирттеривис дыка семирип тур. Черле ынчаш кандыг-даа малдың деңгилде-кужу кадарчы кижиниң бодундан кончуг хамааржыр деп билир мен. Чүге дээрге чалгаа кижиге хөй мал хүлээдип бээрге, эвээжедип алыр, семис шыырак мал кадартып каарга, аргызып-доргузуп алыр боор чүве. Ону көрүп чор мен. Мал кадарар талазы-биле бистиң өг-бүлевистиң дуржулгазы улуг ийин. Бис ирттеривисти чер чырып кээрге-ле, одарже үндүрер бис. Оон башка хоржок. Хүн элээн өрүлей бээрге-ле, изиг дендеп келир-дир. Хүннүң изиг үезинде мал девээлеп, дыштаныр чыдар. А кажан кежээликтей серинде бээрге, катап-ла одарже үндүр кадарып турар бис. Ынчан барык-ла элээн орайга чедир чер оъткарар, чүгле ол тазарылгада мал эки семирип болур.

Чугаавыска хойжунуң кадайы Күнзенмаа Түлүшевна база киржи берди:

— Эрткен кыш кымга-даа берге болган. Ылангыя малчыннарга дээрим ол. Ындыг-даа болза, бис 500 ажыг иртти кыштан хүр-менди ажырып алдывыс. Малымның хорамча чок болганынга иштимде аажок өөрүп чоруур мен. Бо дээрге чүгле мээн эвес, бистиң өг-бүлевистиң өөрүшкүзү болур. Чоокта чаа ирттеривис кыргыттывыс, түңнели эки болду. Бир баштан-на 5 килограмм дүк кыргып алыр турган, ону ажырдывыс. А ажыл-агыйывыска планнаанывыстан ажыр 100 килограмм дүктү дужаадывыс.

Шынап-ла, ындыг чедиишкин өг-бүлениң өөрүшкүзү болбайн канчаар. Олар харын-даа чамдык кончуг шыырак ирттериниң бирээзинден-не 6-7 килограмм дүктү кыргып ап турган болду. Ирттерниң күштелгели эки боорунуң, хөй дүк бээриниң бир аргазы болза, оларның суггадын кошкатпазы болур деп, олар чугаалап турдулар. Ылангыя кышкы үеде сугну аргалыг-ла болза, үзүктелдирген херээ чок диштилер. Үргүлчү мал аразынга чоруур улустуң оозу чөптүг, шын бодалдар-дыр. Шак ындыг ажыл-херекчи өг-бүлениң чедиишкиннери чылдың-на чаңчыл болуп эртер Наадымга чүге хууда сөң, белек болбас боор. Черле эки ажыл түңнелдиг болур ышкажыгай.

Кым-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

ЧАРТЫЫНДАН ХӨЙНҮ

Тес-Хем районнуң девискээринде ажыл-агыйларның мал чеминиң белеткелинде ниити байдалын алыр болза, ындыг-ла эки эвес.

Малга быжыг чем-суур белеткеп бээри, ону курлап алырының айтырыы планда көрдүнгенинге деңнээрге чер албаан. Ынчалза-даа чамдык күш-ажылчы коллективтерниң көргүзүглери дыка эки: оларның ажыл-херээ бүдүнгүр, үре-түңнелдиг. Чижек кылдыр алырга, «Таңды сыны» совхозта Анатолий Самбуучута удурткан бригада районнуң өске коллективтерин мурнай берген. Бо бригада бо чылын 850 тонна мал чеми белеткээрин дагдынып алган.

Николай Дамбил, Александр Шыырап, Рудик Бажын, Эдик Моңгуш, Айдын Саадн, Руслан Кол, Радж Булема, Андрей, Адыжаа олардан тургустунган сигенчилер бригадазы бо хүннерге чедир 300 тонна сигенни сарааттаан, а 150 ажыг тонна сигенни пресстеп каан. Ону ам удур бөлер, сарааттаар.

Бригада кежигүннери сигенни холдуунда-ла дүве кестиргеш, кургай бээрге, удур бөлдүрүп турар. Ажыл-иш техника-биле холбаалыг болганда, оларга артык кезектер тывылбайн, турар. Ынчалза-даа ону шиитпирлептериниң айтырыы тургустунган.

(Бистиң корр).

СУГГАТТЫГ ШӨЛДЕРДЕ

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» колхозунуң сиген, одар шөлдери кандаашкынга таваржып турар.

Ынчалза-даа ажыл-агыйның суггаттыг шөлдеринде хөй чылдыг сигеннерниң үнүжү эки. Сигенчилер звенолары Терлиг-Хая, Улуг-Кежиг чоогунда бо хүннерде ажылдап турар. Чамдык шөлдерниң баштайгы дүжүдүн ажаап алган. Ынчалза-даа ында суггарылга ажылы ам-даа уламчылавышаан. Бо харысалгалыг ажылды дуржулгалыг суггатчылар Кызыл-оол Баданай, Андрей Ондун олар холга алган. Оларның санап турары-биле алырга, ол шөлдерден 10—12 центнер дүжүттү ап болур арга бар.

Саган-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.
Баян-Кол суур.

Амыдыралдың агымы

КАНЧАП ЧЕРЛЕ ЧУРТТААРЫЛ?

Аныяк чалыы үевисте ниитилеливистиң чечектелиишкинин, магалыг чаагай, ангы чок коммунизмниң тиилелгезинге чедер дээш, ийи билээвис сывыртыныпкаш, кайы хире ажылдап чоржук бис? Тускай хамаарышпас республика даа тургаш, Улуг ада-чурт ССРЭ дээш (идепкейливис, чөпшүлүвүс аайлыг эвес) демиселге чеже эш-өөрлеривис ханын төп, украин черде кара бажын мөңгези-биле салганнар ийик? Тылга арткан эштери, бистер, Совет Армияга болгаш дайынчаага бастырган украин чоңга чеже-чеже вагон ишти мөөн белек дузаламчыны, мал-маганы халас өргээн ийик бис?

Дайын соонда үрелген кода-хоорайларны катап тургузар, коммунизмниң фундаментизин салыр дижип-ле, кара деривисти төп тургаш ажылдап, облигация чээлиге чеже муң, миллион акшавысты бержик бис? Коллективтиг ажыл-агыйларны организастап тургускаш, кажаа-хораавысты курутладыр ниитиниң хөреңгизинче азырап алган чеже-чеже муң малывысты ааладыр-чиледир халас сурүп бержик бис?

Ам назы-харывыс дөгүп, бойдустуң хоойлузун ёзугаар мурнувус ырады, соовус чоокшулады. Күзээн коммунизмивис хамаанчок, тургузуп алган социалистиг оруувустуң изи курбап калды ышкажыл. Сүр-кучулуг, демниг эвилелдешкен күрүневис тос башка чара кылаштажы берген. Ам кандыг орук-биле кылаштажыр, кандыг ниитилелге чурттаар бис?

Чуртунарга президент эрге-чагыргазын доктаадып алзынарза, ам амыраар силер диди. Россияның президентизинге Борис Ельцинни, Тывага — Шериг-оол Ооржакты бир үн-биле соңгуп алдывыс. Хүндүлүг президентилеривис чарлыктары-биле инвалидтерниң, пенсионерлерниң, не чаштарының социал камгалалын экижидер бис диди. Оозу — саазын кырында.

Херек кырында хоорай пенсионерлери ийи ай иштинде, кодээниң пенсионерлери, аарыг-аржык кижилери, хөй уруг-дарыглыг иелери пенсия, пособиелерин үш ай иштинде албайн тур. Кызылдың № 10, 11 почта салбырларының эжиинде инвалидтер, кырганнар июль 10-дан эгелеп эртен дан бажындан. Кур-Чер суурнуң кырганнары, аарыг-аржык кижилери үш ай иштинде почта эжин кадарып келгеннер.

Акша саарылгазын экижидер дугайында Чазактың доктаалы база үнду. Ол хирезе банкыларның курутлаары дам барган. Пенсия, пособие хамаанчок, кассада боттарывыстың суп алган каш акшавысты уштуп алыр аргавыс чок болу берди. Аргажоктан алырга-даа 500-тен эрттир бербес-тир. Кижиге чүү турбазыл, өлүм-чидим-даа тургай-ла, ажы-төлүн-даа өглээй-ле. Бараан өртээ бажын ашкан, муң-муңу-биле санажыр-дыр, 500 рубль-биле чүнү садып алыр бис?

Тываның акша-төгерииң Саян артындан келген чиижек садыгжылар шоодай-шоодайы-биле ынаар ажырып турлар. Олар Кызыл хоорайның алыг, хоо чер бүрүзүнде, чаъста мөөгүлер дег, тырлып эгелээн. Үндүрүг инспекциялары, контроль кассалары дээр чаа черлер бар-ла дээр, олар та чүнү көрүп, чүнү хынап турарлар? Арага-водка аймаан 96 рубльден өстүрбес деп доктаатты, ол Чарлыкты чүге хажыдып, 250 рубльге водканы хостуг садыглап турарыл? Чазактың чарлыктары, доктаалдары чүге күүселде, түңнел чок артып турарыл?

Бистиң ажылдап чораан үевисте чазактың үндүрген хоойлулары бистерге «артап болбас алдын хоойлу» турган. Беш чыл планнарында көрдүнгенни ёзугаар ай, кварталдар бүрүзүнде күүсеткен ажылывысты партия, чазакка рапорттап чораан бис.

Эргим редакция, бистиң бо негелде хомудалдарывысты Чазактың кулаанга чедирип, парлаазыңарны дилеедивис.

Кырганнарның өмүнээзинден пенсионер Нима ОНДАР.
Кызыл хоорай.

МАЛЧЫННАР КИРБЭЭН

Чаа-Хөл районда «Ак-Туруг» совхозтуң сиген шөлдеринде ажылдың темпизи кошкаш дивейн турар.

Чоокку хүннерге чедир мында 150 ажыг тонна сиген, 18 тонна бүдүк-бүрү кылдынган. Оларны сарааттаан, бөлген. Бүрбүжап Бавуунуң звенозу хөй чылдыг сиген кезип турар. Бо звенонуң ажыл-херээ бүдүнгүр. Олар 165 тонна мал чемин белеткээн.

Ажыл-агыйның сигенчилери чайгаар үнген сигенниң кезилдезинче кирбээн. А малчыннар чүгле мал кадарары-биле өйлежип, мынчага чедир сиген белеткелинче кирбээн. Азырадыкчы хөөнге алзып олурарының бир чижээ ол ышкажыл.

Кызыл-оол КОМБУ.
Ак-Туруг суур.

Шалыпчы ай даарта доостур

СИГЕН ЭЛБЕК: чиндиң-чиндиң

БЕЛДИР-ШАТ БРИГАДАЗЫНДА

Бригада төвүнге чеде бергеш, дилиндек-дилиндек кылдыр шөйлүп чоруй баргылаан, хөөредип чугаалаар болза, кижи дурту-биле деп чыгыы чаагай үнген көк-тараа өзүмнерин, чиңге-тарааның үгер-биле деңге баш тырта бергенин, чаңгыс чылдыг сигенниң чалгып чоруй баргылаан шөлдерин эскерип каар бис. Ажыы-биле чугаалаар болза, 10-20 чыл бурунгаар болаага тараа культураларының мындыг чаагай үнүп турганын бригада кежигүннеринден чүгле хоочуннар сактыр, ол үелерде канчаар ажылдап чораанын оларның сагыш-сеткилинде шыгжаттынып арткан...

Белдир-Шатта мал, тараа культураларын тарып өстүрер механизастаттынган бригаданың бригадири Юрий Хеймер-оолович Ондарга ужурашкаш, дарвазында сан-чурагайларны билип алдым. Сиген салыр планы — 1000 тонна, ам садып алганы (чорааныс хүн) 68 тонна. 826 гектар шөлде чаңгыс чылдыг сигенни тараан. 1 гадан 12 центнер дүжүттү алыры көрдүнген. Кукурузаны 200 га черде, тарымал тооруктуну 160 гектарда чаштырган. Ниитизи-биле бригада 628 тонна чайгаар үнген сигенни, 800 тонна сенажты, 960 тонна чаңгыс чылдыг сигенни, 2000 тонна кукурузаны, 1600 тонна тооруктуң ногаан массазын ук ажыл-агыйга чардынган керээ ёзугаар дужаар. Бо дээрге белен эвес сан-чурагайлар. Оон кадында шөлдерде чаагайы деге үнген көк-тарааның, чиңге-тарааның болгаш өске-даа тараа культураларының дүжүдүн чидириг чокка ажаап алыры — бригада кежигүннериниң мурнунда салдынган.

Бригада кежигүннериниң чамдыктары чайгы чер андарылгазын, сиген белеткелин, сенаж салырын бо хүннерде чорудуп, ажылын шуудады бергеннер. 4 чолаачы, 6 тракторист-комбайнер ам чүгле бригада төвүнде ажылдап, (сиген белеткекчилерин санавас-ка) сенаж салыышкынын шапкынчыда берген. Борта боттарының улуг-хуузун бригаданың хоочуннары, аныяктарның дагдыныкчылары болуп ажылдап турар трактористер Часкал-оол Моңгуш, Өдеккей Моңгуш олар киириштирип, мурнакчы ажылчыннар чорааның бадыткап, эрестиг, турачоруктуг ажылдап кирипкеннер. Оларның ооң салгаан аныяк чолаачылар: Виктор Моңгуш, Мерген Доңгак, Чечен-оол Моңгуш болгаш өскелер-даа машина-техниканың ажылга уржук таварыштырар бичии үүрмек үрелиишкиннерин турза-даа, ажылдың темпизин кошкатпайн, ведоя дүргүзүнда доозуптар сорулганы салган ажылдап турарлар.

Довурак-доозун аразында ажылдап турар кижилерге эң кол чүүл — сүттен кылган аъш-чем, азырал малдарның эъди дээрзин кым-даа билир. Совхоз директору Сүрүн-оол Чүльдүм механизаторларның чөптүг негелдезин дыңнап, оларга чугула аъш-чем аймаан — эъти, сүтү, сметананы тып турар. Чүге дизе чүг-даа чүвениң өртек-үнези талыйып барып, акшаның үнези кудулаан деп чүвени кижи бүрүзү эскерип биле берген. Директор оларның өртек-үнезинге чылдак каклайн, ажылчыннарынга дуза кадып, оларның хей-аъдын көдүрүп, дузалажып келгени черле эки-дир.

Шынында, аъш-чем талазы-биле харылзап турар тускай кижилер бар деп чүвени маңаа айтыр бодадым. Рынок харылзааларының ийиги чадазынче кирипкен бис. Эң берге үе-чадазы бо деп чүвени баш удур сагындырып, чурт иштинге кандыг-даа өскерлиишкиннерниң, дүрбүжүүшкүннерниң, аш-чуттуң тыптып кээп болурунга магадылалды тургузуп, аъш-чемивис бериичизи — мал-маганывыска четчир санныг сигенни, сенажты, саванны, силосту белеткеп ап, а ол ышкаш күскү дүжүттү чогуур үезинде ажаап, анмаарлап албас болзувусса, ядараавывыс ол. Бо-ла бүгү ажылдар арендаторлардан, арат ажыл-агыйларындан, бот-орулга чарыгалыг мал, тараа культуралары тарып, өстүрер бригада, звено кежигүннеринден дыка-ла хамааржыр. Ындыг болганда, Белдир-Шат хову трактор бригадазының кежигүннериниң мурнунда белен эвес ажыл-иш таварышкан. Күскү дүжүттү чидириг чокка ажаап, мал чемниң планнарын күүседири — оларның кол сорулгалары ол.

ЧУРУКТАРДА: хоочун трактористер Өдеккей Моңгуш, Часкал-оол Моңгуш олар.

Сөзү, фотолары Виктор ХОВАЛЫГНЫЫ.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

АМ-ДАА НЕМЕЙ УЛАЖЫР

Сүт-Хөл районда «Алдан-Маадыр» совхозтуң сигенчи звенолары, бригадалары эрткен чылын мал чемин багай белеткээни-биле бергелерге таваржып, Улуг-Хем районнуң совхозтарындан ону садып алыр ужурга таварышкан. Бо бүгүнү совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглери, суму чагыргазы улуг частырыг кылдыр санап көргеш, бо чылын кышка удур ыяк белеткелиниң алырын дугуржуп чугаалашкан.

Үениң амгы берге байдалын өөренип көргеш, бо чугула ажылче малчын бүрүзүн, суурда албан черлериниң болгаш организацияларының коллективтерин, өөреникчилерни, пенсионерлерни, студентилерни, сургуулдарны бурун хаара тудуп, Ажылды ынчаар организастаанының түңнелинде чедиишкин дораан-на көстү берген: бир эвес эрткен чылын бо-ла үеде чүгле 296 тонна сиген белеткеттинген турган болза, амгы хүннерде мында 714 тонна мал чемин бөлүп, сарааттаан. Виктор Ооржактың, Сергей, Александр, Эрес-оол Моңгуштарның звенолары сигенни кезер, бөлер, сарааттаар ажылдарга идепкейлиг киржип, хүнде олар 20-30 тонна сигенни белеткээш, ону тускай кажаалыг сиген шөлүнде сарааттап турарлар. Малчыннар Бопуяк Ооржак, Адар-оол Моңгуш, Күртүгбай Ондар олар тус-тузунда 15-20 тонна сигенни белеткээш, кыштагларында чедиргилеп алгылаан. Ол ышкаш контора, ясли-сад, суур чагыргазының ажылдакчылары база-ла эки ажылдап боттарының хире-шаа-биле үлүүн киирген.

Кодээ Совет депутаттарының ээлчеглиг сессиязы чоокта чаа сиген шөлүнге болуп эрткен. Сиген кезилдези, тараа ажаалдазы дээн ышкаш чугула айтырыгларны анаа чугаалашкан болгаш, орта суур чурттакчыларының кужун бурун ажыглаарын, кайы-даа ажылды шалыпкын темп-биле кылып чорударын чугулалап көрген.

Совхозтуң сиген шөлдеринде мал чеминиң белеткели уламчылап турар. Ындыг болганда, сарааттар ам-даа улай немежир-дир.

Кириллов МОНГУШ.
Алдан-Маадыр суур.

Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы:

«БОТТАРЫВЫС КАДЫ ЧОГААДЫП АЛЫЫЛЫ»

СОЛУННАРГА ПАРЛААН ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ГИМНИНИҢ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИН НОМЧААШ, БУРУУЛУГ БОЛДУМ. МЫНЧААР АДАВАС АРГАМ ЧОК БОЛДУ: ОЛАР ДЭЭРГЕ ГИМННЕР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ ЭВЕС, АНАА-ЛА ДӨРГҮЛЕР, ДӨЗЕВИЛЕЛДЕР-ДИР.

Бодум дугайты чугаам бо: мынча ботка чогаал деп нарын херек-биле үрелдежип келгеш, ам-даа эки, төнген чогаал бижип шыдаваан мен. Моон-на ужурундан, композитор эштер сапал кииреге-даа, гимн сөзүү бижиириңден ойталаан мен. Мен ону бижип шыдавас мен. Ол дээрге улуг ажыл, бедик харыысалга, поэзияның дээди чадазы-дыр. Багай чүве шорбаалдарының орнунга, биживаалдыр дээре. Ол чаагай үгенни ха мыктың мурнунда мээң чечен-мерген чонум, аас-сөстүг эш-өөрүм кылып каар. А солуннарда парлаттынган гимннер «төлевилелдери» Тыва Республиканың Гимнинин сөстери боор шыдавас. Чаңгыс сөзүм ол.

Чеe харын, мурнунда турган чагырып-дужаар мандыылаар чамыг дайын-биле бо гимн дөргүлүг чеже одуругларын бөрээл сөзү кылдыр бадылап-даа алырлар ыйнаан, ынчалза-даа олар үр чурттавастар. Чыргалыгның чылы кыска дижир. Көргей-ле бис.

Ам гимннер дөргүлериниң сөстерин сайгарарын маңаа оралдажып көрейн.

Бир дугаарында-ла чем деглээрим болза, эм чевен, чыыпчар сөстер аянналы, тыва поэзияның дээди чадазы эвес одуругларыг «төлевилелдер» хүлээп алдынган-дыр. Бо талазы-биле чогуур комиссия шүлүк чогаалының талазы-биле мергежилдиг эштер-биле долу сүмелешкээн-дир деп дорту-биле чугаалаар херек. Депутаттар депутаттар-ла ыйнаан, хуудулуг, билиглиг, эртемниг эштер-дир, ынчалза-даа оларның кижи бүрүзү чогаал деп херекти кылап билир дээр болза мөге апаар. Чонга дыңнырыы чугула.

«Бирги «төлевилелдиң» бир строфазы бо:

Харлыг баштыг Таңды,
Саян хараан.
Кашпалдардан шураан
хемнер хөлээн.
Хаяларда чуңма, телер
самнаан.
Кайгамчык бай,
беримчелиг Тывам.

«Таңды, Саян хараан». Чүнү харап турарыл? Билдинмес. «Кашпалдардан шураан хемнер хөлээн». Ам, шаг-шаанда ыннаш, ындыг хемнер Тывада чок. Улуг-Хем, Хемчик безин сыкган калган. Хөөреткен ажын чул? Шын чугаалаар херек. «Хаяларда чуңма, телер самнаан». Бо үеде чуңма, телер черлистен чидер деп барган. Телерни, аргарларны, ирбиштерни «Кызыл дептерде» киир бижээн. Ат-сураглыг эвес-даа бол, аңчы кижи мен, чемне ол ховар аңнарны көрбээн мен, автор бодун-ла магадап чоруур боор. «Кайгамчык бай» деп тодарадылганы чүү деп, кайы хире билирил? Ол мишкаш «кончуг», «тергиин», «улуг» дээн чижектиг тодарадылгаларны М. Горький эрентей деп санап чораан. Сөөлгү чылдарда чогааттынган «беримчелиг» деп сөстүң чедимче чоруун «Тувинская правдага» филология эртемнериниң кандидады З. Чаламба кончуг шын бижээн.

«Төлевилелдиң» ийиги строфазында база эрегтей, чуду кара сөстер, домактар бидерик. «Кежик хүнү» деп чүү дээни ол? Дээрде хүн бе азы өөрүшкү бе? Бир эвес өөрүшкү, аас-кежик болза, чүге ыяап-ла «көккүр дээрге» «чайнаар» чүвел? Оон ыңай автор тыва орфография дүрмүн билир хайырааты турган болза, ук сөстү «чайынаар» деп бижиир ийик. «Кежээлерде тээгү сорган чураан» деп домак билдинмес. Будалчак уткалыг. Бодуунуң сорган тээгү боду бижип турар бе азы тээгүнүң сорган өске кижи бе? «Хөөмей ырны» чүгле тыпгыкчылар күүсетпес дээрзин чаш уругдан безин билир.

Дөрт дугаар строфа мүүң дугаарларындан дүрелсевес, улам харын дорой. Чогаал теориязын ёзугаар алырга, сөөлгү одуруглар харын күүттелир ужуралдыг. «Тараан тарап малгылдарының орнунга, безин-алдан чылдарда «куруткан болгаш кыл черлерин шыгжаттып алыр бис» деп кемпаан. Тываның алаак-шөлдерин тараа-бидан-даа, оът сиген-даа үнмес кылдыр үрегдеп алган бис. Ону чажырар аргавыс чок. Бистиң республикада аал бүрүзүнде суур бүрүзүнде «оттуг сылдыс» (ол чүү дээни ол?) чырывайн турар. Малчыннарның хөй кезии ам-даа ыыбуступ, ус-чарлыг деп кымыспышаан болгай. Ам керосин безин тывылбастаан. Мынчап кээрге, авторнуң «кайгамчык бай, беримчелиг хөглүг-омак, тоолдуг чараш» деп хөөктүрүп бижээни Тывавыс буступ душкен Совет империяның, бөгүн Россия империязының эм-не чыдып калган, эм-не караңгы-будуу-дук булуңу болуп артпышаан болдур эвеспе. Ажыл-биле чугаалаар апаар. Ыяткан, корткан херек чок. «Ажытоолу өгбелерин дөзээн». Магалыг-ла домак-тыр. Бо үннерде ажыл чок, ажылдаар хөнну чок, дээрбедеп, оорланып, күштеп-күчүлеп, өлүрүкчу чорук үүлгедип чоруп турар экээш санныг-даа бол. аныяк оолдарывыстың кыстарывыстың «өгбелерин дөзээни» ол бе?

Ам «төлевилелдиң» кожумааның дугайында.

«Азий» деп сөстү «Азия» деп бижиири албан. Чүге дээрге тыва дылдың доктаай берген чапчылдарын ёзугаар шаанда аас-чугаа дамчып келген хоорай, саралт, сапык, халаачык, кыдыраш, шылыка, сыпыык, төлээн дээш ышкаш сөстерни адаар аайы-биле, а тыва литературлуг дыл тургустуна бергенде, үлегерлеп алган сөстерни ол хевээр бижип турар: революция, резолюция, школа, типография, алгебра болгаш оон-даа ыңай. Азия, Америка база. «Алдын, мөңгүн чаңчылыг» деп чүү дээни ол. Чүгле таакпы чанчыктыг болгай. Алдын-мөңгүнүм, акша-төгерим чанчылы деп чугаалап чыткан тыва кижини мен-не дыңнаваан мен. Тыва чүгле «ажай-буурул» эвес, аныяк чалыы болгай. Харын боже, келир үеже сагыш салыр херек. Тываны чечектелдирер, аныякшылар, сайзырадыр дээш ажылдаар ужурлуг бис. Оон ыңай тыва гимнге кожумактың ыяап-ла херээ чүү чүвел? Тыва поэзияның чанчылдарын ёзугаар алырга, бистиң ырлар-ыызы кожуумак кажан-даа түвээн. Оон орнунга сөөлгү одуругларны катаптап ырлажып чораан бис. Тыва Арат Республики бууррааан ССРЭ-ниң составынга кирген соонда, орус поэзияның салдарылыг хайыздан албадап-биле кожумактыг ырлар тывылган. Ам ону уламчылап, Европа болгаш орус поэзияны өттүнгени херек чок. Тыва чечен чогаал, улустуң ырлары боттары шаг-төөгүден тускай национал чанчылдарлыг, дүрүмнерлиг болгай.

«Төлевилелдериниң» ийиги сөзүнге хамаарыштыр бодалдарым база мындыг. Оларның хемчээли-даа, сөстеринде, домактарның синтаксистиг тургузуу-даа, утказы-даа, чевеңи-даа маагылыг, чуданы хойдан тургузунген ийис, эвээ хураганнар дег, бот-боттарынга дөмей-дир. Хевээлер маа болбас, сайгыраа кадыы өлгүлеп маарлар. Ол-ла сыгыт-хөөмей, Азий тевү, кайгамчыктыг, онза чараш, аймак төрел деп эрегтей тодарадылга сөстери үглеп чыл берген. Кайызында-даа ол-ла улчумал, ядыы, дөгей сөстер. Тыва чанчыл ёзугаар улустуң ырлары колдуу сес ажык уржуктуг, ховар он ийи ажык уржуктуг одуруглардан тургустунган. Бо ийи «төлевилелде» дөргүлүг чүвелер он ажык уржуктуг одуруглардан бүткен. Ындыг хемчээл ылаңгыя Тыва Республиканың Күрүне гимни ышкаш хуудулуг чогаалга онза таарышпас. Кайы-даа «төлевилелде» барыын чүк поэзиязын багай орустаар кижи дег бакка-сокка өттүнүп, хараан, телээн, самнаан, чайнаан, чураан, ырлаан, чалгаан, чарваан, дээрээн, солаан, шыгжаан, чурттаан, олчаан, чалаан, өгзээн, чораан, үгдаан, тараан деп эжен-эжедим бок сөстерни ажыглаан. Сөстерни эвээшти ажытгааан, та эки телүн эттир кевтээ. дирге багай. Чевеңи-дир. Бо-за-ла орус болгаш Европа поэзиязын өттүнүп, сөөлүн-аянаштырган херээ чүл? «Каарган кас эдергеш, дававын докурган» деп тыва чон шагда-ла үзе сөглеп каан.

Ийи «төлевилелде» база кижи угаан-сагыжынга кирбес, мырыңай тенемиргей домактар бар. Сырын-хатты сыгыт хөөмей кажан-даа солувас, Шынаа, сынны чычыы торгу-биле кым-даа шуглап чорбаан, мыча пестү кым тывар. Кижи каткызы кээр домак-тыр. Шынаа, сынны чычым торгу биле шуглаар байтыгай, боттарывыс безин ам кедер хеп тыппайн тур ышкажыл бис. «Деңнелге чок, онза, чараш Тывам» дээнин кайы хире деп билирил? «Оглу-кызы — омак хөглүг чурттаан». Чүгле оглу-кызы бе? «Оран-сууру — олбук-хевис чураан». Оран-суур качан олбук-хевис чуруур чүвел? «Көвей малы — көшкен булут олчаан». Малдыым деп ыгулуп булутка дөмейлеп чораан? Ам көшкен булут мишкаш көвей мал Тывада чок. Ындыг хөөремик кижи база ам-даа бар болганы ол-дур аа? Бо үш домам бүрүзүнүң кол сөстериниң соонга тире демдекти албан-биле салган уткуру чүл? «Хөгжүлделиг, байлак, тодуг Тывам!» Амгы үеде Тываның хөгжүлдезинге, тодуунга мен не бүзүревес мен. Чаа шайтыкм ыстун-ай ажырган чашпас дээрзин «Шынга» Чулдум Чап шын айыткан. Тываларда баштың үстүнден чанар чаңчылдыг. Чүгле өру база эвес, ол-бо талаларже, черже, оттле «Чырык даңче экер эрлер углаан» дээш, оон-биле хуудулуг автор чүнү сөглексээни

Республиканың Гимниниң төлевилелинге хамаарыштыр

ол? «Чырык даң» деп чүл? Социализм бе, коммунизм бе? Азы капитализм бе? Чүгле чүге эрлер чүвел, херээжен чон канчап барган? Хандыр угаазылап, ылап сайгарар болза, бо ийи «төлевилелде» дугуу черлер хөлүн эрттир көвей. (Мында төлевилел деп сөстү медереддиим-биле кавычкалап турар мен, чүге дээрге олар ёзулуг төлевилелдер эвес-тир).

Түңнелинде чугаалаар дээн чүүлүм болза, кайы-даа «төлевилелде» тыва чон дугайында автор аас безин ажытпаан-дыр. Ооңда «мен», «бис» деп чугаалаваан. «Тоолдуг, чараш, кайгамчыктыг, хөгжүлделиг, беримчелиг, хөглүг-омак Тывам» деп-ле турар, а херек кырында республиканы хөгжүдүп, сайзырадып, ниитилелди, бойдусту өскертип, чаартып турар будуружу күштер чон-на болгай. Бир дугаарында, кижи дугайын чугаалаар тургандыр. Тургузукчу, чаартыкчы революсу чон чок болза, кандыг-даа каас-чаражы, беримчелиг чер чурт болуп шыдавас.

«Төлевилелдер» чурттап эртип каапканывыс таптаапкын, турнугуушкун, шаңгы үениң бүрүн аянынга бижиттинген-дир. Амыдырал дески чаагай, бичии-даа илдик чок. бүгү-ле чүүлдер амыр-шөлээн, эглээртинмес чер болганда өктерел чыдар, даглар хараан, хемнер хөлээн, телер самнаан, тараа чалгаан, сылдыс чыраан, сыгыт-хөөмей солаан, чычыы торгу шуглаан, омак-хөглүг чурттаан... Гимн дээрге чүгле магадыг-чаагай бөрээл эвес, политиктиг ыр, ниитилел хөгжүлдезиниң чогуур үе чадазының хөгжүлдезиниң түңнели, ол хүннүң сорулгазы, келир үеже дайынчы программа. Гимн дээрге кыска үениң херээ эвес. Оон-биле кады мөңге турбас. Ниитилел хөгжүлдезиниң чаа формацияларын кестүп келгени-биле күрүне гимннери база өскерттинип, чаартынып турар ужурлуг. Бо «төлевилелде» аттыг одуругларда, үстүнде чугаалааныым ышкаш кижи дугайты, тургузукчу чогаадыкчы күш-ажылдыг кыйгырыг, амгы берге үениң тыңыын, келир үеже этиг сорулга илереттиниваан, бо кажан байым, ыыттарынга чонну тамчыктыг олурарынче сагыш амыр, даамчыргай байдалче дедир суртаалдап турар бүтпес үзелдиг шорбажылалдар-дыр.

Ийи «төлевилелдиң» деңнештирип, шүүштүрүп, кожа салып көрүп олурарга, оларның чаңгыс кижи бижээн чадавас ирги бе деп бодал дораан келир-дир. Ол-ла сөстер, ол-ла домактар, ол-ла хевчээл, ол-ла аян. Мындыг чевен, доскут, аваа-ла кем чок медээ домактары дүй углээн чыыынчар сөстерин Тываның чонга ады алгаан, чары чалгаан көскү шүлүкчүлери Ю. Күнзегеш, М. Кенин-Лопсан, С. Сүрүн-оол, А. Даржай, М. Өлзей-оол бижиир боор деп Бурганга тейлеп олур мен. Олар ындыг сөлгү чок «төлевилелдер» кылбас даа ужурлуглар. Бир эвес олар демир-ужуу-биле мындыг пенен кожааттар шорбаан ган болза, делегейде дески чүве чок, октаргайда оргу чүве чок дээш-ле, үстүнде адааныңм эш-өөрүмге бичии даа өршээл, келдерез кылбас мен. Багай-дыр деп кыдыл арыннарынга дорт чугаалаар мен. Ийе харын дорт. Чүге дээрге сөөлгү үеде солуннар арыннарынга «ындыг болгу дег», «мынчаар бодап тур мен», «ынчалза эки боор», «демлегледеп тур мен», «чугаалаксаан ийик мен», «ындыг болчук», «мындыг ышкаш» «ынчалза кандыг ирги» дээн чинектиг эдде-чи... эрээн-шокар шоолуг, чорук, ... эр-бээр сөстер, чугаалап солуннар артынарында тыптыберген. Редакторлар ону чүге эскербес чүвел, чүге эттес чүвел, кижи ... каавас чүве-ле болгай. Мен ынчаар пөзээргелби дорт чугаалаадым.

Литература — эртем. Ол өске бүгү эртемнерден кара чаңгыс ылгавыр демдээ бар. Ол дээрге овур-хевир. (Бодум хуумда бо терминге таарышпас кижи мен, үлегер-хевир дээр болза эки, овур дээрге багай дээн сөс-түр). Орус дылга ону «образ» дээр. Ол үлегер-хевир чок болза, чогаал чок. Бо ийи «төлевилелде» кижи сагыжынга артып каар чаңгыс-даа үлегер-хевир тыппадым. «Хемчиим турда, хертеш-ле мен» дээн мишкаш хере чугаалаваан-дыр. «Таңдым турда, таңдаш-ла мен» дээн мишкаш далдыр чугаалаваан-дыр.

Шала часкаар чайын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей-биле албан-ёзудан эвес, амы-хууда бичии када кыш домак солчур аргалыг болган мен. Ынчан Тыва Республиканың Күрүне Гимнинге «Тооруктуг долгай таңдым» деп араттың ырызын шилип алыр дугайында бодалымны илереткен мен. Ол ыр гимнге таарышпас, ырлаарга аар-дыр, гимнге чаа ыр доктаадып алыр бис дээрзин Даргам биеэги-ле эрги чан-биле үзе кирип кагды.

Дүрген маңныг, хуулуучал бистиң бо үевисте экономика-даа, политика-даа хүннүң өскерлип турарын бүгү чон билир. Аңаа тайылбыр артык. Авторларның ырларын гимн кылып алгаш, даарта доораан эдео апаар бис. Мону ынчаар чугаалаарынга, ындыг-да улуг угаан херек чок. Мындыг таварылгада-даа, бүт кырынга быжыы-биле туруп алганывыста даа, чоннуң чүс-чүс, муң-муң чылдарда аңсынга эптешкен, будун заадаа, будун стадион-даа тура халаат ырлаптар, хөөглаттынган, үнүнге таарышкан, амыдыралга бадыткаттынган чогаалындан кедилиг сес-даа, аялга-даа тывылбас. Ол дугайын солуннарга-даа бижип, улуска-даа чугаалап турган мен. Мээң чаңгыс үзелим артпышаан: **Тыва Республиканың Күрүне гимнинин аялгазы-даа, сөзү-даа араттыы болур ужурлуг.**

Гимнниң аялгазынга, сөзүнге араттарның «Тооруктуг долгай таңдым» деп ырызы онза таарыжыр. Ырлап-даа, хөөмейлеп, каргыраалап, сыгыртып, нөйлеп, хомустап, шоорлап, чадаганнап-даа күүседиринге эптиг. Аңаа А. Аксеновтуң-даа, Р. Лебединковтуң-даа ажылдарын чедиишкиниг ажыглап болур. Ырызын күүседиринге Тыва Күртелерадиокомпанияның симфониктиг оркестрин, «Тыва» болгаш өске-даа хөгжүм ансамбльдерин, республиканың эң дээре артистери күштерин — Н. Өлзей-оолду, Н. Хүргүлекти, О. Болдукпанны, С. Бадааны, С. Дамба-Доржуну, Д. Санчыны, М. Мерген Херелди, Т. Ондарны, Р. Серен-оолду, Л. Барыкмааны, хөөмейжилер М. Дакпайны, О. Хунаштаар-оолду, О. Маржымаалды, М. Сундукайны, Г. Чашты, К. Ховалыгны, К. Ондарны, Г. Тумаатты, В. Чулдумну, Л. Моңгушту, А. Чулдум-оолду болгаш өскелерин-даа кадбаа-биле хаара тудар.

Шынап-даа болза, «Тооруктуг долгай таңдым» ышкаш делгем, хостуг, чоргаар ырны кым-даа чогаадып шыдавас. Ону ырлаптарга, ак-көк Тывавыстың чоргаар, хостуг делгемнери кижи караанга көстүп кээр ийик чоп. Ында тургузукчу кижи-даа, күш-ажылдыг пафозу даа, каас-чараш бойдус-даа, национал чоргаарал-даа, улустарның найыралы-даа бар.

Аялга белен-дир. Сөс дугайында бодалым мындыг. «Тооруктуг долгай таңдымның» сөзүн араттарның өске ырларындан дээжилеп оңгу согажалап, немеп, казып, болбаазырадып турган, чон бүгү тарывыс шуптувус кады чогаадып алыылыңар. «Че!» дишсиввссе, чоннуң шыдавас чүвези чок-ла болгай. Төөгүнү-даа чон боттарывыс кылыр бис. Чеже-даа сталиннер, хрущевтар, брежневтер, горбачевтар, токалар ширшиннер, ондарлар келгеш, ханныг репрессиялардан, аас кырында сайзыраңгай социализмнерден, хоозун эде тургузуушкуннардан, ханы кризистерден өске чонга чүнү берипкеннерил ынчаш? Олар удуртуруң эвес, чүгле эрге-чагырга үр олурарын, кызыгаар чок хаанаарын, ам быладырын кичээп чораннар. Оларны ам төөгү ап октапкан, делир залбестер чадавастар.

Тыва Республиканың Гимни кылдыр «Тооруктуг долгай таңдым» деп араттың аялгазынга мындыг сөстү саналдап тур мен:

Тооруктуг долгай таңдым
Долганзымза, тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Доруктурза, байыр-ла мен.
Таңдым турда, таңдаш-ла мен.
Тараам турда, тозуг-ла мен.
Хемчиим турда, хертеш-ле мен.
Хээзэм турда, тодуг-да мен.
Ал-ла боттуң амыр чоруу
Алдай Саян, Улуг-Хемде.
Арат чонум амыралдыы
Ажыл-иште найыралда.
Тыва чуртум — эргим чуртум.
Тынып чорда, хостуг чуртум.
Тыва чонум — эрес чонум,
Дыңгылдайлаан уран чонум.

Маңаа бичии тайылбыр база кылып тур мен: Тывала тос чүзүн мал чок, дишкен марылдааны чаңгыс эвес удаа дыңнаан мен. «Тос» дээрге-ле, ыяап-ла ынча санныг дээни ол эвес, көвей дээни ол-дур. Шаажан-даа, шил-даа ийи-үш даа, он-чээрби даа башка бүсту бээрге. тос башка барды дээр ийик бис чоп. Бо сөстү «бис» деп база ырлап болур. Маңаа чоннуң саналы херек. Оон ыңай бо саналдан кандыг сөстерни, одуругларны, строфаларны казып, немеп өскертирил, араттың өске ырларындан чүнү киирерил? Ынчаар дарыылып, маргыжып, хөй үе эрттирип турган чоор бис, боттарывыстың гимнивисти боттарывыс кады чогаадып алыылы, тыва чонум. Сүлдевисти, Тугувусту база ынчаалы.

Чондан артык чогаалчы чок. Чондан артык композитор чок. Чондан артык чурукчу чок.

Тостуң бедиинде

• • •

Чамдык хоорайларда чээрби, харын-даа үжен ажыг каът тудуглар бар болгай. А бистиң Кызыл хоорайывыста эң-не бедик бажың амдызында тос каъттыг. Тос каът бажыңның бирээзин удавас ажыглалга киирер дей берген. Оон иштики өрээлдерин шеверлекчилер кылайтыр кылып каан. Даштыкы талазында узун-узун тиглер бар. Ону хоюдуг-биле дуглай чаап бар чорда, бо чурукту тырттырган чүве. Таптыг-ла тоску каъттың ийинде тиглерге тудугжу чүнүн-биле чеде бергени моон көстүр. Ынчан экскаваторну Оюн Мерген башкарган. Дээрже үндүр согуналдыр кранның чыс бажында Николай Күдер-дир. Чүс сес өгбүде бо күзүн тос каът ордуже көжүп кирер.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Кечил-оол ЭҮЕР-ООЛ.

• • •

ДАЛГАН, ЭЪТ, СҮТ СЕНДЕ

...Чижеглел чок өскен өртек
Чилиндисти сора бердин.
Моон соңгаар чүү боорун
Бодап көөрге коргунчуг-дур...
Соңгуп алган чазаавыс ла
Чогуур хемчег алыр боор он.

Эрес-оол МОНГУШ

(«Чогуур хемчег алыр боор он» «Шын» май 16. 1992 ч.)

* * *

Чазак хемчег алыр боор дээш,
Шагдагы бир үе сактым.

Чижеглел чок өскен өртек
Чилиг сора берген-не дээш,
Чиңге багның бажында дег.

Чиңгитинмээн ажыы бар бе?
Кызып-кызып ижегимеске
Хырын боктаар ээтчем аймаа.
Бөөртаажс белен боду

Борбаннады кырбес
Моңгуш!

Аалың ишти, ажы-төлүң —
Аштап-ээп орбазын дээш,
Ажыл дерии харамнанма, —
Амыдырал — ынчаар негээн.
Боттуң чемин бодзарга —
Борзут-даа бол, амдан ында.

Оглуң, кызың эвилелээш,
Ноглаларын өстүр. Эрес!
Нога, тарааң дүжүдүн ап,
Ноорлап каап, малын маллап.

Тараачын боор чурттазынза —
Далган сенде, эът, сүт сенде!

Далар-оол ООРЖАК

АКША-ЛА, АКША

Сөөлгү үеде туда санажыр акшаның ховартап турары чүден-даа дорайтаан. Ажылчыннар, албан-хаакчылар бо хүннерде май-ның айларнын шалының долузу-биле ап шыдаваан. Кайда-даа чугаа — акша-ла, акша.

Күрүне банкыларынга акшаның сөөлгү үеде кончуг ховар, эвазап кирип турарының ужурундан ажылчыннарга шалыңны, пенсионерлерге пенсия бээрин доктаамал озалдадып турарывыс кымга-даа билдингир. Шак бо берге байдалдан уштуңуп, чоннуң социал камгалалын хандырар дээш Совет болгаш сан-хөө органнары, күрүне болгаш ажаалга банкылары доктаамал тодаргай ажылдарны чорудуп, чек-биле садыглажырының аргаларынче шилчээп. Чамдык албан черлери, организациялар шалың төлеериниң өске аргаларын ажыглап турарлар. Чижээ, чамдык совхозтар боттарының ажылчыннарынга тарааны берип, хойну, өшкүнү, харын-даа бода малдарны безин берип турар. Чамдык албан черлери, организациялар бода малдарны садып алгаш, ону соккаш, оон эъдин ажылчыннарга үлеп бээрин практикалап эгелээн. Херек-лекчилер ниитилелдеринче акшаны шилчиткеш, оон орнунга идик-хепти алгаш, чоннуң чагыын ёзугаар үлеп бээрин безин көрүп, дугуржуп турар апарган.

Чүгле бистиң Тыва Республикада эвес, бүгү Россияда байдал бо хире бергедеп турарын солун, сеткүүлдерге доктаамал бижип, радиога чугаалап, телевизорга көргүзүп турар. Бистиң талавыстан бо тургустунуп келген берге байдалдың дугайын чонга доктаамал тайылбырлап турар бис. Ол хиреде чамдык эштерниң, харын-даа эртем-билиглиг удурукчуларның безин талазындан бо тургустунуп келген берге байдал чүгле сан-хөө органнарының багай ажылының түңнели, оларның үстүкү органнар-биле чугаа-соот кылбайн, чоннуң амыдыралы дээш сагыш салбазы деп чон аразында шын эвес чугаа үндүрүп турары биске дыка хомуданчыг-дыр. Чоокта чаа кудумчуга хөй улус аразынга мен бир эш ужуражып келгеш, мынча диди:

— Ажылчы чонну үе-шаанда акша-көпеек-биле хандырып шыдавас улус-тур силер, район ажылдакчылары аваа олурган бичии-даа херээ чок, дораан чайлап бериңер. Өске районнарда — Чадаанада, Шагаан-Арыгда акша дугайында кым-даа айтырыг көдүрбейн турар. Өвүрден өске чаңгыс даа районда шалың озалдаан деп чугаа үнмейн турар болдур ийин. Мен бо чүвени дыңнап, билип турар кижи-дир мен...

Ол эштиң шак мындыг чугаазынга кыска тайылбыр харыны бээримге-даа, бодунуң шын эвес чугаазын уламчылааш турар боорга, дыка-ла хомудадым.

Сөөлгү үеде солунга үнген 700 миллион акшаның дугайында чугаа янзы-бүрү болуп турар апарган. Чоокку үелерде, август 10 үезинге чедир бичиилеп кээр, чоннуң негелдезин түр үеде хандырыптар арга бар деп турда-ла, «бистиң районнуң удуртукчулары биске акша херек деп дилег кылбаан, ынчангаш биске бербээн дээр-дир. Ооңда ла бо банкыларның ажылдакчылары чүге телефон-биле-даа болза, долгавас улус чүвел аан» дээш-ле баар.

Херек кырында бис хүн бүрүде каш удаа Кызылче телефоннап, чугаалажып, дилег бижиктерни, телеграммаларны үргүлчү чорудуп турар бис. Ол хиреде-ле хүннүң доктаамал айтырыы — акша-ла, акша. Ол-ла хевээр артып каап турар. Херек кырында биске туда алыр акша херек болуп турар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Өвүр район чагыргазының сан-хөө килдизиниң эргелекчизи.

АНЫЯК ЭРТЕМДЕННИҢ АЖЫЛЫНЫҢ ТҮҢНЕЛИ

Төөгү эртемнерниң кандидады Марина Васильевна Моңгуш «Тывада сарыг-шажын» деп төөгү-этнографтыг эртемнилел ажылының дугайында чаа солун номну номчукчуларга бараалгатканы өөрүнчүг. Чүге дээрге моон мурнунда Тывада сарыг-шажын дугайында тускай ном-дептерлер ховар турганын билир бис. Мурнундагы «Ылдарда хүрээ-хииттерге эртемнер тыва төөгү, моол дамалар өске дылдарга ында-чээ болдурваан-даа турду-ла ыйнаан. Ук ажылдарны чөөрел-ээ үзелдиг хувискаалчылар узуткап каапкан (хүрээ-хииттер-биле кады).

Кончуг эртем-билиглиг Лопсан-Чиммит, Севээн кешпи, Чамзы-Камбы, Даржаа-Камбы, Даа-Лама, Дуган-Сержи дээн мишкаш улуг ачы-буянныг, салым-чаяанныг шажынчыдыгларны удуртукчуларын чазактың чамдык баштыңчыларының кардыы-домнуг репрессиялаарга таварыштырган. Тываның ыдыктыг хүрээ-хииттерин оон-биле өрттедип-хулаатап каапкаанар болгай.

Оон халаптыг уржуундан тыва улус угаан-медерел, үзел бодал талазы-биле ылаңгыя ыдыктыг чүдүлге-сүзүглел талазы-биле ыдараап-хоозуралганын ам билип турар бис. Шажын-чүдүлге дугайында ном-дептерлер (биске бодаарга) Бурятияда, Калмыкияда безин 1977-1987 чылдарда-ла үнгүлээн болгай, а Моол, Тибет, Индия ышкаш чүдүлгелиг күрүнелерин санаваска безин аан.

Шажын-чүдүлгеге чокта, кандыг-даа сөөк-язы улус тускай күрүне боор херек хөгжүп шыдавас. Ынчангаш чүгле чүдүлге-сүзүк бистин чырыткылыг бүгүн-кежикке чедип бээр. Чаа номда мындыг өөредиглиг эгелер бар: «Сарыг-шажынның Тывага нептерээшкини үелери» (XIII-XVIII чүс чылдар үези) «Цин үезинде шажын-чүдүлге» (1757-1911 чылдар), «Тываларның культуразынга чүдүлгениң ролю» болгаш оон-даа өске.

Саидан САНДЮ

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

Бистиң республиканың девискээринге 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң даңзызын республика прокуратуразы политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң эргелерин катап тургузар талазы-биле Республика комиссиязынга киирип келген ол даңзыны бодунуң ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген. Агарткан кижилерниң даңзызын республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар дугайында шиитпирни комиссия хүлээп алган.

1988 чылдан бээр прокуратураның кылган ажылдарының түңнелдерин хуралга база сайгарып көрген болгаш политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл дооступ чыгааның демдеглээн. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң медээзин езугаар алырга, политиктиг кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган дээр чылдар-биле Тывага 1036 кижини харыысалгага киирген турган, оларга хамаарыштыр 623 кеземче херектерин дооскан.

1944 чылга чедир 286 кеземче херектерин оттурган. Ук херектер талазы-биле 649 кижини шииткен, а 1944 чылдың сөөлүнде 387 кижини шииткен.

Агартыр чуруму езугаар 50-60 чылдарда 286 кеземче херектерин катап эде көрген. 394 кижини агарткан.

Ук херектерни эде көөрүнүң хуусаалары кызырар талазы-биле хемчеглерни прокуратура ап чоруткан. 1988 чылдан эгелеп амга чедир 631 кижиге хамаарыштыр 415 кеземче херектерин эде көрген. Ук херектер аайы-биле 435 кижини агарткан.

Хой кеземче херектерин (210) суд эвес органнар—ТАР-ның Күрүнениң политиктиг шиитпирлиг айыыл чок чорук эргелелиниң коллегиязы, а ооң сөөлүнде ТАР ИХЯ коллегиязы, ТАР ИХЯ-ның Шериг чөвүлели көрүп, шиитпирлеп турган. Ол херектер талазы-биле 356 кижини шииткен болган.

«30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде болган репрессияларга таварышканнарга хамаарыштыр чоптуг чорукту катап тургузар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да Чарлыынга дүүштүр 197 кижиге хамаарыштыр суд эвес органнарның шиитпирлериниң күш чок болдурган агарткан.

Контрреволюстуг үүлгедиглер дээш шииттирген кижилерниң архивте кеземче херектерин хынап көргенивиде оларның дыка хөйүн үндезин чок черге оттуруп турганы. ның дугайында түңнелди үндүрер арга бар. Истелгени чорудуп турар үеде хоойлуда көрдүнмээн аргаларны — психиктиг болгаш күш ажыглаар аргаларны каразыттырганнарга болгаш херечилерге, хамаарыштыр ажыглап турган. Кайы-бир кижиниң буруулуун кара өжегерээн бадыткап тургузары-биле материалдарны исгелеп тургузары база таваржып турган.

Кеземче хоойлужудулгазының (ТАР-ның 1930, 1934, 1941 чылдардагы Эрүү дүрүмүн база РСФСР-ниң Кеземче кодекизин) нормаларын шын эвес ажыглааны таварылгалары тодараттынган. Күрүнеге удур пропаганданы болгаш агитацияны чорудуп турганы деп шамнаашкыннар кайы хөй турган, а херек кырында ол дээрге болуп турган болуушкуннар дугайында болгаш амыдырал байдалдарының талазы-биле эвээш кижилерниң аразында хууда анаа-ла чугаа солчуушкунун ынчаар көргүзе бээр турган.

Оон-биле чергелештир хынаттынган 62 херектерниң талазы-биле 199 кижиге хамаарыштыр оларның үүлгедиглеринде ниити кем-херектерге хамааржыры база күрүнеге удур кем-херектиң демдектери бар боор турары-биле оларны агартыр ужур чок деп көрген.

Республиканың Дээди Соведи 1989 чылдың ноябрь 3-те хүлээп алган доктаалы-биле Тывага 30-40 чылдарда репрессиялар-биле холбашкан херектерге совет хоойлужудулганы ажыглаарын шептередир деп көрген. Ынчангаш бирги ээлчегде 1944 чылга чедир көрдүнген оларга хамаарыштыр республиканың Дээди судунуң президиумунга республика прокурорунуң удурланыышкынны бар кеземче херектерин сайгарып көрген. Ол херектер талазы-биле 132 кижиге хамаарыштыр прокурорнуң 58 удурланыышкыны хоойлуга дүүшпес азы үндезин чок шииткел доктаалдарынга хамаарыштыр киирген. Россияның шиитиг прокурорунга удурланыышкын илередири-биле 105 кижиге хамаарыштыр 92 херекти киирген. Байысаалчыларның 62 кижиге хамаарыштыр 26 доктаалдарын солдап азы өскерткен.

«Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун 1991 чылдың октябрь 18-те хүлээп алганы-биле холбаштыр РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле шииттиргеннерниң херектерин сайгарып көөрүнүң чуруму бодунчаан. Ол чергелиг үүлгедиглерни ниитилелге айыыл чок деп көрген болгаш РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле шииттирген бүгү кижилерни херектерин суд органнарынче киирбейн прокуратура органнарының түңнелдерин ёзугаар агартыры көрдүнген. Ол чорук 30 кижиге хамаарыштыр 30 кеземче херектерин кыска хуусаада көөр арганы берген.

Оон аңгыда Тывага репрессияларга хамаарылгалыг албан-дужаалдыг кижилерге харыысалга дугайында айтырыгны база чугаалажып көрген. Ол айтырыгны политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле ажылдың доозулганының, ол талазы-биле ажылдарны түңнээниниң соонда шиитпирлээрин көрген.

Амгы үеде республиканың Айыыл чок чорук министерствозу политиктиг репрессияларга хамаарылгалыг албан-дужаалдыг кижилерниң даңзызын белеткеп, ону политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң эргелерин катап тургузар талазы-биле республика комиссиязынга киирер дээш белеткеп турар.

Архив №	Фамилиязы, ады, адазының ады, төрээн чери	Чылы	Национал	Парт.	Кажан кым шииткен, кеземче хевири	Чурттап турган чери, ажылы	Кажан, кым агартканы
40	Анай-оол Саая Менгити, Мөңгүн-Тайга р-н, Мугур-Аксы суур	1908	тыва	к. э	1931 ч. 3 айның 6-7-де Тыва облсуд РСФСР-ниң КК-зының 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казаан.	Төрээн черинге к. э-агыйга ажылдап турган	Тыва АССР-ниң Прокурорунуң 1989 ч. 12 айның 25-те доктаалы-биле агарткан
254	Адыг-Тюлюш Сукдур-Хуурак Балчырович, Улуг-Хем р-н, Хендерге суур	1894	тыва	к. э	ТАР ИХМ-ниң Суд коллегиязы 1943 ч. 3 айның 9-та ТАР-ның ЭД-зиниң 48, 51, 182 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казаан	Төрээн черинге к. э-агыйга ажылдап турган	Тыва АССР-ниң Прокурорунуң 1990 ч. 1 айның 24-те түңнели-биле агарткан
12	Ак Шаччама-Хам Баячыр, Тожу р-н, Хам-Сыра суур	1880	тыва	к. э.	Истелге үезинде 1940 ч. 2 айның 25-те өлген. ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле буруудаттырып турган	Төрээн черинге к. э-агыйга ажылдап турган	Тыва АССР-ниң КАК-тың Истелге килдизиниң начальнигиниң доктаалы-биле 1990 ч. 7 ай 17-де кем-херек болбаан дээш Ш-Б. Актың кеземче херээн соксаткан
416	Акаажык Хомушку Допчукович, Бай-Тайгага ынчан хамааржып турган Каргы	1899	тыва	к. э	ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлели РСФСР КК-зының 19, 58 чүүлүнүң 8, 10, 11, 1а кезектери-биле 10 чылда хосталгазын казып шииткен	кедээ ажыл-агый	ССРЭ Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының 1 чүүлүнге дүүштүр ССРЭ ДС-ниң Комиссиязы 1956 чылдың июль 16-да агартып, шииткелин ужулгаан
124	Абрамов Данил Дмитриевич, Красноярск край, Минусинск	1869	орус	к. э	1932 чылдың август 16-да херекти дооскан, судче дамчытпаан (ак дээрбечин чораан)	Каа-Хем, Федоровка суур	Тыва АССР прокурорунуң 1991 чылдың январь 30-те доктаалы-биле агарткан
216	Адыг-Тюлюш Думендей Кыччан-Баштан, Улуг-Хем р-н, Хайыракан сумузу	1872	тыва	к. э	ТАР Үстүкү шүүгү 1944 чылдың август 28-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен	малчын	РСФСР Дээди суду 1965 чылдың ноябрь 27-де агарткан
—«—	Адыг-Тюлюш Даваа Далашанович, Улуг-Хем р-н, Хайыракан сумузу	1888	тыва	к. э	1944 ч. август 28-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 15 чылда хосталгазын казып шииткен.	малчын	РСФСР Дээди суду 1965 чылдың 11. 27-де агарткан
—«—	Адыг-Тюлюш Сувап-оол Думендей, Улуг-Хем, Хайыракан	1913	тыва	к. э	ТАР Үстүкү шүүгү ынчаарда ол-ла чүүлдер-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен	малчын	РСФСР Дээди суду база ынчаарда агарткан
—«—	Адыг-Тюлюш Суваапит Думендей, Улуг-Хем, Хайыракан	1903	тыва	к. э	база ынчаарда 10 чылда хосталгазын казып шииткен	малчын	РСФСР Дээди суду база ынчаарда агарткан
—«—	Адыг-Тюлюш Тондар-Кумчат Чамзыр, Улуг-Хем район, Кызыл-Даг суур	1903	тыва	к. э	ТАР Эрүү дүрүмүнүң (ЭД) 12, 48 чүүлдери-биле ТАР Дээди Суду 3 чылда хосталгазын казаан	Төрээн черинге мал ажылы кылып турган	РСФСР-ниң Дээди суду 1965 ч. 09. 27-де агарткан
—«—	Адыг-Тюлюш Думендей Чаңгы, Улуг-Хем район, Хайыракан суур	1893	тыва	—«—	ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 10 чылга хосталгазын казаан	—«—	—«—
230	Адыг-Тюлюш Седип-Далбыгар Бугажык, Улуг-Хем, [illegible] сумузу	1896	—«—	—«—	1944 ч. 3 айның 2-де ТАР ИХМ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 15 чылда хосталгазын казаан	Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган	Тыва АССР-ниң Дээди судунуң П-зиниң 1966 ч. 04. 25-те доктаалы-биле агарткан
246	Адыг-Тюлюш Чадамба Олдукай, Улуг-Хем, Ийи-Тал сумузу	1881	—«—	—«—	ТАР ИХМ Коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 1940 ч. алды айның 21-де 5 чылга хосталгазын казаан	—«—	Тыва АССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1966 ч. 04. 25-те агарткан
190	Абакаев Михаил Георгиевич, Красноярск крайның Минусинск районунуң Мо[illegible] суур	1899	орус	—«—	ИХМ Коллегиязы 1938 ч. 6 айның 11-де ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 5 чылга хосталгазын казаан	Кызылга алгы заводунга ажылдап турган	Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң 1963 ч. 09. 27-де доктаалы-биле агарткан
191	Андреев Николай Филиппович, Красноярск крайның Чибиэлек чурттуг	1895	орус	—«—	ИХМ Коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 12, 13 чүүлдери-биле 1939 ч. 6 айның 9-та 8 чылга хосталгазын казаан	Кызыл хоорайга база эргелекчизи турган	Тыва АССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1968 ч. 10. 30-де доктаалы-биле агарткан
249	Ак Чымба Лопсан Чаянович, Тожу районнуң Улуг-Даг деп чер	1912	тыва	—«—	ТАР-ның ИХМ-ниң Суд коллегиязы 1939 ч. 6 айның 9-та ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 4 чылда хосталгазын казаан	Төрээн черинге чурттап турган, Тожу районнуң улус судьязы	Тыва АССР-ниң ДС-ниң 1966 ч. 06. 9-та доктаалы-биле агарткан
126	Агбан Анатолий Шулаавич, Барыын-Хемчик районнуң Аянгаты сумузу	1909	—«—	СЭКП кеж.	СибШО-нуң КАМ-ның шериг трибуналы 1952 ч. 10 айның 9-21-де Кеземчениң Дээди хемчээлин РСФСР-ниң КК-ниң 58-10, 58-9 чүүлдери-биле шииткен	Сүт-Аксы суурга чурттап, СЭКП Сүт-Хөл РК-зының бирги секретары турган	Кем-херектиң составының чок болганындан херекти 1953 ч. 11. 2-де соксаткан. Агарткан
156	Агбан Донгак Чалбакович, Улуг-Хем район, Демир-Суг сумузу	1914	тыва	к. э.	Красноярск крайның ИХМ шеригниң ШТ-зи РСФСР-ниң КК-зиниң 58-10 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын 1950 ч. 9 айның 13-те казаан.	Төрээн черинге «Чаа орук» колхозтуң саанакчызы турган	ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1956 ч. 07. 2-де доктаалы-биле агарткан
181	Адыг-Тюлюш Тендуу Тывырович, Улуг-Хем район, Ийи-Тал суур	1912	—«—	—«—	ИХМ-ниң Коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казаан	Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган	Тыва АССР-ниң Дээди суду 1963 ч. 04. 1-де агарткан
273	Адыг-Тюлюш Дагбалаа Бүрү, Улуг-Хем, Хайыракан	1909	тыва	к. э	ТАР ЭД-ниң 45, 48 чүүлдери-биле 15 чылда хосталгазын казып шииткен	хуу ажылдыг	РСФСР Дээди суду 1968 ч. 09. 20-де агарткан
275	Адыг-Тюлюш Дөрүп-оол Баа-Хуурак, Улуг-Хем, Ийи-Тал сумузу	1898	тыва	к. э	ТАР Үстүкү шүүгү ол-ла чүүлдер-биле 13 чылда хосталгазын казып шииткен	хуу ажылдыг	РСФСР Дээди суду база ынчаарда агарткан
338	Адыг-Тюлюш Лодайваа Баа-Хуурак, Улуг-Хем, Ийи-Тал	1913	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 6 чылда хосталгазын казып шииткен	хуу ажылдыг	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. январь 31-де доктаалы-биле агарткан
199	Адыг-Тюлюш Хемчик-оол Олдукай, Улуг-Хем, Ийи-Тал	1893	тыва	ТАРН. кеж.	ТАР Үстүкү шүүгү 1938 ч. 10 айның 10-13 хүннеринде ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле дээди яла-биле боолап шаажылаар кылдыр шииткен	ТАР БХП даргазы турган	Тыва АССР Дээди судунуң президиуму 1965 ч. 11. 26-да агарткан
190	Амырдаа Хомушку Демирович, Барыын-Хемчик, Аксы-Барлык	1893	тыва	к. э	ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1933 ч. 6 айның 10-да ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен.	хуу ажылдыг	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. 05. 14-те түңнели-биле агарткан
217	Ары-Сарыыл Селен Дамбаа Санмаажап, МАР, Улан-Батор хоорай	1901	моол	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 1941 ч. 10 айның 31-де 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Ак сумузунга, хуу ажылдыг	Тыва АССР Дээди судунуң президиуму 1965 ч. 11. 26-да агарткан
135	Аракчаа Маады Денчиолович, Бии-Хем, Хүт сумузу	1906	тыва	к. э	ИХМ шериглерниң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ниң 19, 58 чүүлүнүң 10 кезээ-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен	хуу ажылдыг	Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 ч. 06. 5-те агарткан
135	Аңчы Виктор Шойдарович, Бии-Хем, Хүт	1921	тыва	ВКП(б) кеж. турган.	ИХХ шеригнерниң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР КК-ниң 19, 58 чүүлүнүң 10 кезээ-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен	облпартшкола дыңнакчызы	Сибирь ШО шериг трибуналы 1956 ч. 06. 5-те агарткан
80	Боятовский Федор Константинович, Бийск уезди	1886	орус	к. э	1933 ч. 12 айның 18-те ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлдери-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен	Таңды, Владимировка, тараачын	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. 05. 4-те түңнели-биле агарткан
80	Бочкарев Агап Иванович, Алтай край, Уйман суур	1910	орус	к. э	ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлдери-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен	Таңды, Владимировка, тараачын	Тыва АССР прокурорунуң ол-ла түңнели-биле агарткан
286	Болдырев Степан Давыдович, Тес-Хем, Хадын суур	1914	орус	к. э	1941 ч. 6 айның 20-де ТАР Үстүкү шүүгү ТАР ЭД-ниң 29 чүүлү-биле 1 чыл 6 айда хосталгазын казып шииткен	Кызыл-Арыг, «Юрезик» артельге ажылдап турган	Тыва АССР Дээди судунуң президиумунуң 1963 ч. 09. 27-де доктаалы-биле агарткан
184	Бай-Кара Байыр-оол, Анай-оол Балай-оол Бии-Хем, Тарлыг суур	1912	тыва	к. э	1939 ч. 6 айның 20-де ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен	кедээ ажыл-агый	Тыва АССР Дээди судунуң президиумунуң 1963 ч. 09. 27-де доктаалы-биле агарткан
31	Бараан Допуйаан Херел, Тожу, Сыстыг-Хем	1917	тыва	к. э	1944 ч. 9 айның 27-де ТАР ЭД-ниң 43, 44 чүүлдери-биле буруудаттырган ([illegible] дээш ораллажып[illegible]), хосталган	аңчы	Тыва АССР Дээди судунуң президиумунуң 1963 ч. февраль 2-де доктаалы-биле агарткан
168	Басов Сергей Арсентьевич, Татар АССР, Елабуга суур	1903	орус	к. э.	1951 ч. февраль 17-де ССРЭ-ниң КАМ Онза хуралы РСФСР КК-ның 58 чүүлүнүң 10 кезээ-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Кызылга спецколлектор	1956 ч. январь 6-да ССРЭ-ниң Суд колл. агарткан
281	Будужап Еонах, Бурят-Моол АССР	1893	бурят	к. э.	1942 ч. февраль 24-те ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 51, 52 чүүлдери-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Кызыл р-н, Кок-Тей, хуу ажылдыг	Тыва АССР Дээди судунуң президиуму 1969 ч. январь 28-те агарткан
125	Базыр Ооржак Ширапович, Барыын-Хемчик, Шекпээр	1926	тыва	ВКП(б) кеж.	Барыын Сибирьниң шериг округунуң шериглерниң шериг трибуналы 1952 ч. 10 айның 9-21-де РСФСР-ниң КК-ниң 58 чүүлүнүң 9, 10 кезектери-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен	Бора-Тайга, малчын	1953 ч. ноябрь 13-те херекти соксаткаш, агарткан
283	Безродных Илья Дмитриевич, Кр. край, Ермаковский район, Ермаков суур	1906	орус	к. э	1942 ч. февраль 5-те КК-ниң 58 чүүлүнүң 10 кезээ-биле ТАР Үстүкү шүүгү 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Кызыл, склад эрг.	Тыва АССР Дээди судунуң президиуму 1990 ч. 03. 29-та агарткан
105	Байыр-оол Монгуш Маралович, Сүт-Хөл район, Сүт-Хөл суур	1899	тыва	к. э	КК-ниң 58 чүүлүнүң 10 кезээ-биле Тыва АССР Дээди суду 1951 чылда 25 чыл хуусаада хосталгазын казып шииткен	кедээ ажыл-агый	РСФСР-ниң Дээди суду 1990 ч. 06. 22-де агарткан
80	Бухтуев Калистрат Лазаревич, Тожу район, Сейбе суур	1900	орус	к. э	ТАР ИХЯ Суд коллегиязы 1933 ч. 12 айның 18-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлдери-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен	Таңды, Владимировка, кедээ а/а	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. 04. 29-та түңнели-биле агарткан
55	Беленков Сергей Павлович, Бии-Хем, Туран хоорай	1902	орус	к. э	1942 ч. 7 айның 16-да ТАР Үстүкү шүүгү ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 6 чылда хосталгазын казып шииткен	Туран, тараачын а/а	РСФСР Дээди судунуң президиуму 1990 чылдың март 29-та агарткан
212	Базыр-Донгак Борис Базыр Чапый-Сурас, Улуг-Хем, Чаатты	1917	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 ч. 5 айның 4-те ТАР ЭД-ниң 8, 10 чүүлдери-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Улуг-Хем, Хендерге, чолаачы	Тыва АССР Дээди судунуң 1965 ч. 06. 28-те агарткан
66	Бойко Степан Иванович, Камен-Польская обл., Асинс уезд, Шляхово суур	1882	укр.	к. э	1942 ч. 6 айның 2-де ТАР Үстүкү шүүгү ТАР ЭД-ниң 51 чүүлүнүң 1, 57 чүүлүнүң 1 кезектери-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен	Кызыл, кинотеатр, таңныыл	Тыва АССР Дээди судунуң президиумунуң 1990 ч. 05. 24-те доктаалы-биле агарткан
192	Бараан Ыргак-Кулак Ундуу, Тожу, Теңчис-Хем	1894	тыва	к. э	1939 ч. февраль 14-те ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 11, 13 чүүлдери-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Тожу, аңчы	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. январь 15-те түңнели-биле агарткан
241	Бараан Дутурбан Сайын-Хоо, Тожу, Белиш	1905	тыва	к. э	1943 ч. 8 айның 30-де ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 51, 63, 196 чүүлдери-биле 7 чылда хосталгазын казып шииткен	Тожу, Тоора-Хем, хам, аңчы	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. январь 11-де түңнели-биле агарткан
258	Балчугов Дмитрий Парекеевич, Пермь обл. Чижима суур	1896	орус	к. э	1941 ч. март 26-да ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен.	Каа-Хем, Швей суур, аңчы	Тыва АССР прокурорунуң 1990 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан
162	Бакук Степан Сонамович, Барыын Хемчик, Аянгаты	1906	тыва	к. э	Тыва облсудунуң суд коллегиязы 1950 чылдың 12 айның 13-те РСФСР КК-ниң 38 чүүлүнүң 10 кезээ-биле 10 чылда хосталгазын казып шииткен	Кызыл-Мажалык, районпотребсоюз комбинат директору	РСФСР Дээди судунуң президиумунуң 1961 ч. 12. 14-те доктаалы-биле агарткан
139	Бамбый-Хөл Хертек Чывалович, Каа-Хем район, Каргы	1905	тыва	к. э	1939 ч. 6 айның 9-та ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 11, 13 чүүлдери-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен	Каа-Хем р-н, Чыргаланды суур, [illegible]	Тыва АССР прокурорунуң 1989 ч. 09. 30-де түңнели-биле агарткан
173	Бай-Кара Далай-Серен Самдан, Баян-Кол суур, Бии-Хем район	1909	тыва	ТАРН кеж. турган	ТАР ИХЯ коллегиязы 1938 ч. 10 айның 28-те ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле шииткен	Кызыл, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң секретары турган	Тыва АССР Дээди судунуң 1965 ч. январь 9-та доктаалы-биле агарткан

(Уланчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАНЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ. ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Культура: ооң айтырыглары

АВТОКЛУБТАР ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Амгы бо рыноктуң кадыгберге үезинде, кижилерниң сагыш-сеткили ундараан шагда, тура-соруктуг, күзел-чүткүлдүг хей-аът киирип бижыглаар күш негеттинип келген. Массалыг информацияның чепсектерин санаваска, кодээ черлерде агитация-пропаганданың ажылы эрги компартия-биле кады сандарап дүжүп калган. Кодээ черлерде чоңга суртаал ажылы чорудуп турар чаңгыс-ла күш — культура ажылдакчылары болуп арткан.

Район төптеринге, кодээ суурларга концерт чарлалдары кезек үеде, чаъс соонда мөөгү дег, көстүгүлеп келди. Ол концерттерниң сорулгазы чаңгыс — коммерция кылып, акша ажылдап аары. Ындыг концерттер колдуу-ла эстрада уран чүүлүн бараалгадып чоруур ансамбльдерниң болур. Ынчангаш олче хөй чон хаара туттунмас, аныяк-өскенге тааржыр көргүзүглер. Ол келген концерттерни хынап, шилип, жюри хевирлиг көрүлде чорудуп турар идеология черниң чок болганының хоразы-биле, чамдыктары дыка кошкак бооп, шынары бодунуң садар өртээнге дүүшпейн турар. Ындыда-ла акша-көпеекке кызаткан чонну шынар чок концерттер-биле кармактарын кактаарга кайын боор. Хандагайты суурга частыг өттүр хөй-ле концерттер көрүп келдим. Бот-тывынгырдаа, профессионал-даа артистерге байыр чедирип, сөс даа ап келдим. Хөй чон мурнунга аалчыларны концертинер ындыг-ындыг дээри болдунмас. Кижилерниң ажыл-ижин хундулеп көөр апаар. Оларның аразындан Кызыл районнуң агитбригадазының концертинге сеткил ханып, үнелелди берген мен. Ынчалза-даа ол концерт эки режиссура чорутпааныындан чүве ийикпе, шөйлүп узаан, 2 шак 20 минута иштинде болуп келген. Байлак репертуарлыг ол концертти оон-даа ынай шүүп-шүүреп тургаш, тускай аттыг бөлүк кылгаш, каяа-даа көргүзер болза, чон бедик үнелел-биле хүлээп алыр.

Чоңга көргүзүп келген концерттерниң репертуарлары дугуржуп алган чүве ышкаш, чаңгыс аай болгулаар: ол-ла ырылар, ол-ла кожаннар, ол-ла шоодуглар. Уран чүүл коллективтери чогаадыкчы организациялар болганда, чаа чүүлдерни дилеп тып, чаа аргаларны ажыглаар херек. Оон башка, чаңгыс аай чүүлге чон эригип каар.

Ам чүүлүмнүң эгезинче эглип келийн. Автоклубтар амгы үеде чүнү кылза экил? Тараажыларга, малчыннарга, саанчыларга, аржаанда кижилерге, сигенчилерге күштүг ток херекселдери-биле чепсегленген эстрада бөлүктери таарымас дээрзи билдингир. Оларның кода-сүүр кирип, концерттеп чоруур чайы чок. Чүгле автоклубтар ажылдакчылары оларга бараан боор шыдаар. Культура кижилеринде автоклубтар ол сорулгазын күүседип-даа турарлар. Оон артистери боттарының акшазы-биле безин бензинниң садып чорааш, кодээ ишчилерни эргип чоруурлар. Автоклубтарның бир чидиг айтырыы—кызар-чаар чүүл дээрзин ам база сагындырып каалы. Бо кижи автоклуб артистери эдерип, сонуургап чоруурга, кодээ ажыл-ишчилер концерт көргүзүп келгеннерин улуг өөрүшкү-биле хүлээп аар боор чорду. Оларның кижиден сонуургап, айтырбас-ла чүвези чок. Ынчанмайн канчаар, солун, сеткүүлдер район төвүнге безин, неделяда ийи-чаңгыс келзе-ле экизи ол. Тускай белеткенип алган лектор эвес, дыңнакчыларның хөй айтырыгларынга харыы бээриниң бергези-ле кончуг. Ынчангаш теманы өскертип, солун, баштак чугааларже-даа шилчий бээр-ле чорду. А артистеривис ам-даа эрги хепте хевээр ийин, каш концерт номерлери көргүзүп кааш, караш дээр, ол-ла. Агитация-культура бригадазы деп атта агитация деп сөстү анаа-ла киирип кагбаан болбайн аан. Ынчангаш ооң ажылдакчылары мергежилдиг лекторлар, пропагандистер база болур ужурлуг. Амгы рынок терминнеринден эгелээш, чазак хоойлуларынга чедир, тода сайгарып билир болза эки. Аренда кереэзи, арат ажыл-агыйы, хууждулга, саарылга, садыглаашкын, орнажылга, өртектер өзүлдези, чек системазы дээш-ле, кижилерниң айтырбас-ла чүвези чок апарган. Оон аңгыда, Тыва Республикавыста янзы-бүрү аттыг намнарның, бөлүктерниң, ажыл-чорудулгазы, удуртукчуларының ат-сывы, Президентиниң чарлыктары, национал айтырыглар дээш-ле баар. Биеэги дег, тускай эртемниглерни, дуржулгалыг лекторларны чалап ап болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа амгы бо хамык чүвени сан-биле санажыр апарган үеде, оларга кым акша төлээрил? Автоклубтарның кино көргүзер, чурук тырттырар аппараттар, үн бижилдер херекселдер-биле дерип каан чүве болганда, ол бүгүнү долу ажыглаза эки. Киножурналдардан көргүзүп, чурукка тырттырып, чаа солун чүүлдер, концерттер бижээн кассеталардан салып бээр болзувусса, хөөкүй малчыннарывыс амыраар. Бажын таарып, майгыныг тиккип, паш-савазын паштажып-даа берип чорза, канчап баар деп?

Автоклубтарга тускай бижиттинген сценарийлер херек. Ол талазы-биле Улусчу чогаадылга төвү база сагыш салзын. Үнүүшкүн программазын үеге таарыштыр тургузар, кышкы, чайгы, часкы, күскү сезоннуг ажылдар бар, ынчангаш оон-биле үнештирер. Кыжын чайны, чайын кышты ырлап туруп бээривиске, аян (гармония) чидип, чүве үнмейн баар.

Ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын эгидип турар болганывыста, бот-тывынгыр артистер манаа боттары мергежири чугула. Тыва оюннарны ойнап, тоолду тоолдап, кожамыкты ырлап, хойну өзел, хойтпакты тип-даа чорза, ында багай чүве чок.

Долгандыр турар хүрээлелдиң камгалаар талазы-биле чидиг айтырыг тургустунуп келген бо үеде, турлагларны, байлагларны, арга-ыяшты, аңнарын, балык-байлаанын өрттерден, тотчеглекчилерден камгалаар сорулга-биле, кодээ ишчилерге тайылбыр ажылын чорудуп, чер-черде бойдус камгалалының ажылдакчылары-биле бир баг демнежип ажылдаза база-ла эки ийин. Кажаа-хораа, сиген-ширбиил дээш чайын кайы хамаанчок хөй чаш шеттер, талдар кезер болгай бис. Оон эртсе, орук-чириктеривисте оваалар, кожээлер, бижиктиг хаялар, аржаан суглары база-ла бар. Бо база-ла кижи амытанның культуразындан чыдып калбас чүүлдер-дир. Моон алгаш көөрге безин, кодээ ишчилерниң күзениг аалчылары автоклубтарның кылыр ажылы хөй-дүр. Мээн бо чүүлүмден аңгыда, чер-черлерде автоклубтар удуртукчулары моон-даа эки ажыл-херекти бодап, тып, чогаадып, тургузуп олурар дээрзи чугаажок. Ынчангаш колхоз-совхозтарның, хову-турлагларның, ферма-бригадаларның удуртукчулары, хүндүлүг артистерлериниң ажыл-ижин үнелеп, эвээш-биле-даа болза, корээ ээзүгаар кызар-чаар чүүл, акша-көпеек-биле төлевирлиг кылза эки-дир ийин але. «Амгы үеде халас чүве чок» деп сөс рыноктуң негелдези апар чыдар эвеспе.

Николай ООРЖАК.
Өвүр район.

РЕДАКЦИЯДАН: Амыдырал болгаш уран чүүл. Рынок—амыдыралдың бүгү-ле адырларын, уран чүүлдү база киириштир шыва апкан. Оон негелдезиниң кижилерниң хууда-даа чуртталгазынга, ажыл-агыйдаа айтырыгларынга шыңгыызын, кээргел чогун боттарывыс көрүп, билип тур бис. Шак мындыг байдалда, экономиктиг чаа харылзаалар үезинде, культура албан черлери канчаар амыдырап-чурттап турарыл? Ындыг айтырыг база солун.

Оларның мурнунда кандыг-кандыг айтырыглар тургустунуп турарын ол талазы-биле специалистер, культура ажылдакчылары солунга сөс ап, чугаалаар болза эки. Коллегаларывыстың амгы байдалдарда ажылын канчаар чорудуп турарын солун арнынга бижиттинген ол чүүлдерден билип ап болур-дур, дуржулга солчулгазы боор болур. Культура одагларының ажылының дугайын бижицер, районнарда культура кижилдистериниң, бот-тывынгыр коллективтер, автоклубтар дугайын бистиң солунну дамчыштыр чугаалажып болгай. Оон-биле кады культура албан черлериниң ышкаш белекселиниң кайы хире, канчаар чорупп турарын база бижип болур.

ОЛИМПИАДА-92

БАРСЕЛОНА. Бистиң каттышкан командавыстың гандболистеринге ийиги маргылдаа элээн аар болган. Олар «Б» бөлүкте ойнап турар. Оларның эң кол удурланыкчыларының бирээзи Германияның спортчуларын баштайгы оюнда удуп алгаш, оон соонда французтар-биле ойнааш, 23:22 санга арай деп уткан. Ол оюнга Талант Дүйшебаев командазынга 9 санны эккелген. Валерий Гопин, Михаил Якимович, Олег Киселев, Юрий Гаврилов, Андрей Барбашинский олар база эки ойнааннар. Француз командадан Лоран Мунье, Ален Порте болгаш Дени Лату олар бедик мергежилдиин көргүскен.

Ол оюннарның бичии-ле мурнунда суперкубоктуң эдилекчизи —Испанияның шилиндек командазын французтар 18:16 санга удуп алгаш турган. А Олимпиада мурнунуң ужуражылгазынга бистиң командавыс Кастельно-Ле-Леге ойнап тургаш, французтарны 25:15 санга чиик уткан турган.

«А» бөлүкке Швецияның шилиндек командазы ийиги тиилелгени чедип алган. Олар Сеул Олимпиадазының мөңгүн медалын чаалап алгаш турган Мурнуу Корейниң гандболистерин 28:18 санга уткан. Спорттуң бо хевиринге делегей чемпионнары Перр Торссон болгаш Эрик Хайас олар бо удаада дыка эки ойнааннар.

Бразилияның төлээлери венгрлер-биле ойнааш, 10:10 санга хайымнашкан. Ындыгдаа болза түңнелинде хөй күштү үндүрүп тургаш, европейжилер 27:21 санга тиилеп алган.

БҮЗҮРЕЛДИГ ТИИЛЕЛГЕ

Бистиң баскетболистеривис «Б» бөлүкке ойнап тургаш, ээлчеглиг олимпийжи ужуражылгада Кыдаттың шилиндек командазын 100:84 санга чиңги-биле уткан. Сергей Базаревич, Гундрас Ветра, Виктор Бережной болгаш Александр Волков олар командазынга хөй-хөй санны немээн. Кыдат талавы спортчуларындан Сунь Цзюнь база эки ойнаан.

КАСАПУ — ОЛИМПИАДАНЫҢ ЧЕМПИОНУ

БАРСЕЛОНА. Июль 31. XXV-ки Чайгы Олимпийжи оюннарының аар атлетика маргылдаазынга бистиң спортчувус Федор Касапу (75 кг деңзилиг) алдын медальды чаалап алган.

АЛЕКСАНДР ПОПОВ — ОЛИМПИЙЖИ ИЙИ ДАКПЫР ЧЕМПИОН

БАРСЕЛОНА. Волгоград чурттуг спортчу Александр Попов баштайгы алдын медальды чаалап алганнарның бирээзи. Бо удаада хостуг эштиринге Александр база тергиин эки көргүзүглүг болуп, 50 метрниң дистанциязынга ийиги алдын медальды чаалап алган.

АЛЕКСАНДР КАРЕЛИН— БАЗА БИР ЧЕМПИОН

Новосибирск чурттуг мөге Александр Карелин грек-рим хүрешке 130 кг чедир деңзилиг спортчулар аразынга шылгараа, Олимпиаданың алдын медалын чаалап алган.

ЧАА РЕКОРД

Кыдат спортчу кыс Ли Лин 200 метрниң дистанциязынга аңгы-аңгы аргалар-биле эштиринге делегейниң чаа рекордун тургускан. Түңнел маргылдаага ол 2 минута 11,65 секундада үениң дургузунда эжинген. Олимпиадага ол алдын медаль эдилекчилериниң бирээзи болур ассежиктиг болган.

МИЛИТОСЯН ШЫЛГАРААН

Армениянның Кумайри хоорай чурттуг штангист Исраил Милитосян 67,5 кг деңзилиг спортчуларының маргылдаазынга кирипкеш, оларның эң күштүү болган. Ол бистиң алдын медаль алган спортчуларывыстың бирээзи болган.

Олимпиаданың техниктиг түңнелдери

Сугга эштири. 4х100 метрниң команда эстафетазы. Эр улус аразынга хостуг арга-биле эштири.

1. АКШ (Джозеф Хьюдепол, Мэтт Бионди, Том Джэгер, Джон Олсен) — 3 минута 16,74 секунда.
2. ХКД-ниң каттышкан командазы — 3 минута 17,56 секунда.
3. Германия — 3 минута 17,90 секунда.
4. Франция — 3 минута 19,16 секунда.
5. Швеция — 3 минута 20,10 секунда.
6. Бразилия — 3 минута 20,99 секунда.
7. Великобритания —3 минута 21,75 секунда.
8. Австралия — 3 минута 22,04 секунда.

Олег Кучеренконуң тиилелгези

Бистиң каттышкан командавыстың кежигүнү Олег Кучеренко грек-рим хүрешке 48 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразынга Олимпиаданың чемпиону атты чаалап алган.

...Елена Рудковская база чемпион!

Бистиң каттышкан командавыстың кежигүнү Гомельден келген 19 харлыг спортчу Елена Рудковская 100 метр дистанцияга брасс арга-биле эштиринге тергиин эки көргүзүглүг болуп, олимпийжи база бир алдын медальдың эдилекчизи болган.

Мөңгүн болгаш хүлер медальдарны АКШ-тың төлээзи Анита Нолл болгаш Австралиядан Саманта Райли олар түс-түзүнда чаалап алганнар.

Беш хевирниң маргылдаазынга

Польшадан Анджей Скржипашек, Венгриядан Аттила Мижер болгаш каттышкан командадан Эдуард Зеновка олар медальдарны түс-түзүнда үлешкен. Анатолий Старостин эжиниң соондан дөрткү черни ээлээн.

Команда талазы-биле ХКД-ның спортчулары мөңгүн медальга төлептиг болган. Мурнунда — поляктар.

Хей-биле адар винтовка-биле боолаары. Эр улус аразынга

1. Юрий Федькин (ХКД).
2. Франк Бадиу (Франция).
3. Йохан Ридерер (Германия).
4. Жан Пьер Ама (Франция).
5. Горан Максимович (Сербия).
6. Томас Фарник (Австрия).
...10. Александр Злыденный (ХКД).

Медицина темазынга медээлер

АШ ДАГАА АЙЫЛДЫГ

Тольятти хоорунда дачазынга ажылдап турган бир херээженниң аскыр дагаазы оон чодазынче дүмчүү-биле соктапкан. Элээн болганда, ээ херээженниң шаа төнүп, ажылга холу салдынып турар апарган. Күш-ажылдан шаам төнүп турар-дыр ыйнаан дыр бодааш, ааргыг дуттайында сагыш-даа салбаан. Ынчалза-даа ол ылап аараан. Кажан оон ииити байдалы шуут баксырай бээрге, эмчиге барган. Эмчилер аңаа дүрген дузаны чедирген. Түңнели — дагаа столбняк деп аарыы ээзинге халдаткан болган.

Үе берге-ле дээш, чүгле ол хоорайда эвес, өске-даа черлерде кижилер дагааны чүгле дачаларында эвес, балконнарында безин тудуп, азырап турар. Аш дагаа айыылдыг дээрзин ынчангаш Кадык камгалал министерствозу чоңга сагындырып турар.

КОФЕ ЭКИ-ЛЕ. ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Дүштеки чем соонда кофе ижип алыры чамдык кижилерге чаңчыл апарган. Бразиль эртемденнериниң тодарадканы-биле алырга, эки чемненген соонда ишкен чаңгыс стакан безин кофе организмге эң чугула дээн кальций, демир, цинк болгаш оон-даа өске элементилерниң шингээл болурунга дыка шаптыктаар болган.

ӨРТЕНГЕ ЭЭЛИГ-ЛЕ

АЛОЭ (чоннуу-биле чүсчылдыг — столетник). Оон элээн каш бүрүзүн эът тыртар машинага долгапкаш азы ногаа дүрбүүр дүрбүүшке дүрбүпкеш, суун сы тудуп алыр. Ынчаар кылыр мурнунда бүрүлерниң кадыг черлерин аштап кааптар. Алоэ суунга өттүрген марляны өртенген черге чиңней салыр. 2-3 шак болгаш, марляны солуп турар.

Творог. Аарыштыны намдадыр болгаш сутланган болдурбас. Аразынга творог салган марляны өртенген черге салыр. Ынчалдыр чиннээрин хүнде ийи катап кылыр.

Картофель. Картын аштааш, нарын дүрбүүшке дүрбүп каан картофельди база-ла марля аразынга салгаш, өртен черге салыр. Марля кевиг апаарга, солуур. Өртенген черни ынчаар хүнде 2-3 катап чиннээр.

Ыяш хулу. Ону хоюду чуурар. Өрттенгеш дораан хоюг ыяш хулун балыг черге дески уруптарга, ажыыры, саргыыры намдаар, сутланбас болбас.

Зверобой. Бо эм оъттуң үзүн бажынга кылып ап болур: ооң бүрүлерин, чечээн чыггаш, бир стакан үнгүш үзүнүң кырынче уруптар. 21 хонук дургузунда серинн, караңгы черге тургускаш, кезек болгаш-ла былгап каап турар. Үстүң өңү өскерлип, хуусаа чедип кээрге, ону нарын карактыг шүүрге шүүреп алыр. Оон-биле өрттенген черни чаар.

СПИД-тиг ДИИС

Дияспейлер база «XX вектиң чумазы»— СПИД-тен аарып турар деп чүвени чоокта чаа эртемденнер эскерип кагн. Июнь төнчүзүнде Бристоль университединге (Великобритания) аарыг диис эмнээр клиниканы ажыткан. СПИД эмнээр эм амдызыңда чок чүве болганда, англи специалистер антибиотиктерни ажыглап турар.

Бажында тудуп турар азырал-даа, ээзи чок, черлик-даа диис айыылдыг-дыр көрбеспе.

«МГ», № 58.

Чаа авторнуң шүлүктери-биле таныжыңар

ЫНАКШЫЛДЫ БИЛИР БОЛЗА...

Ынакшылды билир болза,
Ындынналып ырлай кааптар
Уран, мерген чарт сөстүң
Уян хөннүг аялгазы.
Ынакшылды билир болза,
Ындын боззан чурттаалганың
Ужуктадган чүректерн
Ундарап-даа, хилеңес-даа.
Ынакшылды билир болза,
Амыдырал коклазынга
Ылап шынчы бадылалдың
Аас-кежии чаяттынар.
Ынакшылды билир болза,
Ынаныштың эткимчениң,
Арыг сеткил, нүүрүвүстүң
Ажыттынмас дүлгүүрү ол.
Ынакшылды билир болза,
Бедик арттар чадазынга
Бектеттирип дузактатпас.
Ылык күштүг чалбыыш от-тур.

КЫМГА СӨГЛЭЭЙН

Өскүм, тавар базымнарым
Өңгаар-дескээр ужуксаар-дыр.
Сеткилимниң ханы дүвүн
Сенден өске кымга сөглээйн.
Чоргаар болгаш ындыг мен бе?
Чолувустуң аңгызы бе?
Күзелдерни каттыштыргаш,
Күштүг чалгын кылыылы бе?

Таисия НАМЗЫРАЙ.
Бай-Тайга район.

СИГЕНЧИЛЕР

Шыңганнары мочек-мочек
Шырак эрлер серген.
сергек.
Сиген терен: чиндин.
чиндин.
Чилиг кадыр кылаш-
кылаш.
Опайтаамс серинн турда.
Олар улам дүргеп-дүрген.
Чайгаары бир аай ден-
ден.
Шалыыштары бисте кын-
кын.
Чыды чаагай кеспен сиген
Шынаа дургаар кырлап.
кырлап.
Хаваата дер кылаш-кылаш.
Катты чугаа кысна-кысна.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

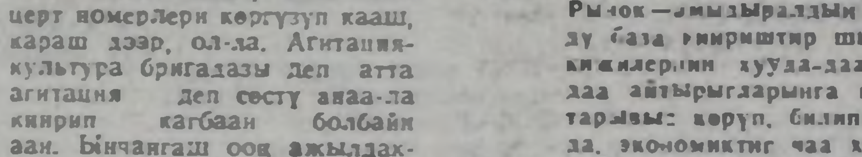

Меге чуруктарның өртек-үнелиг болу берген

Меге акша азы дужуруп хоолгалаан меге чуруктарны саткан кижилерни хоойлу ёзугаар буруудадыр, чон ындыг мегечилерни килеңнээшкин-биле көрүп турар болгай. Ынчалзажок амгы үеде байдал элээн өскерлип турары элдеп чүве. Голландияның найысылалы Гаага хоорайга шаандакы чуруктарның 216 хоолгаларын аукцион садыынга саарган. «Шаандакы шагның чурукчуларының холу-биле чураан чуруктары бо-дур» деп, мегечи чурукчулар алгыржып, чарлап турда, хоолгалар дээрзин садып алыкчылар билип турган. Мегечилерни кым-даа буруудатпаан, харын оларның дужүрүп чураан чуруктарын күзелдиг-биле садып алганнар. Чылдагааны: дужүрүп хоолгалаан чурукчуларның бедик мергежилдини. «Шалдаң танцычы кыстар» деп чурук эң хөй өртектиг болган.

Автоматчыткан факсимиле

Факсимиле — бо-ла хевээр өттүндүр кыл дээн утказыг латин сөс. Албан-дужаалдыг кижилерниң салган алын ол-ла хевээр өттүндүр бижиир факсимиле деп аппаратты Англияда чогаадып кылган. Начальниктиң ат салыры-биле бир дөмей «ат салыышкынарын» ук аппарат чаңгыс шак дургузунда 350 документиге күүседип каар.

Афинида метро чүге чогул?

Греция — бурунгу шагның чурту. Ынчалзажок 3,5 миллион чурттакчылыг ол хоорайда метрону амга чедир туттпаан. Ынчангаш Афины — амга чедир метрозу чок Европа чурттарының эвээш санныг найысылалдарының бирээзи. Метрону мынчага чедир чүге тутпааныл? Кол чылдагааны — Афины хоорайның адаанда улуг халлар, даштар бар. А метро тударынга дыка хөй чаргылдаалар, чылдар негеттинер. Афинының эрге-чагыргалары метрону тудуп эгелээрин шиитпирлээн. Специалистерниң киирип келген төлевилелин ёзугаар алырга, метронуң узуну 195 километр, оон тудуунуң хуусаазы 6 чыл, чарыгдалы 250 миллиард драхма акша. Драхма — Грецияның национал акшазы, дүжкен ССРЭ-ниң Курбан-кызының 1978 чылда медээзин ёзугаар алырга, 100 драхма 2 рубль 03 көпеекке деңнежир.

Лифт төөгүзү

Лифт — бедик бажыңнарның адаккы каъдындан үстүкү каъттарынга чедир кижилерни дажыглаар транспорт аймаа. Лифт — көдүрер дээн англи сөс. Лифт ышкаш транспорт аймаа бистиң үеге чедир чүс чылда безин шаандакы Римге бар турган. Ол үеде Рим хоорайның алдарлыг архитектору Марк Витрувий деп кижи шивээлерде дайынчыларны бедикче көдүртүр лифт хевирлиг херекселдерни чогааткаш кылдыртан.

Элдептиг көрүнчүк

Швейцарияның Зүр хоорайының садыг төвүнде келергей бедик болгаш улуг көрүнчүк бар. Караганданың бедик даглары ол көрүнчүкке тода көстүп турар.

Кижиниң бышкырары

Кижилер ховар бышкырар. Ынчалзажок барык үргүлчү бышкырып чоруур кижилер чырык өртемчейде база бар. Бышкырар чорукту шаанда делегейниң хөй чурттарынга кичээнгейлиг хайгаарап турган. Чижээ, Чаа Зеландияга бышкырар кижини кудай чаагай көрүп турар-дыр деп санаар, а кыдаттар, гректер, индийлер ындыг эвес: бышкырар кижиниң чанында өлүм чоруур дижир турган.

Кылымал нефть

Кылымал нефть бүдүрер реакторну Германияның барыын девискээринде Геттинген хоорайның эртемденнери чогааткаш, ажыглалга киирген. Хем дүвүнүң доураандан углеводородту ол реактор кылып берип турар. А углеводородтан нефтиниң конденсация (конденсация — будумелдиг газ хевиринден суук азы быжыг бүдүн байдалче шилчидери) аргазы-биле ап эгелээн.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Чаа ырыны бараалгаттывыс

МЭЭҢ ӨРГЭЭМ—МЕЖЕГЕЙИМ

Аялгазы: Хүреш-оол Дамбаның. Сөзү: Оюн Дамчай-оолдуу.

Калбак, делгем шынааларлыг,
Кадыр, бедик тайгаларлыг,
Агып баткан терең суглуг,
Аалым чуртум Межегейим.
Мээң өргээм —
Межегейим, Межегейим.

Аңы, малы, куштары-даа
Ала-шокар сайзанак дег.
Аймак көвей ишчи чоннуг,
Амым тудуш Межегейим.
Мээң өргээм —
Межегейим, Межегейим.

Чурумалдыг черлеринде
Чуртум каазы улам сиңген,
Элбек дужут чылдың сөөнээр,
Эне хемим Межегейим.
Мээң өргээм —
Межегейим, Межегейим.

Сарыг-Булуң, Көк-ле-Булуң,
Чажымдан-на шуглаам болган,
Авам, ачам чурттап чораан,
Алаак, шыктыг Межегейим.
Мээң өргээм —
Межегейим, Межегейим.

Чүрээм кужур соп-ла чорза,
Чүгле сени адап чоруур.
Чараш байлак Таңды-Уула
Чассыдып каан оглу-дур мен.
Мээң өргээм —
Межегейим, Межегейим.

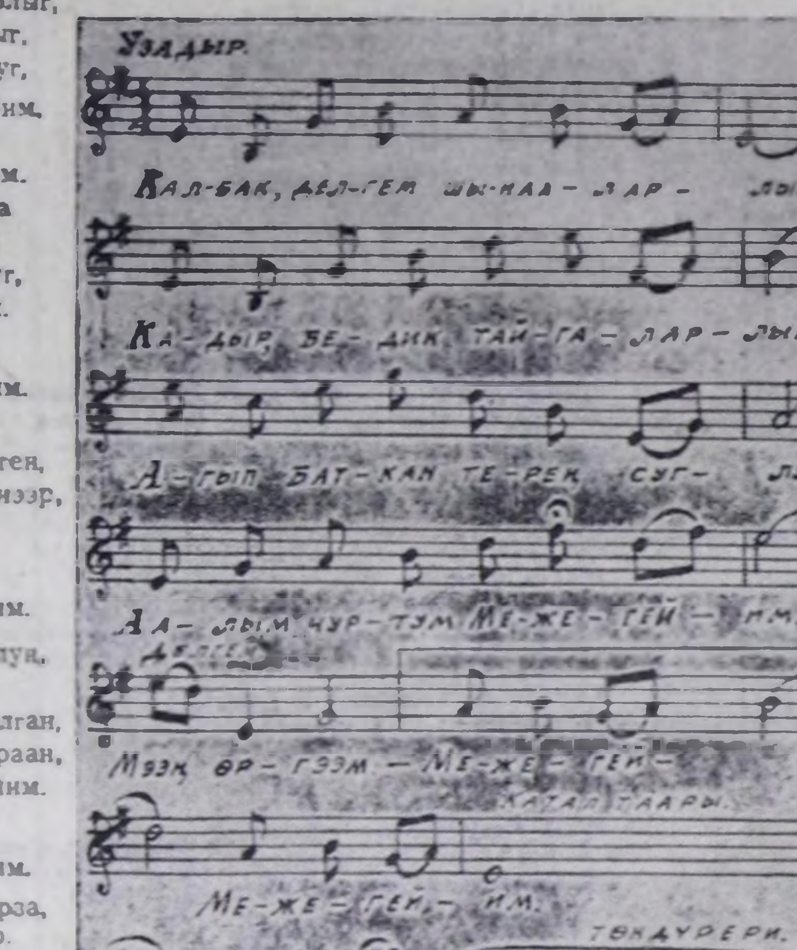

Авторнуң ийи чагаазы

БИР ХАЛАП—ӨРТ

Өрт болдуунда кижилерниң отту оваарымча чок ажыглааныындан өөскүп турар. Ол бодунуң оруунга таварышкан бүгү-ле бойдус байлаан хуюктап каар. Ынчангаш өрттүң бойдуска чедирер каража-гогаралы коңчуг улуг.

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарының арга-арыгларынга 1991 чылда улуг-биле 14 өрт болган. 1992 чылдың чазынында Чаа-Хөл хемниң чоогунда алаактарга бичии-бичии 5 өрт болган.

Үстүнде айыткан болгай мен. Өрт арга-арыгга кижилерниң отту ажыглап билбезинден өөскүп үне бээр. Кургаг сигенге хенаиг от деггениинден ол хып үнер.

От бойдус байлаанга кээргел чок. Арга-арыгга чораан чамдык кижилер таакпы одун өжүрбейн, оруктуң кыдыының кургаг сигениниче октай каалтар. Хат-салгын аайы-биле сигенге дегген оттан чалбыраш хып үнер. Бир чамдыкта чорумал кижилерниң өжүрбейн каапкан одаандан база хып үнүп болур. Чамдык кижилерниң өрт салыр (чаа сиген эки үнзүн деп бодааш ындыг) багай чаңчылы бар. «Ак-Туруг» совхозтуң малчыны Хурагандай Моңгуш ындыг кижилерниң бирээзи. Бир чазын Шончалай деп черде кыштаагның чанынга өрт салып алган. Ол дээш 14 рубльге торгаан бис.

Бо чазын Чайлаг-Алаак ол мынчаар база өрт салган. Инек кадарчызы Ховалыг Каадыр-оол мынча дээр: «Хурагандай чазын арга-арыгга өрт салыр. Ону ынчанма деп чугаа база дыңнавас. Хурагандай ышкаш кижилерни каш акшага торгавайн, шиидео ужурлуг».

Өрттенген хамык бойдус байлаамын хилинчээ өрт өскүткен кижилерге ыяап-ла бир хүн чедер болгай.

ШҮҮРЛҮГ КАТЧЫЛАР

Чаа-Хөл районнуң Ак-Хаа деп черде чылдың-на элбек көк-кат өзүп турар. Кат бышкаланда, Ак-Хаяга көк-кат чыгган кижилер эндерлип келир. Арга-арыгже чөпшээрел бижиктиг кирер дугайында дүрүм бар. Ындыг түрбүже, кара туразында кат шүүрреп чыыр кижи-ле хөй.

Арга-арыг ажылдакчыларын тоовас, эки-бак сөс сөглээр таварылгалар база бар. Шүүрнү базаарда садып турар. Оон-биле катты дүргени чыып алыр. Ынчалза-даа хол-биле чыгган кат эвээш-даа бол, арыг болур. Оон кадында бистиң даргаларывыс база дыка чазый. Бурунгу чылын Улуг-Хем районнуң күуском комитединден бир ажылдакчы шүүр туткан, ыт эдерткен чорааның ынчан август айда-ла көрген мен. Ол чөпшээрел бижик база албайн чораан. Шак ындыг чазый кижилер ону шүүреп аппаарга, а лесниктер кат чыыр планын күүседип шыдавайн баар чорду.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.

КИНО

АВГУСТ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Великий шу» 9.30, 11.30, 13.30 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Конкретная война» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Футболист» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ...АГАР САНЫ: «Тыва солбанк № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советаи болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-30; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 148.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 149 (14871) 1992 чылдың август 5, среда

Солунга ат салган шагы 23.00. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Наадымга уткуштур

БИЧЕ-БАЯН-КОЛ ДУРГААР

Бии-Хемниң Биче-Баян-Кол хемниң кыдыглары шупту сугаттыг черлер. «Сесерлиг» совхозтуң малчыннары оон шыктарын чылдың-на сугарган, оон терең үнген сигенни кезип ап турарлар.

Ында чайлаан малчыннар мал чеминиң белеткелинче июль айда-ла кирген. Хем унун дургаар сарааттар көвүдээн. Салчак Күдерек, Кара-оол Салчак алышкыларның звенолары Баян-Колда сугарган черниң кылын оът-сигенин чээрби хонук бурунгаар кескен. Эрткен хүннерде чаашкын келир мурнунда олар кескен сигенин бөлүп ап четтигипкен. Алышкыларның звеноларының кайызы-даа чээрби-чээрби тонна эки шынарлыг сарааттарны тургузуп алган.

— Бо чылын бир дугаар болур малчыннарның Наадым байырлалынга алдар кылдыр ам-даа малга чемин белеткээр бис. Аал бүрүзү-ле чүс-даа топпаны кезер ужурлуг бис. Ынчаар күженишкинниг ажылдавас болза, кыжын малга бээр чем эвээш болу бээр. Эрткен кыжын бергедээнивисти кым-даа билир-ле болгай — деп, Салчак Дылбааевич Күдерек чүвениң ужур-чөвүн чугаалай-дыр.

Ажыл-ишке кызымак хойжулар кескеш, сарааттаан сигенин дораан-на кажаалап алган болду. Олар удавас совхозтан машиналар алгаш, сигенин кыштагларынга чедирерлер. Бо хойжуларның үлегери-биле шалыпчы ажылдап, хөй сарааттарны тургузуп ап турарларның чечээзин-даа адап болур.

Күдерек, Кара-оол алышкыларының оолдары Саша, Шолбан, Аркадий болгаш оон өске-даа школачылар хол-биле кескен сигенни бо аас күннерде хөпээннеп турарлар. Ол шыкта кезер сиген ам-даа уттунмас.

Өжемчик ОНДАР.

СИГЕН КЕЗИП ЧОРУПТАРЛАР

Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтуң шынааларында кескен сигенниң хөпээннери, улуг-улуг сарааттар, чаашкын соонда мөөгүлер дег, эндерлип эгелээн. Оларның арызында ол-ла ажылагыйның хойжулары, өг-бүле Анатолий, Любовь Донгактарның кескен сигениниң хөпээннери база бар.

Бо малчыннар Аныяк Хөндергейниң Кара-Ой деп черде малын чайлагладып турар. Мал чемнерин белеткээр чери оон элээн ыракта.

— Хойларывыс кадарбышаан, куду алаактардан сигенни кезип хүнзээр-дир бис. Чамдыктарывыс аъттыг-даа, чадаг-даа шынааже чоруптар бис. Арыглар кыдыының сигенин кезип, оон кургаанын удур бөлер, хөпээнниээр-дир бис. Хол кадырын ажыглап кезерге база-ла чер алыптыр-дыр — деп, хоочун хойжу Салчак Чүлдүмович Калдар-оол чугаазын эгеледи.

Оон чуржузу Анатолий Донгак кадайы Любовь Комбужаповна Донгак-биле баштайгы удаада он беш тоннаны белеткээр сорулга салган. Салчак Калдар-оол оолдары, уруглары-биле демнежип алгаш он ажыг тоннаны белеткээр бодалдыг. Бо хойжуларга суурда дуңмалары, төрелдери база кээп дузалажып кээрлер.

Хөндергейниң алаактарындан сигенни кезип алгаш, бо хойжу өг-бүле Шеми бажынче мал семиртип чоруптарлар. Июль айның сөөлгү хүннеринде олар бөттаңнап, сериин тайгалар чоогунга хойларын одарлаткаш келген. Аңгы-аңгы одарларга малды тоттуруп чораш, семиртип алырга, соок кышты мал шыдажып эртер дээрзин хойжулар чугаалап турдулар.

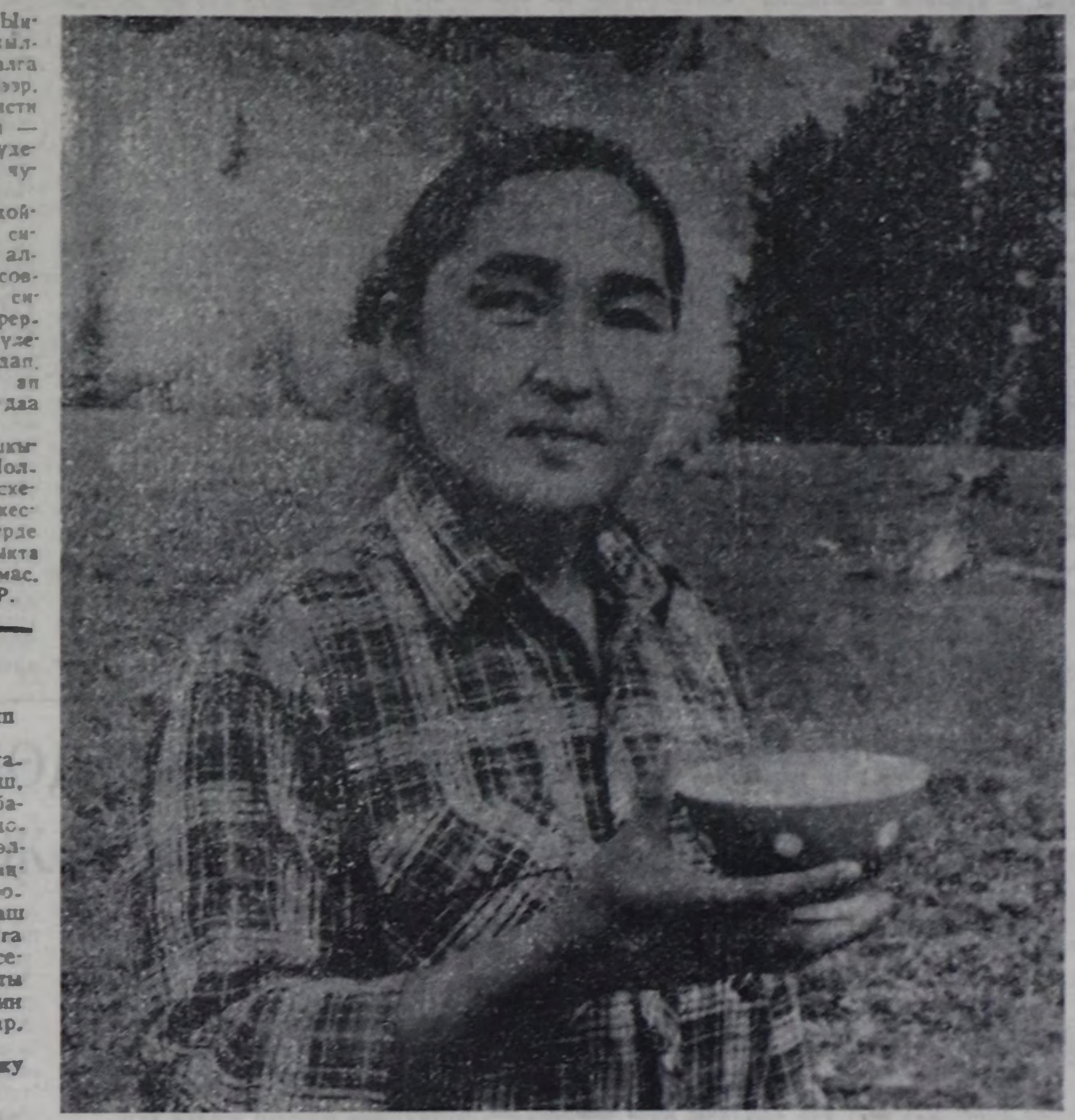

ЧУРУКТА: аныяк хойжу Любовь ДОНГАК.

Өжемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Хуу малдыг кижиниң дүвүрели

ОДАР, ШӨЛ ЧОК КАНЧААРЫЛ?

Чай адакталып, колдуу күстүң шынары чоокшулап кел чор. Бо үеде улустуң кылыр ажылы хөй. Ол хамык ажылдардан оо хүннерде сирги черде мал чемин белеткээри бооп турар. Малга четчир чем суур чокта кандыг болурун оңнар бис. Бо чайын чаъс чагбайн иэпп, каанпап турганындан бистиң районнуң девискээринде оът-сигенниң үнгени багай, колдуунда үнмээн деп болур. Моон мурнунда чылдарда сиген кезип ап турган черлерден тудум-даа сиген үнмээн.

Байдал мынчап баарга, Тээли суурнуң чагыргазы чер реформазының талазы-биле район комитединден чонга сиген кезип ап болгу дег чер дилээрге, ук комитеттиң даргазы Х. О. Хертек, суму чагырыкчызы С. С-С. Салчак олар чер дилээн хамаатыларны бир ГАЗ-66-ны долдур, бир «Ниваны» долдур олурткулап алгаш, Дөң-Терек деп черниң арты-иштиниң малгаш-баларлыг чиндиңнээжинге бир хүн дургузунда аай-дедир сөөртүп, «бо черни кым алырыл, дөө черни кым алырыл?» деп айтып, үлеп хүнзедилер.

Бисти, чону дээш бо-даа болза даргаларывыстың сагыш салып чоруурлары олдур ийин дижип чугаалажып чордувус.

Ынчалза-даа ол «үлеш» бистиң хөй кезивистиң сагыжынга кирбейн барды ийин.

«Таарымча чогу аттыг черле-дир, даргалар. Суг сыгай-даа бээрге, бээр машина кээри берге чер-дир. Долганырга чер аразы база талыгыр. Малгаш-баларлыг болгаш орук-чирии база берге. Кая-даа боолбас бо машиналарывыс безин арай боорда чоруп турлар ышкажыл. Оода-ла байгы үнген оъду — кара маргаа. Хүнүнде чиир хлевинге безин мөлдүк-калдык, шыдал-бырызы чок ядамык кижилер, канчап-чоор тургаш кезип-даа алганнар дижик, моон канчап сөөртүп аарлары? Шаптараазынныг мындыг черни чолаачылар билир. Кайызы-даа бээр келбес. Мурнуку чылдарда «Тээлиниң» тараа шөлдеринде бугалар униарының сигенниг черлери чүму-биле артып каар чүве чоржук. Эрткен чылын «Бай-Тал» совхозу суурнуң бичии-ле адаанда эмгежок сигенниг черин кезип төтпейн, чон дилеп турда, оларга-даа кестирбейн тургаш, хейде-ле малга сүстүрүп кааптылар чоп. Мындыг-мындыг черлерден аргазын көрүп тургаш, чүгээр черден чугаалажып берип көрүнерем» деп Хүлер-оол Одановичиден шуут-ла дорт дилеедивис. Даргавыс буруузун билингени хевирлиг эпчоксунуп, бистиң чазамырлады:

«Тээли» совхозтан дилеп тургаш тыпкан-на черим бо. Моон өске чер тыптыры берге. Шынап-ла, берге чердир. Моон мурнунда хөлчок эки черле болгай. Канчап мынчап барган чер-делегейим боор. «Мурнакчы», «Бай-Тал» совхозтарның биске чоок черлеринден диленип, аргазын тывар болган-дыр мен. Чанаалыцар. Соомдан чоруп олурунар — дээш «Нивазынче» кире халыды.

Бир-тээ, сиген шөлүнүң дугайында бижип турар болганымда ам-даа бичии уламчылаан көрейн.

Мурнуку чылдарда сиген кезип ап турган черлеривистиң (Тээли дааның артыы эдээ, талдар аразы, Кызыл-Хараган бажы ол ышчалдыр сиген үнер черлер. Энир чылдан бээр тээлижилер ында картошка база тарып турар апарган) «Тээли» совхозтуң малчыннары Хертек Дүмен-Байыр, Херел Холак, улуг, биче Алыг-оолдар, Серин Зинаида, Чудук Маадыр, Бовулаш Сержи сут дээш, өскелериниң-даа чаас дүжерибилек чазаар, чайлаар, күзелээр черлери апарганы эндептиг. Кезээ шагда малмаган-биле халбактанчып келген улус сиген шөлүн кымдап артык билги-даа дег. Оон эрткеш, болза-даа суур чаны 15-20 га шаа четпес бичии шыгывыстың оъдун база чаржалажыр малчыннар болгай. «Суур чанынга малынар семиртип алыңар» деп совхоз директору Александр Оданович Хертектиң, кол зоотехник Иван Маңнай-оолович Монгуштуң малчыннарынга айтыышкынының күштүү ындыг болган чүве ирги бе?

1992 чылдың сан-медээзин өзугаар алырга, Тээли болгаш Ээр-Хөвак көдээ Советтериниң өрегелеринде 2354 бода, 11990 шээр база 68 чылгы мал бар.

Совхозтуң болгаш Тээли суурнуң (Тээли суур Ак-Чыраа, Тээли суур боду база Найырал деп 3 суурдан чаңгыс суур апарган) каттышкан мынча малы Тээли шыгын кышчай чок мынчалдыр дөйлаарга чүү артарыл?!

Чоннуң хуузунда малы дээрге-ле дөмей-ле күрүне малы-дыр. Ынчангаш хууда малывыстың салым-чолун ниитиниң малының салым-чолу-биле деңге көрүп, оон одар-белчиирин, кыжын чидиртир сиген-шарбынжын, зооветеринарлыг хайгааралын доктаамал кичээнгейге алырын улуг, биче даргаларывыстан, мал талазы-биле тускай эртемниглеривистен дилеп тур бис.

Оон ыңай бир мындыг, бооп болгу-даа дег, бооп болбас-даа магатчок бодал бар. Шынап-ла, мал одары сиген-ширбиниш кезер черлер аргажок-ла чедишпес чүве болза, район төвү-биле катай турар «Тээли» совхозту, «Кызыл-Даг», «Бай-Тал» «Мурнакчы» совхозтарга девискээрлериниң ээйы-биле үлеп бериикеш, бир ниы эде көрзе кандыг чүве ирги?

Чүгле бодунуң ажылчыннарының эвес, район төвүнүң чонун эът, сүт, үс, картошка, ногаа болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый продуктулары-биле хандырар сорулгалыг тургустунган хирезинде, кайы-даа чонну хандырып чадап каан, чылдың-на карыглалыг ажылдап келген, ядамыктың кырынга келген совхоз ышкажыл. Бо талазы-биле район, республика чергелиг черлерге ханы анализтеп, сүмележип көөрү күзенчиг-дир.

Канчап билир, бо хүннерде бут кырында туруп орарыдаа магатчок. «Тээли» совхозун бактаар дээш эвес, амыдырал бергеледип кээрге, чадаарда ол-бо бодап чоруур бодалдарымның бирээзи-дир ийин.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Бай-Тайга район.
Тээли суур.

РОССИЯНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ БОЛГАРИЯГА ЧОРААН

СОФИЯ. (ИТАР—СЭТА-ның корр). Августуң 4-те Россияның Президентизи Борис Ельцин ийи күрүне аразынга найыралдыг харылзаалар болгаш кады ажылдажылга дугайында керээге ат салыры-биле бодунуң албан ужуруунда аян-чорууктуг дооскан. Ол керээ россия-болгар харылзааларны чаа байдал-биле чорударының таарымчалыг байдалдарын тургузар ужурлуг деп санап турар.

Оон-биле кады садыг-экономиктиг кады ажылдажылганың талазы-биле Россия-болгар комиссияны тургузар дугайында болгаш Россия биле Болгарияның камгалал министерстволарының аразынга харылзаалар дугайында дугуржулгаларга база ат салган.

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

ЯЛТА, август 3. (РосИТА—СЧТА-ның корр.). Россияның Президентизи Борис Ельцин биле Украинаның Президентизи Леонид Кравчук бөгүн Крымда күрүне дачазынга Кара-Далай флодунуң талазы-биле дугуржулгага ат салган.

Россияның флодун ХКД-ның составындан тускайлап үндүргени, Россияның болгаш Украинаның каттышкан флодун тургузарын ол документиде көрүп турар. Флоттуң командылал чери база каттышкан болур. Флоттуң командылакчызын Россияның болгаш Украинаның президентилериниң дугуржулганың өзугаар томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар.

АДМИРАЛ БАДЫТКАВААН

МОСКВА, август 3. (РосИТА — СЧТА-ның корр.). Россияның Президентизи бир эвес херек апаар болза шериг корабльдерин Персия мугулдурже болгаш ол ышкаш Югославияның, Румынияның эриктеринче чорударынга белеткээр дугайында айтыышкынны берген деп медээ парлалгага дыңналы берген. ХКД-ның Шериг-Далай Флодунуң командылакчызы флот адмиралы Владимир Чернавин ол медээни бадыткаваан. «Ындыг шиитпир дугайында чуну-даа билбес мен» деп ол, РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге телефон дамчыштыр дыңнаткан, Россияның Чепсектиг Күштерниң Кол штабы ындыг информацияны база-ла бадыткаваан.

Ынчалзажок чамдык делегей организациялары болгаш тайбыңчыдылга ажылын боттандырып турар миссиялар ол девискээрлерже шериг корабльдерин чорударын Россияның удуртулгазындан дилээни билдинип турар.

КАЙЫ-ДАА ТАЛАГА АЖЫКТЫГ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хүннери июль 29-тан 31-ге чедир Улуг-Хем районга болуп эрткен. Аңаа Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол, республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннери киржип чораан. Олар Шагаан-Арыг хоорайның, суурларның бүдүрүлгелеринге, организацияларынга барып, ажылчы чон-биле ужуражып, амыдыралы, ажыл-ижи-биле таныжканнар. Президиум кежигүннери ол-ла чорупт тургаш, хамаатыларның хууда айтырыгларының талазы-биле хүлээп алышкынны организастаан.

Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хүннерин түңнээн хуралды июль 31-де Шагаан-Арыг хоорайга эрттирген. Көдээ Советтер чагыргазының даргалары, актив ефта олурупкан.

Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол хуралдың эгезинде чүве чугаалааш, районнуң социал-экономиктиг байдалы чүгээр деп демдеглээн. Кем-херек үглеедир чоруун эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге кызырылган. Дээди Советтиң Президиум кежигүннери үш хүн дургузунда районнуң эвээш эвес ажылчылары-биле ужуражып, амыдырал, ажыл-ижи-биле таныжкан, негелделерин, саналдарын дыңнаан. Үнүүшкүнүг хүннер үезинде кайы-даа талага, ажылчы чонга база Дээди Советке ажыктыг ажылдар кылдынганын ол айыткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиум кежигүннери хуралга чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Күрүне тургузуунуң комитединиң даргазы В. Х. Сүге-Маадыр көдээ Советтерниң херек эмгелелин экижидеринче, бүгү деңнелдиң депутаттарының бот-идепкейин көдүрериниче кичээнгей салырын саналдаан.

Ажылчы чонуң социал камгалалын күштелдирери хүннуң чугула айтырыы болуп турарын республиканың Дээди Совединиң Социал политика комитединиң даргазы Э. Х. Ооржак саналынга демдеглээш, Хендергениң пенсионерлери, хөй уруглуг иелери пенсиязын, пособиелерин дыка үр үениң иштинде албайн келгенин четпес дээн санаан.

Республиканың Дээди Совединиң Улус ажыл-агыйы экономиказының комитединиң даргазы А. Н. Шуленов сөс алгаш, хуужудулга дугайында айтырыгга доктаады. Районнуң хуужудулга программазын ажылдап кылгаш, бадылаарын чугулага көрген. Кышка белеткелди экижидер дээш тодаргай ажылдарны көдээ Советтер ап чорударын, аңаа депутаттарны идепкейлиг киириштирерин ол чугулага көрген.

Ажылчы чон хоойлу-дүрүм талазы-биле билип кошкак болуп турар, ону барымдаалааш, бо талазы-биле тайылбыр ажылын күштелдирерин амыдырал негеп келгенин Дээди Советтиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Н. А. Ондар саналынга чугаалаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов санал бергеш, хоойлу-дүрүм саналдаар болгаш күүседикчи органнар аңгыланып турар бо үеде оларның ажыл-чорудулгазын чогумчалыг болдурар дээш ап турар хемчеглерни чугаалаан.

В. С. Кажин-оол хуралдың түңнелин үндүрүп тура, моон соңгаар ажыл-чорудулганы экижидеринге Президиумнуң хүннери ажыктыг болганын айыткаш, илереттинген четпестерни эдер дээш тодаргай хемчеглерни алырын саналдаан.

Бистиң корр.

Чартык чылдың түңнели

ҮНДҮРҮГ ХООЙЛУЗУН ХАЖЫК ЧОК САГЫЫР

Бо чылдың эгезинден бээр күштүг бооп кирген үндүрүгнүң чаа системазы болгаш күрүнениң үндүрүг албанын эргелелдиң тускайлан күрүне структуразы кылдыр чаарткан — экономиктиг реформаны боттандырарынга, бюджетче үндүрүглерниң болгаш өске-даа албан төлевирлерниң кирерин көвүдедиринге таарымчалыг байдалдарны херек кырында тургузуп турар.

Тыва Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчылары чогуур хоойлу-дүрүмнерге үндезилээш, бо чылдың бирги чартыында үндүрүг онаарының чаа системазын тайылбырлаар болгаш үндүрүглерин салдарының, төлээриниң ажылдарын хынаар талазы-биле чамдык чүүлдерин кылып чорутхан.

Бир эвес бо чылдың бирги чартыында Тыва Республиканың бюджединиң орулга кезээнге 202326 муң рубль керин планнаан турган болза, херек кырында 217311 муң рубль алдынган, азы ол көргүзүг 107,4 хуу күүсеттинген. Ол ышкаш Россия Федерациязының бюджединге төлевирлерин алыр болза, ниитизи-биле 358724,7 муң рубль кирген, а план 430822 рубль турган, азы күүсеттингени 83,3 хуу болган.

Арыг орулгадан үндүрүг ниити түң-биле 107687,1 муң рубль кирген, азы доктааттынганындан 69431 муң рубль ажыг болган. Ажыл төлевиринден олча-ажык үндүрүгнүң түңү 18602,4 муң рубльге хөй кирген, ол ышкаш тус чер бюджединге ийи-бүрү чылдалар болгаш үндүрүг эвес төлевирлерниң түңү чогуурундан 444,9 муң рубльге, күрүне каайлызы — 746,7 муң рубльге хөй кирген бооп турар.

Ынчалза-даа чамдык адырларның, ылангыя арга-ыяш орулгазының талазындан киириделер багай бооп, чүгле 46,1 хуу күүсеттингенин демдеглээр херек. Оон ангыда, бүдүрүлгелерниң эт-хөреңгизинден үндүрүг — 72,8, тус чер бюджединге бойдус курлавырларын ажыглааны дээш төлевир 59,9 хуу күүсеттинген.

Республика бюджединиң орулгалыг кезээниң кол үндезиниериниң бирээзи немелде өртектерге онаарының үндүрүү бооп турар. Ниитизи-биле чылдың бирги чартыында немелде өртектен 119042 муң рубль түңнүг үндүрүг кирген, оон иштинде Россия Федерациязының бюджединге 33,1 хуузу азы 62499 муң рубль, тус чер бюджединге — 56542,9 муң рубль азы 81,1 хуузу кирген бооп турар.

Немелде өртектерден үндүрүгнүң чедир кирбейн турарының кол чылдагааннарының бирээзи бо чылдың бирги кварталында бо үндүрүгнү херек кырында байдалга дүүштүр, боттуу-биле планнаваанын болган. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу бирги кварталда ол үндүрүгнү 103118 муң рубль түңге планнаан турда, херек кырында чүгле 9509,3 муң рубль кирген, азы план чүгле 9,2 хуу күүсеттинген. Бир эвес ниити Россия Федерациязын алыр болза, немелде өртектерден үндүрүг хавырарының планы 34 хуу күүсеттинген.

Бо чылдың бирги чартыының бирги кварталын алыр болза, немелде өртектен үндүрүг бюджетке 139358 муң рубль түңге чедир кирбээн, оон иштинде федерация бюджединге — 126183 муң болгаш тус чер бюджединге 13176 муң рубль четпээн.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның хөй кезиниң төлевир киирер арга чогу, оларның санажылга саннарында акшаның чогу, ол ышкаш үндүрүг төлээринден хөй санныг ойталаашкыннар база коммерция садыгларының болгаш бичии бүдүрүлгелерниң талазындан ниитизи бүрү орулгаларны чажырары бюджетче киирткинер түңнериниң эвээш бооп турарының чылдагааны ол дээрзин айтыр херек. Республиканың үндүрүг органнарының ажылдакчыларының бо чылдың бирги чартыында кылып чоруткан хыналдаларының түңнелдери ол дугайын херечилеп турар.

Бирги чартык чылда кылдынган хыналдалар түңнелинде ниити түңү 36194 муң рубль үндүрүгнү илереткен, чедир кириткен. Оон-биле кады 1991 чылда сайгарылга болгаш салыглаашкын үндүрүглери — 15201 муң, арыг орулгадан үндүрүг — 10670 муң, видеосалоннар орулгаларындан — 16 муң болгаш арга-ыяш орулгазындан үндүрүг 1066 муң рубль немештир киирткинген.

Ол-ла хыналдалар үезинде үндүрүг хоойлу-дүрүмүн үрээннерге удур ниити түңү 4280 муң рубль сан-хөө санкциязын онааган болгаш албан-дужаалдыг 117 кижиниң административтиг харыысалгаже киир геш, 120 муң рубльге торгаан, оон иштинде 72 муң рубльди тыртып алган. Ол ышкаш 69 бүдүрүлгелерниң сан-хөө чээли албан черлеринде сан-хөө анаашкыннарын соксаткан болгаш, хыналдаларының сес материалдарын суд истелге органнарынче киирген.

Үндүрүг хоойлу-дүрүмнерниң үреэкчилериниң аразында чамдык банк албан черлери, күрүне бүдүрүлгелери, херемнекчилер кооперациязының бүдүрүлгелери болгаш коммерция садыг черлери хөй бооп турар. Чижээ, коммерциялыг «Тыва соцбанкыдан» 68,2 муң рубль түңнүг арыг орулганы илереткеш, киир салган. «Россельхозбанкыының» Тыва девискээр салбырындан — 333,2 муң рубльди чедир киир саваан. Ынчаарга чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжышкыны коммерциялыг «Тыва кредит» банкыга 300 муң рубль түңнүг акшаны депозиттиг счетка салган болган. Аңаа 1991 чылда база 1992 чылдың бирги кварталында 17550 рубль түңнүг немей санаан турган. Айыттынган түңнү отчетка көргүспээн болгаш херек кырында арыг орулгадан үндүрүг санаашкынынга база аныттпаан болган. Ынчангаш оон-биле 1992 чылдың март 6-да үндүрген № 4 саавырының 9-ку пунктузу үреттинген болганда, үндүрүг онаашкынындан 17550 рубльди чажырганы илереттинген. Күрүнениң үндүрүг инспекциязы ол-ла хире түңге торгаалды онааган, 10 хуу рубльге сан-хөө санкциязын кылган.

«Азия биржазының» биржа төвү ачы-дуза чедирилгезинден кирген орулганы 235 муң рубль чедир эвээжеткен болганындан ол-ла хире түңге арыг орулганы чедир санап киирген.

Бир эвес нефть баазаларының болгаш «Тыва нефть продуктулар» каттыжышкынының отчеттарын өзугаар алыр болза, арыг орулга 5059 муң рубль бооп турар, а чынды балансыны болгаш № 2 майык өзугаар ону 5041 муң рубль кылдыр көргүскен азы 18 муң рубльге эвээжеткен. Кызылдың нефть баазазынга кандыг-даа тайылбыр чок документилерге үндезилээш 29,6 муң рубльди орулгадан үндүр бижээн болган. Ниитизи-биле «Тыва нефть продуктулар» каттыжышкынны орулганы 72 муң рубльге эвээжеткен, ынчангаш аңаа холбаштыр каттыжышкынны 72 муң рубльге торгаан, 10 хуу сан-хөө санкциязын берген, ниитизи-биле 146,3 муң рубль түңнүг төлевирни немей санааш киирген.

«Тыва тудуг» каттыжышкынының механизация эргелелинге ажылдарның бот-үнезинге чарыгдалдарны хынап турарының үезинде ажылчыннар шөлээлериниң курлавырларын 11,3 муң рубльге ажыр санааны болгаш бойдусту хирлендиргени дээш 1 муң рубль түңнүг торгаалды бүдүрүлгениң холунга артар арыг орулгадан эвес, а өске орулгалардан шып эвес алганы илереттинген. Ниитизи-биле арыг орулганы 12,3 муң рубльге куудулатканы, ынчангаш оон ужурунда ол-ла түңнүг торгаалды онаагаш, 25,8 муң рубльди немей киир санаан.

«Кызыл тудуг» эргелели 1990 чылдың ноябрь 5-те бадылаан «Продукцияның бот-үнезинге хамаарыштырган составтың талазы-биле кол негелделерин» үрээниниден 1991 чылда арыг орулгаларының болгаш карылгаларының санынга 16,4 муң рубль түңнү хамаарыштырган. Херек кырында ол түң ук организацияның холунга артар ужурлуг арыг орулгага киирткинген турар ужурлуг.

«Кызыл» агрофирмага 1990-1991 чылдарда 86,4 муң түңнүг рубль орулгалар үндүрүг онаашкынындан чажыртынганы илереэн. Аңаа холбаштыр агрофирмага 60,5 муң рубль түңнүг торгаалды онааган, 10 хуу хемчээлдиг 8,6 муң рубль түңнүг санкцияны берип, 155,5 муң рубль төлевирни бюджетке немей киир санаан.

Бирги чартык чылда ол ышкаш акцизтерни төлеп турар 14 бүдүрүлге черлериниң хыналдан болгаш бюджетке 2515 муң рубльди немей санаан.

Арыг орулгадан үндүрүг төлекчилеринге 1537 бүдүрүлге черлери хамааржыр турар болгаш, хыналдалар түңнелинде орулгадан 10905 муң рубльди чедир санап киирген.

Каа-Хемниң күрүндүрүг инспекциязы өртектерге күрүне сагылга-чурумун районда сагып турарын хынааашкынның түңнелинде хлеб-булка кылыглаарынга болгаш сутке өртектерин 308,7 муң болгаш хлеб продуктуларынга — 6,5 муң, водкага 130,9 муң рубль ажыр сатканы илереттинген.

Бирги чартык чылда Бии-Хем районнуң республиканың үндүрүг инспекциязынга хомудал киргеш, «Тывапиш азыктары» ассоциациязының сатканы 3018 шил водканы сайгарарының үезинде өртектерин улгаттырганының ылгалы болур 105 муң рубльди районнан үндезин чок черге тыртып алган үндүрүг инспекторларының дугайында билдириишкин киирген. Республиканың үндүрүг инспекциязы районнуң үндүрүг инспекциязының шиитпирин Тыва Республиканың Чазаның 1992 чылдың майның 7-де үндүрген айтыышкынын өзугаар шын деп санааш, районнуң хомудалын хандырбайн арттырган.

Үндүрүг төлекчилериниң аажы-чаңын болгаш медерелин өскертир талазы-биле улуг ажылдарны чорудары негеттинип турар. Чүге дээрге, рынок экономиказының үезинде үндүрүглер дугайында хоойлу-дүрүмнерни оларның өнчүлерниң хевирлери болгаш кайы черге хамааржып, чагыртып турарындаа хамааарчокка, бүгү үндүрүг төлекчилери биче-даа хажык чокка күүседир ужурлуг. Бир эвес олар үндүрүглер төлээринден ойталаар болза бүдүрүлгениң азы өске-даа юридиктиг таланың эт-хөреңгизин судтуң шиитпири өзугаар тыртып алыр мээн үндүрүг хемчээлиниң долдурары-биле садып-сайгарар ужурлуг.

Хүлер-оол ХЕРТЕК,
Тыва Республика талазы-биле Күрүнениң үндүрүг инспекциязының күрүнүдүрүг инспекцияларының ажылын контрольдаар килдис начальниги.

Тываның профэвилелдери

№ 7 (26). Август 1992 чыл.

Чай — чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга эң таарымчалыг үе. Ынчангаш чайгы шөлээзинин үезинде чоң республиканың курорттарынга кадыкшылын быжыглап ап турар. Ол дугайын бо арындан номчуур силер.

«ЧЕДЕРНИҢ» ДЫШТАНЫКЧЫЛАРЫНДА

Республиканың кол курорттарының бирээзи — «Чедер» курортка бо чылдың июнь 1-ден эгелээш, үш сезон дургузунда 607 кижи дыштанган. Үшкү сезонда эң-не хөй кижи—278 дыштаныкчы келген. Бо хүннерде курорттуң дөрткү сезону эгелээн. Ында ам 240 ажыг кижи дыштанып турар дээрзин курорттуң директору —кол эмчизи Допчу Маннай-оолович Кара-Сал чугаалады. Курорт ам-даа ийи сезон дургузунда ажылдаар —бешки болгаш алдыгы сезоннарда. Дыштаныкчылар эвээш эвес болур дээрзинге курорттуң удуртукчулары идегеп турарлар.

Курортта бо чылын чүү онзагай болуп турарыл, эрткен чылдардан ылгал бар бе, чаа чүүлдерден чүү немешкенил дээрзин кол эмчиден сонуургаарывыска, ол мынча дейдир: — Курорттарга барып дыштанырының путёвкаларының өртээ-даа, транспорт чарыгдалдарының-даа улгатканы кижи бүрүзүнге билдингир болгай. Бо берге үеде дыштаныкчылар саны эрткен чылдарныындан эвээжээни билдингир. Ынчалза-даа чоннуң кадыкшылын быжыглаарының чугула айтырыын республиканың профэвилелдери, ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң удуртукчулары эң чугула айтырыгга санап, чайгы шөлээзинниң үезинде курорттарга дыштанып алыры-биле ажылчыннарга бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп турары черле экидир. Путёвкаларның өртээ чеже-даа улуг болза, профэвилелдер ооң өртээн кол-дуунда-ла боттарынга ап турары эки-дир. Дыштаныкчы кижи 600 чедир акша төлеп турар-дыр. Бо үеде ол түң дээрге, ындыг-ла хөй эвес дээрзи билдингир. Кол-ла чүве — кижиниң кадыкшылы болгай.

Республиканың ажыл-агыйлары-биле керээлерни чарып, путёвкаларывысты тарадып, ажылдап турар бис. Эрткен чылдардан онзагай чүүлдер база бар. Чижээлээрге, 5-6-10-даа хонук дыштаныр дээн кижилер турар болза, курортка келгеш, ооң путёвканы садып алгаш, дыштанып болур. Бир чаа чүве ол. Ындыг кижилер районнардан-даа, Кызылдан-даа кээп, путёвкаларны садып ап турар-дыр. Оон ыңай курортка дыштанырының хуусаазын 18 хонук кылдыр кызырганы дыка таарымчалыг-дыр дээрзин дыштаныкчылар-даа чугаалап турлар. А малчыннарга ол хуусаа безин хөй болуп турар-ла болгай каш-даа малчын эрте чандылар ийин.

— Бо эрткен сезоннарда малчыннардан 50 хире-ле кижи дыштанды, ол дыка эвээш-тир. Көдээ ажыл-агыйның адырларындан бээр дыштанырының путёвкалары дыка эвээш саттынган болгай, акша-төгериктиң байдалындан-на ындыг болган боор. Оон ыңай малчыннар чогуур хуусаазындан дыка озалдап келгилээр-дир, ам канчаар боор, узадып берип турар-ла-дыр бис.

Пенсионерлер, күш-ажылдың хоочуннары бо чылын маңаа дыка хөйү-биле дыштанып турлар — 130 хире кижи болду.

Дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалдарны тургузар, аъш-чем-биле хандырар дээш бүгү-ле аргаларны ажыглап, оларга бараан болуп, хүлээлгевисти черле багай эвес күүседип тур бис.

«Чедер» курортка чоокта чаа чорааш, ооң дыштаныкчылары-биле ужуражып, оларның канчаар дыштанып турарының дугайын сонуургаан бис. Ам дыштаныкчыларга сөстен берээли.

Какай ХҮРЕҢ-ООЛ, Бии-Хемде «Ээрбек» совхозтуң хойжузу:

— Совхозумга үш чыл хойжуладым. Малчын кижиде хостай турар эвес, ынчангаш анаа кадыкшылын быжыглаарының айтырыы белен эвес айтырыгларның бирээзи чүве. Совхозка 4 путёвка келген, оон бирээзин мээңэ бергени бо. Анаа аажок өөрүп четтиргенимни илередип чоруур мен. Хол-бут, чүстер аарыыр-дыр, ынчангаш бо курорт анаа таарыжыр дээрге келгеним бо, шынап-ла, дыка таарыжып тур мен, бир эвес аргалыг чүве болза, келир чылын база бо курортка келир болзумза, ам-на сегиир боор мен.

Курортка дыштанырының хуусаазын 18 хонук кылып каганы биске, малчыннарга, дыка таарыжыр-дыр. Мында магадыг-ла дыштанып, эмненип, солун оюн-концерттер көрүп тур бис. Солун кежээлер-даа маңаа эртгиледи, аъш-чеми-даа эки-дир, хымыс-даа ижип тур бис—черле мында дыка эки-дир, өске-даа дыштаныкчы эш-өөрүм-биле бир демей, бистиң эки дыштанып алзын дээш, кадыкшылывыс быжыглап алзын дээш кызып ажылдап турар эмчилеривиске өөрүп четтиришкинниң сөзүн өргүүр бодаан мен.

Бо сезонда малчыннар мында дыка эвээш болду ийин, анаа арай хомудаксап тур мен, чүге дээрге, чайгы үеде кадыкшылын быжыглап албас болза, малчынга моон соңгаар хостуг үе турбас-ла болгай. Ону чер-черде удуртукчулар өөренип көөрү черле артык эвес боор деп бодаар мен.

Долзат СЫРАТ, Эрзин районндан пенсионер:

— Путёвканы мээңэ районнуң харылзаа чери берди. Бо курортка бир дугаар кээп тур мен. Маңаа кээп дыштанып, эмненгеним соонда аажок сегип тур мен—аарыг чүстеримге ылап-ла дээп тур, бодум дыка таарыжып тур мен, бир эвес путёвка тывыр чүве болза, келир чылын база ынап-ла келир мен.

Курортта дыштанырынга, эмнениринге таарыжыр бүгү байдалдар бүрүн бар-дыр. Кинолап-даа, концерттеп-даа тур-ла бис. Тываның билдингир чогаалчыларының бирээзи Салим Сазыгович Сүрүң-оол-биле ужураштывыс, ол кежээ оон шүлүктери-даа, ырлары-даа чаңгыланып турду, ону бот-тывыңгыр артистеривис күүсеттилер. Дыка-ла солун болду, ону аажок-ла өөрүп көрдүм.

Бо сезонда мында хоочуннар черле эвээш эвес дыштанып турарын чугаалап каайн, олар боттарының үезинде хөй ажылды кылгаа, бүдүрген улустар-ла болгай, ам оларның дугайын сагыш салыры черле чугула. Мен бодум малчыннап-даа, мал эмчилеп-даа чордум. А мээңэ путёвка берип, курортче дыштандырып чорутканы дээш районум даргаларынга, эш-өөрүмге өөрүп четтиргенимни илередири мээңэ өөрүнчүг-дүр.

Үе берге-даа болза, бо курортта чоннуң дыштандырып, ашкарып-чемгерип турары черле дыка эки-дир. Чүгле чаңгыс диләэм бар: сүттүг шайны бо столоваяга хайындырып турган болза. Ынчан улам эки болур ийик. Черле эки дыштанып, кадыкшылывыс быжыглап ап тур бис. Четтирдивис!

Дулза ООРЖАК, Улуг-Хем районда комитет даргазы:

— Бо курортка бир дугаар кээп турар болзумза-даа, чоннуң дыштанылгазын организастаарынга, кадыкшылын быжыглаарынга хамаарышкан ажылдарны мында эки чорудуп турар-дыр деп санаар кижи-дир мен. Таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны дыштаныкчыларга тургускан-дыр. Культура-массалыг ажылдар мында солун чоруп турар-дыр. Дыштаныкчылар шыдыраалап, бильярд ойнап, хол бөмбүүнге ойнап, кинолап, видеозалга барып—черле чалгаараар үе чок турарлар. Ол кончуг эки.

Курорттуң аъш-чеми дыка эки-дир, оон артык канчаар чемгерер боор, чүгле сүттүг шай херек.

Курорттарга дыштаныры ындыг-ла белен эвес боор чүве болгай: эмнээшкин эртери-биле оолурлаар-даа үе турар. А мында ындыг эвес-тир: 11 шакка чедир-ле эмнээшкин бүрүнү-биле дооступ бээр. Ооң соонда агаарга дадыгып, ойнап, дыштанып болур сен.

Курорттуң девискээринде үнүп турар ыяштар бар-ла-дыр, ынчалза-даа оларның санын ам-даа арбыдадыр херек, немей ыяш тарыырын организастаары күзенчиг-дир. «Чедер» курорт ногаан аъргабиле шыптынган турар болза, улам чараш болуру чугаажок болгай.

Курортта мага хандыр дыштанып, эмненип, ойнап-хөглеп тур бис. Мындыг байдалды тургузуп турар ажылдакчыларывыска, эмчилеривиске өөрүп четтиришкинниң сөстерин чугаалаары биске өөрүнчүг-дүр.

Дукар ДӨМҮР-ООЛ, Чооду МИНДИРЯ, күш-ажылдың хоочуннары. Тес-Хем районн:

— Бо магалыг-чаагай дыштанылга черинде моон-биле ийи удаа кээп дыштанып турарывыс бо. Бистиң баштайгы дыштанып кээп турган үевиске деңнээрге чаа чүүлдер немешкен-дир. Ылангыя суг-биле эмнээшкин ынчаарда турбаан чүве болгай. Ам ол эмнээшкиннерниң дузазы-биле дыштанып келген чон кадыкшылын быжыглап, мага хандыр дыштанып ап турар апарганы дыка эки-дир. Бо Чедер хөлдүң эмниг малгажын шаг-шаандан бээр-ле чон билир болгаш ону чүстер аарыын эмнээринге ажыглап чораан чүве болгай. Амгы үениң магалыг күштүг эртеминиң, техниктиң сайзыралының ачызында мында чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга таарыштыр кылган курорт ажылдап турары биске, хоочун салгалдың кижилеринге, аажок өөрүнчүг болгаш чоргааранчыг-дыр. Мында хоочуннардан эгелээш, аныяктарга чедир, хойжулар, малчыннар дээш, көдээ ажыл-агыйның болгаш үлетпүрүнүң, культураның-даа ажылдакчылары дыштанып турары биске аажок солун болду, чүге дээрге оларның дугайында дыка хөй солун чүүлдерни дыңнадывыс, чогаалчы Салим Сазыгович-биле-даа ужураштывыс, ооң чогаалдарын сонуургап дыңнадывыс.

Биске путёвкаларны районнуң социал хандырылга килдизи халас берди. Хоочуннар дээш сагыш салышкынга чүгле «четтирдивис» деп сөс-биле харылаар апаар-дыр бис. Черле ынчаш, бо курортта ажылды организастааны дыка таарымчалыг-дыр, эмчилерниң сагыш салышкыны, чоннуң кадыкшылы дээш оларның чай-кызыг чок ажылдап турары мактал сөстерге төлептиг-дир. Четтирдивис, эмчилеривис!

Арина МОНГУШ, Кызылдың № 2 школазының башкызы:

— Бо курортту ол-бо эртип-дужуп тургаш, чүгле ырактан көөр кижи болгай мен, чогум маңаа кээп-даа көрбээн кижи мен. Бо чайын маңаа дыштанып келгеш, шын-на сеткилим-биле маңаа чугаалаарым бо, шынап-ла, магададым. Бирээде, ырак-узакта-даа эвес, мырыңай-ла республика найысылалывыдан безин ындыг-ла ырак эвесте мындыг магалыг курорт бары сагыш-сеткилимге-даа өөрүнчүг-дүр. Маңаа республиканың бүгү булуңундан ажыл-ишчилер кээп, мага хандыр дыштанып, эмненип, кадыкшылын быжыглап ап турарын көргеш, мында оларның дыштанырынга, эмнениринге таарымчалыг байдалдарны тургусканы дээш курорттуң удуртукчузу Допчу Маннай-ооловичиге, культура талазы-биле ажылдарны харылзаа турар Зоя Михайловна Сташевскаяга, өске-даа эмчилерге, сестраларга, санитаркаларга — курорттуң бүгү-ле ажылдакчыларынга өөрүп четтиришкинимниң сөстерин сөннээр бодап турар мен. Мында черле эки-дир, эмнээшкин-даа таарымчалыг, тускай кежээлерни-даа организастап турар-дыр, ужуражылгалар-даа эртип турары дыка эки-дир. Чогаалчы С. С. Сүрүң-оолдуң чогаалдарынга хамаарышкан кежээни организастап эрттирдилер. Анаа хүндүлүг чогаалчывыс шүлүктерин-даа номчуду, ооң сөстеринге бижиттинген чамдык ырларны ол кежээ күүсеттим-даа.

Курортка кээп, эмнээшкиннерни эрткеш, аажок чогужуп, таарыштым. Келир чылын маңаа өг-бүлем кежигүннери-биле катай кээп дыштаназа деп күзеп, бодап олур мен. Мында черле дыка эки-дир. Ылангыя эмчилерниң, курорт ажылдакчыларының кичээнгейи, сагыш салышкыны дыштаныкчыларның хүндүткелин чаалап ап турар-дыр. Оларга четтирдивис.

«ҮШ-БЕЛДИР» КУРОРТТА

Бо чылын курорт июнь 1-де ажылдап эгелээн. Тываның база бир каас-чараш бойдус чурумалдыг черинде тайга-сынның аразында чаптылган бо курортче баар күзелдиг кижилер республикада кайы хөй дээрзи билдингир. Бо черниң изиг суглуг аржааннары дыка хөй кижилерниң кадыкшылынга чыл санында дузалап, магалыг дыштандырып турар болгай. Бо чылын база-ла ынаар барып дыштанып, кадыкшылын быжыктырып алырын күзээн кижилер хөй-ле болган. Ынчалза-даа чамдык чылдагааннарның уржуундан күзээн кижи бүрүзү-ле «Үш-Белдир» курортче чедери берге, чүге дээрге ынаар дыштанырының путёвкаларының өртээ-даа, транспорт чарыгдалдары-даа дыка өскен дээрзин ам билбес кижи чок. Ылангыя ынаар чүгле самолёттар-биле ужуп чедери, ооң хөлезиниң улуу дыштанырын күзээннерге улуг бергедээшкиннерни тывыштырып турар. Ынчалза-даа кижиниң кадыкшылының үнези кандыг-даа чүүлдерден артык-ла болгай. Ынчангаш чон-биле, эмчилер-биле дугурушканывыс соонда 24 хонук дургузунда дыштанып, эмнениринг 18 хонук кылдыр кызырган болгай. Ону дыштаныкчылар аажок деткип турары дыка өөрүнчүг-дүр.

Бирги сезонда черле дыштаныкчылар эвээш болур чүве болгай. А бо удаада оларның саны — 60. Мурнуку чылдарга деңнээр болза, дыштаныкчыларның саны эң-не эвээш болганы ол. Ооң чылдагааннарын үстүнде-ле чугаалашкан болгай бис. Ол ышкаш ажылчыннарның, көдээ ишчилерниң-даа акша-шалыңының чогуур үезинде үнмейн барганы маңаа шаптык болган.

Чогум курорттуң ажылынга дыштаныкчылар таарыжып, чогуур эмнээшкинин-даа ап турарлар, аъш-чем-биле хандырылга чогуур деңнелде болуп турар. Эрткен ийи сезонда дыштаныкчыларны ногаа аймаа-биле чедир хандырып шыдавайн барганын олар чугаалаар болдулар. Ынчалза-даа үшкү сезонда ол ногаааларны курортка эккелген болгаш дыштаныкчыларның чеминде кирген.

Бо курортка үш сезон дургузунда 342 кижи дыштанган, а дөрткү сезонда 250 ажыг кижи дыштаныр деп турар. А 5 сезон дургузунда 700 кижи дыштаныр, ам эрткен чылдарныындан 400 кижи эвээш. База-ла үстүнде адааныыс чылдагааннардан дыштаныкчыларның саны эвээжеп турар-дыр. Ол ышкаш чоннуң амыдырал байдалының белен эвес талалары кадыкшыл быжыглаарының айтырыгларын чоорту-ла ийиги чергениң кылдыр идип үндүрүпкен деп улустуң чугаалажып турарында база ужур-ла бар болдур ийин. Бир эвес ажыл-агыйларның, даа бүдүрүлгелерниң-даа удуртукчулары ажылчын күшче кол кичээнгейни угландырып, ооң кадыкшылын быжыглап алырывыска, дараазында чылга чедир бүдүрүлгевис, ажыл-агыйывыс тура душпес, кадрлар четчир, олар бүгү күш-биле ажылдаарлар деп билир, оларның дыштанылгазынче чогуур акша-төгерикти чарыгдап турар болза, курорттарда амгы ышкаш эвээш санныг дыштаныкчылар турбас ийик.

«Үш-Белдирниң» дыштаныкчылары мага хандыр дыштанып, кадыкшылын быжыктырып ап, оларның дыштанырынга таарымчалыг байдалдарны тургусканы дээш курорттуң удуртукчуларынга өөрүп четтиргенин иледип турарлар.

М. МОНГУШ.

ЧАЛАП ТУР

Кадыкшылын быжыглаар дээн чон чүгле курорттарда, аржааннарда эвес, а республиканың дустуг хөлдерчинде база хөйү-биле чыылган, ында эмненип турарлар. Адырлар аразының «Дус-Хөл» дыштанылга баазазының атсураа алгаан деп чугаалап болур. Ынчалза-даа бо чайын ол эм шынарлыг малгаштыг хөлүвүсте дыштаныкчылар эрткен чылдарга деңнээрге эвээш. Ынчалза-даа мында келгеннер эки дыштанып, кадыкшылын быжыглап ап турарлар. Аъш-чем-биле-даа хандырылга экиинда культура-массалыг хемчеглерге дыштаныкчылар киржип турар. Баазага дыштанып келгеннерге таарымчалыг байдалдар тургустунганын, ол дээш дыштанылга баазазының удуртукчуларынга өөрүп четтиргенин илередип турар болдулар.

Бо чылын Дус-Хөлде дыштанылга баазазынга 2 муң ажыг кижи дыштаныр. Ол дээрге эрткен чылдарга деңнээрге, 1 муң чыгыы кижи эвээш. Чайның арткан үелеринде кадыкшылын быжыглап алырын күзээннерни дыштанылга баазазы чалап тур.

М. МОНГУШ.

«ЧҮРЕК-ДӨРГҮНДЕ» — ЫРЖЫМ

Бо үеде майгыннар дола берген турар тейжигеш кырынга үнүп келгеш, харын-даа кайгап, бот-боттарывысче көрүнгеш айтырыштывыс: мында улус дыштанмайн турар-дыр аа?

Удавааанда 1-2 кижи көзүлгүледи, ыяштар артында ийи майгын көстүп тур.

— Бо чылын профилакторийни ажытпаан чүве дишти. Дыштаныры-биле путёвка садып алыр дээн улус келгилээш, профилакторийниң ажылдавайн турарын кайгап, хомудааның илергейлээш, дедир чаңгылаптар чорду ийин—деп, мында аржааннап турар Сиринмаа болгаш Доозан-оол Дангыттар чугаалады. — А бистер келгеш каш хона бердивис, кижи-баар аарыглыг улуска дыка дузалаар аржаан-дыр, мында аажок таарыжып, чогужуп тур бис — деп, олар дыңнатты.

— Бис маңаа келгеш 6 хонуп тур бис, уругларывыс-биле кады келдивис, оларның уруглары база бар. Бо черниң дыштанырынга таарымчалыы аажок-тур: агаары арыг, бойдузу каас-чараш, ыыт-шимээн үндүрүп турар хөй улус чок. Аржаанга кирип, ону ижип-даа, кактырып-даа тур бис, бо аржаанга аажок таарыжыр улус бис, моон-биле 6 дугаар чыл аржааннап тур бис — деп, Бии-Хемниң «Ээрбек» совхозундан келген Мария Агбааоовна Ооржак чугаалады. — Чогум маңаа 30-40 хире кижи дыштанып, аржааннап турду, оон хуусаазы чеде бээрге, чаңгылаптылар. Профилакторийни ажытпааны таарымча чок болган-дыр. Чоннуң кадыкшылы дээш сагыш салыр турган-дыр деп бодаар-дыр мен.

Ол районнуң «Бурунгаар» совхозтан келген 74 харлыг пенсионер Ян Ендакович Ала мынчаар чугаалап олурду:

— Мээң кырган-ачам бичии оолчугаш турда-ла бо черге улус аржааннап турган дээрзин мээңэ чугаалаан чүве. А бодум хуумда бо аржаанга 20 чыл хире дыштанып, эмненип келдим ийин. Маңаа моон мурнунда чылдарда Тожу, Улуг-Хем, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды районнарның чурттакчылары кээп дыштангылаар чүве болгай. Тожу чурттугтар Оңдум сыннарын ажылдыр аъттыг ажып кээп, аржааннап турдулар. Маңаа дыштанганнарның чүгле таарзынган, магадаан сөстерин дыңнап келдим. Мырыңай каш-ла хонук бурунгаар маңаа уруглар өг-бүле дыштангаш чаңды, а уруглары аажок-ла семирип, таарышкан болду ийин, чаптап көрүп, үдеп турдум.

Совхоз профилакторийни бо чайын ажытпааны таарымча чок-тур. Үе чеже-даа берге болза, акша-төгериг кызыы-даа болза, черле бир хемчээн ап, өске ажыл-агыйлар-биле-даа демнежип тургаш, чонну дыштандырар турган. А чоннуң аржааннаар күзели улуг болдур ийин.

Шынап-ла, кырганың чугаазынга каттышпас арга чок: «Совет Тыва» совхозтуң удуртукчулары профилакторийни ажыдып, путёвкаларын чоңга саткан болза, олар чүгле «четтирдим» деп сөстү дыңнаар турганнар ийик. Амгы рынок үезиниң байдалында ол профилакторийни ажыдарының аргазы чок, берге турду ыйнаан: дыштаныкчыларны хандырар аъш-чем-даа берге-ле болгай. Ол бүгүнү база билип турар бис. Ынчалза-даа черле бар аргаларны ажыглаары артык эвес дээрзин билзе чогуур. А районнуң удуртукчулары бо айтырыгже кичээнгейни углап, профилакторийни ажыл-агыйлар аразының-даа кылдыр тургузуп болур турган ийик. Чоннуң кадыкшылының айтырыы бирги чергениң айтырыгларының бирээзи болгай.

Маадыр-оол КАЛЧАН, Журналист.

БОДАЛЫМ, САНАЛЫМ

Амгы үе — парын, амыдыралдың деңнели аартаан, өртек-үне улгаткан, мурнуку чылдарда ышкаш, курорт-санаторий баар, ырак черлер чедери бергедээн, чүгле ол эвес, аъш-чем, идик-хеп, транспорт өртек-хөлезини улгаткан, акша-көпеек тывылбас — дыка берге үе-дир бо. Ындыг болганда, төрээн чер-чуртувустуң арыг аржаан-сугларынче, оът-сигенинче көрнүп, ону чөп, шын ажыглаанывыс дээре апарган. Чоокта чаа Кызыл хоорайның социал хандырылга черинге «Чедер» курортче путёвка дилеп чеде бердим. Өртээ 4950 рубль деп дыңнатты. Ынча акша-төгерикти кайын тывар мен! Ону бодап, сактып келгеш, бода чер-чурттуң аржаан-сугларынга кирип, таарыжыр эм болгу дег оът-сигенин хайындырып ишкени дээре-дир деп бодалга кирдим.

Аржаан-суглар, шынап-ла, бойдустуң чаяап каан хайыразы. Чай шаанда анаа кирип, ижерин ижип, эмненип, дыштанып алырга, кижи сергек, омак, аъш-чем чиртингир болурун билир бис. Ажы-биле чугаалаарга, шыны херек, бо назынымда Тываның сураглыг аржааннарынга чедип-даа чордум, ачы-авыралын көрүп-даа келдим. Бай-Тайганың Шивилиг, Кызыл районнуң Тере-Хөлде кайгамчык бойдус чурумалдыг, эм-таңныг суглары, оът-сиген, дазылдарлыг Тарыс, Чаа-Хөлдүң Ажыг-Суг, Каа-Хемниң Чүрек-Дөргүн дээш, өске-даа аржааннарга шөлээ, дыштанылгам үелеринде барып, кадыым сегиип ап, өг-бүлем-биле-даа чоргулаан мен. Мен ышкаш, өске-даа чоң эш-өөр ам-даа барып турарын билир мен. Ынчангаш аржаан-сугларывыска өөрүшкүвүс, ынакшылывыс, чоргааралывыс аажок улуг.

Аржааннарже ээ көрнүр, ону камныг-хумагалыг көөр, шын ажыглаар үе келгенин чүгле бөгүн эвес, моон мурнунда-даа үелерде чугаалап, чамдык эштер солун, сеткүүлге, телерадиодамчыдылгаларга-даа чырыдып бижип, арга сүмезин-даа кадып турдулар. Республиканың чамдык ажыл-агыйларының удуртур баштаар кижилери чоннуң саналы-оналын өөренип көрүп тургаш, тус чериниң бар арга курлавырларын ажыглап, хөлдер чаңынга, аржааннарга дыштаныр, эмненир профилакторийлер хевирлиг черлерни ажыдып-даа, аяа бодунуң совхозунуң, районунуң, өске-даа районнарның чонун хүлээп ап турарын билир бис. Ындыг-даа болза, чамдык аржааннарга бистиң чамдыктарывыстың хамаарылгавыс, оларны шын ажыглаарывыс четпес, камнал-хумагалаар талазы-биле оран чок-ла куду деңнелде бис дээрзин ажыы-биле айтыр апаар. Эрткен чайын, ооң мурнунда-даа чайын Тарыс аржаанынга чедип, кадыым сегиип чордум. Оорга аарыыр, ээлбес апаар, чүстер аарыыр тургаш, каш чыл улаштыр анаа киргеним соонда дыка сегээн мен — өөрүшкүм улуг.

Аржаанның чоогу, чаны, адаанда агып чыдар суу — хемчигеш база арыг-силиг эвес. Чүдүлге ёзугаар казанактар иштинде ханаларында, сери ыяштарда хөй-ле пес-пас аймаан салбарартыр аскылаан, ханаларның чарыктарында чес, мөңгүн көпеектер-даа суккулап каан боор. Аржаан дагыыр тускай черлер бар болганда, ында аъш-чемниң дээжизин, сан чажыын, акша-көпеээн сагып салганда, чогум аржаан иштиниң бодун чүдеткен херээ чок боор деп мээң хууда бодалым ындыг. Оон ыңай майгыннар тиккен шөлчүгештер чаны, черле аржаан чоогу арыг-силиг турар ужурлуг.

Аржааннарга, хөй кижилиг черлерге чөвүлел тургузар, ооң даргазын, оралакчызын, кежигүннерин соңгуп алыр, эмчи кижи анаа ыяап-ла турар ужурлуг. Чамдык аржааннарда ону күүсетпейн турары чажыт эвес-ле болгай.

Аржаан чоогунуң, ооң тайга-даскылындан эм оът-сиген чулар, дазыл тура тыртар чоруктар бар. Ылангыя артыш, теве-кудуруу, шиени дазылы, янзы-бүрү чечектер, эм оъттар чыыр чоруктар хөй болгай. Оран-таңдының кежиин албайн, чивейн, четтирбейн канчаар, ындыг-даа болза өй-хемчээл чок, шоодай-шоодайы-биле чуктеп аппарып турарын кижи база көөр чорду.

Чаа-Хөл районунуң девискээринде Үүр-Сайыр, азы Ажыг-Суг аржаанын ап көрээлиңер. Ол аржаан Хемчик Аксының ындыы талазында калыр-берт черде, оруктарын берге, ырак-узак турзажок, чай санында чон кончуг хөй баар аржаан. Бурунгу-бурундаа чылдарда ол аржааны «Найырал» совхозтуң (ам ол совхоз ангы-ангы арат ажыл-агыйлар апарган) удуртукчулары, чону, ажылчыннары элээн кичээнгей салгаш, анаа профилакторийни ажыткаш, элээн хөй кижи чыдар оруннарлыг ниити чуртталга чери-даа тудкан, аржаанчыларның майгыннар тигер шөлдерин-даа тодараткан, харын-даа столовая безин ажылдап турган. Совхоз ажылчыны Михаил Дугар-Сүрүң өөнүң херээжен ээзи-биле анаа тудугну кылырын организастап, аржааны сегиткен.

Аржааннарны, бойдустуң хайыразын эки ажыглаар дээр болза, анаа камныг болуру, ону арыг, шевер тудары, үнген үнүш-бойдузунга хайыралыг, хумагалыг болуру, алыр-чиир-даа болза, өйлээри, чүдүүр, сагыыры болуруп утпас ужурлуг бис. Черле ынчаш аржааннарны — кижиниң кадыынга бараан болдурар дээр болза, республиканың Кадык камгалал министерствозу, черле Чаңак чери-даа бойдус камгалалын кады хожа алыр, хайгаараар, харын-даа оларны улам сайзырадыр, эмчилер дээш комплекстиг хемчеглерни ап, дорт акшаландырары чүге болбас деп, чайгы тур үеде шалың-мөлүңниг эмчилерни-даа чүге тургузуп болбас деп, телевирил аржаанчыларның карманындан-даа кирип ап болгай-ла деп түңнелинде ындыг саналдыг мен.

Дартан-оол ЕНДАН.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Чедер» курорттан тырттырган чуруктары.

Арынны профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң парлалга төвү белеткээн.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

Архив №	Фамилиязы, ады, адазынын ады, төрээн чери	Төрээн чылы	Националы	Парт.	Кажан, кым шииткен, кезээнче дээвири	Чурттап турган чери, ажылы	Кажан, кым агарткан
206	Дадарык-Хам Дамдык, Бии-Хем район, Тарлаг суур	1881	тыва	к. э	ТАР ИХЯ Суд коллегиязы 1944 ч. март 2-де ТАР ЭД-нин 43, 48, 51 чүүлдери-биле шииткен	Бии-Хем, Тарлаг, кодээ а/а	Тыва АССР Дээди судунун президиумунун 1961 ч. март 2-де доктаалы-биле агарткан.
203	Бай-Кара Санчай Дактан Бии-Хем кожуун, Баян-Кол	1906	тыва	к. э	ТАР ЭД-нин 10, 13 чүүлдери-биле ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 ч. 4 айнын 21-де 7 чылда хосталгазын казаан	Кызыл хоорай, мебель фабриказынын ажылчыны	Тыва АССР ДСП 1965 ч. 04. 20-де доктаалы-биле агарткан
230	Бай-Кара Далай-оол Куюгаа, Бии-Хем к. Тарлаг суур	1881	тыва	к. э	ТАР ЭД-нин 43. 48. 51 чүүлдери-биле ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1941 ч. 3 айнын 2-де 20 чылда хосталгазын казаан.	Бии-Хем кожуун, Тарлаг суур, арат ажыл-агыйлыг	Тыва АССР ДСП 1966 ч. 04. 25-те доктаалы-биле агарткан
111	Базыр Тюлюш Тюлюшевич, Улуг-Хем район, Шагаан-Арыг суур	1918	тыва	к. э	ИХМ шериглериниң Красноярск край ШТ РСФСР КК-нин 58-8 чүүлү-биле 1950 ч. 6 айнын 3-те 25 чылда хосталгазын казаан	«УТКА 25 чылы» совхоз, ыяш белеткели	Тыва АССР-нин прокурорунун 1989 ч. 12. 27-де доктаалы-биле агарткан
40	Бады-Очур Хомушку Байдып-Хөө, Мөңгүн-Тайга район, Мугур-Аксы суур	1902	тыва	к. э	ТАР область суду 1951 ч. 3 айнын 6-7-де РСФСР КК-нин 13-15-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 25 чылда хосталгазын казаан	Мөңгүн-Тайга район, арат ажыл-агыйлыг	Тыва АССР-нин прокурорунун 1989 ч. 12. 25-те доктаалы-биле агарткан
285	Вакулин Константин Иванович, Минусинск уездинин Новая Коя суур	1906	орус	к. э	ЛС ТАР ЭД-нин 29 чүүлү-биле 1941 ч. 6 айнын 24-те 3 чылда хосталгазын казаан	Тес-Хем кожуунун Кызыл-Арыг суур, кодээ а/а ажылдап турган	Тыва АССР ДСП 1990 ч. 10. 15-те доктаалы-биле агарткан
239	Вилькс Роман Яковлевич, Ермаковское районнун Григорьевка сууру	1914	латыш	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 51, 144, 194 чүүлдери-биле 1944 ч. 6 айнын 9-та 5 чылда хосталгазын казаан	Каа-Хем кожуун, Сурут-Хол суур, албан-хаакчы	Тыва АССР ДСП 1990 ч. 04. 19-та доктаалы-биле агарткан
199	Вышегородцев Алексей Григорьевич, Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур	1912	орус	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 51 чүүлү-биле 1942 ч. 2 айнын 18-те 5 чылда хосталгазын казаан	төрүттүнген черинге, тараачын	—«— 90 ч. 03. 29-та доктаалы-биле агарткан
8	Вален Семен Исаевич, Шульбинск можунун Бийск округу	1872	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 20. 46 чүүлдери-биле 1 чылда хосталгазын казаан	Каа-Хем кожуун, Ильинка суур, тараачын ажылдыг	Тыва АССР-нин прокурорунун 90 ч. 05 04-те түңнели-биле агарткан
387	Вилькс Владимир Яковлевич Ермаковское районнун Н-Буланка суур	1901	латыш	к. э	ТАР КШПЭ-нин суд коллегиязы ТАР ЭД-нин 20. 46 чүүлдери-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 6 айда хосталгазын казаан	Бии-Хем кожуун, Туран хоорай	—«—
—«—	Вилькс Карл Яковлевич	1904	латыш	к. э	—«— 1 чылда хосталгазын казыткан	—«—	—«—
175	Голубцов Николай Спиридонович, Иркутск областын Александровское суур	1846	орус	к. э	ТАО область суду РСФСР КК-нин 58. 10 чүүлүнүн 1 кезээ-биле 1950 ч. 5 айнын 31-де 8 чылда хосталгазын казаан.	Улуг-Хем р-н, Шагаан-Арыг хоорай, тараа хүлээп алыр чер, ажылчын	РСФСР ДС президиумунун 98 ч. 01.25-те доктаалы-биле агарткан
180	Гривин Николай Степанович, Бии-Хем кожуун, Туран хоорай	1912	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 8, 16 чүүлдери-биле 1938 ч. 10 айнын 5-те дээди хемчег-биле адып шииткен.	төрүттүнген черинге чурттап турган	Тыва АССР ДС президиумунун 63 ч. 04.1-де агарткан
269	Ганчугенов-Параскин Григорий Гаврилович, Болгарияда Килефировка суур	1878	болгар	к. э	ТАР ИХЯ суд коллегиязы ТАР ЭД-нин 51 чүүлү-биле 1938 ч. 10 айнын 5-те 6 чылда хосталгазын казаан	Шагаан-Арыг хоорай	Тыва АССР прокурорунун 90 ч. 02.22-де түңнели-биле агарткан
117	Гнусарев Ефим Иванович, Самара губерниянын Бугульма уездизи	1874	орус	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 48, 42 чүүлдери-биле 1932 ч. 5 айнын 10-да 9 айда хосталгазын казаан	Таңды кожууну, Успенка суур, тараачын ажыл-агый	Тыва АССР ДСП-нин 90 ч. 11. 15-те доктаалы-биле агарткан.
221	Гладков Балажик Олдупаевич, Улуг-Хем кожуун, Шагаан-Арыг суур	1907	тыва	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 8-10, 30, 38 чүүлдери-биле 1938 ч. 11 айнын 22-де дээди хемчеге — адып шиидерин ТАР БХ Президиуму 8 чылда хосталгазын казыыры-биле солаан	Шагаан-Арыг суур, арат а/а	РСФСР ДС коллегиязы 65 ч. 12. 4-те агарткан.
122	Гусев Сергей Емельянович Курск областын Короча хоорай	1866	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 20. 46 чүүлдери-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 1 чылда хосталгазын казаан	Улуг-Хем кожуун Арыскан суур, тараачын а/а	Тыва АССР прокурорунун 90 ч. 05.4-те түңнели-биле агарткан
215	Донгак Кара-Сундуй Идерекович, Өвүр районнун Хандагайты суур	1874	тыва	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 10. 13 чүүлдери-биле 1941 ч. 5 айнын 6-да 7 чылда хосталгазын казаан	Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндергейге арат а/а	РСФСР ДС 65 ч. 07.24-те агарткан
212	Донгак Базыр Сурасович Улуг-Хем кожуунун Чааты суму	1917	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 8. 10 чүүлдери-биле 1939 ч. 5 айнын 4-те 8 чылда хосталгазын казаан	Улуг-Хем кожуунун Хендерге суурга чолаачы	Тыва АССР ДС президиумунун 65 ч. 06. 28-те агарткан
273	Донгак Балдар-Аяк Балчый Улуг-Хем кожуунунун Көк-Чыраа суму	1905	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10, [illegible] чүүлдери-биле 1939 ч. 6 айнын 9-та 6 чылда хосталгазын казаан	төрүттүнген черинге арат а/а	Тыва АССР ДС президиуму 70 ч. 01. 19-та агарткан
283	Донгак Серен Оспан, Чөөн-Хемчик кожуун чурттуг	1906	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10 13 чүүлдери-биле 1939 ч. 10 айнын 24-те 5 чылда хосталгазын казаан	Теве-Хая суурга арат а/а	—«—
126	Донгак Ортунаш Шожулбей, Сут-Хөл район, Улуг-Алаак суур	1922	тыва	к. э	КАМ шериглерининиң Барыын-Сибирь ШО шериг трибуналы РСФСР КК-нин 58-10 чүүлү-биле 1952 ч. 10 айнын 9-21-де 25 чылда хосталгазын казаан	төрүттүнген черинге чурттап, колхозка ажылдап турган	53 ч. 11.13-те херек-соксаткан, агарткан
—«—	Дукур Очлао Балыкович, Сут-Хөл район чурттуг	1903	тыва	ВКП(б)	—«—	төрүттүнген черинге колхозка ветфельдшерлеп турган	—«—
267	Дмитриев Николай Иванович, Витебск областын Вышково район, Силакино суур	1894	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 13 чүүлү-биле 1938 ч. 10 айнын 5-те 4 чылда хосталгазын казаан	Каа-Хем кожуун, алдын уургайы, бөдү тывыкчы	Тыва АССР прокурорунун түңнели-биле 90 ч. 02.22-де агарткан
456	Долгополов Илья Иосифович, Крым областын Н. Александров суур	1909	орус	к. э	ССРЭ КАМ-нын тускай чөвүлелинин РСФСР КК-нин 58.10 чүүлү-биле 1951 ч. 4 айнын 21-де 10 чылда хосталгазын казыткан	Нарын алдын уургайы, тывыкчы	Тыва АССР прокурорунун түңнели-биле 89 ч. 09. 10-да агарткан
242	Долаан Шыырап Кандан-Комбу, Улуг-Хем кожуун, Хендерге суур	1903	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 8. 10 чүүлдери-биле 1938 ч. 12 айнын 28-те 1 чылда хосталгазын казаан	төрүттүнген черинге арат а/а	Тыва АССР прокурорунун түңнели-биле агарткан
199	Доткан-Ховалыг Вячеслав Доткан Сонамович-Сонам Улуг-Хем кожуун, Ийи-Тал суур	1911	тыва	к. э	ТАР ДС ТАР ЭД-нин 10. 13 чүүлдери-биле 1938 ч. 10 айнын 10-13-те дээди хемчег-биле адып шииткен, 8 чылда хосталгазын казыыры-биле солаан	Кызыл хоорай, мебель фабриказы, нормалакчы	РСФСР ДС-тин кемниг херектер коллегиязы 64 ч. 09.3-те агарткан
257	Донгак Дембирел Хоо-Хаайбович, Чөөн-Хемчик кожуун, Теве-Хая суур	1889	тыва	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10. 13 чүүлдери-биле 1939 ч. 12 айнын 22-де 8 чылда хосталгазын казаан	төрүттүнген черинге арат а/а	Тыва АССР ДСП доктаалы-биле 67 ч. 05.29-та агарткан
—«—	Донгак Балдан Донга,	1880	тыва	к. э	—«— 1939 ч. 08. 22-де 8 чылда хосталгазын казаан	—«—	—«—
461	Донгак Чыргал Намчал, Бай-Тайга район Мөген-Бүрен суур	1890	тыва	к. э	ССРЭ-нин КАМ-нын Онза Хуралы 1949 ч. 3 айнын 12-де РСФСР-нин КК-зынын 58-1а чүүлү-биле 10 чылга хосталгазын казаан	Төрээн черинге малчыннап турган	ССРЭ-нин Дээди Совединин Президиумунун 1939 чылдын 01.16-да Чарлыынын 1 чүүлүн ёзугаар Тыва АССР-нин Прокуратуразы агарткан
—«—	Донгак Сагаандай Чыргалович, Алтай аз. областын Кашагашин район, Мугур суур	1907	тыва	к. э	ССРЭ-нин КАМ-нын чанында Онза Хурал 1949 ч. 3 айнын 12-де РСФСР-нин КК-нын 84 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казаан	—«—	—«—
106	Данзырын Сэт Комбуевич, Улуг-Хем район, Баян-Кол суур	1904	тыва	ТАРН	ССРЭ-нин КАМ-нын чанында Онза Хуралдын шиитпирин ёзугаар Кемерово областче шилчиткен (КК-нын 58-10, 59-7 чүүлдери).	Төрээн черинге чурттап, кодээ Совет даргазы турган	—«—
17	Донгак Шилдик Карак Сарыг-Сал, Улуг-Хем район, Үрбүн суур	1886	тыва	к. э	ТАР-нын ЭД-нин 10, 11, 12 чүүлдери (1949 ч. 6 айнын 8-те тудкан сеткилинин ханызындан билинген)	Төрээн черинге малчыннап ажылдап турган	Тыва АССР-нин Прокуратуразынын 1991 ч. 02. 28-те доктаалы-биле агарткан
66	Донгак Чамзы Чанзык, Моңгун Саглы-Бургас деп чери	1886	тыва	к. э	ТАО-нын область суду 1948 ч. 5 айнын 20-де РСФСР-нин КК-нын 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 10 чылга хосталгазын казаан	Тес-Хем р-н, Шынаа суур малчыннап ажылдап турган	РСФСР-нин Дээди судунун кезээнче херектеринин талазы-биле коллегиязы 89 ч. 12 ай 11-де агарткан
156	Донгак Чалбак Маадывай, Улуг-Хем район, Демир-Суг суур	1880	тыва	к. э.	Красноярск крайнын ИХМ шериинин ШТ-зи РСФСР-нин КК-нын 8-58-8, 58-10, 58-22 чүүлдери-биле 23 чылда хосталгазын казаан, 1950 ч. 9 айнын 13.	Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган	Сибирьнин шериг округунун ШТ-зинин 1957 ч. 12 ай 17-де тодаратканы-биле агарткан
156	Донгак Кызыл-оол Самдыла, Улуг-Хем район, Демир-Суг суур	1909	тыва	к. э.	Красноярск крайнын ИХМ шериинин ШТ-зи 1950 ч. 9 айнын 13-те КК-нын 58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 23 чылга хосталгазын казаан	Улуг-Хем р-н, Эжим суур, Калинин к-з кежигүнү	РСФСР-нин Дээди Совединин Президиумунун Комиссиязынын шиитпирин ёзугаар 1956 ч. 07.4-те агарткан
—«—	Донгак Суруя Маадывай, Демир-Суг суур	1893	тыва	к. э.	—«— —«—	«Чаа орук» к-з, колхоз кежигүнү	Сибирьнин шериг округунун ШТ-зинин 1957 ч. 12 ай 17-де тодаратканы-биле агарткан
—«—	Донгак Шакгыр-оол Маадывай, Улуг-Хем район, Демир-Суг суур	1887	тыва	к. э.	—«— —«—	Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган	—«—
135	Донгак Седен Седен-Донгак Часыкмаа	1926	тыва	к. э.	Красноярск крайнын ИХМ-нин шериинин ШТ-зи КК-нын 19-58-8, 58-10 чүүлдери-биле 1951 ч. 6 айнын 13-те 25 чылга хосталгазын казаан	Бии-Хем р-н, Хүт суур, «Кызыл тараачын» к-з, колхоз кежигүнү	Сиб. ШО-нун кежигүннеринин ШТ-зинин 56 ч. 6 айнын 5-те тодаратканы-биле агарткан
95	Даржынак Николай Чажунович, Тожу район, Сыстыг-Хем суур	1925	тыва	к. э.	Тыва область суду 1948 ч. 5 ай 13-те КК-нын 58 чүүлүнүн 1 кезээ-биле 5 чылда хосталгазын казаан	Кызыл р-н, Көк-Тей суур, школа, башкы	РСФСР-нин Дээди судунуң 1948 чылдын 2 ай 18-те тодаратканы-биле агарткан
150	Данзырынмай Шалык Доолай Улуг-Хем район, Торгалыг суур	1922	тыва	к. э.	Красноярск крайнын ИХМ шериинин ШТ-зи 1950 ч. 9 айнын 12-де РСФСР-нин КК-нын 19-58-9, 58-10 болгаш 58-11 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казаан.	Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган	РСФСР-нин Дээди судунуң 1956 ч. 5 айнын 4-те тодаратканы-биле агарткан
102	Дряхлов Григорий Корнилович, Красноярск крайнын Шушенск район, Коптырева суур	1909	орус	к. э.	Тыва область суду 1949 ч. 12 айнын 10-да КК-нын 58-10 чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле 10 чылга хосталгазын казаан	Кызыл хоорай, Кочетов 124, бажын эргелели, орук мастери	РСФСР-нин Дээди судунуң 1956 ч. 5 айнын 4-те тодаратканы-биле агарткан
213	Донгак Балдан Кескей Тарты, Улуг-Хем, Көк-Чыраа	1880	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 12-43, 45, 48, 51 чүүлдери-биле 1943 ч. 10 айнын 9-та шииткен	кодээ ажыл-агый	Тыва облсуд президиумунун 1957 ч. 9 ай 20-де доктаалы-биле агарткан
24	Донгак Балчын-Чаңгы Арааажы, Чөөн-Хемчик, Хөндергей	1891	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 8, 13 чүүлдери-биле 1936 ч. 3 айнын 17-де 2 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	Тыва АССР-нин прокурорунун 1990 ч. 1 ай 15-те кылган түңнели-биле агарткан
229	Донгак Баян-оол Торлук, Чаа-Хөл, Үрбүн	1900	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 11, 13 чүүлдери-биле 1940 ч. 12 айнын 4-те 8 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	Тыва АССР-нин ДС-нин президиумунун 1966 ч. 1 ай 5-те доктаалы-биле агарткан
213	Донгак Дажыкай Чамза, Улуг-Хем, Көк-Чыраа	1897	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 12-43, 45, 48, 51 чүүлдери-биле 1943 ч. 10 айнын 9-та 12 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	Тыва облсуд президиумунун 1957 ч. 9 ай 20-де доктаалы-биле агарткан.
184	Донгак Кенден Чыргалович, Чөөн-Хемчик, Шеми	1908	тыва	к. э.	ТАО-нун область суду РСФСР-нин КК-зинин 1-ги кезээнин 58-10 чүүлү-биле 1951 ч. 9 айнын 18-те 10 чыл хосталгазын казаан	Чадаана МТС-тин тудуг бригадазынга турган	Тыва АССР-нин ДС-нин 1963 ч. 9 ай 27-де доктаалы-биле агарткан
164	Донгак Норбу Суруя, Улуг-Хем, Демир-Суг	1916	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10, 13 чүүлдери-биле 1940 ч. 9 айнын 2-де 5 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	Тыва АССР-нин ДС-нин президиумунун 1962 ч. 5 ай 4-те доктаалы-биле агарткан
213	Донгак Сундуй-оол Балдан, Улуг-Хем, Көк-Чыраа	1906	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10-43, 45, 48 чүүлдери-биле 1943 ч. 10 айнын 9-та 15 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	Тыва облсудунун 1957 ч. 9 ай 20-де доктаалы-биле агарткан
213	Донгак Хемеккен Шогжат, Улуг-Хем, Көк-Чыраа	1917	тыва	к. э.	—«— —«— 10 чыл хосталгазын казыткан	кодээ ажыл-агый	—«— —«—
164	Донгак Хунашпан Чыпсынмаа, Улуг-Хем, Көк-Чыраа	1915	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлдери-биле 1940 ч. 9 ай 20-де 5 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин ДС-нин 1962 ч. 5 ай 4-те доктаалы-биле агарткан
8	Донгак Шанмаа Дондук, Улуг-Хем, Аргалыктыг	1908	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 8-10 чүүлдери-биле 1938 ч. 12 ай 7-де 1 чыл хосталгазын казаан	Өвүрнүн Дус-Дагга кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин прокурорунун түңнели-биле 1990 ч. 9 ай 14-те агарткан
4	Донгак Шыырап Ойдуп, МАР-та төрүттүнген	1879	тыва	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 51 чүүлү-биле 7 чыл хосталгазын казаан	Улуг-Хемнин Чаатыга кодээ ажыл-агый	—«— 1990 ч. 1 ай 23-те агарткан
93	Донгак Дажынай Лопсан, Улуг-Хем, Чааты	1911	тыва	к. э.	ТАР ДС-те ТАР ЭД-нин 51 чүүлү-биле 1941 ч. 10 айнын 16-да 9 чыл хосталгазын казаан	кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин ДС президиумунун 1990 ч. 3 ай 29-та доктаалы-биле агарткан
80	Елохов Логин Андреевич, Алтай край, Бийск	1886	орус	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 20-46 чүүлдери-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 1 чыл хосталгазын казаан	Таңдынын Петропавловкага кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 5 ай 4-те кылган түңнели-биле агарткан
287	Журавлев Алексей Александрович	1886	орус	к. э.	ТАР Дээди суду ТАР ЭД-нин 58-10 чүүлдери-биле 1942 ч. 6 айнын 16-да 8 чыл хосталгазын казаан	Улуг-Хемге кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин ДС-нин президиумунун 1990 ч. 3 ай 29-та доктаалы-биле агарткан
80	Жлудов Амбросий Прохорович	1880	орус	к. э.	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 20-46 чүүлдери-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 1 чыл хосталгазын казаан	Таңдынын Петропавловкага кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 5 ай 4-те кылган түңнели-биле агарткан
258	Жуланов Архип Кузьмич, Пермь губерниянын Осинск уездизинин Жуланов сууру	1873	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 13-23 чүүлү-биле 3 чыл хосталгазын казаан	Каа-Хемнин Шивейге кодээ ажыл-агый	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 2 ай 22-де кылган түңнели-биле агарткан
—«—	Жуланов Никандр Архипович	1902	орус	к. э.	—«— 1 чыл хосталгазын казаан	Каа-Хемнин Чендратыга хуу ажыл-агый	—«— —«—
286	Згирский Август Карлович, Германиянын Гамбург хоорайы	1895	немец	к. э	ТАР Дээди суду ТАР ЭД-нин 1 кезээнин 51, 58-10 чүүлдери-биле 1942 ч. 1 айнын 13-те 10 чыл хосталгазын казаан	Кызыл, Рабочая кудумчузу, 71	ТАССР-нин Дээди судунун президиумунун 1990 ч. 3 ай 29-та доктаалы-биле агарткан
386	Зубарев Николай Петрович, Алтай крайнын Красилово сууру	1898	орус	к. э	УГВПО ТАР ЭД-нин 1 кезээнин 20-46 чүүлү-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 1 чыл хосталгазын казаан	Каа-Хем, Белбей	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 7 ай 4-те кылган түңнели-биле агарткан
1	Иванов Николай Васильевич, Красноярск крайнын Минусинск хоорайы	1910	орус	к. э	ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 11, 29 чүүлдери-биле 1941 ч. 1 айнын 31-де 3 чыл хосталгазын казаан	Шагаан-Арыг, колхоз даргазы	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 9 ай 23-те кылган түңнели-биле агарткан
386	Иванов Кирилл Ермилович, Каа-Хем, Знаменка	1912	орус	к. э	УГВО ТАР ЭД-нин 1 кезээнин 20-46 чүүлү-биле 1933 ч. 12 айнын 18-те 1 чыл хосталгазын казаан	Каа-Хем, Белбей, хуу ажыл-агый	ТАССР-нин прокурорунун 1990 ч. 5 ай 4-те кылган түңнели-биле агарткан

(Уланчызы. Эгези № 148 «Шында»). (Уланчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫН АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Республика Хүнүнге уткуштур

САЛЫМНЫГ СЫГЫТЧЫ

(Сат Манчаккайның кайгамчыктыг улуг талантызы 1948 чылда Тыва областың арын-нүүрүн, ат-алдарын Москвага камгалап шыдаан).

«РСФСР-ниң девискээринге кедээзиниң бот-тывынгыр уран чүүлүнүң көрүлдезин чорудар» деп доктаалды РСФСР-ниң чазаа 1947 чылда-ла хүлээп алгаш, «1948 чылдың февраль айның 15-те Москва хоорайга эгелээр» деп онзалап айыткан. Оон соонда РСФСР-ниң Культура министерствозундан Тыва областың культура эргелелинге айтышкын келген турган. Ол айтышкын ёзугаар чүгле 5 кижи анаа киржир ужурлуг деп каан. Оон-биле чергелештир Москвага болур көрүлдеге, театр артизи мергежилдиг кижилер киржип болбас. Чүгле кедээ черниң бот-тывынгыр культура ажылдакчылары, национал номер күүседир кижилер киржир ужурлуг деп негелделиг турган.

Бо негелделерни барымдаалааш, Тыва Автономнуг областың культура эргелели 1947 чылдың күзүнүнде районнар төптеринге уран чүүлдүң бот-тывынгыр бөлгүмнериниң көрүлдезин организастап эрттирген. Оон кол-ла сорулгазы — Москва хоорайга эгелээр Бүгү-российаның кедээ уран чүүл көрүлдезинге киржир беш кижини шилип тывары турган.

Тыва областың бүгү районнарынга эрттирген көрүлделерден, Москваже чоруур, ырлаптар ийикпе азы, хөөмейлептер кижилер бар-даа болза, янзы-бүрү чылдагааннардан чорул шыдавас ийикпе, азы ол талазы-биле мергежили кончуг кошкак, сцена культуразын билбес болгаш белеткелдиг кижилер тывылбаан.

Тыва областың культура эргелели Бүгү-российаның уран чүүл көрүлдезинге киржири-биле тыва театрның артистеринден улус чорудар деп шаптырлааш, 5 кижини шилээн. Москваже чорудар дээш, облкүүскомдаа, культура эргелели-даа мындыг арганы ажыглаан. Кедээниң уран чүүлүнүң бот-тывынгыр киржикчилери кылдыр көргүзер дээш, дараазында кижилерниң данзызын тургускан.

1. **Сат Манчаккай** — Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей кедээ Совединиң клуб эргелекчизи, сыгытчы. Херек кырында ол үеде Хөндергейге клуб-даа чок турган.
2. **Владимир Монгальбин** — Таңды районнуң Успенка кедээ Совединиң клуб эргелекчизи, национал хөгжүмге ойнаар. (База-ла клуб чок турган).
3. **Оюн Лагба** — Бии-Хем районнуң Ээрбек кедээ Совединиң клуб эргелекчизи, национал хөгжүмге ойнаар.
4. **Өргелдей** — Кызыл кедээ районнуң райкүүскомунуң бижик кагар машинакчызы, ырлаар.
5. **Максим Мунзук** — бөлүктуң уран чүүл удуртукчузу.

Бо кижилерни дөрт районнуң кедээ культура ажылдакчылары кылдыр бүрүткээш, Москва чоруурунга белеткеп эгелээн турган.

1947—48 чылдарда Тыва областың бүгү-ле районнарынга, ылангыя тыва чурттакчылыг районнар төптеринге безин бичии-бичии казанак клубтар санныг турган. Ол үеде театр артистери, бистер, шиин, концерттерни үргүлчү ажык шөлдерге ойнаар турдувус. Сууржуп чурттаарының кидин түлүк чаа-ла эгелеп турган үези. Суур бүрүзүнге безин сайгылгаан чок турган. Шын, концерттерни ажык шөлдерге одаг салып алгаш, оон чырыынга тыва чонувус мурнунга бараан боор чораан бис, азы чамдыкта машина карааи чырыдып алгаш, оон чырыынга оюнувусту көрүкчүлерге бараалгадып чордувус.

Оон бээр ам 44 чыл болгандыр, ол үеде тыва чонувустуң ниити культура сайзыралы кандыг байдалдыг турганын аныяк салгалывыс билбес болгулаар-дыр. Ол хамааны чок, 40-50 харлыглар безин орта билбес боорга, бо каш сөс-биле чаңгыс чижекти киирдим. 1948 чыл тыва культуразының сайзырал-хөгжүлдезиниң үе-чадазы болгап. Ам кол темаже кирип көрейн.

ШИЛИТТИНГЕН ДӨРТ КИЖИ

Бүгү-российаның кедээ бот-тывынгыр уран чүүл ажылдакчыларының көрүлдези 1948 чылдың февраль 15-те ажыттынар бетинде Москвага үш-дөрт хонук бурунгаар чедери-биле февральдың 3-те Кызылдан кыштың чыккылама соогунда чүък машиназынга бежелээ олуруп-каш чорупкан бис. Өшкү кежи чагыларлыг-даа болза, соогун канчаар ону. Ол шагда Кызыл биле Абакан оруун амгы бо үениң оруу ышкаш, чай-кыш чок аштап турар эвес. Ол үеде Саян кырынга хар 4-5 метр чедир чаар турган. Чамдык черлерге машина чыдыптарга, улуг хөртүк харны хүүректер-биле казып, эжип-даа чордувус. Машина кырынга донган улустарга орук аштаары кончуг эки ажыл чүве, дүрген чылыгар. Ол үеде Саян ажар орукка өртээлдер аразы ындыг кончуг ырак эвес тургулаан. Оозу харын чүтээрле чүве, ол чеде бээрге-ле, изиг суг хайнып турар, өртээл бажыңнары чылыг боор.

Абаканга чеде бээривиске, Москва чоруур чаңгыс вагон бисти бичии-ле мурнап чорупкан болган. Ол үеде «Москва—Абакан» деп чаңгыс вагон неделяда ийи катап чоруур турган. Ол үш хонгаш чоруур боорга, Москва баар демир-орук билеттин садып алгаш, вокзалга үш хонук сандай кырынга олура хонгаш, Москваже чорупкан бис. Ол чорупкан демир-оруувус Красноярск баар вагонувусту Ачинск хоорайга үзүп каапкаш, Красноярск хоорайже чоруй баар чүве болгай. Ачинск хоорайга чөөн чүктен келир поездиге кожар. Ону манааш, ийи хонуп турувуста, «Москва—Пекин» деп поездиге бистиң олурган вагонувусту кожупкан. Новосибирск хоорайга вагонувусту база үзе шаңчып каапкаш чоруй барган. Чүнүң-даа айын тыппайн, вокзал даргазындан барып айтырарымга:

— Ол болза даштыкы чурттан келген поезд-дир. Дүрген маңнаар болган ужурунда ыяш вагон кожуп болбас. Ачинск хоорайның вокзал улузу демир-орук чурумун үрээп болган ужурунда, Абакан вагонун поездиден адырып каап-тар ужурга таварыштывыс. Мананар. Москва чоруур поездилер кайын-даа келир болза, бис силерге дыңнадыптар бис. «Москва—Абакан» дээш вагоннарны дедир Абаканче чорудар бис. Силер шупту пассажирлер манап олуруңар — деп кааш, ол хевээр читкен.

НОВОСИБИРСКИГЕ ИЙИ ХОНДУВУС

Үш дугаар хүнүнде «билединер демдегледиңер» деп чарлаптарга, дөрт эр кассага оочурлап туруптувус. В. Монгальбин бистиң эң-не соовуста. Оон кадында, кыштың чыккылама соогунда кыскы куу тоннут, артында-ла кара шляпа бөрт кедип алган, салааларында адыр-адыр хол-хаптарлыг, холунда шокарлап каан даянгыыш тудуп алган, кончуг ак хөйлеңде кара галстук баглаан, шынап-ла, ёзулуг шаандагы байларзыг, арганзымаар, танывазывыс узун куу кижи турган. В. Монгальбин ол кижиниң колдук адаа-даа четпес хире турган. Оочурлаан хөй улустуң артында азыг черде шала кырында, шинелин деженгеш, кидис идиин сыртангаш, орус оол удуп чыткан чүве. Чаңгыс кызывыс Өргелдей зал ортузунда хамык чүүхөөвүстү кадарып олурган.

Хеп-хенертен В. Монгальбин бакка-сокка орус дылга: «Чүге оорланы бердиң?» деп, зал долдур алгыра берген. Монгальбинниң артында турган шляпалыг узун куу кижи оон мойнундан сегирип алгаш, боостаалай бээрге, Сат Манчаккай халып келгеш, узун, куу кижиниң бажын орта шанчарга, шляпазы уштунуп чаштай берген. Оон ол кижи Сат Манчаккайже халып келген. Манчаккай ийи эгининден сегирип алгаш, ийи будун катай теверге, шала кырынче чарс-ойта дүшкен чыдырда, удуп чыткан солдаттың карманындан акша уштуп ап турган кижи Манчаккайже халып орда, холу-биле безин туппайн, Манчаккай катай теверге база-ла шала кырында ойта дүштү. Кассага оочурлаан хамык улус бистерни бүзээлей үглеп келген. Ыя аразында эдискизин алгыртпышаан, шагдаа маңнап келирге, Манчаккайның ужур тепкилээкен ийи кижизи бүзээлээн улусту чаза булгап үнер деп турда, үш шагдаа ол-ла дораан маңнажып келдилер. Хамык болуушкунну шуптузун, мен көрүп турган кижи болгаш, тайылбырлап бээримге, Манчаккайны, Монгальбинни, удуп чыткан солдатты, узун куу кижини, солдаттың акшазын уштуп алган кижини база мени Новосибирскиниң демир-орук вокзалының шагдаа салбырынга шуптувусту аппаргаш, бооп турган болуушкунну шуптузун тодаргайлааш, салбырның даргазы Манчаккайны кончуг онзалап демдеглээш, байыр чедирген. Чүге дээрге Монгальбинни боостаалап турган узун куу кижи-биле удуп чыткан солдаттың акшазын уштуп алган кижи шагдааларга туттурбайн, алдырбайн турган чүве-дир. Ёзулуг-ла дээрбечи кижилерни тутчуп бээривиске, бистерге өөрүп четтиргениин илередип турганнары ол. Ол тудуп алган ийи кижиниң бирээзи 3 паспорттуг, бирээзи 2 паспорттуг болган. Сат Манчаккайның мөге-шыыраан болгаш хүрежир аргалгазын эрес-маңнагай ажыглапканы биске база кончуг дуза болган.

Чүл дээрге Новосибирскиниң демир-орук вокзалының шагдаа салбырының майор дарга баштаан ажылдакчылары, бистерни дораан Москва чоруур демир-оруктуң вагонунга, боттарының албан машиназынга эт херекселдеривисти чүдүргеш, бир машинага боттарывысты олурткаш, бистерни-биле байырлажып, үдеп кааны биске улуг өөрүшкү болган. Бо болуушкунга чедиишкинниг болганывыс база-ла Сат Манчаккайның ачызы болган чүве.

МОСКВАГА ЧЕТКЕНИВИС

1948 чылдың февраль 3-те Кызылдан үнгеш, Москвага февраль 17-де четкен бис. Ол үеде орукка чоруур кончуг-ла берге турган. Ийи хонук озалдап чеде бээривиске, шиилилде комиссиязы тарай берген турган. Бистиң программавысты база көөрүп дилеп, РСФСР-ниң культура министри Зуеваның, уран чүүл ажылдакчыларының Төп бажыңынга Бүгү-российаның бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезиниң уран чүүл удуртукчузу, ССРЭ-ниң улустуң артизи Тумановтуң адынга билдириишкин киирип тургаш, арай деп чорууувусту чогудуп алдывыс. Бистиң программавыс үш көргүзүглүг болгай: игил, дошпулуур, бызаанчы, лимби үделгези-биле тыва улустуң ырларын ырлаар. Бистиң үделгевис биле Өргелдей «Эрге-шөлээ», «Дарлаашкындан үзген-не бис» деп ырларны ырлаар. Ол ышкаш кол-ла идегеливис — Сат Манчаккайның сыгыртыры-ла болгай.

ЦДРИ-ге бистиң үш номеривисти Туманов боду көргеш, ёзулуг национал күүселиг-дир дээн. Ылангыя Сат Манчаккайның сыгыртыры кайгамчыктыг, онзагай болгаш элдептиг уран чүүлдүң хевири-дир. Комиссияның шилип алганы Башкириядан чаңгыс хөөмейлээр кижи бар. Тыва биле Башкирияның ийи номерин катап көөрү-биле комиссияны чыылдырган.

Кежээкиниң 7 шакта ЦДРИ-ниң залынга Башкирияның хөөмейлээр Исхланов деп кижизи биле Сат Манчаккайның сыгыртырын көөр дээш Туманов баштаан РСФСР-ниң культура яамызының сайыды Зуева, ыраажы Л. Утесов, композитор Покрасс, А. Тарасова, тыва улустуң ырларының эртем талазы-биле шинчээкчизи А. Н. Аксенов болгаш Москва консерваториязының эртем ажылдакчызы профессор Е. В. Гиппиус дээш, оон-даа өске хөй кижилер анаа олурупкан.

Баштай Башкирияның Исхланов деп хөөмейлээр кижизин уран чүүл удуртукчузу Туманов сценаже чалап үндүрүптү. Ол кижи хөөмейлээп соонда, Туманов Манчаккайны сценаже үндүрер деп баарга, Тыва областан беш кижи туруп келдивис. Бистиң көргүзер номерлеривис хөй шак-ла эжелевес. Шуптузун көргүзуптерин чөпшээрел көрүңер деп дилээривиске, олурган улустар «көөр-дүр, көөр-дүр» диже берди.

Баштай Тываның улустуң ырлары «Одарладып семиртиили», «Сайыр-Аксы» деп ырларның аялгаларын О. Лагба — бызаанчыга, С. Манчаккай — игилге, В. Монгальбин — лимбиге, М. Мунзук — дошпулуурга ойнап күүсеттивис. Оон соонда «Даңын катап дарлатпас бис»; «Эрге-шөлээ» деп ырларын Өргелдей күүседирге ол-ла дөрт хөгжүм херекселдери-биле үдээн бис. Дараазында Сат Манчаккайның сыгыды.

Манчаккай сыгыртып үнүп кээрге, олурган улустар шуут-ла кайгап калган; харын-даа бот-боттарынче удур-дедир көржүп, хол часкаарынга-ла өйлешкен. Ол-ла олурган улустарның аразынга чүгле Алексей Николаевич Аксенов чаасқаан хүлүмзүрүп, каттырып, арын-шырайының чазык-чаагайы кончуг, өөрүп-күлүг олурган. «Эр-хей Манчаккай! Эр-хей!» деп чугаалаанып олурганын утпаан мен. Чүге дээрге, 40 чылдарның эгезинде-ле Тываның хөгжүм культуразын шинчилеп өөренип каапкан болгаш сыгыт-хөөмейниң кандыг-даа хевирлериниң эчизинге чедир билир болгаш улуг өөрүшкү-биле оон көрүп олурганы билдингир.

Бо көрүлде соонда залга олурган Алла Тарасова тура халып келгеш, Манчаккайдан: —«Аас иштинде бир-ле хөгжүм херексели суп алган боор силер, көргүзүп көрүңерем» — дээрге, хамык олурган улус шуптузу чир-шоң каттыржы берди.

А. Н. Аксенов Тываның хөгжүм культуразының болгаш ылангыя хөөмейниң янзы-бүрү хевирлериниң дугайында, оон онзагай байдалдарын эртем-шинчилел ажылдары-биле холбаштырып турган, тайылбыр чугаа кылды. Олурган улус улуг сонуургал-биле дыңнады. Бистиң-биле кады хөөмейлээн башкир Исхланов деп кижиниң дугайында чугаа-даа болбаан. Улуг көрүлде эгелей бергенде безин ол көзүлбээн, Сураан дыңнаарывыска, чана берген дээр болдулар.

Баштайгы бо көрүлдениң шиилгезинге Сат Манчаккай ховаг чедиишкинниг болганы оны улам деткип, Тываның хөгжүм культуразының эртем шинчилекчизи эртемден, композитор Алексей Николаевич Аксеновтуң деткимчезиниң ачызында бистиң үш номерлеривисти түңнел концертке киирер деп комиссия түңнел кылган. Бо дээрге чүгле Сат Манчаккайның ачызы-биле бистиң программавыс Бүгү-российаның уран чүүл көрүлдезиниң түңнел концертинге киржир болганы ол.

ТҮҢНЕЛ КОНЦЕРТКЕ КИРИШКЕНИВИС

1948 чылдың февраль 27-де Москваның Улуг театрынга Бүгү-российаның кедээ бот-тывынгыр уран чүүл ажылдакчыларының көрүлдезиниң түңнел концертинге кирипшкен бис. Анаа бистиң үш күүселдевис кирген. Адактың соонда Сат Манчаккайның сыгыдын салып үндүрүптеривиске, залда көрүкчү чонунуң адыш часкаашкыны шуут-ла үттүндүрбас, караамга көстүп, кулаамда дыңналып чоруур болгаш Сат Манчаккайның овур-хевири Москваның Улуг театрының сценазында ам-даа сыгыртып турган ышкаш бүгү назынымда сагындырып чоруур.

Сат Манчаккайның сыгыдын көрүкчүлер үш катап дилээн. Үш дугаарында Сат Манчаккай сценага үнүп кээрде, игилин эгин кырынга салгаш, үделге чокка, бут кырынга туруп алгаш, чаңгыс боду сыгыртып эгелээрге, залда көрүкчүлер шуптузу тура халып келгеш, хол часкап турда, шуут кайгамчык. Ол үениң чазак, намның Сталин баштаан баштыңчылары, чазак ложазында туруп алган хол часкап турганын база көрүп турдувус. Үш дугаар үнгеш, сыгыртып турда, хенертен ортаакы супер көжеге ажыттына бээрге, Манчаккайның артында Рязань областың 500 ажыг кижи киржикчилиг ниити ыры бөлүү турупкан турза-даа, Манчаккайның сыгыртыры улам кедерей берген. Артында турган хор Сат Манчаккайның сыгыдының дооступ манап турганы элдептиг болуушкун болган.

Ынчалза-даа Манчаккай девиндеп дүвүревээн-даа, мөгүдеп сүртевээн-даа, тергиин эки сыгырткаш, эвилең-чараш ёзулааш, тускай черже үнүп келгеш, ам кээп изиргениип, мөгүдеп сүртээн олурда, Туманов маңнап келгеш, Манчаккайны куспактап, ошкапчыттап, байыр чедирип, амырап турда канчаар боор ону. Шынап-ла, бистериң база өөрүп, амыраанывысты кандыг дээр боор. Кайгамчык-ла солун болган. Бистерниң шуптувуска байыр чедиргеш, Туманов Бүгү-россия көрүлдезиниң уран чүүл удуртукчузу:

— Тыва областың төлээлекчилери көрүлдениң тускай программазынга кирер силер, концерт программазын тускайлап бээр бис—дээш чоруур деп турда, композитор Алексей Аксенов биле «Ээлдек шыңгыраашы» деп тыва танцының автору Анатолий Васильевич Шатин башкыларывыс база чедип келген. Туманов Тыва дугайында бистиң башкыларывыс-биле ылангыя сыгыт-хөөмейниң дугайында дыка-ла үр чугаалашканнар.

А. Н. Аксенов биле А. В. Шатин тыва чонуң ниити культуразын болгаш ыры-хөгжүмүн, ылангыя сыгыт-хөөмей талазы-биле оон янзы-бүрү хевирлериниң байдалын дыка-ла тайылбырлааннар.

— Бо хире ийи-үш удаа катап-катап көрүкчүлер мурнунга үнүп, улаштыр-улаштыр сыгыртып турган туруптунар бе?—деп, Туманов айтырды.

— Мен бичиимден эгелеп сыгыртып келген болгаш, өөренип калган мен, менде бергедээр чүве черле чок, улаштыр-улаштыр сыгыртырга, боостаага улам эки апаар... —деп Манчаккай харыылады.

— Ам-даа болза, сыгыртып болур силер бе?

— Болбайн канчаар —дээш, күжүр Манчак база катап сала каапкан. Шынап-ла, үнүнүң эткири дам барган ышкаш болду.

ТУСКАЙ ПРОГРАММА

Алтай крайдан малчын ашак ырлавышаан, дошпулуур ойнаарга, оозунуң кырында таңцылап турар «ойнаарак» өшкүлүг болган. Башкириядан келген шоор ойнаар кадарчы ашак база-ла солун. Тывадан Манчаккай баштаан бистиң номерлеривис кирген. Хакасиядан чадаган ойнаар кадарчы ашак ырлаан. Тула областан таңныыл ашак орус улустуң буруңгу «Волынка» дээр үрүп каап сыңый-биле ойнаарга оглунуң оглу 12 харлыг Женя деп бичии оол ырлаарга, мырыңай кайгамчык чараш, солун. Нанайларының национал округундан «Нанай хүреш» дээр танцыны ийи ойнаарактың оорганзынга шарып алгаш, чаңгыс кижи таңцылаар. Якут АССР-ден аңчы аныяк уруг шуут кайгамчыктыг солун хамык аңнар, куштар үннерин өттүнүп ырлаар, мырыңай онзагай солун үннер үнгүлеп келир, кижи кайгаар.

Бо республикалар, крайлар, областар болгаш национал округтар чаңгыс программалыг болган бис. Улуг көрүлде төнген соонда, Москвага 20 ажыг хонукта барык-ла ай чыгам хүннүң-не ийи-үш концерттерни Москваның, ынчаарда «ЗИС» деп турган заводтан эгелээш, фабрика-заводтарга, өөредилге болгаш албан, бүдүрүлге черлеринге база Москва областың колхоз, совхозтарынга, фермаларынга концерттер көргүскеш, март төнчүзүнде Тывавыска чанып келген бис.

Черле ынчаш Бүгү-российаның бо эрткен уран чүүл көрүлдези кончуг-ла солун болган. Сат Манчаккайның Москва көрүкчүлерин кайгадыр сыгыртып турганы ам-даа кулаамда дыңналып чоруур.

Максим МУНЗУК.
РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналының лауреады.

ОЛИМПИАДА-92

АКШ-тың баскетболга шилиндек командазының кежигүнү Майкл Джордан Барселонага чедип келгениниң бешки хүнүнде бодунуң материалдыг чаагай чоруун улам экижидер, байыыр бодай берген. Ол спорттуң ол хевиринге эрткен чылда АКШ-тың чемпиону чораан Пейн Стюартты эдертип алгаш, хоорай чоотунуң гольф-клувунга чеде берген. Ук клубтуң директору ол ийиге удур бодунуң командазын анаа-ла чыыпкан. Уттурар болза, 200 долларны дораан төлээр. Анаа Стюарт ойнап алырга-даа, улаштыр Джордан алзып туруп берген. Сөөлгү ээлчегде Пейнниң часпайн ойнааны тиилелгеге чедирген. Олар 200 долларны денге үлежип алза-даа, каш минута эрткен соонда, клубта барже кире бергеш, дораан алзып алганнар...

Олимпиаданың 100 метр дистанциязынга брасстап эштир талазы-биле чемпиону Нельсон Дибел медалын алган соонда, ол дээш «аарып келген» төрелдери болгаш чоок кижилери бо удаада ам оожургаан. Чүге дизе ол Барселонага маргылдаа түңнелинге четпейн чыткаш, кандыг-бир чүвеге таварышкан бээр боор дээрзинге оон кижилери баш удур билип турган. Дөрт чыл бурунгаар Нельсон балкондан аңдарылгаш, ийи холун сыйып алган турган. Оон соонда ол колледжиден үндүртүп алырга, оон улузу ону арагалаарындан болгаш кудумчу хулиганнары-биле холбажырындан дестирип, өскээр аппарган, Нельсон шуут ном-дептер туттпас кижи болган. Бир катап оода-ла 15 минута номчуттунупсун дээш башкызы маргылдаага 10 долларны бир кижиге удур салып алгаш турда, Нельсон 3 минута болгаш-ла номун октапкан...

АЖЫГЛАЛЫН ООН-ДАА ЭКИЖИДИП БОЛГАЙ

Ховунуң ховузунда, кезек ыйгылакта чайынналып чыдар улуг эвес хөлдү Бай-Хөл дээр. Тес-Хемниң Эрзининиң чамдык ажыл-агыйлары база өске-даа организациялар хөлдү долгандыр элээн каш профилакторийни туткулаан. Баштайгылары алды, чеди, сөөлгүлери ажыттынганындан бээр үш чыл чеде берген. Чайның кидин түлүк эң чаагай үези — июльда анаа дыштанчылар хөй болур чер чораан. Бо чылын мен чорумда улус эвээш болган. Чоорту элээн хөй апарган дыштылер. Кадыкшылын быжыктырып, кезек дыштанып, хөлге эштип алырын кым күзевес боор. Дыштанчыларның арай эвээш болуп турарының чылдагааны бөгүнгү амыдыралывыстың шаптараазыннары болбайн аан. Кижилерниң холунга ажылдап кааны акша-шалыны белен-не кирбейн турар. Кырганнар каш пензиязын база алыры бергедээн. Каяа-даа баргандымда акша-көпеек маңаан ээлчегде кырганнарны көөргээр-дир мен.

«Чодураа» совхозтуң Бай-Хөлде ол профилакторийге июльда чээрби шаа хонукта 30—40 хире кижи дыштанган. Чүгле совхоз улузу-даа эвес, школачылар, оон-моон келгеннер база бар. Путёвка-ла садып алзыза, ол-ла. Холу, буду аарыыр кижилер, ылангыя улуг назылыглар бо хөлге чылдын кирер улус болду. Баштайгы дыштанчылар-биле кады хөлге эштип, хостуг үезинде ойнап, бичии уругларының концерттерин-даа көрүп, солун чугаалажып олургулаар бис. Повар Александра Михайловна Монгалбия чугаакыр, оюн-баштактыг, солун кижи болду. Оон эки повар Любовь Долзат эжинден чыда калбас. Оюн-тоглаа дээнде амырай бээр. Мындыг ажык кижилер-биле ижин-кара чок чугаалажып-даа алырга, кижи чиңгей берген ышкаш апаар. Чүве ыттавас улусту өгбелеривис ишкээр дамырлыг дээр ышкажыгай. Бо ийи повар кайызы-даа бо чылын школа кирер бичии оолдарлыг. Оларының эштири-даа кончуг, эрес оолдар болду.

Чыргаланды школазындан бо чылын он бирги классты өөренип чээрби ажыг оолдар, кыстар совхозунга эки ажылдап бергени дээш ийи хондур анаа дыштангаш бардылар. Хөлге мага хандыр эштип, башкызы Урана Коминазевна Ховалыг-биле гитаралап, волейболга ойнап, эки дыштанып алдылар. Совхоз директоры, профком ажылчыннар кадыкшылын экижидип алзын дээш бо чайын база профилакторийни ажыткан. Оон ажылын Софья Даваа-евна Чамзын-оол башкарып, дыштанганнар тодуг-догаа, эки турзуннар дээш, шынап-ла, кызып ажылдаан. Уруглары авазынга шын-на туразы-биле дузалашканнар. Мен анаа турумда малчын кижи чок чорду. Малчыннарга анаа каш-ла хонук дыштаныры ажык чок болган боор. Эвээш-даа хонук болза, оларның мал-маганын кым-на, сагыш дег, малдап бээр деп. Чолаачылар харын дыштанып келир чорду. Матсыл Даш-оол, Баржай Борбай дээш, оон-даа өске чолаачылар каш-даа хонук болза дыштанып алыр аргалыг болганнар. Ол ышкаш совхоз шаңында ажылдап турар бөлүк херээженнер уруглары-биле каш хондур дыштангаш барганнар.

Бо хөлге моон мурнунда-даа дыштанып кээп турган кырганнарның чамдыктары-биле чугаалашкан мен. Чула Норжуновна Кунаа-Сирин, Сиринмаа Сазан-ооловна Чамзын-оол үш чыл улай анаа дыштанган. Хол, будун эмнедип, маңгаш-биле чагыын турар хоочуннар болган.

Чоннуң кадыкшылынга дузалыг, бойдус чаяаган бо булуңчугаштың ажыглалын оон-даа калбарткан болза деп кижи бодай бээр. Ылангыя малчыннарны шөлээ үезинде анаа ай чедир эвес-даа болза, оода 14-20 хонук дыштандырар болза тергиин-не. Путёвка хоржок болза, боттарының майгыннарын ап-даа алгаш келгеш, дыштанып болгай-ла. Чүгле дыштаныр хүннерде районнар төптеринден харын улус чедип кээр чорду.

Бопуймаа ДИРЧИН.
Кызыл хоорай.

КИНО

АВГУСТ 5-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: **«Великий шу»** 9.30, 11.30, 13.30 15.30, 17.30, 19.30 (узаткая). **Видеозал: «Конкретная война»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 18.00, 20.00 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: **«Цель»** (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.
Бо кино «Каа-Хемге» 9-ка чедир шактары-даа ол слчаен катаптаар.

Чылыг сөстер

«СОВХОЗУМ-ДАА МАГАЛЫГ-ДЫР»

Ажыл-агыйым ааты-биле чоокта чаа Бии-Хемниң Туран хоорайга чордум. Ында «Кызыл тараачын» совхозтуң ажылчыннарынга тускай магазин бар болду. Ону совхозтуң удуртулгазы районнуң херээжекчилер ниитилели-биле дугуржуп чугаалашкаш, чүгле совхоз ажылчыннарынга бараан садар кылдыр ажыткан болду. Дүш боол ол магазинге кире бергеш, назыны бөгүй берген, дыка чугаакыр акыйга ужурааштым. Ол акый магазинден шай, таакпы чигир садып алгаш, үнүп олурда, чугаа эгеп каш айтырыг салдым.

— Магазиннерде бараан өртээ өске садыгларга көөрде элээн чиик-даа ышкаш. Шай өртээ безин 22-ле рубль боор чүвел? Азы садыгжылар чазып турары ол бе, акый? — деп оон айтырдым.

— Чок, дүңмам. Силерниң «Эрин кааннаар шын-дыр. Туран хоорайның өске садыгларынга көөрде, бистиң бо садывыстга бараан, аъш-чем өртээ бир ангы болур. Ийин. Чиик дивес силер бе? Оон ажур-уткажын силерге чугаалап бээйн. Хепер бар болза, мээн оран-савамга киргеш, аяк шайдан аартап ал, дүңмам. Бажыңым моон ырак эвесте. Кижи чугаалажып таныжар чүве болгай— дээш мени аал-оранче чалады.

Кырганның бажыңынче чоруп ора, оон эрткен оруун кыска-даа бол, билип аптым. Акыйны Ховалыг Хелимеевич Сыйдан-оол дээр болду.

Ховалыг Хелимеевич Сыйдан-оолдуң алыс чурту Улуг-Хем район. Бай-каралар кызы-биле танышкаш, бо черге күдээлеп чедип келгенден бээр дыка хөй чылдар эрткен. Бай-каралар кызы-биле танышканы база-ла солун акый болду.

Кызыл хоорайга болур малчыннар Наадымынга чарыш аъды мунар дээш, ачазы ашак-биле Бии-Хемниң көктүг-шыктыг чайлагларын таварып, Кызыл кел чорааш, чайлагта бир аалга кире дүшкеннер. Чайның изиинде орук-суур чораан аныяк оолга киргеп аалының уруу соок хойтпак куруп берген. Ол уругну аныяк эр көрүп олурарга аянныы-даа кончуг, чугаакыр кыс болган. Ооң аажы-чаңы-даа оолга дыка таарышкан. Орук кижилери аалдың салган аъш-чемин ээжилеп чооглааш, байырлажкаш, Кызыл кайы сен дээш халкан. Ынчалза-даа чалыы кыстың овур-хевири оолдуң чүрээн саргыдып, доюлдурупканын аныяк оол эскерип каан. Ачазы-биле Кызылга кээрге-даа, кыс ооң сагыжындан ыраваан. Ол үеден эгелээш-ле, Сыйдан-оол Ховалыгның сагыш-сеткили Бии-Хемге артып калган.

Наталья Төкпек-ооловна-биле өг-бүле тудкандан бээр хөй чылдар эрткен. Оларның ажы-төлү өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг, ажыл-ишчи кижилер болу берген. Наталья биле Ховалыг Сыйдан-оолдар «Кызыл тараачын» совхозка мал ажылынга 35 чыл иштинде уза-тел чок ажылдап келген. Олар бо үениң дургузунда даандырган ажыл-херээн ак сеткилдиг күүседип, чылдың-на эки көргүзүглерни чедип ап келген. Кымнаже ажылчыннар дээш шаңнал-макталды-даа хөй удаа ап келген мурнакчы ажылчыннар.

Эрес-кежээ малчыннар буянныг дыштаныргаже үнген бо чээ сес чыл чедип турар. Бүгү назынында мал-магандаа халбактанчып келген болгаш, ажыл чок анаа олуруп чадааш, бир-ле ажылдан тып бээрин совхозтуң удуртукчуларындан Ховалыг Хелимеевич дилээн. Ынчангаш Туран хоорайның кедээзинде тараан сула кадарарын анаа даасан. Ол ажылды Ховалыг Хелимеевич бо хүннерде ак сеткилдиг күүседип турар.

— Совхозум-даа магалыг-дыр. Совхозумга чоргаарлап чор мен. Мээн мыңчаар чугаалап олурар ужурум мындыг чүве, дүңмам. Моңу билип ал. Республиканың өске совхозтарында, колхозтарында та кандыг чүве. Бистиң совхозта ышкаш, ажылчыннарының дугайында мыңчаар сагыш салып турар чүве болза, магалыг-ла чүве-дир. Өөрүп чоруур чүвем мындыг. Хөй чылдар иштинде мал малдап келген болгаш, совхоз төвүнге чаагайжыды тутткан эки бажыңга чурттай бээр мен деп бодавайн-даа чораан кижи мен, дүңмам. Ам бо чурттап орар бажыңымның магалыын көр даан. Силерниң Кызыл хоорайда чурттап орар бажыңнар-биле дөмей. Изиг, соок суу, чунар, арыгланыр чери шуут бажың иштинде. Магалыын көр даан. Кырган назынымда мындыг онза бажыңга чурттаар боор мен деп бодавайн чораан кижи мен. Суг ол суглавас, ыяш ол ыяштавас, суугу ол одавас-тыр. Изиг буска чунар дизиңзе, даштың херим иштинде чунар-бажыңы база бар. Ынчангаш совхозум-даа магалыг-дыр деп чугаалап олурар ужурум ол ийин—деп, Ховалыг Хелимеевич чугаалап олурду.

Шынап-ла, «Кызыл тараачын» совхозтуң удуртулгазы ажылчыннарының амыдырал-чуртталгазын экижидер, оларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп бээр дээш бүгү хемчеглерни ап турары эки чорду. Мал ажылынга хөй чылдарда ажылдап келген, ам инвалид Николай Тырышкак-ович Баян база-ла изиг, соок суглуг чаа бажыңны алган. Совхозка малчыннап, механизаторлап ажылдап чораан, ам буянныг дыштанылгада дыка хөй кижилерни совхоз бажыңнар-биле хандырып турары эки үлегер-дир.

Манай-оол ОЮН.

ӨӨРҮШКҮМ ӨШПЕС

Тожунуң Тоора-Хем суурда чурттап турар мен. Ыраккы Күнгүртүг суурда акым, чаавам сугга бо чайын чеде бердим. Мурнунда аржаанна-даа чорбаан кижи мен. Суурдан ырак эвесте Бояй дээр аржаан бар болду. Анаа кирер дээш чеде бердивис. Аржаанның турар черинин чаражын, арыг-силиин кайгадым. Агаар-бойдузунуң чыды безин онзагай, чаагай.

Шоргадан баткан аржаанга каксып, оңгачага суг кирерге, тергиин чорду. Кижи сергек, арта чиик апарган ышкаш сагындырар.

Күнгүртүгжулар эки чон чорду — эжиргек, дузааргак, кижиниң билбези чүвезиниң дугайында тодаргай тайылбырлааш, чагыг, сүмезин бээр. Суурнуң улуг, бичии чурттакчыларындан, анаа турган, сеткилге аңчыг сөс черле дыңнавадым.

«Муң катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре» деп өгбелеривис сөглеп кааны шын чүве-дир. Аржааннап, дыштанып алырга кадыкшылга дыка-ла эки болур чүве-дир.

Акым, чаавам болур Кадыг-оол, Нина Кызыл-оолдарга, бүгү күнгүртүгжуларга база буянныг Бояй аржаанга улуу-биле өөрүп четтиргенимни «Шынны» дамчыштыр илередип тим. Менди чаагай, ха-дуңма чонум! Улам тараш, ачы буянныг бол, Бояй!

Екатерина МОНГУШ.
Тожу районы.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ...АГАР САНЫ: «Тыва сонбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; шрукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнаашкыннарны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламентке болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 148.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузарынга үлүүвүстү киирээлиңер

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 150 (14872) 1992 чылдың август 6, четверг. Солунга ат салган шагы 21.45. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Наадымга үткүштүр

АМ-ДАА НЕМЕЙ КЫЛЫП БЭЭР

Чадаана хоорайда албан черлериниң, организацияларның, бүдүрүлгелерниң аразындан районнуң ажыл-агыйларынга шеф дузазын көргүзүп, мал чеминиң белеткелинче баштай кирип, бирги сарааттыг тургускан коллективке — районнуң кодээ ажыл-агый эргелели хамааржыр.

Коллектив кежигүннери «Чиңгирлээн» аттыг коллективтиг ажыл-агыйга чайгаар үнген сигенниң 5 тонна сараадын тургузуп бээр дээн. Олар оозун элээн ажырып, 8 тоннаны белеткээн. Эргелелдиң ажылдакчылары ук ажыл-агыйга сигенни ам-даа немей кылып бээрин шиитпирлээн.

Чаагай үнген сигенни хол кадыыры-биле кезеринге кол экономист Ким-оол Түлүш, мал эмчизи Кан-оол Ооржак, зоотехник Дугар-оол Ондар, юрист-консультант Олег Дажы-Сегбе болгаш өскелер-даа идепкейлиг киришкен. Коллективтиң сигенчилеринге амданныг аъш-чемни улуг бухгалтер Серекмаа Ооржак, агроном Энгельсина Бабасанова кызымаккай кылып бээп турганнар.

Кескен сигенни айыырлар-биле бөлеринге эргелелдиң херээжен ажылдакчылары бир деминиг киржип, боттарының эвээш эвес үлүүн киирген.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

УЛАМ КӨВҮДЕП ЭГЕЛЭЭН

Чөөн Хемчик районнуң кодээ суурларының чурттакчылары бо чылдың мал чеминиң белеткелинге багай эвес киржип турар.

Теве-Хая суурнуң чурттакчылары агитквартaлдар болгаш аңгы-аңгы коллективтер аайы-биле чарлып алгаш, суг унунуң болгаш алаактарда чайгаар үнген сигенни шагда-ла кезип эгелээн. Чурттакчы чондан тургустунган улуг эвес звенолар машина-техниказы чок-даа болза, шалыпкын ажылдап турар. Эрткен неделяның дургузунда Теве-Хаяның бо сигенчилери 10 тоннадан хөй сигенни кескеш, ону кургаткаш, удур сарааттап алган.

А «Тыва» совхозтуң сигенчи механизаторлары бо чылын ниитизи-биле 1650 тонна хире эки шынарлыг сигенни белеткеп алыр сорулгалыг. Ам олар 300 тонна ажыг сигенни белеткеп алган. Оон хөй кезиин сараттаан. Бо харысалгалыг ажылды Константин Ховалыг багай эвес удуртуп, бригадада колдуунда-ла аныяк механизаторларны, тудуңгур шыырак эрлерни тургускан.

Сигенчилер Түгүс Моңгуш, Шолбан Куулар, повар Алексей Саая болгаш оон-даа өскелер шалыпчы ажылдап турар. Трактористерден Максим Моңгуш, Михаил Куулар база хүн бүрүнүң нормазын ажыр күүседип турар.

Теве-Хая суурнуң чоогунда алаактарда бо хүннерде сараттар улам көвүдеп эгелээн.

ШЫҢГЫЫ НЕГЕЛДЕНИ КЫЛГАН

Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Г. Ө.-М. Иргит чугула кампания—сиген белеткелиниң айтырыынга хамаарыштыр районнуң бүгү бүдүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын чыып, шыңгыы чугааны кылган.

Районнуң чамдык девискээрлеринде оът-сиген орай үнүп турары-биле холбаштыр ажыл-агыйлар бо чугула ажылче орайтап кирип турарын аваа демдеглээн. Районга июль 15-тен август 15-ке чедир үеде шалыпчы айны чарлаан. Чамдык деңнелгелер-биле алырга, эрткен чылдың бо үезинде барыын-хемчикчилер мал чеминиң барык 15 хуузун белеткеп алган турган болза, каддаашкынныг болгаш суггаттыг шөлдерниң ажаалдазы кошкак болганындан, бо хүннерге чедир ажылдың чүгле 6-7 хуузу күүсеттинген. Маңаа ажыл-агыйларның болгаш чамдык бүдүрүлге, албан черлериниң удуртукчулары маажым чоруун болгаш харысалга чогун көргүзүп келгенин хуралга айыткан.

Район чагыргазының даргазы түңнелинде бүгү удуртукчуларга шыңгыы сагындырыгны кылып, мал чеминиң белеткелинче деминиг кирерин негээн.

(Бистиң корр.).

• • •

Чиңгежек хемниң кыдыгларында суггаттыг одарлардан бо чылын сиген чаагай өскен «Сесерлиг» совхозтуң малчыннарының звенолары бо черлерден мал чемнерин белеткеп турар.

Бир дугаарында ол ажыл-агыйның аныяк малчыны Виктор Бавууевич Моңгушка ужуражы берген бис. Оон звенозу эрткен хүннерде суггарып алган черинден хөй-ле сигенни кезип алган болду. Узун болгаш дыгый өскен мал чемин олар бөлүп чоруп турлар. Совхозтуң бир тракторун база ачылап алганнар. Дилиндектей кестирип каан сигенни ол трактор-биле шалыпкын бөлдүрүп турдулар.

— Бо чылын бо шынаадан бежен ажыг тоннаны кезип, бөлүп алыр сорулгалыг бис. Бо кескен өлен безин бир сараат ажа бээр боор—деп, Виктор Моңгуш чугаалаан-дыр. Оон дузалакчылары Салчак Шончалай, Нелля Салчак, Гена Салчак айыырлары-биле сигенни бөлүп, хөпээннерни удур салып чоруп турдулар.

Шынааның адаанда малчыннар бригадалары малга чемни база белеткеп турарлар. Оларның сарааттары бедик-бедик. Олар сигенни кезип белеткээрин моон соңгаар-даа уламчылаарлар.

ЧУРУКТАРДА: Виктор Моңгуш, Салчак Шончалай сигенни хөпээннеп турлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

• • •

АССОЦИАЦИЯ ХУРАЛЫНГА

Тыва Республиканың Арат ажыл-агыйлар ассоциациязының хуралы чоокта чаа Кызылга эрткен.

Анаа ук ассоциацияның президентизи Д. Б. Шожат илеткел кылгаш, эрткен кыска үеде кылып чоруткан чугула ажылдарның чамдык түңнелдерин чугаалааш, келир үеде пландарның дугаайында чыылганнарга тодаргайы-биле таныштырган. Амгы үеде республиканың арат ажыл-агыйларында машина-техника, кывар-чаар материалдар болгаш өске-даа курлавырлар долузу-биле чедишпейн турар. Ынчангаш арат ажыл-агый бүрүзүн чугула чүүлдер-биле хандырары, эвээш чарыгдалдарны үндүрүп тургаш хөй, эки шынарлыг продукцияны бүдүрүп алыры — ук ассоциацияның амгы үеде кол сорулгазы болуп турар дээрзин анаа санал бергеннер демдеглээн.

БУРУУВУС МИННИП ТУР БИС

Бо чылдың июль 31-де № 145 «Шын» солунга «Кодээ ишчилер бирги чартык чылда» деп улуг ат-биле республиканың мурнакчы малчыннарының даңзызы парлаттынган. Ынчаарга ында хойжулар аразында Улуг-Хем районнуң «Эйлиг-Хем» совхозунуң өшкү кадарчызы База-оол Садарович Чудаан соллун ады кире берген. Орта республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажыл-агый килдизиниң ажылдакчылары буруулуг болуп турар. Ол частырыг дээш бистер ол малчынның мурнунга буруувус миннип тур бис.

База-оол Садарович ол совхозтуң мурнакчы өшкү кадарчызы. Бо чылын ол төрүүр 100 өшкүден-не 101 анайны камгалап алгаш, республикага бирги черни ээлээн. Оон дугайын ынчаар билип алза эки боор.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажыл-агый килдизиниң кол зоотехниги.

Чаа министр-биле интервью

БОДАЛДАР БОДАРАЗЫН

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыы-биле республиканың министрлерин болгаш күрүне комитеттериниң даргаларын май айда томуйлаан болгай. Чаа тургустунган Парлалга болгаш информация министерствозу оларның аразында бар. Оон министринге чогаалчы А. А. Даржайны томуйлаан. Александр Александрович «Шын» солуннуң корреспондентизинге баштайгы интервьюзун берген.

— Силерниң допчу намдарыңарны Тываның ажылчы чонунуң хөй нуруузу билир болгай. Ындыг-даа болза, мээң ужурашканым чамдык кижилер бистиң чаа министривистиң каяа ажылдап чорааның сонуургап айтыра бээр чорду. Ынчангаш допчу намдарыңарны солуннуң номчукчуларынга таныштырары артык эвес деп бодап-дыр мен.

— Үндүрген номнарымның болдуунда шуптузунда мээң допчу намдарым бар чүве, ону номчукчулар билир боор. Допчузу-биле чугаалаарга мындыг: 1944 чылдың ноябрьда Сүт-Хөл районнуң Суг-Аксы суурга төрүттүнген мен. Чаа-Хөл ортумак школазын дооскаш, 1962 чылдан 1965 чылга чедир «Найырал» совхозка ажылчын болуп ажылдадым. Кызылдың педагогика институдун 1970 чылда дооскаш, «Тываның аныяктары» солуннуң килдис эргелекчизинге, харысалгалыг секретарынга, редакторунга 1976 чылга чедир ажылдадым. Оон соонда Тываның ном үндүрер чериниң улуг редакторунга. Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң литература талазы-биле консультантызынга ажылдап турдум. 1989 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазынга соңгуткаш, 1992 чылдың майга чедир ажылдап турумда, Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министринге томуйлаан.

— Силер допчу-намдарыңарны кончуг кысказы-биле таныштырдыңар. Чогаал талазы-биле ажыл-чорудулгаңар дугайында чүнү-даа чугаалавадыңар. Орта мындыг чүүлдерни немеп кагза ажырбас боор. Чогаал ажылын 1964 чылдан эгелээш, оон бээр 14 номнуң автору болдуңар. Силерниң чамдык чогаалдарыңарны орус, украин, белорус, казах, моол, хакас, алтай болгаш өске-даа дылдарда очулдургаш, парлаан. Украинаның Ровно облазының Микола Махсися аттыг шаңналының болгаш литература талазы-биле Тываның Күрүне шаңналының лауреаттары болуп турар-дыр силер.

— Ийе, ындыг чүве, ону айтырга-ла четчир.

— Парлалга болгаш информация министерствозу чаа тургустунган болганда, оон ажыл-чорудулгазының болгаш сорулгаларының дугайында чон билип алырын күзеп турар. Орта хамаарыштыр кыска тайылбырдан берип көрүңерем, Александр Александрович.

— Бо, шынап-ла, чаа министерство болур. Россия Федерациязының составында республикалардан Тывага бир дугаар ол тургустунган. Ындыг болганы-биле оон структуразы, ажыл-чорудулгазы, сорулгалары кандыг болурунун дугайында саавырны ажылдап кылыры элээн бергелерге таварышкан. Ынчалза-даа ону бодувустуң күжүвүс-биле ажылдап кылган бис, ону Тыва Республиканың Чазаа бадылаан. Ол саавырны ёзугаар алырга, мындыг: бо министерствонуң ажыл-чорудулгазы Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга база Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунга чагыртыр. Республика, район солуннарының, телевидение болгаш радиодамчыдылга күрүне компаниязының, ном үндүрер чериниң, республика типографиязының, «Тываа ном» деп акционер ниитилелиниң, «Улуг Хем» журналдың ажыл-чорудулгазын министерство удуртур болгаш углап баштап таарыштырар хүлээлгелиг. Оон аңгыда, министерство бодунуң ажыл-чорудулгазында «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун, Тыва Республиканың бот-догуннаан күрүнезиниң дугайында Угулгазын үүлгедүлгежин болдуруп ажылдаар.

Бодунуң чагыргазында кирип турар организацияларның, бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазын хоогуналыг удуртуп башкарары-биле коллегияны министерствода тургускан. Оон составында министр, оон оралакчылары, кол тускай эртемниглер, биске хамааржыр организациялар удуртукчулары кирип турар. Коллегияның хуралдарынга парлалга болгаш массалыг информацияның чепсектеринге хамаарышкан чугула айтырыгларны чугаалажыр. Оон хүлээп алган шиитпирлерин министерствонуң, орта хамааржыр организацияларның, бүдүрүлгелерниң аппараттары күүседири албан болур.

— Тыва Республиканың Чазааның доктаалының бешки чүүлүнде Парлалга болгаш информация министерствозунуң ажыл-чорудулгазының база сорулгаларының дугайында бижип тургаш, массалыг информацияның чепсектерин бүрүткээни шын эвес болганының дугайында херечилелдерни күш чок деп көөрүнүң, оларның ажыл-чорудулгазын хоруур болгаш соксадырының дугайында билдириишкинни судка кирип болур деп айыткан-дыр. Ажыл-чорудулгаңарны оон эгелээр силер бе?

— Чок, бистиң министерствонуң кол ажыл-чорудулгазы кезедиини азы аалакы эвес болуп турар. Доктаалдың бо чүүлүнде чугаа болза, кажан үндүрүлге чери (солун азы телевидение, радио) кандыг-бир чылдаган-биле адын азы тургузукчузун солаан, эргежок чугула катан бүрүткедиринден ойталаан таварылга дугайында болуп турар.

Солуннар редакторлары Доктаалдың ол чүүлүнден корткан херээ чок, чүге дээрге бистиң Тываның бүгү солуннары амгы күрүне тургузуун хоойлу-дүрүм ёзугаар барымдаалап көрүп турар болгай.

Ам албадаашкын чок, редакция бүрүзү боду арыныг болгаш саавал, бодалдыг турар, кижилерни, оларның албан-дужаалын барымдаалавайн чөптүг, шын шүгүмчүлелди кылыр ужурлуг. Редакцияның бодунуң бодалы, санал оналы хөй-ниитиниң ужур-дузалыг болур. Редакция коллективи бүрүзү болза, хамык чүүлдү мөөңнээн кол төп-тур, ол ниитилелдиң хөгжүлдезиниң кол угланыышкынын илередир ужурлуг. Редакцияның угланыышкыны, оон арны килдис бүрүзүнге көргүстүнген турары албан. Ам дээрезинде ындыг профессионал, тодаргай арынныг редакциялардан көрбейн тур мен. Чазактың ажылының дугайында отчёттарны, репортаждарны, факт-барымдааларны тайылбырлааның номчуп тур мен. Бистиң солуннарывыстың чогаадыкчы чоруу көвүдээр ужурлуг. Хандыр анализтеп бижээн чүүлдер, материалдар ховар үнүп турар. Бистиң авторитеттиг ийи солунувустуң («Шын», «Тувинская правда»), телевидение болгаш радиодамчыдылга компаниявыстың штаттыг политика база экономика талазы-биле тайылбырлакчылары мынчага чедир чок. Шак ындыг ажылды кылып шыдаар тускай белеткелдиг кижилер чок болуп турар. Бо дээрге бистиң кадрлар белеткээр талазы-биле четпес ажылывыстың уржуу-дур. Редакцияларга аныяк, ханы билиглиг, чаа чогаадыкчы бодалдарлыг кижилер ажылдаар ужурлуг. Хоочун мергежилдиг кадрлар херек чок дивейн тур мен. Аныяктар-биле каттышкан, байлак дуржулгалыг хоочуннар бир деминиг ажылдаар апаар. Кадрлар талазы-биле районнар солуннары эң-не сергедеп турар.

Министерство моон соңгаар бедик мергежилдиг кадрларны өөредип, белеткээрин ажыл-чорудулгазының кол сорулгаларының бирээзи кылдыр санап турар. Чүгле журналистер эвес, типографияга, ном үндүрер черге бедик мергежилдиг кадрлар херегледдиниң келген.

— Бо албан-дужаалга чоокта чаа ажылдап кирген-даа болзуңарза, республиканың массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын элээн анализтеп, кандыг айтырыгларже кичээнгейни салырын тодарадып алган-дыр силер. Оларның ажылын амгы үениң негелдезинге дүүштүр чаартырынга ол идиги бээр деп бодап-тур мен.

— Амдыызында ынчаар чугаалаары арай-ла эрте боор. Мону чүгле ажыл херектиң эге базымы кылдыр саназа эки. Редакция коллективтериниң ажыл-чорудулгазын ам-даа ханы өөренип көөр, анализтээр, четпестерин илередир, ону эдип алырда, чүнү кылырын тодарадыр апаар. Оон соонда редакцияларның журналистери-биле ужуражып, ажыт-чажыт чокка чугааны кылыр бодап турар мен.

— Ном үндүрер чериниң ажылының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ажыы-биле чугаалаарга, үндүрүп турар номнарның каастталгазы четпес, ында тыва национал утка-шынар, чаңчылдар илереттинмээн болуп турар. Бисте ону кылыр мергежилдиг чурукчулар чок. Өңнүг чуруктарлыг номнар кылырывыста чурттуп өске девискээрлерде, Казахстанда, Татарияда чурукчуларга чагып кылдырып турар бис. Моон соңгаар ол берге байдалдан үнери-биле Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырынга номнар каастап, чуруур чурукчулар белеткээр тускай бөлүктү ажыдарының дугайында Культура министерствозу-биле чугаалажып турар бис. Оон соонда оларны полиграфия институттарынче өөредип чорудар. Чаа типографияны ажыглалга киирген соонда, номнарны кылырының шынары үндезини-биле экижиир. Ындыг болганы-биле номнарны эки каастап, чуруур мергежилдиг чурукчулар херек болу берген.

Ном үндүрер чер чогаалчыларның күш-ажылын шоолуг үнелевейн турар. Эвээш гонорар төлеп берип келген. Ол ышкаш солуннарга материал бижээн авторлар анаа хамааржыр. Ону көвүдедир дугайында айтырыгны кодуруп турар бис.

— Министерствонуң организацияларының, бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының социал камгалалын күштелдирер талазы-биле кандыг хемчеглерни алыр бодап турар силер, Александр Александрович?

— Бо айтырыгны эң-не чугулага көрүп турар бис. Журналистерниң, типографияның, ном садыгның ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга, камгалаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш доктаамал сагыш салыр бис. Кажан таарымчалыг байдалды тургускаш, олардан чүгле эки ажылдаарын, шынарлыг продукция бээрин негээр апаар. Оон аңгыда, Тыва Республиканың Парлалга фондузун тургузары кол дугуп турар. Ол фонд болза бистиң ажылдакчыларывыстың амыдырал-чуртталгазын экижидер херекке бодунуң салдарын чедирер.

Ол ышкаш бистиң министерствонуң ажылдакчыларының саны көвүдеп турары-биле чергелештир парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди (культура ажылдакчыларындан аңгылаар) тургузарын саналдаар бодап турар бис. Ынчан социал камгалал айтырыын шиитпирлээринге элээн таарымчалыг байдал тургустунар апаар.

— Силерниң министерство акционер ниитилелдерин, ассоциациялар, биржалар, фондулар, бизнесменнер школаларын тургузарынга киржирин министерствонуң саавырында айыткан-дыр. Орта хамаарыштыр каш состен чугаалап бериңерем.

— Массалыг информацияның бүгү чепсектери бодунуң номчукчуларынга, радиодыңнакчыларынга, телекөрүкчүлеринге экономиктиг реформаның ужур-утказын чединигир-биле тайылбырлаар ужурлуг. Ындыг-даа болза, масса чоннуң кол кезии эвес, харын чамдык журналистер безин рынок экономиказының айтырыгларын кошкак билир. Бистер боттарывыс экономиктиг реформаны пропагандалаар, боттарывыс ону өөренир, экономика хоойлу-дүрүмүн ёзугаар бодаар, бодувустуң хөреңгивисти санап билир ужурлуг бис. Күрүнедеи эвээш эвес акша-хөреңгини бистиң министерствонуң организациялары, бүдүрүлгелери ап турар болгай. Оон чамдыызын дүрттаары-биле акша-көпеек ажылдап алырынга боттарывыс өөренип алырының үе негеп келген-дир.

Маңаа харылзаа албан черлери-биле аравыста кады ажылдажылгавыс дугайында чугаалаар бодадым. Массалыг

(Уламчызы 2-ги арында).

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчикте «Хөндергей» совхозтуң хойжузу, маадыр ие Тамара Сарыг-ооловна Салчак мал ажылын хөгжүдеринге хөй чылдарда шалыпчы үлүүн киирип келген.

Эрткен хүннерде ол өөнүң ээзи Салчак Чүлдүмович Калдар-оол-биле кады Хөндергей бажының тайгазынга үш чүс ажыг хойларын боттааннап кадарган келген.

Өхемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

• • •

• • •

Чагаалардан одуруглар

ЧҮҮ КЫЗА БЕРГЕНИЛ?

Бистиң республиканың чамдык черлер аттарын өскертип, утка чок аттар-биле солуп каапкан. Эрте-бурунгудан бээр тыва найысылалдың турар черин Хем-Белдири деп адаар турган-дыр. Оон Белоцарск диже берген, кызыл түк, кызыл шериг, кызыл октябрь деп сөстер тыптып келирге, хоорайны Кызыл диже берген. Хем-Белдиринде чүү кыза бергенил? Кижи бодаарга, «кызыл хан»-даа дээн утказыг. Бир-тээ, эрткен төөгүвүстү шыны-биле катап сагтеп эгелээн болганывыста, Кызыл деп атты солааш, Хем-Белдири деп адын катап эгидер болза эки.

Михаил ШҮР-ООЛ.
Хоочун юрист.

ШЫН ШИИТКЕН

Дээди Советтиң эрге-хоойлу политиказының комитеди «Шын» солунга үнген «Херектиң болган байдалы» деп чүүлге хамаарыштыр хыналданы чоруткан болгаш Чөөн-Хемчик улус судунуң үндүрген шииткелин шын деп көрген. Хамааты С-Д. Ч. Ховалыгның шииткелинде оон кылган кемниг херээниң характерин болгаш хөй-ниитиге ондактыын барымдаага алган. Херек аар-даа болган, оон-биле чергелештир ону кылырынга байдалдарнын ынчаар түргүзүнүп келгенин суд өөренип көрген. Ховалыгның кылган херээ РСФСР-ниң КХ-зиниң 108 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле шын көрдүнген болгаш шииткелди ол хевээр арттырган.

Николай ОНДАР.
ТР-ның Дээди Совединиң эрге-хоойлу политиказының комитет даргазы.

БО-ЛА КӨРҮП БОЛУР

Араганы боттары кылыр чорукту болдурбас дугайында доктаалдарны деткип турар мен. 85 чылда арагалаашкынга удур доктаал үнген соонда, арага ишпес чорук дээш демисел калбарган турду. Улустуң ажыл кылыры экижээн, кортуу чаагай чанчылдың үревейн 35 хуу эвээжеп-даа турду.

Ам Чадаана хоорайда эзирик чоруур кижилерни бо-ла көрүп болур апарды. Чамдыкта харын кижи олардан баш сугар чер тыппастай бээр-дир. Эзириктер сергедир черлерже ам оларны колдуунда албастаан. Чадааның шагдаалары дүне када кудумчуларга, ылангыя кыдыг-кыйыг черлерге рейд кылбастаан. Кедээ Советтерде арагалаашкынга удур комиссиялар ажыл чорутпастаан, арагачылар көвүдеп-ле турар.

Дувензей ШОЙДАР.

ООРЛАШПААЛЫ

Майның 12-ден 13-че дүнезинде бистиң суурдан Тываже 8 баш аът оорлай берген. Оок бирээзи — мээң аъдым. Оглум-биле ол аътты арай деп садып алган улус бис. 3 харлыг шилги аът чүве.

Бистиң өг-бүле Тывадан келген улусту кажан-даа томудадып көрбээн, кончуг соокта изиг шайны кудуп, аъш-чемни салып чораан. Ынчангаш кады-кожаларнын бо чаагай чанчылдың үрегдевейн бот-боттарывысты оорлашпайн чурттаалыңар. Аъдымны эгидип бээр көрүңер.

Тамара ВЫСОЦКИХ.
Ус суур.

АЖЫГЛААЙ-ЛА

«Эне созу» дээр солуннуң адынга хамаарыштыр маргылдаа болуп турду. Мен бодаарымга, ол чыскалаткан ат болганда мында багай чүве чок хире. Ол хевээр чүге ажыглап болбас ден. Ынчангаш «эне» деп сөс тыва дылда бар деп бодаар мен.

Соскур-оол СААЯ.
Бүрен-Аксы суур.

ДАРГАЛАР КАЙДАЛ?

Ам шупту чүве ээ курут калган-даа ышкаш. Чүзе-даа баштап айтып турар дарга чок. Бистиң Шагаан-Арыгда хлебти каш-даа акша-биле садып турар, ону хынаар турар кижи чок болган. Столоваяда база кижи чиптер орта чем чок. Мындыг туда даргалар та чүнү көрүп турар?

Чаш-оол КУЖУГЕТ.
Шагаан-Арыг хоорай.

БОДАЛДАР БОДАРАЗЫН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

информацияның чепсектериниң дугайында Россия Федерациязының Хоойлузунда редакция болгаш ном үндүрер чер бүрүзү үндүрген продукцияларын канчаарын боттары билирин айыткан. Херек кырында алырга, бистиң продукцияларывысты өске улустар бажын билип турар. Солун чагыдылгазынга, тарадылгазынга, чедиринге-зинге саазынга типография чарыгдалдарынга канчаар-даа важок хөй херекселди чарыгдап турар бис. Шала харжызы-биле чугаалаарга, бисти үптеп турарлар көвүдээн. Харылзаа ажылдакчыларынга, тарадыкчыларга ажылды бис берип турар болганывыста, бодувустуң негелдевисти чүге түргүзүп болбас бис? Манаа хамаарыштыр иделиг чугаалажышкынны амгы үеде чорудуп, бүгү редакцияларның чарыгдалдар сметазын кылып турар. Ол доостурга, харылзаа ажылдакчыларынга барып сүмележип, дугуржур бис. Харылзаа солуннарны чедирерин харылзазын, солун чагыдылгазын, ону тарадырын редакциялар боттары кылзын. Моон соңгаар солуннарны номчукчуларга чедирериниң шилиникиниң албан черин түргүзар дугайында айтырыгны өөренип көөр, ындыг механизмни ажылдап кылыр.

Министерство солуннарның болгаш бүгү массалыг информацияның чепсектериниң ажыл-чорудулгазын камгалаарынче угланган хемчеглерни ап эгелээн. Көпеек бүрүзү кайнаар чарыгдаттынып турарын, ол чүнүң биле эгиттинип турарын сиңээр үе келген. Бир эвес бис бо бүгүнү экономика талазы-биле эки санап албайн, чүгле боттарывыстың профессионал мергежилинвисти көөр болзувусса, бистиң амыдыралывыс ядыы түренги болур. Экономика биле кадр айтырыын кайызын даа чугулага көөр, кады шиитпирлээри ажыктыг.

— Массалыг информацияның чепсектериниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузун түргүзар талазы-биле чугаа республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар черинге турган чүве болгай. Ону ам канчаар көрүп турарыл?

— Тыва Республиканың ... дугайында Угуулгага дүүштүр массалыг информацияның чепсектериниң дугайында Тыва Республиканың бодунуң Хоойлузунуң ... ажылдап кылыр. Ону бадылаттарга, ол бүгүдеге ажылдаар апаар. Ол документини түргүзүп, чогаадырынга, журналистер боттары саналдарын киирер. Бүгү редакцияның коллективтерни бо ажылче хаара тудар бис. Ол Хоойлуга үндезилеп алгаш, министерствонуң чанынга Парламенттиң хоруунуң камгалаар талазы-биле республика инспекциязын түргүзүп ап болур бис. Амгы үеде Тывада ажылдап турар күрүнениң девискээр ... инспекциязының ажыл-чорудулгазы өлче шилчий бээр.

Мындыг бодал бары чажыр байн немеп каайн. Тываның күрүнениң информация бюрозун түргүзарынга херегтээр акша-херекселди дилээр саналды Чазакка киирери бодап турар бис. Бүгү-ле албан информациялары ону дамчыштыр эртер апаар. Шак мындыг төп чокта бистиң республикада политиктиг, экономиктиг байдал дугайында шын эвес медээлерни Россия Федерациязынга болгаш өске-даа чурттарга дамчыдып турар-дыр. Июль 26-да «Останкинодан» дамчыдылганы көрүп, дыңнаан боор силер. Кым-бир кижи шак ындыг меге медээни моон берген-дир. Бодап көөрге, республикада националдар арасында байдалды баксырадыр бүрүү үзелдиг чамдык улустар бар-дыр. Шак ындыг үүлгедиглерни чаныылдырарынга республиканың информация бюрозу түргүзары биче эвес ужурлуг деп санап турар бис.

— Александр Александрович, ам кандыг саналдар, бодалдар чугаалаксап тур силер?

— Бирээде, сөс дугайында чугаалап көрейн. Мен колдуунда бүгү назынымда сөс-биле ажылдап келдим. Сөс дээрге эң-не куштуг чепсек, ону атом-нуг бомбадан-даа артык сур күчүлүг деп болур. Ону канчаар өптүг ажыглаарын кончуг эки билир херек. Факт-барымдаа бүрүзүнүң артында дириг кижи бар деп чүвени утпас. Хамыктың мурнунда, эки-даа, багай-даа болза кижи, оон амы-нүүрүнүң дугайында бодаар оон кончуг кичээнгейлиг болур ужурлуг бис. Чамдыкта кижини бак сөглеп, сеткил сагыжын хомудадып кааптар болгай. Шак ындыг бак чүвени черле кылып болбас. Кандыг-даа аар кем-херекти үүлгеткен кижи судка бодунуң ... Мону чугаалап турар ужурум мындыг. Бистиң республикада хөй националдыг улустарның ... чурттап ажылдап турар оларның бирээзиниң дугайында шыгыс-ла багай сөстү солунга бижиптер, радиога дамчыдыптар болза, ол эки чүвеге чедирбес.

«Күш төлү кажа-даа ужар, кижи төлү кажа-даа чоруур» деп тыва улустуң мерген угаанныг үлегер чугаазы бар. Мында националдар арасында харылзаага хамаарыштыр ... илереттинген. Националдар арасында харылзааны ... чогумчалыг болдурар херекке солуннар, радио, телевидение болгаш министерство улуг рольду ойнаар ужурлуг. Бо талазы-биле хөй-ниитиниң бодалдарын, саналдарын түргүзаар, байдалды анализтээр, ... бээр сорулгалыг бис. Моон алырга, улуг харысалга бисте онаажып турар-дыр.

Ийиде, «Шын» солунга хоочун журналистер «Тыва Республиканың улустуң журнализи» азы «Тыва Республиканың алдарлыг журнализи» деп хүндүлүг аттарны түргүзар дугайында бижээн болгай. Анаа хамаарыштыр бодалдарым мындыг. «Тыва Республиканың парламентизиниң алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты түргүзары дыка таарымчалыг хире. Чүге дээрге ол атты журналистерге, ном үндүрер черниң, типографияның ажылдакчыларынга тыпсып болур.

— Типография түрүү кайы хире чорып турарын чон сонуургаар чүве болгай. Канчап ол ажылдаага киргенил?

— Республиканың типографиязының тудуу көрүне ужурзуглыг тудуг болуп турар. Ол объектиниң тудуун дүргедедиринче республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазак кичээнгейин салып келгенинден тудуг-монтаж ажылдары бо хүннерде чорут турар. Бо тудуг 1994 чылда ажылдаага кирер. Ынчан бистиң солуннар, номнар бодап үндүреринге бергедээшкиннерниң дугайында айтырыг турбас болур. Чүгле эки шынарлыг, хөй продукциялар ажылды чонга бере бээр бис. Өөтэ календарларны, альбомнарны, блокноттарны болгаш өске-даа чонга эргежок чүүлдер культура барааннарын бүдүрер. Оон аңгыда ... саазын артынчыларын ... кады ажылдаар бүтүрүлгени түргүзар бодал бар. Бистиң саналдарывысты Чазак деткиир боор деп бодаар мен.

— Чогаалчы кижи болгай силер. Бо албан-дужаал чогаадыкчы ажыл-чорудулгага шаптыктай бербес ирги бе деп чамдык улус карапыр турар. Силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Мурнунда-даа, ам-даа хүндүскү үеде чүгле албан херээм кылып турар мен. Чогаалдарымны бижиирде, чүгле дүне ажылдаары чанчыл болу берген. Мээң бо кирген ажылым чогаадыкчы ажылымга кандыг-даа шаптык ужураштырбайн турар. Чазак хуралдарынга олуржуп, улуг дужаалдыг даргалар-биле чугаалажып сүмележирге, мурнунда мээң билбейн чорааным амыдыралдың билдинмес талалары, солун бодалдар, чаа чүүлдер немежип турар. Хүн бүрүде-ле чаа ажылдыышкын болуп турар деп чугаалап болур. Бо бүгү мээң чогаадыкчы ажылымга шаптыктаар хамааныч, деткимче болуп турар. Улуг эрге-дужаалдыг даргаларны шүгүмчүлээринге ынак чораан кижи мен. Оларның-биле ажылдай бергеш, дыка хөй чүүлдерни көрдүм, билдим, олардан өөренип ап тур мен. Даргалар дыка-ла хөй ажылды кылып турар-дыр. Бо дээрге ажылдаар шагынын кызыгаары безин чок, социал камгалал чок кижилер деп билдим. Чамдык даргалар оралакчы президент А. А. Мельниковту өөтэ хамаарыштырап мен, ай-айы-биле бистиң республиканың экономиказынга, ... хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээри-биле сургакчылап чоруптар-дыр. Олар ай-айы-биле өг-бүлезин-даа, ... көрбестер-дир. Оларның кылып турар ажылы эвээш эвес. Четпестерин чок дивейн тур мен. Ол хире ... турза-ла, чамдык кижилер кылган ажылын чок дээш шүгүмчүлээри ... чок-тур.

Министерствонуң ажыл чорудулгазын экижидеринге хамаарышкан бодалдар, планнар хөй болуп турар-дыр, ону чедишкиннинң боттандырары чүгле бистен, удурткулардан эвес, бистиң чагыргавыста коллективтериниң бир демниг ажыл-ижи шиитпирлиг рольду ойнаар.

— Александр Александрович, интервью бергениңер дээш өөрүп четтиргенимни илереткеш, ажыл-чорудулгаңарга чедиишкиннерни күзедим.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

ОРАЙ МИННИИШКИН

(Хууда чуртталгадан каш сөс)

Алдан харже дегий бердим, а демги кадай — кады кырааным турган болза, оон назыны база ол-ла хире чүве. Үжен чылды, эки-багай-даа болза, кады чурттап эрттирдивис. Чыргалдыг-ла чурттап чордум ийин. Кадайым хөөкүй, неделе-биле демей, оорга хөндүрбес ажылдап чорду. Аргажок аарып турарга безин, хамык ажылды бодун кылыр турду. Мээң тенек бажымга анаа дузалажыптар деп бодал кирбес-даа чорду ийин.

Ажыл-агыйынга четтикпишаан, уруувусту колдуунда ол өстүрду, кижизитти. Кылбас чүвези чок кужурум-не болгай: ногаа, мөөгү дузап, кат вареньелеп, огородка чаасхаан ажылдап, кыпка шык белеткенип алыр чүве. Сөөлгү үеде кадым улам баксыраш, пенсияга алган. Оон эгелеп мээң анаа чеме-далаш-даа улгаткан, каржы-дажыгайым-даа кедерээн. Бодумнун-на үүлгедиглеримден бодум дезээн, хоюк-хоюк-биле бажынга барбайн баар мен. Херек чок чүве дээш, анаа холум-будум-даа чеде бээр турган.

Эш-өөрүм аразынга төөкүп кадайымны дорамчылап эки бак сөглеп, харын-даа оон дугайында басналар чогаадыр алгаш, оларга номчуп берип, улус каттыртып, анаа бодум өөрүп чордум. Бодумнун мелегей үүлгедиглеримни оон-биле агартыныр. Кадайымны дорамчылап чорааным ам кээп миннип орар-дыр мен. Өөрлеримниң: «Ындыг кижи-биле канчап чурттап чоруур кижи сен?» — дээн айтырыы мени улам-на кадайымга удур тевиг хөвүтүрүп кээр. Ол хамаанчок, бодумнуң харылзажып турганым ... бажыным адрезин, телефонумнуң дугаарын айтып бергеш, кадайымче долгадып, ону дорамчылап сөглээр сөстерни оларга айтып берип чордум. Чүү-даа чүве өйлүг, хемчээлдиг. Ханымның базышкыны улуг, чүрээ «балыг» аавазы мээң ындыг каржы, хээргээр, четтирдым дээр сеткил чок аажылаашкыннарымга шыдашпайн барган. Аавазының соонда, ажыр-ужурге алыскан, мээң өөдежок сеткилимни билир чаңгыс урууум менче ээлбейн барган.

Кадайым «кызыл-дустап» чоруй баарга, аныяк кадай ап алдым. Ийи ай эрткенде-ле ол мени «кырган хуна» деп адай берди. Болур-болбас черге-ле: «Ынай алу бер! Кижиге аар чүък болба!..» — дээр апарган. Бодумнуң-на бажыымга бодум артык кижи, өске кижи апардым. Бир катап ажылдан эрте чедип келгеш, аныяк кадайым өске кижи-биле удуп чыдырда тудуп алдым. Чүрээм шыдашпады. Инфаркт. Уруум даа, аныяк кадайым-даа эмнелгеге чыдырымда, чаңгыс-даа катап келбедилер. Чүнү тапып алганымга, ам ону ажаап ап чыдарымны ам кээп билип, миннип чыдыр мен. Аас-кежиимни бодум куруп, хөй чылдар дургузунда өг-бүле хоойлузунуң каржызы-биле үреп, амыдыралымны сандарадып алганым — бодум буруум. Ам кайы хире чурттаарым, билдинмес. Ынчалза-даа калган кадайым мурнунга кылып чораан частырыгларымны мөгем мурнунга миннип көрейн. Орай миннишкин дээш мени өршээп көрүңер!

Аныяк-даа, улуг-даа назылыг эр кижилерге чагыым: «Кандыг-даа болза, бодуңнуң кадайыңның камнап, кадагалап, хүндүлеп, оларга хир-чам дээспейн чоруңар. Кадай дээрге эр кижиниң бурганы-дыр! Бистиң аас-кежиивис, чыргалдыг кырыырывыс, ажы-төлүвүс, амыдыралывыс чүгле кадайларывыс ачызы-дыр, эшээр!»

Москва область чурттуг СЕМЕНОВТУҢ «Работница» журналга парлаткан чүүлүн башкы Раиса ЧУДАК очулдурган.

Амыдыралдың айтырыглары

ДЫҢНААНЫМНЫ БИЖИП ОР МЕН

Өртек-үнениң улгатканы, аъш-чем, херегсел ховарлаан берге үеде хамыктың мурнунда пенсияже үнген кижилерниң амыдыралы кызаңнаар боор чүве-дир. Курорттарже эмнедир, дыштаныышкын өртези үвези пенсия чижээнге ырасга дүүшпес апарган боорга, «Чедер» курортунга ажылдавышаан, дыштаныышкын алыр дээш, курорттуң хеме холезилээр черинге ажылдай берген мен.

Ам, каш хүннерде дыштанкынчылар, хемелеп турар черниң чанында хүнге ... ыдар джектер кырынга кээп чыткылапкаш, хүнге ... турганнар. ... бир ындыг хүннерниң бирээзинде аныяктар, хоочуннар колдуунда чаңнышкан аалы-биле ол деджектерни ээлеп алган. Оларның аразынга аар-саар оон баштап чугаалар ... хуннуң амыдыралчы айтырыгларынче шилчип, харын-даа ... кандыг турганын, бо хүннерде амыдырал-биле деңнеп, боттуг барымдааларны чижекке ап, ханы сайгарылгаже шилчий бергенин эскердим, кичээнгейимни олче угландырып, дыңнап чоруп-ла тур мен.

Чаа амыдыралга хамаарыштыр ... сагыш-сеткили, санал-сүмези чогуу кандыгыл деп айтырыг мени база солун апарган.

Анаа дыңнаанымның колдуун моон адаанда бижидим.

Чугааның кол угулдазы амгы амыдыралга таарзынмаңыы хомудалын илереткен. Бо хүннердеги амыдыралды чугаалашкаш, оон каш чылдар бурунгаар, ылангыя 80 чылдың эге үезинге деңнеп чугаалажыр болдулар.

Бо хүннерде өртег-үнениң кымыраар чок улгадын, амыдыралдың баксырап турарынга мунгараан хөөннерин илередип, эрге-чагырганың, удурткулардың, хүндүткелдиниң чавызаанын, ону ажыглап, чамдык кижилерниң ... турарын, корум-чурумнуң баксырааның, аныяктарның ажы-чаңының багай талаларже өскерилгениң дээш өске-даа чуртталгада ... эвес чүүлдерниң көвүдеп турарынга ... сеткил-сагыжының ... хомудап турарын эскердим. Бодум база анаа каттыжып ... турдум. Эң-не чидиг айтырыгларының бирээзи — бурунгаарлыг күш-ажыл кылып турар кижилерниң саныны кызырып турары. «Кандыг-даа кижилерниң чугаазын дыңнаптарга, чижээ садыг, ажык-кончаа дугайында чугаалажып ... чүве-дир» дээш ... турбайн болду.

Шынап-ла, харын, ажык-кончаа сүүрерийне ынак кижилер Саян артындан арага болгаш өске-даа барааннарны сөөртүп эккелгеш, оон өртээн ийи, үш катап улгаттырып садыглааш, оон хөй ажык-кончаа ап, оон биле хуузунда байып турар» дижип чугаалажырга, мен база чөпсүнүп, болдап-ла турдум. Ангор өшкү дүгү, адыг өдү, тооргу хини дээн чижектиг ховар херекселдерни чурт кызыгаарынга, харын-даа даштыкыже ундур садыглааш, оон хөй кончаа тып ап, байыыр чоруктарны кым дыңнаваан боор. Хуузунда олча-ажык сүргеш, ниитилелге ажыктыг ажыл кылбас чоруктар-биле демисел өшкен.

Дыштанкыннарының аразында чүү, таравның ажыл-агыйларын деткиир кижилер дыңналбады. Оларның-биле алырга, олар үүрмек, күрүнеге колхоз, совхозтар дег хөй продукт берип шыдавас, чүге дээрге олар күрүнеден күштүг техникалар садып алыр херен-гизи эвес. Техника чок болза, хөй ажыл кааа кылдынар боор, артынчылдыг арбын продукт бүдүрери берге болгай дижип чугаалажырын дыңнап, бодап орарга, шынаа-даа болгу дег.

Улусту демократиялыг ... база ... Ону ... ажыглап ... ужурлуг деп түннедилер. Ынчалза-даа бисте демократия хелүн эртир хажыдышкынларже шилчип, эрге-чагырганы удуртулганы ... шилчип, анархия болу бээр чоруктар барын хомудап чугаалаштылар.

Олар СЭКП-ниң дүжүргениңге база таарзынмас болдулар. Оон хүрээлеңинге эң-не мурнакчы ажылчыларны, идеялиг, ... интеллигенцияны хүлээп ап турган СЭКП Совет ниитилелдиң мурнакчы отряды турган дээрзин илередип, ол мурнакчы кижилерни ниитизи-биле бурунгаар ... шынчызы-биле бүрүү шаап партияның удуртулгазынга турган ийи-чангыс кижилерниң частырыгларынга сыдаап алгаш, ниитилелдиң башкарыкчы күжү бооп, чоннун амыдыралын экижидеринге улуг ужур-дузалыг бооп келген политиктиг организацияны дүжүрген кижилер эрте-даа орай-даа бол, ... чогуур торгаалды алыр ... бижип турганнарын дыңнап турдум.

Шынап-ла бодал көөрге башкарыкчы партия чокта корум-чурумнуң сандараары чүгле чижек эвес-тир. Чон аразында кижизидилге ажылы чок болганы-биле ... теде эки-даа, багай-даа ажылдап турар, корум-чурумнуг аалдап турар кижилерни томаартыптар чер чок болу бергени илдеп ышкажыл.

Хүннүң амыдыралында бо-ла бүгү бергелерге хамаарыштыр чугааның киржикчилериниң кижи бүрүзү мурнун былаажып, далаш-биле сагыш-сеткилин илередип, хомудалын улежир дээш ыызыдып орарларын көөрге-ле, амгы амыдыралга хамаарыштыр кижи бүрүзүнүң дүвүреп ... илдеп.

Улус ажыл-агыйының чамдык адырларында, ылангыя удуртулгада эрге-дужаалдыгларның болгаш чиновниктерниң ажык-орулгазының хемчээл-биле улгатканын база оон-моон келир ... саарылгачыларнын көвүдээнинден, национал база ажаалга банкыларында акша-көпеек чок болганы-биле чонңуң амыдыралының берге байдалдап улам-на чидиглениир турарынга ... чугаалажып болдулар. Ол хиреде чоннуң чогум-на ... болур малчыннар-ның, тараажыларның ажылының ... хевээр арткааныга хомудаан сагыш-сеткилин илередип, амыдыралда чөптүг эвес бергелерни чогум кажан, кымнар ... айтырыгы ...

Маңаа чамдык кижилер «Президент бодунуң оралакчыларын болгаш сайыттарын билдилии-биле башкарып, чонну бо түреңчиг амыдыралдан уштур ужурлуг кижи-дир ийин» дижирге, чамдыктары: «Президент сонгулдадар мурнунда чонга аазаан хөй аазааашкыннарын күүседип чадап турар» дижир база бар. Чамдыктары: «сессияларга депутаттарның шиитпирлээр айтырыглары-даа ийи» дижирге, «оларын ажыл-агый айтырыглары шиитпирлээр хамаанчок, аразында боттарының маргылдаазынга безин ... чедиштпейн турар улус ышкаш. Ындыг кижилер база бар болду.

Оон-баштак продукт-кыжырыг бодунуң уунда-ла ыйнаан, чонңуу амыдыралын ... кижи ...

Чон боттарының арасында херээ ... чоруур ... ажылы-биле чугаалажып, сагыш-сеткилин ... болгай. ... бижип орарым бо.

Ажаа МОНГУШ.
Пенсионер.

ЧАЙЫН

1

Хемчик арыы ногаарарды.
Хектер мында куккулашты.
Аккыр хадын ногаан бажын
Алдын сырга салбактады.
Теректерде моңургалар
Дештип, частып хөвеңнелди
Ай-дедир салгыннарга
Аккыр хар дег ужуктулар.

2

Хемчиктиң суу кылаштап ора
Хемелеп-ле чоруксанчызын.
Эреминче эллен шураан,
Эштип, ныыныып
туруксанчызын.
Хөлеге дег көжүп чоруур
Хөй-ле кара байлаңнары
Сугже пураан шерги
чемнеп,
Сула чаннап ойнап турлар.

3

Ногаан шыкка хевис
чаткаш,
Номчуттунуп хөлестендим.
Дээр шаары мени шыгаан
Дээлдиген веснинип тур.
Ужар, маңнаар, чайгы
шагда
Улуг чуртум чүзү чок дээр
Бажы ногаан маас келгеш,
Баллырымны тыңчып
каапты.

4

Кежээки хүн ашкалакта.
Херим иштин огородта.
Онуң доскан кежээ Чечек
Өгүвентеп суггарып тур
Үелешкен чаржалашкан
Үш-ле харлыг Салбаккайы
Шаажаңга сугну ускаш
Шагар-оътче кудуп-ла тур.

5

Сүүрүм чону дүне удаан
Сүггүр чаашкын шииледип
тур.
Чырыткылааш, кызып
кыныып,
Чыжырт-көңгүрт диңмиреп
тур.
Чаг... ... чайын!

Чаш-оол ОНДАР.

Тыва Республиканың Конституциязы

Төлевилелди чугаалажып тур бис

НЕМЕЛДЕЛЕР БОЛГАШ ЭДИЛГЕЛЕР АМ-ДАА БАР

Чер-черлерде Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелинге хамаарыштыр чугаалажыг сайгарылга калбаа-биле болбайн-даа турар болза, бо талазы-биле республиканың чурттакчылары бодалдарын, санал-оналын редакцияже болгаш Дээди Советче, Конституция төлевилелин ажылдап кылган авторлар бөлүүнче бижип турарлар. Дээди Советке келген кезек санал-бодалдарны нийти чоңга таныштырары күзенчиг деп санааш, оларны солун арнынга допчулай бээрин редакция шиитпирлээн.

Бай-Тайга район Советиниң даргазы Ч. Хертектиң ат салгаш чорутканы бижиинде мынча дээн: «Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин нийтизи-биле тодаргай, билдингир, кыска кылдыр тургусканын улус демдеглээн. Оон-биле чергелештир чоң ортузунга сайгарып, чугаалашканының түңнелинде дараазында немелделерни, эдилгелерни кижилер саналдап турар.

— Бирги эгениң дөрткү чүүлүнде чоннуң эрге-чагыргазын үш деп эргеге хуваап каан болганда, ол эрге-чагырганың дең эргелиг адырлалын ылап-ла дең шыдалдыг күчүлүг болдурар дизе, чүгле ТР-ның Дээди Советиниң чергезинге депутаттар санын кызырып, оларның профессионал деңнелин чугулалаар эвес, а кожуун, суму улус депутаттарының билдилиг, мергежилдиг болуруң база чугулалап, оларның санын ам 60 хүнде турарындан үш катап эвээш болур хемчээлге турарын Конституцияга шуут айытса эки.

— Күүсекчи эрге-чагырганы чоннуң соңгуп кааны Президент баштап турар. Ол ышкаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының төлээлерин база-ла чоң боду соңгуп турар. Ынчангаш бүгү-ле судтарның судьяларын база чоннуң соңгулдаларын таварыштыр депшитсе эки. Ынчангаш Конституцияның 93 чүүлүн «Бүгү-ле судтарның судьяларын, чаргы чарарынга чалаттырган судьялардан аңгыда, чоннуң дорт, чажыт бадылаашкыны-биле соңгуттурар» деп эдилгелиг кылыр болза эки.

Бирги эгеде 1 чүүлге хамаарыштыр Тыва Республика Россия Федерациязының составындан үнүп болур эргени Конституцияга база-ла дорт бижип айтыры чугула.

Чамдык улус, чижээ, Седип-оол Иргит, К. Оюн, Шара Шилимаа Федеративтиг керээге Тываның ат салганынга чөпшээрешпээнин илередип турарлар. Ынчангаш оларның бодалы-биле, Тываның Конституциязы холушкак эвес, арыг, ёзулуг тыва Конституция турар ужурлуг. Чагаазында олар мынча деп бижээн: «Тыва Республика тускайлан турбас болза, бистиң Президентивистиң үндүргени чарлыктарын өске нациялар херекке албас. Ол тускай хамаарышпас апарза, ынчан Тывада чурттап турар өске нациялар бистиң тыва чонувусту онзагай, чаагай көре бээр, бистер тыва черде тыва нация-биле кады чурттап чоруур улус-тур бис деп ындыг ханы медерел-биле бээр». Олар ол ышкаш 106 чүүлге тускай бот-догуннаан Тыва Республиканың кызыгаарын айтырын негеп турар.

Федеративтиг керээге ат салыышкынының дугайында бистиң солунга чырыдып турган, анаа беш депутат Дээди Советтиң сессиязының шиитпири-биле ат салгаш келген болгай. Үстүнде авторлар ук керээге ат салганын шын эвес деп көрүп, чөпшээрешпейн турар бис деп, ол талазы-биле Тываның референдумун эрттирбээн деп санап турарлар. Ынчалза-даа чоннуң бодунуң соңгуп алган депутаттарының сессиязы ол айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алыр эргелиг болгай. Оон аңгыда Федеративтиг керээде Россияның республика, край, область бүрүзү бот-тодараттынып болур эргелиин айтып каан. Азы өскээр чугаалаарга, Тыва Россиядан аңгыланган, боду тускайлан күрүне болуксаар болза, ооң ындыг эргези бар дээни ол. Ынчангаш Седип-оол Иргит, К. Оюн, Шара Шилимаа Федеративтиг керээни күш чок кылдыраарын негеп турары үндезин чок херек-дир.

Улус депутаттарының Тес-Хем район Советинге чоннуң киирип турган санал-оналдарын нийтилештирип көөрге мындыг:

Үшкү кезекте Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга органнарының системазының дугайында 8-ки эгениң нийти чүүлдеринде: 53 чүүлдүң ийи дөзевилелиниң бир дугаарын хүлээп алыр деп чамдык улус саналдаан. Ынчангаш ону мынчаар номчуур дээн: «Улус депутаттарының кожууннар, хоорайлар хуралдары Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчилерниң шиитпирлекчи органнары болур». Мааа «шиитпирлекчи» деп сөстү немээр.

Самагалдай суурда күш-ажылдың хоочуну Василий Сарбаанның саналдааны: 7 эге. Хамаатыларның хүлээлгелери. Мааа мындыг чүүлдү немеп киирер дээн: «Хамаатыларның амы-тынынга халдаар кемниг херек үүлгедир чорукка, чиижен садыг-саарылга чорудулгазынга удур кижи бүрүзү демисежир хүлээлгелиг».

Тес-Хемниң херелекчилер нийтилелиниң коллектив кежигүннериниң хуралындан кирген саналдар:

5 эге. Хамааты болуру. Оон 28 чүүлүнге мону киирер: «Тыва Республиканың хамаатылары республика девискээринге ынай-бээр кежер, чурттаар черин шилип алыр хостуг эргелиг».

Бистиң бодалывыс-биле, Конституцияны мындыг үүрмек чүүлдер-биле долдуруп турун бээр болза, оон хемчээли аажок улгадып, хөй катаптаашкынныг апаар хире. Чурттаарының хостуг эргелериниң дугайында дараазында — «Хамаатыларның эргелери» деп 6-гы эгеде киириттинген. Чижээ, 30 чүүлде мынча дээн: «Чурттаар эрге — кижи бүрүзүнүң чарылбас эргези, ону хоойлу камгалап турар. Оон амы-тыны, кадык-шылы, хуузунда хостуу болгаш айыыл чок чоруу күрүнениң камгалалында турар». Мооң-биле безин дыка хөй чүүлдерни сөглеп каан-дыр.

Олардан мындыг санал база кирген: 74 чүүлге Президенттиң албан-дужаалынга чаңгыс ол-ла кижини хуусаа чок, пенсия назынынга четкиже соңгуп болур, ону референдум-биле шиитпирлээр деп турарлар.

12 эге. Тус черниң бот-эргелери. 85 чүүлдүң бирги вариантызын хүлээп алыр дээн. 90 чүүлдүң ийиги вариантызын хүлээп алыр. Тус чер чагыргаларының даргаларын хуусаа айытпайн. Конституцияга болгаш хоойлуларга чөрүшпес чүүлдер кылган таварылгаларда хостаар.

Кежемзе херээниң дугайында хоойлулар хүлээп ап турар үеде бот-догуннаан Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг, социал байдалынга дугааттыр өлүрүп шиидер айалгалды херээр эрттирип ажылды чоннуң хөй кезии саналдап турар.

Тес-Хемниң АКМК-да улуг бухгалтер, район Советиниң улус депутаты Л. С. Бадарчы 9 эгениң 61 чүүлүнде Тыва Республиканың Дээди Хуралы 35 депутаттан тургустунар дээнинге, депутаттарның саны оон-даа көвей турарын өөренип көөр деп саналды берген.

Самагалдай ортумак школазында башкы, район Советиниң депутаты Г. Б. Намзырай V кезектиң 15 эгезинде 106 чүүлге Күрүне сүлдези. Күрүне тугу. Күрүне гимнин болгаш Күрүне дылын Тыва Республиканың Дээди Хуралы бадылаар кылдыр сүмелеп турар.

Район чагыргазының улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Д. К. Натсак 6 эгениң 39 чүүлүнге улаштыр «чамдык таварылгаларда өөредилге төлевирлиг болур» деп домакты немээрин саналдаан.

Бүрен кедээ Советиниң даргазының оралакчызы Е. И. Шербак 10-гу эгеде 79 чүүлге мындыг бижимелди немээрин дилээн: ТР-ның Президентизи албан-түлээлгезинден халажырын дилээрге, ону референдум-биле шиитпирлээр ол ышкаш Президент ажыл-чорудулгазының болгаш хадының дугайында илеткээр.

Референдум-на эрттирерин сөөлгү үеде саналдап турар болу берген бис. Ынчалза-даа чүве-ле бүрүзүн референдум-биле шиитпирлеп туруп бээр арга чок деп чүве билдингир.

Дараазында ол суму, арбан чагырыкчызы оон девискээринде албан организацияларның удурттукчуларын ажылындан хостаар дугайында айтырыгны үстүкү органнар мурнунга тургузуп болур деп чүүлдү киирерин саналдаан.

Туран хоорайдан Д. С. Серенов Тывага черни шуут сатпас дугайында Конституцияга тускай киирер деп саналдап турар. Ол төгүдеи элээн хөй чижектерни киирип, бо вектиң эгезинде Бий-Хемниң тываларын мал одарладыр чер чок калганын, ол эн черлерин соңгаартан кыштап келген орустар кара тразыда эжелеп алганын, ынаар малмаган киирбейн, оон-а-мойнун сый хап, ойладыпвар турганын сактып бижээн. Ол хылыныктен Октябрь хостады» дээн.

Оон ыңай Далай Самагалдайның саналдап турарыбиле алырга, хурал дээрге моол утказыг сөс, самалар хурал хуразан турар деп чугаалажыр турган, ынчангаш ында төре утказы чок шажын уткалыг. «Шаанда Танды 9 кожууннарның ноянары Оттук-Дашка чыглып келгеш, бүгү-ле херекти үзү шиидер турган. Ону Танды 9 кожууннарның улуг чыыжы дээр турган. «Чыыш» дээрге чазак-чагырга, хоойлу-дүрүмнү бодунда сиирип туар сөс. Ынчангаш Дээди Хурал эвес, а Дээди Чыыш дээ кандыгыл?» деп, ол чагаазында бижээн.

Чадаана хоорайның № 1 школазының хоочун башкызы А. Степанов база бодунуң саналдарын чорутуган. Ол кижизидилге херээнге ада-иениң улуг харыысалгазын онзалап шыйгаш, 52 чүүлге дараазында немелде киирери чугула деп көрүп турар: «Ада-ие бүрүзү азы оларны солуп турар кижилер келир үениң хамаатызын четпес кижизиткени болгаш өөреткенин дээш, чонунуң мурнунга күрүне харысалгазын хүлээнир».

Оонуу-биле, 7 эге «Хамаатыларның хүлээлгелеринде» күш-ажыл дугайында чүт-даа кирбээн. Хоочун башкы аңаа мындыг хевирлиг бижимел турарын саналдап турар: «Күш-ажыл — амыдыралдың дөзү. Ажыл четкен хамааты бүрүзү (ол өөренмейн турар болза) улуг ажыл-агыйның кайы-бир адырынга күш-ажылды албан кылган турар ужурлуг».

Черни арендага бээрин дугайында чугаалап турар 13 чүүлге ол «Тыва Республиканың хамаатызы болур эргелиг хамаатыга бээр» деп немелде турза кандыгыл деп саналдаан.

Ол ышкаш Тываның адыктарының дугайында саналдарын чамдык улус чорутан.

Нийтизи-биле Тываның Конституциязының төлевилелинге республиканың чурттакчылары сонуургалдыг бөлүп, санал-оналдарын берип турары кончуг эки. Ынчалза-даа чер-черлерге ам-даа албак сайгарылгаларны организастаары күзенчиг, сөөлгү база саналдарынарны ам-даа чорудуптар, эргим номчукчулар.

Чылдар болгаш кижилер

БИСТИҢ ЧЕР ЧУРТТУГ

Тыва Республиканың амгы үеде районнарының тус чер чагыргаларының даргаларын томуйлаары доозулган, ол дугайында солуннарга парлагылаан, радио, телевидениеге чарлап, кымнарны олуртканын дыңнаткан болгай. Бистиң Бай-Тайга районунуң күүсекчи комитедин дужургеш, орнунга район администрациязын (чагыргазын) тургускаш, даргазынга Наксыл-оол Чадамбаевич Ооржакты томуйлап олурткан. Ол ам районнуң бөгүнгү төөгүзүнде бир дугаар чагырыкчы албан-хүлээлгезинге томуйлаттырган кижи болуп турар.

Чеден бир чыл мурнунда, тодаргайлаарга, 1921 чылда Тыва Республиканың чагырыкчыларның эргезин узуткааш, хүлээлгезин күш чок болдургаш, арат чазаан тургусканын база билир бис. Ам база катап чагырга черлери тургустунуп, чагырыкчылар көстүп келди. Ол чүүл эки болза, эки-ле ыйнаан, а багай болза... Ону үе бисте көргүзе бээр.

Наксыл-оол Чадамбаевичиниң допчу намдарын номчукчуларга таныштырар болдай-дыр мен. Ол 1943 чылда төрүттүнген, төк дүшкен чери — Бай-Тайганың Тээли суур. Оон ада-иези шыырак ажылдап чораан улустарның бирээзи. Адазы Чадамба Хүрен-оолович Ооржак 1940 чылда бистиң Бай-Тайга мал эмчизи боор ажылдап келген. Оон соонда биске кожуун даргалай берди. Мен ону кончуг эки сактыр-дыр мен: ортумак дурт-сынныг, долу мага-боттуг, делгем эгиннерниг, аптара дег хөректиг, бажының дүгү болгаш карактарының кирбиктери хилиң дег кара, боду доора калбак, тырык кара дарга чүве. Бодунуң үезинде ол Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарынга улус белен шуулдүрбейн турган, кончуг-даа мөге кижи чүве. Алыс боду Мунгаш-Ак чурттуг. А Наксыл-оол адазын кончуг-даа дөзээн, ол кара олчаан кижи-ле-дир. Адазының оруун истеп, ам кожуун чагырыкчылай берген. Четпес чүвези — адазы дег хүрешпес болган.

Оон авазы Балыма Моңгуш Маадыр-оол кызы ам 75 харлыг, беш оол, кысты өстүрүп кижизиткен, амгы үеде Кызылда уругларының чанында чурттап олурар. Бодунуң үезинде Бай-Тайга, Тес-Хем кожууннарының комсомол райкомнарынга, дасык даргазынга дээш, оон-даа өске харысалгалыг ажылдарга улуун киирип чораан, республиканың мурнакчы хераажеңнериниң бирээзи-дир.

Чадамба Хүрен-ооловичиниң 1948 чылда бистиң райондан алгаш Тыва областың партия комитеди Тес-Хемче кожуун даргалап чорудупкан, аңаа база хүрештерге шүглүп, мөге дарганың атсураа неп тергей турган.

Бистиң чагырыкчывыстың ада-иезин таныштырарга мындыг-дыр. Наксыл-оолдуң чаш болгаш школачы үези ада-иезиниң чанынга, Самагалдайга эрткен. Ол школа дооскан соонда Улан-Удэ хоорайда кедээ ажыл-агый институдунуң зоотехния салбырынга өөренип кирген. Аңаа өөренип турда, шериг хүрээлеңинче келдирти берген. Шериг херээн аъштыг-чемниг, чараш хоорай Ташкентиге эрттирген.

Шериг албанының соонда, 1966 чылда дөмги институдунга катап өөренгеш, ону чедишкинниг доозуп, эртемден-зоотехник деп атты чедип алгаш, Тывазынга чедип келген. Чеден чылдың эгезинде ол Каа-Хем районнуң «Бүрен» совхозунга селекционер - зоотехниктеп, хой бригадирлеп, инек фермазын эргелекчилеп ажылдаан. Оон соонда Тес-Хем районнуң кедээ ажыл-агый эргелезинге кол зоотехник болуп турган.

1974 — 79 чылдарда Наксыл-оол Ооржак Тес-Хемниң Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозунга директорлап турган. А оон Бай-Тайгага келгеш, бистиң районнуң кедээ ажыл-агый эргелелин даргалай берген. 1990 чылда Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазынче үндүр депшиткен. Ам район чагыргазының даргазы апарганы бо.

Оон допчу намдарын улуска таныштырар бодааш, кыскасы-биле төгүдүм. Боду кончуг биче сеткилдиг даргазыравас, бөдүүн, чугаакыр кижи. Ынчангаш Наксыл-оол Чадамбаевич рыноктуң амгы берге үезинде районнуң чонун баштап алгаш, кызымак ажыл-иши-биле кижилерни хырныкдан аштатпайн, эктиндеи эдетпейн, эки шагга чедире бээр боор деп бүзүреэнишаан, аңаа йөрээл сөзүм салдым.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Кедээ бижикчи.
Бай-Тайга район.

ДЕСКЕННЕР

Калбак дайын чок, тайбың бо үеде дескеннер дугайында солуннарга хөй-биле бижип, радиога, телевидениеге дамчыдып турар. Төрээн болгаш чурттап өскен черинден дезип чоруру — коргунчуг салым-чол-дур. Канчап кижилер дезип чоруп турарыл? Бо дугайында допчу чүүлге тайылбырны бээрин редакцияның чогаадыкчы коллективи шиитпирлээн.

Бакудан, Ферганадан, Чаа Узенден кижилер — муң-муң кижилер ажы-төлүн алгаш, ам-даа дезип чоруп турар. А кажан кижилер дезип эгелээнден бээр барык үш чыл эрткен. Оң-оң муң кижилер сөөлгү үеде Мурнуу Осетиядан, Днестр чоогундан дезип эгелээн. Баштай кижилер национал-дар аразының бачыттыг чорулдазының уржуунда дезип чоруп турган.

Ам чүге дезип чоруп турарыл? Мурнуу Осетияда грузиннерниң болгаш осетин национал-дыг кижилерниң аразынга месилдежиишкиннерден кижилер дезип чоруп турар. Днестр хемниң чоогунда молдаватарның болгаш орус дылдыг чоннуң, коллуунда казактарның аразынга месилдежиишкиннерниң уржуунда тайбың чурттакчылар, бирги ээлчегде кырганнар, херээжейлер, чаштар өлүм-чидимге таваржып, төрээн болгаш өскен черлеринден, бажыңнарын ээн арттырып, дезип чоруп турар апарган.

Таджикистандан, Чечен Республикадан кижилер база дезип чоруп турар. Дескеннерниң саны чежел? Сөөлгү болгаш четче эвес медээлерни ёзугаар алырга, дүшкен Совет Эвилелиниң девискээринден Россияже угландыр дескеннерниң саны 3 миллион кижи чедип турар. Оларның салым-чолу дыка берге: каяа олар чурттаарыл, аъш-чемин, идик-хевин оларга кым бээрил? Россия күрүнезинден оларга материалдыг болгаш моральдыг деткимче көргүзериниң хоойлу-актызы амга чедир хүлээп алдынмаан. Дескеннер дугайында хоойлунуң ёзулуг төлевилели амга чедир ажылдап кылдынмаан. Россияда амгы үеде албан ёзузу-биле бүрүткеттинген болгаш хүлээп көргүнген дескеннерниң саны 320 муң четкен. Политиктиг болгаш социологтуг шинчилелдерниң ёзугаар алырга, 1992 чылдың төнчүзүнге чедир ам-даа 200 муң дескеннер немежир.

Дескен кижи деп албан ёзузу-биле демдеглеттинген кижи бүрүзүнге күш-ажыл төлевириниң адакгы хемчээли-биле, бирээр чугаалаарга, 960 рубль түңнүг пособиени хары угла бээр. Өртектер кедергей өскен бо берге үеде ол акша — хензиг дузаламчы-дыр. Материалдыг ындыг дузаламчыны дескеннерге бээр дугайында Россия Федерациязының Чазаанын доктаалы бар. Бо доктаалда кол четпес чүүл — чер-чер эрге-чагыргазынга шуут күүседир кылдыр дааспаан, а чүгле сүмелеп турар. Бир-тээ, чүгле сүмелеп турар болганда, дужуметсиг даргалар ол доктаалды күүсетпейн барып болур ышкажыл. Дескеннер дугайында ылаптыг хоойлужудулга актызы чок деп чүве олдур.

Дескеннер дугайында айтырыг кажан Совет Эвилели саңдарап эгелеп турда тывылган, а кажан ССРЭ саңдарап дүшкен соолунде, ук айтырыг улам чидиглээн. Кажан ССРЭ бүдүн турган үеде дескеннер айтырыы турбаан болгай.

(РосИТА—СЧТА).

АЯН-ЧОРУК БЕЛЕН ЭВЕС БОЛУР

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА-ның корр.). Россияның Чазак Даргазының оралакчызы Михаил Полторанин август 2-ден 8-ке чедир Японияже албан хуунун аян-чоруун кылыр. Чазакка чоок бөлүктерден РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге билдингенинден алырга, ол аян-чоруктуң кол сорулгазы — Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцинниң сентябрь айда деп планнааны Японияже аян-чоруун белеткээри.

Дипломаттыг бөлүктерде айтып турарын ёзугаар алыр болза, Ельцинниң аян-чоруу кончуг нарын байдалдыг болур. Ийи күрүнелерниң баштыңнарының кичээнгейлиин төвүнге Курил ортулуктарының айтырыглары албан үнүп келир. Японияга хамаарыштыр алырга, «соңгу девискээрлерниң» айтырыы ол чугаалажыышкыннарга кол айтырыг боор турар кандыг-даа таварылгада ол ону бноги черже идип үндүрер, азы чок болза ону бодап келир. Россияның талазы бо айтырыгга быжыг туруштуг болур база бар. Өскээр чугаалаарга, чугаалажыышкыннар бөдүүн эвес болгаш элээн үени негээр апаар.

Россияның парламентизинге бо айтырыг талазы-биле сайгарыышкыннар Токиога болур чугаалажыышкыннарны Россияның иштинде дыка янзы-бүрү манап турарын көргүскен. Ол сайгарылгалар россия-япон «доңну» чежериниң шын шиитпирлерин тыварынга Чазакка салдар чедиреринге парламентарийлер-даа, ИХМ-даа, шериг дужаалдыглар-даа чөпшээрешкен-даа болза, Россия биле Япония бо айтырыг талазы-биле хамык чүвени шиитпирлээр, бот-боттарынче базым кылыр ышкаш эвес, а Россияның парламентизи биле ИХМ олар ийи дугуржуп турар талалар ышкаш ындыг кылдыр көстүр аян бар.

Янзы-бүрү сеткиишкиннерни артынга каапкаш, бот-тут шиитпирлерни дарый хүлээп алырынга удурланып турарларының чамдык бодалдарын алырга мындыг. Депутаттарның чамдык кезии Борис Ельцинниң Токиоже аян-чоруу болгаш девискээрлер дугайында оон чугаалажыр чөпшээрежилгези ону президент эрге-дужаалдан дүжүрериңге-даа чедирип болур деп сөстү турар. Дипломаттарның бодап турары-биле, ындыг сезиглел бир эвес калбак хөй-нийтиге Япония-биле тайбың керээзиниң дугайында кандыг-даа чугаалажыышкыннарны россия черин бээринге дужуп бериишкин кылдыр ынчаар көре бээр болза, чүгле ынчан озалдыг. Ынчангаш депутаттар девискээрлер дугайында айтырыгның эрге-хоойлу, экономика, төөгү, шериг база мораль талазы-биле кандыг ужурлуг боор турарын боттарынга тодарадып алыры база ону соңгукчуларга шын тайылбырлаары негеттинип турар деп, дипломаттар сагындырып турар. Чижээ, юридиктиг шыыгы ёзу-биле ап көөр болза, мында кызыгаарларны эде көөрүнүң дугайында эвес, а кызыгаарны доктаадып тургузарының дугайында айтырыг туруп турар. Бо дугайын кижи мелерев билир. Бо бир ховар таварылга. Россияның чөөн кезээнге дайынның түннелдерин үндүртунмаан, ынчангаш ону таарыштыр шиитпирлээри эргежок чугула.

Шериг албан черлери база бир тускай турушту ээлээн. Демократтыг нийтилелге шериг кижилер политиканы тодаратпас ужурлуг деп чугаалап турза-даа, олар Ельцинниң таарыштырылганың беш үе-чадалыг планын деткээннер. Оон-биле чергелештир оларның талазындан мурнуу Курил ортулуктарындан шериглерни үндүрерин шегләэриң база негээн. Мааа база-ла дипломаттар боттарының билдилиг сөзүн чугаалаан: шериглерни үндүрерин Япония-биле дугуржулганың шутуму-биле эвес, өске чылдагааннардан боттандырып турар. Ынчаарга россия-япон «доңну» чежери Россияның национал айыыл чок чоруунуң эрге-ажыктарынга дүгжүр ужурлуг деп, олар база бадыткап турар. Чижээ, Россия ол талазы-биле чугаалажыышкыннарга чөпшээрежиикеш, чүгле япон таладан уткуй базымнарны эвес, а харын АКШ-тың талазындан ындыг хемчеглерни алырын күзээр апаар. Японнарның, оон эрткеш американнарның ындыг базымнарны кылырынга белениң чүгле чугаалажыышкыннарны чорудуп тура билип ап болур.

Кандыг-чүү-даа болза, РФ-ның Президентизиниң Японияже аян-чоруу болуру ам илдең. Чазакта-даа, Президент албаннарында-даа Токиога дээди деңнелге россия-япон планнаттынган ужуражылгага белеткел кидин түлүк чоруп турар.

МӨГЕН-БҮРЕН: биче ГЭС туттунар бе?

Моңгун-Тайганы тус черниң үндезин чурттакчылары шаанда Моңгун-Хайыракан деп адап чораан. «Тайга» деп сөстү та чүге кожуп каан чүве? Адаарга безин эпчок, сагышка аңчыг, оруссуг. Ол сөстү бадыткаар арга-эзим хамаанчок, электериңде шырыштан өске холуир-даа ыяш чок. Моңгун-Хайыракан азы Моңгун-Даг деп адаар болза кончуг дүгжүр. Моңгун ышкаш чайын-аңып чыдар мөңге меңги-биле шыптынган 4000 метр бедик даг-дыр. Мөккүлчек ак дагның эрээн меңгизинден эгезин ап судакталып, оккур-биле чаржып баткан Тоолайты, Кара-Белдер, Түрүг, Шегетейлер, Мугур деп хемнерниң уну дургаар балыктыг хөй-хөй хөлдер бар. Моңгун-Хайыраканның болгаш кожууннуң нийти девискээринде бойдустуң «Кызыл дептеринде» киир бижиттинген ирбиш, аргар, улар, тарбаган болгаш өске-даа аңнарның барын билбес кижи чок. Чели-Тей, оон чоок-казызы — даг кастарының чурттаарынга таарышкан чер.

Мааа баштай келген кижиниң хараанга илдигер чүве — суур-суур дагдар, хорумнар, хоолаан хат. Ногаа-чимис үнмес кадыг херзунгут, соок агаар-бойдус шиириндаа болза, бүгү Тывавыста дег мал ажыл-агыйлыг хүнге, хатка катан, шыдыраг тура-соруктуг улус чурттап турар. Амыдырал ырлыг-шоорлуг.

Чагчыкканы ёзугаар моон ынай Моңгун-Тайга деп бижик эгелээйн, Моңгун-Тайгага кайым-даа кижилер кээп турар. Туристер, альпинистер ээп, угдунмас чүктешкилин чанып турар. Олар ховар дээн эм оъттарны чыып алгаш, эктин өйзү-өйзү чүктеп, ужар-хемээ чулуруп алгаш, чанып турар. Чогаалчылар, чурукчулар чаа-даа чогаалдарының бижик алгаш, өөрүшкүмааныньылыг аъттанып турар.

Бо удаада Европаның төвүнде турар Швейцариядан келир хүндүлүг аалчыларны Моңгун-Тайга манап турган. Найысылал Кызылдан ужуп үнген күчүлүг вертолёт АН-2 деп четпес-барбас чери чок бөдүүн ужар-хемеден дүрген ужар болгаш, ийи-ле шак болгаш Мугур-Аксынга кээп хонупту.

Тоолчургу чугааларда кирген, «Бурган чайлаа» деп делегейде алдаржаан Швейцариядан албаның аян-чоруун кылган дээргилер вертолёттан дүшкеш, улус-биле мендилежиир уттупкан ышкаш, дээрже, дескиндир көрүп, кайгап турлар. Оларга өске делегейде келген ышкаш болган боор.

Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак Швейцарияга чоруп турган, кылган дугуржулгаларының боттанының эгелээшкиниң дириг херечизи бо.

Келген хүндүлүг аалчыларны таныштырайн: Швейцарияның Чазак кежигүнү, бөлүктүң удуртукчузу мистер Бреннер, Фрайбург республиказы Лозано хоорайның мэри. Чазак кежигүнү дээрги Контэ, Швейцарияның биче ГЭС-тер талазы-биле кол специализи Виллис. Оларны кедээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы Владимир Тумат-оолович Хемер-оол, тудуг министриниң хүлээлгезин күүседип турар Александр Дамдынович Моңгуш, Тыва Республиканың даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзаа тудар комитеттиң даргазы Игорь Иргитович Бадра үдел келгеннер. Делегацияны Моңгун-Тайга кожууннуң чагыргазының даргазы Шой-оол Иргитович Намы, оон оралакчызы Кержек-оол Иргекович Салчак чыыш-биле уткуп алган. Албан-херек кижилеринге үе-шак чүден-даа үнелиг, олар бирээн-даа халис үе эрттиребеди. Турган черинден дорт кудурлуп унеп, бичии-ле орук, калбаска-ла херге хонуп алыр күүтеп вертолёт бисти кедуруп алгаш, Моңгун-Хайыраканче углай ужуптту. Моңгун-Хайыраканның доккулчак ак кырын булут дуглап алган, мөңге меңгиниң чаны-биле, оон сыстып баткан хемнерниң, аң-мең маннашкан ханы оюктарның, балыы кара шаар дег хайнып чыдар Хиндиктиг-Хөлдүң, хөлдү долгандыр чайлап турар малчыннарының доңгайты каап каан, ак шаажан аяктар ышкаш, ак-ак өглериниң, даштан хойдуккан кодан-кодан хойларның, сарлыктарның кыры-биле ужуп ор бис. Европадан, Швейцариядан келген албан-херек кижилериниң чурук тыртар аппараттары шаккылаар.

Моңгун-Тайганың чаны-биле долгандыр ушкаш, Мөген-Бүрен бажы делгем сарыг ховуларны тавараш, талыгырда көстүп чыдар Даг-Алтайның дагларын көрбүшаан, Мөген-Бүрен хемниң иштин куду баткаш, Моолдуң карак четпес ховуларын көрбүшаан, Кызыл-Хая суурнуң адаанда хем иштинге кыштаг чанынга кээп хонуптувус.

Бичии ГЭС-ти тудар дээн хемниң ийи талазындан чалым-хаяга кыстырган кызаа черинге кээп доктаадывыс.

Дөрт чыл бурунгаар Мөген-Бүренге бичии ГЭС-ти тудар дугайында идеяны көдүрүп, кайыын-бээр четчип, суражып турган, Красноярск хоорайга төлевилел-смета документилерин кылдырткан В. Т. Хемер-оол тайылбырны берген. Төлээлер ол черни чурукка тырттырып, документилер-биле шуушту кылган. Сеткилинге таарышкан. Ийи вариантының келдиризин кончуг кичээнгейлиг көргеннер. Делегейниң 106 чурттарында мындыг ГЭС-терни тудуп турар улуг бизнестиг дүрген курлгалыг болгаш ГЭС-ти тудуп болурун бүзүреттилер. ГЭС-тиң хээлбээ 17 гектар черни ээлээр. 7 метр дурттуг плотинаның бедиги 11 метр болур. ГЭС ажыглалга кире бээрге ол девискээрде турар 3 кыштаглар суг адаанче кире бээр. Далайжыгааш тургустунар. «Мөген-Бүрен далайынга мөйтүледир эштип ойнаал», — деп, ырлашса хөөрем эвес. Боттуг амыдырал болур. 2 агрегаттыг ГЭС 500 киловат электри энергияны берип эгелээр. «Мөген-Бүрен» совхозу чырык-биле, чылыг-биле хандыртынар. ГЭС-ти тударынга тус черде элезин, дой, даш четчир, а чүгле цемент болгаш өске эргежок чугула материалдарны, дериг-херекселдерни сөөртүр. Оон бетинде оруктуг база таарымчалыг кылдыр кылыр. Ажыл-агый. Кезиинде барып Мөген-Бүрениң социал-экономиктиг хөгжүлдезинче улуг эргилде болур. Муң-муң акшалар чарыгдап, солчокка хемурдап сөөртпестээр. Электроэнергияны Моолдуң Мөгмө-рөн, Ногаан-Нур деп суурларынга дамчыдып, чарыгдалга дүүштүр чуну-даа эп болгай. Чаа далайга кадыргы өстүрүп, балык ажыл-агыйы эргеэлир чоп хөгжүдүп болбас деп!

Тыва Республиканың Чазаа, Президент бо вертолётту чартык миллион акша-биле төлевирлээш, Моңгун-Тайга, Кара-Хөл, Тожу, Күңгүртүгнуң дескиндир ужудуп, чоок дээш даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны тудуп эгелээринге көрүвес, деткивес арга чок! Швейцарияга Тыва банк ажылдап деп турары дыңнааш, чоргаарланып соору турдум.

Мугур-Аксынче чоп кээрге, Хиндиктиг-Хөлге балык артелинге доктаап, малчыннар-биле ужурашкан.

Хүндүлүг аалчыларны хүлээп алырынга белеткээн турлагга кээп хонуптувус. Аалчыларны доккулчак ак өгге киирип, аяк шай ижерниң ёзулалга кылган. Кожуун чагыргазының даргазы Ш. И. Намы кожууннуң ажыл-амыдыралын таныштырган. Хүндүлүг мистер Бреннер мынча деп чугаалады: «Бөгүн хууладаан хүн болду. Төрээн чуртувус Швейцарияда чанып келген, бажыңнарывыста ышкаш болдувус. Тыва, ылангыя Моңгүн-Тайга, Швейцария-биле дөмей-дир. Бойдуска хора чедирбейн чүнү-даа кылып болур. Өг-бүле бүрүзү хлеб быжырар пекарнялыг, станциялыг, черлиг болуру чугула. Черни эң-не камныг, хумагалыг ажыглаар. Ажыглал чок чер турбас болза эки. Хөгжүлдениң үндезини — электри энергиязы. Кол-ла чүве — кадрлар. Оларны өөредири чугула. ГЭС-ти тудуп турар үеде 5-6 специалист белеткээр. Дузалаарынга белен бис».

Даштыкы аалчыларга сыгыт, хөөмей, каргыраалы, тыва ырларны культура ажылдакчылары бараалгаткан. Ажыл-херек бүдүрүп чоруур делегация Кара-Хөлче ужуп чорупкан. Улуг ажыл-херектиң баштайгы дугуржулгазы чогумчалыг доозулган.

Бо бүгү харылзааларның эгезин салган бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак ам база бир даштыкы чурт — Вьетнамче аъттанып чоруткан. Чурттар аразынга экономиктиг харылзаалар, бот-боттарынга деткимче бээр кады ажылдажылга кандыг-даа политиктиг шуугаашкындан үнелиг, ажыктыг. Рынокче шилчип турар үеде саарылга, орлага, быжыг экономика-биле чугула, бурунгаар хөгжүлдени шапкынчылдар быра болур. «Россияның составындан үнер» деп хоозун, бодал чок алгы-кышкының оруунга материалдыг чүүлдү хөгжүдер дээш ажылдаар. Европаның, Азияның депшилгелиг чурттары-биле дем катчып алгаш, чурттуң экономиказын бэгжүдер чугула.

Тываның Чазааның, Президентиниң быжыг туружун, чаа эгелээшкиннерин изиг-биле деткип, ажыл-херекчи кижилер бооп тургустунаал!

Саая МАЙНАК.
Моңгун-Тайга район.

ЭРТЕМДЕННЕРНИҢ ЭЛЭЭДИЗИ

Тыва эртемденнерниң элээдизи ол, чаңгыс чер-чурттуум-биле чоокта бир хүн ужуражып, чугаалашкаш, назы-хары дөгүй бергенин, оон мугур алдан беш чыл бурунгаар ачам сугнуң кожазы арат кижиниң өг-бүлезинден өөренип чорупканын сактып ордум. Тандының Элегесте, Оңгажа хемниң бажынга ынчан үш аал кожа чайлаан. Оларның сүттааны, божа-хойтпаа элбек-ле турганнар.

Аалдарның улуузунуң чамдыктары Чыланныг, Хөлеш хемнерниң уннары болгаш өске-даа аргалар, эзимнер иштинден сигеннеп, өскелери аалда дүктерин хап, киизс салып, таразазын кезип, бастырарынга белеткел чай чок-ла турган. Ол аразында Хем-Белдириинден кожуун даргазы Оюн Сандый-оол Оңгажада аалдарны эргип, өглерге кирген. Араптаң ашак сутнуузунга баргаш, ол өгнүң ийи дугаар оглу Толгар-оолду Хем-Белдиринде пионер школазынга өөредири-биле шилип алган. Доораан чедирерин ачазынга дааскан. Оюн Араптан оглу Толгар-оол ынчаар Оңгажазындан он беш харлыында Хем-Белдиринче өөренип чорупкан. Бир чыл ашканда, пионер школазында өөренип турар Толгар-оол орус чуртунда Москваның-даа ындында ырак Ленинград хоорайже башкы сургуулунче өөренип чорупкан.

1932 чылдың чайгы, изиг хүннерниң бирээзи, Хем-Белдирв хоорайның (амгы Кызыл) каш санныг довураксайы суступ чыдар кудумчуларында чорааннарга болгаш бажыннар чанында турганнарга «Улуг-Хем» пароходтуң хире-хире уазыр кускуннап чорууру дыңналган.

Күчүлүг Улуг-Хемниң Абакандан бээр чара чүткүдүп өскээн, ийи каъттыг «Улуг-Хем» пароход доктаар черинче чедип келгеш, хем эриинде өрген демирлерге быжыглаңдыр баглаткаш, илбектерин хемниң иштинче октап алгаш, турупкан. Кырында каъдында олуруп чораан кижилер дүшкеш, эрикче шууужуп, адаанда каъдындан соңгаартан келгени бараннарны ажылчыннар дажыглап, тергелерге чүдүрүп, складтарже чорудуп турганнар.

Кызылда Элегес чурттуглар болгаш өскелер-даа пароходка келгеннерни көрүп турарга, оларның аразында Оюн Толгар-оол мышкаш, аяныг, чараш идик-хептиг, чемодан туткан кижи, бо кылаштап келген. Ужуражып, мендилешсе-ле, шынап-ла, Толгар-оол, Ленинградтан бир дугаар кээп, Кызылга практика эрттирип келген ол болган. Чугаа-соозу, хөглүг ада-иези, төреленери-биле ужуражып турганзыг турган. Оон-биле каңы эртен азы ол-ла хүн Чырыдыышкын яамызынын каш хонук шелээ дилеп алгаш, чанарын чугаалаан. Кызылга чурттай берген үгбалары болур Дакый-Сүрүн, Дүнзенмаа оларже көргүлээш, болар-ла бир чүве тывар, сүмелээр боор дээнзиг көргүлээн. Дакый-Сүрүн турган, Элегес Сут-Бажынга чедир, бо бичии оолдуң аъдынга ээлчештир ушкажып чораан четкеш, оол аъттан мунувут дээн.

Ийи хонганда студент аалынче аъттаныпкан. Шоолдар аксында кыжын-даа, чайын-даа аът дуюунга суступ чыдар элезиннер. Күрженниң бедик арты шаптыктаза-даа, олар Элегес хемниң эриинге дүжүп четпээнде четкеннер. Кыңгырадыр дагжап, агып чыдар Элегестиң суун көре сал. Толгар-оол аъдындан дүрген дүшкеш, терекке баглап кааш, суг кыдыынга маңнап барып, баштай кош адыжынга долдур ускаш ишкен.

— Кызылга, Ленинградка өөренип, аалдан үнгенден бээр алды чыл четкен-дир мен. Суун ижип, эриинге ойнап өскен хемимниң ам көөрге, солуннун, чаражын — дигилээн.

Дөргүн-Арыгның Дөн-Кыры чайлагда беш-алды өглерниң бирээзи кады келгени оолдун авазының өөнге кирип, шайлааш, Толгар-оол Оңгажазынче доораан-на хапкан.

Толгар-оол аалынга чеде бээрге, авазы амыраап, каттырып-даа, ыглап-даа турган. Ачазы, авазының буттары черге дегбес чыыы маңнажып, аъш-чемин-биле оглун хүндүлээн.

1934 чылдың чайынында Араптан ашактың аалы Чазы бажында чайлаандан өскелерни элээн мурнай, Оңгажаже көшкен. Он хонук ажып чорда, Оңгажаның Чыланныг аксында Араптан, Бугажык адашкылар, ашактың бажазы Сайын-Бюр ашак, үш өгнүң ишти аажок хөглеп, найырлааннардыр. Араптан ашактың оглу Толгар-оол сургуулун доозупкаш, чанып келген, өртүнда кадайлыг, кады сургуул доостан Оюн Аппый дээр, чаражы сүргей уруг эдертип эккелген. Ол чүү уруг боор, Элегес, Межегей, Эрбек, Көк-Булуңдан ынаар Ленинградче кымның-даа уруу өөренип чорувааң. Чутаалажып келирге, Тес-Хемде Чыргаланды Оюннарының уруу болган.

Күзүнүнде дыңналза, олар Кызылдың 7 чыл школазында башкылай берген болганнар. Тываның бүгү булуңнарындан келген уругларны, янзы-бүрү эртемнерге өөредип турар кижилер болган.

Эртемин ажыглаар, эрге-дужаалын күүседир дээш энзинге чедир ажылдааннарының бирээзинге Оюн Араптановичиниң дөрт хамаарыштырып болур. 1934—1936 чылдарда Кызылдың № 2 чеди чыл школазының, 1936—1938 чылдарда Кызылдың өөредилге комбинадының өөредилге эргелекчизинге, 1938—1941 чылдарда Тыва Арат Республиканың Культура яамызының школа секторунуң эргелекчизинге, 1941-1942 чылдарда ТАРН ТК-ның очулдурукчузунга, 1943 чылдың эгезинден 1953 чылга чедир «Шын» солуннуң кол редакторунга, 1953-1961 чылдарда СЭКП обкомунуң парторганнар килдизиниң эргелекчизинге, 1961-1972 чылдарда Тываның эртем-шинчилел институдунуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызынга пенсияже үнгүже чедир ажылдаан. Оон соонда эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, марксизм-ленинизм университединиң консультантызы болуп чораан. ТАР Биче Хуралының кежигүнүнге, область Совединиң депутадынга соңгудуп чораан.

Орус болгаш тыва дылдарны эки билир, тыва интеллигенцияның баштайгыларының бирээзинге Оюн Араптанович хамааржыр. Ол дээди эртемни 1949 чылда чедип алган. Тыва дылды шинчилээринге, хөгжүдеринге, башкы кадрларны белеткээринге эвээш эвес үлүүн киирген. 50 чылдарда Тыва үлегер чугааларының бирги чыылдазын тургузуп, тускай үндүрген. Эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызынга ажылдап турган, оон мурнунда, соонда-даа эвээш эвес тыва тоогу, дыл, литература талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын тургузарынга, редакторлаарынга идепкейлиг киришкен. Кызымак күш ажылының түңнелинде тоогу эртемнериниң кандидады деп эртем адын ол чедип алган.

Пенсияже үнер мурнунда, оон соонда 23 чылдар дургузунда Тайбың камгалалының Тыва республика комитединиң даргазынга ажылдаан, өске-даа хөй нити ажылдарынга үргүлчү киржип тургаш, Тайбың-ның Бүгү-делегей Чөвүлелиниң «Тайбың дээш демиселге идепкейлиг киржилгези» деп медаль-биле Тывадан чаңгыс ол шаңнаткан.

Кады кырааны Оюн Сереновна бажында аъш-чемин диета ёзугаар кылып, аар-саар ажылы, ажы-төлүн ажаап, чемгерип, бичии огородун суггарып, богун аштап хүнзээр. Ол № 2 школага хөй чылдарда башкылаан, оон назы-хары база улгаткан, бир чыл ажыг болгаш база сезеннээр.

Эртемденниң эртеи оруу узун болган ужурунда, шупту кылаң тас чүве кайда боор. Эрбенниг чүүлдерни эвээш эвести ашкылаан ышкаш-тыр. Намзырай баштаан аныяктарның «контр» үзелдиг бөлүүнүң чызаалакчызы кылдыр санаттыра бергеш, соп арылганып үнген. Редактор ажылы берге ажыл. Дайын үези болгаш оон сөөлгү чылдарда журналист кадрлар болгаш типографияның баазазы дыка кошкак турган хараазы-биле, чаңгыс солун өйүнде үндүрүп алыры хөй бергелерге таваржып турган. Чаңгыс сөстү часканы дээш редакторну болгаш частырыг кылган кижилерни ажылдан үндүр октаптар турган. Чижээ, 1945 чылда «Тываның аныяктары» солунунуң редакторну Тамдынны «үргүлчү» деп сөстү «нүгүлчү», «Шынның» редакторну В. Тагбаны «эш Сталин» дээниң «аш Сталин» кылдыр чазып парлааны дээш ажылындан үндүргүлээн. 1950 чылдарның эгезинде Сталинниң сөөлгү чугаазында «найтап болур» деп сөстү «хайтап болур» кылдыр часкан. Ынчан «Шынның» редакторну турган Оюн Араптановичиге дыңнамайн барган. Белен-селен чүвеге алдырбас кижи дээр чүве.

Чаңгыс чер-чурттуун үр чылдарда ажылдааны болгаш узун назылааанынга чоргаарланып чугаалажып тура, Элегес, Межегей, черле Таңды эдээниң Оюннары, ону «чаңгыс думчук тудар эртемденнивис» дижирлер. Шынап-ла, ол девискээрде эртемден Оюн кижи ам дээрезинде чок чүве-дир. Ажыкчарлыг үезе ону чажыргаш ванчаар. Улуг албан-дужаалдарга тургаш, оон салдары кошкак болган хире, азы окпан-чикпен оолдар, кыстар кыспаазы ыйнаан. Самагалдай, Эрбек Оюннарында эртемденнер бар-ла харын.

Оюн Араптановичиниң күш-ажылын чазак бедик-биле үнелээн. Ону Күш-ажылдың Кызыл Тугу, ийи «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер, он хире медальдар-биле шаңнаан. Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. Оон аңгыда Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумнарының хүндүлел бижиктери-биле база шаңнаткан.

Башкы, эртемден Оюн Араптанович Толгар-оол удавас бо айның ортан үезинде сезен харлаар. Аңаа чаагай кадыкшылды, өөрүшкүнү, омак-сергек болурун күзеп каалынар.

Оюн ТОВУУ

• • •

ЧУРУКТА: Ак-Туруг Чоогунда Кара-Сугнуң аржаанында дыштанып турар улустуң чыгып келген үези. Бо аржаан база сурагжаан. Аңаа чылдың-на хөй-хөй кижилер кайын-даа кээп дыштанып, кадыкшылын экижидип ап турар.

Эртпен чылдарда аңаа столовая, дыштаныр өрээлдер база турган. Бо чылын бо черниң товү ээнзирээн. Чемнеер столовая-даа чок. «Ак-Туруг» совхозтуң удуртулгазы ону организастаарынче бо чылын сагыш салбаан.

Охемчин ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

• • •

ОЛИМПИАДА-92

БАРСЕЛОНАДАН ДАМЧЫТКАНЫ

Амгы үеде Барселонада 1,8 миллион кижи чурттап турар. Ында 800 муң ажыг автомобиль хоорай иштинде чоруп турар. Ынчалза-даа Олимпиадага келген чадаг-тергежилер эрге-чагырга черлери каш удаа сагындырып турза-даа, хоорайның кудумчуларынга белеткенип тургаш, озал-ондакка таваржып турар. Бо хүнге чедир 5 спортчу ынчаар бертинип, кемдээн.

• • •

Барселонаның полициязы спекулянтылардан 3600 ажыг билеттерни хавырган. Оон аразында түңнел маргылдаалар болгаш Олимпиаданың хааштыкының көөр билеттер кайы хөй болган. Спекулянтылар ол билеттерни хөй акша ажылдап алыры-биле колдуунда-ла даштыкы кижилерге садары-биле аалчылар бажыннарынга, рестораннарга, вокзалдарга чоруп турганнар. Өртек бодунуундан үш-дөрт катап улуг дээрзи билдингир.

• • •

«Чемоданында чүү барыл, менээ чугаалап бер, а мен севин кайынын келгенинни дораан чугаалаптар мен» деп, Барселона аэропортунуң эрттирилге черинин ажылдакчылары келгеннерге дораан дилиадып турар. Пассажирниң ап чораан чүүлдерин барымдаалап олар кайын-даа келген кижиниң тодарадып каалтар апарганнар. Чижээлээрге, американнар хөй значоктар ап чоруур. Бо удаада чаңдык кижилер ооң бодун оңу-биле ап алгаш келген, а «Коко-кола» фирма ону 2 тонну Барселонага эккелген.

Италь аалчылар макарон болгаш өске-даа далган кылыгларын, а немецтер паштет болгаш колбаса кылыгларын, а чамдык американнар кандыг-бир сүт аймаа ап чоруур. Аэропорттуң бүгү ажылдакчылары пассажирлерниң чүъгү читпези дээш немелде хемчеглерни ап турар. Ындыг-даа болза, Барселонада келген 52 муң чемоданның амдызында 22-зи читкен. Делегей деннели-биле алыр болза, ол дээрге дыка эвээш хуузу болуп турар. Ындыг-даа болза, когараан кижилерге ол ындыг-ла кончуг «чиик» эвес болур.

• • •

Барселонада ам дыка изиг, 30 градус ажып турар. Агаарның өл-шыгы 100 хуу. А мороженое садып алырынга, чип четтикпейн турунда-ла, эрип каар... А маргылдаада киржип турар спортчуларга дыка берге. Оон кадында олимпийжи суурда тутказ бажыннарның агаар арыглап, серииделир дериглери чок. Оон түңнелинде бай-шыырак дээн спортчулар тергиин бай кижилерниң чурттаар аалчылар бажыңнарынче чорүй барган. Херегинзи арай кошкак спортчулар болгаш өске-даа аалчылар боттарынга тааржыр черлерин тып ап турар, а хөй акша чок кижилер изигге шыдашпайн, дерин бодуп, шыдажып турар.

• • •

Ат-сураа делегейде алгаан Рембо база Барселонада бүдүү чеде бергеш, репортерлардан, фотографтардан болгаш оон бодун сонуургаар кижилерден дескеш, бир кижиниң хууда бажыңынга чурттап турган. Ындыг-даа болза, ол чоогунда хлеб магазининден садыглап ап чорда, оңу бичии оол таныып каан. Оолчугаш Христос бурганны көрүп каан чүве дег, хенертен алгырар орта, чүү болганын долгандыр турган улус билип каапкан.

• • •

СУЛЕЙМАН ОГЛУ АТЛАНТЫЖЕ ЧОРУУР

Ийи дакпыр олимпийжи медальдың эдилекчизи түрк штангист Наим Сулейман оглу улуг спортту каар дугайында бодунуң мооң мурнунда кыйгап шиитпиринден ойталаан. Ол ам бодунга үшкү олимпийжи алдын медальды чаалап алыры-биле Американың Атлант хоорайынга болур 1996 чылдың Чайгы Олимпиадазынга киржиринге белеткелин уламчылаар. А 2000 чылдың Олимпиадазынга (ол Стамбулга болур болза) ылап тренер болуп киржир ынаар мен деп, ол санап турар.

Бо хүннерге чедир делегейниң 34 рекордун тургускан түрк штангист бо удаада бодунуң «арыкчыларын» өртүр арга чок болганын чугаалаан. Чүге дизе маргылдаада ёзулуг чидиг демисел чок деп, ол санап турар. Ол бодунуң соондан чоруп орар удурланыкчызын үгле 15 килограмм дензи ажыр көдүргеш, тиилээн.

Бодум хуумда бодалым

ТАНЫШКАШ, БИЛИП АЛДЫМ

Бо чылын Улуг-Хем районнуң Хайыракан дуганынга өөм иштн-биле чорааш, элээн-не солун чүүлдерни эскерип көрдүвүс. Ол суурга дуганы дерип тургусканы чүгле районнуң чонунга эвес, а харын бүгү Тыва Республикага болгаш оон чонунга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Ол дуганга кайын-даа хөй кижилер кээп турар. Дуганның башкы-ламазы Вячеслав Кужугетович Серенот ырак-узак черден келгеннерни күзелдии-биле эптиг-ээлдек хүлээп ап турары кижиниң сеткил-сагыжынга өөрүнчүг. Ол алыс боду аныяк, башкылап-даа, эмчилеп-даа чораан кижи. Мергежилдерниң кайызын-даа эки билир. Ынчангаш чон аныяк кижини аажок үнелээр болгаш хүндүлээр. Дуганның иштинге кире бергеш, оон шимеп кылганын, ында дериттинген чүүлдерни дораан-на эскерип каар. Сарыг-шажынның чүрумун ёзугаар дерилгени кылганы, аңаа барган кижилерниң кичээнгейин дораан-на хаара туда бээр. Ырак-узактан келген кижилер кыштың соогунда ижиптер изиг шайы ында белен турары база-ла чоңга аажок ажык-дузалыг.

Шай хайындырып ижер дизе, ында электриниг плита-даа бар. Ол ышкаш шай кудуп ижер аяк-сава база бар. Дуганның иштинде шевергип салган узун стол бар. Оон кырында солун, сеткүүлдерни чурум ёзугаар чыскаай делгээн. Ында чүгле солуннар эвес, а журналдар база бар. Ханаларда бурганнар чуруун аскылаан. Оон аңгыда ол-ла ханаларда сарыг-шажынның дүрүмнерин номчуттунгур, тодаргайы-биле бижээш, азып каан.

Хайыракан дуганы чаа тургустунган-даа болза, кижилерниң сагыш-сеткилинге таарымчалыг кылдыр дериттинген. Аңаа башкы-лама Вячеслав Сереноттуң киирген ачы-дузазы улуг.

Ол дуганга чорааш, хоп-нүгүл дугайында дүрүмнү кончуг өваарымчалыг, улуг сонуургал-биле номчудум. Ол дүрүмнү тодаргайы-биле билдингир кылдыр бижээш, ханада көскү черде аскан. Ында амыдырал-чуртталгада чедер-четпес чүүлдерни айыткан. Шынап-ла, кижи чүвени эскерип, бодап чоруурга, шажынның номналы аажок шын хире-дир. Меге эвес-ле болгай, бистиң аравыста кандыгларны чок дээр боор. Адаартак, хоп-нүгүл тарадыр, мегелээр, хоп чугаалаар кижилер болганчок-ла тыпты бээр ийик чоп. Ийе, кымга-даа частырыг турар. Кым-даа частырыгны кылыптар. Бо талазы-биле мен кончуг шыны мен деп мактанмас-даа мен. Кижи бодунуң частырыгларын кижи бүрүзүнге чарлап чорбас-ла болгай. Амыдыралдаак биле кара кажан-даа кожа чоруурлар. Ол ышкаш хоп биле нүгүл база ындыг. Ынчалза-даа актыг херек кажан-даа тиилээр, а кара чорук кажан-даа бодун камгалап шыдавас. Ол ыяап-ла тилеттирер, азы өскээр чугаалаарга, аштырар дээрим ол-дур ийин. База хоп-нүгүл дугайында чугаалаарга, ыра чорук-биле бир дөмей боор. Актыг херекти биле түр-ла, адаэргак сеткил-биле өжегээр өскертип, нүгүл-биле холааш, хоп тарадыр кижилер турар. Ол дээрге ак чүрени карартырын бодаар дээри-ле ол. Чок болза, бодунуң частырыгларын өске кижиже чууй каар. Ол болза хоп-нүгүл-дүр. Оон келерезе аңаа-ла чаңы-биле эрткеп кижилерни каргап, сегленип соондан ловурак чажа бээри безин бар. Ол ышкаш бодунуң буруу херээн бодавас, база аксым кара кижи мет деп каргап сөгленир болгай. Пак ындыг чижектерни маа хөйнү киирип болур. Бо талазы-биле шажын номналында хөй-хөй чижектерни бижээн. Кара сагыштыг, нүүлдүг, кемниг үүлгедиг кылыр шынчы эвес кижилер бо-даа, соңгу-даа назынын черле эки чурттавас. Эрлик оранынга багай чурттаар, он тамызынга кирер. Аңаа өмей-ле хилинчектенип чурттар. Кандыг-даа амытан, кандыг-даа кижи черле оон эртпес болгай. Муң-муң чылдар-биле чурттавас. Ыяап-ла эрлик оранынга кире бээр. Аңаа баргаш, албан-на судтадыр, хоп-нүгүлдүг чораан бе, азы ак сеткилдиг чораан бе суг дээш, оон-даа өске чылдагааннарны сайгарып көөр. Бир эвес хоп-меге херек үүлгедип, багай сагыштыг чораан болза, ол бир оранга баргаш, дөмей-ле хилинчектенип чораш, өөдежок амытан болуп төрүттүнер. Мындыг дүрүм сарыг шажынның номналында азы хоойлу-дүрүмүнде ынчаар айыттынган.

Шынап-ла, ол дүрүм амыдырал-чуртталга-биле тудушкак. Ынчангаш ак сеткилдиг-биле чурттаарындан башка эки амыдырал чок. Частырыг дээрге ол өске амыдырал, ол дээш хоп-нүгүл ышкаш кылдыр буруудатпас. Ынчалза-даа частырыгларын чажырып, чууй каап болбас. «Багын чугаалаарга, бачыт арлыр» дээр болгай, тыва чоннуң үлегер чугаазында. Ол база-ла уткалыг. Ынчангаш улуг-даа, бичии-даа кижилер биче сеткилдиг, ак сагыштыг чурттаар болза эки дир ийин деп бодум хуумда күзээр мен.

Бо бүгүнү Улуг-Хем районнуң Хайыракан дуганынга чораш номчуп, таныпкаш, билип алдым.

Янчап БҮРБҮ.
Чаа-Хөл район.

ЫТ БИЛЕ ДИИС

(БАСНЯ)

Ытка келгеш, кажар диис
Ынакшылын илереткен,
— Ыятпазынны!
Чолдайган! — деп,
Ырлангылап оозу сөглээн.
— Уксаа-сөөгүм хеңзиг-даа
бол,
Үегу-дыш чок ажылчын мен.
Арыг-силиг, ачы-мечи,
Аңаа орбас — чацым ындыг.
— Алыр акшаң хөй бе, ынчаш?
Алдар-адың улуг бе, ынчаш?
Хүннүң күзээр бодалдарым,
Күүседип шыдаар сен бе?
— Бар-ла турган күжүм-биле
Бараалгаарын аазап көрейн,
Шыдаар, кылыр шаам-биле
Шырбаяр мен, бүзүреп көр.
— Көөр ыйнаан! Бээр дыңна!
Хөрекниңни бижи — дээштиң
Кармаңындан саазын уштуп,
Карак базып, чиктиг чаңнаан.

• • •

Амыдырал тудар дээнзе
Ажык-конча бодаарлар бар.
Алызында ындыгларга,
Аас-кежии турар бе, ынчаш?

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Күрүнениң «Тыва алдын» дээр алдын тывыжының бүдүрүлгезинге кол инженерге, даг инженеринге, металлург-инженерге ажылдаар кижилерни, бүдүрүлгениң сүй белектер кылыр ювелир цехинге директорлаар болгаш кол инженерлээр специалистерни ажылдаары-биле чалап турар.

Бүдүрүлгениң турар чери: Кызыл хоорайның Горная кудумчузу, бажын № 7 (1), телефон № 3-03-22.

Ак-Довурак хоорайда чаагайжыды туттунган 4 өрээлдиг, телефоннуг болгаш капитал септелге кылып каан, ийиги каътта квартираны Кызыл хоорайда чаагайжыды туттунган 2 өрээлдиг бажыңга орнап болур мен.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, тудугжулар суурунуң девискээринде Энергетиктер кудумчузунда бажын № 3-6, Л. Николаева азы Ак-Довуракта — телефон № 10-02, С. Самохвалова. Кайы-даа үеде чугаалажып болур.

• • •

ЧООККУ КАА-ХЕМДЕ ангы хуу бажыңны 2-4 каъттарда 3 өрээлдиг хуу квартирага орнап азы садып турар мен. Ол дугайын ажыл шагы эвес үеде № 3-33-18 телефондан билип ап болур.

• • •

«Победа» М-72 маркалыг автомашинаны садып турар. Машина ийи тыртар мостулуг.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорайның Каменистая кудумчузунда № 48 бажын, телефон № 2-47-94. Кажан-даа долгап болур.

КИНО

АВГУСТ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Семь изумрудов на кинжале» (Кызат) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: Голод страха 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-3; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; уйзурукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглар дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламентызы болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга анызы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 150.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 151 (14873) 1992 чылдың август 7, пятница Солуңга ат салган шагы 21.20. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң «Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын соңгаарладыр дугайында» 1992 чылдың июль 3-те Чарлыынга немелде кылдыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчеглиг он чедиги сессиязын сентябрь 14-19-та Кызыл хоорайга эрттирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың август 6.

Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартырының талазы-биле сөөлгү чылдарда чорудуп келген ажылдарның үезинде С. К. Токаның талазындан ол репрессияларны организастап турганының дугайында документилерге үндезилеттинген херечилелдер тывылган. Кижилерни хөй чылдарның иштинде политиктиг, социал болгаш шажын-чүдүлге үзел-бодалдары дээш истеп-сүрер чорук, истелгениң болгаш суд чорудулгазының хоойлу-дүрүмге таарышпас аргаларны ажыглап турганы дыка хөй кем-буруу чок, актыг хамаатыларның хөй черге өлүрүнге, оларның дөргүл-төрелдериниң болгаш чоок кижилериниң аар-берге салым-хуугa таварышканынга чедирген.

Массалыг репрессияларның политиказын болгаш бодунуң улузунга удур кемниг үүлгедиишкиннерни буруу шаапкышаан, республиканың «Мемориал» ниитилелиниң болгаш республиканың чамдык хамаатыларының чаңгыс эвес удаа кыйгырыын барымдаалааш, С. К. Токаның ажыл-чорудулгазын боттуг болгаш шынныг-биле тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң он чедиги сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

2. Республиканың дээди хоойлужудулга органы түңнел шиитпирни хүлээп алырынга чедир С. К. Токаның тураскаалын түр үеде дуглап каары эргежок чугула деп санаар болгаш, ол талазы-биле чогуур ажылды ийи хүн хуусаа иштинде кылып чорударын Кызыл хоорай чагыргазынга сүмелээр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың август 6.

МАЛГА ЧЕТЧИР ЧЕМНИ БЕЛЕТКЭЭЛИ

ЧУРУКТА: Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң хойжузу, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп хүндүлүг аттыг Оюн Чамыянович Комчуй-оол бо чылын чүс ийи баш хураганы онча-менди алган.

Алдарлыг малчын бо хүннерде уруглары, оолдары-биле деммежип, малга бээр ситенни кезип, бөлүп ап турар. Амдыызында олар чээрби тонна чедир белеткээр сорулганы салгаш, күжениишкинниг ажылдап турарлар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединге эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының Президентизиниң тускай төлээлекчизин томуйлаар дугайында Чарлыкты Россияның Президентизи Борис Ельцин хүлээп алган.

Россия Федерациязының Дээди Совединге Россия Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тускай төлээлекчизинге Россия Федерациязының Президентизиниң Күрүне эрге-хоойлу эргелелиниң Начальниги-ниң оралакчызы Анатолий Яковлевич Сливаны томуйлаан. Россия Федерациязының Дээди Совединиң болгаш оон палаталарының база Дээди Совединиң Президиумунуң ажылынга киржир эргени Россия Федерациязының Президентизиниң эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле тускай төлээлекчизи А. Я. Сливага тывыскан.

Эрге-хоойлу айтырыгларын сайгарары-биле чергелештир экономиктиг өөскүлдениң пландарын чогаадырынга, чугаалажып көөрүнге Президентиниң төлээлекчизи база киржир эргелиг.

Россияның Камгалал министерствозунда

Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң Коллегиязы Россияның Чепсектиг Күштеринге эргежок чугула айтырыгларны чугаалажып көрген. 1993 чылда Россияның Чепсектиг Күштеринге бээр боо-чепсектиң болгаш шериг техниказының чагыгларын Коллегия сайгарган. Россияның социал-экономиктиг нарын байдалдарында күрүне чагыын ажылдап кылып турарын Коллегияның хуралынга демдеглээн.

Россия Федерациязының камгаланыр аргазының чогуур деңнелин хандырар сорулга-биле 1993 чылда Россияның Чепсектиг Күштерин акша хөреңгилер-биле хандырар айтырыгже онза кичээнгейни кырылга угландырган.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң чурттарындан Россияның Чепсектиг Күштеринге чагыгларны кылырының база күүседириниң механизми амга чедир ажылдап кылдынмаан. Ынчангаш хамаарышпас күрүнелерниң чепсектиг күштериниң удуртулгазы-биле чаагай сеткилдиг чугаалажыышкыннарны кылыры эргежок чугула деп, Коллегия санаан.

Россияның Чепсектиг Күштеринге чугула хереглеттиглер чүүлдериниң чагыыр дугайында Хамаарышпас күрүнелерниң чазактары-биле дугуржулгаларны кылыры көрдүнген.

Шериг талазы-биле эртем шинчилел болгаш дуржулга-конструктор ажылдарының пландарын Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң Коллегиязынга чугаалажып көрген.

Россияның шериг албанныгларының чуртталга бажыңнарының дугайында айтырыг улам-на нарын болуп турар. Ынчангаш чуртталга бажыңнарының дугайында айтырыгны Коллегияга чугаалашкан. Амгы үеде Россияның девискээринде чүс муң ажыг шериг албанныглар бажыңнар-биле хандыртынмаан. Бо нарын айтырыгны шиитпирлээр төлээде, кредитлер болгаш дугуржулгалар өзүгаар чуртталга бажыңнарын тударлы, оларны шын хуваары көрдүнген. Шериг албанныгларының социал хандырылгазының талазы-биле тускай комитетти Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң чанынга тургускан. Шериг албанныгларын чуртталга бажыңнары-биле хандырар дугайында тускай программаны 1992 чылдың октябрь 15-ке чедир ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының чазаанга киирип келирин чаа комитетке дааскан.

Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның эрге-чагыргалының күүсекчи органнары-биле сырый холбаалыг ажылдап тургаш, шериг албанныгларының чуртталга айтырыын шиитпирлээрин комитетке сүмелээн.

Камгалал министерствозунуң организастыг структураларының ажыл-чорудулгазының өске-даа чамдык айтырыгларын Коллегияның хуралынга чугаалажып көрген.

(РосИТА—СЧТА).

КОСМОСТА УЖУДУУШКУН

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (РосИТА—СЧТА). Александр Викторенко, Александр Калери, Анатолий Соловьев, Сергей Авдеев болгаш Мишель Тоннини олар чер чоогунуң орбитазында ужудуушкунну база эртем-шинчилел ажылдарын чедиишкинниг үргүлчүлеп турар.

Ужудуушкун башкарар төптүң дыңнатканын өзүгаар алырга, космонавтыларның кадыкшыл байдалы эки, ужудуушкун таарымчалыг болуп туоар.

«ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИ АГАРТЫР ДУГАЙЫНДА» РСФСР-НИҢ ХООЙЛУЗУН КҮҮСЕДИР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

1992 чылдың август 5-те. № 89. Кызыл хоорай.

«Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 18-те Хоойлузун күүседир талазы-биле ажылды Тыва Республиканың Чазаа чорудуп турар. Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнары амгы үеге чедир 820 хамаатыларның материалдарын сайгарган болгаш, оларны агарткан. Россия Федерациязының прокуратуразынче 48 кеземче херектерин чорүткан. Эт-хөреңгизин хавырткаңы-биле холбаштыр болдунган материалдыг когаралды дугулаары-биле 200 муң ажыг рубльди төлээн. Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң тураскаалын кылырынга акша-хөреңгини үндүрүп берген. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң болгаш Төп күрүне архивиниң кадагалалында материалдарны өөрениир көөрүнге кызыгаарлаашкыннарны соксаткан.

Ооң-биле чергелештир шиитпирлеттинмээн ам-даа хөй айтырыглар бар. Шаажылаткан кижилерниң хөмген черлерни тывары, агартканнарның эргелерин катап тургузар, хоойлуда көрдүнген төлевирни тыпсыр талазы-биле ажылдар оожум чорүп турар.

Тывага политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажылды улам ыңай идепкейжидер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаалдыры болза:**

1. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу (Удумбара), Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал), Тыва Республиканың прокуратуразы-биле (Дамба-Хүүрак) демнежип алгаш, агартыр дугайында кирген билдириишкиннерни чугаалажып көөрүн база оларга хамаарыштыр процессуал характерлиг эвес, чогуур документилерни агартканнарның болгаш оларның төрелдериниң дилээниң өзүгаар тыпсырын доктааткап хуусаазында хандырар.

2. Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының берген материалдарын барымдаалааш, «Шын» (Чадамба), «Тувинская правда» (Богдановский) солуннарның редакциялары агарткан кижилерниң даңзызын 1992 чылдың августан эгелеп үргүлчү парлаар болгаш, оларның дугайында кол медээлерни айтыр.

3. Парлалга болгаш информация министерствозу (Даржай), Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров) «Агарткан дугайында херечилелдин», «Агарткан дугайында шынзылганың» тускай бланкыларын четчир хемчээлдиг кылдыр 1992 чылдың август 25-ке чедир белеткээр болгаш, оларны Россия Федерациязының чаңгыс аай документилери-биле сөөлүнде солуур.

4. Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң, Иштики херектер министерствозунуң киирип келгениниң өзүгаар Тыва Республиканың Президентизиниң чанында күрүне шанналдарының талазы-биле комиссия (Очур-оол) агарткан кижилерниң тускай аттарын катап тургузар, чазак шанналдарын оларга эгидер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар. Эргежок чугула болган таварылгада чогуур документини тыпсыр.

5. Сан министерствозу (Ондар), Чоннуң социал камгалал министерствозу (Киров) «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң 1991 чылдың октябрь 18-те Хоойлузунуң 15 чүүлүнде көрдүнген акша эгидилгезин тыпсыр талазы-биле хемчеглерни агарткан дугайында документилерни барымдаалап боттандырар.

6. Тыва Республиканың Сан министерствозу, Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргазының даргалары «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунда көрдүнген чиигелделерни агарткан кижилерге тыпсыр талазы-биле хемчеглерни ап чорудар.

7. Айыыл чок чорук министерствозу, районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргазының даргалары республиканың политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң хөмген черлерни тывар талазы-биле ажылды уламчылаар болгаш агарткан кижилерниң төрелдериниң дилээниң өзүгаар шаажылатканнарны өскээр орнукшударын организастаар.

Бо ажылды чорударынга акша-хөреңгини Сан министерствозу (Ондар) тывар.

8. Хөй-ниитиниң саналоналын барымдаалап көрбушаан, 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессиялар-биле холбашкан болуушкуннарга хамаарыштыр политиктиг база эрге-хоойлу көрүүшкүнүн чоокку үеде кылырын, а ол ышкаш С. К. Токаның бюстузунга, ооң ады-биле адаан совхозка, кудумчуларга хамаарыштыр шиитпирни хүлээп алырын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумундан дилээр.

Политиктиг репрессиялар дугайында херектерни истээринге база шиитпирлээринге киришкен 1930-1950 чылдарда хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның албан-дужаалдыг кижилериниң база ажылдакчыларының хөделиишкиннеринге хамаарыштыр күштүг хоойлужудулгага үндезилеп эрге-хоойлу көрүүшкүнүн Тывага политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республиканың Дээди Совединиң комиссиязы ажылын дооскан соонда кылырын республика прокуратуразынга сүмелээр.

9. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң администрациязының болгаш Чазааның контроль эргелелинге болгаш күрүне эрге-хоойлу килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың оралакчы президентизи

А. МЕЛЬНИКОВ.

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Тыва Республиканың улус депутады, Президентиниң национал болгаш ниитики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол бодунуң округунуң соңгукчулары-биле ужуражып чораан.

Таңды районда «Россия» совхозтуң сигенчилери-биле ужурашкан. Депутат соңгукчуларынга ХКД чурттарында, Россия Федерациязында болгаш Тывада политиктиг база экономиктиг байдалдың, нациялар аразында харылзааларның айтырыгларының дугайында чугаалап берген. Ажылчыннарның хөй санныг айтырыгларынга харыылаан. Ооң соонда Сой суурга болган ужуражылгага депутат соңгукчуларының чагыгларының канчаар күүсеттинип турарынга доктаатан. Ол ышкаш ында санаторийде эмнедип, дыштанып турарларның хандырылгазы, эмчи ажылдакчыларының ажыл-ижи-биле таныжкан.

Кызыл-Арыгга эрткен соңгукчулар-биле ужуражылгага бо суурнуң моон соңгаар хөгжүлде сайзыралының дугайында чугаа болган.

Депутат чаа тудуп турар школаларның тудугларынга барып, тудугжулар-биле ужуражып, ол чугула объектилерни ажыглалга киирерде, тудуун дүргедедирде чүнү кылырының талазы-биле дугурушкан.

Бистиң корр.

Сөөлгү шакта

МОСКВА. Россияның Президентизи Борис Ельцин Болгарияга барып чораан сөөлүнде Адлерге чедип келген. Ооң дараазында ийи хүн дургузунда Сочиге ол дыштаныр. Ол дугайында күрүне баштыңының парлалга албаны дыңнаткан.

ЯКУТСК. Алмазтарны, өңнүг металлдарны болгаш үнелиг даштарны ажыглаар чурумунуң дугайында түр дүрүмнү республиканың чазаа бадылаан. Ол чүүлдерниң фондузун тургузар чурумну доктааткан.

ДУШАНБЕ. Таджикистанның президентизи Рахмон Набиевтиң чарлыының өзүгаар республиканың национал айыыл чок чорук комитединиң даргазы полковник Алиджон Солибаевти албан-дужаалындан 60 чылдыг август 4-те дүжүрген. Комитет даргазын дүжүргенинге удурланыышкынны ук комитеттиң ажылдакчылары илерлээн. Комитет даргазын дүжүрер дугайында бодунуң чарлыын президент бир эвес күш чок болдурбас болза, комитеттиң бүгү ажылдакчылары ажыл соксадырын чарлаар дээн.

(РосИТА—СЧТА)

ЭП-ЧӨП-БИЛЕ ДУГУРЖУР, СҮМЕЛЕЖИР

Бо чылдың август 5-те Тыва Республиканың Дээди Совединиң удуртукчулары К. А. Бичелдей, В. С. Кажин-оол, М. С. Козлов олар Тывага политиктиг репрессия чылдарында шаажылаткан болгаш хөй чылдарда кара-бажыңнадып, хоругдал лагерьлеринге чорааннарның чамдык уруг-дарының чалап, сүмелешкен. Анаа оон ангыда «Мемориал» ниитилелдиң кежигүннери, республиканың хоойлу-дүрүм органнарының удуртукчулары, Дээди Советтиң Президиум кежигүннери, репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле республика комиссиязының кежигүннери, массалыг информация аймаа-ның төлээлери база олурушкан.

Херектиң ужуру чүл дээрге репрессияга таварышканнарның херээн дүрүм өзүгаар сайгарып көөр талазы-биле ажыл бистиң республикада чылыш чок, эн ылангыя ниити репрессияга хамаарыштыр 1991 чылдың октябрь 18-те Россия Федерациязының хоойлузун күүседири дээш чогуур хемчеглерни Дээди Совет база Чазак, тускай комиссия-даа албайн турарын барымдаалааш, репрессияга таварышканнарның уруг-дарыы улус Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге база комиссияга негелделер киирген. Бир эвес оларның ындыг негелде-сагындырыын күүсетпес болза, улуг назылыг херээженнер — репрессияга таварышканнарның уруг-дарыы Кызылда С. Токаның тураскаалының чанынга август 9-тан эгелеп аш чарлаарын дыңнаткан.

Үе чоокшулаан. Ынчангаш К. Бичелдей биле М. Козлов олар шөлээде турар-даа болза, бо айтырыгны хамаарышкан эштер биле дугуржуп көөр деп шиитпирлээш, оларны чыганы ол.

Сүмележир чөвүлел хуралды ажыдып тура, Каадыр-оол Алексеевич республика органнарынга тургустунган айтырыг чөптүг дээрзин чыылганнарга дыңнаткаш, чүнү кылырыл, канчаарыл деп айтырыгны сүмележирин саналдаан. Репрессияга таварышканнарның айтырыы аажок нарын, берге-зин, оон ужурунда моон мурнунда ажыл черле саадап турганын чугаалааш, амгы үеде кандыг ажылдар кылдынып турарын дыңнаткан. Бо хүннерде бирги чадада ажыл чорүп турар. Репрессияга таварышканнарның аттарын, черле оларның дугайында эргежок чугула материалдарны чыып турар. Оларның ажы-төлүнге компенсация бээри-биле улуг ажылды чогуур органнар кылып келген. Акша-хөреңгини база үндүрген. Репрессияга таварышканнарның ат даңзызын «Шын» солуңда парлап эгелээн. Ону оон соонда ангы ном кылдыр парлап үндүрер.

А ийиги чадада кылыр ажыл болза, актыг улусту кымнар кем-буруулуг деп хоптаан, оларны тудуп, байысаап, оон шиидип, шаажылап турганын, оларны кара-кара адып боолааш, хөөржүткенин илередири болур дээрзин К. А. Бичелдей дыңнаткан. Бо талазы-биле база-ла чамдык ажылдар кылдынган. Мында берге чүүл чүл дээрге, байысаалга үезинде чамдык кижилер боттарының хоругдаткан «ш-өөрү», шынап-ла, буруулуг деп база өчүп турган. Бо таварылгада канчаарыл? Ол ышкаш Хоойлуда тодаргай эвес чүүл бар. Ол чүл дээрге, репрессияга таварышканнарны карартып турганнарны канчаарыл дээрин айытпаан. Мынчап кээрге, айтырыг аажок нарын. Ынчангаш кол-ла чүве болза, чүнү канчаар кылырыл? Шаажылаттырганнарны хөөржүткен черлери колдуунда билдинмир. А ону казарда, акша-хөреңги 12-18 млн. хире рубль, оон ангыда, техника база херек. Чамдык улус политиктиг репрессияга таварышканнарның аразынга анаа кем-буруу кылган төрелдерин база киирбитирер бодап турар чүүл база бар.

К. А. Бичелдей репрессияга таварышканнарның дөргүл-төрелдери, ажы-төлү, шынап-ла, берге амыдыралды көрген, оон уламындан оларның чамдыктары эртем-билиг безин чедип албаан, түреп чорааның көөргенин, оларга ам дугаажыр дээш бүгү-ле чүүлдерни кылырынга белеткин дыңнаткаш, айтырыгны эптиг-чөптүг өзү-биле дугуржуру сүмележиш, чыылганнар бо талазы-биле саналоналын киирерин дилээн. А болуунуң чанында ол С. Токаның тураскаалын дүжүрер, дужурбес дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединге бо келир айда чугаалажып көөрү-биле киирер деп, Президиум бодап турарын дыңнаткан.

Бир-ле дугаарында А. Т. Чүлдүм сөс алгаш, аш чарлаар деп турарлар кымнарыл дээрзин, оларның назы-харын база кадының байдалын таныылбырлаан. Репрессияга таварышканнарның дөргүл-төрелдери айтырыгны ам үш чыл дургузунда тургузуп келген, мынчага чедир огулуг харыы, кылган ажыл шоолуг чок болганынга ол сеткилин хомудаанын чугаалааш, Дээди Советтиң удуртукчуларынга база комиссияның кежигүннеринге арыг сеткил-биле дуза эреп келгенин дыңнаткаш, оларның тургускан айтырыгларындан ийизин доораан шиитпирлээрин, тодаргайлаарга, С. Токаның тураскаалын ап каарын, шаажылаттырган адаларының өлүрткен болгаш хөмген черлерин айтып бээрин негээн.

Н. Л. Кувуун бодунуң чугаазынга бо айтырыгның шыдажыр аргажок шөйлүп келгенин, мурнунда республиканың удуртукчулары моон шиитпирлээри-биле чүнү канчалдыр ап турганнарын тодаргай чижектер-биле бадыткап айыткан. Оон-биле кады К. А. Бичелдейниң чугаазы-биле алырга, ам-даа чылзыр дээн хөөн барын база дүвүрээн айыткан. Бисте ам чазак чаа удуртукчулар, ол ышкаш комиссия кежигүннери-даа чаа. Ынчангаш чоннуң манап, идегеп турары бо берге айтырыгны болуру чогуур биле чогумчалыг шиитпирлээрин ол дилээн.

Сүмележиишкин чөвүлел хуралга оон ангыда Г. Сайзуу, Ч. Куулар (Шаажылатканнарның уруглары), чогаалчы М. Кенин-Лопсан, О. Кара-оол, Хемчик-солдун оглу Мартымаа Бак-Көк, М. Шур-оол, М. Достак-оол, Л. Оорҗак, Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шырап, М. Кызыл-оол, база-ла Тывага репрессияга таварышкан орус эштерниң бирээзиниң уруу Л. Ядрошникова, репрессияга таварышканнарны агартырының талазы-биле комиссияның даргазы М. С. Козлов, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей олар санал-бодалын чыылганнар-биле солушканнар.

Хуралдың түңнелинде чүү болганыл? Чамдык дугуржулганы чедип алган-даа болза, аш чарлаар дээннер ол сорууннан ойталавас бис дээрзин оларның өмүнээзинден А. Чүлдүм дыңнаткан. А ол ышкаш С. Токаның тураскаалын Тыва Республиканың Дээди Совединиң шиитпирлелгеже чедир түр үеде дуглап каар, оон чылдаганын бижип чарлаар.

Репрессияга таварышканнарның ажы-төлү биле ужуражылганың түңнелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дүүн, август 6-да база чугаалашкан.

Седен ХЕРТЕК.

Министр-биле интервью

КИЖИ ДУГАЙЫНДА САГЫШ САЛЫР

Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар министри Ч. С. Монгуш бистиң корреспондентивис ужурашкаш, бо чылдың бирги чартыңында канчаар ажылдааныңы сонуургап, элээн каш айтырыгларны салган. Ол айтырыгларны болгаш харыыларны моон адаанда парлаадывыс.

— Силерниң министерствоңар май айда тургустунганын билир бис. Ындыг-даа болза, амгы кылып турар ажылыңарны харылаар организация турган. Ону баштайгылаарга 1992 чылдың бирги чартыңында канчаар ажылдааныңар байдалы билдине бээр деп болдай-дыр иен. Баштайгы базымнар кандыг болганыл, Чаагай-оол Серенович?

— Министерство чаа тургустунган-даа болза, бо чылдың бирги чартыңында чүнү кылганывыстың түңнелин илередивис. Ону чоокта чаа Кызылга болуп эрткен районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптерниң директорларының семинар-чөвүлел хуралынга сайгарып чугаалаштывыс.

Бистиң министерствовуң тургустунган кол сорулгазын солуннуң номчукчулары билир. Хамыктың мурнунда амыдырал-чурттаарының үндезини — күш-ажыл-биле кижилерни хандырары, берге байдалга таварышканнарны камгалаары болур. Оон өске-даа янзы-бүрү мергежилдерге улус өөредири, дузаламчы, деткимче көргүзери дээш ышкаш кылыр чүүлдер эвээш эвес. Ону тускай бадылаан республика, районнар, хоорайлар программаларын ёзугаар боттандырып турар бис.

Бо чылдың июль 1-ниң медээзин ёзугаар алырга, республиканың чонну ажылга хаара тудар төптеринге 2920 кижи ажылга тургузарып дилеп келген, оларның иштинден ажылчыннар 1610, албан-хаакчылар 822 кижи болган. Ажылга киирерин дилеп келгеннерниң 54 хуузун, азы 1597 кижини ажылга тургускан бис.

Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптер сөөлгү үеде ажылдың элээн илеткейжиткениниден чугаалап болур хире эки кемчеглер бар. Барыын-Хемчик районнуң чонну ажылга тудар төвү бодунуң программазын амыдыралга боттандырар дээш эвээш эвес ажылды кылган. Апрельде костуг ажылдаар черлер ярмарказын эрттирген. Кызыл-Мажалык суурнуң, Ак-Довурак хоорайның бүдүрүлгелери, организациялары-биле харылзааны тудуп, чеже хире ажылчын, албан-хаакчы, инженер-техниктиг ажылдакчылар херегин төп билир. Чурттакчы чонну чаа мергежилге өөредиринче сагышты салып, бирги чартык чылда 210 ажылчынны, 80 инженер-техниктиг ажылдакчыны өөреткен. Олар «Тыва даг-дүгү» комбинаттың, ДОСААФ-тың автошколазының, эът комбинадының өөредилге баазаларынга мергежилдерни чедип алган.

Өвүр районнуң чонну ажылга хаара тудар төвүнүң эгелээшкини-биле Солчур кодээ Совединиң чанында бичии бүдүрүлгени ажыткан, ында мурнунда түр када ажыл чок орган кижилер ажылдап кирген, чоннуң чугула херегтээр барааннарын даарап, аргып кыла бергеннер.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Каа-Хем болгаш өске-даа районнарының чонну ажылга хаара тудар төптери эрткен алды айларда багай эвес көргүзүглерни чедип алган.

— Силер үстүнде ажыл дилеп келгеннерниң 54 хуузунга төптер ажыл тып бергенин демдеглединер. Оон арткан кижилер ажыл чок кижилерге хамааржыр бе?

— Чок, ажыл чок кижилерге хамаарышпас. Олар чамдыктары баштайгы үезинде төптерге ажылдаар чер дугайында айтырыгны тургускаш, ол хевээр демдеглеп келбээн, азы ажылды боттары тып алган болуп турар. Бистиң республиканың күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптеринде 137 кижи ажыл чок (оон иштинде 107 херээжен) кылдыр бүрүткеткен. 104 кижи тускай пособие акшазын ап турар. Бирги чартык чылда 51 ажыл чок кижини ажылче киирген бис. Чамдык ажыл чоктар чаа мергежилдерни чедип алыры-биле өөренип турарлар.

— Моон алгаш көөрге, республикада ажыл чоктарның саны кызырлып турар ышкажыл?

— Ийе, шак-ла ындыг. Кижи бүрүзү бодунуң мергежилинге, сагыш-сеткилинге тааржыр ажылдыг болурун күзээр бис. Ынчан олар эки шынарлыг барааннарны бүдүрер дээрзи кымга-даа билдингир.

— Бистиң республиканың бүдүрүлгелеринге, тудуг организацияларынга болгаш өске-даа коллективтеринге ажылчыннар, тускай эртемниглер херек болуп турар бе, азы оларның саны четчир бе, Чаагай-оол Серенович?

— Ажылдаар черлер бүдүрүлге, организация бүрүзүнде үргүлчү-ле хостаалып турар. Республиканың улус ажыл-агыйының колдуунда эдир бүрүзүнге ажылчын холдар херек. Амгы үеде 712 кижи, оон иштинде 476 ажылчын херек болуп турар. Ылангыя тудуга, үлетпүрге, транспортка, кадыг ажыл-агыйга ажылдаар кижилер хөй-биле херек. Бистиң сан-түңнүүс ёзугаар алырга, чүгле тудуга безин дөрт чүс чыгыы тудугжулар негеттинип турар. Оон аңгыда эвээш эвес санныг тераневтер, кезер, диш, карак эмчилери чедишпес. Олар Каа-Хем, Өэүр, Кызыл, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Бии-Хем районнарының эмнелгелеринге чугула херек болуп турар. Чедишпес ажылчыннарны, тудугжуларны, эмчилерни четчелээр талазы-биле ажылды районнарда, хоорайларда күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар төптерниң ажылдакчылары, хамаарышкан министерстволар, ведомстволар, организастап чорудуп турар.

— Бо чылдың бирги чартык чылының түңнелдери колдуунда билдингир-дир. Ийги чартык чылдың байдалы кандыг болурун баш бурунгаар санап тодарадып көрген бе? Тодаргайлаарга, бо берге рынок экономиказының үезинде чеже кижи ажылындан кызырлыгыл, ол ышкаш өске-даа чылдагааннар-биле ажыл чок артар хире болуп турарыл?

— Даарта чүү болурун бистерге билдинмес деп ажыбыле чугаалаар апаар. Баш бурунгаар санап көрүүшкүн ёзугаар алырга, байдал өөрүнчүг эвес болуп турар-дыр. Ийги чартык чылда колдуунда 12 муң хире кижи ажылындан хостаалыр. Оларның иштинден 6250 кижи чонну ажылга хаара тудар төптерге ажыл дилеп келир. Санаашкын ёзугаар алырга, ажылдан хостаалган болгаш ажыл чок кижилерни чаа мергежил чедип алырынга өөредип, белеткээринге бир миллион чеди чүс ажыг муң рубль чарыгдаар. Ажыл чоктарның пособиезинге төс миллион ажыг рубльди үндүрер. Немелде ажылдаар черлерни тывзарынга, ону акшаландырарынга эвээш эвес хөреңгиин чарыгдаар.

Бистер чүгле ажылдан хостаалыр, азы ажыл чок кижилер чеже болурунуң сан-түңүн үндүрери-биле кызыгаарланмайн турар бис. Оларны ажылга тургузарының, чаа мергежилге өөредириниң, немелде ажылдаар черлерни тыварының айтырыгларынче кол кичээнгейни салып, бо талазы-биле болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Ону канчаар боттандырарын республика болгаш төптерниң программаларында айыткан. Ылангыя кооперативтерни, бичии бүдүрүлгелерни тургузуп турганы, немелде ажылдаар черлерни тывар, бүдүрүп үндүрер продукцияның хемчээлин [illegible] ажылдарны удур турар.

— Чонну ажылга хаара тударынга дузалаарының фондузунуң байдалы кандыгыл? Бо чылдың бирги чартыңында чеже хире акша киргенил, ону канчаар ажыглап турары, Чаагай-оол Серенович?

— Ол фондунуң ужур-дузазы улуг. Аңаа кирер акша чылдан-чылын, оон чарыгдалдарының байдалын доктаамал [illegible] турар бис. Бүгү бүдүрүлгелерде карточкаларны ажыткан, ында бүдүрүлгелерниң шалың фондузунуң нийти түңүн айыткан, өре-ширээзиниң түңүн ай санында бижип турар. Бирги чартык чылда фондуга 9037,7 муң рубль кирген. Оон иштинден нийтизи-биле 1741 муң рубльди чарыгдааан. Пособиелерге 136 муң рубльди, ажылчыннарның мергежилин бедидеринге 9,9 муң рубльди үндүрген. Фондуга кирген акша-көпеекти ажыктыг чарыгдаарының хемчээлерин ап турар.

— Силерниң министерствоңуң ажыл-чорудулгазында кандыг ажылдар чедир кылдынмайн турар ирги?

— Бистер министерствонуң, оон төптериниң ажылдакчылары программавыста хемчеглерни күүсеттир дээш ажылдап турар бис. Ындыг-даа болза ону долузу-биле боттандырары чедип алдынмайн турар. Оон чылдагааннары кайы-даа коллективте, азы бүдүрүлгелдээн-биле колдуунда дөмей-дир. Бирги ээлчегде боттарывыстың чедир ажылдавайн турарывыс болур. Немелде болгаш чаа ажылдаар черлерни тывары кончуг бергедеп турар. Бүдүрүлгелерни организацияның программазында үрүглар салы, азы цех ажылдарын киирип-даа кагза, ол болдунмас боор-дур. Барыын-Хемчикте 400 кижи ажылдаар черни тыппаан. Кадрларны катап белеткээни, чаа мергежилге өөредири чугула [illegible] бергени. Ындыг-даа болза, чаңгыс-даа бүдүрүлге чеже хире ажылчын [illegible] кижилери херегин биске дыңнатпайн турар. Оозун бодаарга, бүдүрүлгениң даарта, келир үеде [illegible] кандыг болурун билбейн турар хире. Республиканың төп районнарынга ажылдаар өг-бүлелерни дилеп тывар, көжүрер хемчеглерни багай боттандырып турар бис. Чүгле 9 өг-бүлени көжүрүп чорутканы, ол дээрге бердинген планның 36 хуузу-дур. Оон-даа өске четпестер бистиң ажыл-чорудулгавыста бар. Оон дугайында чоокта чаа эрткен семинар-чөвүлел хуралга сайгарып чугаалашкан, ол четпестерни эдерде чүнү кылырын дугурушкан бис. Чүгле четпестерни эдер эвес, министерствоңуң, төптериниң ажыл-чорудулгазын сайзырангайжыдарының чаартылгазының дугайында чугаа болган.

— Допчузу-биле чугаалаарга, бо берге рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр, азы чонну эргелиг камгалаар дээш моон соңгаар чүнү кылыр тодарадып алган мындыг бе?

— Ийе, чоокку үеде кылыр чүүлдерни сүмележип, дугурушкаш, ону боттандырар дээш ажылдап тур бис.

— Мээн айтырыгларымга билдингир харыыларны бергениңер дээш четтирдим, Чаагай-оол Серенович.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

ЧЕР ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР НОМЧААШ...

Экономиктиң айтырыглар, бот-догуннаашкын болгаш чер айтырыы (садар, сатпас дээш) дугайында материалдар (чүүлдер) янзы-бүрү солуннар арнын шыва алган, удаа-дараа үңгүлээрин көрүп, номчуп турар мен. Кайызын кандыг дээр боор, амыдыралдан адырылбастаан берге-ле айтырыглар-дыр. Мен маңаа черге хамаарыштыр бодалдарымны бижикседим.

Черге хамаарыштыр эң-не шын, шыырак материалды журналист Михаил Дуюнгар бижээн деп билдим. Д. Шактар, эртемден Д. Бузур-оол болгаш өскелер-даа чөптүг саналдарын бижигилээн-дир. Оон-биле кады черни садар аянныг: «Черниң ёзулуг ээзи чокта сайзыравас», «Кыдаттар даг бажынга тарааны тарып чиптер», «Дагны долгандыр бүгалаза-бүгалаза, оон бажынче сүтну үндүре бээр» сүг-сүг дигилээр, кижи бүзүрээр арга чок ырдынчак бодалдар бижип турарлар база бар-дыр. Ийет, чамдыкта черниң шынарын экижиттпес, оон чавыс дүжүт алгылаарывыс мege эвес-ле харын. Ол дээрге чамдык колхоз, совхозтарның удуртукчуларының, агрономнарының харыысалга чок, ёзу барымдаалап, чүгле боттарының акша-шалыңын-на ап турза, ол-ла деп бодаар чоруу ышкажыл. Моон чижээн Улуг Барлык шөлдери, Чөөн-Хемчиктиң Бора-Хөл чоогу, Кызыл районнуң Сукпак, Кок-Тей ховуларындан көрүп болур.

Ачам тараачын, алыс бодум механизатор, трактор бригадириниң бир чылдыг сургуулун дооскаш, участок агрономун, участок механиги (бригадир) боор, 8-11 чылдарда хову-чер сайзырадып, тараа өстүрүп чордум. Ынчангаш чер ажылы-биле шору таныш мен. Чайгы үеде чер сайзырадып, катап чер аңдара бээрге «Ажыы чок, артык ажыл кылып тур сен. Соксап көр» дээр колхоз даргалары-даа бар боор чораан. 1987 чылдар үезинде (пенсия соонда) Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозунга «Сельхозхимия» шугуму-биле оон шөлдеринге чемишчидилге чаштырган мен. Ынчан район сессиязынга чораан даргавыс келгеш: «Бо совхозтуң директору бисти чорутсун, ажыы чок. Ховуларывыста алдын-мөңгүнден эгелээш, химиктиг элементилер четчир. «Сельхозхимияның» өдек, довурак чашкан-йап турар ажыы-даа чок» диди — деп келген болбас ийикпе. Харын-даа райкүүском даргазы турган Ильенков ону: «Шын эвес» деп буруу шаппаан болган. «Хемчик» совхоз дебисклээринде ындыг элементилер бар болган чер болгай. Ол дарга (совхоз директору аан) ону дыңнап алгаш сөглеп турган кижи-дир ийин.

Анай-кара чажымдан-на анай-хураган, хой кадарып өскен, малчын, тараачын кижилер төлү мен. Тыва Арат Республика үезинде мал эмчизи-даа чораан мен. Оон бээр бо хүнге чедир малчер ямызы (адын өскертип-даа турган болза) доктаамал ажылдап турган. Ол хиреде ол ямы малчер ажылын багай удуртуп келген дээр мен. Ол дугайын тайылбыр чокка чоп-даа билип чоруур. Черле ынчаш Тыва Арат Республиканың (С. Токаның) командазы-биле тыва чон ядарал-түрегделге дүже бергенин база чугаалаан-даа херээ бар бе? Мындыг удурукчулардан бо хүннерде: «Мал-чер ажылы билбес кижилер» дирткип, ону ам хуужудуп, садыптар болза, малчер ажылы ам сайзыраар дижип турар, алыс-ла тыва черни, оон малчер болгаш өске-даа байлактарынче чилбизи хайнып чоруур кижилерниң бар апарганы меге эвес.

Амгы үеде тыва кижилерде бодунуң-на чуртун садып алгы дег бай, хөреңгилиг кижилер ховартаан деп бодаар мен. Бай-шыдалдыг чораан тываларны ТАР-ның токажылары болгаш коммунистер янзы-бүрү аргалар-биле ядарадып каан. Амгы үеде мен болза черни хөлезинге (арендага) берзе деп бодалдыг мен. Харын-даа колхозчу чорааннарның малын эгидер (эрги өртек-биле) болза таарзыр деп (колхозчу чорбааннарга ол хамаарышпас) бодаар-дыр мен. Чүге дизе, колхозчуларның халаска алысканмалы ышкажыл. Ам кээп, колхозчулар малын «курунениин» дээрге таарзыр чоор бе бо.

Ийет, кандыг-даа зоотехник, агроном чок үеде-ле тывалар хөй малды азырап, чаагай тарааны өстүрүп ап, амыдырап-чурттап чораан. Ам кээп кризиске туттуруп алгаш: «Сут-далайда дүшкен бис. Чоокку эрикче, эштип үнер» деп бижээн чүүлдү көргеш пат-ла кайгаан мен. Чүү сүг боор, кандаай, кайда эриктер боор ол? Ужуру билдинмес-тир. Мээн бодалым «сугдан үнери» эвес, ажылды ёзу барымдаалавайн, а изирниктир туттуру. Ол дээрге, черни шын ёзу-биле сайзырадыры-дыр. Тарылга шөлдериң алгыдары-дыр.

Канчап шөл алгыдарыл? Чингис бугаларының истеринче чире казып үнер дээрим ол. Чингистиң истери Барыын-Хемчикте хөй-ле. Ол истер-биле муң-муң га кур болгаш куруккан черлерни суггарып ап болур арга барын көрүп, бодап чоруур мен. Бо дугайында солуннарга бижип-даа турдум. Ону кичээнгейге ап, харыылаар-даа кижилер чок болган. Черле ындыг апарган шыла болгай бо. Солуннарга кончуг эки саналдар бо-ла үңгүлээр-дир. Олар харын, деткимче чок «астынгылеп» чиде бээр-дир. Улуг-улуг удуртур удуртукчулардан доктаалдар, чарлыктар удаа-дараа үңгүлээр-даа болза, оон алыс түңнели чер-даа албас. Чамдыктарын өскертир, солуур, чаартыр болгулаар болгай. Чаңгыс чижек: 1990-91 чылдарда сиген кезилделери үш ай чыгам үргүлчүлээн. Ол хиреде Чааты шынаазынга сиген хөй-биле артып каан турганын көрүп, бижип келдим. Чазын барып, Саян ашкаш саван сураглаар. Успа хөлден куу хырыгыш сөөртүр, оларны малга чем-даа болбас чүве-дир ийин.

Бистиң тыва чуртувуста кылын кара довурактыг ховулар барык-ла чок, даглар эдектери, даглар аразында үе-дүптен чыылган үнүштер ириндизи, кылын эвес хөрзүн бар деп билип чоруур мен.

Бора-Хөл ховуларын бо чылын көөрүмге дагның көк сайырам довураан үндүр тарып турган боор чорду? Ынчап барган черлерни хууждуп-даа алза, сайзырадыптар деп идегелим чок ийин. Тывага черни садыглап эгелээр болза, чүү болуру? Помещиктер-ле көстүп келир — ол-ла-дыр. Тыва кижилерден чер ээлери белен үнмес-даа. Кайы-бир черден тояап келгеннер помещиктер болу бээр. Оларның чоңга ажыы-даа чок, харын хоралыг, мөлчүктүлер, дарлакчылар болу бээр. Ынчангаш чер садар чорукту кедергей кара сагыштыг сорулга деп балар мен.

Самбуу КУУЛАР.

ЧОН ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ТУРАР

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) чаа төлевилелиниң утказы нийтизи-биле тодаргай, билдингир бижиттингенин чон билип, чүүлдүгзүнүп, саналдарын киирип турар. Оларның киирген саналдарын, немелделерин, эдилгелерин айтыры эргежок чугула.

Тес-Хем районнуң хөй хаматтыларының саналдап турарын ёзугаар алырга, бирги эгениң 4 чүүлүнде чоннуң эрге-чагыргазын үш деп эргеге хуваан каан болганда, ол үш эрге-чагырганың деңэргелиг адырларын деңэ шыдалдыг болдурар дизе, чүгле Тыва Республиканың Дээди Совединиң чергезинге депутаттар санын кызырып, оларның профессионалдыг деңнелин чугулавааэвес, харын кожуун, сумуу депутаттарының билиг-мергежилин бедидерин чугулалап, ол чергениң улус депутаттарының санын бо хүннерде турганындан 3 катап эвээш болдурарын Конституцияга шуут айытса экн.

Күүсекчи эрге-чагырганы чоннуң соңгуп кааны Президент баштап турар. Ынчаарга бүгү судтарның судьяларын база чоң дорт болгаш чажыт бадылаашкын биле соңгуурун Конституцияның 93 чүүлүнге айтыры чугула.

Бирги эгеде 1 чүүлге хамаарыштыр Тыва Республика Россия Федерациязының составынга нерээге үндезилеп кирип турарын айытпышаан, Россия Федерациязының составындан Тыва Республиканың аңгыланып, тускай куруне болур эргезин база Конституцияга шуут тодаргай айтып киирер деп санал бар.

Самагалдайда чурттап турар күш-ажылдың хоочуку Василий Сарбаа мындыг санал киирген: «Кижилерниң амы-тынынга халдаар, кижи өлүрер кем-буруулуг үүлгедиглерге, чижек садыглаашкынга удур кижи бурууну демисежир хүлээлгелиг».

Тыва Республиканың Куруне сүлдезин, Куруне туғун, Куруне гимнизин болгаш куруне дылын Тыва Республиканың Дээди хуралы бадылаар кылдыр Конституцияга киирерин Тес-Хем районнуң улус депутады, Самагалдай ортумак школазының баштыңы Г. Б. Намзырай санал даан.

К. ЛАПЧА,
Улус депутаттарының Тес-Хем район Совединиң даргазы.

ТӨЛЕПТИГ ХАРЫЫ БОЛЗУН

1934 чылда 8 хар безин четпээнимде аар аараш авам чок апаарга, ол үеде амыдыралдың амыр эвес турганындан, чүгле 12 харлыг апаргаш, баштай чаңгаа школазынга, оон соонда эге чада школазынга өөренип эгелээн мен. Дайын үезинде Чайып «Хүлбүс-Даш» МЧАЭ-ге сиген-тараа кезилдезинге өөреникчи оолдар үргүлчү ажылдап турган бис. Мен ынчаарда учетчиктиң хүлээлгезин база үргүлчү күүседир турдум.

Сиген кезер машинаның бизин шимчедип шелер шатун (дергач) дээр мыштыг биске быжыглаар черинге тудуштурган демирлериң чишпир дугуруп аар чиже демир тып чадааш, ачам күзег, чалгылардан октапкан эрги демир-хуурарын сывын уштуп ап чоруурун аа-даа утпаан мен. Сөөлүнде 50 чылдарның эгезинде авам Ленинка колхозка сиген кестирип турда, машинаның бизин, шатунун-даа дугуурарда ындыг чоон демир сывырын-даттар эмгежок апарган. Оон сөөлүнде мырыңай өйлей одура кескилээн бир ужун заводка дугуруп белеткеп каан кээр апарганын магадап турар ийик бис.

Артык кезектер чедишпес деп чеже-даа алгыржып, негеп турзувусса, амгызынга бодаарга 6-7 чылдар бурунгаар багай эвес-ле турган болдур ийин. Сөөлгү чылдарда чуртта тывылган янзы-бүрү хөй партияларның удур-дедир хөделиишкиннериниң түңнели-биле Совет Эвилели янзы-бүрү чурттар болуп чарлып, экономика кризиске таваржып, чонну амыдыралы бергедээн карааданчыг-дыр. Кижи бодаарга партия бүрүзү бо берге байдалдан канчап уштунарының аргазын дилеп, эрге-чагырга черлеринге боттарының саналдарын киирип, эки демниг хөделип ажылдаарынче чонну кыйгырып организастаар болгу дег.

Ынчалза-даа кижи сагыжы дег ындыг амыр чүве кайда боор. Рак, Шортан болгаш Куу дугайында басняда дег, шупту-ла уш-баш чок хөделип, бистиң эрткен үевисти бактап, Ленин башкының турасказалдарын безин тура соп, хоорай, областарны эде адап, аңаа хөй миллион акша-көпеекти хөй үндүр чажып турары чогуур-дыр. «Дөө дарганы дүжүрер, бо дарганы дүжүрер» деп-ле алгыржып, маргыжып митинглээн турарын көөрге, шаандагы киноларда анархистер сагынга кирер.

Ылангыя июнь 20-де чамдык районнардан 76 хире аъттыг аныяктарны келдирип, оон иштинде 6 малчыннарның келгенин ажыглап, малчыннарның амыдыралын экижидер дугайында митинг чыып, Чазаңка «негелде» салып, оон соонда эрги чырыдышкын бажыңынга барып хурал чыып, Тываны Россия Федерациязының составындан үндүрер дугайында референдум эрттирер деп шиитпир үндүрүп турган «Хостуг Тыва» дээр шимчээшкинниң удуртукчуларының ол хөделиишкиннерин бо кижи шуут кайгаар чүве-дир. Харын-даа чамдыктары соңгаартан хөй шериг техниказы, казактар кел чыдар чүве деп-даа турган болду.

Июль 3-те үнген «Шын» солунда Михаил Шур-оолдук-даа, оон мурнунда үнген солунда Россия Федерациязының алдарлыг тренери Оржак Чадамбаның-даа бо бодал чок чорукту шугумчулеп бижээн чүүлдерни нийти-биле деткип ор мен.

«Шуугаар бетинде, бодамыр» деп үлегер чугааны чүге утпун турар бис! Россиядан аңгыланып алгаш канчап амыдыраар бис? Тыва Республика бюджелиниң чарыгдалының чүгле 10 хире хуузун бодунуң күзели-биле дуглап турар болгай. Ынчангаш амгы үедеги бүгү чарыгдалдарывысты 9 катап кызырыптар болзувусса, ол кандыг амыдырал-чурттаалга болур-дур? Ыяар-чаар материалдарны, электроэнергияны, машина-техниканы кайын, чүнүң-биле садып, дилеп аар бис. Ам безин чиир тараа өстүрүп чадап, мал база өстүрүп шыдавас, чүгле наймаар, ырлаар, тыныштаарывыс көвүдеп, арткан каш малывысты мөгелер шагнаарынга-ла тодуп каар чыгын апардывыс. Боттары тарааны Красноярск крайдан чедер кылдыр өстүрүп ап турар болгаш, Турандан 70-80 километр Усинскиде бир хлеб өртээ 1 рубль 91 көпеек-тир. Ам безин тарааны соңгаартан улуг өртек-биле садып ап турган. Россиядан үнген бергеш, шары, буга кожуп алгаш чеже тараа тарып шыдаар бис дээрзин чүге бодавас бис? Ам база хоюг демир-хууннар сывы чыыр бе?

Школалар, эмнелгелерге чарыгдаар акша-көпеек тыппайн турганда, ажыы чок референдум эрттирер акша-хөреңгини кайын алырыл? Улусчу фронтуң удуртукчулары акша тып каар бе? Черле ынчаш [illegible] кымга удур ындыг фронт тургусканыл?

Оон аңгыда черни кижилерге хууда өнчү кылдыр садар чүве деп алгыржып турар «демократтар» бис дээр кижилеривистиң оозунга база шуут удур мен. Тывага амбын-нояндан, Ажытай бээзинден-даа, өске-даа дужуметтерден эгелээш, аваа ядыы араттарга чедир хуу чер өнчүлүг кижи турбаан, шупту кожа чурттап-ла чораан болгай. Бир эвес черни садар апаар болза, кандыг-бир байлар кээп Азас, Чагытайны, Таңды, Бии-Хемни-даа садып аптар болза, келир үеде ажы-төлүвүс кайтап амыдырап-чурттаарыл?

Дээди Советтиң депутаттары, эргим тыва чонум, бо дугайын ханызы-биле бодап, Россиядан Тываны аңгылаары, не-черивисти хуу өнчү кылдыр садыглаары дээш туржуп турар чамдык кижилерниң, харын-даа депутаттарының чүвениң эчизин бодавас ол саналдарынга, көгүлделеринге алысланчар. Кризистиг байдалдан дүрген уштунар дээш Тываның Россияның составынга тура улам кежүүрү дээш бистиң хөй национальдыг чонувустуң эп-найыралын быжыглап, кызымак туржуп, эки ажылдаалыңар! Уш-баш чок чүве этпип, харыысалга чок кыйгы салып митингилексээрлерге ол силерниң төлептиг харыыңар болзун.

Михаил ДАМЧАП,
Күш-ажылдың хоочуку.

КАЙЫ МАГАЗИНДЕ ЧИИГИ Л?

Сөөлгү үеде өртектер чамдык барааннарга улам улгадып турар апарганы чон өскерип, аңаа таарзынмайн турарын ажы-биле илередип турар апарганы кымга-даа билдингир. Ылангыя хүн бүрүнүң барааннарының өртектериниң дыка улгатканы чоннуң талазындан улуг бергедээшкиннерни болдуруп турар. Чүге дизе кижилерниң, оларның иштинде чонну чамдык кезектериниң алыр акша-төгерии кончуг эвээш, орулгазы эвээш болуп турарының ужурундан садыг-магазиннерде садып чурар аар өртектиг аъш-чемни садып алыр харык-шинээн чок болуп турар дээрзи билдингир. Оон кадында Кызыл хоорайның магазиннеринде өртектер шуут мырыңай төс аңгы-башка болуп турары чонну кайгадып турар. Оон чылдагааннарының дугайында садыг-магазин, хоорайның садыг хандырылга черлериниң удуртукчулары чоңга тайылбыр ажылын чорутпайн турар. Ынчангаш садып алыкчылар магазинге келгеш, аъш-чемни болгаш өске-даа барааннарның айтыш өртээ-биле хевээр ыыт чок садып алгаш-ла чоруп турар. Ол эвээш орулгалыг кижилерге улуг материалдыг болгаш моральдыг согуг болур дээрзи чоп болгай. Чижээ, 1000 рубльден бичии-ле өрү пенсия ап орар кырган кижи болза ак саржагны болгаш колбасаны магазинден чүгле караа-биле көөрден башка, безин амзаар кылдыр садып чиириңге күш четпейн турары биске билдингир. Ам көрүп көрээлиңер, аъш-чем өртээ Кызылдың садыгларында кандыг-кандыг болуп турарыл?

Чижек кылдыр бирги категорияның инек эъдин ап көрээлиңер. Июль 28-те ону Кызылдың 13 дугаар магазини бир килограммын 85 рубльге садып турган болза, а 20 дугаар магазинниң садыгжылары ону 88 рубльге садып турган. А каңган 40 дугаар магазин ол-ла эътти бир килограммын 65 рубльге садып турган. Элдеп-ле чүве?!

А бирги категорияның хаван эъдин бир килограммын 75 рубльге садып турган дээрзин дугайында 20 дугаар магазинниң удуртулгазы дыңнаткан. А өскелери маңаа харыы бербейн барган.

Дагаа эъдин тыва чон шоолуг чивес. Ындыг-даа болза айгы шаг бергеде база-ла ап турар болгай. Ынчангаш бо продуктуну бир килограммын өртээ 48 рубль кылдыр санап алгаш, 13 дугаар магазинниң коллективи саткан. А 40 дугаар болгаш № 9 магазиннерге ону оон арай-ла чиик өртектерге саарган.

Демги-ле чугаалап турганывыс шыдал чок кижи садып чип шыдавас колбасавыстың бир килограммда өртээ 135 рубль болуп турар. Ону ындыг өртек-биле 20 дугаар магазинге саткан.

Мурнунуң «эки үелерде» болза бир килограммын 3 рубль 40 көпеек-биле садып алгаш «аар-дыр» дижип турганывыс ак саржагның бир килограммда өртээ 16 дугаар магазинде 165 рубль болуп турда, 9 дугаар магазинде шуут 243 рубль болган. Ол дээрге барык 80 хире рубль «ылгалдыг» болуп турары садып алыкчыларга карга-кайгамчык?! Аңаа бедүүн баш-биле бодаар болза, харын ам 1-ги болгаш 2-ги сортту, дүстү азы дүс чок дээш магадырга ол хире карылгалыг турбас хире. А үнүш үзүн ол-ла гастрономда бир килограммы 106 рубльге садып турда, Ленин кудумчузунда 20 дугаар магазинниң садыгжылары 115-ке «хырыладып» турган.

Маргаринни демги-ле төп гастроном дижирившс магазинге бир килограммы 96 рубльге садып турда, ол-ла Ленин кудумчузунда магазинивис мырыңай 100 рубль кылдыр чарлап алган турган.

Кефир өртээ магазиннер аразында шоолуг аңгы чок. Колдуунда-ла 4-5 рубль болуп турар.

Хуанун-даа чыынчыниксеңи сметана өртээ 5,9, 13 дугаар магазиннерде бир кг-да 55-10-га чоруп турда, 20 дугаар магазин оон 10 көпеек өрү [illegible] алган. А 16 дугаар магазинниң садыгжылары харын мырыңай 46 рубль 20 көпеекке саткан. Ынчангаш чамдык садыг черлеринде сметана өртээ барык 10 рубль хире ылгалдыг болуп турарын [illegible] өскерип [illegible] боор.

Пастеризастаан сүт өртээ магазиннерде колдуунда [illegible], чүгле 20 дугаар магазинде 1 көпеек [illegible] турар. Ындыг-даа болза бо продукт дыка хөй [illegible] таварылгаларда чедишпейн турган, ол дээш кижилер кара даң бажында тургаш, «кылыр ажылын» ол турган. Ам чай келген, оъттиген четчир турары-биле колбаштыр фермаларда сүт дыка немежип турар дээрзин айтыры артык эвес.

А курганг сүт өртээн айтырайыпаска даа, ону амгы үеде чон шоолуг албайн турарындан магазиннерде чыдып турар. Бир магазинде кг-да 135, өскезинде 145 рубль болуп турар.

9 болгаш 13 дугаар магазиннер дагаа чуургазын 10 борбаккы 16-17 рубльге садып турда, ол продукт 10 дугаар магазинде 20 рубль апарган турган.

Күс чоокшулап, бараны кылыр үеде ындыг чүве ийикпе, чигир өртээ шуут билдинмес?! Чижээлээрге, 5 дугаар садыг ону бир кг-да 44 рубль 50 көпеекке садып турган болза, «9 дугаар» — 94-50-ге, а 13 дугаар садыг «мугур» өртек кылдыр 100 рубль кылдыр «тулгадуруп» алган! Акшаң бар болза садып ал, чок болза, [illegible] каан кара шайдан ижер ле!

Крупа аймаандан чаңгыс чижектен көрээлиңер. Манная крупа-дыр че. Ону «40 дугаарда» 17-ге, «5 дугаарда» 18-50-ге, «13 дугаарда» 25-ке, а «20 дугаарывыс» хамыкты ажып, кг-ны 42 (!) рубльге садып турар болган.

А фильтрлиг сигареттерниң бир хапты алырга 20 рубльден эвээжевейн турар. Үстүкү хемчээли 25 рубль.

Ам районнардан каш чижектен база көрүптээлиңер. Бирги категорияның инек эъди Барыын-Хемчикте болгаш Улуг-Хемде бир кг-да 60-60 рубль. А Каа-Хемде оон 12 рубль аар. Ында хаван эъди база ындыг, өртек чаңгыс.

Эң аар өртектиг ак саржаг Улуг-Хемде болуп турар. Бир кг-да өртээ барык 253 рубль. А эң аар үнүш үзү Барыын-Хемчикте — кг-да 151 рубль! Эң аар өртектиг маргаринни база оон «тып ап» болур.

Эң аар өртектиг чигир Бии-Хемде. Өртээ кг-да 126 рубль. Эң чиигн — Эрзинде — 45 рубль.

Хемчуну колбас хуумнун чиир хлевинис өртээ амдызында 10-12 рубль аразында чоруп турар. Ол дээрге подольск сорттуң далганындан быжырган хлеб-тир. Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем хлеб өртээн дыңнатпаан. Өске далгандан кылган хлеб өртээ 5-6 рубль.

Водканың бир литриниң (ийи шилде) Барыын-Хемчикте өртээ 550 рубль. А Кызылда 360-440 аразында.

Серенги өртээ бир хааржакчыгашты 13 рубль 05 көпеек. Шуургу районнарда дег.

Мынчангаш өртектер кайда-даа деңэ эвес болуп турар. Чамдык черлер оңн өртээн улгаттырып, боттарынга хөй орулганы киирип алырын бодап турар, а чамдыктары тургускан чурум ёзугаар садып турар дээрзи билдингир-дир. Ынчангаш Кызылдың чамдык магазиннеринде бараан өртээ аңгы-аңгы болуп турарынга чеи тодаргай харыыны кажан алыр ирги?

Тыва Республиканың статистика эргелелдиниң допчулалы В. КАРА-САЛ кылган.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уламчызы. Эгези №№ 148, 149 «Шында»).

97. **Игнатов Константин Никитич** 1896 чылда Тамбов областың Шахман районунуң Свиньяна суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайга облместпромнуң бухгалтери турган. Тываның область суду КК-ның 1 кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1949 чылдың май 21-де 10 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1955 чылдың июль 1-де доктаалының ёзугаар херекти үүлгедиг составы чок дээш соксаткан.

282, 173. **Иргит Тонмут-Ловун Кур-Чалан** 1885 чылда Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13-15 чүүлү-биле 1941 чылдың август 8-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди судунуң 1969 чылдың октябрь 10-да доктаалы-биле агарткан.

279. **Иргит Сыдын-Камбы Шаңзан-Хелин** 1881 чылда Тес-Хемниң Бай-Дагга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың май 9-та боолап ялалаар деп шииткен (КДХ). ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалы-биле агарткан.

233. **Иргит Лама Кенден** 1899 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың март 10-да 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1966 чылдың апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

185. **Иргит Лопсан-Текен Иргит Майдр** 1889 чылда Бай-Тайганың Мөген-Бүренге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле 1943 чылдың сентябрь 9-та 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1963 чылдың апрель 28-те доктаалы-биле агарткан.

274. **Иргит Көк-Хелин Комбу** 1894 чылда Чөөн-Хемчиктиң Бора-Хөлге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг лама чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 1944 чылдың октябрь 10-та 10 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1969 чылдың январь 8-те доктаалы-биле агарткан.

276. **Иргит Владимир Баира Сандаанович** 1918 чылда Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Кызылга типография ажылчыны турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10, 59-7 чүүлдери-биле 1948 чылдың июль 27-де 10 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1969 чылдың январь 29-та доктаалы-биле агарткан.

123. **Имажап (Иймажап)** 1872 чылда Улуг-Хемниң Ийи-Талга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 36 чүүлү-биле 1933 чылдың июньда шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 14-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Кара-Монгуш Сенис-оол Доңдупай Хенерек** 1901 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хендергейге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың март 2-де 3 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Кара-Монгуш Докпак-оол Төккежек** 1902 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-8, 13 чүүлдери-биле 1935 чылдың март 22-де 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Куулар Самбуу-Хелин Тора** 1887 чылда Улуг-Хемге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Өвүрнүң Дус-Дагга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 11 чүүлдери-биле эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 7 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Куулар Дамдын-Хелин Доңдук** 1868 чылда Бай-Тайганың Тээлиге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Өвүрнүң Дус-Дагга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 8 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Куулар Байыр-Хелин Шалыкай** 1890 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 11 чүүлдери-биле күш-ажылга эдип чазаар лагерьге 6 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 9-та кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Куулар Базыр-Сат Чаш-оол.** Хавак-Кыры 1894 чылда Барыын-Хемчикке төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Өвүрнүң Солчурга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 1935 чылдың март 22-де эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 1 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

94. **Кыргыс Кушкаш Дарганчы** 1879 чылда Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Өвүрнүң Дус-Дагга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 1935 чылдың март 22-де 2 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

169. **Каабы Монгуш Бальчевич** 1921 чылда Улуг-Хемниң Демир-Сугга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, интернат эргелекчизи чораан, Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 1 кезээниң 19-58-8, 58-10 чүүлдери-биле шииткен, 1951 чылдың июнь 13-те РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязының тодаратканы-биле буруудалыышкын бадыткаттынмаан болганындан ук херекти 1962 чылдың октябрь 18-те соксаткан.

134. **Кара-Доңгак Оппен Куртеш** 1914 чылда Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес хуу ажылдыг чораан, Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10, 58-11 чүүлдери-биле эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 10 чылга шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң тодаратканы-биле ук херекти соксаткан.

136. **Кыргыс Дыртык-Хелин Чамич** 1895 чылда Улуг-Хемниң Хендергеге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 58-10, 59-2 чүүлдери-биле 1941 чылдың апрель 28-те 8 чыл хосталгазын казаан, Тываның область судунуң доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаанындан ук херекти соксаткан.

145. **Котелевская Людмила Николаевна** 1915 чылда Чита областың Чита хоорайынга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Тувинская кудумчузунда 17 дугаар бажыңга чурттап турган, албан-хааты. 1956 чылдың сентябрь 28-те область суду РСФСР-ниң КК-ның 4 чүүлүнүң 5-ки пунктузунга үндезилээш, 1956 чылдың ноябрь 29-те херекти соксаткан.

77. **Көккүү Кааты Сырат** 1906 чылда Тес-Хемниң Берт-Дагга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Тес-Хемниң Самагалдайга бызаңчылап ажылдап турган. Красноярск крайның шериг трибуналы КК-ның 19-58-9 болгаш 58-10 чүүлдери-биле 1952 чылдың март 17-де эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 25 чылга шииткен.

43. **Корсунов Иван Николаевич** 1927 чылда Улуг-Хемниң Баян-Колга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Рабочая кудумчузунда 78 дугаарлыг бажыңга чурттап, сетелге заводунга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51, 194, 136 чүүлдери-биле 1943 чылдың октябрь 28-те 5 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

43. **Крутиков Михаил Владимирович** 1927 чылда Красноярск крайның Шушенское суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Кызыл партизан кудумчузунда 3 дугаар бажыңга чурттап, сетелге заводунга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51, 119, 136, 194 чүүлдери-биле 1944 чылдың апрель 24-те 5 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

43. **Карпов Петр Дмитриевич** 1928 чылда Красноярск крайга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Песочная кудумчузунуң 20 дугаар бажыңынга чурттап турган, ажыл чок. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51, 136, 193 чүүлдери-биле 1944 чылдың апрель 28-те 2 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди суду кем-херек үүлгедиишкининиң составы бадыткаттынмаанындан ук херекти 1955 чылдың март 23-те күш чок болдурган.

144. **Колеракин Константин Степанович** 1915 чылда Омск областың Саргатск районунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 85 дугаарлыг бажыңга чурттап турган, ажыл чок. Тываның область суду ЭД-ниң 58-10 чүүлү-биле 1952 чылдың январь 23-те 25 чыл эргезин казаан, РСФСР-ниң Дээди суду 1956 чылдың декабрь 21-де херекти соксаткан.

128. **Кужугет Кенден Мандый-оолович** 1914 чылда Барыын-Хемчиктиң Кара-Хөлге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Бай-Тайга районга сан килдизиниң инспектору турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 1 кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1952 чылдың май 12—13-те 10 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалының ёзугаар 1956 чылдың апрель 20-де херекти соксаткан болгаш 1956 чылдың май 7-де хостап үндүрген.

157. **Кара-Сал Эренчин Самдан** 1902 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла районга шагдаа килдизиниң начальниинге ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың октябрь 28-те боолап ялалаар деп шииткен. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканы-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан 1959 чылдың июль 7-де агарткан.

164. **Кужугет Даржа Таржаа Лыртый** 1913 чылда Барыын-Хемчиктиң Кара-Сугга төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү, ол-ла районга ТАРН Улуг-Хем райкомунуң секретары ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13, 15 чүүлдери-биле 1940 чылдың сентябрь 2-де боолап ялалаар деп шииткен. ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 1962 чылдың май 4-те хүлээтпээн доктаалы-биле ТАР ИХЯ коллегиязының Кужугетке хамаарыштыр 1940 чылдың сентябрь 2-де судунуң шииткенин күш чок болдурган.

442. **Кужугет Бачымай Кош-Кулак** 1920 чылда Барыын-Хемчиктиң Шекпээрге төрүттүнген, тыва, ол-ла районга чурттап чораан. Тыва областың кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязы РСФСР-ниң КК-ның 1 кезээниң 58-10 болгаш 59-7 чүүлдери-биле 1948 чылдың декабрь 30-те 10 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле агарткан.

257. **Кадчын-Хелин Шоо-Тойчу** 1876 чылда Моолга төрүттүнген, моол, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Чкаловкага хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 51 чүүлдери-биле 1943 чылдың апрель 28-те боолап ялалаар деп шииткен. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 23-те кылган түңнели-биле агарткан.

16. **Килин Иван Селиверстович** 1903 чылда Красноярск крайның Каратуз суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Кызыл хоорайга чурттап чораан, ТАР ИХЯ ажылдакчызы турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың декабрь 10-да 3 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 24-те кылган түңнели-биле агарткан.

117. **Коков Михаил Кузьмич** 1908 чылда Красноярск крайның Ермаковск районунуң Контыревск суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Кызылдың Красноармейская кудумчузунда 75 дугаарлыг бажыңга чурттап чораан, артист, бадыткаттынмааныындан оон херээн 1948 чылдың июль 12-де соксаткан, ТАССР-ниң прокурорунуң доктаалы-биле 1990 чылдың 20-де агарткан.

164. **Кол Кускеллей Монда** Тожунуң Тоора-Хемге 1912 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла черге чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 1940 чылдың сентябрь 2-де эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 3 чылга шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң 1962 чылдың май 4-те доктаалы-биле агарткан.

69. **Кожемякин Михаил Пантелеевич** 1910 чылда Барыын-Сибирь крайның Ус-Порстаньга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылга механизатор ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8-12 чүүлү-биле 1938 чылдың июнь 21-де ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле агарткан.

264. **Кондратьев Андрей Иванович** 1879 чылда Пенза областа төрүттүнген, орус, кежигүн эвес (к. э.), Бии-Хемге механизатор ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8-12 чүүлү-биле 1938 чылдың октябрь 5-те ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың январь 31-де агарткан.

69. **Копченко Афанасий Матвеевич** 1910 чылда Одесса областың Ново-Украинск районунга төрүттүнген, орус, к. э. Кызылдың Степная кудумчузунда 13 дугаар бажыңга чурттап, слесарьлап ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8-12 чүүлү-биле 1938 чылдың июнь 21-де ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле агарткан.

208. **Кара-Карак (ону Хофы-лин деп адаар)** 1890 чылда Кыдаттың Ужан хоорайынга төрүттүнген, кыдат, к. э. Тере-Хөлдүң Каргыга хууда ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың январь 31-де боолап ялалаар кылдыр шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалы-биле агарткан.

166. **Кау-Тин-ду (Юш-Тун-Чук Тюмен Байыр)** 1892 чылда Кыдаттың Падын-Ху деп черинге төрүттүнген, кыдат, кежигүн эвес, Барыын-Хемчиктиң Саглыга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13, 23, 30 чүүлдери-биле 1938 чылдың декабрь 10-да боолап ялалаар деп шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле агарткан.

43. **Кыргыс Серчээ Сурас** 1895 чылда Эрзинниң Качыкка төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1933 чылда 3 чылга хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

5. **Кыргыс Сотпа Серен** 1861 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Чаа-Хөлдүң Кызыл-Дагга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1933 чылда бир чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

120. **Кыров Семен Лукьянович** 1907 чылда Красноярск крайның Курагин районунуң Курганы суурунга төрүттүнген, орус, к. э., Каа-Хемниң Знаменкага хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле 1936 чылдың март 21-де 2 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың март 29-та доктаалы-биле агарткан.

187. **Калашников Андрей Кириллович** 1906 чылда Красноярск крайның Каратуз районунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес, Красноярск крайның Верхне-Усинскиге бызаңчылап, хуу ажылдыг чораан, Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 1 кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1946 чылдың январь 16-да ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1989 чылда агарткан.

17. **Кыргыс Дагба-Лама Аракчаа** 1892 чылда Улуг-Хемниң Көк-Чыраага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1936 чылдың июль 24-те ЭКЛ-ге 2 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың сентябрь 14-те кылган түңнели-биле агарткан.

251. **Кыргыс Бузуна Боле** Эрзинге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың июль 9-та ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

277. **Кыргыс Делик-Күнчул Миниарня** 1874 чылда Эрзинниң Качыкка төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 11, 13, 26, 18 чүүлдери-биле боолап ялалаар деп шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың март 21-де доктаалы-биле агарткан.

18. **Кыргыс Еренчин Тембирел** 1880 чылда Эрзинниң Эрзин суурунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1936 чылдың июнь 24-те ЭКЛ-ге 4 чылга шииткен. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 15-те кылган түңнели-биле агарткан.

247, 159. **Куулар Шангыш Хемчикович** 1910 чылда Өвүрнүң Саглыга төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1949 чылдың май 4-те 6 чылга хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

162. **Куулар Хемчик Чамбал** 1888 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Дагга төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга хуу ажылдыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1939 чылдың май 4-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

264. **Куулар Чыбак-Сарыг Кумзат** 1885 чылда Чөөн-Хемчиктиң Шеминге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 11, 13 чүүлдери-биле 1940 чылдың ноябрь 3-те 6 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

207. **Куулар Оппайты Ажыкай** 1897 чылда Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынга төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың ноябрь 14-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1955 чылдың май 27-де агарткан.

207. **Куулар Моңге-Сюрюн Мандыр-Чүлдүм** 1920 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Талага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың ноябрь 14-те 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың май 27-де агарткан.

215. **Кара-Сал Бирлей-Хөрек Байыр** 1900 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э., Хендергейге хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың май 6-да 7 чыл хосталгазын казып шииткен, ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың июль 24-те агарткан.

215. **Кара-Сал Нурзет Шыырак** 1896 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районга хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың май 6-да 7 чыл хосталгазын казып шииткен ТАССР-ниң Дээди суду 1965 чылдың июль 24-те агарткан.

246. **Кара-Монгуш Чамыян Чүгүрту** 1906 чылда Өвүрнүң Солчурга төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала сумузунуң даргазы турган, ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың март 1-де 8 чыл хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди суду 1966 чылдың сентябрь 24-те агарткан.

239. **Куулар Шимбай-оол Дажы Доржу** 1897 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Талага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1936 чылда 6 чыл хосталгазын казаан. ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылда агарткан.

246. **Куулар Байыр-Хелин Доңдукай** 1884 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Талага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан, ТАР Дээди суду ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың март 1-де боолап ялалаар деп шииткен, ТАССР-ниң Дээди суду 1966 чылда агарткан.

263. **Кыргыс Чамзы-Мээрен Кыска-Чалаң** 1890 чылда Бии-Хемниң Баян-Колга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг, ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың апрель 1-де 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң Дээди суду 1967 чылдың октябрь 18-те агарткан.

101. **Кыргыс Лопсан-Серен**, Каа-Хем районнуң Бүрен сумузунга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-зының коллегиязы 33 ч. март 9-та ТАР-ның ЭД-зиниң 41 чүүлү-биле 2 чылга хосталгазын казаан, төрээн черинге хуу ажылдыг турган 90 ч. март 7-де прокурорнуң түңнели-биле агарткан.

268. **Кыргыс Назын Сюрюнович**, Эрзин районнуң Эрзин сумузунга 1892 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-зиниң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Кызыл районнуң Черби суурунга хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 68 ч. июнь 25-те шииткенин күш чок болдурган, агарткан.

268. **Кыргыс Назын-Хелин Сурас**, Эрзин районнуң Эрзин сумузунга 1892 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле 6 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Кызыл районнуң Черби суурунга хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 68 ч. июньнуң 25-те доктаалын, ТАР-ның ИХЯ-зының 40 ч. январь 3-те шииткенин ёзугаар кемниг үүлгедиишкининиң кылдынмааның ужурундан херекти соксаткан.

164. **Кыргыс Намзырай Ажыкович**, Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыгга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 5 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Төрээн черинге чурттап, райкомбинатка кладовщиктеп ажылдап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. май 4-те доктаалының ёзугаар кем-херек үүлгедииниң кылдынмааның ужурундан херекти көөрүн соксаткан.

231. **Кыргыс Монгул-оол Чакмын**, Улуг-Хем районнуң Хендерге сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-зиниң 10, 13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалы-биле агарткан.

251. **Кыргыс Саая-Шуңай-бай Таажын**, Эрзин районнуң Эрзин сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-зиниң 10-13 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 66 ч. ноябрь 14-те доктаалының ёзугаар кемниг үүлгедиишкин кылдынмааның ужурундан херекти соксаткаш, агарткан.

101. **Кыргыс Сарыглар Сурас**, Эрзин районнуң Качык сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 33 ч. май 12-де ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле шииткен. Каа-Хем районнуң Тере-Хөл сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түңнелиниң ёзугаар агарткан.

41. **Кыргыс Сонам-Баир Сагаачы**, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем сумузунга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 45 ч. сентябрь 28-те КДХ-ге шииткен. Хайыракан сумузу, Чөөн-Хемчик районга хуу ажылдыг турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 19-та түңнели-биле агарткан.

31. **Кыргыс Кожул-Күнээ Алтай**, Тере-Хөл районнуң Качы сумузунга 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 43 ч. февраль 1-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 20, 42, 51 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түңнели-биле агарткан.

477. **Кыргыс Тас-оол Түкей-оол**, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның суд коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түңнели-биле агарткан.

231. **Кыргыс Тажи Канзан**, Улуг-Хем районнуң Хайыракан сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 66 ч. апрель 25-те доктаалының ёзугаар агарткан.

272. **Кыргыс Тажы Дава Балдан**, Эрзин районнуң Нарын сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 44 ч. октябрь 21-де КК-ның 58. 8, 58. 9 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 18 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязының тодаратканың ёзугаар 68 ч. октябрь 3-те шииткелди күш чок болдурган.

188. **Кыргыс Тарыма Баайла**, Эрзин районнуң Тере-Хөл сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының суд коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-12 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 4 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та түңнели-биле агарткан.

251. **Кыргыс-Сумужук Сумужук-Лопсан Сурас-Дамба**, Эрзин районнуң Нарын сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң 66 ч. октябрь 14-те доктаалының ёзугаар агарткан.

160. **Кыргыс Хуузу-Түгүр Шамчы**, Эрзин районнуң Нарын сумузунга 1898 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 41 ч. октябрь 6-да ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 7 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

272. **Кыргыс Чамбал-Мээрен Таа-Шын**, Эрзин районнуң Эрзин сумузунга 1885 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. ноябрь 21-де ТАР-ның ЭД-ниң 43, 45, 48 чүүлдери-биле 20 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязының 68 ч. октябрь 3-те тодаратканың ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти соксаткан.

10. **Кыргыс Чамзы Мижит**, Эрзин районнуң Качык сумузунга 1885 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-зының коллегиязы 36 ч. август 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 8, 13 чүүлдери-биле 2 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

280. **Кыргыс Чудурук-Суидуй Баазан**, Тере-Хөл районнуң Шынаа сумузунга 1913 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. 01-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Тере-Хөл районнуң Шынаа суурунга арбан даргазы турган. Тыва АССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти соксаткан.

245. **Кыргыс Шожул Сачаа**, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хем сумузунга 1891 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү ТАР-ның ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 44 ч. апрель 8-те КДХ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. РСФСР-ниң ДС-ниң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязының 66 ч. август 30-да тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан соксаткан.

277. **Кыргыс Баатчын Балчыр**, Эрзин районнуң Качык сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. февраль 14-те ТАР-ның ЭД-ниң 8, 10, 11, 12, 13, 18, 25 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 69 ч. март 21-де доктаалының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти соксаткан.

8. **Кыргыс Баа-Ууле Чаңмын**, Улуг-Хем районнуң Хендерге сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. июль 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

251. **Кыргыс Артына-Ханды Сурас**, Эрзин районнуң Эрзин сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң 66 ч. ноябрь 14-те доктаалының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти көөрүн соксаткан.

101. **Кыргыс Амбын Сурас**, Каа-Хем районнуң Тере-Хөл сумузунга 1884 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 33 ч. майда ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 2 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түңнели-биле агарткан.

199. **Кужугет Сарыг-Серен Ажикай**, Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Тайга сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 38 ч. октябрь 10-13-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Кызыл хоорайга чурттап, ТАР-ның АРШ-тың полк командири турган. РСФСР-ниң ДС-тиң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязының 64 ч. сентябрь 3-те тодаратканының ёзугаар шииткелди күш чок болдурганш, агарткан.

246. **Кужугет Попуйлак Каданцык**, Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Тайга сумузунга 1892 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 44 ч. апрель 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 12, 45, 51, 63 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 20 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле агарткан.

127. **Какпанак Догус Чолбенович**, Сүт-Хөл районнуң Кызыл-Тайгага 1911 чылда төрүттүнген, тыва, СЭКП. Барыын Сибирь шериг округунуң КАМ-ның шериглерниң шериг трибуналы 53 ч. март 22-те КК-ның 58-7 чүүлү-биле 25 чылга шииткен. Сүт-Хөл районнуң Улуг-Алаак суурунга колхозка ажылдап турган. Шериг коллегиязының 53 ч. ноябрь 14-те тодаратканы-биле ССРЭ-ниң ДС агарткан.

210. **Кан-лок-ча Федор**, Корейниң Танчен хоорайынга 1893 чылда төрүттүнген, корей, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 38 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 11, 13, 20 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Кызыл хоорайга артель даргалап ажылдап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле агарткан.

197. **Кон-сан-зи Шожума**, Кыдатка 1887 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. октябрь 7-де ТАР-ның ЭД-ниң 12-43 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы сумузунга кадээ ажыл-агыйга ажылдап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 64 ч. апрель 8-те тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган болгаш РСФСР-ниң УПК-зының 5-ки чүүлүнүң 1-ги пунктузун ёзугаар херекти соксаткан.

300. **Кирюшкин Иван Матвеевич**, Красноярск крайның Усинск районунуң Усинское суурунга 1897 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 42 ч. июнь 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 7 чылга шииткен. Бии-Хем районнуң Туран хоорайга хуу ажылдыг турган.

387. **Кирюшкин Владимир Матвеевич**, Красноярск крайның Усинск районунуң Усинское суурунга 1903 чылда төрүттүнген, орус, к. э. УГВПО-нуң чанында суд коллегиязы 33 ч. декабрь 18-те ТАР-ның ЭД-ниң 20-46 чүүлдериниң 1 кезээ-биле 6 айга хосталгазын казаан. Бии-Хем районнуң Туран хоорайынга хуу ажыл кылып турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 91 ч. май 4-те түңнели-биле агарткан.

101. **Кунгаашпан**, 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 1933 чылда ТАР-ның ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казаан. Улуг-Хем районга хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 7-де түңнели-биле агарткан.

58. **Кузнецов Александр Федорович**, Красноярск крайның Минусинск районунуң Саянск суурунга 1912 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. июнь 20-де ТАР-ның ЭД-ниң 11 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казаан. Бии-Хем районнуң Туран хоорайга белеткелчин боор ажылдап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. сентябрь 14-те түңнели-биле агарткан.

185. **Кара-Монгуш Байырхаа Кок-кыс**, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаанага 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 43 ч. сентябрь 9-та ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Төрээн черинге чазаныкчылап ажылдап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң 63 ч. сентябрь 28-те доктаалының ёзугаар агарткан.

192. **Кара-Монгуш Кончук-Хунду Доржу**, Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл сумузунга 1874 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 41 ч. апрель 16-да ТАР-ның ЭД-ниң 12-13, 15 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 63 ч. ноябрь 19-та тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткаш, агарткан.

28. **Кара-Монгуш Добуучу Ажыкай-Хереловна**, Чөөн-Хемчик районнуң Шеми сумузунга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның ИХМ шериниң Шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлүнүң II кезээ-биле 25 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС-тиң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязының 73 ч. май 22-де тодаратканың ёзугаар Сибирьниң шериг округунуң Шериг трибуналының 55 ч. май 31-де шииткелин күш чок болдурган болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан.

(Уламчылыг).

Башкы дугайында сөс

ХОВАР ШАҢНАЛДЫҢ ДИПЛОМУ

Ажылым аайы-биле Тываның чеже-чеже ажыл-ишчи, чогаадыкчы, талантылыг кижилери-биле ужуражып, оларның амыдыралчы өөредигин албадым дээр. Бо удаада июльдуң бир аяс эртенинде, ырда кирген улуг Межегейниң хээлеп чыдар ногаан арыгны, дүдүскектиг делгемнерни эргип көрүп хап ора, суурнуң Лесная кудумчузунга Межегей школазының директору Кара-кыс Кожай-ооловна Монгушка дужа бердим.

— Оо, хүндүлүг башкым, «эртежи суггатчы элбек сугга таваржыр» деп чер ажылдакчыларының чугаазы бар болгай. Мен силерге бо хире эрте дужуп келген болганымда, бөгүнгү ажыл-херээвис элбек сугну хөй арыктарже салыпканы дег чогужар-дыр аз — деп, өөрүшкү-биле мендилештим.

Школаның башкылары, ажылчыннары, дуржулга-ногаа шөлүвүн удуртукчулары өөреникчилер-биле кады аштал-сеттелге, шимелде ажылынче шагда-ла кире берген, диимиттиг ажылдаан турлар. Директор бөлүктер-биле тус-тусту чугаа солчуп, хүннүң планын дугуржуптары билек, оон өрээлинге киргеш, келген херээм-биле чергелештир, оон ажылчы намдарын сонуургап, чугаа кылыр аргалыг болган мен.

«Элчогун аа!» — башкының бир-ле дутаар сөзү ол болду.

Эки кылган ажыл, элеп читпес болгай, ол уланчылыг, хөгжүлделиг, өскелерге үлегер. Дуржулга-даа болур ужурлуг, элчоксунган херээ бар бе деп бижиир бодаан чүүлүмче башкымны чооксуладып, ажыы-биле чугаалаптым.

Башкының кыска-даа бол, сагтынышкынны, алдан чылдар үезинде интернационалчы, хөй чурттакчылыг Чадаана хоорайның школаларынга чедирди. Чадаананың №1 ортумак школазынга өөренип турала, «Өөредилге — ол дээрге, ёзулуг-ла күш ажыл, оон түңнел чедип аарда, кызып өөренир, тура-соруктуг херектир» деп медерел билип алганындан ангыда, уран чүүл, улуг хөгжүм — чурттаглганың база бир хей-аът кирикчизи-дир эвеспе» деп чүвени билгени болур. Өөредилгеден хостуг үеде биччии Кара-кыс ыры, танцы, гимнастика бөлгүмнеринге киччээлдеп четтигип, школазының, ынак хоорайының хөй-ниити ажылынга хире-шаа-биле киржип турган.

Чөөн-Хемчиктиң Кулун-Дүжер эге школазынга директорлап эгелээни-биле, күш ажыл делгеринге «директор» деп бижилге-биле башкының күш-ажылчы намдары эгелээн. Директорнуң харысалгалыг ажылын көнгүс аныяк тура-ла, хүлээп ап, чөпшээрелин берген — Кара-кыстың дидим болгаш эрестиг мөзү-шынарының онзагай демдээ-дир дээрзин номчукчу оваарып демдеглээр боор. Кижи кандыг-даа мергежил, ажылче бирги базымны кылырда, күштүг күзелден ангыда, мергежилиң шын тып, шилип алыры чугула. Эге базымда илереп келген чедишкиннерге мензээгенмези. Үстүнде чугаалаанывыс ындыг шынарлар чедип аар дээн үзел-бодалдарын бодарадыр дээш чаныш-сыныш чок. Өле-бара чүткүл Кара-кыс Кожай-ооловнада ылап-ла бар дээрзин, мен хоочун башкы кижи болгаш, ылап-ла эскердим.

Ол бежен харлаан юбилейинге чедир, республиканың янзы-бүрү школаларынга таптыг-ла 32 чылдар иштинде чүгле директорлап ажылдап чоруур. Чугаа кадында, Чөөн-Хемчиктиң Ак-Даш, Чыргакы 8 чыл школаларынга база-ла директорлап ажылдап турган деп билип алдым. А бөгүн өөрүнчүг чүве — ол школаларның башкылар коллективтери, оон өөредип чорааны — ам тускай амыдыралдыг, мергежилдиг апарган өөреникчилериниң ону утпайн, харын амгы-даа чогаадыкчы ажылын ырактандаа бол, деткип, сонуургап, хайгаарап, харылзааны үспейн турары.

1989 чылда Межегей школазының баазазынга школачы кижи бүрүзүнүң эстетиктиг кижизидилгезинче угланган калбак хемчээлдиг программалыг шенелде шөлү ажыттынган. Ук коллектив ол бодалды бодарадырынче Улус өөредилге, Культура министерстволарының болгаш республиканың Башкылар билии бедидер институдунуң килдистериниң харысалгалыг ажылдакчыларын чалап, моральдыг, материалдыг деткимчени алырынче угланган органиазастыг ажылдыы директор, шыдамыккайы-биле чоруткан. Ынчангаш ортумак школага база бир уран чүүл школазын ажыдып, анаа өөреникчилерниң киржилгезин чедип алганы өөреникчи кижи бүрүзүнде бар угаан-бодал курлавырларын делгеми-биле ажыдып, талантылыгларны тываарынга дыка улуг идигни берген.

— Ук школаны ажылдарынга Екатерина Никитична Позднякова, Галина Панова улуг рольду ойнаанинар. Оларга, школа коллективинге ук ажылды ада-иелер, чонче үндүрүп, кижизидилге ажылын делгемнеп эгелей берген социал башкыларга, Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчулары чылдың-на кээп, дуза-лажып эгелээннер. Тускай программалыг уран чүүл школазынга ыры-танцы, чурулга, хөгжүм херекселдеринге ойнаарындан ангыда, өөреникчилер аргыыр, дааранып, быжар, сиилбип даараар, чазаар бөлгүмнерге база киржип, уран чүүлдүн кайгамчык делгеминче школа ынчаар үнүп эгелээн.

Улусчу уран чүүлдү удуртурунга чүгле тускай мергежилдиг башкылар эвес, а социал байдалдың башкыларының ачызында, ада-иелер, күш ажылдың хоочуннары база чылыг холун сунуп, уруглар, оолдар-биле ажылдап кирипкен. Олар уруглар-биле боттарының бажыңнарынга-даа, клубка, школага-даа кичээлдеп турарлар. Ындыгларга бызаанчы башкызы В. Серен-Доржу, даараныынга С. Шавыраа, улусчу хөгжүмнү өөредиринге Олег Оюн, Ырлаар-оол Хомушку, пенсионер Александра Белекмаа, сиилбип даараарынга Екатерина Крайкова болгаш төлептиг үлүүн киирип чоруур өскелерни-даа хөйү-биле адап болур. Бо шенелде үезинде өөреникчилер ортузунга коллективчи, интернационалчы кижизидилгениң шынары экижээн.

— Уруглар белеткеп алган концерти-биле, холу-биле кылган чүүлдерин делгеп, чурттап турар черлеринче, күш ажылчы коллективтерже чүгле өөреникчилер эвес, а харын-даа хөй-ниитиниң кижилер боор. Арны частып, ниитиниң черинге бодун ап билир, чараштыр кеттинип, иштики болгаш даштыкы культуразынче кичээнгейни боттары-ла салып, органиазастыг апарганын социал башкылар, бистер шуптувус эскерип, эвээш-бичс-даа бол, чедип алган чамдык чүүлдерге чоргаарланмас арга вис чок — деп, Кара-кыс Кожай-ооловна сеткил ханып чугаалады.

Межегей школазынга элээн каш чылдарда тодаргай түңнелдерни үндүрүп келген экспериментии шенелде шөлдүң ажылын директор башкы Москва, Чита, Сочи дээш өске-даа черлерге камгалап, дуржулга солчулгаларынга чангыс удаа эвес чораан. Бөлүк башкылар, өөреникчилер коллективи Москвачын Улус ажылагый делгелгезинге кылган ажылы-биле чедип, шаннатканнар.

1992 чылдың март 3-те ону тыва черге суур школазынга мындыг улуг шенелдениң чедишкининиг чорутканы дээш, К. К. Монгуш РСФСР-ниң социал инноватору (чаартыкчы) деп ховар шаңналдың диплому-биле шаңнаткан. Оон ангыда, башкы РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергиини деп аттыг, медальдарлыг болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының шаңналдары бар.

Чаа, чогаадыкчы ажыл чангыс чөөгэ турбас, ол хөгжүлделиг. 1992 чылдың январь айдан эгелээш, школаның бо шенелде шөлү ам сөн-даа делгем программалыг бооп, социал педагогика, социал айтырыгларже үнген. Ам Межегей школазынга Россия Федерациязының Педагогика эртемнер академиязының социал айтырыглар, социал педагогика талазы-биле регионнар аразында Тыва филиал төвү ажыттынган.

«Өөреникчиниң социал байдалын экижитпес болза, оон эки өөренир, бүгү талазы-биле сайзыраарынга бергелер турустунуп кээр, ынчангандакижизидилгени эге баштай доот алыр звено — ол бүлеге кижизидилгеге, ада-иелерниң ролюн кажангызындан-даа артык көдүрер, негээр, кадыажылдаар апаар бис» деп, директор тайылбырлады.

Бир-тээ, бо эгелээшкин эртемге үндезилеттинип турар болганда, Башкылар билии бедидер институттуң директорунуң эртем талазы-биле оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады А. К. Калзаңның чугаазын манаа киирейн.

— Шенелдениң бирги чадазында бо школа коллективи, социал башкылар ажылынга мурнуунга салган сорулгазын чедиишкининиг күүсеткен. Ам өөреникчилер-биле бүгү талалыг ажылдын уг-шии калбарар. Өөреникчи кижиниң хуу амыдыралы, кадыы, оон өг-бүлезинде байдалы, социал камгалалы, ажы-биле чугаалаарга, республикада чоннуң камгалалын харылзап турар министерствонуң, өске-даа организацияларның удуртулгазы база кирип турар.

А бир кол демдеглээр чүве — мурнунда чадап турганывыс, уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр, тос-башка кылаштажып турган хөй-нийти организацияларын чангыс күш кылдыр каттыштырары.

Эртемнениң ол чугаазынга каттышпас аргам чок. Ам ноябрь айда бо школага ниити хүннүң эртем-практиктиг конференциязы болур, анаа Москвадан 3 төлээ кээп киржир.

Аныяк башкыларга, салгакчыларының кичээнгейинге чугаалаксаан чүвем, бо чүүлдүң маадыры Кызылдың педагогика институдун бот-өөредилге-биле доозкаш, бөгүнге чедир, уругларнуң бот-билиин бедидип, кезээде чаа, мурнакчы дуржулгалар, шенелделерни оюп эртпейн, сон чалданмайн, улуг диләэшкиннин оруунда. Чогаадыкчы ажылдың бедиктеринче чүткүлдүглерниң бирээзи.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

Гонорарын солуннуң агаар саны... шилчидерин диледим. (АВТ.).

ЖУРНАЛИСТИҢ СӨӨЛГҮ НОМУ

Журналист Окан-оол Кыргысович Намчылак бедик мергежилдиг авторларның бирээзи чораан, бир эвес ол элекке назынындан чарылбаан болза, чонуну, оларның кызымак ажылчынын, чыдалдыг ажы-чаныын, ада-өгбелерниң шагдан бээр салгап дамчып келген буянныг чаңчылдарының дугайында чечен чиккен чүүлдерни, проза чогаалдарын амдаа бижиир турган.

Эрткен чылын «Дайын кескиндизи» деп нийи чүс ужен нийи арыннардан тургустунган биче эвес хемчээлдиг чыыңды чогаалдары үнүп кээри билек, аңаа душ болуп ужурап беоген мен. Ук номнуң дугайында кыска хөөрешкен бис. Оон чугаазының мындыг: — Бо номну бижиир дугайында бодал шагда-ла планнаттынган чүве. Кол-ла чүве кады төрээн акымны бодааш, көнчүг бижиксээн мен, оон ады — Быштак-оол. Ажы-төлүнге, алган кадайынга-даа буян-на болур ыйнаан дээш. Оон-биле чергелештир, аныяк-өскенге база патриотчу үлегер-даа болур-ла ыйнаан... Оон өске-даа бижиир дээн темаларым бар, ылангыя амгы амыдырал дугайында, ындыг-даа бол, ам дээрезинде бышпаан, аңаа-ла бажым иштим долган бодалдарымга эптиг чорууп кижи-дир мен, ыйнаан... — дээш, чазык хүлүмзүрүп кагды. Оон соонда чангыс-ла катап ужурашкан бис. Ынчан ол мээн айтырыгларымга дөмчү харылап, ыраажы уруу Людазының дугайын чугаалады.

Оон мен: «Мээн база Люда деп кады төрээн дуңмам урус чораан чүве ыйнаан, ол база Ленинградка театр сургуулунга өөренип чораан база ырлаар, таныылаар кижи чүве, хайлыг. Өвүрге ооргаа-ондакка таварышкаш чок апарган ыйнаан, кужур... — дээн мен.

Окан-оол Кыргысович конгуг биче сеткилдиг, бөдүүн кижи дээрзин мурнунда-ла билир турдум. Телевидениеге, редакцияга ажылдап турда бажыңынга барып хөөрежип, ном, чогаал дугайын чугаалажып чордувус. Хөйнү хөрээниң иштинде шыгжап алгаш чораан-дыр дээрзин сөөлүнде эскерген мен.

Оон «Дайын кескиндизи» деп номну дүн бараалгадыр, ынчалзажок ук номнуң бижиттингени дыка-ла мергежилдиг болганын эскерген мен. Сюжеттиг шугумнар, тывынгыр деңнелгелер, чараш чурумалдар, уран тодарадылгалар (эпитеттер) чогуур туруштарын ээлепкен.

«Дайын кескиндизи» деп улуг хемчээлдиг тоожудан ангыда «Чызынай», «Четтирдим, Рада», «Шылгаттынган найырал» (ада-чурт дайыны) «Коккааректар» (Тываже шургуп кирген шаандагы ак орустар дугайында), «Элегес чурттуг оол» деп чечен чугаалар база бедик мергежилдиг деңнелинге бижиттинген. Бо адаттынган чогаалдарның кол идеязы — кажан херек апарганда, ынак төрээн чурту дээш, оон улус чону дээш хамааты кижи амы-тынын тыртылыш чокка бүрүн өргүүр. Ынчангаш О. К. Намчылактың «Дайын кескиндизи» деп ному аныяк-өскенге төлептиг белек болуп артар-даа.

Сандан САНДЮ.

ДҮК НАЙЫР-ДОЮ

(Тыва фольклор темазынга сценажыткан көргүзүг)

Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык суурда төөгү башкызы Шанчы Сагаапович Сат моон адаанда парлаанывыс тыва фольклор темазынга сценажыткан көргүзүгнү редакцияже чоруткан. Башкының тургусканы бо көргүзүгнү бот-тывынгыр артистерниң, школаларда, өөредилге черлеринде тургустунган уран чүүл бөлүктериниң кичээнгейинге бараалгаттывыс.

Тыва улустуң «Кадарчы» деп ырызының аялгазы дамбыраа ойнап турда, көжегениң бир талазындан кадыг идиктиг, тыва тоннуг, ынчеектиг кадарчы кыс ырлап үнүп келир:

Кадарарда хоюм чараш,
Катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде хоюм чараш,
Үттен сугаан авам эки.

КӨЖЕГЕ АЖЫТТЫНАР

Торгу чычыы тоннарлыг кадыг идиктиг кадайлар, эрээн-шокар хөйленнерлиг кадай-кыстар, кызыжыктар хой дүгү дыдып олурар. Шылбалап карттааш, хоюглап каан үзүн суук савааштарны эгиннеринге салгылапкан эрлер (беш-алды хире) чедип келир.

Шүпту (мөгее аарак) чугаалаар:

Дытхан дүк дыттыңгыр
болзун,
Үскен дүк үстүңгүр
болзун!

Дүк дыдыкчылары база-ла мөгее аарак харылаар:

Дүк кагарда хол
хаварбазың,
Дүргек-дүргээ-биле хоюг
болзун!

Эрлер ырлаар:

Ак-ла дүктү хоюдар дээш
Ак-ла талдан кылган
савааш,
Аар дүктүң таагызын
Арылдыр-ла саваан
савааш.

Шупту:

Савааш бажын саналдырган
Сарыг хойнуң таагызы
Салып-салып өйүп кээрге
Сарыг хевис көжеге боор.

Эрлер хөмну долгандыр ийи балдыр кырынга дискектей олурупкаш, савааштар-биле дүктү хап эгелээр деп чорда, чорук кижизи чедип келир. **(йөрээлди салыр):**

Улуг үүле чайгаар бүтсүн,
Уруг-дарыг чүрекпир
болзун!
Көргелекте хөвең дег
болзун,
Каккалакта хаг дег болзун!

Шупту:

«Ындыг-ла болзун! Чорук чогузун!»

(Чорук кижизи үүле бүдүржүп кириптер)

Савааштар-биле дүктү кагарын хөглүг, демниг, чараш кылдыр көргүзер.

Дүк салырының мурнунда аалдың эр, херээжен ээлери йөрээлди салыр.

Аалдың эр ээзи:

Эр хойнуң дүгү
Эргек дег кылын болзун!
Тогду хойнуң дүгү
Торгу дег чымчак болзун!

Аалдың херээжен ээзи:

Кызымны өглээримде
Кидизим кылын болзун!
Оглумну өглээримде
Олбуум кылын болзун!

Танцы: «Дүк салыр»

Дүк салырының уран мергежилин (дыдарын, эгеге чулагайлап салырын, суглап шаптарын, эгени өзекке дүрерин, аргамчы-биле шарыырын, сыдым-биле шарыга азы аътка сөөртүрүн, өөрнин хевирлерин) танцы уран чүүлүнге көргүзер.

Хөглел — пайыр эгелээр. (Хомуска, бызаанчыга, игилге аялгалар куттулуп турар.)

Демги-ле дүк каккан эрлер дүлгээзиниң кожаңнаар.

Бирги эр:

Савааш бажын саналдырган
Сарыг хойнуң таагызы
Сагыш-чүрээм
саймаараткан
Сарыг баштыг кижи кызы.

Ийиги эр:

Кезек кижи херилдирген
Хенче хойнуң таагызы
Кезээ шагда чурттаксай
бээр
Хеймер кара урут эшти.

Шупту:

Тозан хоюм дүгү турда,
Торгу маңнык тоовас-ла
мен.
Докат сооктар үезинде
Торгу маңнык торбаан
болбас.

Мөге салыы эгелээр. «Шүүлген мөгеге ужа, ууртүрүнге — төш!» деп аалдың эр ээзи чарлаар.

Мөге салыкчыларының мөгелерин хей-аът киирген кыйгы йөрээлдери оон-моон үнгүлыг ындынналып үнер.

Бирги мөге салыкчызы:

Турган боду арзылаң дег
Туткан холу какпа дег,
Дегээлээрге тепдиш дивес
Демир өрген дег, мөге
шылай бердин-и!

Ийиги мөге салыкчызы:

Эргек дырбаш аразында
Эгин содаа часпас мөге,
Хартыгадан кашпагай
Дээлдигенден теввигир
мөге
Девип-самнап баардың!

Оюн көргүзүг: «ХҮРЕШ»

Тыва улустуң «Деге-Баары» деп ырызының аялгазы-биле мөгелер ээр күш дег девип, самнаар.

Хөөмей-сыгыт, каргыраалы салып турда, «буттаар», «дегээлээр», «дөңмектээр», «бөөлдээр», «катай кагар», «чан баштаар», «амагалаар», «хояр» дээн ышкаш тыва хүрештиң чараш аргаларын дүрген, кашпагай кылдыр көргүзе каантар.

Дүк салырының хүнүнде эң-не хүндүлүг кижи — хой кадарчызы чедип келир. Кадарчыга аалдың улуг назылыг кижизи кош-кыры болгаш аңаа эштей борбак ээтти ничикке суп бергеш, кыска йөрээлди салыр:

Анай-хураган өзүп турзун!
Аал-оран байып турзун!

Шупту: тыва улустуң ырызы «Кошкун арат»:

Оран-Чурттуң оъдун
оъттаар
Оолдуг-төлдүг малдарымны
Оолдар, кыстар ырлаан,
хөглээн
Онза чараш чуртумайны.

Шанчы САТ.
Аксы-Барлык суур.

«Агаарже үндүр аттыккан борбак бөмбүүвүс келди-ле, ону кым мурнай дозуп аптар эвес, че, оолдар. Ону карак чивеш аразында дозуп апкан кижи ёзулуг дидим, спортчу ол болур эвеспе» деп фото-чурумал.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

Айтырыглар

ОЪТ ОЪТТААР МАЛ ЭВЕС

Шагүе бергедээн деп чүвени кижи бүрүзү билип, бодап чоруурун чугаажок. Аъш-чемниң, бараан-сарааның өртээ шупту «үрдүнген», чүгле муңнар, чүстер. А чогум кижилерниң ажылдап ал турар шалыны хлебке-ле мөлдүк-калдык дизе хөөредиг болбас боор. Ам канчаар чурттаарыл? Оолала ол каш акша ай-айы-биле үнместээн. «Банкыда акша чок, курутлаан» деп сөстерни чежедаа дыңнаарга, хырын тодар эвес.

Пенсионерлер дүне 3-4 шактың-на почта «таныылдаан» турар. Садыглардан кирген каш акша беш-алды кижиге үлеп турда-ла, төнер.

Акша төгеоик черле аргажок тывылбастаан чүве болза, ындыг-бир өске аргадан ажыглаза. Чектер, талоннар-биле чурттап турар черниң аайы-биле садыглаашкын чорудар үе келбээн бе?

Шагда арат ажыл-агыйы турар душта кижи бүрүзү саап ижер инектиг, каш малдыг чораан болгаш, аш-чутка-даа бален тоовас турганы чугаажок. Ам бо берге өйде чаала тургустунуп турар арат ажыл-агыйы сайзырал алырдан, бергедеп турар деп бодаар мен. Бензин, кывар-чаар материал, энергия өртээ өскен. Оорлаар чорук хемчээлин ашкан. Оон-биле демисежир ажыл барык-ла болдунмастаан. Чоннуң ниинчангыс тудуп орар хаваннарын халактадыр-ла оорлап эгелээн. Халалыг чуртталганың аагының эгези ол-дур.

Бир эртен 7 шак үезинде суглап чорааш, почта чаңында барык-ла хонупкан кырган-диженң кижилер-биле мендилештим.

— Чүү деп конгуг хилинчек дээр силер! Уйгу-дыш чок, он ховук мынчап келдим. Хлеб тээр чүве чок — деп, чеден хар ажа берген кырган-ава чугааланды.

— Оода-ла ажылдап турар улустуң акша-көпеезн бериш турган болза, чегдиниин-даа болгай.

— Оът оъттаар мал эвес, чонну канчап амыдыразын деп турар чүве? Эртем-билиглиг дарга-бошка, депутаттар деп улустарывыс та чүнү көрүп, дыңнап турар. Элдеп-ле чүве — деп, бир кижи хомудалын илеретти.

Үе шагның берге үе-чадазында чонче көрнүр, оларның эрге-ажын камгалаар үе келбээн бе?

Эрензет ТЕЖИТ.
«Тиилелге» совхоз.

ОЙ, ПОЛКОВНИК

Иван Михайлович Мотринец амгы үеде Львов хоорайда чурттап чоруур. Солуннарга янзы-бүрү темалыг материалдарны бижип, телевидениеге үргүлчү чүве чугаалап турар. А эртеннан бажында болгаш кежээорай хөөлбек суглаарга эштир, балыктаар, олчазы аажок болгулаар — үш пуд чедир балыкты эккээр, кожаларынга харам чокка бээр. А дүне — номнар бижиир, чогаалчы болуксаар. Төөгүчү мен-даа дээр...

Иван Михайловичниң кол ажылы — милицияга, бирээр чугаалаарга, шагдаага, корум-чурум тударынга, кижилерниң айыыл чок чоруун хандырарынга бүгү күжүн, билиин харам чокка берип турар. Полковник Иван Михайлович Мотринец — Львов областың милиция эргелелиниң начальниги. Бо хире ак сеткилдиг, хамаатыларга буянныг кижиге генерал атты ша-ла тыпсыр турган чеп, хөй хамаатылар чугаалап, солуннарга бижип турар. Ажырбас, үе-шаг чедип келир: Иван Михайлович генерал болур.

Бисте, Тывада ындыг ак сеткилдиг шагдаа ажылдакчылары база эмгежок. Оларның дугайында бижиири дыка күзенчиг!

(Бистиң корр.)

ОЛИМПИАДА-92

БАРСЕЛОНАДАН МЕДЭЭЛЕР

БАРСЕЛОНА. Херээжен улус аразынга 42 километр 195 метр хемчээлди эң дүрген эртеринге ХКД-ниң төлээзи Россия чурттуг Валентина Егорова шылгараган. Көнчүг изиг турда ол дистанцияны Валентина 2 шак 32 минута 41 секунда үе иштинде эрткен. Спорттуң бо хевиринге бистиң төлээнис бодунга баштайгы алдын медальды чаалап алганы ол.

Херээжен спортчулар аразынга 100 метрниң дистанциязынга москвачы 23 харлыг херээжен Ирина Привалова хүлер медальды чаалап алган. Оон үези — 10,84 секунда АКШ-тың спортчузу Хейл Деверс Иринадан чүгле 2 чүсчүк секунда мурнап келгеш, алдын медальга төлептиг болган. Джулиет Катберттиң үези 10, 83 секунда.

Эр улус аразынга Европа чемпиону чораан Линфорд Кристи (АКШ) тиилээн. Оон үези 9,96 секунда.

Минск чурттуг херээжен спортчу Наталья Шиколенко копье октаарынга мөңгүн медальды чаалап алган. Ол копьену 68 метр 26 см ырадыр октаан. Германиядан Зильке Ренк оон 8 см ажыр октапкаш, бирги шаңналга төлептиг болган.

Август 1-ниң түңнелдери-биле алыр болза, бистиң гимнасчы кыстарывыс 3 алдын, 1 мөңгүн болгаш 2 хүлер медальдарны чаалап алгаш турган. Ол дээрге Татьяна Лысенко, Татьяна Гуцу олар-дыр. Кайызы-даа ийи-ийи медальдыг болган.

Бодунга ийиги алдын медальды Ростов чурттуг Марина Логвиненко пистолет адарынга маргыжып турган аразында тиилээн. Олимпиадага эккелген. Югослав адыгжы херээжен Ясна Секарич ийиги шаңналга төлептиг болган.

90 килограмм чедир дензилиг спортчулар аразынга каттышкан команданың төлээлери Европа чемпиону Кахи Кахиашвили (Цхинвалн) биле Нукустан Сергей Сырцов оларның көдүрген штангаларының дензизи ден болган — 412,5 кг. Манаа дензизиниң чиигин бараадаалап, тиилелгени Грузиядан келген спортчуга тывыскан.

Бо дээрге бистиң каттышкан командавыстың 24-кү алдын медалы болуп турар.

Барселона. Владимир Пименов, Юрий Хромов, РосИТА-СЧТА-ның тускай корр.

ОЛИМПИЙЖИ МОЗАИКА

Олимпиадада херээжен улус аразынга 100 метрниң дистанциязынга Мурнуу Африкадан баштайгы удаа киришкен спортчу Элинда Верстер болуп турар.

Мурнуу Африка Республиканың шилиндек командазы 1960 чылдан бээр эрткен олимпиадаларга хорудуп алган хевээр кирипшээн. Ону Делегейниң олимпий комитеди шинтпирлээн. А оон мурнунда олимпиадаларга мурнуу африкажылар чиик атлетикага 5 алдын, 5 мөңгүн болгаш 4 хүлер медальды чаалап алган турган. Сөөлгү алдын медальды 1952 чылда Хельсинки Олимпиадазынга бедиин халып турган. Эстер Бранд алган турган. Оон ынчан көргүзүү 1 метр 66 см.

Барселонада болуп турар оюннарда ам Мурнуу Африканың 16 чиик атлеттери киржип турар (8 эр, 8 херээжен спортчулар).

• • •

Тенниске олимпийжи оюннар болуп турар спорт комплекизинге национал полицияның агентилери 11 харлыг америк оолду эккелген. Ол оолчугаш бодунуң эштери-биле Францияга чедип келгеш, тенниске бодунуң эштери-биле белеткениш турган. Олар бир катап аразында дугурушкаш, Барселонага барып, боттарының алдарлыг теннисчилерин көөр дээш чорупкан. Оларның бирээзи орук ара эрттир удааш, эштеринден аскаш, Барселонага чеде бээр билек, полиция тудуп алган. Оолду теннис маргылдаазынга аппаарга, эштери-даа чок болурга, ону АКШ-тың элчин черинге эккелген соонда ада-иезинче долгапкан.

КУРОРТТУҢ 60 ХАРЛААНЫНДА

Тываның хоочун курорту — «Чедер» тургустунганындан бээр 60 чыл оюн чоокта чаа демдеглеп эрттирген.

Курорт эртемденнерниң шинчилелдериниң соонда, 1932 чылда 30-40 хире кижини эмнээри-биле хүлээп алган.

Амгы үеде «Чедерге» хары угда 300 хире хамаатылар кадыын экижидип ап турар. Курорттуң тудуг-суурү улам сайзырап, аңаа кышкы-чайгы үелерде доктаамал эмнедип ап болур арга тургустунар. Амгы хүннерде «Чедерге» чүстер, нерв болгаш херээжен улустуң аарыгларын эмнеп турар. Курорттуң кол эмчизи Д. М. Кара-Сал ылангыя малчын улустуң кадыын экижидер дээш улуг кичээнгейни угландырып турар.

Байырлалга курорттуң үр ажылдаан хоочуннарын болгаш өске-даа специалистерни шаннап мактаан.

Бо хүннерде курортта аъш-чем аймаа четчир, бе хымызын доктаамал берип турар. Чоңну эмнээр ажыл улам экижип турар.

Раиса ТОЛЗАТМАА.

КИНО

АВГУСТ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семь изумрудов на кинжале» 10.00, 12.00, 16.00, «Волкодав» 18.00. Видеозал: «Голод страха» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. ...АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-38-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 151.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 152 (14874) 1992 чылдың август 8, суббота Солунга ат салган шагы 21.10. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ ШӨЛЭЭЛЭЭН, ЫНЧАЛЗАЖОК ДЫШТАНМААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак шөлээлээн дугайында моон мурнунда дыңнаткан турган, ынчалзажок Россия Федерациязының Дээди Совединиң депутаттар бөлүүнүң составынга кирип, албан ёзузу-биле Вьетнамга барып чораан. Август 6-да чанып келген. Парламенттилер аразының харылзааларының хемчээлинге ажыл аайының-аян-чорудукга ол кирраан.

Россияның Эртемнер академиязының оралакчы президентизи, РЭА-ның Сибирь салбырының даргазы В. А. Коптюг Кызыл хоорайда чедип келген, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак август 7-де аалчының хүлээп алган болгаш республиканың социал-экономиктиг программазының боттандырарынга Тываның база Сибирьниң эртем төптериниң киржилгезинге хамаарышкан перспективтиг айтырыгларны чугаалажып көрген.

«БООЛУГ КИЖИ» ФИНЛЯНДИЯДА

Культура, уран чүүл политикага хамааржыр бе? Хамааржыр болгаш чагыртыр үе турган. Аргалыг болза, хамаарышпас болгаш чагыртпас болза, чогуур. «Боолуг кижи» деп совет кинофильм болгаш шии чогаалы бар. Сөөлгү үеде Финляндияның эвээш эвес хоорайларында ол шиини тус черниң шии артистери ойнап турар. Шиини политикага хамаарыштырбайн турары черле чүгаалдыг. Культура — культура, уран чүүл — уран чүүл болгай. Ону политикаже чышпыр шапкан херээ чок боор. Ам өске чүүл дугайында...

...Нюланд бригадазының «Дайынчы алдарының комнатазы» Финляндияда бар. Ол ам төөгүнүң болгаш культураның тураскаалы болу берген. Финляндияның девискээри — Нюландыга дайынчы ол бригаданы 1626 чылда тургускан чүве-дир. Швецияның дайынчы полк шериглериниң Густав II Адольф хаан ынчаарда Нюланд девискээринче киирген. Швецияның хааның хөй дайыннарынга ол полк шериглер киришкен. Россияга удур Полтава дайынының, а ол ышкаш 1809 чылда кызыгаар туружунуң дугайында тодаргай чуруктарлыг төөгүнү «Алдар комнатазында» тооп турар.

1939-1940 чылдың кышкы дайынының дугайында төөгүнүң делгеренгей материалы «Нюландының алдар комнатазында» база бар. Бо дугайында тодаргай болгаш делгеренгей материалды дараазында номчукчуларга баралгадыр бис.

(РосИТА—СЧТА).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДАРГАЗЫ К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ

МЕДЕГЛЕЛ

Бистер, Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң ажы-төлү, адаларывыстың актыг адын тургузуп, дүрген шиитпирлеп, харыылап бээри-биле бо чылдың август 5-ке чедир негелде-сагындырыывыста:

— политиктиг репрессияларга кагыгдавыннары агартыр дугайында Россия Федерациязының хоойлузунда айыткан чүүлдерни ыяап-ла күүсетпен турар болгаш, Тывага болган 1938-40 чылдарда болгулаан коргунчуг, халаптыг репрессияның кол удуртукчузу Токаның тураскаалын чоннуң оруундан чайладырын база оон ады-биле адаан черлерни доп-дораан дүжүрерин база өске-даа негелделерни Дээди Советке киирген турган бис. Бир эвес бо хуусаада бо негелде-сагындырыг хемчег алдынмас болза, август 9-тан эгелеп аш чарлаарын негелде сагындырыгда дыңнаткан турган бис.

Бистерниң негелде-сагындырыывысты шиитпирлээр дээш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму 1992 чылдың август 6-да база Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың август 5-те хүлээп алган № 89 доктаалдарын таныжып хүлээп алдывыс. Оон-биле кады республиканың Дээди Совединиң база Чазаавыстың дилээн ёзугаар Чазаавысты хүндүлевишаан, бистиң негелдевисти чөптүг-биле шын шиитпирлээринге бүзүревишаан, Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыл жылының ээлчеглиг он чедиги сессиязы долу шиитпирин хүлээп алыр боор деп идегээш, аш чарлаарын соксадывышаан, бир эвес чогуур шиитпирин бистиң негелдевис ёзугаар күүсетпес болза, оон ынайгы шиитпирлиг хөделир эгенин бодуваска арттырып тур бис.

АТ САЛГАННАР: А. Чүлдүм, Г. Сайзуу, Л. Ядрошникова, Ф. Ядрошникова, К. Сунгар-оол, Хемчик-оол Бак-Көк, Сат Сорук, Анай-оол Каан болгаш өскелер-даа.

1992 чылдың август 7.

Даарта—Тудугжунуң хүнү

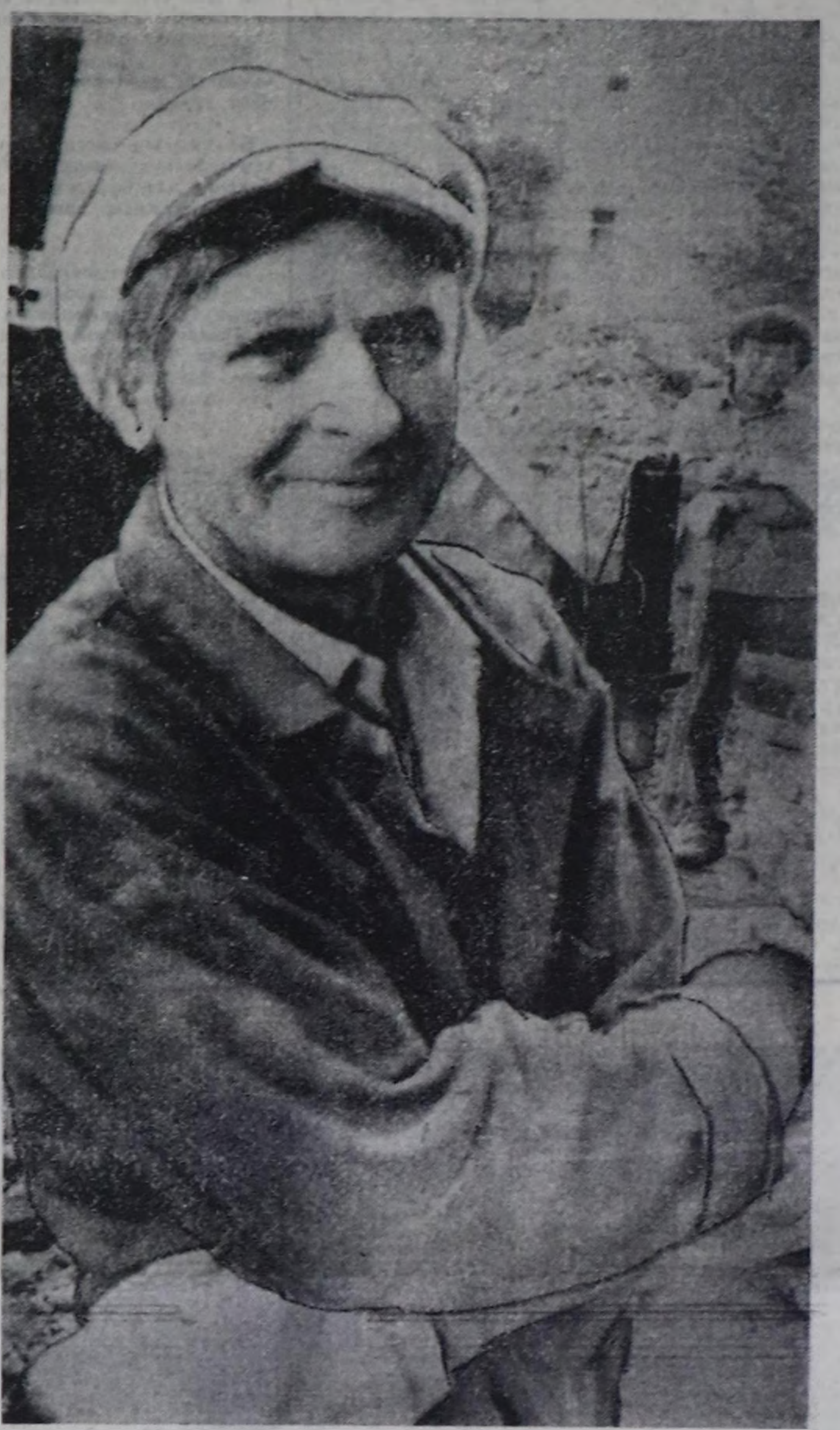

• • •

МАГАДЫЛАЛЫ

«Тыва тудуг» девискээр аренда-кооперативи каттыжышкынының сезен бир дугаар тудуг эргелелиниң коллективиниң бригадалары бергелер турза-даа, бо чылдың баштайгы чартыында боттарының объектилеринге доктаамал ажылдап келген. Республиканың хоочун тудугжуларының бирээзи Николай Петрович Купцовтуң бригадазы 67 квартиралыг бажыңның тудуун дооскан.

— Николай Петрович дээрге ёзулуг-ла интернационалчы бригаданың удуртукчузу кижи — деп, 81-ги тудуг эргелелиниң кол инженери Владимир Ондар чугаалады. — Ол шаандакы «Тыва тудуг» тресттиң Кызыл тудуг эргелелиниден бисче келгенинден бээр он беш чыл ажып турар. Бо үениң иштинде оон тудугжулары эки түңнелдерлиг ажылдап турар. Бо хүннерде оон бригадазы Элегес-Аксы суурда школа тудуунуң сөөлгү ажылдарын кылып турар. Ону өөредилге чылы эгелээринге чедир ажыглалга киирер. Бригаданың кежигүннери он беш кижи шупту ол сорулгазын хуусаада күүседир дээш кызымаккай ажылдап турар.

Н. Купцовтуң бригадазында мергежилдиг тудугжу эштер Дурновцев, Аппа Хундак, Фогель, Деге болгаш өскелер-даа боттарының дааган участоктарында үлегерлиг ажылдап турарлар. Бо чылын күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг эрткен чылдыңындан бедээни — коллективтиң моон соңгаар чедимчелиг ажылдап болурунуң магадылалы.

ЧУРУКТА: хоочун бригадир Н. П. Купцов.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

НААДЫМГА үткүштүр

БАЗА КАТАП ХЫНАН

Чодурааның чечээ
Чоорту хадый берди.
Шеңне чечээ харын,
Сегленейнип келди.
Чаагай шагда аалдар
Чайлагларда хонду.
Девээ черге малдар
Деңгел кирип келди.
Байырлалга чедир
Бачым үе арты.
Байгы ажыл-херээң
База катап хынан.
Үе-шактар сени
Үр-ле манап турбас.
Үргүлчү-ле кызып,
Үлүүң ажыр күүсет.
Наадым хүнү келир,
Найырлаар бис,
өңнүк.
Бараалгадыр белээң
База катап хынан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

СААЛДА КАНДЫГЫЛ?

Амгы хүннерде колхоз, совхозтарның сүт-бараан фермалары чайлагларда туруп турар.

Чамдык черлерде саалда элбек, өскелеринде улуг-ла немешпээн. Мында чаңгыс чылдагаан бар. Ол болза республиканың чамдык девискээрлеринде кандааштын болу бергени. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ажылдакчылары районнардан медээлерни бир неделя болгаш кылып үндүрүп турар. Бо удазада июль 31-деги сүт бүдүрүлгезиниң дугайын каксы тайылбырлап көрээл. Ынчан хонукта күрүнеге 90141 килограмм сүт дужааттынган. Бо дээрге оон мурнунда чылга деңнээрге, оон 19276 килограмм эвээш болган. Бир инектен саап алыр сүт эрткен чылдыынга деңнээрге кудулап турар. Шак ындыг байдалды Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Тожу районнардан көрүп болур. Ындыг болганда, ол районнар хонукта күрүнеге сүт дужаарының хемчээлин элээн эвээжеткен.

Сүттүң хемчээлин эвээжеп турарының база бир чылдагааны болза саар инектер санының барык-ла бүгү районнарда эвээжей бергени. Чижээ, Өвүр район эрткен чылын 178 саар инектиг турган болза, бо чылын 71 инек саап турар. Тожу районга 313 саар инек турган. Ам артканы — 171. Кызыл районда саар инек саны 423 башка кызырылган. Шак ындыг чижектер өске районнарда бар. Байдал мындыг турда хөй сүт дугайын бодаап ажы чок ышкажыл.

(Бистиң корр.)

ДЕМНЕЖИП ТУРГАШ...

Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхоз — моон мурнунда чылдарда хөй саныг мал чемин белеткеп ап, ол талазы-биле республикага алдаржып турган ажыл-агыйларының бирээзи.

Бо чылын ажыл-агыйның мал чемин белеткээр тускайлаттынган бригадазын дуржулгалыг механизатор Василий Түлүш удуртуп турар. Ук бригаданың механизаторлары эрткен чылдың бергедээшкиннеринден шынгыы кичээндирилгни алгаш, бо чылын мал чемин улам хөйнү белеткеп алыр сорулганы салган. Ынчангаш олар ам 2 муң тонна хире сигенни база анаа немей силосту болгаш сиген долганын белеткээр ажылды бо хүннерде багай эвес чорудуп турар.

Бригаданың механизаторлары болгаш өске-даа ажылчыннар демниг ажылдап, тургаш, сорулгазының барык чартыын күүседип алган.

Бо хүннерде Торгалыг хемниң унун дургаар тургускан сарааттар хүн бүрү немежип турар.

ТЕХНИКА-БИЛЕ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Тыва Республиканың Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязы бодунуң бүдүрүлгелеринде ажыл-агыйларны машина-техника болгаш өске-даа материалдыг курлавырлар-биле хандырар дээш бүгү аргаларны ажыглап турар.

Амгы үеде республиканың бүгү булуңнарында 626 ындыг ажыл-агый тургустунган. Оларда ниитизи-биле 105 чүък машиналары, аңгы-аңгы марканың 175 тракторлары бар. Оларның хөй кезии ГАЗ-53 марканың автомобильдери болгаш «Белорусь» марканың тракторлары болуп турар.

Ассоциацияның удуртулгазы арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын машина, тракторлар, комбайннар болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа техниказы-биле чепсеглээри-биле ырак-узак хоорайларда заводтарже чоруп, дугуржулганы доктаамал кылып турар.

Бо күстен эгелээш ажыл-агыйларның продукциязы хоорай-суурларның садыг-магазиннеринче кирип эгелээр.

(Бистиң корр.)

Интервью

Владимир БАДУЛИН: «АКША-ШАЛЫҢ АЛБАН БОЛУР»

Амыдыралывыстың амгы бир улуг айтырыы — холда эргилип турар акша-мөңгүнүң чогу. Улустуң ажылдап алган акша-шалыны 3-4 ай-даа чедир саадап турар. Каш акша дээрге, ону баштай инвалидтерге, пенсионерлерге, көвей уруг-дарыглыг өг-бүлелерге бээр дишкеш, ол дузаламчы акшаны муң-не үлеп эгелээш, ажылы багай организастаанындан, кырган-дижең кижилерни хомудадып туруп берген бис. Пенсия, пособие бээрде, ону санап чадап, ол-бо сылдаглап, улусту ышкам, тар почта өрээлдериниң куш дандам тура оочурладып турар-дыр бис.

Инвалидтер, пенсионерлерге акша үлээшкинниң таарыштыр организастап ап болур турган, ол дугайында хамааржыр организацияларның, харысалгалыг кижилерниң үе-шаанда сагыш човаар сеткили чок болганы ол-дур.

Акша чогунга сылдаглап алгаш, ниити байдалче ажылдап билбезивисти, ёзу эдерер дужуметсинивисти чая каар эргевис чок. Харылзаа болгаш социал камгалал ажылдакчылары акша үлелгезин таарыштыр организастап чадап каан деп дорту-биле чугаалаар херек.

Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржактың бо чылдың июнь 1-де үндүргени туда акша саарылгазын чогуурчударының дугайында 14 дугаарлыг Чарлыында көрдүнген хемчеглер база-ла бистиң боттарывыстың багай ажылдап турарывыстан боттанып чадап турар. Хоорай магазиннеринде касса аппараттары шуптузунда тургустунган бе, чектерни чер болганда хүлээп ап турар бе, бүгү-ле садыг-магазиннер, ачы-дуза чедирилгезиниң черлери шупту-ла кирген акшаны долузу-биле банкыже дужаап турар бе? Чер-чер чагыргалары Чарлыктың күүселдезин канчаар контрольга алганыл? Бо айтырыгларга «ийе» деп бүзүрелдиг харыы бериптер кижи тывылбас болуур эвеспе.

«Банкыда чүге акша чогул дээрге, Саян артындан чиңжең садыгжылар Тываның акша-мөңгүнүн шоодайлап алгаш чоруп турар» дижир-дир бис. А ол барааннарны боттарывыс-ла садып ап турар болгай бис. Өңгүр хеп-сынны уруг-дарыг кедиксээр болбайн аан, ынчалза-даа коммерцияның өртээ-биле садып турар арага-заргага болгаш бок-сак барааннарга акшавысты эки тура-биле берип алгаш, «акшавысты шоодайлап аппарды» дээрге таарыжыр бе? Ынчап кээп орта холда акшаның салым-чолу бистиң бодувустан база хамааржыр-дыр.

Акша-төгерик-биле холбашкан кезек айтырыгларны Тываның национал банкызының даргазы В. А. Бадулинден салдым.

— Владимир Алексеевич, национал банк деп статус кайы хире эрге-ажыктар берип турарыл? Акша-хереңниң кандыг-кандыг айтырыгларын бо иштинге шиитпирлеп ап болурул?

— Мурнунда турганынга бодаарга, бисте немелде эргелер болгаш хүлээлгелер бердинмээн. Өске регионнар-биле деңге национал банк дугайында дүрүмнүң төлевилелин ажылдап кылгаш, Россияның Дээди Совединде берип каан, ол төлевилел амдаа көрдүнмээн болгаш бадылаттынмаан. Россияның Күрүне банкызының Тывада Кол эргелелиниң дүрүмү-биле хевээр ажылдап тур бис, ол езугаар-даа бистиң эргелеривисте кызагдаттырып турар чүүлдер чок. Ажыы-биле чугаалаарга, чаңгыс аай рубль ажыглаар девискээрлерге эрге-хүлээлгелер колдуунда чаңгыс аай болуру билдингир.

— Чамдык регионнарда рубльди солуп турар чектер, талоннар, жетоннар дээш, кандыг-даа хевирни ажыглап турар-дыр. Ындыг болганда бис бодувустуң валютавыс кылдыр акшаны киирип ап болур бис бе?

— Акша дээрге ТАР үезиниң национал валютазы-дыр, ол төөгү-дүр. Ынчалза-даа бөгүн рубль орнунга акша киирер дугайында чугаа безин турбас, чүге дээрге бис аңгы тускай күрүне эвес-тир бис. Бир эвес Россиядан азы өске кымдан-даа хамаарышпас аңгы күрүне апаар чүве болза, ынчан ол дугайында бодаар апаар. Бөгүнде акша киирериниң талазы-биле хөлзээзин, шуугаазын көдүрген херээ чок.

— Чектерни киирген харын санажырының кандыг-бир аргазы болуп, берге байдалдан камгалап турар-дыр. Ынчалза-даа улус анаа чаңчыкпаан болгаш ону ажыглаарда хөй үе чидирип шүүдеп турар. Оон уржуу-биле чек алырындан улус дадагалзап турар. Чекти киирерде ону канчаар ажыглаарының талазы-биле тайылбыр ажылы көңчүг куду болган деп бодаар-дыр мен.

— Ниити дүрүм ёзугаар чектерни бирээзин-не 500 рубльден эвээш эвес кылыр турган. Ынчалза-даа Тываның байдалын өөренип көргеш, 100 рубльге доктаадып алганывыс ол-дур. Бир эвес чектиң артыын (сдачазын) бээр турган болза, ол акша дейнелдиг апаар. Чижээ, 30 рубльге бараан алгаш, артыын акша-биле эккелиндер дээрге, дам-на акша чокта ат болгай. Акша чоктуң харазы-биле ону киирген — сорулгазы-ла ол. Тайылбыр четче эвес болганы шын.

— Бо хамык чүве өртээ улугда, 100 рубльге алыр хире бараан тыпты-ла бээр боор. Ынчаарга, Владимир Алексеевич, мени мындыг айтырыг дүвүредип турар: чекти өттүндүр мегелеп кылып болбас деп магадылал бар бе? Бисте тулган дээн «чурукчулар» барын билир бис, арага талоннарын канчаар «таарыштырып» турганын сактып кээлиңер.

— «Россия» санажылгазының чегин тускай ак саазындан кылган, ону базал, эде кылыр арга чок. Читага чечеңнер чек мегелеп чурук алгаш, туттурган-дыр. Черле ынчаш чекти киирериниң мурнунда 3-4 ай хире белеткелди чоруткан бис. Амдызында ийи-чаңгыс дээрден башка, хомудал келбейн тур. Мен бодум элээн каш чек ап алгаш, телефон болгаш авиабилет өртээ дээш санаштым-даа, ажырбас-ла чорду.

— Чамдык магазиннерде ол чектерни хүлээп албайн турар-дыр. Ону канчаарыл?

— Юридиктиг эргелиг магазин бүрүзү хүлээп алыр ужурлуг, чүгле базаарга хүү улус-биле хоржок дээрден башка. Ынчалза-даа чамдык садыгжылар аргалыг-ла болза оон-биле холбашпазын бодаар. Чекти бижип берген үезинден эгелээш 10 хонук иштинде санашкан турар ужурлуг. Бир садыгжы ол хуусааны эрттир тудупкаш, чектерни эдип алгаш эккээрге хүлээп албаан, ол садыгжы моон соңгаар чектер-биле холбашпас мен деп хорадаан болгай. Шевергин, кичээнгейлиг ажылдаарындан хамааржыр чүве ышкажыл.

— А ажаалга банкызының аттыг чектерп-биле байдал кандыгыл?

— Оларны база ажытпап эгелээн, ону — чырых ногаан. Черле ынчаш даштыкылар ышкаш, чектерни хала чок ажыглап өөренир үелер келген деп бодаар мен.

— Бо чектер биске кайы хире үеде турарыл?

— Амдызында турар. Оон кестү бээр ыйнаан.

— Ам эң кол айтырыг — холда алыр акша-көпеек-биле байдал кажан турумчуп экижирил, Владимир Алексеевич? Улус пенсия, пособиезин, ажылдап каан шалыын кажан черле бүрүнү-биле холга тударыл?

— Августуң баштайгы чартыында ол айтырыг долузу-биле шиитпирлеттинер. Чоңга бүгү-ле өрелерививсти төлээр бис. Ажыы-биле чугаалаарга, улусту шуут акша чок олурган дээр болза меге апаар. Оон чижээн эрткен июль айда чарыгдаан 300 миллион рубль көргүзүп турар. Республикада 300 муң чурттакчы бар деп бодаалгаш, ортумак санааштыы чорударга, ол чурттакчы бүрүзүнге онаашты 1000 хире рубль-дир. А кыдыынче та чеже акша бар чүве? Чамдык черлерде күгээ байдалдыг бис, чижээ, Красноярск крайга көөрде.

Ам бистиң улустуң акша алырын билип алгаш, Саян артындан сайгарлыкчы садыгжылар мөөңнежип-ле кээр эвеспе. Алган акшавысты оларга берип алыр болур вусса, 1-2 ай болгаш туда акша-биле байдал база катап бергедээри чайлаш чок.

— Президент Ооржактың үндүрген Чарлыының күүселдези чоп кончут багайыл? Чүге черле бо талазы-биле контроль чогул?

— Ажыы-биле чугаалаарга, күүседикчилерниң багай ажылы-дыр. Чарлыкта шупкирген акшаны четче дужаатузун көрүп каан болганда, вас, ону чажырар удуртукчулар болгаш коммерсантыларга хамаарыштыр кым кандыг хемчег апканыл? Чарлыкты күүсетпейн турар болза, албан-дужаалындан хостаар дээн-дир, ындыг чүвени кижи чоп дыңнавазыл? А районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргалары Чарлыкты күүседир дээш чогум черле кандыг аажыл кылганыл?

— Ону силерден айтырар эвес бе?

— Ийе, ынчангаш чугаалап олурарым бо. Чагыргалар болгаш ажыл-агый органнарының талазындан дээштиг хемчеглер албайн турар. А мээн коммерция садыгларынга болгаш коммерция банкыларынга хамаарыштыр хемчег алтар эргелерим чок, мен чүгле банкылар аразының ажыл-чорудуун таарыштырар ужурлуг мен. Ийе, мээн таламдан Чарлыкты күүседиринге чедир ажылдавайн турарымны база миннип олур мен.

— Туда акша чогу социал дыштыгышкынны болдурул, улустуң долу күш-биле ажылдаарынга шаптыктап турар. Россия акша бербейн барза, канчаар бис?

— Россия акша бербес дээр ужур турбас. Чүгле тургузуп каан график үрели бээрге ындыг-дыр. Шупту республикалар, крайлар, областар холга тудар акша дилеп кээр болганда, улаарри черле берге. Кайда-даа акша-биле байдал нарын болгай, ынчалза-даа чамдыктар мааа сылдап алгаш, ажыл кылыксавас-тыр. Ону мен херек кырында көрүп тур мен. Бо банкының артында объект тудуунга четчир акша-даа бар, материал-даа бар, ынчалза-даа тудугжулар ону шөйүп туруп берди. Ниитизи-биле улустуң ажыл кылыр хөөнү кудулаан. Черле ынчаш кандыг-даа берге байдалдан чүгле бодувус тура-соруувус, бодувус күш-ажылывыс-биле кызып-кылайып үнер деп медереп билбес, оон орнунга чарбыттынарынга холчок туралыг улус-тур бис ийин.

Оон аңгыда социал дузаламчыны болгаш шалыны төнчү чокка өстүрүп-ле турар, а туда акша четчир бе деп чүүлдү санап көрбес боор-дур. Бистиң-биле (банк-биле) дугуржуп, сүмелешпейн, акша-шалыны өстүрер деп телеграммалар салып олурарга, херек кырында байдалды өөренип көрбеске, бергедээшкиннер мынчаар кызагдап кээр-дир.

— Тайылбыр бергенинер дээш четтирдивис, Владимир Алексеевич. База катап тодаргайлап каар чүвем — акша бо айза албан болур ышкажыл?

— Болур деп бүзүредип олур мен.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Бо материал өрүлгеже хире берген соонда, В. А. Бадулин-биле телефон дамчыштыр харылзашкан бис. Ол Тывада 600 миллион рубльди эккелген деп бадыткады.

ТУДУГЖУ—БУЯННЫГ МЕРГЕЖИЛ

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

БЕРГЕЛЕРГЕ ТАВАРЫШСА-ДАА...

Шаанда ышкаш тудугжу коллективтерниң аразынга социалистиг чарыш чок-даа болза, мурнунда «Тыва тудуг» девискээр каттыжышкынының хөй кижилиг коллективтериниң аразында ылангыя бо чылдың эгезинден бээр кезек түңнелдерни чедип алганнар бар боор турар. Ынчалза-даа рынок харылзааларының шиңгыы негелделери оларның мурнунга берге, харын-даа шиитпирлээри амдызында күш четтиммес сорулгаларны хүн бүрү тургузуп кээп турар. Ол дугайын күрүнениң девискээр тудуг «Тыва тудуг» арендалыг кооператив каттыжышкынының начальниги Маадыр-оол Ангыр-оолович Кыргыс «Шынның» корреспондентизинге чугаалаан.

— Чамдык коллективтер бүгү талазы-биле берге үеде-даа чедимчелиг ажылдап болурун үстүнде чугаалаадым— деп, ол ургуулчулээн. Чижээ, 1992 чылдың бирги чартыында бистиң бо чаа аттыг, тайылбырлаар болза, эде тургустунган тудуг каттыжышкынывыс кол кереэлиг ажылдар талазы-биле планны эрткен чылдың өртектери-биле алырга, 66 хуу күүсеткен. Ынчаарга ону 1991 чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, 101 хуузу-дур. Ажыглалга киирер тудугларның талазы-биле тудуг-монтаж ажылдарын хемчээл талазы-биле ол-ла үениң иштинде 32,5 хуу күүсеткен боор турар. Ол дээрге чыл программазының 25,4 хуузу-дур.

Чүгле бистиң республикада эвес,харын Россия Федерациязының өске-даа регионнарында тудуг организацияларын амгы үеде улуг бергелерге таваржып турарын кым-даа билдингир болгай. Бистиң каттыжышкын база-ла олардан эвээш эвес бергелерге таваржып турар. Ынчалза-даа бо чылдан эгелээш, тудуг организацияларының ажылын херек кырында байдалга таарыштыр тургузуп, бар-ла курлавырларны ажыглаарын оралдашканывыстан бо чылдың бирги чартыында чамдык объектилерни ажыглалга үезинде киирер аргалыг болган. Чижээ, Шагаан-Арыг хоорайда 50 орунну эмнелге корпузу, элээн каш километр инженер четкилери, Ак-Довуракта — «Электри энергиязының» корпузу болгаш 1,2 муң погон метр чылыг четкизи, Кызылда — үшкү коллектор, бажың тудар комбинатта чуртталга бажыңы дээш, оон-даа өске тудуглар оларга хамааржыр. Ол болгаш өске-даа немештир хүлээп алган тудугларның талазы-биле көргүзүглер эрткен чылдың өртек-үнелерин ёзугаар түңнеттингенин айтыр ужурлуг.

Каттыжышкынның тудуг программазының кол кезиинин күүсеттинмейн турарының чылдагааннарының бирээзин кадрларның ажылдан үнүп чоруур таварылгаларының сөөлгү чылдарда көвүдээни боор турарын ажыг-биле чугаалаар апаар бис. Тудугжу кадрларның чедишпезиниң уржуунда 1 миллион 617 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбааны — оон база бир бадыткалы боор турар.

Ынчалза-даа чагыкчыларның талазындан четпестер бистиң ажылывыска чогумчалыг эвес салдарын чедирип турарын база айтыр херек. Оларның-биле керээ ёзугаар кылып күүсеткен ажылдар дээш чогуур үезинде санажып, төлевес чорук көвүдээн. Ону чагыкчы организацияларның удуртукчулары амгы үеде акша-хөреңгиниң чедишпейн, чок боор турары-биле тайылбырлаарлар». Ол бир талазында, чогуг-даа чадавас. Ынчалза-даа биске өре-шире чыылза-чыылза дыка хөй апаар. Амгы үеде, тодаргайлаарга, 1992 чылдың июльдуң бирээге чедир оларның өрези ниитизи-биле 28 миллион 700 ажыг муң рубль четкен. Оон аңгыда материалдарны чогуур үезинде чорутпааныныы, кывар-чаар материалдарның ховаргааныныы болгаш өске-даа боттуг чылдагааннарның уржуундан ажыглалга киирер ужурлуг тудуглар программазы долузу-биле боттанмаан.

Бо бүгү четпестер каттыжышкынның адырларының дең-дески эвес ажылындан база боор турар. Чижээ, «Шагаан-Арыг» тудуг комбинады эң берге байдалда таваржып турар. Июльдуң 1-ге чедир ол комбинаттың чагыкчыларда өрези барык бүдүн чартык миллион рубль чедип турар. «Шагаан-Арыг» тудуг комбинадынга каттыжып турар организациялар-биле уставтарны болгаш керээлерни чаа байдалдарга таарыштыр ажылдап кылгаш, бадылаарының үезинде чедир кылдынмаан чүүлдер оон амгы үеде ажылынга шаптыктарны чедирип турары билдингир-дир.

Чаа экономиктиг байдалда рынок харылзааларының негелделериниң үезинде ажылга холбаштыр чарыгдалдарны дуглаар талазы-биле улуг хемчээлдиг ажыл бирги чартык чылда кылдынган.

Ажыл төлевириниң кайы хире болуру ажылдың түңнелдери-биле тудуш холбаалыы билдингир. Бо чылдың бирги чартыында каттыжышкынга ажылдап турар кижи санынга онаалаштыр ортумак ажыл төлевири 2710 рубль болган, ынчаарга ажылчыннарның 2342 рубль болган. Ол дээрге дыка эвээш-тир. Эң эвээш ажыл төлевири «Шагаан-Арыг» тудуг комбинадында боор турар.

Бөгүн база бир демдеглеп каар чүүл болза ассоциацияның үлетпүр бүдүрүлгелериниң барзанныг продукцияны кылып үндүрериниң эрткен чылдың чогуур үезинде түңнелдерден эвээжээни болур. Чижээ, эптээр демир-бетон кылыгларын бүдүрери 71 хуу күүсеттинген азы 5,1 муң кубометрге кудулаан. Ынчалза-даа үлетпүр бүдүрүлгелериниң ниити орулгазы чартык чылда 2025 муң рубль четкенин айтыр херек.

Ажылды үениң негелделеринге дүүштүр организастаар, тудуг программаларын боттандырар сорулга-биле каттыжышкынның эргелел аппарадының талазындан чамдык ажылдарны кылып чоруткан. Каттыжышкынның болгунун, ылангыя «Росуралсибстрой» каттыжышкынның-даа күзели-биле негелде акша-хөреңгини, тодаргайлаарга, бирги чартык чылда 3,2 миллион рубльди тускайлаар аргалыг болган. Ол ышкаш «Тыва тудуг» күрүне девискээр аренда-кооператив каттыжышкынынга ийиги чартык чылда 5,8 миллион рубльди тускайлап бээриниң дугайында айтырыг шиитпирлеттинген. Ынчаарга Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа чуртталга тудуунга улуг кииришкиниң үндезилээш, «Тыва тудуг» каттыжышкынынга 2 миллион 393 муң рубльди, оон иштинде БТК-га — 1,6 миллион рубльди тускайлаан. Оон-биле кады республиканың Президентизи Ак-Довурак хоорайда үлетпүр бүдүрүлгелер комбинадын калбартып сайзырадырынга 1,5 миллион рубль акша-хөреңгини тускайлап бээр дугайында ай тывышкынга база ат салган.

Каттыжышкынның материал-техниктиг суурун улам быжыглаарының болгаш бар арга-курлавырларны долдур ажыглаарының талазы-биле улуг чорудулгалар салдынган. Бир эвес амгы эң берге экономиктиг байдалдарда бүдүрүлге сагылга-чурумун быжыглавас, ажыл-агыйны үглап башкарарын экижиктиг болза, чогуур түңнелдерни чедип алыры берге. Ынчангаш каттыжышкынның аппарады кадрларны быжыглаар, чаа технологияларны калбаа-биле ажыглаар, инженерлиг белеткелдерни бедик деңнелге чорудар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Амгы үеде кол чүүлдерниң бирээзи — тудуг керээлерин катап тодарадыры болгаш херек кырында байдалдарга таарыштыр эде көөрү боор турар.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Республиканың капитал тудуунуң ниити байдалы эрткен чылдыңындан дээрезевейн турар. Тудугнуң темпизиниң кудулааныныы, харын-даа чамдык таварылгаларда чугула объектилерниң шоолдеринде ажылдың соксааныныы-даа колла чылдагааннары бюджеттен тудугга акша тускайлаашкынының эвээжээни, тудуг материалдарының өртек-үнезиниң дыка улгатканы, а ол ышкаш тудуг продукциязының эң чугула хевирлерин кылып үндүрериниң эвээжээни боор турар. База бир айтыр чүүл болза, тудуг чагыкчыларының кылдынган ажылдар дээш төлевир киирер аргазының кызыы боор турар.

Акшааллдырыышкынның бүгү үндезиннери-биле тудугга акша-хөреңги салыышкынының хемчээли эрткен чылдың бирги чартыында турганындан деңнээрге өртектери ёзугаар алыр-а, оон 17,9 хуу кызырылган болгаш ниити түңү чүгле 864,4 миллион рубль болган. Ол акша-хөреңгиниң 82,2 хуузун күрүне өнчүлүг бүдүрүлгелер болгаш организациялар ажыглаан боор турар.

Республиканың капитал тудуунга төптен капитал салыышкынының хемчээли 1991 чылдаазынга удур 77,3 хуу эвээш боор турар.

Бо чылдың бирги чартыында чуртталга тудуунуң ниити хемчээли кудулавышаан турар. Ол дугайын чүгле 234 өг-бүлениң чаа чуртталга бажыңынче кирип, амыдырал байдалын экижидер аргалыг болганы тодаргайы-биле көргүзүп турар.

Бистиң республикада бо чылдың бирги чартыында ниитизи-биле 14.836 дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын туткаш, ажыглалга киирген. Бир эвес ону 1991 чылдың бирги чартыында туттунган чуртталга бажыңнары-биле деңнээр болза оон 35,1 хуузу-дур. Ол-ла үениң иштинде керээ ёзугаар кылыр тудуг ажылдарының хемчээли 13,4 хуу эвээжээн.

ДООЗАРЫНЫҢ КЫРЫНДА

«Бай-Тал» совхозта бир клубту болгаш чуртталга бажыңнарын, ол ышкаш кодээ Совет бажыңын, спорт залын, «Мурнакчы» совхозта ийи квартиралыг бир бажыңны, столованы. Тээли суурда ийи каът банк бажыңын доозарының кырында келгеннер. Кодээ тудугжулар боттарының байырлалын чедиишкиннер-биле уткуур дээш кызымаккай ажылдааннар. Тудугжулар Мөңгүн-оол Дилгижек, Самбын-оол Минчимаа, Владимир Минев, Кара-оол Долгай-оол, Семен Сортай-оол болгаш өскелер-даа боттарының арга-мергежилин улам бедидип, өскелерге үлегерлиг ажылдап турарын бөгүн демдеглээри өөрүнчүг.

Тудугларны аян-шинчилиг кирип, шеверлээр ажыл эң харыысалгалыг. Бай-Тайгада көжүп чоруур механизастаан тудуг колоннаазында үр чылда ажылдаан, чоңга макталдыг шеверлекчилер эвээш эвес. Олардан Кара Тойбу-Хаа, Тамара Дөңгурак, Клара Бады болгаш өскелерин-даа адап болур бис.

Тудуг материалдары, машина-техника чедишпес-даа болза, Бай-Тайганың тудугжулары боттарының кызымаккай ажылдажы-биле мактадып турар.

Д. КАН-ООЛ.
Кодээ тудугжу.

Төлевилелге хамаарыштыр

ХҮЛЭЭП АЛЫР БЕ?

Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин Хоойлузунун) төлевилелин парлаандан бээр ам ийи ай чедип тур. Ол үениң иштинде бистиң амгы болгаш келир үеде салгалдарывыстың амыдырал-чурттаалгазынга кончуг улуг салдарлыг болур бо Үндезин Хоойлувустуң төлевилелин чон ортузунга калбаа-биле чугаалажып, тайылбырлап-даа, жарымда хончуг улуг четпестер бар-дыр дээрзин бо эртижен үе көргүзүп тур.

Төлевилелди парлаан солуннарга ол чугула ужурдузалыг документиниң республиканың бүгү чонунуң калбак чугаалажып көөрүн чедип алыр дугайында Дээди Советтиң Президиумунуң доктаалы база үнду. Ында массалыг информация чепсектеринге ону чугаалажып көөрүн организастаар, улус депутаттарының кожууннар болгаш Кызыл хоорай Советтерин ындыг чугаалажып көрүүшкүннерни организастаар база киирген санал-оналдарның ниитилештирилгезин кылыр дээш. Ол-ла доктаалда Тыва Республиканың улус депутаттарынга боттарының соңгулда округтарынга ындыг ажылды чорударын дааскан.

А бо бистиң Барыын-Хемчик кожуунда ол ажыл шуут чорувайн турар-дыр. Оон-биле кады ындыг ажылдап Бай-Тайга болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарында чоруп турарының дугайында медээлер кожууннар аразының солуну «Хемчиктиң сылдызынга» база-ла келбээн.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Кончуг дуу-ренчиг, харын-даа кичээнгейлиг түңнел кылып болур. Бо чугула ажылды организастап чорудар ужурлуг кижилерни (Советтерниң бүгү деннелдерин, оларның хөй санныг депутаттарын) үстүнден шимчетпейн, команда бербейн турар эвес ыйнаан? Оон соонда санныг хонуктар эрте бээр, Дээди Советтиң кезек сессияларының бирээзинге бо төлевилелди улуг-ла эдип чокка хүлээп алтар чадавас. Ынчангаш Тыва Республиканың улус депутаттарын, бүгү хамаатыларын республикавыстың Конституциязын кончуг кичээнгейлиг, домак бүрүзүн сайгарып тургаш, дүрген хүлээп алырынга кирижиринче кыйгырыксаардыр мен.

Ылангыя Конституцияның бирги кезээнде Тыва Республиканың күрүне тургузуунуң талазы-биле домак бүрүзүн кончуг тодаргай кылдыр бижип киирип алыр болза эки. Ынчангаш мээн тодаргай саналым мындыг:

Бирги эгениң бирги чүүлүнүң төнчүзүнге чаа абзац-биле: **«Тыва Республика Россия Федерациязының составында республикада чурттап турар хамаатыларның референдумунга бүгү-нийти бадылаашкынының түңнелдери-биле үнүп болур эргелиг»** деп киирип алыр ужурлуг бис.

Кандыг-даа кижи дедир үнер эжии чок черже кирип чытпас. А будун чон, тыва улус база анаа домей, үнер хостуг эргези чок эвилелче кирбес ужурлуг. Бо эдилгени бис чаа Конституциявыска киирип албас болзувусса, Россия Федерациязының составындан кажан-бир Тыва Республиканың аңгыланып үнериниң дугайында чугаалар чорудары делегейниң эрге-хоойлу актыларында доктаадтаан чурум ёзугаар юридиктиг күш чок болур. Ону медерел билип, үтпас ужурлуг бис.

Ынчангаш бо Конституцияны хүлээп ап турар үеде бистер анаа ындыг тодаргай эдилгени киирип албас болзувусса, келир салгалывыска-даа эвес, а бо чурттаалгавыста-ла, эртен, даарта-даа болуп чадавас, чемелеп, каргадыр-даа бээривис мында-ла. Чогум-на оон ужун бо харыысалгалыг үеде шыңгыы бодаанып көрээлиңер.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ,
БТУН-нуң Политиктиг Чөвүлелиниң кежигүнү, «Таңды-Тыва» солунунуң редактору.

Хууда бодалдар

ХУМАГАЛААР

Тываның чери байлак: кат-чимизи-даа, өът-сигени-даа, аржаан суглары-даа, аңменни-даа бар. А ону хуужуур, садар деп турар. Анаа шуут-ла удур кижи мен. Ону ынчаар хуваажып аппаарга, мал-маганны кана чүге эзираар бис, тараны кана тарыыр, сигенни кайыын кезип алыр бис? Бир эвес черни ынчаар аңгы-аңгы кижилерге хуваап, садыы кааптар чүве болза, оон ээлериниң ажылчыннары кылдыр анаа-ла шилчий бээр бис. Бо дугайын бодап көөрге эки ышкаш-тыр. Чүге дээрге тыва кижилерде ам дээрезиндиг чер садып алыр, бажын хуужудуп алыр акша-хөреңги чок деп бодаар мен.

Сөөлгү айларның бир кол айтырыы — акша апарды. Кодээ кижилер чуну-даа кылып, бүдүрүп каарга, оон төлевирин ай бүрү-биле бербейн баар-дыр. Шак мындыг байдалга тургаш чер садар, ону хуужудуп алырының дугайында чугаа кылган херээ чок боор. Ынчаар чугаалай берген чылдагааным мындыг: хөй акша-хөреңгилиг кижилер улам хөй ажык-кончаа сүрер дээш бот-боттарының аразынга адааннажып эгелээр, ол дээрге рынок негелдези ыйнаан. Садыгны хуужудуп алган кижи улусту мөлчүп, чудурап киритпер. Бисте, тываларга, бир шаптыктыг чүве ол ышкажыл.

Шаанда канчаар чурттап чораан бис, амыдыралывысты ол улуг хоозургаар, хожуртеувүсте хоржок чүве бе? Өөнчүүрек, хоптак-чазый кижилерге улур келир үелерни салгалывыс мүүрүн бодап ажылдап, чурттаар болза мен бодаарымга, ажыктыг-даа ышкаш. Ынчангаш черни садар, саттас дугайында чугааны уламчылап, борта хөй кижи киржип, санал-оналын солчур болза эки-дир. Чүгле бо таварылгада чөптүг болгаш ышкаш шиитпирни тып ап болур. Бодум хуумда ынчаар бодап чоруур мен.

Дүвенчей ШОЙДАР.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

• • •

ЧУРУКТА: Бии Хемде «Сесерлиг» совхозта Владимир Ончат ажыл-агыйда төлептиг чолаачыларның бирээзинге санадып турар. Мал чемнериниң белеткелинге киржип, ырак черлерже чоруур кижилерни машиназы-биле дажыглап, кежээ оларны сурже дедир эккеп турар.

Охемчик ОНДАРНЫН тырттырган чуруу.

• • •

Амыдыралдың агымы

КУЛАКТЫ УЮКТАЛДЫРЫП ТУРАР

Үе-шагның нарыындаа амыдыралга кызагдалдарның таваржып турарын эки билип, чурттап эртип тур бис. Бараан-сараан, аъш-чем эвээжеп, өртек-үнези өскен, кызып-кылайып тургаш ажылдап каан акша-шалыны-даа албастаан. «Чамдык кажар оптуг-чиижек кижилер боттары бараан бүдүрбейн чытааш, өскениң бүдүрүп каан бараанының өртээн улгаттырып, чоннуу чулуп чип турар. Мөңгүн-Тайганың чону, бис база, чүвениң утка-шынарын ужурчуун билип-ле турар чүве болгай бис. Ылангыя өртээн дам-на улгаттырган, арага аймаан, боттары бүдүрген эвес, чүге чаажыт арга-биле садып ап турар апарган чүвел бо? Оон ужурун чүл, харын-даа [illegible] бис, [illegible] турар чүвел?» — дээш чонувун кээп [illegible] Мөңгүн-Тайгавынга чанган [illegible] кулактарым уюкталдырып турар апардым.

Чоокку [illegible] хөй малчыннарның амыдырал-чурттаалгазы-биле таныжып [illegible] мал кагааныш [illegible] ның өрүүкчүг түңнелдер бербээн. Тодаргай дааңнаш салдынмаан бода мал ааржындан ниитизин, чонунуң хуузунда малы өлүм-чидимге таваржып улуг чогаралдыг болган. Бодадан (сарлык) мал төлү кончуг эвээш болган, ара салыышкыны хөй. Кыштың үеи, соок, хаттыг болганындан мал чудаан. Шээр малдан ниитизи-биле район 100 баш төрүүр малдан 20 хуу-ла мал төлү алган, ажаап-даа ындыг турбаан. Ам малчыннар боттары чуну чугаалап турарыл, дыннап көрээлиңер.

Тоолайлыг бригадазының бригадири **Түмет-оол Бады Очурович:** — Эрткен турар чылда [illegible] бүдү көргүзүглүг болзувусса [illegible] баш өшкүлери чүгле 20 анай. Канчаар чурттаарыл, чуну канчалза эки деп айтырыг туруп турар. Продукцияның өртек-үнези ам-даа билдинмес, чүгле 3 хонна эъш дужааадывыс. Бригада бо чылын 250 баш бода, 850 баш шээр мал дужаар. Шак бо хире хөй бажы [illegible] лип ап, план күүседири белен эвес, ону күүсетпеске, акша төлевес. Кол амыдырал — [illegible]. Малчыннар бүрүзү ам [illegible] ажылдап [illegible] бо девискээрде [illegible] артыкшылдыг продукция-биле мал чеми садып алыр. Оолдаазының үезинде ышкы колдуунда-ла ара салгаан анализ кылып түңнел үндүрери-биле республикаже чоруткан. Кижиде бе, малда бе, азы кандыг чылдагаанның уржуунда ол болганыл деп чүве мынчага дээр тодаргайлаттынмаан.

⊙ НЕГЕЛДЕ-ХЕРЕГЛЕЛДЕРНИ ХАНДЫРАРЫНЫҢ АРГАЗЫН ТЫВАР

⊙ ЧОГУУР ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРЕР

Ол хирезинде ашкы, өлүг төрүттүнген, ара салгаан анай дээш малчын бүрүзү төлеп турар. Моон чогуур түңнелди үндүрер ужурлуг, чүге тодаргай билдинмес боор турар чүвел? Бригадада кижи эмчи бар, ол кижиде малчыннар чезиир хөлге чок, малчын кодаңнар кызыр-берге черде турар. Малчыннар чайлаглар-же үнген, ам эки семиртилге херек.

Малчын Чыжыр-оол Даларооол: — Бүдүрген продукцияның өртек-үнезиниң 50 хуузун ап турар хирезинде совхозтуң удуртулгазы малчыннарның амыдырал-чурттаалгазынче кичээнгей салбас-тыр. Ылангыя кижилерге социал камгалалдың ажылдары чугула. Бо талазы-биле дыка улуг четпестер, бергелер туруп турар. Май айдан бээр шалын акша чок, саткан продукциянын өртээн бербестээн. Аъш-чем, бараан-сараан келбестээн, амыдыраары бергеден барды, үрүг-дарыг кызыл-даван.

Артсын ажыр турар Тоолайлыг бригадазының малчыннарының негелде-хомудалы шын, олче дорт кичээнгей салыры албан апарган. Ында турар 7 кодан сарлыкты 17 кодан [illegible] [illegible] курлавырларын тургузуп алыры мындыг-ла белен эвес. «Хөй анай алыр, хөй продукция бүдүрүп, шын сайгарылга кылыр болза, чурттап болур» деп, малчыннарның кылып турар түңнелдери черле шын.

Эки ажыдаар, хөй продукцияны бүдүрер, кереэзин баш бурунгаар чарар, садыглажып билир апаар.

Районнуң ажыл-агыйларында ыргылда организастыг эгелээш, доозулган. Малын семиртири-биле малчыннар чайлаглардже көшкен. Мал чеминиң курлавырларын тургузуп алыры белен эвес, кол-ла чүве — семиртилге.

Малчыннарның амыдырал байдалында бо чылын чамдык бергелер таварышкан. Ларыгдан хөй сарлыктың өлүп хораанындан, эң таңга хораннаны соок-чарга алыскаарындан төрүүр малга ара салыышкын сан-түң чок хөй болган. Оон уламындан хөй малчыннар саан-саава чок арткан, өшкү-хой саггаш шай сүттен ижери-биле өйлежип олурар. Кышка аъш-чем курлавыры болур аржы сарзагны белеткеп алыры болдунмастаан. Совхоз саанзаны чок болган малчыннарга саан өскелерин бээр шыырази, ону алыры албан, чамдызы албаан.

«Малчык» колхоз-совхозтуң хоочун малчыны чораан **Хертек Сурунович Серен** (ам пенсионер) оолдарының аалынга азыраан кадарган малмаганың ажаажырынга дузалажып турар. Ол мынчаар чугаалап олурар:

— Пенсия акшазы-даа, акша-шалын-даа өй-шаанда үнмес, бараан-сараанга-даа чедиммес болган амыдырал бергеден-ле олурар. Оолдарым-биле кады чайлаглап ор мен. Александр — райпо сарлыым кадарган, Михаил — саар дээш бе үзүп алган. Саансава үзүлгеп, хамык сарлык өлген, ара салган, сүт-саан чок.

Каргы бажыңның малчыннары: — Автолавка келбес, келгенде бараан чок чоруур, норма өй-шаанда келбес, чаир аъш-чем үстүп турар. Чагыг кылырга күүсетпес дээш, сагыш-сеткилдиң хаяызындан хомудап орарлар.

Малчыннарның мурнунда улуг айтырыглар: чайлаглаашкын, семиртилге, мал чемниниң курлавырын четче тургузуп алыры, малды садары, киирип алган дукту сайгарып садары. Совхозтуң, районнуң удуртулгазы малчыннарның негелде-хереглелдерин чогуур үезинде хандырар дээш дээштиг хемчеглерни ап ажылдаар ужурлуг.

Тыва Республиканың бүгү районнарынга эртеени ышкаш, районга малчыннар веделизы база эрткен. Болган үнүүшкүннерниң түңнелин кожуун чагыргазының хуралынга чугаалашкан.

Киргилдага район организацияларының ажыл-ишчилери бегай эвес киришкен: ылангыя уруглар садиктериниң, сан-эмн, курстрахтың, кижи эмнелгезиниң дээш, ниитизи-биле районнуң ажыл-ишчилериниң ол ажылга шилгараазы демдеглеттинген. Бүдүрүлге, албан организациялар черлеринде сиген планын онаачан. Районнуң иштинге кооум-чурумну экижидер, кемчерек үүлгедиишкиннерин баш бурунгаар болдурбас дээш немелде хемчеглерни алыры тодараттынган. Кол-ла чүве: бедик сагылга-чурум, деммежип ажылдаары, сагыш-сеткилик билчири чонунуң талазындан болган негелде-хереглелдерни хандырары, ылангыя чонуң ажылдап каан акша-шалыңын өй-шаанда бээри.

Ондар МАСПЫЙ-ООЛ.
Мөңгүн-Тайга район.

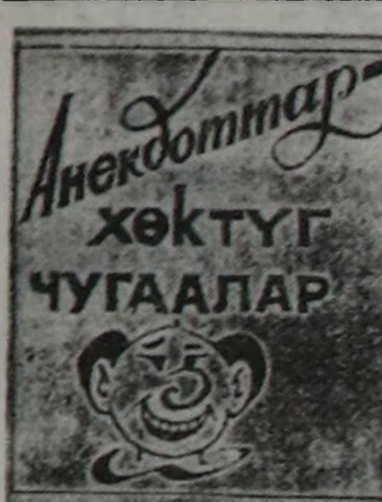

Бир херээжен психиатр эмчиге чугаалап орган:

— Сөөлгү үеде мээн ашаамның чаңы дыка чиктиг апарды ийин: кофезин ижипкеш, шаажан аякты чиптер, чүгле тудазы артып каар-дыр.

— Шынап-ла, чиктиниң, эш-не амданныг чүве тудазы-ла чүве болгай — деп, эмчи харыылаан.

* * *

Эжикте коңгулуур кыңгыраан, бажың ээзи ажыткан, арнында азыра-маска кедип алган пистолеттиг үптекчи турган:

— Холуң көдүр! Видео, хевис, акша бар бе?

— Ба-ар.
— Бээр эккел!

— Видеону сатсын дээш магазинге дужааптым, хевистер—хеп аштаар черде, акша — ажаалга кассазында.

— Алдын бар бе?
— Ба-ар.

— Кайы хире?

— Чүс чээрби килограмм. Дүрген бээр эккел!

Бажың ээзи удуур өрээлче кылаштаан:

— Алдын, тур че, сени алыр дээш келген-дир.

* * *

Кижи эъди чиир магазының бир студентиниң холдуктап алган кылаштап орган. Уткуштур база бирээ келген.

— Экии, эш! Кымны апаар чор сен?

— Чаа, чудаңгы студенттир ийин.

— Чоор сен ону, ынай каавыт. Дүүн бир студентиден мүн хайындырып турумда, хамык картошканы шуптузун чип четтигипкен болду ышкажыл!

* * *

Бир кижиниң хооржудуп турган. Эртип бар чыткан кижи айтырып-тыр:

— Чүден өлүп калчык ирги, хөөкүй?

— Боодалдарда бижип каан ышкажыл, номчуп көр даан—деп, анаа сүме катканнар.

Номчуп көөрге: «Ынак кадайындан», «Кат-иезинден», «Уругларындан», «Профэвилелден» деп каан боол-тур.

* * *

Генерал кедергей-ле чудээн оттүп келген. Дүүн чүү болганын үт чок билбес. Адъютант оон кителин базып турган.

«Кузуп каапканым олдур» деп, генерал бодааш, ыятканындан арны кыза берген.

— Ядараан, дүүн бир эпчок чүвээ таварыштым ышкажыл. Полкка хыналда кылып чоруп турумда, хеп-хенертен азыгдан эзирик лейтенант үне халып келгеш, меңээ кээп үскен, кончуг азам кителимче кузупту ышкажыл.

— А силер, эш генерал?
— Мен, дүрүм ёзугаар, 10 хонуктадып кагдым.

— Эвээш-тир, эш генерал.
— Чүге?

— Ол аза силерниң чүвүрүнерже өдүп база каан ышкажыл.

* * *

Кожазы Коля-биле кадайы анаа өскерлип турар бе, чок бе дээрзин хынаар дээш, ашаа дыштаныр хүнде чоруур дей бергеш, кадайынга мынча дээн:

— Каттааш кээйн, Манюха. Кежээ кээр мен.

Чартык шак хире болгаш, ээп кээп эжикти соктаан.

— Кымыл?

— Коля мен!

— Кир-кир, Коленька, мээң мелегей чүвем катап чорупкан.

ДАРГА САРТЫЫ

Шоодуг

Бажым аарыыр деп чүвезин... Дишдаа аарыза, турдуруп каалкай. Оода суксадырым. Соок суг пактаарга, ында-ла мөйт дээр. Шайда база ылгал чок. Хойтпак аймаа дузалаза дузалап болур, суксун чандырар дээрим ол. Хайлыг, садыг база ажыттынмаан. Чаңгыс «мин» билбес эвес силер. Бар чүве-дир ийин, дөө тур-ла. Аптар дээрге, ажыл шагы база келген, ам'арта чолаачы кижиге ол болдунмас. Карак шимгеш эмненипсе, улуг кода-хоорай, барып-барып найысылал Кызылда КАИ шагдаалары барык базым санай болдур эвеспе. Ол ышкаш мунгаш салон иштинге «дүүнгүнүн» соонда, шыдажыр-ла кижи шыдажыр, чүгле мен эвес. Харалааның хар-назын база пенсия хоокшулаан, оода назын өйү аныяк турган болза, канчаар-чоор дээр.

Ол-дур, бодап алдым. Эки ээр тевер. Чамдыкта шыылаар баш болдур ийин. Шагда чүве мыңчаар шыылавайн чоразын чүве дээр силер. Оон башка школам ара каап, кедизинде барып бо хара, көк демир-биле халбактанып, кайыын вара үске былчажып чоруур деп мен аан. База-ла даргам ышкаш, чанымда олутка тавар ойтайтыр саадапкаш: «Боже эг, доктаа, дөөже чор!» — деп дужаап орбас деп мен бе. Ынчалзажок дарга даргазында-ла ыйнаан, бо хүн оон думчуун мен барып таптыг «чодуптайн» адырам. Бир эвес мээн ам бодап сактып алган күзелим боттанып чүве болза, дарга меңээ бөгүн бүдүн хүннүң шөлээзин бербишаан, даарта оон кырынга немей 1-2 шил кылан кара база салып бээр болдур эвеспе. Салып даалым, чогум садарын бодум, апаа билдиртпейн садып алгай мен. Холбут сыңган эвес, чүгле акшазын-на ушта шаапсымза, өскезин «бүрган башкы боду билзин». Дарга кижиниң дагын дагын човадырга кайын боор.

Даргамның келир, чанар үезин шат билир мен. Чогум өске хоолургак даргалар дег, өорганынга чедиртпес кижи. Бир талазында, болуғун чурттап турар хой хаът бажыныңың дээрининде ол хүн бүрү ажылдаар кабинединден «хайгаарап» орар, аргажок чоок болганда. Эпчоксунар база чадавас. Оон кадында томаанчыы деген, шында-ла чыткан хой түргүзес кижи болдур ийин. Кижиже үнүн черас дыңзытпас, анаа тавар, башка киир үттелчүрган каар, ол-ла. Ынчаарга кандыг-даа алгылыкыдан артык болур чүве: Чолуучур, дээштиг.

«Кижи чымчаан кижи тывар, ышш чымчаан торга тывар» дээр ийикпе. Даргамның бир «чымчак» азы «кошкак» талазын кады ажылдаан баштайгы хүнүмде-ле эскерип каапкан мен. Ол шынар ам кээп меңээ ажыктыг апаар дээрзин дем эртенге чедир билбээним шын. «Барып-барып даргазының кылган-бүдүргени ажылкижи биле дорт хамаарышпас, байгы-ла хереэ чүгле өй-шаанда чорук чоруур чолаачы кижиге ажык-дүжүүн халдадып турар, чүү ындыг пышарыл ол» — деп сонуургаарынар чугаажок. Баажызы мээн мунуп турарым машинада-ла болгай дээрзин ойзун-кыйзып турбайн, чугаалап каайн. Дорту биле чугаалаарга, техника деп чүвеге сундуу чок дарга болдур эвеспе, омаа хоп. Чаа, эрги автомашина мунар туржук, өөделиг чазаг-терге чавыдактап даа көрген бе ол черле.

«Бугаы ам мүйүзүндэн аптгалы». Элең-тендик турып келгеш, чаза чүвүр аллым. Деордерге, бир сегирип чүве дээн. А ажылга барык-ла маңнап четтим. Дем немээр чээш эвес, даргамы мурнаар дээш. Организацияңыс ындыг улуг эвес чер. Гараж үнер эжик аксында чүве. Дүлгүүрлээш, чаңгыс баларымга машинам мотору дагжай берди. Ажылдаары шак-биле дөмей чүвени. «Сагыш ышкаш болган болза, Саглы ышкаш хову болза» деп чүвен ол-дур. Оон кадында кырган аът оруун чазар эвес, назыда кылып келген чаңгыс ажылым-на бо. От замчылар хер-херекселди адырып каашт, даргамы бараалап тур мен. Бистен эң эртежик келир кижи даа ол. Бо аз базы оо. Хаалга ажыттынары билек, демгимни көрбээчеңнеп, халы-вышаан баргаш, башкы дугуйну бир тептим.

— Ядараан чүвени, барып-барып неделя чаа эгелеп чорда, үрелип канчаарыл моон, дазарык демиршин... — сүт деп, хая көрнүп алган, кара чааскаан кижи боом, чугаалап-ла тур мен. Эктимге кижи деги. Билбээчеңнеп кезек белиннедим-даа. Даргам ээлдек экилешкеш, ужур-човуун сожум айтырды. Ындында-ла «кылыктаныл турган кижиниң», өске арга бар эвес.

— От дамчывас ийин дарга. бөгүн ол бо чүве тыптынмас болза, хоржок хире-дир — деп, бо мен.

Чиик карада чүү боов, даргам-биле келээ дедир гаражче идип киирип кагдывыс.

— Бөгү-ле болдувар чүүлдү кыл. даарта 9 шакта машинавыс бүт кырынга турган турар эвеспе, чер баар бис — деп дарга мындыг.

Ону ам меңээ өршээл-келдерел көргүскени ол деп хүлээп алыр аваар. «Чаа» дидим, өске чүү дээр. Бажыңга божуу-далаш четтим. Бо чоокта ынчаар «100-метрлээниминн» сактып чадаштым. Бажым эптээрим ол. Бирээзин арай боорда ажырдым. Дедир чүткүп чорда, дузаан огурец «дузаладыр». Ийи хүгаары чиик аштым...

Чолаачы кижи даргазының соондан элейтип келирге, ол дег эпчок чүве кайын турар. Даартазында эртен эртежик кээп одум кошкаш, машинам хөделдиргеш, холдарым үске борап алгаш чада кырынга таакпылап олур мен... «Барбаан-четпээн черим-даа чок, дарга. Кижи болганы ол бо, дүү бир чүве эккел дээр, бергедээн үе-шаг-дыр бо. Элээн чарыгдал үндүрүп. таныш-көрүш ажыглап тургаш, харын арай боорда тыптындым» — деп, боттун үнезин улгаттырып, хөлчок мен. Даргам «бээр кел'» дээш-ит хол чангааш, өрээлинче базыпты. Соондан элеңнедип кагдым. Сейфти ажыткаш, тудуш акша сунду. «Ажырбас, ажырбас он» деп чоруй ниймдары кончуг боорга, ап алдым. Тудуш 25 акша болчук. 9 акша 10 көпеек деп санаарга безин ийи болгаш кырындан базыра чиир чемнге чедер дээрзин ыя аразында санап каапттым. Өпелээр дээрге база эпчок. Чаг берген кижи-биле чаргылдашпас чүве дээн.

Чаңгыс-ла чүүлду бодап алдым дивес силер бе. Хүн чаңгыс эвес, ийис болгай. Бөгүн эвес-даа бол, ижер дээнде чылдагаан тыпты бээр ышкажыгай даргаңың хайырлааны ийи шилиндан баштайгы дашканы бир эки хүн кудуп алгаш, чүү дээш «чык» кылыр деп бодаар силер?.. Ийе-ийе, шын сөс ачы-буянныг даргамның алдар-кадыы дээш болбайн канчаар!

Седип МОНГАЛ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

ЫРЫ ХЕРЕК

сонуургактарга

Москвада Билиг бедидер институттуң сапып турары-биле алырга, үннер дыка хөй аарыгларны эмнээринге дузалыг болуп турар. Мастопатия деп аарыгдан аарый берген женде ийикпе азы эмиг бестери ыжа бергенде (тывалар ымзаны бергенде ынчап баардаа дээр ийик) кандыг-бир хөгжүм херексеңинге ля деп нотаны ойнаарга азы боду ол үнну ырлаарга, дузалаар.

Бо үн онкология аарыгларынга удуэ безин дузалыг. Ля деп нота кандыг-даа аарыгга удур дузалыг. Күш-ажыл кылганындан турупканда, нервилер шылаанда ля нота кижиге дыка дузалаар. Кижиниң организминиң кижиниң болуунга эскертинмес чамдык ажылдары тускай негелделиг болур. Тодаргайлаарга, кижи бүрүзү тускай үннүг —нота-лыг болур. Чүгле ол үн—нота анаа дузалаар. Ону билип алырда кижи бүрүзүнүн сылдызын (планетазын) барымдаалаар.

До деп нота —Марска дүүшкек, ре—Хүнгү, ми —Венера, фа—Ай, соль—Сатурн, ля — Юпитер, си —Меркурий.

Самбукчиниң ТӨВУУДОРЖ, моол чогаалчы

ДҮНЕКИ АҢНААШКЫН

(Төнчүзү. Эгези № 145 «Шында»).

Хай-халап харагаан иштинден дээри ышкаш, кижи чедип кээрийн — деп, Жамбал сезиигеш, ощаар-дескээр долгандыр көргүлээн. Соок кыштын караңгы имири дүшкен. Жамбал биле Түдэв доруг кызыракттың чанынга чеде бергеннер. Кызыракттың бажы дөвүнчүкту куду ушкан, хөөлбек дег көже берген карактарының чажы төктүп чытканы көзүлген. Хаваандан чиңге кызыл сывырындак дег хан аттыгып үнгеш, хар кырынга барып дужуп турган. Жамбал он холунуң ченин өрү даап алгаш, өлген малдың мойнун орта дискектенип алгаш, кызыракттың төш бажының хоза хире черже улуг бижээ-биле күштүг шанчыптарга, ам-даа өлбээн кызыракттың магабоду сырбаш дээш, тыртыла берген. Бижектиң сывын эдертн хүрен-кызыл ызыг хан бүзү бурунайнып аттыга берген. Кызырак тынар дээш шыдаваан, чүгле бооставы хирилээр болган.

Жамбал бижээн ушта соп алгаш, кызыл хаңга борашкан холу хып турган чүве дег, ыш-бузу буруладыр дүгде чыткан Шилги Дайже дорт базыпкан. Шилги Дайы аңдарадүндере тудар деп хүрежир човулан чокка база-ла дөвүнчүктү куду баштаңып ушкан болган. Бүгү чүве аайлажып, меңээ чем болур дээни ылаптыр деп, Жамбал бодунга сымыранган. Оон база-ла ханың ханнап агыскаш, бижээн Шилги Дайның мойнунуң дүгүнге кылайтыр аштап алгаш, ырап барып олурупкаш хойнундан чартык шил арагазын уштуп эккелгеш, койт-койт кылдыр каш удаа ажырыпкан. Оон ужадыр тынгаш, шил дүвүнде ийи илиг хире арага арткаңынга амыраыш чаңынга салып алган. Түдэв адарынын чанында ыды чиде берген көрүп турган.

— Бо ийини ажаары дээрге, бети дээрге үш шак чеде бээр болгай. Сен ийи аъдыңның ээрлерин сойгаш, чонахтарын оорга-зынга базырыпкаш кижиниң-дэ салывыт. Бичии оъттан алзыннар. Соок багай үеде малга чем көвүдээр деп турар эвес дээрге. Түдэв ээрлиг аъттарынче базыпкан. Каш пак арагага Жамбалдың эъткежи изип, шугул сеткили оожурган, кежээки соок чывар эрте берген ышкаш сагындырган. Түдэв бичии кижи болгаш боолап шыдавады. Ол-даа канчаар. Чаш амытанга багай чүве кылдыртпайн, харын-даа бодум аайлааным эки болду.

Кижиниң малдарын боолааш, болза-даа каржы чаңнап тур мен бе?.. Тфу, ыт чизин! Өрү-куду шимчениш тургаш-ла мынчага дээр аъш-чемниг чурттап чоруур боор чүве. Харын коданда малды канчап-даа боолавас-ла, Болар дээрге черликшээн, чээрен-биле дөмей апарган малдар ышкажыл... Чо-ок, болар черликсирээн-даа болза, мал-ла болгай. Мен-даа моол ёзу-чурумну оскунуп тур мен. Аштап өлүр деп турган эвес. Бо төрениң буяны-биле барба чүктээш. дилеңип кылаштавадым. Ядарап, түреп-ле чордум. Мал сүрүп чораш кандыг, чүну көрбээн дээрил. Че, кандыг-даа тургай-ла. Изин балаар деп чүве-ле кончуг. Мунгаш харлыг турган эвес. Ис үне бээр хире чер-даа чок. Аргаланың тургаш, бо дүне өгте чедирип, дашты чүък иштинче суп алган соонда, аай-бажы тыпты бээр ыйнаан. Иштн-хырның чажырып октаар чер чарыы арай ырактыр. Хамык чүвени таарыштырары берге-ле. Ынчап чоруй билдине бээр болза, хамык чүве бүдүлганы ол деп бодаарга Жамбалдың иштн соолааш дээн ышкаш болган. Деритгенинден шыырнагып турганын эскерип каан. «Аштанчыг-даа. Бичии эъттеш пиштеп чиптер-дир. Оол-даа аштап тур боор» деп бодаптарга, чараазы аксын долуп келген. Эриннерин соруп чараазын ажырыпкаш, кылыр болза көртнз, корсар болза ылба деп чугаа бэр. Кара-бажын хаалгазынга чедир үе бар-дыр. Ындыг бак ералыг чүве бодаан херек чок. Бо кедээ черде куштар дилги, күскелен өске амытан бар эвес деп сеткилин оожуктуруп олурган.

Түдэв аъттарының ээрлерин сойгаш, кижеңнеп оъткарыпкаш чедип келген.

— Чээ мээп оглум харагалыырган чүү тур, чыгган оъттаа сала каавыт. Иелээн аът быжырып чиили. Ийи баш мал дегерип алгаш аштап олурарга канчап болур боор. Аныяк чорда бо хире мал ужуруп алгаш, тоовас-даа турган ийик мен. Оглу-биле келээн хөдэлирге чүү боор — дээш, тура халаан. Ах, караңгылай берип, караңгыда шимченирге ындыг-ла боор чүве. Че, канчаар, удавас ай көстүп кээр. Чээрбиниң айы-даа чырык-ла болдур ийин деп чугаалаңмышаан, чыткан кызыракка чеде бергеш, буттарын дорттай тырткаш, өрүп эгелей берген. Түдэв бок-сак чыып-ла маңнап турган.

* * *

Агент Шарав дуъштен соңгаар коштуг ийи теве чедип алгаш, Жамбал сугга келген. Бир теведе бараан-сараан, өскезинде аалдардан алган чиг-эдин чүдүрүп алгаш чораны ол. Балжин шай харайындырып, бир аяк мүн кылып берген. Ол ийи сарыг шай, үш килограмм техниктиг үс садып алгаш, Түдэвтиң аңнааны күзен биле койгун кежин база дөрт торлаа дужааган. Шарав хүн ажа бергенде, Жамбал сугдан аъттангаш, «хүүхдийн үс» деп черде кыштаглап олурар хойжу Намнан сугга чедери-биле чүъктүг тевелерип чедип алгаш чорупкан. Чырык имир эртип, чөөн чүкте айның херели агарып турда Мануултай арт-биле ажып бар чорда, дөө дөвүн, барыын-мурнуу талазында от чалбыраажып көрүп каан. Шарав тевезиниң дынын тырткаш, кезек када хайгаарап көрүп тура:

— Ылап-ла от-тур. Мында кыштаг-хонаш чок чер болгай. Машина-терге-даа чорууур эвес чер. Мал дилеп чораан кижи аал тыппайн чынныл турары ол чүве ирги бе? Чогум аза турар чүве болза, ылап-ла оон оду дээр ийик. Боттан теве мунуп чораан болза, барып көөр чүвени. Ынаар баар оруктуң бергези кончуг хирел. Ынаар кире бергеш, үнери бергедей бээр чадавас деп ваасааан чугаалаттынмышаан, тевезин тепсеңгеш оруун уламчылап чорупкан.

Шарав аразы ырак эвесте чурттап турган үш өглерге киргеш эп чораны бок-сак барааны хүүлдүрүп, даартазында аалдардан алган чиг эдин чүдүрүп алгаш дуъштен соңгаар аъттаңып чорупкан. Ол чоруй дүүн кежээ от хып турган черин таварыш көөр деп шиитпирлээн. Анаа чеде бээрге кара кускуннар чыглы берген, бир-ле чүвени соктаан турганнар. Тевелери хойтааш, чоокшулаваска, дүже халааш, тевелерин харагаңга баглап каш кылаштап чеде бээрге, ол чоокту куштар шыырлап каан, шыыр аразында ындаваа кижи изи бүлүртүң көстүр болган. Ында куштар соктап чип каан лова берген чылгы хырның ол көрген.

— Ээ, көзүлбейн көр! Кудурук чок бөрү хүнезинниниң алгаш чорупкан-дыр — деп, дыңзыг чугаалаан. Ол-ла кылаштап чорааш көөрге, теве эккелгеш, чүдүрүп алгаш барган хире болган.

— Буттуг оор машина чоруп шыдавас боорга теве эккеп чүдүрүп алгаш барган-дыр. Бо черге кыжын кижи келбестир ийин, черин дыка-ла шилип алган-дыр. Аргалыг болза, эрткен дүне от көргеш-ле дораан чедип кээр чүвени. Хоржок. Ындыг амытан чүденгаа чалданмас, чүңү-даа үүдедип болур болгай. Чаңгыс кижиниң, канчап билир, ол чылгызы ышкаш-даа ажаап каалтар ыйнаан. Билген чүве болза, Намнанны эдертип алгаш кээп турган-дыр. Кандыг-даа мал чиде берген, барган черя билдиниместей бээр чүве деп улус чугаалажыр болгай. Херек кырында кудурук чок бөрүлер-ле мынчаар алгаш баар тургандыр. Чана бергеш, эртен эртежик суму төвүнче кирип, участок төлээзинге дыңнадып көрейн. Каш хонук бурунгаар участок төлээзи солчуп, чаа кижи келген дижип турганнар. Чоокта суму төвүнге чорумда улуг лейтенант магазинге чораанын көрген мен. Баштайгы турган майорну туруш чок кижи дижир чораан. Хөй кижиниң негелде, хомудалын базырганы хыналдадан илерээн дижир болгай. Келген кижизи кайы хире шимченгир кижи ирги—дээш, чүъктүг тевелеринче базыпкан. Сек көрген черинде куштар алгырышкан имиллейнип турганнар. Шаравтың сеткили дүвүрел, сактырга-ла чүъктүг тевезин дээрбедеп алыр дээн амытаннар улуг докпак тудуп алган, соондан эдерип чораан ышкаш боорга, өйлеп-өйлеп хая көрүп каап чоруп олурган.

Моол дылдан очулдурган Григорий САНЧАА.

АКУПУНКТУРА

• Чечен чугаа •

Элдеп-ээзин чүвелерге бичиимден-не бүзүревес кижи мен. Аиске-даа, ынакшылга, өг-бүлениң аас-кежиинге-даа бүзүревес мен де. Ынчалза-даа мээн-биле шуут-ла кайгамчык чүве болган?! Ол радикулит-биле холбашкан чүве.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, невропатологка барык-ла үнгеп четкен мен. Ооргам хөндүрүлбестээниң, дорт кылаштап шыдавастааныңны чугаалаадым. Дузалап болгу дег аргаларны бажынымга ажыглааным-даа арттырбадым: турникке астынып турдум, буттарымга гирлер багладым, горчица чаап турдум, изиг илиир-биле ооргамны бастыныл, скипидар ооргамга чаап шаг болдум. Эки сеткилдиг кожам база ооргамны чиңнеп туржук. А ол бүгүнүң ажыы чок болду. Оорга үстүр чыты, курлакче боолапкан ышкаш апаарга, аарышкы буттарымче дамчыыр...

Невропатолог мени дыңнап алгаш чугаалады: «Дузалаарын шенеп көрээл. Акупунктура курузу эртер болган-дыр силер».

— Хөндүрлүп-ле келзимзе, меңээ чүнүк-даа херээ чок.— Акупунктура дээрге чүү дээни ол?

— Ында берге чүве чок, ажырба-ас—деп, эмчи мени оожуктурду. — Силерниң хилинчек көре берген магабодуңарже ине кадап, оон дузазын көргүзээл.

— Ине кадаар деп чүү адам боор! Бүгү бодумну билинместедип алыр силер бе?

— Чок, чо-ок, билинместедиишкиннин анаа херээ чок.

— Дириг кижиже канчап ине кадаар чүвел? Ындыг шаажылал-биле чөпшээрешпес мен.

— Ол силерниң херээнер-дир. Силерге ажыктыг арга сүмеледим. Ол дээш аарыг кижилер ай-айы-биле ээлчегде турар, а силерге, аарыынар ханылаан боорга, ээлчег чокка кылыр бодадым

— Ээлчег чокка болза, шыдажып көрейн че...

— Бөгүн кулактан эгелеп алдыныр — деп, эмчим мыйнай элдеп чүве эттн.

— Ооргам аарып турар болгай, кулаам эвес...

— Акупунктура кылыры ынаын, кайнын эмнеп эгелээрин эмчи билир. Дүрген сегип үнерин күзээр болзунарза, оон эгелээр бис. Бөгүн дораан.

— Ындыг-дыр. Дүрген сегир чүве болза, кайнаар-даа калап турунар че...

Он шаа инени менче шашкылап кааш, оожум, шокар чүве бодавайн, ыттавайн, шак дургузунда чыдарымны эмчи сагындырды.

Шак дургузунда вас ажып болбас де... Чүну бодаар, кылыр боор, хоруп каанда. Холумда шагымче көрүп чыдыр мен. Он хире минута эрткенде, дылым таалайымда чыпшынып калды. 20 минута эртенде докторну кайгап эгеледим. Ыыт чок көрүп чыдыр мен. Эмчим кончуг-даа чараш, аныяк уруг боопттур ийин мон. Салааларында чаңгыс-даа билзек чок. Топтуу илдеп. Шак эрткениң билбейн барып-тыр мен. Инелерни ап каапкаш:

— Бөгүн моон-биле болзун. Бичии чыдынар. Дараазында эмнээшкинивис даарта.

Элдеп чүве, орундан турар, чанар-даа хөннүм чогул.

— Буруулуг болдум, доктор, силерни кым дээр ирги?
— Татьяна Николаевна.
— Даартагы эмнээшкинни база бөгүн, ам дораан кылыпсывысса чүл, Татьяна Николаевна. Силерниң эмнээриңер тааланчыг-дыр Меңээ ёзулут таарыжыр хире-дир.

— Чок Хоржок. Силерге ам дыш херек. Эмнээшкинниң силерге таарышканы, таарышпааны база даарта билдиниш кээр. Дүне эки удуур боор силер...

Дүне шуут-ла карак шиммедим. Аарыыры намдай-даа берзе, удуп чададым. Бешки хүнде аарыыры шуут чиде берген. Ынчалза-даа Татьяна Николаевнага ол дугайын ыттавадым. Акупунктура меңээ ёзулуг таарышкан. Улуг-хүнде хилинчээм көрдүм. Хүн батпас, дүн эртпес. Үе чаңгыс черде турупкан дег, чылбас. Оңгу хонуумда бир хүн бодум безин билбейн чугааланы берип-тир мен: «Татьяна Николаевна, силерниң үдеп кагзымза кандыгыл? Эмнээшкиннер түннелин-даа көргей силер...»

Үнүм бодумга шуут таныттынмас. Ындыг элдеп чүвеге төрүмелимден таварыжып көрбээн кижи мен. Эмчим чөпшээрешпес боор деп сестип көрдүм деп, эмчим хүлүмзүрдү.

Манап алдым. Дашнаар үнүп келдивис. Кылажым анаа-даа болза, сыным дорт эвес хевээр.

— Дүрген кылаштап болбас, ам-даа чарт эвес-тир силер. Менден четтиңип алынар — деп бо.

Эмчимден четтиңиптеримге, чиктиним кончуг апардым ышкаш...

— Баксырап чор силер бе?— деп, эмчи дүвүрей берди.

Ыыт чок мен. Чүну харылаар деп мен. Ол хире эки чүвени аан...

— Силер чогуварда хоржок-тур мен, Татьяна Николаевна — деп арай деп-ло ыыттадым. — Силерни көрүксей бээр-дир мен...

— Мен база силерге чаачыга берген хире-дир мен..

«Хуулгаазын бар чүве эвеспе» деп, бодап чор мен. Инелерниң бирээзи «эртемде ажыттынмаан точкаже» кадалы бербээн бе?!

Ай эрткенде өгленчип алдывыс. Кадай албас мен деп шиитпирлээш, бот-боразуң чораан. Оларның мотоциклдерзазы-биле «кижи» болдум. Амыдыралым акупунктуразын ол тып берген.

Валерий ВОРОНЦОВ.
Медицина эртемнериниң доктору.

МАРШРУДУ ГАМБУРГ–ТОКИО

Тывага Герман марканың «МБВ» маркалыг кончуг күштүг мотоциклдерин мунуп алган ийи аян-чорукчу кээп чораан. Оларның мотоциклдерде (кош чок) аар чүъктериң даштындан көөрге, шарылдада чүдүрүп каан өс херекселдери-даа сагышка кирер.

Мотоциклчилерниң бирээзи — Германияның Гамбург школазының башкызы Юрген Кришет, оон эжи — Новосибирск чурттуг Сергей Безденежных. Германияның хамзатызы Тывага чүү дээш чедип келген турганыл деп айтырыгны номчукчулар туруза бербезибиле бичии тайылбырны берип көрээлинер. Кришет эрткен чылын «Спутник» туристиң бюрозунун аян-чорук шугуму-биле Тывага кээп чораан болгаш, ол үеден бээр Тываны кончуг сонуургаар кижи болган. А ол бодунуң чурттунда база анаа-ла олурбайн турар: Тыва Республиканың дугайында янзы-бүрү рекламаларны болгаш өске-даа солун чүүлдерин кылып, тайылбыр ажылын чорудуп турар. Ынчангаш ол аныяктарның делегей туризминиң «Спутник» бюрозу-биле дорт харылзаалыг ажылдап турар.

Бо ийи спортчунуң чедер черинин төнчүзү — Япония. Орук ырак. Ындыг-даа болза олар Германиядан май айның төнчүзүнде үнгеш, Хамаарышпас күрүнелер деминежилгезиниң болгаш Россияның девискээри-биле дыка үр чоруп, улуг аян-чорукту кылганнар. Олар Красноярск крайның девискээринге чорда, Кришетти «Тываже чайгаар-ла тырта» берген болгаш маңаа чедип келгеннери ол. Кызылга келгеш, олар мында таныш-көрүштеринге болгаш эш-өөрүнге ужуражып, чамдык черлерге аян-чорук таныжылгазын кылгаш, оруун уламчылап чорупканнар.

Оларның мурнунда оруктуң эң берге участоктары — калбак делгем Сибирьның транспорт магистральдары, улуг-улуг арт-сыннар болгаш Ыраккы Чөөн Чүктүң ховулары. Владивостоктан Токиога чедир төнмес-баспас далай оруу манап турар.

Каттышкан экипаж болуунуң аян-чоруун сентябрь айның төнчүзүнде Токиога четкеш, доозар. А ол чурттан олар агаар корабльдеринге олургаш, боттарының төрээн черлеринче чанып чорупттарлар.

[illegible]

Виктор КАРА-САЛ

Чылдар болгаш салым-хуулар

КИЖИЛЕРГЕ ДУЗААРГАК

Шагдан бээр улус-чоннуң арызынга эки-даа, багай-даа талалыг кижилер чурттап чорааның билир бис. Эки талалыг кижилер дээрге, ажылгыр-кежээ, кандыг-даа чүвеге сагыш човангыр, кижилерге дузааргак, эвилең-ээлдек. Черле ынчангаш бүгү тала-биле эки кижилерни чон хүндүлээр, оон сеткил-сагыжын деткиир, дузалажыр боор чүве болгай. Шак ындыгларга мээн ам бижиксеп турарым кижим бүрүнү-биле хамааржыр.

Ону Эрзин суурнуң улуг-биче кижилеринден эгелээш, дарга-бошкаларынга чедир таныыр, билир. Ол ам бо хүннерде 60 харлаар. Ону Нугуй Курович Шулуу дээр. Шаанда бичии Нугуйнуң ада-иези Эрзинниң Төре-Хөл сумузунга чурттап чораан. Олар суму Сояннарының элээн шыырак, бай-шыдалдыг улустарының бирээзи чорааның улуг назылыг кырганнарывыс чугаалажып турганын каш-даа дыңнаан мен. Үжүк-бижик билбес-даа болза, олар боттарының мал-маганын өстүрүп, оон-биле амыдырап, кожа-хелбээ арат-чонунга боттарының шыдаар шаа-биле дузалажып чорааннар.

Нугуй бичиизинден-не ада-иезинге дузалажып, ажылдың агын эрте-ле биле берген. Төре-Хөл сумузунуң улузу Нугуйнуң адазының адын адавас, шаанда черле улуг улус адавас чаңчыл-биле «оон адазы, азы ол оолдуң авазы» дээр турган. Оон адазының шола адын Чолдак дээр чораан. 1940 чылдың часкаар кыжын Соян Күрүң аңгының дайзыны «контр» дээш тудуп аппарган соонда, улус «Чолдак Күр — контр» дижип турган дээр.

Бо төөгүнү менээ хоочун башкы, пенсионер С. С. Дамдын-Сюрюн чугаалап берген. Чолдак Күрнү тудуп ап турда, ол Соянналда туттурган улустуң дөрт дугаар этавы болган, баштай Тес сумузундан эгелээш, оон Бай-Хөл сумузунга четкен дээр. Чолдак Күр кончут чүгүрүк аъттарлыг турган. Кыр-Шилги деп аъды Кызылга ийи-үш удаа эртип турган. Черле Сояннарга шаанда кончут чүгүрүк аъттар турганын улуг улус чугаалажыр. Ээр-Кара, Хартыга-Шилги республика наадымынга ыңай эртер аъттар турган. Нугуйнуң адазы ол олчаан залынга ээп келбээн.

Нугуй улгады бергеш, 12 харлыында школага кирип өөренип эгелээн. Ынчалза-даа ол 3-4 ай өөренип чорда, школадан үндүрупкен. Чүге үндүрткенин ол билбес-даа турган. Бодап көөрге, адазы контр дээш туттурган соонда, оглун школага чүге өөредир боор, ол үениң байдалы ындыг турганын мен-даа билир мен. Хөренгизин хавырткан, эргезин казыткан авашкылар дүн-хүн эрттирип, хөренги хавырар комиссияның арттырып берген каш борбак шээр малын, бызаалыг инээн, кулунуг бези азырап өстүрүп органнар.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, хүн бүрү чүгээр талазынче шилчип, мал-маганы шору өзүп келген. Авашкылар 1950 чылга чедир Төре-Хөл сумузунга чурттааш, оон Эрзин сумузунуң Кызыл-Сылдыс МЧАЭ-зинге малын салгаш, ооң кежигүнү боол киргеннер. Ол чылдан эгелээш Нугуйнуң күш-ажылчы базымнары эгелээн.

1952 чылда Нугуй Совет Армияның хүрээлелинге албаның эрттирип, Приморье крайга шериг эрттирген. Ынчаарда кургаг черниң шериглери 3 чыл албан эрттирер турган. Ол халажып келгеш, Кызыл-Сылдыс колхозка түдүгге ажылдап кирген. Оон соонда амыдыралының аайы-биле Эрзин почтазынга монтёрлап ажылдап эгелээн. Өөнүң ээзи Раиса Сагаачыевна Нарын, Бай-Даг, Мөрен колхозтарда харылзаа салбырларын даргалап ажылдап турда, Нугуй боду колхозтарның түдүг бригадаларынга ажылдап турган.

Доктаамал 1972 чылдан бээр Нугуй Шулуу Эрзинниң хөй адырлыг коммунал ажыл-агый будурулге эргелелинге бо хүнге чедир, азы 20 чыл иштинде электриктеп, слесарьлап ажылдап келген. Нугуй Куровичиниң кылбас-тутпас ажылы-даа чок, аалчылар бажыңының ажык, соңгазы, шкавы, стол-сандайы-даа үрели бээрге, чаңгыс ол кылыр, кандыг-даа ажылдан чажам дивес кижи болгай.

Коммунал ажыл-агый чериниң конторазынга кире бээрге, оон хөрек чуруу коллективиниң хүндүлел самбыразында олурар. Ол профком кежигүнү, коллективиниң чоргаарланыр, хүндүлээр кижилериниң бирээзи. Хөй удаада шаңнал-макталды-даа ап келген, кодээ Совет депутадынга-даа соңгудуп чораан.

Кады-кырааны Раиса Сагаачыевна Эрзинниң ажаалга банкызының даргазы, ам оларның уругларының уруглары безин беш четкен. Уругларының ынак кырган-авазы болгаш кырган-ачазы Шулуулары көөрге, ам-даа аныяк көстүр. 60 харлап турар хоочун ажылчын, хүндүлүг кижи Нугуй Курович Шулууга бүгү-ле экини күзеп, байыр чедирип каалы.

Александр ТАВА.
Эрзин районы.

Кызыл хоорайда номнар аймаа садыглаар төп магазинге кижи бүрүзү кирер. Соңуурганнар номнарын оон шилип алыр.

Үе-шагның өскерилгези-биле номнарның өртек-үнези улгаткан. Бичежек номнарның өртээ 10 рубль ашкан. Улугларының оон-даа хөй. Мырыңай чүс акша-даа аштаны бар. Ынчангаш мурнуу чылдарда дег, мапаа хөй улус келбестээн. Кижилер ынаар ында-хаая кирер.

Тываның ном үндүрер чериниң белеткеп, кылып үндүрген дептерлери тыва номчукчунуң кичээнгейин хаара тудар. Олар янзы-бүрү, аянныг, чараш өңнерлиг үнүп турар апарганын демдеглээр ужурлуг. Ынчалза-даа чылчылы-биле ында чыдып-ла турар, «кырый» берген дептерлер бар. Ону кымнар көөп алыр иргиэ? Чок болза бужурганчыг эвес кылдыр чайлалып каапса чүл? Ында «Зимовье», «Верховье» деп сөстер кирген домейлешкек аттыг номнар база-ла «хоочуннарның» одуруунче кирген. Номнарның аттарын онзагай чараш болдурза, ону улус дораан алыр. Шак ындыг чалгааранчыг, чаңгыс аай, домейлешкек аттарны чүге-ле «чогаадып» турар чүвел аан? Ындыг бодалдар-биле бо ном садыындан тырттырганым бо чуруктарның сөзүн доозуп каайн.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга турасхаткан ***КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР***

Август 14

Байырлалдың ажыдыышкынының ёзулалы. Уран чүүлдүң мастерлериниң Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ге турасхаткан концерти — хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта.

Театр шөлүнге фейерверк — 22.00 шакта.

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактарда.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг янзы-бүрү хемчеглер — 10.00 шакта.

Уругларны хоорайның Ленин кудумчузунга аъттарга олуртуруун организастаар, чурукка база тырттырып ап болур — 10.00 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунуң 12-ги километринде аът чарыштырар черге республиканың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр коллективтериниң киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүң каасталгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктерниң киржилгези-биле аныяктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларының, мөгелерниң, аъттыг кижилерниң парады. Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залының чанында шөлге аныяк көрүкчүлер театрының артистериниң көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныяктар кежээзи. «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Тыва Республиканың Тугунуң, Сүлде демдээниң, Гимниниң дугайында хөй-хөй эштерниң санал-оналын солундан номчуп көрдүм. Кижи бүрү бодунуң туружун илереткен солун саналдар хөй боор-дур. Ам мээн саналым мындыг: туктуң өңүн ак-көк кылгаш, дескиндир сарыг өңнүг алдын удазын-биле каастаар. Ол болза, ак-көк хемниң чурту, сарыг-шажын чүдүлгелиг чон дээзин бадыткаар.

Сүлдеге тыва чуртунуң чуруун киргеш, ортузунга Кызылда Азия төвүнүң турасгаалын киирер. Ол — Азияның төвү дээни ол.

Гимн сөзүнге болгаш аялгазынга «Тооруктуг долгай тандыны» алыр. Бодап көрүңер даан. Тываның кайы-даа районнарында тооруктуг тайга чок чер бар бе, чок болгай. Ол ырны тыва кижи бүрүзү эки билир, оон сеткилинге чоок, билдингир: Ону гимнниң ыры кылып каар болза, бүгү Тыва ырлажы бээринге бүзүрээр мен:

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Тоора-Хем суур.

Шажынчы чогаадыглар

Тыва Республиканың Камбы ламазы Казак Оргудаасович Сандактың сайгарып бижээн тоолчургу чугаалары болгаш шажынчы баштак тоолдары, Богда бурган башкының бүгү дириг амытаннарга амыдырал-чуртталгазын чавап бергени, оран делегейге он ийи чылдың эргилип келириниң номналы оон архивинде бар. Камбы башкының шажынчы чогаадыгларын силерге таныштырар-дыр бис.

ТОРГА

Будда бурган башкы Торгага мынча дээн: — Амыдыралга кежиктиг, арга-ээзим чериниң ыяштарын камгалап чор. Ол алыс бодунну ашкарып-чемгерип чоруур амыдыралың болзун. Кан демир дег, кадыг хаайлыг-дыр сен. Кайгамчыктыг чараш амыдырал-чурттал-гага ажыктыг, эм, сүүзүннүг тоорук чемниг, үрезинниг дыт, пөш, чойганнарның амыдырап-чурттаар сүүзүннүг дамырларын соруп чип, үттеп турар курттарны узуткап, оларны бодуң чем кылып, арга-ыяштарның эмчизи боор алдарлыг атты хүндүткел-биле сенээ хүлээдип тур мен! Токкуладыр ыяш сохтаарынга доңга бажың аарыыр-даа бол, тоозас боор ужурлуг сен! Бурган башкың чалап каан мен. Дорт үттээш, курттарны чем кылдыр чиир сен.

Үрегдекчи курттарның үттеп турар черин үргүлчү дыңнаалап, билип алгаш, хан хаайы-биле ток кылдыр медээ бээрге, үнү чиде берген, черже дорт үттеп, өрүмнеп киргеш, ол дораан тудуп чиптер. Ток-ток дээрге, доңга бажыңның аарыырын канчаар, ток курут тоорга хырын аштаарын канчаар? «Тоова» дээни черле шын боор, долгандыр арымнааш, тудуп чиир апарган. Тоол чугаа-даа болур ыйнаан, тодуг чорза, ол-ла эки. Ток-ток! Торга ынчаар чурттаар салымныг болган дээр.

ХАМ КОДАН

Хайыралыг бурган башкы хам коданга хайырлап берген уруг-хүрүү, хар чаарга хамык бүгү дириг амытаннардан кадыг-берге кышкы соокта кара чаңгыс кодан семирииp. Хар кыныныңда хертүктей бээрге, хам кодан амыраар. Кожа оруктан кончуг амданныг, чаш чадан ыяштарның бүрүзүн чип кадып хемирип, чайгаар семирииp чүве-дир.

Өске улуг-даа, бичии-даа аңнар хар хынгазыырга хар казып, оъттаар чыл ... бертедеп, арып, турып, баксыраар. Чаа дүжүп хар эрип эгелээрге, кодан чем тыппастай бээр. Харның дүш-түлүг баксырап, чурттаары бергедей бээрге, хар-авазы хам коданны чалап хампаткан чүвең иргин. Хам коданның алгыжы:

Хайыралыг хам-аваммы
Хайыра чок, частың чылыг хүнү шонуп,
Кадыың баксырадып турүп берди,
дот-дот-дот-дот...
Будда бурган башкым!
Булут-биле хүнну дуглап,
Хат, шуурган, соок-биле
Хайыралдыг хар-аваммы камгалап көрүңер!
дот-дот-дот-дот...
Кадыы баксыраан хар-авам
Кара-чаңгыс дүжекизин шыдаар мен.
дот-дот-дот-дот...
Чайыннаалган изиг хүнде
Чааскаан черле шыдавас мен
дот-дот-дот-дот...
Чооганы куду шорунайны ага берзе,
Чурттаалгазы төнгени ол,
Ыглаанчыын...
дот-дот-дот-дот...

ӨРТЕК-САРЫГ ҮГҮ

Будда бурган башкы хая чарыынче кире бергеш, хаарыктап чыткан үгүге ужуражы берген.

— Каая аяс, чырык хүнде хая арызынче кире бергеш, хаарыктап турар ужурун чүл? Кадыың баксырааны ол бе?

Үгү: — Караам хүндүс чүве көрбес, кадыым шаа ындыг ийин, башкы.

— Карааң чүге сарыг чүвел?

Үгү: — Кадайлыг чоруур шаамда кат-иемни — кара чаңгыс эки күдээмниң сагыш-сеткилин шимчап, ээлгир болзун, саржаг-биле чемгериннер — деп чарлык үндүрерге, саржаг чиже-чиже, чалгыннарым, бүгү бодум, идегелдиг ийи караамны саржаг өдүп, үнүп келгени ол.

— Кулаан чүге шумааш чүвел?

Үгү: — Улуг лама башкылар хурал хуралдап, хөй ном, судур номчуп турар бээрге, дамбыра, конга дааажынга уштал-гаш, тааталып кире бергениң ол.

— Бажың чүге калбак чүвел?

Үгү: — Башкылардан айыс ап кээримге, бардам тенек хууракттар бажым калбартыр судур-биле чула шаап кааптарга, калбара бергени ол.

— Эртем номга кайы хире өөрендиң?

Үгү: — Улай-улай судур-биле улдап кээрге, угааным баксырап, удуур апарган мен.

— Кара хаайың, ийи холуң чоп кончут казырыктыг чүвел?

Үгү: — Чаглыг чүве чивээнимден чарлып-хоорлуп турган, казырыктталганы ол.

— Кат-иениниң караан саргартыр чемгерген саржаа үстүг эвес чүве бе?

Үгү: — Салаалрын хаайым дээртпес, чара көрүп олургаш тодар сен дээрге, саржагны караам киир соруп алганы ол.

Будда бурган башкы база айтырыг салган: — Хүндүс удуп алгаш, дүне чүнү кылыр сен?

Үгү: — Сарыг караам дүне када хүн дег чырык апаар. Чанымда, чоогумда коданнарның хүндүс удаан уйгум сергедип, «хуу-хук, хуу-хук» дээримге, хүндүс чивээн чемимни кужур кортук кодан: — Хууужуур, манчы мен-дир мен дээш, халып келир чүве.

— Тудуп чиген коданының хөрээн чиир, белин чүге чивес сен?

Үгү: — Шаанда кодан мээн керним чораан чүве, керним чүгүрүн канчап уштур боор. Эртем номга өөренген болгаш эгениp, ыдыр чанчылым ол. Манчы-хуужуур кылыр эътти манза черге каартар болганымда өчүк билбес өртен-сарыг атка киргеним ол.

— Чаш амытаннар үнү өттүнер ужурун чүл?

Үгү: — Чамдык кортук кодан дег амытаннар аксымга чем боор аайлажыр ирги бе дээш, аал-кодан, кезек дыттарга, чыраалар га, аал чоогунга аяя тудуп, алдар-атка чедиксээн мен.

АЗЫРАЛ МАЛДАР

Амыдырал-чуртталгага ажыктыг чүүлдерге хамааржыр кол айтырыг азырал малдарны өстүрери сарыг-шажынның чаагай чаңчылдарынга хамааржыр. Өстүрген малын аъш-чемге херeглеп өлүрүп чиирде безин йөрээл номчуур. Кыжын чиш соп чиирде бодунуң азыраан малын боду сокпас, өске кижи чалап сокту-рар чаңчылдыг. Арга чок, боду согар ужур таваржыр болза, согар дээш иезиниң чанынга келгеш, малдың караан шарып алыр. «Согар дээш сокпадым, соора кагар дээш хаптым» дээш согар. Соккан инектиң молдуруун соккан кижи ыяап-ла ооргаш, баштай дүлер эътке дулуп быжыргаш, йөрээл кылгаш, молдуруктуң үдүнче эдир биле сиген ораап суккаш, эжик кастынга үш хонук азар.

Молдурук йөрээрде мынча дээр чүве-дир: — Өлүрткен черинге өле-шокар өөрлүг болзун, соктурган черинге шокар-шокар өөрлүг болзун! Ээним черге эрээн шокар өөрлүг болзун! Хараганныг черге кара-шокар өөрлүг болзун! Силиг оъттуг одарларга шилги-шилги өөрлүг болзун! Кыштаанга кыс шилги бызаалар лыг болзун! Чайлаанга чараш шокар эр, кыс бызаалар лыг болзун! Күзээнге күштүг семис өөрлүг болзун! Чазаанга чаттылып оъттаар хөй өөрлүг болзун!

Хой-өшкүзүн өлүрүп чиирде, йөрээл салыры: — Кодан хоюм өзүгеп болзун, өшкүлерим баштаар баштыынчы болзун! Байдал-негелдевис ынчап баады, хары кижиниң дилээн ёзугаар эъдин, кежин херeглээш, ирт-сергем бурганнаттым. Уруг-дарыг эъди изээш, «улаан бурган» дашкаарлагыже ханы эм өшкүмнү хары кижээ бурганнаттым.

ЧЫЛГА КИРГЕН АМЫТАННАР

Шаг-шаанда сарыг-шажын тыптып келгенде, бир чылда он ийи ай болгаш чыл төнер. Дараазында чаа чыл үнер. Сарыг-шажынның санап турарын ёзугаар алырга, чөөн чүктүң календары дүгжүп турар.

Сарыг-шажын чүдүлгезинге хамааржыр дараазында дириг амытаннар он ийи чылда кирген. Бо талазы-биле сарыг-шажынның Будда бурган башкы чылга кирер дириг амытаннарның маргылдаазын кылыры-биле, чарлык үндүрген чүвен иргин. Бир дугаарында чылдың эгезинге кандыг дириг амытан кирерин чугаалажып дүгүржүр дээрге, өске дириг амытаннардан «мен-мен» деп маргышканнар чок болган, чүгле теве биле күске маргышкан. Оон уламындан чылга кирер дириг амытаннарны бир хоядур манадыр ужурга таварышкан. Теве биле күскеге Будда бурган башкы даалга берген чүве-дир. Маргылдаа боол турар үеде, агаар аяс, чайгы үе турган.

— Даарта эртен, кайынар мурнай дээп келген хүнну көргеннер чылга кирер — деп, бурган башкы чарлык болган.

Өске дириг амытаннарны бурган башкы эртен бичеэ дүъште шупту теве биле күскениң маргышкан черинге чедип кээри-биле тарадышкан.

Кужур теве аштаар, суксаар эвес, ол-ла черинге хүн үнер чүкче көрүнгеш, кегженип чыдып алган. Күске чемнеп тодуп алгаш, дүне када тевениң чанынга оожум соястап чедип келгеш, чыткан тевениң кырынче кончут оожум үне бергеш, соңгу мөгенниң кырынга, чылыг черге удуп, дан бажында соңгу-барыын чүкче, бедик тайгалар бажынче көрүп олуруп алган турда, эртенги кызыл хүн бедик даг бажынга дээп келген. Тевени: «Ол, көрдүң бе, ол кызыл хүннү» дээш, дүже халааш, үнгүрүнче бурт дээн. Теве тура халааш, күске кирген үнгүрнү кырындан тепсеп турда, үнгүр ойлу берген. Күске үне халааш, кожазында аал кыштаанын кыжын төккен хүлүнче кире халаан. Кужур теве соондан сүргеш, хүл кырынга андаштанып чыдырда, будунуң аразы-биле үне халааш, өске үнгүрже кире халааш, алдыртпаан.

Ол үеде чылга кирер дээн дириг амытаннар, бурган башкы сүглар чыглып келген. Күске тиилелгезин бурган башкыга чугаалап берген чүвен иргин. Теве дезипкен. Бурган башкы чылга кирер дириг амытаннарны чыып алгаш турда, дээрден Мечи сылдыс дужуп келгеш: «Мен база чылга кирер мен» деп алгы-кышкы салган чүвен иргин. Чылга кирер дээн дириг амытаннарның аразынга улуг маргылдаа үнген.

— Мечи сылдысты чылга киирип болбас, ол дээрге эң айыылдыг, соок сылдыс-тыр. Чайын чиде бээр, күзүң соок бээрге көстүп кээр. — Ынчаарга бо сылдысты черже киир чыпшыр базыңар — деп, бурган башкы даалга берген.

Аът баргаш чыпшыр тепсээр деп турда, инек маннап чеде бергеш: «Че, сээн ол аяк ышкаш биче шөйбек дуюуң чүү боор чүвел? Мен базар мен» — дээш, Мечи сылдысты барып тепсээр орта, дуюунуң аразы-биле ушта халааш, дээрже ужуп үне берген чүвен иргин. Оон уламындан Мечи сылдыс ол-ла хевээр дээрге чылга кирип чыдып калган чүвен иргин. Бир эвес аът баскан болза, Мечи сылдыс черге чыпшыр бастынып өлүп каар, чылга кирбес, соок үе турбас турган. Мечи — соок сылдыс чылга киргени дээш, аът ону баспааны дээш кышкы үеде кастынып оъттаар кылдыр Мечи шаннаан чүвен иргин.

Инекти Мечини баскаш, дуюунуң аразы-биле өттүргени дээш дуюгларның аразынга эргек бажы хире чаганы Мечи чаяап берген. Кышкы үеде Мечи сылдысты өлүр базар дээш шыдаваанын, казып оъттаар эргезин Мечиге казыдып, улуг харда думчуу-биле хар чулгуп оъттаар кылдыр чаяаттынган.

Бо болган маргылдааларның түңнелинде бурган башкы он ийи чылды түс-түс дириг амытаннарны турасгаадып номнаан. Бирги маргылдаага тергиин угаангыр боол, тевени ашкан дээш ак аастыг күске чылды чылдың эгезинге киирип номнаан. Соок Мечи сылдысты узуткааныңга дидим киржип, тиилелге чок боол, казып оъттаар эргезин казыдып, каражага таварышканын барымдаалааш, ийи дугаарында инекти киирген. Баар, кээр чери ырак, изиг орандан келгенин барымдаалааш, парны үш дугаарында киирген. Ээним-арга, хем уну, чыраа чурттуг, кортук бора тоолайны дөрт дугаарында киирген. Үстүү оранныя телээн чаныык, диимирээш-кинниг Улуу беш дугаарында киирген.

(Уламчылыг).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРИНГЕ

Чоннуң социал камгалалының хоорай эргелели хөй уруглардыг (4 болгаш оон-даа хөй, 18 харга чедир уруглардыг) өг-бүлелер Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыында болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң № 1 Чарлыында көрдүнген чиңгелделерни адыры-биле катап данзылаашкынны эрттирериниң эргежок чугула апарганын дыңнадып тур.

Данзылаашкынны кылып турар чери: Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң № 29 бажыңда № 8 кабинет.

Эргежок чугула документилер: паспорт, уругларның төрүттүнгениниң дугайында херечилелдери.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

«ТЫВА КОММЕРЦИЯ ХАРЫЛЗААШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫН», «КЫЗЫЛТЕХОПТТОРГ», «ТЫВА ПРОКАТИНФОРМАВТОСЕРВИС» ФИРМАЛАРНЫ **«ТЫВА КОММЕРЦИЯ ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫ» ДЭЭР АКЦИОНЕРЛИГ НИИТИЛЕЛ** КЫЛДЫР ЭДЕ ТУРГУЗАРЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР СОНУУРГАЛДЫГЛА БҮГҮ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫ 1992 ЧЫЛДЫҢ СЕНТЯБРЬНЫҢ 1-ГЕ ЧЕДИР БИСТИН-БИЛЕ САНАЖЫЛГАЛАРНЫ КЫЛЫРЫН ДИЛЕП ТУРАР.

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ БАШТАЙГЫ ХУРАЛЫ 1992 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТУҢ 21-ДЕ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ КАЛИНИН КУДУМЧУЗУНУҢ № 17 БАЖЫҢГА 14 ШАКТА БОЛУР.

АЙЫТТЫНГАН ХУУСААНЫҢ СООНДА КАНДЫГ-ДАА НЕГЕЛДЕНИ ХҮЛЭЭП АЛБАС.

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ

Кызыл районда республикадан дашкаар хоорайларның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер-биле ужуражылга август 18-те 14 шакта Кызыл райкүүскомунуң бажыңынга болур. Анаа киржип келирде, студент биледин, паспортун ап алыр.

КИНО

АВГУСТ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семь изумрудов на кинжале» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Удар смерти» 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

АВГУСТ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Семь изумрудов на кинжале» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Удар смерти» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 сериялыг) 15.30, 18.30 шактарда.

АВГУСТ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозал: «Харли Дэвидсон и Мальборо Мэн» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жидкое небо» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красно[...]ейская, 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва солдаан» № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор
[...] Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер тулээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 152.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 153 (14875) 1992 чылдың август 11, вторник. Солунга ат салган шагы 24.20 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

АДА-ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ТУРАСКААЛ ХҮНҮН ДОКТААДЫР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалдыры болза:

Ада-чурттуң алдары болгаш камаарышпас чоруу дээш тулчуушкуннарга Россияның өлген солдаттарының бүгү салгалдарының дугайында тураскаал кылдыр база Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш интернационалчы-дайынчыларның хөй-нитти организацияларының дилеглерин деткивишаан:

июнь 22-ни — Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээн хүнүн Ада-чурт камгалакчыларының Тураскаалының хүнү кылдыр доктаадыр.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы **Р. И. ХАСБУЛАТОВ.**

Москва. Россияның Советтер бажыңы.
1992 чылдың июль 13.

БИЧИИ УРУГЛАРГА ХЕРЕКТИГ ХЕПТЕРНИ САДЫП АЛЫРЫНГА 1992 ЧЫЛДА ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛЫГ ТӨЛЕВИРЛЕР ДУГАЙЫНДА

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың август 7 № 556 Москва хоорай.

Бичии уругларлыг өг-бүлелерниң социал камгалалын күштелдирер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааның доктаалдыры болза:

1. Бичии уруглар хептерин садып алырынга чыл бүрүде тодаргай сорулгалыг төлевирлерни 1992 чылдың III кварталында дараазында хемчээлдер ёзугаар тывсыр:

школа назыны четпээн бичии уругларга болгаш 13 хар чедир өөреникчилерге — 480 рубль;

13 хардан өрү назылыг өөреникчилерге — 630 рубль.

2. Айыттынган төлевирлерни дараазында чурум ёзугаар тывсырын доктаадыр:

а) школа назыны четпээн уругларга болгаш күрүнениң хүндүскү өөредилгелиг ниити билиг өөредилге черлериниң (школаларының, лицейлериниң, гимназияларының, колледжилерниң болгаш өөредилге черлериниң өске-даа хевирлериниң) өөреникчилеринге — назы-харда кызыгаарлаашкын чокка;

б) өөренир хуусаазы 10 айдан ажыг эвес болгаш Россия Федерациязының Чазааның шиитпирлеринге дүүштүр идик-хеп база аъш-чем-биле хандыртынмаан профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң бүгү хевирлериниң өөреникчилеринге — ол өөредилге черлерин дооскуже чедир ниити билиг школазын азы аңаа деңнешкен классты доозар чылында оларга кирер негелде ёзугаар.

Ниити оруулгазы өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнге онааштыр күш-ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин дөрт катап ажып турар оруулгалыг өг-бүлелерде школа назыны четпээн уругларга, а ол ышкаш долу күрүне хандырылгазында турар күрүнениң хүндүскү өөредилгелиг ниити билиг албан черлериниң (школаларының, лицейлериниң, гимназияларының, колледжилерниң болгаш өөредилге черлериниң өске-даа хевирлериниң) база профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң өөреникчилеринге хеп садып алырының төлевирин тывыспас.

Россия Федерациязының Күш-ажыл министерствозу өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнге онаапштыр ниити оруулганы санаарының чурумун бир ай хуусаада ажылдап кылыр.

3. «Үүрмектеп садар өртектерниң өскени-биле холбаштыр карылгаларны чоңга эгидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың июль 19-та № 412 доктаалы күш чок болган деп санаар.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазының бирги оралакчызы **В. ШУМЕЙКО.**

Көдээниң ишчилери, Наадымны төлептиг уткуул!

БАЙДАЛ ДҮВҮРЕНЧИГ

Эрткен субботада республика найысылалынга селектор дамчыштыр чөвүлел хурал болган. Ону оралакчы президент А. А. Мельников удуртуп эрттирген. Чөвүлел хуралга чазактың, Көдээ ажыл-агый министерствозунуң, ведомстволарның чамдык удуртукчулары, районнар администрацияларының даргалары, көдээ ажыл-агый эргелелдериниң начальниктери киришкен. Мал чеминиң белеткелиниң амгы байдалын, күскү дүжүт ажаалдазынга белеткелди анаа чугаалашкан.

Чөвүлел хуралдың киржикчилеринге республиканың көдээ ажыл-агый министриниң оралакчызы А. З. Бахарев дыңнадыг кылган. Бо чылын мал чеминиң белеткелинге районнарның хөй кезии улуг озалдаашкын-биле кирген, ооң уламындан амгы үеде мал чеминиң белеткелинде берге байдалдың тургустуна бергенин Артём Зиновьевич чугаазының эгезинде онзалап демдеглээн.

Келир чылдың кыштаглаашкынын организастыг эрттирип алыр дээр болза, республиканың колхоз, совхозтары, көдээ ажыл-агый коллективтери 162 муң тонна сигенни, 108 муң тонна сенажты, 246 муң тонна силосту, 3,4 муң тонна витаминниг сиген далганын белеткеп алыр апаар. Шак мынчаар планнаан мал чеминиң хемчээлин кылыр дизе, 280 муң гектарга ажаалданы чорудар, ооң иштинде 117 муң гектарда тараан хөй чылдыг культураларны кезип, белеп алыр бис. Амгы хүннерде ажыл-агыйлар ону күүседир дээш мал чеминиң белеткелин чорудуп турар. Колхозтарда, совхозтарда, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринде сиген кезер херекселдиг 546 трактор, 363 трактор бөлдүрүкчүзү, 288 пресстекчи, витаминниг сиген далганы белеткээр 19 агрегат бо чугула ажылда хаара туттунган. Шак ындыг санныг техника-биле мал чеминиң белеткелин 35-40 ажыл хүнүнде доозуп аптар турганын баш удур чоруткан санаашкыннар көргүскен. Ындыг-даа болза амыдырал кырынга ол боттанмайн турар. Август 7-ниң медээзи ёзугаар алырга, республикада 43 муң тонна сиген белеткеттинген. Бо дээрге ниити планның чүгле 26 хуузу-дур. Чүгле алды районда — Өвүрде, Мөңгүн-Тайгада, Чаа-Хөлде, Улуг-Хемде, Таңдыда, Бии-Хемде сигенчи звенолар планының 30-дан 45 хуузун кезип алган. А Тожу, Эрзин, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнар планнарын 11-12 хуу күүседип алгылаан. Ынчангаш дыка хожудап турарлар.

Мал чеминиң белеткели республикага эгелээнден бээр бүдүн чартык ай ажа берген. Ол хиресинде-ле темп кончуг оожум болуп артпышаан. Маңаа бадыткал кылдыр сиген кезер бир техника хүнде 4 гектар шөлдү кестирип турарын чугаалаарга четчир. Хүнде-ле он гектардан күду эвес сиген кезер турган, чижээ, Эрзин район 3,5, Бай-Тайга 1,2, Каа-Хем— 4,3, Барыын-Хемчик 3,3 гектар черниң сигенин кезип ап, улуг озалдаашкыннарны болдурган. Шак ол оожум темп мал чеминиң белеткелинде дүвүренчиг байдалды тургуза берген. Хүнде республика 4-5 муң тонна сигенни белеткеп алырының орнунга чүгле муң хире тоннаны сараатап турар. Республика хемчээли-биле алырга, бо көргүзүг чөгенчиг ажылывыс түңнели-дир.

А. З. Бахарев хөй чылдыг сигеннер ажаалдазынга тодаргай доктааган. Республикада 21,5 муң гектар шөлде тарыттынган хөй чылдыг сиген культуразының 20 муң гектар хирезин мал чеминге ажыглаар. Ам ол-ла медээ-биле алырга, 12 муң гектарда сигенни кескен, ол дээрге ниити шөлдүң 60 хуузу-дур. Ам-даа кезер шөл хөй. Бир эвес Бай-Тайгада ам-лаа 1900, Барыын-Хемчикте — 1800, Таңдыда 3,5 муң гектар хөй чылдыг сигеннер мынчага чедир кестинмээнде, оларның кайгы ажаалдазының дугайын ам чугаалаар ажык чок. Ажыл-агыйларның хөй кезии хөй чылдыг сиген культуразын чүгле сиген кылдыр кылчып алырынче кызыткаш, оорган сенаж салып алырын, витаминниг сиген далганы болбаазырадып, белеткеп кылырын шуут-ла уттуп турарлар. Бо талазы-биле ажылды дөрт район — Чөөн-Хемчик, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем чорудуп, сенаж салып ап турар. Ам республикада 12 муң тонна сенаж салдынган. Бо база аргажок эвээш көргүзүг ышкажыл. Чүге дээрге ол планның чүгле 11 хуузу болуп турар.

Чамдык совхозтар силос салып эгелей берген. Август 7-ниң медээзи-биле алырга, 13 муң тонна силос белеткеттинген. План күүселдези чүгле 5-ле хуу. Витаминниг сиген далганын, борбаандыларны кончуг эвээшти кылган. Бо культураларны белеткээр 19 агрегаттың чүгле 6-зы ажылдап турар. Мал чеминиң белеткелиниң оожум болуп турарының бир чылдагааны — сигенчилерниң аъш-чем, удуур-чыдар чер, ылангыя күш-ажылдың төлевирин болур-чогууру-биле шиитпирлевейн турары, сиген кезер техниканың чедишпейн келгени, оларны чогуур үезинде септеп албааны. Республикада 120 сиген кезер техника ажылче кирбээн. Районнар аайы-биле алырга Чөөн-Хемчикте 14, Барыын-Хемчикте 10, Сүт-Хөлде 11, Улуг-Хемде 10, Таңды биле Каа-Хемде 20-20 сиген кезикчилери ажылдавайн турар. Бөлдүрүкчүлерниң, пресстекчилерниң база өске-даа техниканың база ындыг. Мооң мурнунда чылдарда ышкаш, республиканың төп районнарының администрацияларының, ында көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары сигенни хол кадыырлары-биле кезип, белеткээр ажылды эки организастап шыдавайн турарлар. Ооң-биле чергелештир чамдык районнар эвээш-биче белеткеп алган сигенин ниитиниң болгаш кижилерниң хуу малындан камгалап, эки кадагалап алырың бодавайн турар. Ындыг чижектер Каа-Хем районнуң бүгү ажыл-агыйларында, Таңдыда Тока аттыг совхозта, Кызыл районнуң «Шамбалыг» совхозунда бар.

Республиканың ажыл-ишчилериниң мурнунда бир чугула сорулга — чаа дүжүттү чидириг чок ажаап алырының айтырыы туруп турар. Эрткен чылдыынга деңнээрге, дүжүт ажаалдазының ажылдарын чорударынга республиканың ажылдакчылары багай белеткенип турарын хуралга демдеглээн. Тараа ажаар комбайннарның 54 хуузу белен, ам-даа септезе чогуур 332 машина бар. Бир эвес бо комбайннарны септеп ап четтикпейн баар чүве болза, бир комбайн 220 гектар шөлдүң дүжүдүн ажаар. Аңаа бо дээрге аажок улуг хемчээл ышкажыл. Чижээ, бир комбайн Каа-Хем районга 335, Таңдыга 315, Бии-Хемге 308, Чаа-Хөлге 275 гектар черниң тараазын ажаар-дыр, а өске районнарда оон-даа хөй. Комбайннар септелгези Чаа-Хөл, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда дыка оожум темпилиг. Чылыг, аяс хүннер соонда тараа культуралары чамдык девискээрлерде быжарының кырында келген. Чамдык шөлдерже 10-13 хире хонгаш техника киирип болур апарган. Байдал мындыг турда районнар администрацияларының даргалары, эргелелдер начальниктери маажым хөөннүг олуруп турар.

Дүжүт ажаалдазынга белеткел үезинде хову турлагларын, ниити чуртталга оран-савазын белеткээри, ажылчыннарның, механизаторларның, студентилерниң аъш-чем, дыштаныылга, медицина, культура хандырылгазын шиитпирлээри, оларга таарымчалыг байдалдарны тургузары ышкаш айтырыгларны организастыг болгаш бедик деңнелге чорудары негеттинип турар.

Бо чөвүлел хуралды эрттирер мурнунда чазактың болгаш Көдээ ажыл-агый министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары районнарга чорааш, мында мал чеминиң база күскү дүжүт ажаалдазынга белеткелдерниң байдалдары-биле таныышкан. Ынчангаш кайы районда кандыг айтырыг эң чидиг болуп турарын олар эки билирлер. Хурал үезинде барык бүгү районнарның администрацияларының, ында көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары боттарының дыңнадыгларын кылып, амгы хүннерде оларга кол херек чүүлдерни алагылаан, дуза чедирерин дилээн. Черле кайы-даа районну дыңнап орарга, мал чеминиң белеткелиниң темпизи оожум, байдал кончуг дүвүренчиг чорду. Чамдык удуртукчулар бодунуң удуртуп-баштап олурары районунда берге байдал тургустуна бергенин биле тура-ла, таптаашкын чылдарының чаңын салбаан: ону кылган, мону бүдүрген бис, ол чүве четпес, дүг чүвевис чок, моон соңгаар шалып ажылдаарын кызыдар бис дээн хөөнүн илеткей соп кааш, дузадан чедиринер, ындыг-мындыг техникадан тып көрүңер дигилээш доозуп каар болгулаан. А олар, шынында, амгы үениң негелдези ёзугаар боттары чүнү кылып турарын, кайы бүдүрүлгелер, организациялар, азы чоогунда районнар-биле харылзаа тудуп, чок-бар техника аймаан орнажырының, дилээриниң, тыварының айтырыгларын канчаар шиитпирлеп турарын чугаалаваан. Ындыг ажылдарны кылбайн турар болганда чүнү сонуургадыр деп.

База бир кол айтырыг — кывар-чаар материалдар, артык кезектер. Бо талазы-биле дүвүрелин барык-ла удуртукчу бүрүзү чугаалаан. Ынчалза-даа удуртукчуларның шимченгир, ажыл-херекчи эвезиниң хараазы-биле олар бо айтырыгларга хамаарыштыр моондакты боттары тургузуп турар хире болган. Чүге дээрге амгы үеде республиканың чамдык нефть баазаларында бензин бар боор турар. Ооң курлавырын үспес талазы-биле ажылдарны чорудуп келген, республиканың төлээлекчилери Ачинскиде, Ангарскиде доктаамал ажылдап турар.

Чөвүлел хуралга көдээ ажыл-агый министри В. О. Ооя база чүве чугаалаан. Республикада ам тургустуна берген берге байдалды эки билир бис, белеткеттинген сиген хемчээли чер албаандыр. А эрткен чылын хөй сигенни ажаап албайн каапкан болгай бис, ону ам болдурбас херек деп, ол сагындырган. Чамдык районнарда бир тонна сиген белеткээни дээш сигенчилерге 40—50 рубль төлеп турар. Ол шын эвестир, ону дораан эдээр херек. Бирги класстың бир тонна сигени дээш 80 рубль төлээри албан. Ынчангаш кижилерниң сонуургалын көдүрээр сорулга-биле ажыл төлевиринге эде санаашкыннарны кылыр, чайгы чер андарылгазын чорудар, бо ажыл барык районнарда чорбайн турар. Тараа ажаалдазы эгелевээнде, амдыызында транспорт барда, кышка удур хөмүр-дашты кулап алыр дугайын министр айыткан.

Оралакчы президент А. А. Мельников мал чемин элбедир белеткеп алыр болзувусса, бай чурттаар бис дээрзин түңнел сөзүнге демдеглээн. Алексей Александрович улаштыр мынча дээн: шыны-биле чугаалаарга, бо чылын Россияның 22 девискээри каплаашкынга таварышкан. Байдал кайда-даа берге, нарын. Нефть продуктулары бүдүрүлгези дыка эвээжээн. Сан-хөө айтырыы чогувайн турар. Ынчангаш Президент-биле каш РФ-тиң Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатовка кирип чорувус. Ол бисти кончуг эки хүлээп алган. Ооң улаштыр биске, Тываа, Россия Федерациязының делегациязы чораан барган. Чазак кежигүннери, Көдээ ажыл-агый министерствозунуң ажылдакчылары аңаа-ла орбайн турар. Үлетпүр бараанынарының, аъш-чемниң, кывар-чаар материалдарның, акша-төгериктиң айтырыгларын шиитпирлээр дээш, ол бо деңнелдерже доктаамал чедип, дилеп тыптынып турар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр).

Ниитиниң малынга четчир санныг чем белеткээриниң ажылдары республиканың бүлүң бүрүзүнде калбарган. Ажыл-агыйларның-даа, арат ажылдыгларның даа амгы хүннерде бүгү күжениишкиннери ынаар угланган. Кызыл районуң «Шамбалыг» совхозунуң девискээри бо чылын кандаашкынга таварышкан-даа болза, ол ажыл-агыйның ишчилери болдунар-ла аргаларны ажыглап, сиген белеткелинге идепкейлиг киржип турарлар.

Мал чеминиң белеткелинге боттарының төлептиг үлүүн киирип турарларның санынга «Бичи Шамбалыг» арат ажыл-агыйының кежигүннери база хамааржыр. Ол арат ажыл-агыйының удуртукчузу Вадим Мортуй-оол баштаан шупту 6 кижи ында ажылдап турар. Ажылдың отчёт-учёдун оларның дуңмазы Геннадий Мортуй-оол харыылап турар, а кол сүмелекчизи болгаш дагдыныкчызы — оолдарының ачазы Сереэ Мортуй-оолович Мортуй-оол болуп турар.

— Арат ажыл-агыйы дээрге, аңаа-ла бир звено эвес-ле болгай. Ону тургузар деп дугуржуп алган болганда, ниити күш-биле эң идепкейлиг, ак сеткилдиг, кызымак ажылдаар апаары чугаажок.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТАРДА: С. М. Мортуй-оол.

Адаанда чурукта сиген сараатап турары.

Оңдар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

ПЕТЕРБУРГТУҢ АКША БҮДҮРЕР ЧЕРИНДЕ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. (РосИТА—СЧТА). Россияның девискээринде бар акшаның чедишпейн турары-биле холбаштыр саазын хөй акшаны немей парлаан турган. Арбын акшаны парлааны-биле холбаштыр сөөлгү үеде саазын безин чедишпестей берген. Ынчангаш Санкт-Петербургтуң акша бүдүрер чери 1, 5, 10, 50 болгаш 100 рубль хемчээлдиг демир акшаларны Россияның Төп банкызының чагыын ёзугаар кылып эгелээн.

Өңнүг металлдарның өртээ улгатканы-биле холбаштыр база көпеек үнези кудулаан уржуунда үүрмек көпеектерни бүдүрерин Санкт-Петербургтуң акша кылыр чери соксаткан болгаш 1-ден 100 рубль үнелиг акшаны кылып турар.

БИРГИ ЧАРТЫК ЧЫЛДЫҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

1992 чылдың баштайгы чартыында Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнелдерин Тыва Республиканың статистика эргелели үндүрген.

Бо чылдың баштайгы чартыында 941 миллион рубльдиң үлетпүр продукциязын бүдүрген, 1991 чылдың деңнештиринге өртектериңге деңнээрге 85,5 хуу болган. Акшаландырарының бүгү курлавырларының күсели-биле республиканың улус ажыл-агый хөгжүлдезинге 884 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын киирген. Ол дээрге эрткен чылдың баштайгы чартыында турганынга деңнээрге, 82,1 хуу.

Чурттаалга бажыңнарының тудуу баштайгы чартык чылда республикада эң оожум темпилиг чоруп келген. Ниитизи-биле 14,9 муң дөрбелчин метр чурттаалга шөлүн ажыглалга киирген азы эрткен чылдың баштайгы чартыында ажыглалга киирген деңнелдиң чүгле 35,1 хуузу болган.

Көдээ ажыл-агый продуктуларын күрүнеге садары эрткен чылдың баштайгы чартыында турганынга база четпээн. Чижээ, 2 муң тонна мал болгаш куш эъдин саткан азы 1991 чылдың баштайгы чартыында турган деңнелдиң чүгле 39,6 хуузу болуп турар. Чүък сөөртүлгези болгаш пассажирлер аргыштырары база эвээжээн.

Тыва Республикада ажылдап турар кижилерниң саны 135,5 муң кижи болган. Бо сан эрткен чылдың баштайгы чартыында турганындан элээн көвүдээн. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының айда шалыңы ортумаа-биле 2086 рубль болган.

Күрүне болгаш кооператив садыынын үүрмектеп саткан бараанкарының хемчээли кызырылган, чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирери эрткен чылдың баштайгы чартыындан эвээш болган.

Тываның социал-экономиктиг байдалында экижир түңнелдерниң чок болуп турарын статистика эргелелиниң дыңнадыында айыткан. Ажылдап турар кижи бүрүзүнге онааштыр айда оруулга ортумаа-биле 6,5 катап өскен, а эрткен чылдың баштайгы чартыынга деңнээрге, херегленикчи садыынга сайгарган бараанынарның өртектери 10 катап бедээн.

Тываның бүдүрүлгелери болгаш организациялары (көдээ ажыл-агыйны, күрүне страхованиезин болгаш херегленикчи кооперациязын киириштирбеске) бо чылдың баштайгы чартыында 130 миллион ажыг рубльдиң оруулгазын алган. Эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээрге, алдынган оруулга 3,5 катап көвүдээн. Үлетпүр, тудуг, хандырылга, сайгарылга, белеткел ышкаш, экономиканың ындыг адырларынга оруулга элээн көвүдээн.

Ооң-биле чергелештир карылгалыг бүдүрүлгелерниң саны кудулавайн турар. Бүдүрүлгелерниң 62 хуузу хуусаазы эрткен өре-ширеиг болуп турар.

Човууң акша оруулгалары баштайгы чартык чылда 1,4 миллиард рубль болган, эрткен чылдың ол үезинде турганындан 4 катап көвүдээн. 1991 чылдың июньда херегленикчи рыногунга саткан бараанынарның өртээнге бо чылдың июньда саттынган бараанынарның өртектерин деңнээрге, 9,7 катап өскен. Ылангыя одаар чүүлдер болгаш ыяш материалдар өртектери дыка бедээн.

Бо чылдың баштайгы чартыында республиканың күш-ажыл кылып шыдаар кижилериниң саны 164 муң четкен. Ол дээрге бүгү чоннуң 52 хире хуузу-дур. Ужар чүүл транспортунда, үлетпүрде болгаш геологияда ажылдакчыларының саны кызырлып турар. Кижилерни ажыл-биле хандырар күрүнениң албан черлери бо чылдың баштайгы чартыында 2,9 муң кижини ажылдавайн турарларының данзызында киирген. Чартык чылда бүгү аргаларны ажыглап тургаш, 1,6 муң кижини ажылга киирген. 1992 чылдың июль 1-ге чедир Тывада 137 ажыл чоктар бүрүткеттинген.

Эрткен чылдың баштайгы чартыында турганынга деңнээрге, бо чылдың баштайгы чартыында аъш-чем бараанарын бүдүргени 25,4 хуу кызырылганын республиканың статистика эргелелиниң дыңнадыында айыткан.

1992 чылдың баштайгы чартыында 861 тонна эъттиң үлетпүр аргазы-биле болбаазыраткан, 416 тонна колбаса кылыгларын бүдүрген. Бо саннарның кайызы-даа эрткен чылдың баштайгы чартыында турганынга ырак четпээн. Бо чылдың баштайгы чартыында 7367 тонна саган сүттү бүдүрген азы эрткен чылдың баштайгы чартыында турганының 54,7 хуузу болуп турар. Мал саржаан болгаш далганны, хлеб кылыгларын бүдүргени эрткен чылдың баштайгы чартыында турганындан хөй болган. Мал саржаан арбыдадыр бүдүргени чалап сүт продукциязын садыглаарын элээн эвээжеткен.

Бо чылдың баштайгы чартыында үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли эрткен чылдың баштайгы чартыында турганындан 14,5 хуу эвээжээн. Үлетпүр, бүдүрүлгелерге кылган продукция 36 хуу кызырылган. Ажыл-агый харылзааларының үзүлгени, материалдыг курлавырлар-биле чедир хандырбааны үлетпүр продукциязының хемчээли эвээжээринге чедирген.

1992 чылдың январь-июньда 268 ажылдакчылар администрация чериниң инициативазы ёзугаар шөлээ алган, ынчаарга кижи-ажыл хүнүнүң чидирии ол-ла үеде 3009 болган.

1992 чылдың баштайгы чартыында бүгү кылыгларны бүдүрери кызырылган. Чижээ, туйбузу, дилиг материалдарын, соруттуг дагдыгын бүдүрери эвээжээн. Чедир бердинмээн продукцияның хемчээли 109,7 миллион рубль четкен.

Тываның агроүлетпүр комплексизиниң байдалын статистика эргелелиниң дыңнадыында тодаргай айыткан. 1992 чылда республикада ниитизи-биле 256 муң гектар шөлге тараа культураларын чаштырган азы эрткен чылдаазындан 23 муң гектар эвээш болган.

1992 чылдың июль 1-ге чедир республикада 615 тараачын ажыл-агыйлар бүрүткеттинген. Оларның чер участогу 78,6 муң гектар болган. Бии-Хем районда 112 өг-бүлеге 11 гектар шөлдү коллективтиг сад ажыл-агыйын чорудар кылдыр тускайлап берген.

Бо чылдың июль 27-де медээни ёзугаар алырга, республикада 11872 мал чемнериниң единицазы белеткеттинген, а эрткен чылдың ол үезинге чедир 15474 белеткеттинген турган. Мал чемнерин белеткээр эвээш эвес техниканың чогуур үезинде септеттинмээни мал чемнерин белеткээр ажылының саадаарынга чедирген. 1992 чылдың июль 1-ге чедир мал чемнерин белеткээр комбайннарның 60 хуузу септеттинмээн болган. Бии-Хем болгаш Сүт-Хөл районнарның ажыл-агыйларында сиген кезер машиналарның болгаш мал чемиң белеткээр комбайннарның 20-25 хуузу септеттинмээн.

Тараа дүжүдүн болгаш картофельди ажаап алыр техниканың септелгези колхозтарда, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде бо чылын дыка оожум чоруп турар. Июль 1-де медээ ёзугаар алырга, ниитизи-биле тараа комбайннарының 43 хуузу, а Чаа-Хөлдүң ажыл-агыйларында чүгле 16 хуузу септеттинген. Каа-Хемниң ажыл-агыйларында байдал база хирелиг —чүгле 21 хуузун септеп алган.

Эът бүдүрерин чүгле Мөңгүн-Тайга, Тожу районнарның ажыл-агыйларында бо чылдың баштайгы чартыында элээн көвүдеткен. А Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарының ажыл-агыйлары эвээжеткен. 1992 чылдың баштайгы чартыында сүттү бүдүрерин чүгле Каа-Хемден ангыда, бүгү районнар эвээжеткен.

Дагаа чуургазын алырын эрткен чылдың баштайгы чартыынга деңнээрге, бо чылдың баштайгы чартыында 7 миллионга эвээжеткен.

Дүк кыргылдазы колхозтарда, совхозтарда, коллективтиг бүдүрүлгелерде дүрген темпилиг чоруп турарын статистика эргелелиниң дыңнадыында демдеглээн. Ынчаарга республикада ниитизи-биле 189 тонна дүктү кыргаан. А Бии-Хемниң болгаш Тожунуң ажыл-агыйлары шээр малдың дүгүн кыргыырын чоокка чедир-ле эгелевээн турган. Мал болгаш куш эъдин баштайгы чартык чылда садарын колхозтар, совхозтар болгаш өске-даа коллективтиг бүдүрүлгелер баштайгы чартык чылда күүсетпээн.

Сүт садар планны Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары 105,8 хуу, Тес-Хемниң —109,1 хуу, Таңдының, Бии-Хемниң, Каа-Хемниң, Кызыл районнуң ажыл-агыйлары 126-дан 134 хуу чедир күүсеткен. Бо чылын хуу ажыл-агыйлыглар 147 тонна дүктү күрүнеге садар турган, херек кырында 111 тоннаны дужааган.

Колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелерниң мыйыстыг бода малының баш саны эрткен чылдың июль 1-ге чедир 113,7 муң турган, а бо чылдың июль 1-ге чедир 100,2 муң азы эрткен чылда турган деңнелдиң 88,1 хуузу болуп турар. 1992 чылдың июль 1-де байдалды эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, бызааларны өстүрүп алганы 14 хуу, хаван оолдарын — 26 хуу, анай болгаш хураганнарны — 48 хуу эвээш болган.

Бо чылын мыйыстыг боза малдың хорамчазы 82 хуу, хөй болгаш өшкүнүң —60, хаваннарның — 4 хуу көвүдээн. Малдың хорамчазы Таңды болгаш Тожу районнарның ажыл-агыйларында бо чылын эвээш болган деп, статистика эргелелиниң дыңнадыында демдеглээн.

Республиканың капитал тудуунда байдал экономиканың өске адырларында байдалдан дээре эвес, бюджеттен акша-хөреңгилерни капитал тудуунга эвээш берип турарындан хөй тудуглар ажыглалга кирбээн болгаш, ара соксаан. Төлен акшаландырыышкынның хемчээли ам-даа улуг — 77,3 хуу болуп турар. Тывада капитал тудуг дугайында медээни моон мурнунда парлаан.

Пассажирлерни автотранспорт болгаш агаар оруу-биле аргыштырары экиживээн. Бо чылдың баштайгы чартыында 26 муң автобустар рейстерин күүсеттинмээн. 590 автобустар баар черлеринге пассажирлерни чедирбээн. Кызыл хоорайның кудумчуларынга, оруктарынга пассажирлерни аргыштырары кызырылган. Хоорайга 88 муң рейстер баштайгы чартык чылда планнаттынган, а 11 муң рейстер чедир күүсеттинмээн.

1992 чылдың баштайгы чартыында харылзаа бүдүрүлгелери республиканың чонунга 49 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Хоорайларда үрелик таксофоннарның саны барык ийи катап көвүдээн.

1992 чылдың январь-июньда Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң органнары кем-херек үүлгеткен 2,7 муң кижини илереткен, оларның иштинден 1,9 муң кижини кеземче харыысалгазынга киирген.

Чыл эгезинден бээр 5,4 муң кем-херек үүлгедиишкиннерин демдеглээн. 1991 чылдың баштайгы чартыынга деңнээрге, кем-херек үүлгедиишкиннериниң немей өзүлдези 10,2 хуу болган.

«НААДЫМ-92»-ГЕ КИРЖИР МУРНАКЧЫЛАР

Барыын-Хемчик районнан

Семис-оол А. Д. — «Хендерген» с-з, хойжу.
Аракчаа А. М. — «Аянгаты» с-з, хойжу.
Ооржак А. С. — «Аянгаты» с-з, чылгычы.
Кенден О. О. — «Хендерген» с-з, хойжу.
Монгуш А. Б. — «Шекпээр» с-з, саанчы.
Монгуш В. Ы. — «Шекпээр» с-з, хойжу.
Ооржак Ч. — «Бижиктиг-Хая», инек кадарчызы.
Серот М. С. — —«—.
Ооржак А. Н. — «Дөн-Терезин» с-з, инек кадарчызы.
Ооржак Д. Ч. — «Дөн-Терезин» с-з, хойжу.
Сарыглар Б. О. — «Барлык» с-з, хойжу.
Хертек А. М. — «Барлык» с-з, саанчы.
Ооржак В. А. — «Алдын-Булак» с-з, чылгычы.
Хомушку А. Н. — «Алдын-Булак» с-з, хойжу.
Саая О. Б. — «Хемчик» с-з, хойжу.
Ламажык З. К. — «Хемчик» с-з, бызаа ажаакчызы.
Ооржак Ч. Б. — арат ажыл-агыйжы.
Саая К. К. — «Алдын-Бүлек» с-з, сигенчилер бригадири.

Бай-Тайга районнан

Хертек В. А. — «Мурнакчы» с-з, хойжу.
Ооржак Ю. О. — «Мурнакчы» с-з, өшкү кадарчызы.
Суруң К. Х. — «Мурнакчы» с-з, сарлыкчы.
Хертек А. А. — «Кара-Хөл» с-з, хойжу.
Хертек М. М. — —«—.
Хертек Д. Д. — ол-ла совхозта сарлыкчы.
Чудук К. Х. — «Тээли» с-з, хойжу.
Онакай О. Ч. — —«—.
Салчак Л. М. — «Тээли» с-з, саанчы.
Даржай В. И. — «Бай-Тал» с-з, хойжу.
Иргит Б. Б. — «Бай-Тал» с-з, сарлыкчы.
Салчак Р. В. — «Бай-Тал» с-з, хойжу.
Намзырай А. С. — «Бай-Тал» с-з, бригадир.
Мижит-Доржу Б. Х. — «Кызыл-Даг» с-з, өшкү кадарчызы.
Чулуруктай В. Г. — «Кызыл-Даг» с-з, сарлыкчы.
Иргит Э. Д. — «Кызыл-Даг» с-з, хойжу.

Чөөн-Хемчик районнан

Ондар Т. Ш. — «Искра» с-з, хойжу.
Монгуш А. О. — «Искра» с-з, саанчы.
Монгуш К. С. — «Искра» с-з, инек кадарчызы.
Донгак М. М. — «Искра» с-з, саанчы.
Саая А. Д. — «Чыраа-Бажы» с-з, хойжу.
Монгуш И. — «Чыраа-Бажы» с-з, АВМ-ның оператору.
Куулар А. Ч. — «Чыраа-Бажы» с-з, СБФ эргелекчизи.
Куулар М. Ч. — «Большевик» с-з, хойжу.
Монгуш Р. Б. — «Большевик» с-з, саанчы.
Кара-Сал О. Д. — «Хайыракан» коллект. ажыл-агыйы, механизатор.
Сат Т. Б. — «Хайыракан» колл. ажыл-агый, саанчы.
Монгуш Б. — «Хендергей» с-з, хойжу.
Кара-Сал Х. Д. — —«—.
Донгак Д. Б. — «Тыва» с-з, хойжу.
Ондар Д. К. — «Тыва» с-з, механизатор.
Ондар В. — «Хорум-Даг» с-з, хойжу.
Монгуш О. К. — «Хорум-Даг» с-з, механизатор.
Ооржак А. К.-Х. — «Чыргакы» с-з, сарлыкчы.
Куулар Х. Ч. — «Чыргакы» с-з, механизатор.
Ондар Х. Х. — «Тыва» с-з, тудугжу.
Ховалыг Э. Б. — «Искра» с-з, бригадир.
Куулар А. К. — «Тыва» с-з, бригадир.

Каа-Хем районнан

Өшкү-Саар А.-С. М. — «Бурен» с-з, саанчы.
Коровин Л. Д. — «Бурен» с-з, механизатор.
Маскеевич Г. И. — «Ленинчи орук» с-з, инек кадарчызы.
Иргит А. С. — «Ленинчи орук» с-з, хойжу.
Натпит Р. А. — «Улуг Октябрь» с-з, саанчы.
Ылаан В. Б. — «Улуг Октябрь» с-з, механизатор.
Дамба Ф. К. — «Енисей» с-з, бызаа ажаакчызы.
Даваа И. А. — «Кызыл тук» с-з, саанчы.
Ондар Д. Б. — «Бурунгаар» с-з, хойжу.
Хертек А. О. — «Совет Тыва» с-з, хойжу.
Ондар К. О. — СЭКП-ның XXV съездизи с-з, механизатор.
Чалан-оол Х. К. — «Енисей» с-з, СБФ эргелекчизи.
Долгар А. Д.-К. — «Кызыл тук» с-з, механизатор.
Дулупей А. Т. — «Бурунгаар» с-з, механизатор.

Моңгун-Тайга районнан

Монгуш С. Х. — «Мөген-Бүрен» с-з, хойжу.
Кара-Сал А. Б. — «Мөген-Бүрен» с-з, сарлыкчы.
Саая С. С. — «Мөген-Бүрен» с-з, хойжу.
Иргит А. Ч. — «Мөген-Бүрен» с-з, чолаачы.
Салчак Ф. Ч. — «Мөген-Бүрен» с-з, бызаачы.
Нордаг М.-Б. Х. — «Мөген-Бүрен» с-з, ветэмчи.
Дейнин В. Д. — «Малчын» колл. бүдүрүлге, хойжу.
Доскаар С. М. — «Малчын» колл. бүдүрүлге, сарлыкчы.
Седип С. И. — «Малчын», чолаачы.
Дензин Д. Х. — «Малчын», бызаачы.
Саая К. М. — «Малчын», бригадир.
Салчак Д. Д. — —«— чолаачы.
Донгак К. О. — —«— бызаачы.
Буянды С. И. — «Малчын», башкы.
Хүлер-оол А. С. — телеграфист.

Өвүр районнан

Монгуш К. Н. — «Коммунизмче орук» с-з, хойжу.
Седен-оол З. Т. — —«—.
Чымба А. Т.-Х. — —«—.
Саая Б. К.-К. — «Кызыл тук» с-з, хойжу.
Куулар К. Ш. — —«—.
Куулар О.-С. Б. — —«—.
Санчы Д. — «Торгалыг» с-з, хойжу.
Кончукпан К. К. — —«—.
Тумат Ч. М. — —«— инек кадарчызы.
Кыргыс И. Э. — «Ак-Чыраа» с-з, хойжу.
Тумат Ч. М. — —«—.
Манидары В. К. — —«—.
Доржу В. Т. — «Эртинелиг» с-з, өшкү кадарчызы.
Тумат Д. Д. — —«— инек кадарчызы.
Ховалыг С. К. — —«— хойжу.

Бии-Хем районнан

Чаламба К. Т. — «Кызыл тараачын», хойжу.
Узуйген З. С. — —«— бызаа ажаакчызы.
Калюкина В. В. — —«—, саанчы.
Дажы Э. К. — —«— саанчы.
Хомушку З. Б. — «Саян» с-з, хойжу.
Лопсанова Л. А. — —«—, бызаа ажаакчызы.
Ооржак З. Э. — —«— саанчы.
Ондар Э. Ч. — «Ээрбек» с-з, хойжу.
Арсарыг М. В. — «Ээрбек» с-з, хойжу.
Седип-оол М. В. — —«—.
Монгуш Ч. М. — «Хадын» с-з, саанчы.
Маады О. Л. — «Хадын» с-з, хойжу.
Дотпа Д. С. — «Сесерлиг» с-з, хойжу.
Салчак Х. Л. — —«—.
Мөнге М. С. — —«—.
Кашпык-оол М. — «Бии-Хем» с-з, инек кадарчызы.
Оолаңмай Т. М. — «Бии-Хем» с-з, саанчы.
Маады М. М. — —«—.
Доспан О. И. — «Өөк» с-з, хойжу.
Хөлчукпен С. Х. — —«— саанчы.
Монгуш М. Д. — —«— хойжу.
Кызыл-оол В. Н. — —«—.

Сүт-Хөл районнан

Ооржак Б. Б. — «Алдан-Маадыр» с-з, хойжу.
Монгуш И. Х. — —«—.
Сат Ш. Д. — «Октябрь 30 чылы» с-з, хойжу.
Монгуш Д. Б.-С. — —«—, саанчы.
Ондар К. О. — «Кызыл-Тайга» с-з, өшкү кадарчызы.
Ондар Ч. Ч. — —«— саанчы.
Монгуш К. М. — «Сүмбер-Ула» с-з, хойжу.
Монгуш А. Б. — —«—.
Түлүш К. Д. — «Ишкин» с-з, өшкү кадарчызы.
Түлүш А. Д. — —«—, чылгычы.
Монгуш Д. Ч. — «Сүт-Хөл» с-з, хойжу.
Монгуш С. Ш. — —«—, саанчы.
Даржаа К. Д. — Карл Маркс аттыг с-з, өшкү кадарчызы.
Ховалыг Д. Ч. — Карл Маркс аттыг с-з, хойжу.
Сурбунчап С. С. — «Ак-Даш» с-з, хойжу.
Ондар М. А.-К. — «Ак-Даш» с-з, инек кадарчызы.
Ооржак М. Л. — «Алдан-Маадыр» с-з, хойжу.
Куулар Е. Ч. — «Октябрь 30 чылы» с-з, хойжу.
Ондар У. Б. — «Сүт-Хөл» с-з, саанчы.
Монгуш Б. Ш. — Карл Маркс аттыг с-з, хойжу.
Делгер И. О. — «Сүмбер-Ула» с-з, хойжу.
Ондар Э. Ы. — «Кызыл-Тайга» с-з, механизатор.
Донгак С. Д. — «Ак-Даш» с-з, саанчы.

Таңды районнан

Серен М. Д. — «Сосновское» ДБ-ның ТСБФ-зының эргелекчизи.
Пантелеев М. И. — —«—, инек кадарчызы.
Оюн Г. А. — —«—, саанчы.
Монгуш Ч. Т. — —«—, Хадын-Аксы, саанчы.
Яндараа Г. Д. — «Шаңган» акц. ниитилел, саанчы.
Оюн Ш. Ш. — —«—, Берт-Даг эштежилгезиниң даргазы.
Монгуш Т. Д.-Б. — —«—, хойжу.
Оюн К. Ч. — —«—, хойжу.
Бегзи А. О. — Тока аттыг с-з, хойжу.
Монгуш О. У. — —«—, саанчы.
Ондар Г. Б.-К. — Тока аттыг с-з, чылгычы.
Севээн Д. О. — —«—, бызаа ажаакчызы.
Монгуш Т. К. — «Межегей» колл. бүдүрүлге, хойжу.
Севекпит Б. К. — —«—, механизатор.
Саая Н. К. — Кара-Булун фермазы, саанчы.
Ооржак К. Ш. — «Межегей» колл. бүдүрүлге, хойжу.
Кама Р. В. — «Россия» с-з, саанчы.
Сиилек М. А. — —«—.
Тожу С. Ш. — «Революцияның чалбыыжы» с-з, бызаа ажаакчызы.
Оюн З. Ш. — —«—, саанчы.
Кунга Ш. К. — —«—, хойжу.
Шимекпен А. С. — —«— инек кадарчызы.

Тес-Хем районнан

Сувандии Б. М. — «Чодураа» с-з, хойжу.
Хураган Т. С. — —«—, тудугжу.
Уваңгур К. Л. — —«—, саанчы.
Соян Б. Х. — Ак-Эрик колл. бүдүрүлге, хойжу.
Соян Б. Х. — —«—, хойжу.
Лапаа У. С. — —«—, хойжу.
Тумат Ч. К. — «О-Шынаа» с-з, хойжу.
Санчат Б. Н. — —«—.
Агбаан Н. М. — —«—.
Доңмит Ч. С. — «Таңды сыны» с-з, сарлыкчы.
Күнзек С. М. — —«—, өшкү кадарчызы.
Багай-оол В. У. — —«—.
Довуу А. П. — Чүргүй-оол Хомушку аттыг с-з, саанчы.
Чооду Т. Д. — —«—, чылгычы.
Доймур А. Ч. — —«—, хойжу.

Тожу районнан

Чашпан А. Ш. — «Май 1» с-з, ивижи.
Кол П. А. — —«—, чылгычы.
Кол Е. Д. — —«—, саанчы.
Хомушку А. С. — «Тоора-Хем» с-з, ховужу-арендатор.
Лопсан-Базыр Д. Б.-Д. — —«—, ивижи.
Кол К. Д. — —«—, инек кадарчызы.
Дарыйгы В. К. — райпо тракторизи.
Очур В. Х. — башкы.
Донгурбен К. Д. — «Хам-Сыра» с-з, ивижи.

Улуг-Хем районнан

Донгак Ч. Б. — «Ак-Тал» с-з, механизатор.
Хуурак Г. Х. — —«—, хойжу.
Хомушку Т. А. — —«—, инек кадарчызы.
Санаа Л. Ч. — «Арыг-Бажы» с-з, саанчы.
Балган Х. Х. — —«—, механизатор.
Бора-Тараа Е. Т. — —«—, саанчы.
Көшкендей М. К. — «Арыскан» с-з, механизатор.
Саржат-оол В. А. — Арыг-Үзүү, арат ажыл-агыйжы.
Мунзук О. Т. — «Арыскан» с-з, хойжу.
Айыр-оол Н. О. — «Ийи-Тал» с-з, хойжу.
Сарыг-оол Ч. К. — —«—.
Топоева Г. К. — «ҮТКА 25 чылы» с-з, хаван ажаакчызы.
Хаваа С. М. — —«—, бригадир.
Өрге-Диштиг К. М. — —«—, хойжу.
Чаш-оол О. К. — Арыг-Үзүү, арат ажыл-агыйжы.
Санчы В. Т. — «Куш-ажылдың хостуу» с-з, чылгычы.
Сандан Ф. Д. — —«—, хойжу.
Далар-оол И. К. — арендатор.
Бичикей А. Д. — Кечил-оол Түлүш аттыг с-з, хойжу.
Севек-Хуурак Г. Х. — —«—, бызаа ажаакчызы.
Опуй С. О. — —«—, бригадир.
Таспанчик В. Д. — «Чааты» с-з, ховуу-трактор бриг. бригадири.
Дагба Н. О. — «Чааты» с-з, бызаа ажаакчызы.
Лама Д. К. — «Эйлиг-Хем» с-з, хойжу.
Чудаан-оол Б. С. — —«—, өшкү кадарчызы.
Дакыр-оол К. Т. — —«—, бригадир.
Оолак М. К. — —«—, чолаачы.
Допчан-оол М. Д. — районда «Сельхозхимия», механизатор.
Донгак Ш. Х. — ЭСУ-да механизатор.

Эрзин районнан

Минчээ А. Б. — Ленин аттыг акц. ниитилел, хойжу.
Чамзы А. У.-Б. — —«—.
Калдаажай О. Ч. — —«—, чылгычы.
Дөлеш Х. Х. — школа директору.
Мандал Б. А. — «Чаа орук» колл. бүдүрүлге, хойжу.
Хайын С. К. — —«—.
Дамба А. К. — —«—, чылгычы.
Имажап А. И. — —«—, саанчы.
Лоовай И. Н. — —«—, чолаачы.
Ачыын А. М. — —«—, бригадир-зоотехник.
Базыр С. К. — «Мөрен» с-з, хойжу.
Комбу-Сюрюн Б. Д. — —«—.
Баажай А. С. — —«—.
Чамзырай Н. Б. — —«—, чолаачы.
Ончуда М. Л. — —«—, тракторист.
Кызыл-оол С. К. — «Нарын» с-з, хойжу.
Бар-Хөө Б. С. — —«—.
Нурзат Б. С. — —«—.
Самбыр А. С. — —«—.
Согаа В. Н. — —«—, автосадыгжы.
Натпит Э. А. — —«—, хойжу.

Кызыл районнан

Саая З. К. — «Тиилелге» с-з, саанчы.
Монгуш А. К. — —«—, чылгычы.
Тас-оол А. Б. — «Х Улуг хурал» с-з, хойжу.
Чамзын М. Д. — —«—, тевежи.
Дүрбүлек А. А. — —«—, сигенчи.
Арандол Л. В. — Көк-Тей СБФ, саанчы.
Балашова Л. К. — «Көк-Тей» катт. ажыл-агыйы, заван ажаакчызы.
Сагоян И. П. — —«—, СБФ-ның эргелекчизи.
Очур А. Ч. — «Тере-Хөл» совхоз, хойжу.
Шоюн К. — —«—, ивижи.
Монгуш С. Ч. — «Сукпак» совхоз, хойжу.
Доспан В. Д. — —«—, чолаачы.
Бараа М. Ш. — «Тепличный» катт. ажыл-агый, ногаажы.
Бызова Н. С. — —«—, —«—.
Ховалыг Ч. Д. — «Шамбалыг» катт. ажыл-агый, саанчы.
Дамба Ч. М. — —«—, бызаа ажаакчызы.
Иванова В. К. — «Кызыл» куш фабриказы, ажылчын.
Түлүш Ч.-И. — —«—, —«—.
Лопаа К. С. — «Кара-Хаак» катт. ажыл-агый, өшкү кадарчызы.
Бардыкова Ф. Б. — —«—, ногаажы.
Поникало К. Ф. — «Рассвет» совхоз, тракторист.
Салчак Д. С. — фермер.
Намчак-оол К. Б. — башкы.

Чаа-Хөл районнан

Маскыр-оол Д. Д. — «Найырал» совхоз, хойжу.
Түлүш И. А. — —«—, —«—.
Очур У. М. — —«—, —«—.
Сандуу Х.-С. Д. — —«—, —«—.
Чаш-оол М. М. — «Ак-Хем» совхоз, хойжу.
Лопсан В. К. — —«—, —«—.
Чаш-оол С. М. — «Ак-Туруг» совхоз, хойжу.
Дондук-оол В. К. — —«—, —«—.
Самба Ч. С. — «Найырал» совхоз, саанчы.
Драпаан Б.-У. Д. — —«—, —«—.
Самбуу З. Ч. — «Ак-Туруг» совхоз, саанчы.
Түлүш Ы. Б. — «Ак-Хем» совхоз, чылгычы.
Дандар В. Т. — «Ак-Туруг» совхоз, башкы.
Самба С. М. — —«—, механизатор.
Аптан-оол С. И. — «Ак-Хем» совхоз, автосадыгжы.
Дондуп В. Х. — «Найырал» совхоз, чолаачы.
Дадый Р. И. — —«—, механизатор.
Ондар С. С. — —«—, бызаачы.

ОЛУТ ОРБАС, ЧЫДЫН ЧЫТПАС

Эрзин районнуң Бай-Даг суурунуң чурттакчылары чылдың кайы-даа үезинде шилгедек, узун дурт-сынныг, шокуйбаш арак кылаштаар, омак-сергек, оваш-чиңгеш, хар назыны 60 ашкан-даа болза, чамдык 50 харлыг «аштантардан» аныяк көстүр, үйгү-чыдып чок ажыл-ишче кижини бо-ла көөрлер. Кымыл ол? Ол дээрге Тывага колхоз тургузуушкунунуң база бир идепкейлиг киржикчизи Семен Сотпаевич Сакты-Сюрюн ол-дур. С. С. Сакты-Сюрюнну чонунуң чугаалажыры дег, «көрбээнни чок, кадурбээн хемээ чок» кижи деп дидими-биле чугаалап болур.

Амгы үеде Семен Сотпаевич Бай-Даг суму хуралының даргазы болуп, кезээде-ле хып чоруур энергия-биле, чогаадыкчы чаартыкчы ажылдап, улуг-уу улуг ден, бичииниң бичии деп хүндүлеп, боду суурда эң-не хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи болур. Хар-назынынга чалынмайн, ол кезээде суурнуң чонунуң ижер-чиири, идик-хевин дээш доктаамал сагыш човаан чоруур. Семен Сотпаевичиниң ажылдап чораан черлерин санаар болза, оон ажылын бижиир болза, бүдүн тоожу, харын-даа роман-даа боор болур.

Ол тываларның чугаалажыры дег, сеткили ак сүт дег, ажылдаары даг ирген ышкаш кижи-ле болгай. Ынчангаш чону оку хүндүлээр, чоргаарланыр, хумагалаар. Бо чуртталгам иштинде удуртур ажылдакчыларның аразында кандыызын-даа көрдүм, көрүп-даа чор мен. Оларның экизин-даа, багы-даа бар. Семен Сотпаевич кижилерже алгырып турганын, оон кончуттунуп турганын черле көрбээн мен, дыңнаваан мен.

Улуг-бичии кижилер-биле чугаалажырда, оон эвии магадаачыг. Удуртукчу кижилер база-ла өске кижилер дег чүректерлиг, [illegible] муңгараш-мунчулар үелерлиг турарлар. Ынчалза-даа ол бодун кончуг-ла тудуп билир кижи. Семён Сотпаевич ийи-чангыс хоралаанда, оон Кунгуртуг диалектизи шиделин-биле чугаазынга илерей кээр. А чамдык улус удуртукчу кижи даш чүректиг деп бодаарлар.

Ол кезээде улуг-бичии чонунга сагыш-сеткилин ажыдып-биле ажыдып алган чоруур. Ынчангаш улуг-бичии бай-дагжылар оон-биле бо-ла сүмелешкен, кады кызы-буру төнмес-батпас айтырыгларны чиге тода бо-ла шиитпирлей шаптар. Амгы «Чаа орук» каттышкан ажыл-агыйны, колхоз турда ол 10 ажыг чылдарда билдилиг удуртуп турган. Сотпаевичиниң соонда чеже колхоз даргалары солушпады дээр, оларның аразында 1 ай, а бир чамдыктары 15 хонук сүт даргалаан-наары бар.

Ол үеде кадрларны чүгле партия райкому, оон бирги секретары дорту-биле шииттирлээр турганын билир бис. Арага ишпес, ажыл шагы үспес, алыс органзакчы талалары чок кижилерни бай-компап улут-биче эрге-дужаалдарга чыл-чылы-биле мешпайтыр олуртуп, чымчак сандай ээлеп турганын чажыргаш чоор. Шак ындыг «чурумнуг» даргалар чыл-чылы-биле чымчак сандайын ээлеп, ажылынга эзеп каап, чаартыкчы органзакчы, удуртукчу эвезинден, бойдустуң чаагаазы бүдүштүү чогуппан, чонунуң хөңнүн кальдырып, партияга бузурелдиг чылдан чылче улам кошкап турганының түңнелин бөгүн көрүп тур бис.

А Семен Сотпаевич ындыг эвес. Чонунуң чугаалажыры дег, «сертенирэ» ажылдаар кижи-ле болгай. Четпес-ле чүвези — ында-даа «боостаа соктаппар». Ындыг кижилерни партократтар кызып-кылып чораанын билир бис. Ол-ла хевээр «Чаа оруктуң» Семён Сотпаевич даргалап турган болза, амгы каттышкан ажыл-агыйы өзулуг-ла чаа оруктуг шагда-ла шилчий бергени турар ийик деп, бадуун чоп ам-даа харзаан чугаалажырлар. «Чаа оруктуң» мурнунда турган даргаларны шупту багай удуртукчулар турган диверин тур мен. Ол хөй солушкан даргалар, директорларның иштинден мичаарда республиканың эң-не аныяк колхоз даргалары турган амгы үеде республиканың кадээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы Владимир Дмитриевич Хомеролду, СЭКП-ның XXVII съездизиниң делегады чораан Доржу-Белек Балдырович Чүлдүм (оода-ла арага ижер боор, чангыс катап Кызылга аалчылар бажынынга моол делегация баштап чораан, аксы чыттыг «тутурган» директорну республика солуннарында, радиога «арагачы директор» деп, партия обкомунуң дорт киржилгези-биле чаалаарга, хөнну карарып, [illegible] директордан халашкан) бай-дагжылар сеткилиниң таныындан оларның үйгу-чыдып чок, карак кызыл ажылы дээш өөрүшкүнүң сестерин ам-даа аразында бо-ла чугаалажы берген турарын кашпа-даа удаа дыңнаан мен.

А Семен Сотпаевич «Чаа оруктуң» даргалап турган, ажыл шагында аксы чыттыг райком секретарынга «туттурганш» ажылындан хостаттыргаш Эрзин РСУ, ПМК, Өвүр ПМК-зының начальниктеп, хомудал чок ажылдааш, чонунуң хүндүткелин чаалап алган.

Семён Сотпаевич өөнүң ээзи Нина Кыргысовна-биле 4 уругларны өстүрүп кижизиткен. Оларның уруглары бүдүштүг, турушкут, ажылгыр, кижизиниң ада-иезинден салгап алган. А Нина Кыргысовна Сакты-Сюрюн республикада билдингир бот-тывынгыр ырлаажы хоочун салгалдың чонунуң чугаалажыры дег, Тываның «Айлаң кужу». Ол ам пенсияда-даа болза ырлавышаан хевээр.

Олар мелээн таныш-сам тед, душтттей бээрге, адааргаачыгла болдур ийин, амгы шагның чамдык ак бас ашпас, ыры билбес аныяктарынга дөмейлиг.

С. С. Сакты-Сюрюнге ам-даа чедишкиннерни аас-кежикти күзеп [illegible].

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

АРАКЧААЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Самагалдайга сарыг кительдиг ашак хүнну-ле көстүр. Ол суурнуң чоку аваа чанчыгыны калган, ону эскербес кижи-даа чок, аза-ла мендилежип эртип турар. Та чеже чыл дургузунда ынчаа келген чүве. Ол кительдии элээн [illegible], ол аппактыы кызыл [illegible].

Үжен ажыг чылдар мурнунда ол ашак Самагалдайның школазынга от садып, ажыл-агый эргелекчилеп-даа турган чүве. [illegible] дурмазы-дыр ийин дээр кижи. Ынчаарга-ла, Кызыл-Арыг чурттуг кижи-дир деп бодаар турдум.

Самагалдайның Аракчааларының бирээзи болур ол кижини Чооду Натпитович дээр болду. Берт-Дагга Шивээлиг-Хемниң Өөрүгга төрүттүнген. Ам каш ай болгаш сезен харлаар. [illegible] Аракчаадан бирээзи [illegible] А оон эртем өөрү солун-даа, берге-даа. [illegible] башкылар-биле [illegible] Самагалдайга почта эргелекчизи, сум [illegible] инструкторлап, суму даргалап-даа чораан. Өвүр-Торгалыгта кезек када колхоз база даргалаан. Оон соонда Самагалдайга столовая директорлап, күрүне камгалалынга (госстрах) даргалап, чолаачылап-даа турган. Ам пенсиялаанда бээр чээрби чыл чоокшулап турар.

Чооду Натпитович улуг оруктуу эрткен, ол үениң дургузунда чурумге телептиг улуун кижиген кижилерниң бирээзи. Ынчангаш аңаа ам-даа [illegible] дыңнап [illegible].

Чооду КАРА-КУСКЕ.

СТРУКТУРАЗЫ, СОРУЛГАЗЫ ЧААРТЫНГАН

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу Бот-догуннаа Тываның улусчу партиязының база Тываның ажылчы чонунуң Социалистиг партиязының «Хостуг Тыва» Улусчу фронтунуң, сарыг-шажын ниитилелиниң, журналистерниң болгаш чалаткан өске-даа аалчыларның киржилгези-биле ужуражылганы август эгезинде эрттирген.

Ужуражылганы ажыдып тура, моон мурнунда турган федералдыг айыыл чок чорук агентствозун бо чылдың май айызы эгелээн Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозу кылдыр эде тургускан дугайында ук албан чериниң удуртукчузу Ч. А. Уулмбара аңаа келгеннерге тайылбырлаан. Ажык-чарлыг чорук болгаш демократтыг система тургустунуп, Тыва Республика боду-нуң бот-догуннаашкынын чедип алган бо үеде Айыыл чок чорук министерствозу моон мурнунда тоталитарлыг байдалга турганындан шуут адырлып уштунган болгаш оон бүгү кылдыстери, ажылдакчылар-биле харылзажып ужуражыры, оон ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан амыдыралчы, чугула айтырыгларны тургузары ам ажык апарган дээрзин Чаңмыр Александрович чугаазынга онзалап демдеглээн. Оон түңнелинде министерствонуң структуразы база сорулгазы чаартынып, чаа негелделеринге дүүштүр ажылдап эгелээн. Бирээде, ында чаа кылдыстерни база тургускан. Ол чүл дээрге республиканың экономиктиг айыыл чок чорукун хандырар база оон ышкаш коррупцияга болгаш контрабандага удур ажылдаар кылдыстерни тургусканы рынокче шилчип турар нарын берге үеде кончуг чугула болуп турарын удуртукчу чугаазынга тайылбырлаан.

Оон ангыда, моон мурнунда районнарга турган структураларның аппарат составын кызырган турган. Ам ол ажылды улам күштелдирип, четчелээшкинниң катап чорудуп, чамдык черлерниң ажылын шуудаткан. Чижектээрге, кыдыг-кызыгаар чер болур Тес-Хем районга база Чөөн-Хемчикте ук министерствонуң район аппараттарын тургускан. Бо талазы-биле республиканың өске-даа районнарында ажыл бо хүннерде доктаамал чорупт эгелээн. Ылаңгыя иштики районнарга деңнээрге кыдыг-кызыгаар черле турар районнарда бөгүнде байдал ындыг-ла кончуг эки эвес болуп турарын база айтыр-херек. Чүге дээрге сөөлгү үеде ылангыя Тываның болгаш Моолдуң кызыгаар черлериниң эрттирилге пунктуларын таварып, чалаткан база садыг-харылзаа кылыып келген кижилер болгаш оон-даа өске чүүл-ла херектиг хамаатылар хөй-биле эртип турары-биле холбаштыр бо ажылга кайы-даа чурттуң хамаатыларының аразында мал оорлааш, ону дамчыдар, азы бүдүү садыглаашкын болгаш бараан орнаашкыны ийикпе, бир-ле болза хоойлуга дүшпес чоруктар кылыышының фактылары элээн илереп турар апарган. Мындыг чижектиг чүүлдерни болдурбас дээш бистиң министерствовустуң бүгү ажылдакчылары баш удур тодаргай ажылдарны чорудуп, амгы үеде чон-биле харылзаазын күштелдирип турар деп министр ужуражылгага демдеглээн.

Республикада амгы үеде элээн каш политиктиг партиялар, шимчээшкиннер, ниитилелдер сөөлгү ийи чыл дургузунда тургустунган. Олар боттары тус-тузунда тускай уставтарлыг, кылып чорудар ажыл-херектериниң талазы-биле программаларлыг, ут-шинниң талазы-биле тодаргай сорулгалыг болуп турар. Мурнуку үелерде болза Айыыл чок чорук комитеди мындыг чергелиг хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазынче коммунистиг партияның аайындырып-биле холгаарлап киржи бээр турган болза, ам Айыыл чок чорук министерствозу шалыраар [illegible] органы эвес дээрзин билип алыры артык эвес. Ынчангаш Тывада бар политиктиг партиялар, шимчээшкиннер, ниитилелдер болгаш өске-даа хөй-нийти организациялары бир эвес Тыва Республиканга, оон чазаанга удур кандыг-бир күчү-күш эгеп, айыылдыг хемчеглер кылбас болза, оларның ажыл-чорудулгазынга ук министерство кандыг-даа шалтыктаашкынны болдурбас дээрзин онзалап айтып каары чугула.

Амгы үеде бисте социал-политиктиг байдал бодунуң ут-шии-биле [illegible] турар. А үстүнде айыткаанывыс политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң база хөй-нийти организацияларының болгаш ниитилелдериниң талазындан Тывага айыылдыг девискээрде тургузар деп турар күштер чок дээрзин ужуражылгага демдеглээн. Черле ынчаш ниитизи-биле алыр болза, Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң чаа үе-ладаа ажылының кол сорулгазы — Конституцияга база хоойлуга даянып алгаш, республиканың чонунуң эрге-ажыынга дүүштүр ак сеткилдиг ажылдаары болуп турар дээрзин Ч. А. Уулмбара чугаазының түңнелинде демдеглээн.

Ужуражылга дээрге ужуражылга-ла болгай. Аңаа ук министерствонуң харыысалгалыг ажылдакчылары, кылдыстер даргалары хөй-биле киришкен. Ынчангаш олар удуртукчузу-биле кады айтырыгларга тодаргай харыыларны берген. Кандыг-кандыг айтырыглар салганыл? Ам оон кол-колун көрүп көрээлинер.

Айтырыг: Коррупцияга база контрабандага удур ажыл чорудар кылдысти чүге тургузуп алган силер?

Харыы: Сөөлгү үеде Российаның база ХКД чурттарының кайы-даа булуңнарында коррупция (саттынар, хээлилениир чорук, организастыг кем-херек үүлгедири) калбаа-биле сайзырап турар апарган. Ынчангаш бо чорукту бистиң республикага болурчогуурун-биле болдурбазы дээш министерствога мындыг кылдысти тургузары чугула апарган. Моон чазак база деткээн. Ынчангаш берге мындыг нарын үеде оон ажылы хөй дээрзи билдингир.

Айтырыг: Тывада амгы социал-политиктиг байдалды чиндиглендирип болгу дег фактылар бөгүнде бар бе?

Харыы: Бистер амгы үеде политикадан болгаш идеологиг угланыышкындан адырылган бис. Ынчаарга дуушкен Эвилелдиң чамдык девискээрлеринде ышкаш айыылдыг байдалды бисте тургузар деп турар күштер чок. Ындыг-даа болза республика девискээринде чамдык политиктиг партиялар, шимчээшкиннерниң болгаш өске-даа хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазын өскээр билип, шын эвес угаапкаш, чоп аразынга мөге чугаа үндүрүп турар чоруктар бары чажыт эвес.

Айтырыг: «Останкино» телекомпанияның журналистери Тывага келгеш чамдык удуртукчулар-биле ужурашкан болгай. Чижектээрге, Президентиниң чөвүлекчилериниң бирээзи В. Б. Багай-оол олар-биле ужурашкан. А Тыва дугайында радиога, телевидениеге болгаш солуннарга шын эвес медээлерни берип турарынга хамаарыштыр Бот-догуннаан Тываның улусчу намы база негелдени кылган болгай. Силерниң министерство бо талазы-биле чүнү кылып турарыл?

Харыы: «Тыва айыылдыг чорукту кыдыында келген» деп чугаа Россияның массалыг информация чепсектеринге болгаш ийи-чангыс кижилерниң буруузу-биле үнүп турганы шын. Бис олар-биле харылзажып, ындыг мете чүүлдерни үндүрбес талазы-биле тодаргай хемчеглерни ап турган болгаш уламчылап турар бис. «Комсомолец Кузбасса» солунунуң редакциязы база корреспондентилери-биле шыңгыы чугааны кылгаш, оон түңнелди үндүрген бис. Чижээлээрге амгы үеде бистиң малчыннарывыска боо-моңгу кончуг чугула херек болуп турар. А өске черлер ону дыңнааш, бистерни чепсегленип турар деп билип турарындан солун, сеткүүлдерге хүнезин чок черге мөге медээлер берип турары ол. Бис ону тайылбырлаан-даа бис.

Айтырыг: Сөөлгү үеде «хара маёвкаларны» ол-бо эртирип турар апарган. Силерниң министерство ону чүү деп бодап турарыл?

Харыы: Үстүнде айытканывыс ышкаш политиктиг партиялар, шимчээшкиннер, ниитилелдер база хөй-нийти организациялары хоойлуга дүүштүр турар куралдыышкыны болгаш өске-даа хемчеглерни организастап болур. Ол дээрге кижи бүрүзүнүң конституктуг эргези-дир.

Айтырыг: Хайныг репрессияларга таварышкаш, 1938 чылда боолаткан өлүрткен Тываның чамдык удуртукчуларының уруглары ам аш чарлаар деп турар болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү бодап турар силер?

Харыы: Буруу чок черге боолаткан шаажылаткан кижилерни агартыр, оларның арыг ат-алдарын катап тургузар талазы-биле ажылдарны бистер элээн кылып келдивис. Амгы үеде оларның хөөр-чевээн тываларның талазы-биле ажылды база чорудуп турар бис. Ол черлерни чамдык херечилер Бурен ховузунда болгаш Мажалык-Элезиниерде деп турар. Мында эң нарын чүве чүл дээрге, ол черлер элезинниг болгаш шимчээр көжүп турарындан нарыылалы болдуруп турар. Кызылдың өске районда база дириг арткан кижилерни ма-каа эккеп, ол черлерин көргүстүвүс. Черле тааптыг тодаргай айтыптар кижи чок боор-дур. Эртемден Маннай-оол Моңгушту вертолётка олуртуп алгаш, дилээш база чадаштывыс. Чүге дизе, ол кижи археологиг талазы-биле специалист болгаш кижи сөөгү кыдар чер-биле куруг черниң ылгалын тодарадып болур боорга. Бо ажылды ам-даа төнчүзүнге чедир кылыр бис. Аңаа-тегерик курлавырлары чагаан бижик аазаан.

Айтырыг: [illegible] ажылдакчыларының саның кызырган бе азы көвүдеткен бе?

Харыы: Кызырылдаңы даа, немелдени-даа кылбаан бис. Фонд ёзугаар чүгле эде тургустунган бис.

Айтырыг: Кызыл гарнизонунда шериг техниканың чаартып база немеп турар бе?

Харыы: Амгы үеде дугуйлуг техника аймаан солуп турар. Чурттакчы чонунуң чамдыызы ол дугайында билир. Шериг техниканы чаартыры ээлчег ёзугаар чорун турар. Ынчангаш чоокку үеде бээр эрги техниканы долузу-биле солуур.

Айтырыг: Өске областарның истелге органнары Тываны наркотиктиг будумелдер-биле чиг эт хандырыкчызы деп санаан турар. Ол шын бе?

Харыы: Ол бир талазында шын боор. Ынчаар ажылдап турар чамдык бөлүктерни илередип турар бис. Ында хөй кезиинде хоруглалга чораан хамаатылар болгаш ажыл-агый чок аныяктар киржип турар. Наркотиктиг будумелдер садыглап турар бөлүктерге удур ажыл чорудулгазынга Хакасия болгаш Красноярск крайның органнары-биле сырый харылзаалыг бис.

Айтырыг: Чамдык улус Тывада националистиг организацияларның даалгазын ёзугаар орус кижилерни өлүрүп турар-дыр деп чугаа тарадып турар. Аңаа хамаарыштыр чүнү бодап турар силер?

Харыы: Бирээде, Тывада ындыг организациялар амга чедир чок. Ийиде, Сүт-Хөлге болгаш Бээн-Колга ындыг таварылгалар болгулаан-даа болза, ол дээрге, арага ишкеш, хулиган херек кылганының түңнелдери-дир. Ажыы-биле чугаалап каары артык эвес боор. Тывада болуп турар өлүрүүшкүннерге хамаарыштыр алыр болза, 88 хуузунда тывалар бот-боттары өлүржүп турар. Ынчангаш сөөлгү үеде тыва кижи орус кижини өлүрүп каар болза-ла, ол таварылга кончуг улуг хөй-нийти дүвүрелди болдуруп турар апарганы чажыт эвес. Мындыг таварылгада чонга кончуг дүрген тайылбыр херек болуп турар. Бис оон чылдың каан турарывыс шын [illegible] деп ажыы-биле чугаалаар апаар.

Министерствога эрткен ужуражылгага Н. Бадра, А. Ооржак, В. Тавберидзе, Б. Санчы, С. Бичей-оол, С. Моңгуш, Ю. Слободчиков, В. Агбан болгаш оон-даа өскелер боттарының салааларын киирип, амгы үеде чон-биле сырый холбаалыг ажылдаар болза, боттарывыска ажыктыг чүүлдерни кылып шыдавайн, моон соңгаар ээ түңнелдерге четпес апаар бис дээрзин чугаазынга илереткеннер.

Виктор КАРА-САЛ.
«Шынның» тускай корр.

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң бо эрттирген ужуражылгазы баштайгы удаа-даа болза, кончуг ажык болгаш солун байдалга болган. Ажык-чарлыг бо үеде кижи бүрүзүнүң бодалдары аңгы-аңгы боор болур-даа болза, ажыл-херек, амыдырал бир янзы апаар. Ынчангаш оон-биле, тодаргай кижилер-биле харылзажып, оларның аразынче кирип, ажыы-биле чугааны кылыры чугула деп чүвени министерствонуң удуртулгазы бирги чергениң айтырыгларының бирээзи деп санап турар.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уламчызы. Эгези №№ 148, 149, 151 «Шында»).

115. **Конев Павел Федорович**, Свердловск хоорайга 1899 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл районнуң Ээрбек шахтазынга ажылдап турган. ТАР-ның ИХЯ-ның доктаалын ёзугаар 42 ч. июль 23-те кем-херек үүлгедиишкининиң составының бадыткаттынмаанындан херекти соксаткан.

6. **Кара-Монгуш Сарыг-оол Вандажык**. Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраа сумузунга 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 8_28-30-31-33 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шиткен. Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурунга албан-хаакчыт турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. сентябрь 7-де түңнели-биле кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти көөрүн соксаткаш, агарткан.

280. **Кыргыс Калчан-Сорзу Лопсаң** Тере-Хөл кожууну, Шынаа сумузу, 1891 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Тере-Хөлдүң Каргыга хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың январьда дээди хемчег-биле боолап ялалаар кылдыр шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалы-биле шиткелди солаан болгаш херекти соксаткан.

387. **Кирюшкин Лазарь Матвеевич** 1911 чылда Бии-Хем кожууннуң Туран хоорайга төрүттүнген, орус национальдыг, кежигүн эвес, ТАР Иштики күрүне камгалал эргелелиниң чанында Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 38.46 чүүлү-биле 1933 чылдың декабрь 18-те 1 чылда хосталгазын казып шиткен, туттурар бүдүүзүнде тараачын ажыл-агыйлыг турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1991 чылдың май 4-те түңнели-биле агарткан.

25. **Кара-Сал Булумаа Тагбы** тыва, 1923 чылда ынчаарда Бай-Тайгага хамааржып турган Каргыга төрүттүнген, кежигүн эвес, 1944 чылдың май 20-де истелге үезинде кем-буруулуг үүлгедиглери бадыткаттынмаан болганда, хостап үндүрген.

233. **Кара-Сал Ламажык Монге** 1898 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген, хорутдаттырарда арат хуу ажыл-агыйлыг турган, тыва, ТАР-ның ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1939 чылдың май 20-де тускай доктаал ёзугаар ол кижиниң кем-херек үүлгеткен составы чок дээш хостаан.

185. **Кара-Сал Суван-Хелин Чүдекпен** 1888 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн чорбаан, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле дээди ялага — боолап шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың сентябрь 28-те доктаалы-биле агарткан

199. **Кара-Сал Пиринмей Оруна** 1905 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунга төрүттүнген, тыва, Кызыл хоорайга чурттап турган, ТАР прокурору, ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың октябрь 10-13 хүннеринде дээди хемчег-биле боолап шаажылаар деп шиитирген, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле коллегиязының тодаратканын ёзугаар шиткелди солааш, агарткан.

256 **Куулар Дензин-Хелин Шожунмай** 1886 чылда Каа-Хем кожууннуң Көк-Тей сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1937 чылдың декабрь 7-де буруудаткаш, 8 чылда хосталгазын казып шиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 31-де түңнели-биле агарткан.

242 **Куулар Кара-Балдан Ажакай** 1880 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1937 чылдың декабрь 7-де шиткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың декабрь 31-де доктаалы-биле херекти эде көрген, шиткелди солаан болгаш херекти соксаткан.

166 **Куулар Дарган-оол Хунажык** 1885 чылда Өвүрнүң Саглыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла черинге дарганнап чораан, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 58-1 а чүүлү-биле буруудаткаш, 1944 чылдың сентябрь 21-де 20 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, кем-херек үүлгеткен составы бадыткаттынмаан дээш ТАР Үстүкү шүүгүзү шиткелдин солаан болгаш херекти соксаткан.

257. **Куулар Норбу Чолдак-оол** 1919 чылда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү биле буруудаткаш, 1939 чылдың август 22-де 5 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди суду 1967 чылдың май 5-те шиткелди солаан болгаш херекти соксаткан.

199 **Куулар Сунгар-оол Товунак** 1908 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Солчурга төрүттүнген, туттургуже чедир ТАРН кежигүнү болган Кызыл хоорайга ТАР Биче Хурал Президиумунуң секретары турган. ТАР Үстүкү шүүгүнүң тускай суду ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1938 чылдың октябрь 10-13 хүннеринде дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1964 чылдың сентябрь 3-те шиткелди солаан болгаш агарткан.

258. **Куулар Хуурак Дамдын-оол** 1907 чылда Өвүрнүң Чозага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың декабрь 7-де 5 чылда хосталгазын казып шиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 31-де түңнели-биле агарткан.

185. **Куулар Чүлдүм-Чалаа Кызыл-оол** Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакы сумузунга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Таңды районнуң Элегеске арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1943 чылдың сентябрь 9-та дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1963 чылдың сентябрь 28-те доктаалы-биле шиткелди соксаткан болгаш кем-херек үүлгеткен составы чок деп саваааш агарткан.

184. **Куулар Чанзан-оол Булуммай** 1901 чылда Барыын-Хемчиктиң Аянгаты сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла черинге арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1939 чылдың июнь 20-де 5 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1963 чылдың сентябрь 29-та доктаалынга дүүштүр шиткелди соксаткан кем-херек кылбаан деп санаан болгаш агарткан.

209. **Куулар Мартан-оол Балдан-Чанам** 1901 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тала сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 58-2, 58-6, 58.10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1939 чылдың март 17-де 7 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың июнь 28-те доктаалынга дүүштүр кем-херек үүлгеткен составы чок деп санааш шиткелди күш чок болдурган болгаш агарткан.

249. **Күжүгет Кодур-оол Эдиски** 1914 чылда Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Тайга сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Бай-Тайгага кодээ ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 53, 63 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1944 чылдың май 25-те 5 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 15-те түңнели-биле агарткан.

170. **Ким-Кун-Саяни (ону Ким болгаш Кен база Иван Иванович деп база адап турган)** 1875 чылда төрүттүнген, корей национальдыг, кежигүн эвес, Чербиге хуу ажыл-агыйлыг чораан, 1939 чылдың январь 15-те истелге үезинде өлген, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1962 чылдың ноябрь 9-та доктаалы-биле агарткан.

176. **Кыргыс Шокар-Базыр Ак-Кыс** 1910 чылда Улуг-Хем кожууннуң Эйлиг-Хем сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, арат ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 35-35 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1938 чылдың октябрь 5-те дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1962 чылдың декабрь 7-де доктаалы-биле агарткан.

197. **Куулар Чайачы-Хелин Мага-Ширн** 1900 чылда төрүттүнген, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1944 чылдың октябрь 9-та 20 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, туттурар үеде Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга хуу ажыл-агыйлыг чурттап олурган, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Кан-Син-Зи** 1880 чылда төрүттүнген, корей национальдыг, кежигүн эвес, хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1944 чылдың октябрь 9-та 20 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

126 **Күдерек Оюлар Чангаа** 1890 чылда Чөөн-Хемчиктиң Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү турган, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң Кеземче кодексизиниң 58-10 чүүлү биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21 хүннеринде 25 чыл хуусаада хосталгазын казып шиткен, туттурар үеде Сүт-Хөлдүң Киров аттыг колхозунуң ферма эргелекчизи турган, 1953 чылдың ноябрь 13-те херекти соксаткан болгаш агарткан.

43. **Лапа Михаил Антонович** ТАО-нуң Бии-Хемде Өөк суурга 1928 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Кызылда Кочетов кудумчузунда 118 бажыңга чурттап, мотористеп турган, ТАР-ның Дээди суду 44 ч. апрель 22-де ТАР-ның ЭД-ниң 53, 194 чүүлдери-биле 3 чылга хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди суду 55 ч. март 23-те КХ-ниң 53 чүүлүн барымдаалап тодаратканының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан күш чок болдурган.

124. **Ланчиков Петр Иванович** ТАО-нуң Тожу районунга 1906 ч. төрүттүнген, орус, к. э. Каа-Хем районнуң Знаменка суурга чурттап, хуу ажылдыг турган, 31 ч. июль 16-да херекти дооскаш, судче киирбээн, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 91 ч. январь 30-де доктаалы-биле агарткан.

27. **Ли-ча-муни Иван** Кореяның Тионер Хычен суурга 1885 ч. төрүттүнген, корей, к. э. Каа-Хем уургайынга чурттап, кара ажылчын турган, 38 ч. июль 11-де судка ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 5 чылга хосталгазын казаан, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 10-да түңнели-биле агарткан.

26. **Ли-зи-вей Григорий** Чинору хоорайга (Кыдат) 1880 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. Таңдының Владимировка суурга чурттап, хуу ажылдыг турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13-23-50 чүүлдери-биле 6 чылга ЭКЛ-ге шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

183. **Ли Хак Тюни Алексей** Кореяга 1878 ч. төрүттүнген, корей, к. э. ТАО-нуң Кызыл хоорайга корей столоваяга кассирлеп ажылдап турган, 39. ч. июнь 9-та судка ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шиткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. сентябрь 28-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан шиткелди күш чок болдурган, өлгениниң соонда агарткан.

186. **Ли-Бан-Цын Илья** Кыдатка төрүттүнген, кыдат, Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга чурттап турган, 26 чылдың январь 25-те судка ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 73 чүүлү-биле Тываның девискээринден шөлээн, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. март 26-да түңнели-биле агарткан.

211. **Ли Юн Ок Михаил** Кореяга 1886 чылда төрүттүнген, корей, к. э. Кызыл хоорайның Степная кудумчузунда 54 бажыңга чурттап чораан, корей артельдиң даргазы турган, 39 ч. июнь 9-та судка ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 11, 20 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түңнели-биле агарткан.

334. **Лобашев Алексей Варфоломеевич** Красноярск крайның Минусинск районунга 1887 ч. төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайга турган, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 36 ч. апрель 4-те 8-15 чүүлдер-биле 1 ч. 6 айларга хосталгазын казып, дараазында шөлүлге-биле шиткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 90 ч. август 2-де чарлыы-биле шиткелди күш чок болдурган, агарткан.

153. **Ли чун Зами Иван** Кореяга 1878 ч. төрүттүнген, корей, к. э. Кызыл хоорайның Степная кудумчузунда 110 бажыңга чурттап турган, 39 ч. июнь 9-та судунга ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 8-11, 73, 155 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

226. **Ламажик Сат Бюрбюжаевич** Бии-Хемниң Тарлагта 1903 ч. төрүттүнген, тыва, к. э. Бии-Хемниң Чкаловка чурттап, «Чкалов» колхозка ажылдап турган, 50 ч. май 24-те Тыва облсуд 1 кезээниң 58-10 чүүлдери, 1 кезээниң 59-7 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шиткен, РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 ч. декабрь 22-де доктаалы-биле шиткелди күш чок болдурган, оон хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан, агарткан.

123. **Лопсан Чимит** ТАО-нуң Барыын-Хемчикте Акка 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг турган, 1933 ч. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 5 чылга хосталгазын казып шиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 14-те түңнели-биле агарткан.

197. **Ло У Ша Лоуза** Кыдатка төрүттүнген, кыдат, к. э. Чөөн-Хемчикте Чыргакыга чурттап, хуу ажылдыг турган, 44 ч. июль 9-та ТАР-ның Дээди суду 12, 43 чүүлдери-биле 5 чылга ЭКЛ-ге шиткен, РСФСР-ниң ДС-тиң 64 ч. апрель 18-те тодаратканының ёзугаар шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан.

74. **Лакпа Маасачы Оолакович** Тес-Хемниң Шуурмакка 1910 чылда төрүттүнген, тыва к. э. Кызыл-Арыгга колхозка аар-саар ажыл кылып турган, 51 ч. сентябрь 30-де Тыва областың суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлүн ёзугаар 25 чылга хосталгазын казып шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 55 ч. сентябрь 10-да агарткан.

100. **Лю-фан Семен** Кыдатка 1893 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. Таңдының Арголикке чурттап турган, ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. август 8-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-11 чүүлүн ёзугаар 8 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 61 ч. июнь 8-те агарткан.

190. **Ли-Чан-Хеби Николай** 1887 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. Шагаан-Арыг хоорайга чурттап, хуу ажылдыг чораан, ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. июнь 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлүн ёзугаар 5 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 63 ч. сентябрь 27-де агарткан.

197. **Ло-У-Ша (Лоуда)** 1881 чылда Кыдатка төрүттүнген, к. э. Чөөн-Хемчикте Чыргакыга чурттап, хуу ажылдыг чораан, РСФСР-ниң Дээди суду 64 ч. апрель 13-те агарткан.

205. **Монгуш Уйнук-оол Кызыл-Баазан** Улуг-Хемниң Көк-Чыраага 1911 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. май 4-те ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шиткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 65 ч. май 27-де шиткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан, агарткан.

370 **Маады Бурбужал Нима** Бии-Хемниң Өөкке 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 88 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 5 чылга ЭКЛ-ге шиткен, Тыва АССР-ниң ДС президиумунуң доктаалын ёзугаар 66 ч. апрель 1-де шиткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң болуушкуну чок болганындан херекти соксаткан.

395 **Монгуш Пюрбю Аражы** Чаа-Хөлдүң Ак-Туругга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАО-нуң область суду 50 ч. март 29-та 1 кезээниң 58-10, 1 кезээниң 59-7 чүүлдери-биле 10 чылга хосталгазын казып шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 89 ч. декабрь 20-де доктаалы-биле агарткан.

224 **Монгуш Танчыр-оол Найдынмай** Улуг-Хемниң Көк-Чыраага 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 6 чылга ЭКЛ-ге шиткен.

185. **Монгуш Чамбал-Хаа Номчугаш** Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Чадаана сумузунга чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 43 ч. сентябрь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле 20 чылга ЭКЛ-ге шиткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 63 ч. сентябрь 28-те болуушкунунуң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкини чок болганындан шиткелди күш чок болдурган, агарткан.

185. **Монгуш Содунам Шокар-Млайыды** Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 43 ч. сентябрь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле 10 чылга ЭКЛ-ге шиткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 63 ч. сентябрь 28-те болуушкунунуң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкини чок болганындан шиткелди күш чок болдурган, агарткан.

238. **Монгуш Шойдан Тензин-Хелин** Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Шемиге чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. март 11-де ТАР-ның ЭД-ниң 10, 11, 12, 13, чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шиткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 66 ч. апрель 25-те шиткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан, агарткан.

94. **Монгуш Байыр-оол Ойдуп** Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге 1896 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Өвүрнүң Солчурга чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР-ның ЭД-ниң 8-10, 13 чүүлдери-биле 5 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң Прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

132 **Монгуш Мукуужук Сенди** Чөөн-Хемчиктиң Баян-Тугайга 1887 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР-ның ЭД-ниң 8/10, 13 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. июнь 10-да түңнели-биле долу агарткан.

94. **Монгуш Байлан Шавыраа** Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге 1889 чылда төрүттүнген, тыва к.э. Өвүрнүң Солчурга чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 35 ч. март 22-де ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 4 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

94 **Монгуш Дам-Сэрээ Шонанай** Өвүрнүң Солчурга 1887 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 35 ч. март 22-де ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 4 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

94 **Монгуш Биче-оол Ловун-Хөө** Өвүрнүң Солчурга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 35 ч. март 22-де ЭД-ниң 8—10, 13 чүүлдери-биле 1 чылга хосталгазын казып шиткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

94 **Монгуш Бирилей-Хелиң Калзан** Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге 1876 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 35 ч. март 22-де ЭД-ниң 8—10, 13 чүүлдери-биле 2 чылга хосталгазын казып шиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шиткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

23. **Маады Дажы-Дондуп Допсан-Очур** Тес-Хемниң Хөлге 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчикке чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 36 ч. март 17-де ТАР-ның ЭД-ниң 8, 13 чүүлдери-биле 2 чылга хосталгазын казып шиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

126 **Монгуш Кертик-оол Баржаа** 1919 чылда Сүт-Хөлдүң Сүт-Хөл суурунга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла суурунга хуу ажылдыг чораан, Барыын Сибирьниң Шериг округунуң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-зының 58—2 чүүлү-биле 1952 чылдың октябрь 9—21-де 10 чылга хосталгазын казаан, 1953 чылдың ноябрь 2-де ук херекти соксатканындан хосталып үнген.

203 **Маады Күскежик Дактанович** 1906 чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Тарлагта хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1940 чылдың июнь 21-де ЭКЛ-ге 3 чылга шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң 1965 чылдың апрель 20-де хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

447. **Маады Койбужик Овунович** 1892 чылда Бии-Хемге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, ол-ла районга хуу ажылдыг чораан. Тываның область суду ЭД-ниң 58—10, 58—11 чүүлдери-биле 1948 чылдың июнь 3-те ЭКЛ-ге 10 чылга шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң 1989 чылдың январь 25-те хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

447. **Маады Хууракпан** 1905 чылда Бии-Хемниң Тарлагта төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла черинге хуу ажылдыг чораан. Тываның область суду ЭД-ниң 58-10 чүүлү-биле 1948 чылдың июнь 3-те ЭКЛ-ге 10 чылга шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң 1989 чылдың январь 25-те хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

237. **Миков Павел Кузьмич** 1899 чылда Красноярск крайның Каратуз районунга төрүттүнген, орус, к. э. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1943 чылдың март 5-те 5 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

195 **Моол Шокар-Такпай Манзырыкчы** 1887 чылда Моолга төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Чайлаг-Алаакка хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10—13 чүүлү-биле 1940 чылдың январь 3-те боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың февраль 22-де кылган түңнели-биле агарткан

390. **Маркин Степан Артемьевич** 1922 чылда Орлов областың Хотынецк районунга төрүттүнген, орус, ССРЭ-ниң ИХЯ-зының Онза чөвүлели КК-ның 58—10 чүүлү-биле 1949 чылдың декабрь 30-де 8 чыл хосталгазын казаан, Онза чөвүлелдиң 1989 чылдың январь 16-да доктаалы-биле агарткан.

46. **Михайлов Василий Дмитриевич** 1920 чылда Каа-Хемниң Знаменкага төрүттүнген, орус, к. э. Каа-Хемниң Баян-Кол деп черге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 20, 51, 81, 226 чүүлдери-биле 1943 чылдың декабрь 1-де ЭКЛ-ге 10 чылда шиткен. Тываның Айыыл чок чорук эргелелиниң 1945 чылдың декабрь 25-те тургускан доктаалынга үндезилээш агарткан.

268. **Масленников Моисей Семенович** 1905 чылда Кубань областың Армавир хоорайынга төрүттүнген, орус, к. э. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51, 164, чүүлдери-биле 1944 чылдың май 12-де ЭКЛ-ге 5 чылга шиткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың май 3-те агарткан.

80. **Молодых Тимофей Поликарпович** 1896 чылда Бийск округтуң Куяган суурунга төрүттүнген, орус, к. э. Каа-Хемниң Ильинка суурунга хуу ажылдыг чурттап турган. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ЭД-ниң 26—46 чүүлү-биле 1933 чылдың декабрь 18-те чыл хосталгазын казаан. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

12. **Монгуш Эртине Дамбый** 1912 чылда Барыын-Хемчиктиң Эдегейге төрүттүнген, тыва, к. э. Тываның республиканың турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 20—46 чүүлү-биле 1934 чылдың сентябрь 10-да чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

61. **Монгуш Даваа Комбуевич** 1891 чылда Өвүрнүң Саглыга төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла районнуң Ортаа-Халыын деп черге хуу ажылдыг чораан. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-зының бирги кезээниң 58-10 чүүлү 1951 чылдың май 25-те ЭКЛ-ге 10 чылга шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1956 чылдың февраль 10-да хосталган.

190. **Мясягин Георгий Евсеевич** 1871 чылда Петроград губерниязынга төрүттүнген, орус, к. э. Улуг-Хемниң Арысканга хуу ажылдыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1938 чылдың июнь 6-да ЭКЛ-ге 6 чылга шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

144 **Моол Лоссал Сотпа** 1888 чылда Моолга төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 чылдың май 4-те ЭКЛ-ге 8 чылга шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың февраль 25-те кылган түңнели-биле агарткан.

90. **Моол Лопсан-Чымба Кендеп** 1881 чылда Улуг-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. Моңгун-Тайганың Каргыга хуу ажылдыг лама чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 42, 45, 51 чүүлдери-биле 1943 чылдың февраль 1-де 6 чылга шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың март 7-де кылган түңнели-биле агарткан.

186. **Монгуш Маадыр-оол Дүкейжик-Чалаа** 1891 чылда Өвүрнүң Хам-Дытка төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10—13 чүүлү-биле 8 чылга шөлээзин казааш, эт-херенгизин хавырган, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1963 чылдың октябрь 30-де доктаалы-биле ук херекти күш чок болдурган.

186. **Монгуш Ламажап Шырап-Хелин** 1899 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чайлаг-Алаакка төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла черге хуу ажылдыг чурттап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың февраль 14-те ЭКЛ-ге 5 чылга шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1963 чылдың октябрь 30-де доктаалы-биле херекти соксаткан.

213. **Монгуш Кызыл-Баазан Кончап-Чартык** 1878 чылда Улуг-Хемниң Көк-Чыраага төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла черге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 12, 43, 45, 48, 51 чүүлдери-биле 1943 чылдың октябрь 9-та 20 чыл хосталгазын казаан, Тываның область судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар ук херекти 1957 чылдың сентябрь 20-де күш чок болдурган.

260. **Монгуш Серии Самбуу** 1904 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, к. э. Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Тайгага хуу ажылдыг чурттап чораан, ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 13, 15 чүүлдери-биле 1941 чылдың декабрь 29-та ЭКЛ-ге 7 чылга шиткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле ук херекти 1967 чылдың август 10-да күш чок болдурган.

143. **Миронова Любовь Григорьевна** 1930 чылда Таңдының Доора-Хадынга төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда 37 дугаарлыг бажыңга чурттап турган, школачы. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1944 чылдың сентябрь 22-де 5 чылга шөлээлгеге шиткен, РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1957 чылдың февраль 5-те ук херекти күш чок болдурган.

143. **Миронова Агафья Филипповна** 1930 чылда Каа-Хемниң Көк-Хаакка төрүттүнген, орус, к.э. Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда 111 дугаарлыг бажыңга чурттап турган, школачы. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1944 чылдың сентябрь 22-де 5 чылда шөлээлгеге шиткен, РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1957 чылдың февраль 5-те ук херекти күш чок болдурган.

124. **Мамонтов Андрей Агапович** 1903 чылда Бии-Хемниң Туранга төрүттүнген, орус, к. э. Каа-Хемниң Федоровкага хуу ажылдыг турган. Оон хереэн 1931 чылдың июль 16-да дооскан турган-даа болза, ук херекти судка киирбээн турган. ТАССР-ниң прокурорунуң 91 ч. январь 30-де кылган түңнели-биле ук херекти күш чок болдурган.

124. **Малышев Варлам Макеевич** 1871 чылда Красноярск крайның Усинск суурунга төрүттүнген, орус, к. э. Каа-Хемниң Федоровкага хуу ажылдыг чурттап чораан, оон хереэн 1931 чылдың июль 16-да дооскан турган-даа болза, ону судка киирбээн болган. ТАССР-ниң прокурорунуң 1991 чылдың январь 30-де кылган түңнели-биле агарткан.

143. **Миронова Антонина Андреевна** 1910 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайда Дружба кудумчузунуң 97 дугаарлыг бажыңынга чурттап турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1944 чылдың сентябрь 22-де 6 чылга хосталгазын казаан, РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1957 чылдың февраль 5-те ук херекти соксаткан.

217. **Монгуш Сотпа-Кешпи Бапыш** 1889 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, к.э. Акка хуу ажылдыг чораан. ИХЯ-ның суд коллегиязы ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 1941 чылдың январь 31-де ЭКЛ-ге 8 чылга шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1965 чылдың ноябрь 26-да агарткан.

171. **Монгуш Намзырай Лопсан** 1911 чылда Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Тайгага төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР Дээди судунуң секретарынга ажылдап турган, ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың октябрь 28-те ЭКЛ-ге 8 чылга шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1963 чылдың январь 9-та херекти соксаткан болгаш ол кижиниң өлгениниң соонда агарткан.

217. **Монгуш Лопсан-Чимит Шокар Чүлдүм** 1888 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 1941 чылдың январь 31-де боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1965 чылдың ноябрь 26-да агарткан.

185. **Монгуш Норбу-Самбуу Бурзуна-Хаа** 1901 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э. ол-ла черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 48, 43, 51 чүүлдери-биле 1943 чылдың сентябрь 9-та боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1963 чылдың сентябрь 28-те агарткан.

199. **Монгуш Севээн-Кешпи Шокар-Чалаа** 1892 чылда Чөөн-Хемчикке төрүттүнген, тыва, к. э. Кызыл районнуң Сесерлигге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың май 4-те боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың январь 15-те агарткан.

94. **Монгуш Хунан-Кара Донгдуп** 1886 чылда Чөөн-Хемчиктиң Эдер-Дагга төрүттүнген, тыва, к. э. Өвүрнүң Дус-Дагга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10, 11, 13, 17, 22, 38, 50 чүүлдери-биле 1939 чылдың октябрь 24-те боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың июнь 10-да агарткан.

77. **Монгуш Данчыржап Дандыр** 1878 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Шемиге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 13, 15-13 чүүлдери-биле 1941 чылдың апрель 28-те боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те агарткан.

480. **Монгуш Чамьян Калгажык** 1907 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 36, 15 чүүлдери-биле 1940 чылдың октябрь 26-да боолап ялалаар деп шиткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың август 2-де агарткан.

273. **Монгуш Аймжы-Чалаа Бадыжык** 1884 чылда Улуг-Хемниң Ийи-Талга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 45, 48 чүүлдери-биле 1943 чылдың сентябрь 3-те боолап ялалаар деп шиткен, шиткелди күүсеткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1968 чылдың сентябрь 20-де агарткан.

139. **Монгуш Делек Дукай-оол** 1907 чылда Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга төрүттүнген, тыва, к. э. Өвүрнүң Саглыга хуу ажылдыг чораан. ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң Онза хуралы 1949 чылдың февраль 19-та 10 чылга шиткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың февраль 22-де агарткан.

244. **Монгуш Бегзиваа Данныр** 1907 чылда Чөөн-Хемчиктиң Бора-Хелге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла районнуң Хөндергейге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 8—28—11 чүүлдери-биле 1938 чылдың июнь 11-де 5 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың январь 15-те агарткан.

251. **Монгуш Коо-Суруң Шоожап** 1885 чылда Моолга төрүттүнген, тыва, к. э. Өвүрнүң Дус-Дагга хуу ажылдыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 12, 42, 51 чүүлдери-биле 1944 чылдың февраль 1-де 10 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың февраль 22-де агарткан.

287. **Монгуш Конгаржык Борбак-оол** 1909 чылда Өвүрнүң Дус-Дагга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның суд коллегиязы ЭД-ниң 8-10 чүүлү-биле 6 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та агарткан.

217. **Монгуш Агбаан Сурлен-Чангы** 1898 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10—13—13 чүүлдери-биле 1941 чылдың январь 31-де 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1965 чылдың ноябрь 26-да агарткан.

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА

Бо чылдың июль 17-де үнген «Шынга» Гимн телевидениеге хамаарыштыр Тывада бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү Каадыр-оол Бегзиниң «Авторлар хүлээп алыр эргизи бе?» деп чүүлүнге ушкажып, далайга дамды дуза болур эрги бе дээш, бодумнуң үнүмнү кадыксап, хууда бодалымны сөглекседим.

Багын сөглээр, бачыт арлыр. Мен хуумда композитор эвес, аялга талазы-биле «омаа-хок», согур мен. Чүгле чүд дизе, Каадыр-оол Бегзиниң эдилгелер киирген шүлүүнүң техниге саналымны кадыксадым. Тодаргайлаарга, ыр сөзүнүң баштайгы куплединиң дөрткү одуруунда: «Кайгамчык бай, беримчелиг Тывам» дээн-дир. Ында бир ажык үн четпес. Ынчангаш «мээн» деп сөстү немээри чугула. Ол-даа шоолуг эвес, эскертинмейн эрттирген, парлалга-өрүлге үезинде корректорларның, редакторларның частырыы боор.

Мээн бодалым-биле алырга, сөөлгү куплеттиң ийиги одуруунда: «Аалда, суурда сылдыстар чыраан» дээн-дир. Кандыг, чүү сылдыстар?! Бодавыже, сайгылгааны чыраан дээр дээн боор. Бир эвес сайгылгааны дептерге, бир үн арта бээр. Ынчангаш сылдыстар дээн-дир деп билдим. Бир эвес ол одуругта сылдыстар деп сөстү хевээр арттырар дээр болза, кавычка иштинге тургу дег.

Ам кол-ла чүве, сөөлгү ол куплеттиң үшкү одуруунда: «Ажы-төлүү өгбелер салгаан» дээн-дир. Өгбелерни дээр болгу дег. Ынчаптарга, бир ажык үн арта бээр. Ынчангаш автор ону ынчаар арттырган. Ынчаар арттырарга, кандай-дыр ийин. Чаа чугаага өөренип чоруур чаштар эвес аан. Черле ынчаш ол одуругга хууда бодум таарзынмайн турарымны чажырбас мен. Чүге дизе, тыва эле баштыг өгбелерни салгавайн чоруурлар бар. Оларны салгазын дээн эки кижизидилгелиг одурут-тур. Ынчалза-даа чамдыктарывыс ажылгашке салдынчак, гажыганывыс дошкун, өгбелерин өттүр салгавааннарывыс бары чажыт эвес. Ол-даа харын ындыг-дыр. Мээң үнүмге каттыжарынче кымны-даа ыдалавайн, албадавайн тур мен. Мээң бо саналымга каттыжа бээрлер бар боор деп идегедим.

Ам түңнел саналым. Бистиң Тыва мал-маган-биле байлак, ан-мени-биле арбын. Ынчалза-даа оларны шуптузун санаары албан эвес-ле харын. Ындыг-даа болза, Тываның кол ажыл-агыйы, экономиказы мал болганда, арбын малын албан көргүзери чугула. Ынчангаш мээн хуумда бодалым мындыг: «Ажы-төлүү өгбелер салгаан» деп одуругну «Арбын малы дагларын каастаан» дизе кандыгыл, эш-өөр, эргим чон!

Мен хуумда ыры сөзү бижиири эң-не берге, эң-не нарын ажыл дээрзин бодумнуң шүлүкчү дуржулгамдан билген мен. Чүге дизе мээн сөзүмге бижээн аялгалар 16 четкен.

Ылангыя төрээн Тывавыстың чоргааралы, сүлде-сүзүү болур, барып-барып, Гимн сөзүн таптыг бижыр кылза эки болгу дег. Чиг болур болза чоннуң сагыжы саарзыкталып арткы дег, ырлаар хөөн чокталы берип болур.

Ыры сөзү хамаанчок, анаа шүлүк безин бижип алыры аажок нарын, берге дээрзин катап чугаалаксадым. Чүге дизе, шүлүктүң одурууйга чангыс сос хамааанчок, чангыс ажык үн арта бээрге, азы дудай бээрге, ол чогаал болбас дээрзин катап сагындырыксадым. Чүге дизе чамдых кижилер аянаштыргашла аъткарарын бодаар, катап-катап, эде кылбас, белениң караар. Ындыгларга чагыг-сүме-даа болгай-ла дээш бо чүүлдү бижидим. Ынчангаш бо Гимн сөзүн бижээн авторга бо бичии сүмемни кадып, ам-даа эде-хере тыртып хоюглаарынга бүгү чедиишкиннни күзедим.

Өөлет ЧИНМИТ.
Тес-Хем район.
Самагалдай суур.

Чылдар болгаш кижилер

АВАНЫҢ ЫНАКШЫЛЫ

Чоокта чаа таныжып алганым хоочун бо башкыны Анна Опакаевна Седип дээр. Эртеен чазын чүве, хоорайның «Детский мир» магазининиң дужунда аъш-чем магазининге бир-ле катап узун оочурга ону бир дугаар душ бооп көргеним ол. Мээн кичээнгейимни бистиң мурнувуста дөрт-беш-ле кижи соонга турган улгады берген кырган-ава херээжен кижи хаара туда берген чүве. Чанында турары кижилер-биле кончуг эптиг «оглум, кызым» деп чугаалажып билирин эскерип турдум. Узун оочурга турары кайы хире шыланчыг ийик, билир-ле болгай бис, ындыг турбуже. Оон сеткилден чымчак хүлүмзүрүү танывазы бо кижиге безин бир янзы сагындырар. Улгады берген ол үгбайны хөй-ле улустуң аразынга сеткилге ынча-ла чүге чоок кылдыр көргенимни сакты хонуп келгеш, авамга дөмейлээнимни чадавас кылдыр бодап каан мен.

Ажылывыс аайы ындыг, каяадаа чедер, кымга-даа ужуражыр. Чугаамның эгезинде Анна Опакаевна Седип деп атты сагындырганым таварылга эвес, магазинге көргеним хоочун ол-дур ийин. Ужуражып, таныжып, мынчаар чугаалажы бээр боор бис деп, шынап-ла, бодаваан-даа мен. Редакцияда ажылым улус өөредилгезиниң айтырыглары-биле холбашкан болгаш, ол талазы-биле чүүлдерни — школа амыдыралын, башкыларның ажыл-ижин, черле ниитизи башкылал ажылын, ол дугайында чугаа чорударынга сонуургалдыг мен, кандыг-даа айтырыг болза, уткуштур баар. Башкылал херээнге төлептиг үлүүн киирген ат-сывы-даа шоолуг дыңналбас, билдиртпес, ак сеткилдиг ажылдап чораан хоочуннар дугайын база чугаалаар болза эки. Ынчангаш Анна Опакаевна-биле ийи дугаар удаа ужуражы бергеним чылдагааны-даа ында.

Кижилер чугаалажып таныжар дээри дег, хоочуннуң эрткен оруунга, башкылал ажылынга, уруглар кижизидилгезинге хамаарыштыр солун чүүлдерни дыңнадым-даа. Чугаалап, төөгүп олурда, көрген болзумарза, айтырыг салып, үзе кириптеринден шуут дидинмес сен, оон-биле кады башкының алыс чурту Хорум-Дагдан эгелээш, ажылдап турганы суурларга. Школаларгадаа четтивис, эш-өөрүнүң дугайында эки сөстерни оон дыңнадым, хууда амыдырал, ажы-төл... черле чүү чок дээр. Херээжен кижиниң харын чеже деп доот айытпас дижир, а ынчаарга, оон амыдырал-чуртталгазы бо хүннерде таптыг-ла мугур чедей-биле саматтыныы турар болганда, ынча чыл иштинде эрткен оруундан амыдыралындан солун чүүлдерни черле чежени төөгүп болурдур?

Чаа-Хөлде, Суг-Аксында, Эрзинде, Чөөн-Хемчикте өөреникчилерни, кады ажылдап, өөренип чораан эш-өөрү Анна Опакаевнаның адын дыңнап каапш, ону танып, ажыл-агыйга, өөредилгээ кады эрттирген чылдарын, үелерин чугаажок сактып келир. Ол бо хүннерде Кызылда эмчи кызы Алазының бажыңында чурттап олурар. Кады, кожа ажылдап чораан эштери, өөреникчилери билир-ле ыйнаан, биеэги-ле сергек, шимченгир, чазык чаңның башкы салбаан, хевээр, оон бүдүжүнде ол эки шынарлар төрүмелиинден деп чүвени эскерип көргеним-биле ынчаар чугаалап олурарым бо. Аваның уругларынга ынакшылы, оларының төлептиг, янзы-бүрү мергежилдиг кижилери бооп өзүп келгенинге чоргаарал, уругларының уруглары, азырап өстүрүп, бүт кырынга тургузуп каан чеди оглу, кызының анаа ынакшылы, кичээнгейи амыдыралга күштү, тура-сорукту берип чоруур. Амыдыралдан элекке чарылган уругларының адазы, эжи авашкыларның ажыл-ижин, амыдыралын, чуртталгага тургустуңун келир доктарларны демниг ажып эртип чоруурун, уругларын бүт кырынга тургузар дээш аваның шыдамыккайын көрбээни хомуданчыг болбайн аан, аваның арын-нүүрү арыг. Чуртталганың оруу арыг тас, дески, каалама болбаан. Чону-биле үнүп-киржип, аралажып чораан, бергелер турзадаа, чүгле уруглары дээш, ону ажып эртип, чааскаанзыраваан, кедээге чурттап чорда, чижээ, мал-маганга сиген-ширбиниш белеткеп алырынга кожа-хелбээ кижилерниң дузазын ап келген. Оон башкылал ажылдаан үези дөртен ажыг чыл-биле санаттынар. Пенсияже үнген сөөлүнде безин, он чыл хире школага ажылдаан. Анна Опакаевнаның бөдүүн төлептиг ажылы «Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы» деп ат-биле үнелеттинген.

Анна Опакаевна каяа хол куруг олурар, уругларының уруглары, ажы-төлүн ажыл-ижинге сагыш-сеткилден деткиир, дузалаар, арга-сүме кадар дээш шаанче чай чок. Алла Кыргысовнаның эмчи болурда, чүгле кезер эмчи болур диген күзели боттанган, ол ам республика онкологиязында ажылдап турар, кезер тыва эмчи. Вадим Кыргысович Седип база эмчи, уруглар эмчизи. Оларының дежурнайлаашкындан келирин манаар, оларының ажылында байдалын беш салаа дег билир, өөрүшкүзүн деңге үлежир, кадыл муңгараар. Эмчилерниң эмнеп турары аарыг кижилеринге хамаарыштыр «Эки болду, авай» деп кээрин ол күзээр. Чеди уругунуң эң бичезэ Марина Кыргысовна — Красноярскиниң пединститудун дооскан, авазының мергежилин салгап, башкы болган кижи ол. А Николай Кыргысович Седип — агроном эртемниг, Владимир хоорайда ажылдап, чурттап чоруур. Лира — уруглар бажыңында ажылдап турар, ооллдары Олег, Игорь — бирээзи тудугжу, өскези харылзаа ажылының талазы-биле специалист. Седиптерниң бо улуг өг-бүлези бо хүннерде авазынга (ол боду улус тараны көк-хевектеп турда төрүттүнген мен деп чугаалаар) оон төрүттүнгени хүнү-биле байыр чедирип турарлар. Черниң чөлээш өннүг, өг баазын, айыран-каас чечектерни ынак авазынга кымны-даа мурнай сунуп чедерлер, эки, чылыг, чымчак сөстер чүгле анаа. А Анна Опакаевна амыдыралының коңчут аныяк чораан үези. Оон уругларынга дыка-ла ырак-сагындырар ол чылдарны, бөгүн-де дег кылдыр ол хүн база сактып келир. Бежен дөрт чыл бурунгаар, ынчан, дөрт класс өөреникчизи турар үезинде, Чөөн-Хемчиктен чадаг чарышка киржир дээш эштери-биле Кызылга кээп чорааның дыка солун чугаалаар. Башкызының чадаг чарышка сонуургалдыы черле таварылга эвес деп чүвени оон өөреникчилери (олар ам улуг кижилер) канчап билир, эскерип чорааны-даа чадавас. Кады маңнажыр эштериниден чыдып каап, озалдап үнзе-даа, олардан чыда калбаан, түңнелиинде, тыва акша-биле шаңнаткан-даа. Ону чугаалап олура, Анна Опакаевна «Ынчанган-на болгай мен, шаңналга чедип аан, меңи та кээргээни ол, та черле мурнап келгеним ол чүве. Маңнаарынга ындазында алыс шору мен, ынчаарда эртип келген боор мен деп бодаар мен» дээш, шаанга-ла кииp каттырар чораан. А чарыштан маңнап үнер командадан чүге чыдып калган деп бодаар силер? Чадаг чарыштың киржикчилери чыскаалдыр турупкан, оон спортчу хеви кады маңнажып үнер эштеринге дөмейлешпес, футболказы, ак-көк сатындан дааразан узун чүвүр сагышка четпес аар кылдыр сагындырган, чанында улустуң чиик, чолдак. «Чүге туруп калдың деп турда-ла, кончуумну, дидимимни көр даан, кызым, таарымча чок хеп кедирип каан-дыр деп ыыткыр чугааланып, спортчу хевимниң хончузун адаанда резинни үзе соп, чолдайты өрү тыртып шаг болган-дыр мен, элдеп-ле чүве. Шаңналга алган акшам-биле торгулар садып алыр болгай мен» деп сактыр.

Маргылдаалааш чедип келирге, башкылары «Эр-хей» деп уткуп алгаш, сонгаар сургуулдаарын анаа сүмелээн. Аалда авазынга Чадаана суу улгатканы-биле ужуражыпдаа четпейн, демги-ле торгу пөстерин авазы кээрге бээр силер деп чагааш, сургуул чедип алыры-биле Даг-Алтайже кады баар эш-өөрү-биле аъттаныпкан. Оон ыңай мынчаар чугаалаар:

— Демир-орукту магадапла ханмас бис. Силерни улус уткуп алыр дээш бистерни сургап-сургап, Абакандан олуртупкан. Ам бодап орарымга, чүгле боттарывыс. «сен, мен-даа» деп орустай албас, дыл билбес улус-тур бис ийин. Хүндүс хөөрежип чораш, чүве тоовас бис, дүн дүшкен, муңгаргайывыс-даа аажок, удааш, оттуп келгеш көөрүвүске, демир-оруувус ам өске угже дедир баштанып алгаш чоруп олурар ышкаш боорга, доктаай бээрге, ам мырыңай харын чанарыңдаа бодап, туралыг-тура чок дүштүвүс. Тыва тоннарлыг илдеңивис аажок. Бир тыва, орус кижи «Тывалар силер бе?» дээрге амырай-ла берген бис. Рабфакка сургуулдап эгелээнивис ол.

Эрткен оруктар, чылдар, сактыышкын — ол — кижиниң амыдыралы, төөгүзү. Тыва оолдар, кыстарның өөредилгезиниң үези Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы чылдары-биле капсырлажы берген болгаш, чанып келгеннер. Өөредилгеге кызымаа-биле чүгле мактадып турганнар. Кады өөренип турган ынчангы өөрүнден арткан-даа улус эвээш деп сагынгаш, кады өөрүнден композитор Р. Кенденбильдя база адады.

Ынчаа үе-черге аныяк ол кижилерниң чүткүлдүүн, эңнайыралдыын хоочун башкы ам чоргаарал-биле чугаалап олурар. Дайын үези берге ол дөртен ийи чылда өөредилгеден дедир чанып келчыда чадагланып, кылаштапдаа чоруп турган черлери бар. «Ынчан эмчи бо кызымны элчип-солчуп, хөлга кедүрбээн кижи бистиң аравыста чок» дээш доктаап, бодалга алзы бээр аразында, ынчангы аныяк аваның шыдамын магададым.

Оон Кызылга каттышкан школа соонда, башкылал ажылынче кирип, арат-чоннуң ажы-төлүн билигге өөредир херекке үлүүн киириштирип эгелээн...

Хөй чылдарда уруглар-биле ажылдаан хоочунун кижизидилгеге хамаарыштыр бодалдарын база дыңнадым. Эге класстарга, сөөлзүредир Чаа-Хөл школазынга интернатка ажылдап турда дуржулгазындан база болгунуң уругларындан дараазында чүүлдү — уругну ол-бо деп үргүлчү-ле оон кырынга хөңнүн калдыр туруп бербес болза эки, харын сагыш-сеткилче кирип чугаалажырының аргаларын дилээр, бүзүрел, ынакшыл херек, ботче харын хаара тыртар дээрзин амыдыралдан чижектерге көргүсту-даа. «Дүрген байдал-биле үнүм бедидип, аттыныпкан болзумза, уруг-биле оон соонда дөмей-ле ниити чугааны тып алыр мен. Бичии кижи — бичии кижиле болгай, оон чүрээн балыглап каары, чуден коргунчуг. Бөгүн-не ол чаш чылдар эртер, эртем-билиглиг, ажылынтыг улуг кижилер апаарлар. Уруг-дарыг-биле черле найыралдыг, эптиг, чоок чоруур болза эки. Ынчан олар сени утпастар, ындыг байдалды көрүп чор мен».

Ону чугаалап, өөреникчилерин сактып, оларның адын адап олурда көөрге, улам-на сергек кылдыр сагындырды, ооллдар, уругларның овур-хевири каракка чуруттунуп, көстүп кээп турганы-даа чадавас. Чаа-Хөлге интернатка башкының бөлүүнге турган оол Кызылда профессионал-техниктиг училищеде өөрени берген болган, бөлүктүң уругларының хар талазы-биле бичези-даа чүве-дир. Оозун чоктап, Анна Опакаевна ырдаа олуруп шыдавайн, анаа ужуражыры-биле ол өөредилге черинге чедип келген. Дем бирээзи оозун көр-сал-ла, маң-биле келгеш, өске кандыг-даа сөс чок, арай чассымзырган, эгенген үн-биле «Мен сээн-биле чанайн» диген. «Оглум-дур» деп тургаш, оон алгаш, суурже кады чанып келгеннер. Ынчангы ол соп ам хоойлу-дүрүм органнарының тускай мергежилдиг ажылдакчызы. Башкызы-биле найыралын үспейн чоруур.

Вера КУУЛАР.

ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИМ

Мен 79 харлыг кырган кижи хенертен ижинге бергедеп аараш, Ак-Довурак хоорайның кезер эмчи салбырынга кестирип эмнеткеш, кадыым экижип, сегидим. Кезер эмчи салбырының эргелекчизи Семён Седипович Кужугет, кезер эмчилер Маадыр Сүрүнович Хомушку, Виктория Чымановна Кужугет олар боттарының билиг-мергежилин билдилиг ажыглап, кончуг нарын кезигни каш шак иштинде кылып келгеш, мээн амы-тынымны алдылар. Кескен соонда ол эмчиге 2 ай хире чыдып, кадыым быжыглап эмнеттим.

Ачы-буяныг эмчилерим мени үш удаа кезип тургаш, кадыым быжыгладылар. Анестезиолог эмчи Людмила Дмитриевна болгаш кезер эмчи салбырының эмчи сестралары аныяк кыстар Урана Анна-оол, Зинаида Салчак, Анна Сарыглар, Ирина Ооржак база санитаркалар эмчиге чыткан аарыг улустарга кончуг сагыш човангыр, ээлдек, чымчак сеткилдиг, боттарының мергежилинге, ажыл-херээнге онза бердингеш кыстар-дыр.

Кижилерниң кадыы дээш дүн-хүн чок, кызымак чуттулдүг ажылдап турар Ак-Довурак хоорайның кезер эмчи салбырының бүгү эмчилеринге, эмчи сестраларынга, санитаркаларга кырган мени ам-даа чырык черге кырынга чурттаар кылдыр ачы-буяның чедиргенинге бүгү сеткил-сагыжым ханызындан улуг-биле өөрүп четтиргеним солун дамчыштыр илередип олур мен.

Ачы-буяныг эмчилеримниң ажыл-ижи бүдүнгүр, амыдырал-чуртталгазы аас-кежиктиг-ле болзун.

Серен КУЖУГЕТ.
Бай-Тайга район, Найырал суур.

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга турас-кааткан КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Август 14

Байырлалдын ажыдыышкынының ёзулалы. Уран чүүлдүн мастерлериниң Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ге тураскааткан концерти — хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта.

Театр шөлүнге фейерверк — 22.00 шакта.

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактарда.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг янзы-бүрү хемчеглер — 10.00 шакта.

Уругларны хоорайның Ленин кудумчузунга аъттарга олуртурун организастаар, чурукка база тырттырып ап болур — 10.00 — 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунуң 12-ги километринде аът чарыштырар черге республиканың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр коллективтериниң киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүң каасталгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктерниң киржилгези-биле аныяктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларының, мөгелерниң, аъттыг кижилерниң парады. Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залының чанында шөлге аныяк көрүкчүлер театрының артистериниң көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныяктар кежээзи. «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

БАЙЫР ЧЕДИРИП ТУР БИС

Бистиң ынак, эргим ававыс Зоя Даваевна Ондар 1992 чылдың август 13-те 60 харлаар. Ававыс, ачавыс дөрт оолду, ийи кысты өстүрүп каан. Кужур ачавыс Чаландай Деспижекович Ондар аараш, 1980 чылда мөчээн. Ававыс ажы-төлүн доруктурар, амыдыралдың делгем оруунче киирер дээш, бүгү кужун харам чокка ажылдап келген. Бистер ам шупту аңгы-аңгы өг-бүлелиг, ажы-төлдүг чурттап чор бис.

Эргим, ынак ававыстың төрүттүнген хүнүнден бээр 60 чылын таварыштыр анаа чүректиң ханызындан изиг байырны чедирбишаан, кан дег быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежиин күзеп тур бис.

Иевистиң төрелдериниң, бүгү ажы-төлүнүң өмүнээзинден оон оглу Алексей ОНДАР.

БҮДҮРҮЛГЕЛЕР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

«ТЫВА КОММЕРЦИЯ ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫН», «КЫЗЫЛТЕХОПТТОРГ», «ТЫВАПРОКАТИНФОРМАВТОСЕРВИС» ФИРМАЛАРНЫ «ТЫВА КОММЕРЦИЯ ХАРЫЛЗАШТЫРЫЛГА КОМПАНИЯЗЫ» ДЭЭР АКЦИОНЕРЛИГ НИИТИЛЕЛ КЫЛДЫР ЭДЕ ТУРГУЗАРЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР СОНУУРГАЛДЫГЛА БҮГҮ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫ 1992 ЧЫЛДЫН СЕНТЯБРЬНЫН 1-ГЕ ЧЕДИР БИСТИН-БИЛЕ САНАЖЫЛГАЛАРНЫ КЫЛЫРЫН ДИЛЕП ТУРАР.

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ БАШТАЙГЫ ХУРАЛЫ 1992 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТУҢ 21-ДЕ КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ КАЛИНИН КУДУМЧУЗУНУҢ № 17 БАЖЫНГА 14 ШАКТА БОЛУР.

АПЫТТЫНГАН ХУУСААНЫҢ СООНДА КАНДЫГ-ДАА НЕГЕЛДЕНИ ХҮЛЭЭП АЛБАС.

УЖУРАЖЫЛГАЖЕ

Кызыл районда республиканың дашкаар хоорайларның өөредилге черлеринде өөренип турар студентилер-биле ужуражылга август 18-те 14 шакта Кызыл райкуускомунуң бажыңынга болур. Аңаа киржип келирде, студент биледин, паспортун ап алыр.

СЕТКИЛГЕ ЧООК-ДАА БОЛЗА

Улусчу чогаадылга бажыңының төвүнге июль 25-те ужуражылга болгаш сактыышкыннарның ретро-концерти болуп эрткен чүве. Анаа 60-70 чылдарның ырлары чаңгыланып, куттулуп турган. Сөөлгү үеде ындыг концерттерни тыва телевидениеге-даа дамчыдып турары эки-дир. Ол кежээге чонга аян тутканнардан ат-сураглыг ыраажылар, композиторлар, культураның алдарлыг ажылдакчылары, хоочуннары дээш, кымнарны чок дээрил. Оларга Солаан Базыр-оол, Вера Норбу, Зоя Идам-Сюрюн, Бегзи Каадыр-оол, Батый Кенеш, Саая Бюрбе, Альберт Танов, Мерген-Херел Монгуш, Григорий Базыр, Маадыр-оол Борбаанды, Анатолий Балчырык дээш, өскелер-даа.

Виктор Тоханың удурткан симфониктиг оркестриниң үделгези-биле дыка хөй ырларның күүселдези болган. Өшкү-Саар Таспаанчыктың күүселдези-биле «Енисейим, Улуг Хемим», «Анай-Хаак» деп ырлар-биле концерт эгелээн. Черле кымны кандыг дээрил, ырлап турар ыраажы бүрүзүнүң үнү бодунуу-биле уян, чараш, тааланчыг, онзагай, дыңнаксанчыг-дыр. Ылангыя өг-бүле, кады төрээн алышкы угбашкылар бадыра бээрге, солун-дур.

Бодунуң чогааткан «Күскү сесерликке» деп ырызын С. Базыр-оол өөнүң иштиК. Монгуш-биле база оларның кызы Лариса «Аземга» деп ырны чараш ырлап күүсеткеннер. Хеймер-оол, Бюрбе Саая алышкылар «Дембилдей», «Дыңнаксаар мен» раазын, бо одуругларның автору ол үеде бичии-даа чораан болза, дыка эки сактып, ол ырны чарашсынып дыңнааныв утпас. Ам бо удаада Вера Ондар база катап ол ырны ырлап үүп кээрге, Бажын-Алаак суур караамга көстүп, чуруттунуп келген.

Мерген-Херел Монгуштуң, Маадыр-оол Борбаандының, Григорий Базырның база Анатолий Балчырактың күүселдезинде боттарының чогаатканы янзы-бүрү ырларны

Чалыы шаавыс ырлары

деп ырларын бедик кедүрлүүшкүннүг, тааланчыг, ырлашканнар. Чангыс ненин оглу, уруглары Малина Мончугуш, Татьяна Доржу, Василий Иргит оларның күүселдези-биле (аялгазы, сөзү В. Иргиттиң) «Дамырак» деп ырның күүселдези чараш болган.

60 чылдарның кайы үезин турганын эки сагынмас-тыр мен. Бажын-Алаак школазының өөреникчизи чораан Вера Ондар «Ал Хемчиим» деп ырны Алдыр чедир ырлап чорда дерттелээ күүсеткени дыка сонуургачыг болган.

60-70 чылдарның ырлары бодунуң хөөнү-биле уян, чараш аялгалары-биле 80-90 чылдарның ырларындан дыка ылгалдыг. Ол ырларның сөстери, аялгазы-даа чүрекке дээп, сагыш-сеткилди доюлдура бээри онзагай. Ук ырларны чүгле культура ажылдакчылары эвес, анаа-даа чоннуң уттпайн ырлажып чоруурy ук ырларга бедик үнелел, шаңнал деп бодаар мен.

Ниитизи-биле 60-70 чылдарның ырларының күүселдези чараш, тааланчыг болган. Ынчалза-даа концерт үезинде сагышка аңчыг, арай эпчок болган чүүлдерни чугаалавайн барып шыдавас мен. Ук ретро-концерттиң чарлааны багай болганы ол ийикле, залда олуруп турар көрүкчүлерниң эвээжи дыка хомуданчыг болган. Таанда-ла канчап, чон 60-70 чылдарның ырларын дыңнаксаваан, кээрүксевээн чоор, элдептиг. Кижи бодаарга, көрүкчүлер зал сыңмас болгу дег. Чамдык аян тудуп турар артистерниң талазындан кеңгүс чараш эвес, ботка-даа, чонга-даа хүндүткел чоктар эскертине бээри эпчок боор чорду.

Ам концерттиң башкарыкчыларынга доктаап көрейн. Оларның белеткели мени болдарымга арай кошкак болган хире. Олар арта ийи кижи. Ол хиреде ук ретро-концертти бзулуг 60-70 чылдарның ужуражылгазы, сактыышкыны кылдыр башкарып шыдаваанңар. Олар бижип алган сөзүглелдеринче-ле углеле көрүп алган оралар. Кажан ыраажы ырны доозупкаш, сценадан оранчок ырай бергенде, чаа мынчап келгеп-биле демей, оларның соонче алгырып, кыйгырып, оларга айтырыглар салып турары дыка чараш эвес. Ыр дооступ турда кайы-бирээзи белеткенип алгаш, туруп келгеш, ыраажыны сценадан ыратпайн, айтырыгны салып, чугааны кылган болза, концерт дыка-ла көрүштүг боор ийик. Культура ажылдакчызы кижи сцена культуразын кончут эки билги дег, а башкарыкчыларда көрүкчүлерниң хөй-аъдын көдүрүп, оттуруптар, сонуургадыптар кандыг-даа солун чүүл көзүлбээн. Черле ынчаш, организас чок концерттер чоннуң хөңнүнге дээп болур, культура ажылдакчылары чамдыкта боттары-ла чонну бодундаа ырады бээри хомуданчыг-дыр. Шак мындыг четпес чүүлдер моон сонгаар катаптавазынга идегеп, ретро-концерттер бзулуг сактыышкын, ужуражылга кылдыр кижилерниң сагыш-сеткилинге артар болзун деп күзээр апаар. Концерттиң төнчүзүнде чоннуң дилээ-биле янзы-бүрү ырларының күүселдезин ырлашкан, киржикчилерге өртектиг баразаннарны белекке сөнээн.

Раиса ОНДАР.
Кызыл хоорай.

ОЛИМПИАДА-92

КОМАНДАНЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Барселона. Россия Федерациязының Барселонада чипгине төлээлел черниниң ажылдакчылары бистиң каттышкан командавыстың спортчуларын хүлээп алган. Ону Олимпиадага шаңнал чедип алган спортчуларга тураскааткан.

Делегейниң Олимпий комитединиң чингине директору Франсуа Каррар оларны чылыы-биле уткуп алган. «Каттышкан команданың Олимпиадага чаалап алган чедиишкиннеринге хамаарыштыр улуг үнелелди илергейлеп тур мен. Каталонияның найысылалында эртип турар бо Олимпиадага киржир дээш улуг бергедээшкиннерни эрткениннерни болгаш команданы чыып тургузарынга үндүрген күжүнерни билип тур мен. Бо хүнге чедир силерде ам ниитизи-биле 84 медальдар бар. Оларның 35-и алдын болгай. Бо чедиишкиннерни улам быжыглаар болгаш уламчылаар апаарынарга бүзүрээр мен» деп, ол чугаазынга айыткан.

(РосИТА — СЧТА).

КИНО

АВГУСТ 11-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозал: «Харли Дэвисон и Мальборо Мэн» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Жидкое небо» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа лама Орус Дөңгүр-ооловичи КУУЛАРНЫҢ мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.
...АГАР САНЫ: «Тыва сопбаан» № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегер — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; чагаа — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41 солун келбейн барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларда, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларда дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 153

республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Хомудалдыг чагаа

ИДЕГЕЛИМ ӨШТҮ

Бис «Мурнавчы» совхозтуң Шуй суурда чурттап, ажылдап турар бис. Чурттап олурар бажыңывыстың септелгезин дээш 3 чыл иштинде билдиришкин киирип келдивис. Мээң өөм ээзи совхозтуң база бир кол черинде электро-каиначылап, багай эвес ажылдап турар кижи. Бажың дээш билдиришкин киирген бис, адывыс безин чок болган, катап база киирген бис.

Дарга солушкан санында билдиришкин киирер ужурлуг бе? Олчаа кайын бүдер боор, оода бажыңывысты септеп берген болза. Бодум учётта турар кижи мен. Бо олурар бажыңывыс шуут октаттынган деп болур, ону бодувус септеп олуруп алган бис. Чон-даа билир. Шөлүн санап көөр-даа болза, биске чедишпес. Кудээ, келин-даа кижи кээр болза, удуп чыттырар чер тывылбас деп болур.

Кожуунуң профком даргазынга 1 чыл бурунгаар бижимге ону киирип турган көргүстүм, дарый септээр бажың-дыр, чугаалажыр мен дээш чоруй барган. Мынчага дээр чүү-даа сураг.

Эрткен чылын профком даргазы бодунуң оглунуң бажының септедип берди. Ону кандыг чыл "бурунгаар киирген билдиришкин-биле септедип бергени ол ирги?

Ам бо чылын септелге дээш баарымга бажыңнарны хуужудуптар, бодуңар септээр силер дээн бо-ла. Идегелим шуут өштү. Ам хамык чүвениң өртек-үнези өзүп, бергедей бергенде бистиң шак мындыг байдалга чедирип келгенин бодап келгеш, удуртуп-баштап олурар даргаларның, улус депутаттарының кижилерге сагыш човаашкыны чогуу кайгаар-дыр мен.

Аазаныны үш чыл манаар дээни ышкаш, саазын кырында аазашкыннардан хөннүм калгаш, редакцияже хомудалдыымны бижип олур мен.

Зинаида АРАКЧАА.
Бай-Тайга район.
Шуй суур.

РОССИЯ ЧАЗААНДА

Россия Федерациязының электроэнергетиказында сан-хөө байдалын экижидер дугайында тускай доктаалды Россияның Чазаа 1992 чылдың август 7-де хүлээп алган. Электроэнергияның ажыглаалы дээш төлевирин чогуур хүусаазында бербээн бүдүрүглерге, албан черлеринге, организацияларга хамаарыштыр сагындырыгларны кылыры, экономиктиг хемчеглерни алыры, а төлээр хүусаазын узатканнарны электри-биле хандырарын соксадырын доктаалда айыткан. Бо хемчеглер чурттаалга-коммунал, социал хандырылга, культура-амыдырал ужур-дузалыг бүдүрүглерге, а ол ышкаш чурттакчы чонга хамаарышпас.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 154 (14876) 1992 чылдың август 12, среда

Солунга ат салган шагы 22.30. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Николай Монгуштуң башкарып чоруур техниказы күчүлүг. Оон-биле ол Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң кескен сигенин чүдүрүп, эрткен чылдың эрги силозун оңгардан үндүр дажыглаар. Оон өске-даа кылыр ажылы-ла көвей.

Механизатор Николай Маадыр-оолович маңаа чээрби ажыг чылдарда техника башкарып келген. Кур-Черниң ховуларынга тараа тарыыр дээш, черни шириктелдир чардырып, хөрзүнну хоюглап-даа шаг болган. Ооң тарышкан тараазының дүжүдү чаагай чылдар эрткилээн. Бо чылдың дүжүдү ол ажыл-агыйның шөлдеринде чегей үнген. Кандаашкын, изиг хүннер эрткен. Ынчалза-даа чамдык черлерниң тараазы чүгээр. Николай Монгуш совхозтуң сүт-бараан фермазының чанынга силос салыры-биле мал чемин бо хүннерде ынаар дажыглап турар.

Өземчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Наадымга уткуштур

ХӨЙ КЕЗИИН КЫЛЫП АПКАН

Улуг-Хем районунуң чамдык ажыл-агыйлары ниитиниң малынга чем курлавырлаар талазы-биле багай эвес темпилиг чоруп турар.

Сөөлгү сан-фактылардан алгаш көөрге, бо ажыл «Ийи-Тал» совхозта багай эвес чоруп турар. Белеткээр ужурлуг сигенниң 83 хуузу ында кылдынган. А «Күш-ажылдың хостуу» совхоз бо хүннерге чедир 1410 тонна сигенни кескеш, сарааттап алган. Бо дээрге районда эң дээре көргүзүг болуп турар.

Ажыл-агыйның сиген кезер шөлдери ам-даа хөй. А силос белеткээрин бо совхоз ам элээн шуудадып, ону 6 муң тонна хирени ажаап алган. Ону ында сүт-бараан фермазының чанында улуг оңгарже салган.

Совхозтуң витаминниг сиген далганы белеткээр 5 кижи составтыг звенозу бо хүннерге чедир 26 тонна мал чемин кылып апкан.

Районнуң ажыл-агыйлары кывар-чаар материалдарны камнап алыр дээш сиген кезиилдезинче кижи күжүн база мөөңнеп турар.

СЕПТЕЛГЕНИ ДООСКАН

Ийи-Тал ортумак школазының ажылчыннары болгаш башкылары келир өөредилге чылынга уткуштур белеткелди организастыг шалыпкын чоруткаш, ону бо хүннерде дооскан.

Ук школа бо чылдан эгелеп 11 класска сургуулдарны өөредир болгаш бирги класска өөренир чаштарның даңзызын тургузуп эгелээн. Оларның хөй кезии малчыннар уруглары болуп турар.

Делгер-оол ОЮН.

ХОЖУДАВЫШААН ХЕВЭЭР

Республиканың девискээрлеринге алды-чеди айларда каапнап келгениниң түңнелинде ажыл-агыйлар бо чылын малга сиген белеткеп алырын дыка хожудадып турар.

Кезип алыр 161 муң 751 тонна сигенниң барык 30 хире хуузун бо хүннерде белеткээн. Бо ажыл Тожуда, Бай-Тайгада, Эрзинде болгаш Кызыл районнарда дыка хожудап турары Көдээ ажыл-агый министерствозунуң сан-чурагайлары херечилеп турар.

Районнардан Чаа-Хөл, Өвүр, Улуг-Хем болгаш Мөңгүн-Тайга планының чамдык кезиин тору күүседип алган. Ындыг-даа болза чамдык ажыл-агыйлар сигенни үе-шаанда пресстээр ажылды ам-даа маажым чорудуп турар.

ШКОЛА: шиитпирлээр айтырыглар

ЧУГААДАН — АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ

Бистиң республиканың Улус өөредилге министерствозунуң «1991-2000 чылга чедир улус өөредилгезиниң угланышкыннарын» удуртулга болдургаш, тыва национал школаларның моон соңгаарты хөгжүлдезин чедип алырда, өөредилге программазын эде көрүп, өөреникчилерге хөй-ле билдиммес, амыдыралчы эвес айтырыгларын оон черле уштуру чугула.

Национал школаның өөредир материалдарын ап көөр болза, чүгү, делегей культуразынга хамаарышкан айтырыгларны өөреникчилерге чедимчелиг өөретпишаан, тыва өгбелеривистиң этнопедагогтуг азы этниктиг онзагай чаагай ёзулал-чаңчылдарын бичии чаштарга дамчыдып, кичээлдиң темазынга хамаарыштыр өөредир болза, кончуг таарымчалыг болур.

Алдын-оол Канзайның солунга бижээни «Амыдыралга, чаңчылдарга үндезилээр» деп материалын номчааш, оон-биле, бодалдары-биле чөпшээрежир кижи-дир мен. Айтырыгларны бөлүктеп кааны эки-дир, ынчалза-даа школалар анаа даянгаш, класстар аайы-биле программа кылбас болза, чамдык эге болгаш ортумак класстарга билдинмейн баар айтырыглар тургустунуп келир. Кичээлге башкы кайы айтырыгны канчаар белеткеп алыр ужурлугул, кандыг материалды ажыглаарын, көргүзүг материалы чүү болуру — бо бүгүнү ынак билген турары-биле программа-угланышкын албан херек. Чамдык аныяк башкылар «сүзүк», «чүдүлге», «бурган», «сагыыга», «ыдык» деп билиглерни чедир билбейн баар таварылгалар безин турар. Ынчангаш методиктиг сүмелер, словарь албан херегжеттинип келир.

Мээң бодап турарым-биле алырга, чаагай чаңчылдар, ёзулалдарны класстан дашкаар ажылдарга ажыглаары белен, а кичээлдиң темазынга хамаарыштыр киирерин чамдык башкылар бергедеп турар. Кол сорулга болза, чаагай ёзу-чаңчылдарны кичээлдиң темазынга дүүштүр кииргеш, оон кижизидикчи утка-шынарын чедип алыр болза, өөреникчиниң мөзү-шынарынга, бодал-сагыжынга башкының берген билии уттундурбас артып калыр.

Эге класстарга чаагай чаңчылдарны өөредирде, төрээн суурундан, өг-бүлезинден эгелээри кончуг эптиг. Өг-бүлеге уругларның корум-чуруму, улуг кижилерниң олурар чери, уругларның өг-бүлеге сагыыр дүрүмнери, оларга өг-бүлениң хоруглары — бо бүгүнү 1 класстан эгелеп билиндирзе эки.

Бөлүктээн темаларны эртемнер аайы-биле киирип алырының аргалары бар. Чижээ, астрономияга ай, дүн-хүннүң, чылдың, агаар-бойдус-биле холбашкан (фенологтуг) календарьларны, чылдың үелеринге хамаарышкан улусчу демдектерни өөредип болур. Төөгү, география, краеведение (5 кл.), природоведение (3 кл.) бо эртемнерге төрээн чериниң бойдус байлаан, ан-мениң, төөгү-биле холбашкан черлерни, бөлүүшкүннарны, даглар, хемнер аттарын, тываларның черинге, чуртунга ёзулалдарын, йөрээлдерин өөреникчилерге чедимчелиг дамчыдып болур.

Химия кичээлдеринге улусчу медицинаны өөреникчилерге билиндирип, эм оъттарны бистиң өгбелеривис канчаар ажыглап чораанын айтып болур. Чижээ, сараспан дазылын — бадыгга ажыглаар, ыт-кадын — ижер дээн чижектиг. Мааңа кара-кат, чыжыргана, чодураа, чойган, улуг-оъът, бөрү баары, сыын мыйызы, адыг аспаа дээш, оон-даа өске ажыглаар хөй чүүлдерни айтып болур.

Математика, физика кичээлдеринге шаандакы тыва хемчеглерни узунунуң (карыш, кулаш, сөөм), ишкириниң (улуг аяк, бичии аяк ишти), тереминиң (дуюг каразы чедир майыктан), чениң (шай хайындырым хире, карак чивеш аразында, даңза тааакы тыртым хире) дээш, оон-даа хөй.

Күш-ажыл кичээлдеринге шаанда тыва улустуң күш-ажылдыг бодуун чепсек-херекселдерин таныштырып, ону канчаар ажыглап чорааның тайылбырлап чугаалаза эки. Чижээ, дужак, кижен, озук, далбый, даалгыг, сыдым, хол дээрбези, саваш, ээргиш, оон-даа өске.

Бо бүгүнү сагындырып тура, улусчу башкылаашкынга хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг:

1. Улусчу чаңчылдарны уругларга өөредирде, теманы шын шилип алыр болгаш оон эртем ёзузу-биле үндезилеттингениниң амыдыралга чугулазын барымдаалаар.

2. Дамчыдыр чугаа аайы-биле ёзу барымдаалап эрттирбейн, хоочуннар-биле ужуражылгаларны кылыр.

3. Школа бүрүзүнге музейниң азы булуңнарны кылыр болза эки.

4. Эртемниң, культура албан черлериниң ажылдакчылары-биле быжыг холбаалыг ажылдаар болза таарымчалыг болур.

5. Өөреникчилерге сөс-биле эвес, херек кырында дириг чижектерни, музей экспонаттарын ажыглаза чедимчелиг болур.

Тыва национал школаның концепциязын кылырда, Тыва Республиканың хөй национал уругларының эргелерин хумагалап, оларның негелде-сонуургалдарын, күзелдерин барымдаалаар сонуургалының аайы-биле улусчу үе-шенерлерни киириштирип тургаш, бөлүктеп, чаңгыстап-даа өөредириниң аргаларын, ортумак болгаш дээди өөредилгеже черлериниң национал угланышкынныг болурун чедип алза эки деп бодаар мен. Улусчу педагогиканы амыдыралга херек кырында өөредип, ажыглап турар мурнакчы школалар республикада бары өөрүнчүг.

Бистиң Чөөн-Хемчик кожуунунуң Теве-Хая 10 чыл школазында улусчу педагогиканың шактарын школа компонентизинден алгаш, кичээл чурумунда ону тускайлап, аңгы шак кылдыр киирген бис. Мынчаар киирерге, башкыларның ажылдаарынга хөлчок эптиг. Улусчу педагогиканың кичээлдерин башкылар Ч. Б. Куулар, Ч. Д. Шилова, И. К. Сат, К. С. Ондар, А. С. Доңгак, Л. Д. Доңгак солун, бедик деңнелге эрттирип турар. Школада класс аайы-биле программаны тургускаш, бүдүн чылдың хүн аайы-биле улуг планны тургускан бис. Башкылар методиктиг каттыжышкын аайы-биле улусчу педагогиканың тускай семинарын бо чылын кылып эгелээрлер. Эге класстардан эгелээш, уругларга национал танцының клазын специалист башкы Антонина Калчан-Намаевна Куулар билдилии-биле удуртуп, дыка хөй танцыларны өөредип, боду тургузуп-даа турар.

Ынчангаш ажык чугаадан ажыл-херекче дидими-биле кирери, башкылар коллективиниң мурнунда кол сорулга болуп турар.

Лина САТ.
Теве-Хая ортумак школазының директору.

ЧҮГЕ «ЧЕРНИ КЫМГА САДАРЫЛ?» ДЕП АДААН МЕН

Эрткен чылдың октябрь айда Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязының ажылынга депутаттар черни хуу өнчүге сатпас дээш бадылаан. Оон аңгыда Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин бо чылдың апрель 3-те «Шын» солунга долузу-биле парлаан. Ында ушку бөлүктүң чедиги эгезиниң 58-ки чүүлүнүң бирги кезээнде бижээни болза: «Чер, чер иштиниң байлактары, суглар, атмосфера агаары, дириг амытаннар болгаш үнүш аймаа, бойдустуң өске-даа объектилерни чогуур девискээрде чурттап турар улустарның байлаа болур болгаш ол улустарның эргежиктарынга каража чедирер кылдыр ажыглап болбас». Ындыг турбуже-ле, черни садар, сатпазының (хуужударының аан дээрге дөмей-ле) дугайында чугаа ам-даа үзе шиитпирлеттинмээн. Ынчангаш черивистиң салым-хуузу силер-биле бир дөмей мени дүвүредип чоруур. Чогум-на ынчангаш чер дугайында чугааже хөй кижиниң хаара тударты-биле ол чүүлүмнү «Черни кымга садарыл?» деп чидиг эге-биле июль 9-та «Шынга» парладып, улуг «оттуг» бодумче ажыткан ужурум ол. Бир эвес мен катап-ла база черни сатпас, ол бистиң шаандан тура чурттап чораан черивис, чемгерикчивис, адаөгбелеривис ону садып-даа чорбаан, ону хумагалаар сугсуг дээш бижип бадыргаш, ол-ла хевээр шупту чүве эки боол төнер кылдыр бижип каан турган болзумза, чүвениң шыны херек, чер дугайында улуг чугаа үнмес турган ийик. Ол кажан чер дугайында чугааны чаңгыс дептен бичии өскертиптерге, (эгезин безин) чон кайы хире идепкейлиг-биле киржип бергенин эскерген боор силер. Мээң чүүлүм үнген соонда чаңгыс ай (!) безин иштинде чер дугайында чугаага элээн каш авторлар киржип каапты: журналист Михаил Дуюнгар, бижикчилер Михаил Дамчай, Янчат Бүрбү, Доңгак Шактар, Самбуу Куулар, Шойдар Дүвендей болгаш өскелер-даа.

Үстүнде бижээн болгай мен. Ол материалды чырыкче үндүрген кол-ла сорулгам — чер дугайында чугааже хөй кижини киириштирери. Шак мындыг эге-биле эгелеп, бодалды бир өске талаже киирип көрүм шын болган-дыр деп санаар-дыр мен. Оон башка бижикчилер ол хире кедүрлүүшкүннүг бо чугаага киришпес турганнар ийик.

Бис амдыызында Россия Федерациязында бактаап турар болганывыста, оон хоойлуларынга шуут чагыртпайн баар эргевис чок болгай. А Россияда черни садарын, хуу өнчүнү чөпшээреп каан. Айтырыг болза, Россия Федерациязының составынга турбушаан, чамдык хоойлуларны бистиң республиканың байдалынга таарыжыр кылдыр тургузарын канчап чедип алыр? Ынчаар херек, мынчаптар херек деп дорт-ла барып үзе бербейн, арга ажыглап дээрим ол-дур ийин. Хамык-ла маргыжып турарывыс айтырыгларывыстың кол-ла «чажыттары» ында чыдып турар болгай. Ынчангаш ол чугааже чонну хөйү-биле эвилелдээр дээш «Черни кымга садарыл?» деп чүүлдү бижий берген ужурум-даа ында. (Чүгле мээң борбак бажымдан үнүп кээп дужуп турар айтырыг-дыр деп бодай бербейн көрүңер). Хоойлуларны Дээди Совет депутаттарывыс хүлээп алыр болгай. Олар бистиң идегээн соңгуп алган төлээлеривис. Бистиң үнүвүс оларга ам-даа ыткыр кылдыр дыңналып дээш күжүвүстү үндүрер ужурлуг бис.

Черни садар, садып-даа алыр дивээн мен. Чүгле төрээн черивис дугайында ажыктыг чугааже, ону камгалап алырынче чонну хөй үнүн киириштирер сорулга-биле «Черни кымга садарыл?» деп ажык аттыг чүүлүмнү бижээн ужурум ында. Ынчангаш чер дугайында чугааже хөй чонну эвилелдээр дээн кол-ла сорулгамның эгези күүсеттинип тур деп бодаар кижи-дир мен.

Чадамба ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

БОМБЕЙ. Россия Федерациязының Дээди Совединиң даргазы Руслан Хасбулатовтуң Индияга албаның аян чоруу ол чурттуң эң улуг хоорайларының бирээзи Бомбейге доозулган. Индияның парламентизиниң чалааны ёзугаар Россия парламентизиниң делегациязын Дээди Советтиң даргазы баштап чораан.

Россияның парламент делегациязы, Россия Федерациязының Дээди Совединиң даргазы Р. Хасбулатов Индияның президентизи-биле, премьер-министри болгаш индий чазактың хөй министрлери-биле, а ол ышкаш Индия парламентизиниң ийи палаталарының удуртукчулары-биле ужурашкан. Политика, садыг-экономика, эртем-техника талазы-биле ийи чурттарның аразынга кады ажылдажылганы улам-на калбартырының болгаш таныладырының айтырыгларын ол бүгү ужурашкыннарның үезинде чугаалажып көрген.

БЕЛГРАД. Югославияның Эвилел Республиказының президентизи Добрица Чосич Россияның Дээди Совединиң даштыкы политика талазы-биле комитединиң даргазы Евгений Амбарцумовту хүлээп алган. ТАНЮГ агентилелдиң дыңнатканы ёзугаар алырга, Сербияның Эртемнер болгаш уран чүүлдер академиязының чалааны ёзугаар Е. Амбарцумов Югославияга барып чораан. Боснияда болгаш Герцеговинада дайын чорудулгаларын соксадыры база Югославияда чөрүлдээни политиктиг тайбын арга-биле шиитпирлээри-биле холбашкан айтырыгларны беседа үезинде чугаалашкан.

Югославиядан келген сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, Боснияда болгаш Герцеговинада байдал база катап чидигленип берген. Гребине болгаш Горадж хоорайларының чоогунга аткылажышкыннар болган. Хорватия армиязының улуг хемчээлдиг шаар халдаашкыннарын Босния болгаш Герцеговина Республиканың армия корпузунуң дайынчылары эрестиг ойтур шапкан.

ВАШИНГТОН. Хорватияның президентизи Франьо Туджман «Ньюсуик» журналга интервью берген. Боснияда болгаш Герцеговинада хан төгүүшкүннүг мөөңнежиишкинни Югославияның ол республиказының национал болгаш шажын бүдүлге принциви ёзугаар аңгылаарының аргазы-биле соксадырын Хорватияның президентизи саналдаан. Хорватияның удуртукчузунуң бодалын ёзугаар алырга, чөрүлдээни шиитпирлээриниң ийи оруу туруп турар. Бирээде, конфедеративтиг азы кантонал тургузуглуг хамаарышпас күрүне кылдыр Боснияны болгаш Герцеговинаны хевээр арттырар. Ийиде, биргээр чугаалаарга, ийиги аргазы — сербилер чурттап турар районнарны Сербияга каттыштырар, а хорваттар чурттап турар районнарны — Хорватияга каттыштырар.

НЬЮ-ЙОРК. Югославияның чаа премьер-министри Милан Панич Эй-би-си деп америк телекомпанияга интервью берген. «Хорваттарны хоругдаар концлагерьлерни белеткеп тургузар дугайында Сербияның буруу үзелдиг күштерниң чүткүлүн Югославияның президентизи Слободан Милошевич бир эвес деткиир болза, ол боду кара-бажыңга олурар апаар» деп, Милан Панич медеглээн.

БОНН. Эрткен чылын дүшкен Герман Демократтыг Республиканың удуртукчузу турган Эрих Хонеккерниң медеглелин «Вельт ам зонтаг» солун парлаан. Э. Хонеккерге онзаштырып турар буруудадывышкыннар дээш харыысалганы ол боду чааскаан хүлээрин күзевейн турар. «Бир эвес харылаар ужурга таваржы берзимзе, буруудаттырганнарның сандайынга суд чорудулгазының үезинде совет удуртукчуларны (эрткен чылын сандарап дүшкен ССРЭ-ниң удуртукчуларын) база олуртурунга белен мен» деп, Эрих Хонеккер медеглээн.

ПАРИЖ. Боснияга болгаш Герцеговинага дайын интервенциязының идеязын деткиир-деп туржук, харын ону чугаалажып-даа көрген херээ чок деп, Каттышкан Нацияларның Организациязының Югославияда күштериниң командылакчызының оралакчызы генерал Филипп Морийон Францияның «Журналь дю диманш» солунунга берген интервьюзунга медеглээн. Генералдың чугаалааның ёзугаар алырга, КНО-нуң азы Европа ниитилежилгезиниң удуртулгазы-биле Боснияга болгаш Герцеговинага дайын халдаашкынының чорудар планы чогаадып турар кижилер сөөлгү үеде бар апарган. Югославияның ол республиказынга дайын интервенциязын кылыры — хөй муң кижилерниң ханын төгер, амытанның үзер, хоорайларны, суурларны үрегдээр апаар ийик деп, генерал чугаалаан.

ПЕКИН. Эртем шинчилелдерин болгаш техниктиг шенелделер кылыр сорулгалыг чаа спутникти космос делгемынче Кыдат салып үндүрген деп, Синьхуа агентилел дыңнаткан. Кыдаттың соңгу барының девискээринде (Цзюцюаньда) космодромдан спутникти салып үндүрерин боттандырган.

(РосИТА-СЧТА)

НААДЫМ МАРГЫЛДААЛАРЫНЫҢ ШАҢНАЛДАРЫ

Республика найысылалы Кызыл хоорай август 14-те Наадымның аалчыларын уткуп хүлээп алыр.

Наадым байырлалынга көдээниң эң тергиин дээн малчыннарын, механизаторларны, саанчыларны, өске-даа мурнакчыларның адын адап, шаңнап мактаарындан аңгыда, национал спортуң хевирлеринге улуг маргылдаалар болур дээрзи чугаажок. Оларның эң массалыг хевирлериниң бирээзи — аът чарыжы 25 километр дистанцияга эртер. Аңаа Тес-Хемниң, Эрзин-Хемниң, Таңдының, Бии-Хемниң, Кызыл районунуң болгаш өске-даа черлерниң шилиндек аъттары аңгы-аңгы хевирлерге чаржыр.

Ол хүн Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга ча адарының талазы-биле республиканың бирги чери дээш ажык маргылдаага чүгле Тываның эвес, харын Россияның шылыраак дээн мастерлери Елена Тутатчикова, Шолбан Дажы болгаш оон-даа өскелер келир.

Наадымның эң сонуургаттыг кезээниң бирээзи — 128 мөгениң хүрежи «Хүреш» стадионга эртер. Аңаа республиканың каш дакпыр чемпионнары, чаа өзүп орар талантылыг мөгелер киржир. Бирги черни чаалап алган мөгеге кожуглуг мотоцикл, ийигизинге — өңнүг көргүзер телевизор, үшкү-дөрткү черлер дээш ак-кара өңнүг көргүзер телевизорлар-биле шаңнаар. Сески черге чедир хүрешкен мөгелерге магнитофоннарны тыпсыр.

Хүрештен аңгыда спортуң өске-даа хевирлеринге маргылдаалар болур, шуптузу шаңналдарлыг.

• • •

Сесерлигниң шынаалары сиген шугланыпкан сеглеңнелбен көстүп чыдар. Хемнер кыдыында үнген сиген дагай. Малчыннар ону чүгле тракторлар-биле кезип ап турар. Дотпаа Салчак, Күдерек Салчак, Виктор Монгуш болгаш оон өске-даа хойжулар аалдарының бригадалары уттуунмас үнген мал чемин кезип, ажаап ап эгелээн.

Күдерек Салчак болгаш оон өске-даа кадарчыларның чаъдымызы ол шыктардан алдан-чеден тонныны кезип, сарааттааннар.

Аныяк хойжу Неля Салчак кескен сигенни хөпээннеп тур. Бо малчыннарның баштыңы Виктор Монгуш келеп дыштанып алгаш, база бир хөпээнни тургузуптар дээш шынааже чоруптулар.

Аъттар мунган оолдар дезиржидип келди. Алдыы аалдың оолдары ада-иезиниң кескен сигенниң хөпээннерин салгаш, бичии база дыштанып ап чоруурлары ...

Охемчик ОНДАР.

• • •

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

Чайгы чурумалдар

ЧАА ӨГНҮ ДААРАП БЕРГЕН

Малга ажылдаар дээннерге, ылангыя аныяк-өскенге, чаа өгнү даарап бээри Эрзинниң «Чаа орукта» эки чаңчыл апарган. Оон-биле чергелештир өгленишкен уруглары чаа өгну даарап берип турар төрелдер, ада-иелер база бар. Бо чайын чаа июньда чүве. Эрзинниң Бай-Дагда мал шупалыг «шапкынчылар» Белдир-Арыг суурдан өг даараар улус чыып ап чоразын көрдүм. Шынап-ла, суббота, воскресенье тавырыштыр элээн каш кижини алгаш бардылар. Чинге-Адыр дээр көктүг-шыктыг чаагай чайлагга, ол чер чурттуг хоочуннарының бирээзи Чопуй Балдырның аалынга кезек кижи өгнү даарашканнар. Улуг-ла үүле бүдүргеннер. Хоочун тевежиниң уруунуң оглу Анзор оон соонда чоп болбаанда-ла кудазын ап журген. Келин кысты Кара-Хөлде чайлагдан барып алган, чогум улуг куда Чинге-Адырга эртен дээр. Өгленишкен оол, кыс чаа өгге чурттаарлар, аныяктар малчыннаарлар. Ол-ла болгай, эр-дейлер! Ада-өгбелериниң бүзүреп ажыл-ижин салгап чуртуп тудар дег чаагай үүле кайдал? Ындыг-ла болзунам.

ының арыгы, кодурлаары шаа ол температурадан дыка хамааржыр хире чүве-дир деп кара хөрек-биле угаап ордум. Часкы үеде саргы база хойларны, ылангыя арган-дорганы кедергей таварылгаа чүжүр чиш каар чүве болгай. Ол ак сарыларны изиг суг-биле чүп шаалтарга, боттары төктүп каарын Урана, Алексей суглар чугаалап ордулар.

Ымыраа дээрден башка дыка аянныг черде чайлап орар улус чораан. Биче-Хайыракан даа мырынай өг артыада. Олче уруглары-биле унуп чорааның даг кырында солун чүүлдерин көргенин, ында соок хаттыг болганын аныяк малчын менээ хөөрең берген. Шагда Тестиң Кызыл-Чыраа ол ынчаар «Калинин» колхоз турда, школачы уруглар бистер сиген, шынап-ла, бар шаавыс-биле ажылдап ексей бис. Коңгур изиге чай арызында Теске эштир, элезинге чыдар чүве-ле болгай. Ымыраага шыдашпайн, бир катап арныыска солидол чаапкаш, кежин чиртекинивис база бар болгай.

Оон дугайын орайтай бергенде Урана, Алексей сугнуң аалын таварып эрткеш, Тес унун кузу көвүрүүже чоруп ора сактып чордум. Оон бээр 30-40 чылдар эрткен чүведир ийин. Совхоз директорунуң машиназының чолаачызы Сондуймаа Көк-оол дүвекиайдыцта Тес унун дургаар ол-бо черлерни менээ адап берип чорду. Сиген кезер черлер кызыы апарганы мени хомудатты. Шагда болза бо Кызыл-Чыраага сарааттар дээрге кара биэирт турар чүве болгай. Көрем, черле үешагның эрткени-биле шынаалар-даа арын-шырайын өскертипкен-дир ийин.

Шынап уткан-дыр мен. Далаңдайларның өңнүгле кээрннекке (Ураңаны чедирбит) уруглары, алныиын ните, малчынның ыттары шупту-ву ууту уткуп алды. Даштың коданда бичии моторул ажылдап тургаш, өгде сайгылгаан чырыткан берген. Москвадан дамчыдылганы телевизордан көрүп ордувус.

Далаш кадында-даа болза, ээн шайын Урана кускан, өреме-ле аржызын-даа амзадывыс.

Черле идегел бар. Элээн кызымак эрес малчыннар-дыр дээрзинге мен база бүзүредим. Удавас малчыннар Наадымга-даа болгай. Ынчангаш бо аныяктарның дугайын саатын бижип бергеним ааза эвес чүве. Биче-Хайыракан дааның баарында чайлап орар бо малчыннар хоюн семиртип, ам-даа оларын сонуурлар. Оларның соруу — келир чылга эки белеткенир. Ажыл-херекке бүдер болза, амдыралга-даа чиик болур, бергелери-даа ажыл эртеринге шоптаразын ээзи болуру чугаажок. Чоруулдар четсин!

Бопуймаа ДИРЧИН

ДАЛАНДАЙЛАРНЫҢ ААЛЫ

Бай-Хөл профилакторийинге молдурга тракторлуг малчыннар келгеш барган. Оларның фамилиязы — Даландай, чогум боттарын Алексей биле Урана дээр чораан. Аныяк малчыннар-дыр ийин. Мен оларның адын июньда «Шынга» үндүрген бир материалымга адагылаан кижи мен. Чадан болуп, херээжен малчын-биле чугаалажыр аргалыг болган мен. (харын-даа ийи удаа).

«Чодураада» малчынкааш ийи чыл ажа берген. «Чаа оруктан» эгелээн улус болду. Малчынап орук ийеп үнген чери база черле хоомай эвес болгаш, ол ажылынга ижиге берген, дуржулганы зээзичелеп чыып ап турар улус деп бүзүреп көрдүм.

Бо чайын олар Биче-Хайыраканың дааның баарында, Тес унунда чайлап турарлар. Ымыраазы вшок чер, ынчалза-даа хойнуң семиртилгезинге дыка таарымчалыг дээр улус болган. Хоюнуң кужу шынак, хүгү база хоомай эвес болган, дааңган хүлээлгезин барык күүседипкен улус деп, бригадаже менээ чугаалап турган чүве. Төл алыры база элээн бедик. Мынчап кээрге «Чодураанын» база бир өзүп орар шыырак малчыннары улус деп билдим.

Урана Серен-ооловна чугаакыр, чазык чаңныг, ажылгыр, кежээ, шынап-ла, эрес малчын деп чүвеге бүзүредим. Хойларын аартпас дээш кызын, чазын каяза иштиниң изаарын дыка таарыштырып турарын ол менээ чугаалап орду. Черле ынчаш хойлар-

СОКСАТСА КАНДЫГЫЛ?

Чадаананың белеткел конторазынга эрткен чылдың август айда мындыг чарлаа көстүп келген. «Белеткел конторазынга аът дужааган кижилер «Москвичниң» оочур чокка садып ап болур». Шеми чурттуг Сергей Кечил-оолович Доңгак эрткен чылын август айда-ла Чадаананың белеткел конторазынга 2 тонна 300 кг аътты дужааган. Материал талазы-биле ол бодунуң дужаан кызагдаткан турган. Өрүшкүүнүң орнунга оон хомудаашкынга таварышкан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң райпланың даргазы Тотиковага бо хүннерге чедир каш-даа катап барадылган. Кызылдан харыы чок дээр. Бо чагааны мээн бижип турарым ам-даа-ла таварылга эвес. Чүге ынчаар чаңгыс ол кижи эвес, хой бижилер маңнап келген. Эккел дээрге бергеш, ээжек дежилгиже кылаштап деп чүве кандыг чалгаа чамышкыны болур-ла дээрзин билир боор силер! Мындыг хевирлиг ужур-чуру-ла чок чорумтарны соксатса кандыгыл?

Шойдар ДУВЕНДЕЙ.
Чөөн-Хемчик район.

МАЛ ООРУ: ОНУ КАНЧААРЫЛ?

БИСТИҢ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКАЗЫНДА КОЛ ЧЕРНИ МАЛ АЖЫЛЫ ЭЭЛЕП ТУРАР ДЭЭРЗИ БИЛДИНГИР. ЫНДЫГ-ДАА БОЛЗА АҢАА КАРАЖА-КОГАРАЛ ЧЕДИРЕР ЧОРУК БАЗА ХӨП.

Чыл санында-ла ортумаа-биле алырга, чүс муң ажыг мал бисте өлүп хораан турар. Чүгле бо чылдың бирги чартыында безин 184 муң шээр мал хораан. Мында харын бойдустуң кай-халавы база салдарлыг-ла. А мал ажылынга оорларның чедирип турар когаралы дыка-ла улуг. Бо сөстерни шынзылдары-биле каш-ла чижектерден киирейн.

1981-1991 чылдарда — он чыл дургузунда барык 42 муң ииэы-бүрү малды оорлаан. Бо дээрге четче эвес сан-тур-дур. Чүге дизе чамдык улус хуузунда малын оорлаткаш, боттары кезек суржуп сураглааш, оон сөксап каар, милицияга-даа демдеглетпес болгулаары чажыт эвес.

Мал оорлаашкыны дээрге бистиң республикада бүрүткелип демдеглеп турар кемнерезиниң 20 хуузу бооп турар. Ындыг болганда оорларның күрүнеге база хамааты́ларга-даа чедирип турар каражазы улуг. Оорларны дилээр дээш чогуур органнар артык чарыгдалдарны үндүрүп, хой үе-шакты чарыгдап турары база билдингир. Оон аңгыда, оорларның улуттаа чедирип турары моральдыг каражазы база черле аажок хөй. Шынап-ла, чамдыкта өг-бүлениң саап кижи олурган чаңгыс-ла инээн, мунар дажыгланып, чаңгыс аъдын оор апаарга, ол улустуң сагыш-сеткилинге кайы хире аарыл? Болан көрээлинер. Үстүнде адааным мал оорлааркыннының каражазы 6,379,897 (муңнуу өртектер-биле) рубль болган.

Мал оорларының кажарыдерзиниң база кедерээн, олар техниканы дыка ажыглап турар апарган. Ындыг болган-да, оон истеп тывары база берге. Ол-бо районнарда оорлар аразында харылзаалыг, өскээр чугаалаарга, малды өттүржүптер, а чериин байдалын эки билбес кижи оор кылыры база берге болгай. Ынчангаш дугуржулга өзүгаар, чижээ, Сүт-Хөл чурттуг кижи ол черден малды оорлааш, Барыын-Хемчикче, Бай-Тайгаже, Чөөн-Хемчикче, Өвүрже өттүр чоруптуптар болгулаар. Машина-техниканы ажыглап тургаш Чөөн-Хемчиктен оорлаан малды Каа-Хемниң Ильинкадан алгаш чүдүрүп чоруп турары база бар, олар туттурган.

Оон аңгыда кожавыс Моолдаа мал оорлаар чоруу база барын черле мыттаавас арга чок. Ол чурттан мал оорлаары дээрге ийи дакпыр кемнелек үүлгедиг-дир, бир талазында, кызыгаар үрээр, ийиде, оорлаары. Ынчаарга 1992 чылда бистиң республиканың улузундан Моолдан барып мал оорлааны дээш 16 кижи туттуруп шиттиргеи турган болза, эрткен чылын чүгле 2 кижи болган. Мында харын чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдиргени, оон аңгыда чогуур органнарның ап чорудуп турар хемчеглериниң дээштиинде база бар.

Үстүнде оорларның кажарыдерзиниң дугайында чугаалаан болгай мен. 1990 чылда үш оор Моолдан мал эккелгеш, ниит будаары-биле бистиң девискээривиске келгеш, олар чолдан хой сүрүп тургаш, хамык ээзе будап каапканнар. Ынчалза-даа истелге органнарының тывынгыр-сагынгыр чоруунда база оларның эки турачы дузалакчыларының ачызы-биле оларны демей-ле тудуп алган, оорлаан малдарын ээлериниң кызытаардан ыраап алгаш, 80 км ыраккы келгеш, садып турган болганнар.

Эң ылангыя даштыкы чурттан мал оорлаанда кижи чааскаан черле барбас, шынаттыннаc. Ындыг болганда, чамдык оорлар бүдүрээзин болгаш ажык-кончаа бодаар кижилерни кегүдүп апаар болгулаар. Чижээ, Я Монгуш деп кижи төп райондан Сагльга чеде бергеш, Моолдан мал оорлаары-биле Б. Сааяны кегүдүп алган. Ынчалза-даа олар база-ла туттурганнар.

Мал оорлаарының чамдык талаларын мана көргүзерге мындыг: эрткен он чылдың дургузунда мал оорлааны дээш кеземче харыысалгазынга 1813 кижини киирген. Мал оорлааны дээш Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Кызыл, Таңды, Бии-Хем районнарга хөй херектер өттүрган. Оон иштинде инек оорлаар чоруу Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, а чылгы оорлаары Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хемде элээн хөй. Шээр малды оорлаары кожуунда база-ла үстүнде районнарга хамаарышкан.

Сөөлгү беш чылдарда байдалды алырга, улустуң хууда малын оорлаары көвүдээн. Малды хүне дээн хөй оорлап турар. База бир мындыг факт бар: 1980-1985 чылдарда малдың колдуунда 40-50 харлыг улус оорлап турган болза, ам барык 30 хар чедир аныяктар оорланып турар апарган. 1991 чылда мал оорлааны дээш 221 кижини кеземче харыысалгазынга киирген, оон иштинде 92 кижи 30 хар чедир аныяктар, а 87-ни мурнунда шииткедип чораан.

Мал оорлаары дээрге айыыл дыг кем-херек үүлгедии деп санаар апаар. Чүге дизе чамдык оорлап улустуң (колхоз, совхоза малының кадарчылары база хуу-даа улустуң) амы-тынынга чедер, оларны аары-биле кемдедир, чок болза боттары ындыг чоруктарга таваржыр болгулаар. Бо чылдың март айда Хову-Аксындан «КамАЗ»-тыг үш тыва оол ол чоокта бир малчынның коданындан хой оорлап халдааш, бирээзин амы-тынындан чарылган. Ол таварылганы прокуратура сайгарып көргеш, малчын күрүнениң өнчү хөреңгизин камгалаан, ынчангаш бурут чок деп санаан.

Оорлар-биле демиселди күштелдирери-биле бүгү чонның негелдезин аажок шыя, черле туг. Мал оорунуң хевири база эскерлип турар. Эрзинде оорлар чазын инектиң массалыг төрүп турарының үезинде одарже үнген инектерни хайгаарап тургаш, төрүптергеле бызаазын безин чылгаттайн, оорлаптар апарган. Моон мурнунда малды оорлап сезонунг турган болза, ам бүдүн чыл дургузунда оорлаар апарган.

Мал оорлаар чорук көвүдээринге чамдык хамаатылар хей-ле оорларга мал азырап бергеш канчаар онуу дижирии база таварылга эвес. Шынап-ла, оор кижи дээрге малды бышаалыг, хураганныг, анайлыг-даа дивес, оор ээзе кымыл дээрзин-даа бодавас, мындыг кара сагыштыг бооп шыжажыл. Оон бир айыылдыг чүүлү болза, оорлап тура туттурар дей берже, өске кижиниң амы-тынынга чедери аңаа аңаа чүве. Садыш-даа кара-ла болдур ийин.

Малды оорладып турарының чылдагааны сайгарып көөрге, кол-ла чылдагаан болза, ону ажаар кагактап турарының багайы. Мурнунда районнарга база түс-түс ажыл-агыйларга оор-биле демисежириниң тускай комиссиялары турду, олар сөөлгү үеде ажылын соксаткан. А кедээ ажыл-агый органнары, ылангыя хоорай, суур Советтери, ажыл-агыйларның удуртукчулары малды ниитиниң демдектерлериниң кичээнгей салбастаан, паспорттавастаан, малдың учет-отчёду хоойлуга дүүшпес, аажок кошкак. Ол талазы-биле шуут дорт харыылаар зоотехниктер, бухгалтерлер бистиң колхоз, совхозтарывыста бар-ла болгай.

Малдың бичии уругларга кадарттыр азы ээн салыптар, «чалаптар» таварылгалар каъы-даа ажыл-агыйда бар. Малды үргүлчү кадарып, ээлежип хайгаарап турар болза, ону оорлар белен-не карак-ажыттап шыдавас деп чүве билдингир.

Оор-биле демиселде база бир четпес чүүл болза, чогуур органнарже дыннадыгны, хомудалдарны киирип каарга, ону өй-шаанда истевес, кандыг-бир чылдагаан-наш турун бээринде база бар. Мана мындыг чижектерни киирейн: «Эрбек» совхозтуң дирекциязы 1988 чылдала 100 хой дудаан дугайында материалды республиканың ИХМ-инге киирип каан, оон түңнели билдиммейн турар. Ол ышкаш 1989 чылда Тожу районундан чылгычылар Н. Шаннаамай, К. Шоодургай, А. Кол, Т. Матриң, А. Күскелиг, С. Ак олар 47-ден 110 чедир чылгыны чидирген дугайында район прокуратуразынга материалды киирген, а ону районнуң милиция кылдыы мынчага чедир шыгжап алган чыдар-дыр. Мындыг чижектерни ам-даа хөйнү киирип болур.

Оор-биле демиселди күштелдирер дээш шиңгыы хемчеглерни ап турар колхоз, совхозтар, кедээ Советтер база милиция, суд, прокуратура-даа ажылдакчылары бисте бар. Сүт-Хөл районда Бора-Тайга кедээ Советиниң даргазы Дагбыш Назын-оолович Ондар оорлар-биле демисежир комиссияны бодуу удуртуп, башкарып турар. Олар хүнс бедии дежурныйлаар, кайы-бир аалдан мал кылыркетле, шалыпкын өзү-биле истеп дыннап, оруктарга арттарга таныыылдап турупттар, ынчангаш оорларны ыңмыктырбас. Өвүр, Эрзин, Тес-Хем районнарда кедээ ажыл-агый ажылдакчылары кызыгаарлар-биле кады бөлүктерни тургузкаш база-ла дежурныйлап турар апарган.

Бистиң республикага мал оорлаашкынының болурбас, ол буржар бак чорук-биле демиселди күштелдирер дизе чүү канчаарыл? Хамыктың мурнунда чогуур комиссияларның ажылын катап күштелдирер, Мыйыстыг бода малдың база чылгыны шуптузун паспорттаар, бүгү малдың учёт-отчёдун шын тургузар. Мал санаашкынының талазы-биле комиссияларның составынга депутаттарны, милиция ажылдакчыларын база киирер, чүгле совхозтуң азы колхозтуң улузун эвес аан. Малды оор алган таварылгада ол дугайын совхозтарның, колхозтарның удуртукчулары, специалистери, Советтер ажылдакчылары дораан-на милицияга дыннадыр болгаш, ону истеп тывар талазы-биле хемчеглерни кады ап чорудар. Белеткел органнары мал хүлээп алырда, ыяап-ла документизин көрген, кыйаан турар ужурлуг.

Амгы үеде садыг-саарылга үезинде акша-хөреңгиниң эзээжээни-биле холбаштыр колхозтарга, совхозтарга милицияның участок төлээзлерин тудары берге апарган. Ынчангаш Бии-Хемде «Хадын» совхозтуң улегери-биле колдективтиң кежигүннеринден тускай бөлүктү тургузкаш, чүгле оорлар-биле эвес, харын ол демечкээрге корум-чурум үрээри-биле шиңгыы демиселди чорудар.

Кем-херек үүлгедиинниң талазы-биле бүрүнсүттүпларны тып илередири, оларга кеземче хүлээдиин негелделерге амдаа дүүшпейн турарының бир чылдагааны болза, кеземче херээн истээр ажылдакчыларның эвээш бооп турары.

Оорлар-биле демиселге хоойлу-чурум органнарының ажылдакчыларының билии, мергежили, дуржулгазы база улуг дээлдыг болуру билдингир. Оон-биле чергелештир бо органнарның чамдык ажылдакчылары оорларны истеп, суреп, оларны илередип талазы-биле чылыш чок чоруун база-ла көргүзүп турар. Оон ылаңгыя оорлар кезевес, карыы катап-ла мал оорлап эгелээн таварылгалар бар.

Бистиң комитеттиң республикада кем-херек үүлгедиини, оон иштинде мал оорлаашкынының амгы байдалын бодуунуң хуралынга чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген. Оорлар-биле демиселди чорударынга амгы хоойлу-дүрүмнүң чиик бооп турарын барымдаалааш, Тыва Республиканың таарыштыр Кеземче хоойлузунуң чамдык чүүлдеринге немелделерни киирип, ол сагындыр кандыгыл дээр дугайында айтышкын Россия Федерациязының Дээди Советинге тургузар деп шиитпирлээн бис.

Николай ОНДАР.
Тыва Республиканың Дээди Советиниң Эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитединиң даргазы.

ЭККЕЛБЕС БОЛЗА... Ынчан эки

Чадаана — Тывада база бир улуг хоорайларның бирээзи. Ынчангаш ону энне корум-чурумнуг хоорай болдурар дээш кижи бүрүзү демисежир ужурлуг. Бистиң Чөөн-Хемчик районуң чурттакчы чонга эки аъш-чем бараанарының орнунга үргүлчү «ыт ишпес ажыг суг» эккелдирип, ону улуг өртек-биле кызып садып алган-на боордур.

Чижээ, апрель, май айларда өтээ аар коньяк, водка, спиртти хүү кижилерден садып алгаш, ону тооредип, ажы-төлдүг кижилерни амдыралын хоозуралып тениткен. Май, апрель айларда саткан арагаларда ацетон, этилдиг спирт холумаа бар болган. Бүдүрүп үндүрген чери орта билдинмес. Ол арагаларны садып алгаш, кижилер хөйү-биле хоранннанган, а харын-даа өлгеннер таварылгалар бар. Ол дугайында № 58 (2222) «Ленинчи орук» солунга бижээн чүве.

Айыылдыг кем-херектерниң унун кээп турар доору, алгыш-кырыштын, мысыкының тыптып бозараар ужуу — арагалаашкын. Бо дугайында радио, телевидениеге чугаалап, солуннарга бижип турар болгай. Арагалаашкынны теглээр дугайында доктаал-шиитпирлер амдызында чок.

Моон мурнунда чылдарда ышкаш, арагаже кижилер база катап-ла дуглүне берген. Чүге дизе чон ортузунда пропаганда ажылы чок. Моон-биле чергелештир чыдыг чашпан тыртар, химиктиг бүдүмелдер чыттаар улустар база-ла бүдүү улуг ниптереде ап, өскүп орар. Чүге дизе ол бүгүбиле демисел суларап. Кижи бүрүзү дүмчүүн болдар болу берген. Июнь биле июль айларда эндере көстүп келген арагаларның түңнелинде чүнү чедип алган бис?

Өске кем-херектерни санаваска аът-сыыын-даа алдаш канчаар, солуннарга чарлаан чүве болганда аан, бир башкы кижиниң Чадаанага бир хуңнаан боолап өлүрду. Ынчангаш мээн саналым болза, район иштинге арагалаашкынга удур кижи бүрүзү демисежир болза, корум-чурумувус экижир ужурлуг.

Араганың кижиге черле хереэ чок. Чөөн-Хемчик кожуунче ону эккелбес болза эки. Бистиң районнуң улуг-биче кижилери, чону дыштыг чурттаксаа тур бис. Хоорайга арага сатпайн баарга, дыштыг апаар-дыр. Дүнелерде безин кудумчуларга кылаштаары коргунчуг эвес болур чорду.

Дувендей ШОЙДАР
Чадаана хоорай.

Хууда бодал

ТААРЗЫНМАЙН ЧОР МЕН

Ам алдан тос харлап тур мен. Мынча назыда амгы бо үе дег мындыг амыдырал көрбээн мен.

Янзы-бүрү үстер, чигир, муң чемнээр айнаа чок-даа болза, мен бичимде тываларның тодуг-догаа, аъттың чаглының чиш, аъттың эзиниң муңун сүдү-биле янзы-бүрү чемнер: чөкпек-чээрей ааржы, курут, өреме, саржаг, калык-бышттак кыдыр чип, малдың ап менин кежи-биле идик-хевин даарап кедип, бойдузунуң байлааа ай-хемчээлдин-биле ботта рынга херегден чорааннар.

Дайынның кадыг-берге үезинде-даа шай, тааны өске-даа бараанар ховар турда, ынчан тыва чон колдуу өзү ажыл-агыйлыг, малдыг, тораалыг болгаш амгы дег берге амыдыралды көрбээн ден болур. Бистиң

Шуй сумузунга 1949 чылга чедир МЧАЭ. ЧАЭ-даа турбаан. Чүгле 1949 чылдың апрельде колхоз тургустунуп эгелээн болгаш 1951 чылда сумунуң чону колдуу ол үеде хуу ажылдыг кижилерге хөй аът, тараа планын күрүнеге садар кылдыр онаап келгени-биле, албадап кылдыртканы-биле колхозка бүрүн киргеш.

Башкы кижи болганымда мени колхоз кежигүнүнге хүлээп албазы билдингир. Ол үеде амгы дүшкен партияның Бай-Тайга райком кежигүнү турган болганымда, 1951 чылдың февральда мени: «Хой малын адазынга малдадып алган, башкы коммунист кижи хирезинде малын колхозка салбаан» диртип партийжи кызыл билединге чедип, арнымны кызыды райком пленумунга чула-ла шүгүмчүлээн. Ол үениң партийжи чагырып дүжааар идеологиязынга алзып, бодумнуң корткак, чүве билбезим-биле 1951 чылдың чазынында «Мурнакчы» колхозка 16 баш сарлык, бир бе, үжен хире шээр малды халасна салып бергем мен. Угунда колхозка салган малымның өртээн колхоттан алыр турган мен. Мээн ол малымны үре-салыны ам-даа «Мурнакчы» совхозтуң малында бары магат чок.

Албадаашкын, кызагдаашкынның уржуу-биле бис амы-толумуну өстүрүп, өредип алырынга менээ бергелер тургузаан. Амыдыралынга көрбөөн бергелерни амгы ындык экономиказының үезинде бүгү-ле чүвениң ховартаан, өртектерниң бажым ажыр өскенин ам көрүп чор мен.

Каш чыл иштинде хоочу аарыгдан аарып, үргүлчү эмчи хайгааралында эмнедип чор мен. Аъш-чем, эм айдааның өртээ өзүп, эмниң ховартааны-биле ай-айы, чыл-чылы-биле кадым бакшырап турарын билип чоруур мен.

Бо кара мечи чылы берге болуп тур. Бистиң Бай-Тайга девискээринге бо чылын кар улуг чагган. Март, апрель айлар хаттыг, соок, берге час болганы-биле хөй-ниитиниң, чоннуң хөй-хөй бода, шээр малы арып-доруп, янзы-бүрү аарыглардан өлүп хораан. Ол байдал мени база-ла оюп эртпээн. Ам бодум аарыг, кээм модулгем, бызаам шуут курутканы дарып өлген. Мал-маган-дан куруглап келгеш, ам харын шаанда колхозка халаска берген малымны сактып, совхоз саап ижер инектен берип дузалаан болза деп бодаар-дыр мен.

Бүгү-ле чүвениң сандарап, буурап дүшкени, ховартааны, өртектерниң өскени кедээ суурларда чонну бедереп генедип, далганны кызып демирлеп, картошканы сугга хайындырган, үр-шоор дуван чиирн чигир чок, карашай, кара хлеб чиири берге болган турар.

Пенсия, пособие, шалыңны чылактан шаа-биле өстүрүп турза-даа, өртектерниң өзери дам барган. Акшаның үнези кудулаан, акша эргилдези чок болганы-биле чон ажылдаан акшазын, пенсия, пособиезин ийи-үш-даа айда ап чадап, хлеб садып чиир аккыжаан куруглап турар.

Шаанда эки амыдыралдан эки чүүлдерин чугаалаарга, ам чамдыктарывыс удурланып апарган. «Сээң ол үе-биле деңнээрге, амгы үе өскерилген, кижилерниң угаан, билии улгаткан, кижилерде кандыг-даа мөзү-шынар бар апарган үе-дир, ашак» — дээр апарган. Ол шын-дыр ийин харын.

Ынчалза-даа үе өскерилген, билиивис бедээн дээш шажын-чүдүлгевисти хүндүлээривисти, найыралывысты, биче сеткилдиивисти, эвилең-ээлдээвисти, дузааргаавысты уттуп алыр бис бе?

Амыдырал, үе өскерилгениң дээш-ле, амы-тынывыска четчип, оорланып, үптеп-дээрбедеп, күштеп-чаваржылап, былаап-хунаап, чокшуп-содаалажып, ажылга харымсалга чокталып, төрээн бойдузувус байлаан камнавас бе бис эки бе? Мээн чамдык таарзынмайн чоруур чүүлдерим мындыг: алыр-алыныскан хоптанаан, күш, каража чидирбейн хөйле акшаны, хөреңгини тып алырынче чүткүүр, чамдыктарывыс, ылангыя аныяктар башты сээдеңнедип арагалаар, чыдыг чашпан тыртар, янзы-бүрү чүүлдер тынар апарганы эндептиг.

Экономикавыс, ажылывыс бо хире багай турбуже, дыштаныр, байырлаар хүннеривис көвүдээн-дир. Кызыл өйден чүге-ле коргар апарган бис. Кызар даазы, тугувус-даа чок, оон хараазы-биле пионерлер безин кызыл галстук баглаанмастаан, өөредилгеге сундуу чок апарган.

Пенсионер пенсионер-ле болгай. Ынчалза-даа кадын эки пенсионерлер кандыг-даа ажылды шаа-биле кылып болур болгай. Аарыг-аржык, чүнү-даа кылып шыдавас пенсионерлерге дузалажып, бир янзы көөр болза эки-дир.

Майны САЛЧАК.
Бай-Тайга район.

Мээң бо чагаам солунга парлаттынза, гонорарым солунуң агар саңынче шилчидерин дилеедим.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 148, 149, 151 «Шында»).

217. **Монгуш Агбаан Сүрлен-Чангы** 1898 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13-13 чүүлдери-биле 1941 чылдың январь 31-де 8 чыл хосталгазын казаан, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң доктаалы-биле 1965 чылдың ноябрь 26-да агарткан.

259. **Монгуш Седен-Сот Чулдум** 1895 чылда Барыын-Хемчиктиң Акка төрүттүнген, тыва, к. э. Улуг-Хемниң Хайыраканга хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ суд коллегиязы ЭД-ниң 43, 56, 66, 131, 196 чүүлдери-биле 1943 чылдың апрель 29-та боолап ялалаар деп шииткен. ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың март 7-де агарткан.

470. **Моол Чадамба** 1897 чылда МАР-га төрүттүнген, моол, к. э. Улуг-Хемниң Эжимге чурттап чораан. 1947 чылда оон херээ соксаткан.

30. **Моол Талыы Шырап Чамбал** 1900 чылда МАР-га төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Солчурга чурттап чораан. 1939 чылда контрреволюстуг ажыл-чорудулга дээш 8 чыл хосталгазын казыткан (оон херээ архивте чок).

128. **Манин Евгений Иванович** 1902 чылда төрүттүнген, Тандының Элегеске чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 41, 43 чүүлдери-биле 1930 чылдың август 30-де хөреңгизин хавырбышаан, боолап ялалаар деп шииткен.

386. **Медведев Никита Сергеевич** 1913 чылда Каа-Хемниң Грязнухага төрүттүнген, орус, к. э. тараачын ажыл-агыйлыг чурттап чораан. ИХЯ-ның суд коллегиязы ЭД-ниң бирги кезээниң 20-46 чүүлү-биле 1933 чылдың декабрь 18-те бир чыл 6 ай хосталгазын казаан.

143. **Межова Эра Григорьевна** 1931 чылда Кызылга төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда 101 дугаар бажыңга чурттап турган, школачы. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 194 чүүлү-биле 1944 чылдың сентябрь 22-де бир чыл хосталгазын казаан, ол херекти күш чок болдурган болгаш бурууладырып турган кижини хостаан.

122. **Милюхин Антон Абрамович** 1863 чылда Пермь губерниязының Соликамск уездизинге төрүттүнген, орус, к. э. Кызылдың Баян-Колга хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1935 чылдың ноябрь 27-де 5 чыл хосталгазын казаан, ТАР-ның ДС-тиң президиумунуң шиитпири-биле 1936 чылдың январь 8-те шииткелдиң хуусаазын 2 чыл кызырган.

75. **Михайлов Вавил Федорович** 1908 чылда Усинск районга төрүттүнген, орус, к. э. Бии-Хемниң Азаатке чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 1930 чылдың июль 28-те 8 чыл хосталгазын казаан.

75. **Михайлов Григорий Федорович** 1914 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Бии-Хемниң Тарлагга чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 1930 чылдың август 7-де 2 чыл хосталгазын казаан.

75. **Михайлов Георгий Матвеевич** 1912 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Бии-Хемниң Тарлагга чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 1930 чылдың август 7-де 4 чыл хосталгазын казаан.

50. **Миков Терентий Иванович**, Красноярск крайның Курагино районунга 1879 чылда төрүттүнген, орус к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 32 ч. августуң 25-те шииткен. Каа-Хем районнуң Каа-Хем бажыңга хуу ажылдыг турган.

Матвеев Константин Кириллович, Новгород областың Боровичиге 1894 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Красноярск крайның УМГБ-же истелге кылыры-биле чорутпан. Кызыл № 13 п. х. таныыл.

176. **Максимов Иван Трофимович**, Красноярск крайның Минусинск районнуң Минусинск суурга 1907 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ССРЭ-ниң КАМ-ның онза хуралы шөлүпкен. Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана хоорайынга янзы-бүрү ажыл кылып турган. 49 ч. август 19-та Красноярск крайның КАМ эргелелдиниң айтыышкыны-биле хостаан.

476. **Манзров Иван Ильич**, Алтай крайның Россошь хоорайынга 1903 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАО-нуң область суду 60 ч. ноябрь 16-да РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 3 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайга бухгалтерлеп турган.

80. **Молодых Фома Поликарпович**, Улаган районнуң Усть-Улаганга 1905 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 20-46 чүүлү-биле 1 чыл 6 айга шииткен. Каа-Хем районнуң Ильинка суурунга хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң шиитпири-биле 90 ч. майның 4-те агарткан.

75. **Михайлов Иван Федорович**, шаандакы Минусинск округтуң Белый Ярга 1889 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 30 ч. август 7-де ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле эт-хөреңгизин хавырбышаан, ТАР-дан үндүр шөлүп, 10 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Бии-Хем районнуң Тарлаг суурунга хуу ажылдыг турган.

70. **Михайлов Иван Ильич**, 1871 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 31 ч. июнь 30-де ЭД-ниң 46 чүүлү-биле эт-хөреңгизин хавырбышаан ТАР-дан үндүр шөлүп, 7 чылга хосталгазын казаан.

98. **Мяртей Туганчи Шалчима**, Тожу районнуң Бии-Хем сумузунга 1897 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1933 ч. ТАР-ның ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган.

128. **Мельников Родион Мартемьянович**, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 30 ч. сентябрь 5-те эт-хөреңгизин хавырбышаан, ТАР-дан үндүр шөлүп, 3 чылга хосталгазын казаан. Тараачын ажыл-агыйлыг турган.

128. **Медников Сафон Петрович**, Алтай крайның Воробьевск районунуң Воробьевка суурунга 1891 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 30 ч. сентябрь 5-те эт-хөреңгизин хавырбышаан, ТАР-дан үндүр шөлүп, 5 чылга хосталгазын казаан. Улуг-Хем районнуң «Кызыл Сылдыска» тараачын ажыл-агыйлыг турган.

128. **Медведев Гаврил Михайлович**, Красноярск крайның Усинск районунуң Минусинск округунга 1901 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 30 ч. сентябрь 5-те ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле эт-хөреңгизин хавырбышаан 3 чылга хосталгазын казаан. Танды районнуң Усенка суурунга тараачын ажыл-агыйлыг турган. 1936 чылда ТАР-дан үндүр шөлээн.

91. **Маслов Андрон Савельевич**, Красноярск крайның Усинск районунуң Н—Усинск суурунга 1902 чылда төрүттүнген, орус, к. э. 48 ч. июнь 23-те ТАО-нуң область суду КХ-ниң 17-58-10 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казаан. Каа-Хем районнуң Федоровка суурунга орта ажыл чок турган. РСФСР-ниң ДС-тиң тодарадканың ёзугаар КХ-ниң 15-58-9 чүүлдери-биле көрдүнген херектер бадыткаттынмаан дээш, 58-10 чүүл-биле ЭКЛ-те 10 чылга шииткен.

466. **Маспык-оол Ондар Хүрен-оол**, Улуг-Хем районнуң Хайыракан сумузунга 1895 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Область суду 53 ч. апрель 27-де РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге колхозчу боор ажылдап турган.

317. **Матвеев Александр Константинович**, Вологда областың Великий Устюгка 1908 чылда төрүттүнген, орус, СЭКП, ТАО-нуң область суду 53 ч. октябрь 12-де КК-ниң 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ-биле 8 чылга хосталгазын казаан. Танды районнуң Хову-Аксы суурунга даг экспедициязынга күш-ажыл болгаш шалың инженеринге ажылдап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 55 чылдың декабрь 14-те тодарадканың ёзугаар кеземче хуусаазын 5 чыл чедир кызырган, 1956 чылда шииткелин күш чок болдурган, хостаан.

324. **Мамонтов Яков Евстигнеевич**, Алтай крайның Бийск районунуң Горбуновка суурунга 1890 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАО-нуң область суду 53 ч. апрель 22-де 58-10 чүүлдүң 2-ги кезээ-биле ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен. Танды районнуң Хову-Аксы суурунга чурттап турган. Тыва область судунуң тодарадканың ёзугаар 54 ч. октябрь 9-та аарыг [illegible] хостаан.

66. **Маады Бызып Дельби-Сотнам**, ТАО-нуң Бии-Хем районунуң Хүт сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 49 ч. декабрь 24-те 58-10, 59-7 чүүлдер-биле 10 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге арат-малчын турган.

317. **Монгуш Арбай-оол Белекович**, Сүт-Хөл районнуң Улуг-Алаак сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 52 ч. май 20-де 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ-биле 10 чылга хосталгазын казаан. Сүт-Хөл районнуң Улуг-Алаак суурунга колхозчу турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 55 чылдың сентябрь 30-де тодарадканың ёзугаар кеземче хемчээн 5 чыл чедир кызырган, 55 ч. ноябрь 15-те хостаан.

88. **Монгуш Бин Дембирелович**, Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Тыва область суду 50 ч. февраль 5-те РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлү-биле 25 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 50 ч. май 30-де тодарадканың ёзугаар 58-10 чүүлдүң 2-ги кезээн РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлүнүң 1-ги кезээ кылдыр эрттирип, кеземче херээн ЭКЛ-ге 10 чылга доктааткан.

113. **Монгуш Часыдак Чаш-оолович**, Барыын-Хемчиктиң Шекпээр сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, тыва. ВКП (б) ТАО-нуң область суду 50 ч. август 23-те РСФСР-ниң КК-ның 59-7 чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле 2 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге кедээ Совет даргазынга ажылдап турган.

129. **Монгуш Очур-оол Супаевич**, Чаа-Хөл районнуң Кызыл-Даг сумузунга 1922 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 50 ч. ноябрь 17-де 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ-биле 10 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге чурттап кадаа ажылдавайн турган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң президиумунуң комиссиязының 56 ч. май 10-да № 14 протоколу-биле ону судтааны үндезин чок черге болган деп санааш, хоругдалга турган черинден хостаан.

326. **Монгуш Ламажап Лопсанович**, Барыын-Хемчик районнуң Ак сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Барыын-Хемчик район, Ак суур, «Коммунизмче оруук» колхозтуң кежигүнү турган.

20. **Монгуш Мамын-оол Дамзерис Дажы-Сереевич**, Чөөн-Хемчик районга 1910 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 8-13, 26 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 7 чылга шииткен. Төрээн черинге кедээ ажыл-агыйлыг турган.

172. **Монгуш Чимба Органдекович**, Чөөн-Хемчик районнуң Шеми сумузунга 1905 чылда төрүттүнген тыва, к. э. Чөөн-Хемчик районнуң Шеми суурунга хуу ажыл-агыйлыг турган.

292. **Мазин Григорий Дмитриевич**, Запорожье областың Осипенко хоорайга 1909 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАО-нуң область суду 58-10 чүүл-биле 51 ч. июль 13-те 10 чылга хосталгазын казаан. Нарын алдыы уургайы, слесарь. РСФСР-ниң ДС-тиң 54 ч. март 4-те тодарадканы-биле кеземче хуусаазын 5 чылга чедир кызырган, «Келдерел дугайында» Чарлыкты ёзугаар хостаан.

187. **Монгуш Семис-Чимба**, Чөөн-Хемчик районнуң Шеми суурга 1878 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. 48 ч. апрель 6-да херекти соксаткан. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган.

285. **Монгуш Допчун Салдыкайович** Барыын-Хемчик районнуң Аянгаты сумузунга 1898 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Усинск районнуң сыын совхозунга ажылдап турган.

112. **Монгуш Докпак-оол Дүкежик**, Өвүр районнуң Солчур сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. 55 ч. февраль 3-те херээн соксаткан. Төрээн черинге колхозчу боор ажылдап турган.

297. **Мартажик Куулар Эрептинович**, Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы сумузунга 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. 54 ч. сентябрь 30-де херээн соксаткан.

85. **Маады Хүрен-оол Сурас**, Бии-Хем районнуң Хүт сумузунга 1897 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 49 ч. ноябрь 2-де 58-10, 59-7 чүүлдер-биле 10 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге арат-малчын боор ажылдап турган. Облсудтуң тодарадканы-биле 54 ч. март 7-де аараан дээш хостаан.

401. **Маады Бурана Даазырович**, Бии-Хем районнуң Өөк суурунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 50 ч. февраль 21-де РСФСР-ниң КК-ниң 58-10, 59-7 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Төрээн черинге бызаанчылап турган.

170. **Моол Шырап-Соржу (Сарыг-Кешпи)** Улуг-Хем районнуң Чааты сумузунга төрүттүнген, моол, к. э. 1939 чылда 8 чылга хосталгазын казыдыр шииттирген. Төрээн черинге чурттап турган.

94. **Монгуш Машпак-оол Шырап**, Чөөн-Хемчик районнуң Чайлыг-Алаак сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 7 чылга хосталгазын казаан. Өвүр районнуң Солчур сумузунга хуу ажылдыг турган.

128. **Мосягин Федор Егорович** Ленинград, Торск хоорайга 1905 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 30 ч. сентябрь 5-те ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле эт-хөреңгизин хавырбышаан, ТАР-дан үндүр шөлүүр, 5 чылга хосталгазын казыыр деп шииткен. Улуг-Хем районнуң Арыскан суурунга хуу ажылдыг турган, орус, к. э.

128. **Минин Евгений Иванович** 1902 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 30 ч. сентябрь 5-те ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле КДХ-ге шииткен. Танды районнуң Элегеске кедээ ажыл-агыйлыг турган.

128. **Макаров Матвей Дорофеевич**, 1884 чылда төрүттүнген орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 30 ч. сентябрь 5-те ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле хөреңгизин хавырбышаан, КДХ-ге шииткен. Улуг-Хем районнуң Кожайга тараачын ажыл-агыйлыг турган.

70. **Макаров Иван Федорович** 1892 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 31 ч. июнь 30-де ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле эт-хөреңгизин хавырбышаан, ТАР-дан үндүр шөлүүр, 4 чылда хосталгазын казыыр кылдыр шииткен. Бии-Хем районнуң Туран хоорайга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 90 ч. декабрь 7-де шииткелди күштүг хевээр арттырааш, агартпас дээн.

71. **Моол (Кыргыс) Бомбуш Солчун-Кочур** МАР-га 1901 чылда төрүттүнген, моол, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 43 ч. июнь 28-те ЭД-ниң 42, 51, 63, 81, 196 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Тере-Хөл районнуң Балыктыг сумузунга чурттап турган.

75. **Михайлов Иван Матвеевич**, 1899 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү ЭД-ниң 41 чүүлү-биле хөреңгизин хавырбышаан, КДХ-ге шииткен, Бии-Хем районнуң Тарлаг суурга хуу ажылдыг турган.

376. **Монгуш Эрзне-Баам Самааран**, 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 19-58-8, 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ, 59-7-ниң 1-ги кезээ-биле 25 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 55 ч. декабрь 17-де тодарадканың ёзугаар 56 ч. январь 7-де хостаан.

126. **Монгуш Очур Соваакыович** Сүт-Хөл районнуң Сүт-Хөл сумузунуң Кара-Чыраа деп черге 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Барыын СибШО-нуң КАМ-ның шериглерниң шериг трибуналы КК-ның 58-9, 58-2 чүүлдери-биле КДХ-те шииткен. Сүт-Хөл районнуң Сүт-Хөл суурунга Киров аттыг колхоз даргазы турган. ТАО талазы-биле УМВД-ниң доктаалының ёзугаар РСФСР-ниң КК-ның 59-7 чүүлү-биле эткен, ССРЭ-ниң ДС-тиң Президиумунуң «Келдерел дугайында» Чарлыгын ёзугаар хостаан.

376. **Монгуш Суруймаа Самаарин** Улуг-Хем районнуң Демир-Суг сумузунга 1907 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 49 ч. октябрь 6-да 19-58-8, 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ, 59-7 чүүлдүң 1-ги кезээ-биле 25 чылга шииткен. Норильск хоорайда лагерьге өлген. РСФСР-ниң ДС-тиң 55 ч. декабрь 17-де тодарадканы-биле 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ бадыткаттынмаан дээш күш чок болдурган, 19-58-8 чүүлдү 73-1 чүүлдүң 2-ги кезээ кылдыр өскерткеш, кеземче херээн 5 чыл кылдыр өскерткен, келдерел ёзугаар судтатпаан кылдыр хостаан.

94. **Монгуш Арык-Кара Доорамчы** Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР ЭД-ниң 8-10, 13 чүүлдери-биле 4 чылга хосталгазын казаан. Өвүр районнуң Солчур сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган.

372. **Монгуш Кызыл-оол Ыйымаан**, Чөөн-Хемчик районнуң Борбак-Тал деп черге 1904 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 46 ч. март 20-де КК-ның 58-14 чүүлү-биле 2 чылга хосталгазын казаан. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган.

94. **Монгуш Санчай-Чагырыкчы**, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 35 ч. март 22-де ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казаан. Өвүр районнуң Солчур сумузунга хуу ажылдыг турган.

94. **Монгуш Хорлуу-Хелин Балдапай**, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР-ның ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган.

166. **Монгуш**, ол-ла кижи Кау-Тин-Ду, ол-ла кижи Тюмен Байыр, Падын-Ху (Кыдат) деп черге 1892 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. декабрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 13, 23, 30 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казаан. Барыын-Хемчик районнуң Саглы сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де шиитпири-биле агарткан.

243. **Монгуш Санчи-Медип, Шокар-Манды**, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. сентябрь 8-те ТАР-ның ЭД-ниң 13, 15 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң 66 ч. май 16-да доктаалының ёзугаар кемниг үүлгедиишкинниң составы чок болган дээш херекти соксаткаш, агарткан.

94. **Монгуш Оссурбай Халыргай**, Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузунга 1886 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 43 ч. сентябрь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 43, 48, 51, чүүлдери-биле 20 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалының ёзугаар 63 ч. сентябрь 28-те кемниг үүлгедиишкинниң составы чок болган дээш херекти соксаткаш, агарткан.

242. **Монгуш Лопсан-Седип** 1879 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Туттургуже чедир хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1965 чылдың май 16-да доктаалы-биле агарткан.

220. **Монгуш Күдерекей Байслан** 1890 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергейге төрүттүнген, тыва, к. э. хоругдаттырар мурнунда хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. ТАР, ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1965 чылдың ноябрь 26-да агарткан.

208. **Монгуш Карма-Сотпа Баткар** 1885 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгатыга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла черге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 28-те 6 чыл хуусаада хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1965 чылдың июнь 28-те агарткан.

224. **Моол Согаа Лопсан** 1890 чылда МАР-га төрүттүнген, моол, к. э., Танды районга хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 28-те 8 чыл хуусаада хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1965 чылда апрель 25-те агарткан.

176. **Моол Чамыян Шоо-Сүрүн** 1888 чылда төрүттүнген, моол, к. э. Танды районга хуу ажыл-агыйлыг чурттап олурган, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1965 чылдың апрель 25-те агарткан.

190. **Масягин Георгий Евсеевич** 1871 чылда Петербург губерниязынга төрүттүнген, орус, к. э. Улуг-Хем кожууннуң Арысканга тараачын ажыл-агыйлыг чурттап олурган, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле буруудаткаш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 чылдың сентябрь 27-де агарткан.

197. **Монгуш Чадамба Дондук** 1897 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгатыга төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү чораан, хоругдаттырган үезинге чедир хуу ажыл-агыйлыг чурттап олурган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42, 35 чүүлдери-биле буруудаткаш, дээди яла-биле — боолап шаажылаар деп 1944 чылдың октябрь 9-та шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Монгуш Семис-оол Мортан-оол** 1895 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хоругдаттырар мурнунда хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42, 35 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казыыр дугайында шииткелди 1944 чылдың октябрь 9-та үндүрген, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 14-те агарткан.

197. **Монгуш Будун Опчула** 1913 чылда Барыын-Хемчик кожууннуң Аянгаты сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42, 35 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Монгуш Байырты-Белек Сарай** 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42, 35 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен. РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Моол Намчыл Шокар-Кечил** 1872 чылда МАР-га төрүттүнген, моол, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 42, 35 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Монгуш Очур Соваакыович** 1916 чылда Сүт-Хөлдүң Сүг-Аксынга төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү турган, колхоз даргалап чораан, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58-10, 58-9 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де судтап, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок болганын барымдаалааш, кеземче херээн 1953 чылдың ноябрь 2-де соксаткан болгаш агарткан.

126. **Монгуш Намчыл Гомбо-Шымырапович** 1917 чылда Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү турган, колхозка ажылдап чораан, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де 25 чылга хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок деп санааш, 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

126. **Монгуш Анай-оол Дулушевич** 1926 чылда төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү, колхозка ажылдап турган, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

126. **Монгуш Дажи Самбыл** 1905 чылда Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү, колхозка ажылдап турган, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

126. **Монгуш Дипн-Кара Манчаа** 1902 чылда Сүт-Хөлдүң Сүг-Аксынга төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү, колхозка ажылдап турган, Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткан болгаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

126. **Монгуш Кертик-оол Баазан** 1919 чылда Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың октябрь 9-21-де 25 чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, херекти 1953 чылдың ноябрь 2-де соксаткан болгаш агарткан.

224. **Марценко Сергей Васильевич** Красноярск крайның Горяче-Ключевск районда Саратовская станицага 1909 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Эрзинниң Нарын алдын уургайынга ажылдап турган. Онза чөвүлел хурал РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 1950 чылдың июль 7-де 10 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

227. **Мижит-оол Михаил Комбуй-оол** 1917 чылда Бай-Тайгага төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана хоорайга башкылап ажылдап турган. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук министерствозунуң Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 «а» чүүлү-биле буруудаткаш, 1948 чылдың июль 19-та 8 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың январь 5-те агарткан.

239. **Монгуш Серенпей Багай-оол** 1895 чылда Сүт-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчик районнуң Теве-Хаяга хуу ажыл-агыйлыг турган, ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң КК-ның 58-1 «а» чүүлү-биле буруудаткаш, 1949 чылдың январь 29-та 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

73. **Монгуш Бачий Шавы** 1890 чылда Улуг-Хем кожууннуң Демир-Сугга төрүттүнген, тыва, к. э. Демир-Сугнуң Мичурин аттыг колхозунга ажылдап турган, Красноярск крайның КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 1952 чылдың июнь 19-та 25 чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казып шииткен, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 чылдың август 3-те агарткан.

73. **Монгуш Насак-Доржу Балчий** 1926 чылда Улуг-Хем кожууннуң Демир-Сугга төрүттүнген, тыва, к. э. Мичурин аттыг колхозка ажылдап турган, Красноярск крайның КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 1952 чылдың июнь 19-та 25 чылда хосталгазын казып шииткен, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 чылдың август 3-те агарткан.

284. **Монгуш Кертик-оол Шожал** 1909 чылда Сүт-Хөлдүң Сүг-Аксынга төрүттүнген, тыва, к. э. Бора-Тайгага хуу ажылдыг чурттап турган. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1940 чылдың июнь 12-де 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та агарткан.

284. **Монгуш Чүльдүм Лама-Шетпакович** 1903 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Дөргүнге төрүттүнген, тыва, к. э. Бора-Тайгага хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1940 чылдың июнь 6-да 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та агарткан.

246. **Монгуш Оруйгу Даа-Лама Серекей** 1879 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талага төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, ол-ла черинге мал ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1939 чылдың март 1-де дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың сентябрь 24-те агарткан.

250. **Монгуш Чара-Көрген Тоолай** 1900 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талага төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың август 8-те 4 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың декабрь 14-те агарткан.

270. **Монгуш Машпак-оол Хабарык** 1914 чылда Өвүрнүң Солчурга төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1942 чылдың июнь 15-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 8 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1968 чылдың сентябрь 20-де агарткан.

240. **Монгуш Сундуй** [illegible] 1899 чылда Чаа-Хөлдүң Ак-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 6 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың май 16-да агарткан.

120. **Найденова Вера Даниловна** 1934 чылда Красноярск крайның Шушенск районунда Дубенское суурга төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайга чурттап, СЭКП хооркомунуң чарылгазынга ажылдап турган, Тыва область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-11 чүүлү-биле буруудаткаш, 1954 чылдың июль 16-да 6 чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, РСФСР-ниң Дээди судунуң 1956 чылдың август 24-те доктаалы-биле херекти соксаткан.

59. **Некрасов Константин Павлович** 1927 чылда Бии-Хем кожууннуң Өөк суурунга төрүттүнген, орус, к. э. колхозчу турган, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комиссариадының ТАО талазы-биле эргелелдиниң 1945 чылдың июнь 30-де тодаргайлааны-биле херекти соксаткан.

146. **Никтин Фадей Варнаньевич** 1914 чылда Каа-Хемниң Даниловка суурунга төрүттүнген, орус, к. э. Сарыг-Сепке кедээ ажыл-агыйлыг турган, ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң КК-ның 58-1 «б» чүүлү-биле буруудаткаш, 1949 чылдың декабрь 17-де 10 чыл хуусаалыг кылдыр хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 1957 чылдың март 22-де тодаргайлаанынга дүүштүр хостаан.

142. **Никифорович Алексей Гаврилович** 1909 чылда Минск областың Студенки суурунга төрүттүнген, белорус, к. э. Танды районнуң Хову-Аксынга чурттап, ажылдап турган, Чөөн Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-1 чүүлү-биле буруудаткаш, 1951 чылдың сентябрь 2-де 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, ССРЭ-ниң Дээди суду 1957 чылдың январь 28-те херекти соксаткан.

73. **Норбу Ховалыг Начын** 1912 чылда Улуг-Хем районнуң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, Красноярск крайның КАМ шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 19-59-8, 19-58-9, 58-10 база 58-11 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда эдип чазаар күш-ажыл лагеринге 1952 чылдың июнь 19-та шииткен, Барыын Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаргайлааны ёзугаар кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, 1960 чылдың июнь 23-те агарткан.

277. **Нүрзат Кыргыс Чакан** 1915 чылда Эрзинниң Качыкка төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10, 11, 13, 26, 18 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1939 чылдың февраль 14-те 8 чылда эдип чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму херекти соксаткан болгаш 1969 чылдың март 21-де шииткелди күш чок болдурган.

291. **Некрасов Василий Антонович** 1885 чылда Хакас автономнуг областың Абакан хоорайынга төрүттүнген, орус, к. э., Каа-Хем районга даараныкчылап ажылдап турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 13, 3-8-18, 29 чүүлдери-биле буруудаткаш, 8 чылда хосталгазын казып, шииткелди 1941 чылдың апрель 13-те үндүрген, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың сентябрь 10-да түңнелинге дүүштүр шииткелди күштүг болдуруп, хевээр арттырган.

280. **Намзырай, ону Сю-Фу** деп база адап турган, 1891 чылда Кыдатка төрүттүнген, кыдат, к. э., Тере-Хөлдүң Каргыга хуу ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың январь 31-де дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1969 чылдың сентябрь 10-да доктаалы-биле шииткелди күш чок болдурган болгаш кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, херээн соксаткан.

РЕДАКЦИЯДАН. ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАНЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ЧОГУУР ЧЕРЛЕРДЕН БЕРГЕН ДОКУМЕНТИЛЕРДЕ ЧАСТЫРЫГЛЫГ БИЖИТТИНГЕН БОЛЗА, ОЛ ДЭЭШ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Интервью

ДОМБУЛАК ООРЖАК: «Кызып ажылдаар бис»

Кызылчылардан база хамааржыр

Кызыл хоорайның чурттакчыларынга боттары картофель тарып өстүрер арганы тургузары-биле «Рассвет» совхозтуң шөлдеринден 330 га суггаттыг черни аңгылап бергенин, ол хемчегни найысылалдың чурттакчылары шаи-биле деткээнин билир бис. Олар анаа картофельди эрткен чазын тараан. Картофель шөлдеринде, черле ынчаш, оон-биле харылзашкан өске-даа ажыл-херектериниң байдалы кандыгыл? Ол дугайында бистиң корреспондентивис Кызыл хоорайның муниципалитет дузалал ажыл-агыйының директору Д. О. ООРЖАКТАН сонуургаан.

— Домбулак Оолакович, Кызыл хоорайның чурттакчыларының эрткен чазын олурткан картофели кайы хире өзүп турар-дыр? Эки дүжүттү келир күзүн ап шыдаар бе?

— Ол дугайында «Шын» солуннуң номчукчуларынга дыңнадырының бетинде мындыг чүүл дугайында чугаалаксай-дыр мен. Хоорайның чурттакчылары боттары картофель дээш, өске-даа ногаа аймаан найысылал чоогунда суггаттыг шөлдерге тарып өстүрер аргалыг болзун дээш ол шөлдү чүгле андарып берген база амгы үеде суггарып турар эвес, а оон-даа улуг хемчеглерни ап чоруткан. Ол ажылды организастыг чорудар дээш Кызыл хоорайның муниципалитет дузалал ажыл-агыйын тургускан. Ооң ажылын үдуртуруң менээ даасхан мындыг чүве. Ажыл-агыйны апрель айда тургускан. Оон бээр үр эвес үе эрткен. Ол үе иштинде дузалал ажыл-агыйын тургузар талазы-биле организастыг ажылды чоруттувус. Янзы-бүрү организастыг ажылдардан аңгыда, «Рассвет» совхозка хамааржып турган 330 га суггаттыг шөлдү шупту-ла инженерлиг дериг-херекселдери-биле кады дузалал ажыл-агыйынга дамчыдып берген. Дериг-херекселдиң ниити өртээ, эрги өртектер-биле алырга, 1 миллион 321 муң рубль. «Фрегат» дээр 7 суггарылга машиналары-биле чоннуң олурткан картофелин 4 оператор ээлчежип, дүн-хүн чок суггарып турар.

Картофельдиң үнүп турары эки. Суггарылганың кандыг чоруп турарын химизация станциязының специалистери кээп хынап турар. Черниң шыгы картофель эки үнеринге четчир деп түннелдерни олар үндүрген. Картофельдиң дүжүдү ону канчаар ажаарындан, оон довураа бедидеринден, бок үнүштерни аштаарындан база хамааржыр болгай. Суггаттыг шөлде картофель олурткан кижилерниң хөй кезии ону багай эвес ажаап турар, ынчалза-даа картофельди олуртуруң олуртуп кааш, көңгүс келбээн кижилер база бар. Бир эвес олар картофельдиң ажаалдазын чорутпас болза, келир күзүн багай дүжүт алыры чугаажок.

«Фрегаттарның» операторлары дыка берге байдалда ажылдап турар. Артык кезектер чедишпес. Ооң кадында картофель олурткан кижилерниң чамдыызы «Фрегаттарга» дээп, суггарылга системазының өйлээшкинин үреп каар-дыр. Ол хамаанчок, «Фрегаттарның» суг чаштырар пистолеттерин оорлап алгаш баар-дырлар. Дачаларга ажыглаар дээш ындыг хевирлиг. Мындыг чоруктуң уржуундан 60 чайын 5-6 машинаны септээр ужурга таварыштывыс. Операторлар үрелген машиналарны удур септээр, шупту «Фрегаттарның» техниктиг хайгааралын, ажаалдазын чорудар дээш чай чок-ла турар. 330 га дээрге аажок улуг шөл-дүр, ынчангаш «Фрегаттан» суг ижип ап келген, анаа сериттениң алыр дээн кижи бүрүзүнүң чүнү канчап турарын туда хайгаараар аргазы чок. Ынчангаш силерниң-биле ужуражылгамны ажыглап алгаш, «Фрегаттарга» дегбезин, оларның кезектерин оорлавазын, черле ынчаш, шөлде дериг-херекселге камныг болурун дилээр-дир мен. Оон канчаар ажылдаарындан картофельдиң дүжүдү хамааржыр болгай.

Кайы «Фрегат» кайы организацияларның картофелин суггарып турарын кижилер билип алзын дээш адрестерни бижээш, аскан бис.

— Ниитизи-биле каш организацияның ажылдакчылары картофель олуртканыл?

— Шупту 115 организация олурткан. Суггаттыг шөлдү алза-даа, анаа картофель олуртурунга кижилерниң хамаарылгазы аңгы-аңгы болган. Сүт комбинады, даараныга фабриказы, фтизиатрия эмнелгези дээш, өске-даа организациялар чагыдып алган шөлүнге картофельди долузу-биле олурткан. Суггаттыг шөл дээрге үнелиг шөл-дүр. Шөлдү эргип, бистиң илереткенивис-биле алырга, 34 га суггаттыг шөл бөгүн ажыглал чок чыдар. Биске ол улуг чидириг, ону халаска суггарып турар бис. Ындыг чүүл чамдык организациялар чагыдып алган шөлдеринге картофельди долузу-биле олуртпайн барганындан болган. Чижээлээрге, хоорайның улус өөредилге килдизи 34 га чер чагыдып алгаш, чүгле 17 га черге картофельди олурткан. 17 га чер куруг чыдар. АТБ-2 21 га чер чагыткаш, 10 гага олурткан, 11 га суггаттыг шөл бөгүн ажыглал чок. «Трудовые резервы» спорт ниитилели чагыдып алган шөлүнге картофельди шуут олуртпаан. Үндүртүп алган шөлүн шуптузун ажыглавайн барган организациялар элээн хөй болган. Келир чылын бо ажыл экижир ужурлуг, чүге дээрге бис ону шыңгыы кичээнгейге алыр бис. Бо чылын бо улуг ажыл чаа эгелээн болгаш, чедир кылдыынмайн барган чүүлдер бар болганы ол.

— Амгы берге экономиктиг байдалга ажыл-агый хамыктың мурнунда акша-төгерикке барып үзер боор-дур. Дузалал ажыл-агыйының саң-хөө байдалы кандыгыл?

— Бистиң саң-хөөвүс суггаттыг шөлдерден чер алган кижилерниң чер дээш акша төлевиринден база тургустунар. Сөөлгү садгашкыннар-биле алырга, 850 муң рубльди картофель олурткан кижилерден чыып алган бис. 48 муң рубль чедир чыгдынмаан. Ол акшаны картофель суггарарынга үндүрген чарыгдалдарны төлээринге ажыглап турар бис. Электроэнергия өртээ өскенниң түңнелинде чарыгдалдар улам көвүдээн. Ынчангаш картофель олурткан кижилер 100 дөрбелчин метр чер дээш 11 рубльди немей төлээр апарган. 1 киловатт электроэнергияның өртээ 08 көпеек турда, 1 кубометр суг дээш 0,19 көпеек төлеп турган болзувусса, өртек өскен соонда, 0,30 көпеек төлээр апарган бис. Сүт төлевиринден аңгыда, суггатчыларның ажыл төлевири дээш, өске-даа чарыгдалдар база бар болгай. Шупту чарыгдалдарга чыгдынган акша чедишпес.

Ажылдакчыларынга чер алган организацияларның чамдык удуртукчулары чер дээш төлевир чыырынче сагыш салбайн келген. Чер дээш төлевир акшаны чыгзын, бистиң агар саныывысче шилчитсин дээш сүржүр ужурга таварыштывыс. Каш катап барган соонда бензин акшаны шилчитпээн боор-дур. Чер дээш акша төлээриниң дугайында чер алган кижилер боттары база утпас болза эки. Тыва соцбанк, «Тыва алдын» бүдүрүлге-коммерция төвү дээн ышкаш акшаның үнезин билир организациялар безин чер дээш төлевир акшазын дыка озалдадып шилчиткен. Чер дээш акша шилчитпээн организациялар ам-даа бар. Амгы үеде оларның-биле ажылдап, ажыы-биле чугаалаарга, сүрүжүп турар бис.

— Кызыл хоорайның дузалал ажыл-агыйы дээрге, алызы барып улуг организация болур ышкаш-тыр. Моон соңгаар ооң материал-техниктиг тургустунуушкуну, ажыл-агыйның угланыышкыны кандыг болурул?

— Хамыктың мурнунда бар материал-техниктиг баазавысты долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис. Ол дээрге суггарылга системалыг 330 га шөлдүвүс. Оон чемишчидилгезин чорудар бис. 1 гага ортумаа-биле 60-80 тонна өдек, 500 килограмм минералдыг чемишчидилгени чажар. Ыяш болбаазырадып турар бүдүрүлгелер ыяш хирээндизин өрттедип турар болгай. Ону база чемишчидилге кылдыр ажыглап болур. «Сукпак» совхоз дээш, өске-даа организациялар-биле бо айтырыг талазы-биле чугаалажып эгелей берген бис. «Фрегаттар» аразында суг дегбейн турар черлер бар. Анаа житняк деп сиген тарыыр бис. Сиген тарып өстүргеш, ону кезип алгаш, мал магаа тудуп болур. «Фрегаттарны» немей тургускаш, сиген шөлүн улгаттыргаш, дузалал ажыл-агыйы боду ногаа аймаан тарып өстүрүп, ону найысылалдың чурттакчыларынга садар байдалды тургузар. Чаңгыс ол-ла шөлге чылдың-на картофель тарып болбас болгай, ынчангаш тарылга шөлүнүң ээлчештирилгезин чорудар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, сагышта бар, кылып болур ажылдар хөй. Кончуг берге экономиктиг байдалга Кызыл хоорайның дузалал ажыл-агыйы тургустунуп турар, ынчангаш бистиң планнарывыстың боттаныры чүгле бистен хамааржыпас дээрзи билдингир.

— Чаңчыл болган айтырыг. Кызыл хоорайның, республиканың удуртулгазының таламындан кичээнгей кандыгыл?

— Чаа эгелээн, кончуг чугула ажыл хоорайның-даа, республиканың-даа удуртулгазының доктаамал кичээнгейинде турар. Тыва Республиканың Президентизи ооң канчаар чоруп турарын үргүлчү сонуургап келген.

— Ынчалза-даа ол ажыл хоорайның чурттакчыларындан база хамааржыры билдингир болгай. Олар-биле канчаар ажылдаар силер?

— Организациялар вайы-биле черни үлээрге, будалчак чүүлдер тыптып кээр-дир. Чижээлээрге, чер дээш төлевир акшазы... Черни организацияларга бижиглээнинин тодаргай картазын тургускан бис. Ам ол ажылды улам хапыладып, хамаатыларга черни боттарынга туда быжыглаарын чедип алыр бис. Ынчан чер алган кижи бүрүзү-биле чоок ажылдап, анаа нугелделерни-даа тургузуп болур.

— Чаа эгелээн улуг ажылга чедиишкиннерни «Шынның» мурнундан күзедим.

— Четтирдим. Кызып ажылдаар бис.

Шаңгыр-оол МОНГУШ беседалашкан.

ЭЭЗИ КЫМЫЛ?

Сөөлгү үеде бистиң амыдырал-чуртталгавыс кайы-даа талазы-биле дыка берге байдалда келген болгай. Бүгүле аъш-чем, идик-хептиң өртээ бажын ашкан, оон [illegible]-да, аъш-чем, хеп аймаа-даа магазиннерде ындыг-ла кончуг хөй эвес.

Оон-биле черлелештир бистиң аравыста удуртуп баштап турар даргаларда-даа, барааннары холга тудуп турар склад эргелекчилеринде-даа, садыгжыларда-даа, оон өске-даа шынчы эвес, чоннуң мегелеп, хуудаа алыксак-чиксек чоруу-биле байып турар кижилер ам-даа бар боор-дур. Оон чижээн 1992 чылдың 7 айның 28-те мен Эрзинден автобус-биле Кызыл чорааш көрдүм. Ол автобустуң соонга беш шоодай чигир чудурун алган болду, оон ап чоруур ээзи-даа чок, автобус чолаачызы ол дээш харыылап чоруур хевирлиг. Ол автобус 77—23 ТВЛ күрүне дугаарлыг. Ооң чолаачызы аныяк тыва кижи чорду.

Ол аныяк чолаачы оруктан улусту чыып олуртуп алгаш, билет-даа бербес чорду. Оозу харын ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ол беш шоодай чигирни кымдан алган, кымга сөөртүп экжел чыткаиыл? Бистиң суурда чигир чедишпес болгай.

Автобус Кызылга келгенде, мен албан-биле мэнагзынып, көрүп турдум: чигирни кым ап кээр эвес дээш. Чолаачы улусту дүжүрүп каапкаш, чигири-биле хевээр халдып чоруй барды. Оон ээзи кымыл?

Александр ТАВА.
Эрзин суур.

КУДАРАЛ

Сарыг бүрү чавырылдыр
дүжүп туру,
Сагыш-сеткил олар-биле
доңнашканзыг.
Дүшкен бүрү чазын дагын
үнүп келир,
Дужумде кээр, мөчээн
эжим эглип келбес.
Күзүн куштар чылыг чуртче
ужуптарлар.
Күжүр ботка куюм сеткил
дүргектелир.
Чаңгаи куштар эглип келир,
адаарганчыг,
Чассыг эжим дываажандан
дедир келбес.
Чеди чылдың нүүрү аштыр,
чоктанчыын аар,
Черде хөөкүй ону кая
ожаар ийнк...
Өөм-баарым чылдып
чоруур чаштарым-на —
Өөрүшкүмнүң тура-соруу —
челеңгиим.

Александра ХЕРТЕК.
Бай-Тайганың Кара-Хөлде башкы.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРИНГЕ

Чоннуң социал камгалалының хоорай эргелели хөй уругларлыг (4 болгаш оон-даа хөй 18 харга чедир уругларлыг) өг-бүлелер Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыында болгаш Тыва Республиканың Президентизиниң № 1 Чарлыында көрдүнген чиңгелделерни алыры-биле катап даңзылаашкынны эрттирериниң эргежок чугула апарганын дыңнадыр-дыр.

Даңзылаашкынны кылып турар чери: Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунуң № 29 бажыңында № 8 кабинет.

Эргежок чугула документилер: паспорт, уругларның төрүттүнгенинин дугайында херечилелдери.

Кызыл хоорайның Каменистая кудумчузунда 64 кв. м. шөлдүг, 4 өрээлдиг ыяш бажыңны садып тур мен. Чунар-бажың, чайгы бажыңчыгаш болгаш оон-даа өске тудуглар бар. **МЭЭН АДРЕЗИМ: Кызыл хоорай, Московская кудумчузунда № 107, кв. 17. Өртээ дугуржулга ёзугаар.**

Шиньон «Москвич» автомашинаны садарын чарлап тур. Ону садып алыксаан кижээ хамаатылар 2-62-66 телефонну дамчыштыр эртенгиниң **9 шактан 11 шакка** чедир машина ээзи-биле харылзааны тудуп болур.

КИНО

АВГУСТ 12-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. **Видеозал: «Переполох в маленьком Токио»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Көп-Сөөк хүрээзиниң сарыг-шажын чиңтидели
Орус Дөкгүр-оолович КУУЛАРНЫҢ
хенертен мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге каңы кажыыдалды илереткейлеп тур.

Ном болгаш номчукчу

УТКАЗЫ—УГААДЫГЛЫГ

Хоочун автор Биче-оол Доюндупту улуг-даа, бичиидээ назылыг номчукчулар эки билир, чүге дээрге ол — элээн каш шүлүктер номнарыңдан аңгыда, кедээ ажыл-агый, кижизидилге, культура болгаш оон-даа өске темаларга чуруналдарны, чүүлдерни арбыны-биле бараалгаткаинарның бирээзи.

Хөй чылдар дургузунда кедээ ажыл-ишчилер аразынга ажылдап келгенинден Б. С. Доюндуп амыдыралды эки билир, ылаңгыя оон ак, кара талаларын анализтеп шиичип билир.

Тываның ном үндүрер чери дуржулгалыг шүлүкчүнүн чаа чыынды номун «Салгакчылар» деп аттыг чырыкче үндүрген.

Чаа, солун шүлүктер, баснялар, тоолдар номунда уругларның-даа, улугларның-даа амыдыралга таварышкылааны янзы-бүрү хөктүг, чалгаачыг, өөредиглиг, угаадыглыг болуушкуннар кирген. Ук номнуң ады утказынга база дүгжүп турар. Ында кирген чогаалдар элээди-даа, ортумак-даа назылыг уругларга утка-шынар талазы-биле таарзыр.

Оон аңгыда, верле авторнуң тывызыкын, эскериичелин, бижикчалын демдеглекседим, анаа чижек кылдыр 45-ки арында... «Мерген харыы» деп он бир строфалардан тургустунган шүлүктү көрээлинер, ында мындыг чечен-мерген одуруглар бар:

...Таакпылаар ындыг кижи
Дагыраргтыр ыырывас-даа,
Ызырар ыт анаа дегбес,
Ырагындан дезип чоруур.
Оор кижи оон коргар,
Ол тырткаш, өскээр чой баар.
Ындыг сөстер дыңнаан улус
Ылавылаар бодай берген...

Мындыг школачыларга өөредиг-угаадыглыг чогаалдарны автор хөйнү бижээни өөрүнчүг. Ам «Ыт болгаш окчылан» деп баснянын сургаалынга доктаалынар, бир мактанчыкчы ыт ок-чылаңга мынча дээн:

Черде калган ирип чыдар
Чепке дөмей, ажык чок
сен.
Хөлчок маннаар, чүгүрүк
мен.
Көржүр бис бе, чаржыр
бис бе?..

Оон ок-чылан ындыг базымчага шыдашпайн, биче-ле болза, тырлып-тырлып, демги бардам ытты өттүр согуннары бер часкан, а «бардамда бак, шалданда соок» дижиринде база-ла ужур бар болдур ийин.

Ылаңгыя караңгы дүнну эңчектенип, бузут үүлгедиглер кылыр кара оруктуг оорларны, уттекчилерни, тотчеглекчилерни сойгалаан чогаалдарга «Чүгүрүк кижи», «Чандыр дайнаан», «Исчи инек», «Чараа-чечен биле саасқан» болгаш оон-даа өске оюскан уткалыг, чектээшкинниг шүлүктери, баснялары аныяк-өскенниң мэз-медерелинге дээштиг.

«Салгакчылар» деп чаа поэтиктиг номда чамдык артык сөстер катаптааны, ужуктер частырыгларын база эскерип болур, манаа редактор-биле корректор моон соңгаар кичээнгейлиг болуру негеттинер; Чижээлээрге, «Көжүп чораан бөрү» деп шүлүкте мынча дээн:

...Чолаачы эр демги чүъкту
Сонуургаштың көре берген:
Мээр (?) малдың улуг
хырны
Черде шимчеп чыдар бооптур...»

Мында «МЭЭР» мал эвес, а ШЭЭР мал дээр, база бир чижек:

...Мунуп алгаш беришсе-
даа,
Бута мойнаа кылып (?)
болган,
Шыймак балыг үндүргештиң
Шыны-биле дыынмаан
болган...?.

Мында «КЫЛЫП» болган эвес, а КЫЛЫН болган дээр турган.

Сандан САНДЮ.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ЫРАК СУУРДА КЕЖЭЭ» деп фотоэтюду.

Шажынчы чогаадыглар

(Төнчүзү. Эгези № 152 «Шында»).

ЧЫЛДАР ААЙЫ-БИЛЕ

1. Ак аастыг — Күске чыл. Он ийи чылда баштай кирген ак аас Күске чылда арбай-тараа көвей болзун, курай-курай.
2. Эң эки оъдуя оъттаар, өрем суг дег сүттүг, ээзинге өлдек, эки Инек чылым, курай-курай.
3. Ээн бедик ээзим аргаларга эрес-кашпагай анчы эрээн шокар Пар чылым, курай-курай.
4. Дозураш карактарлыг, алчиген дег кулактыг, ээзим-арга чурттуг борбак-бора Тоолай чылым, курай-курай.
5. Казыргы-шуурган, чаңнык-диимирээшкин ээзээш болзун! Улу чылым, курай-курай.
6. Дуглуп, ээрлип чоруур эрээн шокар Чылан чылым, курай-курай.
7. Арга-тандыга аңнап мунар амыдыралдың кол даянгыжы Аът чылым, курай-курай.
8. Кончуг чылыг хеп кылып келер, уруг-дарыг өглээринге ужа-тежуя салыр хоюг сүттүг Хой чылым, курай-курай.
9. Тос-тостуң соогу өйлүг болзун Мечи чылым, курай-курай.
10. Шак-биле медээ бээр сарыг-шокар Дагаа чылым, курай-курай.
11. Ужазында кудурууң чүктээн, улуг унууг, ээзинге эргим, эки Ыт чылым, курай-курай.
12. Кадыг, сыдырык хаайлыг, кан болат азыглыг, кара черни чара шелер, кара барба дег чуглуп чоруур Хаван чылым, курай-курай.

УЛУГ ШУУЛГАН

Эргилделиг он ийи чылды чаяап номчаан сөөлүнде, дириг амытаннарның чуртталгазының улуг хуузун үлеп бээрн-биле бүгү делегейниң дириг амытаннарының улуг «шуулган» хуралын чыылдырган чүвен иргин. Ол улуг «шуулган» хуралга илеткел кылыры-биле дириг амытаннарның эң бичези Күскени томуйлап, хурал даргазынга Адыгны, секретарынга Сыынны томуйлаан чүвен иргин.

Илеткелчи: «Дириг амытаннарның аразында азыг диштиг араатан амытаннарга хамааржырларга бир дугаарында Моортайны адап. Сөөлгү үеде күскелерниң амыдырал-чуртталгазының эң айыылдыг араатаны Моортай боор турар. Амыдырал-чуртталганың улуг-хуузун чаяап бээр деп турар Будда бурган башкыдан дилээрим болза күскелерниң салым-чаяанын; амытынын камгалаар талазы-биле дилеп тур мен» деп илеткелин доосаан. Хурал даргазы Адыг чапсар кылган. Чапсар аразында Моортай күскени суруп, «хуралга мени шүгүмчүлээн сен» деп чаңдыр-соора дажып турган чүвен иргин. Чапсар сөөлүнде Будда бурган башкы «Чыылганны чаңгыстап хүлээп алыр мен, чавыс-биче үүрмек амытаннар чаңгыс черге бөлдүнчүнер, шала шыырак магаботтуглар чаңгыс черге чыглынар» — дээн. Оон көрүп турарга, дөрт даваннылар деңдеске тургулааннар. Чүгле ийи буттуг «Кохиме» дээр амытан өске дириг амытаннардан шуут өске, бодунга чылыг бериптер хире дүгү-даа чок, өө бичии дүктүг, ооргазы шуут тас, чүгле бажы дүктүг амытан турган. Бурган башкы ол амытаннарын адын билир болгаш чыылганнарның мурнунче ийи буттуг «Кохиме» деп адааш, келдирткен чүвен иргин. Бурган башкы бүгү дириг амытаннарга чарлаан: «Бо дээрге ийи буттуг Кохиме деп амытан-дыр, көрүп тур силер бе? Амыдырап аргазы чок, соок дүжерге, доңуп өлүр амытан-дыр. Бөгүнден эгелеп ийи буттуг Кохимени уран аргалыг, угаан-медерелдиг, эът чиир кылдыр чаяар. Улуг мага-боттуг, ужа-төштүг дириг амытаннар ийи буттуг «Кохимеден» дезип, камгаланып чоруур силер» деп бурганның чарлыының сөөлүнде чы-сыы, алгы-кыышкы эгелээн.

КИЖИ

Улуг-биче дөрт даваннныг амытаннарның оран-делегейниң оът-сигенин чип амыдыраар кылдыр чаяаган. Ужар куштарның чамдыызы суг-далайдан чем тып чизин, өскелери курт-хымыскаях чыып чизин, азыг-диштиглер араатаннар болзун, аң-мен тудуп чизин. Арааттаннарның аразында көк бөрү ай-айлап чемненип чорзун: бир ай агаар, хат-салгын биле чемненип, бир ай оран-таңдызындан, бир ай ийи буттуг Кохимениң азыралдындан чемненип чорзун. (Кохиме дээрге кижи дээни ол) Кижиниң эът чиир кылдыр чаяаптарга, хой биле сыын ийи кончуг хомудап ыглашканнар. Ол үеде хой биле сыын ийи дөрт-дөрт карактарлыг турган чүве-дир. Кежик-вол, амыдырал-чуртталгаа чаяалгазының хүнүнде уран арга, угаан-медерелди кижиге чаяап бергенинге хомудааш, ийи-ийи карактарын деже ыглашканнар. Хой сыынга хомудалын илереткеш, мынча дээн: «Мен хөөкүй чүү боор, ийи буттуг «Кохимениң» холдан азыраар малы боор, улуг ужам, төжүм үрүг-дарыг доюу, кудай боор, хоюг ханым кижилерниң хоолулуг чеми — кужуру боор, хоюг дүгүм, кежим кончуг чылыг чоорган боор, хураганнарым кештерн хуулгаазыныг каас-чараш тон боор хуулар ыйнаак».

Сыын хойга хомудалын илереткен: «Мен база сыйт дээрге сыгыр октуң бажынга баар, дазаргар мыйызым ээзим-арга, ховуга курган, эмнер мыйызым эмчи-ламаларның эми боор, ийи буттуг «Кохимелерниң» аарыг-аржыктан сегидер эми боорум ол ыйнаан».

Кежик-чолдуг улуг хуралга келбээннер база бар. Олар тарбаган биле сарлык бугазы болган. Джыг-шүжүгге таварышкан сыын, ийи буттуг «Кохимеден» дезип, арга-эзим турлаанче качыгдааш, караан деже ыглаан эжи хой-биле байырлашкаш, изиг оъттуг ховуга семирип, ийи буттуг «Кохимеге» изиг хан, кужур, чем боор, дежик караан сорбу болзун... Тергиин эки камгалалдыг чор. Кажаага чурттап, кадарчылыг чор, канчап билир, көк бөрү амы-тыны уяп болур. Семемчилелдиг бол! Аал кодазынга чоок, азырал ыт хайгааракчылыг бол! Байырлыг, база катап ужуражып шыдавас боор бис» дээн.

Челер сыын кер-чуртунче чаныа, тайзы оъттуг даг белингe көрүп орда, Тарбаган бо эдип олурган, ол сыындан айтырган:

— Сыын акый, чүге девидеп чор сен? Хуралга кордуң бе?

Сыын: — Ийе..

Тарбаган: — Чүү болду?

Сыын: — Сени, бистерни шуптувусту оът-сигеиге чаяап кагды, ийи буттуг «Кохимени» эътке чаяан кагды — дээн.

Тарбаган тургаш: — А ынчаарга, сээң дазагар мыйызың ховаа курган, мээн эъдим эр кижиниң олчазы боор, ээр дергээнге кургаары ол-дур. Хойт-хойт — дээш, үнгүрүнче кире халаан. Сыын оон соонда улам коргуп, чорууң дүргеделип, ээзим-аргазынче чоокшулап орда, кежиг ак-сы шык черге кара чаңгыс сарлык оъттап турган. Сыын турамыккайы кончуг тура дүшкеш.—Адың кымыл?— деп айтырган.

Сарлык бугазы: — Мээн адым буга — дээн.

Сыын тургаш: — А, халак, пат дээрге балды бажынга баар, багай бугажык сен сен бе? —деп айтырарга, сарлык бугазы тургаш: — Ийе — дээн.

Буга тургаш: — Сээң адың кым чүвел дээн?

Сыын тургаш: — Сыын — дээн.

Сарлык бугазы тургаш: —Кужурну, сыйт дээрге сыгыр октуң бажынга баар. Сыын сыдырык сен сен бе? —дээрге, сыын угаан чок кашпал хемин ажа халааш, калбак кек аргаже караш дижен. Бурган башкы чер кырында чурттап турар дириг амытаннарга амыдырал-чуртталгазын чаяап берген сөөлүнде ол үеде хүн сес чүктен чырыдып, чылыдып турган чүве-дир. Оран-делегейниң оът-сигенин окуп, өрттениң турупберген чүве-дир. Ол үеде Бурус маадыр дээр кижи хевирлиг, кижи уктуг кончуг адыгжы амытан турган. Ол Бурус маадыр караанга көрүнген улуг-биче дириг амытаннарны узуткап турупбээрге, Будда бурган башкы келдирткен чүвен иргин.

Даргаан Бурус маадыр бурган башкының кыйгыртыышкыны-биле чедип кээрге, Бурган башкы айтырган чүве-дир: — Сени кончуг адыгжы кижи дээр чүве-дир, оран-делегейде хүн ковудээн, оран-делегей кадып-курган, өрттениң туруп берди. Бо хүннерни шуптузун черже дүжүр адып шыдаар сен бе?

— Ийе, шыдаар мен —дээн.

— Бир эвес шыдавас болзуңза, бо чырык өртемчейге хүн караа чок, карашгы чер дүвүнге чурттаар кылдыр чаяап каар мен — деп, бурган башкы чарлык үндүрген.

Бурус маадыр чөпшээрешкен, хүннү адып эгелээн. Чеди хүнү дүжүр аткаш, сес дугаар хүнну шыгаап чыдырда, бурган башкы хүнну илби-шидизи-биле, оргумчузу-биле дуглаптарга, Бурус маадырның огу бурган башкының оргумчузунга ораашкаш, кээп дүшкен. — Че, ол-дур, шыдавадың. Ча адар он холун улуг эргээн оора кескеш, хүн көрбес чер дүвүнче чурттаар тарбаган бол — дээш, тарбыдап каан. Ынчангаш тарбаганның он талакы улуг эргээ чок, кара сорбу боор чыдып калган ужуру ол чүве-дир. Тарбаганның ийи кол-дуунуң адаанда кижи эъди хевирлиг өкпе өннүг эргек бажы хире эът бар, оозу кижи эъдиниң артыы боор арткан чүвези ол. Бурган башкының номналы-биле сес хүннүң чедизин Бурус маадырга дүжүр аттыргаш, оран-делегейге чаңгыс хүннүң арткан чүвези иргин.

Казак САНДАК.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советри болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41, солун келбейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 154.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 155 (14877) 1992 чылдың август 13, четверг. Солунга ат салган шагы 20.15. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

БҮГҮ КҮШТҮ МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИНЧЕ!

ШАЛЫПЧЫ АЙ ДООЗУЛГАН, А БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

Бо хүннерде республиканың кодээ ажыл-ишчилери, эң ылангыя малчыннар Республика хүнүнге, Наадымга күш-ажылчы белектерлиг болуп, мал чемин болур-чогуурубиле белеткээр дээш шудургу ажылдап турар болгай. Ынчангаш Тыва Республиканың девискээринге мал чеми белеткээриниң шалыпчы айын чарлааныным-даа ужуру бо. «Шынның» штаттан дашкаар корреспондентизи Иван Келик-Сеңги Бии-Хем районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Николай Дмитриевич Минеев-биле бо хүннерде ужурашкаш, оон интервью алган. Ам ону моон адаанда парладывыс.

— Районнуң ажыл-агыйлары сиген белеткелинче каш кирген ил? Мал чеминиң белеткелинге малчыннарның боттарының хууда киржилгези кандыгыл? Машина-техника талазы-биле хаара туттунганы кандыгыл?

— Мурнуку чылдарга бодаарга, районнуң чеди совхозтары мал чеминиң белеткелинче багай эвес киргеннер. Ажыы-биле чугаалаарга, ам бир ай ажыг сиген белеткеп келдивис. Хайлыг чувениң бир-ле ужуру, агаар-бойдустуң багайы. Сөөлгү неделяда колдуунда сиген белеткелинге немелде болбады. Бо хүннерде 13 механизастаан бригадалар мал чеминиң белеткелинде ажылдап турар. Моон-биле чергелештир 209 кижи хол кадыыбыле сиген белеткеп турарлар.

Шалыпчы айның баштайгы хүннеринден эгелээш, ажылхерээниң байдалын кудулатпайн ажылдап турар ажыл-агыйлар база бар. Августуң сөөлгү медээзинден алырга: «Бии-Хем», «Кызыл тараачын», «Хадын», «Саян» совхозтар (директорлары Тунгар-оол Монгуш, Владимир Гончаров, Владимир Бичинжик, Василий Жирнов) планныг даалгаларын 56, 47, 36, 32 хуулярга чедиргилээш, мурнуку одуруглларда чоруп турарлар. Ниитизи-биле районда мал чеминиң белеткели 40 хуу болуп турар. Ынчангаш бистиң мактаныр кандыг-даа барымдаавыс чок ийин.

— А силер мал чеминиң белеткелинге эки киржип турар ажыл-агыйларны ададынар. Кошкак ажылдыг ажыл-агыйларны адап болбас силер бе?

— Чоп адап болбас боор. Ам чогум-на кымны-даа, чуну-даа ады-биле дорт адаар үе-ле болгай. «Өөк» совхозту Мөңге Динмеевич Кара-Сал чоокта чаа директорлап эгелээни-ле шын. Ынчалза-даа мында байдал дүвүреңчиг. Мал чеминиң белеткелин чүгле 24 хуу күүсеткен. А машина-техниканың хандырылгазының талазы-биле районнуң өске ажыл-агыйларынга бодаарга, харын-даа эң-не дээре ажыл-агый болуп турар. А сенаж, силосту белеткээр ажылче шуут кирбээн. А «Ээрбек», «Сесерлиг» совхозтар (директорлары Алаш-оол Монгуш, Владимир Куулар) база-ла шүшпең ажылдап турарын айтыр херек. Ам үстүнден айтыышкын манаар, дуза дилээр үелер эрткен болгай. Ынчангаш мал чеминиң белеткелиниң талазыбиле хожудап турар ажыл-агыйның удуртукчулары боттуг хемчеглерни дарый алыры чугула. Моон-биле чергелештир бойдустуң үезин база далаштырып келген болгай.

— Районнуң ажыл-агыйларында 13 механизастаан бригада, 209 кижи хол кадыыры-биле сиген кезип, мал чеми белеткеп турар-дыр. Ажыл-агый аайы-биле, сода оларның элээн кажының ат, фамилиязын адап көрүнерем, Николай Дмитриевич?

— «Бии-Хем» совхозтуң механизаторлары К. Дамба, К. Чиний-оол, Р. Гельряд, сенаж, силос сөөртүп турар чолаачылар В. Дьяченко, П. Танковый, О. Сат, Ш. Байкара олар хүнде кылыр нормаларын доктаамал ажыр күүседип турарлар. Үстүнде адаан чолаачыларның талазындан харысалга улгаткан. Олар силос, сенаж оңгарынга дүжүрер ногаан массаларны эңне баштай тускай дениилээшкиниң кылгаш, оон соонда дүжүрүп турар. Ол чорук чолаачыларның, трактористтерниң ажыл төлевилелин чурумчуларынга база улуг идиглиг болуп турар. Ынчангаш оларның ажылга сонуургалдыг болуп турарының ужуру база мында болуп турар. Эрткен чыл бистиң малчыннарывыска шыгдыы шылгалда болганын билирлер. Ынчангаш кожа-даа совхозтуң малчыннары кижи бүрүзү мал чеминиң белеткелинге киржип, боду хууда сигенин белеткеп ап турарлар. Чаңгыс чижектен чугаалаар бодадым. «Сесерлиг» совхозтуң дыка хөй малчыннары бо хүннерде Биче-Баян-Кол хемниң кыдыында сигеннеп турарлар. Ында Салчак Күдерек, Кара-оол Күдерек алышкылар ажытөлү, өг-бүлелери-биле сигеннеп келгениниң түңнелинде 40 тонна сараатарны тургусканнар Мындыг малчыннарны районнуң өске-даа ажыл-агыйларындан хөйнү адап болур ийик.

Өнермаа Павловна Байыр-оол кадарган малын Шуурмактың кадар оъттуг делгемнеринге оъдарладып чайлаар. Тес-Хемде «Чолураа» совхозтуң сураглыг малчыны Иван Даңзырып болгаш оол өске-даа хоочуннар мал хүлээп алган аныяктарга арга-сүмезин берип, дуржулгазын дамчыдарынче кичээнгейни чылдын-на салып турарлар. Өнермаага база сүмелерин бергеннер.

Бо хойжулай берген малчын мурнунда Кызылга сураглыг артистерниң бирээзинге санадып, ансамбльдерниң концерттеринге киржип, чонга уран талантызын бараалгадып келген болгай. Кызыл районда Тывада билдингир «Арбай-хоор» ансамбльдың ыраажызы-даа турган.

— Артист кижи малчыннай бээрге кандыг боор. Ховушөлдерни, кадар оъттуг даглары эргип, хойлар кадагып чоруурга магалыг-дыр. Төрээн чериминиң кайгамчык чурумалын көрүп, делгемнерге хостуг ырлап каап чоруурла-дыр мен. Артист херек дээр болза, чай аразында чеде бергеш, чонумга аян тудуп, ырлап берип болур мен — деп, ол чугаалай-дыр.

О. ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТА: Өнермаа Байыр-оол оглу Темир-биле.

ШАЛЫПКЫН АЖЫЛДАП ТУРАР

Тандыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының сигенчилери республика Наадымынга уткуштур багай эвес ажылдап турар. Сигенчилерниң механизастаттынган звенолары бо хүннерде ажыл-агыйның кол шөлдериниң сигенин кезип саравылаан..., ... девискээрлерниң болгаш алаак черлерниң сигенин кезип кирипкен.

Сиген бөлдүрер агрегаттың машинизи Сергей Доржукай эш-өөрүнге үлегерин көргүзүп, кывар-чаар материалдарны ...нап ап, эң шалыпкын ажылдап турарларның бирээзинге санадып турар.

Дүргениң сигенчилери силосту болгаш оон-даа өске хоолулуг мал чемнерин курлавырлап алыр дээш бүгү аргаларны ажыглап турар.

ЧАЙЛЫГ ҮЕЗИНДЕ

«Шаңган» акционерлиг ниитилелдиң малчыннары боттарының кадарган малын бо чылын эки семиртип алыр дээш эки оъттуг ырак чайлагларже көшкен соонда, ам малдың деңгели эки ... Ажыл-агыйның аныяк кадарчылары Семен болгаш Раиса Оюннар боттарының кадарган инектерин Көк-Тей чоогунда чайлагладып турар. Бо чылын ында одарбелчиир четчир болгаш оъттсиген сөөлгү үеде эки үнүп турарындан шарылар дензи немеп турары эки. Бо хүнде ында 90 шары бар.

Аныяк малчыннар хостуг үезинде мал чемин хөйнү белеткеп алыр дээш олут орбайн турар. Берге үеде бичии тудумдаа болза мал чеми херек дээрзин олар кончуг эки билип турар.

БҮЗҮРЕЛДИГ

«Революцияның чалбыыжы» совхозта Николай Никитинниң удурткан мал чеми белеткээр бригаданың кежигүннери бо хүннерде суггаттыг черден мал чемин кезип турар.

Бригада бо чылын 3 муң тонна мал чемин белеткээр планныг турган, бо хүннерде улам шалыпкын ажылдап, ажылдың шуудады берген. Ында кезер агрегаттың машинизи Александр Дагба-оол, пресс-подборщикте Владислав Оюн, Андрей Дуктуг-оол болгаш оон-даа өскелер доктаамал эки ажылдап турар. Сараат салыкчызын башкарып турар механизатор Маадыр-оол Оюнну эш-өөрү мактаар.

Валгазынчылар бо чылын малга четчир болгаш шынарлыг чемнерни үезинде белеткеп ап болурунга бүзүрелдиг.

ИНТЕРНАТ ТУДУУНДА

Тээли ортумак школазының чанында 50 орунунг чаа интернаттың тудуун эрткен чылдың июль айда эгелээн чүве. Ханаларын тууйбу-биле эптей салып турар. Кыжын соокта тудугну ара соксаткан турган. Оон катап апрель айдан эгелеп уламчылап тудуп, ажылды шуударткан. Интернаттың өрээлдерин, ханаларын салырын дооскаш, тудугнуң кырынга чоон ыяштарны чонгаш, ханалар кырынга салгаш, оргаларын салырының кырында келген ажылдар чоруп турар. Тууйбу тудугга чогуур үезинде келбейн баар таварылгалар болза болу бээр. Тудугжулар ол дугайын чугаалап турдулар.

Интернат тудуун башкарып турар школаның ажыл-агый эргелекчизи Д. Д. Салчакка бир хүн ажыл үезинде Элегестен тууйбу сөөртүп эккеп алыры-биле ынаар чорууруңче белеткенип турда таварыштым. Бир эвес тудуг материалдары үзүктелбес чүве болза, тудугну өөредилге чылы эгелээр ... ындыг-ла узатпайн, октябрь айда ажыглалга киирип болурун тудугжулар чугаалап турар чорду. Оон-биле кады тудугжуларның акша-шалынбиле хандырылгазынче чогуур кичээнгейни угландырары күзенчиг. Бригадада мурнакчылар хөй болбайн канчаар, ынчалзажок оларның аразындан аныяктар — Валера Салчак, Анатолий Мартаас, Серен-Шимит Селенбал оларны бо удаада черле адаксап турар мен.

• • •

Тээли ортумак школазының болгаш ийи эге школаның септелгезин, чаа өөредилге чылынга белеткелин бурун чоруткан. Септелгени чоруткан шынары багай эвес. Ажылчыннар, башкылар харысаалгалыг ажылдааннар, оларның ажылын демдеглеп турар чүве болганда, аттарын хөйге дыңналдыр адаар болза эки деп бодай-дыр мен. Чижээ, эге школа ажылчыннары: Людмила Аккажык, Антонина Шыырап, Валентина Дагба, ортумак школадан: Лира Солаан, Кара Хомушку, Раиса Севээн болгаш оон-даа өскелер школа септелгезин көрдүнген хуусаазында шынарлыг чорударынга улуун кииргеннер.

Школаның одаар чүүл-биле хандырылгазының айтырыы — чугула чүүл деп чүве кымгадаа билдингир. Келир чылда одаар хөмүр-даш курлавырда элээн арткан, тайгада белеткээн ... чоокку үеле сөөртүп эгелээр.

Школа чаа өөредилге чылынга белен.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Бай-Тайга район.

БИР ФАБРИКА ДУГАЙЫНДА

Кызылдың чону республика найысылалында алгы-кеш болбаазырадыр, олардан дүктүг тоннар дааараар фабриканың туттунуп турарынга сагыш салып, улуг сонуургап турар. Ол ... Оон ... тургаш, ажыглалга кирери-биле Тыва Республикага база бир чугула бүдүрүлге чери немежир, чоннуң хереглел-негелдезин долдукар-ла болгай.

Ол фабриканың тудуу элээн узамдыга берген даа болза, ону «кыраан тудуг» деп санаары ам-даа элек деп болур. Ындыгдаа болза бо фабриканың салым-чолу база-ла элээн бүдүлгээзиннииг апарган, ону тудар дээш ийи билээн сывырнып каапкаш, эгелээш-не кижиләр хөй боор турар.

Баштай-ла «Уралавтотүудуг» тресттиң ажылчыннары, тодаргайлаарга Челябинсктиң тудугжулары оон тавaан салырындан эгелээш, объектиниң дөртен хуузун безин чедир ... чана берген деп болур. Олар чорууру дооста чамдык чугула херек ... соктап алгаш барганнар дээр. А бистиң хоойлу-дүрүм камгалаар ... органнарывыс дээштиг чүнү-даа кылбаан.

Оон соонда фабриканың каглдыңгай тудуун Братскиниң тудугжулары уламчылап кылырын хүлээнген. Баштай дугуршуканы-биле алырга, алгы-кеш фабриказы ажылдай бээрге, тудуг кылганының орнунга алгы тоннарны ынаар чорудар боол турган.

Оон түңнелинде Братскиниң аллюминий заводу тудуг техниказы болгаш өске-даа чамдык чарыгдалдарны харыылап, хандырып турган. Ол бистиң республикага таарымчалыг турган болбайн аан. ... дуг элээн шалкыныг чорупла турган хевирлиг. Ынчалза-даа мындыг бир элдептиг чүүлдер илереп эгелээн. Чоокта чаа тудугну кылып турган удуртукчулары фабриканың төлевилелинге өскерилгелер кылыр деп шииттирлээш, ону база-ла талыгыр ... Алма-Ата ... бир төлевилел институдунга чагып киирген. Бир эвес мурнундагы төлевилел езугаар алыр болза, бо фабрика чылда-ла 490 муң алгы-кештиг болбаазырадып, эттээр ужурлуг турган. Ынчаарга ам планнап турары оон дыка ... 200 муң чедир кызырылган. Ол-ла алгы-кештерден чылда 35 муң тонну дааараары көрдүнүп турар-дыр. Ол ышкаш мурнунда төлевилээн-биле анаа 550 кижи ажылдаар дээн болза, ... төлевилелде оларның саны 300 ажылчын туруштуг кылдыр чааpткан.

Братскиниң төлээлекчилериниң бодап турары-биле алырга, эң берге, бойдуска хоралыг ажылдарны Кызыл хоорайга кылгаш, белен алгы-кештин алгаш чоруткаш, Братскиге тоннарны дааараары таарымчалыг боол турар. Ынчангаш олар ол хоорайда аллюминий заводунуң чанында тускай цехти тудуп эгелей берген дээр. Бо бүгүнүң дугайы чоокка чедир-ле кымга-даа билдинмейн турган. Ол бүгү ылап шын бе азы кандыгыл дээрзин удуртур органнардан тодарадыры чугула апарганы чон чугаалажып турар. Бо аразында ол доостунмаан фабрикага ийи директор солушкан боол турар.

Леонид НАТПИТ-ООЛ.

ХАРБИНЧЕ ЧОРУПКАН

Президентиниң парлалга албанының кол специализи Михаил Дуюнгарның дыңнатканы-биле алырга, Тыва Республиканың Чазааның даалгазын ёзугаар база Кыдаттың күрүнениң «Алдын Сылдыс» концерниниң чалааны-биле улустар аразының экономиктиг симпозиумунга киржир дээш, Тыва Республиканың Чазаанын даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы И. И. Бадра Харбин хоорайже чоруткан.

Кыдат биле Тыва Республиканың аразында экономика, культура харылзаалары, эртем-шиңчилелдиг кады ажылдажылганы быжыглаарының талазы-биле хемчеглер көрдүнүп турар. Ол ышкаш Кыдаттың Синьцзян-Уйгур автономнуг районунда чурттап чоруур тыва националдыг кыдат хамаатылар дугайында информацияны чыыры база ук тывалар-биле аймак-төрел харылзааны сайзырадырының аргаларын чугаалажып көөрү планнаттынган.

Сөөлгү шакта

• **ТОКИО.** Японияның чазаа август айның 11-де болган хуралынга Россияның Президентизи Б. Ельцинниң Японияже аян чорук кылып келиринче чалаар деп шиитпирни хүлээп алган. Аян чоруктуң хуусаазын бо чылдың сентябрь 13-тен 16-та чедир доктааткан.

Россияның делегациязының кандыг аъзылыг уткуп алырының ёзулалын болгаш чурумун ол хуралга база чугаалашкан. Сентябрь 14-те албаның хүлээп алыышкынны доозулган соонда, Б. Ельцин император Акихито-биле ужуражыр. Оон соонда чугаалажыышкыннар эгелээр. Бирги ээлчегде Японияның Чазаанын баштыңы Миядзава-биле чугаалажыышкын болур. Дарзазында күүде чугаалажыышкыннар уламчылаар болгаш кады кылдыр медеглел хүлээп алдынар. Экономика, культура харылзааларындан аңгыда, космоска эртем-шинчилел ажылдарының кады чорудары дугайында дугуржулга кылдынар.

Сентябрь 16-да Россияның Президентизи Японияга аян чоруун дооскаш, Мурнуу Корейже чоруптар чадавас деп, ол чурттуң чазааның парлалга төлээзи журналистерге дыңнаткан.

• **ВАШИНГТОН.** «Джон Кеннеди» дээр америк авианосец Чоокку Чөөн чүкче чорупкан. Ол Персид мугулдурунда чеде берген өске ийи корабльге каттыжып алыр. А Германиядан Кувейтиже ракета салып үндүрер комплекстерин база чорудуп эгелээн. Бо бүгү дээрге Иракка удур Пентагоннуң ап эгелей берген хемчеглери болур.

Бир эвес Ирак Кувейтиже халдай бээр болза, ийи чыл бурунгаар болганы ышкаш, АКШ Иракка өлүмнүг согуушкунну бээр. АКШ-тың Аравия болгаш Турция дээр чурттарда шериг баазаларында турар самолёттарын база-ла дайынны байдалга турускан.

(РосИТА).

РАЙОН ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ

Бистиң Сүт-Хөл районнуң колхоз, совхозтары болгаш арат ажыл-агыйлары бо чылын ниитизи-биле 9075 гектар тараа болгаш мал чеми, ногаа, картофель культураларын ажаар, оон-биле чергелештир 1168 га чериин хөй чылдыг сигениниң бирги, ийиги ажаалдазын чорудар ужурлуг. Ук айтырыгның чугулазын өөренип көргеш, июль айның төнчүзүнде район чагыргазының коллегия хуралынга районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы И. Ш. Монгуштуң дыңнадыын чугаалашкан. Чагырга коллегиязының хуралынга колхоз, совхозтарның удуртукчулары, түс черлерниң чагырыкчылары, арат ажыл-агыйының каттыжыышкынының даргазы М. С. Самбуу-Хөвеңмаа киржип, дыңнадыгны кылган.

Үстүнде удуртукчуларның дыңнадыгларындан, санал-оналындан алырга бо хүннерде ажаар ужурлуг шөлдерден 4731 га тараа культуразындан 3311 тонна тараа аймазн, 4249 га мал чеми алыр шөлдерден 3100 тонна сенажты, 9700 тонна силосту, 8100 тонна чаңгыс чылдыг сигенни ажаап ап болур. Бир эвес районнуң чурттакчы чонунуң санынга болгаш бар мал бажынга онааштыр алыр болза үстүнде айыттынган тараа аймаа, мал чеминиң курлазыры ниити херегледдиң 27-30 хуузу болуп турар.

Ынчангаш бо хүннерде кол тургустунуп келген сорулгалар өстүрүп алган дүжүттү чидириг чок ажаап ап, мал чеминиң курлавырын чайгаар үнгеч сигенни хөйнү белеткеп тургаш, арбыдадыры болур. Ниитизи-биле районнуң ажыл-агыйлары суггаттыг шөлдерден багай эвес дүжүттү өстүрүп ап турар-даа болза, оон ажаалдазы хөй чидириглиг болуп, камгалал кадагалалының, хайгааралының кошкаандан мал чеми чылдынга чедишпестеп турар.

Эрткен кыштаглаашкында болган частырыгларны катаптавазы-биле тодаргай ажылдаарын коллегиядан айыткан. Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну болдунарла аргаларны ажыглап тургаш, четчири-биле белеткеп өстүрүп алган дүжүттү чидириг чок ажаап ап, мал чеминиң, кодээ ажыл-агый продуктуларының быжыг курлавырларын тургузуп аары кодээ ишчилерден негеттинип турар.

Районда 34 тараа ажаар комбайннарның чүгле 17-ле белен. 17 комбайн дүжүт ажаарынга белен эвес, оон иштинде 3 комбайн тоймаглаттынганы-биле ажаалда сезонунга шуут киришпес, оон арткан 14 комбайнны август айда шимчедип алырының бүгү аргалары бар. Колхоз, совхозтарның удуртукчулары, тускай эртемниглериниң салап турары-биле 31 комбайн күсеү дүжүт ажаалдазынга киржир, олар үреллишкин чок ажылдаар болза, ажаар 4730 гектар тараа культураларын 7-10 хонуктар иштинде ажаап алтар арга бар.

Бо хүннерде районнуң ажыл-агыйлары силос, сенаж ажаалдазын чорудуп турар. Ажыл-агыйлар 1040 гектар черге силос культураларын ажаап алыр, ажаалдага киржир 20 комбайннарның чүгле ону турар. Чулуктуг мал чеминиң белеткелинге багай белеткенген ажыл-агыйлар Карл Маркс аттыг, «Октябрьның 30 чылы» совхозтарда чүгле 1-1 комбайннар ажылдап турар. Эң-не ... байдал «Алдан-Маадыр» совхозта силос ажаар 2 комбайнны шуут септевээни болуп турар. Үстүнде айыттынган совхозтарның директорлары Д. С. Тулуш, К. С.-Б. Монгуш, Ю. М. Базытпаа, ажыл-агыйларның инженер-техниктиг ажылдакчылары ажаалдага киржир машина-техникаларын, кывар-чаар материалдарын курлавырлап албаанындан байдал берге, үе манаар эвес.

Районнуң ажыл-ишчилеринин, уруглар албан черлериниң херегледиинге картофель, ногаа аймазн ажыл-агый бүрүзү тараан, ону ажаап алыр 6 картофель комбайнының чаңгызынга-даа септел-селиир ажылдарны кылбаан.

Рынокту бо берге үезинде районнуң иштинде чаа арга дуржулга-биле ажылдап эгелээн удуртукчу чок дээрзин коллегиядан демдеглээн. Чүге дээрге мал чеминиң белеткели, күскү дүжүт ажаалдазынга белеткел, ажаап алган дүжүттү кадагалаар, шыгжаар ажылдарны, ногаа, картофель шыгжаар, тараа урар шалаларын белеткели, ажаатынган дүжүттү арыглаар, сайгарар, машина-техниканы безин чадаарда ыяш хүүрекер, ширбиништер, чеже кижи киржирин баш удур санаашкыннарны кылбаан. Бо ажылдарны бот-башкарлыг ажыл-агыйның адырлар аайыбиле кылып аар чүвени колхоз, совхоз директорлары, тускай эртемниглери чүгле хүнкүн айтырыглары-биле кызыгаарлаттынып турары чедимче чок. Ажыл-агыйларның келир үезинче, экономиктиг хөгжүлдезинче, ажыл-ишчилерниң амыдырал-чурталгазынче көрүнмес чорукка чедирип. Бо хүннерде районнуң ажыл-агыйлары банк чээлизи-биле амыдырап чурттап турары чажыт эвес.

Бо чылын чаа тургустунган «Кызыл-Тайга», «Ак-Даш» совхозтарда тараачын ажыл-агыйларының чаа ажааттынган дүжүдүн шыгжаар шаңнар чок болуп турар. Ынчангаш районнуң кодээ ажыл-агый эргелели (даргазы И. Ш. Монгуш), оон тускай эртемниглери (кол инженер Ш. Д. Монгуш, кол агроном Д. М. Монгуш) тараа арыглаар машина-техниканы баш удур чагып, тыпчыр бээринге боттуг дузаны чедирбээн.

Дүжүт ажаалдазынга эң чугула херек тараа арыглаар машиналарның артык кезектери, мотор, ремень чижектиг чүүлдерин баш удур чагып, тывар ажылдарны, тараа денпилээр дензилерин септээр, хову турлагларын септел-селиир ажылдарны колхоз, совхозтарның тускай эртемниглери, кодээ ажыл-агый эргелелиниң специалистери хынап, контрольдап, практиктиг дузаны четпес чедирип келгениниң түңнелинде бо хүннерде ол ажылдар кылдынмаан.

Үстүнде айыттынган четпестерни чайладып аар деп бодаар болза, районнуң ажыл-агыйлары чүнү кылза чогуурул? Бо хүннерде чаа дүжүттү комбайндан шаңче, шаңдан курунеже сөөртүр машина-техниканы хынамчалыг белеткеп, кывар-чаар материалдарның курлавырын тургузары чугула. Дүжүт ажаалдазын чүгле боттарының иштинде курлавырларын ажыглап тургаш, ажылды бедик деңнелге организастап тургаш, ажыл телевирин тараа, сиген, мал-маган-биле төлеп бээрин практикалап, чоннуң хей аъдын кодуруп, ажаап алган дүжүдүнүн кадагалал, камгалалынче кол кичээнгейни угландырары чугула деп коллегиядан санаан.

Районнуң чагырга чериниң коллегиязы (даргазы А. Д. Ооржак) күскү дүжүт ажаалдазынга белеткел ажылдарының дыңнадыын чугаалажып көргеш, доктаалды хүлээп алган болгаш чедир четпестерни чайладыр алырының үелерин айыткан. Ук доктаалдың күүселдезин контрольга алыры кодээ черлерниң чагырыкчыларынга дааскан, күүселде талазы-биле өйлүг дыңнадыын тургузар доктаалда айыткан.

Даш-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

Республика Хүнүнге уткуштур

ТЫВАГА БАШТАЙГЫ ДИПЛОМАТ

Байкара Дамчаевич Хөвенмей чогаалчы, журналист кижи чораан. 1967 чылдан 1972 чылга чедир партия обкомунуң партархив эргелекчизинге ол ажылдап тургаш, архив материалдарынга үндезилеп алгаш, Тываның төөгүзү-биле холбашкан утка-шынарлыг, солун дыка хөй чүүлдерни бижээн. Оларның бирээзи «Тывага баштайгы дипломат» деп чүүл болур. Оон үзүндүнү моон адаанда парладывыс.

Партархивте бир хоочунуң бүрүткелиниң фотохоолгазы бар. Ол документиде чугаалап турары болза: 1897 чылда төрүттүнген, комсомол кежигүнү чораан болгаш ВЛКСМ-ниң дамчыштыр 1919 чылда партия кежигүнүнге кирген. 1918 чылда 21 харлыг тургаш, ниитиниң ажылынга киржип эгелээн.

Кая, кажан, кандыг ажылдар кылып чорааннының дугайында айтырыгларга харыылар мындыг: 1918-1919 чылдарда Кызыл шеригге санитар кезээниң культура-чырыдыышкын килдизиниң эргелекчизинге. 1919 чылга чедир Рязань—Урал демир оруунуң политкилдизиниң информация-инструктор килдизиниң эргелекчизинге ажылдап чораан. 1921 чылдың октябрьдан 1924 чылдың декабрьга чедир Даштыкы херектерниң улус комиссарыдының шугумунга консулга ажылдап турган.

Даштыкы херектерниң улус комиссарыдының шугумунга дээрге-ле, оон Тывага ажылдап турганы ол.

Бо болза, Тывага эң баштайгы совет төлээлекчизи, баштайгы совет дипломат—Федор Григорьевич Фальский-Горелак-тыр. 1921 чылдың октябрьда РСФСР-ниң Даштыкы херектерниң улус комиссарыдының төлээлекчизи боор, ол Тывага чедип келген. Элээн үе эрткен соонда, Федор Фальский РСФСР-ниң Тывага консулу болу берген болгаш, садыг төлээлекчизиниң хүлээлгезин база күүседип турган.

Ынчаарда аныяк дипломаттың Тывага ажылдап турган үези болза, тыва улустуң салым-хуузунга нарын, берге болгаш шиитпирлиг үе.

Тывага улусчу эрге-чагырга чаа тургустунган болгаш Тываның тускай күрүне болур чоруун быжыглаары хүнүң чүгула айтырыы боор салдынган. Бо айтырыг ынчаардагы Тывага баштайгы совет дипломаттың кижээнгейиниң төвүнге турган.

1921 чылдың август 13-16 хүннеринде Бүгү-Тываның Тургузукчу улуг хуралы Тываны тускай күрүне кылдыр чарлаан баштайгы конституцияны бадылаан турза-ла, моол болгаш тыва феодалдарга ол чорук таарымча чок болган. Олар Тываның тускай күрүне болур эргезин узуткаан, ону Моолга каттыштырарын бар-ла шаа-биле оралдажып турганын архив документилери херечилеп турар.

Ылангыя Тес-Хем, Салчак болгаш Тожу кожууннарының феодалдары Тываны Моолга каттыштырар дугайында негелделерни ажык-биле салып турган. Салчак болгаш Тожу кожууннарының феодалдары мынча деп бижээннер: «Мурнунда медеглеп турганывыс ёзугаар шажын-чүдүлгевис, үк үндезиннивис бир дөмей моол улуска каттыжып көрээли... Өске кожууннар та канчалзын боттары билзиннер».

Тес-Хем кожууннуң феодалдары мынча деп бижээн: «Бистиң тыва чон эвээш-биле, кончуг ядыы, эртем-билиг чок улус болганда тускай улус болуп турар дээрге, бүгү талазы-биле чедимче чок болгу дег-дир... Үк үндезиннивис, шажын-чүдүлгевис чангыс аай Моол-биле каттыштырарын дилеп тур бис»... Бо чагаалардан харын-даа чамдык домактары безин бир дөмей боор турарындан ап көөрге, ол феодалдар сүлчээлежип алгаш, тыва улустуң тускай күрүне болур эргезинге шоглап турганы ол болур.

Мындыг нарын, берге үеде Советтер чуртунуң төлээлекчизи болуп, ол күрүнениң даштыкы политиказын Тывага хамаарыштыр боттандырар харысаалгалыг хүлээлгени ынчаарда Федор Григорьевич Фальскийге онаашкан.

Бодунга онаашкан нарын берге хүлээлгениң улуг харысаалгалыын, тыва улуска дузалаарының эргежок чугулазын Фальский ханызы-биле билгеш, бүгү аргаларны херэглээн. Тываның эрге тутканнары-биле болгаш моол төлээлекчи-биле харылзажып, тыва улустуң тускай турар эргезин чайгылыш чокка камгалап турган.

1922 чылдың августа РКП(б)-ниң Тывага организациязының ийиги конференциязынга, «Совет Россияның иштики, даштыкы байдалы болгаш Урянхайда политиктиг байдал» деп илеткелди Фальский кылган. Тывада орус чонунуң политиктиг болгаш экономиктиг ужур-дузазының болгаш коммунистерниң сорулгазының канчаар-даа ажок улуун ол айыткаш, тус чериниң чонунуң ортузунга ажыл болза, буржуаз салдарның нептеренизин болгаш феодал-теократтыг салдарның илчирбезин үзе шавары болур деп, ол айыткан.

— Бо талазы-биле баштайгы ажыл кылдынган, амдаа улуг болгаш берге сорулга мурнувуста, оон чедиишкинниг болуру бистиң организастывыстан болгаш сырый каттыжышкынывыстан хамааржыр — деп, Фальский медеглээн.

Ол үеде Тываның намының болгаш чазааның удуртулгазынга шургуп кирген феодал-теократтыг идегеттер революстуг намның чаа тургустунган Төп Комитедин дүжүргеш база бир хоралакчы чорукту кылганнар. Намны катап тургузар сорулга тыва революстуларның мурнунга тургустунган. Ацаа орус коммунистерниң ужур-дузалыы улуг апарган. Ынчангаш Тываның революстуг намының 1923 чылдың чайынында болган Улуг хуралынга РКП(б)-ниң Тывада район бюрозунуң кежигүнү консул Ф. Фальский, ол бюрозуң секретары И. Чугунов, соолунде чазак чериниң чөвүлекчизи болган П. Медведев киришкен.

Моол болгаш тыва феодалдарның янзы-бүрү сүлчээлежилгези болуп турза-даа, Совет Россияның деткимчези-биле Тываның тускай күрүне болур эргези хандыртынган. 1924 чылдың чайынында ССРЭ-ниң, МАР-ның болгаш Тываның чазактарының төлээлекчилериниң чөвүлел хуралы чыылгаш, Тываның тускай турар чоруун бадыткаан декларацияны хүлээп алган.

Тыва тускай күрүне болур бе азы Моолга каттыжар бе деп айтырыг үзе шиитпирлеттингиже чедир, Тывага баштайгы совет дипломат турган Федор Григорьевич Фальский тыва улустуң күрүне болур эргезин хандырып быжыглаарынга улуг ачы-хавыяалыг болган.

Тывага эң баштайгы солун болур «Красный пахарь» (амгы «Тувинская правда») солунну тургузарынга Фальскийниң киржилгези база улуг. Ол бодунуң эргелеп турганы садыг төлээзиниң типографиязын ол солунну парлап үндүреринге халас ажыглаткан болгаш солуннуң редколлегия кежигүнүнге бодунуң идепкейлиг ажылдап турган.

Янзы-бүрү медээлер

ДЕЛИГЕ КЫЛГАН МЕДЕГЛЕЛ

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. Хасбулатов Индияга чоруп тургаш, элээн каш парламент конференцияларын эрттирген. Бир конференцияга ол журналистерниң айтырыгларынга харыы берип тургаш, мындыг янзылыг медеглелди кылган: Горбачевтуң дугайында айтырыг бистиң чуртувуста ындыгла онза черни ээлевейн турар деп бодаар мен. Кайы-бир кижиниң улуг маадыр азы коргунчут кызагдаашкынга таварышкан кижи деп чугаалап болбас.

Горбачевтуң кылып каан улуг ажылы дээрге-ле, Совет Эвилелиниң бузулдуруп дужудугени болур деп бодаар мен. Демократияны хөгжүдеринге, чаартылгаларны боттандырарынга оон кандыг-даа хамаарылгазы чок болган. Оон ажыл-чорудулгазының багай уржуктары бисте таварышкан. Барык талакы чурттарда ону мактап турары таварылга эвес —удурланышкак чорукту чок болдурарынга ол идиг берип турган. Чижээ, Америка ам бистиң удурланыкчывыс чок деп чугаалай берген болгай.

Коммунистиг партияны суптап турарынга хамаарышкан айтырыгга харыы берип тургаш, ол мынча дээн: «Россияга коммунистиг партия турар болза, оон кандыг-даа багай чүве болбас, ол ниитилелгедаа хора чедирбес. Коммунистиг партия чүгле республиканың конституциязын сагып ажылдаар, чурттаар ужурлуг».

БЕЛАРУСЬ ЧӨПШЭЭРЕШПЭЭН

Кара далай флодунга хамаарыштыр Россия биле Украинаның аразында кылдынган дугуржулгага чөпшээрешпейн турарын Беларусь Республиканың Дээди Совединиң Президиуму дыннаткан. Кара далай флодун үлежир дугайында айтырыгны Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгези шиитпирлээр ужурлуг, ындыг чергелиг айтырыгларны ол күрүнелерниң удуртукчулары кады шиитпирлээр дээрзин моон мурнунда кылдынган дугуржулгаларда айыткан деп, Президиум демдеглээн.

ОРТУЛУКТАР АЙТЫРЫЫ

Мурнуу Курилдиң Итуруп, Кунашир, Шикотан, Хабомаи ортулуктарының дугайында айтырыг сөөлгү үеде чидии-биле тургустунуп турар. Россия биле Японияның аразында чугаалажышкыннарга ол айтырыг болганчок-ла тургустунуп кээп турар. Россияның Президентизи Б. Ельцин бо күзүн Японияга албанның аян-чоруун кылып чеде бээр деп дугуржулга кылдынган. Ельцин анаа баргаш, ол ортулуктарны Японияга бериптер ирги бе деп айтырыг делегей парлалгазында чүгула черни ээлей берген.

Россия Президентиниң чанында күрүне секретары Г. Бурбулис чоокта чаа журналистер-биле ужурашкаш, дараазында дыннадыгны кылган: «Мурнуу Курилдиң ортулуктарының дугайында айтырыг дээрге, чүгле Президентиниң шиитпирлээр ужурлуг айтырыы-дыр. Япония ол ортулуктарны алыр дугайында улуг ыйыдывышкынны кылып, ийи чурттуң аразынга тайбың кежээзин чарарының кол айтырыы кылдыр тургузуп турар. Президент Японияга баргаш, ол айтырыгны дорт шиитпирлээр».

ӨӨРЕДИЛГЕ НОМНАРЫ КЭЭГ ...?

Россияның ортумак школаларынга ажыглаар 40 миллион ажыг номну Германия парлап үндүрген. Ол номнарның өөредилге чылының эгезинге чедир бисче кээр келбезин билбес боор турар. Херектиң ужуру мындыг янзылыг боор турар. Россияның Сан-хөө министерствозу ийикпе, азы Экономика министерствозу даштыкыдан чурт иштинче кирер сөөртүр бараанарның күрүне каайлызын 5 хуу улгаттырар деп шиитпир хүлээп алгаш, кызыгаар черлеринче тускай айтышкынны чоруткан. Июль айның 1-ге чедир анаа чорып турган бараан аргыштырылгазы ындыг янзылыг будулуп эгелээн.

Күрүне каайлызынга 180 миллион хире рубльди кым төлээрил деп чугаа тургустунуп келген. Германияның ном парлаар фирмалары мурнунда кылдынган дугуржулга ёзугаар боттарының хүлээлгезин күүсеткен, ам ол өөредилге номнарын кым чурт иштинче сөөртүп кииририл, каайлыны кым төлээрил деп айтырыг шиитпирлеттинместээш турул берген. Германияның Песчек хоорайында 40 миллион ном мынчага чедир анаа чыдып берген.

ДАГЕСТАНГА ДУЗАЛАМЧЫ

Даглыг чурт Дагестанга эрткен частан бээр улуг айыылдыг халаптар болгулаан. Чамдык черлерге чер шимчээн, элээн хөй суурлар хемнер үерлеринге алыскан.

Россия Федерациязының чазаа Дагестанның чонунга дузаламчыны көргүзүп турар. Күрүне курлавырларындан бир муң тонна ээн шынарлыг далганны, 2,5 муң тонна чигирни, 100 тонна макарон кылыгларын бо удаада чорудуп берген.

(«Правда» солундан).

50 ХАРЛААР ТУРГАН ИЙИК

Чырык чер кырынга төрүттүнгеш, кыска чурттагазының иштинде чонунга балалбас исти арттырып кааш, «кызыл дустап» чоруй баарлар ховар эвес. Ындыгларның бирээзинге Иргит Успунович Успунку хамаарыштырып болур. Ол дириг чораан болза, бо чылын 50 харлаар турган ийик. Оон-биле мен Новосибирскиге партияның дээди школазынга өөренип тургаш чоок таныжып, чарылбас эжишкилер апарган бис. Дөрт чыл иштинде чаңгыс партага олуруп, экибакты деңге үлежип, чаңгыс борбак конфетаны безин чартыктажып чорааныывыс сагыжымда ол-ла хевээр артып калган.

Иргит Успунович эш-өөрзүрек, баштак чаңы-биле кижилерни бодунче чайгаар-ла соруннаап тырта бээр кижи-ле болгай. Өөренип турувуста-ла оон эш-өөрү көвүдеп, өөредилгээ сундулуу, биче сеткилдии-биле өскелерден ылгалып унуп келген. Күзүн өөредилге чылы эгелээр дей бергенде, уттундурбас Кара-Хөлүнүң кадыргыларын кадырып алгаш, рюкзак долдур экелгеш, бөлүктүң бүгү кежигүннеринге чедиштир үлээр чаңчылдыг кижи. Ону орус эштеривис, ылангыя биске эң-не чоок турганнары Сухих, Шарлай Алексейлер, Саша Дягилев суглар шуут-ла четтикпейн манаар турганнар.

Ол чүгле 4-5 демдектерге өөренип турду. Ынчан-на оон организакчы талантызы тодазы-биле илерееп келген. Чангыс чижек. Новосибирск областа сураглыг «Большевик» колхозка өөредилге практиказын эрттирип турувуста, сүт-бараан фермазынга пропагандист херээлеттине берген. Орус оолдар, урүглаар безин эрай сезинип, ойталап каапкан. А Иргит тоовайн-даа пропагандистей берген.

Түңнелинде кижививс ол хүлээлгезин тулдур күүсеткен. Харын-даа ол колхозтуң чамдык кежигүннери эжимин анаа парторгтап арттырар дилег билдирипшкин суг киирген болчуктар. Эжим дээш мен дыка-ла өөрүп, чоргаарланып турган мен.

Партия школазын доосааш, ол Мөңгүн-Тайгага партия райкомунуң ийиги секретарынга, өскен төрээн Бай-Тайгазынга кожуун даргалап, ылангыя Тес-Хем болгаш Өвүр кожууннарының даргазынга ажылдап тургаш чонунга дыка хөй ажыктыг чүүлдерни кылып кааны чон чугаалажып турар.

Ол улуг албан-дужаалдыг-даа чораан болза, чамдык даргалар ышкаш даргалырак эвес, бөдүүн, ажыл-ишчи чораан. Ол бодунуң салгалы 4 оолду бир кысты арттырып каган. Улуг оглу Лензэзы ажылчын Ваняты Красноярскиниң юридиктиг техникумун доосааш, улаштыр Кызылдың политехниктиг институдунга өөренип турар. Арткаары школада өөренип турарлар. Өөнүң ишти Чечек Даржаавна бо хүннерде Кызылда чурттап, өске харылтарынга узуу диспансерде мурнакчы эмчи сестразы боор ажылдап чоруур.

Күс дужуп, баштайгы сарыг бүрү дужуп турда, эжим дугайында бо-ла бодап бөрүмни чажырган боор.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Көдээниң ажыл-ишчилериниң мурнунда амгы үеде кол сорулга — ниитиниң малынга четчир чемни белеткээри. Ынчангаш малчын-даа, кадарчы-даа, арендатор-даа кижи бүрүзү ол хайнышкынныг иште хаара туттунган. Бо чайның кандаашкынныг болганындан чамдык районнарның ажыл-агыйларның девискээрлеринден сиген кезиин алыры бергедээн. Ынчангаш ол ажыл-агыйларның сигенчилери харын-даа Саян артындан барып, мал чемин белеткеп ап турар болгай. А чамдык черлерниң сигенчилери бар-ла аргаларны ажыглап, эвээш-биче-даа болза, алаактардан, хем унарындан болгаш өске-даа таарымчалыг черлерден мал чемин белеткеп ап турарлар.

Мал чемиин белеткелинде ажылдап турарлардан арат ажыл-агыйларының кежигүннери база көску черни ээлеп турарлар. Ылангыя анаа «Элегес» ажыл-агыйын хамаарыштырып болур. Ол арат ажыл-агыйның кежигүннери кандаашкынныг бо чайын безин мал чемиин белеткелинде кызымак ажылдап, боттарының ажылгыр чорууун көргүзүп турарлар.

— Арат ажыл-агыйын тургузуп алгаш, машина-техниканы садып ап, ол талазы-биле ажылдарны дарый чорудуп эгелей берген бис. Ам черле ажылывыс шору хөлүп келген болгай-ла. Садып алганывыс ийи тракторувус-биле сигенни кестирип, болдуруп, сарааттап турар бис. Мында колдуунда-ла боттарывыстың улустарывыс ажылдап турар. Ажылды удуртуп турар кижививс — Кирилл Маадырович Ооржак. Оон дуңмазы Валера Куулар, угбазы Б. Монгуш болгаш өскелер-даа мында эки ажылдап турарлар — деп, ол арат ажыл-агыйының кежигүнү, сигенчилерниң дагдыныкчызы, оолдарының аназы Маадыр Ооржак биеэ кыска чапсар кадында чугаалай-дыр.

Шынап-ла, хоочунуң чугаазынга каттышпас арга чок: бир-тээ, арат ажыл-агыйын тургузуп алган болганда, чүгле кызымак ажылдаар херек, чүге дээрге кандыг-даа ажылга төлевир херек болгай. А ону олар боттарының бүдүрүп ылгаганы ажылының өртээзинден эмнээрлер. Өскээр чугаалаарга, бир эвес ажылдап шыдаар, эрес-кежээ болзунза, хөйнү ажылдап алыр сен. А багай ажылдаар болзунза, хүрүнелен алган чээлини безин төлээрик берге-ле. Ону «Элегес» арат ажыл-агыйының кежигүннери эки билирлер. Амдыызында олар ийи улуг сарааттыг ыштаг чанында тургузуп алган болдулар. Мал чемиин белеткелинде оларның ажылы орай күске чедир уламчылаары чугаажок.

Арат ажыл-агыйының кежигүннериниң аалынга чеде бээрге хелээзининг-ле чүве. Олар 100 ажыг шээр малдыг, 50 ажыг анайларлыг. Ол безин улуг ажылды, чарыгдалдарны негээр болгай. Бүдүрген продукциязын олар Кызыл районунга дужаап турар. 1 литр сүттү ол райпога 8 акшага дужаап турар бис дижип болдулар. Ол ышкаш эът, ааржы, саржаг, ээжегей болгаш мал ажылының өске-даа продуктуларын олар бүдүрүп, райпога дужаап турарлар. Республиканың малчыннар Наадымының хүннеринде ол арат ажыл-агыйының коллективиниң бүдүрген продукциязын кызылчылар болгаш оон аалчылары садып алырлар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

ЧУРУКТА: мурнунда — Маадыр Ооржак, ортузунда Кирилл Ооржак.

Олзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЛДЫН ХОЛДУГ ЭМЧИЛЕРИМ

Мурнунда 60 назы-хар улгатыжие дээр, кезер эмчилерниң буянныг ажыл-ижин дыннаар боордан башка херек кырында бодум эдимге көрүп көрбээн кижи мен. Бо удаада Кызылдың бертик-межел салбырынга салаалары кестирер ужурга таварыштым. Ол хүнүң дежурный хирург эмчизи Валерий Петрович Насюрюн ёзулуг-ла алдын холдуг, авыралдыг эмчи-дир деп чүвени херек кырында көрдүм. Валерий Петровичиниң дузалакчызы медсестра Урана Орус-ооловна Монгуш бодунуң эртеминге бердингеннерниң бирээзи деп билдим.

Черле ынчаш ол хүн ажылдаан хирургия салбырының ажылдакчыларынып чолаачы Омак Сержинмаадан эгелээш, кижилер дээш сагыш салырын магададым, өөрдүм, четтирдим. Ол хүн тывалар чорду. Эр хейлер! дээрден өске чүнү чугаалаар боор.

Ынчангаш дараазында одуруглар башка чайгаар-ла чуруттунуп кээр-дир.

Ак-көк Тывавыстың
Алдын холдуг оглу, кызы
Амыдырал-чуртталганар
Ак-ла сүт дег мандып
турзун — деп йөрээл-биле В. П. Насюрюнге, У. О. Монгушка черге чедир мөгейип, эң-не экини күзедим.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин району.
Бай-Даг суур.

ИЙИ КОДАН ХОЙЛУГ СОЛУН

Ол коллектив ёзулуг-ла аныяк. Удуртукчузу чээрби сестиг. Оон улуг каш-ла кижи бар. Кежигүн саны үжен арай-ла четпес. Чогум солуннуң чогаадыкчы ажылдакчылары эвээш. Өскелери чүнү кылып турары?

Завхан аймактың «Тува» солунунда дузалап ажыл-агыйы шору хөгжүп орар дээрзин мурнунда-ла дыннаан улус бис. Чүге дээрге «Шын»-биле ол солуннуң аразында харылзаа кончуг идепкейлиг эвес-даа болза, мурнунда-ла турган. Солуннуң кол ажылы нургулазында билдинигир. Ынчангаш бо удаада моол эштеривистиң чалалгазын ук редакцияның рынок харылзааларының үезинде бүдүрүлгечи, тывынгыр ажылын көрүп, таныжарынга ажыглаар деп шиитпирлээн бис. Оларның төлээлери бисче шайлап кээп чорда ынчаар дугурушкан-даа турган бис.

Редакцияның ийи кежээ бажыңында аалчылар өрээли бар, бистиң эңчалап турган черивис ол. Улиастай хоорайга турган үелеривисте солун чериниң столовазындан чемненип турдувус. Ында ажылдап турар кыстар чем кылып турда шалыр, солуннуң шынарлары-даа эки. Эң ылангыя ужуражышкын үезинде салган хуйгаш бидонга кылыткан даштар-биле бызырган «бүзүрүнүккан» эътти сүт болза чүү дээр боор.

Азы бир янзы белеткээн тарбаган эдин. Магазининде бараалы бар, арбын. Хоорай кижилери бо черлерни билир, редакцияның орулгазынга «улуун» киирип турар.

Бо черлер, чүү кандыг-даа болза, биске таныш, ындыг биче бүдүрүлгелер бисте көстүп келгилээн. Ам эң-не сонуургаан чүвевисти билип бодадывыс.

Солуннуң малчыны Сундужав баш удур чедип келгеш, бисти бир хондур маады. Ам-даа аныяк кижи, эрези кончуг. Бир онзагай чүвези — черге-даа чораш, аалынга-даа хөйлеңни уштуп каптар, хүлер-хүрен хөрээ ажык орар. Черле ол черге ындыг боор ышкаш, «ырак эвес» дээн чайлаг талыгырда болду, каш-даа арттыг аштывыс. «Чер, олар четчир-ле хире чүве-дир, чүү кончуг ырак черге чайлаглаар малчын боор?» — деп арай элдепсинеривиске:

— Орукта бо хойларны көрүп чоруур, оон соонда билип каар силер — деп, солуннуң эргелекчизи (редакторну) Лутбаяр тывызыксыг харыылап кагды.

Ам-на чедип келдивис. Мурнунда көргенивис улуг, делгем өглер ышкаш эвес, бичежек, ынчалза-даа база-ла ак өг тур. Көжүп келген хевирлиг. Коданны долгандыр хоюткулар. Чүм-сүт. Кайгамчык чаагай чыттыг, арыг агаар.

Он класс дооскан аныы баштаан үш-оол хой кадарып хүнзээн болду. Авазы Долгор-Сүрэн хөлчок дүрген шай хайындыра каапты. Ону ижип, чугаалажып орувуста, эргелекчи чоруп оораал дей-дир. Кайгай бердивис: кайнаар? Малчынның залынче деп мындыг.

Элээн тайылбыр алганывыс, ол аалга четкенивис соонда, чүвениң ужуру ам-на билдинди. Бичии өг «шинчилиг өг» чүве-дир. 5-10 хонгаш-ла олар солуур болган да иштинде артык чүве чок. «чиник адак» өг ажыктыг. Улуг өг чайлагның «ээзинде» олуруп турар, харын-даа космоста «Мир» станция сагышка кирер. Улуг өг чанында көжүп чоруй барган бичежек өгнүң ору артып калган чорду.

Авазынга дузалажып, ийи кыстың (бирээзи тудуг техникумун дооскан, ынчалза-даа ажылдаар чер тыппаан) кылыпкан амданныг чемин четтиргеш, олар-биле хойга бардывыс. Эргелекчиниң тывызыксыг чугаазының баажызы анаа билдинди: хүрүүр хиревинде хойнуң кушшыдалы кожаларындан черле ырак чорбас. Чогум хойнуң ол черин бодунуу дээрзин сагындырбаан-даа болза ажырбас боор — кара баштыг ак, ындыг хөй биске база турганын элээн улуг назылыг улус билир. Сери ышкаш чадагай кажаага кыштаар, шыдамык, терең, узун дүктүг, калбак кудуруктуг хойлар.

Бо ырак одарның бир эки талазы — мында хөй чиир эки оъттуң арбыны. Хойжу биске ол оъттарны чулуп тургаш көргүсту. Оларның аразында бистиң эки билиривис аңы бар. А өскелериниң аттарын бистиң хелемечивис — бухгалтер

Өңнүктерниң дуржулгазындан

Алдын-кыс Монгуш безин оңзуурарындан дадагалзады: ерхов, таак, хүмүүл...

Коданда дөрт чүс ажыг хой, өшкү бар болду, оларның иштинде төрүүр 130 хой, 70 өшкү — солуннуу, өскези малчынның бодунуу. Бухгалтеривис отчет-учет, төлевир дугайында айтырыглар салгылады. Харыы бо: малчынывыска бүзүрээр бис. Боду көөп илеткеп турар кижи, оон калынза ... санап, хынап база турар. Ажыл төлевири — бир бода дээш 1,6 түгрик (ам ында 1 түгрик 1 рубльге дең дээр апарган чорду) төлээр. Продукция дээш аңгы садаар. Оон аңгыда хойжу бодунуң малының продукциязын редакцияның магазининде бир ховар бараанарга (далган, шай дээн ышкаш) орнап ап турар. Хомудал? Сундужав малчын чүгле каттырды: «Ындыг чүве чок!»

Бо малчында солуннуң чүгле кыс малы туруп турар чүве-дир. Баян-Тэс сумуда 120 баш ирт база бар («Ол черниң хойу кончуг эки» — деп, редактор тайылбырлады). Байыр-найыр, куда-дой үезинде салыр ёзулуг ужа ында. «Чамдык эки кудуруктуг хойнуң өртээ 3 муң чеде бээр». Дарга ынча дээш, ук ирттерни колдуунда ынчаар садары-биле өстүрүп турарын чугаалады. Бо үеде бодунуң херегленинге кым-даа эки мал дөгерип чивес-тээн. Садар, саарар. Солун хоюнуң кырган дүгүн садар кылдыр белеткеп каан турганын-даа көрдүвүс.

Бо аалга чугаавыс чоорту аймак херектеринче шилчий берген чүве. Сонуургаанчыг айтырыг — мал хуужудулгазы. Тайылбырдан билгенивис мындыг. Малды колдуунда хуужуткан. Ийи чыл мурнунда норма ёзугаар бир өгге 75 баш хуу мал онаажып турган болза, ам ортумаа биле чартык муң чедип турар. Ынчалза-даа ниитиниң малы база бар. Бир коданга 100-200 бажы 3-5 чылдың чергезин ёзугаар бижыглаар. Хууса эртенде чеже баш турган болдур, ынча арткан турар ужурлуг, ынчалза-даа ол үеде алдынар хамык продукцияны күрүнеге дужаатан турар. Көрдүнгенинден артык мал ол аалдыы болур. Мону элээн ханызы-биле, долгандыр тодарадып билип алза чүгула хире.

Садыг-садыында чажыттар турар. Ынчангаш солун коллективиниң бо талазы-биле ажылының түңнелдерни бижиирн болдунмас-тыр. Чүгле бистиң айтырыывыска редакторнуң: «Орулгалыг, ажыктыг» деп харыылааны-биле кызыгаарлаар апаар. Чогум анаа боттарының үлүүн улам-на чаартынып улам-на аныяксып орар коллективиниң кежигүн бүрүзү бодунуң ажылдаар черинге ажылдап тура, киирип турар дээрзинге бүзүрээр бис. Ынчангаш ийи-чаңгыс атты маңаа адаарындан дадагалзадывыс.

Чогум бо аймакка чоруп турганывыс каш хонуктарда көрген, билгенивис хөй. Ажыл-ишчи хөй чүзүн малын кадарган, ажааган, дүк саваан салган бодунга бүзүреңниг кижилер сагыш-сеткилдивисте артып калган. Аалчыларны сеткилниң ханызындан эптиг-ээлдек уткуур кижилер. Кажаарарган бедик баштыг Отгон-Тенгер, ында суугжаал аржаан, чоогунда саарыг, он-он хөлдер, оларны шыва хонуптар чуул-бүрү куштар, бисте өргеден ылбек тарбаганнар, соок суглуг хемнеринде балыктар...

Тембрилийн Лхагва терге кылып орду. Баш удур белеткеп кадырып каан кызыл дыттан кылган кезектерни эптептерге дугуй болу бээр. Ыяш дугуй! Олар маңаа та каш чүс чылда тыптып келген чүве. Отгон-Тенгерже бар чыдырывыста, биске уткуй ийи дугуйлуг терге келди, «мотору» — чатпак мыйыстыг улуг көк шары. Дөрт бидон салып каан тергеде бир улаачы, бир пассажир олуруптар — хевирни ол чоок-кавыда школачылар лагеринге сүт чедирип чорааннар хире. «Кывар-чаар чүүлдер чедишпес, өртээ улуг бо шагда. Херек эт чүве бо» — деп, Лхагва-аханын чугаалап органы сагышка кирер. Барык-ла кодан санында ындыг тергелер тургулаар. Солун малчынның бичии өө база оон-биле көжүп келген чоржук. А Ужарабтың кудумчузунда хуу машиналар (алды чыл бурунгаар бистерниң бирээвис маңаа чорда хуу машиналыг улус чок чүве) маңнашкан, аразында көрүп көрбээнвис «кадагаты» чиик-кара бар болду.

Малчынның аалындан үнгеш хөлчок суггур чаъска таварыштывыс, улуг артка оде берген оъттуг орукка машина дайгактаар, эпчок-ла болза кыйынче базар чазып чорду. Элээн болганда ёзулуг-ла «Кызыл-Кумнар» келгеп, ол беш километр элезинниг орукка, оон мурнунга чаъс чагбаан турган болза, «олуруп»-даа алыр чадавас турган боор. Ол-ла бүгү тайгыр, элезинниг, даштыг, малгаштыг эрдагыр оруктарны Монгуш оглу Юра эрги-даа бол күштүг машиназы-биле шыдажып эрти ийин.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ,
Николай БАЗЫР («Шынның» тускай корр.).

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уламчызы. Эгези №№ 148, 149, 151, 153 «Шында»).

338. **Непомнящий Филипп Федосеевич** 1891 чылда Шушенскиниң Казанцево станциязынга төрүттүнген, орус, к. э., Бии-Хемниң Турангa колхозчу турган, Тыва область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 1947 чылдың декабрь 5-те 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң 1990 чылдың февраль 14-те доктаалы-биле шииткелди күш чок болдурган болгаш агарткан.

285. **Никулин Порфирий Кириллович** 1894 чылда Красноярск крайының В-Усинскинге төрүттүнген, орус, к. э., Тес-Хем кожуунунуң Юрезин артелинге ажылдап турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 51 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың июнь 19-20-де эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 5 чыл хуусаалыг кылдыр шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың октябрь 15-те доктаалы-биле агарткан.

24 **Никитин Гурьян Новиньевич** 1880 чылда Красноярск крайының Минусинскиге төрүттүнген, орус, к. э., Каа-Хемниң Даниловка суурунга кодээ ажыл-агыйлыг турган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле буруудаткаш, 1943 чылдың май 4-те 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың март 29-та доктаалы-биле агарткан.

1992. **Оюн Биче-оол Ойдуп-Чагырыкчы** 1920 чылда Тандының Межегейге төрүттүнген, тыва, к. э., колхозка мал кадарып турган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 12, 13, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 16-17-де 6 чыл хуусаада эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң 1963 чылдың ноябрь 19-та тодаргайлаанынга дүүштүр агарткан.

211. **Оюн Билчиир-оол Ендан** 1907 чылда Тандының Көк-Булуңга төрүттүнген, тыва, к. э., Тес-Хемниң Самагалдайга хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 1939 чылдың июнь 9-та 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң доктаалынга дүүштүр шииткелди 1965 чылдың июнь 28-те күш чок болдурган, агарткан.

68. **Обухов Григорий Федорович** 1920 чылда Красноярскиниң Ермаков районунда Дубенское суурга төрүттүнген, орус, к. э. Кызыл хоорайга чурттап, бухгалтер дузалакчызынга ажылдап турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 11 чүүлү-биле буруудаткаш, 1940 чылдың июнь 21-де эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 3 чыл хуусаалыг кылдыр шииткен, Тыва АССР прокурорунуң 1990 чылдың январь 24-те түңнелин ёзугаар агарткан.

43. **Олейников Иван Кирсантьевич** 1927 чылда Красноярск крайының Минусинск районунга төрүттүнген, орус, к. э., Кызыл хоорайга слесарь болуп ажылдап турган. ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 119, 136, 194 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1943 чылдың июнь 29-та 2 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаргайлаанынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

291. **Оливенко Яков Григорьевич** 1913 чылда Полтава областың Полтава районунда Николаевка суурга төрүттүнген, украин, к. э., Эрзинниң Нарын алдын уургайынга ажылдап турган, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1989 чылдың сентябрь 30-де түңнели-биле агарткан.

135. **Оптол Иван Дамдынович** 1927 чылда Бии-Хем кожуунунуң Хут сумузунга төрүттүнген, тыва, ВЛКСМ кежигүнү, башкылап ажылдап турган, Красноярск крайның ИХМ шериглериниң шериг трибуналы 1951 чылдың июнь 13-те 25 чылда хосталгазын казып шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаргайлаанынга дүүштүр хостаан.

18. **Ондар Селен Барзан** 1906 чылда Тес-Хем кожуунунуң О.Шынаага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган. кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, 1941 чылдың март 29-та хоругдалдан хостаан.

93 **Ондар Демчик Торжу** 1929 чылда Сүт-Хөлдүң Ишкинге төрүттүнген, тыва, к. э. Кызыл районунуң Кок-Тейге адазының ажыл-агыйынга дузалажып турган, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, КАМ-ның Тыва автономнуг область талазы-биле эргелели 1948 чылдың июнь 22-де хоругдалдан хостаан.

269. **Ондар Араптан-Кепши Сундуй** 1887 чылда Чөөн-Хемчик кожуунга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 11, 13, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 28-те дээди яла-биле боолап шаажылаар кылдыр шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1968 чылдың сентябрь 20-де доктаалы-биле шииткелди күш чок болдурган болгаш агарткан.

185. **Ондар Боппунаар Таржаа** 1890 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1943 чылдың сентябрь 9-та дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1963 чылдың сентябрь 28-те доктаалы-биле шииткелди күш чок болдургаш, ол кижи өлген сөөлүнде агарткан.

126. **Ондар Семис-Чамыян Мөңге** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1893 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 38 ч. май 4-те ТАР-ның ЭД-ниң 10, 12, 13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де түңнели-биле агарткан.

45. **Ондар ону Тембил-Дамбаа Удай-Хелиң** дээр 1870 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Чөөн-Хемчиктиң Баян-Талага чурттап турган, лама чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 13, 50 чүүлдери-биле 3 чылга хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 24-те түңнели-биле агарткан.

158. **Ондар Хованчап Бальчиевич** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, мебель фабриказынга ажылдап турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. март 26-да ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 5 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Тыва облсудтуң президиумунуң 60 ч. март 25-те доктаалы-биле Ондарга хамаарыштыр шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан.

210. **Ондар Чолдак-Паска Далгыр** Чөөн-Хемчиктиң Оссолчукка 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. июнь 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 13,15 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шииткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 чылдың июнь 28-те доктаалын ёзугаар күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан.

48 **Ондар Хүргүл-лама Кыскалак** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1873 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның Дээди суду 40 ч. декабрь 19-та ТАР-ның ЭД-ниң 13-15 чүүлү-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 90 ч. август 2-де доктаалын ёзугаар долузу-биле агарткан.

157. **Ондар Шонажык Сонам** Чөөн-Хемчиктиң Баян-Талага 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, Тыва АССР-ниң ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. август 22-де ТАР-ның ЭД-ниң 12-15 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 11-де түңнели-биле агарткан.

142. **Ооржак Лопсан-Кепши Салбакай** 1886 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Бай-Тайганың Шуйга чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның Дээди суду 40 ч. январь 3-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 15-те түңнели-биле агарткан.

217. **Ооржак Конзуран Мерен Байырлыг** Барыын-Хемчиктиң Акка 1859 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 ч. ноябрь 26-да доктаалы-биле шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганындан херекти соксаткан, агарткан.

166. **Ооржак Ашак Демерелей** Өвүрнүң Саглыга 1917 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның Дээди суду 44 ч. сентябрь 21-де ТАР-ның ЭД-ниң 12, 42, 52 чүүлдери-биле 10 чылга хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң ДС-тиң коллегиязының тодаратканың ёзугаар 55 ч. апрель 29-та шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составының шынзыттынмааныдан херекти соксаткан.

157. **Ооржак Тастай-оол Салдыг** Чөөн-Хемчиктиң Чайлак-Алаакка 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Кызыл хоорайның коммунал килдизиниң эргелекчизи турган, ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 38 ч. октябрь 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканың ёзугаар 59 ч. июль 7-де кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти соксаткан.

166. **Ооржак Мортуй-оол Баллиржатович** Барыын-Хемчиктиң Эжи-Барлыкка 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген чериниң айлы-биле чурттап хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның Дээди суду 44 ч. сентябрь 21-де ТАР-ның ЭД-ниң 12-11 чүүлдери-биле 20 чылга хосталгазын казып шииткен. ТАР-ның ДС-тиң 44 ч. сентябрь 21-де шииткелин РСФСР-ниң ДС-тиң коллегиязы 55 ч. апрель 28-те күш чок болдурган, кем-херек үүлгедиишкининиң составының шынзыттынмаанындан херекти соксаткан, хоругдалдан хостаан.

221. **Ооржак Балган-Хелиң Алда-Өшкү** Чөөн-Хемчиктиң Чайлаг-Алаакка 1891 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажылдыг чораан, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 26-да түңнели-биле агарткан.

22. **Ооржак Сундуй Садыва** Барыын-Хемчиктиң Акка 1876 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап, ажылдап турган, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 39 ч. апрель 13-те ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 90 ч. август 2-де доктаалы-биле агарткан.

22. **Ооржак Бойду Сундуй** Барыын-Хемчиктиң Акка 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге чурттап, ажылдап турган, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 39 ч. апрель 13-те көргеш, 39 ч. апрель 13-те хостаан.

157. **Оюн Артаа Чурагачы** Тандының Межегейге 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Кызыл хоорайга чурттап, ТАР-ның ИХЯ сайыдының оралакчызы турган, ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. октябрь 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканың ёзугаар 59 ч. июль 7-де кем-херек үүлгедиишкининиң составының чок болганындан херекти соксаткан.

80. **Оюн Топтаг-оол Токпанович.** Тандының Межегей сумузунга 1925 чылда төрүттүнген, тыва к. э. Красноярск крайның КАМ шериниң шериг трибуналы 52 ч. март 15-те 19-58-8, 58-10 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге колхозчу турган. РСФСР-ниң КК-ның 204 чүүлүнүң «б» пунктузунга үндезилээш, 55 ч. июнь 11-де ТАО талазы-биле УКГБ-ниң доктаалы-биле херек бадыткаттынмаан дээш хостаан.

157. **Оюн Мандан-оол Чылбак-оол.** Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунга 1905 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 38 ч. октябрь 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Кызыл хоорайга ТАР-ның Араттың революстуг шериниң полк командириниң дузалакчызы боор турган. Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының 59 ч. августун 7-де тодаратканың ёзугаар херекти кемниг херек составы чок дээш соксаткан.

157. **Оюн Төвер-оол Даваа.** Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан суурга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 38 ч. октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле КДХ-ге шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажылдыг турган. Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының 59 ч. июль 7-де тодаратканың ёзугаар херекти кемниг составы чок дээш соксаткан.

75. **Оюн Ямдан Дармаевич,** Тандының Межегей сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның КАМ-ның шериниң шериг трибуналы 52 ч. июль 27-де 19-58-8 болгаш 19-58-9, 58-10 болгаш 58-11 чүүлдер-биле ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге колхозчу турган. Херектиң составы бадыткаттынмаан дээш УПК-ның 204 «б» кезээн ёзугаар 55 ч. июль 4-те ТАО-нуң УКГБ доктаалынга үндезилеп хостааш, агарткан.

199 **Оюн Сенгижик Тамчай.** Тандының Межегей сумузунга 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 38 ч. октябрь 10-13-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле КДХ-ге шииткен. Кызыл хоорайга чурттап турган. ТАР-ның ИХЯ-зының сайыды. РСФСР-ниң ДС-тиң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 38 ч. октябрь 13-те тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, РСФСР-ниң УПК-зының 1 пунктузуң ёзугаар херекти соксаткаш, агарткан.

278. **Оюн Тегсээр Чамзы.** Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунга 1875 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле КДХ-ге шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган.

189. **Оюн Лакпа Шаравии.** ТАО. Тандының Дүрген деп черге 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 1937 чылда 10-11, 13 чүүлдер-биле 7 чылга хосталгазын казан. Кызыл хоорайга дааранылга комбинадынга ажылдап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. октябрь 30-де доктаалың ёзугаар ТАР-ның ИХЯ коллегиязының шиитпирин күш чок болдурган, кемниг составы чок болган дээш херекти соксаткаш, агарткан.

184. **Оюн Увангур Откан,** Тес-Хем Чыргаланды сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 20-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле КДХ-ге шииткен. Кызыл хоорай, ТТК-ның даргазы. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. сентябрь 27-де доктаалың ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

201. **Оюн Майынды-Хелиң Баландай,** Тандының Элегес сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13, 15 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Төрээн черинге кадарчылап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 64 ч. октябрь 3-те доктаалың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, кемниг үүлгедиг составы чок болган дээш херекти соксаткан.

199 **Оюн Танчай Чыраңдай,** Тандының Межегей сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 38 ч. октябрь 10-13-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Кызыл хоорай, ТАР-ның Кообанкызының даргазы. РСФСР-ниң ДС-тиң кемниг херектер талазы-биле суд коллегиязының 64 ч. сентябрь 3-те тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдурган, херекти РСФСР-ниң УПК-зының 5 чүүлүнүң I пунктузун ёзугаар соксаткан.

192. **Оюн Ойдуп Кашпык,** Тандының Элегес сумузунга 1878 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 41 ч. апрель 17-де ТАР-ның ЭД-ниң 12, 13, 15 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 63 ч. ноябрь 19-та тодаратканың ёзугаар херекти соксаткан, мөчээн соонда агарткан.

15. **Оюн Шагар-Мөңге Торлукаевич,** Улуг-Хем районнуң Хая-Бустурга 1878 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. февраль 14-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл суурунга мал ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 15-те шиитпири-биле агарткан.

386. **Орлов Яков Георгиевич,** Кузнецк уездиниң Васькино суурунга 1911 чылда төрүттүнген, орус, к. э. Куруненниң иштики политиктиг камгалал эргелелиниң суд коллегиязы 33 ч. июль 18-те ТАР-ның ЭД-ниң 20—46 чүүлдери-биле 1 чылга хосталгазын казаан. Каа-Хем районнуң Бельбей суурунга чер ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң шиитпири-биле 90 ч. май 4-те агарткан.

137. **Оюн Бавуужап Миндирия,** Тандының Ээрбек сумузунга 1907 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 43 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 2 чыл 6 айга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 90 ч. март 29-та доктаалы-биле шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

123. **Ооржак Чеченден Байырты,** Барыын-Хемчиктиң Ак сумузунга 1889 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ суд коллегиязы 33 ч. июньда ТАР-ның ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 3 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 91 ч. май 14-те шиитпири-биле шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

12. **Оюн Миндии Маржы,** Тес-Хем районнуң Самагалдай суурунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 34 ч. сентябрь 10-да ТАР-ның ЭД-ниң 20-46 чүүлдери-биле 2 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге чурттап турган. Самагалдай суурнуң шериг кезээниң анаа дайынчызы. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те шиитпири-биле херекти күш чок болдургаш, агарткан.

157. **Оюн Чүнчүк-оол Сурас.** Кызыл районнуң Ээрбекке 1907 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. октябрь 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 10 —13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге чурттап, ажылдавайн турган. Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканың ёзугаар херекти кемниг составы чок болган дээш соксаткан.

206. **Оюн Саарбай Булугуң,** Тандының Межегей сумузунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. сентябрь 17-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Төрээн черинге чурттап, хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 ч. май 27-де доктаалың ёзугаар күш чок болдургаш, агарткан.

184. **Оюн Чамзы Күрседи,** Тандының Межегей сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 20-де ТАР-ның ЭД-ниң 10—13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Кызыл хоорайга мебель фабриказынга чазаныкчылап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. сентябрь 27-де доктаалынга ёзугаар күш чок болдургаш, агарткан.

76. **Оюн Имбу Цзержи,** Тандының Межегей сумузунга 1898 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның КАМ-ның шериниң шериг трибуналы 52 ч. июль 27-де 19-58-8, 19-58-9, 58—10 болгаш 58—11 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. ТАО-нуң УКГБ-зиниң доктаалың ёзугаар кемниг херектиң составы бадыткаттынмаан дээш УПК-ның 204 «б» чүүлүн ёзугаар 55 ч. июль 4-те хостааш, агарткан.

132. **Оюн Тарма Шойбан,** Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. июнь 20-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге чурттап, сан килдизинге ажылдап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. сентябрь 27-де доктаалың ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

457. **Оюн Саадан-оол Болчаевич.** Кызыл районнуң Ээрбекке 1922 чылда төрүттүнген, тыва, ССРЭ-ниң КАМ-ның онза хуралы 48 ч. июнь 10-да РСФСР-ниң КК-ның 58, 10 чүүлүнүң бирги кезээ болгаш 59-7 кезээниң 1-ги чүүлү-биле 7 чылга хосталгазын казаан. Тандың районнуң Сосновка суурунга школа директору турган. С.Б. Оюнну ССРЭ-ниң УПВ Совединиң 1-ги чүүлү-биле 89 ч. январь 16-те агарткан.

474. **Оюн Сендижик Мангарович.** Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. февраль 14-те ТАР-ның ЭД-ниң 8, 13, 35, 39 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де шиитпири-биле агарткан.

14. **Оюн Ойдуп Чагырыкчы.** Тандының Бай-Булуң деп черге 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 36 ч. март 17-де ТАР-ның ЭД-ниң 8-13 чүүлдери-биле 2 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажылдыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. февраль 22-де шиитпири-биле агарткан.

74. **Оолак Чооду Медекеевич,** Тес-Хемниң Шуурмакка 1879 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Тес-Хемниң Шуурмак суурга Жданов аттыг колхозка ажылдап турган. Тыва областың суду РСФСР-ниң КК 58-10 чүүлү-биле 1951 чылдың сентябрь 30-де 25 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 1955 чылдың сентябрь 10-да кылган түңнели-биле агарткан.

78 **Ооржак Өктек-оол Самбучаевич.** Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр суурга 1913 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) кежигүнү чораан. Төрээн черинге колхозка ажылдап турган. Тыва областың суду РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлү-биле 1958 чылдың декабрь 25-те 10 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың июль 28-те үндүрген түңнели-биле оон агарткан.

246 **Ооржак Содунам Лопчаа,** Чөөн-Хемчикке 1901 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү чораан. Кызыл хоорайга чурттап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың март 1-де 8 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың сентябрь 24-те кылган түңнели-биле агарткан.

72 **Ондар Борбак-оол Даржаевич,** Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадыр суурга 1916 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) кежигүнү чораан. Төрүттүнген черинге хуу ажылдыг турган. Тыва областың суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 1952 чылдың июль 9-та 10 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди суду 1956 чылдың июнь 6-да кылган түңнели-биле агарткан.

73. **Ондар Тава Хүрен-оолович,** Улуг-Хемниң Хайыракан суурга 1914 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) кежигүнү чораан. Төрүттүнген черинге колхозка ажылдап турган. Красноярск крайның КАМ шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын казаан. Сибирьниң Шериг округунуң шериг трибуналының кылган түңнели-биле 1956 чылдың август 3-те агарткан.

186. **Сат Ыйгыр-Хелиң Даваа** 1870 чылда Моолдуң Сумаяга төрүттүнген, тыва, к. э. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 чылдың февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1963 чылдың октябрь 30-де доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан.

274. **Сат Доктак-оол Чамьян** 1883 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1944 чылдың октябрь 10-да ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле буруудаткаш, 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1969 чылдың январь 8-те доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан.

245. **Сат-Спирин Шогжапай Николай Шурук-Васильевич** 1883 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э. Кара-Талга чурттап чораан арат, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1939 чылдың февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле буруудаткаш, 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да Чарлыының 1 чүүлүнге хамаарышкан болганда, агарткан.

157. **Саин, Биче Ховалыг Серен азы Сергей, Саин Иванович** дээр, 1907 чылда Чөөн-Хемчиктиң Баян-Дугайга төрүттүнген, тыва, к. э. хоругдаттырар мурнуу чарыында Бии-Хем кожуунга хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1938 чылдың октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 7 чылда хосталгазын казып шииткен. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 1959 чылдың июль 7-де тодаргайлаанының ёзугаар херекти соксаткан, кем-херек үүлгеткен составы чок деп санаан.

239. **Сат Манзырынчы Саны-Шири** 1901 чылда Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э. облпотребсоюзтуң Кызылда мал баазазынга ажылдап турган, ССРЭ КАМ-ның Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 58-1 «а» болгаш 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1949 чылдың январь 29-та 10 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

73. **Севин-Хуурак Тулуш Баян-оол** 1888 чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. Демир-Сугга Мичуриң аттыг колхозка ажылдап турган. Красноярск крайның КАМ шериглериниң шериг трибуналы 1952 чылдың июнь 19-та РСФСР-ниң КК-ның 58-8 болгаш 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, сөөлүнде агарткан.

282. **Сартыыл Арыя Саазын** 1888 чылда Тес-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ-ның Суд коллегиязы 1940 чылдың июнь 12-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, боолап ялалаар деп шииткен, 1969 чылдың октябрь 20-де Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму агарткан.

197. **Саая Ак-оол Мандыжык** 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг чораан, ТАР Үстүкү шүүгүзү 1944 чылдың октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, боолап ялалаар деп шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Саая Элбек Мортеней** Өвүрнүң Саглыга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР Үстүкү шүүгүзү 1944 чылдың октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Саая Илам Шожал** 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү 1944 чылдың октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 20 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Саая Көк Ондар-оол** 1914 чылда Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү 1944 чылдың октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

197. **Салчак Урту-Назын** Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыргакыга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР Үстүкү шүүгүзү 1944 чылдың октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен, РСФСР-ниң Дээди суду 1964 чылдың апрель 13-те агарткан.

126. **Сарыглар Доржу Чалзапович** 1919 чылда Сүт-Хөлдүң Улуг-Алаакка төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү, склад эргелекчилеп турган. Барыын Сибирьниң КАМ шериглериниң шериг трибуналы 1952 чылдың октябрь 9-21-де РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 20 чылда хосталгазын казып шииткен, 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

262. **Соян Өгбендей** 1886 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың апрель 28-те ТАР ЭД-ниң 13, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 16-да түңнели-биле агарткан.

253. **Соян Дагба Орчу-Чагырыкчы** 1900 чылда Тес-Хемниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлдери-биле буруудаткаш, 6 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Маанчы Каваа** 1896 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 4 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Найдан Самдан** 1890 чылда Эрзинниң Тере-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 6 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Илам-Хаа Кенден** 1872 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш. 3 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Улуг-Шагаар Аскак** 1902 чылда Тес-Хемниң Ужар деп черге төрүттүнген, тыва к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Аскак-Лопсан Ак** ТАР-ның Тере-Хөлге 1888 чылда төрүттүнген тыва, к. э. хуу ажылдыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш. 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Ириксин-Хелиң Ойдуп-Лопсан** Эрзинниң Бай-Хөлге 1890 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 4 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Кундуг Ириксин** 1910 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш. 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Сонус Ойдуп** 1899 чылда Тес-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 2 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

253. **Соян Денинмаа Мөнчүк** 1893 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле буруудаткаш, 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың август 5-те агарткан.

202. **Соян Нурзат Чалбаа Кончай** 1880 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган. Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудаткаш, 10 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202 **Соян Адууну-Илэм Сундуй** 1884 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган. Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудаткаш, 10 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Ямаандан Сурунай-Хелиң** 1903 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Ямаан-Телиң Сурунай** 1915 чылда Эрзинниң Бай-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудаткаш, 25 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Уран чүүлдүң кижилери

ЧУРУКЧУ, БАШКЫ, ТРЕНЕР

— Бай-Тайга районнуң төвү Тээли суурга өөренип турган-ла, чурук чуруурунга сонуургалдыг турдум. Школага болгулаан чурук делгелгелеринге доктаамал киржип келдим. 10-гу классты дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырынче өөренип кирдим. Кандыг-бар чүүлду көрүп чуруурунуң мергежилинге хоочун чурукчу Иван Чамзоевич Салчак өөреткен чүве — деп, Чадаанада уругларның уран чүүл школазында чурулга салбырының башкызы Дмитрий Кучан-оолович Саяга ужурашкаш, оон чурулга делгелгезинче канчаар шымнып киргенин сонуургаарымга, чугаазын ол ынчаар эгеледи.

Кажан училищени 1975 чылда доозуп турда, диплом ажылын Сергей Лаизы удуртуп, анаа ажыктыг арга-сүмезин берип турганынга ол чоргаарланып. Дмитрий Сааяның «Чоннуң уран шеверлери» деп диплом ажылын экзамен хүлээп ап турган комиссия бедик-биле «5» демдек-биле үнелээн. Училищени дооскан дораан ол-ла училищениң клуб салбырынга хоосу агитация башкызы боол, 3 чыл ажылдаанының соолунде, амыдыралының аайы-биле Чөөн-Хемчик районга ажылдап чедип келген...

Оон 1981 чылдан бээр Чадаанада уругларның уран чүүл школазынга башкылап эгелээнинден бээр 11 чыл эрткени ол. Ол үениң дургузунда Дмитрий Кучан-оолович 20 ажыг бичии чурукчуларны уран чурулганың аргаларынга өөредип, доостурган. Оон өөреникчилери Михаил Мундукай, Даржаа Саин Кызылдың уран чүүл училищезин дооскаш, баштайгызы Тандының Межегейде, ийигизи — Улуг-Хем районда башкызы дег, аныяк салгалды чурук чуруурунга, чогаадыкчы чүүлге, төрээн черинге, оон ажыл-ишчи кижилеринге ынак, төлептиг мөзү-будуштуг кижилер кылдыр кижизидип чоруурлар. Амгы үеде уран чүүл училищезинде оон өөреникчилери Омак Серен-оол, Мерген Куулар чурулга уран чүүлүнче эге билиглер алган школазының, башкызының адын сыкпайн, чедиишкинниг өөренип турарлар.

Д. К. Сааяның чурулга уран чүүлунде эң мергежип чуруур хевири — уран чурулга (живопись). Ол училищеге өөренип турган-ла, 1972 чылдан эгелеп, Тываның аныяк чурукчуларының делгелгелеринге киржип эгелээн. Сибирь зоназының «Сибирьниң аныяк чурукчулары», Барнаул, Кемерово, Красноярск хоорайларга болгулаан «Социалистиг Сибирь» деп делгелгелерге ол чедиишкинниг кириш-кен. Москвага эрткен «Россияның пейзажистери» деп делгелгеге Дмитрий Кучан-ооловичиниң «Чылыг кежээ» деп ажылы улуг үнелелди алган, ону чуруктар үнелеп, сайгарар «Росизопропаганда» деп организация база республиканың чурт-шинчилел музейи оон элээн хөй ажылдарын садып алган. Моолга болган тыва чурукчуларының делгелгелеринге оон элээн каш ажылдары улуг үнелелди-даа алган.

Д. К. Саая Чөөн-Хемчик районда «Чадаананың чадаганы» чогаадылга каттыжыышкынының бот-тывынгыр чурукчулар салбырының кежигүнү болбушаан, ында чурукчу эш-өөрүнге боттуг дузаны көргүзүп чоруур. Ол районда чурулга мастерскаязының чурукчуларының кылган ажылдарын үнелеп, хүлээп аар комиссиязының даргазы.

— Виктор, Сергей Монгуштар, Виктор Ондар, Яков Дажы-Сегбе оларның кылган ажылдары шынарлыг болур, боттарынга бот-негелделиг, ээ-харысалгалыг улус — деп, ол чурукчу эш-өөрүн мактааш: — Чурук чуруурунга херек будуктар, бийирлер, будуктар ээлдирер химиктиг будүмелдер, калбак демир ховартап, оларны тып ааргы бергедээн, ол чүүлдерниң өртээ өскен мыңдыг үедир бо. Кызыл хоорай чедип, таныш-көрүш эш-өөрден сурагланып, тыптынар-дыр бис, а кылыр ажыл-ла хөй деп, ол чугаалады.

Д. К. Саая бокска спорт мастеринге кандидат. Чадаана хоорайда ол спортту сайзырадыр херекке бар-ла арга-дуржулгазын, билиг-мергежилин үндүрүп чоруур хөй-ниитичи тренер. Оон өөреникчилери Шолбан Ирбиш-оол, Мерген Монгуш, Сагды Сарыглар бокска боттарының дензизинге спорт мастеринге кандидаттар, республиканың каш дакпыр чемпионнары болганнары Дмитрий Кучан-ооловичиниң киирген улуг улуг дээрзи чугаажок. Чадаанада боксёрлар белеткээр тускай зал чок болганындаа, ол секцияны уран чүүл школазының танцы залында өттүрип турар. Амгы үеде Чадаана школаларының 5-тен 11 класс чедир 12 элээди оолдар бокс секциязында оон удуртулгазы-биле ол спорттуң нарын аргаларын шиңгээдип ап турарлар. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районнуң спорт чөвүлели республикада безин шыырак спортчуларны белеткеп турар хөй-ниитичи тренер Д. К. Сааяга бокс залы-биле дузалажыр дээш чогумчалыг хемчеглерни алыры күзенчиг.

Дмитрий Кучан-оолович өөнүң херээжен ээзи, районнуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң мурнакчы дааранықчызы Наталья Чыргал-ооловна-биле ийи уруг, ийи оолду төлептиг кижилер кылдыр кижизидип турарлар. Уруу Уран адазы дег чурук чуруурунга салымчаанныг болган. Ол база уран чүүл школазында чурулга салбырының өөреникчизи.

Өөредилге чылы эгелей бээри билек. Чадаана хоорайның Малчын кудумчузун куду алзы узун эвес дурт-сынныг, тырын мага-боттуг, дүрген базымныг кижи ханы бодамчалыг бар чоруурун эскерип боор. Ол дээрге 1-3 класс чедир 20 ажыг бичии чурукчуларны өөредир дээш бар чыдар башкы, чурукчу, тренер Дмитрий Кучан-оолович Саая-дыр.

Мерген-Херел МОНГУШ.

ЧУРУКТА: Д. К. Саая өөреникчизи боксёр Роман Ондар-биле; адаанда — Д. К. Сааяның «Айдың кежээ» деп чуруу.

ДЫШТАНЫРГА МАГАЛЫГ-ЛА-ДЫР

Кижи черле ындыг, чайгы шөлээзин ажыктыг эрттирерин күзээр. Саңның хонук-хуусаа манаар эвес, ша-даа четпейн чедип келгени бо. Бүгү-ле чүве кижиниң сагыжы ышкаш болган болза магалыг-ла чүве-дир ийин.

Ам канчаар «сугга кирген-де бызаа суггжу» дээри ышкаш, аай-дедир хайлынып тургаш, мун-не «Чедер» курортче путёвканы холга ап-кан мындыг. Үшкү сезон таптыг-ла июль 7-де эгеледи. Мен бир эжим-биле бир хонук озалдап четтивис.

Баштай харын дыштаныкчылар шала ээээш болду, оон чоорту арбылап, сөөлүнде 360 четкен мындыг. Чемгерилге үезинде ийи ээлчегге чемгерип турду. Бичии ээлдаан улусту девиведиң, столдарын өске аалчылар-даа эжелей тыртып ап-даа турган таварылга турду. Ол-даа канчаар, ажылга чуну тудас дээрил. Шагда мен бо курортка база дыштанып чораан мен. Ол үе-биле деннээрге дыка өскерилгелер болган чораан. Үе чаңгыс черге турбас деп чүве ол-дур. Оон бир херечизи, чаа туттунган хөй эмнелге бажыңнары, чаа-чаа дыштаныкчылар чурттаар бажыңнар, хөлдүң кыдыында кижилерниң дыштанып чыдар сандайлары.

Бир хүн ээиг суглуг ваннага, бир хүн ээидиң кзан малгаш-биле чагдынып эмнедип турдувус. Эки чүвени эки деп демдеглээр апаар.

Эң ылангыя малгаш дажыкчызы улгады берген акый Маадыр дээрзи долузу-биле айтырып албаан-дыр мен. Ол черге он алды чыл ажылдап, барган дыштаныкчыларга эвилен-ээлдек, уругулчу барып турарлар харындаа четтиргенин илередип, белек-сеткил-даа кээп турарлар чораан. Кижи сеткили деп чүве ол-ла ыйнаан, биче чүүедея хомудаар, биче чүведен өөрүүр.

Мээң бир эскерген чүвем мындыг: ванна, малгашка кирип алырга, оон дыштанып чыдарга таптыг деп чүвезин канчаар. Сактырга эктинден бир-ле аар чүък ап каапкан ышкаш. Чамдык кижилерни көрүп турарга, малгашты бир кочалды кагдыргаш, бар-ла черин дөгере чаап алыр, оон дүъште хөлге баргаш, бар-ла черинге чаап алыр. Ол көңгүс шын эвес чүведир, хөөкүй-ле чүрээн та чүге камнавас чүзе ийик, чүрек турар болза ол-ла-дыр. Шупту чүве соксаар. «Чүрээм кужур сол-ла чорза, чүс-даа чылза чурттаавас мен бе» деп сураглыг композитор Саая Бюрбэ-ниң ырында ханы утка-ла бар.

Бир хүн ваннага кирип алгаш дүъш соонда эжим-биле хөлге баргаш, эштип эгеледивис. Элээн эштип чоруп турумда, чиктиим сажок апарган. Хөлден үнгеш, душка доразн чукуп алгаш, дүрген-не корпусче келгеш чыдыптым. Сактырымга тынымым дакпыжап, чүрээм согары аартап турган ышкаш болу берген. Хамык чүвени ажырарга, сөөлүнде багай түннелге чедирер деп чүве ол-ла чораан. Ол кезээ ванна, малгашка кирген, хөлге эштирин соксадым, анаа эът-кежинисти дадыктырып ап турдувус. Эртен эрте туруп келгеш, хөл кыдыынга агаарлап алырга четчир-ле боор чораан. Кандыг-даа чүве чижек-нормалыг деп чүве ол ыйнаан.

Эмнээшкинден ангыда кежээлерде дыштаныкга кежээлерин дыка солун эрттирип турду. Удуртукчулар Людмила Васильевна Байыр-оол, Валерий Монгуш. Курорттуң дыштаныкчыларында кандыг талантылыгларны чок дээр. Июль 12-де үшкү сезонун ажыдыышкыны болган, анаа дыштаныкчыларның аразындан бот-тывынгыр артистер уран талантызын көргүстү. Людмила Байыр-оолдуң талантызын: баянназа баяннаар, ырлаза ырлаар, танцылаза танцылаар, шүлүк, интермедия шупту чүүлдүң мастери кижи болду. Валерий Монгуштуң хоюг тааланчыг үнүн дыштаныкчылар катап-катап дилеп, адыш часкаашкыны-биле үдеп турдулар. Даразында хүн айтырыглар кежээзи ханы утка-биле эрттирди.

Черле ниитизи-биле чаңгыс-даа дыштаныкга кежээзи халас эртпейн турду. Районнар аразында концерти база болду. Ол болурза Улуг-Хем кожуунундан дыштанып келгеннериниң солун, хөглүг, каттырынчыг номерлерин дыштаныкчылар улуг сонуургал-биле көрдүлер. Көрүкчүлер комсомол шаңналының лауреады Дадар Барыпмааның «Эглип келир куштарым» деп ырызын тааланчыг кылдыр күүседкенин, Зинаида Чыртактың «Ава» деп ырын, Валерий Монгуштуң «Чолурaa» деп ырын база Людмила Байыр-оолдуң «Хопчу казайлар» деп шоодуглуг интермедиязын солун, каттырынчыг кылдыр күүсеткенин залда олурганнар адыш часкаашкыны-биле үдеп турдулар.

Концерттиң төнчүзүнде Кызылдан барган Александр Маадыевич Оруспайның чоңга кылган бичии дыңнадыы. Валерий Монгуш чажындан аарыг-човулаңга таварышкаш, инвалид болган, ол хирезинде, Улан-Удэ хоорайда музыка талазы-биле билиин бедидип турарын дыңнаткаш, оон хоюг үнүн дыңнап пат болдувус, бичии-даа болза, акша дузаламчызындан хамык чүвениң өртээ улгаткан деп чүвени кижи бүрүзү билир дузадан кадып, акшадан салыылынар дээрге залда олурганнар бир үн-биле деткип, ша-даа четпээнде, кара бөрттүң иштин долу акшаны Валерийге дамчыдып берди. Валерий Монгуш өөрүп четтиргенин илередип, моон соңгаар уран талантызын чонунга бараалгадырын илеретти.

Ындыг-даа болза четпестер дугайында бижип көрейн. Курорттуң бир берге айтырыы телефон харылзаазы. Ол ышкаш солун, почта харылзаазы дыка кудуденгелде чораан. Мен анаа баргаш, чаңгыс-даа солун номчуваан мен. «Чедер» курорт Кызылдан ырак эвес-ле болгай, бир эвес «Үш-Белдир» болган болза, чөп-ле ыйнаан. Ол айтырыгны даразында чылын үзе шиитпирлеп алыр болза эки.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга турас-кааткан КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Август 14

Байырлалдың ажыдыышкынының ёзулалы. Уран чүүлдүң мастерлериниң Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-те турас-кааткан концерти — хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта.

Театр шөлүнге фейерверк — 22.00 шакта.

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактарда.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг янзы-бүрү хемчеглер — 10.00 шакта.

Уругларны хоорайның Ленин кудумчузунга аъттарга олуртурун организастаар, чурукка база тырттырып ап болур — 10.00 — 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунун 12-ги километринде аът чарыштырар черге республиканың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр коллективтериниң киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүң каасталгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктерниң киржилгези-биле аныяктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларының, мөгелерниң, аъттыг кижилерниң парады. Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залының чанында шөлге аныяк көрүкчүлер театрының артистериниң көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныяктар кежээзи «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

НААДЫМ БҮДҮҮЗҮНДЕ

Моолдуң Завхан айманың кино талазы-биле харысалгалыг ажылдакчылары Кызылда чедип келген. Аалчылар бо удаада кызылчыларга Наадым бүдүүзүнде болгаш аалчыларга бараалгадыры-биле «Монголкино» студияның тырттырып дооскан «Чингис-Хаан» деп үш серияның уран-чечен кинону эккелгеннер.

Чаа кинону «Пионер» кинотеатрынга үш удаа көргүзер кылдыр дугурушкан. Август 12-де 15.10 шакта, 13-те 17.30 шакта, 14-те 17.20 шакта сеансылар болур.

Үш сериялыг бо фильмниң улуг улуска өртээ 25 рубль, уругларга 15 рубль.

Кызылчылар болгаш аалчылар! Наадым бүдүүзүнде болур бо солун чаа кинону көөрүнче далажыңар.

МЕДАЛЬДАР КЫМДА ХӨЙ-ДҮР?

Барселонага август 10-нун түннелдери-биле алгаш көөр болза, медальдар салы команда бүрүзүнде мындыг болуп турар:

	алдын	мөңгүн	хүлер
1. Каттышкан команда	45	38	29
2. Оон иштинде Росси	17	14	9
3. АКШ	37	34	37
4. Германия	33	21	28
5. КУР	16	22	16
6. Куба	14	6	11
7. Венгрия	11	12	7
8. Мурнуу Корей	12	5	12
9. Франция	8	5	16
10. Австралия	7	9	11
11. Испания	13	[illegible]	2
12. Япония	3	[illegible]	11
13. Великобритания	5	[illegible]	12
14. Италия	6	[illegible]	8
15. Польша	3	[illegible]	10
16. Канада	6	5	7
17. Румыния	4	[illegible]	8
18. Болгария	3	7	6
19. Голландия	2	6	7
20. Швеция	1	7	4

ӨГ ИШТИ-БИЛЕ ЧУГАА

Ийе, ындыг солуннарны
номчуп тур мен.
Аас ужун «кызыл-дустаан»
кижилер ээш,
Иштин хөннүм көвүдексеп,
ханым баткаш,
Аарыксаан, сузум багын
көрүп ор сен.
Чонунга чоок, сеткили чиик,
кызып чораан,
Сөвулааның соон тыппаан
кужурлерге,
Хүртен чүве хүртүлези
бодаар байтык.
Хүл дег бора сөөгүмерни
тыппайн тур бис.
Уругларым авазы сен,
өршээп көр даан!
Ужур эвес мөңге шын дээш
чаргы кылып,
Кылыым хайнып келиримге
будум баспа.
Кыска сестү борбак башка
илзиртип ал:
«Үе дээрге — үүрмек эвес
солун-на-дыр,
Үстүү черден «дуржулга»
тып
өттүнүүшкеш,
Кара башты, кара паштан
дора көрген,
Кандыг кончуг каадыржаан
даргалар боор.
«Чырык черге чаңгыс кижи —
өртемчей» — деп,
Шының сөглээн
чогаалчының
ханы сөзүн
Үттүп алган, ижип алган,
адып каапкан,
Ундаранчыын,
мунгаранчыын,
хилинчектиин...
Солуннарны шыйып кезип
номчуп ор мен.
Шокар саазын, кара будук
карак өйүп,
Ыы-сыыны, кызыл ханны,
салым-чолду
Ыглаанналы кээргей сеткип,
бодап ор мен.
Кужур, агваа, шенээм
тыртуп, шымчыва даан.
Хүрен-хүрен шырайларны эки
сеткип.
«Актыг мен» — деп ийи
сестү
кожуп чадааш,
Ачытының хураатканга,
мөгейип көр
Ындыг болза, ындыг эвес!..
Оларлар дээш
Ынды, бертин ылавылап
казып келир.
Хоойлу билбес, холу карбан
«илегеттер»
Хоор чонга өчүүн өчүүр
үе келген.
Уругларым авазы сен,
хөлзевейн көр!
Чидиригже чиге көргеш,
не сеткип.
Ужур-чөп дээш эгенмейн
хөйге сөглеп.
Шиитпир эвес, шиитке-ли
дилеп көр даан».

Владимир КАРА-САЛ.

САРГЫП ЧОРААН ЧАШ ЧҮРЕК

1951 чылдың чазы чүве. Кыштаавыс Хүрең-Дугайга турган. Ынчан мен Берт-Даг школазының 2-ги клазының өөреникчизи турдум. Часкы дыштанылгада ачам мени шанактыг тевези-биле аалче аппарган.

Бир-ле хүн бистиң өөвүске бирээзи боо чүъктеп алган, аъттыг ийи кижи келген. Тыва ёзузунда «аалга кирген кижи аяк эрин ызырар, арга кирген кижи саат дайнаар» дээр болгай. Ол ийи «төлээге» аяк ап берип чорда-ла: «Сени кожуунда келдиртке, аъдынны ээртеп, белеткен, чоруулу» — деп бо. Мен, угбам, оол думмам өг даштында дыңнап тур бис. Оон олар аптара, барбалар чиндип, иштин-даштын үженгеп турлар. Ам бодаарга, чимзенген ыттар-даа сагышка кирер.

Ачам бичче: «Даарта чедип кээр мен, эки турар силер, уругларым» — дээш, ол ийи кижи-биле [illegible] шошкудуп турлар. Бараны читкиже соондан көрүп туруп каалган бис.

Ачамны Максим Дакпаевич Шаравии дээр. Ук төөгүзу хоолдаар Чоолу деп аймактың хөй оолдарының бирээзи. Хараалыг-Хем чурттуг. Ачам ол үеде элээн бижик-билиглиг, моол дылды билир чораан. 1938 чылда Бий-Хемниң кожуун секретарынче ажылдадып чорудупкан, 1 чыл болгаш дедир чедип келген деп угбам чугаалаар чүве. Ол та чүге ынчап турган? Бистер бичии турувусталза эвевыс эзраааш, чок апарган. Мен ону теңтүң билир мен.

Ол үеде өске араттар-биле бир дөмей, ачам хуу ажылагыйлыг. Хараалыг-Хем унунга тараа тарып, малын өстүрүп, өскүс бистерни азырап чораан.

Оон бээр дыка-ла хөй чылдар эрткен-дир ам. 1988 чылдың августа Өвүрнүң Торгалыгже уруумнуң кудазынче бар чорааш, хөй чылдарда көрбээним, чашкы шаамда сайзанактап ойнап өскен Хараалыг-Хемге доктаап, чажыым чажып, хөйнү болап эртим.

Ол-ла 1951 чылдың күзүнүнде ачамның кады төрээн акызы Сыратты база тудуп бажынааан. Түс черниң улузу ону Үрер-Сырат дээр. Берт-Дагга баштайгы колхоз тургустуунарга, араттар ынаар күзелдиг-биле кирип эгелээн. Дөмей-ле колхозка киирер эвес, «контрнуң» хатөрелдери бо бүгүден «чалдангаш». Балгазында оруг колхозка каттышканнар.

Төөгүнүң
балалчак
арыннары

Сөөлүнде ачамның төрээн дуңмазы Моламтай Дакпаевич Монгалбиниң Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны чорду.

Оларның салгалдары Монгалбиилер, Кашпык-оолдар, Кунгаваалар күрүнезинге багай эвес бараан боол чоруурлар. Оларның аразында кандыг-даа мергежилдиг кижилери бар. Ачамның Чыргаландыже азырандыга барган акызы Симчит Лазарны колхозка киирип турда, «ол төрээн улузун-биле харылзаан бар бе?» деп са байысааш, аксы-сөзүн ап, хүлээп алган-дыр. Башкы училищезинге өөренип турган угбам Минчеймааны база ол-бо айтырып, бичии-ле болза үндүрүптер часкан.

«Даарта келир мен» дээн ачавыс кайда боор ийик. Сураг барган. Ээн өгге арткан бис. Бир чыл өөредилгем каар ужурга таварыштым. Бисти Оюннарга келин боол барган угбавыс Билзетмаа аппарган. Олар ам Тандының Сосновка суурда хүндүлүг кижилерниң бирээзи, хөй ажы-төлдүг чурттап ажылдап чоруурлар.

«Контр» деп сөс ол үеде та кандыг кончут делгеренгей турган чүве ийик. Мен ол сестүң утказын-даа билбес чордум. 7 класска кады оарыкш оол-биле бичии бактажыптарымга, ол мени «контр уруу» дээр. Бир чыл ажыг ачамны Кызыл хоорайның кара-бажыңынга олурткап соонда, акызы-биле нелдирзинге 10-10 чылдар бергеш, кадыг-дошкун агаар бойдустуг Ангарск хоорайже октапкан. Ол-ла Шүүделиң дээш 2—3 [illegible] сурун аппарган. Ачамның акызы хосталып үнгеш, удавайн аарааш чок апарган. А ачам 1958 чылдың чазында хосталып чедип кээрге, бистиң амырап турарывысты кандыг дээр! Ынчан мен башкы училищезиниң 2-ги курузунга өөренип турдум.

Ынчалза-даа өөрүшкүвүс ур болбаан! Өскен-төрээн черинге чоокшулап ажылдаар сорулга-биле ол Самагалдайның мал хүлээп алыр черинге кезек үеде чылгы калара берген. 2 аът чиде бээрге, оларны дилеп, тып алгаш, дедир чанып орда, ол хүн чаъс-чайыктыг хүн турган, Куран адаанга аъттары-биле катай ачамны дээр «эндеп» каан.

Бо-ла-дыр! Хайлыг-халаптыг репрессия чылдары! Кужур ачам дириг назынында эки чүнү-даа көрбээн. Ол чылдарда кижи болуу дыка хаалчак, сеткили серген эвес, сактырга кандыг-ла-бир бүрүүлүг чүве кылыпкан ышкаш бодаар боор чүве. Кижиниң эш-өөрү «ачан кайдал» деп айтырарга бергиин харыылаары берге болган билдингмес.

Сөөлгү 2—3 чылдарда «Төөгүнүң балалчак арыннары» деп рубрикага репрессияга ногараан кижилерниң сактыышкыннарын үзүктел чок чырыдып турду. Ол материалдарны сонуургап номчуур мен. А бо сөөлгү үелерде ээзжедн, саңныг-ла үнер. Мээң ачамның ат-сывын агарткан доктаал кажан-на солунга үнер ирги деп, ур чениң иштинде манап чор мен.

«Шынга» Галина Сайзуунуң «Дидим сөглээн», Кенден Салчактың «Чаңгыс катап чемгерген болзумза» деп, март айда үнген материалдарын деткиир мен.

Ажык-чарлыг үеде аксын хаап алган, караан халыптап алган оран бе? Чон оттуп келген. Репрессияга ногараан кижилерниң, оларның ажы-төлүнүң чүъктеп эрткен берге хүлезин амгы ажы-төл, аныяк-өскен номчуп таныжарга, ортук эвес деп бодаар мен. Чоокку-ла чылдардан бо айтырыг көдүрлүп эгеледи ышкажыл.

Солунга чүве-даа бижип көрбээн мен. Хөй чылдарның иштинде хөрээм өйүп чораан чүүлдү бөгүн бижип ор мен.

Хүндүлүг редакция, бо материалымны чырыкче үндүрерин улуу-биле [illegible]. Бот дугайында. [illegible] Бай-Даг школазынга башкылап турар мен. Башкы стажым — 30 чыл. Ийи чыл болза пенсияже үнер мен.

Долчанмаа ШАРАВИИ.
Эрзин район.

(Гонорарын «Шын» солунга арттырарын диледим).

КИНО

9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. **Видеозал:** «Переполох в маленьком Токио» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 13-ТЕ «НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» **«ВОСТОК»:** «5-я обезьяна» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

БҮГҮ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ, ОРГАНИЗАЦИЯЛАРНЫҢ УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга дүүштүр бүдүрүлге каттыжыышкыннарын эде организастаары-биле холбаштыр 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир алыр, бээр өре-шире талазы-биле саңажылгаларны кылырын Тываның чонунуң амыдырал хандырылгазының девискээр бүдүрүлге эргелели дилеп турар.

Айыткан бо хуусаа эрткен сөөлүнде кандыг-даа негелделерни ол бүдүрүлге чери хүлээп албас.

Улус депутаттарының Кызыл район Соведи зайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну
Баян Баян-оолович ТЮЛЮШТУН
аар аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, оон төрелдеринге, чоок кижилеринге болгаш кады дайылдажып чораан эки турачы эш-өөрүнге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted] АГАР САНЫ: «Тыва солдан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор З. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлегер — 3-34-49; 3-36-73; көзээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаңза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа ыннаглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 155.

Тувинской республиканской БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮ, НААДЫМ БАЙЫРЫ-БИЛЕ!

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга тураскааткан байырлыг хурал республика найысылалы Кызылга бөгүн хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта эгелээр.

Ооң соонда Тываның уран чүүлүнүң мастерлериниң концерти болур. 22.00 шакта театр шолунге-фейерверк эгелээр.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 156 (14878) 1992 чылдың август 14, пятница. Солунга ат салган шагы 21.15 шак. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Медээлер

КОНКУРСТУ ТҮҢНЭЭН

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди база оон коллегиязы күш-культураны болгаш спортту пропагандалап чырыдар талазы-биле республика конкурузун Наадымга уткуштур түңнээн.

«Эзирниң девии» деп спортчу чыындыны үндүргени дээш «Тувинская правда» солуннуң редакциязынга бирги шаңнаалды (1000 рубль) тывыскан. Ук номну Красноярскиге парлаан.

Ай санында спортчу үндүрүлгелерни доктаамал берип келгени дээш «Тываның аныяктары» солунга ийиги шаңнал — 700 рубльди тывыскан.

Спорт болгаш күш-культура темаларынга кылган бөлүк материалдары дээш «Тыва Республика» солунга үшкү шаңнал — 500 рубльди тывыскан.

Телевидениениң журналистеринден «Урааңхай» телестудияның коллективинге бирги черни тывыскан.

Спорт болгаш күш-культураны пропагандалаарынга, ону хөгжүдеринге болгаш ол талазы-биле киирген өскелдаа улуг дээш «Тыва» ансамбльдиң ажылдакчызы Иван Херелиин, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, «Хараачыгай» спорт клувунуң удуртукчузу Оюн-оол Сатты, «Тувинская правда» солуннуң штаттан даштыкаар корреспондентизи Вячеслав Хопровту, Тыва радионуң корреспондентилери Светлана Данзын-оолду, Наталья Гвоздакты болгаш «Шын» солуннуң редакциязының киддис эргелекчизи Виктор Кара-Сал оларга база тускай шаңналдарны тывыскан.

ЭКИ УТКААН

Бо чылдың эрткен алды айларының дургузунда Бай-Тайга районнуң тудуг организацияларының коллективтери Республика Хүнүнге болгаш Наадымга уткуштур багай эвес ажылдаан.

Планда көрдүнгениң ёзугаар Бай-Тал суурда көдээ Советтиң административтиг бажыңын, спорт залын, Шуйда ийи аал ишти чурттаар делгем бажыңны база столоваяны ажыглалга киирген. Оон ынай район төвүнде чамдык тудугларны доозуп турар. Оларның бирээзи ийи каът банк тудуунда бо хүннерде тудугжулар шеверлел ажылдарын кылган.

Тудуг материалдарының өртек-үнези кедергей өскен, чамдык чүүлдер тывылбас-даа болза, районнуң удуртукчулары, тудуг организацияларының инженер-техниктиг ажылдакчылары ыдавээр чорууп тургаш, тыптынып ап турарының түңнелинде ажыл-иш шуудап, улуг туруушкуннар болбайн келген.

Тудуг кылырынга үр ажылдааш мергежээн хоочуннар Мөңгүн-оол Дилгижек, Самбын-оол Минчинмаа, Владимир Минеев, Клавей Иргит, Михаил Соян болгаш оон-даа өскелер чоокта чаа эрткен Тудугжу хүнүнүң байырлалынга макталын шаңнатканнар.

ВИКТОР КУУЛАРНЫҢ ЧУРААН ПЛАКАДЫ

ИЙИ БИЛЕКТИ СЫВЫРНЫПКАШ...

Бо кежээ республика найысылалынга Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ге тураскааткан байырлыг хурал ажыттынар. Байыр-найыр хүннерин бистер демдеглеп эрттирип чаңчыккан бис. Анаа аалчылар-даа, алботтарывыс-даа хөй келир, киржир бис. Оюн-концерт-даа болур, ырлажып, танцылап алыр бис, мурнакчыларны адаар, алгаар-мактаар бис. Эң-не солун маргылдаалар — аът чарыжы, ча адары база мөге хүреши. Ол дээрге тыва кижиниң чоргаарал, хүндүткели, сүзүглели ышкажыл. Бистер бо удаада оон база чайлавас бис. Бо байырлалдар хүннеринде таныыр, билир кижилеривис — күш-ажылдың шалыпчыларының холун тудуп, чедиишкин дээш оларга четтиргенивис сеглээр апаар бис. «Шын» солуннуң корреспондентизи Шаңгыр-оол Доржу байырлалдар бүдүүзүнде республиканың көдээ ажыл-агый министриниң бирги оралакчызы, «Наадым-92» байырлалды эрттирер оргкомитединиң даргазының оралакчызы В. Т. ХЕМЕР-ООЛДАН интервью алган.

— Байырлалдар моорлап келди. Оларны кандыг-чүү-даа болза демдеглеп эрттирер. Бистер билир бис, бөгүнгү байдалывыс дыка берге, чүге ындыызын кайсы чугаалаптар силер бе, Владимир Туматович? Амгы үениң байдалы-биле ону чажырган, оон ойталаан херээ чок боор ийин.

Бо хүннерде чонувустан чүнү-даа чажырган херээ чок. Арганыг болза, хамык-ла чүвени ажыы-биле чугаалап, ону кижилерге чедингир кылдыр тайылбырлап бергени дээре. Бистер бо хүннерде ол дугайын ханызы-биле медерелп билип турар бис. Амгы үеде бедии чүге бергелер тургустунуп бергенин анализтеп, ол бистерге кандыг багай салдарны чедирип болурун чугаалаар апаар. Оон кол багай болган чүүлү болза эрткен чылын мал чемин четчири-биле белеткеп албааныывыс болур. Ынчан сиген, чер оъду багай эвес үнген болдур ийин. Ол хиреэнде-ле ангы-анты ажыл-агыйлар, оларның удуртукчулары ында тускай эртемниглер бо чугула ажылче кичээнгей салбайн барганнар. Оон түңнелинде баштайгы хар чаап. тары билек. Эрзин, Тес-Хем районнар дораан-на берге байдалга таваржы бергилээн. Ол девискээрлерде дүвүренчиг байдалды өөренип көргеш, республиканың удуртулгазы шалыпкын хемчеглерни ап, ол районнарга дуза чедирер талазы-биле доктаалды хүлээп алган. А өске-даа районнарга байдалывыс оларныңдан ырак-та-ла эки эвес турган. Чайын өттүр фестивальдар эрттирип, спортчу маргылдаалар, хөй санныг хуралдар организастап тургаңнывыс түңнелинде мал чеминиң белеткелиниң хемчээли чер албайн барган. Ынчан белеткеп алза чогуур сигенниң 77,4, сенажтың 87,7, саванның 46,2, силостуң 37,7 хуузун кылып алган бис. Бо дээрге бир чижеглээн башка онаалтыр кылдынган сигенниң нийти хемчээли-дир. Эрткен чылын республиканың 21 ажыл-агыйы мал чеми белеткээр чугула ажылга том багай киришкен. Ылангыя Бай-Тайгада «Кызыл-Даг», Барыын-Хемчикте «Шеккээр», Чөөн-Хемчикте «Хөндергей», «Хайыракан» аттыг коллективтиг бүдүрүлге, Чаа-Хөлде «Ак-Хем», Бии-Хемде «Сесерлиг», Улуг-Хемде «Арыскан» ышкаш ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери шуут-ла олутпай, шуушпейн чорууи көргүскен. Ынчангаш кышты дыка-ла бергедеп ашкан. Ол ажыл-агыйларга эвээш эвес мал хораан.

Удуртукчулар кандыг болдур, күш-ажылчы чорууустун түңнели ындыг болурун билир бис.

— Ийет, бо чугааларга хамаарыштыр мындыг айтырыг тургустунуп келди. Байырлалдар-даа бүдүүчүве-дир. Кижилерниң хөй аъды-даа кедурдур болгай. Ам ажылдың кандыг-даа адырын касканнай бээрге, чеппестер хөй апаарын эскерип турар бис. А оон-биле кады мурнакчы коллективтер, тус-тус кижилер база бар болгай. Оларны адаптар силер бе, Владимир Туматович?

— Шын харыы. Бистиң республикада оларның саны эвээш эвес болдур ийин. Олар Тываның экономиказының быжыглаарынга улуг үлүүн киирип турарлар. Эрткен чылын Таңдыда «Революцияның чалбыыжы», Бай-Тайгада «Бай-Тал», «Мурнакчы», Барыын-Хемчикте «Хемчик», «Барлык», Чөөн-Хемчикте «Большевик», «Чыргакы», Сүт-Хөлде «Ишкин», Карл Маркс аттыг, Бии-Хемде «Өөк», «Саян», «Кызыл тараачын» ышкаш ажыл-агыйларның удуртукчулары кижилерни, техниканы мал чеминиң белеткелинче билдилиг организастап шыдаан, олар бүгү-ле бар арга-курлавырларын ажыглаан. Түңнел эки болгулаан. Бо ажыл-агыйлар мал чемин четчир кылдыр белеткээш, кыш-ла үеде ырак-чоок кожаларынга садып, дузазын көргүскен. Оон-биле чергелештир малчыннар, саанчылар, механизаторлар, чолаачылар аразында ажылынга ээ-хамаарылгалыг кижилер база хөй болган. Чамдыктарын маңаа адап көрейн. «Бай-Тал» совхозтуң малчыны Вера Даржаа, Эрзинде «Чаа оруктан» хойжу Маадал Байыр, Тес-Хемде «Чодураада» хойжу Байыр Сувандии, Таңдыда «Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлгеге ажыл-агыйындан саанчы Галина Оюн, Тожуда «Тоора-Хем» совхозта ивижи Доошка Лопсан-Базыр, Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтаң саанчы Вера Калюкина, оон-даа өске малчыннар бар.

— Рынок экономиказы бодунуң негелделерин ажыл-агыйларга дөгеп эгелээн соонда, республиканың чамдык совхозтары эде тургустунуп алгылаан болгай. Оларда ам кооперативтер, бичии бүдүрүлгелер ажылдап турар. Оларның перспективазын кандыг деп бодаар силер?

— Амгы үеде бо дээрге эң-не чугула ажыл-дыр. Үениң байдалының аайы-биле ажылдап өөренмес, чурттавас, болзувусса, эки чурттаар бис дээн ажыывыс чок ийин. Оларның перспективтиг чоруу чүгле ында. Ажыы-биле маңаа чугаалаар апаар мен. Чүл дээрге совхозтар ынчаар эде тургустунуп-даа алган болза, материалдыг курлавырларының ядыызындан, машина-техникага өртектер талыйты эде бергениинден, чамдык удуртукчуларның негелде чогундан, чаа ёзу-биле ходелип, чогум-на ажыл-херекчи чорууи көргүспейн турарындан, садыг-саарылга кылып билбезиниинден, сан-хөө байдалының чегей чоруундан оларның ажыл-херээ амдызында эки-ле шуудавайн турар. Удуртукчу кижилер тывынгыр, сагынгыр, шимченгир болбас болза, эки түңнел дээрден кайын дүжүп кээр деп. Чогум-на шак ындыг эрги үеде дег, чүгле бериңер, дузалаңар деп олургулаар удуртукчу кадрлар бисте ам-даа бар. Оон уламындан бо хүннерге чедир мал чеминиң белеткели дыка сожум темп-биле чорүп келген. Август 12-деги медээ ёзугаар алырга, сиген белеткелин чүгле 31 хуу чедирген болуп турар. Ёзулуг-ла дүвүренчиг байдал база катап тургустунуп келгени бо. Ынчангаш мал чеминиң белеткелин чогумчудуп, оон организастыг талазын экижидип, темпиин ам-даа шапкынчыдар сорулга-биле чоокта чаа Чазак болгаш республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу селектор дамчыштыр хурал эрттирген. Аңаа районнар администрацияларының бүгү удуртукчулары киришкен чүве. Бир эвес бо чылын мал чеминиң курлавырын тургузуп албас болзувусса, эрткен чылдың кончуг берге шылгалдазынга база катап-ла таваржы бээр бис. Чажырган чоор бис. Мал чеми эвээш боорга-ла малдың элүп хоралары көвүдээр-дир, оон продуктулуг чоруу эвээжээр-дир, баш саны дыка-ла кызырлып кээр-дир. Бисте саар инектер саны чылдың-на эвээжеп кел чыдар. Чүгле бо чылдың чамдык чижектерин киирейн. Чижээ, Барыын-Хемчик район эрткен чылын 758 инек саап турган болза, ам ында саар 504 инек бар. Өвүр районга 178 инек турган, ам саап турары 71. Тожу районга 213 инектен ам артканы — 165. Тес-Хем районга 380 инек саап турган, ам ында бары 298. Шак мындыг чижектерни өске-даа районнардан киирип болур. Мынчаа кээрде сүт бүдүрери улам эвээжеп турар. Оон кадында мал өртээниң өскени-биле ажыл-агыйлар оларны немей садып алыр арга чок болуп турар. Ынчангаш чүгле чаңгыс идеге — бода-даа, шээр-даа малдың бажын хоратпас дээш чүткүлдүг ажылдаар апаар бис. Малга хорамча улуг деп үстүнде айыттым. Чижектен киирейн. Эрткен чылдың бирги чартында республиканың нийтизи-биле 152284 бүгү чүзүн мал хораан болза, бо чылдың бирги чартында бо көргүзүг 226306 санга четкен. Маңаа экономиктиг санаашкынның кылыр болза, чеже-чеже миллион акшаны агарып агаала октап турар-дыр бис, чээ? Ол ышкаш эрткен чылын бир хойдан-на ортумаа-биле 1,84, бир өшкүден-не 0,92 килограмм дүктү кыргып алган бис. Мону номчупкаш-ла, мактанып-тар чүвенис чогу билдине бээр ышкажыл.

— Үстүнде чижектерден алгаш көөрге, черле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа бар-дыр. Оларга теңчү түңнел чедип алыр дээр болза чүнү кынчаар бис, Владимир Туматович?

— Мен бодаарымга, маңаа хөй тайылбырның херээ чок боор. Үе берге, нарын деп чүвени шиитпирлевус билир бис. Көдээ ишчилериниң амыдыралында улуг бергелер тургустунуп турар. Ынчангаш бир дугаарында ону ажып эртип алыры-биле чазак кежигүннери, бистиң министерствонуң ажылдакчылары, ведомстволарның удуртукчулары айтырыг бүрүзүн болур-чогуур-биле шиитпирлеп алыр дээш боттуг хемчеглерни ап келген, алыр-даа апаар. Ажылчын кижи бүрүзүнге таарымчалыг байдалдарны тургузуп бербейн чыда, олардан ажылдаңар деп негээри болдунмас болгай. Мону амыдыралгы туружувус кылдыр көргүзери-биле Россияның анги-анги девискээрлеринде улуг-улуг бүдүрүлгелер-биле доктаамал харылзаа тударын кызыдып турар бис. Ол дээрге чүл?

Аъш-чем, үлетпүр бараанннары, кывар-чаар материалдар, машина-техника болгаш оон-даа өске айтырыглар-дыр.

Кышкы хүннерге чедир ындыг-ла хөй эвес үе арткан. Эрткен чылдың частырыгларын катаптавазы-биле бүгү техника, кижи күжүн мал чеминиң курлавырын тургузуп алырынче мөөңнээри, чиилелдэри — амгы хүнниң соңгаарладып болбас айтырыы ол-дур. Ынчангаш ийи билекти сывырныпкаш, бир демниг ходелири негеттинип турар.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХҮНДҮЛҮГ АТТАРЫН ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Көдээ ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээш хүндүлүг аттарны тыпсыры болза:

«Тыва Республиканың алдарлыг мал эмчизи»

Ираида Тас-ооловна Оюнга — Эрзин районда Ленин аттыг совхозтуң кол мал эмчизи

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны»

Вера Иргитовна Даржаага — Бай-Тайга районда «Бай-Тал» совхозтуң хойжузу

Вера Викторовна Калюкинага — Бии-Хем районда «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң саанчызы

Доошка Лопсан-Базырович Лопсан-Базырга — Тожу районда «Тоора-Хем» совхозтуң иви кадарчызы

Байыр Анчысевич Маадаг — Эрзин районда «Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгениң хойжузу

Георгий Иванович Мацкевичиге — Каа-Хем районда СЭКП-ниң 25 съездизи аттыг совхозтуң малчыны

Галина Алексеевна Оюнга — Таңды районда «Сосновское» дүржүлга-бүдүрүлге ажыл-агыйының саанчызы.

Байыр Максимович Сувандииге — Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң хойжузу

«Тыва Республиканың алдарлыг механизатору»

Бюрээ Кыргысович Севекпитке — Таңды районда «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң мал чемин белеткээр «Кара-Булук» кооперативиниң механизатору.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың август 12.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРТЕМИНИҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ И. У. САМБУУГА ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Төөгү эртеминиң талазы-биле ачы-хавыялары дээш ТДЛТЭШИ-ниң төөгү секторунуң улуг эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидаты, доцент **Иргит Үнгүлчекович Самбууга «Тыва Республиканың эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың август 12.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЧОГААЛЧЫЗЫ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ В. С. СЕРЕН-ООЛГА ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва литератураны хөгжүдеринге ачы-хавыялары дээш чогаалчы **Владимир Сединович Серен-оолга «Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың август 12.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ ЭКОНОМИЗИ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ Г. Г. КОНДАУРОВАГА ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиктиг ажыл талазы-биле ачы-хавыялары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келгени дээш Тыва Республиканың статистика эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы **Галина Георгиевна Кондауровага «Тыва Республиканың алдарлыг экономизи»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың август 12.

«ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» ХҮНДҮЛҮГ АТТЫ Д. Ш. МОНГУШКА ТЫПСЫР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Бот-тывынгыр уран-чечен чогаадылганы хөгжүдеринге ачы-хавыялары дээш Барыын-Хемчик районнуң № [illegible] КМК-ның көдээ Культура бажыңының директору **Дырыппан Шадыпович Монгушка «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты тыпсыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1992 чылдың август 12.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

НЬЮ-ЙОРК. Хамааты дайынны ыявлаган Югославияның Сараевога болгаш өске-даа хоорайларга дузаламчы чедирер транспорттуң айыыл чок чоруун хандырарынга «эргежок чугула хемчеглерни» алырын КНО-нуң ол чуртта күштеринге дааскан. «Эргежок чугула хемчеглер» — ол дээрге чепсекти ажыглаары дээни ол.

ВАШИНГТОН. Югославияның чоокта чаа сандарап дүшкен Социалистиг Федеративтиг Республиказының девискээринге тайбыңны катап тургузар дээш шериг күжүн ажыглаарын күүседиишкинге чедирип магат чок деп, АКШ-тың амгы администрациязы санап турар. Ынчангаш ол чуртка шериг күжүн ажыглаары күзенчиг эвес деп, Ак бажыңның парлалга албаның телээлекчизи медеглээн.

ПАРИЖ. Югославияга эм болгаш аъш-чем аймаан чедирер транспорттуң айыыл чок чоруун хандырарын Каттышкан Нациялар организациязы моон соңгаар Европа ниитилежилгезиниң чурттарынга дагзыры чугула деп, Францияның президентизи Франсуа Миттеран санап турар.

АФИНЫ. Сандараан Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының девискээринге шериг күжүн ажыглаары күзенчиг эвес деп, Грецияның чазаа медеглээн.

ЛОНДОН. Югославияның республикалары турган чурттарының президентилеринче чалалганы Лорд Каррингтон мырыңай чаа чорудкан. Бөгүн, август 14-те Европа ниитилежилгезиниң Югославия талазы-биле тайбың конференциязының сессиязы Брюссель хоорайга эгелээр. Чалаткан президентилер ол сессияга киржир.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының шериг-далай күштериниң «Айвоу» болгаш «Бидлл» деп ийи шериг корабли Югославияның далай эриктерин [illegible] турар. Чуък дажыглаар американ шериг самолеттарының айыыл чок чоруун ол корабльдер хандырар сорулгалыг деп, АКШ-тың камгалал министерствозунуң телээлекчизи медеглээн.

(РосИТА — СЧТА).

Аъш-чем бараанарын чудурген аар чуъктуг машина кара-кара дагларнын беллерин дургаар маннап бар чоруур. Монгуш Будупесевич Маадыр-оолдун ыракта турлагларда малчыннарже бараанарны чедирер дээш далажыпканы ол.

Сесерлигнин малчыннарынга, мал чемнерин белеткээн бригадаларга ол өйлеп-өйлеп ынчаар чедип турар.

Бараанарны боду садыглаар. Ол ажылга мергежээн. «Сесерлиг» совхозтун ыракта малчыннарынга ол доктаамал барып, херектиг бараанарны садыглап турар.

ЧУРУКТА: чолаачы-садыгжы Монгуш Маадыр-оол.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

УТТУНДУРБАС ҮЕ-ЧАДАЛАР

ТӨӨГҮДЕН БИЧИИ САКТЫЫШКЫН. Амыдырал амгы үеде чеже-даа нарын болгаш берге турза-даа, хөй националдыг Тываның ажылчы чону Республика Хүнүн болгаш Наадымны бо хүннерде байырлал-биле демдеглеп, эрткен оруун, төөгүзүн чоргаарал-биле сактып, моон сонгаарты сорулгаларын тодаргайлап турарын хамыктын мурнунда онзалап айтырга, кымга-даа өөрүнчүг болур ийик. Кандыг-даа национ бодунун төөгүзү, эрткен оруу, салым-чолу бар болгай. Тыва улустуң төөгүзүнде чырыткылыг, өөрүшкүлүг, маадырлыг-даа чүүлдер, каргыштыг, халаптыг-даа болуушкуннар тургулаан. Ынчалзажок тыва улус бодунун төөгүзүнде маадырлыг орукту алдарлыы-биле шыдажып эрткенин демдеглевейн барып болбас.

«Эрткен үезин эки билбеске, келир үези база эки билдинмес болур» деп чоннуң үлегер чугаазы бар. Ынчангаш амыдырал кайда-даа нарыыдаан бо берге үе-чадада эрткен төөгүвүс какпы азрак-даа болза, эглип көөрүвүс эргежок чугула деп бодаар мен. Бодунуң чонунуң эрткен аар-берге оруун, оон үлүүнге онаашкан кээргел чок салым-чолду Тываның алдарлыг чогаалчыларының бирээзи Степан Агбаанович Сарыг-оол шаптыг билип, чигези-биле шүлүглеп чораан. 1934 чылда-ла, 58 чыл бурунгаар оон чогааткан «Карангыда» деп шүлүүнде мындыг одуруглар тыва улустуң эрткен оруун шынчы ёзу-биле херечилеп турар:

«Маңнык, торгу ховуларлыг,
Маны, шуру хавларлыг,
Эрегей-хорагай ээзим шыпкан
Элбек чаагай төрээн черим,
Каш чүктен халдап келген
Каргыстарга ажелеткеш,
Түрүг, хан кашпал тепкен
«Дургун», кайгал ээзи хөй.
Карангы дүн чуртту дуглааш,
Ханныг кинчи бутту дужааш,
Түмен чылдар эрткижеге
Түрег-човаг көрбээн ховар,
Алзып, чиртген алым-өре
Алымнааштың негеп төтпес,
Түрег, хинчек көргенивис
Дүжезе-даа деңнеттинмес...
Өлген сөөкту чыыр болза,
Өлчейлигден чавызавас.
Аккан ханны кудар болза,
Алгый-Хөлдей сыгавас».

Эртемден Н. Ф. Катанов деп кижи 1889 чылда Тывага кээп чораан. Тываларның ынчаарда ядыы-түреңгизин эртемден кайгап 100 кижи бүрүзүнүң чүгле чангызы бай, артканнары — шупту ядыылар. Байның маңган ак өргээзиниң чоогунда хөй ядыыларның чаржынчыг самдар кара өглери турганын «Сибирьден болгаш Чөөн Туркестандан чагаалар» деп ажылынга бижээн. А ол ышкаш сураглыг эртемден В. И. Дулов шаандакы Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезин, оон арат чонунуң амыдыралын хавызы-биле шинчилеп көргеш, ынчаарда эрге-чагырга туткан феодалдарның мал-маганының көвейин, оларга хөй ядыыларның хелечиктеп чорааның «Социал-экономиктиг төөгүнүң» 191-ги арнынга демдеглээн. Чижээ, кажан ол эртемден Тывага кээп чораан үеде амбын-нояя Комбу-Доржунуң чүгле мыйыстыг бода малы безин 2000 баш, чылгы малы — 700, тевелери 50 ажыг. Хемчиктиң Хайдып нояның авазы Долгар кадайның чүгле саар инээ безин — 300, чылгызы — 800, хой, өшкүзү — 1000 чыгам, тевелери — 10 ажыг турган чүве-дир.

Феодализм үезинде тыва улус иштикиниң болгаш даштыкының ийи дакпыр дарлалының адаанга чораан — хөй санныг өске улустарның амыдыралындан, салым-чолундан оон онзагай ылгалдыы болур, бистиң төөгүвүске арып калган. Эвээш санныг тыва улуска хамаарыштыр «Тос эрээнин» (шаажылалды) Манчы-кыдаттың кезээнде хоойлузунда дурумчуткен турган. «Тос эрээнин» шуптузун шыдажып эртер кижи херек кырында чок турган. Чолдак өл хаак-биле балдыр эъдин 50 чедир эриннээрин «тойбун», узун хаак-биле 10-дан 60 чедир кагарын «джибчурга», ийи-үш катт кылдыр даарап каан хөм-биле чаагынче улдаарын — «шаагай», чанагаштааш, бистиг даштарлыг сайга дискек караа-биле барык хүнзедир олуртурун — «сайга олуртур», салаалардың дыргак шазынче чидиг чартыны кияр кагарын — «кулузуннаар» деп адап турган. Буруулуг деп санаттырган тыва араттарны кыдат ногаандыктар (шаажылакчы шериглер) эң-не дерзии ёзу-биле шаажылап турган: селеме-биле баштай кижинин ийи эктин оора шааптарга, оон мойну узай бээр, ынчан оон бажын одура шаварда, арааташыг өлүрүкчүлер аажок амырап, каттыржып турганын Тываның хоочун чурттакчылары сактып чугаалааның дыңнаан мен.

Тыва улустуң шаандакы аас чогаалының киленнээшкиниг мындыг ырларын ам сактып көрээлиңер.

«Бай-ла кижи магадаанчыг,
Барган черге хүндүледир.
Чок-ла кижи човаланныг,
Чораан черге айбыладыр.
Адам каккан дүжүметтиң
Ала караан дешкен болза,
Ием каккан дүжүметтиң
Ийи караан дешкен болза».

Иштикиниң болгаш даштыкының ийи дакпыр аар-берге дарлалынга удур маадырлыг Самбажык баштаан чепсектиг тура халыышкынның киржикчилерин иштики, даштыкы дарлакчылар «Алдан дургуннар» деп адаан, а оларның чөптүг чоруун деңнеп эрге-шөлээ дээш демисели деп шиилгелиг болганда, «Алдан-маадырлар» деп адап турар бис. Алдан-маадырларның тура халыышкыны — тыва улустуң эрткен төөгүзүнде эң-не маадырлыг, ынчалзажок төнчүзү халаптыг болгаш кээргенчиг үе-чадаларының бирээзи. Оларның өлүм чок мөңге тураскаалы Тыва төөгүзүнде маадырлыг чоруктуң дугайында уран-чечен кинофильмниң тургустунганы дыка өөрүнчүг.

Хомду (Кобдо) дайынынга Тываның сүзүк шериниң маадырлыг киришкени — тыва улустуң төөгүзүнде база алдарлыг черни ээлеп турар. Төөгүнүң архив документилериниң херечилеп турарын ёзугаар алырга, 1912 чылдың август 7-де, 80 чыл бурунгаар Моолдуң Кобдо хоорайын кыдат ажелелден хостаарынга 700 чыгам тывалар маадырлыы-биле киришкен. Хомду дайынынга киржип чораан тываларның сактыышкынын ёзугаар алырга, кыдат шериглерге удур кадыг-дошкун тулчуушкуннарга Тываның чарлык болгаш сүзүк шериниң дайынчыларының хорамчазы ховар болган.

Ооң чылдагазының тайылбырлаарын моол шериглерниң бир командири моол ламадан дилээн дижир. Лама судур ашкаш, мынча дээш: «Танды-Тыва оолдарын окка бербейн турар-дыр». Ынчаарга «Дилимнерге ок дегбес» деп үлегер чугаа анаа чүүлдежир болгу дег. Тыва шериглер эрес-маадырлыы-биле чаалашкан, оларга шаңналдарны, белектерни моол өңнүктер тудускан, а Тываның сүзүк шерин баштап чораан Куулар Лопсаңга «Сорук туг маадыр» деп бедик атты тывыскан.

ТӨӨГҮЛҮГ ХУРАЛ. Бүгү Тываның Тургузукчу хуралы 1921 чылдың август 13–16 хүннеринде Таңды кожуунунуң девискээринге, ынчаарда Атамановка деп адап турган, ам Кочетово суурга болуп эрткен. Тываның бүгү кожууннарындан 300 хире төлээлер хуралга келген, оларның үштүн ийи кезин ядыы арат ызыгуурлуг кижилер. Хуралдың даргазынга Буян-Бадыргы нояны соңгаан. Россияның Я. Чугунов баштаан 18 кижи киржикчилиг делегациязы хуралга олурушкан. Хүн айтырыын бадылаан сөөлүнде хурал даргазы Буян-Бадыргы чугула саналды киирген Бүгү Тываның Тургузукчу хуралының протоколунда демдеглээн: Тываның бот-башкартынар эргезиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээриндан бүгү өске айтырыгларны чөптүг-биле шиитпирлээри бүрүн хамааржыр апаар деп, ол ынчаарда чугаалаан.

Бүгү делегейде, Совет Россияда, а ол ышкаш Тываның кожазы Моолда политиктиг байдал дугайында хуралдың киржикчилери хамыктың мурнунда тодаргай билип алыры эргежок чугула-дыр деп, Россияның делегациязы саналдаан. Ол саналды Тургузукчу хурал хүлээп алган болгаш делегейниң байдалының дугайында Крайның Совет даргазы, делегация кежигүнү Г. Стрелков 1921 чылдың август 14-те илеткел кылган.

Хуралга кылдынган илеткелдер талазыбиле доктаалдарны Тургузукчу хурал колдуунда бир үн-биле хүлээп алган. Таңды Тываның Республиказының — Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) тургустунганының чарлаан, Тыва күрүнезиниң эң баштайгы Үндезин Хоойлузун — Конституциязын бир үн-биле бадылаан. «Таңды тыва улус бүгү чоннуң чөпшээрешкениниң ёзугаар чарлап база хүлээп алыр хоойлунуң мурнунга деңн эргелиг» деп Үндезин Хоойлуда айыткан. Ынчаарга Таңды Тыва Республика болза бодунуң иштики херектериниң талазы-биле кымдан-даа хамаарышпас хостуг чоннуң хостуг күрүнези болурун, делегей харылзааларынга хамаарыштыр Россияның Социалистиг Федеративтиг Совет Республиказының камгалал-хайгааралы-биле чурттаарын Тургузукчу хуралдың хүлээп алган документилеринге онзалап айыткан.

Таңды Тываның чонунуң революстуг чазааның Бүгү-книти Тел Чөвүлелин Таңды-Урянхайның амбын-нояны турган Сотнам-Балчырны баштадыр соңгуп тургускан. Бүгү Тываның Тургузукчу хуралының даргалаан Буян-Бадыргы Тыва күрүнезиниң баштайгы чазааның составынга база киирген. Тываның улусчу революциязы (хувискаалы) бүрүн тиилээниниң төөгүлүг ол хурал бадыткап чарлаан болгаш чазактың албан кылыр чери Кызыл хоорайга турарын шиитпирлээн.

Ооң мурнунда аңгы-аңгы нояннарлыг турган тыва улус ол үеден эгелээш, чаңгыс аай удуртулгага үндезилеттинген, хамаарышпас, бот-догуннаан күрүнелиг болган. Тыва улустуң амыдыралында төөгүлүг ол үе-чадага — хуралдың болуп эрткен хүнүнге тураскаал болдуруп, Республика Хүнүн доктаадып тургусканын, ону Наадым-биле холбаштыр чыл бүрүде демдеглээр дугайында шиитпирлээнин Тыва Республиканың бүгү хамаатылары сагыш-сеткилден улуг өөрүшкүзү-биле уткаан. Амгы үеде Тыва Республика — Россия Федерациязының составында чөрээ ёзугаар бактаап турар база бот-догуннаан, биригээр чугаалаарга, суверенниг күрүне.

Алексей ДУГЕРЖАА.

«Шаңган» акционерлиг ниитилелдиң удуртукчуларының кичээнгейинге

ЧӨПТҮГ ЭВЕС ЧОРУК БО ЭВЕС БЕ?

Рынок үезинде бажыы-баштак айтырыы улам чидигленген. Совхозтарга хөй чылдарда ажылдап келген бажың чок малчыннар бар.

Таңды районда «Шаңган» аттыг акционерлиг ниитилелдиң кожуулары Кара-кыс Субакована, Санчар-оол Санчатович Оюнмар күш-ажылчы амыдыралының барык шуптузун мал ажылынга эрттирген. Чээрби ажыг чылдар дургузунда хоочун ишчилер ажыл-агыйга чеже бат хөнну өстүрүп, чеже эът, дукту ажылдап бербеди, дээр. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда оларның көргүзүү эки болган.

Кара-кыс Субакована, Санчар-оол Санчатович кайызы-даа бертик-межел инвалид-даа болза, могаг билбес малчыннар. Кап кадык чамдык хойжулар оларга кайын чедер.

Кара-кыс Субакована бо чылдың сентябрь айда бежен беш харлаар.

Хоочун ишчилер Кара-кыс Субакована, Санчар-оол Санчатович Оюнмарның күш-ажылын демдеглеп тура, оларның социал амыдыралының дугайында чугаалаар апаар. Ажы-төлүүт база инвалид улус болгаш каш чыл бурунгаар совхозтуң удуртукчуларындан дилег кылып, оларга бажың Ээп дугаайында балдырыышкын болгаан. Ажыл-агыйның эрге удуртукчулары билип мананар-ла дээр. Малчыннар даргаларының ааааашкынаан мындамыы-биле манап, торээн совхозунга арбын малды өстүрүп берип келген. Чылдар шуужуп эрткен. Бажың айтырыы мынчага шиитпирлеттинмээн.

— Чамдыкта ажыл-агыйга чаа кижилер ажылдап келир. Олар кээп чыл ажылдапкан-ла бажың апкан болур —деп, Кара-кыс Субакована хомудап чугаалап орар.

Хөй чылдарда хойжулаан инвалид малчыннар, материалдыг кежиктиг бүдүрүкчүлери, кымга-даа херек чок болганы ол бе? Социал чөптүг эвес чорук бо эвес бе?

«Шаңган» аттыг акционерлиг ниитилелдиң удуртукчулары бо айтырыгны өөрениир кээр эки. Черле улуг нарылыг малчыннарже чагыштаар салаа. Байлап бо хевээр ууламчылаар болза, коржок боор. Ниитилелдиң малын кадарар кижи-биле тывылбас апаар ирги бе?

Малчыннарже доктаамал кичээнгей салыры — рынок үезиниң чугула негелдези-дир.

Сенден ОЮН.
Таңды район, Бай-Хаак тура.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ШАПКЫН АГЫМЫ-БИЛЕ

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат-биле бистиң корреспондентивис байырлал бүдүүзүнде ужуражып чугаалашкан.

— Республика Хүнүн демдеглеп турар-дыр бис. Ол дээрге 1921 чылдың августа Тывага улусчу революцияның тиилээнинге тураскааткан болгай. Кызыл дээрге Тываның кол хоорайы, Тыва Республиканың найысылалы болуп турар. Ооң төөгүзү, сайзыралы республика амыдыралы-биле сырый холбаалыг. Орта хамаарыштыр каш сөстен чугаалап берип көрүнерем, Зоя Назытыевна.

— Шынап-ла, бистиң хоорайывыстың төөгүзү, сайзыралы Тываның амыдыралы-биле тудуш холбаалыг, ону шуптузун чугаалаар болза эвээш эвес үе херек. Кызыл 1914 чылда үндезилеттинген, ылаңгыя 80 чылы болур. Тыва Арат Республиканың болгаш Совет эрге-чагырганың чылдарында хоорайга бистиң эвес таварылгалар болган. Каш чылдар мурнунда [illegible] хоорайның төөгүзү дугайында бөлүк-эледеңниг кудумчуларлыг, чыдыг бажыңнарлыг хоорай турганындан амгы үениң улегерлиг культуразының, эртеминин төвү — чаа хоорай ооң [illegible] турар. Мында ажылчы чоннуң ажылдаан, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдал тургустунган.

Делегей, бүгү-россия, республика ужур-дузалыг хемчеглер Кызылга болза эртен. Ол бистерге улуг харыысалга, удазылгын онзаштырып турар. Ам Республика Хүнүн «Наадым-92»-нин байырлалы бөгүн [illegible].

— Байырлалдарны солун утка-шынарлыг эрттирери белеткелдем улуу-биле хамааржыр болгай. Бо удаада белеткелинер кайы хире болганыл?

— Бо болза тыва [illegible] байырлал болганда орта белеткелди хоорай чагыргазының удуртукчулары ээлеп чорупкан. Найысылалдың арыг-шевергин, каастала-шимелдезин, корум-чурумун экижидер хемчеглерни алган. Байырлалдың киржикчилерин хоорайның эң эки аалчылар бажыңнарынга чурттаар, оларны чемгерер аъш-чем айтырыы шиитпирлеттинген. Байырлалдың ажыдыышкыны, байырлал концертин бөгүн болгаш соонда, театр шөлүнге фейерверк болур, ол дээрге биске ковчуг ховар болуп турган, ону бо байырлалга тураскааткан чүве. Спортчу маргылдаалар болур, хөй чон чыглыр черлерге аъш-чем, [illegible] аймаан [illegible] садыгны организастаар. Август 15-те 8 шакта эгелээр садыг ярмарказын организастаар хемчеглерни алган. Ниитизи-биле алырга байырлал хүннеринде болур спортчу, культура хемчеглерин хогуур деңнелге эрттирер дээш [illegible].

— Сиерни чоокта чаа хоорай чагыргазының даргазынга томуйлааның билип мен. Ындыг-даа болза найысылалдың ажыл-херээниң байдалын кысказы-биле чугаалап берип көрүнерем.

— Рынок экономиказынче шилчээш бо берге үеде хоорайның ажыл-агыйының ниити байдалы сулараан кым-даа билип турар. Ажыл-биле чугаалаарга, [illegible] бөлүрү билдинмес-тир. Хоорай хүн келген тудум-на улгадып орар, оон-биле кады шиитпирлээр кылыр ажылдар ковудеп турар. Ынчангаш ону чангыс чыл дургузунда кылып алыры берге, элээн каш чылдар негеттинип турар. Хоорайның чылыглыг хандырарынче доктаамал кичээнгейни салып келген. Электри станциязының 15, 16 дугаар котёлдарын доозар ажылдарны чорудуп турар. Тудуг, ылаңгыя чуртталга бажыңнарын тудары эвээжээн, оон уламындан ээлчегде турар алды муң ажыг кижиге чуртталга бажыңнары бээри бергеледип келген. Ону канчаар дүрген шиитпирлээрин өөренип көрүп турар бис. Оон аңгыда кирлиг, боктуг суглары арыглаар тудугларының, инженер четкилериниң күчү-күжүн улгаттырары чугула болу берген, ону кылып албас болза хоорайны улам ынай хөгжүдери болдунмас. Хоорай транспортунуң ажылы баксыраан. Найысылалдың улус ажыл-агыйының өске-даа адырларында четпестер бар. Хамык чүвениң өртээ улгаткан, ховартаан, тып, садып алыры берге дээш хоорай чагыргазының удуртукчулары анаа олуруп бербээн. Ажылчы чоннуң ажылдааарынга, чурттаарынга таарымчалыг өске-даа чүүлдерин кылыр дээш бедикдүкар-ла хемчеглерни ап турар.

— Найысылалдың моон соңгаар хөгжүлдезинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Зоя Назытыевна?

— Бистиң хоорайывыс чеден ажыг чылдарда кайы хире хөгжүп сайзыраан-дыр, көрүп тур бис. Моон соңгаар-даа сайзыраар [illegible]. Амыдыралдың шапкын агымын доктаадыры берге. Хоойлу ёзугаар ол чоруур апаар. Үстүнде адааным чугула айтырыгларны болгаш өске-даа хемчеглерни шиитпирлеп алганывыс түңнелинде найысылалга улетпүр болгаш чуртталга тудугларын ковудедири көрдүнүп турар.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ХОЙЖУ АВАШКЫЛАР

Чаа-Хөл районунуң «Ак-Хем» совхозтун малчыны Александра Хопуевна Сүүр-оол мырыңай-ла дөртен хире чыл малчынндап келген. Оон эки ажылын үнелээн, ол чазактың өдээн-хавыналары-биле шаннаткылаан. Амгы үеде ол Кара-Суг-Бажы деп черде Владимирниң ажыл-ижинге дузалажып, бүгү-ле чүвени үштап-баштажып берип олурар. Александра Хопуевна 24 харлыг оглунуң ажылгызын, кызымаан чоргаарал-биле чугаалап турар.

Авашкылар бо чайын хоюн серин тайгага одарладып, семиртип алган. Кадарган хоюндан пландан ажыр 80 килограмм дукту дужааган. Авашкылар өске уруглары дузазы-биле демнежип турган, ээзэн сигенни белеткеп алган. Ону ам чемчээп, хүлээдири арткан. Владимир Лопсан республика Наадымынга кээп киржир.

Оларның биле болгаш Кара-Суг аржаанының чоогунда өске-даа малчыннар-биле ужуражып чугаалажырга, сөөлгү үеде оорлаар чоруктуң ковудээнин, бөрүлерниң көскүлеп апарганың дүвүрел-биле чугаалаар чордулар. А малчыннарда чаа тудупку дег чаңгыс коъш дүүрге безин чок. Малчыннарның хуузунда бода малын чурту-биле сүре бээр таварылгалар бар. Ол айтырыгны Чаа-Хөл, Улуг-Хем районнар администрацияларының даргаларынга каш удаа шыгыы тургускан. Түңнел мынчага чок болуп турар.

Делгер-оол ОЮН.
Тыва радионуң корр.

ҮШ КОЛ АЙТЫРЫГ

Хоочун хойжу-биле ужуражылга

Шаравии Барынмаевич Ондар — Күш-ажылдың хоочуну. Ол амгы үеде Кызыл районунуң Кара-Хем суурда уруунуң бажыңында чурттап олурар. 78 харлыг. Таптыг-ла 31 чыл хойжулааш пенсияже үнген. Оон херээн Күш-ажылдың Кызыл Туг ордени, Ленинниң юбилей медалы каастап чоруур. Бистиң амгы чазаавыстың удуртукчулары, Кадат ажыл-агый министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары бөгүн ону таныбастар. Бир эвес ол Наадым хүнүнде Кызылда Культураның болгаш дыштаныышкының Н. Гастелло аттыг паркынга чеде бээр болза, оон-биле олар хол тудуп мендилешпес, кадыыдар кандыг чор деп айтырыг анаа салбастар. Мында кижи кайгаар чүве чок, кордуум. Ла-ла хүн бүрүнүн айтырыгларынче кол кичээнгей углаар апаргаш, хоочуннарже ол сунмас апарган бис. Олар кол ажылдың каттаан, ам хиндүлүг дыштаныышкынга апарган-даа болза, республиканың, бодунуң районунуң болгаш ажыл-агыйының амгы үезин сонуургап, анаа чеде берген, хоочун аш-өөрү-биле дужуп, амыдыралга айтырыгларны када бээрлер. Шаравии Барынмаевич ындыг кижилерниң бирээзи. Бо хоочун-биле хойжу чораан кижи-биле чоокта чаа ужурашкаш, оон ажык сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларын бөгүн силерге бараалгадып орарым бо. Амгы мал ажылынга үш айтырыгны ол бодунуң бурун каттышкан мен. Ол хүн ол Тожуже чоруур турган. Чүге дээрге оон ажы-төлү хөй, чеди кижи. Шупту эртем билиглиг, өг-бүлелиг. А оглу Алдын-оол Ондар база хойжу чораан. Ол ам бистиң аравыста чок. А оон кадайы Татьяна Шадыповна амга чедир малын малдап, ажы-төлү-биле батай эвес түңнелдерлиг ажылдап чоруур. Татьяна Ондар «Наадым-92»-ниң киржикчизи болуп, найысылалга чедип келир. Ол бо чылын төрүүр 100 хой, ажы-на 93 хураганы камгалап алган. Шаравии Барынмаевич чениниң дугайында эки сеткилин мензэ база чугаалаан чүве. Оон амгы ажылдың, амыдыралдың дыка эки билир чорду. Ынчангаш Наадым, найыр-даа келген болза, амгы хүннерде ажылда бар четпестерни чажырбайн, ажыы-биле чугаалап, аныяк малчыннарга сүмелеп берип көрейн деп дилээн. Оон ол үш айтырыгы мындыг уткалыг.

Хоочун хойжу мынчаан мынча дээн.

— Мен хөй чылдар дургузунда ниитиниң малын кадарып келдим. Ажыл бедик Чөөн-Хемчикте «Искра» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажылдап чордум. Ам ол ажыл-агыйны мынча дээр апарган чорду. Ол баштап колхоз-даа, а оон соонда совхоз-даа болуп турган чүве. Бо хүннерде ажылдап чораан улуг кижилер ам колдуунда чок. Совхозтуң ажыл-агыйлык дээрим ол, малчыннары ам аныяк кижилер апарган чорду. Ол экидир. Ынчаарга ниитиниң малын кадарып, караштап-хайгаарап деп чүве амыр эвес айтырыг болдур ийин. Хөй чылдарда хой кадарып келген болгаш ону караам-биле көрүп, холум-биле тудуп келген мен. Чажырып канчаар боор, бистер ынчан малчыннар боор чоруувуста, совхозувустуң шээр малының саны 20 муң ажып турган. Ам Бажын-Алаак суурга чеде бергеш, малчыннап чораан кижилерге дужуп, ужуражы бергенимде, азы акыяктарбиле-даа чугаалажы берге. кимде мал ажылының байдалын бо-ла сонуурган бээр мен. Ужурашкан улузумнуң чугаазындан билип орарымга мал ажылында четпестер хөй чорду. Ылаңгыя мал чемин белеткеп алырының айтырыы мени дүвүреткен. Бо дээрге бирги чугула айтырыг ышкажыл. Мактанмас мен, чайгы үеде кышка удур эки белеткенип алыры-биле сиген кезип, ону кыштаамга чедирип алыры кончуг чугула чүүл чылдың көрүп чораан мен. Хөй төрүп турар үеде сиген аймаа дыка-ла ажык тыр. Ону шаам-биле хөйну белеткеп алырын бодап чоруур мен. Чыл санында ынчаар кылып ап-даа чордум. Кажан кыштагга хөй сигенниг турбуза, малчын кижи баяннар деңнелдер чүвези чок боор чүве. Ам малчыннар бо чугула ажылче кичээнгей шоолуг салбастай берген дээрзин. Кайыңаам, шуптузу ындыг боор деп аан. Бистиң ол «Искрада» болза хойжуларның чартындан эвээжи деп дыңнаан мен. Бо черле бодалга кирбес чүве-дир. Чайгы өттүр мал чеми белеткеп албайн, чалгаарап орган ажыы чүү боор. Шак ындыг маажым хөөн чүгле бистиңинде эвес, а республиканың өске ажыл-агыйларында база бар дээрзин билип чоруур мен. Мал чемин четчири-биле белеткеп албазы дээрге-ле малчын кижиниң ажылга харыысалга чогу, чүгле хүнүн бодап чурттап чоруур, өскээр чугаалаарга, анаа-ла чалгаазы-дыр деп билип чоруур мен. Анаа-ла тывалап чугаалаарга, бичи чалгаа улуг чалгаага чедер деп чүве ол-дур ийин.

Мал чемин курлап алыры — төнчү түңнел-дир. Чүге ынчаар чугаалап тур сен дээр болза, мынча дээр мен: кышка удур кым-да хөй сиген курлап алыр-дыр, ол кижиниң каларган малы, бирээде, кышты хүр-мендди ажар, ийиде, часкы үеде оон кадарган малы арып-дорбас, күш-дентелдиг болур. Ону практика кырынга көрүп келдим. Ынчангаш мээн кадарган малымдан улуг карааш-когарал-даа боор көрбээн, чыл санында төрүүр чүс хойга онааштыр 85-тен кужу хураган ап көрбээн мен. Ынчангы үеде социалистиг чарыш турган болгай. Хураган камгалап алыр талазы-биле ёгбүдем республикага кескү түңнелделиг болуп келген. Мээн ажылымны удуртукчулар үнелеп келген. Областы, район болгаш кодээ Советтериниң депутаты болуп чордум. Мактанмайн туруп мен. Ол мээн эрткен орууум-дур. Ынчангаш малчын кижи бүрүзүнге хууда сүмем бар. Ниитиниң малын кадарып турар болганда, бир дугаарында, мал чемин курлап алыр херек. Ол дээрге соң даарта баргаш, хөй дукту, сүттү, эътти бээр. Ону ынчаар билип алза эки.

Ийиги бодалым мындыг. Ол дээрге малдың чаш төлүн менди камгалап алыры. Бо айтырыг амгы хүннерде бистиң республикада долу ву-биле шиитпирлеттинмейн турар. Чүге ындыын база билир мен. Хөй-хөй хойжулар, оларның иштинде аныяк кижилер боже чогуур [illegible] тейни салбайн турары-дыр. Малдың чаш төлүн камгалап алыры — кончуг харыысалгалыг ажыл. Ийет, амгы хүннерде уйгу-чыдын чок карак кызыл ажылдап чоруур хойжулар хөй болбайн канчаар. Оларның дугайын сөктеңнээр сеткүүлдерден номчуп орар мен. Хөй хураганнаан берген үеде кандыг-даа малчын хол салыныгаң ажыы чок. Ажылдааны эки. Ол чүл? Ол үеде мен, кадайым дүне уйгуну уттуп алыр турган бис. Малды дүнеки үеде кол дуңнда-ла хайгаарап [illegible] хайгаараар боор чүве. Оон баш ка хонжок. Мал массалыг төрүп эгелээрге, оон чанынга доктаамал турбас болза, хураганнарны кижи [illegible] салчаштырып ап болур. Ынчангаш мен дүне хөй чанынга ора хонар турган мен. Хураганчаамны хөйларны ээ раан демдектээр, азы кажаага тускайлап сукпас болза, эртен оларны ол-бо хураганның авазы дээрзин тыппайн баар чүве болгай. Чаш мал бодунуң авазын ээп чорааш доругпас болза, ынчан ол күш-дентел белен кирбес, оон продуктулуг чоруу чер албас болурун мээн күш-ажылчы чылдарым көргүскен. Мал оолдаашкынының үезинде кончуг харыысалгалыг, карак кызыл ажылдаарын ынчангаш аныяк кижилерге сүмелеп орарым бо. Чаш мал анаап, хайгаарап деп чүве дүн-хүннүң ажылы деп чүвени угаадып, бодумнуң хуула бодалым илеретттим.

А үшкү бодалым бо. Биргэээ, мал кадарар деп даныын алган болганда, оон баш санын хоратпас, оларның чаш төлүн менди камгалап алыр дээш ажылдаар апаар. Бо талазы-биле байдал сөөлгү чылдарда дыка баксыраан-дыр. Чул дээрге ыыл санында мал бажын, оон чаш төлүн менди камгалап ап шыдавас дээргиде бис. Бисте хорамча хөй. Ол бо хүннерде мээн коллективтиг ажыл-агыйымда-даа. Оон-бээ-шкаан өске-даа колхоз, совхозтарында бар-дыр. Чаа санында-ла муң-муң малы четчип албайн турар бис. Оон хереэ-биле дук-даа, сүт-даа, эът-даа хемчээли дыка эвээжээн, оларның шынары кудулаан-даа. Мынаа хөй-ле чылдагааннар барын көрүп, билип орар мен. Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү үеде ажылга харыысалгазы дыка кудулаан-дыр. Ону берге мөн [illegible] дээр боралчак [illegible] ыш-ла [illegible] мээн-дир бис. Маңаа хамаарыштыр чаңгыс-ла чижектен киирейн. Чул дээрге бистер хой кадарып турувуста «Искра»-да чүгле шээр мал 20 муң ажыг турган болдур ийин. Ам оон чартындан эвээжи арткан-дыр. Ол үеде кыштаглар кожа-кожа тургулады. Мал оларладыр чер чедишпейн турду. Ам ындыг эвес-тир: хөй кажаалар ээн калгылаан-дыр, үрелгендир, тоймаглаттынган-дыр.

Кодан бүрүзүнге ол хире коданны дараазында чылын тургузуп алыр дээр болза, чүну канчаарыл? База-ла карак чылын ажылдаар апаар. Ол дээрге бир дугаарында мал чемин четчири-биле курлап алыры дыр деп үстүнде чугаалаан мен. Ийет, малдың чаш төлүн бүрүн камгалап алыры дээш уйгу-чыдын чок хелеглер, амыр-дыжын уттуп алыры-дыр. Чажырбас мен: ынчаар ажылдап чордум. Ынчаар ажылдавас болза, кажан-даа эки түңнел көрбес бис. Канчыг-даа ажылдың түңнели бору кижиниң бодундан кол хамааржырын уткан черле ажыы чок. Хойжу чораан үемде ону мен кол чүүл кылдыр көрүп чораан мен.

Ийет, бо хүннерде хоочун хойжу, Тыва АССР-ның алдарлыг малчыны Шаравии Барынмаевич Ондарны «Искра» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң аныяк хойжулары билбес, таныыс чыгы боор. Силерниң чаңгыс сүмеңиз мындыг болган чүве. Олар ажылдарга дузалаар бээ [illegible] бүрүн [illegible].

Шагдыр-оол ДОРЖУ.

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 8 (27). Август. 1992 чыл.

«Наадым-92»-ниң киржикчилери— республиканың мал ажылының мурнакчыларының арга-дуржулгазын ажыл-иживиске ажыглап нептередиили!

ТҮҢНЕЛДЕР БОЛГАШ СОРУЛГАЛАР

Үе чеже-даа берге болгаш бачым болза, чоннуң тура-сорууң, хей-аъдың кѳдүрер байырлалывыс база эвээш эвес дээрзин ылангыя кѳдээниң ажыл-ишчилери кончуг эки билирлер. Ынчанмыже ажылы эң берге, харысалгалыг, дүн-хүн дивес, дыштаныр хүннер барымдаалавас ажылдаарлар база-ла кѳдээниң ажыл-ишчилери, ылангыя мал ажылының ажылдакчылары дээрзин билбес кижи барык чок. Оларның кызымак ажылының ачызында садыг-магазиннерде малдан алыр продуктулар үзүктелбес, ону чон күзелдиг-биле садып ап турар болгай.

Улуг байырлалдарывыс — Республика Хүнү болгаш аңаа тураскааткан малчыннар Наадымы келгени бо-ла болгай. Ынчангаш Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай бо хүннерде хайнышкынныг солун амыдыралда база хаара туттунган-дыр: боттарының кызымак күш-ажылы-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган эрес-кежээ малчыннарывыс чыл санында эртип турары малчыннар Наадымында моорлап келгеннер. Бо магалыг чаагай байырлалының хүннеринде кѳдээ ишчилер бирги чартык чылда ажыл-ижиниң түңнеп, моон соңгааргы сорулгаларын дугуржуп чугаалажырлар. Ынчангаш бо Наадымда чыглып келген малчыннарның канчаар ажылдааның маңаа каксы-даа болза чугаалап, мурнакчыларның мурнакчыларын адагылаар сорулганы салган бис. Кѳдээ ишчилерниң бирги чартык чылда канчаар ажылдааның түңнелдерин, кѳргүзүглерин республика солуннарында чырыткан болгай. Бедик кѳргүзүглерни чедип алган малчыннарывыс эвээш эвес болганын билир силер. Ынчалза-даа оларның аразындан кѳдээ ажыл-агыйның адыр бүрүзүнден эң шылгараанарны борта адап, мактавас арга чок, чүге дээрге олар ындыг тѳлептиг ажылды боттарының кызымак күш-ажылы-биле чаалап алганнар болгай.

Малдың баш санын ѳстүрери, оон хѳй, чиик ѳртектиг продукцияны алыры — малчын бүрүзүнүң кол хүлээлгези болгай. А Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу Байыр Сувандии хойдан чаш тѳл камгалап алыр талазы-биле республикада бирги черже үнүп, мурнакчыларның одуруун баштааның ам билбес кижи ховар. Байыр Максимович боду аныяк-даа болза, дуржулгалыг хойжуларның санынга сѳѳлдүг чылдарда доктаамал кирип келген. Малдап олурары хойларының 100 бажка онааштыр 112 хураганы ол камгалап алган. Бирги чартык чылда республикада эң бедик кѳргүзүг ол. Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Байыр Мандал тѳрүүр 100 хойга онааштыр 102 хураганы камгалап алган. А Таңдыда «Шаңган» акционерлиг ниитилелдиң дуржулгалыг хойжузу Кончуй-оол Чамьянович Оюннуң ѳг-бүлези база-ла 102 хураган алгаш, тиилекчилерниң одуруунда бижиг турбушаан кежээр. Ынчангаш республикада 100 баш хойга онааштыр 100 ажыг хураган алган хойжуларның саны 11 болуп турар. А 100 башка онааштыр 85-тен ѳрү алдынган хураган малчынныы болур дугайында Кѳдээ ажыл-агый министерствозунуң дужаалы бар болгай. Ынчангаш дыка хѳй хойжулар ындыг шаңналга тѳлептиг болганнар-дыр.

Республиканың экономиказын быжыглаарынга ѳшкү ажылының сайзырап турары дыка дузалыг. Эрткен чылда ышкаш түңнел чедип алдынмаан-даа болза, ындыг ажыл-агыйлыг тускайжыткан совхозтарның малчыннары орулгалыг ажылдап турарлар. Сүт-Хѳлде Карл Маркс аттыг совхозтуң ѳшкү малчыны Куба Ооржактың күш-ажылчы чедиишкиннеринге ѳѳрүвес арга чок: тѳрүүр 100 ѳшкүге онааштыр 100 анайны камгалап алгаш, республикада ол талазы-биле эң дээре түңнелди ол кѳргүскен. А ол-ла районнуң «Кызыл-Тайга» совхозунда ѳшкү кадарчызы Кпим-оол Ондар чүс ѳшкүге онааштыр 90 анайны камгалап алгаш, база-ла мурнакчыларның одуруунда кирген. Тес-Хемде «Таңды-Сыны» совхозтан Суруң-оол Күнзек, Владимир Багай-оол, Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтан Михаил Наныкай болгаш оон-даа ѳскелерни чоргаарал-биле адап турар бис.

Эрткен чартык чылда бир инекке онааштыр 2000 литр сүт саап алган чаңгыс-даа саанчы чок болган. Ынчалза-даа бир инектен-не 1000-дан хѳй литр сүт саап алган саанчыларның саны база арбын болган. А Кызыл районнуң «Кѳк-Тей» сүт-бараан фермазының саанчылары ол талазы-биле шылгараннар. Ылангыя саанчы Любовь Арандол саап турары 23 инээнден инек бүрүзүнге онааштыр 1744 кг сүттү саап алган. Дараазында черлерни база-ла ол ферманың саанчылары Р. Допчун-оол, З. Сагаачы, С. Арандол болгаш оон-даа ѳскелер ээлээн-дир.

Боттарының алган хүлээлгелерин кызымаа-биле күүседип, чонунга мактадып чоруур ѳске-даа малчыннарывыс эвээш эвес болгай. Оларга чылгычылар Алексей Моңгуш («Тиилелге» совхоз), Александр Дамба (Ленин аттыг совхоз), тевежи Кызыл-оол Иргек (Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз), инижи Лопсан-Базыр Доошка (Тоора-Хем), сарлыкчы В. Очур («Тээли» совхоз), хаван ажаакчылары Г. Дурашкина, А. Тюлюш («Кѳк-Тей» комплекизи) болгаш оон-даа ѳске хѳй-хѳй мурнакчыларывысты хамаарыштырып болур бис. Оларның аттары республика солуннарында парлаттынган болгай.

Мал бригадаларының коллективтери бирги чартык чылда база багай эвес кѳргүзүглерлиг ажылдааның маңаа айтыры чугула. Ылангыя «Чаа орук» болгаш «Эйлиг-Хем» совхозтарның хойжу бригадаларының коллективтерин оон бригадирлери А. Агыың, Н. Сагды, Н. Сарыг-оол, К. Дакыр-оол оларны маңаа мактаары черле артык эвес.

«Кѳк-Тей» сүт-бараан фермазының (И. Сагоян), «Сосновское» тѳп сүт-бараан фермазының (С. Тимеев) болгаш ѳске-даа сүт-бараан фермаларының коллективтери бирги чартык чылда инек бүрүзүнден-не 1117-1544 литр сүттү саап алгачнар.

Мурнакчыларывыс хѳй, оларга деңнежир, оларның арга-дуржулгазын ѳѳренир, уламчылаар ужурлуг бис.

Амгы хүннерниң кол айтырыы — ниитиниң малынга четчир чемни белеткээри. Ол талазы-биле ажыл мурнуку чылдардан дыка озалдап турар-дыр. Август эгезинниң медээзин ёзугаар алырга, республикада чүгле 43 муң тонна сиген белеткеттинген-дир. Ол кончуг эвээш — ниити планның чүгле 20 ажыг хуузу-дур. Ылангыя Тожу, Эрзин, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнар ол талазы-биле дыка хожудап турар.

Кыштаглаашкынга белеткел, дужут ажаалдазы болгаш ѳске-даа улуг ажылдар мурнувуста туруп турар. Ол бүгү ажылдарны чогуур кыска хуусаада кылып доозар дээш бүгү күштү салып ажылдаары кѳдээ ишчилерниң эң кол сорулгазы болуп турар.

Наадымны тѳлептиг байырлап эрттирери-биле чыглып келген мурнакчыларывыска профэвилелдерниң Тыва республика чѳвүлелиниң Президиумунуң ѳмүнээзинден байыр чедирип, оларның ажыл-ижинге моон соңгааргы улуг чедиишкиннерни күзээри мецээ ѳѳрүнчүг-дүр.

Ѳнер-оол КАРА-САЛ.
АҮК-туң профэвилел организацияларының республика чѳвүлелиниң даргазы.

БАЙЫР СУВАНДИИ (хойжу).

Римма ДОПЧУН-ООЛ (саанчы).

Мурнакчыларга сѳс

УЛАМ БЕДИДЕР

1992 чылдың бирги чартыында республиканың малчыннары черле багай эвес кѳргүзүглерлиг ажылдааның солун, сеткүүлдер-даа номчуп, радио, телевидениеден-даа дыңнап, кѳрүп турар-дыр бис. Ол чедиишкиннер кызымак күш-ажылдың ачызында чедип алдынганы билдингир болгай. Ылангыя эрткен кыш бистерге, малчыннарга, кайы хире берге болганын билбес кижи чок деп болур. А бо келир кыш база белен эвес болур дээрзи билдинип турар, чүге дээрге республиканың районнарының хѳй кезиинде кандаашкын болган. Ынчангаш малчыннарның кол чымыжының бирээзи — малга чем белеткеп алырының айтырыында база бергедээшкиннер тургустунуп турары бо.

Эрткен кыштың бергелери бистиң районнуң малчыннарын дыка хѳй чүүлге ѳѳреткени чугаажок, ынчангаш мал чеминиң белеткели — хүннүң эң кол ажылдарының бирээзи. Мал чеми барда, малды чайгы үеде эки семиртип алырга, малчынга кыш коргунчуг эвес деп дидими-биле чугаалап болур. Мал чеминиң белеткелинче кол кичээнгейни амгы үеде угландырып турарывыстың чылдагааны даа ол. Эрткен чылын бистиң кодантың хойжуларын ачам баштап алгаш, 110 ажыг тонна сигенни белеткээн. Оон 50 тоннازын совхозувуска саткаш, артканын кыштаавыска дүжүрүп алгаш, кышты бергедээшкин чок аштывыс.

Бо чылын район кандаашкынга таварышканындан мал чеми шоолуг-ла үнмээн-дир. Ынчалза-даа бистиң аалдың сигенчилери 70-80 тонна чедир сиген белеткеп алыр сорулга-биле ажылдап турарлар. Ол сорулгавыс күүсеттинер дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Эрткен ажыл-агый чылында тѳрүүр 100 башка онааштыр 102 хураганны камгалап алган бис. А бо чартык чылдың түңнели-биле алырга, ол сан 112 болган. Республикада дээре ажылдыг хойжуларның санында кирген болдувус, аңаа ѳѳрүвес арга чок. Ынчалза-даа чедиишкинге мензээргенмес, чедип алган кѳргүзүглерни улам бедидер дээш кызып ажылдаарывысты хүлээнин турар бис. Аңаа республиканың мурнакчы хойжуларының арга-дуржулгазы дузалаар болгай, ынчангаш ону ѳѳренир апаар бис. Наадым киржикчилери хойжу эш-ѳѳр-биле ужуражып, ол талазы-биле улуг чугааны кылыр боор бис деп идегеп турар мен.

Байыр СУВАНДИИ.
Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу.

ѲѲРҮП ТУР БИС

Малчыннарның улуг найыры — чыл санында демдеглеп эрттирип турарывыс Наадымга киржир эрге дээш чарыш мал ажылдыгларының аразында калбарган турган болгай. Бедик кѳргүзүглерни чедип алыр сорулганы кижи бүрүзү мурнунда салганы чугаажок. Ынчалза-даа оларның аразында эң бедик кѳргүзүглерлиг малчыннар аңаа киржир эргени чаалап алган. А оларның ат-даңзызын солуннарда чырыдып бижигилээнин чок билир.

Республиканың мурнакчы ажылдыг сүт-бараан фермаларын бистиң «Кѳк-Тей» совхозтуң сүт-бараан фермазы баштап турарынга бистиң ферманың коллективи аажок ѳѳрүп, чоргаарланып турар бис. Ол ышкаш мурнакчы ажылдыг саанчылар база бистиң фермада эвээш эвес болганда, чоргаарланмас арга вас чок. Ылангыя бистиң фермаың дуржулгалыг, мурнакчы саанчызы Любовь Васильевна Арандол бодунда быжыглаттынган 23 инектериниң бирээзинден-не бирги чартык чылда 1744 литр сүттү саап ап, республиканың мурнакчы саанчыларының одуруун баштаан болгай. Дуржулгалыг саанчыларның арга-дуржулгазын ѳѳренмишаан, бодумга быжыглаттынган 22 инээмниң бирээзинден-не 1646 литр сүттү саап алгаш, база-ла мурнакчы саанчыларның одуруунда киргенимге сеткилимниң ханызындан ѳѳрүп, чоргаарланып чоруур мен.

Бо сүт-бараан фермазынга саанчылап киргенимден бээр 6 чыл чедип тур. Ажылымга чоорту мергежип, мурнакчылардан ѳѳренип чораш, шору кѳргүзүглерни чедип ап чоруур апардым. Ам инек бүрүзүнден-не хүнде 200-210 литр сүттү саап ап турар мен. Бо чылдың берге болуп турарындан оът-сиген таарыы үнген-дир, ынчангаш инектерниң сүткүрү эрткен чылдарнындан куду болуп туру. Ам фермавыс чайлагда кѳжүп келген, инектеривисти эртен болгаш кежээ — хүнде ийи удаа саап тур бис.

Республика наадымнарынга чылдың-на киржип келдим. Бо чылын база-ла саанчы эш-ѳѳр-биле арга-дуржулга солчуп чугаалажырын күзеп турар мен.

Римма ДОПЧУН-ООЛ.
«Кѳк-Тей» совхозтуң саанчызы.

АЛЕКСЕЙ МОНГУШ (чылгычы).

400 АШКАН

Малчыннарның чыл санында байырлап эрттирип турары Наадымы, шынап-ла, улуг байырлал-дыр. Ынчангаш мал ажылында ажылдап турарларга ол байырлалывыс улуг чоргаарал болур чүве ийин. Бистиң совхозтуң малчыннары, оларның аразында чылгычылары Наадымга күш-ажылчы чедиишкиннерлиг ужуражыр дээш кызымак ажылдап келгеннер. Бедик кѳргүзүглерни чедип алган малчыннар бо байырлалга киржири чугаажок.

Совхозувустуң чылгызы кашла чыл бурунгаар 100 ажыгла баш турду ийин. Чылгының баш санын кѳвүдедир, ону ажыл-агыйның адырларынга ажыглаар дээш чамдык эштер аажок кызын ажылдааның түңнелинде оон баш саны, шынап-ла, ѳзүп келди: ам совхозувустуң чылгызының саны кулуннары-биле кады санаарга, 400 ашкан-дыр. Ол ажылга сонуургалдыг хоочун эштерниң мыңда киргени улуг улуг.

Ылангыя бо белен эвес рынок үезинде кым-на эки, кызымак ажылдаар болдур, ол эки чурттаар апаары чугаажок. Ынчангаш бистер, совхозувустуң чылгычылары, малдың баш санын ѳстүрер, оларны ажылга ажыглаар дээш черле олут-чыдын чок, чонувуска бараан болуп ажылдап чор бис. Мен бодум чылгыда ам 6 чыл чеде бердим, оон ийи чылын улуг чылгычы, бригадир болуп ажылдап чор мен. 5 чылгычы ээлчежип, 15 хонуктап малдап турар бис. Ѳѳрүм оолдар шупту ажылга кызымак, эрес-кежээ эрлер чүве. Чылгывыс ам чайлагда. Чылгыже черле шоолуг кичээнгей салбас черлер бар дээрзин кижи бо-ла дыңнаар боор чүве-дир. А чижек кылдыр бистиң совхозту-даа ап кѳѳр чүве болза, чылгыны, шынап-ла, эки ажыглап шыдавайн тур бис. Специалистер-даа, ѳске-даа даргалар ол-бо черлер баарда, чүгле машиналыг маңнадып турар боор-дур. Ону шанактап, тергелеп алган совхоз ажылы кылып чоруур кижи шоолуг-ла кѳзүлбес-тир. Аът спортун сайзыратса — Тожунуң «Азас» чедир аъттыг дыштанып чорза. Ол дугайында ажылды чорудары чугула-дыр.

Моон мурнунда чылдарда белерни саап турдувус, ам ону саар кижи чок — беже чоокшулаарындан улус коргар боор чүве-дир.

Наадымга чарыштырары-биле аъттарывысты белеткеп алган келдивис.

Алексей МОНГУШ.
Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң чылгычызы.

БАЙЫР ЧЕДИРДИМ

Республиканың малчыннар Наадымын чыл санында эрттирип турар апарганынга, ѳске-даа малчын эш-ѳѳрүм-биле бир дѳмей, аажок ѳѳрүп чоруур мен. Эрткен наадымнарның колдуунда-ла шуптузунга киришкен мен. Районнардан-даа келген эш-ѳѳрнүң дуржулгазын сонуургап, чугаалажы бээр болгаш бис. Мен бо «Кѳк-Тей» совхозтуң хаван ажаар комплекизинге ажылдап киргенден бээр 7 чыл чеде бердим. Бо комплекстиң операторунда ажылдап турар мен. Бистиң корпуста 1470 ажыг хаван оолдары бар, оларны хүннүң-не ийи кижи ажаап турар. Кандыг-даа малга ажаалда-тежээлде херек болгай, а хаванга база-ла оң херек. харын-даа чамдык малдардан артык ажаалданы ол негээр болгай. Ынчангаш аъш-чеминден эгелээш, оларның арыг-шеверинге чедир доктаамал хайгаарал чугула болгай. Бир эвес ол чүүлдерни чедир кылбас болза, оон немелде дензи алыры берге болур ийин. А ажыл база-ла белен эвес дээрзин билбес кижи ховар. Бо бүгү ажылдарны доктаамал чорудуп тургаш, немелде дензини ап турар бис. Чижээлээрге, хонукта бир хаван оглунуң немелде дензизи 270 грамм болгай, а бистер, хаван ажаакчылары, хонукта 300-320 грамм немелде дензини олардан ап турар бис. Ол база-ла куду эвес кѳргүзүг дээрзи билдингир-дир.

Бистиң коллективте ажылынга мергежээн, кызымак ишчилер эвээш эвес. Ылангыя оператор Ирина Тюлюш болгаш оон-даа ѳскелер дааңган ажылынга аажок харысалгалыг, эш-ѳѳрүнге дузалаарынга кезээде белеңнер. Ындыглар-биле кады ажылдаарга солун-даа, белен-даа болур-дур.

Ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны совхоз директору Е. В. Горилый болгаш ѳске-даа тускай эртемниглер тургузуп турар. Столовайвыстан чемненирге, ѳртээ чиик — ол чарыгдалдарны колдуунда-ла профком тѳлеп турар. Наадымның киржикчилери эш-ѳѳрүмге солун дамчыштыр байыр чедирери мецээ ѳѳрүнчүг-дүр.

Галина ДУРАШКИНА.
«Кѳк-Тей» совхозтуң хаван ажаар комплекизиниң операторy.

ГАЛИНА ДУРАШКИНА (хаван ажаакчызы).

ДУКТУГ-КЫС МОНГУШ (хойжу).

«ТЫВАНЫҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ» деп фото-чурумал. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Арынны профэвилелдерниң республика чѳвүлелиниң парлалга тѳвү белеткээн.

САРЛЫКЧЫНЫҢ ЧУГААЗЫ

Тыва Республиканың алдарлыг малчыны «О. Шынаа» совхозтуң сарлыкчызы Тумат Бадыевич БИЧЕ-ООЛГА тураскааттым.

Кодан сарлык кадыр даглар
Козурадыр чаржып баткаш,
Деспек черге доктаай бергеш,
Дешкилежип ойнай берди.

Салбакталган селбер дуктуг,
Сарлык малы самнап турда,
Кадарчызы Тумат Биче-оол
Каттырымзап кайгап тур он.

«Харлыг кышты эрткен мал» деп
Канчап сөглээр, күскү оршаан.
Сегленчедир чаржып турда,
Семис, шырааа магададым.

Чоокшулап чеде бергеш,
Сонуургаксап турган менче
Аажок улуг буга сарлык
Ажынксап, хыйыртаан тур.

«Чоокшулап, семээр болза,
Шорун» дээнзиг менче кайгап,
Бажын силгип, даш берип тур
Магалыг-ла чоргаар мал аа?
Мыйыс чок бол, моннаар болза,
Мышкырлып каап болур болгай.

Арай сестип, далаш-биле
Аткаар ийи база хаптым.
Хаайы эдип, киртигайнып,
Халып кээрниң кайзы турда,
«Хааны» шыгыы ыттай каапты.

Кайгалын шуут оожургады.
Анзыг, чиңге дазааннарлыг,
Ажык, улуг карактарлыг,
Хүрең адыг дүрзүленген
Күчүлүг-даа амытан-дыр.
Он-он чылда олар-биле
Оралдажып тутчуп келгеш,
Кандыызын-даа көрүп билген
Кадарчывыс хөөрей-дир:

«Кыштың соогун херексевес,
Кылын харны дөженип ап,
Кандыг-даа мал четпес черниң
Кадарын чип, чоргаар кыштаар.

Өлең сиген, тараа, силос,
Өдек, кажаа белеткетпес.
Оран-таңды аңы-даа дег
Онзагай мал сарлык ийин.

Төрүпкенде анаа инекке
Дөмейлешпес оозу кончуг.
Чаңындыва ээзин безин
Чагдатпастап, дошкуурай бээр.

Үзер, тевер, таваргадыр,
Үлегетпес аажызы чок.
Эрбеннежип черле болбас.
Эп-чоп-биле эдиктирер.

Олар-биле ажылдаарда
Оваарымча кичээнгейлиг,
Арга-хорга дилевээже,
Айыыл-ондак үнүп болур.

Чанчыктырып алган соонда
Саап-даа боор, мунуп-даа боор.
Эвээшсимээр болур-даа бол.
Эң-не үскүр, хоюг сүттүг.

Чаажыктырып өөреткеш,
Сарлыктарны саап тур бис.
Саржаг, чөкпээн совхозтуваСатсын дээштиң берип тур бис».
Сагыжымны чугаалады:
«Сарлык дээрге ан-дыр ийин мон.
Кадарчыга ындыг малдың
Халалыы-даа аажок боор аа?».

— Күзел-сорук күштүг турда,
Күүсеттинмес чүүл бар бе?
Тайга-сыннын дошкун адыын
Таныылаар кылып аар-дыр.

Сарлык база ындыг болгай.
Чаажыгып, оожургаар.
Ээзиниң үнүн дыңнаар,
Эргеленип, экииргээр-даа.

Эптережип өжешпейн,
Ээлдек болуп, чаның таныыл,
Кээмниг ажаап малдаар болза.
Кадыг-быжыг, төлгүр-даа мал.

Менди-чаагай, хүр-ле турза,
Беримчези арбын мал бо.
Арендалап алган соонда,
Ажыывыс-даа арбыдады.

Чаартынып сайзыравас
Чаңгыс-даа чүүл турбас болгай.
Сарлык малдың уксаазынче
Сагыш салбас улус-тур бис.

Ындыг санал үндүрерге
Ыытташпас даргалар бо.
Селекция ажылының
Сегизезин кайгаар-дыр мен.

Тас инек биле сарлык малды
Таарыштырып хайнактаза,
Үскүр сүттүг, эъткир малды
Үндүрүп ал болбас деп бе?

Шаандагы кырганнардан
Чашкы шаамда дыңнап чордум.
Сарлык хайнаа шарыларның
Чаагайын кайгаар чүве.

Эң-не бирги сорулгавыс —
Эътти, сүттү элбедири.
Демисешпес болзувусса,
Дээрден ону чагбас болгай.

Амгы шагга сарлык малды
Ажыл-агый бүрүзүнге
Арбыдадыр тудар болза,
Ажыкты оон хөйнү алыр.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

ШКОЛА: чаа өөредилге чылынга уткуштур

ЧАҢГЫС ЭЭЛЧЕГГЕ КИЧЭЭЛДЭЭР

Ам каш хонгаш школаларга база бир чаа өөредилге чылы эгелээр. Школа коллективиниң анаа канчаар белеткенгенинден, септелгени кайы хире, канчаар чорутканындан, башкыларның сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнүнден бүдүн өөредилге чылында өөредилге-кижизидилге ажылының шынары, дээштиң улуг хамаарлыр. Журналист Иван Келик-Сенги Бии-Хем районда Туран хоорайның № 2 ортумак школазының директору Валентин Бай Караевич Хөвеңмей-биле эрткен хонуктарда ужурашкан. Оларның аразында болган чугааны солуннуң номчукчуларынга чедирээл.

— Кандыг-даа ажылды кана-даа чедимчелиг тургузары, шиитпирлээри кадрлардан кончуг хамааржыр болгай. Ол талазы-биле айтырыг силерниң школаңарда чаа өөредилге чылында кандыг болурул, шупту чеже башкы ажылдаарыл, тускай эртемнер аайы-биле алыр болза, башкылар четчир бе?

— Школада башкылаашкын эртемнерниң аайы-биле 37 башкы бар. Олар шупту башкы эртемниг Тываның бо дунга, республикадан дашкаар хоорайларның институттарынга чедип алган кижилер. Бистиң аравыста РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп атты чедип алган башкывыс 6-ла бар. Ол болза улус өөредилгезиниң шугумунга элээн каш он чылдарда ажылдаан Кара-кыс Өмүнеевна Монгуш-тур. Ынчаарга уш башкы «Чырыдывышкынының тергиини» хөрек демдектиг.

Биске ийи даштыкы дыл башкызы херек турган. Эрткен өөредилге чылы доозулбаанда-ла, ол дугайын республиканың Улус өөредилге министерствозунга чагыдылег кылдыр киирген турган бис, ынчалзажок ол айтырыг бо хүннерге чедир шиитпирлеттинмээн боор тур. Ынчангаш чаа өөредилге чылын даштыкы дыл башкылары чокка эгелээри биске-даа, өөреникчилерге-даа таарымча чок байдалды тургузуп турарын ажыы-биле чугаалааны-ла дээре боор. Оон ынай чүнү чугаалап болурул? Келир өөредилге чылында школавыска 390 өөреникчи өөренир, оларның 62-зи (малчыннар уруглары) интернатка турарлар. Өөредилге номнарын, көргүзүг материалдарын, өөредилгеге херек-леттинип болгу дег эргежок чугула чүүлдерни бар-чогун барымдаалап, хире шаа-биле белеткеп алдывыс. Ол дугайын эге-даа, үстүкү-даа класстарның өөредилге эргелекчилери боттарының отчеттарынга тус-тузунда бадыткап чугаалап турдулар.

— Башкыларның чурттал-га бажыңнары-биле хандырылгазының байдалы кандыгыл, ол ышкаш база бир чугула айтырыгның бирээзи — одаар чүүл-биле хандырылга айтырыын кайы хире шиитпирлеп алдыңар?

— Ындыг харын, чугула айтырыгларның бирээзи ол. Бажың-биле хандыртынганывыс чүгээр деп болур. Үүрмек септелгезин башкылар боттарының күжү-биле кылып алганнар, а одаар чүүлдер-биле четчири-биле хандыртынган.

— Чаа өөредилге чылынга уткуштур школа септелгезин кандыг байдалдыг чоруттуңар, анаа өзек болуп кириш-кен кижилерни бөгүн демдеглеп адап көөр силер бе?

— Школаның ажыл-агый эргелекчизи Валентин Александрович Додыченконуң удуртулгазы-биле септелгени эрте, март айда-ла эгелээн. Ийи чаа классты немей туткан, ынчангаш бо өөредилге чылындан эгелээш, школа чаңгыс ээлчегге өөренир. Ол дээрге коллективтиң шагдан бээр бодап келген күзели-дир, ам боттандырып алдывыс. Оон-биле кады чаа столовая база ажыглалга кирген. Школаның өөредилге бүдүрүлге бригадазының мастер башкызы Михаил Петрович Бурдаковтуң удуртулгазы-биле ажылдап чайлаан үжен ажыг өөреникчиниң ажылын борта онзалап демдеглеп каары, мең бодаарымга, чугула. Олар 15 га черге картошканы олуртканнар. Оон-биле кады 10-10 гектар черлерде кызыл-тастыг суалыг-даа улус. Ажаалда, суггарылгазын бо чайын доктаамал боттары кылып келгеннер. Уругларның ажылының түңнели күзүн билдине бээр. Оон кирген акша хөреңги школаның ниити өнчү хөреңгизинге кирер. Ынчалкелирге, картошка, ногаа аймаа-биле боттарывыс хандыртынар бис. Кызыл-тастан, суладан артыкшылдыын башкыларывыска, ажылчыннарывыска дузалал ажыл-агыйларынга ажыглаары-биле чиик өртекке садып даа болур. Ол бистерниң боттарывыстың хууда шиитпирлээр айтырывывыс, херээвис-тир.

Септелге айтырыынче эглип кээп, хоочун ажылчыннарывыс Любовь Балагева, Анай Чучаа, Наталья Кужугет, Лариса Сүрүн, олардан ангыда башкылар — Юрий Матвеев, Чечен-кыс Оюн, Чечек Монгуш, Кара-кыс Монгуш болгаш оон-даа өскелер ынаныгыя эге класстар башкылары дыка кызымак ажылдааннар. Демниг, кызымак ажылдан септелге чогуур үезинде доозулган.

— Рыноктуң берге үези силерниң коллективтиң база оюп эртпээнин чугаажок, ажылгыр-тывынгыр болбааже нарын апарган үе-дир бо, ынчаарга силерде болдунар аргазы-биле акша-төгерик киирип алырының талазы-биле ажылдар кылдынып турар ирги бе, Валентин Бай-Караевич?

— Чудурууң чудук адаанче суккан эвес дижирн дег, коллектив ол талазы-биле хире-шаанче, болдунар аргазы-биле база хөделип турар. Оон башка хоржок, анаа олуруп алыр арга чок. Үрер хөгжүмнүг бот-тывынгыр артистеривис анаа олурбайн турарлар, оюн-концертин өртектиг көргүзе бээрлер. Бистиң школавыстың дужунда культураның дыштанылга паркы бар. Ында совет эрге-чагырга дээш демиселге амы-тынын бергеннерге алдаржыткан тураскаал-даа бар чүве. Ол парктың аштаг-арыглаашкынынга өөреникчилеривис боттарының үлүүн киириштирип турарлар. Колдуунда-ла мындыг янзылыг, черле ниитизи-биле ону элээн хынамчалыг бодамчалыг көөр айтырыг-дыр.

БАРСЕЛОНАГА ЧОРААШ...

Барселона хоорайга болуп эрткен XXV Олимпий оюннарын Россияның Олимпийжи комитединиң шиитпири ёзугаар көөр аас-кежиктиг болдум.

Ындыг улуг шуулган дугайын кижи орта чугаалап, таптыг бижип-даа кайын шыдаар, кайгамчыктыг-ла чорду. Бистер, Россияның күш-культура ажылдакчылары, 160 кижи июль 22-де Барселона хоорайга бардывыс. Чеп ортузу далай эриинде Бланес дээр курорт-хоорайжыгашка турумчуп алгаш, тускай программа ёзугаар ол хоорай-биле, чурттакчылар-биле таныжып, спортчу маргылдааларны, спортчу тудуглары көрүп, янзы-бүрү ужуражылгаларга баргылаадывыс.

Мен бодум хуумда гимнастика болгаш бут бөмбүүнүң маргылдааларын көрүп турдум. Чүге дээрге итальяннар болгаш испаннарның футбол ойнаарын үргүлчү магадаар, көрүксээр кижи мен. Ынчангаш бо таварылгаза ону эрттирер аргам чок болду. Оон ангыда билип алыксааным айтырыглар, өөредиглиг чүүлдер база хөй турган.

ДОК-туң президентизи маркиз Х. А. Самаранч-биле, «Адидас» болгаш «Смирнов» деп фирмаларның төлээлери-биле Россияның Барселонада төлээзи-биле, каттышкан команданың спортчулары-биле болгаш Испанияның культуразы-биле таныжылга-ужуражылгалар болгуладды. Кижи магадап ханмас чүүлдер-ле хөй болду. Чижээлээрге, коррида маргылдааны, кижиниң сеткил-сагыжын хайныктырып келир от-кос ышкаш «фламенго» дээр танцызын чүү дээр боор! Бир шивээ турган черге чүге бээрвиске, хөлчок улуг доскаар иштинден кызыл өңнүг чүве фонтанналып үнүп турган. Бүзүревес сен виноградтан кылып каан арага, арта-ла халас. Ол талазы-биле хөлчок элбек, байлак чер болду. Ынчалза-даа он ажыг хонук иштинде ооңа бичии сербээ эзирик чаңгыс-даа кижи көзүлбес. Магалыг оран чорду. Ажылдаары-даа, дыштанып, өөрүп-хөглеп билири-даа кончуг чон болду.

Изиг деп чүвезин, далай-ла бар болгаш кижи шыдажыр чүве чорду. Барселонаның төөгүзүнде эң-не соок кыжын агаар 9 градус чылыг болган деп турду.

Июнь айда Моолдуң төвү Улан-Баторга база-ла спортчу байырлалга киржип, Моол болгаш Кытат күрүнелерниң, иштики Моолдуң спорт ажылдакчылары-биле ужурашкаш келдим. Моол мурнунда ындыг деңнелге чугаалажывышкын болбайн турган, оон база дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип алдым. Ол күрүнелер-биле спортчу харылзаавыс улам быжыгар, экижиир ужурлуг. Чоокку үеде Моол Республиканың спорт комитединиң даргазы бистиң Тывага келир. Анаа ужуражыр дээш белеткенип турар бис.

Сергей ООРЖАК.
Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы.

УДАВАС ЭГЕЛЭЭР

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединге ужуражылга эрткен. Анаа 30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде республика девискээринге барымдаа чок черге буруудаттырган болгаш боолаткан кижилерниң ажы-төлү, республиканың Айыыл чок чорук министерствозунуң харыысалгалыг ажылдакчылары, журналистер киришкен.

Ханныг репрессиялар үезинде боолаттып шаажылаткан кижилерниң хөөрүн тывар болгаш оларга тураскаалды тургузар талазы-биле шыңгыы чугааны кылган. Оон ынай бо бүгү ажылдарны организастап чорударынга херек акша-төгерик дугайында база чугаа болган. Бо чүүлдерни кылырынга хоорсоветтиң удуртулгазы улуг дузаны чедирер талазы-биле аазаашкынны кылып турар. Чижээлээрге, боолаткан кижилерниң хөөрүн дилээрииге, оларны казарынга болгаш өске-даа чүүлдерге чарыгдалдар улуг болур дээрзи чугаажок. Хербис даавын баары. Бүрен ховуау болгаш Мангаа-Элезиннерге чедир девискээр дыка улуг болуп турар.

С. К. Токаның тураскаалынга хамаарыштыр база чугаа болган. Ону бо хүннерде кырын дуглаан. А ук тураскаалды моон соңгаар канчаарының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга чугаалажыр.

Хуу чуртталга

ДУЗАЛАП КӨР

Мээң уругларым адазы болур, кээргээр сеткили чок, доң баарлыг кижиниң адын Олег дээр. Бис чаңгыс өг-бүле тудуп чурттааш, чарлы бергенивистен бээр чеди чыл боол турар. Ол үе иштинде Олег уругларынга дузаламчы кылдыр ай санында төлээр ужурлуг алиментизин бо хүннерге чедир чорудуп бербейн келди. Чүге ындыгыл дээрге, Олег таптыг орта турум ажыл кылбас, ол-бо суурларже көжүп, аай-дедир чорут бергей. Сөөлгү бо каш айларда Кызыл хоорайга чурттап, ажылдап турган, ам дедир Тес-Хем районнуң О-Шынаа суурже көже берген сураглыг. Черле турум чурттаар турлаа, тудуп кылыр ажылы тывылбастаан, элдепейлиг бо аданың арын-нүүрү канчап барган ирги?

Рынок экономиказының берге, нарын үелеринде ажылдап кылып, күрүнеге улуг-хуузун кииргиш, ажы-төлүнге төлээр ужурлуг алиментизин чорудуп турар болза, экн-ле чүве-дир ийин. Үе-шагның нарын, берге апаргаанын шупту балир болгай бис. Арын-нүүрүн чидирген аданың амгы кадайы Екатерина ол кээргээр сеткили чок, доң баарлыг аданы азырап орар чүве ирги бе? Азырап орар-даа болза, черле не сагыш-сеткилинден Олегке чугаалап, ажылдап кылдыртып, алиментизин төлеп чорударынга сүмеден кадар болза эки-дир. Ынчангаш орта бодаңып, ажыл-агыйдан кылып, күрүнеге, өг-бүлеге, ажы-төлүнге, ал-бодунга ажыктыг кижи боол көрем, Олег!

Бо чагааны солун дамчыштыр номчааш, Олег бодап келгеш, ажы-төлүнге акша дузаламчыдан кылыр боор деп идегедим. Мээң чагаамны парлап бээриңерни дилеедим, эргим редакция. Оон башка Олегке сөс сөглээрге, тоовастыр. Акша-төгерикке чедип мейн, бергедеп олур бис, алиментиң чорудуп көр, Олег!

Суд, прокуратура органнарынче каш даа удаа билдириишкин кииргеи мен, дузалавас боор чорду.

Ираида ДАНДАГАЙ.
Эрзин суур.

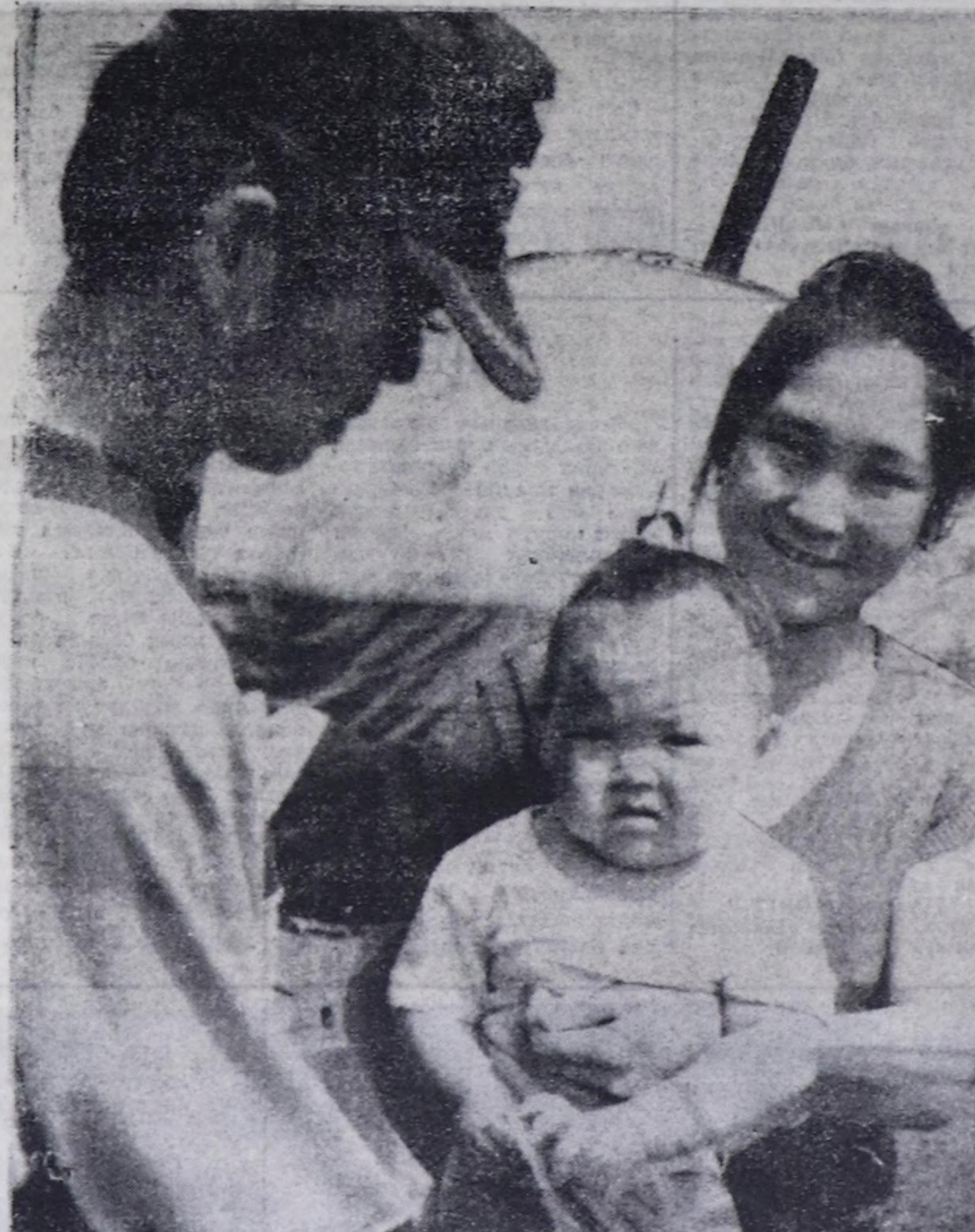

ОНДАР ОХЕМЧИКТИҢ «ХОЙЖУНУҢ УРУГЛАРЫ» деп фото-чурумалы.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга тураскааткан КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Август 14

Байырлалдың ажыдыышкынының ёзулалы Уран чүүлдүң мастерлериниң Республика Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-те тураскааткан концерти — хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта.

Театр шөлүнге фейерверк — 22.00 шакта.

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактарда.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг янзы-бүрү хемчеглер — 10.00 шакта.

Уругларны хоорайның Ленин кудумчузунга аъттарга олуртурун организастаар, чурукка база тырттырып ап болур — 10.00 — 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунуң 12-ги километринде аът чарыштырар черге республиканың уран чүүлүнүң бот-тывынгыр коллективтериниң киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүң кааст алгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктерниң киржилгези-биле аныяктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларының, мөгелерниң, аъттыг кижилерниң парады. Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залының чанында шөлге аныяк көрүкчүлер театрының артистериниң көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныяктар кежээзи «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

---

10 муң километр черни эрткен чаа «Нива» автомобильди кайы-даа марканың «ВАЗ—Жигули» автомобилинге орнап тур мен. Ол машина 20 муң километрден хөй эвес черни эрткен болур ужурлуг.

Дугуржулганы 2-56-75 телефон дамчыштыр кылыр.

Кызыл районда куш фабриказы 1-2 ай чедир улгаттыр азырап каан бройлер дагаа оолдарын чонга садып турарын дыңнадып тур.

АЗЛК-тың «Москвич-21412» автомобилин садып алырын күзээн ээлчегге турар кижилерни «Автомобиль» магазинге келгеш, 470 муң рубль түңнүг акшаны үш хонук хуусааның иштинде чедир төлээрин дилеп турар. Автомобильдерни 1992 чылдың августа алыр. Айтырыгны 3-21-61 телефон дамчыштыр тодарадып ап болур.

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры болгаш хоорай төлээлекчилериниң филиалы дараазында адресте турар:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 104 «а», 2-ги каът, «Огонёк» кафези.

Албан телефоннары:
1. Эргелекчи — 3-49-56.
2. Экономика килдизи — 2-48-17.
3. Бухгалтерия — 3-31-84.
4. Башкарылга килдизи — 2-35-56.
5. Хоорай төлээлекчилериниң филиалы — 3-49-60.

Республиканың пикта билигниң музыка-уран чүүлүнүң школа-интернады чаа 1992-1993 өөредилге чылында пикта билигниң 1, 2, 3 класстарынга: **фортепиано, флейта, скрипка, аккордеон, труба, домра** болгаш **уран чурулга** мергежилдеринге өөренир уругларны хүлээп алырын чарлап турар.

Уран чурулга салбырынга кирер уруглар ыяап-ла чураан чуруктарын эккээр.

Хүлээп алырының шылгалдалары августуң 19, 20 хүннеринде Улусчу культура төвүнүң бажыңынга (мурнунда ПЧБ) № 18 кабинетке эртенгиниң 9 **шакта эгелээр.** Уругларның төрүттүнген херечилели херек.

Клара Белчитовна Серенниң адынга Ажаалга банкызының Тес-Хем район салбырының 1992 чылдың июль 29-та тывысканы (29130 рубль түңге) АА-3494957 чектиң читкенин барымдаалааш, **ону күш чок деп санаар.**

КИНО

АВГУСТ 14-ТЕ «НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00, **Видеозал: «Робот-полицейский»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Как три мушкетера» (2 серияныг) 15.00, 18.00 шактарда.

Өвүр район чагыргазы, чер реформазының талазы-биле район комитеди ук комитеттиң даргазы Александр Бай-Караевич Начынның кадайы

Кара-кыс Байыр-ооловна
НАЧЫННЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр анаа болгаш оон төрелдеринге база чоок кижилеринге хажы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген чагаалар хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-18; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; чедиишкиннер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа шынныгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парламент болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 156.

БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

ТЫВАНЫҢ АЖЫЛ-ИШЧИЛЕРИ! ЭКОНОМИКАВЫСТЫ БЫЖЫГЛААР, АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫ ЭКИЖИДЕР ДЭЭШ КҮЖЕНИИШКИННИГ АЖЫЛДААЛЫ!

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 157 (14879) 1992 чылдың август 15, суббота. Солунга ат салган шагы 23.40. Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 1 рубль.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮ-БИЛЕ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чангыс чер-чурттуглар!

Бөгүн августуң 15 — Республика хүнү. Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа ийиги удаа демдеглеп турарывыс төөгүлүг хүн-биле силерге чүректиң ханызындан байыр чедирип тур. ТАР-ның чарлап, тускай догуннаткан чорук хосталганың болгаш социал шынныг чоруктуң дугайын чүс-чүс чылдарда күзеп, бодап чораан бистиң улустуң төөгүзүнге шиитпирлиг эргилде болган. Ынчангаш 1921 чылдың августан эгелээш, республиканы улам бурунгаар хөгжүдеринге, тываларны өске нациялар болгаш улустар-биле чоокшулаштырарынга демократияның делегей ниитилежилгезинге каттыжып кирерипге калбак, делгем орукту ажыдып берген.

Ынчалза-даа тоталитарлыг системаның тургустунган чоруу демократчы чаартылгаларга багай салдарын чедирген. Тываның хөй националдыг улустары ол чылдарның иштинде эвээш эвес шылгалдаларны тудуп эрткен болгаш амгы үеде политиктиг, экономиктиг болгаш социал улуг чаартылгаларның аар-берге үезин ажып эртип турар. Ынчалза-даа чүгле багай талаларны сактып чугаалаары шын эвес болур ийик. Бистер хамыктың мурнунда боттарывыстың амыдырал-чуртталгавыска чедиишкиннер база эвээш эвес болганын утпас ужурлуг бис: ол үениң иштинде улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга социал-экономиктиг улуг өскерлиишкиннер болгулаан.

Бо чылдарда Тываның улустарының салым-чолунга төөгүлүг ханы чаартылгалар боор, рынок экономиказынче шилчиишкин эгелээн болгаш аңаа үндезилээш, ниитилел амыдыралын демократчыдары чорүп турар-дыр. Экономиктиг амыдыралды өскертири улуг бергелерни болгаш нарыыдаашкыннарны болдурарын билгеш турар ужурлуг бис. Оон ужурундан амгы үеде бистиң шуптувустуң гуманныг идеяларны болгаш бүгү кижи төрелгелениниң үнелиг чүүлдерин долгандыр каттыжарывыс, бистиң республиканың девискээринде чурттап турар улустарның үндезин угаан-бодал амыдыралын катап эгидерибис эң чугула чүүлдер ол боор турар. Эргим чангыс чер-чурттуглар, эрткен үе-биле амгы үениң аразында тамының ниити күш-биле ажып эртер дээш, кижизиг сайзырангай амыдырал-чуртталганы кады тургусчур дээш чангыс эп-сеткилдиг болурунче силерни шуптуңарны амгы бо нарын үеде кыйгырып тур бис.

Байырлал-биле өннүктер, силерге бүгү-ле чаагай кежиктерни күзедивис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНҮҢ БОЛГАШ «НААДЫМ-92»-НИҢ БАЙЫРЛАЛЫ ДААРТА УЛАМЧЫЛААР

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНГЕ БОЛГАШ НААДЫМГА ТУРАСКААТКАН БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Тыва Республиканың хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга тураскааткан байырлыг хурал дүүн Кызылга, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен.

Хуралды Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей кыска сөс-биле ажыткан. Тываның чонунга Республика хүнүн болгаш Наадым байырлалын таварыштыр байыр чедирери-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка сөс берген. (Президентиниң байыр чедириишкинин бо арында парлаан).

Республика хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ниң байырлалынга тураскааткан илеткелди Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников кылган.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол көдээ ажыл-агыйның мурнакчыларынга шаңналдарны тывыскан.

Оон соонда К. А. Бичелдей бистиң-биле кожа-хелбээ крайлардан, областардан келген телеграммалар дугайында дыңнаткан.

Байырлыг хурал соонда улуг концерт болган.

Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим чангыс чер-чурттуглар, хамаатылар!

Силерге Республика хүнү-биле, «Наадым-92»-биле холбаштыр байыр чедирип тур мен.

Республика хүнү дээрге, тыва улустуң хөй-хөй чүс чылдың төөгүзүнде бир-ле дугаар тускайлан демократтыг күрүнези болур Тыва Арат Республиканы бистиң хүндүлеп көрүп турарывыстың демдээ болур. ТАР-ның бактаап турган үези — 1921-1944 чылдарының дугайында кайгы чугаалаан болгаш бижээн-даа болгай. Ынчангаш оон дуржулгазындан дыка хөй чүүлдер биске ам дыка чугула апарган. ТАР-ның төөгүзү Федеративтиг керээге ат салганының соонда онза, немелде утка-шынарлыг болу берген. Ол керээни ёзугаар Россияның республикаларының, крайларының болгаш областарының девискээринде бүгү эрге-чагырга оларның эрге-чагырга органнарынга, черлер, оон иштинде байлактары, оларның бүгү эртинелери — оларның девискээрлеринде чурттап турар улустарга хамааржыр апарган. Күрүне, ажыл-агый амыдыралын бот-тускайлан башкарып чорударының ол хире калбак эргелерин Россияның регионнарынга бир-ле дугаарында тывсып турар.

Мындыг байдалдарда бистер ТАР-ның дуржулгазының эң эки чүүлдерин бодамчалыы-биле өөренип көөр болгаш ажыглаар, ону идеологтуг утка-шынарындан арыглаар ужурлуг бис. Өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны чорудуарының хөй хевирлиг байдалдарынга үндезилеттинген хөй талалыг экономиканы чорудар, чер айтырыын шиитпирлээр, рыноктуң экономиктиг быраларының, хамыктың мурнунда — натуралдыг үндүрүгнүң дузазы-биле көдээге бүдүрүлге харылзааларын тургузар, национал культураны болгаш чырыдыышкынны сайзырадырының айтырыгларының, күрүне тургузуунуң, чер-черге эрге-чагырганы быжыглаарының талазы-биле өөренип алыр чүүлдер бисте бар боор турар. Республика иштинге тоталитаризм күштелиң, өскениң хевирлерин согур ёзу-биле хоолгалап, ТАР-ның херектеринге даштыкыдан холгаарлап, эң дээре угаанныг оолдарга болгаш кыстарга каңчаар-даа аажок улуг каражаны таварыштырган репрессиялар боор турган-даа болза, ТАР-ның экономиказы 1921-1944 чылдарда дүрген темп-биле хөгжүп, чоннуң кижи саныга онаалтыр национал орулгазының доктаамал өзүлдезин хандырып турганын ТАР-ның бо талазы-биле ажыл-чорудулгазындан көрүп болур.

Республика хүнү дээрге, бистиң келир үеже угланышкынывыстың демдээ-дир. Бистиң улустуң хөй-хөй салгакчыларының, бистиң адаларывыстың болгаш аваларывыстың мөөңнеп кааны бүгү-ле эки чүүлдерни камгалаар арттырбышаан, демократияга болгаш гуманизмге таарышпас чүүлдерни шуптузун аа октааш, бистер чаа Тываны тудуп тургузар ужурлуг бис. Ол болза, рынок экономиказынга үндезилеттинген, өнчүнүң болгаш ажыл-агыйны башкарып чорударының хевирлерин хостуг шилиир, идеологияның болгаш политиканың-даа кулданышкыны чок күрүне болур ужурлуг. Ол болза демократияның, ажык-чаргыг чоруктуң, угаан-бодалдың плюрализмниниң тергиидээри күрүне болур. Ол болза, Россияның, ХКД-ның чурттарының, делегейниң бүгү регионнары-биле кайы-даа талага ажыктыг, ажыл-херекчи кады ажылдажырынга белен ажык экономиканыг күрүне болур. Ол болза, оон аажы-чан талазы-биле арыгланышкынын таварыштыр хостуг кижиниң катап төрүттүнерин, угаан-бодал байлаан улгаттырарын бодунуң эчис сорулгазы кылдыр салыр, оон девискээринде чурттап турар улус бүрүзүнүң культуразын болгаш дылын, улусчу педагогиказын, медицинасын деткиир болгаш делегей сайзыралының ниити агымы-биле чоруур күрүне болур ужурлуг.

Республика хүнү — Россияның болгаш Тываның демократтыг күштериниң демнежип тиилдүлеп көөрүнүн демдээ-дир. Оларның аразында бистер тоталитаризмни уштааш, бөгүн Федеративтиг керээни, Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны, дылдар дугайында Хоойлулуг боор турар-дыр бис. Бөгүнгү байырлал болгаш Республика хүнү, Наадым-даа, Шагаа ышкаш оларның чаалап алышкыны, ыланы Тыва Республиканың Дээди Совединиң чаа составының ачы-хавыязы боор турары чөптүг. Интеллигенцияның мурнакчы кезектеринге, улус депутаттарынга, август үймээниниң хүннеринде тиилээн болгаш демократтыг, гуманныг күрүнени тургузарының туружун камгалаарын үргүлчүлеп турар бүгү кижилерге ханы өөрүп четтиришкинин дараазының салгалдары хевээр арттырарынга бүзүреп тур мен.

Республика хүнү — ол дээрге, бистиң чонувустуң эң чаагай чаңчылдарының, ёзулалдарының болгаш чаңчыкан эвилең чоруунуң катап тургустунуушкуну-дур. Эрткен орукту чоннуң чаңчылдарындан көрүп, билип алыр, эрткен үевисти үнелээр, келир үевисти алгап-йөрээр болгай бис. Ол чаагай чаңчылдарны, ёзулалдарны бистиң чонувус байырлап демдеглээр дээш шаг-төөгүден бээр чайгы шагда Наадымга чыглып турган. А Наадымга эңне хүндүлүг аалчылар — малчыннар болуп турган. Ол ындыг турган, моон соңгаар-даа ындыг болур ужурлуг-даа. Сөөлгү чылдарның улуг кандааашкыннары, мал чемининң дыка чедишпези таваржып турза-даа, Тываның аъш-чем делгиир садыын деткиир дээш республиканың малчыннары хөй чүүлдерни кылган. Ынчаарга амгы байырлалывыс — ол дээрге, бистиң механизаторларывыстың, суггатчыларывыстың, транспортчуларывыстың, харылзаачыларның, тудугжуларының, үлетпүр, чоннуң амыдырал болгаш садыг хандырылга ажылдакчыларының, эмчилериниң, энергетиктерниң, журналистерниң, башкыларның, чогаадыкчы интеллигенцияның, дайынның болгаш күш-ажыл хоочуннарының, аныяктарның, Советтерниң бүгү деңнелдериниң, профэвилелдер ажылдакчыларының, дарыгчыларның, бүгү партиялар болгаш шимчээшкиннер кежигүннерининң база байырлалы-дыр. Бо байырлал дээрге бүгү кижилерге, кижи бүрүзүнге хамааржыр. Байырлал хүннеринде чүгле эң эки бүдүрүлгечилерни, мурнакчыларны эвес, харын биске чоокта чаа болуп эрткен «Хөөмей-92» деп эң баштайгы Делегей оюн-маргылдаазының — симпозиумунуң киржикчилерин база көрүп, демдеглеп турар бис.

Адактың сөөлүнде онзалап демдеглээрим болза, бо байырлал дээрге, бышкан хамааты ёзунуң, бистерниң иштивистен кижи бүрүзүнүң бедик харысалгалыын, Тываның хөй националдыг бүгү чонунуң байырлалы, көргүзүү-дүр. Политиктиг байдалды экижидеринге, чоннуң бүгү күштерин болгаш бөлүктерин сырый каттыштырарынга, демократияны болгаш ажык-чаргыг чорукту калбартырынга кылдынган чүүлдерни болур-чогуур-биле үнелеп көрбүшаан, амгы үе-чаданын нарын, берге боттуг байдалдарының дугайында чугаалавайн барып болбас бис. Республика амгы үеде экономиктиг кризистиң — берге байдалдың, бүдүрүлге кудулаашкынының, сан-хөөнүң нарын байдалының, чоннуң амыдырал деңнелиниң кудулаашкынының аспаанда хевээр артпышаан туруп турар. Бистиң хөй хоочуннарывыс, инвалидтер, арбын ажы-төлдүг иелер, студентилер болгаш сургуулдар — берге байдалда туруп турар.

Улус ажыл-агыйының үндезин кол адырлары, аъш-чемниң рынок садыын көскүлең-не кудулаашкындан камгалаар, деткиир, чоннуң социал камгалалын чогуур деңнелге хандырар дээш болуудан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни Дээди Совет, Президент болгаш Чазак кылып турар. Бо дугайында бистиң чонувус көрүп, билип, болур-чогууру-биле үнелеп турарынга бүзүрээр бис. Ынчалзажок амырадынчы хөөннер, хөөреп, шуугаар чанчыл бистиң иштивистен эвээш эвес кижилерде ам-даа бар болуп турар. Төөгүнүң эргилделиг бо үенадазында бистиң салым-чолувус бодувустан бүрүн хамааржыр. Бистиң иштивистен кижи бүрүзү бодунуң сарыылдыг угаанны-биле, талантызы база амыдыралды өөнүң чаа байдалдыг көөрү-биле бодуңуң бодунуң өг-бүлезин рынокче шилчилдириниң берге уржуктарындан камгалаар апаар. Тываның чечектелиринче кол өрүк чогум-на мында болуп турар.

Силерниң иштиңерден кижи бүрүзүнге аас-кежикти, чаагай чорукту, бо берге херекке чедиишкинни күзеп тур мен, эргим чангыс чер-чурттугларым!

Байырлал-биле, эргим өннүктер!

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛГА А. А. МЕЛЬНИКОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИ

Наадымның эргим киржикчилери! Хүндүлүг аалчылар!

Дорогие участники Наадыма! Уважаемые гости!

Чайгы үениң чаагай айы августуң хүннээрек бо хүнүнде бистер боттарывыстың национал байырлалывыс — Республика хүнүн демдеглеп эрттирип турар-дыр бис. Бо байырлал бистиң эрте бурунгу тыва черивисте чурттап турар бүгү кижилерни каттыштырып турар. Республика хүнү — бодунуң төөгүлүг ужур-утказының талазы-биле онзагай байырлал. Эрткен чылын бистер шуптувус чаа күрүне [illegible] гузуп алган бис, а амгы үеде Тыва Республиканы бүгү талалыг быжыглап турар бис. Республиканың Президентизин бүгү улус соңгуп алган, эрге-чагырганың бүгү деңнелдерин болгаш структураларын хевирлеп тургузары доозулган. Республиканың күрүне тургузуунуң үндезининде тыва чоннуң бүгү-ле чаагай национал чаңчылдары, ёзулалдары хаара туттунган. Тываның күрүне байырлалы — Республика хүнүн чарлап тургусканың тыва черде чурттап турар бүгү кижилер боттарының күзел-соруунуң, идегелиниң боттанышкыны кылдыр көрүп турар. Республиканың хүнүн байырлап турары дээрге келир үеде бүгү чүве эки болурунга ханы бүзүрел, чоннуң хостуг хөгжүлдезиниң магадылалы, Россия Федерациязында чурттап турар бүгү кижилер-биле быжыг найыралдың магадылалы, делегей ниитилежилгезинге киржириниң идегелдиг барымдаазы болур.

Чангыс даг эзирниң ужуушкуну бе азы өөрлежип алгаш дээрже кылыйткан дурунааларның ужуушкуну бе — бо ийиниң кайызы сүр-күштүг көстүрүл? Бодап көөрге, өөр дурунааларның ышкаш. «Кижи төлү кая-даа чоруур, куш төлү кая-даа ужар» деп тыва улустуң үлегер чугаазы ханы уткалыг. Тыва улустуң бүгү национал чүткүлү, чоргааралы болгаш кижизиг чоруу бо үлегер домакта илереттинген. Кижилерниң төлептиг болуру, янзы-бүрү нацияларның улустарының каттыжып алгаш, бир демниг чурттап-амыдыраарының идеялары ында сиңниккен. Ол чорук бистиң чаа күрүне тургузуувуста тодараттынган.

Тыва улус мынча деп чугаалаар: кижиде бай чүве хөй: эң чугула байлак кижиниң отолаа болур, ону долгандыр ажы-төл өзүп көвүдээр, өгнү [illegible] чаа-маган [illegible] дээр, ол дээрге, ийиги эртине болур, а ол өгнү чок ооп эртпес болза, чүден артык байлак эртине ол болур. Кижи эш-өөрлүг, чоннуг чоруур ужурлуг деп чүвениң утказы ол. Тыва улустуң бо чаагай чаңчылын Республика хүнүнде база катап чугаалаары каш дакпыр өөрүнчүг-дүр. Ындыг чаагай орукту Тываның чону шилип алган.

Тыва Республиканың суверенитединиң дугайында Декларацияны болгаш республиканың Федеративтиг керээзинге ат салганың ол орукка эң чугула үе-чадалар, ону ажыткан эрге-хоойлу хаалгалары-дыр деп долу эрге-биле санап болур. Ол болуушкуннарның Тываның төөгүзүнге кайы хире улуг ужурдузалының долузу-биле үнелеп көөрү берге. Ынчалза-даа дараазында чүүлдү демдеглеп каары чөптүг: чүл дээрге, эң-не нарын, берге ажыл болза ындыг шиитпирлерниң быжыг суурун тургузары, оларга боттуг чүүлдерни барымдаалап көөрү болуруп биске бүгү-ле дуржулга бүзүредип турар. Ынчангаш бистер бөгүн силерге ындыг ажыл эгелеттинген болгаш оон хемчээли бүгү-ле угланышкыннарда калбарып турар дээрзин долу эрге-биле чугаалап болур бис.

Кандыг-даа күрүне суверенитединиң кол үндезини — бодунуң бүдүрүлгезиниң хемчээли-биле ниитилел хереглединиң деңнелин долдур хандырар кадык экономика болур ужурлуг. Оон ужурундан бистер бүдүрүлгениң эң улуг күштүг, тодаргайлаарга, рыноктуг идиг бериишкиннерин идепкейлиг-биле дилеп тываны-биле чергелештир улус ажыл-агый комплекизиниң структуразын экижидериниң, аңаа түңнел технологтуг чорудулгаларның ниити хемчээлин чайгылыш чокка улгаттырарының чугула айтырыын шиитпирлеп турар бис. Ындыг-да ырак эвес келир үеде күрүне өнчүзүн хуужударының ажылы эгелээри-биле ону холбаштырып турар бис. Өнчүнүң хуужударының янзы-бүрү хевирлери карылзалыг бүдүрүлгелериниң хөй кезиинге ажыл-ишчи, тывынгыр чорукту, инициативаны көдүрериниң чаа аргаларын ыяап-ла бээри-биле кады бистиң бюджедивистиң дотация алыр кезээн дыка кызырар ужурлуг. Оон ужурундан рыноктуң инфраструктуразын тургузар ужурлуг бүдүрүлгелерни, ассоциацияларны болгаш өске-даа бүдүрүлге хевирлерин тургузар чорукту деткип турар. Россия регионнарының, чоокку болгаш ыраккы-даа даштыкы күрүнелериниң бүдүрүлгелери-биле дорт харылзаалар күзел ышкаш, ындыг-ла белен болгаш дүрген эвес-даа болза тургустунуп эгелеп турар. Монополистерниң, рынок харылзааларының бүгү киржикчилериниң ажыл-чорудулгазынга күрүне контролюн чорудар албан черлериниң болгаш ведомстволарның-даа ажылын сайзырангайжыдарынче улуг кичээнгей салдынып турар.

Ындыг-даа болза рынок харылзааларының хемчээлин чоорту-ла калбарып кел чыдар.

Күүсекчи эрге-чагырганы солгаарладышкын чокка реформалаарының эргежок чугула апарганы республикада байдалды экижидип, ону уламна хөгжүдериниң талазы-биле каңчаар-даа аажок улуг ажылды кылып чорударынче бисти албадаан. Ол дээрге эрге-чагырганың кудуку чадазынга, тодаргайлаарга, кожээ болгаш суурлар деңнелинге эргелерин болгаш хүлээлгелерин дамчыдып бээрин талазы-биле ажыл-дыр. Чүгле ынчан, кажан ындыг бодуун эвес ажыл чогуур түңнелге четкенде, кажан кудуку күүсекчи эрге-чагырга бодунуң эрге-хүлээлгелерин долу хемчээлдиң-биле холга алганда, бистер республиканы тургузарынче, күрүнени угланбашкарарының хевиринче херин базымны кылдывыс деп быжыы-биле медеглеп болур бис.

Эрткен чыл республиканың политиктиг байдалынга база кескү эдилгелиг чаартылгаларны болдурган. Ол эдилгелер ниитизи-биле чогумчалыг боор турар. Эрткен кыжын болгаш чазын-даа Юстиция министерствозу хары угда ийи политиктиг партияны, «Хостуг Тыва» шимчээшкинин бүрүткээн база «Мемориал» ниитилел бүрүткээшкин чокка бар боол турар-даа болза, ол партиялар, оларның активи-биле республика удуртулгазының аразында дыка илдең удурланышкак чорук, эмия эрткен изиглениишкин чоорту чидип бар чыдар, а оларның аразында чугаа чогумчалыг сайзырангай чугаалажыышкынга дөмейлежип турар апарган. Бо чылын республиканың Дээди Соведи-даа, Чазаа-даа оларның-биле ындыг харылзаалыг болурунга боттарының белениин болгаш чугаалажыышкынның бүгү киржикчилеринге оон чүүден-даа артык дээштиин бүзүрелдиң-биле бадыткап көргүскен.

Быжыг демократтыг үндезиннерлиг ниитилелди хоойлу-дүрүмге үндезилээш, чаагай тура-сорукка болгаш кадык угаан-бодалга үндезилээш тургузарынче аас эвес, а херек кырында чүткүп турар чүгле ындыг күрүнеге ол өскерилгелер боол болур.

Республикада бөгүнгү байдалды каас-коя сөстер-биле чуруп көргүспезинис билдингир болбайн аан. Ынчаңган хереэ чогу база билдингир. Силерниң кижи бүрүзү ажылдырыктың байдалын, республиканың Президентизи, Чазаа болгаш парламентизи-даа өске арга чок, берге апарган байдалдарда бистиң нарын болгаш кадыг-дошкун үевистиң аар чүъгүн оларга республиканы бүзүреткен кижилерге бичии-даа болза чиигедир дээн кара чаңгыс сорулга-биле шыгыы хемчеглерни алыр ужурга таваржып турарын бистен дора эвес билир болгай силер.

Ынчалза-даа бистер дужуп бээрниниң, идегел чок угдараашкынның бодалдарынга черле каттышпайн келген болгаш каттышпас-даа бис. Эде тургустунуушкуннуң капитаннарының болгаш лоцманнарының бүгү чурту ышкаш, бистиң республиканы база олуртуп каан сыых черинден республика адырылгаш, ам кол агымче базым бүрүзүнде эштип кирипкен болгай. Ол агым республиканы курлаг черже азы арыг сугже өппаар бе дээрзи бистерден, ылангыя силерден, республиканың бедүүн ажылишчилери: ажылчыннардан, специалистерден, кооператорлардан болгаш фермерлерден, адактың соонда — бистиң малчыннарывыстан хамааржыр апаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧУРУКТА: НААДЫМНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛГА А. А. МЕЛЬНИКОВТУҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эштер! Үлетпүр бүдүрүлгелериниң, транспорттуң тудуг органнизацияларының, социал адыр албан черлериниң дыка хөй коллективтери бо нарын үеде боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге төлептиг үлүүн киирип, багай эвес түңнелдерни чедип алганын ийи дакпыр байырлалды — Республика Хүнүн болгаш Наадымны демдеглеп турарывыс бөгүн чугаалаар апаар.

Чиҗээ, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези чеди айда оттулар чүүл казар планы 102 хуу күүсеткен. Боттарының тергиин эки ажылы дээш чер уттээр станок машинизи Юрий Васильевич Пропсколенко, экскаватор машинистери Виталий Николаевич Есенов, Валентин Леонидович Курин, Сергей Кызыл-оолович Моңгуш олар «Шахтёрская слава» херек демдээниң II болгаш III чергелери-биле шаннатканнар.

«Тыва агроүлетпүр тускай монтаж» трест (эргелекчизи Петр Александрович Петров) херээ бүгаар ажылдарнын планын 154 хуу күүсеткен.

Кызыл ТЭЦ-и чылыг сайгарар планын ай санында ажыр күүседип турар. Котёл цегиниң ажыглал мастери Василий Васильевич Мошанов, участоктуң улуг мастери Виктор Алексеевич Ензак, слесарь Олег Моңгушевич Эренчин, хайгаарачы-машинист Надежда Федоровна Сидякина олар хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Хүндүлел бижиктер болгаш акша-биле шаннатканнар.

Бии-Хем болгаш Чөөн-Хемчик районнарының төп эмнелгелериниң коллективтери, Саглы суурнуң участок эмнелгезиниң кол эмчизи Валерий Николаевич Куулар, Ак-Барлык суурнуң фельдшер-акушер пунктузунуң акушери Алевтина Доржуевна Иргит, РСФСР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы, музейниң эртем ажылдакчызы Кенин-Лопсан Борахоевич Моңгуш, «Саян» ансамбльдиң артизи Иям Сурэн Янсан Жавын, республиканың Пушкин аттыг библиотеказының эртем-методиктиг килдизиниң эргелекчизи Тамара Моңгушевна Люндуп олар кижилерниң төлептиг чаагай хүндүткелин чедип алганнар.

Бистиң педагогтарывыс үргүлдары кижизидеринге, оларның өөредиринге улуг үлүүн киириштирип турар. Олар болза: Кызылдың үрүглээр бажыңының логопеди Валентина Егоровна Соколова, Кызылдың педучилищезиниң башкызы Өнермаа Шоюновна Танова, Тоора-Хем ортумак школаның башкызы Курумаа Ензаковна Доңгак, Мугур-Аксының ортумак школазының башкызы Оюмаа Бюрюевна Успун болгаш өске-даа хөй-хөй кижилер-дир.

Ол бүгү-биле чергелештир республиканың улус ажыл-агыйының хөй адырларында продукция бүдүрери эвээжеп, кереелиг хүлээлгелер күүсеттинмейн турарын база айтыр ужурлуг.

Чиҗээ, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли эрткен чылдың чогуур үезинге деңнээрге, бирги чартык чылда 14,5 хуу кудулаан, оон үржүүндан 109,7 миллион рубльдиң продукциязын чедир бербээн. Ниити ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүрүнүң хемчээли 38 хуу эвээжээн, хем-биле — 72 хуу кызырылган. Капитал тудугда четпестер хөй. Чиҗээ, чуртталга шөлүн эрткен чылдың деңнелинге удур чүгле 35 хуузун ажыглалга киирген. Чоннуң садыг, аммдырал, культура, почта, эмчи, коммунал, транспорт хандырылгаларында улуг четпестер ам-даа бар бооп турар.

Малчыннарның бо чылгы Наадымы нарын, берге байдалда эртип турар.

Сөөлгү дөрт чылда кандаашкынның түңнелинде дыка хөй хемчээлдиг тараа болгаш мал чеми культураларын үзүткаттынган болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң боттуу-биле кызырлырынга чедирген. Эрткен чылдың чогуур үезинге деңнээрге бо чылдың бирги чартында республиканың совхозтарынга, колхозтарынга болгаш коллективтиг бүдүрүлгелеринге сүттү, эъттн, куш чүргазын бүдүрери дыка кызырылган. Малдың чаш төлүн оон эвээшти алган, малдың бүгү чүзүнүнүң болгаш куштуң-даа баш саны эвээжээн. Малдың чидирип улгаткан.

Акшаның үнезиниң кудулаазы үргүлчүлевишаан. Бүдүрүлгениң кудулаанының, мөөннеп садар өртектерниң каш-каш катап улгатканының, үүрмектеп садар өртектерниң улгатканы дээш, немелде акша бээриниң янзы-бүрү үндүрүглерниң үжурундан күш-ажылчы коллективтерниң хөй кезиинде сан-хөө байдалы августуң 1-де байдал-биле алырга, агроүлетпүр комплекизиниң банк чээлизиниң талазы-биле өрези 679 миллион рубль, бо чылдың декабрь 1-де эгидер ужурлуг кыска хуусаалыг чээлизи болур. Көдээ ажыл-агыйда бөгүнгү тургустунган байдал ол хуусаада ынча хөй чээли өрезин төлеп, санажыр арганы бербейн турар. Агроүлетпүр комплекизиниң картотеказында киир санаттынган төлевээн өре түңү амгы үеде 202 миллион рубль бооп турар.

Көдээ ажыл-агыйда кол профессияларның ажылдакчылары — хойжуларның, мал кадарчыларының, саанчыларының боттуг орулгалары ам-даа дыка эвээш бооп артышаан. Хөй-хөй ажыл-агыйлар банкыларга акша чок болгандан ажыл төлевирин бээрин, компенсациялар төлевирлерин, пенсияларны болгаш дузаламчы акшаны төлээрин ийи-үш ай дургузунда саададып турганнар. Моон мурнунда малчыннар чорааш, ам пенсионерлер апарган кижилерниң барык хөй кезииниң мынчага чедир суурларда чурттаар оран-савазы чок болуп турар. Олар кыштагларда чурттап турар-даа болза, оларны автолавкалар хандырбайн келген, өртектерниң халыышкын улгатканының чылдагааны-биле хөй бараанар садып алыр аргазы чок болуп турар.

Бо нонччуг берге байдалдарда Тыва Республиканың Чазаа эргелеп-башкарылганың болгаш ажыл-херекчи чорукту чаа хевирлерин хөгжүдерин, рынок структуразын тургусканы-биле холбашкан байдалды чогумчудазының, чорудулгаларны идепкейжидериниң талазы-биле бүгү-ле хемчеглерни ап чорудуп турар.

Чер реформазы боттанып турар. 670 арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары тургустунган, оларга 81,1 муң га черни берген, оон 5 муң га чер тараа шөлү болуп турар. 1991 чылдың өртектери бүгаар бо чылын 1,5 муң тонна хире тараа культураларын саткан.

Бо чылын тараачы болгаш арат ажыл-агыйларны организастаарының чорудулгазы элээн шалыпкын чоруп турар. Бир эвес 1991 чылда чүгле 248 ындыг ажыл-агый тургустунган болза, бо чылдың эрткен алды айының дургузунда 422 ажыл-агый тыптып келген.

Чөөн-Хемчик районда Семен Даваевич Доңгак улурткан республиканга бир дугаар тургустунган арат ажыл-агыйларының бирээзи — «Кадарчы» ажыл-агыйның ажылынга хамаарыштыр чылыг сөстер чугаалап, онзалап демдеглеп каар бодал бар. Олар 200 гектар тараа, сиген шөлдерлиг, тракторлуг, көдээ ажыл-агый машиналыг, 200 ангор өшкүлүг, 40 хаваннг, 5 инектиг, 2 аъттыг. Чүрга бээр дагаалар лыг. Бир чыл дургузунда чуртталга бажыңын, хаван, инек, шээр мал кажааларын, теплицаны, таражы тудуп алган. Ол ажыл-агый бо чылын 20 гектарда тараа культураларын чашкан, 3 гектарда картофель олуртуп алган, 40 тонна сигенни белеткеп алган. Бо коллектив ам чаа дүжүттүң картошказын Чадаана хоорайның столоваяларынга дужаап эгелей берген. Ажаап алыр дүжүдүнүң болгаш мал ажылының байдалын өөренип көргеш, Семен Даваевич харын-даа бо чылын чээлинге алган 1,2 миллион түңнүг акшазын кедээ эгидип бээринге бүзүреп турар. Тараачын ажыл-агыйын тургузуп алыры Виктор Зотович Пироговка (Каа-Хем район) дыка берге болган. Ынчалза-даа 60 ажыл-агый ам 550 гектар тараа, сиген шөлдерлиг, оозунуң 300 гектарын арендага алган. Олар картофель, ногаа, тараа болгаш мал чеми культураларын тарып, өстүрүп турарлар. Оларда чүък автомашиналары, көдээ ажыл-агый техниказы бар. Банкыдан бир миллион рубль хемчээлдиг чээлизин олар кедир эгидип берген.

Бо чылдың эрткен үезиниң дургузунда совхозтарның 42 хуузунуң эрги статузун өскерткени-биле оларны коллективтиг бүдүрүлгелер, совхозтар-кооперативтер, акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде организастаан. Совхозтарның эрги салбырларының баазазынга 5 ажыл-агыйны тургусткан. Ажыл-агыйларның иштинде кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузуп турар. Коллективтер, ажыл-агый иштиниң салбырлары бот-тускайлап чорукту эгелеп турар. Кижилер тургустунга берген байдалдан үнериниң оруктарын дилеп, коллективтиг, бүдүн-бүрүн болур чорукту үревейн, черни, малды, техникаларны быжыглап алырының аңгы-аңгы аргаларын ажыглап турар. Кооперативтерни, биче бүдүрүлгелерни тургузуп алырының аргалары бо хуу байдалга ниитилиг ажылдың үндезининге болуп турар. Ам-даа хөй-хөй шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның хараазы-биле тодаргай, эки түңнелдер дугайын чугаалаары амдызында берге.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйларын, сад өстүрериниң болгаш огород тарыырының, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының дузалал ажыл-агыйларын хөгжүдер талазы-биле практиктиг хемчеглер алдынып турар. Бо чылын коллективтиг огород кылдыр ажыглаарынга 1652 гектар черни, оон иштинде Кызыл хоорайда 330 гектар суггаттыг шөлдү аңгылап берген. Боттарының дузалал ажыл-агыйынга херегл ээри-биле чурттакчы чонга совхозтар 2100 хаван оолдарын, 332 муң дагаа оолдарын, 7,6 муң анай, хураганы, 300 хире анызак бода малды саткан.

Бо чылдың июль айда «Тыва Республика мал ажылының ажылдакчыларының социал камгалалын күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаал хүлээп алдынган. Мал ажылының ажылдакчыларынга ажыл төлевириң улгаттырар дугайында дужаалды Көдээ ажыл-агый министерствозу үндүрген.

1992 чылдың апрельде республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралы болган. «1992 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонун аъш-чем-биле хандырарын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» чугула айтырыгны анаа чугаалажып көрген. Республиканың ажыл-агыйларынга көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдедириниң болгаш ону болбаазырадып кылырын экижидериниң айтырыгларындан аңгыда, Россияның өске девискээрлеринден аъш-чем продуктуларын киир сөөртүп алырын организастаарынге улуг кичээнгейни салып турарының талазы-биле Чазактың ажылдап кылганы делгеренгей хемчеглерни ол чөвүлел хуралга чүүлдүгзүнүп деткээн. Чиҗээлээрге, тараажын чаа дүжүдүн, картофельди, ногааны, кат-чимисти, а ол ышкаш кургаг сүттү садып алыры дээш мышкаш. Россияның өске девискээрлеринге каттышкан бүдүрүлгелерни тургузуп алыр талазы-биле ажыл уламчылап турар.

Республиканың иштики айтырыгларын шиитпирлээринге Россия Федерациязының Чазаа нонччуг улуг дузаны көргүзүп турар.

«Тыва Республиканың экономиказын болгаш социал амыдыралын быжыглаар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинниң Чарлыының төлевилели белеткеттинген. Амгы үеде ук төлевилелди чогуур органнарда өөренип көрүп, чедир ажылдап кылып турар, анаа удавас ат салдынар. Республикада казып тыптурар алдынның ниити хемчээлиниң 10 хире хуузун боттуңга ажыглаар эргени Тыва Республиканың Чазаанга бээрин төлевилелде көрүп турар. Ол алдын-биле техниктиг болгаш ювелирлиг кылыгларны кылгаш, ону садып-саарып турган, боттарывыс акшаланыр аргалыг апаар бис. Чурттаалга бажыңнарын, көдээ черлерге культура болгаш үргүлар албан черлерин тударынга база өске-даа чүүлдерни кылырынга Чазактың киирип келген программазын бүгаар 50 миллион доллар [illegible] республикага тускайлап бээрин төлевилелде көрүп турар. Материал-техниктиг курлавырларны база чоннуң херегл барааннарын 1991 чылда турган хемчээлден эвээш эвести тускайлап бээри, социал адыр акшаландырарынга херектиг херенгилерни үндүрүп бээри ында көрдүнген. Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының өртээниң улгатканын дуглаар акша-херенгини (компенсацияны) тускайлап бээрин төлевилелде база киирген.

Республиканың мурнунда туруп турар оон-даа өске социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын төлевилелде көрген.

Бисте кандаашкын болганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатов бо чылдың июльдуң төнчүзүнде бистиң республикаже бөлүк депутаттарны боду чорутткан, көдээ ажыл-агыйда байдалды олар таныжып көргеш, Тывага дуза көргүзер дугайында Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумундан диләэр шиитпирни хүлээп алганнар. Кыска хуусаалыг чээлилерни төлээринге мал чемнерин болгаш үрезинни садып база эккеп алырынга, чоннуң социал камгалалын деткииринге, эргежок чугула аъш-чем продуктуларының өртээн төлээринге болгаш хуусаа бетинде бисче дамыгларынга чиигелделиг чээли курлавырларын бээринге ниитизи-биле ийи миллиард ажыг рубль түңнүг акша-херенгилерни республикага тускайлап бээри ол доктаалдың төлевилелинде көрдүнүп турар. 1993 чылдың часкы тарылгазынга ажыглаар тараа культуралар үрезинин, 1993 чылдың дүжүдүнге чедир аъш-чемге ажыглаар тарааны болгаш 1992-93 чылдың кыжынында ажыглаар мал чеми тарааны база холуксаалыг чемнерни тускайлап бээр дузаламчыны доктаал төлевилелинде айыткан. Ыраккы Соңгу чүктүң болгаш оларга деңнештирген черлерге доктааткан мал ажылының продукциязынга немелде акша-херенгилер бээриниң негелделерин Тыва Республикага хамаарыштырар дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн база саналдаан.

Үстүнде айытканым ол документилерни — Россия Президентизиниң Чарлыын, Россия Федерациязының Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын хүлээп алыры — биске кайгамчык улуг үнелиг дузаламчы болур болгаш бистиң республиканың экономиктиг байдалын экижидер арганы бээр.

Эштер! Эрткен чылдың кандаашкыны, мал чемниң чедишпези, кыштаглаашкынның берге байдалы, материал-техниктиг курлавырларның, мал чемнериниң өртектери кедергей өскен болгаш өске-даа янзы-бүрү чылдагааннар турда-даа, республиканың хөй-хөй малчыннары бо чылдың баштайгы чартында багай эвес түңнелдерни чедип алган.

Он бир хойжулар 100 хойга онааштыр 100-112, 39 хойжулар — 85 болгаш оон-даа хөй хураганнарны доруктурган.

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу Байыр Максимович Сувандии бодунга быжыглаан чүс хойга онааштыр бо чылын 112 хураганны алган. Байыр Максимович эрткен чылын кыштаглаашкынга чогуур үезинде эң-не хынамчалыг белеткелдиг болганының, кажаа-хораазын ылаптыг септеп, малдың четчир чемин белеткээниниң, [illegible] семиртилгезин эки организастап, хойларның эдерилгезин чогуур үезинде чорудганының түңнелинде бо тергиин эки көргүзүглерни чедип алган. Шээр малдың боос болгаш оолдаар үезинде хойларның чемгерилгезин, суггарылгазын, ажаалдазын эки чорутканының ачызында хураганнарны менди доруктурган.

«Наадым-92»-ниң киржикчилери: «Чаа орук» совхозтуң хойжулары Хайын Свердов, Мандал Байыр, «Шаңгаа» акционерлиг ниитилелдиң — Оюн Кончуй-оол, «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң — Самдан Бизе-оол, «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң — Чадамба Как-оол, Ленин аттыг совхозтуң — Минчээ Алексей, «Мөген-Бүрен» совхозтуң — Иргит Олег, «Бай-Тал» совхозтуң — Даржаа Кара-оол, «Ак-Чыраа» совхозтуң — Кыргыс Иван чүс хой бүрүзүнден 100 ажыг хураганнарны менди доруктуруп алганнар.

Өшкү кадарчыларының иштинден алды малчыннар 100 баш өшкүге онааштыр 85 анайны, а «Эйлиг-Хем» малчыны Чудан-оол Базаоол 101, К. Маркс аттыг совхозтуң — Оолжак Куба — 100 анайны менди доруктурган.

«Көк-Тей» совхозта Игорь Петрович Сагоян бригадирлээн сүт-бараан фермазының коллективи чыл бүрүде бедик көргүзүглерни чедип ап турар. Фермада 300 ажыг инек бар. Эрткен чылын ферманың саанчылары 11 муң центнер сүттү бүдүрген. Республикада ниитизи-биле бир инекке онааштыр ортумаа-биле чүгле 1452 килограмм сүттү сагган турда, ол фермада сүт саалдазы бир инекке онааштыр 3034 килограмм болган. Бо чылын «Көк-Тейниң» сүт-бараан фермазы өске сүт-бараан фермаларының база мурнунда чоруп турар. 1992 чылдың алды айында ферманың саанчылары инек санындан-на 1544 килограмм сүттү саап алган.

Көк-тейжилерниң бо чедиишкиниң ажылының чажыды чүдел? Оларның турар черниң девискээри колдуунда элезинниг, чайгы үеде мал одары барык чок. Мал чемнерин республика девискээринден болгаш ортан дашкаар черлерде белеткеп ап турар. Мындыг байдалдар турда, технологтуг болгаш бүдүрүлге сагылга-чурумун шыгжыы сагааны, чаа чүүлдерни бүрүн шиңгээдип нептереткени, малдың уксалын экижиткени эң-не кол чүүл — сырый каттышкан быжыг коллектив, ооң күш-ажылга ынак кижилери ажылдың бүгү чедиишкиннерин хандырып турар. Ферманың эң дээре саанчызы Любовь Васильевна Арандол бо чылдың баштайгы чартында бир инекке онаалдыр 1744 кг сүттү сагган. Доңгун-оол Римманың, Сагачи Зояның көргүзүглери Любовь Арандолдуундан бичии-ле чавыс болган.

«Сосновка» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйында Теп сүт-бараан фермазының коллективи, бригадир Тимеев Султан, багай эвес түңнелдерни чедип алган. Ферманың саанчылары 1992 чылдың баштайгы чартында бир инекке онаалдыр 1219 килограмм сүттү сагган. Ол ажыл-агыйның мурнакчызы — Оюн Галина. «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң саанчызы Оюн Татуя, «Тиилелге» совхозтуң — Саая Зоя, Куулар Урана, «Кызыл тараачынның» — Калюкина Валентина база бедик көргүзүглерни чедип алганнар.

«Чаа орук» совхозтуң Чөөгейде хойжулар бригадазы, «Эйлиг-Хем» совхозта Сарым-оол Николайның өшкү азыраар бригадазы, «Тээлиде» Очур-оол Владимирниң сарлык бригадазы, «Тоора-Хем» совхозтуң иви кадарчызы Лопсан-Базыр Доошка, «Улуг-Хаяның» теве кадарчызы Иргек Кызыл-оол, «Ак Даш» совхозтуң чылгычызы Оннар Алексей, «Тиилелге» совхозтуң чылгычызы Моңгуш Алексей, «Бай-Талдың» сарлыкчызы Иргит Сергей, Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтуң — Доммит Чкалов, «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгениң бызаа ажаакчызы Үзүйген Зинаида, «Көк-Тейниң» — Чыпсынак Чечек, ол-ла совхозтуң хаван ажаакчызы Дурашкина Полина Николаевна болгаш өске-даа хөй-хөй мурнакчылар Наадымны эки көргүзүглүг уткааннар.

Мал ажылын хөгжүдеринге эвээш эвес курлавырлар турарын бүдүрүлге мурнакчыларының байлак дуржулгазы бадыткап турар. Ынчалза-даа ол дуржулганың чедир ажыглаттынмайн турары хомуданчыг.

Эрткен чылдың баштайгы чартында турганынга деңнээрге, бо чылдың баштайгы чартында сүт бүдүрери республикада ниитизи-биле 16,2 хуу кызырылган. Ол-ла үеде бир инекке онаалдыр сүт саалдазы Эрзин районда 263 кг, Чаа-Хөлде — 191, Чөөн-Хемчикте — 166 килограмм эвээжээн.

Малдың баш санын өстүрер талазы-биле ажыл дыка багай болуп турар. Июль 1-де байдалды бүгаар алырга, 100 баш төрүүр малга онаалдыр доруктурган бызаа чүгле 42, азы эрткен чылдаазындан 6 баш эвээш, анай, хураган — 61, азы 1991 чылдаазындан 13 баш эвээш болган.

Эң-не эвээш анай, хураганны бо чылын Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тожу, районнарның ажыл-агыйлары алган. Шээр малдың чаш төлүн дараазында совхозтар деңдин эвээшти алган: «Тыва» — 32, «Шекпээр» — 33, «Шамбалыг» — 36. Ынчаарга чүс баш төрүүр хойга, өшкүге онаалдыр ол көргүзүг дараазында совхозтарда мындыг болган: «Найырал» — 117, «Ак-Талда» болгаш «Енисейде» — 104. Ынчангаш мурнакчыларның болгаш хожудангай ажыл-агыйларның аразында ылгал дыка улуг-дур.

Эрткен чылдың баштайгы чартынга деңнээрге, республикада ниитизи-биле хой, өшкүнүң баш саны 228,6 муң, мыйыстыг бода малдың баш саны 13,5 муң баш, оон иштинде инектер 2,7 муң башка эвээжээн. Малдың хорамзазы улуг болган.

Бо байырлал хүннеринде мындыг четпестер дугайында чугаалаары күзенчиг эвес-тир, моон соңгаар ынчаар ажылдап болбас ужурлуг бис.

Келир кышка белеткелди бүгү ажыл-агыйларга амдыгааштан эгелеп хынамчалыг организастаары эргежок чугула. Бо сорулганы чедиишкиниң шиитпирлээринге чайгы үени болур-чогууру-биле ажыглаары негеттинип турар. Малдың чайгы семиртилгезин ылаптыг организастаар, немелде деңзини, сүт саалдазын улам-на көвүдедир, мал кажааларын болгаш хойжулар бажыңнарын бүрүн септээр, мал чемнерин арбыдадыр бүдүрер ажылды дүргедедир херек.

Чаагай дүжүттүг ажаап алырынга илегээр аргажок кылдыр байдал ам ынчаар тургустунуп келгенинче силер бүгүдениң кичээнгейин салып уткандырар бодаан мен. Республиканың барык бүгү девискээринге кандаашкынның үржүүнда көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге эң-не берге байдал тургустунган. Чер ажылының продукциязын алыры планнаттынган деңнелдиң чүгле 45-47 хуузу болур магадылок деп санап турар бис. Ындыг болганда, келир кышка уткуштур мал чемнери-биле хандырылга 7-7,5 центнер мал чеминиң единицазындан ажыг болбас азы эргежок чугула зоотехниктиг нормачижектиң чүгле 45 хуузу болур. Ынчангаш мал чемнерин немей бүдүрериниң бүгү аргаларын ажыл-агыйларга тывары, ажыглаары эргежок чугула.

Амга чедир сиген белеткелин элээн организастыг чорудуп келген районнар: Мөңгүн-Тайга планның 56 хуузун, Чаа-Хөл болгаш Улуг-Хем — 47, Бии-Хем — 44; Тес-Хем — 40 хуузун белеткеп алган.

Ындыг болза-даа чамдык районнар эрткен чылдарның частырыын дагывыл, мал чемнериниң белеткелин кедергей оожум чорудуп, сигенниң эң хоолулуг хуусаазын болгаш үени барык хилис эрттирип турар. Ам дээрге минута бүрүзү алдынның өртектиг: «Чайгы чаңгыс хүн бүдүн чылды чемгерер» дижир болгай. Оожумнаар чорук — кышкы үеде бистерни улуг когаралга, хараадачыг түңнелдерге чедирер апаар ийик.

Бөгүнге чедир байдалды ап көөрге, республикада хөй чылдыг сигенниң ам-даа 40 хуузу чедир кестинмээн. Сиген кезилдезинде механизастаттынган 167 звенолар, 4 муң кижи, оон иштинде хол кадырлыг ийи муң сигенчилер ажылдап турар. Ол дээрге дыка эвээш-тир, эштер. Бар бүгү техниканы болгаш кижи күжүн, ылангыя аныяктарны, күш-ажыл кылып шыдаар бүгү чонну мал чемнериниң белеткелинче эвилелдээри эргежок чугула. Чоокта чаа болган чаъстааашкыннар сөөлүнде тарымал болгаш боду үнген сигеннерниң байдалы элээн экижээн. Ынчангаш бүгү күштү сиген белеткелинче угландырып көрээли.

Эзимнер иштинден, ойчыктен сигеп үнген бүгү-ле черлерден бар-ла сигенни хол кадыыры-биле кезер, чаңгыс-даа центнерни, килограммны черле арттырбазы эргежок чугула. Убса-Нур хөлдүң үнүжүн бүрүн ажыглаар херек. Чоок черлерниң ажыл-агыйларынга дүрген барган, анаа мал чемнерин белеткээр, саваныш алыр дугайында чугаалажыышкыннарны кылыры база чүүлдүг болур. Бо болгаш өске-даа хемчеглер келир берге кыштан малды камгалап алыр арганы биске бээр ийик.

Малдың центнер чем бүрүзү хоолулуг кылдыр белеткеттинип, малга бердинген турар кылдыр кормоцехтерни, чем хайындырар кухняларны баш бурунгаар хынамчалыг септээри, белеткээри дыка чугула. Бүгү кажааларны чогуур үезинде эки септээр, чылыглаар, өлектии бүрүн чыыр херек. Соок кажаага турар малдың чем хорамзазы 60 хуу чеде бээри билдингир болгай.

Кол чугула сорулга — кышкы үеде малдың продуктулуун кудулатпазы, ооң баш санын хоратпазы-дыр.

Бо ажыл-агый чылын чедиишкиниң болгаш организастыг доозар, дараазында берге, соок болур кышка хынамчалыг белеткенир, кыштаглаашкынны эки эрттирер талазы-биле силерниң чүткүлдүг күш-ажылыңар амгы бо берге нарын үеде кажангызындан-даа артык негеттинип турар.

Ийи дакпыр байырлал-биле — Республика Хүнү болгаш чаңчыл болган Наадым-биле холбаштыр чүректиң ханызындан изиг байырны силер бүгүдеге база силерниң иргүүннерде Тыва Республиканың ажылчы чонунга чедирерин, чаагай аас-кежикти, кан дег кадыкшылды, күш-ажылчы чаа-чаа чедиишкиннерни күзээрин кепээ чөпшээреп көрүңер!

Эргим хүндүлүг эштер!
Хүндүлүг аалчылар!

Республика Хүнүн болгаш Наадым таварыштыр силерге, аалчыларга болгаш өг-бүлелерге улуг чедиишкиннер, аас-кежикти база катап күзедим!

Чылдар болгаш кижилер

БАШКЫ, ЭРТЕМДЕН, ХӨЙ-НИИТИ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

«Кижи кижи-биле болгай» деп үлегер сөс кижиниң чанындан эргезин илередип турар, а «октаргайда оргу, делегейде дески чүве турбас» деп үлегер домак бойдуста чүве бүрүзү деп-дески кылдыр чаяаттынмаанын тодарадып сөглеп турар. Кандыг-даа кижилер чоруур, ынчалза-даа кижилерниң аразында онзалары тургудаар.

К. Маркстың бодалы-биле алырга, төөгүнүң бодунуң сорулгазын эдерген кижи кылыр. Моон тыва кадрларның эртеки оруу, үүле-ижи-биле бадыткап болур. Тыва улустуң салым-чаяаны ажылдарынга, депшилгениң оруу-биле янзым бурунгаарлаарынга, чаңгыс ийи чаңгы болу бээринге олар шиитпирлээр рольду ойнааннар.

1952-1954 чылдарда Тыва автономнуг областың [illegible] архивинге ТАР-ның төөгүзүнге хамааржыр материалдар чыгдым. Тываның төөгүзүн бижиир ажылга киржир деп турда, ТАР-ның Даштыкы херектер яамызының фондуларындан совет-тыва харылзаалар [illegible] өөренип турар тыва суругуулдарның хууда херектерин [illegible] 60-70 чылдарда Москваның, Новосибирскиниң, Красноярскиниң, Томскиниң, Иркутскиниң, Улан-Удэниң, Читаның архивтеринден чаа-чаа барымдааларны көрген мен.

Архивтерде чыгдынган материалдар тыва бижикти чогаадып сайзырадыр херекке кошку совет эртемденнер Самойлович, Поливанов, Поппе, Мещанинов, Малов, Щерба, Соколов, Пальмбах суглар ның үнелеп четпес салымыышкынын херечилеп бээр, баштайгылар: кижи эмчизи Серекейниң, башкылар Биче-оолдуң Апыйының, Обустуң, Хойлакааның, даг инженери Төмүр-оолдуң, шулукчу Пюрбюнуң, чурукчу Тас-оолдуң, цирк артизи Оскал-оолдуң, эртемденнер Кызыл-оолдуң, Самбууның намдарларын кадагалап турар. Ындыг кижилерге Оюн Араптанович Толгар-оол база хамааржыр.

1912 чылдың август 13-те Улуг-Хем кожуунуң Хендергениң Ак-Тал деп черге арат өг-бүлеге төрүттүнген оолду адазы Толгар-оол деп адаан, аймак-биле Оюн дээн. Моон үжурунда оол соонда барып Оюн Араптанович Толгар-оол болу бээр. «Кижи төлү кара [illegible] чоруур», «Ада көрбезини оглу көөр» деп үлегер домактарны оон эртем оруу бадыткаар.

О. А. Толгар-оол 1928-1930 чылдарда Соңгу чүк улустарының институдунуң чанында соңгу чүк факультединге өөренген соонда 1930-1934 чылдарда Совет Чөөн чүктүң биче бурят улустарының Ленинградта курстарын өөренип дооскаш, физика-математика башкызы деп мергежилди чедип алыр. Он шаа чыл ажылдаанының соонда, О. А. Толгар-оол 1946-1949 чылдарда Москвага ВКП (б) ТК-ның чанында партияның дээди школазын өөренип дооскан. Моон аңгыда эртемге сундулуг бо кижи хөй-ниити эртемнериниң талазы-биле кандидат минимумун боттандырганы-биле дужаагаш, 1967 чылда Иркутскиниң күрүне университединге (оон оппонентилериниң бирээзи турдум) диссертациязын бедик чоокка камгалааш, төөгү эртемнериниң кандидады деп атты чедип алды. О. Толгар-оол 1934 чылда Кызылдың тыва долу эвес ортумак школага чогаадыкчы ажыл-ижиниң баштайгы базымын кылган. «Кижи болуру чажындан» дижир болгай. Ийи чыл иштинде оон идегелдиин [illegible] 1936 чылда 1929 чылда ажыттынган бо школа биле 1925 чылда ажылдап эгелээн нам школазының баазазынга ортумак школаның класстарын аңгылааш, ортумак эртемниг башкылар, кижи база мал эмчилери, агрономнар, зоотехниктер, бухгалтерлер, санакчылар, нам, арбан ажылдакчылары белеткээр салбырлар тургускан. Бо школаның башкы кадрлары эртем-билии, дуржулгазы, үнген аймак сөөгүнүң талазы-биле дыка шокар. ССРЭ-ден чаладып келген тускай эртемниглер-биле кады баштайгы тыва кадрлар каттышкан школаны нептереткен. Оларның аразында алтай, бурят, белорус, немец, орус, тыва, украин сөөктүг кижилер бар. Мындыг коллективтиң ажылын башкарары ындыг-ла амыр эвес. 1936 чылдан 1938 чылга чедир О. Толгар-оол каттышкан школаның өөредилге эргелекчизинге багай эвес ажылдаан. Түңнелинде ону ТАР культура яамызының школалар секторунуң эргелекчизинге депшиткен.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында О. Толгар-оол 1943 чылдың 12 айга чедир ТАРН ТК-га очулдурукчулап турган. Тыва дылдың нормативтиг үндезиннерин, эң ылангыя терминологиязы, ам-даа доктаагаан амыдырал хүн бүрүде янзы-бүрү хереглиг айтырыгларны үндүрүп кээп турар. Дайынның негеделеринге холбашкан материалдар хүн бүрүде дээрлип кээр шак мындыг байдалдарда очулдурукчу кижиниң үнези-даа, дузазы-даа дыка улуг. Дайынның бирги хүннеринден эгелээш, тыва чон улустарның хосталгазын, төлдүң салым-чолун камгалаар дээш гитлержи ат-шериг-биле өлүмнүг сегиржип турар Кызыл Шеригге бүгү аргалары-биле дузалаар дээш карак кызыл ажылдап, чаа-чаа аргаларны тып турганнар. «Кызыл Шеригге 50 муң аъттарны бээли!» деп шимчээшкин тургап, 1942 чылда калбарып үнген Кызыл Шеригге эскадрилья самолеттар садып бээр сорулгалыг шимчээшкинниң эгелекчилери О. Толгар-оол, Тере-Хөл кожуундан арат Санчат, Мөңгүн-Тайга [illegible] арат Серэ [illegible] суглар болганнар.

О. Толгар-оол 1949 чылдан 1953 чылга чедир «Шын» солунунуң редакторунга, 1953-1961 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң партия органнарының килдизинге ажылдаан. Ол болза [illegible] берге, [illegible] Хуу арат ажыл-агыйлыг Тыва коллективтиг ажыл-агыйже, көшкүн араттар суурже чаа амыдыралче шилчип турган үеде кадрларны белеткээр, ажылга таарыштыр тургузар, өөредир болгаш кижизидер ажыл нарын сорулгаларның бирээзи болуп турган. Тыва автономнуг область Тыва Автономнуг Республика кылдыр эде тургузар дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1961 чылдың октябрь 9-тагы Чарлыы Тываның амыдыралынга бодараан социал-экономиктиг чаартылгаларның, кадрларның өзүлдезиниң, тыва улустуң нация болу бергениниң барымдааларынга үндезилеттинген. Төрээн чонунуң депшилгеже бо базымынга О. Толгар-оол үлүүн киирген.

Эртем-шинчилел ажылы О. А. Толгар-оолдуң амыдыралының үшкү чадазы. Бедик дуржулгазының үре-түңнели, чогаадыкчы ажыл-ишке сок-саал чок сорукзуунуң херечизи болур. Бедик эрге-дужаалга чораан чамдык кижилерниң оозундан адырып каантарга, чеченээзы дораан кескү бээр. О. Толгар-оол ындыг эвес. 1961 чылдың күзүнүнде кадыкшылын байдалы-биле удурур ажылдан хосталган. Ынчалза-даа удаваанда ТДЛТЭШИ-ниң эртем талазы-биле ораланчызы апаар. Бо ажылга 12 чыл дургузунда О. Толгар-оол эртемниң эки организакчызы, делгем билиглиг, дуржулгалыг редактор, бодунга болгаш эштеринге бедик негелделиг, ажылга эгелекчи идепкейжилиг ажылдакчы кылдыр бодун көргүскен. Тыва литературлуг дылдың хөгжүлдезинче кичээнгейни бичии-даа кошкатпайн ажылдавышаан, Тываның Араттың Революстуг намының тыптып, быжыкканын, оон Тывага улусчу-демократтыг тургузугну быжыглап хөгжүдеринге ролюн ханызы-биле анализтеп көрген. «СЭКП-ниң тыва организациязының төөгүзүнүң очерктери» деп номну эзектеп бижээн авторларның бирээзи база-ла ол.

Тываның төөгүзүн шинчилээр ажылга чедиишкиннери-биле чергелештир О. А. Толгар-оолдуң бижээн ажылдарында бичии-даа өөнептер четпестер чок деп болбас. Бо хынамчалыг, бедик чурум-сагылгалыг эртемдениниң үениң боду-биле холбашкан частырыгларындан ийи чижектен ап көрээли. Оон бижээн ажылдарында «капиталистиг эвес оруктап хөгжүлде» биле «социалистиг оруктап хөгжүлдени» деп-ден, «чүгле социалистиг хөгжүлде» кылдыр айыткан. Моон үжурунда ТАР-ның төөгүзүнде хөгжүлдениң үе-чадазын, характерин шын билип алыры берге болу бээр. Моон аңгыда О. А. Толгар-оол ТАРН-ның 1922 чылдың март 1-де хүлээп алган Түр Уставын шүгүмчүлээрде, ол үеде кол лозунг империализмге удур чаңгыс эти, улусчу эрге-чагырганы быжыглаары турган дээрзин [illegible]. Баштайгы чылдардагы намның эрге-чагырганы [illegible] хүвискаалчылаар көргүзүксээр чорук чаңгыс О. А. Толгар-оолдуң эвес, өске-даа эртемденнерниң идея-политика талазы-биле командылаар системадан халдадып алган «вирусы» болур-дур. Төөгү бижилгезиниң четпестеринге хамаарыштыр тускай чүүлдү бижизе чогуур, ынчангаш моон-биле кызыгаарланып каалы.

О. А. Толгар-оол — кескү хөй-ниити ажылдакчызы: ТАР-ның Биче Хуралының кежигүнү, ТАО-нуң ажылчы чоннарының область Совединиң депутады, Кызыл хоорай Совединиң депутадынга удаа-дараа соңгудуп келген, чээрби ажыг чылдарда Тайбың камгалалының Тыва обкомунуң даргазынга ажылдаан.

Анаа-ла бир узун назынны чурттап арткени-биле эвес, а магалыг буян-кежиктиг. Оон үүле-ижин чаңгыс эвес удаа орден, медальдар-биле демдеглеп, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп хүндүлүг атты тывыскан. «Чонунга бараалгаары — чолдуң дээдизи» дээривис ол-дур.

Оюн Араптанович Толгар-оолга 80 харлааны-биле байыр чедирбишаан, буянныг үүле-ижи дээш «Четтирдивис!» деп сөстер-биле кады ам-даа сергелең, сеткил-сагыжы тайбың, өг-бүлезинге өөрүшкү-маңнайлыг чурттаарын күзеп каалы, эргим [illegible].

Юрий АРАНЧЫН.
Төөгүнүң, культураның тураскаалдарын камгалаар Бүгү-россия ниитилелиниң хүндүлүг кежигүнү.

ЧҮГҮРҮК-ОЙ

(Амыдыралдан чугаа)

Бо төөгүнү Сүндүп ирей чугаалаан. Адыг-Дулуш Чөптүгүр оглу Сүндүп акый 1912 чылдың март 12-де Улуг-Хем кожууннуң Хайыраканга төрүттүнген. Адазы Чөптүгүр 1920 чылда, авазы Шокар-Севек 1930 чылда чорта берген. Сүндүп кара чажындан кадыг ажыл кылып өскен. Он тос харлап чорааш, Таңды кожуунга келген. Элегестиң Чал-Кежиггe одагланган, Элегес күрэкономнуң улуг бугазын касчып кирипкен. Ийи муң га тараа тарыыр шөлдүг черни суггарар улуг буганы төндүр казышкан. Кол чепсээ демир-хүүрек турган. Ол-ла Элегес күрэкономга ажылдап турган, хову-трактор бригадазын удуртуп, тракторист болгаш чолаачы апарган, оон соонда садыглап, бызаңчылап чораан. Кончуг аныяк шаанда Таңды Тыва Улус күрүнезиниң бодарап доңгуннаан хүнүн дагаан байыр найысылалга болу бээрге, 128 шилиндек мөгелерниң санынга киржип, ийи артылып чораан болгаш Чөөн-Хемчик кожууннда Шеминиң Кууларлар уктуг Арзылан Чамыяның эгин содаандан безин сегирип ап, атчыр-дачыр хүрежип чораан Сүндүп ирей ам найысылал Кызылда чурттап орар.

— Шаңнал чедир ажылдап каарымга, контр идегет Адыг-Дулуш Хемчик-оолдуң төрели дээш мени кыдыгландыр кыдып каантар чораан — деп, Сүндүп ирей ам-даа хомудал турар.

Аът дээрге, тыва кижиниң ыдыктыг малы. Чарыш аъды мунуп чорааның Сүндүп ирей ындыг алып чугаалаар кижи болду.

— Хендергеге Адыг-Дулуш Балдар-Бошка деп кижи чурттап чораан. Оон оглу Адыг-Дулуш Балган-биле мээң ачам Адыг-Дулуш Чөптүгүр кончут дидим кижилер, олар даады Хомду дайынынга киржип чорааның хөөрежир, мен оларның чугаазын дыңнап өстүм. Балган чечен-мерген болгаш моол бижиктн шыырак билир, ам Мөңгүн-Тайгада чурттап чоруур хоочун журналист Адыг-Дулуш Бегзиниң адазы чүве ийин. Тараа тарыырда, Балдар-Бошканың шарызының бажын мунар мен. «Сүндүп кончут кежээ кижи» деп, ол мени мактаар турган. Тарылга доозулган. Ынчан бис Хендергеге чайлаан бис. Бир хүн Балдар-Бошка авам сугга чедип келгеш:

— Бурган дагаан черге баар бис, оглум. Хайыракан дааның Оңгун оваазын дагаан черге чарыш аъды мунар сен, оглум — дээр болган.

Оңгун оваазы дагаан черге Хендерге, Баян-Кол кыргыстарының. Барык аксында ховалыгларның, оон ыңай Чааты, Шагаан-Арыг доңгактарының база Алдыы-Шынаа ондарларының чүс хире чүгүрүк аъттары келгилээн. Барык аксында Даштыг-Хавак деп черден чүгүрүк аъттарны салып бадырды. Хайыраканның Оңгун оваазының баарынга Балдар-Бошканың Чүгүрүк-Ой деп аъдын эртир мунуп келдим. Чарыш аъдын бир дугаар мунганым ол. Бир дугаар байзаны Балган акыйның холундан алганым ол.

Чүгүрүк-Ойнуң дөңчү намдарын чугаалап көрейн. Бистиң Улуг-Хем кожууну Адыг-Дулуш Хемчик-оолдуң хазы болур Адыг-Дулуш Кокпалыг деп кижи чурттап чораан. Ол кижи эки аът сураглап кайнаар-даа чоруй баар кокпалыг дижир, ынчангаш Кокпалыг деп шола аттыг болган. Чүгүрүк-Ойну бир шагда Адыг-Дулуш Кокпалыг тып экнелген, оон соонда Адыг-Дулуш Балдар-Бошканың холунга келген чүве-дир. Чүгүрүк-Ойнуң даштыкы хевири ак-ой аът, шала чавыскалак бүдүштүг, узун дурттуг, хертеш ооргалыг, челиниң чаагайы кедергей — холунуң дискээнге чедир бады бирган, арай хыйбык кудуруктуг, кулактары узун-узун, кырындаа дээлдиген ужуп эртерге дораан эскерип каар аът чүве. Даваннары кончуг бедик болгаш сиирeш-сиирeш, чүгле хөрээ кончуг өндегер аът. Каракгары хоютзумаар болгаш буянныг шинчилиг, мурнунда маңнап олурган аът шала чоокшулап келирге, ийи кулаан так кызыпкаш, хадыдыр маңнаан соонда, дораан эртер аът. Бир аътты эртип алгаш-ла, ол-бо талазынче сезиктиг көрүп каап кушталдыр маңнап орар аът.

Ынчан Хайыраканның үстүү талазынга, Арыг-Бажы деп черге авам сугнуп өө турган. Ынчан Адыг-Дулуш Балдар-Бошка бичe оглу Балганны эдертип алгаш, авам сугга келди.

— Бүгү Тываның тос кожуунунуң улуг байыры Чадаанага болур дээн-дир. Чарыш аъды мунар сен, оглум. Кады чоруптаалы — деп келди.

Балдар-Бошка хүнезин кылдыр бир хураган өлүрүп алган, оон ыңай даалын долу хүнезинниг болган. Балдар-Бошка соодуп алганы Чүгүрүк-Ойну чедип алгаш, орук баштап чорупкан. Мен Балган акыйның ак аъдынга ушкажып алган мен. Улуг-Хемниң Арыг-Бажындан аъттыг үнгеш, Ак-Туругда амгы көвүрүг турар черге бир хондувус. Оон эртежик үнгеш, Чадааанага кежээликтей чеде берген бис.

Тос кожууннуң байырынга бир кончуг көрүштүг чүве аът чарыжы болган. Улуг байырның ийи дугаар хүнүнде Тываның бүгү кожууннарындан келгилээн чүгүрүк аъттарны чарыштырган чүве. Сес кижи аъттарны чазаан. Оларның аразында көк чинзелиг кижилер база бар. Оларның бир чамдыктары орук баштап, Бора-Булак ховузунче үнүпкеп. Ынчаарга ескелери шуушкан аъттарның ортузунда болгаш сөөлүнде база чоргулаан.

Адыг-Дулуш Балдар-Бошка мени чемгергеш, Чүгүрүк-Ойну мундургаш, кызыл сөскен кымчыны тудуп берген. Эге чанагаш мен. Чүгле алик кежээ чүвүрлүг мен. Чүгүрүк-Ойнуң кырында хөккеш дег олурар мен.

— Аъдың сүрүзүнче каапас сен, оглум. Кезек-кезек болгаш-ла кондаалайның дөн аъдынче кымчылап каар сен, оглум. Үргүлчү кыйгырып каап чоруур сен, оглум. Чүгүрүк-Ой сээң үнүң дыңнааш, хөг кирер, оглум — деп, Балдар-Бошка чагыыр болган.

Бора-Булактың бажында кезек аалдар хонуп турар черден чүгүрүк аъттарны салып бадырган. Чанымга чораач оолдар арлы берди. Оларның мунгулаан аъттары талыйтыр караннаар чүве. Мен-даа чыдып калдым. Чүгүрүк-Ой салган черден черле сонгудактап үнер байдалдыг мал. Бора-Булак ховузунуң ортузу хире чорда, мурнумда аъттар чоокшулап орар апарган. Шала аймаарап чораан бодум ам-на шымбай эр апарган мен. Аъдымның кондаалайынче кымчылангаш, кыпсынчыт кылдыр алгырыптарым олта, Чүгүрүк-Ой ана калчаарай-ла берген. Амыраарым-даа кончуг. Бир аътты эртерге-ле, алгы-кышкым кончут болур. Аът тыртар черге чедир он хире километр чоокшулап келгенде, чүгле мурнумда база-ла он хире аъттар шуушкан ужуп бар чорлар. Ам дидимим сүргей апарган. Аъдымның кондаалайынче база катап кымчылааш, дулгээзинниг кышкымны кыш-кырыптарымга. Чүгүрүк-Ой ийи кулаан кызыпкан соонда, чүгле ужугар чүве. Артында тыныжым кыскалап келген. Аът тыртар черге чедир ужугуп келиримге, байза тудуп кижи Чүгүрүк-Ойга четпейн барган. Беш чүс метр хире мурнап келген мен. Аъдым аксын тыртып алганымда, ремги кижи байзаны тудуп берген.

— Чүгүрүк-Ой ана эзир-дир ой! — дижип турганын дыңнаан мен. Ийи дугаарында Улуг-Хемниң Хендерге чурттуг кижиниң Улуг-Кулак деп аъды келген.

Адыг-Дулуш Балдар-Бошка будумнун ханын чодуп берип турган, чүге дээрге, ол шагда Бора-Булак узун-узун хола-хараганнарлыг хову чораан. Хараганнар тенвеги кызыл-даван будумну хандырадыр дырбап каапкан болган. Балган акый хан турнукпазын дээш Чүгүрүк-Ойну дескиндир чедип турар болган.

Таңды тос кожууннуң улуг байырынга эрткен Чүгүрүк-Ойну бир кумза шай, ийи тонук кыдат даалымба, дүвээ таакпылар, бир тонук суүйлумбу-биле шаңнаан.

— Эрткен аъттың ээзин бажын ажыр шаңнаан! — дижип турар чүве.

Чүгүрүк-Ойнуң ээзи Балдар-Бошка мензээ бир будун шай, бир боодал дүвээ таакпы, бир ак суүйлумбу берди. Авамга шаңналым экпеп берген мен.

— Дээрге чедир шаңнаткан-дыр сен, оглум. Эр хиндиктиг ирей чажындан чарыш аъды мунуп өспейн канчаар — деп, авам амырап турар болган. Ак суүйлумбу-биле авам мензээ чувур даарап берген.

Таңды тос кожууннуң улуг байырынга Хемчик чурттуг алдарлыг мөге Көргү-Сүндүй шуулген.

— Дээрде кежип чоруур бора булут көргеш, чашкы шаамда эртип мунганым Чүгүрүк-Ойну сактып кээр мен. Аът дээрге, тыва кижиниң чоргаарланыр хелгезин-дир — деп, хоочун мөге Сүндүп ирей чугаазын доосту.

Мөңгүш КЕНИН-ЛОПСАН дыңнап бижээн.

ЭНЕРЕЛДИГ ЧУРТУМ

Каш-каш чылдар назы санап,
Каржып, солчуп эртсе-даа чок,
Энерелим болу берген,
Эр боол өскен төрээн черим —
Эргим чуртум база катап
Эргип келдим, эргеленчиим.
Даглыг черниң мйгылаанда
Дазыл шөлде ээм кыштаам
Таныттынмас чыгыы-даа бол
Ада-өгбем ыдыы болган
Аът баштыг баглаажы дуу
Эрги чуртуң бичээ хевээр
Ээлеп арткан турбушаан тур.
Аалым оэзэм эргий көрүп,
Аай-дедир баскыладым.
Карак-ла бо караам уунда
Какпак хая баарында
Кырган-авам бир-ле ыжын
Кылып кааны лалбыйы дуу.
Даайым ашак хөмнер эттээр
Далгыы-биле кожа чыдыр.
Дарган честем хөргү база
Датка читкен дожу-биле
Одагланыр ыжык черде
Ожук чанын ээлевишаан.
Өглер саңай ачылажыр
Өгбелерим эдилели:
Десии, согааш, бала, бүлгээр
Дедир настыг куйну ээлээн.
Өөвүстүң баганазын
Өру баштай чөлей салгааш:
Ачавыстың аскыжын-даа.
Ававыстың эдирээзин,
Энеистиң ыяш хуүйчүүн
Эжей азып, чалап каан тур.
Эжен сүлде! Эрги чуртту
Эртине-эт шыгжаа кылзыр.
Хумагалыг кандыг холдар
Хуулдуруп кааны ол чоор?
Ажык ээрниң адаа черде
Ада-өгбем турлаа ынчан
Муң-муң чылдар изин чыгган
Музей ышкаш сагындырды.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ТАҢДЫ СЫНЫН АЖЫП КЕЛБЭЭН

Аъш-чем база идик-хептиң өртээ өскен
Амыдырал кызап келген, берге өйде.
Азыралда чаңгыс инээм, кажаада чок,
Аскылап каан шоочаларны үрээш, октаан.
Таңды сынын, харлыг кыжын ажып келбээн,
Таныш-көрүш, чаңгыс суурда «кижи-кокай»
Караңгы дүн дүжаалайның кедип алгаш.
Карактары көзүлбестеп, үүлгеткен-дир.
Ажык кончаа, халас кежик дилеп тыппаан.
Ажы-төлүм аксы-боксун үзе кескен
Ажырымчы кара сеткил аван долуп,
Алызында аштап, түреп хилинчектелзин.

Көк-оол САЛЧАК.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «ИЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ» деп фотоэтюду.

ХОЙЖУНУҢ ЧЕДИИШКИНИ

Тес-Хем районда «Чодураа» совхозтуң аныяк хойжузу Б. М. Сувандии хойжулап эгелээнден бээр эки көргүзүглерни доктаамал чедип ап келген. Ол дээрге оон шудургу, кызымак, үйгү чыдын чок, тура-соруктуг күш-ажылының түңнели-дир.

Эрткен чылдың кыжы улуг берге.лерни таварыштырып даа турган болза, Байыр Максимович база-ла чедиишкиниг ажылдаан. Аныяк хойжу төрүүр 100 хойдан-на 112 хураганны камгалап алган. Хой бүрүзүнден дук кыргып алыр планын күүседипкен. Оон 60 чедиишкиннери республиканың өске хойжуларының аразынга эң эки көргүзүг болган. Ынчангаш ол «Наадым-92»-ге киржир эргени чаалап алган. Аныяк хойжу дугайында кыска медээмниң аразында шүлүктээн одуруктарым-биле доозуп каайн:

«Чодураа» деп совхозунуң
Шолбаны боор шыдаар эр деп,
Чоннуң сеткил бүзүреди
Чоргаарланып турар чорду.
Ичегээш, бүзүрээн —
Ийи дакпыр шылгалда-дыр.
Ицепкейин, сонуургадын
Изиг от дег хайныктыг-ла!
Кылыр ишке тура дүшпес
Кымыйнаарны черле салба.
Ада-иен ижин салтаан
Алдар-адың бедик сагы.

Биче-оол ДОЮНДУП.

АМГЫ ҮЕНИҢ АНЕКДОТТАРЫ

Хоорай чурттуг бир кижи кожээден келген чурттакчыдан айтырган-дыр:

— Силерниң кожээде хамык совхозтар саадараан дээр-дир. Оларны банкроттаан дээш тарадыр сывыртаан дээн чугаа бар. Чогум черле кедээниң экономиказының буураанының чылдагааны чүдел?

— Хамык ужур бо совхозтарның аттарында чүве бо — деп, кожээ чурттакчы харыылап эгелээн — «Карл Маркс», «Салчак Тока» суттарга тээпептчиген «Болшевик» деп аданчыган кижилер улустарны «Кызыл тараачыннар» кылгаш, «Күш-ажылдан хостап» каапкаш, кезээ мөңгеде «Найырал» чарлааш, «Чаа орук»-биле, «Ленинчи орук»-биле, «Коммунизмче орук»-биле «Бурунгаар»-ла сывыртааш чыдыпкан. Ол-ла чорук оогаш «Х Улуг хуралды» эрттиргеннер, «ҮТКА-ның 25 чылын» демдеглээннер, «СЭКП-ниң XXII съездизин» хуралдааннар, «ССР Эвилелиниң 60 чыл оюн» база байырлааннар. Адактың соонда «Коммунизмниң херели» кеступ келгенл болгаш хамык-ла чүве «Революцияның чалбыыжынга» өрттенип калган. Чүгле дад оо тузунда чаңгыс-ла «Кызыл ...» хып чыдып калган.

Амыр ХОЮГБАН.

ЧАҢГЫС АКША ТУДУП АЛГАШ

● САГЫШ ЫШКАШ БОЛГАН БОЛЗА ●

Шатта малдар оъттап чорда,
Чайлыг өйде хоорай кирип,
Садыгларны эргип көөр дээш,
Шары мунгаш, шошкуптум.
Чанчыккан-на аайым-биле
Шаажан аяк көрүгзүнүп,
Бараан-сараан бажын санап,
Паавым-барап чоруп-тур мен.
Кудумчуну өрү-куду
Куураңнадыр тутсур-даа мен.
Садыгларга баарымга-даа
Чаңгыс акша чүге чедер.
Шагның кадыг үези-дир! —
Шак-ла ынчаап үнелээн мен.
Барып көөр-даа хөңнүм чогул.
Бараан өртээ үрдүнген-дир.
Бараан байтык, садыгларны
База садар чүве-дир он.
Малчын кижээ, мензээ харын,
Магазинниң херээ чүү деп!
Шары чүгү бараан дивейн,
Самолёт-даа салып ап боор
Сая-сая шоодай акша
Шалып иштеп тыптып үнер!
Хоорай кирип, садыглаарда
Хоомай түннер албас дээн мен.
Моон-даа эки ажылдааштың
Москваны «садып» аар мен.

Охемчик ОНДАР.

ДААЙЫМ

● Шоодуг ●

Алдын-Булак суурунда чурттап олурар даайымдан чагаа келген. Ындыраан саазынның дөрт арның вонччуруу берге, хол үжүү-биле долдур шелип каан болган. Чагаазында амыр-мендим айтырып, амыдырал-чуртталгамда оңза-солун чүү болуп турарын сонуургап, бодунуң оолгаш аал-оранының мурнундан баныр чедирген мындыг. Оон ыңай даайым мынча дээн: «Сен төрээн суурундан найысылалче киргениңден бээр он чыл ажа берди. Сени министр чедир дешпий бээр чадавас деп өдүгү иштинде көрдаан чораан кижи мен. Ынчалза-даа ат-сураан-даа дыңналбас эр-ле-дир сен. Че ол-даа канчаар, болбаан чүве бол-бас-ла ыйнаан, бүтпээн чүве бүтпес-ле ыйнаан.

Сен дээрге, мээң хеймер кыс дуңмамның оглу-ла болгай сен, Доржукай. Сени мырынаа шара чажындан тура азыражып келген мен. Алды айлыг турнаш, дегдире бээринге, кышкы негей тонуунун хойнунга суп алгаш, кончуг кужын чыккылагша соокта ааза-биле исляэн сени эмчиге апарып турганы ысты черле утпас-тыр мен.

Ая чүү боор, чээн-оол, сагай даайын кыраан, чүгe-даа күш четпес апардым. Оон кадында өзү кара бир аарыг-биле база доңнажы бердим. Ол дугайын күүйүнге безин чугаалаваан мен, чүгле сенээ чажыды-биле бижип олурарым бо. Мөңгүн айның адаа черге мөңге кижи турар эвес. Кижи бүрүзү төрүттүнген хүннүг, төк дүшкен черлиг, өзер назылыг, өлүр хүннүг. Өртемчейниң хоойлузун өскертиптер кижи турар эвес, ужур ындыг, очу эдерер апаар. Мен-даа чүү боор, чурттаарын чурттап алдым, хомудалым-даа чок, ажы-төлдер уштаныл-баштаныл чоруй барган.

Сенче моон мурнунда чаңгыс-даа чагаа бижип чорбааныны билир-ле болгай сен, Доржукай. Ажыл-албанныг кижилерни болган, болбаан чүлчүрүүшкүннар-биле чардыктырып турган чоор деп бодааш, биживейн чоралдым шын. Ам бөгүн бир-ле дугаарында бижип олурарым бо. Мону мээн сөөлгү чагаам деп билип алыр сен. Сагыжы кара аарыгга таваржы бергеш, кызыл-дустап чоруурум мурнунда кымнар-биле байырлажып алыр чоор дээш бодап келиримге, сен бажымга бир дугаарында кирип келдиң, чээн. Караам суу кылаңайнып чыдырымда кээп кагъызы сеткилим амыраар, ынчан сенээ кандыг-даа хымыралым аотпас болур. Шаг-үениң кадыырааны база кончуг-дур. Алыс төрүмелинден даайын мени дөзээн угааның кончуг эр-ле болгай сен, ол бүгүнү шупту коптара бодап чор-ла сен ыйнаан.

Кеткен хевиниc-даа хирелиг, чиир чеминиc-даа бораң-сараан улус-тур бис. Бараан-сараан ховартаан, ийи-чаңгыс кестүп келир чүвелерниң өртээнге кижи күш чедер дээр арга-даа чок. Багай күүйүн магалии барганш келгеш, ханынын базыышкыны бедий бээр кижилер. Амыдырал мынчап баар деп дүжевейн-даа чораан мен. Силер бүгүдениң келир үези кандыг болур чүве ирги деп бодап келиримге, чүшкүүм аарып келир-дир.

Өлүм-биле кижи болжаглыг эвес. Доржукай, та бөгүн кежээ, та даарта эртен улуг үйгүм удуй бээр кижи мен, ынчангаш далаш бижидим...» Чагаа мени хөлчок дүвүредипкен. Даайымның овурхевири карактарымга олчаан көстүп келген. Бичиимде ол мени эргелеткеш, соонда барга.ш, министр болур сен деп чугаалаарын кулактарымга дыңналып келген дег болган. Даайым-даа, күүйүм-даа мени шаа-биле дыка дузалажып чораан улус. Студентилеп турган, кузун институтче чоруур деп баарымга хаш акшазын ол шупту сунгаш, баргаш, эш-өөрүн-биле чиир сен дээш, аъш-чемни база эндере берип каар. Оларның чөдүраалыг чөкпээниш амданы аксымда ам-даа хевээр ышкаш сагындырар.

Мен оларга харыы кылдыр чүнү берген деп мен? Барык чок-тур. Даайымның сеткилин ооза чаңгыс катап өөртүп көрейн дээш, бар турган акшамның кырынга кожалап, рымдан чегдиннэ алгаш, хүрен костюм, кара сапык, бир шил водка садып алгаш, Алдын-Булак кайы сен дээш чыдыпкан мен.

Суурга чорумал машина-биле чедип алган мен. Даайымның бажыңынче чоокшулаан тудум чүрээмниң согары дүргедеп чорааның эскерип каан мен.

Херим аксын ажыткааш, кирип кээримге, күүйүм инек саггаан олур. Даайым чанагаштаныл каапкан кончуг чоон доорбашты мон балдызы-биле чарган тур. Күүйүм Доржукай чедип келген ышкажыл дээш, бызаазын салып бериптеш, мени эдерткеш, бажынче базыпкан. Даайым база бискe катчы берген.

— Сээң кээриң билген ышкаш чаа шай тип каан-на болгай мен, Доржу — деп, күүйүм чугаалааш, паш-саза талазында барды.

— Че, ынаар улуг оранда эки багай төрелдериңис кандыг тур мон? Делшээн кижи кымыл, бадырткан кижи кымыл, то каал олур — дээш, даайым мени чанынче олуртуп алган.

Күүйүмнүң салган чемин чип, аажок-ла хөөрежип олурган бис. Кежээ эрткени билдинмейн барган.

— Сээң чагааң алгаш, дүвү-дадаш-биле бүү-хаа барганым бо, даай. Кадыын черле чогум кандыг-дыр? — деп айтырдым.

Даайым аксын ажыт четтикпейн ыыдырда, күүйүм үзе кирипкен:

— Кай, сенче база чагаа бижээни ол бе? Даайың кырааш, угааны дедир барган. Төрелдериңче аардым деп мееге чагаа бижиир кижи-дир. Сен беш дугаар келген кижи-дир сен. Арагага кеңмелениип калган болгаш аарыыр чүве-даа чок ашак ышкажыл.

Даайым бүрүүзүнген чүве ышкаш, хүлүмзүрээн.

— Бо чылын чедеп бээптетим, чээн. Кырыы берген болгаш, чүге-даа четпестеп калгаш. Мындыг арга-хорга-биле арага, таакпы боралдаар апардым. Бүрүүдээрбайн көр. Ам Кызылда төрелдериңистип адрестерин меңээ бижип бер. Мен оларның шуптузун чаңгыстап турган, чалаткап-тур мен...

Василий МӨҢГҮШ.
Кызыл хоорай.

СОНУУРГАКТАРГА

ДИШ ЭМЧИЛЕРИНГЕ КИЧЭЭНДИРИГ

Кадарчы Мухамед Айад кадайын диш эмчизинге эккелген, оозу аныяк-даа чүве-дир... Оон түңнелинде чүү болган деп бодаар силер. Сирияның соңгу-чөөн талазында Хсеке хоорайга делегей медициназының төөгүзүнге туруп көрбээн чүүл болган дижир. Дишти туруп турар үеде, нервизи кошкак херээжен кижи угааның оскунупкан. Медерел киирер сорулга-биле эмчи оон хөйлениниң үстүкү өөктерин чешкеш, массаж кылып эгелээн. Ынпан хайлыг чүве, таварылга бооп, ол кижиниң эмниинге дээпкен эмчи-дир. Шимчээшкин бүрүзүн кончуг кичээнгейлиг хайгаарап олурган ашаа диш эмчизиниң кырынга-ла барган. Балыглалыпканы чиик болзажок, корткаанындан эмчи бут кырынга туруп шыдавайн барган... Хүнээзчел ашак удаваанда суд мурнунга турар ужурга таварышкан. Оон «арын-нүүр» чок деп санааны эмчиниң «кем-херек» үүлгеткен бир холунуң салаазы чок артканындан, өске мергежил шиңгээдип алыр ужурга таваржып турар.

БАЗА КАТАП ҮНГЕН

Шанхайда 90 харлыг Тань Цзиужень дээр кырган 23 чаа диштерлиг апарган боол турар. Оон чугаалап турарыбиле алырга, чаш кижиге диш үнери кандыг ийик, ол диштер үнүп турда база ындыг болган, диш шазы аарыыр, кижидер. Каш чылдар бурунгаар шак-ла ол хире назылыг кыдат тараачын херээжен кижи-биле база ындыг таварылга болганы демдеглеттинген боол турар. Диш-биле кады кончуг чараш кара баш дүгү база үнүп эгелээн дижир. А чүл, мөңге чалын назынның чажыды-даа боол чадаас.

ДУШТУК КЫСТАР КОНКУРУЗУ

Поханнесбургдан 120 километр черде Парейс хоорайда Мурнуу Африканың ак чурттакчызы Хенниг Асвехен душтук кыстар конкурузун эрттирген. 87 харлыг миллионер найысылалдың «Стар» деп солунуң дамчыштыр «сагылга-чуруму эки, кижизиг, хооййлу бзугаар салгакчы боор оол урут божуп бээр херээжен кижиниң дилеп турары» ол чарлаан. Оон-биле кады эрес шоваа ол кырган даразында негелделерни салган: чул дээрге кордакчы херээжен кижиниң назы-хары 30-40 хардан ашпас болур ужурлуг, ашак чок болуру албан. Хүрээге доктаамал барып турарындан ангыда, шилгедех боол, артык дензилиг болбас. Оон ыңай, кым оол урут божуп бээр болдур, ол кижиге болунга хамаарыжыр 25 фермазын кайызындан-даа болза 350 муң ажыг долларга чер бээрин ол аазап турар. А кыс урут төрүттүнер болза, анаа үне ийи катап эвээш болур.

Парлалга арыннарындан.

АРЖААННАП ЧОРААШ...

Кызыл хоорай чурттуг ийи эжишки ээлчеглиг шөлээзинде аржаанга кирип алыр дээш аъттаныпкан. Аарыг-аржыын эмнедип алыр дээш, адап-сурап чораан аржаанынга дүъш уезинде чеде бергеннер. Хөөрезин чугаалаар болза, аржаанда кижиден-не хөй чүве чок болган. Аът бажы көзүрт, кижи бажы көзирт деп чугаалап болур.

Тыва чоннуң чаңчылын бзугаар ийи эжишки аржаан чанында чайгаар үнген ыяштарга чалама баглааш, аъш-чемниң дээжизин салып, арага-дарызын чажып, йөрээл база кылганнар. Эжишкилер аржаандан чедип келирге кожазында майгыштың ээлерин аяк шайлап аас денер дээш чалап аппарган. Аржаанга келген кижилерниң ужуру ындыг боор чүве дээш, майгыштың ээлери аал-оранындан үнерде ап алган арагазын эжишкилерге кутхан. «Кара аас харылыгы» дээш, эжишкилер майгыш ээлерин боттарының майгыжынче чалаан. Ол аразында Кызылдан база бир аржаанчылар кожазынга майгыжын тиге берген. Бот-боттарын таныжап болганда, чаа келген аржааныларның майгыжын тикчир эгелээннер. Эзээн кээп дүгүрааны алган эжии бирээзи көрүп турарга, майгыштың өргениң кагар дээш бирде чер, бирде өрген хап турар болу берген. Эжи ээрий хона бергениин эскерип кааш, бир эжи оозун майгынга кээп удудуп каан.

Эртенинде майгыш эжии ажыттынган соонда дүүн чаа аржааннап келген, майгыштың тикчип турган кожазы амырменди солчуп: «Экии» дептир. Дүүн чаа-ла майгыш тикчип турган кожазы чадар оонундан турбайн чыткашла: лар дыка-ла каттырган. Ол, шынап-ла, мындыг болган.

• • •

Ол таварылганың соонда кожазында майгыштың ээзи мындыг хөктүг чугаа база чугаалаан.

Чоокта чаа өөм ээзинниң алдын юбилейин демдеглеп эрттирген бис. Чон-даа эндерик болган. Ол-бо районнардан келген дөргүл-төрелдеривисдаа хөй болду. Белек-селек мырынай эндерик. Хөй чон чыылган черге черле мындыг ышкажыгай. Бир-ле чүве чиде берген болгулаар.

Мындыг база болгулаар

— Экии, дуңмам. Кажан келдинер? Майгыныңар кайда тип алдыңар? — деп чугаа ээн удур айтырган.

— Па, дүүн кады ижип турдувус чоп — деп, кожазы харыылап каан. Кожазы ынча дээрге, дүүн майгыш тикчип турган акызы чүвениң ужуруун баштай билбейн барган хире. Оон сактып келгеш, дыка-ла каттырган.

Аржааннап чеде берген баштайгы хүнүнде аржаан дагыыр дээш билбестедир ижикен-дир деп түңнел үндүргеш, кожалары аржаанчылар Эртенинде баш-бужум-даа варыыры аргажок. Ынчалза-даа хевим шкавын ажыдып көөрүмге дыка чараштыр даарадып алган киш кежи бөргүм чок болган дивес силер бе. Кайы бирээзи алгаш барганы олдур аа, деп бодааш, ынаар-даа улуг дыка сагыш салбаан мен ийин. Ынчаан турумда телефон кыңгырт дити.

— Үг-баай! Мен-дир мен ийин. Шагдаа черинден долгап тур мен. Дүүн честемниң хар харлааныңга чораан, сээң киш кежи бөргүңну апкан кижи болбазык мен бе. Ону садыпкаш, бажым эмнеп алыр дээш, базаарга колдуктап алгаш, базып турумза шагдаалар тудуп алгаш, суп алдылар ышкажыл. Мени камгалап ап көр, үгбай — деп телефоннап келген. Ам канчаар, дуңмамны шагдаа черинден уштуп алыр ужурга таварышкан-на болгай мен.

• • •

Кожа-кожа тип каан үш майгыштың ээзи аржааншылар аржаан дагаан соонда, эртенинде бажы аараан. Артында-ла улуг-хүн таваржы берген.

— Аржаанга кирбейн чыткаш, баш аарыын канчап эдип алыыл? Дүүгү чүвевистен бичии-даа чүве артпааны ол бе? — деп, кожазы майгыныың ээзи бирээзинден айтырган.

— Чүү турар боор. Дөгээйтыр ижигкен-дир бис — деп, оозу харыылап каан.

— Машина чок дээр эвес. Мен бо кожавыста суурга баргаш кээр бис бе?

— Шынап-ла, баргаш кээрдир — дишкеш, хаккаш чорупканнар.

Аъш-чем садар чаңгыс-ла магазин ажык. Анаа арага кайын садар ийин. Артында-ла улуг-хүнде аан. Ол аразында кудумчулар бир херээжен кижи эртип чыткан. Моон билир чадавас. Айтырып көөрдүр дишкеннер.

— Улуг-хүнде бистиң магазиннерни арага садар эвес. Хажызында «Хлеб» деп каан бижиктиг Кызылдан келген машина водка садып чоруп турар чорду ийин. Суурнуң кудумчуларында чоруп тур боор. Ону дилезиңерзе ол-ла эки боор.

Баш эмнээр дээн аржаанчылар суурнуң кудумчуларынга «Хлеб» деп каан бижиктиг машина дилээш турупкан. Ол хап чоруп турарга «Хлеб» деп каан бижиктиг машина чудумчунуң бир ужунда көзүлген. Ол машинаны сүрүп чорааш чеде бээрге суурнуң магазиннеринге хлеб сөөртүп турар машина болган. Ол аразында шак-ла ындыг машина суурдан үнүп алгаш, кожазында сүрже углааш хапкан.

— Алап-сурап чораан машинавыс ылап-ла бо эвесле дишкеш, соондан сүргеш чыдыпканнар. Ызыртыр сүргеш, доктаадыпканнар. База-ла сүрже хлеб чедирип бар чыдар машина болган.

Аржаанчылар баш эдер арага дилээш, хей черге шак ынчаар «Хлеб» деп бижиктиг машиналар дозуп, чартык хүн чидирген.

Манай-оол ОЮН.

Ном болгаш номчукчу

БОТ-ТУСКАЙЛАҢ ҮННҮҮН КӨРГҮСКЕН

Эдуард Мижит — талантылыг аныяк шүлүкчү, ол —келир үезинге бүзүрелдиг базымны эгелээнин мурнуундагы чогаалдары херечилээр, харын-даа ханы философчу утка-шынар бүргээн бодалдар сиигенни номчукчулар, критиктер эскергеннер.

Тываның ном үндүрер чери аныяк авторнуң чаа номун «Бузундулар» деп элдээртиглиг аг-биле чырыкче үндүргени өөрүнчүг, ында кирген чаа шүлүктер чаңчылчаан тыва поэзияга дөмейлешпес-даа болза, оларның ханы дазылы тыва мифологиядан, аас чогаалындан дөстелип үнген. Ол ышкаш шүлүкчү делегей поэзиязының дуржулгазынга даянгаш, кевир-тургузуг талазы-биле дидим чаартылгаларны кылып, бодунуң бот-тускайлан үннүүн көргүзүп турар.

Э. Б. Мижит бистин амгы нарын, дүрбүүшкүннүг үевисти мынчаар ойзу аарак көргүскен:

«...Ынчангаштың,
кижилер —
кыдыглары чидиг бистиг,
азыглары бижектер дег,
шиш-шиш баштыг
бузундулар,
чыглып чадап,
балыглажып, ыглап-сыктап,
хинчек көрүп
чоруурувус
ында болуп
чадавас боор...» (Арын 9).

Үстүнде демдеглээн мен, чүл дээрге, бирээде, одуруглар бичии үжүктер-биле эгелээни авторнун тускай хевир-тургузуу-дур.

28-ки арында «Кежиг» деп кыска шүлүк бар, ону кижи чүгүртү номчааш, алыс утказын эскербейн барып болур, ындыг-даа бол, ында база-ла «чажыт» сүүзүн бары илдеш. Чижээ:

«Хемнин суу
агып-ла чыдар.
Кежиг
туруп-ла турар.
Хемде дештар-даа бадып-ла
турар.
А кежиг туруп-ла,
туруп-ла турар.
Хемде чудуктар безин бадып
турар.
А кежиг
шимчеш-даа дивес.
Быжыг-ла-дыр —
Кижилер база ындыг болган
болза». («Кежиг»).

70-ги арында «Ховуга бодал» деп он беш строфалардан тургустунган улуг хемчээлдиг патриотчу ханы утка-биле чүглеттинген шүлүкте мындыг одуруглар аныяк-өскенге өөредиглиг кыйгы болур:

«...Оо, хову! Төрээн ховум!
Тыва черим!
Оожургал чок Улуг-Хемим
дег, Саян сын дег,
Мээн чонум төөгүзүнүн
херечизи,
Мээн чонум кавайы сен,
мээн сен!...»

Амгы ак, кара сагыш-сеткилдер үскүлешкен үевисте биске угаадыглыг, сургаалдыг шүлүктер черле херек, анаа бо одуруглар төлептиг:

«Алдар-сураг кулактарны
кумнай каптар.
Алдын-мөнгүн карактарны
хаптай каптар.
Аасты... чүгле мерген угаан
хаап болур»
(Арын 44).

Оон ынай аныяк автор «Өг» деп лирик-философтуг шүлүглелдя база ырдан алган элигравын киирген таварылга эвес, ылангыя бо куплет ук шүлүглелдин идейлиг донуу чежер боор:

«...Чайлаш чокка
бакты тиилеп, Буян келир,
Дүмбей дүнүү Чырык
солуур —
Чуртталганың дүрүмү ол...»
(Арын 77).

«Бузундулар» деп чаа чыындыда «овур» дээн чижектиг сөстернин хөй катап киргени ышкаш, боктадырып турар артык сөстерни, домактарны моон сонгаар шеглээри чугула.

БАШТАЙГЫ ЫНАКШЫЛ

•Новелла•

Хаттыг, чаъстыг часкы кежээ. Имир дүжүп, орайтаан. Кезек терекстерлиг черде узун сандайда хүрен плащтыг, аргыш каан узун кара моюн-долгаарлыг аныяк оол хатты, чаъсты-даа херекке албайн орган. Үе-үе болгаш-ла ол туруп кээп, дыңнаалаңып, караңгыны өттүр бирле үгже харап каап орган. Чүректиң тиккилээн согуу, дүвүренчиг бодалдар анаа дыш бербестээн.

«Ынак болза, ылап-ла чедип кээр. Өпеймааның бажыны бо болчаг черинден ырак эвес. Манаар мен деп сымыранганымны ол дыңнаан, эштерин эскербээн. А кажан? Каяа? Ол дугайында чугаа артык.

Чүге келбейн турары ол? Чаңгыс кежээ көрүшпеске кайы хире чоктанчыг, бергезин билген болзунза! Чаптанчыг хүлүмзүргүн сакты бердим. Азы өске оолдарже база ынчаар көөр ирги сен бе? Бодаарымга чүгле мени кыйгырып, эргеледип турган деп көөр-дүр мен.

Караңгы кара дээр, ишкирнигип ыглаан дег, суггур чаъзын төп-ле тур. Ой, дуу бир сылдыс көстүп туру! Ол мээн сылдызым — сен-дир сен. Караңгы дээрден чаңгыс-ла сылдыс тыптым, сен чедип кээр-дир сен. Кээринге чүү дээр кижи боор мен. Осда бо кежээ сөглеп шыдаар ирги мен бе? Элдептиин, канчап бүгү бодум сиринейнип турар ышкаш кижи мен? Чок, анаа-ла турар кижи-дир мен, чүгле чүрээм оожургавайн-дыр.

Сигеннеп тургалывысты хөөрөп турумда, сээң карактарын чайыннальп турду. Мени база эдертип ап тур дээн дег болчук...»

— Шайлап ап көрем, уруум. Чоп мырыңай ыъш-чем-даа чивес сен?— дээн авазының чугаазындан Өпеймаа серт кынган. — Орта уруг боор бе, ачазы? Бажы аарып тур боор моон, изиг шай ишпеске ындыг-ла болгай. Ам дораан чаа шай хайны бээр, сүттеп бээйн.

Өпеймааның бодалы-ла — канчап бажыңдан үнерил? Бо өл-шык чаъстыг кежээ кай баарым ол деп чогаадырыл? Айдын ону чартык шак ажыр манап турар.

Уруунуң шакче көрүп, улуг тынып, орар чер тыппайн турарын ачазы билип орар дег болган. Солунун каап кааш, стол кырында шакче көргеш: «Богда, шайывыс чоп шимчевезил ааа, авазы» — дээн.

«Шынап-ла, дүрген хайны бээр болза! Ону ишпес болза, каяа үндүрерлер. А өршээ, доңуп тур боор! Чече, мөге кижи каяа тооруп ол. Бичии-ле мана, эжим. Чарыннигга алыспас, чалданыш чок мөгем».

Айдын кырган кезн-биле чурттап турар. Кезек үг башкыларының хеймери. Ынчангаш ындыг ыйнаан, арай уян, чассыг. Ол хиреде тулган дээн спортчу. Энир чазын шерягден келген. Хан дамыр, шыңганнары четчир. Боду шилгедек, узун, шырак. Хүрежип турда, девип турда, аянныг чаражы дам баар. Бодунга бүзүрелдиг болгаш шиитпирлиг кончут тутчур. Үр-даа болбас, онаан дораан октаар. Ол — суурнун аныяк мөгелеринин эң не тергиини. Байырлалдар-да-даа, спортчу маргылдаалар үезинде-даа хүрешке кашдаа шүүлген Билиргек, көөргеттинер, тура улуг чаа чок боорга, чаңгыс чер-чурттуглары ону аажок хүндүлээр. Шуптуда ол дээш «аарыыр». Чамдык оолдар шору хүрежип чораан-ла будалы бээри кайы хөй. Мөнээргенип эгелээр, арагадарыже суңдутар болгаш спортту дораан каап тар ужурга тываржыр. Айдынны көөрге-ле мөге-шырак, хөглүг, баштак, тоор чүве чок ышкаш, шынында сеткили дыка уян. Тааланчыг ыры дыңнаанда ийикпе азы аянныг шүлүк номчаанда өезин боскунга борбак чүве чыдыпкан дег апаар, ыглак саазы кээр. Кижилер хөмүладырындан чалданыр болган бодуу база хензиг чүүдеп хомудаар, ынчалза-даа оозун көзүлдүрбес. Аныяк мөге эрни кыстар сонуурган, ынакшып турган болбайн аан. Боду хөглүг болгаш кым-биле-даа чугаалажы бээр, а кыстар ону өскээр билип, ынакшып эгелээр. Ынчалза-даа ол чаңгыс Өпеймаага ынакшаан. Болчагже чоруп ора ыяап-ла чугаалаарын шиитпирлеп-ле аар, шынында, чонаала хөй чугаалыг боду, девидээр, кэнгүс өске чүве чугаалаар. Ынчалза-даа бүдүү билип турган — олар бот-бодунга ынак.

Өпеймаа — ховар чараш кыс. Кызыл чаактыг, дыдыраш кара чачын чажыныг узуну курлап ушкак ашкан. Айдын чүгле чаражынга ынакшываан. Оон угаангыр, эвилен, байлак сеткилдиг болгаш тывызыксыг аажызы Айдынның чүрээн чүглепкен. Оон оожум топтуг, эгенинчел хүлүмзүргүүнден Айдынның эът-чүрээ чымырлы бээр.

Хат чаъс намдап, караңгы дээр аязып, сылдыстар чайнай берген. Теректерниң бүрүлери Айдынны таптап, сымыранчып, [illegible] дег, сылдыравышаан. Айдын ай үнүп келгеш, [illegible] бодалдарда алыскан аныяк оолду дораан көрүп каан. Олче чалыы кыс бүт баштап оожум базып орар болган. Хенертен Айдынны чылыг куспак бүргей апкан, чымчак холдар оон караан дуй тудупкан.

— Өпеймаа...

Куйга-башты адыннадыр изиг тыныш кээп, оон соок чаагын ол чий берген...

Светлана БАЛЧЫР.

АМЫДЫРАЛЧЕ ЧҮТКҮЛ

Хоочун журналист Сарыг-оол Тамба-Сурунович Куулар ур үениң дургузунда чечен чогаал ажылы-биле халбактанчып келгеннериниң бирээзи. Оон-биле кады эш-өөрүнүн редакцияже чоруткан аңгы-аңгы хевирлерге мулдурлаан чогаалдарын ак сеткилдиг сайгарып, хоюглажып, ажыктыг арга-сүмелерни берип турар.

Дуржулгалыг авторнуң шүлүктериниң утказы ындыг кончуг нарын эвес-даа бол, номчукчуларга билдингир, дылы бедүүн, амыдыралда болуушкуннарның чижектеринге даянып, оон кандыг-бир үнелелди, түңнелди үндүрүп турар. Колла чүве —келир үеже чүткүл, тура-соруктуг кыйгы бары өөрүнчүг. Оон чижээн чедиги арында «Аас-кежии» деп үш-ле строфалардан тургустунган шүлүктен көөр бис:

«...Аас-кежии — кижилерге
Аазын түңнүг акша эвес,
Артык-артык хептер эвес,
Арын-нүүрнүн бүдүнү-дүр».

Мындыг сургаалдалыг угаадыг амгы бистиң нарын, чедиимес амыдыралывыска алыскаш, будулуп, арыг арын-нүүрүн уттуп, чижемнеп азы кем-херек үүлгедирлерге өөредиглиг. Амыдырал-чурттагга кандыг-даа болза, ажыл-ишчи хамааты кижи кажан-даа салдынып болбас, чонунун чоон оруундан хайзы баспайн автор чигелээн.

«Коклазынга дидим ужар» деп кыска шүлүк база төлептиг, ында кижиниң күзээнин чедип алырынче кыйгы салдынганы бо:

«...Күзел кижээ чалгын
болур,
Хүнү келир, тыва оглу —
Космонавчы маадырларнын
Коклазынга дидим ужар».

Оон ынай автор кижиге бир чүгула өөредиг, хоозун алгаг-йөрээл эвес, а эрткен алдаг-дальындан түңнел үндүрүп, оон өөренирин айыткаңы мындыг:

«..Дириг чорда, кижи бүрү
Дилээр, чүткүүр,
демисежир —
Өлгүжеге частырыгга
Өөренири —алдар-дыр ол».
(«Эрткен оруум түңнеп ора...»)

Ол ышкаш улуг-даа, бичедаа назылыг кижилерни ак сеткилдиг күш-ажыл черле каастаарын «Сараатчылар», «Суггатчы», «Шемп хемим», «Балавас», «Демивисти салбайн чоруур» болгаш оон-даа өске шүлүктерден билип алыр бис.

Шүлүкчүнүн бир өскү чединшкиниң — төрээн бойдузу-биле кижиниң хиниин тудужун көргүскенинде, анаа «Бойдузумнун боодалы» деп улуг бөлүкте чогаалдар хамаар-жыр. Чижээлээрге, «Чазын», «Деткижикти», «Куш база сарыннаныр», «Ак-көк торгу», «Частын айы», «Эртен эрте», «Ээп кээр сен» болгаш өске-даа чогаалдар. Бо шүлүктерде бир онзагай сыры чүл дизе, үнер үнүш-даа, хем, сылдыс, ай, хүн-даа кижиге дөмей, азы кижи оларнын кезик-чамдызы-дыр, азы бүгү октаргайда чүве бүрүзү тудуш холбаалыг дээрзин илергейлээниңде.

Төрээн бойдузун алгап-йөрээрде автор диригжидилге дээн ышкаш аргаларны ажыглап турарын. «Чочагайның меңче суйдун» деп дөртүле куплеттиг бо шүлүктен көөр бис:

«Аърга кыдыы хайыы черге
Амы-тынып — хылдын кыры,
Балыг-бышкын чыдырында,
Баарым ажып эккелчик
мен...»

Көрбес силер бе, кандыг-бир төтчеглекчи чаш шетчигешти кескеш октапкан чыдырда, ону кым «баары ажып» кээргээш, эккелгеш, өстүрүп алган-дыр. Ол буяныг чорук дээш шетчигеш өзүп келгеш, ээзинче «чочагайын сунган-дыр». Мындыг элдээртиглиг, сүүзүннүг чогаалдар чалыы салгалга ханы өөредиглиг болгаш төрээн черинге ынакшылынга чаңчыктырар.

С. Т. Кууларның «Бодалдарым боодалдары» деп чаа ному үш муң кезек тиражтыг чырыкче үнген, ону журналист А. Д. Сат редакторлаан.

Сандю САНДАН.

•••

Инсбрук хоорайдан ырак эвесте, Австралияның Альпы дагларындан ындыг черлерже селгүүстээрнинге ынак ийи немец бурун шагдан камгалаттынган кижиниң мага-бодун тыпкан. Ол кижиниң мага-боду мөңгеде эривес доштуң ачызында ол олчаан камгалаттынган болган. Эртемденнер оон 4000 чыл болганын тодараткан. Ук кижиниң мага-бодунуң кезектери, кежи дыка эки байдалда деп онзалаан. Бажының дүгүнүң чамдызы безин хевээр. Арнында арткан балыының сорбуэу илдең. Оон узуну 160 сантиметр. А назыны 20-40 хар аразы. Оон чоогунга чыткан эт-септи көөрге, ол аңчы хевирлиг. Кызаа дош чарыынче киргеш, үнүп чадааш, ол доңуп өлген.

Инсбрук университединиң профессору Конрад Шпиндлер ол кижиниң мага-бодун шинчилеп көргеш, делегейде археологияда бо тывышка деңнээр чүве чок деп үнелээн.

ЧУРУКТА: «Хүлер кижини» чурукчунуң көргүскени. Оон холунда балдызының ужун хүлерден кылган. Ындыг дээрзин эртемденнер [illegible] тодараткан. Оон чанында хаш бижек, иликтери дириг амытаннар кежи, кештен чолдак тоннуг, рюкзактыг, от кыпсыр херекселдиг.

СЭТА-ның фотохрониказы.

•••

НААДЫМДА ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга тураскааткан КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМЧЕГЛЕР

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактарда.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг янзы-бүрү хемчеглер—10.00 шакта.

Уругларны хоорайның Ленин кудумчузунга аъттарга олуртурун организастаар, чурукка база тырттырып ап болур — 10.00 — 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунун 12-ги километринде аът чарыштырар черге республиканың уран чүүлүнүн бот-тывынгыр коллективтериниң киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүн каасталгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктерниң киржилгези-биле аныяктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларының, мөгелерниң, аъттыг кижилерниң парады. Хүрешке бирги чер дээш маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залының чанында шөлге аныяк көрүкчүлер театрының артистериниң көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныяктар кежээзи «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык ортумак школазын 1967 чылда дооскаңнарны болгаш ол школаның башкыларын 1992 чылдың август 28-те эртенгиниң 10 шакта ужуражылышкынга келиринче оргкомитет чалап турар.

«Саян» ансамбльнге ажылдаар сыгытчылар конкурузун Тываның күрүне филармониязы чарлап турар.

Конкурс филармонияның бажыңынга хүн бүрүде эртенгиниң 10 шактан 14 шакка чедир болур.

Бот кижилерге ниити чуртталга бажыңындан өрээлдерни бээр.

Хоорай даштында 4 өрээлдиг болгаш чаагайжыдыр туттурган чуртталга бажыңын садып турар. Ол бажың девискээринде чугаа-бажың, гараж, огород база бар. Садып алырын күзээннер хүндүскүнүн 15 шак соолгуде 9-70-94 дугаарлыг телефонну дамчыштыр бажыңнын ээзи-биле харылзааны кылып болур.

КИНО

АВГУСТ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «3:15» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Робот-полицейский» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Великий шу» 13.00, 18.00. «Как три мушкетёра» (2 сериялыг) 15.00 шактарда.

АВГУСТ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «3:15» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Голый пистолет» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Великий шу» 13.00, 18.00. «Как три мушкетёра» (2 сериялыг) 15.00 шактарда.

АВГУСТ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «3:15» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан). Видеозал: «Голый пистолет» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Как три мушкетёра» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАР 60 ЧЫЛЫН ДЕМДЕГЛЭЭН

ТАР-ның мурнуу кожууннарынга харылзаа шугумун тудары эргежок чугула турган. Эрзин-Тестиң 11 сумуларының аныяктары 1928 — 1930 чылдарда Калдак биле Хамар сыннарын таварты телефон чагыларының оруун аштап, чагыларны белеткеп, орус специалистерниң удуртулгазы-биле эрестиг-ле ажылдаан.

1930 чылда кожуун чыгааның даргазы Соян Ойдуп, 1932 чылда солгуткан кожуун чагырыкчызы Иргит Мөнге (Орустаар-Мөнге) олар тыва арат-түмениң дыңнавааны телефон харылзаазын тус черге тургускан. Олар харылзаачыларның эң баштайгы изиг омаа. Эрзин-Тес кожуунче чаа чүүлдү эккелген, төөгүнүн арны-дыр.

1932-36 чылга чедир Хем-Белдири — Самагалдай аразынга 1 телефон турган. Оон даргазы Кан-оол Соян (Соднам) кайгамчык төөгүлүг харылзаачы иргин.

Тере-Хөл сумузу чурттуг, а төрээн угу Шалык эр болбазыкпе. Розалия биле Ким-оол (уруу, оглу) аравыста чурттап чорулар.

Ынчан район чагыргазының шуудун чедирикчилери (почтачылар) Сүүк Багай-оол, Догулдур Шалык турганын харылзааның төөгүзү херечилеп турар.

1936-38 чылдарда Хем-Белдири — Самагалдай аразынга 2 телефон удазыннары шөйдүнген. Оон даргазы Аракчаа Сайын турган. Хоочун харылзаачы аравыста чурттап чору. Дириг төөгү ол-дур. Кожуунга харылзааны улам быжыглаар дээш кожуун чагырыкчылары: Оюн Таакпан, Чамзырын (Эрзинде чурттап чор), Чинзен база Биче-оол Иргиттиң улуг-хуузу улуг-даа, үнелиг-даа-дыр.

1938-41 чылдарда төп-биле харылзаа тудар телефон шөйдүнген. Калдак биле Хамарның кадыр-каскактарын ажылдыр автотранспорт оруу ажыглалга кирген.

Кожуунга чаа-чаа чүүлдер, амыдыралдың омаа хып, хейаъттыг чорук чоннуң күзел-соруун оттурганын моон көрүп болур-дур.

Эрзин-Тес кожууннар харылзаачылары байырлалын демдеглеп турда, бүдүн-бүдүн төөгүлүг арыннар тыптып, мени кичээндирип, чон-биле холбашкан бодалдарны оттуруп турду. Кижиниң чоргааралы кайын эгелээрил? Бодунуң чурттап турар булуңундан чоргааралы-даа, аас-кежик-даа эгелээр деп чүвеге бүзүредим. Ынчангаш ук чүүлүмну чамдык чылдар-биле деңнештирип, рынок үезинде харылзааның чедиишкиннерин киирер деп бодап алдым.

Буурул Амбын ноянның тудуп тургусканы «Соруктуг» хүрээзиниң дуганнарын чуурткаан кижилерниң хой-бачыды турган-даа. Самагалдайның бөгүнгү шырайы чырык, келир үеже чаттып чыдыр.

Самагалдайның харылзаа белдири 60 чыл бурунгаар туткан борбак бажыңын ынаар-мынаар шөө тудуп алган ам-даа ында чонга ачы-дузаны чедирип турар. Төөгү деп чүве ол эвес бе? 1932 чылда 2 каът эмнелге, харылзааның борбак бажыңы болгаш 1933 чылда 9 өрээлдиг кожкомнуң база намның сурукчуларының албан чери, шагдаа албаны болгаш сыйнаар-бажың, кызыл-булуң тудугларын ажыглалга киирген. 1937 чылда кожкооп (амгы раймаг) ажыглалга кирген. Үстүнде тудуг бүрүзү орус улустарның төлевилел шыйыы-биле, оларның удуртулгазы-биле кылдынганын хоочуннар чугаалап бердилер.

Шалык Севээнниң, Иргит Биче-оолдуң (олар ам аравыста чок), база Соян Берданның, Аракчаа Сайынның сактыышкыннары бадыткап турар.

Ада-чурт дайыны дижир делегейниң ийиги дайынының үезинде Самагалдайның харылзаа херээ быжыглап турупкан. Чагаа бижиктео болгаш солун, сеткүүл тарадылгазы сайзыраан, төлептиг харылзаачылар биле четчелеттинген. Почта харылзаазы 1944 чылда Самагалдайга сайзыралдың эгезин алганы ол.

1954 чылда Самагалдайга кудумчу радиозу ырлап турган. Кожуун төвүнден эң не ырак Деспен суурга рация харылзаазын 1954 чылда тургускан, 1960-1963 чылдарда Берт-Даг суурга почта салбырын эргелекчилеп турган Дөнчүн Петрович Чөмбүрүк сактып турар.

1966-67 чылдарда Белдир-Арыг, Ак-Эрик болгаш Шуурмак суурларга почта салбырлары чонга ачы-дузаны чедире берген.

1967 чылда почта ажылдакчыларының шалыны хензиг түңнерге турган. 58-94 акша аразынга турду.

Амыдыралдың агымы-биле чергелештир Самагалдайның харылзаа белдири 1971 чылга чедир Кызыл — Самагалдай аразынга 4 телефон каналдыг, 1 телеграф аппараттыг, 1 коммутаторлуг, 2 көдээ суурларга 50 телефоннарлыг АТС-тер болгаш 1 совхоз, 3 колхозка, улам тодаргайлаарга, 5 көдээ Советтерге харылзааның ачы-дузазын көргүзүп турган.

1972 чылдың 12 айның 19-та Самагалдай суурга 300 телефонаут станцияны Дряхловтуң удуртулгазы-биле тудуп дооскан болгаш күрүне комиссиязы хүлээп алган. Ынчан кожуун иштинге 171 телефоннарны [illegible] болгаш улус ажыл-агыйы ажыглап турган.

Самагалдайның харылзаа ажылдакчыларының күш-ажылының өзүлдези болгаш хөгжүлдезинге үе-үе айы биле боттарының улуг хуузун киирип келгеннерни база катап сактыылы.

Кан-оол Соян, Чооду Чорбаа, Шахотин Владимир, Семен Ярославцев, Васиков Владимир, Чөмбүрүк Дөнчүн, Сергей Нурзат, Кужугет Олчат-оол, Моңгуш Долума, Арапчор Орус-оол болгаш Иргит Хоптак-оол олар Самагалдай харылзаа белдириниң удуртукчулары ол.

Кожуунуң Союзпечатының Семен Самдан, Шалык Севээн болгаш Нина Чадамба башкарып, билдилиг удуртуп келгеннер.

Самагалдайның харылзаа белдиринге сөөлгү 5 чылдарда улуг өскерлиишкиннер болган. «О-Шынаа» совхозка 50 телефоннуг станцияны 1987 чылда. Самагалдай харылзаа белдириниң «электросвязь» бажыңын (1988), Кызыл — Самагалдай аразынга немей 12 каналдыг агаар-биле радиорелелиг харылзааны (1989), 2 аал чурттаар бажыңны (1990) болгаш 800 телефон каналдыг станцияның тудугларын (1990-1992) ажыглалга кирген.

1968 чылдың деңнели-биле харылзааның тарифтиг орулгазы 325 катап өскен. Самагалдай харылзаа белдири 1968 чылда 39 муң рубль орулга киирип турган болза, 1992 чылда 1.200.000 акша орулгазын киирер сорулганы салып алган ажылдап турар.

Мугур-Аксы, Шагаан-Арыг, Саглы-Сөл республиканың харылзаа бүдүрүлгезиниң бүгү адырларының болгаш Бай-Хаак Эрзинниң төлээлери киришкен.

Харылзаачылар байырлалынга орус, моол болгаш тыва ыры-самы чаңгыланып турган. Оларның кожаңы-биле доозуп каайн:

Ырбан биле Тоора-Хемни
Ырак дээр бе, кончак
дээр бе?
Харылзаачы уругларга
Карак чивеш аразы-дыр.
Туран биле Мугур-Аксы
Дуран четпес ырак дээр бе?
Телефонист уругларга
Тевек дебиг аразы-дыр.
Харылзаачы кыстар-ла бис,
Каткы, хөглүг кыстар-ла бис,
Каткы-хөглүг бистер-биле
Хээлажып чоруңар даан.
Почтачы кыстар-ла бис,
Болчумалыг кыстар-ла бис,
Болчумалыг кыстар-биле
Болчажып-ла болур силер...

Баштайгыларның ырызы дижир болчук.

Ук байырлалды эрттирериңге республиканың харылзаа бүдүрүлгезиниң даргазы Д. Б. Чоксум, кол инженери Э. А. Моңгуш олар киришкени харылзаачыларга база аңаа киришкен чоннуң сеткилинге таарымчалыг болган.

Эптигде эки, сеткилиң билчир деп чугаа бар. Харылзаачылардан экини манап, амыдыралывыстың ачы-дузалынга чоргаарланып болур-дур бис.

Моторк ТИРЧИН.
(хоочун харылзаачы чораан).

Бо чүүлдүң гонорарын «Шынга» эрттырарын диледим.

Кызыл хоорай. Красноармейская. 100. Индекс 667000. [illegible] АГАР САНЫ: «Тыва содбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтери болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41, солун келбейн баргаза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган факттары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 157.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 158 (14880) 1992 чылдың август 18, вторник. Солушка ат салган шагы 01.50. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

РЕСПУБЛИКА ХҮНҮНДЕ, НААДЫМ БАЙЫРЛАЛЫНДА

КЫЗЫЛ ХООРАЙГА БОЛГАН ЧҮҮЛДЕР

АЪШ-ЧЕМ АЙМАА ЭЛБЕК БОЛГАН

Наадым хүннеринде найысылалдың төп базаарынга, биргизэр чугаалаарга, кижи бажы кизирт, эът бажы ковург болган. Ярмарка болганда анаа ынча хөй кижинин чыглыры-даа чөп болбайн. Барык-ла республиканың бүгү ажыл-агыйларының төлээлекчилери анаа кээп, боттарының бүдүрген барааннарын саткан. Аъш-чемниң кандызын-даа шилип алыр дээр болзунза, бодун туран, чежени-даа ап болур сен. Бир дугаарында, анаа «Сүмбер-Уула» колхозунуң төлээлекчилери көстүп келген. Олар найысылалдың чурттакчыларынга 25 хой эккеп саткан. Чаңгыс баштың өртээ — 1500 рубль. Хой чүдүрүп каан машина чанындан садып алыкчылар шуут үзүлбээн. Анаа келген кижи бүрүзү-ле малдың өртээн айтырар болган. Харын дыңнааш чамдык кижилер аарзынар, а өскелери ажырбас-тыр дээр чораан. Бир чамдык кижилер: «Эмеглежиптер бис бе?» дээн соонда, акшаларын бириктиргеш, садып алгаш баар чордулар. Сүт-Хөлчүлерниң кожазынга база бир улуг «КамАЗ» турган. Бо чүък машиназының ээлери — Тес-Хемде «Ү-Шымаа» совхозтуң ажылчыннары. Машинаны долдур өшкү чүдүрүп каан. Бирээзиниң өртээ — 2000 рубль. «Өлүрүп чип-даа болур силер, мал кылдыр азырап ап-даа болур силер». Оларны садып саарып келген аныяк кижилерниң чугаазы ындыг болган. Ону улус база оюн эртпес чорду: ийилеп-бирээлеп садып алза-алза, оларның саны ээзежеп бар-ла чытты.

Хоорайда ырак эвесте «Көк-Тей» совхозтуң кезек ажылчыннары ол хүн шашлыкты шуут-ла удур белеткээш, чоңга саткан. Бир боодал шашлыктың өртээ база шоолуг эвес 12 рубль. Чиижен кижилер ышкаш, олар үш-дөрт борбак эът быжырнаш, улус «ымзандырбаан», бир боодалды алырга, арбын-даа, тодуг-даа чорду. Ынчангаш-ла ындыг болган боор, ону оочурлаап кижи мырыңай эндерик, чоорту көвүдеп бар-ла чыткан.

Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтан сес машина чүък келген. Ол болза хойлар-дыр, аржы, чөкпек, чиг болгаш дүлген эът-тир. Соктаан далган база саткан. Бүрүн дериг-херекселдиг огну эккелгеш, Кызыл хоорайның аалчыларынга сонуургаткан. Мөге хүрежиниң үезинде оларның бир сеңи — чигирлеп каан божа болган. Ону ишкен мөгелер, аалчылар оон амданнының магадаан. Эккелген бараазынарын олар шоолуг эвес үе иштинде садып чорда-ла, орулгазы 50 муң чоокшулай берген. А Чөөн-Хемчикте «Тыва» совхозтуң ажылчыннарының кызылчыларга болгаш аалчыларга сөңү база элбек болган. Олар 60 шоодай тараа, 20 шоодай тооруук, бода малдың хайындырган болгаш чиг эъдин, 18 муң рубль өртектиг 6х6 метр кемчээлдиг бажың ыяжы, 40 килограмм тыва быштак, 2 бидон хойтпак эккелген.

ярмаркаларда аргалыг-ла болза, ай санында организастап турган болза, аажок-ла эки-дир ийин. Мый-ыттың сагыжы тандыны бажында дээни-биле дөмей анаа-ла бодалым-дыр ийин -- дээш эжим эр аажок-ла каттырып кагды. Шак мындыг бодал ол хүн дыка-ла хөй кижилерниң сагыжынга кирген боор. Тоол шагда ышкаш арбын аъш-чемниг ол хүн ам бир чыл болгаш маңаа катап моорлап келир.

Тандыда «Революцияның чалбышкы», Улуг-Хемде «Арыг-Бажы», Эрзинде «Мөрен», Чөөн-Хемчикте «Тыва» болгаш республиканың өске-өске районнарындан ярмаркага бараанарын саткан ажыл-агыйларның машиналарының чанындан улус ол хүн кончуг үзүлбээн. Бода база шээр мал эъдиниң өртээ улуг-даа болза, садып алыкчылар ону садып ап, улус шупту-ла уур шаа-биле алгаш чанар, азы дириг хойну, азы өшкүнү чедип алгаш бар чоруур боор чорду. А оон кадында садып алганы аржы, быштаан,

— Чүнү садып ап четтигиптинер, чүгүнериң аарыла аажок ышкаш-тыр аа? — деп, таныырым бир өг-бүлеге таваржы бергеш, сонуургадым.

— Ярмарка болур деп дыңнааш, черле элээн белеткелдиг олурган улус бис. Ам бо-дур: рюкзак долдур хой эъди садып алдывыс. А дуу сумкада тыва чемнер-дир: быштак-даа, далган-даа, чөкпек-даа, аржы-даа бар ийин. Аъш-чем аймаа ховартаан бо берге шагда шак мындыг хойтпаан, далганын хүндүткел ёзузу-биле эш-өөрүнге берген, амзаткан тургулаар болду. Шагның ол арбын болгаш амданныг аъш-чемниг хүнүнде кижилерниң арнындан хүлүмзүрүг ыраваан, чугаа-соодур безин хөглүг омак дыңналыр чорду.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЯРМАРКА: САДЫГ-САЛЫГА, ОЮН-ТОГЛАА

Байыр-наадым тыва черге ыры-хөгжүм, сыгыт-хөөмей чокка эртпес. Республика хүнүнүң база «Наадым-92»-ниң байырлалының хүннеринде республиканың культура ажылдакчылары концерт, оюн-көргүзүглер-биле чоңга бараан болган. Байырлалдар хүннериинде эрткен культура-массалыг хемчеглерге районнардан бот-тывынгыр уран чүүл коллективтерниң төлээлери база киришкен. Концерттерниң программазын тургузуп тура, уран чүүл ажылдакчылары оон хөй талалыг, солун болурунуң бүгү-ле аргаларын өөренип көрген дээрзин байырлалдар хүннеринде тус-тус черлерге эрткилээн оюн-көргүзүглер бадыткаан.

Ынчалзажок агаар-бойдустуң өл-шыгы ажык дээр адаанга оюн көргүзерге шаптараазынныг болуп турган болбайн аан -чижээ, август 15-тиң эртенинде ындыг болду. Дүүн чаа-ла каап аяс турган кудай өскерли хонуп, театр мурнунда шөлге концерт көргүзери-биле оон киржикчилерни белеткенип турда, чаъс дымырадып эгелээн. Ол-талдыг-ла ярмарка үези. Агаарның шак ынчаар өскерлип бергенинге хомудаан чугаалар дыңналып турду. «Улус чыылбайн баар ирги бе?» дээн сеткил база туруп келген. Ынчалзажок 11 шак чоокшулап чорда, хөгжүм үнү төлке ол чоок-кавыга чаңгыланып үнду. Чараш хөгжүм кижилерни чайгаар хаара туда бээр дижири дег, театр мурнунда шөлге кижилер ооп-моон чоорту чыглып эгеледи, ыры-хөгжүм анаа сонуургалдыг кижилерни ол шак-даа болза, тоомча чок болдурбаан, көрүкчүлер чыылган, артистер оюн-концертин көргүстүлер.

Концерт элээди уругларның «Аъдым» деп танцыны теп күүсеткени-биле эгелээн. Оон соонда ол коллектив-биле таныштым. Кызыл райондан «Шамбалыг» совхозта уругларның музыка школазының сургуулдары ол уруглар ында «Чадаган» ансамбльдиң киржикчилери болду. Танцыны оларның башкызы балетмейстер Нелли Мортуй-оол тургускан. Байырлалдар болур концерттерге киржири-биле олар шупту кады келген мындыг. Совхозтуң уругларның музыка школазында уран чүүлдү чоннуң аас чогаалынга үндезилеп тургузарынче ында башкылар чогуур кичээнгейни угландырып турар деп чүвени уругларның чугаазындан билип алдывыс.

Тандыда болгаш Кызыл райондан бот-тывынгыр уран чүүлдүң хоочуннары К. С. Саая, О. Ш. Шулуу оларның тыва ырлары төп шөлге хостуг, чоргаар дыңналып турду. Оон-биле кады Тандыда райондан бот-тывынгыр артистер Н. Ф. Столбовская биле Ф. И. Ивановалын күүселдезинде хөглүг ырлар, кожамыктар база-ла көрүкчүлерниң кичээнгейин хаара туткан. Хандагайтыдан беш дугаар класс өөреникчизи Дозураш Моңгуштуң «Айлаң кужум» деп ырны ырлаанын дыңнаан болзунарза, солдун өткүт, чидиг үнүн көрүкчүлер аажок сонуургаан. Ырны улуг кижилер сактып келишпенер даан, күүселдези чиик эвес ыр-за болгай, ону ол бичии школачы оол күүседип турда, чаптанчыын канчаар. Шагаан-Арыг хоорайда чурттап турар беш харлыг Чизеймаа Ооржак Наадым киржикчилери улуг кижилерге ыры-биле аян тудуп, оларга найы хире ырлап билирин көргүзер дээш ында чедип келгени ол. Оон күүселдезин көрүкчүлер база чаптаан. Ак-Туругдан Сандак Сандап-оол адашкылар боттарының тургузуп алганы цирк, гимнастика хевирлеринге үндезилеттинген көргүзүглерин база бараалгаткаш бардылар. Солун өг-бүле болду. Чаъстап турза-даа, күүседикчилер удаадараз үнүп турду, а көрүкчүлер төндүр көргеннер.

Ол-ла хүн кежээ театр мурну ол-ла шөлге «Азия төөу» «Интернат» рок-бөлүктер үчергези аныяктарга аян тудуп, ырларын бараалгатпы, оюнун көргүскеннер. Оларның ырларын дыңнакчылар анаа чыылган.

Чүгле ол-даа эвес, республиканың уран чүүл ажылдакчылары аът чарыжы боот турган шөлге база оюн-көргүзүглерге киришкен. «Аян-92» шоу бөлүктүң киржилгези-биле аныяктар кежээзи база болган.

ЧУРУКТА: аът чарыжының үезинде.

1992 чылдың дүжүдүнден күрүне курлавырынга дужаар тараа культуралары дээш санажылга дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Москва хоорай. № 570. 1992 чылдың август 11

Аъш-чем курлавырларын ковудедирин хандырар, а ол ышкаш тараа бүдүрүкчүлериниң күрүне курлавырынга тараа дужаар талазы-биле ыңай-ла күүседир хүлээлгелериниң күүседиринге сонуургалын бедидер сорулга-биле Россия Федерациязының Чазааны доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң тараа продуктулар талазы-биле комитединиң белеткел бүдүрүлгелери тараа рыногунда тургустунуп келген өртектер-биле доктаалдың капсырылгазынга дүүштүр күрүне курлавырынга тараазы садып алыр болгаш дужааган тараазы дээш тараа дужаакчылары-биле эде санажылганы ийи неделя хуусаада боттандырар.

2. Россия Федерациязының Экономика министерствозу болгаш Россия Федерациязының Саң-хөө министерствозу Россияның Төп банкызы-биле дугуруушканын ёзугаар неделя хуусаа иштинде:

бо доктаалда доктааткан өртектер-биле 1992 чылдың дүжүдүнүң тараазын садып алырын хандырары-биле Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң тараа продуктулар талазы-биле комитединге чиигелделиг кредиттерге акша курлавырларын тускайлап бээр;

хлебтиң, хлеб-булочка продуктуларының, крупа макарон кылыгларының болгаш күрүне курлавырдан үндүрүп берип турар холуксаалыг мал чемнериниң өртээниң улгадып дүтлаар акша-чиигелделиг талазы-биле саналды Россия Федерациязының Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң тараа продуктулар талазы-биле комитеди-биле кады киирип кээр.

Е. ГАЙДАР.

РЕДАКЦИЯДАН: Чазак доктаалының капсырылгазында тараа культураларын садып алырының өртектерин айыткан. Чижээ, бир тонна бышкыг сорттуң кызыл-тасының садып алыр өртээ мындыг ямыртыг доктааткан: бирги класстың бир тонна тараазының — 24 муң рубль, ийиги класстың — 20 муң, үшкү класстың 17 муң, а класс чок тарааның 12 муң рубль.

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

ТОКИО. Японияның «Иомиури» солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, Россияның Президентизи Борис Ельцин бо чылдың ноябрьда Кыдатка албан ёзузу-биле баар. Амгы үеде Кыдаттың болгаш Россияның аразында дипломаттыг арга-биле чугаалажылышкыннар чорул турар. Россия Федерациязының Президентизиниң Кыдатка баар аян-чоруунуң планын болгаш хүнүн дугуржуп эгелээн.

АНКАРА. Турция найысылалының радиозунуң дамчытканы болза: Азербайджанның даштыкы херектер министри Тофик Гасымов Турцияга сарып чораан. Турцияның премьер-министри Сулейман Демирель-биле ужурашкан. Даг Карабахтың айтырыы тайбың арга-биле шиитпирлеттинген турарынга идегелди Турцияның чазак баштыңы ужуражылышкын үезинде илергейлээн. Ында тайбынны Арменияның талазындан үреп турар деп, С. Демирель медеглээн.

Турцияга болгаш Азербайджанга консул төлээ черлерин тургузар дугайында дугуржулгага Турцияның болгаш Азербайджанның даштыкы херектер министрлери ат салган. Ук дугуржулгага дүүштүр ийи чурттарның консул черлери Стамбулга болгаш Нахичеваньга ажыттынар.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың энергетика министерствозунуң шериг программа айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Ричард Клейтор медеглел кылган. «Ядролуг чепсектиң шенелделерин Американың Каттышкан Штаттары уламчылаары эргежок чугула. Ядролуг чепсек шуут эргижирей бээрге, ядролуг чепсек шенелдезин АКШ соксадыр магатчок» деп, министрниң оралакчызы чугаалаан.

КАИР. Египеттиң найысылалындан алдынган медээде айытканы болза: делегейниң ийиги дайынының өртүн кывыскан Адольф Гитлерниң «Майн кампф» («Мээн демиселим») деп номун иврит дыл кырынче (еврейлерниң дылы) очулдурган, Израильде парлаан. Еврейлерге улуг хоонуг кижилер ол номну аажок сонуургап турар. Немец дылдан иврит дылче «Майн кампф» деп Гитлерниң номун Д. Ярон деп кижи очулдурган. Гитлерниң номун Израильге парлаапынга холбаштыр Израильдиң хоочун чурттакчылары, ылаңгыя фашистиг концлагерьлерге хилинчектедип чораан кижилер, килеңнээшкинин илергейлеп болур. Ынчалзажок Гитлерниң дерзин идеологиязын амгы үениң аныяктары билген турар ужурлуг деп, Д. Ярон медеглээн.

ВАШИНГТОН. Соңгу Америкага хостуг садыг зоназын тургузар дугайында АКШ-тың, Мексиканың, Канаданың аразынга чугаалажылышкыннар чедиишкинниг доозулган деп, Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш медеглээн. Соңгу Америка чурттарының аразынга садыг-экономиктиг харылзааларны калбартырынга моондактыг чүүлдерни майладырынга АКШ-тың, Мексиканың, Канаданың аразынга чарган керээ улуг рольду ойнаар апаар деп, америк администрациязының баштыкы чугаалаан.

НЬЮ-ЙОРК. Чернобыльга болган атомнуг халаптың уржуктарын узуткаарынга «Лос-Аламос техникал ассошиэйтс» деп америк фирма киржир деп турар. Фирманың болгаш Украинаның Чернобыль талазы-биле министерствозунуң аразынга дугуржулга чедип алдынган.

Ол дугуржулгага дүүштүр фирманың специалистери чоокку үеде Чернобыльдың атомнуг электростанциязынга чедип келир болгаш авар болган халаптың уржуктарын узуткаар талазы-биле хемчеглерниң тодаргай [illegible] ажылдап кылыр.

ДАМАСК. Сирияның информация агентилелиниң дамчытканын ёзугаар алырга, амгы үеде Пальмира муң-муң кижилер [illegible]

(РесИТА.СЧТА).

ӨӨРЕДИГЛИГ БОЛГАН

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының планнаан алганын ёзугаар кожуунда кодээниң, хоорайның, суурнуң тус чер эрге-чагыргаларының даргаларының болгаш тускай эртемниглериниң бир хүнүнң өөредилгезин организастап эрттирген. Ол өөредилгени организастап эрттирериниң эргежок чугулазы чүл дээрге, бир талазында, «Тыва Республиканың тус чер эрге-чагыргазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун бо чылдың майда хүлээп алганы, ийиде, ук хоойлуга дүүштүр кожуун девискээринде кодээ черлерде, Кызыл-Мажалык суурда, Ак-Довурак хоорайда тус чер эрге-чагырга даргаларынга чаа эштерен кожуун чагыргазының даргазының томуйлаашкыны доозканында болур.

Өөредилге хүнүнде оон кичээлинге кожуун чагыргазының килдистер эргелекчилери база киришкен. Кожуун чагыргазының даргазы Г. С.-М. Иргит чаа чагыргаларның, оларның даргаларының мурнунга кол сорулгаларга доктааган. Өөредилгеге кол айтырыг Тус чер чагыргазының дугайында Хоойлуну ханы өөренири болза. Ук хоойлунуң 1-ден 8-ке чедир чүүлдерин чыныштап турган орус, тыва дылдарда бижээниң ёзугаар тодаргайлап, сөстен сөсче, домактан домакче сайгарып өөрендивис. Оон биле черлелештир практиктиг ажыл-херекке канчаар ажыглаарын, удуртулга болдурарын билип алган бис. Хоойлуну өөренип көрүп турган, ылаңгыя 3-кү болгаш 6-гы чүүлдеринге онзалап доктаап, катап-катап сайгарып турдувус. Бо Хоойлуну 3 шак иштинде өөрениишкиниске-даа шуптузун билип алганывыс ол дээрге шын эвес болур. Ону хүн бүрү өөренир, амыдыралга тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээрде хоойлуну удуртулга болдурар дээрзин кичээлдиң киржикчилери түңнеп чугаалап турдулар.

Тус чер чагыргалар даргаларының мурнунга кожуун чагыргазының килдистер эргелекчилери база уткажылалдыг чүүлдерни чугаалап өөредилгеге киришкеннер. Ылангыя үнүрүг инспекциязы, саң-хөө килдизи, чер реформазының талазы-биле комитет тус чер чагыргалары ол айтырыглар талазы-биле канчаар ажылдаарын дээрзиниң дугайында айтырыгларга доктааганнар. Айтырыгларны салып, боттарының бодалдарын чугаалап, чагырга даргалары хөйнү билип алган. Ол ышкаш өске-даа килдистер боттарының айыы-биле тус чер чагыргалары-биле харылзаалыг, холбаалыг, деткимчелиг ажылдаарын дугурушкан.

Өөредилгениң даргазында кезээнге тус чер чагыргазының практиктиг ажылдарының дугайында болуп эртен. Маңаа кол черни боттарының болгаш кожуун чагыргазының, республиканың Чазааның база Президентизиниң, Россия Федерациязының Чазааның үндүргени доктаалдарының, айтышкыннарының күүселдезин, сон ылалдазын организастаары ээлээр. Хыналда болгаш күүселде, тус чер чагырга даргаларының бир чугула ажылы дээрзин кичээл өөредилгеде ханы чугаалажып эрттирген бис. Бо талазы-биле ажыл кончуг болза, тус девискээрде ажыл-агыйның структуралыг ажылдарын ажылы суларар дээрзин база бодалып чугаалаштывыс.

Хыналда болгаш күүселде талазы-биле чугаалажып турганда, бирги кварталында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хүлээн алганы доктаалдарын бо чылдың июль 30-те «Шын» солунга чыгеп Владимир Сатның «Чүнү мындырын башталлзолаарзадыр» деп материалын сайгарып чугаалаштывыс.

Ол ышкаш амыдыралда бергелер таваржыр, амыдыралдың агымы хүн бүрү өскерлип турар үеде тус чер чагыргалары чон-биле сырый харылзаалыг, чон аразынче ханылап кирер, оларның амыдырал байдалын хүн бүрү билген турар, оларга бүгү таланың деткимчезин, материалдыг болгаш моральдуг дуза көргүзери бирги черге ниң сорулгазы дээрзин чугаалажып турдувус. Бодалдарывыс, саналывыс солушкан тувус. Ындыг сорулганы чагырга даргалары билип-даа кылыр-даа апаарлар. Ынчангаш тус черлерде чагырга даргалары чоннуң негелде, хомудалдары-биле ажылдаар дээрзиниң дугайында чонуң үнүнге дыңнангыр болур талазы-биле өөредилге кичээзинге база-ла чугаалашкан.

Ниитизи-биле өөредилге кичээл ажыктыг болганын оон киржикчилери түңнелинде чугаалаан. Ындыг хевирлиг өөредилге-семинарларны ой-өйде эрттирип турарын олар ажыктыг деп санаан. Кожуун чагыргазында тус чер чагыргалары-биле ажылдаар килдистен олар ол дугайын дилээн, сүмелээн, негээн.

Макар ХЕРТЕК.
Барыын-Хемчик кожууннуң тус чер чагыргалары-биле ажылдаар килдистиң эргелекчизи.

ЧАЙЛАГЛАРНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Каа-Хем бажыныя малчыннары мал ажылының эң-не харысалгалыг үелериниң бирээзи болур чайгы мал семиртилгезин чедиишкинниг доозуп турарлар. Чымыш-иштиг бо үеде сериин чайлагларга келир аалчылар күзенчиг болбайн канчаар. Эң ылангыя оларга ырлыг-шоорлуг, таныштырныг уран чүүл ажылдакчыларны моорлап келирге, сонуургаачыг болбас аргажок.

Бот-тывынгыр композитор, Каа-Хем районнуң культура ажылдакчыларының чөвүлелиниң даргазы Николай Чамбалга удурткан агиткультбригада бо үеде районнуң малчыннарынче ээлчеглиг үнүүшкүнүн чорудуп турарлар. Олар Ак-Сүг, Улуг, Биче Ажыктар, Талдыг, Дерзиг, Белбей деп черлерде малчыннарга, сигенчилерге, Ажыгая суурда инвалидтерге, оон ажылдакчыларынга солун концерттерни бараалгатканнар.

Агиткультбригаданың бо үнүүшкүнде программазында бот-тывынгыр композитор Н. Чамбалдың бодунуң сөзүг чогаадыкчы ажылдары болур А. Арапчорнуң сөзүнге «Малчын кызы», Н. Кара-оолдуң сөстеринге «Сүмелээр сен», «Шагаан-Арыг», «Сүтжүгаш» деп ырлары, районнуң агиткультбригадазының методизи Оолан Куулларның хөөмей-сыгыды, уянгылыг ырлары, Светлана Чамбалдың тургусканы «Чебурашка», «Хөвээннар» деп танцылары башкызының удуртулгазы-биле өөреникчи Акай-Хаак Донгакның күүселдези, Бурен-Аксы ортумак школазының өөреникчизи Нада Томек-оолдуң бодунуң чогаатканы Болат Мзадынын сөзүнге «Дерзиг-Хемим» деп ыры болгаш өске-даа ырларны күүсеткенин малчыннар, сигенчилер улуг сонуургал-биле хүлээн ап турганнар.

Агиткультбригаданың бар-бол күжү — оларның ажылында чаа, чогаадыкчы чоруук. Чогаадыкчы бөлүк ажылын уламчылазышаан.

Бригаданың кежигүнү болбушаан, библиотека ажылдакчызы Мал Кендер номчукчуларга сонуургаачыг номнарның дугайында тайылбырны кылып, болдурар черлерге номнарның солчуулгазын чорудуп турар.

Кара-оол КАТПИЙ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Мал чеми: байдал кандыгыл?

ТЕМП ООЖУМ ХЕВЭЭР

Күскү хүннер үнгүже чедир ийи неделя хире үе арткан. Ындыг болганда, ам мал чемин белеткеп алырының эки хүннери дооступ турары ол. Эът-сигенниң үнүжү эвээжээр, оон шынарлыг чоруу кудулаар. Үе бо хире орайтай бергенде безин республикага 161731 тонна сиген белеткээр планнаашкынны күүседир байтыгай, харын ону [illegible] келген бис. [illegible] байдал бо [illegible] тургустунуп турар-дыр. Оон чиже бо ниити хандырган сиген 49797 тонна. Бо дээрге ылап чогуур хемчээлдиң үштүң бирү хиреде-дир. Сенаж ниитизи-биле 16210 тонна салдынган. [illegible] Күүселдези чүгле 15, витаминниг сиген далганныы — 8, силос салырының — 5 хуу болган. Харыкчок ышкажыл. Бо дугайын бүгү ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери бодаар ужурлуг.

Сиген белеткелиниң темпи Бай-Тайга, Кызыл, Эрзин, Сүт-Хөл районнарда дыка оожум. А Тожу район 176 тонна сиген белеткээн, ол дээрге ниити херегжээниң чүгле 6 хуузу болуп турар. Маңаа чангыс-даа тайылбыры херээ чок боор!

(Бистиң корр.).

ТРАНСПОРТЧУЛАРНЫҢ ОРУУНДА ШАПТАРААЗЫННАР

Рынок экономиказының баштайгы, аар-берге үезинде чүгле үлетпүр бүдүрүлгелериниң эвес, харын база транспорт коллективтериниң кризистиг байдалдан үнүп турар дээш бүгү аргаларны ажыглап турар.

Ынчалза-даа чамдык черлерде байдалды биле тура ла, ол сөөлгү аргазы —ажыл соксадыышкынын кылып, ажыглай бээр таварылгалар бары чажыт эвес. Ындыг коллективтерге Ак-Довурактың автобудурулгезиниң коллективи чоокта база-ла ажыл соксадыышкынынга чедер ындыг берге үеге база таварышканы билдингир. Ынчалза-даа оларның салган негелделери ам-даа күүсеттинмээнин ажылдакчылар боттары көрүп, бүзүреп турарлар. Администрацияның талазындан аазааышкыннарның турганы шын-на харын. А херек кырында байдал нарын болган. Чолаачыларның бүдүн-бүрүн күш-биле ажылдаарынга шаптыктап-ла турар чүүлдер хөй: артык кезектерниң чогу, чүък дажыглаарынга чагыглары чедишпезин дээш, оон-даа өске. Бо хүннерде Ак-Довурактың автобудурулгезиниң чолаачылары даг-дүгүн, хөмүр-дашты сөөртүрүнден өске ындыг-ла кескү ажылдарны кылбайн турар. Артык кезектер өртээ улгадып, тывылбастаанындан хоорай иштиниң автобустарының чамдыызы ам-даа кылдынмаан, анаа турар. Хоорай иштиниң маршруттарының автобус доктаар черлеринде кижилер хөй чыглып, манаар ужурга таваржып турар.

Автобудурулгениң удуртукчуларының талазындан чоннуң чөптүг негелдезинге дыңнангыр эвес, тоомча чок чоруктар бар боор турар. Чижээ, автобудурулгениң начальниги мындыг дүшкүүрлүг, берге үеде ээлчеглиг шалыдын алгаш чоруй барган боор турар. Ол чоокта чаа [illegible] ажылдай берген. Ажылдакчыларының негелде-хомудалдарын сайгарып көөрүнүң оруунга, ол боду удур бурүү шааг, судка билдирген. Бозунун чагыргазында ажылчыннар-биле эптиг-ээлдек болуп, арга-кургалыыларны тып, берге байдалдан үштунар дээш ниити күш-биле хөделир ужурлуг. Коллектив ынчаар боор деп клеген-даа турар.

Чүге дээрге бергелер бар-даа болза, Ак-Довурактың автобудурулгези чамдык ажылдарны кылып турар. Чижээ, чыл эгезинден бээр 36300 муң тонна-километрни эртер турган, оон чолаачылары планын 85,7 хуу күүсеткен. Бо көргүзүг эрткен чылдың чогуур үезинге деңнээрге, оон элээн кудулаан-на харын. Ынчалза-даа бергелер ынчаарлаазындан улам көвүдээни билдингир. Ол ышкаш бо чылдың бирги чартымында пассажирлер сөөртүр планын 90,6 хуу күүсеткенин демдеглээр херек. Харын-даа пассажирлер аргыштырылгазының даалгазы ажыр күүсеттинген.

Оон ангыда күш-ажылчы коллективтиң кежигүннериниң амыдырал байдалынга деткимче хемчеглери база кескүзү-биле, алдынып турарын чугаалаар херек. «Барлык» совхозтуң черлеринде он ийи гектар картофельди бо чылын олурткан. Ажылдакчыларның огородтарынга чемишчидилге, хорзун сөөртүп тегерин база органнаштаан. Ол ышкаш чамдыы эвээш хандырылгалыг кижилерге ай санында эвээш бичи-даа болза, акша дузалажыышкын база көргүзүп турар. Беш кижи бо чылын курортка надыкиплыг быжыглап, дыштангаш келгеннер. Моон-даа соңгаар чип-теглелиг путевкалар-биле чамдык кижилерни дыштандырып чорударын көрүп турар. Чайгы каникул үезинде уругларны лагерьже дыштандырып чорударының аргаларын тыпкан.

Ынчалза-даа бо хооччун, улуг бүдүрүлге чериниң социал айтырыг талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерни ам-даа четпес. Бир эвес коллективниң ажылды үениң негелдезинге дүүштүр организастаар, кижилерниң негелде-херегцелдеринге кичээнгейлиг болур болза, бүтүрүлге ажылын экижидип, бергелерни ажып эртип болурунуң аргаларының бары үстүнде чижектерден көстүп турар.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

БОЛУУШКУННАР. ФАКТЫЛАР. МЕДЭЭЛЕР

СОЛУН-НА БОЛДУ

Шивилдей Санчыевна Донгак чоокта чаа чеден харлаан. Ону оон беш уруглары Зоя, Зина, Чечек, Тамара, хеймер кызы Чойгаммаа үгбашкылар тыва уластуң чанчылын бөгаар суттуг шай, ааржы, быштак, өреме, соктаан далган, тараа, боова, боорзак, ужа-төш дээш, оон-даа өске чемнер-биле чалаткан дөргүл-төрелдерин болгаш кады назылаан кыраан эш-өөрүн шайладып эрттиргени дыка-ла солун чорду.

Шивилдей Санчыевна «Торгалыг» колхоз турда, оон үндезилекчилериниң бирээзи ол. Ол анаа колхоз-даа, совхоз-даа үелеринде малчыннап чораан. Малчыннап чораш, беш кыстарын эртем-сургуулга чорэдип, янзы-бүрү мергежилдиг кижилери кылдыр өстүрүп каан. Оларның аразында садыгжы, бухгалтер дээш, оон-даа өске мергежилдиг кижилер бар.

Черле ынчаш кижилер кандыг-даа байырлалдар эрттирерде, шаа ындыг үлегерлиг, оон чижек ап эрттирерин күзээр-дир мен. Мен бо назынымда ындыг солун шайлаашкынны көрбээн мен дизимзе, частырыг, хөөредиг болбас боор.

Ынчангаш анаа кан дег кадыкшылды күзеп каайн.

Услундай СААЯ.
Өвүр район.

Чөвүлекчи-биле беседа

ХООЙЛУГА БҮРҮН ДҮҮШКЕН ТУРАР УЖУРЛУГ

Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизинге юридиктиг эртемнерниң кандидады Александр Санчаевич Ооржакты томуйлаан. Журналист Алексей Дугержаанын айтырыгларын болгаш анаа чөвүлекчиниң харыызын моон адаанда парладывыс.

Журналист: Бедик харыысалгалыг албан-дужаалга томуйлатканыңар-биле холбаштыр байыр чедиререрин база чаа албан-дужаалга чедиишкиннерни силерге күзээрин чөпшээреп көрүңер.

А. С. Ооржак: Четтирдим.

Айтырыг: Силерниң ажылыңарның кол угланыышкыннарын, сорулгаларын тайылбырлап бериң көрүңерем, Александр Санчаевич?

Харыы: Тыва Республиканың Президентизиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизиниң албан-дужаалынга чүгле он хире хонук ажылдадым. Дорту-биле чугаалаарга, бо ажыл дыка бедик харыысалгалыг болгаш профессионалдыг улуг мергежилде негеп турар. Ук ажылдың кол угланыышкыны болгаш сорулгазы— Президентиниң ат салыр чарлыктарынга, доктаалдарынга болгаш өске-даа юридиктиг ужур-дузалыг документилерниге хамаарыштыр экспертиза хевирлиг түңнелдерни бээрин хандырары, биргээр чугаалаарга, ук чарлыктарның, доктаалдарың болгаш өске-даа чугула документилерниң бүгү хоойлужудулга системазынга дүүшкек болурун хандырары-дыр.

Ол ышкаш иштики болгаш даштыкы политика-биле, экономиктиг политика, тактика база стратегия-биле холбаштыр айтырыгларга хамаарыштыр юридиктиг эртем-биле холбаалыг сүмелерни Президентиге ажылдап бээри —оон эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизиниң чугула хүлээлгези болур.

Херек апарган таварылгада республикада кандыг-даа министерстволардан, ведомстволардан, албан организация черлеринден документилер болгаш өске-даа информация негээр эргени Президентиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизинге тывыскан. Ынчангаш бо ажыл болза чөвүлекчиниң эрге-хүлээлгелеринге база хамаарзыр. Оон ынаар чөвүлекчи кижи бодунуң инициативазы-биле санал-оналдарны чугула айтырыгларга хамаарыштыр Президентиге сүмелээр эргелиг.

Президентиниң даалгазы-биле чөвүлекчи кижи күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының ооң политиказын, сорулгаларын илергейлеп, эрге-хоойлу талазы-биле камгалаар ужурлуг. Ынчаарга чөвүлекчиге тывыскан эргелерни тайылбырлаары база артык эвес боор. Чижээ, Президентиниң өмүнээзинден кандыг-даа хуралдарга, чыыштарга чөвүлекчи олуржур болгаш хөй-ниити организацияларының, тус-тус хамаатыларының негелделеринге хамаарыштыр хоойлуда көрдүнген хемчээл-биле саналып кирер эргелиг. Ол ышкаш Чазактың хуралдарынга чөвүлээр эргелиг олуржур.

Президентиниң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи —ол дээрге юрист-консультант эвес дээрзин демдеглээри черле чугулдуг болгу дег. Хоойлу-дүрүм-биле холбашкан тайылбырны чонга бээр хүлээлгелиг тускай юристер Чазакта база бар. Ынчалзажок хоойлу-дүрүм талазы-биле тайылбырны, дузаны ындаар шаам-биле кымга-даа бээрипден ойталавас мен: ол дээрге юрист кижи болганымда, мээң ыдыктыг хүлээлгем-дир.

Айтырыг: Бо бүгү хөй талалыг хүлээлгени күүседирин чогум чүден эгеледиңер?

Харыы: Чаа албан-дужаалга бодумнуң ажылымны чөвүлекчи кижиниң эрге-хоойлу ёзугаар эрге-хүлээлгелери чогум чүдел деп айтырыгдан эгеледим. Чүге дээрге ажылдакчы кижи бодунуң эргелерин, хүлээлгелерин эки билбес болза, оон ажылы шуудап чорбас болгай. Тыва Республиканың Президентизи Чазакты база баштап турар болганда, Тыва Республиканың Чазааның бүгү кежигүннериниң ажыл-чорудулгазы хоойлужудулга системазынга бүрүн дүүшкен турарын хандырары эргежок чугула.

Айтырыг: Чүгле бистиң республикада эвес, харын Россия Федерациязының өске-даа хөй черлеринде хоойлуну хүндүлевес сагывас чорук илдең не бар болу берген. Оон кол чылдагааны чүдел? Хамааты бүрүзү хоойлуну хүндүлээрин, сагыырын чедип алыр төлээде, чүну кылза чогуурул?

Харыы: Хоойлу-дүрүмнү чамдык хамаатыларның талазындан хүндүлевес, сагывас, үрээр чоруктуң, орустап чугаалаарга, правовой нигилизмниң кол чылдагааны — эвээш эвес хамаатыларның юридиктиг культуразының болгаш билииниң чавызы-дыр. Хамааты бүрүзү хоойлу-дүрүмнүң үндезиннерин, негелделерин эки билир болза, хоойлуну хүндүлевес, сагывас чорук турбас ийик. Ынчангаш чоннуң, ылангыя аныяктар ортузунга юридиктиг пропаганданы калбартыры эргежок чугула. Чамдык удуртукчуларның хөөнүк ёзугаар алырга, тайылбыр ажылы —ол дээрге эргижирээн чаңчыл дижип турар. Кандыг-даа күрүнеде бодунуң хоойлу-дүрүмү бар, ону чонга тайылбырлаары, угаадыры негеттинип турар.

Айтырыг: 1940 чылдың күзүнүнде амгы Чаа-Хөл районнуң Ак-Туругга болгаш Кызыл-Дагга беш кижини ТАР Иштики херектер яамызының Чөөн-Хемчик кожуунга турган төлээ чери хенертен тудуп хоругдаан. ТАР Эрүү дүрүмүнүң 12 болгаш 15 чүүлдери-биле оларны бурудаткаш, ТАР Үстүкү шүүгүзүнүң үнүүшкүнүг ажык суду шуптузун 72 шак иштинде бооладып шаажылаар кылдыр каржы шииткелди чарлаан чүве. Ол кижилерниң херээ амга чедир эде көрдүнмээн, болур-чогуур-биле сайгартынмаан. Оларның ажы-төлү, төрелдери «контрларның» сыскындылары кылдыр бөгүнге чедир санаттырып чоруур. Силер хоойлу-дүрүм талазы-биле эртемден-юрист кижи болганыңарда, «Бештиң херээнге» хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Александр Санчаевич?

Харыы: «Бештиң херээн» 1963 чылда көрген прокуратура ажылдакчылары ол кижилерниң херээ катап эде көөрүнге хамаарышпас деп түңнелди кылганы шын эвес болуп турар. Ылангыя ТАР Эрүү дүрүмүнүң 12 чүүл-биле буруудаттырган болгаш шииттирген кижилерниң херектерин сайгарып көөрү албан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң тускай комиссиязы — «Бештиң херээн» база ылавылап көөре бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Айтырыг: Ам чарлаар чорук эрткен болгаш бо-даа чылын бистиң республика төвүнге болуп турду. Ам чарлаар чорукта эрге-хоойлу үндезини бар бе?

Харыы: Ам чарлаарынга хамаарышкан тускай хоойлу чок. Ындыг-даа болза, ам чарлаары —ол дээрге хамааты кижи бодунуң негелделерин илергейлээриниң, чедип алырының база бир хевири-дир. Ындыг негелделер күштүг хоойлужудулганың негелделериниң хемчээлинден ашкан турбун болбас.

Айтырыг: Тыва Республиканың Конституция судун тургузар азы тургуспас дугайында айтырыгга хамаарыштыр хөй маргылдаа чоруп турар. Силер ону кандаар көрүп турар силер?

Харыы: Конституция судун Тывага херээ чок деп санаар мен. Бирээде, Конституцияның хөй кажыгуннарын бисте болбайн турарның эвес дээш частырыглар тургулаан-на, харын. Ийиде, Конституция судунуң кежигүннери колдуунда хоойлу-дүрүм талазы-биле эртемден кижилер болур ужурлуг. Ынчаарга бисте ындыг эртемденнер херек кирүнде чок. Үште, Тыва Республиканың Конституция судун тургузар болза, дыка хөй акша-хөреңгилерни немей чарыгдаары негеттинер апаар.

Айтырыг: Тыва Республиканың Президентизиниң чанынга Айыыл чок чорук чөвүлелин тургузары көрдүнүп турар. Оон херээ чогум чүл?

Харыы: Ийе. Президентиниң удуртулгазы-биле ажылдаар болгаш республиканың айыыл чок чоруун хандырар, камгалаар ындыг чөвүлел тургустунар деп турар чүве. Ол чөвүлел болза Чазак чөвүлелинден ылгалдыг. Айыыл чок чорук чөвүлелиниң сорулгазы —республиканың бот-тускайлаңын эргезин — суверенитедин, экономиктиг айыыл чок чоруун, хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырары болгаш камгалаары болур. Айыыл чок чорук чөвүлелин тургузарынга хөй кандыг-даа акша-хөреңги чарыгдалы үнмес: бар структураларны эде организастаарынга үндезилеттинер. Бир эвес ындыг чөвүлел тургустуна бээр болза, эки болур деп бодаар мен.

Айтырыг: Россия Федерациязының чаа Кеземче кодексиниң 310 чүүлден тургустунган төлевилелин Россияның төп парлалгазынга чарлаан, чонга тайылбырлаар сорулга салдынганнан бээр ам бир иес ай ажып тур. А бистиң республикада оон төлевилелиниң дугайында чугаа амга чедир чүге чогул?

Харыы: Чоннуң, ылангыя аныяктар ортузунга хоойлу-дүрүм тайылбырының чорбайн турарының тодаргай барымдаазы ол-дур. Үстүнү черлерден айтыышкын манаар эргижирээн чаңчылывыс ам-даа бар-дыр. Ол хире нарын хоойлужудулга актыларын чоннуң ортузунга калбаа-биле тайылбырлаары негеттинип турар.

Айтырыг: Мурнуку чылдарда болгаш бо-даа чылын бистиң республиканың девискээринге чаа шимчээшкиннер, ниитилелдер тургустунуп турар. Оларның чамдыктарының хөделиишкиннери күштүг хоойлужудулгага дүүшпейн турар деп санаар силер бе?

Харыы: Политиктиг чамдык шимчээшкиннерниң талазындан хоойлу хажыдыышкыны бар дээп силерниң бодалыңар-биле бүрүн чөпшээрежир мен. Чижээ, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң талазындан бодунуң уставынга бөзин дүүшпес хөделиишкиннер болдунуп турган. Моон мурнунда чем-херек үүлгеткен, шииттирип чораан кижилерниң ниитилели база тыптып келген. Ук ниитилел хоойлу ёзугаар бүрүткеттинмээн. Мен бодум хуумда кандыг-даа шимчээшкинге, политиктиг партияга удур эвес мен. Ынчаарга Президентиниң, Чазактың политиказынга, ажыл-чорудулгазынга, шинтпиолерниге удур угланган хөделиишкиннер, кандыг-даа болзум Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) база чөрүшпес болгай. Кандыг-даа шимчээшкинниң, политиктиг партияның азы организациязының ажыл-чорудулгазы Конституцияның, хоойлунуң хемчээлинден ашпас болгаш оларның негелделеринге бүрүн чагырткан турар ужурлуг. Чүгле ынчаарда эрге-хоойлулуг, демократтыг күрүне догуннап болур.

Журналист: Дедтеренгей тайылбырны бергеннер дээш номчукчуларның өмүнээзинден силерге өөрүп четтирдим.

САРЛЫКЧЫ ӨГ-БҮЛЕ

Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхозтуң сарлык малы сөөлгү үеде элээн өзүлделиг болуп турар. Амгы үеде бо чылгы бызаалары-биле аазы үш муң чеде берген. 1990-1991 чылдарда Өвүрнүң «Торгалыг», Чаа-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң совхозтарынга элээн хөй аныяк сарлыктарны саткан.

Малчыннардан бедик көргүзүглерни чедип ап турарлар көвүдээн. Хөл-Бажында Хертек Делгер-оол чүске онааштыр 60 сарлык бызаазын камгалаан алган. Ол ышкаш Даштыг-Хөлде Багай-оол Хомушку чүстен-не 79 бызаа ап, чарышка ийиги черни алган. Оон ынчаар Александр Саты, Лиштүп Алдын-оол, Темир-оол Соян бедик көргүзүглерни чедип алган. Амгы үеде совхозтуң сарлык кадарчылары Даштыг-Хөл бажының серииң чайлаглаазында сарлыын семиртип турарлар.

Ам ажыл-агыйның база бир сарлык кадарчызы Чаяң-оол Хертекович Ангыр-оолдуң хууда ажыл-иши-биле таныышын көрээлиңер. Ол ийи чыл бурунгаар совхозтуң тас инек бөлгадазының удуртукчузунга ажылдаан турган. Ол баштайгы чылында сарлык молдурлгалары хүлээп алган. 1991 чылда бир дугаар оолдааы хунан сарлыктан 60 бызаа алган. Ол-ла инектеринден 60 чылын 70 бызааны алыр турган, 75-ти доруктурган.

Чаяң-оол Ангыр-оол амгы үеде суугалыг чайлаг Даштыг-Хөлдүң Шогжан деп черде сарлыын семиртип турар. Ол бо хүнге чедир 4 одар солаан. Ынчаарга сарлыктың семирири тергиин болур, а күске чедир ам-даа 3-4 одарны солуп, малын семиртир сорулганы салып турар.

Чаяң-оол Ангыр-оол сарлыын аныяк оолдар-биле 10 хонуктан, ээлчежип кадарып турар. Оларның кайызы-даа Дасаы-Аксы сүүрдан кээп ажылдап турар. Олар кышкы үеде сарлык кадаар кол черлеринде бичии бажыңчыгаштар тудуп алган. Ол малчыннарның кыштаа-даа, чайлаа-даа коннуг кадыр-берт, хая-даштыг черде.

— Сарлык дээрге анзымаар мал болдур ийин, оларны эки хайгааралга кадарбас болза, чук санай чизип-даа болур. Кыжын тайга-сыннарның баштарын тевер, бир эвес оларны оргу шөлдүг черлерже киирип, аалга бөдүп туруп бээр болза, арыдорун бакзырай бээр. Ол дугайыны ажылым дуржулгазындан көрүп чор мен. Сарлыктың аныяк инектерин чорудуге үезинде кичээнгейге албас болза, бызаазы эмзирбейн баар. Бир ээтеп болза-ла, ажырбас бызаа доругуп чоруй баар чүве — деп, Чаяң-оол Ангыр-оол чугаалап турар.

— Сарлык кадарчылары кадыг-берт черге турар. Ынаар автомагазин чедери берге. Совхоз төвүнге магазиниң малчыннарга ангылап тутканы бисте экидир. Кээрге бараан албек, аъш-чем база бар. Оон садыглап алгаш, чана бээр-дир бис—деп, оон өөнүң херээжен ээзи Зоя Ангыр-оол чугаалап олурар.

Кимн-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

«ЧАЖЫТ, ХААГЛЫГ» БОЛГАНЫ ЭЛДЕПТИГ

Бо чылдың июль 31-де үнген № 146 «Шында» Куулар Сарыг-оолдуң Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Бичу-оол Сундуевич Шыырап-биле «Оожургаар шаг турбас» деп эге-биле кылган интервьюзун номчааш, Тыва күрүнезиниң ыдык ырызы Гимн дугайында бодумнуң хууда бодалдарымны бижиир ужурга таварыштым. Мен манаа мурнунда чарлаттынган гимн төлевилелдериниң аялгаларын, сөзүглелдерин сайгарар сорулга салбаан мен, анаа хамаарыштыр чамдык материалдар солунга үнгүлээн болгай.

Чогум бистиң амыдыралда чок-даа болза, келир үеде болур ыдык ырывыстың «кандидатураларынга» уластуң ырлары «Бистиң Тыва» («Дыңдыыр»-даа дижер бис), «Тооруктуг тайга», В. Көк-оолдуң «Байлак чуртум» дээш, өске-даа хөй-хөй ырларны сүмелеп турган. Мен орта база удур эвес мен. Ынчалза-даа болза көрүңер, ССР Эвилели буурап дүжээн үеде «Совет Эвилелиниң Гимнин» кандыг [illegible]-биле ырлаар, янзы-бүрү байырлалдарда, митинглер эгелээр мурнунда база төнчүзүнде туруп кээп, адыш часкап туржук бис. Мен тыва кижи, тыва чонумнуң уран чүүлүн бактаар дээш эвес, а шынап, утка талазы-биле ол эрги эвилел-биле деңнээ «буурап дүшкен» шак ол кайгамчыктыг чогаадга чүүлдүнүг болгаш тыва чоннуң ажыл, амыдыралын, чаагай чаңчылдарын, байлаан болуунга сиңирген, тыва ыдык ырыы манаар кижи-дир мен.

Тыва музыка даа талазы-биле кончуг байлак болгай, чүгле пентатоника эвес. Ону хүндүлүг хөгжүмчүлер кончуг эки билир болгай, канчаар бижиирин чүрүктүг кижи боду билер апаар.

Дыка хөй бижикчилерниң саналы солдунда тыва [illegible] «Тооруктуг тайга» [illegible] турар. Ол [illegible] ыры. Ону удуг ансамбльдер хөйнүн ырынга күүседип турар. Алдарлыг артистер, бот-тывынгыр ырлажылар концерттерге ырлажып турар. Кончуг эки. Ыры ыя күлеттиг болгаш кончуг шимчээк узун, хөөг аялгалыг, тааланчыг. Шупту шын. Маргышпас мен. Оон ынай ол ырның үрее хөгжүмге болгаш симфониктиг оркестрге янзы-бүрү кавсталгалар киирип турган ойнаарга, дыңнакчыларга база-ла тааланчыг. А ыдыктыг ыры азы гимн! Ол дээрге сып өске, эң-не байырлалдыг болгаш хөглүг. Кижи бүрүзү ала-чайгаар тура халыыр, адыш часкаар! Хөй-аъды ала-чайгаар көдүрлүп кээр.

Мени бо дээш буруудадыңар эргим чонум. Бир эвес байырлалдыг хуралды ажыттынганын чарлаарга ужен-дөртен кижи киржикчилиг, үрее хөгжүм «Тооруктуг тайганы» ойнай бээрге, ыым тура халыыр. Сактып көрүңер дааи, ол ырның баштайгы чогаалазы-ла кайдыг ийик. Чок! Оон ортузунга чоннуң ыдык ырлаарының бирээзи «Бистиң Тываны» үрее-даа, кандыг-даа оркестрлер азы кандыг-бир бот-тывынгыр хөгжүм ансамбль ойнай берген болза, чоннуң хөй-аъды, шынап-ла, көдүрлүр, узун олурган кижи болза, дежип-самнай бээр. Мен бо «Бистиң Тываны» гимн болзун деп ынавайн мен.

Тыва профессионал музыканың чаа-ла төрүттүгенинден эгелээш, бо хүннерге чедир эвээш эвес үе эрткен. Оон бээр коммунистиг партияны, ада-чуртту ССРЭ-ни, Ленинни алгап-мактап, алдаржыткан, оон иштинде бистиң Тывавысты алгап ырлаан чеже-чеже ырлар бижиттингенил, оларны санап четпес. Бижиттинер боорда, тыва музыканың алдын фондузунче кирген элүм чок ырлар, ол ышкаш таптаашкын үезинде кужун уидуруп, шын сеткили-биле ажылдап чораан композиторларның. Хөгжүмчүлерниң деткимче албайн, ара-ла «хөөржүүтүкүн» калган ырларындан ыдык ырга (Гимнге) таарыжып чангыс-даа ыр тыпты бербээни ол бе? Ол амыдыралда сан-түңү эрта билдинмес ырларны профессионал-даа, амгы үеде тыва-даа эң-не нептерээн ырларның авторлары бот-тывынгыр, хоочун-даа, аныяк-даа композиторлар бижип турган. Бо талазы-биле ажылды чорудуп турар комиссия ону база өөренип көөр турган.

Ам конкурс дугайында. Мен бодум хуумда конкурстуң «чажыт» болгаш «хаагдыныг» болганынга элдепсинер кижи-дир мен. Ажык-биле чугаалаарга, удур мен. Ынчангаш киришпээн мен. Мындыг айтырыг тургустунуп кээр-дир. Ол конкурска кандыг кижи киржип турду? Эртемниг бе, эртем чок бе? Азы баш удур сагындырып каан, тускай «хуретаар» эрткен кижилер киржип турган чүве бе?

Мен бодаарымга, бо ажылдарның үеде чүнү-даа чажырбас ужурлуг, ылангыя уран чүүлдүң бүгү-ле адырларынга конкурстар чарлаттынган соонда, ажык болур албан. Конкурсту ажык кылдыр эрттирбээнинге Б. Чүдүктуң ыдык ырның сөзүнге хамаарыштыр бижээн «Шын» солунда чүүлүн деткиир, а № 146 «Шында» авторлары билдинмес, чажыт конкурстарны деткиир, «чүүлдүзүнер кижи мен» деп Куулар Сарыг-оолга берген интервьюда сөстерге чөпшээрешпес мен.

Кандыг-даа композитор профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа ырының сөзүглели чокка, ыры бижиттинмес. Композитор кижи сөзү чокка ыдыктыг ырыны канчап бижиирил, кандыг идеяны, утка-шынарны кайыын тып алгаш, чогаалдың темазын тывары? Мен бо сөстерни ыры чогаалынга хамаарыштыр бижидим. А бир эвес өске хөгжүм херекселдеринге сөс чокка (гимн, увертюра дээш) композитор кижи болуунуң иштики сагыш-сеткилинден бижии болур-ла болгай. Ырга ыяап-ла сөс херек.

Бар-ла, Гимн херек апарган чүве болганда, баштай оон сөзүглелин чогаадып кылыр апаар. Кандыг-даа чүве үндезинниг. Эң-не эгезинде шүлүкчүлерниң, чогаалчыларының аразынга чүгле гимнниң сөзүнге ажык-чажыт чокка конкурс чарлааш (үе-чадалап), ёзулуг ыдык ыр боор болур сөзү тыптында, ону солуннарга парлааш, ам-на Гимн чогаадыр конкурсту композиторлар аразынга, оларның эртем-билии, назы-хары, алдар-адын хамааржокка, чүгле «чажыттыг, хаагдыныг» албайн, ажык-биле чарлаар турган. Ол конкурсту эрттирер талазы-биле комиссияның кежигүннеринге хөгжүм чогаалын сайгарып билир кижилерни колдадыры күзенчиг. Ынчангаш конкурсту база катап чарлаарын күзээр-дир мен.

Базыр-оол ЧҮЛДҮМ-СҮРҮҢ.
Мугур-Аксы суур.

— Наадымга аъттар чарыжынга киириштирер чүгүрүк малдарны эккелдивис. Бистиң «Күш-ажылдың хостуу» совхозта база маннаар, челер аъттар бар болдур ийин. Оларны ам Кызыл кедээзинде үзүүргедип чоруп тур бис —деп, чылгычы Владимир Санчыевич Тумат чер-черден келген малчыннарга чугаалап турду.

Улуг-Хемде дуржулгалыг аныяк чылгычыларның бирээзи Владимир Тумат элээн каш чыл уламчыр чылгы малдаан. Чыл санында чүске онааштыр чүс чедир кулуннарны мейда ап келген. Мал ажылын хөгжүдеринге чедиишкиннери дээш шаңнадын, республика төвүнге болгулаан улуг чыштарга каш удаа киришкен болгай.

Малчын бо чылгы күш-ажылчы көргүзүүн база чугаалады. Ол дуңмалары Сергей, Айдыс Санчылар, Радик Дамдын-биле 470 баш чылгыны Улуг-Хемниң Торгалыг делгемнеринде одарладып чайлаан. Малчыннар-биле ам мал чемиинин белеткелинде киржип турарлар. Оларның бо чылдагы көргүзүү чүгээр болган. Чүске онааштыр чеден беш кулунну камгалап өстүргеннер.

ЧУРУКТА: «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң чылгычызы Владимир Санчыевич Наадымга келген үези.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 148, 149, 151, 153 «Шында»).

256. **Ондар Сасыкпан Гандмаа**, Сут-Хөлдүң Бора-Тайгага 1890 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1940 чылдың июнь 12-де боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та кылган түңнели-биле агарткан.

235. **Ондар Нарамандык Хуулган**, Барыын-Хемчиктиң Хөнделенге 1888 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чурттап турган черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың февраль 11-де боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың апрель 25-те шииттирип-биле агарткан.

214. 62. **Оюн Седен-Хам Хурагандаевич**, Тандының Межегейге 1908 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1942 чылдың июль 21-де 6 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1965 чылдың июль 24-те кылган түңнели-биле агарткан.

195. **Оюн Данзын-Кок Чырандай**, Бии-Хемниң Тапсыга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү чораан. Кызылга чурттап турган. ТАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң даргазының оралакчызынга ажылдап чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың июль 7-де 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың март 7-де үндүрген шииттирип-биле агарткан.

195. **Оюн Чик-Сүрүн Чочаан**, Тандының Элегеске 1898 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН-ның кежигүнү чораан. Кызылга чурттап турган, күрүне камгалалының начальниинге ажылдап чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың июль 7-де боолап ялалаар деп шииткен. Мөчээн соонда агарткан.

195. **Оюн Узун-Лопсан Сурас**. Тандының Межегейге 1890 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү чораан. Намның Таңды кожкомунуң секретарынга ажылдап турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың июль 7-де 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың март 7-де кылган түңнели-биле агарткан.

282. **Оюн Саманды Сагаандай**, Тес-Хемниң Чыргаландыга 1889 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13.15 чүүлү-биле боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1969 чылдың октябрь 20-де үндүрген шииттирип-биле агарткан.

197. **Ооржак Чадан-Хоо Сарыг**. Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 12-42 чүүлү-биле 1944 чылдың октябрь 9-та 25 чылда хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың апрель 13-те шииттирип-биле агарткан.

197. **Ооржак Тычаа Кокей**, Өвүрнүң Саглыга 1913 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 12-42 чүүлү-биле 1944 чылдың октябрь 9-та 25 чылда хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың март 13-те кылган түңнели-биле агарткан.

197. **Ооржак Манчын Лопсан-оол**, Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 12-42 чүүлү-биле 1944 чылдың октябрь 9-та 25 чылда хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың март 13-те үндүрген шииттирип-биле агарткан.

[illegible] **Ооржак Сандыжап [illegible]айрович**, Сут-Хөлдүң Улуг-Алаакка 1917 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Алдан-Маадыр суурга колхозка ажылдап турган. Барыын Сибирьниң шериг округунуң КАМ-ның шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 20 чылда хосталгазын казаан. 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

[illegible] **Ондар Булчун Кежеге**, Сүт-Хөл кожуунга 1905 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Алдан-Маадыр суурга колхозка ажылдап турган. Барыын Сибирь шериг округунуң КАМ-ның шериглериниң шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 20 чылда хосталгазын казаан. 1953 чылдың ноябрь 2-де херекти соксаткан болгаш агарткан.

215. **Ондар Лопсан-Шырап Сюрюн**, Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга 1891 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге чурттап, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың май 6-да 7 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди Суду 1965 чылдың июль 24-те кылган түңнели-биле агарткан.

254. **Ондар Нурзат-Хамнарак Сундуй**, Сут-Хөлдүң Хөлчүктүгге 1905 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1941 чылдың август 8-те 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та шииттирип-биле агарткан.

230. **Оюн Спиридик Намнай**, Тандының Элегеске 1883 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Тарлагга чурттап чораан, хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 43, 48 чүүлдери-биле 1944 чылдың март 2-де боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1965 чылдың апрель 25-те агарткан.

188. **Оюн Калиндивип Тарма**, Тандының Межегейге 1897 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1940 чылдың сентябрь 2-де боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1967 чылдың май 29-та шииттирип биле агарткан.

198. **Оюн Биче-оол Санаакпай**, Тандының Ээрбекке 1896 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың октябрь 25-те 6 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың май 3-те түңнели-биле агарткан.

198. **Оюн Дагба Санаакпай**, Тандының Ээрбекке 1892 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың октябрь 25-те 6 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың май 3-те түңнели-биле агарткан.

198. **Оюн Дойпут-оол Улуг-оол**, Тандының Баян-Колга 1909 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың октябрь 25-те 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың май 3-те түңнели-биле агарткан.

198. **Оюн Кыйыр-Сандый-оол Езугу**. Тандының Көк-Булуңга 1905 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың октябрь 25-те 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1964 чылдың май 3-те түңнели биле агарткан.

198. **Оюн Тепил-оол Самдан**, Тандының Ээрбекке 1897 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың октябрь 25-те 5 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди Судунуң президиуму 1964 чылдың май 3-те түңнели-биле агарткан.

237, 156. **Оюн Бодаганлай Сандык**, Тандының Элегеске 1889 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың июнь 9-та 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1966 чылдың апрель 25-те үндүрген түңнели-биле агарткан.

266. **Оюн Бактый Энгесович**, Тес-Хемниң Чыргаландыга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың июнь 9-та боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1968 чылдың январь 3-те шииттирип-биле агарткан.

75. **Нарчын Салчак Чамзанович**, 1913 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) кежигүнү чораан. ТАР-ның КАМ министриниң оралакчызы турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 1952 чылдың октябрь 9-та 10 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 1956 чылдың апрель 20-де кылган түңнели-биле агарткан.

275. **Петухов Терентий Сазонович**. Красноярск крайының Усинскоеге 1911 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Суш суурга чурттап, ажылдап турган. ТАР-ның Дээди Суду ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1942 чылдың январь 25-те 5 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1972 чылдың июль 3-те агарткан.

177. **Попов Василий Яковлевич**. 1896 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Шагаан-Арыгга чурттап, хуу ажыл-агый кылып турган. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле боолап ялалаар деп шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 чылдың декабрь 7-де агарткан.

190. **Пак-Ма-Хеби Алексей**, Корейга 1897 чылда төрүттүнген, корей, кежигүн эвес. Кызылга чурттап, алгы заводунга ажылдап турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1938 чылдың июнь 11-де 5 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 чылдың сентябрь 27-де агарткан.

167. **Перминов Иван Ильич**, Киров областа 1903 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайга чурттап, чазаныкчылап ажылдап турган. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1938 чылдың октябрь 5-те 7 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1962 чылдың июнь 6-да агарткан.

383. **Пермяков Гурьян Васильевич**, шаандагы Вятск губерниязының Премяки суурга 1890 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Бии-Хемге чурттап, көдээ ажыл-агыйга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 49 чүүлү-биле 1943 чылдың апрель 7-де 7 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың март 29-та хүлээп алган доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганындан херекти соксаткан, шииткелди күш чок болдурган болгаш агарткан.

57. **Петухов Матвей Петрович**, Красноярск крайының Усинскоеге 1905 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Элегеске чурттап, көдээ ажыл-агыйга ажылдап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1941 чылдың ноябрь 6-да 10 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың май 3-те доктаалы-биле агарткан.

64. **Петеримов Иван Дмитриевич**, Красноярск крайының Ужур районунуң Никольское суурга 1873 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Туран хоорайга чурттап, бодунуң хуу ажылын кылып турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1941 чылдың февраль 18-те 8 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың май 25-теги доктаалы-биле агарткан.

122. **Петров Павел Михайлович**. Томск хоорайга 1880 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылга чурттап турган, дарган мергежилдиг. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1935 чылдың ноябрь 27-де бир чыл хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың март 23-те кылган түңнели-биле агарткан.

178. **Пахомов Вениамин Иванович**, Тандының Атамановкага 1918 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге чурттап, көдээ ажыл-агый кылып чораан. ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 18.39 чүүлүн ёзугаар 1938 чылдың сентябрь 5-те боолап ялалаар деп шииткен. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң 1962 чылдың июнь 6-да доктаалын ёзугаар мөчээн соонда агарткан.

143. **Потылицина Антонина Михайловна**, Красноярск крайының Черногорскиге 1928 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Степная 144 дугаар бажыңга чурттап турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1944 чылдың сентябрь 22-де 5 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1957 чылдың февраль 5-те тодараткан ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганындан херекти соксаткан.

118. **Потылицин Матвей Яковлевич**, Красноярск крайының Таштыпка 1908 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Победа кудумчузунуң 64 дугаар бажыңга чурттап турган, ыяш заводунга ажылдап чораан. 1948 чылдың февраль 7-де сайгарып чугаалажып көөрү-биле Каа-Хем улус судунче чоруткан. Область прокурорунуң оралакчызының 1948 чылдың июль 22-де доктаалы ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

91. **Попов Леонид Фадеевич**, Красноярск крайының Идриш районунуң Малыйкиыш суурга 1923 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хем районнуң Федоровка суурга чурттап чораан, колхозчу. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 17-58 чүүлү-биле 1948 чылдың июнь 23-те 25 чылда хосталгазын казаан. Кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганындан херекти соксаткан.

79. **Погорелов Василий Федорович**, Саратов облaстың Широко-Караныш районнуң Рыбушка суурга 1910 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хем районнуң Копту алдын уургайынга таңнылдап турган. КАК-тың ТАО талазы-биле эргелели 1952 чылдың март 23-те кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

112. **Пестов Иосиф Иванович**, Тандының Березовкага 1921 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызылдың Рабочая кудумчузунуң 257 бажыңга чурттап турган, септелге заводунуң ажылчыны чораан. Тываның область суду КК-ның 1 кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1954 чылдың июль 6-да 8 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1956 чылдың июнь 15-те тодаратканы-биле бадыткаттынмазаны дээш херекти соксаткан.

147. **Пюрбю Сергей Бакизович**, Улуг-Хемниң Эъжимге 1913 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунуң 124 дугаар бажыңга чурттап турган, башкы. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-ның 1 кезээниң 58-10 болгаш 1 кезээниң 59-7 чүүлдери-биле 1948 чылдың июль 14-те 10 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1957 чылдың январь 21-де тодаратканы-биле кем-херек үүлгедиишкиниң составы бадыткаттынмааны дээш херекти соксаткан.

52. **Петеримов Георгий Иванович**, Бии-Хемниң Туранга 1909 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге чурттап турган, көдээ ажыл-агый кылып чораан. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1942 чылдың июнь 12-де 5 чыл хосталгазын казаан. Дээди судтуң президиумунуң 1990 чылдың март 20-де доктаалы-биле агарткан.

274. **Петеримов Филат Иванович**, Бии-Хемниң Туранга 1904 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге чурттап, көдээ ажыл-агый кылып турган. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1942 чылдың июнь 14-те 5 чыл хосталгазын казаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың март 23-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганы дээш херекти соксаткан, шииткелди солаан, агарткан.

236. **Рехлов Александр Ефимович**, Красноярск крайының Усинск районга 1905 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Шагаан-Арыгга чурттап, тараачын ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 1943 чылдың май 13-те 5 чыл хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1990 чылдың март 29-та доктаалы ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганы дээш херекти соксаткан, шииткелди солаан, агарткан.

123. **Ряскин Тихон Васильевич**, Красноярск крайының Бий районунуң Бея суурга 1900 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Тандының Сосновкага чурттап турган, тараачы. Барыын Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 58 1 б чүүлү-биле 1948 чылдың май 16-да 25 чыл хосталгазын казаан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязы 1956 чылдың май 5-те үндүрген чок черге шииттирген кижи дээш хостаан.

202. **Соян Тоо Кордаан**, 1907 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 17 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Баадыр Өкпей**, 1920 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., арбан хуралын даргалап турган. Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 12 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Бюзюрекей Сурунай**, 1908 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш. Тыва область суду 10 чылда хосталгазын казып шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Комбужап Мунзук**. Эрзинниң Тес сумузунга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., суму хуралының секретары турган. Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 1944 чылдың ноябрь 15-те 13 чылда хосталгазын казып шииткен, 202 ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 15-те агарткан.

202. **Соян Тавй Сурас**, 1904 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва к. э., Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42,43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 13 чылда хосталгазын казып шииткен, хуу ажылдыг турган.

202. **Соян Самбу Кур**, 1914 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 17 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Манчын Монгул**, 1911 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, Тес сумузунуң партия комитединиң секретары турган, 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 17 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Суманды Бала**, Эрзинниң Тес сумузунга 1895 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган, Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 15 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Баадыр Оруйгу**, 1924 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган, Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 12 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Белекей Чалдак**, 1907 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., 1944 чылдың ноябрь 15-те Тыва облсуд ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 20 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

202. **Соян Ойдуа Манзырыкчы**, 1918 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг, Тыва облсуд 1944 чылдың ноябрь 15-те ТАР ЭД-ниң 42, 43, 45 чүүлдери-биле буруудатканш, 20 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң президиуму 1964 чылдың сентябрь 16-да агарткан.

194. **Саая Даржаа Сайын-оол**. Барыын-Хемчик кожуунуң Аянгаты сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, хуу ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1938 чылдың декабрь 12-де ТАР ЭД-ниң 8-11 чүүлү-биле буруудатканш, 3 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1967 чылдың май 29-та агарткан.

204. **Соян Чанчыкай Шоэга**, 1900 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва к. э., хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 58-10, 59-2 чүүлдери-биле буруудатканш, 8 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалынга дүүштүр кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, шииткелди күш чок болдурганш агарткан.

204. **Соян Чуннай Чангай**, 1910 чылда Тес-Хемниң Самагалдайга төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 10,13,15 чүүлдери-биле буруудатканш, 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан болгаш агарткан.

201. **Соян Чимит Ак-Сугдуй**. 1902 чылда Эрзинниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге хуу ажылдыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 13,15 чүүлдери-биле буруудатканш, 5 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, ССРЭ-ниң КАМ Онза чөвүлел хуралы 1949 чылдың январь 29-та шөлүүр кылдыр шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалы-биле херекти соксаткан болгаш кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, агарткан.

253. **Соян Шимит-Иринчи Кавaa**, 1902 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1935 чылдың декабрь 4-те ТАР ЭД-ниң 8-10, 13 чүүлдери-биле буруудатканш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1967 чылдың август 5-те доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгеткен барымдаа чогун көргеш, херекти соксаткан.

3. **Соян Мынган Биче**, 1878 чылда Тес-Хем кожуунга хамааржып турган Нарынга төрүттүнген, тыва, к. э., Тес-Хемниң Кочейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1936 чылдың июнь 2-де ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 3 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 23-те тодаргайлааны-биле херекти соксаткан.

187. **Соян Биче-Сагаачы Күрмаа**. Тес-Хемниң Кызыл-Чыраага 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1944 чылдың май 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 45, 51 чүүлдери-биле буруудатканш, 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге ... шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1963 чылдың октябрь 10-да доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан болгаш агарткан.

245. **Спирит-Сат Николай Шогжапай**, Улуг-Хемниң Кара-Талга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, партия кежигүнү эвес, төрүттүнген черинге чурттап чораан арат, ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 чылдың февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10, 11, 13 чүүлдери-биле буруудатканш, 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 1957 чылдың декабрь 17-де тодаргайлааныга дүүштүр херекти соксаткан, кем-херек үүлгеткен составы чок болган.

156. **Сат Шарапан Сутпеек**, 1884 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн чериниң колхозунга ажылдап турган, 1950 чылдың сентябрь 9-та Тыва автономнуг областың иштики херектер эргелелиниң № 1 кара-бажыңынга 1950 чылдың сентябрь 1-де өлген, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 1957 чылдың декабрь 17-де тодаргайлааныга дүүштүр херекти соксаткан.

7. **Сат Бора-Калзан Докшак-оол-Комбу**, 1917 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Сут-Хөлге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1944 чылдың октябрь 10-да ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле буруудатканш, 12 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1969 чылдың январь 8-те доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан болгаш кем-херек үүлгеткен составы чок деп санап көрген.

41. **Салчак Биликтиин Асыгбай**, 1905 чылда Каа-Хемниң Бүренге төрүттүнген, тыва, к. э. Каа-Хемге мал ажыл-агыйлыг чурттап олурган. Анаа удур бижип кииргең материалдар бадыткаттынмаан соолунде, 1944 чылдың ноябрь 27-де хостаан.

125. **Сагды Михаил Бакизович**, 1919 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., Кызыл хоорайның Пролетарская кудумчузунда № 124 бажыңга чурттап турган, ССРЭ-ниң КАМ Онза чөвүлел хуралы 1951 чылдың январь 20-де РСФСР-ниң Кеземче кодекзиниң 19-58-8, 58-11 чүүлдери-биле буруудатканш, 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да Чарлыының 1 чүүлүнге таварышкан болгаш агарткан.

125. **Сундуй Юрий Оппаевич**. Тандының Межегейге 1912 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылда ном үндүрер чериниң көдээ ажыл-агый литератураның редактору турган, ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлел хуралы РСФСР-ниң КК-ның 19-58-8, 58-11 чүүлдери-биле 1951 чылдың январь 20-де буруудатканш, эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 10 чылда шииткен, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1989 чылдың январь 16-да Чарлыының 1 чүүлүнге дүүштүр агарткан.

127. **Седип Кара-Сал Амначаевич**, 1920 чылда Чөөн-Хемчиктиң Шемиге төрүттүнген, тыва, к. э., Сут-Хөлдүң Бора-Тайга чеди чыл школазын директорлап турган. Барыын Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1953 чылдың март 22-де РСФСР-ниң КК-ның 58-7 чүүлү-биле буруудатканш, КК-ның 58-2 чүүлүнге дүүштүр 25 чылда хосталгазын казып шииткен, ССРЭ-ниң Дээди судунуң Шериг коллегиязының 1953 чылдың ноябрь 14-те тодаргайлааны-биле агарткан.

381. **Соколов Албанчы Доймак**, 1901 чылда Тес-Хемниң Шуурмакка төрүттүнген, тыва, к. э., Тандының Владимировка суурунга хуу ажылдыг чурттап олурган, Тыва облсуд 1950 чылдың март 28-те РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле буруудатканш, эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 10 чылда шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың июнь 13-те доктаалы-биле агарткан.

223. **Соян Чамзы-оол Сүрүн**, 1903 чылда Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудатканш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың январь 5-те доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, агарткан.

193. **Соян Нагаан-Дадаа Күр-Кечил**, 1900 чылда Эрзинниң Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле буруудатканш, 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың сентябрь 6-да түңнели-биле херекти соксаткан, шииткелди күш чок болдурган болгаш агарткан.

261. **Соян Хаайлын-Хоо Өпен**, 1913 чылда Эрзинниң Нарынга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың март 9-та ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудатканш, 7 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1967 чылдың сентябрь 6-да доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, херекти соксаткан.

100. **Соян Чабсын**, 1907 чылда Тес кожуунга хамааржып турган Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., феодал чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1936 чылдың июнь 24-те ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле буруудатканш болгаш 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 15-те тодаргайлааны-биле агарткан.

2. **Сат Чырыкай Сеспээн**, 1897 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге көдээ ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1938 чылдың октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 20 чүүлү-биле буруудатканш, 1 чылда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР прокурорунуң 1990 чылдың январь 18-те тодаргайлааны-биле агарткан.

199. **Сат Лопсан Базыр-оол**, 1908 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү. Кызыл хоорайга чурттап, ТАР-ның садыг болгаш үлетпүр яамызының сайыды турган, ТАР үстүкү шүүгүзүнүң тускай суду 1938 чылдың октябрь 10-13 хүннеринде ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле буруудатканш, дээди яла-биле шииткен, суд шииткелин ёзугаар боолап каан. РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 1964 чылдың сентябрь 3-те тодаргайлааныга дүүштүр херекти соксаткан болгаш агарткан.

199. **Сат Чүрмит-Тажы Санышип**, 1894 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, Кызыл хоорайга чурттап, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш даштыкы херектер яамызының сайыды турган, ТАР үстүкү шүүгүзүнүң Тускай суду 1938 чылдың октябрь 10-13 хүннеринде ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле буруудатканш, дээди яла-биле боолап шаажылаар кылдыр шииткен, судтуң шииткелин ёзугаар күүсеткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының 1964 чылдың сентябрь 3-те тодаргайлааныга дүүштүр херекти соксаткан болгаш агарткан.

220. **Сат Лопсан-Торту Шымран**, 1890 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э, төрээн черинге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудатканш, 1939 чылдың март 11-де эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 8 чылда шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың ноябрь 26-да доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан болгаш агарткан.

109. **Соян Сонуп Хайдып**, 1898 чылда Эрзинниң Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., Эрзинниң Бай-Хөлге мал ажылдыг чурттап олурган, кем-херек үүлгеткен составы бадыткаттынмаанын барымдаалааш, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук улус Комиссариадының Тыва автономнуг область талазы-биле эргелелиниң доктаалынга дүүштүр 1945 чылдың февраль 12-де херекти соксаткан.

109. **Соян Сидос Сундуйевич**, 1918 чылда Эрзинниң Бай-Хөлге төрүттүнген, тыва к. э., төрээн черинге мал ажыл-агыйлыг турган, кем-херек үүлгеткен составы бадыткаттынмаан төлээде, херекти 1945 чылдың февраль 12-де соксаткан.

110. **Соян Сылаа-Сотпа Санчы**, 1902 чылда Эрзинниң Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге мал ажылдыг турган, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, херекти 1945 чылдың январь 16-да соксаткан.

225. **Соян Шагжы-Хелин**, 1903 чылда Тес-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажыл-агыйлыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың январь 30-де ТАР ЭД-ниң 10, 11, 13 чүүлдери-биле буруудатканш, 7 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың январь 5-те доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан болгаш агарткан.

225. **Соян Тамчал Дирчин**, 1902 чылда Тес-Хемниң Агарга төрүттүнген, тыва к. э., төрээн черинге мал ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың март 18-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудатканш, 6 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1966 чылдың январь 5-те доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан болгаш агарткан.

225. **Соян Лапаа Манчикович**, 1912 чылда Тес-Хем кожуунга хамааржып турган Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., Тес-Хемниң Кызыл-Чыраага хуу ажылдыг чурттап олурган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың март 19-та ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле буруудатканш, эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге 8 чылда шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың февраль 5-те доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан болгаш агарткан.

204. **Соян Доржу Наммыт**, 1915 чылда Эрзинге хамааржып турган Сагаан-Толагайга төрүттүнген, тыва, к. э., черинге хуу ажылдыг турган, ТАР ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле буруудатканш, 6 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан болгаш агарткан.

204. **Соян Калчан-Тиммит**, 1906 чылда Тес-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э., төрээн черинге хуу ажылдыг чурттап чораан, ТАР ИХЯ коллегиязы 1936 чылдың июнь 24-те ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле буруудатканш, 1 чылда хосталгазын казып шииткен, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалынга дүүштүр шииткелди күш чок болдурганш агарткан.

(Уланчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АЦАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Кижилер болгаш салым-хуулар

ТАЛАНТЫЛЫЫ-БИЛЕ ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының шии, концерт көргүзүглериниң соонда, артистерниң кайызының канчаар ойнааның көрүкчүлер бажың-балгаттарынче тарап чаныр тура, аразында чугаалашкан, сонуурган, магадаан чоруурун кижи дыңнаар. Ол Чадамбалар, Ширнин-оолдар, Солуп-оолдар, Серен-оолдар, Нексылдар-даа, Б. Базы-Сагаан, Е. Кенденбиль, Дыртык Монгуш, Далар Намчыл, Сапык-оол Куулар, Далар Барыңмаа, Тамара Ондар, Ангзат Куулар, Галина Мунзук, Орлан Дамба-Хуурак, Айдын Мортай-оол, Эзир-оол Монгуш, Орлан Хомушку... дээш кайызы-даа болгулаар. «Мен ол артистиң ойнааның дендии-ле сонуургадым» сүг дижирлер.

Чогум-на улус чоннуң чугаа-домаандан коллуунда дүшпес, оларның өөрүшкүзүн, магадалын узаа-дараа хайныктырып чоруур хоочун артистерниң бирээзи Тываның Комсомол шаңналының база Күрүне шаңналының лауреады Дарый Чүлдүмовна Монгуш дээрзин кым-даа билир.

Ленинградтың театр, хөгжүм болгаш кинематография институдун 1968 чылда бөлүк өөру-биле доозкан соонда, Дарый көрүкчүлерге чылдан чылче кататтаттынмас солун, чүс-чүс овур-хевирлерни тургускулаан. Ол кандыг-даа жанрның шиилеринге чогумчалыы-биле сиңниги ойнай бээр артист. Төрээн чурт, улус чон, революция азы анаа-ла ажылчыш, амыдырал-чуртталга, кижилерниң бот-боттарынга хамаарылгазын көргүскен патриотчу, азы патетиктиг ужурудталыг драмаларга-даа, дүшкүүрлүг, өлүм-чидимниг, чогуш-содаалыг, аас-дылдыг трагедияларга-даа, кижилерниң ажы-чаңында, мөзү-бүдүжүнде чедер-четпес талаларын кыжырыг-шоодут, кочу, сойгалаашкын аргазы-биле илередип турар комедияларга-даа Дарый Монгуш ойнай берген турар. Ол хөй-хөй маадырларының аайы-биле бичии школачы уруг-даа, даңгына кыс, авыралдыг ава, кырган шугаванчы-даа, оон эрткеш, экер-эрес, эр-даа, авыяастыг, овуузуннут азы араатанзыг, чиңртим аза-кадай-даа... болу бээр. Ол бүгү дөмей эвес овур-хевирлерниң чогумчалыг, бүзүреңниг болдурар дээш артист бодунуң ажы-чаңын, мөзү-бүдүжүн, арын-шырайын оларның аайы-биле та чеже катап, канчаар өскертип, хуулдуруп келбээн дээр!.. Маңаа чижектер кылдыр оон кол-кол, нарын рольдарга чедиишкинниг ойнааны хөй-хөй шиилерни адап, санап-даа болур бис. Ынчалза-даа олар хөй чүве болганда бис чүгле ооргам ийи-үш-ле чижекке доктаап, сактып көрээлиңер.

Орус классикадан Д. Фонвизинниң «Өзүп чадаан өөдежокпай» («Недоросль») деп комедиязынга Дарый Монгуш аныяк, бай, кедээ херээжен Простакованың овур-хевирин кайы хире каттырынчыг, солун кылдыр ойнап каагжык. Бодуун-даа бол, оаууздунуг, дүлгээзинниг, кажар болуруйзаа ангыда, бодунуң кандыгла-бир кылдыныы, үүлгедиглери-биле болгаш чугаа-домаабиле каттырынчыг чүвени кылып турар ындыг херээженниң ролюн Дарый күүседип шыдаан. Артист ук рольду шииниң аңгы-аңгы көргүзүглеринде болгаш ол шииден концерттерге шилип алган үзүндүлерде хөй удаа Тываның алдарлыг артизи Дыртык Монгуш-биле бир бөг болуп, онзагай, хөглүг кылдыр күүседип турарлар. Ол-ла артистбиле А. Островскийниң «Бальзаминовтуң казалаашкыны» деп комедиязынга Белотеловалың овур-хевирин мырынай чаа-ла институт доозкаш келген үезинде оларның кайы хире таарымчалыг ойнап турганын база чок утпаан.

Тыва драматургтарның хөй санныг шиилеринге Дарый Чүлдүмовна ойнап келген: «Хайыраан бот», «Дөңгүр-оол», «Кызыл үер», «Оруктар-оруктар», «Долуманың хуулгаазыны», «Ичеек», «Далай дүвүнде даңгына», «Ыглаар туруг», «Ханның истер»... Кижи сактырга оларның чамдыктарын албан-биле артист Дарый-даа ойнаазын дээш чогаадып каан-зыг-даа. Ол мырынай-ла шиини, ол чокка хоржок, чарылбас кезек апарган-зыг-даа кылдыныг кээр. Чижээ, Дарый кая-даа чорда, улус ону көрүп кааш, бажынга дораан-на Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Долуманың хуулгаазыны» деп шиизинде Долуманың овуру кире дүжер. Ол чүл дээрге артистиң овур-хевирлерни чүүлдүг, чогумчалыг, шын көргүзүп, дүрзүлеп турарынзадыр. Дарый Монгуш ийи Долуманың овур-хевирин ойнаан болуп турары база солун: ол Сергей Пюрбюнуң «Кызыл үер» деп шиизинде Долума деп бичии уруунуң ролюн база күүсеткен. Артистиң бодунга ол роль аажок чоок, таалаңчыг болганың боду чугаалаар чораан.

Артист трагедиялыг шиилерге база хөй-хөй овур-хевирлерни тургускулаан. Маңаа чүгле «Ханның кудада» аваның болгаш «Ханның истерде» дүштүк кыстың болгаш чоорту улгаткаш, сээдеңней берген херээжен кижиниң овуурун катаптаттынмас чараш-биле-даа, коргунчуу, будараңчыы, кээргенчиг-биле-даа көрүкчүлерниң кичээнгейин, сонуургалын хаара туда бээр кылдыр ойнап шыдаан.

Ийе, Дарый Чүлдүмовна Монгуштуң уран талантылыын көрүкчүлер шагда-ла эскерген. Ынчангаш оон артисчи салым-чаяанынга, талантызынга үнелелди олар-даа, удуртур органнар, чазак-чагырга-даа черлери удаа-дараа берип, демдеглеп келген. Оон чогаадыкчы диилээшкиннериниң үре-түңнелдерин чыл бүрүнүң конкурс, көрүлделериңге үнелеп келгени ол.

Кандыг-даа ажылга чедиишкин чүгле карак кызыл күш-ажылдың ачызында чедип алдынар. Д. Ч. Монгуштуң чедиишкиннериниң чажыды база чогум-на оон шудургузунда, кызымазында. Ол роль бүрүзүнге шыдамык, хынамчалыг белеткенир. Ойнаар дээни шии бүрүзүнүң сөзүн улуг кыдыраашка чара бижип алгаш, сөзүглелин ыяк доктаадып, бажыңынга-даа белеткенип ап келген. Режиссёрларның, эш-өөрүнүң берген сүмелерин демдеглеп ап, ону өске өңнүг демир-үжүк-биле ылгалдыр бижип турган боор чораан.

Дарый, Чадамба Монгуштарның өг-бүлезиниң бир онзагай талазын демдеглексе-дим. Оларның кайызы-даа артистер. Артистер боорда, кайызы-даа Ленинградтың театр, хөгжүм болгаш кинематография институдунуң доозукчулары, чаңгыс курсчулар. Кайызы-даа ам театрның хоочуну, ат-алдарлыг артистери. Тыва Республиканың алдарлыг артизи деп бедик атты Чадамба Байырович бирээзинден мурнай алган. Мен бодаарымга, бо ийи салым-чаяанныг артистерниң чедиишкиннериниң чажыды — оларның бот-боттарынга деткимчелиинде.

А бергелер! Олар база бар. Аңгы-аңгы шиилерге ойнаанда, ай-айы-биле бот-боттарындан аңгы-башка чоруп бээр. А өг-бүлениң ажыл-ижи, ажы-төл деп чүве бар. Олар ийи бо бергелерни база янзы-бүрү арга-хоргалар-биле ажып эртип, ажы-төлүн эки кижилер кылдыр кижизидип алыр аргалыг болганнар. Урук — Эмма ам башкы, өг-бүлелиг, урут-дарыглыг, аңгы бажыңныг ава апарган. Оглу—Омак база ажыл-иштиг, өг-бүлелиг, тускайлан амыдыралдыг. Ынчангаш Чадамба Байырович биле Дарый Чүлдүмовна кырган-ача, кырган-ава-дырлар.

Амыдыралга дески чүве каяа турар. Оларга чедиишкиннер-биле чергелештир чамдыкта бергедээшкиннер, мунчулуушкуннар, частырыглар-даа таваржып келгилээр. Чогум-на мындыг хөй янзы бергелерниң уржуундан олар чамдыкта хол салдынып, харын-даа мырыңай артисчи ажыл-ижин каар чыгап-даа тургулааннар. Ынчалза-даа оларның талантызы, чайчыкканыжи, коллективи, кайызының-даа бедик ат-алдары, арын-нүүрү чүгле театрже тырта бээр болган. Ынчангаш олар думчук тыртыйтырын соксаткаш, билектерин сывыртыгылааш, катап чедиишкиниң-биле хей-аъттыг ажылдап, боттарының оларга ынак көрүкчүлерин, аарыкчыларын өөртүп, магададып чоруурлар.

Артист Дарыйга ындыг салым-чаяан кайыын ужукталганыл? Ол дугайында оон бодунуң сактыышкыны бо: «Сүт-Аксы суурнуң кедезинде Карабак-Хараганның Шивээ дажыры бичии борбак тей баарынга, кара сүт кыдыынга бежен чыл бурунгаар төрүттүнген мен. Адымны кырган-аваларым, кырган-ачаларым Дарыйги бурганга тураскаадып Дарый деп адаан дээр чораан. Шупту чораан болза эжемжок — оң ажыг оолдук, кыстың эп улуу мен. Мээң дугайымда улуг улус мынчаар чугаалажыр чүве: «Азарганчыындан отка, пашка дүшпе, эрес-кашпагай, шимченгир, кежээ болган төл...» Уруглардың улуу болганымда, дуңмаларым шуптузун чүктежип, азыражып келген мен. Арыгдан ыяш чүктеп, суглап, дошпап, далган, тараа хооруп, соктап, ааржы-тураган, бызаа бажы хозуп өстүм. Ачам чазаныр, бызаннаар. Тудугжу кижи чораан. Ол Сүт-Аксы суурнуң улуг дээм тудуг-суурунуң бажыңнарының барык шуптузун тудушкан, эдилелдерин кылышкан. Сүт-Хөл чону оон шын адын адавас, анаа-ла Шевер ашак дээр чораан. Аавыс бисти азыравышаан, колхозка ажылдавышаан, шуптувусту өстүрүп кагды. Ол база хол шевер чораан кижи.

Сүт-Хөл кайгамчык талантылыг тоолчуларның, ыраажыларның, хөөмейжилерниң, ус-шеверлерниң, уран хөгжүмчүлерниң чурту-ла болгай».

Дарый миннип келгеш-ле, ол бүгүнү дыңнап, көрүп, шиңгээдип, бодунга сиңирип, дорүгуп келген. А тыва чон мал, чер ажылы-биле холбашкан болгаш чылдың дөрт эзээнде көжүп, хонаш солуп чораан. А чер-черниң үүшбойдузу, туруш байдалы, онзазуну безин аңгы болур болгай. Аалдар Сүт-Хөл кыдыынга чайлаглаарга, чечек, сиген сүзүп, сугга эштип, мага хандыр дыштанып чайлаар сен. Аалдар дүк хап, калыс салып эгелээрге, солун-на. Тааланчыг ыр-шоорну, оюн-самны аныг кижи көөр. Ол бүгүнү көрүп, анаа боду кирип өскен болгаш, өгбелериниң уран чүүлү келир үеде артист болур чаш салым-чолдуң хей-аъдын кииденип, үлегер-майыктың эге ужуу болганы-даа магат. А Кара-Чыраа эге болгаш Сүт-Аксы ортумак школаларынга өөренип турган чылдарында Дарый өөрүнден уран чүүл талазы-биле чер-ле ылгалдыг турган.

«Ынчан соңгаартан келген орус башкылар биске хөй турган — деп, ол сактыр.—Олардан дыка хөй чүвеге өөренип алган мен. Ылаңгыя Антонина Васильевна Одинцова башкымның эргим овурун ам-даа утпаан мен. Ол үеде аныяктар оюн-тоглаага дыка ылапкейлиг турган. Бодум көрүлделерге база киржип, шаңналып мактадып-даа чорааным. Өгбелерим, өөреткен башкыларым бүгүнү ыйнаан. Алдан-Маадыр школазындан бир ырлаар урут база көрүлдеге бола кээр. Сөөлүнде ол эжим-биле — Сүрүңмаа Ооржактыр ийни, 1959 чылда Кызылга театр студиязынга шилиттирип келгеннивис ол чүве. Ынчан чүгле чеди класс дооскан турган бис. Оон соонда өөредилгемни улуг хоорайга уламчылааным ол ийин...»

Төрээн Тывавыстың талантылыг болгаш хоочун артистериниң бирээзи Дарый Чүлдүмовна Монгушка бүгү көрүкчүлерниң, оон онзагай талантызынга мөгейикчилерниң мурнундан чогаадыкчы улуг чедиишкиннерни, өөрүшкүнү, кас-кежикти күзеп каалы.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Айтырыңар — харыылап берээли

ЧАРБА, ООҢ ЭМ ШЫНАРЫ

Айтырыг: Кызыл-тас чарбазын (оодурбазын) эм шынарлыг дээр-дир. Ону чемге канчаар ажыглаарыл, кандыг аарыгларга удур дузалаарыл?

Харыы: Кызыл-тас чарбазы «В» бөлүктүң витаминнери-биле болгаш магний дустары-биле болгаш кижиниң организминге ажыктыг оон-даа өске бүдүмелдер-биле байлак. Чарбаны ижин-шөйүнүү ажылын экижидери-биле тыртаар аарыглыг кижилерге сүмелеп турар. Ол сөөлүгаа-биле составында чем волокнолары 45-55 хуу бар болуп турар чүгле кызыл-тас чарбазын ажыглаар.

Эм кылдыр ажыглаар чарбаны магазиннерде садып турар. Ындыг чарба садып алзыңарза, баштай ону чем кылыр печканар иштер шкавынга (духовкага) саргартыр быжырып алынар. Соой бээрге, эът тыртар машинага ийи катап хоюду тыртыптынар. Чок-ла болза кофе чуурар согаашчыгашка хоюду чуурар. Ону быжыг аастыг шил савага ургаш, соолукчуга шыгжап алынар. Ынчаар белеткээн чарбаны эм кылдыр ажыглап болуруңуп хуусаазы ийи неделя.

Чемненир бетинде ийи шак бурунгаар чарбаны чиирнге белеткеп алыр. Стакан ортуже хире кургаг демги белеткеп алган чарбанар кырынче хайындырган изиг суту кудуптунар. 5-6 минута эрткенде, сууп сыскап төпкеш, база катап изиг суту куткаш, 1,5-2 шак дургузунда тургузар. Кашаландыр хөөй берген чарбадан ийи улуг шопулдак иштиш хирени ускаш, компот кефир дээш ышкаш суксуннарже салгаш ижер.

Чарбаны эм кылдыр ажыглаар бетинде эмнедип турар эмчилер-биле сүмележиңер.

Ол силерниң аарыыңарга таарзыр, ону ажыглап болур деп чөпшээрел алзыңарза, ажыглаңар.

Чарбаны чаңгыс шопулактан эгелээш, бир эвес таарзын турар болзуңарза, көвүдедип-даа болур силер. Эвээжедип-даа болур.

Ю. НЕМЕНОВА,
медицина эртемнериниң кандидады.
Москва хоорай.

Чарлалдар бюрозу

Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) 1944 чылга чедир маркаларын, чагаа хаптарын, а ол ышкаш совет база кызыдат маркаларны садып ал турар. **Маркалар садарын күзээн кижилер харылзаа тывазынга дараазында телефоннарны ажыглап болур: 3-56-33, 3-46-81.**

САДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Улуг-Хем районнуң этхөрениги башкарар комитеди калбак ыяш шиттерден тургкан 4 кезек ниити чуртталга черин садып турар. Ол бажыңнарны адыргаш, өске черлерге көжүрүп чедиргеш, катап эттеп ап болур.

Онзагай шынары: калбак шиттерден чурттагла бажыңын катап эптеп тургузарда, каш-даа өрээл азы чеже-даа каът кылып ап болур.

Ниити чурттагла бажыңының баланс өртээ 280 муң рубль турган. Ук бажыңнарны 1989 чылда ажыглалга киирген.

Бажың эптеп ап болур калбак шиттерни садып алырынче далажыңар!

Тайылбыр алырда, 2-16-54 дугаарлыг телефонну ажыглап болур.

Ол ышкаш немелде тайылбырны Улуг-Хем ракүускомунуң бажыңының 4-кү каъдында № 409 кабинетке келгеш база ап болур.

Чөөн-Хемчиктиң Хөндергей школазының 1970 чылда дооскан өөреникчилериниң 1992 **чылдың август 22-де 10 шакта садыг чанынга чыглырын чарлап тур.**

КИНО

АВГУСТ 18-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (АКШ, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00.
Видеозал: «Хищник» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Как три мушкетёра» (2 сериялыг) 15.00, 18.00 шактарда.

ӨӨРҮНЧҮГ

«Чедер» курорттуң ээлчеглиг 4-кү сезону июль 26-да эгелээш, август 12-де доозулган. Улаштыр 5-ки, 6-гы сезоннар ажыттынар болду.

Курортта 360 кижи база немелде 20 кижи барып дыннадым. Курорттуң ниити байдалын үениң байдалы-биле алырга, эки деп хууда бодаар кижи болдум. Моон мурнунда-даа (ам 7 удаа) кээп турган болгаш, сактырымга, эки-даа үелерде (эң ылангыя 1-ги сезонда) моон дора, чедиимес, белен эвес-даа тургулаан чүве.

Чедер хөлдүн суу кадып кал часкан оран болгай, көрген мен. Ам кээримге, шору тереңнеп келгени өөрүнчүг.

Ук хөлге турган ымыленке курттар кырлып калган, балар безин чок болу берген хөл болгай. Ам курттадып, баларжып-даа келгилээн болду. Ынчалза-даа эргизинге ам-даа четпес хире болду. Черле бо буянныг хөлду чогуур деңнелинге чедирерин утпаза эки.

Дыштанып келгеннер мында районнар аайы-биле конкурс чуруму-биле оюн, концерт үндүрүп турарып база көрүп тур бис. Бо-даа болза ажыл деп бодаар-дыр мен. Кызылдан «Азия төвү» кыска хөгжүмнүг концерт-даа көргүскеш барды.

Дыштанып келгеннериниң барык-ла хөй кезии баштары кегере берген улуг назылыглар, пенсионерлер боор-дур. Ону көргеш, үе берге-даа болза, чазаавыстың пенсионерлерже сагыш салып турарының демдээ — деп билир кижи-дир мен.

Курорттуң бажыңнарын дүй алы берген турган ногаан ортулук апарган ыяштары барык-ла кургап, куурарып калганы хараазанчыг-ла чорзу. Ынчаарга ам бо берге үеде чонуң кадыкшылы дээш сагыш салып турары илдеп ышкажыл.

Мурнунда чылдарга бодаарга, мен көөрүмге, тываларда өске национал чонуу кончуг эвээш болду.

Самбуу КУУЛАР.

ЧҮГҮРҮК АЪТТАР, НАЧЫН МӨГЕЛЕР

Тыва Республиканың Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ге тураскааткан спортчу маргылдаалар, аът чарыжы Кызылга кончуг солун болгаш органызастыг эрткен.

Байырлал программазын эзугаар август 15-те дүштекиниң 2 шакта Кызыл—Эрзин оруунуң 12 дугаар километринге аът чарыштырарының маргылдаалары эгелээн. Финишке кижи бажы кызарт, аът бажы козурт болган дээр болза хөөрем чок, машина-балгат-даа оргу-ла чорду.

Узак аъттар чарыжынга 40 ажыг аът киришкен. Старт болган соонда 42 минута хире болганда, доруг аъттың бараан оранчоктан-на көстүп келген. Ол бодунуң эштериниден барык бүдүн километр хире мурнап келген. Оон мунукчузу Сайын Салим, Аъттың ээзи — Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң малчыны Сергей Сайын болган. Ийи дугаарында база-ла ол ажылагыйның аъды келген. Ону Юрий Сагды мунуп келген. Үш дугаарында Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң төлээзи Даргат Соянның аъды маннап келген. Ону Андрей Монгуш мунуп чораан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак мурнай келген аъттарның мунукчуларынга болгаш оларның ээлеринге байыр чедирип чүве чугаалааш, аныяк спортчуларның холдарын туткан. Оон соонда Тываның камбы ламазы Казак Сандак чүве чугаалааш, йөрээл кылган.

Моолдуң Завхан аймааның чыраа аъттар өөредир талазы-биле тренери Алдархан аът чарыжын кончуг улуг сонуургал-биле көргениң бодунуң чугаазынга илереткен. Моолда аъттарны чарыштырып турар, ындыг-даа болза Тывада аъттарны чарыштырар мурнунда чонга көргүзери кончуг солун-дур дээрзин моол аалчы чугаалаан.

Аът мунукчуларын болгаш тиилекчи аъттарның ээлерин адап, мактаан соонда, анаа турган чол машина-балгадынга олуртулап алгаш, хоорайже шуужупкан. Чүге дизе келжээ дөрт шак үезинде ипподромга база солун маргылдаалар болур.

Ол маргылдааларга ниитизи-биле 80 аъттар киришкен. 3200 метр дистанцияга маңнаар аъттарны чарыштырган. Анаа Бии-Хемде «Сесерлиг», Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтарының база Таңды районнуң аъттары эң мурнай келгеш, шаңналдарны алган.

3200 метр дистанцияга челер 48 аът чарышкан. Анаа «Хөндергей» совхозтуң аъды мурнап келген.

Таңдыда дүржуктуг бүдүрүлге ажыл-агыйның төлээзи Виктор Монгуштуң аъды 4800 метрлиг чарыжынга мурнай келген. Сүт-Хөл болгаш Таңды районнуң аъттары ийи-үш дугаарында келген.

Республиканың хоочун чыгыгчыларының бирээзи Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң төлээзи Сергей Санчының аъды чыраа аъттар аразынга тиилээн. Сүт-Хөлден Кан-оол Ондарның, Юрий Ондарның аъттары база-ла шаңналдыг черлерни ээлээн.

Аът чарыжынга оон-даа аңгы-аңгы хевирлерге маргылдаалар ипподромга эрткен.

• • •

Наадым байырлалының эң солун болгаш көрүштүг мөөрейи 128 мөгениң күрежин көрүкчүлер четтиклейн манап турган дээрзи чугаажок.

Кызылга Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгында «Хүреш» стадионун бо удаада база-ла тергиин эки кылдыр дерип каастаан. Стадионнуң иштики хаалаларында Наадым таварыштыр байыр чедириишкиннериниң лозуңнарын аскан. Черле ынчаш дыка байырланчыг. Стадионнуң ажылдакчылары болгаш ээлери—профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң (даргазы В. С. Биче-оол) кандыг-даа спортчу байырлалдар болурга, анаа кончуг харыысалгалыг, органызастыг болгаш идепкейлиг чорууп көргүзүп келгениниң айтыры эртик эвес.

Дүштекиниң он ийи шак үезинде спортчуларның болгаш мөгелерниң улуг парады болган. Анаа профэвилелдерниң спорт ниитилелиниң даргазы Тыва Республиканың күш-культуразының алдарлыг ажылдакчызы Владимир Биче-оол кызыл материалдан Моолга тускай чагыг эзугаар даараткан көк чыпчы тонун болгаш тыва национал бөргүн кедип алгаш, парадты стадионнуң ортузунга чедир команчылап эккелген. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак база байырлал шиичи кикр аяк хээлиг торгу тонун болгаш тыва бөргүн кедип алган шөлче үнүп келгеш, парадты хүлээп алгаш, спортчуларга, келген аалчыларга, байыр чедирип, чүве чугаалаан соонда, эрткен чылдың Наадым байырлалынга шүгген болгаш тиилээн мөгелер Аяс Монгушка, Радислав Наважапка база Геннадий Монгушка маргылдааның тугун кедүрткен.

Моолдуң Алдар-Хан сумузунда кедээ ажыл-агый компаниязының директору Базсандорж моол ажыл-ишчилериниң мурнундан байыр чедирип чүве чугаалаан соонда, аъттар чарыжының тиилекчилерин шаңнаан. Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң малчыны Сергей Сайынга доруг аътты шаңнал кылдыр берген. Ол-ла ажылагыйның ийи дугаар чер алган аъдының ээзин 5 муң рубль-биле шаңнаан. «Тиилелге» совхозтан Байыр Эрендейге 3000 рубльдың тывыскан. Анаа аът спортунуң тиилекчилерин арбыны-биле шаңнап мактаан.

Ча адарынга Демир Шойдук, Виталий Бүрбү болгаш Болат Хертек олар шыырап, тускай шаңналдарны чаалап алганнар.

128 мөгениң аразында беш моол мөгелер база кирген. Ол дээрге Завхан болгаш Убса-Нур аймактарының начыннары, кедергей-даа шыырак эрлер болду. Оларның аразындан 40 хар үезинде мөге Сандак Очур бүгү Моолда ат-сураа алгаан. Тывага каш удаа кээп хүрежип чораан кончуг дуржулгалыг мөге болуп турар.

— Тыва мөгелерниң аразындан черле кымдан кончуг сестир силер? — деп, Сандактан айтырган мен.

— Бо эрлерниң аразындан Аяс Монгуштан болгаш Тес оглу Сүктер Шиметтен чөрле коргар мен деп, ол шыны-биле мыйыг чугаалады.

Баштайгы салыглаарда Сандак Очур болуруй чаңгыс хомачада эжи Мунхжаргалды октап алды.

Хүреш үезинде хоочун артист Ширин-оол Хертек кончуг солун шүлүктерни дарый чогаадып, мөгелерни алгап йөрээп турда, көрүкчүлер адыш часкап, байыр чедирип турда солун-на чорду!

Чөөн-Хемчик кожуунунуң
Начыны деп атын алган
Мөге Маадыр алыс үгү
Самбажыктар болур кижи.
Меңгилерлиг, булуттарлыг
Тыва чурту
Мени харап, сени харап,
хайгаарап тур
Шак ол эрни ыяап октаар,
көрем дуңмам.
Чаңгыс борбак [illegible] ам
сенде арты

деп аянныг суук-суук бадыларга, мөгелерни улам күш киирип турганзыг-даа. Бо одуругларны Ширин-оол кажан Маадыр моол мөге Мунхжаргал-биле хүрежип турда номчуду. Ол салыгга хоңчулаштырар орта Маадыр дораан арыг салган. Алексей Хомушку Моолдуң Тес сумузунуң мөгези Одун Сайынны чараш арга кылгаш октады. Мөңгүн-Тайганың каш дахпыр чемпиону Сергей Кула бодунуң дензизинге тудуп турда шыырак-ла эр. Бо удаада ол Сүт-Хөлден келген шыырак мөге Михаил Дулдуйга таварышкаш, октаткан.

Республиканың хоочун мөгелериниң бирээзи Сыын-оол Күжүгет (Сүт-Хөл) хар-назын аайы-биле алыр болза, бо мөгелерниң эң улуу. Ынчалза-даа ол бодунуң дуңмаларын удаа-дараа октап турда, база шыдаар-ла чорду. Хоочун коктуг диңнирн-даа шын хевирлиг.

Сибирьниң болгаш Чөөн чуктуң каш дакпыр чемпиону Валерий Сынаа моол мөге Сандак Очурнуң эгин содаазының баан үзе тыртыпкан. Моол мөге өске шодак кедип алгаш келгеш, Валерийни октап алган.

Дзюдо, хостуг болгаш самбо хүрештерге шыырак мөге Сүктер Шимет Улан-Батордан келген 28 харлыг мөге Дугтэн Магсаржав-биле чартык шак туттушкаш, октажып чадаан. Хоңчулаштырган соонда, ам Сүктер оңаан октап алган.

Мөгелер хүрежип турар аразында сыгытчы-хөөмейжилер Кайгал-оол Ховалыг, Конгар-оол Ондар, ыраажылар Дамба-Доржу Сат, Лазо Монгуш болгаш оон-даа өскелер тааланчыг кылдыр ырлап-хөөмейлеп турдулар.

Хүрештиң шаңналдары болур 44 муң рубль өртектиг кожуглуг болгаш 35 муң рубль өртектиг кожуг чок мотоциклдерни шөлдүң ортузунда тургускан. Эң сөөлгү салыгда Аяс Монгуш Амир Монгушту октааш, кожуглуг мотоциклди шаңналга алган. Тываның Аныяктар ассоциациязының тускай шаңналы кош чок мотоциклди Беженден Күжүгетке тывыскан. Ийиги, үшкү-дөрткү черни ээлээн мөгелер Амир, Геннадий болгаш Маадыр Монгуштарга шыырак шаңналдарны анаа тывыскан. Хоочун мөге Сыын-оол Күжүгетке болгаш оон-даа өскелерге база тускай шаңналдарны хүреш сөөлүнде тывыскан.

Бистиң аалчыларывыс моол мөгелер бо удаада улуг шаңнал четпээн-даа болза, оларның бисче аалдап келгени, маргылдаага киришкени кончуг улуг сонуургалдыг болдурган. А келир чылын Моолдуң он дакпыр чемпиону Хорлолсийн Баянмунх Тывага кээп хүрежир деп турар.

Виктор КАРА-САЛ.
Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. …АГАР САНЫ: «Тыва согбан» № 363305»

ҮҮРГҮЗҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үжеткүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мезээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаанда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 158.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 159 (14881) 1992 чылдың август 19, среда. Солунга ат салган шагы 22.50. Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Кара-Хаактың ногаажыларында

УДАВАС ЧОРУДАР

Республикада хөй болгаш ногаа ажылдыг «Кара-Хаак» совхозтуң шөлдеринде күскү ажылдар эгелээн. Ол дээрге ногаа аймаандан эрте бышкар капустаны Республика Хүнүнге болгаш Наадымга уткуштур ажаай берген.

Наадым бүдүүзүнде, тодаргайлаарга, август 13-те дүъштеки чапсар доосту бергенде, ногаажыларга четтивис. Кара-Хаак суурнуң адаанда шөйлүп баткан делгем шөлдү янзы-бүрү ногаа аймаа дуй үнген. Кара-хаакчыларның бо чылын оон алыр дүжүдү хөй дээрзин ногаа аймааның үнүп чыдарындан-на илден чорду. Кедергей улуг чаавның кулактары дег, кылын көк бүрүлүг капусталарның ортузу шагда-ла борбакталы берген. Чамдыызының деңзизи барык 5-6 килограмм чедип турар чыгыы дээр болза хөөрем чок.

Ажыл-агый ногаа шөлүнде ийи бригаданы доктаамал ажылдадып, оон саткан продукциядан хөй орулганы ап келген. Оларда дуржулгалыг бригадирлер Татьяна Чарашпай болгаш Фаина Бүрүнеева Барчынова оларның удуртканы ногаажылар бригадалары сөөлгү үеде республикага сурагжып, чыл бүрүде ногааны улам хөйнү өстүрүп, оон ассортиментизин көвүдедип турар. Ам совхозтуң шөлдеринде капустадан аңгыда огурецти, помидорну, морковьту удавас ажаап эгелээр дээрзин аңаа чорувуста Фаина Бардынованың бригадазының ажылчыннары чугаалап турдулар.

Бо бригаданың ногаажылары бистиң барган хүнүвүсте бир үзүн дилиңдекте тараан помидорнуң бок үнүштерин аштаан турлар.

— Бригадиривис херек ужун Кызыл кире берген. Ниитизи-биле бо бригадада 50 ажыг кижи ажылдап турбис. Оларның хөй кезии мында доктаамал ажылдыг. Арткан нары чайгы каникул үезинде дузалажып ажылдап турар школачылар-дыр — деп, өөрүнге улуг шил савада суттуг шай эккеп берип чораан аныяк кыс чугаалады.

— Помидорларыңарны кажан ажаап эгелээр силер, хоорайның чамдык чурттакчылары манап турар болгай — деп айтырдым.

— Август төнчүзүнде болу бээр. Амдызында болуп ашпаан, удур кайгаарбовас болза, моон эки чүве үнмес. А кылган ажылывыс куруг баар, хомуданчыг. Шөлдү суггарып турары эки. Ынчангаш бо хире магадылал турда, эки дүжүт албайн баар болза кээргээр боор — деп, аңаа турган угбайларның бирээзи соок шайны ыактап алгаш, дериин чодуп тура, чугаалады.

— Кызылга ам улуг байырлалдар болур болгай. Ынаар силерден кым баарыл? — деп айтырарымга, үр-даа болбаанда, — Наадымнаар кай чок-тур — деп, демги-ле аныяк хүлүмзүрүй аарак харыылааш, чанынга турган эжиниң херекселин ап алгаш, чиигин кончуг ажылдап кирипти.

Кара-хаакчылар боттарының өстүрүп алган продукциязын чүгле Кызылче эвес, харын республиканың аңгы-аңгы районнары-биле дугурушкаш, чорудуп эгелээн. Наадым бүдүүзүнде ногаажылар 300 тонна капустаны чүдүргеш, чорудуп болур турган. Ындыг-даа болза, Кара-Хаак паромунче суг кирген болгаш ону сордуруп, септелге кылып турда, бир каш хонук аңаа эрте берген. Ону сөөртүр болган «Тыва төпкооптуң» автобүдүрүлгези база чүък чок арткан болган.

Кызылдың болгаш өске-даа черлерниң чурттакчыларын чыл санында ногаа-биле хандырарынга улуг үлүүн киирип келген хоочуннар Александра болгаш Клара Салчактар, Розалия Суддум, Татьяна Байыр-оол, суггатчыларның машинистери Моңгуш-оол Түлүш, Сергей Салчак, Анатолий Чооду болгаш оон-даа өске кара-хаакчыларның бо чугула ажылда киирип турар үлүү улуг.

Кара-Хаактың ногаажылары ам каш хонгаш огурецтиң болгаш помидорнуң чаагай дүжүдүн ажаангаш, херегленикчилерже дарый чорудар дээш улам кызымак ажылдап турар.

Виктор КАРА-САЛ.
Охемчик **ОНДАРНЫҢ** фотозу.

ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

Моон мурнунда чылдарда Ак-Довурактың орук септелге-тудуг участогу доктаамал эки ажылдап, айыттынган сорулгаларны чедиишкинниг күүседип келген. Бир эвес бо-даа чылдың баштайгы түңнелдерин алыр болза, коллектив ам-даа быжыг, хөй хемчээлдиг ажылды кылып болур. Ындыг турбуже эрткен чылдың көргүзүглеринге бо чылдың сан-түңү дыка эвээш боор турар. А хуу талазы-биле тудуг-монтаж ажылдарының планы 106 хуу күүсеттинген. Чүге ындыгыл? Чүге дээрге бирги чартык чылда 1053 муң рубльдиң орук ажылдарын күүседир турган, ону ажыр — 1128 муң чедирген. Ынчаарга эрткен чылдың акша түңү-биле кылдынган ажылдар оон ушчок хөй болганы билдингир.

Орукчуларны баштай көөрге чедиишкиннинг ышкаш сагындырар ажылының бүдүрүкчүлүү база куду боор турар. Ол бүгүнүң чылдагааны чүгле орукчуларның боттарында эвезин билдингир. Оларның хөй кезии чамдык үелерде ажыл чок, анаа турар таварылгалар бар. Чүге дээрге машина-техниканың байдалы бергедээн, улуг септелге негеттинип турар. Оларны четчелеп, септээр артык кезектер чок, өртээ талыгыр улгаткан. А участокта оларны садып алыр хамааанчок, шалыңга бээр акша чок боор турар. Оон ужурундан участок девискээринде үрелген техника шуут дола берген турар. Кывар-чаар материалдарны хөйнү чээп ап келгениниден коллективтиң өрези дыка көвүдээн. Ол хамааанчок автотранспортту өскээртен ачылап алыр ужурга таварып турар. Ол дээш төлевир база улгаткан.

Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг участогунуң мындыг байдалы оон ажылчыннарының акша-шалыңын чогуур үезинде бээр, оларга берге үеде деткимче кылыр арганы бербейн турар. Бо бүгү коллективтиң кежигүннериниң сагыш-сеткилинге багай салдарны чедирип, ажылга шаптыктыг боор турар. Ынчалза-даа хөй чылдарда орукчулар коллективи бээжигин келгениниден база ында кижилерниң бот-боттарын эки билчир, деткижеринден амгы берге үениң шылгалдазынга олар шыдажып эртип турарын айтыр херек.

Бөгүн участоктуң ажылчыннары Ак-Довурак — Абаза аразының оруунуң чамдык кезектерин, а ол ышкаш «Хемчик» совхозтуң төвүнче орукту чазап кылып турарлар. Оон-биле кады Кызыл-Мажалыктың чазаглыг кол оруун алгыдарының ажылын база чорудуп турар. Ынчалза-даа амгы үеде эң улуг хемчээлдиг тудуг-монтаж ажылдары Кара-Хөл оруунда. Тээлиде «Хемчик» дээр биче бүдүрүлге база эвээш эвес ажылдарны кылып турар. Бо участоктарда ажылдарны кыска хуусаада кылып доозуптары болдунмас болбайн аан. Ынчалза-даа орукчулар боттарының арга-дуржулгазы болгаш шыдаар шаа-биле оруктарны шалыпкын ажыглалга киирер дээш бүгү чүүлдерни кылып турар.

Светлана БАЛЧЫР.
Ак-Довурак хоорай.

РОССИЯ ДХМ-НИҢ 1992 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ 17-ДЕ МЕДЕГЛЕЛИ

Абхазияда тургустунган нарын байдал-биле болгаш ында дыштанып барган Россия хамаатыларынга айыыл таварышканы-биле холбаштыр (Сухумиге болган месилдежиишкиннерниң түңнелинде 2 кижи өлүрткен, элээн каш кижи балыглаткан) Россияның Чазаа Грузияның удуртулгазы-биле дугурушканың езугаар дүрген хемчеглерни ап чорутткан.

Россияның ында хамаатыларының айыыл чок чоруун болгаш оларны дедир чандырарын хандырар сорулга-биле, а ол ышкаш ук районда турар Россияның шериг кезектериниң камгалалын күштелдирер сорулга-биле парашют-десант полк шериглерин Абхазияже чорутткан. Россия хамаатыларын дедир чандырары чедиишкиннинг чорүп турар. 4324 кижини бөгүнге чедир кожурген. Россия хамаатыларын дедир чандырып кожурерин уламчылап турар.

Грузияның иштики хереглеринге холгаарлап кирбес талазы-биле Россияның политиказын ап чорүткан ол хемчеглер бадыткап көргүскен, ынчаарга кажан Россия хамаатыларының амы-тынын айыылга таварышкан үеде Россияның талазындан анаа көрүп болбас болгаш оларның айыыл чок чоруун, эрге-алдарын камгалаар ажаар. Чөрүлдээни чөптүг, сарыылдыг өзү-биле шиитпирлээр, хан төгүүшкүннүг хөделиишкиннерни болдурбас дээш бодундан хамааржыр бүгү чүүлдерни Грузияның удуртулгазы болгаш Абхазияда түс черниң эрге-чагыргалары кылыр дээрзинге Россияда идегеп база манап турар.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының Дээди Соведининиң Даргазы Руслан Хасбулатов август 17-де Ак бажыңга парлалга конференциязын эрттирген. Аңаа Россияның болгаш даштыкының журналистери олуруушкан.

«Үймээн болган чүве бе?» деп айтырыгны бөгүн тургузары безин кижи мөзүзүнге дүүшпес деп, Р. Хасбулатов медеглээн. Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң хөделиишкиннерин Россия парламентизиниң удуртукчузу күрүне эргилдезиниң оралдажыышкыны-дыр деп адаан. Ынчаарга күрүне эргилдезин кылыр дээн оралдажыышкынга баш бурунгаар белеткенип турган. Прибалтикага январьда болуушкуннар — «августуң белеткели» деп, Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы чугаалаан.

Ам чаа үймээн Россияга кижанмайн турар деп, Руслан Хасбулатов медеглээн. «Оожум эргилде чорүп турар» деп, чамдык кижилерниң бодалынга каттышпайн турарын ол демдеглээн. Ындыг бодалды чамдык кижилер Россияда өжегерээп хоозун өскүдүп турар. Ынчаарга «шиитки дайзыннарны сураглаары — деңдии айыылдыг хөделиишкин болур ийик» деп, Р. Хасбулатов медеглээн.

Хамаатылы чөпшээрежилгениң идеязын хөгжүдери, хамаатыларның сырый каттыжыышкынын хандыраары эргежок чугула деп, Руслан Хасбулатов онзалап демдеглээн.

Төлээлекчилерлиг болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның аразынга дем-биле сырый кады ажылдажылгазы халбартырынче, хамааты бүрүзүнүң негелдезинге эң-не кичээнгейлиг болгаш сагыш човангыр болурунче Россия парламентизиниң даргазы кыйгырган. Хамаатыларның дилеглерин, негелделерин доораан хандырып бээрниң орнунга эрге-чагыргалар аразынга ук дилеглерни, негелделерни куйй каап чорук чоннуң идегелин өжүрүп турар деп, Р. Хасбулатов айыткан.

«Россияның парламентизи — реформаларның кол моондахташкыны» болу берген деп, күүсекчи эрге-чагырганың чамдык төлээлекчилериниң чугаазын Хасбулатов буруу шапкан болгаш Россия парламентарийлериниң ажылын бедик-биле үнелээн. Төлээлекчилерлиг болгаш бөзүлүг демократтыг эрге-чагырга бисте тургустунуп турар деп, парламент даргазы медеглээн.

АГААР-БОЙДУСТУҢ УРЖУУ

Сүт-Хөл районда берге, нарын байдал тургустунуп келген. Сөөлгү хонуктарда улай-улай ургулчулеп келген сугтур чаъстаашкыннарның хараазында Хемчик хем болгаш Алдыы, Үстүү Ишкиннерниң суглары эриктеринден ажыр дажып, көвүрүглерни үреп, кескен сиген ширбиилдин ап эгелээн. Хууда улустуң мал-маганынга когараашкыннар база бар. Үерлээшкинниң уржуундан электри четкилери үрелип, район-биле Кызыл аразында харылзааның айтырыы кончуг берге байдалда туруп турар.

Районнуң суурларының аразында харылзаа барык чок. Сугга үстүрүп чардырган кижилер база бар дээрзин район администрациязының чагырыкчызы Тываның Чазаанче дыңнаткан. Чамдык чурттакчы суурларже амыр чем продуктуларының чедирилгези үзүлген. Бо дүвүренчиг байдалга хамааржыкан хуралды Президентиниң болгаш Тываның Чазааның администрациязы удуртукчузу — күрүне секретары В. С. Ооржак эрттирген. Районда тургустунган байдал-биле таныжып көөрү-биле ыраап вертолёт-биле ужудуушкунну кылып, боттуг дузаны хайгаар чедирип болурунуң аргаларын аңаа чугаалажып көрген.

Президентиниң парлалга албаны.

ЧАРТЫК ЧЫЛДЫЫН ТҮҢНЭЭН

Бай-Тайга кожуунда арат, тараачын ажыл-агыйлар ассоциациязының хуралы кожуун чагыргазының хуралдаар залынга болуп эрткен.

Аңаа «Чартык чыл түңнелдери болгаш күскү дужут ажаалдазын организастыг эрттирериниң дугайында» илеткелди ук ассоциацияның даргазы Д. Х. Хирваа кылган, кылдынган ажылдарның түңнелдерин, чедер-четпестерин, моон соңгаарғы планныг сорулгаларының дугайында чыылганнарга тодаргай чижектерге айтып таныштырган.

Кожуунда 40 арат, тараачын ажыл-агыйлар тургустунган. Оларның хөй кезии мал азырап турар фермерлер. Олар 1475 хой, өшкүнү 355 анай, хурагазыны, 62 бызааны ажаап, өстүрүп турарлар. Фермерлер чартык чылда 1557 кг дүктү, 810 кг эътти садып сайгарган, боттарынга орулганы киирип алганнар.

Фермерлер Сергей Кочаа 400, Оюн-оол Салчак 220, Бадыраа Сүге-Маадыр 156, Аким Хирваа 140 Иван Салчак 150 килограмм арыг ангор дүгүн, Аким Хирваа 600 кг, Шыдыраа Сарыг-оол 150 кг эътти түс-түсга садып сайгарганнар.

Хуралга санал бергеннер банкыдан чээли алырының бергезин, чер курлавырының талазы-биле кожуун комитединиң, ассоциацияның ажыл-агыйлар-биле быжыг харылзаа чогун, материал-техниктиг баазаның кошкаан, кылып, бүдүрген продукцияны кайда, дужаары билдинмес боор турарын, совхозтардан мал садып алырынга дуза көргүзерин, машина-техника садып алыр күзелдиглер, ону кайыын садып ап болурул дээш, хөй-ле айтырыгларны тургузуп турганнар. Эң ылаңгыя Андрей Серен, Кара-оол Хомушку, Шыдыраа Сарыг-оол, Урана Монгуш болгаш өскелер-даа маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны удуртукчуларга, ылаңгыя чер курлавырының талазы-биле кожуун комитединиң даргазы Х. О. Хертекке салып турдулар.

Фермерлерниң салган айтырыгларынга тодаргай тайылбырлыг харыыларны Кызылдан келген кол специалист Варвара Чадамбаевна Ооржак, кожуун ассоциациязының специализа Ольга Миневоо, ассоциация даргазы Демир-оол Хомушку олар бергеннер.

Седип-оол ИРГИТ.

Мал чеми: байдал кандыгыл?

УЛУГ-ЛА ШУУДАВААН

Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхоз бо чылын ниитиниң малынга 2880 тонна сиген белеткээр. Совхозтуң сигенчилери бо чугула ажылче киргенден бээр бир ай чеде берген.

Ол үениң дургузунда олар 200 ажыг тонна сиген сарааттаан. Бо дээрге чөгенчиг түңнел ышкажыл. Мөнаа колла шаптыктыг чүве агаар-бойдустуң таарымча чок хүннери, ургулчу-ле чаъстап келгени болур. Ынчалза-даа мал чемин курлап алыр дээш совхозтуң директору бүгү күштү олче угландырып турар. Чамдык механизастаттынган звенолар болдунар-ла аргаларны ажыглаан, бичии-ле аяс хүннерде хөпээннерин айдарып, кургадып тургаш, элээн хөй сарааттарны кылгылап алганнар.

Сарааттарны бичии серилер кырынга салырын үзүктелдирбейн, чоокку кыштагларда 40 ажыг тонна сигенни чедирипээн. Бо ажылда чылдың-на хөй сигенни белеткеп келген, эрткен чылын республикага ады үнүп, «Москвич» машинаны ээлчег чок садып алырынга төлептиг болган Виктор Алдайның болгаш Кызыл-оол Хомушкунуң, Николай Доржунуң звенолары хаара туттунган.

Хүн эрткен тудум-на мал чеми белеткел алырының үези улам-на кызырлып кел чорууру. Ынчангаш ам кижи болгаш техника күжүн олче угланы кончуг чугула. Оон кадында удавас тараа, картофель, ногаа ажаалдазы база капсырлажы бээр болгай. Ынчан техниканың чамдык кезии ол ажылдарга киржир. Бо дугайын амдан бодаза чогуур.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

МУРНАП ТУРАР

Чөөн-Хемчик районнуң чамдык ажыл-агыйлары малга четчир чемни курлавырлаар дээш багай эвес темпилиг ажылдап турар.

Август айның баштайгы он хонуктарының түңнелдери-биле алыр болза, «Чыраа-Бажы» болгаш «Чыргакы» совхозтар мурнап турар. Чижээлээрге, «Чыргакы» совхоз кылыр ужурлуг мал чеминиң барык 70 хуузун белеткеп алган. А «Чыраа-Бажы» ону 50 хуудан ажыра берген. Оон аңгыда ук ажыл-агыйлар сенаж болгаш витаминниг сигенни далганын белеткээрин база багай эвес чорудуп турар.

Бо чугула ажылды шалыпкын удуртуп, башкарарынга ажыл-агыйның удуртукчулары организастыг чоруун көргүзүп турар. Олардан үлегерден алыңар, сигенчилер!

СИГЕН КЕЗЕРИНИҢ МАРГЫЛДААЗЫ

Чөөн-Хемчик районнуң удуртулгазы чоокта чаа кончуг солун маргылдааны организастап эрттирген.

Ол дээрге кадыыр-биле сиген кезериниң маргылдаазы-дыр. Аңаа районнуң аңгы-аңгы бүдүрүлге, албан черлеринден болгаш организациялардан командалар кирришкен. «Хорум-Даг» колхозтуң сиген кезер алаактарынга эрткен маргылдаага ол-ла ажыл-агыйның төлээлери бирги черни ээлээн. Ийиги черде бир дугаар АКМК-ның коллективи болган. Үшкү черде — район садыгларының командазы. Тиилекчилерни шээр малдар-биле шаңнаан.

Бистиң республикага шак мындыг маргылдаалар, конкурстар кончуг чугула. Ону кайы-даа районга, харын республика чергелиг эрттирер болза улам эки.

ЭШ-ӨӨРҮН КЫЙГЫРГАН

Таңдыда «Шаңган» акционерлиг ниитилел бо чылын ниитиниң малынга 2850 тонна мал чемин белеткээр сорулгалыг. Ук ажыл-агыйның бо талазы-биле тускайлаттынган механизастаттынган отряды бо хүннерге чедир оон барык үштүң бирин кылып күүсеткен.

Ынчангаш ам-даа 2 муң хире тонна сиген кезери үезинде орайтап келгени-биле дүвүрелди болдуруп келгенни барымдаалааш, ажыл-агыйның малчыннары мал чеминиң белеткелинче организастыг киирген. Чижээлээрге, хоочун малчын Кончуй-оол Оюн эш-өөрүн кыйгырбышаан, бодунуң 20 тоннадан эвээш эвес шынарлыг мал чемин белеткеп алырын хүлээнгеш, эрткен байырлалдар бүдүүзүнде ону күүседипкен.

Бо хүннерде ук ниитилелдиң малчыннары кодан бүрүзүнге четчир сигенни кезип алыр дээш организастыг ажылдап турар.

ХАНДЫРЫЛГАНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Тыва Республиканың херегленикчилер ниитилелдери кодээ ажыл-ишчилерниң амыдырал-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны кылыр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап чорудуп турар.

Моон тодаргай чижээнге бо чылдың эрткен айларында районнарда ажыглалга кирген ачы-дуза чедирилгезиниң садыг болгаш бүдүрүлгелерниң тудугларын хамаарыштырар.

Улуг-Хем районда Хайыраканда суурда улуг хемчээлдиг магазинниң тудуун доосқаш, ажыглалга киирген. Магазинниң тудуун Улуг-Хем районнуң ажыл-агыйжы арга-биле кылган. Чаа садыгда аъш-чем болгаш ажыл-агыйның херексел бараалнарын садыглаар салбырларны ажыткан. Мында садып алыкчы чонга кол чүүл аъш-чем болгаш ажыл-агыйның херексел бараалнарын аңгы-аңгы делгем залдардан шилип тургаш садып алыры дыка таарымчалыг апарган.

Бо суурга мурнунда турбаан бараан бажыы болур ажыл-агый херекселдериниң бараанын делгем ассортиментизи-биле киргениинге хайыраканчылар дыка таарзынып хүлээп алган. Суурда садыг четчези немешкени-биле база чаа бараан бөлүүнүң ассортиментизи калбарганындан бараан саарылгазының хемчээли ам турганындан 2 катап улгадыр деп санап турар.

База дээре ооруннуг суурлар Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалыкта хлеб болгаш булочка, кондитер кылыглары бүдүрүп быжырар бичии бүдүрүлге-цех ажыглалга киирген. Бо цехтиң бүдүрген продукциязын ол-ла чериге садып сайгарар кылдыр кондитер кылыгларының магазинин кады чанынга дээвиир адаанда тудуп кылган. Районнуң чону чаа быжырган, амданныг кондитер кылыгларын күзел-биле садып чиир аргалыг апарганы ол.

Бо-ла районнуң Эрги-Барлык болгаш Таңды районнуң Элегес суурларында хлеб быжырар чаа пекарняларны бо хүннерде ажыглалга киирип турар.

Чамдык чурттакчылыг суурларда хлеб-биле хандырылга айтырыы ам-даа чедир шиитпирлеттинмейн эртпишаан дээрзин билир бис. Эң ылаңгыя Барыын-Хемчик районнуң чамдык суурларының ажыглыг хлеб-биле хандырылгазы бергедээшкиннерге таварышкан келгенер.

Ынчангаш Кызыл-Мажалыкта хлеб, кондитер цех, Эрги-Барлыкта, Элегесте хлеб быжырар пекарнялар кедээниң ажыл-ишчилерин хлеб булочка, кондитер кылыглары-биле хандырылгазын экижидеринче бурунгаар базым болган.

Константин САТ.
Республиканың херегленикчилер эвилелиниң кол специализи.

ЭДЕ АДААН

Моон мурнунда үелерде Таңды районнуң «Красное знамя» деп солунун ам катап бүрүткээн болгаш ону «Таңды-Уула» деп адаан. Ында материалдарны орус болгаш тыва дылдарда парлап турар. Тиражы бо үннерде 1400 кезек.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

«ЧАЯАТТЫНЫП ТӨРҮТТҮНЕРИ НАРЫН»

Солун, сеткүүлдерден бирле дугаар номчааным — мачак школаның 4 дугаар класының (1959 ч.) таныжканым, ол үеден бээр доктаамал сүзүглээрим чоннуң «Шын» солунунуң чогаадыкчы ажылдакчылары-биле назыным бежен хар чоокшулап бар чорда, шагның нарын үезинде, таныжар үүлеге таварыштым. Мен амгы үеде, Санкт-Петербург хоорайда он үш дугаар Далай-Ламаның 1915 чылда туттурганы хүрээзинге төвүт үжүк-бижикти шиңгээткеш, шажын номналдары — судур номчуп, сарыг-шажын хүрээлеринге хурал хураажып, номчуур эрге-сагыл четтиргеш, чонумга, чүдүкчүлерге бараан боол, Эрзинниң районнар аразының сарыг-шажын ниитилелинде бактаап ажылдап турар мен. Сагыл четтирип, шажын талазы-биле адым — Данзан Сультим, чонда адым — Николай Бугажыкович Куулар дээр.

Ыдыктыг чаяаттынган оранда амыдыралдың чамдык нарын айтырыглары дег, бот-хууда амыдырал нарын байдалдарга эрткен. Ынчангаш Хүнге мөгейип, Айдан авырал дилеп, Дээр адавыстан, Черлевистен чырык өртемчей, кижи төрелгетенниң мурнундан он кара мүгүлдү чайладып өршээрин, он ак буянды хайырлап өршээрин, аарыг-аржыктың, аас-дылдың айыыл-халавын чайладып өршээрин, мөңге тайбыңны сүзүглеп, тыва чон сарыг-шажынның өөредиг-номналын шиңгээдип ап, сагып, шажынны долгандыр каттыжып, Тыва күрүневистиң эртенги хүнүн бодап сеткиим чаагайы-биле күзээр мен. Тывавыстың эртенги хүнү, келир үези — бистерниң боттарывыстың сүзүүвүсте, бүзүреливисте, сагыш-сеткиливис арымнда, чаңгыс аай тура-соруувуста, чей-аъдывыста, сүлдевисте. Не-чео бөмбүрээвистиң өөн чүгүнүң төвүнде эртинелиг, ховар дээн байлактардан бүткен, эржээн-сүүзүнүг, эм оъттуг оран, эки үелерде янзы-бүрү ан-мең турлаа турган, Алышның бойдузунуң дээжизи сиңниккен тыва чуртунга чаагай чаяпылдарга, шажын-чүдүлгеге чаяаттынган үс-дарган, шевер, хөөмей-сыгыттыг, хөгжүм херекселдиг, аал-аал аайы-биле аралажып, төрелдежип, ачылыг бойдузун алгап-йөрээп, дагып, ак чемин өргүп чораан чонумнуң дараазында бодалдарны чедирип көрейн. Тывавыстың бойдузу кайгамчык уран, чечен-мерген, үс-шевер, хөгжүмчү, хөөмей-сыгыттыг төлдерни чаяаган. Тыва — кайгамчык хамнарның оран. Бодум хуумда төрүмелинден уран мергежилдиг кылдыр чаяаттынган тоол ыдыкчыларын, ыдыныналган ыраажыларны, хөгжүмчүлерни, хөөмейжилерни, чурукчуларны хамнарның мергежилинге деңнексээр мен. Хууда бодалым-дыр кайын ол. Олар бойдустуң күжүнден, чаяаганындан бойдус дег каш янзы хуулуп, каш янзы аргаларны боттарының ажыл-херээнге ажыглап турарлар. Өрү чаяаннигларны ыска чүтке чоңдан деткимче, үнелел негеттинер ужурлуг. Чон — күрүне.

Күрүневистиң мурнунда база бир узамдыккан дарый шиитпирлээр ужурлуг нарын айтырыг — ыдыктап дагыыр, алгаар Сүлде, Гимн, Туттувус дугайы. Ол дугайты саналды чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы солунга үнген чүүлүнге киирген. Чогаалчының саналын чон деткиир. «Тооруктуг долгай тандымыл» күрүнениң алгаг-йөрээл ырызынга киирексээн бодалдар үнүп турду. Бодум хуумда чогаалчывысла улажып, бижимел чагаа-биле буруңгуларывыстың, адаөбелеривистиң сагыш-бодалдары, күзелдери сиңниккен ырызы «Тооруктуг долгай тандымыл» Гимн кылдыр саналдап, ТР-ниң Дээди Совединге саналдап киирген турган мен. Ол чагаамга харыы албайн барган мен, чоокта чаа «Шын» солундан К.-Э. Кудажының ол-ла айтырыгга, тодаргайлаарга, Гимн төлевилелинге хамаарыштыр «Боттарывыс кады чогаадыл алыыл» деп эгелиг чүүлүн номчааш, сагыш-сеткилим саарзып хамдан деткимче чагааны бо удаада чоннуң солунундан дилеп бижип олурарым бо. Чогаалчының саналдарынга чөпсүнер мен.

Кажан бис ыдыктыг тандыларывысты долгандыр алгап-йөрээп, дагып, оон ёзулуг ээлери болуп, ажык-дужуун шын ажыглаптар апарааш, сая-сая санадыа турган малывысты шаг ол хире өстүрүп, чаңгыс тудум дугун-даа, хемчелинин мeжин-даа айнам эъдин чажыг судун-даа үнелеп ажыын көрүп, буруңгуларывыс ышкаш чоргаар, бойдузувус ээлери болуп, ынчан-на баа гимниерни чогаады бербес бис бе? Бо үеде чараш чаа ыры, шүлүк Гимн кылдыр чаяаттынып төрүттүнери нарын деп бодаар мен. Ол чаяаттынза, мыныңы мурнуку турган Совет Эвилелиниң Гимн ырызы-биле дөмей салымныг болур чадавас деп чүвеге чигзиниг чок. Ол ышкаш кызыл туктуң от ышкаш өттенин берген — өөредиг, чижек.

Тываның Туттунуң дугайты бо чылдың март айның 27-де үнген «Тыва Республика» солунга хуу саналымны номчукчуларга, улус депутаттарынга бараалгаткан турган мен. Маңаа дараазында дилегни киирейн, бир эвес немей саналдап турупкаар болза, дөрт өмнүн турар айыц хевээр арттырарым. «Долаан Бурханнар» — «Чеди хааннар» тукка чаяаттынар аргазы болдунмас болза, «Хүнүң» кызыл өң-биле «Айның» сарыг өң-биле чиңгир ногаан өң иштинге чалап аары.

Николай КУУЛАР.

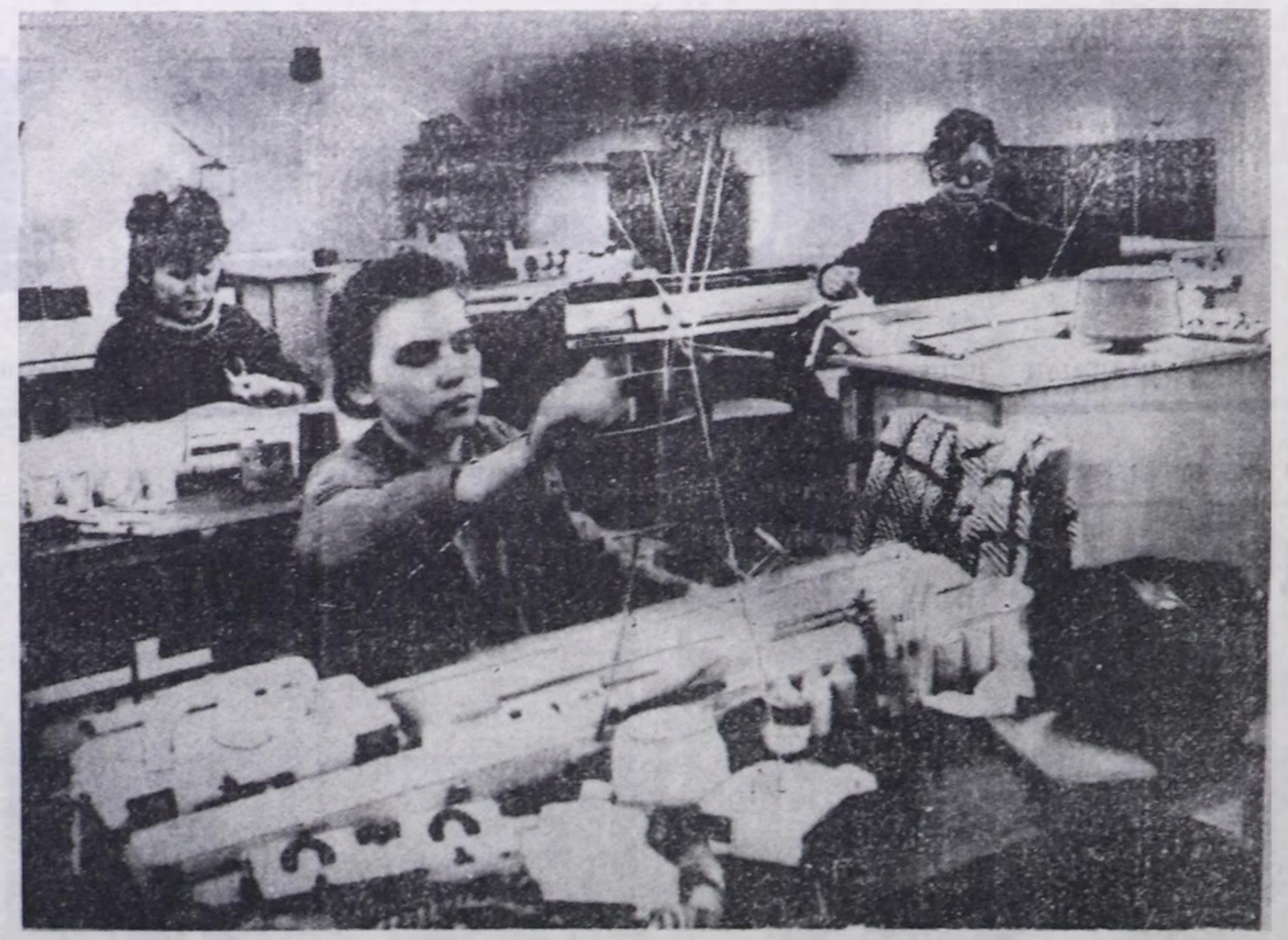

Чонга ачы-дуза чедирилгезиниң улуг төөу болу берген. Амыдырал хандырылга бажыңының делгем өрээлдеринде хептерни быжып, даараар, чуң болгаш удазыннар-биле хөйлеңнерни аргыыр уран шеверлер-даа ижигенген орар.

Идик-хепти септеп бээр цехтер база бар. Хирлиг хевиңни аңаа барып уштуп бергеш, ол-ла дораан хирин аштадып ап болур сен. Баш дүгүн таартып алгаш, оон үнгеш, дараазында бир өрээлде столоваядан чемненип ап болур.

Бо улуг бажыңның өрээлдеринде улуг өртектерлиг барааннар садыглаар магазиннер база ажыттынган. Хевистер аргыыр биче бүдүрүлге үстүү талазында подвалда эвеспе.

ЧУРУКТА: чүден хептер аргыыр цехтиң ажыл-ишчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруу.

ПЕНСИЯЛААН-ДАА БОЛЗУВУССА...

Мал ажылынга дыка-ла үр ажылдап келдивис, холдуунда-ла МЧАЭ турар үеден эгелеп малчыннаан улус-ла болгай бис. Ам ниитизи-биле алырга, 40 чыл чедип турары бо ындаан. Мынча үениң дургузунда ажыл-агыйывыска черле багай диртпейн, мактаалдыг ажылдап келген бис. Ам назы-хар-даа улгадып келген, биеэги ышкаш чүве кайда боор, ынчалза-даа ниитиниң малының баш саның арбыдадыр, оон алыр продукцияны көвүдедир дээш кызып ажылдап, пенсиялаандан бээр 5-6 чыл чеде-даа берген болзувусса, мурнакчыларның одуруундан дүшпейн ажылдап чор бис. Эрткен чылын төрүүр 100 баш хойга онаавтыр 150 хураганны камгалап алган бис, а бо эрткен берге чылда 100 башка онаапытыр 102 хураган камгалап ап, база-ла мурнакчыларның одуруунда кирген болганывыска чоргаарланып чор бис.

Боттарывыстың күш-ажылчы байырлалывысты демдеглеп эрттирдивис, чедишкиннеривисти моон соңгаар-даа улам быжыктырар, аныяк-өскенге арга-дуржулгавысты дамчыдар дээш улам кызып ажылдаар бис. Ажы-биле чугаалаар чүве болза, бистер, хоочуннар, оларга үлегер-чижек болур ужурлуг бис. Бистиң-биле кады аныяктар мал ажылынче кирип, арга-дуржулгага чаа өөренип чоруурлар болгай. Оларга быжыг күш, идегелдиг сүмелекчи болур ужурлуг бис.

Мал чемин четчири-биле белеткеп алыр дээш бо чоок-кавының алаактарының сигенин кезип тур бис. Аңаа уругларывыс база дузалажып турарлар. Ынчангаш бо чылын боттарывыстың күжүвүс-биле 40 хире тонна мал чемин белеткеп алырын планнап турар бис. Ажылывыс ам кидин түлүк.

Дуктүг-кыс МОНГУШ.
Тандыда «Шаңган» акционерлиг ниитилелдиң хойжузу.

ХЕРЕККЕ АЛЫРЫ ӨӨРЕДИГЛИГ

Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының Тыва Республиканың Күрүне гимнииниң дугайында угаадыглыг дөрт-чиге саналын хандыр өөренип көөрү чугула деп санап турар мен.

Далаш-биле сөс-домаа четпес, йөрээлге таарышпас, чевен сөзүглелдерни киирери, мен бодаарымга, черле болдунмас. Мурнундагы хөйге чарлаттынган ийи «төлевилел» болза-даа утказы кызыы хөөредиглер тудуп чиң берген. Ол дугайын эш-өөр-даа бижип турар.

Күрүне йөрээли дээрге кончуг ханы, политиктиг утказыг, келир үеже мөңге магадылал оштаан ыры болур ужурлуг, ынчап кээрге аңаа чаңгыс-даа артык сөс турбас. Чогаалчывыстың аңаа хамаарыштыр кончуг дөрт шиитпирлиг санал-сүмени солун дамчыштыр бергенинге өөрүдүм, чогаал дээрге тускай хевир тургузуттуг эртем-дир. Ону ам биеэги ышкаш, ыйыкшкынга таварыштырар эргези чок, ол хамааннок, буураан ССРЭ-ниң гимнин шүлүкчү Евгений Евтушенко чула шүгүмчүлээшин билир болгай силер, ында «Улуг Русь мөңге каттыштырган...» сүт-сүг дээш ышкаш хоозун бодалдарны амгы үеде хосталганы чедип алган литва чон бүрүү шаап турганы таварылга эвес.

К.-Э. Кудажының «Боттарывыс кады чогаадыл алыылы» дээнинге кижи каттышпас арга чок, чүге дээрге ооп сүмелээни «Тооруктуг долгай тандым» дээн чижектиг улусчу ырлар сөзүнге, аас чогаалга дааныры артык эвес. Мен мурнунда В. Көк-оолдуң «Чуртум бо-дур» деп ырызын саналдап турган мен. Сөс-домааң шырак шүлүкчүлер чүгте эде хоюглап, немеп, казып, болбаазырадып болбас деп. Оон-биле кады Күрүне гимнинге киирип турар чогаалдарны ам-даа ажыы-биле парлаар болза эки-дир, оон авторларын ыяап-ла чажырары албан эвес деп бодаар мен. Хоочун, аныяк-даа шүлүкчүлер сөзүглелдерни солуннарга парлаар болза экидир.

Санаю САНДАН.
Кызыл хоорай.

БАЗААР ЧУРУМУН ШЫҢГЫЫРАДЫР

Тывавыстың кайы-даа булуңунда мал-маган тутпайн турар өрегелер эмгежок. Моон бир чылдагааны — сөөлгү чылдарда мал-маган оорлаар чоруктуң көвүдээнинде деп бодаар мен. Акша-төгерик чедишпес, амыдырал-чуртталга хүнден хүнче нарыыдап бар чыдар. Бо үеде мал-маган оору дам баар дизе улуг-ла хөөредиг эвес.

Мал-маган оорунга удур хемчеглерни ап чорутпайн турар дээр болза шын эвес апаар. Ынчалза-даа ол хемчеглер ам-даа эренгей, эки түңнел бербейн турар. Маңаа чижек кылдыр чоннуң базаарда эът салып турарының дугайында чугаалап болур.

Шуут амыр апарган чүве ышкажыл. «Кымныыл, кайының эккелгени эъдил, кадык даар дугайында таммабижиг кайыл, бажы, кежи, дуюглары кайыл?» деп айтырып турган чаңгыс-даа эрге-чагырга ажылдакчылары көзүлбес-тир. Санитар-эпидемиолог эмчилер, шагдаа органнары, кедээ Советтер чоннуң эрге-ажыын камгалап, бо талазы-биле сонуургалдыг болгу дег. Мындыг хыналдалар чогуудан оор-даа, аарыг-даа эътти садып чип-ле тур бис. Базаар эъдин шуптузун оор, аарыг дивейн тур мен. Ону чон шын билип алзын.

Базаар чурумун шыңгыырадыр дээргеле мал-маган оору-биле, аарыг-аржык-биле демиселдиң база бир дээштиг аргаларының бирээзи деп бодаар мен. Кайы хамаанчок черлерге чүве сатпас кылдыр суур бүрүзүнге базаар шөлдеринден тудар. Кымның чүвү базаарлаар деп турарын, азы базаарлап турарын, азы базаарлап каапканы кедээ Советтерниң, шагдаа органнарының хайгааралындан үнмес ужурлуг. Мындыг хайгааралды чорударда, чон аразынга карактыг, чон аразынга кулактыг болур болза эки.

Кан-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ.

ЧҮГЛЕ БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Бистиң хөй нация чонунуг, улуг, делгем девискээрлиг Россия Федерациязында садыг-саарылга (рынок) харылзааларын нептередип эгелээнинден оон социал-экономиктиг хөгжүлдезинде түр үениң бергедээшкиннери тургустунуп келген.

Оон ужурундан бистиң Тыва Республикавыс ниитилелге чүнү берип болурул, тывалар моон соңгаар канчаар хөгжүп, чурттаар арга-курлавырларлыг бис деп айтырыг тургустунуп турар, чүге дээрге амгы үеде бот-догуннаан Тыва Республикавыстың Конституциязының төлевилелинде олар кол черни ээлээн.

Маңаа хамаарыштыр дараазында чүүлдү ылап тодарадып алыр болза чогуур деп бодап турар мен. Чүл дээрге кайы-бир бот-догуннаан республика, край, область, национал округ дугайында айтырыг көдүрлүп келирге, «национализм», «шовинизм» дээшле, ажык чок хоозун шуугаазыннар өскүлүп үндүрүп, аңаа чылдак каккаш, эрге-дужаалдыг-даа, бедуун ажылкыныг-даа кижилерни «националист» деп адап, кандыг-даа бүрүү чок черге оларны кемниг херекке чыпшыр тудар чоруктар бисте нептерээн апарган.

Национал айтырыгга хамаарышкан кандыг-бир маргылдаа үнүп келзе, ол дораан ажыкчарлыы, дорту-биле сайгарып көргеш, ону чавырылдырарының хемчеглерин алыр херек.

Кандыг-даа нация кижи хан төрел чонунга, төрээн черинге ынак болур болгай. Ынчангаш оон эрге-ажыы, эрткени, амгы үеде салым-чолу, хөгжүлдези, хосталгазы, хамаарышпас чорук дээш ажылдаар, туржур апаар.

Ында кандыг-даа национализм, шовинизм чок, патриотизм деп ханы утказыг, чөптүг, шынныг билиг бар дээрзин номчукчу билип ор боор.

Кижи төрелгетенниң хөгжүлдезя, сайзыралы үе-шагдан бээр канчаар-даа чаяаттынып келген болза, Азия диптин

Хуурда бодал

чиге төвүнүң чер-чурт девискээринге эвээш санныг үндезин тывалар боду тускай күрүнелиг, нация чон болуп хөгжүп келген.

Тывага Улусчу революция 1921 чылда тиилээн соонда, ол 1944 чылга чедир хамаарышпас Тыва Арат Республика болуп хөгжүп келгенин билир бис.

Бот-догуннаан Тыва Республиканы хамаарышпас күрүне кылыр дугайында айтырыг амгы үеде тургустунуп келген. Үндезин чурттакчылары тыва кижилер, бүгү чергениң улус депутаттары кайы-даа чуртка хамаарышпайн, шуут аңгы бот-башкарылып хөгжүп шыдаар бис бе деп айтырыгга тулуп, аймаарап, мурнуундагы азырадыкчы хөөнүвүске алзып, алан кайгап туруп бээрге, хамааты, сонгукчу кижи болганымда ону кайгап, аңаа чөпшээрешпес мен.

Мен хуумда бодап көөрүмге, Тыва Республика бот-тускайлап хөгжүп болуруунуң аргалары, курлавырлары бар. Республиканың экономиказының кол азыры мал ажылын хөгжүдеринче сагышты салыры эң-не чугула айтырыг болур. Малдың баш саның өстүрер, продукталуун бедидер болза, бо берге үеде дыка-ла таарымчалыг болур ийик. Херек, кырында олче сагыш салыышкын кошкак деп билип чоруур мен. Амгы үеде ажылдап турарывыс ышкаш ээ-харысалга чок ажылдаар, малдың баш саны камназайн, кайы хамаанчок чарыгдаар, төтчеглээр, оорлатыр болза, кризистен үнери берге хире. Бир эвес бот-тускайлап күрүне болур дизе, бирги ээлчегде, мал ажылын үндезини-биле экижидер. Ийиде, чер ажылын сайзырадыр. Тараа, мал чеми культураларының, ногааларның, картофельдиң чаагай дүжүдүн өстүрүп алырда, суггарылганы кончуг чеп ажыглаар. Кедээ ажыл-агый продуктуларын Тывага болбазыраткаш, садып-саарары ажыктыг.

Тыва аң-мең, балык-байлаг, эм оъттар, арга-арыг, ажыктыг казымалдар-биле байлак. Оон ынай амгы үезе эртемниң ажыдып шыдаваан бойдус байлактары та чеже. Чайгаар бүткен эгаар-бойдусту эртем ёзузу-биле шинчилеп көөр болза, оон чажыттары эгээртинмес. Кызыгаар чок хөй янзы дээрзин чаа-чаа эртем шинчилелдери бадыткап турар. Ону чонга чөптүг барааң болур, ынай-бээр садып-сайгарар сорулга-биле оларны Тывага болбазырадып бүдүрүлгелерин кылыр апаар. Доңчузу-биле чугаалаарга ындыгдыр.

Бот-догуннаан Тыва Республиканың амгы күрүнезин тургузар деп бодаар болза, оон кымга-даа хамаарышпайн, бодун боду үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары-биле хандыртынып шыдаар аргалыг болурун чедип алыр ужурлуг. Ону биске кым-даа кылып бербес, чүгле боттарывыс, республиканың чурттакчы чону бир демниг, эп-найыралдыг, бүдүрүкчүлүг ажылдап тургаш, чедип алыр бис. Ындыг болганда республикавысты хөгжүдер дээш болдунарла хемчеглерни алыр, хамыктың мурнунда эки ажылдаар ужурлуг бис.

Анай-оол ЛАРЖАА.
Журналист.

ДАЛАШКАН ХЕРЭЭ ЧОК

Сөөлгү үеде солуннарда «Хостуг Тыва» деп чаа хөй-ниити шимчээшкинниң дугайында янзы-бүрү бодалдар солуушкуннары чоруп турар апарды. Бодап көөрге, улусчу фронт дыка хөй чугула сорулгаларны салган-дыр. Тываның буураашкындан уштунуп, чаа-чаа базымнар кылырынга ол салдарын чедирер ужурлуг. Ажыл-агыйның ханы хоозураалдан айырып, чонунуң амыдыралының экижидеринге демниг дузаа чедирери, аныяктарга ажыл-агый, амыдырал-чурттаалгазынга, өөредилгезинге деткимче көргүзери, хоочун-чүрүмнү быжыглаары дээш, оон-даа өске боттуг хемчеглерни ап чоруур деп турар-дыр. Бо дээрге Тыва Республиканың Чазаанга, Дээди Совединге, ылангыя чонга улуг деткимче болур. «Хостуг Тываның» кежигүннериниң Тыва Республиканың Россия Федерациязының составындан ангылаарыдыр дээрзинге удур мен. Бодум төөгү башкызы, ол эртемни дыка сонуургап өөренгеш, чедишкинниг дооскан мен. Ниитилел тургузуунуң бир хевиргден өскезинче шилчиирде үр үеде белеткел херек. Бо болза чаа революсчу эгилде болур. Бөгүнде бис орта белен эвес бис. Татар, башкир, чечен республикалар дег сайзырал бисте чок. Акшадан эгелээш, бүгү чүвени колдуунда Россиядан албышаан бис. Өске чурттар-биле долу харылзажыр үе-чадага ам-даа четпээн бис.

Сөөлгү үеде демократия деп-биле янзы-бүрү экстремисчи, националисчи, анархисчи хөөннер идепкейжиг көдүрлүп, ниитилелде болуушкуннарның дугайын эки сайгара албас, оон кандыг түңнелдиг болурунга эки бүзүрели чок чоннуң чамдык кезектерин, ылангыя аныяктарның чамдык быжыг туруш чок чайгылчакталының угаан-медерелин бо берге үени ажыглап алгаш, ...

Бис ам-даа ёзулуг демократияга четпээн бис. Демократия дээрге чоннуң күрүнени хоойлу ёзугаар уштап-баштаары болур. Азы бедүүнү-биле, удуртукчулар күрүнени чоннуң кижилгези-биле башкарары. Маңаа чоннуң бадылап алганы хоойлу-дүрүмүн ... удуртукчуларынга чедир ыдыктыы, медерелдии-биле сагыыры чугула. Бистиң угаап чорук орар орууус ол-дур. Бо орук узун-даа, шаптараазыныг-даа. Дедир чугуур, доора чугуур чаңгыс черге таптаар хөөннер хөй болур. Ниитилел шимчээшкиниң (тыпсу) аткаарлаттынмас, доора-даа барбас, чаңгыс черге таптавас-даа, а бурунгаар шимчээр. Ниитилел хөгжүлдезиниң философчу дүрүмү ындыг. Бисте демократия чаа-ла эгелеп, чаа үрүг-биле дөмей, ийи-бир базымнарын эгелеп турары ол-дур. Ынчангаш моон доора экстремисти, националисти, ... хөөннерге ... демократияга ... бис. Бо база ... хөй ... (чаартыкчы) орук. Оон берге чадазында чоруп ор бис.

Чайгы үе ажыглап, чаңчылым ёзугаар, Тывадан Новосибирск дамчыштыр Москва четкеш келдим. Ниитизи-биле чуртта байдал нарын деп чүвени караам-биле көрдүм. Ийе, дуюрээзиниг үе. Ынчалза-даа чеже-даа амыдырал берге болза, чоп черле чон боор артын-дыр деп бодап чор мен. Кижилер аразында ийи-чаңгыс кижилер демократия ажыглап алгаш, чүнү-даа чулчуруп, чүлгедип чоруур-дур. Хөөнү билдингир. Берге байдал ажыглааш, масса чонну эоткен үеже кыйгырар. Ханныг чүлгелдер-даа кылырындан чалданмас хире. Ол дээрге келир үе, чаа салгал дугайын бодавас, чүгле хүнүн, албан-дужаалын бодаар улус деп чүвени бедүүн чон билип турар.

Чок. Эрги тургузугже канаан-даа эргилбес бис. Төөгү дүрүмү ындыг эвес. Бергелерни эртип, бурунгаарлаар бис. Чүгле кижилерге ... чурттаар бээр үеже чугуур бис. Ону бистиң салгалывыс чедип ап болур.

Моон мурнунда Москва чедир демир орук-биле чоруурга, Урал, Волга чеде бээрге, орукта ийи-чаңгыс өшкүзүн, инээн, бызаазын өртеп каан, хайгаарап, чуу-кээ ажыл кылып турган чонну эскерер чүве. А бо чайын көөрүмге бир янзы болду: ам орук хажызында ийи-чаңгыс баш чүве өртеп каан эвес, а өөр-өөр, кодан-кодан хой, өшкү, бода аймаан урут-дарыы-биле улуг кижилер кадарып чоруур. Орук дургаар сигенширбиил, кажаа-хораа тудар дээш, өске-даа хайныышкынныг ажылче чон шимны берген боор-дур. «Останкино» телетөвке чедиишкин чок шуугуушкуннарның түңнелинде. Москва болгаш өске-даа черлерде массалыг чыыштар, митингилер соксаан деп чүвени кулаам-биле дыңнадым, ... кырында көрүп чорадым. Оон бир ..., июль 17-де Кызыл шөлге митинг болур дээн. Мен ону барып ... дээш чеде бээримге, эвээш санныг кижи, улгады берген улустар янзы-бүрү дылдарда лозуңнар, плакаттар тудуп алган. Аңаа чоруп турган улусту кый дээн, ол-бо халышкан турарлар. Оларга катчыр, деткиир улус-даа чок болду. Элээн макаадым. Чуу-даа болбайн барды. «Россия» гостиницазының таазынче лозуң-плакаттарын дүргүлеп алгаш, дедир чоруй бардылар. Бо чүнү көргүзүп турары ол дээрге, чон хоозун демисел, чыскаал, лозуңнардан хөңнү калган деп чүвени көргүзүп турары ол-дур. Оон орнунга ажылдаар херек.

Өртээ улуг-даа болза, аъш-чем, бараан бар-дыр. Ийа-лидерни, кырганнарны, уругларны ... күрүне база шаа-биле деткип, дузалап турар-дыр. Ам черле үе-шаг эргилдезин-биле таварып келген хоозураалды дораан чайладыптар арга бар эвес. Чеже-даа баштыңчылар, удуртукчулар дарый-дарый солуурувуска, оон чуу-даа үнмес. Калбаа-биле ... чайладып шыдавас. Оон ... чавырлыр, чугаар тээр үези келир. «Шаг баты арлыр...» дээр болгай. Чүгле эп-найырал, демниг ажыл бо үеде эң-не чугула. Оон өске маргылдыышкын, өгениишкиннерниң бичии-даа ажыы чок. Эгениде-ле ниитилел эргилделериниң дугайын кексы бижээн мен. Ол берге эргилделерниң бир бергезин ам эртер апарган бис. Новосибирск, Москва ынчаар аъш-чем аймааның өртээ Тывадан элээн чиик-тир. Өске барааннарда ылгал эвээш-тир.

Түңнелинде Россия Федерациязындан ангылаңыр деп саналга удурумну база катап айтып каайн. Черле янзы-бүрү шуугаашкыннарның бо нарын берге кризис үезинде бичии-даа ажыы чок, ол чүгле доктар болур. Ажылдаар кижи ажылдаап, өөренир кижи өөренип, чүгээр эргилде келиринге быжыг бүзүрелдиг, түрүштүг болуулуулар хадуума, бүгү ..!

Шалгы САЛЧАК.
Дайынның, күш-ажылдың хоочуну.

Сөөлгү шакта

ЧЕЛЯБИНСК. Ажылдан хостаар дугайында билдириишкинден Челябинсктиң трамвай-троллейбус эргелелинде сөөлгү үеде дыка көвүдээн. Ол дугайында «Челябинский рабочий» солунуң сөөлгү номеринге бижээн. Ниитиниң транспортунче хулиганнарның халдаашкыннары көвүдээни-биле холбаштыр чолаачылар ажылдан үнүп турар.

Калчаа аарыгга туттурган кижилер ышкаш, ээрик хулиганнар кежээ орай азы дан бажында чолаачыларга кыжанмышаан, маршруттан өске черлерже чоруур кылдыр оларны албадап, акша-хөреңгизин, эт-севин хунаап, араатаныг ёзу-биле эттеп турар апарган. Чижээ, № 8 трамвайның чолаачызынче бижектиг хулиган халдааш, кабинаа шилин буза шапкан. Ээрик хулиганның аайы-биле маршруттан өске черже чоруур ужурга чолаачы таварышкан. Челябинск хоорайда № 13 троллейбустуң чолаачызы ээрик ийи хулиганның «дужаалын» күүседиринден ойталааш, а олар дараазында доктаар черге четкеш, чолаачыны моорадыр эттээн.

Хоорайның электри-биле ажылдаар ниитиниң транспортунуң чолаачылары Челябинск чагыргазының даргазы Вячеслав Тарасовтуң адынга билдириишкин бижээн болгаш оларның ажыл үезинде айыыл чок боруун хандыырарын шыңгы негээн. Бир эвес ол негелдени область болгаш хоорай чагыргазының даргалары күүсетпес болза, Челябинсктиң бүгү транспорт аймаа чүгле 22 шакка чедир ажылдаар.

ИРКУТСК. Областың иштики херектер эргелелиниң пульт операторугу дежурный ажылдакчы дүне када дүвүренчиг медээни алган: хоорай даштында бир черге билдинмес кижилер чиик автомашинаны электри-биле кандаар аппараттың дузазын ажыглап, уштеп турар болган. Иркутск хоорайның барык бүгү чурттакчыларынга билдингир 28-40-40 дугаарлыг телефонну дамчыштыр медээни дыңнаткан.

Иштики херектер эргелелиниң ажылдакчылары ол черге дораан четкен болгаш дүнеки оорларны туткан. Ол оорлар оон мурнунда хамаатыларның хөй автомашиналарын уптээн, албан, организация, бүдүрүлге черлериниң элээн каш автомашиналарын база оорлап турган.

Область төвүнге «Идегел» деп албан черин иштики херектер эргелели чоокта чаа тургускан. Хоорайда болгаш оон чоок-кавызынга ондактыг болуушкуннар дугайында медээни алган дораан-на ук албан черниң ажылдакчылары дүрген хемчеглерни ап турарынга Иркутсктиң чурттакчылары өөрүп четтиргенин илергейлеп турар.

ДОНЕЦК. Хоорайның Ленин аттыг районунда бир бажыңның эжиинге дүне када дөрт удаа боо даажы дыңналган. Милиция ажылдакчылары дораан келген. Араатыг боо-биле бир квартираның эжиинче даштындан дөрт удаа боолаан болган. Оон ээлери окка таварышпааны чаагай болган. А оон даартазында хоорайга мындыг чугаа нептерей берген: «Донкавамет» деп украин-герман каттышкан бүдүрүлгениң чиңгине директору Александр Кривопаловтуң бажыңының эжиинче боолап турган».

Ынчаарга ол дамчыыр чугаа меге болганын Донецкиниң иштики херектер эргелели бадыткаан. Ынчалзажок хоовар чиг этти даштыкыже чажыды-биле сатканы дээш ол бүдүрүлге черниң чиңгине директорунга удур кеземче хереэ чоокта чаа оттурган. Ындыг болза-даа ук херекти эчизинге чедир истээри чөгенчиг боор: республиканың кадык камгалал министри ышкаш, Украинаның Министрлер Чөвүлелиниң беляк албан-дужаалдыг кижилери каттышкан бүдүрүлгениң баштаар черинден кежигүннери болуп турар.

УЛАН-УДЭ. «Москва — Улан-Батор» маршруттуг № 6 демир-орук поездизиниң пассажирлери чоокта чаа берге байдалга таварышкан турган. Буряттың найысылалы Улан-Удэ хоорайның чоогунга бо чылдың август 17-де поездиниң баштайгы составы рельстен уштунган уржуунда демир-орукка озал-ондак болган, вагоннарга удуп чораан хөй кижилер оруннарындан гидарлыг дүшкен. Ынчалзажок аар кемдээшкин болгаш өлүм-чидим болбаан.

Демир-орукка ындыг озал-ондактың, үрелишкинниң түңнелинде халап болур чыгыы турган. Ынчалзажок поезд башкарган чолаачы демир-орукту кончуг дүрген доктаадып шыдаан. Транспорт прокуратуразының болгаш Бурятияның Иштики херектер министерствозунуң хынап көргенин ёзугаар алырга, хөй хүннерде чаъстаашкынның түңнелинде демир-орук рельстери үрелген уржуунда озал-ондак болдунга берген.

Үрелген демир-орук шугуму транспорт ажылдакчылары оя ажыг шак дургузунда септээн болгаш катап ажыглалга ыңаныштыг кылдыр киирген. Чурттар аразынга чоруур № 6 поезд Моолче үлдай август 18-те чоруткан.

(РосИТА-СЧТА).

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Уланчызы. Эгези № № 148, 149, 151, 153, 154, 155, 158 «Шында»).

225. **Соян Тембирел Чангай** 1901 чылда Тес-Хем кожуунга хамааржып турган Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге хуу ажылдыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы 1940 чылдың март 18-те ону шииткеш, дээди яла-биле боолап шаажылаарын доктааткан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1966 чылдың январь 5-те доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан болгаш агарткан.

261. **Соян Айыраа Өлеп** 1908 чылда Тес-Хем кожуунга төрүттүнген, тыва к. э. хуу ажылдыг турган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле буруудаткаш, дээди яла-биле боолап шаажылаар деп шииткен. 1940 чылдың март 19-та Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1967 чылдың сентябрь 6-да доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан, шииткелди күш чок болдурган.

178. **Соян Санчай-Кеский Кенден** 1868 чылда Тес-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э. Ээрбекке хуу ажылдыг чурттап олурган. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле буруудаткаш, 1943 чылдың декабрь 1-де дээди яла-биле шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 15-те тодаргайлааны-биле агарткан.

200. **Соян Узун-Балчый Мажы** 1904 чылда Тес-Хемге хамааржып турган Төре-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э. төрээн черинге хуу ажылдыг чурттап олурган, ТАР үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың июль 29-та 4 чылда хосталгазын казып шииткен, 1964 чылдың сентябрь 10-да РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязының доктаалынга дүүштүр херекти соксаткан, кем-херек үүлгеткен составы чок болганын барымдаалааш, агарткан.

321. **Соян Баадыр Лайдып-Дарган** 1912 чылда Эрзинниң Бай-Дагга төрүттүнген, тыва, к. э. Бай-Дагга хуу ажылдыг турган, ТАР үстүкү шүүгүзү 1942 чылдың май 13-те ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле буруудаткаш, 6 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың апрель 12-де доктаалынга дүүштүр херекти катап эде көрген болгаш агарткан.

110. **Соян Далай-Хаа Эртине** 1891 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Тес-Хемниң Шара-Нурга хуу ажылдыг турган, 1945 чылдың январь 16-да истелге үезинде хоругдалдан хостаан, кем-херек үүлгеткени бадыткаттынмаан.

110. **Соян Богдаан Лагва** 1890 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Эрзинниң Төре-Хөлге чурттап чораан, истелге килдизиниң доктаалы-биле хоругдалдан 1945 чылдын январь 16-да хостаан.

110. **Соян Менди Чанкай** 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажыл-агыйлыг турган, 1945 чылда истелге килдизиниң 1945 чылдың январь 16-да доктаалы-биле хоругдалдан хостаан, кем-херек үүлгеткен составы бадыткаттынмаан.

574. **Соян Кылан Кижит-Бал** 1895 чылда Тес-Хемниң Төре-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге чурттап чораан. 1940 чылдың март 18-те ТАР-ның ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 6 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

575. **Соян Калбаа Найдын** 1911 чылда Тес-Хемниң Бай-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Бай-Хөлге хуу ажыл-агыйлыг чораан. 1936 чылдың июнь 24-те ТАР-ның ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казып шииткен. 1990 чылдың январь 15-те Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле агарткан.

576. **Соян Ойдуп Майыдыр** Эрзинниң Бай-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, мурнунда ТАРН кежигүнү чораан. Төрүттүнген черинге чурттап турган, оон мурнунда ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы чораан. 1942 чылдың август 29-де ТАР-ның ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 52, 42 чүүлдери-биле 25 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң доктаалынга дүүштүр кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти күш чок болдурган, ону көөрүн соксаткан.

577. **Соян Аскак-Манзырыкчы Ак-Сундуй** 1886 чылда Тес-Хемниң Тес сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Тес сумузунга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээлинге (КДХ) шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң доктаалынга дүүштүр 1965 чылдың апрель 20-де херекти күш чок болдурган, соксаткан, шииттирген кижини агарткан.

578. **Соян Кара-Мажаа Барбалдай** 1890 чылда Тес-Хемниң Төре-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төре-Хөлге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң доктаалынга дүүштүр 1965 чылдың апрель 20-де херекти күш чок болдурган, соксаткан, шииттирген кижини агарткан.

579. **Соян Сунурай-Хелин Сураачы** 1877 чылда Эрзинниң Артээт деп черге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Эрзинниң Бай-Хөлге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң доктаалынга дүүштүр 1965 чылдың апрель 20-де кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, шииттирген кижини агарткан.

580. **Соян Кара-Иржам Барыпа** 1916 чылда Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чыргаландыга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың март 18-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 6 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң доктаалын ёзугаар 1966 чылдың январь 5-те кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти соксаткан, агарткан.

581. **Сат Лопсан-Серен Мыкай-оолович** 1910 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чадаанага төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чадаанага үндүрүг инспектору бооп ажылдап чораан. Тыва область суду РСФСР-ниң КК-ниң 59-7 чүүлү-биле 2 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-тиң тодаратканы ёзугаар 1948 чылдың ноябрь 2-де кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти соксаткан.

582. **Сат Шымрап Этсегей-Колзанович** 1900 чылда Моолдуң Толан-сүмеге төрүттүнген, моол, кежигүн эвес. Өвүрнүң Солчурга хуу ажыл-агыйлыг чораан, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 чылдың февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң Президиумунуң доктаалын ёзугаар 1963 чылдың октябрь 30-де херекти соксаткан, агарткан.

583. **Сат Шой Самбуевич** 1910 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан сумузунга төрүттүнген, тыва, к. э., төрүттүнген черинге чурттап чораан. ССРЭ-ниң АЧМ-ниң Онза хуралы 1950 чылдың октябрь 28-те РСФСР-ниң КК-ниң 19-58-8 чүүлдери-биле 10 чылда хосталгазын казып шииткен. 1989 чылдың январь 16-да херекти күш чок болдурган, агарткан.

584. **Серин-оол Сарыглар Шолукович** 1921 чылда Чөөн-Хемчиктиң Кызыл-Шанчып деп черге төрүттүнген, тыва, СЭКП кежигүнү. Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынга чурттап чораан. Барыын Сибирь шериг округунуң АЧМ шериглериниң шериг трибуналы 1953 чылдың март 22-де РСФСР-ниң КК-ниң 58-7 чүүлү-биле 58-2 чүүлдү ажыглап, 25 чылга шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязының тодаратканы-биле 1953 чылдың ноябрь 14-те агарткан.

585. **Сухов Виктор Алексеевич** 1914 чылда Каа-Хемниң Сарыг-Сепке төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунуң 132 дугаар бажыңынга чурттап чораан, суг ажыл-агыйының инженери турган. ССРЭ-ниң АЧМ-ниң Онза хуралы 1949 чылдың апрель 20-де 58-1 чүүл-биле шөлүүр деп шииткен. Барыын Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканы-биле 1956 чылдың июнь 5-те долузу-биле агартып, хостаан.

586. **Сат-Донгак Мөнге-Байыр Чамба** 1900 чылда Улуг-Хемниң Демир-Суг сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төрүттүнген черинге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1940 чылдың сентябрь 2-де ТАР ЭД-ниң 10, 11, 12, 13 болгаш 15 чүүлдери-биле 8 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1962 чылдың май 4-те херекти кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле күш чок болдурган.

587. **Сюрюней Сергей Даржанович** 1923 чылда Тожунуң Тоора-Хемге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Кызыл районнуң Көк-Тей суурунга школа директору турган. Тыва область суду 1948 чылдың январь 13-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ болгаш 59-7 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 5 чылда шииткен. РСФСР-ниң Дээди Совединиң тодаратканын ёзугаар 1948 чылдың февраль 18-те херекти кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле соксаткан.

588. **Сумужук-Кыргыс Лопсан-Сумужук Дамба-Сурак** 1899 чылда Эрзинниң Нарынга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 чылдың июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1966 чылдың ноябрь 14-те херекти кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле соксаткан.

589. **Самбуу Ооржак Буян-оолович** 1910 чылда Барыын-Хемчиктиң Барлыкка төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң 16 дугаар бажыңынга чурттап чораан, эртем ажылдакчызы. Тыва область суду 1948 чылдың март 8-те РСФСР-ниң КК-ниң 19-58-8, 58-10 чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле 25 чылга шииткен. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың январь 30-де шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, шииттирген кижини агарткан.

590. **Слободчиков Петр Михайлович** 1888 чылда Пермь губерниязының Полднево суурга төрүттүнген, орус. Кызыл-Арыгга «Үрезин» деп алдын-тывыш артелинге ажылдап турган. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1941 чылдың июнь 20-де ТАР ЭД-ниң 29 чүүлү-биле 1 чыл 6 ай дургузунда хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың октябрь 15-теги доктаалын ёзугаар агарткан.

591. **Сарыглар Догуй-оол Дагбажап** 1912 чылда Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Кожууннуң үлетпүр комбинадының бухгалтери чораан. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1941 чылдың декабрь 12-де ТАР ЭД-ниң 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 1 чыл 6 ай дургузунда хосталгазын казып шииткен. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканын ёзугаар 1955 чылдың апрель 1-де буруудадышкынның чедир бадыттаттынмааны-биле хостаан.

592. **Салчак Шойдан Иделел-Соржу** Бай-Тайганың Көп-Сөөкке 1895 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Көп-Сөөкке чурттап чораан. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1941 чылдың апрель 28-те ТАР ЭД-ниң 11-13 чүүлдери-биле КДХ-ге шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1968 чылдың сентябрь 20-деги доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти көөрүн соксаткан.

593. **Саая Балындай Дунлуй** Бай-Тайганың Хүрен-Тайгага 1921 чылда төрүттүнген, тыва, Районнуң тараа белеткээр черинге белеткекчилеп турган. ССРЭ-ниң АЧМ-ниң Онза хуралы 1951 чылдың ноябрь 12-де РСФСР-ниң КК-ниң 19-58-8, 59-10, 58-1а чүүлдери-биле шииткен. 1989 чылдың январь 16-да агарткан.

594. **Саая Шурзун-оол Мөнге** 1907 чылда Барыын-Хемчиктиң Шекпээрге төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Редакцияга ажылдап турган. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1938 чылдың октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1963 чылдың январь 9-тагы доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти соксаткан.

595. **Сат Сендичал Дембирел** 1881 чылда Моолга төрүттүнген, моол, кежигүн эвес. Улуг-Хемниң Эъжим сумузунга малчыннап турган. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1942 чылдың январь 30-де ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 5 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 1990 чылдың август 2-деги доктаалы-биле агарткан.

596. **Сат Солунам Тантан** 1888 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чыргакы сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чыргакыга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ССРЭ-ниң АЧМ-ниң Онза хуралы 1950 чылдың апрель 8-те 16, 193-7«б», 136 чүүлдер-биле 10 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың февраль 26-да агарткан.

597. **Соболев Михаил Павлович** 1900 чылда Турангa төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Туранга чурттап чораан. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1942 чылдың июль 11-де ТАР ЭД-ниң 51 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 5 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың март 29-та кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

598. **Смирнов Максим Егорович** 1872 чылда Минусинск уездизиниң Вознесенск суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Таңдының Березовка суурга чурттап, кадис ишкилер кылып турган. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1932 чылдың май 10-да ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 3 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң 1990 чылдың май 4-теги доктаалы-биле агарткан.

599. **Серчи Мандараа** 1899 чылда Тес-Хемниң Төре-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Төре-Хөлге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылда ТАР ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 3 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те херекти соксаткан, агарткан.

600. **Сержип (Серчин)** Барыын-Хемчиктиң Ак сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылдың майда ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 5 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 14-те агарткан.

601. **Сергеев Пантилей Васильевич** Бейск уездизиниң Киламанка суурунга 1892 чылда төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. ТАР-ның Максимовка суурга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 1943 чылдың август 28-те ТАР ЭД-ниң 51 чүүлү-биле 5 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та шииткелди күш чок болдурган, кем-херек үүлгеткениниң барымдаазы чок болганы-биле херекти соксаткан, агарткан.

602. **Седов Аника Иванович** 1888 чылда Бийск округунуң Шильгинский волостузунуң Хутор суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. ТАР-ның Петропавловск суурунга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылдың декабрь 18-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлү-биле 6 айга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

603. **Сасин Семен Петрович** 1906 чылда Томск губерниязынга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Ильинкага чурттап чораан, тараачын. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылдың декабрь 18-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлүнүң II кезээ-биле 6 айга хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 5-те шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

604. **Сасин Иван Петрович** 1895 чылда Самара губерниязынга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Ильинкага чурттап чораан, тараачын. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылдың декабрь 15-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлү-биле 6 айга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те шииткелди күш чок болдурган, херекти соксаткан, агарткан.

605. **Соколов Иван Петрович** 1868 чылда Пермь губерниязының Коршумата суурунга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Ужеп-Аксынга чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 13, 38 чүүлдери-биле 1 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың февраль 22-де агарткан.

606. **Скопин Роман Анисимович** 1912 чылда Тываның Хараал алдын уургайынга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Перевоз деп черге чурттап, кодээ ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 чылдың июнь 20-де ТАР ЭД-ниң 11 чүүлү-биле 3 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 24-те үндүрген түңнели-биле агарткан.

607. **Самый-оол Сат Шомбулович** Чаа-Хөлдүң Үрбүн сумузунга 1916 чылда төрүттүнген, тыва, ВКП (б) Тожу районунуң ийиги секретары турган. 1948 чылдың июль 3-те кем-херек үүлгеткениниң барымдаазының чедир бадыттаттынмааны-биле хостаан, агарткан.

608. **Сафронова Наталья Ивановна** 1900 чылда Бии-Хемге төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Бии-Хемге хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың февраль 22-де агарткан.

609. **Сартыма Төмүр-оол Сотпа** 1905 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес, Тес-Хемниң Шуурмакка хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 чылдың октябрь 24-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 5 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың январь 11-де агарткан.

610. **Сотпа Соян Сарыг-Шажаа** 1912 чылда Тес-Хемниң Төре-Хөл сумузунга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чаастаан ажылдаар үс-тывышчы. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың октябрь 6-да ТАР ЭД-ниң 13-15 чүүлдери-биле 5 чылда шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң 1966 чылдың январь 5-теги доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедишкиниң барымдаазы чок болганы-биле херекти көөрүн соксаткан, агарткан.

611. **Сандак Семен Бурунаевич** 1921 чылда Бии-Хемниң Өөк сумузунуң Оюн-Шиви деп черге төрүттүнген, тыва. Бии-Хемниң Өөкке чурттап чораан. Тыва область суду 1950 чылдың февраль 21-де РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ, 58-7 чүүлүнүң 1 кезээ-биле шииткен. РСФСР-ниң ДС-тиң Президиумунуң 1990 чылдың июнь 27-деги доктаалы-биле херекти соксаткан, агарткан.

612. **Сат Бегзи-Сүрүң Баңгыр** 1898 чылда Моолга төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Чөөн-Хемчиктиң Хайыраканга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1938 чылдың октябрь 16-да ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 7 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

613. **Сат Шокар-Кечил Шырап-Номчул** 1876 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Өвүрнүң Солчурга хуу ажыл-агыйлыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1935 чылдың март 22-де ТАР ЭД-ниң 8-10, 13 чүүлдери-биле 6 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдын май 4-те шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

614. **Семенов Петр Сергеевич** 1898 чылда Барнаул хоорайга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Заозерная кудумчузунуң 144 дугаар бажыңынга чурттап, Главтекстильторгтуң область баазазынга таңныылдап турган. Тыва область суду 1957 чылдың июнь 22-де РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле 1.3 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың апрель 12-де шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

615. **Сарыгбай Тюлюш Сюрюнмеевич** 1910 чылда Улуг-Хемниң Ийи-Талга төрүттүнген, тыва, мурнунда ВКП (б) кежигүнү чораан. Бии-Хем районнуң Черби суурунуң чурттакчызы, колхозчу. Тыва область суду 1949 чылдың июнь 26-да РСФСР-ниң КК-ниң 58-10, 59-7 чүүлдери-биле 10 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1990 чылдың июнь 20-деги доктаалы-биле агарткан.

616. **Сарыглар Ыргак-оол Байырович** 1908 чылда Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага төрүттүнген, тыва, мурнунда СЭКП кежигүнү чораан. Алдан-Маадыр суурга колхозчу. Тыва область суду 1952 чылдың декабрь 25-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле 10 чылга шииткен. 1956 чылдың март 25-те кем-херек үүлгеткениниң чедир бадыттаттынмааны-биле хоругдалдан хостааш, херекти соксаткан.

617. **Соколова Лидия Ивановна** 1937 чылда Кызылга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунуң 76 дугаар бажыңынга чурттап, азыралга турган. Тыва область суду 1954 чылдың июнь 16-да РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ болгаш 58-11 чүүлү-биле 6 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалы-биле 1956 чылдың август 24-те кем-херек үүлгеткени чедир бадыттаттынмааны-биле херекти соксаткан.

618. **Степанов Олег Назарович** 1939 чылда Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сепке төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Кызыл хоорайның Рабочая кудумчузунуң 76 дугаар бажыңынга чурттап, азыралга турган. Барыын Сибирь шериг округунуң прокурорунуң шииткери-биле 1954 чылдың май 28-те херекти соксатканы-биле хостаан.

619. **Стрижев Петр Иванович** Бии-Хемниң Өөк суурга 1927 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес. Бии-Хемниң Өөк суурга колхозчу. Айыыл чок чоруктуң Улус комиссарлалының ТАО талазы-биле эргелелиниң тодаратканы-биле 1945 чылдың июнь 30-де кем-херек үүлгедишкиниң чедир бадыттаттынмааны-биле херекти соксаткан.

620. **Стужа Игнат Иосифович** 1903 чылда Красноярск крайның Тяжинский районунуң Соболевка суурга төрүттүнген. Кызыл районнуң Ээрбек суурга хөмүр-даш уургайының чер үттекчизи. Тыва область суду 1951 чылдың февраль 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлүнүң 1 кезээ-биле 10 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1955 чылдың ноябрь 26-да кем-херек үүлгеткени чедир бадыттаттынмааны-биле хосталган.

621. **Салдыг** 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Төре-Хөлге хуу тараачын ажыл-агыйлыг турган, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылда ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 8 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың март 7-де агарткан.

622. **Соломенников Григорий Феоктистович** 1876 чылда Пермь губерниязының Сарапул уездизиниң Камуново суурга төрүттүнген, орус, кежигүн эвес. Каа-Хемниң Шуй деп черге чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 чылдың март 26-да ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 1 чылга шииткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң үндүрген түңнели-биле 1990 чылдың февраль 22-де агарткан.

41. **Салчак Чеченигбей Дондугай** Каа-Хемниң Бүрен-Хемге 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., мал азырап чораан, 1944 чылдың ноябрь 27-де материалдар бадыттаттынмааныңдан хостаан.

55. **Сат-Спирина Феня Васильевна** 1901 чылда Красноярск крайның Ус-Аксынга төрүттүнген, хакас, к. э., 1943 чылдың июнь 17-де ТАР-ның Дээди суду ТАР-ның ЭД-ниң 47 чүүлү-биле 12 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен. Кызыл хоорайга Красноармейская, 82 дугаар бажыңга чурттап, доктаамал ажыл чок турган. область прокурорунуң 1951 чылдың апрель 26-да доктаалын ёзугаар кемниг составы чок болган дээш херекти соксаткан.

217. **Сарыг-Доңгак Хаажык-Чаңгы Казырыкпай** Бай-Тайганың Шуйга 1868 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен. Шуйга хуу ажылдыг чораан, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1965 ч. ноябрь 26-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедишкиниң составы чок болган дээш херекти соксаткаш, агарткан.

140. **Сии-Сан-Деги Андрей** Кэрейниң Ковандо хоорайга 1886 чылда төрүттүнген, корей, к. э., ТАР-ның ИХЯ-ның коллегиязы 1939 ч. июль 22-де ТАР-ның ЭД-ниң II чүүлү-биле 5 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен. Кызылга поварлап ажылдап турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

78. **Суи-Ен-Дин Дунин-Чыргал** Кыдаттың Яв-Вон-Ся хоорайга 1879 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 ч. октябрь 10-да 58-6, 58-14 чүүлдери-биле 8 чылда шииткен. Таңдының Элегеске арат чораан, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. март 21-де агарткан.

184. **Сю-Фын-Шин** Кыдаттың Шаңдунь хоорайга 1882 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1943 ч. апрель 28-те ТАР ЭД-ниң 49, 51 чүүлдери-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Таңдының Сосновка суурга чурттап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. февраль 26-да агарткан.

14. **Сагачы Андрей Санчитович** Эрзинниң Качыкка 1913 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., 1955 ч. июнь 22-де херекти соксаткан. Кунгуртуг суурга аар-саар ажылдар кылып турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. февраль 26-да агарткан.

153. **Салчак Санчат-Сурун, Сюрюн Думен-Байыр** Таңдының Көк-Булун сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1938 ч. октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, төрээн черинге бодунуң ажылын кылып турган, Ленинградтың шериг округунуң шериг трибуналының шиитпирин ёзугаар 1957 ч. декабрь 2-де кем-херек үүлгедииниң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

205. **Салчак Биче-Дамба Сандык** Моолдуң Орчун деп черге 1891 чылда төрүттүнген, моол, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1944 ч. февраль 1-де ТАР ЭД-ниң 45, 51 чүүлдери-биле 15 чылда хосталгазын казып шииткен, Каа-Хемниң Көк-Тей сумузунга кодээ ажыл-агый кылып чораан, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. январь 15-те агарткан.

255. **Салчак Тамбра-Хелин Лопсан** 1898 чылда МАР-га төрүттүнген, моол, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1943 ч. декабрь 1-де 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Тес-Хем районга хуу ажылдыг турган, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1967 ч. май 29-та доктаалын ёзугаар херекти соксаткан, кем-херек үүлгедишкиниң чок болган дээш шииткелди күш чок болдурган.

280. **Салчак Санчаа Дамдын-Ноян** Каа-Хемниң Бүрен-Аныкка 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 ч. январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Төре-Хөл районнуң Каргыга мал ажылдыг турган, Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1969 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар ТАР ИХЯ-ның коллегиязының 1941 чылдың январь 31-де шиитпирин күш чок болдургаш, кем-херек үүлгедииниң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

219. **Салчак Дүгер Думчук** Каа-Хемниң Копту сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 ч. февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 6 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Копту сумузунга чурттап турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. январь 15-те агарткан.

101. **Салчак Күнчүн Шоюнгар** Тес-Хемниң Чыргаландыга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1943 ч. май 12-де ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 8 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Төре-Хөл сумузунга хуу ажылдыг турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. март 7-де агарткан.

7. **Салчак Кунгаа-Чагырыкчы Оолак Ажыкка** 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1936 ч. март 17-де 8-13 чүүл-биле 2 чылда шииткен, Чөөн-Хемчик районнуң Хая-Бажы деп черге чурттап, кодээ ажыл-агый кылып турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. февраль 22-де агарткан.

152. **Салчак Анарат Кончук** Мөңгүн-Тайганың Каргыга 1896 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1943 чылда ТАР ЭД-ниң 42, 45, 48 чүүлдери-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен, төрээн черинге кодээ ажыл-агый кылып турган, ССРЭ-ниң ДС-тиң тодаратканың ёзугаар 1956 ч. ноябрь 17-де кем-херек үүлгедииниң составы чок болган дээш кеземче херээн соксаткан.

134. **Салчак Савыр Чамьян** Бай-Тайганың Көөп-Сөөкке 1916 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., область суду 1952 ч. март 21-де 58-10 чүүлдүң 1 кезээ-биле база 58-11 чүүлдүң II кезээ-биле 10 чылда шииткен, Бай-Тайганың Шуйга чурттап турган, бодунуң ажыл-агыйын кылып чораан, РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1957 ч. февраль 23-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедииниң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

186. **Сат Ыңгыр-Хелин Дава-Деликович** МАР-ның Сумая суурунга 1870 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 ч. февраль 14-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылда шииткен. Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга бодунуң ажыл-агыйын чорудуп турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 1963 ч. октябрь 30-де доктаалын ёзугаар херекти кем-херек үүлгедиишкини болбаан дээш соксаткан.

274. **Сат Докпак-оол Чамыян**, ТАО-нуң Чөөн-Хемчик районунуң Хайыракан сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 1944 ч. октябрь 10-да ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агый кылып турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктааткаһының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болган дээш 1969 ч. январь 8-те херекти соксаткан.

245. **Сат-Спирин Шогжалай-Николай Шуурук-Васильевич** Улуг-Хем районнуң Кара-Тал сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ суд коллегиязы 1939 ч. февраль 14-те ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Кара-Талга арат ажыл-агыйлыг чурттап турган, С. Н. Сат ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 ч. январь 1-де Чарлыынга таварышкаш, агартынган.

157. **Саин, ол-да кижи Биче-Ховалыг Серен, ол-да кижи Сергей, ол-да кижи Сайын Иванович** ТАО-нуң Чөөн-Хемчик районунуң Баян-Дугайга 1907 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 1938 ч. октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 7 чылга шииткен. ТАО-нуң Бии-Хем районунга чурттап, хуу ажыл-агыйлыг турган. Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының 1959 ч. июнь 7-де тодаратканың ёзугаар кем-херектиң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

171. **Соян Нурзат Полатович**, Тес-Хем районнуң Бай-Хөл сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Тыва АО-нуң ИХМ коллегиязы 1948 ч. декабрь айда РСФСР-ниң КК-ниң 58-10 чүүлү-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Лама чораан болгаш төрүттүнген черинге чурттап, хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 ч. январь 17-де кем-херек үүлгедиишкининиң составы чок болганы дээш херекти соксаткаш, агарткан.

172. **Соян (Эртине) Михаил Дучурович** Тес-Хем районнуң Төре-Хөл сумузунга 1907 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү. ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлел хуралындан 1948 ч. декабрь 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-1а, 58-7, 58-10 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 ч. март 17-де агарткан.

172. **Соян Балдар-Даа-Лама Кенден-Соржу** Эрзин районнуң Нарын сумузунга 1898 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза чөвүлел хуралындан 1948 ч. декабрь 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-1а, 58-7, 58-10 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Лама чораан болгаш төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 ч. март 17-де агарткан.

172. **Соян Калзан-Соржу Телик** Тес-Хем районнуң Төре-Хөл сумузунга 1888 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза хуралындан 1948 ч. декабрь 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-1а, 58-7, 58-10 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 ч. март 17-де агарткан.

172. **Соян Тежит Тоспан** Тес-Хем районнуң Төре-Хөл сумузунга 1895 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза хуралындан 1948 ч. декабрь 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-1а, 58-7, 58-10 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1968 ч. март 17-де агарткан.

172. **Соян Сандан Маа Куру** Тес-Хем районнуң Төре-Хөл сумузунга 1909 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ССРЭ-ниң КАМ-ның Онза хуралындан 1948 ч. декабрь 5-те РСФСР-ниң КК-ниң 58-1а, 58-7, 58-10 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 63 ч. март 17-де агарткан.

259. **Соян Дамбаа Севен** Тес-Хем районнуң Тес сумузунга 1883 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР Үстүкү шүүгүзү 41 ч. июль 12-де ТАР ЭД-ниң 13-15 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң 67 ч. август 10-да тодаратканың ёзугаар агарткан.

218. **Соян Тампраа Седи** Эрзин районнуң Сагаан-Дологой деп черге 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 39 ч. октябрь 24-те 6 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 66 ч. ноябрь 26-да агарткан.

(Уланчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

БУДДА БОЛГАШ ООҢ ӨӨРЕДИИ

Буддизмның амыдырал-чуртталгазын, оон өөредиин болгаш кол-кол бурганнарын тодарадыр тайылбырлаар сорулга-биле, бо очеркти белеткээн. Будданың өөредиинин алыс утказын билип алыр дизе, оон кол-кол чаңчылдарын билип алыры эргежок чугула деп санааш, буддизмде бар янзы-бүрү номналдарга (хинаяна, махаяна болгаш өске-даа) доктаавадывыс.

Буддизм дээрге бүгү кижилерге ажыктыг мерген угааның болгаш билиглиң сөзүглели-дир. Буддизм дараазында сөстерде илереттинген чаңгыс идеяны удуртулга болдуруп турар: «Чөптүг бодал-биле карыштавас чүве бүрүзү шын болур, ынчангаш ону удуртулга кылдыр хүлээп алыр апаар».

Кандыг-даа амылыг амытан мөңге чурттавас, дириг чүве бүрүзү үзүктел чок, доктаамал шимчээшкинде турар. Боттуг чүүлдер тикчок хөй санныг чадаларга турар: эрлик оранынга баргаш, аажок хандыкшыыр, бурган оранынга — таалаар болгаш күзелин хандырар, чыргаланның эң бедик чадазынга чеде бергенде, чүгле ынчан, амыр-дыштыг болур, боду мөөңнеттиине бээр. Кижилер боттуг чүүлдер хоойлузун билбейн чыткаш, сагыжы амыравас болгаш, сеткили ханмас, бүтпес, үш-үлүрүм үүрмек чүвелерже дывыожырлар. Ынчан кижи катап төрүттүнерин күзеп, амыдырал чуузазынга (сансарага) алзы бээр, кижи чурттаганың алыс утказын бодап, ону билип албаан шаанда, ындыг байдалга турар.

Бүгү амылыг амытаннар хора чедирип болур. Амылыг амытаннарның саны тикчок, ынчаарга олар шупту чаңгыс аай будуштуг: бурганнар, аза-четкерлер, кижилер болгаш дириг амытаннар дээрге бар болуп турарының янзы-бүрү даштыкы хевирлери болур. Ынчалза-даа кижиниң бар болганы эң дээре чүве ол, чүге дээрге чүгле ол амы-тынны ап болур.

Гаутама (Шакьямуни) буддизмның мурнунда чер кырынга чээрби дөрт буддалар турган. Гаутаманың соонда беш муң чыл эрткениниң соонда чер кырынга база бир будда Майтрейя тывылган болгаш ол Чаа делегейниң эгезин салган. Дхьяни-будда дээрге чер кырынга төрүттүнген буддаларның курбустуга төрүмели-дир. Гаутаманың курбустуга төрүмелин дхьянибудда Амитабе дээр. Бодхисатва дээрге келир үениң буддазы. Гаутаманың бодхисатвазы Авалокитешвара. Амитабха дээрге оон шажын талазы-биле адазыдыр. Авалокитешвараны кижилерни эки көөр деп санап турар, ону бир өскээр Падмапани — лотос чечээ туткан деп адаар. Ынчангаш мөргүлдүң баштайгы одуруглары оон үнген: «Ом мани падме хум» — «Лотос кырында чылар эртине даш». Падмапаниниң чер кырында төрүмелин Далай-лама деп ламалар санап турар.

Дириг чурттаарының дээди чадазы бурганнарның дешкели ол болур, ол дээрге паранирванаже (долу нирвана) шилчиириниң мурнунда боттуг чүүлдерниң эң дээре хевири. Ынчаарга, Будда номналының эчис сорулгазы болза бар турар чүве бүрүзүн узуткаарында.

Нирвана дээрге эн-не күштүг туза-сорунтуг ээзэш санныг кижилер чедип ап болур сөөлгү эчис сорулга-дыр. Анаа адалашпайн-даа чеде бериг болур, чүге дээрге амыдырал хем агымы ышкаш кандыг-даа үеде көөрге бодун катаптап турар, хора хораны көргүзер болгаш делегейге човулан санын көзүлээр, ынчангаш нирванага чедер дизе, хора чедирбес херек, ону кижи бүрүзүнге аргалыг болза белеткеп бээр ужурлуг, ол кижи бүрүзүнге болдунуп болур.

Гаутама буддазын — кижилерге шын оорук ажыткан улуг башкызын чер кырынга амыдыралы кандыг турганыл?

Бурунгу будда дугайында тоолчургу чугаалар сарыг-шажынның үндезилекчизи Будданың бистиң эраның мурнунда 5-6 вектерде соңгу Индияга чурттап чораан дириг кижи кылдыр тевүп турар.

Косал курунезиниң соңгу барыын талазында, Рохини хемниң эриинде Бенарестиң соңгу чүгүнде Гималай эдээнде Капилавасту деп черге бистиң эраның мурнунда бирги муң чылда Сакиев деп аймак (төрел) чон чурттап чораан. Оларның баштынчыларының бирээзи — Судходхана ийи кадайлыг турган, олар үр үеде уруг-дарыг чок чурттап келгеннер, бир катап оларның улуу Майя дөртен беш харлап чыткаш, саатташы берген. Чараш бооска ону Майя дея адаан, ол дээрге «чиргилчин» дээн сөс-түр. Чаңчыл ёзугаар Майя ада-иезиниң бажыңынга божуур ужурлуг турган, ынчангаш үези чоокшулап кээрге ол ынаар чорупкан. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, орукка бар чыда, Капилавастадан ырак эвесте Лумбини деп суур чанынга ол бедик ыяш будуу сыйып алыр деп турда, оон эъди аарый берген. Авазын божаан оглу-биле кады Судходхананың бажыңынга дедир эккелген, ашаа бир неделя эрткенде, авазы өлүп калган, ынчангаш бичии Будданы адазының ийиги кадайы Махапраджапати азыраан.

Будда төрүттүнерииниң мурнунда ыдыктыг Асита (Асита Девала азы Кала Девала — «Кара Девала») дээр бурганнарның эргип чораш, оларның амыралп-өөрүп турганың көрүп каан дээр легенда база бар. Ол оон чылдагааның айтырарга Сакья (Шакья) чериниңде Лумбини деп суурда кезээ Будда болур оол төрүттүнген деп олар харыылаган. Ону дыңнааш, Асита черге челип келгеш, оолду көргүзеринге Судходханадан дилээн. Оолду эккээрге Асита көргеш, оолдуң кайгамчык чаражын эскерген. Ыдыктыг Асита оолду хойнунга олурткаш, дириг амытаннарның алганчык улуу деп мактааш, ыглаанын. «Чүге ыгладың?» деп оон айтырарга, оол Будда болурунун мурнунда өлүп каар, бооруунга ынчалдым деп харыылаан.

Будданың тывылганының болгаш төрүттүгениниң дугайында дыка хөй тоолчургу чугаалар бар. Бодхисатва бодунуң чер кырынга ботганын Будданың иезин Майя деп санааш, хуулгаазын чаан чорудуптарга ол черге келгеш, Майяның быктынче кире бергени деп бир тоолчургу чугаада чугаалап турар. Өске чугаада ону Майяның көрген дүжү кылдыр тайылбырлап турар. Будданың төрүттүгениниң база анаа эвес болган, ол Майяның быктындан төрүттүнгеш, дораа-ла өске кижилерден ылгалдыын көргүскен (оон мага-бодунга бурган үгүн айтып турар им-демдек чораан).

Оол төрүттүнерге Сиддхартха деп ат тывыскан, ол атты сөөлзүредир тывыскан дээр чугаа база бар, чүге дээрге ол ат «эчис сорулгазынга четкен» дээн сөс болур. Гаутама дээрге алыс утказы тажыныы ады (азы «Гаутаманың ызыгуурунуң салгакчызы» дээн), ол ады-биле ол сурагжып чурттай берген. Оон ангыда, хөй санныг өске ат-дужаалдары база турган — Сакьямуни — сакьяктың мерген угааныг кижизи, Саттха — башкы, Бхагава — йөрээлдиг, Татхагата — алыс шынынга четкен, Будда — чырык угааныг дээн.

Сиддхартха бичии чажында эрге-чассыг оол чораан, ону кижи бүрүзү чассыдар боорга, ол кара туразында өзүп орган. Оон идик-хевин эң нарын бенарес хендирден аргаан. Оон кырынга кезээде хол майгыны тудуп турган (изигде-даа, соокта-даа). Ордуда кылымал хөлчүктер бар, ында лотос чечектелип турар. Анаа растеп болгаш эъттеп кылган амданныг чемнер берип турган.

Адазы оглун бар шаг-биле азырап келген, херектиң ужуру чүл дизе, Гаутаманың адын адаан дойга Судходхананың оглу Будда болур, ол бодунуң номналын чонга чедирер, човуланга алыскан кижилерни сегидер, эмнээр деп баш бурунгаар чугаалап каан турган. Судходхана оглу лама болур дээрзинге эптешпейн турган, бир-тээ баш бурунгаар көрүп каан чүве болганда, кижилерниң аарыг-човулаңының болгаш хай-бачыдының дугайында бодалдар Сиддхартханың сагыш-сеткилин долуп кээрге ол болу бээр ужурлуг.

Гаутама бичиизинден тура чажыт өөрүн ажар чораан. Судходхана раджага оон оглу шериг сургуулун тоомча чок көрүп турар деп төрелдери хомудап турганнар. Ону дыңнап кааш, Гаутама кенгирге хап тургаш, оол бодунуң аваангыр кашпагайын көргүзер хүнүү чарлаттарга шериг сургуулунга мергежилин көрүксээн кижилерге ол көргүзүп шыдаан.

Чээрби тос харлап чораш, Гаутама шажын биле философия өөрениринге бүгү күжүн үндүрер дээш хенертен бажыңындан чорупкан. Канчап ол болу бергенил? Гаутама ол алды харлап турда, оон адазы Ясодхира дээр чараш кысты анаа кадай кылып берген, хүндүткел болгаш хандырылга оңу бүргей берген. Ынчаарга-даа Гаутама үргүлчү муңгарап, казыгдап чораан. Төрүттүнген оглун Рахула деп адап аарга-даа ол өөрүвейн, муңгаравышаан турган. Ол дээрге мээн үзе согар чаа илчирбем-дир деп Будда чугаалаан. Оон сагыжы ханмас чоруу хүннүң-не күштелип, адак сөөлүнде, амыдыралдың ээрсаар чүүлдери шыдаштырар арга чок байдалга чедирс бээрге, Гаутама боттуг чүүлдерниң чажыт тывызыын тывар дээш догааштырып кирипкен. Бир катап шынчы улаачызы Чаннага үдезип алгаш эгээрлап чорда, Тажы таварылга боол эленейнип базып эртип чыткан кырганны көрүп каан. Мурнунда кырган кижи көрүп чорбаан Гаутама Чаннадан «Кымыл ол?» деп айтырган. Ол дээрге чөнүй берген ирей-дир деп Чанна харыылаан. «Ол кезээде ындыг чораан бе?» — «Чок. Ол шаанда сен ышкаш аныяк, чараш чораан». Тажы ол ужуражылганы утпайн чыдырда-ла баштай аарыг-бажы оолгайныг аарыг кижиге ужурашкан, а соонда кижи хөөржүдүп бар чыткан көрген. Ол үш таварылга Гаутаманы аажок кайгаткан. Делегейде айыыл-халапты болгаш хилинчек човулаңны үндүрүп турар бак чүвениң үнер дөзүн билип алыр дээш, ол бодунуң дөргүл-төрелин болгаш чоок кижилерин каггаш, бажыңындан үнүп чоруптар деп шиитпирлээн. Гаутама улаачызы-биле кады дүне каза бодунуң бажыңын, эртинебайлаан, кадайын болгаш оглун каапкаш чорупкан.

Орукка Гаутама бир-ле дугаарында дуураайладыптар часкан. Каржы бук Мара чедип хонук иштинде дөрт улуг диптиэ ээледип каар бооп аазааш, анаа доктаарын сүмелээш, чаптырып каан. Оон эгелээш, Мара ону үргүлчү көргүзүп, Гаутаманы ызырты сүрүп эгелээн.

Бодунуң чуртундан үнүп чорупкаш, Гаутама бүгү кээсталгазын ужулгаш, улаачызын Капилавастаже дедир чапа бээрин дужааган, оон соонда бодунуң узун чаштарын кескеш, бодунуң идик-хевин ядыы чорумал кижиниң-биле солчуп алган. Магадханың кол хоорайы Раджагрихче чорупкан. Ол хоорайның чоогунга мерген угааныг оспаксыраан кижилер чурттап турган. Гаутама олче чорупкан.

Ольга ХОМУШКУ.
Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады.

(Уланчылыг.)

70 ХАРЛААН АВАВЫСКА

Бистиң хүндүлүг ававыс Севенмаа Ыдым-ооловна Меңгүш бо хүннерде 70 харлап турар. Ол Өвүр районнуң «Коммунизмче орук» совхозка үр чылдарда малчыннап ажылдап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада. Назы-хары улгаткан-даа болза, анаа хол куруг олурбас, оолдарынга үргүлчү дузалакчылал, арга-сүмезин кадып, чайын, кыжын-даа олары-биле кады чоруур.

Ол — 7 оолдуң, 4 кыстың ынак, эргим авазы. Ачавыс бистер бичии турувуста-ла чок апарган. Бистерни өстүрер дээш совхозунуң хоюн часкаандаа болза, пенсиялааже чедир кадарып келген. Ам шупту өглүг-баштыг болдувус. Ававыстың бистни өстүрүп, өглеп-баштап кааңынга өөрүп четтирбишаан, төрүттүнген хүнүн таварыштыр бак ыр чедирип, быжыг кадыкшылды, бистиң ававыска ам-даа үр-ле чурттап чорууруң «Шын» солун дамчыштыр күзеп олур бис.

Уругларының мурнундан: Карим, Дарья, Борис, Варя, Дина, Олег, Гриша.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«СОДЕЙСТВИЕ-М» ФИРМАНЫҢ САДЫП ТУРАР БАРААННАРЫ:

— «Кварц» телевизорлар — өңнүг болгаш өң чок;
— уругларга болгаш херээженнерге чайгы костюмнер, платьелер, блузалар, юбкалар, шортылар, эр кижилер сорочкалары, футболкалар;
— хөректээштер, чоттунар аржыылдар, орундөжек херекселдери, ажылдаар хептер, херээженнер сорочкалары, эр чүвүрлер, повар курткалары болгаш ак халаттар;
— хевистер, пластикадан кылган мебельдер;
«Вся Тува» дээр, ийи номнуг 180 рубль өртектиг телефон данзызы: кандыг-даа хевир-биле төлеп болур;
— ДСП (ыяш хирээндизи плиталар);
— чаңгыс удаа ажыглаар медицина шприцтери — (2 болгаш 5 кубтуг) мөөңнеп болгаш үүрмектеп садар;
— инек эъди тушёнка, сардиналар, минтай баары болгаш аъш-чемниң өске-даа продуктулары.
Бо бүгү барааннарны силер дараазында адрестиг фирма магазининден садып ап болур силер: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчуда № 100 бажың. Парлалга бажыңы, чер каътта, телефоннар № 3-35-44 болгаш 3-35-24.
Оон-биле кады чондан 10 хуу комиссия чылдазы-биле комиссия дамчыштыр садар барааннарны база хүлээп ап турар.
Фирма хуужуттунган ийи өрээлдиг чаагайжыды туттунган квартираны садып турар.
«Москвич»-2141 автомашинаның кузовун болгаш мал чеми шыгыдып белеткээр херекселди база садып ап болур силер.

Аныяк өг-бүле чаагайжыды туттунган чаңгыс комнаталыг квартираны арендалап алырын чарлап тур.
Беш шак соонда дараазында телефоннарже долгаар **3-57-46, 2-26-10.**

Кызыл районнуң Баян-Кол ортумак школазының 1982 чылда доозукчуларының ужуражылгазы бо чылдың август 22-де 10 шакта ук школага болурун дыңнадып тур.

Иштинде документилер суп каан сарыгзымаар өңнүг сумка читкен. Документилер Н. М. Сватиковаңың адында кылдынган. Ол сумканы тып алган кижи ону мээңэ эгидип бээрин дилеп тур мен. Шаңналын бээр мен.
Менче дараазында телефоннарны дамчыштыр долгап болур: **3-53-75, 6-18-45.**

Республиканың нийти билигниң музыка-уран чүүлүнүң школа-интернады чаа 1992-1993 өөредилге чылында нийти билигниң 1, 2, 3 класстарынга: **фортепиано, флейта, скрипка, аккордеон, труба, домра** болгаш **уран чурулга** мергежилдеринге өөренир уругларны хүлээп алырын чарлап турар.
Уран чурулга салбырынга кирер уруглар ыяап-ла чураан чуруктарын эккээр.
Хүлээп алырының шылгалдалары августуң 19, 20 хүннеринде Улусчу культура төвүнүң бажыңынга (мурнунда ПЧБ) № 18 кабинетке эртенгиниң 9 шакта эгелээр. Уругларның төрүттүнген херечилели херек.

Кызыл районда куш фабриказы 1-2 ай чедир улгатты азырап каан бройлер дагаа оолдарын чонга садып турарын дыңнадып тур.

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры болгаш хоорай телээлекчилериниң филиалы дараазында адресте турар:
Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 104 «а», 2-ги каът «Огонёк» кафези.

Албан телефоннары:
1. Эргелекчи — 3-49-56.
2. Экономика килдизи — 2-48-17.
3. Бухгалтерия — 3-31-84.
4. Башкарылга килдизи — 2-35-56.
5. Хоорай телээлекчилериниң филиалы — 3-49-60.

«Саян» ансамбльинге ажылдаар сытытчылар конкурузун Тываның күрүне филармониязы чарлап турар.
Конкурс филармонияның бажыңынга хүн бүрүде эртенгиниң 10 шактан 14 шакка чедир болур.
Бот кижилерге нийти чуртталга бажыңындан өрээлдерни бээр.

КИНО

АВГУСТ 19-ТА
«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (АКШ, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00. **Видеозал: «Хищник»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 19.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Как три мушкетёра» 15.00, 18.00 шактарда.

АМЫДЫРАЛ—АЖЫЛ

(Дөрттээн одуруглар)

Чежемейниң митингилеп чулчуруурга,
Чединишкин чок, үе хей баар ыыдын тотпас.
Амыдырал эжиндер дээр болза,
Ажыл-ишче билек сывыргаш кирер ол-аа.

* * *

Аас-биле «будурери» дендии белен
Аал туржук, чуртту безин көжүрүптер
Алыс туза сорулгага чедер дизе,
Ажылдаар-ла түңнел чүгле ынчан болур.

* * *

Ажыы улуг ажыл-ишке дендээн турар
Аттар солуур чаңчыл бисте непереэн зе
Капустаны чаңгыс эът деп адап алыы,
Кандыг өске аъш-чем ол болу бээрил?

* * *

Араганы ийи бирни алкан орда,
Амыдырал «эскилежир», байын хелчок
Удуп сергээш, улуг аарыг турүп кээрге,
Ужа-тэш чок, кармак куруг, ходугур бот.

* * *

Байырлалдар — кара-пайыр, куда-найыр
Базым саны чаъс соонда мөөгү-ле.
Хайыралдыг чайгы айлар үезинде
Хамык күштү ажыл-ишче углаза чул?

ЫНАКШЫЛ ДУГАЙЫНДА БЫДАРГАЙ БОДАЛДАР

(Дөрттээн одуруглар).

Ийи чүрек каттыжарга,
Изиг-чылыг ынакшыл боор
Амыдырал бижыг соруу —
Аас-кежик эгези ол.
Тура юкта борбак чүрек
Дужуунга-даа душке какпас.
Хелеге дег оон соондан
Хадып, чаңнап маңнаваа-даа
Ындыннаваа, соксап көр деп,
Ынакшылга чаңныргаа-даа,
Алгырадан, тыныс кылдыр
Ажыштапкан салым эвес.
Ынакшылга — дөңнелге чок,
Ыры безин ында калыр.
Кайгамчык ол бурган кежиин
Карак ышкаш камнаар херек
Хайлыг чүвээ чырык черзе
Харыызы чок ынакшыл бар.
Ыыдаар кижи ыдап эртер
Ыылгаажыны бирээзи ол.
Сени көргеш санымда-ла
Сеткил-чүрээм хөлзеп үнер
Элдептиг, ону черле
Эскербезин ужуру чүл?

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

СОНЕТ

Ылаыргай өл малгаш балар орук черлеп
Ыргак-дагыр истер шыйыын арттырбышаан,
Кыжыргыкайнын дагжап эрткен бузук терге
Кызыл хүн-чүв дудускээнче ырап бар чор.
Боттарын чүм билишпээниниң хараазындан
Бодал сагыш дугжуп бузуп чогувастаан
Ала-чайгаар үе чылзып эртип чыдар
Ашак-кадай салымы эеп, демейлептим...
Билчилгеже бөзым кылып ораддашпаан
Бистер база шаа ол терге истери дег,
Кожа-даа бол уткужуп аар аргавыс чок
Хову-шөлче чыпып чадап чораан дег бис.
Кызыл-хүннээр кежээвинче киргелекте,
Кыйгы салып, буруум сенээ мүнуп көрейн.

Октябрь ТУН-ООЛ.

Тыва Республиканың Аныяктар ассоциациязы Наадымны организастыг эрттирериңге улуг-хуузун кирииштирип, спортчуларны шаңнаар кылдыр эт-бараан садарынга база шыырак дузалашкан. Ассоциацияның удуртулгазы тыва хүреш маргылдаазынга тускай шаңнал — барык 35 муң рубль өртектиг «Иж-Юпитер-5» деп кош чок мотоциклди саткан. Ону Тываның шыырак мөгелериниң бирээзи Беженде Кужугетке чон көөрүп турда тывыскан.
ЧУРУКТА: Б. Кужугетке чаа мотоциклдиң тывсып турары. Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотозу.

Редакцияга харыы

КАТАП СУДТААР

Бо чылдың апрель 1-де үнген «Шын» солунга орук-транспорт айыылының түңнелинде эрткен чылын Кызылга чок апарган бичии уругнуң адазы херектиң истелгезиниң саадап турарының дугайында хомудал бижээн. Чүге ындыг болуп турарын солуннуң редакциязы тодарадып бээрин Кызыл хоорай прокуратуразындан дилээн.

Кызыл хоорайның прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар Л. Н. Бауитроктуң ат салган харыызында ол дугайында мынчаар тайылбырлап турар: Россия Федерациязының КХ-зиниң 211 чүүлүнүң 2 кезээ-биле буруудатгырып турар Н. Фелькиниң херээн 1992 чылдың апрель 21-де Кызыл хоорайның улус судунуң тодарадылгазы-биле катап истээр кылдыр эгиткен. Республика прокурорунуң негелдези-биле ук тодарадылганы күш чок болдурган болгаш Дээди судтуң президиумунуң шиитпири-биле ук херекти херээн судка катап көөр-биле чоруткан.

КӨШКЕН ТАРАКАННАР

(Болган таварылга)

Бистиң суурувус шору улуг. Суур кыдыында каш борбак ыяш бажыңнар бар. Ол бажыңнарның баштайгы тавааи салырда кады эл-хол болуп чурттаар дээн дөргүл-төрел улус-ла болган боор, ында колдуунда орустар, хакастар чурттап турар. Ындыг бооргаа ваве оон Улуг-Суур, Биче-Суур дижир.

Мен Улуг-Суурнуң хоочун чурттакчызы кижи мен. Бажыңым ол озалааш турар бажыңнарже удаа. Улуг-Суур кыдыында. Бир-ле катап чайын, кежээликтей, кызыл-хүрең бергенде, даштын чада кырынга үнүп келгеш, Биче-Суур уунда оруктче көре каапкаш, пат кайгай берген мен. Ол арага доврактыг дазыр, калбак шөл болгай. Ында машина-бала-лат, мал-маган-даа хөглүбеди, шимчеш дээр чүве чок. Ол хирезинде шак ол дазыр шөлде Чинге доозун шөйлүп чоруп ор. Топтап көрүп турарымга, ол казырга-даа, улуг хат, салгын-сырын-даа эвес! Ол бурулаан доозун бистиң Улуг-Суурувусче улам-на чоокшулап ор. Та чүү? Мырынай чоокшулап кээрге, бажын уткуп маннап четтим. Чоокшулап көргеш, караамга бүзүревээн мен, аг-шериг ышкаш, эмме-тикчок тараканнар бистиң суурувусту «эжелеп алыр» дээш шаап халдап кирип орар болду. Хөй «шериигге» удур чепсек чок чаңгыс дайынчы канчап удурланып шыдаар мен, анаа-ла кинчтимнеп кайгап турган мен.

Оон эгелээш-ле бистиң суурувус бажыңнарынга таракан дел тас, кызыл-сарыг, чүгүрүк амытаннар тыптып, ховудеп келген чүве. Ол өөрүнчүг эвес болуушкун болган.

Эзир-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.
АГАР САНЫ: «Тыва сообщ» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтер болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван. Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген бижиктер хүлээп алыр чер — 3-34-28 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, нийтилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; уиндурукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 159.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 160 (14882) 1992 чылдың август 20, четверг Солунга ат салган шагы 01.40. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

БУРАН-ХӨЛДЕ БЕЛЕТКЭЭН

ӨВҮРДЕ «АК-ЧЫРАА» СОВХОЗТУҢ АЛДАЙ-ООЛ ТҮЛҮШКЕ УДУРТКАН МАЛ ЧЕМИ БЕЛЕТКЭЭР ЗВЕНОНУҢ СИГЕНЧИЛЕРИ БО ЧЫЛЫН 3250 ТОННА АҢГЫ-АҢГЫ МАЛ ЧЕМИН БЕЛЕТКЭЭР.

Звено кежигүннери бар аргаларны ажыглап тургаш, август айның ийиги чартыынга чедир муң тонна ажыг мал чемин кылган. Ону совхозтуң доктаамал сиген кезер чери — Буран-Хөлде сарааттаан.

Сигенчи звенонуң кежигүннери — 8 кижи шупту демниг, эрес ажылдап турар. Оларның арызындан механизатор Сергей Куулар, Болат-оол Кызыл-оол, Алдай Түлүш, Орлан Конгар, Буян Ооржак болгаш оон-даа өскелер шалыпкын чорууп көргүзүп келген.

Бо сигенчилер Көк-Хаакта чайын суггарып алганы шөлүнден меде сигенни чоокта чаа кезип эгелээн. Олар ол черлерден эки шынарлыг 1085 тонна сигенни белеткээрлер.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Ак-Чыраа суур.

ХООЧУННУҢ ДУЗАЗЫ

БАЯН-КОЛ СУУР ЧУРТТУГ ХООЧУН СЫГЫР-ООЛ МОНГУШТУҢ НАЗЫНЫ АМ 70 ХАР АЖЫП ТУРАР.

Ындыг-даа болза, бодунуң ажылдап чаңчыкканы-биле анаа олурбайн, ажыктыг чүүлдерни хөйнү кылып келген. Чоокта чаа ол «Х Улуг хурал» совхозка сиген кезер 30 кадыырны, сиген бөлер 20 дырбааштыны болгаш өске-даа чүүлдерни малчыннарга болгаш сигенчилерге кылып белеткеп берген.

Төрээн совхозунга ол амдаа дузалажырын шиитпирлээн.

Кызыл-оол САГААН-ООЛ.
Баян-Кол суур.

Хуудa бодал

САТКАН АЖЫЫ ЧОК

Бо чылдың июль 15-те № 134 «Шын» солунга журналист Михаил Дуюнгарның чер дугайында чүүлү парлаттынган. Ону бижип тура ол чер дугайы национал айтырыг-дыр дээни кончут шын-дыр. Оон ол бодалдарынга бүрүн каттыжар-дыр мен. Ынчангаш бодумнуң саналым илередип көрейн. Чажырбас мен: черни садып-саарар деп турарынга шуут удур мен. Бир эвес Тывага черни садып-саарар дугайында дээрги демократтарның политиказы боттаны бээр чүве болза, бистер, эвээш саныг тывалар, ёзулуг-ла ядарап эгелээрнивис ол. Чүге дээрге хөй акша-көпеектиг орус дылдыг кижилер ону дораан садып, үлежип аппаарлар. А бистер ону садып ап шыдавас бис. Амдызында ону садып алыр хире акшалыг хөреңгилиг-даа чок. Ынчангаш чер садып алган кижилер бистерни чоорту оон кызып үндүрүптер.

Россияның орус дылдыг кижилери боттарының девискээринде черин та садып алзын, та хунаажып алзын — боттары-ла билир ыйнаан. Бистер, тыва кижилер, төрээн чериңистиң ёзулуг ээлери болуп, черивисти чоннуң эргезинге арттыргаш, салгалывыска дамчыдып берип чорзувусса мөрүвүс ол.

Хувускаал МОНГУШ.
Таңды районну.
Хову-Аксы суур.

ТУРАСКААЛ ЧООЗУ

1991 чылдың август 19-21-де Россияның демократтыг күштериниң тиилелгезинге тураскааткан тураскаал чоозун (көпеежн) бүдүрген болгаш саарылгаже киирген. Чоосту Россияның Төп банкызы белеткээн.

Чоостуң үнези 3 рубль. Ону чес-никель холуксаазындан бүдүрген. Оон даштыкы өңү ак, долгандыр хемчээли 33 миллиметр, кыдыын хаажылап каан, бир талазында «Россия банкызы» деп бижимел, өске талазында «3 рубль» деп сиилбир бар. Оон адаанда «1992» деп сан чоосту бүдүрген чылын бадыткап турар.

Тураскаал чоозун 1 миллион рубль түңнүг кылдыр бүдүрген. Тураскаал чоозу саарылгаже кирген.

БЫЖЫРГАН ХЛЕБ: ол четчип болур бе?

Республикада экономиктиг байдал бо чылдың эрткен чеди айларында улам нарыыдаан-даа болза, Тыва Республиканың хлеб бүдүрер үлетпүрүнүң продукциязының хемчээли эрткен чылдың ол-ла үези-биле деңнээр болза, оон хөй болган.

Тодаргайлаарга, 2.7 хуу өскен боол турар. Хлеб заводтары дээн ышкаш, ындыг чугула бүдүрүлгелерге херек чиг эттиң, электри энергиязының, дериг-херекселдерге артык кезектерниң, чаа техниканың өртектериниң улгатканындан чамдык бүдүрүлгелер хоозурап, хөй өреширеге таваржып турары билдингир болгай.

Ындыг-даа болза, бистиң республиканың хлеб бүдүрер бүдүрүлгелери чүгле деңдески ажылдаарын эвес, харын база оларда ажылдап турар кижилерни хевээр арттырарын, коллективтиң сырый каттыжыышкынын үрезейн, бүдүрүлгелерниң буурап дүжерин болдурбас дээш, бүгү хемчеглерни ап чорудуп турар.

Тываның бүгү чурттакчыларынга чылда-ла ортумаа-биле 35 муң тонна далган херек боол турар. 1991 чылда чүгле 16 муң тоннаның тараазын алган болгай. Оон ужурундан республиканың чурттакчыларының хлебке херегленин долдур хандырары-биле кызыл-тасты, арбайны өске черлерден немей садып алыр ужурга таваржып турар бис. Бо чылдың январь айдан эгелээш, Подольскиниң бир тонна далганының өртээ үргүлчүде өскерлип келген. Чыл эгезинде ындыг далганның өртээ бир тонна дээш 3872 рубль, ынчаарга июнь ай эгезинде 13.472 рубль чеде берген. Ынчаарга август айның эгезинде ол 16.204 рубль апарган-дыр. Бир эвес оон-даа тодаргай чугаалаар болза, 1 килограммы далганның өртээ 3 рубль турган болза, ам 16 рубль чеде берген-дир. Оон ужурундан тараазының үндүр садарының өртээниң арызында ылгалын дуглаар төлээде бистиң республикага чыл санында-ла 292 миллион 995 муң рубль херек боол турар-дыр.

Хлебтиң өртээниң ынчаар улгады бээри хереглекчилерге, ылангыя эвээш акша-хөреңгилиг өг-бүлелерге дыка аар бергези билдингир. Бо талазы-биле чамдык санаашкыннарны мапаа көргүзүп болур. Подольскиниң тараазының бир тонназының өртээ 16.204 рубль-дир. Оон далганындан быжырып каан 850 грамм хлебтиң херек кырында үүрмектеп садар өртээ бот-үнези-биле катай хаара санаарга, 22 рубль 50 көпеек чеде бээр. Ол-ла өртек-биле ындыг хлебти уруглар садиктеринге, эмнелгелерге, ресторапнарга, столоваяларга, шериг кезектеринге садып турар. Ынчаарга демги-ле ол улуг өртектиг хлебти хоорай магазиннеринге 6 рубльге садып турарын чон билир.

Сөөлгү үеде хлеб заводтары боттарының чаа, амданныг продукциязын — хлеб-булочка кылыгларын садыглаар тускай магазиннерни тудуп, кылып алганы дыка таарымчалыг боол турарын айтыр херек. Чүге дээрге садыг четкилериниң чамдык магазиннери заводтарның хлевин алырындан арай ойталаар апарган. Ол болза, ындыг аъш-чем магазиннериниң хуужулуп каапканының уржуу-дур деп бодап турар бис. Ол магазиннер хлебти өске бараанпар садарынга сонуургалын барымдаалааш, ону садарынга тура чок-тур. Оон ужурундан чон хлеб садып алыры-биле хөй үе шакты эттирип турар. Оон ужурундан Таңды районнуң хлеб заводу продукциязының 83 хуузун ам бодунуң магазиннеринде садып турар апарганы чонга дыка таарымчалыг. Ак-Довурактың хлеб заводу 29, Чадаананың — 47 хуузун бодунуң шугуму-биле садып-сайгарып турар апарган.

Кызылдың хлеб заводунуң коллективи хоорайның «Саян» магазиниң артында бир хлеб садыын тудуп, ажыглалга киирерин чеде берген. Хлеб бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының амгы үениң негелделеринге таарыштыр чаа ёзу-биле ажылдап турарының чижектерин оон-даа ынай көргүзүп болур.

Бистиң каттыжыышкынның шугуму-биле капитал тудугнуң дугайын чугаалап болур. Капитал тудугдан бүдүрүлгениң сайзыраары, технологтуг чаартылгазы улуг хамаарыжыр болгай. Бо талазы-биле акша-хөреңги бар боол турар. Ынчангаш бо чылдың эгезинден бээр бүдүрүлгелерниң чаартыр, эде дериир, ажыл-агыйын улам хөгжүдер сорулгаларга 22 миллион рубльди тускайлап берген боол турар. Ол акша-хөреңгини Кызыл хоорайда чылда-ла 3000 тонна макарон бүдүрер чаа цехти, ажылдакчыларга 107 квартиралыг чуртталга бажыңын, чаа үлетпүр баазазын тударынга чарыгдап турар. Оон иштинде Чадаана хоорайның хлеб быжырар заводун чаартып кылырынче хөй түңнү берген.

Макарон аймаан кылып үндүрер цехти тудуп эгелээнинден бээр аңаа 1283 муң рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын кылып чорутган. Амгы үеде ол цехти ажыглалга киирерин чедир 787 муң рубльдиң ажылдарын кылып күүседири арткан. Ону тударынга цехти амгы үеде янзы-бүрү он ийи тудуг организациялары киржип турар болгаш оон дериг-херекселдерин, эргежок чугула чүүлдерин Россия Федерациязының чээрби ажыг заводтары чорудуп берип турар. Бо хүннерде цехтиң ишти-даштын шеверлээр ажылдарны 48 дугаар тудуг эргелелиниң коллективи кылып турар болгаш ол ажылдар доостургала, Иркутскиниң «Тускай тудуг-монтаж» организациязының эптекчилери дугуржулганы ёзугаар дериг-херекселдерин эптеп тургузуп эгелээр. Бо тудугну кылыр акша-хөреңги үзүлбейн, үргүлчү кээп турар. Ынчангаш ону бо чылың ылап-ла ажыглалга киирери чугула деп санап турар бис.

Хереглел бараанпарының чамдык хевирлеринге өртектер доктаадырын өскертир дугайында Россия Федерациязының Чазааның доктаалын үзүртүлгө болдурган, Тыва Республиканың Чазаа «Хлеб өртээнге өскерилгелер дугайында» доктаалды үндүргени билдингир болгай. Ынчангаш ол доктаалда Подольскиниң далганының 850 грамм бир булка хлевиниң өртээн 6 рубль болур кылдыр көрген. Ынчангаш тарааны моону-биле садып алырының болгаш хлеб аймаан үүрмектеп садарының өртектериниң арызында ылгалды азы хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының өртектериниң улгаткан хемчээлин дуглаар акша-хөреңгини (компенсацияны) Россия Федерациязының бюджединден берип турарын номчукчулар билир боор.

Ынчалза-даа бистиң хлеб бүдүрүлгелериниң ажылдаарынга шаптыктаачкыннар бар боол турар. Биске немелде төлевирни Тыва Республиканың Саң-хөө министерствозу чогуур үезинде бербейн турар таварылгалар бар. Чүге дээрге чиг эттиң — чигирниң болгаш тарааның садып алыр дизе өртээн баш удур төлээр апарган. Оон ужурундан чигир садып алыры-биле банкыдан 4 миллион рубльди чээр ужурга таваржыкан бис.

Бистиң саналдап турар бир чүүлдүвүстүң дугайын чугаалаары черле артык эвес. Немелде акша төлевирин бистиң хлеб бүдүрүлгелеривис каттыжыышкынның бүдүрүлгелеринге эвес, а тараа продуктулар каттыжыышкынынга тараа садып алырда немелде өртек кылдыр бээрин чугула деп санап турар бис. Чүге дээрге оон бот-үне өртээнге чарыгдалдар эвээш боор турар. Бистиң кылып үндүрүп турган хлеб аймаан өске черлерде ышкаш, хостуг өртектерже киирер херек. Азы чок болза немелде өртектиң хемчээлин хереглекчилерниң боттарынга бээр болза таарымчалыг. Чижээ, Санкт-Петербург хоорайда ажылчыннарга, пенсионерлерге, хөй уругтуг өг-бүлелерге, инвалидтерге ай санында-ла 200 рубльди немей берип турар.

Рынок структуразын тургусканы-биле холбаштыр берге байдалда эргелеп башкарылганың болгаш ажыл-херекчи чоруктуң чаа-чаа хевирлерин калбаа-биле ажыглаар дээш бистиң республиканың хлеб заводтарын акционерлиг ниитилеллер кылдыр эде организастап тургузар ажылды чорудуп турар бис. Чүге дээрге үе чогум-на ынчаар кылырын негеп келген. Заводтарның ажылчыннары база ону деткип турар.

Рынок харылзааларының шыңгыы негелделерин барымдаалап ажылдаары-биле бистиң хөй кижилиг коллектививис өске-даа хемчеглерни ап чорудуп турар.

Сарыг-оол КЫЗЫЛ-ООЛ,
Тыва Республиканың Хлеб болгаш макарон бүдүрүлгезиниң девискээр каттыжыышкынының кол инженери.

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

● КҮШТҮ АЖЫГЛААРЫНЫҢ ОРНУНГА ЧУГААЛАЖЫЫШКЫННАР АЖЫКТЫГ.
● ӨРЕНИҢ ХУУСААЗЫ УЗАМДЫККАН.
● ДУГУРЖУЛГА ЧЕДИП АЛДЫНГАН.

ДИПЛОМАТТЫГ ХАРЫЛЗААЛАРНЫ ТУРГУСКАН

ВАШИНГТОН. Амгы үеде херек кырында дүшкен Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының составынга кирип турган үш республикалар-биле долу хемчээлдиг дипломаттыг харылзааларны Американың Каттышкан Штаттары тургускан. Хорватия, Словения, а ол ышкаш Босния болгаш Герцеговина Республика ам АКШ-биле дипломаттыг харылзааларны тургускан аңгы-аңгы күрүнелер болу берген.

КАШМИР АЙТЫРЫЫНГА ХАМААРЫШТЫР

ДЕЛИ. Кашмир айтырыын шиитпирлээринге хамаарыштыр Пакистанның камгалал министри Сайед Гаус Али Шах тускай медеглел кылган. Кашмир айтырыын шериг күжү азы дайын аргазы-биле шиитпирлээри канчап-даа болдунмас деп, ПТИ агентилелдиң корреспондентизинге министр медеглээн. Индияның, а ол ышкаш Пакистанның удуртукчулары Кашмир айтырыын политиктиг тайбың арга-биле шиитпирлээринче чүткүп турарын ол демдеглээн. Күштү ажыглаарының орнунга чугаалажыышкыннар эки түңнелдерни бээр дээрзин чигзиниишкин чок деп, Пакистанның камгалал министри айыткан.

КНО-ДАН ДИЛЕГ КЫЛГАН

НЬЮ-ЙОРК. Бөлүк мусульман чурттар Каттышкан Нациялар Организациязынга тускай дилег киирген. Боснияда болгаш Герцеговинада байдалга хамаарыштыр Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының тускай сессиязын чыылдырарын дилеп бижикте негеп турар. Ислам конференциязы деп делегей организациязының составынга кирип турар чурттарның төлээлекчилериниң хуралы эрткен понедельник хүнүнде болган. КНО-дан ындыг дилег кылыр дугайында шиитпирни ол хуралга хүлээп алган.

ДЕТКИМЧЕ ФОНДУЗУН ТУРГУЗАР

ТОКИО. Европа чурттары-биле, а ол ышкаш Хамаарышпас күрүнелер деткимчезиниң республикалары-биле культура харылзааларын калбартырынга деткимче көргүзер сорулгалыг күрүне фондузун тургузарын Японияның чазаа шиитпирлээн. Ол дугайында «Иомиури» солун бижээн. Япон чазактың санап турарын ёзугаар алырга, ындыг фондуну тургузары, Европа чурттары-биле, бирги ээлчегде Японияның кожазы Россия-биле культура харылзааларын калбартыры Курил ортулуктарының айтырыын бүрүн шиитпирлээринге ыңгыы бээр. Курил айтырыглары дайын сөөлүнде үеде Японияның болгаш Россияның арызынга харылзааларны моондактап келген деп, Японияның чазаа медеглээн.

РОССИЯЖЕ ТАРАА ЧОРУДАРЫН СОКСАТКАН

ОТТАВА. Россияже тараа чорударын соксадыр дугайында шиитпирин хүлээп алдынганын Канаданың кызыл-тас эргелели дыңнаткан. Ол шиитпирни хүлээп алыр мурнунда федералдыг төп чазак-биле дугурушкан деп, ук эргелелдиң төлээлекчизи медеглээн. Россияже Канаданың кызыл-тазын болгаш өске-даа тараа аймаан чудурун чорударын соксаткан чылдагааны — Россия саң-хөө талазы-биле бодунуң хүлээлгелерин орта күүсетпейн, төлээр өрезиниң хуусаазын узамдыктырып турар.

ИРАККА УДУР САГЫНДЫРЫГ

НЬЮ-ЙОРК. Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш Иракка хамаарыштыр кыжаныышкынныг медеглел кылган. «КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң шиитпирлеринге дүүштүр Делегей ниитилежилгезиниң Багдадта турар инспекторларының негелдезин Ирак, оон президентизи Саддам Хусейн күүсетпес болза, Иракка удур шериг күжүн ажыглаарынга Американың Каттышкан Штаттары шуут белен» деп, Дж. Буш медеглээн.

ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЬНЫН КЫЯГЫРЫЫ

КАИР. МЕН агентилелдиң корреспондентизиниң дамчытканын ёзугаар алырга, Сомалиге аппарып чедирип бээр дузаламчыны ынаар чорударын дүргедетпирэ эргежок чугула деп, Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Гали медеглээн. Ол дузаламчыны чедирер транспорт айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле Каттышкан Нациялар Организациязының шериглерин ынаар дүргеп чорударынче КНО-нуң чиңгине секретары Каттышкан Нациялар Организациязының кежигүннери бүгү күрүнелерин болгаш КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелин кыйгырган.

Сомалиже КНО-нуң 500 кижи составтыг күштерин чорударынга ук чурттуң найысылалында удурланышкак күштерниң төлээлекчилери бүрүн чөпшээрешкен деп, Бутрос Али дыңнаткан. Ындыг дугуржулга Сомалиниң найысылалы Могадишо хоорайга чедип алдынган.

БҮРҮН ЭРГЕНИ ТЫВЫСКАН

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлели тускай резолюцияны бир үн-биле хүлээп алган. Мурнуу Африка Республикаже делегей ниитилежилгезиниң хайгааракчыларын доп-дораан чорудар бүрүн эргени КНО-нуң чиңгине секретары Бутрос Галиге тускай резолюция ёзугаар Айыыл чок чорук Чөвүлели тывыскан. Мурнуу Африка Республикага национал эптежилгениң илеизин амыдыралга боттандырар дээш КНО-нуң хайгааракчылары ында бээр сорулгалыг.

СЪЕЗД БОЛГАН

ХЬЮСТОН. (Техас штат). АКШ-тың республиканчы партиязының съездизи Хьюстон хоорайга болуп эрткен. Бо чылдың ноябрьда болур президент соңгулдаларынга белеткелдиң айтырыгларын съездиниң делегаттары чугаалажып көрген. Демократтыг партиядан АКШ-тың президентизиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр амгы президент Дж. Бушту съезд соңгаан болгаш оон соңгулда мурнунуң програмазының төлевилелин бадылаан.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

БУДАПЕШТ. Венгрияның премьер-министри Йожеф Антал болгаш Чехияның премьери Вацлав Клаус каттышкан парлалга конференциязын Будапешт хоорайга эрттирген. Сербияга удур делегей хемчеглери дээштиг болгаш тодаргай болур ужурлуг деп, Венгрияның чазак баштыңы медеглээн. Ынчалзажок ук хемчеглер төнчү чок болбас ужурлуг деп, ол чугаалаган.

ЧӨӨН ҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ УДУР

МЕХИКО. Гватемаланың камгалал министри генерал Хосе Доминго Гарсие чурттуң чөөн үзелдиг күштеринге удур кыжаныышкынныг медеглелди кылган. Чөөн үзелдиг тура халыкчыларга удур калбак хемчээлдиг шаваар халдаашкыннарны армия белеткеп турар деп, ол дыңнаткан.

● ● ●

БЕЛГРАД. Босния болгаш Герцеговина девискээринде фронтуларга эрткен 15 хонук дургузунда месилдежиишкиннер соксаваайн келген. Сөөлгү медээлерни ёзугаар алырга, ында месилдежиишкиннер элээн шеглеттине берген.

● ● ●

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен. Кижи эргелерин Иракта каржызы-биле үреп турарын хуралдың киржикчилери шыңгыы бурушаан.

● ● ●

ОСЛО. Европага келгежир болгаш айыыл чок чорукту быжыглаар хемчеглер талазы-биле ат салдынган дугуржулгага дүүштүр Россия Федерациязының девискээринде чепсектиг күштерге кыналза кылыр дугайында чагыгны Норвегияның чазаа Россияның Даштыкы херектер министерствозунче чоруткан.

● ● ●

БЕНДЕРЫ. Танкыга удур 93 миналарны, чадаг шериглерге удур 25 миналарны ол хоорайның девискээринге илереткеш, узуткаан. Миналарны тывар болгаш узуткаар ажылдарны Россияның Чепсектиг Күштериниң саперлары боттандырып турар.

(РосИТА — СЧТА).

ХОЙЖУ-БИЛЕ УЖУРАШКАН...

Мөңгүн-Тайгада ажыл-ижи-биле алдаржаан малчыннар кайы хөй.

Оларның бирээзинге «Мөген-Бүрен» совхозта Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Чуглур-оол Иргитович Дарын-Базыр төлептиг-биле кирер. Ол совхозунга хөй чылдар иштинде хой мал бригадиринге ажылдаан. Он ийи чыл бурунгаар бодунуң күзели-биле хойжулай берген. Бо үениң иштинде куду көргүзүглүг деп кымга-даа чемеледип чорбаан. Харын чыл санында чүс хойга онаштыр 92-ден 106 чедир хураганны ап, шаңнал макталга чедип чораан.

Эрткен кыш Мөген-Бүренге кадыг-шириин-даа болза, ол бүгү арга-курлавырларны ажыглап тургаш, чүске онаштыр 90 хураганны ап, бир тыва уксаалыг хойдан-на 2 кг дүктү кыргып, дужааган.

Амгы үеде Чуглур-оол Иргитович сураглыг, аржаан-суглуг, арбын аалдар чайлаа Ак-Хөлде малын семиртип турар. Ол чай дургузунда 5-6 катап аңгы-аңгы одарларже көжер. Июль-август айларда малын боттанчак кадарарын сөөлгү чылдарда организастап келген. Майгыннанып алгаш, бир черге 8-10 хонуп чорааш, малын семиртир чаңчылдыг кижи. Кажан сиген кезе бергенде ол черге хоюн кадарбышаан, мал чемин белеткээр. Эки семис, күштүг мал эдержилгеге эки кирер, чаш төлү бөткүр шыырак, сүткүр болур. Ынчангаш хураганнар кыштан хүр-мөңгн ажарының чылдагааны ында дээрзин Чуглур-оол Иргитович тайылбырлап орар болду.

—Хоюнарны кайы айдан эгелеп оолдадып турар силер? деп хойжудан айтырдым.

—Бо айтырыг бистиң районга янзы-бүрү болуп келген. Он чыл бурунгаар болду бе, моң, хойну ноябрь айдан эгелеп оолдадырын боттандырып келди. Бир эвес мал чеми четчир чүве болза, ол база ажырбас арга чорду. Хураганнар шыырак, дүккүр-даа болур чорду. Бисте төп районнарда ышкаш мал чемин белеткээр черивис бээр эвес, чем чокта берге чорду. Мен сөөлгү каш чыл улаштыр январь айдан эгелеп оолдадып турар мен. Эрте төрүттүнген хураганнар март-апрель айлардан эгелеп иелери-биле кады чер одарлай бээр, шоолуг сиген хереглевес. Бистиң малчыннарывыс божаны таарга агыскаш, ону доңуруп алгаш, кыжын суланы хайындыргаш, ол аарбажыны аңаа холуп бээрге база чем болур. Январь, февраль айларда хойларның сүдү элбек болур. Хураганнар иелериниң сүдү-биле амыдырай бээр чорду деп малчын чугаалаар.

—Дуржулганар солун-дур, уламчылаңар, малчын-дээ ону деткидим.

—Январьда төрүттүнген хураганнарны чайын иелери-биле деңге кыргыырга, бирээзи-ле 400-500 грамм дүктү бээр чүве болду. Хураганнарны чайын чогуур өй-шаанда үзер, оларны иелери-биле кады чайладыр болза, хойлар шоолуг семирип шыдавайн бээр чүве. Бис хураганнарывысты боттарывыс өстүрүп доруктурар бис. Сакманчы албас бис. Мээн өөм ишти Тераш Санчы-Доржуевна уруг-дарыын мал ажылынга бичиизинден тура өөредип чаңчыктырар кижи. Беш уруглуг улус бис. Олар шупту мал ажылынга хандыкшылдыг улус чүве бо — деп, Чуглур-оол Иргитович чугаалады.

Тераш Санчы-Доржуевна адазы-не деп ыдыктыг сестериниң бүгү талаларын ыяк билир болгаш аңаа ёзулуг-ла төлептиг. Амыдырал-чурттагалгазы-биле ону бадыткап чоруур. Өг-бүлези, амыдырал-чурттагалгазы дээш ол кезээде сагыш зарып чоруур.

—Хүндүлүг дыштаныгаже үнер дей берген мен. Дузалакчым—шеригден келген оглум Женя. Амдыы чылын хоюмну хүлээдип бергеш, кады ажылдап, чурттаар күзелдиг улус бис. Ол мал дээнде шыдамык оол чүве. Амыдырал салгал дамчыыр деп чүве ол-дур ийин. Оглум-биле демнежип тургаш, сиген үнмээн-даа болза, 5-6 тонна сигенни бүгү-ле арганы ажыглап тургаш белеткеп алыр бис. Кыштагда кажаа-хораавыс бүрүн септеттинген. Мындыг чүве бо — деп, ол чугаалады.

—Силерниң совхозта мурнакчы малчыннарны адап болур силер бе? — деп айтырарымга оон харыызы мындыг болган: «Чүгле оларны аддар эвес, ажылының түңнелин безин чугаалап болур мен. 1991 чылда чүс хойга онаштыр 126 хураган ап, районга чемпионнаан аныяк хойжу Олег Намзын-дыр. Чиик машина садып алыр талон-биле шаңнаткаш, ону алды-даа. Бо чылын ол база-ла тергиидээн, чүстен 100 хураган алды. Сарыг-оол Салчакович Сагаан — 92. Сат-оол Саая 90 хураган алдылар. Мен база шору-ла болдум. Республика Наадымынга 6 аныяк хойжу сарлыкчы киришкеш барды. Мен база Наадымга эки турам-биле киришиптим.

Кимм-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Үерлээшкин

БАЙДАЛ АРАЙ НАРЫН

Сүт-Хөл районда суг үерлээшкиниң хараазындан тургустунуп келген нарын байдалдың дугайында медээни Президентиниң парлалга албаны солунуң мурнуку үндүрүлгезинге берген болгай. Ук байдал-биле таныжып, суг-чарга алысканы чурттакчы чонга боттуг дузаны көргүзери-биле август 18-те Тываның кежигүннери — Президентиниң болгаш Тываның Чазааның Администрациязының удуртукчузу — күрүне секретары В. С. Очур-оол, Тываның чазааның Даргазының бирги оралакчызы В. О. Оюн, саң-хөө сайыды К. Д. Ондар, хамааты камгалалының ажылдакчызы В. И. Савосик олар Сүт-Хөл районче вертолеттуг ужудуушкунну кылганнар. Ниитизи-биле районда байдал чүгээр-даа болза, чамдык черлерде байдал кончуг нарын болгаш дүвүренчиг. Алдыы-Үстүү-Ишкиннерниң көвүрүглерин суг алгаш барганының хараазындан ында малчыннар-биле харылзаа барык үзүлген. Сугга чардырып, аал-оранынга чедип чадап турар малчыннар база бар. Малчын коданнарже бар чыткан машиналар үер-чарга алзып, орук ара тургулапкан. Ишкин суурга алды хонук иштинде чырык кыппаан. Харылзаа сывырындактары шөйген элээн хөй чагылар сугга алзып, ушкулаан. Районнуң девискээринде кезип белеткеп каан сигеннерни, тараа шөлдерин суг-чар арыды шаап бадыра барган черлер база бар. Хорум-Даг суурнуң девискээринде байдал база нарын. Суур кыдыының үш-дөрт хире бажыңнарын суг ап, чурттакчыларын өскээр көжеринче албадапкан.

Байдал нарын турза-даа, кижилер болгаш хууда-даа, хөй-ниитиниң-даа мал-магаынында когараашкын чок болуп турар. Дарый хемчеглерни ап, чурттакчы чонунуң амыдырал харылзаазын хандырары-биле тускай тургустунган район комиссиязы ажылдап турар. Аңаа дузалаары-биле найысылалдан харылзааның, көдээ ажыл-агыйның болгаш өске-даа адырларның специалистеринден тургустунган комиссия ук районче бөгүн үнүптер.

Михаил ДУЮНГАР.
Президентиниң парлалга албаның кол специализи.

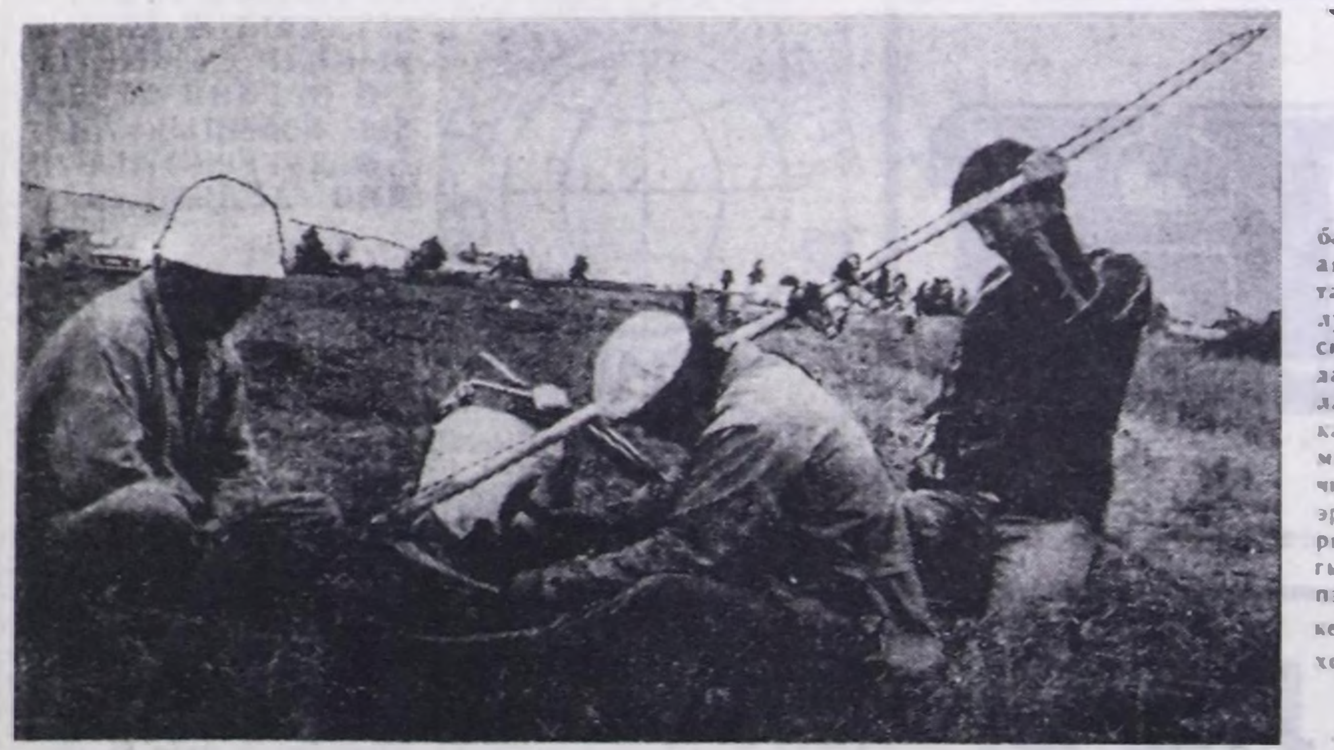

БАЗА КАТАП ЧЕМПИОННААН

Ол хүн агаар-бойдустуң байдалы чагып каан дег, каак, аяс болган. Сүт-Хөл, Чыргакы тайгаларында хар-чаъзын холуй чаап-даа турган болза, сиген кезикчилериниң маргылдаазын эрттирерин̣ге ёзулуг-ла таарыжыр хүн турган. Хол казырыы-биле сиген кезерниң маргылдаазы бистиң Чөөн-Хемчик районга чаңгыс эвес удаа эрткениниң баш удур сагындырып каалы. Бо удаада маргылдаа бедик деңнелге эрттээн-даа болза, аңаа чыглып келгеннерниң сагыш-сеткилин хомудатпаан. Ылаңгыя «Хорум-Даг» колхозтуң удурткучуларынга, аъш-чем белеткеп берип турган поварларга чоң четтиргенин илергейлеп турду.

— Районда 70 ажыг улуг-биче бүдүрүлгелер, организациялар, коллективтер бар-даа болза, маргылдаага чүгле он ажыг коллектив келгени четпес-тир — деп, район чагыргазының даргазы М. Б. Донгак чугаалап, чугула кампанияны эгелээрни чыылганнарга чарлап дыңнадыптарга, 5 кезикчиден тургустунган тус-тус команда сиген шөлүнче бир утда кириптилер.

Маргылдаа «Хорум-Даг» колхозтуң Хемчикче талазында делгем, ногаан шыкка орайтап эгелээн-даа болза, шымарлыг болуп доозулган. Аңаа 7 команда маргышкан. Олар 35 хол кадыры-биле ажылдаан. Бирги черни Хорум-Даг көдээ Совединиң командазы алгаш, ирт чаалап алган. Ийиги черле ол-ла суурда АКМК-1-ниң тудугжулары болган. Оларны сеэге-биле шаннаан. Үшкүзүн район чагыргазының ажылдакчылары ээлээн, оларга иртчигеш берген.

Чемпион ат дээш 7 сиген кезикчизиниң аразынга болуп эрткен конкурс солун болган. Бир кижиниң кезер нормазы 20 соток шөл. Түңнелин үндүрерде, ажылдың шынарын көрүп, чарыгдаан үезин барымдаалап, балл санап үндүрген. Бо маргылдаага эң хөй баллды ол суур чурттуг, бежен харлаар, мурнуку чылдарда каш удаа чемпионнап келген Калдар-оол Монгуш чедип алган. Ол аът-биле шаңнатан. Районнуң көдээ ажылагый эргелелиниң төлээлеп чораан Юрий Сат ийиги черни ап үнген. Үшкү черни АКМК-1-ниң тудугжузу Григорий Монгуш ээлээн.

Ниитизи-биле маргылдаа бедик деңнелге эрткен-даа болза, үүрмек четпестерни комиссия кежигүннери айтып, келир чылын шак ындыг янзылыг четпестерни катаптаавазын сүмелээн.

ЧУРУКТА: ийиги черни ээлээн Юрий Саттың кадыырын таптап олурары.

Виктор ХОВАЛЫГ, сөзү болгаш фотозу авторнуу.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ЧӨП АЖЫГЛААР

Ак-Довурактың хлеб заводу херглекчилерге бодунуң продукциязын эрткен чылдың бирги чартыындан хөйнү кылып үндүрген. Тодаргайлаарга, 1522 тонна хлеб-булочка кылыгларын бүдүрген.

Ынчалза-даа бо чылын кондитер кылыгларын садыг четкилеринге эвээшти берип турар апарган. 1991 чылда хлеб заводу 256 тонна кондитер кылыгларын бүдүрген болза, бо чылын — чүгле 80 ажыг тоннаны херглекчилерге бараалгаткан. Оон чылдагааны — чиг эттиң, ылаңгыя чигирниң болгаш маргарнниниң өртээниң дыка улгатканы, оон түңнелинде барааның бодунуң үнезиниң бедээни боор турар. Чижээ, пряник аймааның өртээ эрткен чылдыындан каш катап улгадырга, херглекчилер оларны барык албас чыгыы апарган. Улус шоолуг албас, улуг эртектиг чигирзиг чемнерни хөй чарыгдаалдар кылып тургаш бүдүрерниң орнунга, эки шынарлыг, чаа быжырган хлеб-булочка кылыгларын хөйнү садыглаарже кииреп ажыктыг болуруп заводтуң специалистери биле берген. Хлеб — кол чем деп чоннуң чугаалап турары-даа шын. Оон ужурундан күш-ажылчы коллективке ажылчыннарны оларның арга-мергежилин барымдаалап хуваап, эде организастаарының чугулазын администрация база билип турар. Бо талазы-биле чамдык чүүлдер кылдынган-даа.

Ак-Довурактың хлеб заводу бо чылдың баштайгы чартыында 10907 муң рубльдиң барааныг продукциязын кылып үндүрген. Ол дээрге эрткен чылдың чогуур үезинде турганындан 177 муң рубль хөй-дүр.

Заводтуң баштаар черн рынок харылзааларынга таарыштыр ажылды организастаар дээш боттуг хемчеглерни алыры негеттинип келгенин билдингир. Ынчалза-даа заводтуң дериг-херекселдери бөгүн-даа болза септеп-селип кааттып болур кылдыр элеп, эргажырээн боор турар. Оон ужурундан удуртукчу ажылдакчылар боттары безин чамдыкта дүн-хүн чок заводка баар, эдикчилер, слесарьлар, септекчилер-биле кады ажылдаар ужурга таваржып турарлар.

Кандыг-даа ажылдың түңнели кижилерден хамааржыры билдингир. Хлеб заводунда күш-ажылдык сагылга-чурум эрткен чылдаазындан эки-жээн-даа болза, ажыл шагы үзер, харысалга чок кижилер ам-даа бары хараадаачыг. Кижилерниң үре-түңнелдиг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш администрация бүгү чүүлдерни кылып турар. Оон ангыда коллективке социал айтырыгже улуг кичээнгей салып келген. Рынок харылзааларының негеп келгени-биле чамдык ажылдакчыларны кызырар ужурга таварышкан. Ындыг турбуже, директиязының талазындан кижилерни ажылдан үндүрер эвес, а ажылды эде организастаар боттуг хемчеглерни ап турар. Ажылчыннарны оларның арга-мергежилинге таарыштыр эде тургускаш, бригадаларның саның кызырары таарымчалыг деп санаан. Бир эвес бригада даалгазы ажыр күүседир, эки түңнелдерни чедип алыр болза, аңаа ай санында-ла 1200 рубльдан немей бээрн доктааттынган.

Амгы үеде кижилерниң амыдырал-чурттаалгазынче сагыш салыры чугула сорулгаларының бирээзи. Ону ёзугаар заводтуң бодунуң ажылдакчыларынга аъш-чем аймаан, далганны, чигирни элээн чиик өртектер-биле садып турар. Ажылчыннарга акша-шалынны үр бербээн таварылга амдызында болбаан. Кижилерниң ажылының сан-түңү болгаш шынарын барымдаалап, төлевирин улгаттырганы эки салдарны чедирип турар. Бир эвес моон мурнунда айда ортумак ажыл төлевири үш чүс рубль бичии-ле ажып турган болза, бо чылын ол 2550 рубль чедип турар. Бир эвес эки ажылдаар, хөй продукция бүдүрер болзуңза, оон-даа хөйнү ал болур.

Хлеб заводунга ажылдаары берге дижири чөптүг. Өлшык, ыш-бус хөй болурга, аңаа ажылдаарын күзээрлерниң эвээш болуру таварылга эвес-тир. Амгы үеде директиява вентиляция кылырын оралдажып турар. Ындыг турбуже, девиг үстүнде демдеглээни ышкаш, ажылга ээ-харысалга чок, кыспас кижилер ам-даа бар боор турар. Оон чылдагааны—бригадирлерниң, инженер-техниктиг ажылдакчыларның негелдезиниң ам-даа кошкаанда боор турар.

Заводтуң директиязы келир үеде ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш чамдык хемчеглерни ап чорудуп турар. Күш-ажылчы коллективтиң талээлекчилери улавас Новосибирск хоорайга баргаш, алырының ассоциациязының удуртулгазы-биле сүмележип, чугаалашкаш, чамдык даштыкы чурттар-биле ажылхерекчи харылзааны тургузарын планнаан. Бир эвес саң-хөө айтырыы чүгээртей бээр болза, ассоциацияны дамчыштыр Германияда вафли, печенье болгаш өске-даа амданныг чемнер кылыр дериг-херекселдерни чагыдарын бодап турар.

Ак-Довурактың хлеб заводу келир кышка белеткелди чорудуп, оттулар чүүл —хөмүрдашты Чадаана разрезтен алыр кылдыр дугуржулга кылган. Хлеб-булочка кылыгларын бүдүрериниң курлавырлары четчир. Чоннү хлеб-биле четчир хандырып болурунуң курлавырларын долдур ажыглаары — хүннүң чугула сорулгазы.

Светлана БАЛЧЫР.

ШЫҢГЫЫ ЧУГААНЫ ЧОРУТКАН

Хөлбелчиннээн хөглүг чей эртип, хөөнзүргей шырай тырткан күстүң башкы айының сооксумаар тыныжы илереп турда, кежи хөмнелип када берген, харын-даа кестип, оюлган черлеринден малдарның ханы сыстып, ук мал кодурлап турда, ажыл-агыйның тускай эртемниглери шилээлеп алгылаан, дүште даа чок оожум-тавар кылаштажып турарын чүнүң-биле тайылбырлаар боор. Чугааның уткасы чүл дээрге «Большевик» совхозтуң шээр малының тос коданы кодур дарыг болганы-дыр. Элдептиин за! Изиг чайын кодур саргылары эътти, бестя, ханы соруп келирге, тайгага-даа одарлаткан мал болза, кайын семирпир деп. Черле ынчаш нептизи-биле алыр болза, хөй орулга киирип ап болур кол адырның улам-на сандарап бар чыдары моон-на илдең-дир.

Тарың боозадылга орта чорбастаан, селекционер-зоотехник орта ажылдавастаан, Шээр малды хар-назыныңын, чүзүнүнүң, дүгүнүң шынарының аайы-биле аңгы-аңгы коданнарга үелээп. Кыштагларны чогуур үезинде аңгылап аштаваан. Көржецин коптарып каан кажааларны чугайлап, халдавырлыг аарыгларга удур дезинфекция чорутпайн келген. Ам харын, кажан районнуң мал аарыгларынга удур демисел чорудар станциязының дезинфекция кылыр тускай машиназын хөлезилээр деп турарын чүү деп билирил?

Совхозтуң специалистери «ДҮК» дээр тускай машиназын чүгле ийи чыл ажыр ажыглааш, үрелдир мүңгаш тургузуп каан, «өлүг капитал» болу берген турар.

Эрес-оол Ховалыгның, Ойдуп Ондарның кадарган малы аажок кодурлаан коданнарга хамааржып турар. Маадыр-оол Куулар, Владимир Ондар, Алексей Куулар, Роман Хаяноол, Сандак Куулар оларның болгаш оон өске-даа коданнарда кодур аарыгының демдектери көстүп келгилээн. Мону чүгле районнуң ветбаклабораториязынга хынадып, олардан тодаргай харыыны дарый алгаш, үшкү чүүлдаңы организаставас чүве болза, хойдаан продукция алыр дээн-даа кордал чок боор. Кодурну дүрген узуткап, чок кылганы-ла дээрс. Оон-биле кады Арыг-Бажы СБФ-ниң бызаалар турар кажааларын арыглап, аңаа база дезинфекция чорутканы дээрс. Чүге дизе бо кажааларже «ДҮК» дээр машина кирип албас. Оон хоран чаштырар шлангтары кажаа иштинге чедишпес, ынчангаш аңаа ыштаар шашкаларны ажыглааны дээрс.

Кодурнуң кайнын, канчап тыптып келгенин тодарадып, совхоз директору Х. Ч. Ондар тускай эртемниглерни чыгташ, оларның-биле шыңгыы чугааны чорутпкан. Аңаа Кудук хойжу бригадазының бригадира Андрей Монгуш, кол мал эмчизи Алефтина Ховалыг, мал эмчизи Дармажан Монгуш киришкен. Түңнелинде оон мурнунда ажылдап турган, ам дээрезинде шөлээде Наташа Ондарны дедир кыйгырткаш, чедир кылбаан ажылдарын кылдырткаш, ажыл-агыйга чедирген когаралының түңүн санап үндүргеш, ону суг дамчыштыр тедирип деп шиитпирни хүлээп алган. Ындыг-даа болза, оон удуртулгазынга ажылдап турган чамдык мал эмчилериниң ажылды хол дашты-биле кылып, олче кошкак кичээнгей салып келгени илерээн. Ылаңгыя тускай эртемниглер хой чуулдазының үезинде чүгле ээлдирниглер белеткеп бээрге, хойжулар малын боттары чүп ап турган таварылгалар база тургулаан. Ам шак ол ажыл-херекчи эвес чорукуң түңнели бо-дур: хөй шүүдел, хөй чарыгдал үндүрүп тургаш, кодуунда шээр малдың көвей кезиин катап чүүр апарган-дыр. Кодурдан чарлып алырының бир эки, дээштиг аргазы ол-ла-дыр.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

ТАЛАНТЫЗЫ ЭГЭЭРТИНМЕС КИЖИ

Чылдар болгаш салым-чолдар

Бо черле онзагай, ескелердеп ылгалдыг кижи. Таныбас, билбес кижизи-даа чок. Чүгле оон боду эвес, а ону база деп чугаалаксаан ийик мен. Ындыгларның дугайында оннаарсолагайлаар, орустаар-тывалаар дээш-ле баар ышкажыгай. Алыс мергежили, тывалап чугаалаарга, бухгалтер, бөдүүн дылга алыр болза, санакчы. Тываның ырак-чоок булуңнарында [illegible] ну ховар. Амыдыралының аайы-биле төрээн Күнгүртүүндан, өскен Эрзиниден эгелээш, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Бии-Хем Бай-Тайга, Кызыл районнарга, Кызыл хоорайга безин ажыл[illegible] чалын шаанда чедип алган мергежилин ёзугаар адааныыс черлериниң херглекчилер [illegible] рацияларга, Садыг министерствозунуң столоваялар болгаш ресторанпар трезинге кол бухгалтерлеп, оралакчызынга ажылдап чораан. Сөөлүнде «Тере-Хөл» совхозтуң херглекчилер кооперациязының даргазы албан-дужаалга ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштаныылгаже үнген.

Хар-назын дөгээн-даа болза, сеткил-сагыш, чүлдү-чүрек чалыы хевээр, кадыкшыл байдалы база эки. Ол чаңгыс айлаа дургузунда аңаа олуруп шыдаваан. Баштай төрээн Күнгүртүүндан 70 км черже ишкээрлеп алган. Тодаргайлаарга, эрги Эвилелде бир сураглыг турган Үш-Белдир курортче. Тус черниң агаар-бойдузу оон бир-шагда чартык век оранчок ажыг үе бурунгаар төк кээп дүшкени Балык[illegible] чүүлдеш болганы сеткилинге кедергей таарышкан чүве-дир. А кол-ла чүүл, ында-мында эрги таныштары-биле черлештир республиканың булуң бурүзүнден, оон даштыкаартан-даа келгилээни хөй аймак-сөөк өңнүктери ай, чыл санында улам немежип орган. Бо чүүл[illegible] Бижиевич Бүрбу курортка келген дораан оон кол бухгалтерниң депшиттирген. Ынчаарла Кызылдан талыгыр ырак-та чыдар бо курорттуң аъш-чем, хер-херексел, кывар-чаар чүүлдерни-биле хандырылгазының судалын ол бодунуң холунга алганы ол. Үргүлчү олут орбас, шимчеңгир, [illegible] чүүлдү даады кылган-тутканы сеңирген, эчизинге чедирген [illegible] улуг азымчыга Белдирниң», кол ээзи М. У. Шывык өске-даа ажылдарны дагзырга, оозу чажам дивейн кылыш, бүдүрүп келген.

Ам 60 туржук, чеди он санныг назы-харже дөгүп бар чоруур превис бо хүннерде найысылал Кызылда бир-ле албан черинде кол бухгалтер болуп, ажылдавышаан хевээр ийин. Бо чүүлдүң автору оон-биле эрткен 1991 чылдың чайынында демги-ле Үш-Белдирге таныжып, чугаалашкаш, ол хөй талалыг, байлак талантылыг кижи-дир эвеспе дээрзин эскербес аргажок болган. Бо чайын бистиң Улуг-Хемден аңаа дыштанган каш-даа кижи бот-тывынгыр артист, ыраажы нрезин чоктап келгени аңаа бир чүүл эвес-ле болгай.

Владимир Тере-Бижиевич ооң кадында шулук-даа, кыска көргүзүглүг шии-даа чогаадыр, ол-бо рольдарга ойнаар, уран номчулгага база сундулуг кижи. Бистиң кижи бүгүдевиске бердинмээн бир онзагай шынар ында база бар. Ол моол дылдан кыска чечен чугаалар турзук, узун хемчээлдиг шүлүктерге чедир очулдурар кижи-дир эвеспе дээрзин оон чогаал кыдыраажындан ажып номчуп, [illegible] билдим. Моолдаары тывалаарындан артып турар хире чорбадыве. Орустаары база илдик чок. Төрүмелинден орус дылга сундулуг чоруун шаг-төөгүде, 1950 чылдарның эгезинде-ле «Сибирьның найысылалы» [illegible] Новосибирск [illegible] Төп херглекчилер кооперациязының шугуму-биле 2 чылдыг ревизор-бухгалтер школазынга өөренип тура улам быжыглааның ол ам ажыт-чажыт чогу-биле чугаалап орар.

Үш-Белдирге [illegible] ол ажаан [illegible] байлалдардан, чурттакчы корпустар азы чок-ла болза районнар арасында эрткилээн концерттерден чыда калбайн, тыва, [illegible] быжынга-даа илдик чокка ырлаар дески кижи турду. Шак ол өйде июль айның 11-де курортка Моол Хувискаалдың улуг юбилейин демдеглээн байырлал кежээге ол [illegible] полковник Даншдаваның 5 минута иштинде сөглээн эң чылыг сөстерин «10 минута» дургузунда очулдуруп келген чери база бар. Ында багай чүве чок. Оон-биле ол дыл билири-биле чергелештир састыга алдырбазының база бирээзи дээрзин артык-дудуу чокка шынзытканы ол.

Мөгаг билбес, уран талантылыг улуг кижиниң салым-чаяаны-биле сырый холбашкан бо ышкаш солун чүүлдерниң кайызын ол дээр. Мырыңай кара хөк чүүлдер безин тургузаан Оон 1990 чылда бижээн «Солун-кыстың хайы» [illegible] чаңгыс көжетелиг каттырынчыг комедиязы «Шын» солуннарлаан. Ында эрге-дужаалын соора ажыглаар. [illegible] олча-ажыын бозаар бир сумы даргазының ындыг төлеп чок ажы-чаңнарын чиңни-биле сойгалап турар. Шиниң ол чаа-ла бижип доозуп алгаш, арта боду [illegible] Үш-Белдир клувунга эге баштай дыңнакчыларга бараалгаткан. Сумы даргазынга бозу, а чаа институт доозкаш ол-ла сумуга зоотехниктеп ажылдап чедип келген аныяк-чалыы, чараш кыстың ролюн күүседиреи-биле эмчи уругну чалаан... «Драматургтуң» өөнүң херээжен ээзи үтбаа ынчан курорт столовязының шеф-повары болуп ажылдап турган кижи чүве-дир. Эртенинде «Солун[illegible] алыры-биле үтбазынга [illegible] [illegible] мээн ашаам-биле халчок-ла Солун-кыстан турадуп але.

лом?» дээш, хенээн ол-бо ок[illegible], шак кудуп бербейн шаг болган дээр. Шак ынчаар чүгле шиниң маадыр эвес, а автор боду Со[illegible] ханынга база таварышкан.

Владимир Тере-Бижиевич бичии-ле шөлээн хостуг үезинде чогаал-биле халбактаныр чорурларының бирээзи деп үстүнде чугаалаан болгай бис. Оон 1984 чылда бижээни «Аржаан сүтлүг Тере-Хөлүм» [illegible] тураскааткан бир шүлүүнге сураглыг тыва композитор А. Б. Чыргал-оол аялга чогаадып [illegible] ол ам ыры апарган. Мырыңай каш хонук бурунгаар бичии өскүс Бүрбүңү мынчаар кижи кылдыр өстүрүп, кижизидип каан ачы-буянныг үгбазы авазынга тураскаадып бижээни шак-ла мындыг аттыг «Үгбай-авай» деп шүлүү бир республика солуунунга парлаттынганын номчукчу сактыр. Анай кара чажындан аът чавыдактап, хөй мал аразынга өскен болгаш ындыг бе, ол аъттар дугайында ыры, шүлүкке [illegible] Бир ындыг бодунуң моол дылдан очулдуруп алганы шүлүүн концерт санында-даа номчуурундан чажам дивес:

Мунгаш дыыын хере шелип,
Мурнап чоруур мойнун
[illegible],
Хөлегезинден хоюп челер,
Кудуруундан коргуп маңнаар,
Чаан дег дөрт азыглыг.
Чаяап төрүттүнген алды
моюннут,
Түң дег эткир думчуктуг,
Дуран дег дестек
карактарлыг,
[illegible] чечек шымчаннарлыг,
Кан-шой дег кадыг дөрт
дуюглуг.
Кадыг-дошкун соок өйде
Карак чажын сыылдалып
челер.
[illegible] чайгы өйде
Катгы-хоглуг сериин тыртырар,
Казарчы, малчын
анчылачыныы
Кайгамчыктыг ынак аъды.

Моңгал СЕДИП.

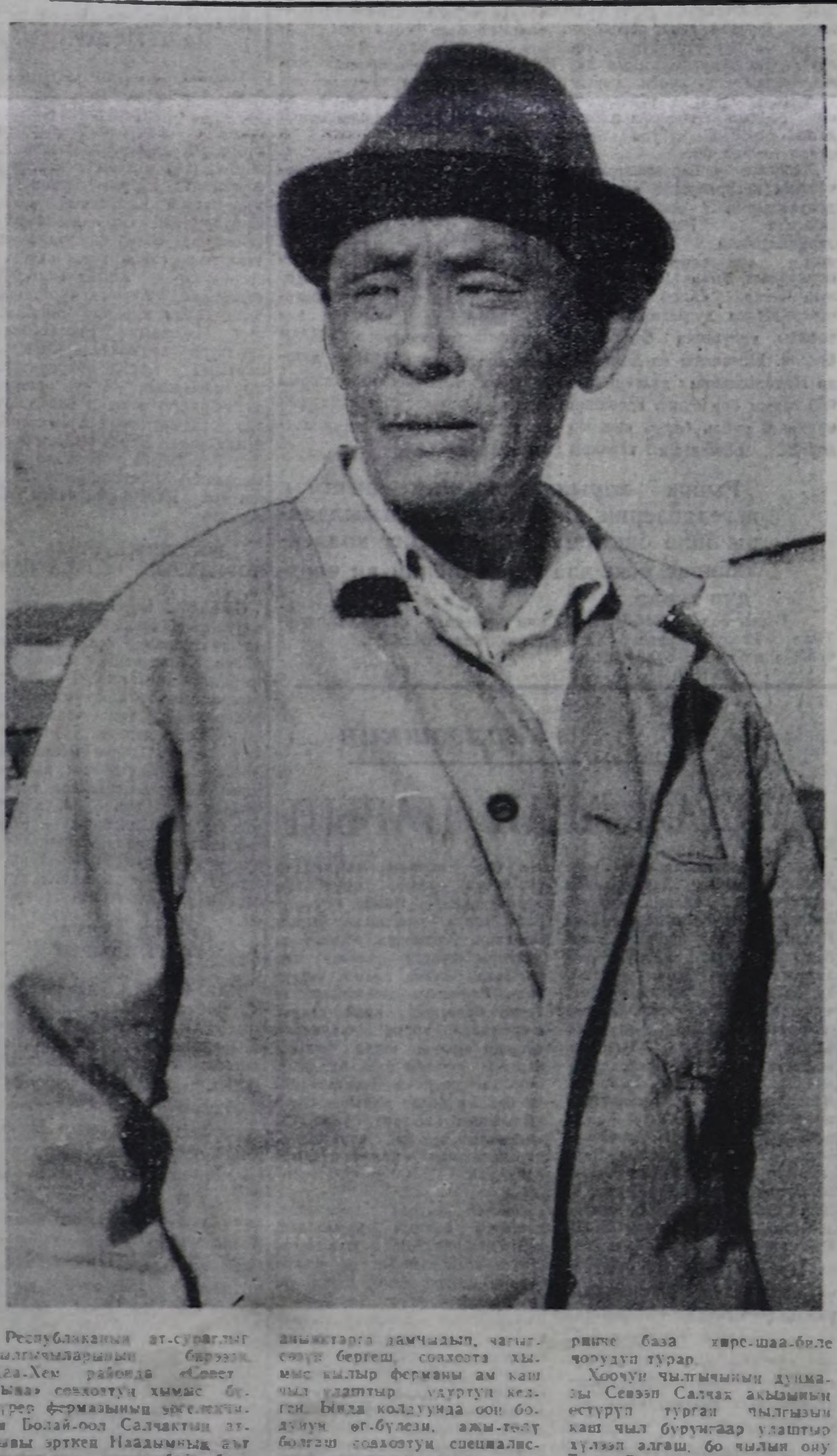

Республиканың ат-сураглыг чылгычыларының бирээзи, Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң хымыс бүдүрер фермазының эргелекчизи Болай-оол Салчактың аътсыы эрткен Наадымның аът чарыжынга дыңналбайн барбаан. Хоочун чылгычы республикага чылгы өстүрер талазы-биле чыл санында эки көргүзүглерни доктаамал чедип ап келген. Ол бодунуң байлак арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып, чагыг-сөзүн бергеш, совхозта хымыс кылыр фермаа ам каш чыл удаштыр удуртуп келген. Ында кол дузаңда оон бодунуң өг-бүлези, ажы-төлү болгаш совхозтуң специалистери, аныяктар ажылдап турар. Саар бе саны чыл келген түлүм немеп, хымысты ниил саваларга куткаш, чагыглар ёзугаар чорудуп турар. Ону санаторийлерже, урутлар болгаш эмнелге албан черлериниче база хире-шаа-биле чорудуп турар.

Хоочун чылгычының дуңмазы Севээн Салчак акызының өстүрүп турган чылгызын каш чыл бурунгаар удаштыр хүлээп алгаш, бо чылын ону Тапсы-Бажының Тумат-Хемде чайлаглап турар. Ында оон эштери Дуктуг-оол Сувак, Мукушпан Салчак олар чылгыны терен оът-сигенниг, серинн тайгага одарлап, семиртип алгаш, оон хөй кулунну алыр, малдың баш санын улам өстүрер сорулгалыг ажылдап турарлар. Чылгыда бо хүннерде 100 баш ажыг кулун мендн доругуп турар.

Оон аңгыда бо чылгычылар ажыл-агыйга ажыглаары-биле аныяк эмдик малдарны доктаамал өөредип турар.

Севээн Салчак республика Наадымынга чорда, аңаа уштраштым.

— Чыл бүрүде Наадымның аът чарыжынга келир улус бис. Ам 9 аът эккелдивис. Олар аңгы-аңгы хевирлерге чаржыр. А эрткен чылын бистен ийи аът чарышка бирги черни тус-тузунда ээлээн чүве. Ам бо маргылдааларга база идегел бар—деп, улуг чылгычы чугаалап турган. А Наадым соонда, оларның чамдык аъттары шаңналдыг черни, шынап-ла, ээлээн болган.

Наадымның аът чарыжынга келген чамдык чылгычылар хомудалын чугаалап турганнар. Чылгычылар маргылдааларга аъттарым баш удур чедирип кээрге, оларның удуур-чыдар черлерп, таптыг аштаныр-чемненир столовая чок болуп турар. Дүн келирге-ле, олар ховуже үнгеш, ээр-чүгениң сыртангаш, ажык дээр адаанга удуп турар. Кандыг-даа дыш чок. Мындыг чорук ам каш-даа чыл уламчылап турар. Ону хуралдаага-даа чугаалап шаг болган. А столоваядан чаңгыс чемненирге, 40 рубль болган. Ынаар кым-даа барбаан.

Бо чорукту моон соңгаар болдурбас дээш Көдээ ажылагый министерствозу, аът чарыжын харылзаар ужурлуг удуртукчулар хемчеглерни алыр боор дээрзинге идегеп каалыңар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТА: Каа-Хемниң чылгычызы Севээн Салчак.
Охемчик ОНДАРНЫН фотозу.

ШҮГДҮНҮП, БОДАНЫЫЛЫ

«Хостуг Тыва» дээр улусчу фронтунуң тургузукчу хуралынга чеде бергеш, ооң мурнунда салдынган сорулгаларын өөренип көргеш, бодумнуң саналымга деткээн мен. Даразында санал берген Игорь Иргит мээң саналымга, бодалымга бүрүн каттышканын илереткен. Элээн каш хонганда, «Хостуг Тываның» удурткучулары Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан шуут чарар дугайында референдум чарлаарын митинг-хурал кылгаш; шиитпирлээн. Мен аңаа удурланган бодалымны «Шынга» бижээн мен.

Бо чылдың июль 21-де, «Шынга» «Хостуг Тываның» ындыг политиказын шүгүмчүлеп бижээн кижилерге хамаарыштыр (бирээзи мен-ээ), Игорь Иргиттиң «Өжээн-кылык өөскүтпээлинер» деп чүүлдү парлаттынган. Ийе, бодунуң бодалын илередир эрге, өскелерде ышкаш, Игорь Иргитте база бар. Ынчалзажок Игорь Иргит маргышкан айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалаарының орнунга, кайда-чүде, бар-чок фашисчирек орус оолдар, мээң интернационалчы өг-бүлем, салгалым коптарлай бергенинге дыка-ла эпчоксундум.

Мындыг чугаа-соот көдүрбээрге, национальдар аразының айтырыынга шаанчак болур боордан башка, кымга-даа ажыы чок деп чүвени билбес кижи барып-барып Игорь Иргит эвес-ле болгай. Тыва Республиканы Россия Федерациязының составындан хоорар дугайында бодалдарга чөпшээрешпезимни база катап бадыткавышаан, угаан-сарыылдыг кижилер ону деткивес дээрзинге бүзүрээр мен.

«..Мөоктa чаа Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак биле Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей олар Россия-биле Федеративтиг керээге ат салып каапканнар болгай. Аанакайын, чондан айтырбааниар, сүмелешпээнир. 1944 чылда Токаның чазаа база-ла шак ындыг арга-биле Тываны ССРЭ-ге каттыштырган болгай» деп, Игорь Иргиттиң хомудап турарын пат кайгадым. Кайы-даа таварылганы алыр болза, чүгле тыва чонга ажыктыг болган, оон тывалар ойнап алган боордан өске чүнү-даа чидирбээн, каража-когаралга таварышпаан болдур ийин.

ССРЭ болгаш Россиядан ам кээп оспаксырай бээрге, човаачыг-дыр. «Тоткан аът дорзук тепкилээр» дээни ышкаш болу бээр болза, чараш эвес. Өске даштыкы күрүнелер-биле харылзаа тудуп, элчиннер солчуп, оларның ачы-дузазы-биле амыдырай бээр аргавыс бар дижип шуугажып чоруур кижилер бар-дыр. Амгы тускай дөгүннээш кожавыс Моол ССРЭ буступ дүжерге, ядарапхоозурап калган-дыр. Аңаа өске кандыг-даа даштыкы күрүнелер сагыш салбаан, ачы-дузазын көргүспейн турарлар. Ону чүү деп билирил?

Шынап-ла, «Бодангалы ботка херек, ботка болур чүвеле чок» дээнинде ханы утка барын утпаалынар, өргүн чонум. Чаа «өртем ажыдымышкыны» кылып турар кижилерниң сиилен куткуушкунунге алысраалы. Кижи бүрүзүнде бодунуң баш-мээзи бар болбазынче.

Референдум чарлааза-даа, оон түңнели «Хостуг Тываны» өөртпес, чоп ону деткивес. Салган өске сорулгалары чедимшкиниг болурун «Хостуг Тывага» күзеп артым.

Михаил ШУР-ООЛ

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Эгези № № 148, 149, 151, 153, 154, 155, 158, 159 «Шында»).

281. **Салчак Папмыла Майны-Хоо,** Кызыл районнуң Көк-Тей сууруга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ИХЯ коллегиязы 42 ч. ноябрь 24-те ТАР-ның ЭД 51-52 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 69 ч. октябрь 28-те агарткан.

187. **Соян Биче-Саггачы Курмаа,** Тес-Хем районга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к.э. ИХЯ коллегиязы 44 ч. май 25-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 63 ч. октябрь 30-де агарткан.

171. **Соян Нурзат Болотович,** ол-ла кижи Соян Кыр-Нурзат Полат Болотович. Тес-Хем районга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. октябрь 24-те ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң 62 ч. декабрь 12-де доктаалының ёзугаар агарткан.

228. 182. **Соян Тойбу Хаа Болатович** Тес-Хем районнуң Кызыл-Чыраа сумузунга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 44 ч. март 2-де ТАР ЭД-ниң 45,51 чүүлдери-биле 20 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң Президиуму 66 ч. январь 5-те агарткан.

193. **Соян Серээнин Ириксин.** 253.
Эрзин районнуң Бай-Хөл сумузунга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ИХЯ коллегиязы 43 ч. декабрь 1-де ТАР ЭД-ниң 124, 201 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер кылдыр шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. 63 ч. декабрь 30-де агарткан.

219. 41. **Соян Сарыг-Сенди,** Эрзин районнуң Сагаан-Дологой деп черинге 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 6 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. 65 ч. ноябрь 26-да агарткан.

266. 148. **Соян Дуптен-Хелин Сурас.** Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-15 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Тыва АССР-ниң ДС президиуму 68 ч. январь 3-те агарткан.

242. **Соян Опнай Ананьевич,** Тес-Хем районнуң Дерт-Даг сумузунга 1885 чылда төрүттүнген. ТАРН кежигүнү чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-15 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС агарткан.

246. **Сат Куру-Базыр Сандыммай.** Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 39 ч. март 1-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң Дээди суду 66 ч. сентябрь 24-те агарткан.

466. **Таваазын Очаап Капан-оол** 1911 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген тыва, к. э., ол черге колхозка ажылдап турган. Тываның область суду ЭД-ниң бирги кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1953 чылдың апрель 27-де ЭКЛ-ге он чылга шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң шиитпири-биле 1956 чылдың март 24-те агарткан.

96. **Тамдынчап Монгуш Кинкпеевич** 1913 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылга чолаачылап ажылдап турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-зының 58-10, 59-7 чүүлдери-биле 1949 чылдың март 21-де ЭКЛ-ге он чылга шииткен 1955 чылдың октябрь 5-те буруудадыр бадыткал чок болганындан хостап үндүрген.

267. **Тарасов Степан Григорьевич** 1913 чылда Красноярск крайның Усинскиге төрүттүнген, орус, к. э. Кызылга Заозерная кудумчузунда 194 дугаарлыг бажыңга чурттап, чолаачылап ажылдап турган. Минск гарнизонунуң шериг трибуналы 1942 чылдың февраль 25-те ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Белоруссияның шериг округунуң шериг трибуналының тодаратканы-биле 1968 чылдың март 15-те ук херекти соксаткан.

239. **Тюлюш Чульдум Мунзук** 1909 чылда Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаяга төрүттүнген, тыва, к.э. Чадаанага доктаамал ажыл чок чурттап турган. Онза хурал РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлү-биле 1949 чылдың январь 29-та 10 чыл хосталгазын казаан. Тываның Дээди судунуң шиитпири-биле 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

284. **Тулуш Самдан Хелин Танзанпай** 1990 чылда Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга төрүттүнген, тыва. к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 11-13 чүүлү-биле 1941 чылдың июнь 13-те сес чыл хосталгазын казаан. Тываның Дээди судунуң шиитпири-биле 1970 чылдың ноябрь 27-де агарткан.

216. **Тумат Агбаан-оол Базыр-Хам** 1914 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. Тываның Дээди суду ЭД-ниң 12,43 чүүлдери-биле 1944 чылдың август 28-те 25 чыл хосталгазын казаан. Тываның Дээди судунуң шиитпири-биле 1970 чылдың ноябрь 27-де агарткан.

216. **Тумат Чолдак-Бегзи Дагба** 1910 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген, тыва к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. Тываның Дээди суду ЭД-ниң 12.43 чүүлдери-биле 1944 чылдың август 28-те 25 чыл хосталгазын казаан, Тываның Дээди судунуң шиитпири-биле 1970 чылдың ноябрь 27-де агарткан.

230. **Тулуш Деңгур-Кызыл Менингбей** 1893 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 43, 48 чүүлдери-биле 1944 чылдың март 2-де он чыл хосталгазын казаан, Тываның Дээди судунуң шиитпири-биле 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

466. **Таваазын Очаар Капан-оол** 1911 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген, тыва, к. э., колхозчу. Тываның область суду ЭД-ниң бирги кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1953 чылдың апрель 27-де ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен, ССРЭ-ниң ДС-ниң Президиуму 1956 чылдың март 24-те барымдаа чок черге буруудаттырган дээш хостаан.

96. **Тамдынчап Монгуш Кинкпеевич** 1913 чылда Чөөн-Хемчиктиң Чыргакыга төрүттүнген, тыва, к. э. Кызыл хоорайга чолаачылап турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-зының 58-10, 59-7 чүүлдери-биле 1949 чылдың март 21-де ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-ниң доктаалы-биле 1955 чылдың октябрь 5-те агарткан.

95. **Тугаржап Леонид Тадарович** 1915 чылда Бии-Хемниң ӨПк суурга төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылдың Октябрьская кудумчузунда 27 дугаарлыг бажыңга чурттап, район даргалап турган. Тываның область суду РСФСР-ниң КК-зының бирги кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1948 чылдың январь 13-те ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен, кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок болганындан РСФСР-ниң Дээди суду ук херекти 1948 чылдың февраль 18-те соксаткан.

76. **Тава Тажи-Самбу Таначевич** 1916 чылда Тандының Межегейге төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла черге чурттап, [illegible] ажылдап чораан. Красноярск крайның айыыл чок чорук черинин шериг трибуналы 19-58-8, 19-58-10 болгаш 58-11 чүүлдер-биле 1952 чылдың июль 27-де 25 чылга шииткен, ССРЭ-ниң УПВ чөвүлелиниң бирги кезээ-биле Таваны 1989 чылдың январь 16-да агарткан.

140. **Тажи Сарыглап Шожалович** 1916 чылда Барыын-Хемчиктиң Хөнделенге төрүттүнген, тыва, к. э. Кызылдың Кочетов кудумчузунда 42 дугаарлыг бажыңга чурттап турган, сөөлгү үеде ажыл чок турган. Тываның область суду 58-10 чүүл-биле 1950 чылдың сентябрь 14-те ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-ниң президиумунуң 1956 чылдың ноябрь 26-да хүлээп алган доктаалы-биле агарткан.

203. **Тулуш Чамьян Калбак-оолович** 1915 чылда Бии-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черинге хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1940 чылдың сентябрь 21-де ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Тываның Дээди судунуң 1965 чылдың апрель 20-де доктаалы-биле агарткан.

221. **Тулуш Балажык Сонам-Байыр** 1907 чылда Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга төрүттүнген, тыва, к. э., ол-ла черинге хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 8.10.30.38 чүүлдери-биле 1938 чылдың ноябрь 20-де ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен, РСФСР-ниң ДС-ниң тодаратканы-биле 1965 чылдың декабрь 4-те агарткан.

388. **Трубицин Александр Петрович** 1917 чылда Бии-Хемниң Ленинкага төрүттүнген, орус, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы 1933 чылдың май 15-те 3 ай албадал ажылынга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың май 4-те кылган түңнели-биле агарткан.

192. **Тулуш Белек Мочук-Моссык** 1904 чылда Улуг-Хемниң Көк-Чыраага төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12,13, 15 чүүлдери-биле 1941 чылдың апрель 17-де 8 чыл хосталгазын казаан. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1963 чылдың ноябрь 19-та агарткан.

216. **Тумат Базыр-Хам Доспанович** 1879 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнген, тыва. к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 1944 чылдың июль 28-те ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканың ёзугаар 1965 чылдың сентябрь 27-де агарткан.

113. **Тожу Алдынзын-Хам Канчыл** 1892 чылда Каа-Хемниң Белбейге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 13 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 5 чылда шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң Президиумунуң доктаалы-биле 1990 чылдың август 2-де агарткан.

40. **Темдек Тонгак Чульден** 1906 чылда Бай-Тайганың Мугурга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Тываның область суду ЭД-ниң 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 1951 чылдың март 7-де ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен, 1956 чылда херекти соксаткан болгаш буруудаттырган кижини агарткан.

49. **Түлүш Данзын-Лама Чингин-Мээрен** 1892 чылда Улуг-Хемге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 45, 50, 48 чүүлдери-биле 1942 чылдың октябрь 19-та боолап ялалаар деп шииткен. ТАССР-ниң прокурорунуң 1990 чылдың январь 31-де кылган түңнели-биле агарткан.

192. **Түлүш Анир-Санаа Чамьян** 1883 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12, 13, 15 чүүлдери-биле 1941 чылдың апрель 17-де боолап ялалаар деп шииткен. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1963 чылдың ноябрь 19-та агарткан.

229. **Тюлюш Суруя Соксаал** 1893 чылда Улуг-Хемниң Үрбүнге төрүттүнген, тыва, к. э., Чаа-Хөлдүң Кара-Талга чурттап чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 1940 чылдың декабрь 4-те ЭКЛ-ге 8 чылда шииткен, ТАССР-ниң ДС-ниң доктаалы-биле 1966 чылдың январь 5-те ол херекти күш чок болдурган.

231. **Тюлюш Санчай Чукпен-Чокпек** 1898 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1939 чылдың март 11-де ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен, ТАР ИХЯ коллегиязының шиитпири-биле 1939 чылдың март 3-те ук херекти соксаткан болгаш буруудаттырып турган кижини агарткан.

Тюлюш Чингин-оол Алдынай Улуг-Хемниң «Эъжимге 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1940 чылдың сентябрь 2-де ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен, ТАССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң доктаалы-биле 1962 чылдың май 4-те агарткан.

230. **Тулуш Деңгур-Кызыл Менигбей** 1893 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 43, 48, 51 чүүлдери-биле 1944 чылдың март 2-де ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен, ТАССР-ниң ДС-ниң коллегиязының шиитпири-биле 1966 чылдың апрель 25-те агарткан.

182. **Тонгак Сүрүн Чулатай** 1904 чылда Барыын-Хемчиктиң Барлыкка төрүттүнген, тыва, к. э., Туран хоорайга чурттап, Бии-Хем райпотребсоюзка даргалап турган. ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы ЭД-ниң 42, 52 чүүлдери-биле 1943 чылдың июль 30-де 20 чыл хосталгазын казып шииткен, Тываның область судунуң тодаратканы-биле 1961 чылдың декабрь 25-те ол херекти күш чок болдурган болгаш ол кижини агарткан.

118. **Тулуш Чулдук-Кеский Донгур** 1891 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ коллегиязы ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1933 чылда 2 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың май 4-те агарткан.

117. **Тарасов Яков Петрович** 1878 чылда Пермьге төрүттүнген, орус, к. э., Тандының Доора-Хадынга хуу ажылдыг чурттап турган. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 1932 чылдың май 10-да 9 айга хосталгазын казып шииткен, ТАССР-ниң ДС-ниң доктаалы-биле 1990 чылдың ноябрь 15-те агарткан.

165. **Тутубалин Филипп Макарович** 1893 чылда Киров областың Яранск районунга төрүттүнген, орус, к. э., Кызыл хоорайның Шетинкин кудумчузунда 69 дугаар бажыңга чурттап турган, ажылчын. Тываның область суду КК-ниң бирги кезээниң 58-10 чүүлү-биле 1947 чылдың июль 2-де ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1962 чылдың январь 24-те агарткан.

181. **Тюлюш Торлаажык Чотпажык** 1906 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., Кызылга чурттап, Тыва Төпкоопту даргалап турган. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 1938 чылдың декабрь 10-да ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң шиитпири-биле 1963 чылдың апрель 1-де агарткан.

101. **Ток-Хелин** 1885 чылда Эрзиниң Нарынга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1933 чылда 3 чылга шииткен, ТАССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың март 7-де агарткан.

101. **Торгуй-Чайзан** 1892 чылда Эрзиниң Нарынга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 1933 чылда ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың март 7-де агарткан.

61. **Тулуш Дамбый-Хам Арган-оол** 1868 чылда Улуг-Хемниң Чаатыга төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 8-13 чүүлү-биле 1937 чылдың июль 16-да ЭКЛ-ге 3 чылга шииткен, Тыва АССР-ниң прокурорунуң кылган түңнели-биле 1990 чылдың январь 19-та агарткан.

192. **Тулуш Дүктүг-Айыжы Чамьян** 1990 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң 12, 13, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың апрель 17-де боолап ялалаар деп шииткен. РСФСР-ниң Дээди судунуң тодаратканы-биле 1963 чылдың ноябрь 19-та агарткан.

196. **Тулуш Кандан-Кешпи Симмит** 1896 чылда Чаа-Хөлдүң Кара-Талга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ЭД-ниң 58-6, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1941 чылдың март 19-та боолап ялалаар деп шииткен. Дээди судтуң шиитпири-биле 1964 чылдың март 7-де агарткан.

115. **Тимонин Федор Иванович** 1896 чылда Красноярск крайның Минусинск районунуң Коптырево суурунга төрүттүнген, орус, к. э., Кызыл районнуң Ээрбек шахтазынга ажылдап турган. ТАР ИХЯ-ның доктаалы-биле 1942 чылдың июль 23-те агарткан.

81. **Торжу Сат Шарапай** 1923 чылда Улуг-Хемниң Эъжимге төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге хуу ажылдыг чораан. Красноярск крайның шериг трибуналы 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1952 чылдың март 16-да ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен, катап истелгени кылгаш, буруу чок болганы дээш 1955 чылдың февраль 19-та хостаан.

62. **Трубин Петр Михайлович** 1879 чылда Красноярск крайның Минусинскиге төрүттүнген, орус, к. э., Туран хоорайга хуу ажылдыг чурттап чораан. ТАР-ның Дээди суду РСФСР-ниң КК-зының бирги кезээниң 58-10 чүүлү-биле буруудаткаш, 1942 чылдың июнь 17-де ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та агарткан.

151. **Тотпа Салчак Кежеге** 1915 чылда Бии-Хемниң Серлигге төрүттүнген, тыва, к. э., ол черге колхозка ажылдап чораан. Тываның область суду ЭД-ниң 58-10 чүүлү-биле 1951 чылдың сентябрь 24-те ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. ССРЭ-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1956 чылдың август 25-те агарткан.

252. **Тумат Дамдын Идам** 1912 чылда Өвүрнуң Ирбитейге төрүттүнген, тыва, к. э. хуу ажылдыг чораан. 1935 чылдың февраль 11-де агарткан.

Тутынин Емельян Григорьевич 1885 чылда Бии-Хемниң Сушька төрүттүнген, орус, к. э., хуу ажылдыг чораан. ТАР-ның Дээди суду ЭД-ниң бирги кезээниң 51 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 7 чылга шииткен, ТАССР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың март 29-та агарткан.

150. **Тюлюш Санжик Сенди** 1908 чылда Улуг-Хемниң Торгалыгга төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Красноярск крайның шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-зының 19-58-9, 58-10 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1950 чылдың сентябрь 12-де ЭКЛ-ге 25 чылга шииткен. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы херекти катап сайгаргаш, 1957 чылдың март 19-та хостаан.

17. **Тулуш Чап Ажык-Карак** 1903 чылда Улуг-Хемниң Үрбүнге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. 1940 чылдың июль 3-те хостаан.

304. **Тулуш Дулуш Ыймак Болдурга** 1895 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнген, тыва, к. э., хуу ажылдыг чораан. Тываның область суду ЭД-ниң 58-10, 59-7 чүүлдери-биле 1949 чылдың октябрь 4-те ЭКЛ-ге 7 чылга шииткен, РСФСР-ниң Дээди судунуң доктаалы-биле 1990 чылдың июль 4-те агарткан.

205. **Уйнук-оол Монгуш Кызыл-Баазын,** Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраа сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. май 21-де ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 65 ч. май 27-де доктаалын ёзугаар агарткан.

73. **Унупкан Монгуш Шавылович,** Улуг-Хем районнуң Демир-Суг деп черге 1905 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның Айыыл чок чер шеринниң шериг трибуналы 52 ч. июнь 19-та 58-10 чүүл-биле 25 чылга хосталгазын казаан. Хайыракан суурга чурттап турган, Мичурин аттыг колхозка ажылдап турган. РСФСР-ниң ДС-тиң президиуму 65 ч. июнь 23-те агарткан.

192. **Ховалыг Дамык-Чангы Чываа,** Чаа-Хөл районнуң Сарыг-Хөл деп черге 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ДС 41 ч. апрель 17-де ЭД-ниң 12, 13, 15 чүүлдери-биле дээди хемчээ-биле боолаар деп шииткен. Чаа-Хөл районнуң Чаа-Хөл сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. декабрь 19-та тодаратканың ёзугаар агарткан.

273. **Ховалыг Седен-Дамбаа Сонам,** Тыва АССР-ниң Өвүр районунга 1894 чылда төрүттүнген, тыва к. э. ТАР-ның Дээди шүүгүзү 43 ч. март 3-те ТАР ЭД-ниң 45, 48 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 13 чылга шииткен. Улуг-Хем районнуң Ийи-Талга хуу ажыл-агыйлыг турган. Суд коллегиязының тодаратканың ёзугаар 68 ч. сентябрь 20-де агарткан.

186. **Ховалыг Кочал-оол Чалчым,** Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 33 ч. февраль 14-те 10-13 чүүлдер-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. октябрь 30-де доктаалының ёзугаар агарткан.

241. **Ховалыг Чолдак-Балдыр Чүдек-оол,** Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. август 22-де ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 66 ч. май 16-да доктаалының ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

185. **Ховалыг Белек-Хелин Баян-оол,** Чаа-Хөл районнуң Ак-Туруг сумузунга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 43 ч. сентябрь 9-та ЭД-ниң 43 48, 51 чүүлдери-биле 10 чылга хосталгазын казып шииткен. Чөөн-Хемчик районнуң Хайыраканга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. сентябрь 28-те доктаалының ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

256. **Ховалыг Идам-Сюрюн Делбигир,** Чөөн-Хемчиктиң Кара-Дуругга 1914 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 38 ч. декабрь 7-де ТАР ЭД-ниң 10.13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 31-де шиитпири-биле агарткан.

134. **Хомушку Манзыкай Манцып,** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1923 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАО-нуң облсуду 52 ч. март 21-де 58-10, 58-11 чүүлдер-биле 10 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ДС Президиумунуң 57 ч. февраль 23-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкинниң составы чогундан херекти соксаткан.

150. **Ховалыг Санажык Болчий-оол,** Улуг-Хем районнуң Торгалыг сумуга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. Красноярск крайның ИХЯ шериинниң шериг трибуналы 50 ч. сентябрь 12-де РСФСР-ниң КК-зының 19-58-9, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 25 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналының 57 ч. март 19-та тодаратканың ёзугаар кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок болганы-биле хоругдалдан хостаан.

164. **Хертек Эртине Конгей,** Барыын-Хемчик районнуң Кара-Хөл сумузунга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 40 ч. сентябрь 2-де 58-2, 58-6, 58-10 чүүлдер-биле 9 чылга хосталгазын казаан. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң 62 ч. май 4-те доктаалының ёзугаар кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок болганы-биле херекти соксаткан.

33. **Хертек Тондуп Санаа-евич,** Барыын-Хемчик районнуң Кара-Хөл сумузунуң Алаш-Шивилигге 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 52 ч. март 17-де 58-10 чүүлдүң 1-ги кезээ-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Кызыл хоорайның Енисейская кудумчузунга ажылы-биле билдинмес чурттап турган. РСФСР-ниң ДС Президиумунуң 56 ч. май 4-те доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок болган дээш хостаан.

148. **Хертек Чиикс Орус-Сарыг,** Бай-Тайга районнуң Көп-Сөөк сумузунга 1917 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., Красноярск крайның ИХЯ шериинниң шериг трибуналы 50 ч. август 29-те 58-8, 58-10 чүүлдер-биле 25 чылга шииткен. Төрээн черинге колхоз даргалап турган. Барыын-Сибирь шериг округунуң шериг трибуналының № 292 тодарадылгазын ёзугаар 56 ч. май 18-те кем-херек үүлгедиишкинниң составы бадыткаан дээш херекти соксаткан.

134. **Хертек Маадыр Сундуевич** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1889 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң область суду 52 ч. март 19-21-де РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлүнүң 1-ги кезээ болгаш 58-11 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. РСФСР-ниң ДС-ниң президиумунуң 57 ч. февраль 23-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкинниң составы бадыткаттынмаан дээш херекти соксаткан.

217. **Хомушку Манчын-Мээрен Базыр-Үгертаа,** Барыын-Хемчик районнуң Кызыл-Мажалык суурунга 1877 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 63 ч. ноябрь 26-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкинниң составы бадыткаттынмаан дээш херекти соксаткаш, агарткан.

94. **Ховалыг Дамдын-Суруң Кандан,** Өвүр районнуң Ирбитей деп черге 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8, 10, 13 чүүлдери-биле 6 чылга шииткен. Өвүр районнуң Солчур сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те шиитпири-биле кем-херек үүлгедиишкиниң составы бадыткаттынмазанындан агарткан.

94. **Ховалыг Делбигир-Чалаң Дажы-Хөө,** Чөөн-Хемчик районга 1872 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 35 ч. март 22-де ТАР ЭД-ниң 10, 11, 13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Чөөн-Хемчик районнуң Хөндергей сумузунга хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те шиитпири-биле шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

199. **Ховалыг Доткан Вячеслав Сонам-Сонамович** Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга 1911 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР Үстүкү шүүгүзү ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээнге шииткеш, оон соонда 8 чыл-биле солаан. Кызыл хоорайның Болотная, 146 бажыңга чурттаан, нормировщиктеп ажылдаан турган. Суд коллегиязының 64 ч. сентябрь 3-те тодаратканың ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

30. **Хол-Сумуру Сеглибей,** Тере-Хөл районнуң Каргы сумузунга 1898 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ коллегиязы 39 ч. октябрь 21-де ТАР ЭД-ниң 10, 13 чүүлдери-биле 8 чылга ЭКЛ-ге шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. январь 19-та шиитпири-биле агарткан.

12. **Хол Сурас Сарыгба,** Тере-Хөл районнуң Каргы сумузунга 1884 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. 40 ч. май 18-те истелге үезинде өлген. Төрээн черинге малчынап чурттап турган. Прокурорнуң хаалакчызының 90 ч. июль 18-те доктаалы-биле кем-херек үүлгедиишкини болбаан дээш херекти соксаткаш, агарткан.

177. **Хмельницкий Гавриил Александрович,** Каа-Хем районнуң Медведевка суурунга 1927 чылда төрүттүнген, орус, к. э., ТАО-нуң область суду 52 ч. февраль 22-де РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлүнүң 1-ги кезээ болгаш 58-11 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Кызыл хоорайның Сельская кудумчузунуң 28 дугаар бажыңынга чурттап, автотранспорт конторазының чолаачызы турган. 52 ч. март 28-те агартыры-биле дужааган, 55 ч. ноябрь 14-те херек барымдаа чок дээш хостаан.

217. **Хертек Наадын-хоо Балзан,** Барыын-Хемчик районнуң Манчүрекке 1877 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10, 13, 15 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээнге шииткен. Бай-Тайга районнуң Шуйга чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС-ниң Президиумунуң 65 ч. ноябрь 26-да доктаалын ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

310. **Хертек Маадыр Сюрюнмаа,** Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүрен сумузунга 1908 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук министерствозунуң Онза чөвүлел хуралы 51 ч. август 18-те КК-ның 19-58-10; 58-11; 58-12 чүүлдери-биле 10 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. ССРЭ-ниң ДС-зиниң 56 ч. август 16-да шиитпирин ёзугаар шиитпирип чорбаан кылдыр хостаан.

218. **Хертек Тондуп Санаа,** Барыын-Хемчик районнуң Кара-Хөлге 1905 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү турган. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 6 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажылдыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң шиитпирин ёзугаар 90 ч. январь 18-те агарткан.

400. **Хертек Баир Аракчаа-евич,** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1915 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАО-нуң облсуду 52 ч. март 19-21-де РСФСР-ниң КК-зының 58-10 чүүлүнүң 1-ги кезээ болгаш 58-11 чүүлү-биле ЭКЛ-ге 7 чылга шииткен. РСФСР-ниң ДС-ниң президиумунуң 57 ч. февраль 23-те доктаалы-биле кем-буруу үүлгедиишкинниң составы бадыткаттынмаан дээш херекти соксаткан.

293. **Хомушку Кудерек Дуруйевич** Барыын-Хемчик районнуң Аянгатыга 1908 чылда төрүттүнген, тыва к. э., ТАО-нуң облсуду 49 ч. февраль 7-де 58-10, 59-7 чүүлдер-биле 10 чылга шииткен. Төрээн черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 54 ч. июль 14-те үндүрген Чарлыгын ёзугаар 55 ч. январь 2-де хостаан.

439. **Хепши Кенден Байыр-оол,** Кызылдың кожээ районунуң Көк-Тейге 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., 49 ч. июль 5-те область суду КК-ның 58-10, 59.7 чүүлүнүң 1-ги кезээ-биле ЭКЛ-ге 10 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге колхозчу боор чурттап турган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 90 ч. июнь 13-те доктаалы-биле агарткан.

273. **Ховалыг Чалдыгбай Седен,** Улуг-Хем районнуң Ийи-Тал сумузунга 1897 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР Үстүкү шүүгүзү 43 ч. сентябрь 3-те ТАР ЭД-ниң 45, 48 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 13 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг турган. Суд коллегиязының тодаратканың ёзугаар 68 ч. сентябрь 20-де шииткелди күш чок болдургаш, херекти кем-херек үүлгедиишкиниң кылдынмаан дээш агарткан.

280. **Хол Тарма-Хелин Хасаан,** Тере-Хөл районнуң Шынаа сумузунга 1893 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 8 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге чурттап, хүрээге албан эрттирип турган. Тыва АССР-ниң ДС Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар шииткелди күш чок болдургаш, кем-херек үүлгедиишкинниң составы чок деп санааш, соксаткан.

42. **Хол Балы-Шуру Тагчы** Тес-Хем районнуң Чыргаланды сумузунга 1914 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 40 ч. январь 3-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга шииткен. Тере-Хөл районнуң Каргыга хуу ажылдыг чурттап турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 16-да шиитпири-биле агарткан.

280. **Хол Танчай Чамзы-Чагырыкчы.** Тере-Хөл районнуң Каргы сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

280. **Хол Середир-Мээреп Тамбаа,** Тере-Хөл районнуң Шынаа сумузунга 1895 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок болганы дээш херекти соксаткан.

139. **Хол-Бамбый Бамбый-Хертек Чавыралович,** Каа-Хем районнуң Каргыга 1905 чылда төрүттүнген, тыва, к. э., ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР ЭД-ниң 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле 8 чылга шииткен. Каа-Хем районнуң Чыргаландыга чазаныкчылап ажылдап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнелин ёзугаар 90 ч. март 15-те агарткан.

123. **Хунан-кара** Өвүр районнуң Дус-Даг сумузунга 1886 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 чылдың майда ТАР ЭД-ниң 41 чүүлү-биле 2 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 90 ч. май 14-те херекти соксаткаш, агарткан.

280. **Хо-фы-лин Кара-Карах,** Кыдаттың Ужан хоорайынга 1890 чылда төрүттүнген, кыдат, кежигүн эвес, ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 41 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле боолап өлүрер деп шииткен. Тере-Хөл районнуң Каргы сумузунга хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 69 ч. сентябрь 10-да доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок дээш херекти соксаткан.

181. **Ховалыг Манлай-Байыр Кандан-оол,** 1897 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 38 ч. октябрь 10-да ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле боолап өлүрер деп шииткен. Каа-Хем районнуң Көк-Тейге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 63 ч. апрель 1-де доктаалын ёзугаар кем-херек үүлгедиишкиниң составы чок дээш шииткелди күш чок болдурган.

460. **Хомушку Сой-Суруң Дылбыш** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ССРЭ-ниң айыыл чок чорук министерствозунуң Онза чөвүлел хуралы 19-58-8-10 чүүлдер-биле 10 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге мал ажылдыг чурттап турган. Хомушку ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 89 чылдың январь 16-да үндүрген Чарлыынга таварышкаш, агарып үнген.

(Уламчылыг).

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

КИЧЭЭНГЕЙЛИГ КӨӨР БОЛЗА...

Тыва улустуң «Тооруктуг долгай тандым» деп ырызының аялгазының дугайын хөй-ле катап эштер комиссия мурнунга сайгарып көрген. Ук аялга чугаажок эки, мында Тываның шиник-чараш, байлак бойдузун ырлаан анаа-ла делгем хөгжүм боор турар, ынчалза-даа Гимн аялгазынга канчап-даа таарышпас. Ооң аялгазының бергезин дораан-на эскерип каар бис. Ол дугайын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей сөөлгү катап болуп эрткен комиссияга оркестр дирижёру В. Токага дараазында айтырыгны салган: «Тооруктуг долгай тандымны» Гимнге таарыжыр дижип мактап чугаалап турар-дыр, ол аялганы силер ырлап, күүседип көрүнерем» дээрге, В. Тока боданган, элээн болганда, «Ийе» деп харыы бергени анаа эвес. Мен база-ла ол ырның дугайында тодарадып чүве чугаалааным соонда, дарга мени база ол-ла нарын айтырыгны салырга, «Мен хөгжүмнүң дээди школазын — консерваторияны дооскан кижи болгай мен, дарга, ынчаарга кандыг-даа аялганы берге-дээш кин чокка ырлап болур мени дээн мен. Бистерге, бирээвис — дирижёр, өскевис — композитор улуска ол дугайын айтырып турганы таварылга эвес. Мен ол аялганы бүгү талазы-биле анализтеп көрдүм. арат кижи-ле бүрүзү ону ырлап күүседип чораан дээр болза, меге апаар. Чүге дизе ооң ритми дыка берге болгаш нарын. Такт бүрүзүн шын, тодаргай санзары берге, будалчак болганындан билдинмес, эскерлип турар хемчээлде бижиттинген, хөлүн эрттир шөйүлчек болганындан, кижи-ле бүрүзү ырлай албас. Ол дугайында К. А. Бичелдейниң чугаалааны кончуг шын «Эгезинден эгелеп ырлааш, төнчүзүнге чедирер дээш будалып каар кижи-дир мен» дээни — шын тодарадыг-дыр.

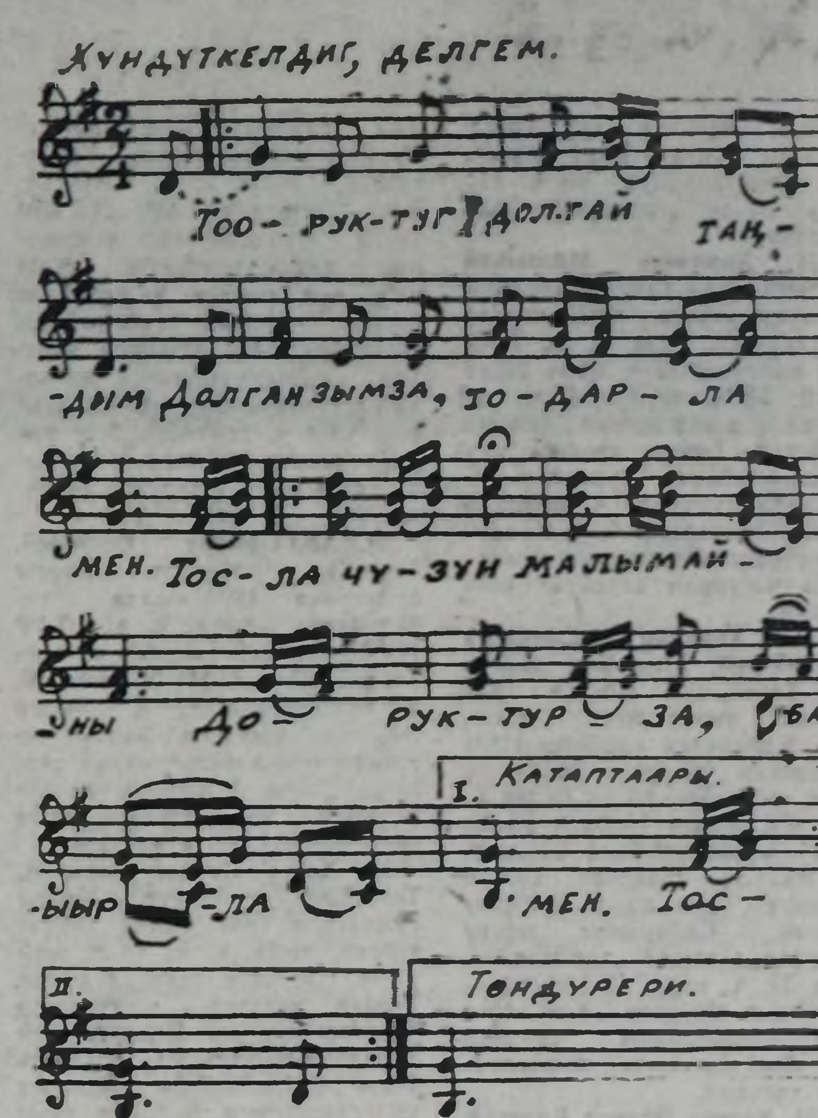

Кызыл-Эник Кудажы «Тооруктуг долгай тандым» ышкаш делгем, хостуг, чоргаар ыр чок деп бижип турар. Шак ындыг ырларның санынга тыва улустуң ыры «Бай-ла тайга» дээш, оон-даа өске ырлар хамааржыр. Шынап-ла, бо ырларда делгем, хостуг, чоргаар аян бар, ону кижи бүрүзү эскерип болур, ынчалза-даа гимнни ёзу, хөөн, аян-шиңчи кирбези, чок боор турар. Орус хөгжүмнүң үндезилекчизи М. Глинка мынча дээн: «Хөгжүмнү чон чогаадып тургускан, а бистер, композиторлар ону чүгле сайзырадып бижип турар бис». Ынча диген-даа болза, ол бодунуң «Патриотчу ыр» деп гимнчи тодаргай ырны бижиир аргалыг болган. Моон алгаш көөрге, чон чеже-даа хөгжүмнүң үндезин дөзүн тургусса, ёзулуг гимнге таарыжыр аялганы арттырып кагбаан. Чүгле бистиң Тывавыста эвес, өске-даа күрүнелерни алгаш көөрге, дөмей боор, чаңгыс композитор дөрт күрүнениң йөрээл ырын бижээн таварылга херек кырында бар.

Ооң аңгыда «Тооруктуг долгай тандымның» аялгазын ырлап, нота бижип билир кижи оваарымчалыг көөр болза, дараазында чүүлдү эскерип каар: чаңгыс слогту үш, дөрт аңгы үннерге ырлааны бо-ла таваржыр, ынчангаш ол тыва улустуң ырларының база бир онзаланчак хевири болур, ону (распетый стих) дээр, ынчалдыр нота бүрүзүн сурун, шын ырлаары берге дээрзи чугаажок. Тыва хөгжүм бөдүүн беш-ле үнге тургустунза-даа, ооң хемчээл, ритм талазы-биле нарының демдеглээр апаар. «Тооруктуг долгай тандым» — ёзулуг-ла ындыг ырларның бирээзи.

Чогаалчы К. Э. Кудажының «Боттарывыс кады чогаадып алылы» деп эге-биле «Шын» солунга бижээн чүүлүн номчааш, улуг чогаалчының сүмелеп, бодап турары, шынап-ла, чөптүг-дүр деп иштимде чүүлдүтзүнүп көрдүм. Ол чүүлдү номчааш, харын, мээң, композитор кижиниң угаан-бодалымга улам-на хөй бодалдар кирип, ооң уламындан хөрек-чүректи доюлдуруп келген хөгжүмнү силерниң кичээнгейиңерге солун дамчыштыр салгаттым.

Дамба ХҮРЕШ-ООЛ.
Композитор.

АДЫГ

Тывалар адыгны хөй-ле ат-биле адап турарлар. Ол дугайын аңчы кырган-ачамдан айтырарымга, мындыг чүүлдерни чугаалаар чораан. Ону дыңнааным-биле маңаа чугаалап көрейн.

«Мажаалай» деп адыгны база адаар. Ижээнинге ол октябрь айдан майга чедир чыдыптар. Орта чедир аажок семирип алыр дээш, чайны өттүр эки чемнеп ажылдаар дижир. Мажаалай кижиге кончуг дөмей, соңгу ийи будунга кылаштаар, холдары-биле кат, тоорук чип ажылдап болур. Ижээнин кылып алганын көөрге, кайгамчык бодамчалыг: баштай дөрт каскаш, оон шыйлайты казып чорүй барган боор. Ону ол эртежик-ле кыла шаап алган болур. Анаа ширтек кылдыр чиңгистерни, будуктарны, бүрүлерни чыып алыр, а сыртының чымчак чиңгистен база кылып билир. Ижээнниң дээвиирин эптиг кончуг ыяштарны серилей салгаш, ону базыргаш, агаар кирер бичии үт кылгаш, чиңгис-биле дуй идип каар. Угаанныг, күштүг, дүккүр-даа амытан, шаанда кижилер база ындыг чораан боор чадавас деп кижи бодай бээр.

Адыгны «Даг-Иргек» деп база адаар. Ону улуг болгаш кижиге дөмей боорга, ынчаар адаан. Ындыг адыглар эр-кыс болгулаар. Чылыг кештиг, өске аңнарның кештеринге бодаарга, дыгый дүктүг, чымчак.

«Авай» деп адаары база бар. Адыг оолдарын азырап. ажылдап турда көөр болза, дыка сагыш човангыр. Ол — күш-ажылчы, кажан-даа чалгааравас, могавас, чүден-даа коргпас. Ону эки аңчы, балыкчы деп болур. Оон ынай адыгны «Хайыракан» деп база адап турар. Ону улус чер кулактыг, чер ээзи дижир. Адыг дугайын кайы хамаанчок чугаалап болбас. бир эвес күскээр тоорук тап чорда, ону көөрге, кайгамчык, ындыг аңны ам тайгадан тывары берге. Ыяш кырынче база эптиг кончуг үве бээр, пөштүң тоорук будуктарын ыяай-бээр күш-биле силгипкеш, тоорукту дүжүрүп алыр. Оон сөөлүнде дүжүрүп алган тоорукатрын чыып турда, аваангырын чүү дээр сен! Тоорукту чиир-даа, курлавырны кылып ап чоруур.

«Кара-чүве» дээри база бар. Адыглар тайгага чеми багай апаарга, күскээр чер кезип, чем дилей бээрлер. Ынчан шынааларга олар тарай кылаштажы бээр. Ону билип каап, оон «Кара-чүве» деп адаан. Оон кежи ынчан четчи берген, ыраактан көөрге, кара көстүр боорга, ынча деп адаан дижир. Ол чазыйлай бергенде. мал-маганче халдаар. кижиже база халдап болур. Кончуг улуг инекти безин ооргазын сый часкааш, кедүрүп аппаар. чиир черинге чыдыды шыгжап алыр. А кажан чиир үези чедип келирге, ол үүжезинге келир. чамдыкта манап база туруп бээр. Кым-бир чүве ол сескче чоокшулаар болза, адыг ооң бодун өлүрүп болур. Шаанда күскээр улус мынчаар ырлажып турдулар:

Кара-доңат дүшкен эвес.
Кижи доңар соок кайдал?
«Кара-чүве» шимчээн эвес.
Кижи коргар чүве кайдал?

Адыгны «Чымчак-Даван» деп турарлар база бар. Ол кая-даа кылаштап чорааш, бодунуң изин чажырып чоруур. Дагга, өзенге, оңгарларга чүнү-даа тоовас, утлаан-на чериниче кылаштап чорүй баар болгай. Оон изин тып алыры ындыг-ла амыр эвес, сиген базын безин сый баспайн баар. Ол изин будап турда амыр-ла! Оол адыштары чымчак, ис будаарынга эптиг. Ыт-шимээн үндүрбес, кижиниң чаңынга чораан боор деп чугаалап олурар чүве.

БӨРҮ

Бөрүнү хөй ат-биле адаар, а мээң билирим ийи ат бар. Биргизи — кокай. Дадай дээн утказыг. Шаанда тывалар мал-маганын кокайлар чип, а чамдыкта хойну мырынай өлүрүп каапкан боорга, кончуг багай деп билгеш, бо база дайын амытан деп чораан. Ооң адын дыка адап, кыжаныг кылырга, хоржок, ол чер кулактыг, ынчап каапкар кокай дей бергешер. Мээн малымче ам халдавазын, кончуг чүве деп бодааннар. Бөрү мал-маганның иштинден арыгаржы чүвени баштай тудуп чиир. Тудуп чиир дээн малын баш хозуп, келеп чораш, эптиг черге таваржып келгенде, халдааш, тудуп чиир. Кижи таваржы бергеш көөрге, боданы аарак шошкуп чоруур. Арның көөрге сүртенчиг, ырланган ызырар ыт ышкаш болур. Кудуруун куду халайтып алган, кижиниң кайгап турар.

Бо бөрүлер чугаанда багайын бастыр, чемин хунаан чиир, коргудар болур. Бир эвес оларның аразынга арыг кокай турар болза, аштай бергеш, ону херип тургаш өлүргеш, эъдин чип алырлар. Оларны улуглары баштап чоруур.

Ийиги адын — коккаарак дээр. Көк карактыг дээн боор. Дүне бөрүлерниң карактары көгеренсейнип турар. Ынчангаш дүне көөрү эки. Олар чазын даг бажында хүнче көрүнген хорумнарлыг черлерге колдуунда төрүүрлер. Кижи база өске-даа амытаннар шаптык катпазын көөр хире. Чем тып чиир чериниден ырак эвесте болур. Коккаарак үңгүрүнүң чанында аалдарның мал-маганын чиввес. Кажан оолдары маңнажы бергенде, оларның чиир чеми көвүдей бээрге, ам-на чоогунда аалдарның хой-өшкүзүнче халдай бээр. Дүне кажаада малче халдааш, оорталап алгаш, чоруй барган болур. Ынчан аңчылар чоок-кавыда төрээн коккаарак бар деп билип алырлар. Бөрү чиир эъдин эндере чип алгаш, баргаш кузуп бээр. Кыжын хар кырынга кускаш, доңуруп алыр, кажан-бир келгеш чиир. Бир эвес кижи ооң үңгүрүн көрүп каан болза, дораан өске черже көже бээр. Көжерде оолдарын хойнун хыршынга суккаш, мойнун ажыр каап алгаш, өске черге чедире бергеш, үңгүр казып азыраар. Өлүрүп эккелген малын, бичии анай-хураганны, коданны-даа оолдарынга чиртип, тудуп чииринге белеткеп өөредип каар. Баштайгы үеде аңнаашкынны оолдары-биле кады кылыр деп сөстер-биле аңчы чугаазын доскан. Ооң чугаалаан чүүлдери мээң бажымга мынчага чедир уттундурбаан.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.
Сүт-Хөл район. Ийме суур.

«ТӨНМЕС-САРЫГ»

●Шоодуг●

Бистиң бичежек хоорайывыска «төнмес-сарыг» деп сөс каш чыл бурунгаар хөлчок нептеренгей турган чүве. Ол дээрге улустуң кылган брага азы кижи кылган ээртир суксунудур. «Төнмес-сарыг» бодунуң үезинде ат-сураглыг-ла турган. Солуннар арыннарынга, радио, телевидениеге, культура одагларының сценаларынга улусту каттыртыр баштак, кочу чугаалар ону дескиндир аажок турган чүве болгай. Ат-алдар бедип орган «төнмес-сарыгны» янзы-бүрү кооператорларның, коммерсантыларның улуг өртектиг «кылаңкаралары» демисел ареназындан чая идип келгени-биле, ол ат улус аксындан адырлып бар чыткан чүве. Ам база ол ат тыптып кээп-тир. Хоорайывыста кудумчулар аразынга харылзаа тудар чаа, узун, сарыг өңнүг, ортузундан арта кожуп каан, ишкир автобус маңнай берип-тир. Бичежек хоорайның чурттакчылары ол автобусче сөктүп кириптер бис, кирип турунда, ишкири аажок. төнмес-ле чүве. Ынчангаш ол автобус кел чыдырда, чон: «төнмес-сарыг» кел чыдыр, амырадывыс» дээр болу берген чүве.

Хоорайның «төнмес-сарыының» чолаачызы мээң кожам Чамзыжык черле ажылгыр эр, чаа автобуска олурупкаш, мырынай хей-аът кирген. Ооң ишкир, делгем «төнмес-сарыы» Чамзыжыкка хала болу бээр деп кым бодаан боор, ындыг үлени ол көөр база салымныг болган де. Хамык ужур хоорайжылар Чамзыжыктың шын адын адавастааннар. Чолаачыны көрген кижилер «Төнмес-сарыг» кел чыдыр дижир болу берген. Автобузунуң шолазы ам чолаачызынче шилчий бергени ол ышкажыл.

Сөөлгү үеде Чамзыжыкка ужуражы бээримге-ле, хомудалын чажырбас: «Ат болган чүве-ле болгай, кожа, бо автобустуң хайы-биле «Төнмес-сарыг» деп атка четкен. Ам дүне безин удувастаан бис. Бир-ле кижи эжикти соктап келир. А ажылдыызынга: «Төнмес-сарыгдан» садып көр» дээш туруп бээр, чамдыктары сава-сангазын безин ап алган келир. Ана дүвүредим, кожа, азы бо автобусту дужаапкаш, мында бир, бичежек, улустуң «чудуушка» дижир автобузун ап аар чоор бе?»

Чүү деп-даа харылаар айын тыппаан мен. Автобусту дужаапкарга, ат-шола та чидер, та читпес. Оон кадында, алыр деп турар автобузу база анаа эвес, «чудуушка» ышкажыл. Арга чадаардан сүмеледим:

— Өөренип көр даан, кожа, «төнмес-сарыг» эки-дир бе, «чудуушка» эки-дир бе. мен бодаарымга, кайызында-даа ылгал бар бе, чонга бараан боор дээн эки эт-ле-дир. Чүгле сенээ кайызы эки чүве ирги. Мен-не чолаачы болзумза, чадаг базып чоруурунуң орнунга, челдирзин-даа мунган болзумза деп бодаар-дыр мен. «Төнмес-сарыгның» ишкири-ле кончуг болдур ийин але — дидим.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

МУЗЫКА ЭМНЭЭР

Пошкар-Олада караа көрбес уруглар эмнелгезинде ажылдап турар сураглыг эмчи В. Севастьяновтуң эмнээр чурумунда музыкотерапия деп чаа арга немешкен. Ооң санап турары-биле алырга, караа көрбес уругларның дыңнаары эки болгаш, музыка оларның аарыын эмнээринге дузалыг болуп турар. Ынчангаш урут бүрүзүнге таарыжыр музыка херекселин ол эмнелгеде ажыглап турар. А уругнуң кандыг музыка сонуургаарын эмнелгениң кереэ чарып алганы И. С. Палантай аттыг медицина училищезиниң башкылары хынап берип эгелээн. Дыка хөй ада-иелер эмчи В. Севастьяновтуң ол аргазын деткип, эмнелгеге кандыг-бир ачы-дуза чедирерин бодап алган.

САГЫШ-СЕТКИЛ ДҮВҮРЕЛИ

(Ынакшыл лириказындан)

1. УЯН ЫРЫМ СЕН

Ужур-чөзүн сөглеп четтиклээн
Уттундурбас ханы ынаам сен.
Бижиргээчел, пөрүх чүрээмден
Бижип чоруур уян ырым сен.
Шактар, хүннер солуун эртерге,
Сагыш-чүрээм улам хөлзеп чор.
Ак хар ашпайн ыт чок чорумда,
Амыраам кыс каапса канчаар мен.
Хамык өөрүм шагда өглениш,
Казайларлыг шөлээн чурттап чор.
Катап келбес чалыы назыным
Кара чааскаан муңгак эртер бе?
Ужур-чөвүн сөглеп четтиклээн
Уттундурбас ханы ынаам сен.
Бижип чоруур уян ырымны
Минниишкиним кылдыр өргүдүм.

2. МАНАП ОР МЕН

Ынак хемим агар-акпас,
Дүне база удаан ышкаш,
Ында-кайда агымнары шылырашчык
Дүвүрелге ыстап сарган чүрээвис-ле
Ынакшылдың халыынынга алзывытчык.
Чырык көрүп, изиг холун
Чылыктырып куспактажык.
Чымчак сиген кавайынга өпейлээн дег,
Эргим черниң кавайынга шугладыпкаш,
Эртенгя дан аткыжеге олуржук бис.
Кайда чор сен? Сураан читтн.
Катап сени көрбес мен бе?
Чуртталганың шуурганынга астывыс бе?
Сураглап кел, ол-ла хемниң эриинде мен,
Сугнун даажын дыңнавышаан, манап ор мен.

3. САГЫЖЫВЫС ЭРТИНЕЗИ

Ынакшылдың агындан төктүр
Карактарым кылаң, арыг чажы
Харжыгып дег арнынга кээп дүшкеш,
Ынаамның сээн эрниң орта эстир.
Чалыы чүрек өттүр шонган көрүш
Сагыжынга ол-ла хевээр артар,
Салымывыс доннаштырар ээн —
Сагыжывыс эртинези — ынакшыл.

4. МИННИИШКИН

Менги чечээн чажырып тудуп алгаш,
Мендилежип, сылдажып чедип келдим.
Чыды читпээн бүрүлен дамдыларның
Чымчак шыкче дүшкениң эскердиң бе?
Хүндүлээрим ынаам сээ камныы-биле
Хүлээткеним чечекте шалың эвес,
Кара чаштан кыптыккан ынакшылдан
Караам чажы бүлдеңнээ — көрбедиң бе?
Ынакшылдың чалбыыштыг халыынында
Алзып көрбээн назының чалыы болгаш,
Ыглаан чүрээм куюмнаан муңгаралын
Айын тыппайн, ужурун билбедиң бе?
Карактарым чажында, шалыңда-даа
Кайгаар хире эладентиг чүве чок бол,
Ийи кижи кыптыккан сеткил-чүрээн
Ийледи бээр ынакшыл — миннниишкин-дир.

5. АКСЫМ-КЕЖИИ

Ужурашкан санымда-ла
Удур-дедир көржүп ора,
Чазык көрген караандап-на
Чалданы бээр, эгени бээр апарган мен.
«Салымынга катчып боор бе?
Сагыжың ак, буянныг бе?
Домак, чүрээң шынчы бе?» деп.
Догааштырып, бодап, шинчип орар боор сен.
Дүгде, мында аңгы-башка
Түреп, хөлзеп чоруур болгаш,
Караандыва чиге көрүп,
Хандыкшылдан эрикпейн чоруур-дур мен.
Чула ышкаш төндүр кыппас,
Чымчак көрген караан оду
Чуртталгамга чылыг берип,
Чырыткылап чоруур болза — аксым-кежии.

Саая МАЙНАК.
Мөңгүн-Тайга район.

Онлап ОХЕМЧИКТИҢ «ЧАРЫШ АЪТТАРЫНЫҢ БИЧИИ МУНУКЧУЛАРЫ» деп фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Үнелиг металлдардан: алдын, мөңгүнден кааст-талга кылыгларын садып алыксаар силер бе? Ийе болза, херглекчилер кооперациязының Туран, Чадаана хоорайларда, Бай-Хаак, Кызыл-Мажалык, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларда магазиннеринге кирерин чаладывыс.

Күрүнениң **«Тыва алдын»** дээр алдын тывыжының бүдүрүлгези **кол инженерге, даг инженеринге, металлург-инженерге ажылдаар кижилерни**, бүдүрүлгениң суй белектер кылыр ювелир цегинге **директорлаар** болгаш кол инженерлээр **специалистерни** ажылдаары-биле чалап турар.

Бүдүрүлгениң турар чери: Кызыл хоорайның Горная кудумчузу, бажың № 7 (1), телефон № 3-03-22.

«Тыва автотранстың» өөредилге-бүдүрүлге комбинады «В», «С» категорияның чолаачыларын белеткеп эгелээрин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Башкылаашкынны тыва дылга чорудар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113 «а». Телефон № 3-10-92.

Красноярскиде Күрүнениң аграр университединиң **Тывада филиалы дараазында албан-дужаалдарга ажылдакчыларны чалап турар:**

1. тускай эртемнерниң (математика талазы-биле доцент азы математика профессору), ниити эртемнерниң (педагогика эртемнериниң кандидады), чер ажылының (көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады) кафедра эргелекчилери;
2. чер ажылының кафедразының доцентизи;
3. мал ажылының курстарын башкарарынга (көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады), хууда, мал ажылының кафедразының талазы-биле (1), экономиктиг эртемнерниң (2), физиканың (1), педагогика эртемнериниң кандидады), ниити мал ажылының кафедразының талазы-биле мал чемин бүдүрериниң болгаш ботаниканың (1), химияның (1), ниити эртемнер кафедразының талазы-биле күш-культура кижизидилгезиниң (1) кафедра эргелекчилери;
4. чер ажылының (көдээ ажыл-агый мелиорациязы, 1), хууда мал ажылының (иви, теве, ары ажыл-агыйлары, 1), ниити эртемнер (күш-культура кижизидилгези— 1, орус дыл—1), даштыкы дыл—1, химия—1) талазы-биле ассистентилер.

Конкурстуң хуусаазы — чарлалды парлаан хүнден соңгаар 1 ай.

КИНО

АВГУСТ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (АКШ, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00

Видеозал: «Американский кикбоксёр» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК» «Семь изумрудов на кинжале» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Бистиң ынак оглувус Аяс Борбак-оолович Шагдыр Баян-Кол суурнуң Оттук-Даш фермазынга ажылдап турган. Ол чаш назынында айыыл-халапка таварышкан. Хенертен мөчээни-биле холбаштыр биске дузалап, кажыыдалдың сагыш-сеткилин илергейлээн болгаш бисти бо берге үеде деткээн бүгү эш-өөрүвүске, «Х Улуг хурал» колхозтуң баштаар черинге, специалистеринге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенивисти илергейлеп тур бис.

ШАГДЫРЛАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИНДЕН, ТӨРЕЛДЕРИНДЕН.

Винни-Пух биле Пятачок кылаштажып орган. Винни-Пух булочка чип чораан.

— Винни, Винни, булочкадан берем — деп бирээзи дилен-ген.

— Булочка эвес, пирожок ышкажыл.

— Ынчаарга пирожоктан берем

— Пирожок эвес, пончик-тир.

— Винни, пончиктен берем.

— Бо кандаай кижи сен, чүнү алыксап турарыңны бодуң билбес.

* * *

Аңаа азалар маңнажып келген деп, американ президент дужээн.

— Силерге чүү херегил? — деп, ол арай корга бергеш, айтырган.

— Сталин өлүп калгаш, эрлик оранынче кире берген.

— Оон чүл ынчаш?

— Бис баштайгы дескенер-дир бис.

* * *

Бир кижи ажылдан келгеш, кадайы чажыт кижизи-биле чыдырда тудуп алган.

— Сен мында сээдеңнеп турунда, даштың картошка садып турлар ышкажыл!

Кызыл хоорай, Красноармейская. 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва солбаа № 363305»

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советин болгаш Чазаа «Шын» солунның редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; мэдээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чурукчулар — 2-27-41, солун келбейн баргаза — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 160.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 161 (14883) 1992 чылдың август 21, пятница. Солунга ат салган шагы 00.10. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

«ЭРТИНЕЛИГ» СОВХОЗТА

Өвүрде «Эртинелиг» совхозтуң сигенчилери бо чылын 1250 тонна сигенни белеткеп алырын шиитпирлээн. Оларның ажылын бүрүн-биле механизастааныңдан мал чеминиң белеткели шуудаан. Бо хүннерде Куу-Доң деп черде барык 600 тонна хире сигенни сарааттаан. Механизатор алашкылар Владимир, Валерий Салгын-оол болгаш Тумат-оол Даваа, сарааат салыкчылары Вячеслав Сүгежик, Валерий Түлүш, прессчи Константин Кыргыс олар кызымак ажылдааш, сөөлгү ол хөңүктүг мурнакчылары болганнар.

Повар кыстар Марина Сүгежик, Марина Доңгак олар амданныг аъш-чемни кылып, оон дээжизин экижидип турарлар.

Найтын-оол ДАМДЫН.

РОССИЯНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА, август 19 (РосИТА—СЧТА). Российнын Президентизи Борис Ельцин телевидение дамчыштыр хамаатыларга кыйгырыг кылган. Оон чугаалааны болза:

Хүндүлүг телекөрүкчүлер!

Российнын хамаатылары!

Бөгүн силерге сагыш-сеткилдиң онзагай хайныгыышкыны-биле чүве чугаалап, кыйгырыгны кылып тур мен. Август үймээни, а тодаргай чугаалаарга, оон буураашкыны болгандан бээр бо хүннерде бир чыл боот турар-дыр.

Чыл бурунгаар муң-муң кижилер хостуг чурттаар эргезин болгаш демократияны камгалаар дээш Российнын Ак бажыңынга чедип келгеннер.

Олар ынчаарда шаңналдар, ат-алдар чедип алыр дээш анаа чыылбааннар. Ол дээрге сагыш-сеткилдиң патриоттуг хайныгыышкыны, хамааты хүлээлгени медереп билириниң илерээшкини болган. Бүгү Российнын янзы-бүрү хоорайларында болгаш суурларында российжилерниң хөй нуруузу оларның талазынга турганын ылаптыг билир мен. Бистер шуптувус бир демниг болгаш кады турган бис, ынчангаш тиилеттирбээн бис. ОБКК—ам барык уттундурган хураангай аттыг чүве үшкү хүнүнде-ле буурап дүшкен.

Ынчаарда чогум чүү болганын сыр өскээр хажыдар, чоннуң сагыш-сеткилинден уштур дээш ам бүгү-ле оралдажыышкыннарны кылып турарлар-дыр.

Ындыг оралдажыышкыннар бүрүн буурап дүжер дээрзинге база бүзүрээр мен. Ак бажыңны долгандыр болгаш оон иштинге ынчаарда турган кижилер ол хүннерни болгаш дүннерни кажан-даа утпас.

Ынчаарга бистиң сагыш-бодалывыска чүгле төнчүзү чок куяк танкыларлыг колонналарның Москва кудумчуларынга турганы, хунтаның сарыыл чок дужаалдары, оон уаруткучуларының нүгүлдээшкиннери болгаш сирилээн холдары эртип каар эвес-ле болгай.

Кол чүүлдүң дугайында кезээде сактып чоруур бис. Боду адаттынган чаа эрге-чагырганы Российнын хамаатылары бурүү шаап, хүлээвээнин хамыктың мурнунда сактып бодаар ужурлуг бис.

Үймээнчилерниң дааңганы күш —армия, милиция, КАК-тың шериг кезектери безин үймээнчилерниң дужаалдарынга чагыртыры —ол дээрге арын-нүүрге, бодунуң чонунга удур хөделири-дир дээрзин билген.

Августуң ол хүннеринде кедергей улуг дүвүрээшкин бистерниң сагыш-сеткиливисти амыратпайн турган, ынчалза-жок, кажан хунта буурап дүшкенде, бистиң ёзулуг өөрүшкүвүс сагыш-сеткиливиске кезээде артар. Чүгле тиилелгениң хүнүнде Москвага, бүгү Российга кижилерниң арын-шырайы ам өөрүшкүлүг, сорук кириишкинниг болгаш омак-хөглүг болу берген.

Бистер ол хүнну, августуң коргунчуг дүнезинде өлгеннерни — Дмитрий Комарьны, Илья Кричевскийни, Владимир Усовту сактып чоруур хүлээлгелиг бис деп санаар мен.

Оларның төгүлген ханы Российаны дескек кырынга олуртуруп, эрткен үеден уламчылап келген өлүм-чидимниң халаптыг данзызын уламчылаарын оралдашкан кижилерге кезээде яла болзун.

* * *

Чурттап эрткен чылывыс дыка берге болду. Эрги болгаш чаа айтырыглар, бистерни шуут бергедеткен байдалдар бистиң иштивистен хөй кижилерге таваржып турду.

Ынчаарга эң-не берге ай—январь болган. Ынчан Чазак эң-не берге базымны кылыр—барык бүгү бараанарының өртектерин хостуг салыр ужурга таварышкан.

Эвээш эвес чигзиниишкиннер турган: бо эң-не нарын байдалда кижилер чүү дээр ирги, шыдажып эртер ирги бе, дэстүнмейн барбас ирги бе?

Айтырыг дыка чиден-биле тургустунуп турду. Бир эвес ол хемчегни чон хүлээп албаан болза, кандыг-даа реформалар Российага болдунмас ийик. Ынчангаш байдал дыка берге болган.

Январьда өртектерни хостуг болдурганының кедергей аар согуушкунун шыдажып эртер аргалыг болганывыста, байдал билдине берген. Россияда чүгле эрткен өндүр-чаагай улуг үе эвес, а келир үе база бар. Реформалар бүдер, ниити кужуувус-биле чуртувусту черле экижидип шыдаар бис. Российаны көдүрүп алыр бис! Аңаа амыдыралды экижидип шыдаар бис!

Чурт дээш харысалгалыг Президент, Российаны эргим-биле үнелээр орус кижи болганымда, ол бүгү дээш силерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен, эргим хамаатылар!

Эрткен чыл болза обкомнарның, райкомнарның тергиидекчи эрге-чагыргазы чок баштайгы чыл болган. СЭКП-ниң чеде ажыг чыл үргүлчүлээн кызытаар чок диктатуразы төнген.

Эрткен ол чеде ажыг чылдарда бүгү ниитилелди СЭКП-ниң тура-соруунга чагыртырының дерзии механизмнери тургустунган турган. СЭКП-ге кандыг-даа моондактаашкыннар турбаан, хамаатыларның хууда амыдыралынга безин ол холгаарлап киржип келген. Кандыг-даа бот-тускайлаң болгаш эгелекчи чоруктуң илергейлээшкининиң соксаал чок контрольга ап, кандыг-даа чөпшээрешпес чорукту каржызы-биле базып турган.

Хостуг эвес чоруктуң боой тудуукчу, хоранныг байдалы ниитилелге турган. Ынчаарга ындыг байдал үезинде хөй миллион кижилер, элээн каш салгалдар төрүттүнүп, чурттап келген. Оон өске амыдыралды бистер билбес болгаш көрбээн бис. Оон өскээр чурттаарынга хым-даа өөретпээн болгаш өөредип шыдавас-даа турган.

Коммунистиг тургузуглардың тергиидекчи эрге-чагыргазының камгалакчылары Российнын чону бот-тускайлаң чоруун кезээде оскунган болгаш кымчы туткан каржы кадарчы чокка ол чурттап шыдавас деп бистерни бүзүредирин оралдажып келгеннер.

Амыдыралды өскертир дээш хензиг оралдажыышкын демирге таваржыр турду: «Чон ам-даа бышпаан».

Ындыг бодаашкыннар амыдыралдан кедергей хоорук болганын эрткен чыл бадыткап көргүскен! Ынчаарга онон узун чылдар российжилерни кулдар кылып чадашкан, оон сарыылдыг угааның чок кылып шыдавазын!

Чурт эмин воттар үр үениң иштинде деңгү чүктеп алган турган болбайн аан. Ол шимчээр безин аргазы чок турган-дыр.

Амгы үеде эң бөдүүн чүүлдерни безин өөренип, шиңгээдир ужурга таваржып турар. Ёзулуг кижизиг амыдыралче эң баштайгы базымнарны кылып, тендирип дужуп чоруп турар-дыр бис.

Бот-идепкей болгаш ажылгыичи, тывынгыр чорук колдуунда-ла уш-баш чок хевирлер-биле үнүп кээп турар. Бистиң хоочурзаан аар арывыстың хөй санныг оюлганнары көстүп келген.

Бир эвес ындыг бергелерни Президентиниң чаалыы-биле арыглап каапты болур турган чүве болза, ындыг чаалыкты шагда-ла үндүрер турган ийик мен. Ынчалза-даа ындыг чорукту чүгле тоолдамакка боон болуру харааданчыг-дыр.

Бергелер кандыг-даа боол турар чүве болза, кижилерниң хөй кезии эрткен үеже дедир эгбес ужурлуг бис деп чүвени билип, көрүп-даа турар. Кандыг-даа таварылгада ховжок. Россия ам база бир коммунистиг үе-чадагга шыдашпайн баар. Ынчангаш чааптылгаларны кызымаккай үргүлчүлээр, реформаларны бурунгаар шимчедир херек-тир.

Российжи улус өскелерден чунуч-биле-даа хора эвес! Бүгү чурттарның, бүгү нациаларның кижилери чогумчалыг, шөлээн амыдыралын күзеп турар, бодунга болгаш боттарының урүг-дарыгларынга, боттарының улузунга, боттарының оран-чурттарынга бүзениг чаагай чоокту күзеп турар болганда, бир дөмей күзел-сорукту боот турар.

Ындыг үнелиг чорукта бистке ам оңза ужур-дузалыг апарган.

Бистерниң таваржып, көрүп эрткен чүүлдеривисти: революцияларны, канчаар-даа аажок хөй өлүм-чидимниң болгаш узуткаашкыннарны болдурган дайыннарны, эң араатанзыг репрессияларны, адактың соонда кээп кижиниң бодунуң идегел-сүзүглелдеринге өлүмнүг согуушкунга өске улустарның таваржырын бурганн ершээп, болдурбайн көр.

Бо бүгү чүүлдер кандыг-даа диктатураларга удур, күчүлээшкинге, кара туразынга үүлгедиишкиннерге болгаш хоп-мегеге үнезилеттинген политикага удур күчүлүг удур туруушкунну тывылдырган. Бир чыл мурнунда российжи улусту олар мегелеп, ГУЛагже дедир киир ойладып шыдавазан.

Үймээн соонда Россия эң нарын шилилгеге таварышкан. Байдал боду-ла чуртту база катап революцияже ыдалап турган.

Ындыг орук канчаар-даа аажок улуг политиктиг алдагдал боот, Российаны буурадып дужурер ийик дээрзинге ынчан болгаш ам-даа бызыы-биле бүзүрээр мен!

Революция дел чогуу чүл ол, оон элзедиишкини кайы хире күштүгүл база оон түңнелдери чүү хире айыылдыгыл дээрзин бистиң улус эки билир.

Российнын ынчанты байдалдарында революция кылыр арга дендии улуг чөрүдээлерге болгаш месилдежиишкиннерге чайлаш чок чедирер турган. Ынчап баар болза, В. Маяковскийниң: «Эш маузер, силерге сөс»—дээни ышкаш болу бээр ийик.

Ам чүгле маузер эвес, а автомат херек апаар ийик.

Ындыг чалгыг эгелээн болза, ону чүгле чурт иштинге эвес, харын делегейге безин кым-даа доктаадып шыдавас турган.

Бистер сентябрь—октябрьда шуут-ла чидиг бис кырынга турган болзувусса-даа, Российаны революциядан чайладып, а кижи төрелгетенин — оон канчаар-даа аажок улуг айыыл-халавының уржуктарындан камгалап ап шыдаан бис.

Кадыг-дошкун месилдежиишкинни кылырынче, бүгүдениң бүгү-ле кижилерге удур деминселин эгелээринче ыдалаан кыйгырыглар чыл дургузунда чаңгыланып келген.

Оларның иштинден чаңгызы-даа российжилерниң чүректериниң деткиишкинин албаан. Удурланыышкынның чаңгыс-даа чаштанчызы хамааты дайынының чалбыыш оду кылдыр хөлзээлеп кыпсаан.

Бистер силерниң-биле эң-не дүшкүүрелдиг үелерде канчап-даа черле эрттир баспас ужурлуг ындыг кызыгаарларны эртерин кады болдурбаан бис. Хамааты тайбың дээрге бөгүн Российада бар боот турар эң-не үнелиг чүүл ол-дур.

Бистер революстуг сылгыышкиннерниң эвес, а реформалар оруун шилип алган бис. Күрүнениң болгаш Президентиниң контролюнуң дузазы-биле тайбың чааптылгаларының оруун шилип алган бис. Ол дээрге бистиң ниити тайлелгевис-тир деп санап турар мен!

Күрүнениң чедимчелиг чоруу дээрге ында чурттап турар хамаатыларның чедимчелиг чоруу-дур. Бистиң идеалывыс — ядыы-түреңги чоруктуң дептежилгезинде, бора-будуун чорукта болгаш адаартаашкынында эвес. Бистер кижиниң бот-идепкейин ялерарап, ажылдап алыр, бодунуң амыдыралының шынарын экижидер хөй аргаларлыг болуру дээш туржуп турар бис.

Бистерге каш-ла санныг миллионерлер эвес, а миллион-миллион хүү өнчүлүглер херек деп чугаалап келген болгаш ону база катап чугаалап-даа тур мен. Силерниң—мээң сонгукчуларымның хөй кезии ындыг туруушту деткип турарын билир мен.

Хоозун чугаа болзун—хууждулганы, акцияларжыышкыннары улам калбаа-биле чорудуп, черни хүү өнчү кылдыр алырының оруунда шаптыктаашкыннарны арыглаар дээн негелде бөгүн Российада улам-на шынгыыз-биле дыңналып турар апарган.

Бистер эң чоокку айларда реформаларның шынгыы хемчеглериниң бирээзин эгелээр деп турар бис. Ол болза российжилерниң аразында ат кырында хууждулга чектерин хуваары-дыр.

Октябрь 1-де ажаалга банкызының салбырлары чонунуң чурттап турар чериниң аайы-биле оларны берип эгелээр.

Хууждулга чектери шаандагы күрүне өнчүзүнден чогуур улузун Российнын хамааты бүрүзүнүң алырын хандырар, херек кырында кижи бүрүзүнге реформага киржир аргазы бээр.

Российнын бүгү чурттакчылары — ажылчыннар болгаш пенсионерлер, эргелеңээр болгаш бичии уруг болгаш Президент-даа 10 муң рубль түңнүг чекти халаска алыр. Кижи бүрүзү бо чаа чүүл талазы-биле дең эге аргаларлыг, оон ыңай бүгү чүүлдер бистерниң боттарывыстан хамааржыр.

Чектиң номиналдыг өртек-үнезин чүге 10 муң рубльге доктаадтыганывыл? 1992 чылда хууждулга чеги-биле садалынга сүмелээр Российнын бүдүрүлгелериниң өртек-үнезин 1992 чылдың январь 1-ге чедир турган өртектер-биле 1 триллион 400 миллиард рубль кылдыр эксперттер санаан. Ынчангаш ону Российнын бир чурттакчызынга-ла онаашатыр санаарга, барык 10 муң рубль болур.

Борта муниципалитет бүдүрүлгелериниң, күрүнеге артар бүдүрүлгелериниң, тодаргайлаарга, атомнут станцияларның, камгалал ужур-дузалыг чамдык объектилерниң, дамчыдылга хоолайларының болгаш суггарылга системаларының өртектери кирбейн турар. Оон аңгыда казар байлактар, арга-арыг болгаш өске-даа чүүлдер база.

Ол чамдык кижилерге эвээш түң ышкаш кылдыр сагындырып, чекти 50 муң рубль азы харын-даа 500 муң чедир улгаттырар херек дээр-даа чадавас.

Бисте бөгүн кайы хире бар болдур, оон хөйнү берип болбас деп бодаар мен. Чектиң өртээн эрттир улгаттырар чорук оон херек кырында, боттуг өртээн улгаттырып шыдавас. Бир эвес чектерни эмин эрттир хөй түңнүг кылдыр үндүрер болза, оларның үнезин дораан-на кудулай бээр апаар.

Чуртта байдалдың канчаар тургустунуп келгенинден, хууждуларын чөпшээрээзин объектилерниң санының көвүдээриниң хамаарыштыр 1994 чылда немелде чектерни үндүрген туруп база болур.

Российнын хамааты бүрүзү ындыг чектиг апарган, чогум ону талазы-биле кандыг-кандыг эргелерлиг болурул, оларны канчаар ажыглаары экил?

Чектиң ээ бүрүзү оон түңү-биле Российнын кайы-даа бүдүрүлгениң акциязын садып ап болур болгаш ону бодунуң өнчүзү кылып, ээзи апарып болур-дур.

Акция дээрге өнчүнүң алырының боттуг эргези-дир. Акцияның ээлери оон-биле бүдүрүлгелерниң өөрулгазының чамдызын алыр, оларны углап-башкарарынга салдарын чедирер аргалыг болур.

Хууждуттунган чектерни ажыглаарының ындыг аргазында чамдык дадагалзаглыг чүүлдер бар болбайн аан. Бир эвес бүдүрүлге чери хоозурап, дуже бээр болза, аңаа киирген акшаның үнези база оскундурар, азы шуут халас баар болбайн аан.

Оон өске база бир арганы баш удур көрген. Хууждулга чегин бүгү чуртка тургузуп эгелээр ужурлуг инвестиция фондуларының бирээзинге киир салып болур. Ындыг фондулар боттары-ла хууждуп турар бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алгаш, оларның ачызында орулгаларны алыр болгаш ону салыкчылар аразынга хуваар ужурлуг.

Чамдык хамаатылар өнчү ээлери болурун күзевейн база болур. Мындыг таварылгада олар боттарының чектерин хууждулгага киржири күзеп турар кижилерге садыптып болур.

Ынчангаш Российнын хамааты бүрүзү, өг-бүле бүрүзү кайызын шилип алыры хостуг болур.

Хууждулга чеги — бистерниң кижи бүрүзүнүң хостуг экономиказже кирериниң онзагай биледи-дир. Боттуг хеделиишкиннер хоозун шуугаазыннардан үнелиг деп санап турар өнчү ээлери, ажыл-херекчи кижилер Российага хөй болгаш тургум-на, Российага бүгүдениң чаагай амыдырал улам дүрген тургустунар, оон келир үеже идегелдиг холдарга кирер.

Российнын хүндүлүг хамаатылары!

Мен реформаны эгелеп тургаш, бистиң шугумувуску деткиирин, эвес-даа болгаш шыдамык болурунче силерни чаңгыс эвес удаа кыйгырып турган болгай мен.

Аргалыг-ла болза, эң-не идепкейлиг, сагынгыр тывынгыр болгаш бот-идепкейлиг болурунарже бөгүн кыйгырып тур мен. Хүндүлүг хамаатылар, боттарыңарның ажылчыларыңар, боттарыңарның хууда киржилгенер-биле хууждулганы чорударынга чазакка, Президентиге дузалажырынче силерни кыйгырып тур мен. Хууждулга чектериниң угаан-сарыылдыг, чөптүг башкарыптар болзунарза-ла, реформадан чогумчалыг бериимчени кижи бүрүзү алыр апаар.

Амгы үеде дыка хөй хамаатыларны дүвүредиин турар айтырыг — чоннуң амыдыралы чедимес кезээниң социал камгалалының айтырыынга доктаап көрейн.

Бюджетте турар албан черлериниң болгаш организацияларның ажылдакчыларының күш-ажыл төлевириниң сайзыраңгайжыдар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Чарлыкка бөгүн ат салдым.

Сентябрь 1-ден эгелеп өөредилге, кадык камгалал, культура, чоннуң социал камгалалының албан черлериниң болгаш организацияларының, бюджетте турар өске-даа адырларның ажылдакчыларының ам күштүг боот турар тариф ставкаларының болгаш шалыңнының хемчээли 1,5 катап улгадыр.

Ынчалза-даа 4-кү кварталдан эгелеп бюджетте турар адырларның ажылдакчыларының чаңгыс аай тариф четкизин үе-чадалап киирип эгелээрин эң кол чүүл кылдыр санап турар мен. Ажылдакчыларның бо категориязының күш-ажыл төлевириниң системазынга реформа чорударының дугайында чугаа чорут турары ол болур эвесле. Бо ажылдакчыларның күш-ажылының төлевиринде чөптүг эвес хажыдыышкыннарны чок кылырынга, социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга, өскелерниң күзели-биле бодунуң материалдыг байдалын экижидип алырын оралдажыр, чүгле бодунуң дужун хараар кижилерге согуг болурунга ол дузалаар.

Чаңгыс аай тариф четкизи 18 чадалыг болур, оота ажылдакчыларның кылып турар ажылының нарыын берге, мергежили, эртем-билииниң деңнели, ажыл стажы дээш бээр.

Транспорт херекселдерин ажыглаан дээш чарыгдалдарны инвалидтерге эгидип бээр дугайында, бичии уругларның болгаш школачыларның идик-хевин садып алырда тускай төлевир дугайында доктаалдарда ат салдынган.

Бо ап чорудуп турар хемчеглер миллион-миллион кижилерниң байдалын экижидеринге, оларның социал камгалалын бедидеринге бисге дуза болур боор деп бодаар кижи-дир мен.

Россия делгем болгай, чурттуң ажыл-агыйы сандарап келгени база-ла салдарлыг боот турары чугаажок. Ынчалза-даа бурунгаар шимчээшкин бар-дыр.

Сайзырангай делегейде «хөй-дүр, өртээ чиик-тир» деп турар ышкаш херегле рыногунуң шак ындыг байдалынга албан чедип кээр бис. Чазактың кол-ла сорулгазы ында. Олче шимчээшкин бистиң экономиктиг политикавыстың кол утказы.

Хүндүлүг телекөрүкчүлер, Российнын хамаатылары!

Август үймээниниң хүннеринден бээр эрткен бир чылдың дургузунда болуушкуннар хөй-ле болган болдур ийин. Силер биле бистерге берге-ле болду, чөгелявис кошкап, чидиригниг-даа болдувус, ынчалза-даа тывыышкыннар база тургулаан. Эң берге үелерде безин холувус салдынмаан, идегелявис оскунмаан бис.

Эрткен чартык чылда эге рынок билиин Россия алган. Чоннуң чугаалаары дег, эштип билбес харезнисте, сугже кирипкен бис. Ынчалза-даа суг тырттынмадывыс, сугга душпедивис.

Чогум-на ам кээп биске, оон туржук бистиң ажы-төлүвүске болгаш ажы-төлүвүстүң уругларынга ажыктыг онзагай дуржулганы алдывыс.

Чааптылгалар чорул турар үеде российжилер эки мөзү-шынарлыгын көргүстү. Ам боттарывыстың шыдамыкнар, мерген угааннывыдар, болуушкуннарны угаап билир дээн чуткулукер-биле, кол-ла чүве, реформага киржири-биле бот-идепкейлиивисти көдүрүп эгелеп турарывыс-биле 1991 чылдың август хүннеринге бодазога кончуг чугула херектиг кылып турар-дыр силер.

Российада реформа силерниң ачыңарда, силерниң деткимчеңер-биле чорул турар.

Шуутуг болгаш частырыглардыг-даа болза, неделя бүрүзүнде, хүн бүрүзүнде бичелеп-даа болза бурунгаар чайгылыш чок шимчеп, бисте бөгүн шуут-ла четпейн турар чогумчалыг чорукче, чогумчалыг амыдыралче улам-на бурунгаарлап орар-дыр бис.

Силерге четтирдим, хүндүлүг хамаатылар!

Силерге бүгү-ле экини күзедим!

МАЛ ЧЕМИ: байдал кандыгыл?

ЧЫЛДАГААН КАККАН ХЕРЭЭ ЧОК

Ам чамдык хүннерде эртен, кежээ сооксумаары кончуг апарган: күстүң тыныжы чоокшулап келгени ол. Бо хүннерге чедир чуну кылып, кышка удур чеже хемчээлдиг мал чемин белеткеп, курлап алганывысты ол соок хүннер чайгаар-ла сагындырып келир-дир. Че, ындыг болганда канчаар боор, хая көрнүп, санаашкыннардан кылып көөр апарган-дыр бис. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылының талазы-биле килдизиниң специалистериниң белеткээни август 17-де медээзин ёзугаар алырга, республикада сиген белеткели сөөлгү неделя дургузунда база-ла чер албаан: күүселде чүгле 33 хуу болган. Кылдынганы 53422 тонна. Бо саннардан алгаш көөрге, ажыл-ижинвис ам-даа көңгүс шуудаваан, сөөлгү хүннерде оон темпизи харын-даа кудулай берген-дир. Ажыы-биле чугаалап каайн: борта бир кол чылдагаан үзүктел чок чаггаан чаъс болур-дур. Ол, шынап-ла, колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң механизастаттынган сигенчи звеноларынга, хол кадыыры-биле сиген кезип турар кижилерге улуг шаптык, моондакты чедирген. Кестинген сиген биле ону бөлүп алырының аразында ылгал улуг, барык-ла беш муң ажыг гектар шөлдүң кестинген сигени ам-даа ажаттынмаан. Чүге дээрге өлшык, кургаваан. Бир чылдагааннаар чүүлүвүс — кандаашкын болгай. Ол дугайын хөй удаа бижээн, сагындырган бис. Чаъс-даа, кандаашкын-даа чөптүг чылдагаан болуп болур-ла ыйнаан. Бо таварылгада кандыг-даа удуртукчуну, кайы-даа специалистиң бурууга чыгавайн, бадык бүрүзү белеткенер дээш арга-арыг иштинче сывырып кирбейн баар бис. Чүгле ажыктыг арга-хорга аайы-биле ажылдап, чурттап, тыптынып, дилениш, ижениш өөренниер дээр — бо-ла-дыр. Бистиң бо бодалывысты чамдык колхоз, совхозтар коллективтери биле берген ышкаш. Маңаа бир хөсүү чижек — өөрүжүлериниң амгы ажыл-херээ болгай аан. Чыл кандаашкынныг-даа болган болза, ол районда «Торгалыг», «Ак-Чыраа», «Эртинелиг», «Коммунизмче орук» совхозтар мал чеминиң белеткелин бо чылын багай эвес чорудуп турары республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң специалистери чугаалап турлар. Ол эки-дир, өөрүнчүг-дүр. А чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары чүге ындыгыл: кандаашкын болган деп каап орар аан? Оон орнунга Өвүрже эрте дээре ажа бериңер. Чүге дээрге чоокта чаа Кызылга республикада мал чеминиң белеткелиниң канчаар чоруп турарының дугайында селектор дамчыштыр чөвүлел хурал болуп турда, ол районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ш. С. Куулар мынча дээн: «Ак-Чыраада механизастаттынган звенолар, малчыннар сиген белеткеп турар. Ажылдың темпизи амдызында багай эвес-тир. Сиген кезип, белеткеп алырын күзээр болза, ам-даа беш ажыл-агыйдан чорудуптунар». Маңаа немей ам чуну чугаалаар боор. Дыңнаан чүвем ол-дур. Чүгле чеде берген, амыр-дыш чок ажылдаар апаар-дыр-ла.

Август 17-ниң медээзин ёзугаар алырга, республикага бо чылын белеткеттинер ужурлуг сигенниң чүгле 33 хуузу, сенажтың — 17, витаминниг сиген далганының —8, силостуң чүгле 7 хуузу белеткеттинген.

Мону канчап черле эки дээрил? Каш хонгаш күс дүжер болгай.

Бо чылын мал чеминиң белеткелин Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр», «Сүмбер-Уула», Чаа-Хөлде «Найырал», «Ак-Туруг», Улуг-Хемде «Арыг-Бажы», Таңдыда С. К. Тока аттыг совхозтар кончуг чугула ажыл кылдыр көрүп, эрткен чылдың уржуктарын катаптавазын бодап, ону шалыпкын байдалдыг чорудуп турар. Ылангыя эң эки сөстерни Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң сигенчилериниң ажылынга хамаарыштыр чугаалап болурдур. Ажыл-агый 1560 тонна сиген белеткээр планныг. Демниг, шалыпкын иштиг түңнели бо-дур: 1410 тоннаны сарааттап алган. Бо совхозта Байлак Сандаковтуң звенозу ажылдап турар. Кылдынган сигенниң хөй кезиин чүгле механизастаттынган бо звенонуң үлүүнге онаажып турар. Звено кежигүннери 780 тонна сиген белеткээр даалгазын ам 117 хуута күүседип алган. Олар планындан ажыр 130 тонналы сарааттап салган. Бо звенонуң белеткеп алган сигени бүдүн Мөңгүн-Тайга районнуң 332, Тожу районнуң 680 тонна хөй болуп турар. Мону номчупкаш-ла, ак аас ашкан ажыы чок ышкаш апаар-дыр. Чүге дээрге анаа-ла ыячыг, човаңчыг чүве ышкажыл. Ол районнарның сигенчилери турган: «Бистиң ховулшөлдериивисте сиген шоолуг үнмээн, а оларның дээрге сугаттыг черлер ышкажыл» — дизе хөөнү. Бо дээрге чылдагаан эвес-тир. Кыннарның кайда, канчаар ажылдап турары ол чинектен көстүп келди.

Шак ындыг ажыл-херекчи, бедик бүдүрүкчүлүг, бир демниг звенолар өске черлерде — чамдык районнарда бар. Чижээ, Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтуң Виктор Ондарга удурткан звенозу 75 тонна сиген белеткээр планындан 23 тоннаны ажыр күүсеткен. Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта Сергей Баларчы удурткан коллектив планындан 20 тонна сигенни ажыр кылган. Тес-Хемде «Таңды-Сыны» совхозта Анатолий Сумуучуга удурткан звено 518, Чөөн-Хемчикте «Чыргакы» совхозта Хүлер-оол Кууларның 357 тонна сигенни түс-түзүнда белеткээш, планнарын чоокку хүннерде күүседиптериниң кырында келген. Ажылдап билир чоруктуң түңнели ындыг боор чүве-дир, таптаашкын чылдарында болза, оларны алгап мактап каапкан турган бис, ам канчаар, бо удаада аттарын адап кагдывыс.

Республиканга ам-даа белеткезе чогуур сигенниң хемчээли улуг, артканы тайтыг-ла 107329 тонна. Ам безин кайыя, чүзен кезер, бөлер сиген тып алыр бис деп баш мунчулдур бодап оргаш, каш хонгаш, күс дужуп келирге, ону кандыг арга-арыг иштинден дилээр бис? Чайын болза чүү дээр, барып-барып күзүн аан. Тараа дүжүдүнге ынаныр бе, силос бистиң тынывыс алыр бе, азы сенажывыс көвей болур бе, эң улуг албекшил витаминниг сиген далганында бе? Ол айтырыгларның кайызы-даа биске долу харыы берип шыдавас. Чүге дээрге август 17-ниң ол-ла медээзин ёзугаар алырга, республикада сенажтың 17, витаминниг сиген далганының 8, силостуң чүгле 7-ле хуузу салдынган болуп турар. Че харын, арткан үелерде оларга элээн немелде болуурла ыйнаан. Ынчалза-даа долу күүселде чедип алдынмазы ам билдингир ышкажыл. Тарыжал сигеннерниң-даа, тараа аймааның-даа дүжүдү эвээш болганда дээрим ол. Ындыг болганда ам база, кышкы үеде санажыры бергедей бээр чарыгдалдар үндүрер апарган-дыр бис.

Допчуладыы Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

АРАТТАР, ТАРААЧЫННАР ДУЗА ДИЛЕП ТУР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАККА
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ
Тыва Республиканың улус депутаттарынга.

Рынок харылзааларының бо берге үезинде кижи бүрүзү канчаар ажылдаарын, амыдыраарын боттары шилип ап турар. Ол бергелерни ажыл эртери-биле чер-черлерде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын дазыл-биле тургузуп ап турар.

Республикада арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузар ажыл шуудаан. Ам республикада 676 арат, тараачын ажыл-агыйлары тургустунган. Эрткен чылын ындыг коллективтер 376 турган болза, бо чылдың эрткен 7 айында оларга 300 ажыл-агый немешкен. Арат, тараачын ажыл-агыйларында чер база техника айтырыы багай эвес шиитпирлеттинип турар. Ынчалза-даа арат, тараачын ажыл-агыйларын база көдээ ажыл-агый кооперативтериниң улам хөгжүдеринде шаптараашкыннар, моондактар бар.

Чогум-на ынчангаш республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы бүгү араттарның, тараачыннарның өмүнээзинден Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакта, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейге база Тыва Республиканың улус депутаттарындан дараазында дилеглерни кылып, дуза кадарын, тускай доктаал үндүрүп бээринге идегеп тур.

Бирээде, банк айтырыы. Сөөлгү үеде араттарга, тараачыннарга чээли бербестээн. Үндүрүглер тыртып алыры 83 хуу четкен. Республика төвүнге арат, тараачын ажыл-агыйларынга төп банкыны ажыдарын, районнар төптеринге оон салбырларын тургузар айтырыгны шиитпирлеп бээри чугула болуп турар.

Ийиде, бистиң араттарывыс холдуу оруу берге, электри шугумундан ырак, суг-биле хандыртынмаан чөлерде туруп турар. 1992-1993 чылдарда 37 кудукту кылыр, 155 километр дурттуг черге электри шугумун шөйери көрдүнген. Ол ажыл шуут туруп алган. Бо хүннерде Российачынның-даа, Тыва Республиканың-даа талазындан бюджет акшазы бердинмээн. Ол акша-хөреңгини Көдээ ажыл-агый яамызындан аңгылааш, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының республика ассоциациязынче шилчидерин көөрү база кол айтырыг боот турар.

Үште, арат, тараачын ажыл-агыйлары өрген турбаан черге бажың-балгат катап тудуп, суурлуп, бут кырынга турар алгыже чедир үе херек. Ынчангаш араттардан тыртар үндүрүглерниң чингелдезин 3 чыл эвес, а 5 чыл чедир узадырын шиитпирлеп берип көрүнер.

Дөртте, араттарның, тараачыннарның бүдүрген продукциязын сайгарып садары-биле суурларга, районнар төптеринге садыглар кылырын, чурттаар оран-сава айтырыын дарый шиитпирлээри база негеттинип турар.

Беште, арат болгаш тараачын ажыл-агыйын эгелей берген кижилерге оларның ажылдап турганы колхозтардан, совхозтардан хоойлу ёзугаар алыры хөреңги үлүүн бээри болдунмайн турар.

Алдыда, сөөлгү үеде кайгадаа мал оору көвүдээн. Оларның машина-техникалыг, бөлүк-бөлүг-биле келгеш, малды үзе сүре бээри ачаа бар чүве апарган. Ынчангаш боо бээриниң айтырыын шиитпирлээри чугула.

Бо дилеглерни, негелделерни хандырып, деткимче көргүзер болза, бистиң араттарывыс, тараачыннарывыс кескк түңнелдерни бедиип ап, республиканың бүгү чонун аъш-чем аймаа-биле хандырарынга улуг үлүүн киирерлер. Аңаа кескк чижек кылдыр арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары эрткен чайда 390 центнер тутту, 2115 центнер сүттү, 1210 центнер эътти бүдүрүп, садыгның айтырыгга-ла четтир.

Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы.

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ АЖЫЛДАП КЫЛГАН

Кызыл хоорайда чурттап турар күш-ажыл фронтузунуң бөлүк киржикчилериниң дилээн ёзугаар журналист Алексей ДУГЕРЖАА Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Бичө-оол Сундуевич ШЫЫРАПКА ужуражып, оон интервьюну алган.

Чазак Даргазының оралакчызының болгаш журналистиң аразынга болган чугааның кол утказын моон адаанда допчулап парладывыс.

Чазак Даргазының оралакчызы-биле беседа

Айтырыг: дайынның болгаш күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге немелде чиигелделер тыпсырынга хамаарыштыр Россия Федерациязының 1990 чылдың май 3-те хүлээп алган № 136 доктаалының боттандырар дугайында айтырыгны «Шын» солунга бо чылын чеже-даа катап көдүрген болгай. Бо талазы-биле чүү кылдынган ирги? Чугаалап бээр-ем, Бичө-оол Сундуевич.

Харыы: силерниң демдеглээниңер доктаалда айыткан бүгү чиигелделерни хары үеде шуптузун тыпсырынга бистиң республиканың сан-хөө байдалы ам дээрезинде чегей дээрзин хамыктың мурнунда демдеглээр бодап-тыр мен. Ынчалзажок бар бүгү аргаларны Чазак, оон Сан министерствозу болгаш Чоннуң социал камгалал министерствозу санап көргеш, немелде чиигелделер дугайында Чазак доктаалының төлевилелин ажылдап кылган. Ол документиниң бөгүн меңээ база эккелген, а бир айтырыгны чедир тодаргайлаары-биле хедир чоруттум.

Ынчаарга ук төлевилелди эң чоокку хүннерде Чазактың ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алыр. Күш-ажыл фронтузунуң киржикчилериниң болгаш өске-даа пенсионерлерниң аразында назыны улгаткан, хоочулуг, ажылдап шыдавас хамаатыларны Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа билип, оларның дугайында аажок сагыш човап турар.

Чогум каш муң рубль пенсиялыг кижи ажылдавайн, бо берге үеде амыдырап шыдаар-ыл, биргээр чугаалаарга, чеже муң рубль түңнүг пенсия амыдыралга четчирил деп айтырыгларны тодаргай өөренип көрүп, санап тур бис. Фронтучуларга, оон иштинде тыва эки турачыларга, күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге, Афганистанга дайынга барып чорааннарга кандыг немелде чиигелделерни тыпсырын Чазак доктаалының төлевилелинде тодаргай айыткан. Ынчаарга бо талазы-биле кол чүүл — немелде чиигелделерниң тыпсырынга материалдыг база, биргээр чугаалаарга, акша-хөреңги негеттинер болгай. Ынчангаш чогум чеже акша херегил, ону кайыын, канчап тывар-ыл деп айтырыгны Чазак өөренип, амгы үеде шиитпирлеп турар.

Чоннуң амыдыралынга эргежок чугула аъш-чем продуктуларының, бирги ээлчегде, хлебтиң болгаш суттуң өртээн улгаттынбас талазы-биле болдунар-ла бүгү хемчеглерни Чазактың ап турарын база демдеглээр бодаан мен. Бо чүүлдерниң өртээ, чижээ, Минусинскиде ышкаш, 850 грамм хлебтиң өртээ 17 рубль чедир өзер болза, ол чорук хамыктың мурнунда, пенсионерлерниң амыдыралынга улуг согуушкун болур ыйнаан.

Айтырыг: Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң № 26 бажыңында «Хоочуннар магазини» деп садыг бар. Соолгу үеде ол магазинден сүттү, хлебти кырганнарның садып алыр аргазы барык чок болу берген — хөй аныяк кижилер дуглай туруптар, а садыгжыларга хөй акша киирип алыры чугула чүве ыйнаан. Бо талазы-биле Чазак хемчег алыр ирги бе?

Харыы: силерниң тургускан бо айтырыыңар чөптүг деп бодап-тыр мен. Ынчангаш Чазак чогуур хемчээн дораан алыр апаар.

Айтырыг: кандыг-бир айтырыгга, негелдеге холбаштыр аш чарлаар чорук Кызыл хоорайга эрткен-даа, бо-даа чылын болуп турду. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Бичө-оол Сундуевич?

Харыы: аш чарлаар чорукка хамааржышкан тускай хоойлу чок болгай. Ынчалзажок аш чарлаары — хамаатыларның негелде кылырының база бир хевири болу берген. Ынчаарга кым-бир кижи аш чарлаарынче хамаатыларны иттирер пайкпе азы аш чарлаан үеде болдап чок хелелишкин кылган түңнелинде, багай чүве болу берзе, ол кижи оон уржуу дээш хоойлу мурнунга чайлаш чок харыылаар апаар.

Эртенги чазын аш чарлааның түңнелинде доктаалды Чазак хүлээп алган деп, чамдык кижилер соора билип турар. Ук доктаалды хүлээп алырын бөлүк хамаатылар аш чарлаар ырак мурнунда-ла белеткеп турган чүве. Ынчангаш доктаалды хүлээп алганы-биле аш чарлаашкынның анаа-ла кансырлажы берген. Чамдык кижилер аргажоктуң ыйында аш чарлаар ужурга таваржып турар, ынчангаш аш чарлаар чорук кымга-даа күзенчиг эвес деп бодаар мен.

Айтырыг: Тывада хоочуннар организациязының сураа читкен, ол чугула организацияның душкени ол бе деп, чамдык хоочуннар хомудал-биле чугаалап турар. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы: хоочуннар организациязы кайын душкен боор, оон даргазы Т. Ч. Норбу болгай. Чоокта чаа Тамара Чашооловна-биле ужурашкан мен. Хоочуннар организациязының ажылынга хамаарыштыр меңээ келир, сүмележир болгаш кижи.

Айтырыг: ада-чурт дайынының баштайгы хүнүнден эгелеп Тиилелге хүнүнге чедир Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем кожууннарын даргалап, тылга үргүлчү ажылдап келген хирезинде-ле «Күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи» деп шынзылга албаан Василий Максимович Кончук ышкаш хоочуннар бар. Оларга немелде социал чиигелделер тыптыр бе?

Харыы: «Дайын чылдарында ТАР үезинде тылга ажылдап чораан хамаатылар» деп бөлүкке ындыг кижилер кире бээр боор. Тиилелгениң өнүр-чаагай хөрээнге үлүүн киирген кижилер дугайында Тыва Республиканың Чазаа база бодап турар.

Айтырыг: 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тываның девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң тураскаалын «Тостуң хөрээн» көрген суд болган ТАР-ның кинотеатры турган черге тургузар, а Тываның хөгжүм-шии театрының амгы девискээринге ук театрның үндезилекчилериниң бирээзи Виктор Көк-оолдуң бюст тураскаалын тургузар дугайында саналдар бар. Бо айтырыгны канчаар көрүп турар силер, Бичө-оол Сундуевич?

Харыы: бо саналды бир-ле дугаар дыңнап турарым бо. Ол болгаш өске-даа саналдарны өөренип көөр апаар.

Журналист: чогуур тайылбырны бергениңер дээш хоочуннарның өмүнээзинден силерге өөрүп четтирдим.

САГЫЖЫМГА АРТЫП КАЛГАН

Эрги-Барлыкка шаанда ажылдап, чурттап, түс черниң чонунга ады-хавыязын чедирип, дузалап чораан орус эштерниң аразындан агроном Игорь Васильевич Огурцовту черле уттуп шыдавас мен ийин. Бодумнуң хуумда оон-биле баштай комсомол райкомунуң бюро кежигүнү тургаш таныжып келген мен. Ынчан ол Кызыл-Мажалык МТС-тиң комсомол организациязының секретары турган. Баштай ону 1953 чылда комсомолдуң Барыын-Хемчик районнуң конференциязынга көрдүм. Ынчан ВЛКСМ Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Анай-оол Куулар. Ол көрей дайынының киржикчизи кижи. Амгы үеде Кызыл-Мажалыкта чурттап олурар. МТС-ти эде организастаан соонда, ону «Большевик» колхозтуң улуг агрономунга ажылдадып чоруткан. Тыва дыл билбес аныяк кижиге кедээге ажылдаары дыка-ла берге турганы билдингир. Ынчалза-даа дээди эртемниг, тыва дээн аныяк, мергежилинге берлинген ээ бергелерге торулбаан. Онаашкан ажылынга кызымак кижи колхозчуларның хүндүткелин удавайн-даа чаалап алган. Коллективтиң ажыл-агыйының быжыгаарынга улуг үлүг-хуузун ол киирген. Ынчангаш ону колхозтуң даргазының оралакчызынга соңгуп алган. Ынчаарда колхоз даргазы К. Очур чүве. Тыва дылды ийи дугаар чылында-ла өөренип алган. Колхозчулар-биле анаа чугаалажып, хуралдарга тыва дылга санал бээр, илеткел кылыр кижи, тыва чоннуң национал чаңчылдарын улуг сонуургал-биле өөренип ап, колхозчуларның бажың-балгадынга кирип, оларның аъш шайын ижип, бөдүүн, биче сеткилдиг-биле чоннуң идегелин, бүзүрелин чаалап алган.

Игорь Огурцов колхозка ажылдап чедип келгеш-ле, агротехниктиг өөредилгени организастаан. Улусту өөредип, чаңчыктырбаан шагда, ажыл үүле бүтпес дээрзин ол билип турган. Кыжын хову ажылдакчыларын чыып алгаш, кичээлдезип турду. Тайылбырлаарының бөдүүнү аажок. Ынчангаш улус анаа күзелдиг-биле өөренип, хөй чүүлдерни билип ап турган. Оон түңнелинде хову ажылдакчылары 1952-1953 чылдарда бир гадаң ортумаа-биле 23 центнер чедир тараа культураларын ажаап ап, районга эң дээре көргүзүглүг болган. Моон түңнелинде-биле ук колхоз Москвада Бүгү-эвилелдиң көдээ ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң киржикчизи болган.

Шак ындыг чүүлдү көргеш, районда өске колхозтар-биле деңнеп, ук колхозту үрезин өстүрер кылдыр тускайлаар болза эки деп, ол санап турган. Ону районнуң көдээ ажыл-агый килдизинге саналдаан киирген-даа кижи чогумна Игорь Огурцов.

Ыйгылакка ногаа өстүрерин эгелээн кижи база-ла Игорь Васильевич. Оон бот-идепкейи-биле өг-бүле, бажың чанынга ногааны өстүрүп, оон бедик дүжүттү ап турган. Аныяк специалистиң ажылга кызымаан, чон-биле харылзаазын көргеш, ону харын колхозту даргаладыр дугайында саналды чамдык эштер база киирип турган. Аныяк агрономну хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг. Ону колхозтуң комсомол организациязының секретарының оралакчызынга соңгуп турганы база таварылга эвес болдур эвеспе.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, И. В. Огурцов Эрги-Барлыкка балаттынмас исти арттырган. Керээ-дугуржулгалыг үези кээрге, ол чорупкан кижи. Ынчан түр келген кижи мен деп болуп кажан-даа көргүспээн. Ажылды арыг сеткил-биле кылыр эки чаңчылдыг. Ынчангаш ону Эрги-Барлык көдээ, Барыын-Хемчик район Советтериниң депутаттарынга соңгуп турганы база-ла таварылга эвес. Кадайы Нина Огурцова, Эрги-Барлык 7 чыл школазының ыраажы башкызы Ооржак Чанчанмаа, бот-тывынгыр композитор Салчак Тойлу, Ховалыг Оттук-оол, Хомушку Мюрэю, Геннадий Федосеев олар колхозтуң болгаш школаның бот-тывынгыр уран чүүлүн организастаар талазы-биле эң-не өзек черге турганнар.

Школаның башкыларының, өөреникчилерниң, колхозтуң бот-тывынгыр артистери каттыжып алгаш, улуг программалыг концерттерни чүгле боттарының колхозчуларынга эвес, а харын Барыын-Хемчик районнуң «ВЛКСМ 30 чылы», «Кызыл тараачын», «Ленинчи орук» колхозтарының ажылчыннарынга, Кызыл-Мажалыктың, Ак-Довуракттың, Бай-Тайга районнуң Сталин аттыг, «Мурнакчы», «Тиилелге» база Тээли суурнуң чурттакчы чоннарынга каш удаа көргүскүлээн-даа чүве.

Ынчангы школаның бот-тывынгыр уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Саая Маадыр-оол ам Эрги-Барлык ортумак школазының директору. А Михаил Аракчаевич Хемчуку Кызыл-Мажалыктың музыка школазының директору, Саая Базыр-оол Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп бедик атка төлептиг болган. Саая Базыр-оол «Барлык» совхозтуң Культура бажының хөй чылдарда директорлап ажылдап чоруур болду. Бистиң ажылдап турган үевисте Эрги-Барлык ортумак школазынга 30 ажыг орус, тыва болгаш өске националдың башкылары ажылдап турган. А колхозтуң электростанциязының улуг механиги көрей Александр Ким, а оон кадайы школаның улуг повары Иогит Часкым уйбайның дузалакчызы Нина Захарова чүве-ле болгай. Найыралдыг ажылдап, чурттап чораан бис. Чоокта чаа Эрги-Барлыкка чордум. Ынчангы башкыларның Иогит Пазан (ол Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы), Ховалыг Оттук-оол, Саая Билчаа башкылар ам-даа ажылдап турарлар болган.

Барык-ла 30 ажыг чыл бурунгаар ажылдап, чурттап турган черимге баарымга, солун-даа, чаартылгалар-даа ук суурда хөй-ле чорду. Корум-чурумнуң шыңгыыраазы тергиин-не чугула дээрзин улус өөредилгезиниң хоочуннары өөнүктерим-биле кажан-кара чок чугаалажып-даа олурдувус.

Бистерниң аныяк үевисте, Эрги-Барлыктың Ыйгылак суурга өлүрүкчү чорук хамаанчок, арага-зары ишкеш шоо-соодаалажыр, чогуш кылыр таварылга кажан-даа турбааның сактып чугаалаштывыс-даа.

Угаан-сарыылдыг болуп, корум-чурумну быжыглаар дээш, чаңгыс чер-чурттугларымның шааңдагы эки чаңчылдарын сактып, бүгү талазы-биле бодаңып көрүңерем, аныяктар!

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

Бодалдар

САДАРЫНГА УДУР МЕН

Чер айтырыы бо хүнде чидиг-биле туруп келген. Республиканың демократтыг шимчээшкининиң активы («Демократтыг Россия» деп шимчээшкинниң Тывада салбыры —«Черге хуу өнчү тургузарынга кандыг хамаарылгалыг силер?» деп айтырыглыг референдумну эрттирерин чүткүдүп турарлар. Черни ниитилештиргенинден чаа-ла хосталып турар болгай бис.

Ам чер көдээ Советтерниң холунче кирип турар. Ынчалза-даа ол ам-даа четпес хемчег-дир. Чер, оон арга-арыы, хову-шөлдери, даглары, үнүш-дүжүдү, аң-меңи, иштинде байлаа коллективтиг ээ—суму (көдээ Совет) чурттакчыларының эргезинче кирер ужурлуг. Чүге? Кажан чер сумунуң турда, Тывага бир кижиге оңаалтыр 18 баш мал турган (1941 чылдың көргүзүү). ам бир кижиге чүгле 4.8 баш мал оңаажып турар.

Тыва чон ол чаңчылын эгидип алгаш, оларга таарышпас, көңгүс өске бөдүүрүмнарны октапкаш, черни коллективтиг-биле эдилевишаан, мал бажын өстүрүп, аң-меңни ковудедип, хемнерлерниң база катап балыклайлааниг кылыр чурттай бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Демократтар бо чаагай херекке тыва араттарга дузалажыр дээни ол бе? Көңгүс ындыг эвес. Оларның кыйтыжыын ёзугаар (солуннарга парлаттынган) дараазында чүүлдер оларны хандырбаан:

1. Чазын болуп эрткен улус депутаттарының VI съездизи оларның чер реформазынга идегелдерин шынзытпаан. Чер реформазы дээрге-ле, оларның-биле черни садары болгаш садып ап болуру. А VI съезд черни садарынче барбаан.

2. Черни не деп алаар — не-чер. А төрээн черим кым садып чорааныл?

3. Оларга бир таарышпас чүве — дача, гараж, бажың тудар черлерни хуужутпайн турары. Оларның-биле, дачниктер — участоктарының ээлери, а бир эвес курупче ол черни таварты оруп тудар, азы бүдүрүлге анаа бажың тудар ээм болза, каш акша төлеп бергеш, оларның дачаларын бузуп кааптар деп турар.

Ынчаарга мындыг таварылганы сагыштап көрээлиңерем. Чижээ, автовокзалдан ырак эвес черге гостиница азы базаар тудар дээш дижик. Ынчаарга ол черде эрги гараж бар. Аңаа чүнү-даа тутпаан гараж ээзи курунеден миллионну ушта шаап албас деп мындыг бе? Бо ышкажыл — чер-биле спекуляция кылыры.

Демократтарның черни садыгжыларга садар бараанче шилчидип бээр дээн чүткүлүн канчап-даа деткип шыдавас мен. Чүвениң адыы шынны-биле чугаалаар болза, садыгжы солун «Аргументы и факты» кижилерни «черни хостуг эдилээрн» деп алгаш, социал демагогия кылып, тараачын черни садыгжы-лавочниктерге бериптеринче чыгап турар.

Демократтарның черни садарының айтырыынга чаңгыс коргуп турар чүвезим —соңгукчулар оларны деткивейн баар ирги бе дээр дугайында. А чон—соңгукчулар черни садарынга шуут удур.

Чутаа кадында - Кызыл Чоогунда черлер дугайында. Ол черлерни Кызылга дамчыткан дугайында кандыг-даа документилер чок. Ынчангаш Кызылдың турар чери Кызыл-Тайга азы Межегей ышкаш тараачын черлер. Кызыл хоорайның депутаттары анаа чүве тудар чугайынга хорлап болур. Бир эвес хандыр алыр болза, олар харын-даа чер ээзи үндүрүгнү араттарга төлээр ужурлуг.

Тыва чоннуң үе-дүптеги чаңчылын билир кижи «Тываның черин сатпайн чораан болгаш сатпас-даа» дээр.

Эдилелдиң чаңгыс хевирин дугайында референдум-на биске четчир. Үстүнде организастаан ындыг референдумнарның хереэ чок. Бир эвес черни садарының дугайында референдум чорудар дээр болза, ону чалашпайн, 1993 чылдан бээр эрттирип болур. Чүге дээрге баштай черниң ээзи деп кымыл, черни хостуг ээлээри деп чүл деп билдигленчи чонга тайылбырлап чорудар апаар.

Бир эвес чер талазы-биле Россия референдум чорудар дээр болза, ону херек дээн регионнарынга чорутсун. А Тыва российжи эрге-чагыргалар-биле чер ажыглалынга тыва чаңчылдарны хевээр арттырарының дугайында дугуржур болза эки.

Кызыл хоорсовединиң депутаттары черни садарының дугайында шиитпир хүлээп ап чыда, гараж, дача, бажың тудар черни хуу болдурур садар дээш демросстарның саадарынга алыскан, тыва чоннуң төөгүзүн, чаңчылдарын кичээнгейге албаан. Кызыл дээрге республиканың найысылалы болгай, ынчангаш бүгү Тываның чону канчаар чурттаар деп турарын, чүнү бодап турарын деп түвени тооп көөр ужурлуг.

Доржу БУЗУР-ООЛ.

«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның механизация эргелелиниң мастерскаязы бо хүннерде улуг бергелер турза-даа, ажыл программазын чедиишкинниг боттандырып турар. Ында Николай Михайлович Морозов ышкаш хөй чылдарда ажылдаан, улуг мергежилдиг ажылчыннар эвээш эвес. Николай Михайлович (чурукта) кандыг-даа станокка ажылдап билир, нарын ажылдарны шыйыг ёзугаар чазыг чок кылып турар.

В. САВИНЫХТЫҢ фотозу.

ТУРАСКААЛДАР БУРУУЛУГ ЭВЕС

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары, оон иштинде шажын-чүдүлгениң, ол ышкаш базырыктар, кожээлер, куйлар кижи ниитилелиниң хөгжүлдезин-биле чарылбайн, ... тыптып тургустунуп келген.

Кайы-даа чурттарда, кандыг-даа улуг-биче аймак-соок улустарның шуптузунда тураскаалдар бар. Тураскаал тургуспайн турар нация чок деп чугаалаңывысса частырыг болбас ийин.

Тыва улуста шаг-төөгүден бээр бедигүп, каас чараш болгаш чевегимнээр-даа болза тураскаалдар бар. Оларның үе салгап тургустунганын тыва девискээрде хая-чалымнарда, даштарда болгаш ышкыштарда чевей янзы кайгамчыктыг, элдептиг, хөктүг, чиктиг болгаш көрүнчүг дүрзү чурумалдар болгаш бижиктер, демдектер бадыткап турар.

Олар шуптузу-ла тыва улустуң эрте-бурунгу төөгүзүн, амыдыралын, чаңчылдарын херечилеп, культуразының болгаш урам чүүлүнүң шаг-деуерде салгалдан салгалче дамчып хөгжээнин көргүзүп турары чугаажок.

Кайы-даа үеде, кайы-даа чурттарда тудуп тургустунган тураскаал бүрүзү ол девискээрде бо хүн чурттап турар чоннуң национал байлаа, дээп болбас эртинези болуру чайлаш чок болгай. Ынчангаш төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын хумагалап камгалаарын хамааты бүрүзүнден ол күрүнениң хоойлузу негеп база хүлээдирип турар.

Хая-даштарда бижимелдер болгаш чуруумалдар, даш кожээлер, оваалар, куйлар, шаандагының буга-сумуннар талазы-биле Тыва чурту дыка байлак. Бурунгуларывыстың бистерге арттырган тураскаалдарының чоргаараңныг турар бис.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары Тыва Республиканың найысылалы Кызылда база бар. Олар тыва найысылалды аян-шинчи киир каастап, төөгүвүстү болгаш культуравысты, чаңчылдарывысты улам-на байыдып турар. Ынчангаш тураскаал бүрүзү бистиң өртээ турбас национал байлаавыс, катаптаттынмас ховар эртиневис болгаш чоргааралывыс-тыр!

Моон-биле чергелештир бистиң сагыжывыска таарышпас, сеткилистин дүвүредип, хомудадып турар бир чугула айтырыг дугайын «Шынның» дамчыштыр эргим номчукчулар-биле ажык чугаалажып, санал-сүме солчуруп күзээш, бо чагааны бижидивис, оваарып, болгаап көрүңер.

Чүл дизе бистиң найысылалывысты каастап турар тураскаалдарга бистиң камналга-хайыралывыс дыка четпес. Россияның хоорайларында болгаш даштыкы чурттарда В. И. Ленинниң ажыл-херээн мөңгежиткен тураскаалдарны соолгу чылдарда урей, базымчалап, дорамчылаар, чудек сөстер бижиир, мыйактаар, чара-буза шавар, харын-даа буза тепсип турар кажы үүлгедиглерни «Бистер чоон ган бис» дээнзиг өттүнүп, найысылалда В. И. Ленинниң тураскаалын карарты будүп дорамчылап турар. С. К. Токага тургускан тураскаалды ап октаарын негеп, бөгүн келгеш, ону «түр үеде дуглап» алган... Культураның тураскаалын дөңгүлээн хереэ чүл? Дуглаар болза тураскаалды шуут көзүлбес кылдыр хаап кагза азы тура тыртып каапканы дээре турган эвеспе.

Чогум ол тураскаалдың буруузу чүл? Чү дээш ол тураскаалды ап октаар азы өскээр кожурер деп турарыл? С. К. Токаның чонунга улуг билдингир политиказының арттырган хай-бачыттыг уржуктары-биле ынчаар демисежири бисте шын болур бе азы кандыгыл? Революция мурнунда фабрика-заводтарны чуура шаап турганы-биле дөмейлежи бербес бе? Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалын «түр дуглаар» дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалынга удурланмайн тур бис, а санал-бодалывысты илередип тур бис.

Санкт-Петербург хаанныг Россияның найысылалы турар үеде А. Николай хаанга тураскааткан, Николайның аъттыг тураскаалы, Петр 1-ге тураскааткан Марсовое поле шөлде «Медный всадник» тураскаалдар, Москвада, Москва Совединиң мурнунда Юрий Долгорукий ноянга тудкан оон аъттыг дүрзү-хевири, Киевтиң Крещатик дээр төп шөлүнде Богдан Хмельницкийге тураскаалдарга кымның-даа холу дегбээн культураның тураскаалдары болуп, бөдүн-бүрүн турбушааннар. Оларны ап октаарын кым-даа негевейн турар. Ол чөптүг болгаш өй-тавында байдалдыг чүүлдүг гизүнүп деткип турар бис.

Бистиң чамдык чаңгыс чер-чурттугларывыс Кызылда В. И. Ленинге болгаш С. К. Токага тураскааткан төөгүнүң тураскаалдарын чүге көөр кееиу чогул? Оларны турун октаарын олар чүге негеп турарлары? Ук тураскаалдарның буруузу чул? Аай-ла келерел, шээп турар эвес бис бе?

Че, С. К. Токага тураскаалды тура тыртып октаптаалы. Ында берге чүве черле чок! А келир үениң салгакчылары болуп төрүттүнер бичии чаштарга чүге арттырып болбас бис?

С. К. Токаның болуңунчиа хилинчек чок чонунга удур үүлгеткен-кажы, диктатор бурууну улуг. С. К. Токаны ол балаттынмас бужар үүлгедиглеринден агартыр азы анаа болчур дээн бодал бисте чок, а культураның уран-чечен тураскаалын камгалап тур бис. Аныяк тыва скульпторнуң үндүрген кужун, шак үезин, нервизин болгаш чүткүлдүүн үнелеп көөрү чеже-даа акша-мөңгүнүн хереэ чок деп санап турар бис.

Шыны сөглээрге, С. К. Тока дашты болу чонуп, ажыг дерин төп тургаш, бодунга боду тураскаал тургузуп алган эвес. Ону чоннуң күзели-биле ол үе-чадада турган Тываның партия болгаш совет удуртур органнарының шиитпири-биле тудуп тургускан-на болгай.

Ынчангаш ук тураскаал С. К. Токаның эвес-тир! Ук тураскаалды кадыг, ээлбес гранит даштан Товарищтай Ондарның —баштайгы тыва уран шевер скульпторнуң сиилбип чазаан чогаадыкчы, тывызык бедик мергежилиниң эң баштайгы уран-чечен үнелиг боттуг түңнели-дир. С. К. Токага шуут хамаарышпас. Тыва уран-чечен чогаалдың баштайгы бодарап бүткеп үре-түңнели-дир.

Оон ужурунда баштайгы аныяк тыва скульпторнуң чогаалын келир салгалга авторнуң суй-белээ кылдыр, анаа хол дегбейн, арттырза чогуур деп саналдыг бис. «Октаан дат дүшкен черинге чыдар» деп тыва улустуң үлегер чугаазында дег, ук тураскаал ол-да турган черинге артар ужурлуг!

Мынчангаш Тыва Республиканың девискээринде бо болгаш бурунгунуң бүгү-ле тураскаалдарын төөгүнүң болгаш культураның эртинелиг тураскаалдары кылдыр, хол дегбейн, шуптузунга хумагалыг, камныг, хайыралдыг ээн болуп, келир үениң салгалынга бүдүн-бүрүнү-биле арттырар хүлээлгелиг бис.

Артем БОРБАК-ООЛ.
Иван КОМБУ.

Депутаттың бодалы

ҮЕЗИ КЕЛГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Бо чылдың июль 10-да үнген № 131 «Шын» солунга «Чайлаг хонаш кезип чораан» деп Н. Дажинмайның чагаазын номчуп ора, бодумнуң район Совединиң депутадынга депшиттирип, соңгуткан Сүт-Хөл районнуң Шелениң № 43 соңгулга округунуң девискээринде чурттап, ажылдап чоруур малчыннарның амыдырал-чуртталгазын солунга бижиксээдим.

Мээң бо округумнуң девискээринде чылгычылар, сарлыкчылар, өшкү кадарчылары чылдың дөрт эргилдезинде аңгы-аңгы турлаг, хонаштарга көжүп, ажылдап чоруурлар. Шеле бригадазының малчыннарының бүдүрген продукциязының түңнелдериниң талазы-биле «Ишкин» совхозта дээре көргүзүглерлиг черни ээлеп, районда мурнакчыларның санында кирип турары өөрүнчүг.

Мен бо чүүлүмге малчыннарның ажылының түңнелдерин эвес, оларның материалдыг баазазын, социал хандырылгазын көргүзүкседим. Чижээ, чайгы, кышкы турлагларда оларның кажаа-хоралазының, бажың-балгадының дугайында бижиир бодадым. Кыжын ажык дээр адаанга чурттап орар малчын кайда боор харын. Ынчалза-даа үе-дүпте туттунган кыштаглар бүрүзүнде анаа чаңгыс эвес салгалдың малчыннары пенсияланы шын. Малчыннар олурар бажыңның кладовказы-даа, верандазы-даа, чок. Безин чадаарда чамдыктары чадырлар хемчээлдиг, иштинге чаңгыс печка салыптарга оруп болгаш өске-даа бажың херексели салыр чер чок апаар.

Ындыг бажыңнарга И. Манчар-оолдуң, М. Аңайлыгның, Т. Кумбуунуң болгаш Д. Ооржактың бажыңнары хамаарыжыр. Бо малчыннарның ажылдалу-даа хөй, малчыннар болуп аңгыланып ажылдай берген салгалы-даа хөй. Бажыңнар бичии болганы-биле ада-иениң, уруг-дарыының аңгы удуур өрээли хамаанчок, идик-хеп солуттунуп кеттинери, эртен-кежээ хептенири безин таарымча чок.

Бо чылдың 10 хире хонук иштинде шөлээ үезинде сарлыкчы-даа, чылгычы-даа, өшкү-даа кадарчыларының аалдарынга кирип, ажыл-агыйын сонуургап көрдүм. Олар Хер-Тайганың аңкыг-шыктыг аңнарында малын одарлатып, семиртилгени эки организастап эгелээнин ылап деп билдим. Оларның тура-соруу күштүг, туткан холу дыңзыг, кадарган малы онча-меңдн.

Чайгы үеде малчыннарның ажылы улам харыысалгалыг апаары билдингир. Чутаа база-ла чайгы турлаглар кандыгыл деп чүвеге доктаар бодадым. Өглүү өглүг, майгыннын майгынныг, чадырлыы чадырлыг. Совхоз баштаар черин хире-шаа-биле сагыш човаан хевээнде. Ынчалза-даа байдал кышкызындан лора. Бир эвес кудай-дээр бурген, хадып, … болза … гаа аңгы. Идик-хеп, пашхымыш дамды адаанда барганы ол. Туалеттер чок, электри, газ чок.

Үе-шаанда септелгени кышкы-даа, чайгы-даа сезонга таарыштыр кылыры чугула. «Ишкин» совхоз тургустунгандан бээр дөрт чыл болуп тур. Бо бригадага хамаарыштыр септелге тудуг айтырыы (директор О. Найдан-оол) кошкак шиитпирлеттинип турары ол-дур. Малынга кижиа херек чок-даа болза, кижилер кижилер-ле болгай. Сарлык, чылгы кадарчылары тайгага чүгле майгынчыгаштарлыг. Аңаа чүгле 1-2 кижи чыдар чорду. Аъш-чемин, идик-хевин, эт-херекселдери ээр, чонак дээш, өске чүүлдерин каңа сугтуп тыгжаарыл, кургадырыл? Бо малчыннарга тайга улуунга чүге мынчага челир делгем борбак бажың тудуп бербээнил? Олар чаъс-чаашкынны хын бир эвес шак бүрүзүнде көрүп турарлар.

Бо айтырыгның талазы-биле 1990-1991 чылда совхозтуң планынга киирер дугайында чагыгны экономиске киирген турган мен, оон деткимче алдынмаан. Садыг болгаш кижи, мал эмчилери үе-үезинде хандырылганы кылып чорууп турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа акша-шалын бербейн турары-биле садыглажыры шуут бергелеп турар.

Совхозтуң дирекциязы черни бо айтырыгларны дарый кичээнгейге ап, сагыш салыр боор дээрзинге идегедим.

Дина-оол ООРЖАК.
Сүт-Хөл район Совединиң болгаш Ишкин көдээ Совединиң депутады.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгези № 148, 149, 151 153, 154, 155, 158, 159, 160 «Шында»).

11. **Хомушку Сотпа-Чангы Чамзы** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-нин 47 чүүлү-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-нин прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шииткелди күш чок болдурган, агарткан.

167. **Хомушку Падынаш Чамыян** Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 чылда ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлдери-биле 7 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 18-те түңнели-биле агарткан.

9. **Хомушку Чамбал Чангы Ширап** Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык сумузунга 1877 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы ТАР ЭД-нин 8-13 чүүлдери-биле 36 ч. март 17-де 2 чылга хосталгазын казып шииткен. Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-нин прокурорунуң шиитпири-биле 90 ч. январь 23-те агарткан.

73. **Хүлер-оол Монгуш Баазан**, Улуг-Хем районнуң Хайыраканга 1917 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес КАМ-нын Красноярск край шериг трибуналы РСФСР-нин КК-нын 58-10 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге, Мичурин аттыг колхозка аар-саар ажылдап кылып чурттап турган. Сибирьнин шериг округунуң трибуналы 56 ч. август 3-те агарткан.

204. **Ховалыг Борбу Ак-Кыс**, Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге 1898 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. апрель 8-те ТАР ЭД-нин 48 чүүлү-биле 12 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин Дээди суду 66 ч. август 30-де агарткан.

256—201. **Ховалыг Баян-оол Богвандай** Барыын-Хемчик районнуң Ак сумузунга 1884 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 40 ч. июнь 8-те ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлдери-биле 6 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-нин ДС президиуму 67 ч. май 23-те агарткан.

244. **Хертек Борбаа-оол Холуку** Бай-Тайга районнуң Шуйга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Бегзи Уртун-оол** Бай-Тайга районнуң Шуйга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле 15 чылга хосталгазын казып шииткен. 66 ч. август 26-да РСФСР-нин ДС президиуму агарткан.

244. **Хертек Лат-Сурун Базаочы**, Бай-Тайга районнуң Шуйга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээзи-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Ойдуп Дамбыл**, Бай-Тайга районнуң Кок-Сөөкке 1874 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. 66 ч. август 26-да РСФСР-нин ДС президиуму агарткан.

244. **Хертек Сурун-Хам Седен-Дамбаа** Бай-Тайга районнуң Шуйга—1904 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээзи-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Уртун-оол Саадык** 1890 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-нин 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээзи-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. РСФСР-нин ДС президиуму 66 ч. август 29-да агарткан.

254. **Ховалыг Осур-Чангы Чылбаум** Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайгага 1887 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын ИХЯ суд коллегиязы ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиуму 67 ч. май 29-да агарткан.

197. **Хертек Чугай-Мээрен Сурас**, Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. октябрь 9-та ТАР ЭД-нин 12, 42 чүүлдери-биле хосталгазын 20 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин Дээди судунуң президиуму 64 ч. апрель 13-те агарткан.

281. **Чоодү Калчан-Сандык Токтаа** Кызыл районнуң Талсы сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 42 ч. ноябрь 24-те ИХЯ-нын коллегиязы ТАР-нын ЭД-нин 51 болгаш 52 чүүлдери-биле хосталгазын 8 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-нин ДС-тин президиуму 69 ч. октябрь 28-те агарткан.

190. **Че-Ци-Сам Федор.** Кытатка 1886 чылда төрүттүнген, корей, кежигүн эвес. ТАР-нын ИХЯ коллегиязы 38 ч. июнь 11-де ТАР ЭД-нин 13 чүүлү-биле хосталгазын 6 чылга казып шииткен. Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиуму 63 ч. сентябрь 27-де агарткан.

126. **Чанчып Ондар Чонгаа**, Сүт-Хөл сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Айыыл чок чорук министерствозунуң шериинин Барыын Сибирь шериг округунуң шериг трибуналы 52 ч. октябрь 9-21-де РСФСР-нин КК-нын 58-9, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 20 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге колхозка ажылдап турган. Херекти 53 ч. ноябрь 2-де соксаткаш, агарткан.

26. **Чотпа Ондар Уртукаевич**, 1916 чылдаа төрүттүнген тыва, ВКП(б) кежигүнү. Айыыл чок чорук министерствозунуң шериинин Барыын-Сибирь шериг округунуң шериг трибуналы 52 ч. октябрь 9-21-де РСФСР-нин КК-нын 58-9, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 10 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге колхозка ажылдап, чурттап турган. Херекти 53 ч. ноябрь 2-де соксаткаш, агарткан.

141. **Чимба Салчак Коочей**, Каа-Хем районнуң Бүренге 1911 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 49 ч. декабрь 15-те Тыва область суду РСФСР-нин КК-нын 58-7, 58-8, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 25 чылга казып шииткен. Тес-Хем районга статистика эргелелиниң инспектору турган. 56 ч. май 26-да ССРЭ-нин Дээди Совединиң Президиуму агарткан.

251. **Чоодү Орлан-Самбу Сурас** Тес-Хем районнуң Нарынга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-нын суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-нын ЭД-нин 10-13 чүүлдери-биле хосталгазын 5 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге ажылдап, чурттап турган. Тыва АССР-нин ДС-тин президиумунуң доктаалын ёзугаар 66 ч. ноябрь 14-те агарткан.

216. **Чалбак**, ол-ла кижи **Тумат Чолдак Бегзи Догбаевич** Улуг-Хем районнуң Хайыраканга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-нын Үстүкү шүүгүзү 44 ч. август 28-те ТАР-нын ЭД-нин 12, 48 чүүлдер-биле хосталгазын 12 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-нин Дээди судунуң коллегиязының 63 ч. сентябрь 23-те тодарадылгазын ёзугаар агарткан.

271. **Чоодү Сайын-Хоо Шыванзан** Тес-Хем районнуң Ү-Шынаага 1872 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 38 ч. декабрь 7-де ТАР ИХЯ-нын коллегиязы ТАР-нын ЭД-нин 8, 11, 13, 50 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-нин ДС-тин президиумунуң доктаалын ёзугаар 68 ч. сентябрь 20-де агарткан.

120. **Шумарин Виктор Александрович** Каа-Хемниң Харзал алдын уургайынга 1935 чылда төрүттүнген, орус, к. э. область суду 1954 ч. июнь 16-да РСФСР-нин КК-нын 58-10 болгаш 58-11 чүүлү-биле 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен. Кызыл хоорайга чурттап, нефть баазазынга ажылчын турган. РСФСР-нин ДС-тин президиумунуң доктаалын ёзугаар 1956 ч. август 24-те кем-херек үүлгедиинин составы чок болган дээш херекти соксаткан.

327. **Шойдун Сергей Конгай-оол** Улуг-Хемниң Эржиигe 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы 1952 ч. март 16-да 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 25 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагеринге шииткен, Улуг-Хемниң Ийи-Талга хуу ажыл-агыйлыг чораан, буруудадыптар дег барымдаа чок болганындан 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдер-биле оттурган херекти соксаткаш, 1955 ч. февраль 19-та хостаан.

73. **Шадыров Шагдыр Навакаевич** Улуг-Хемниң Демир-Сугга 1916 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР-нин КК-нын 58-8 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен, Улуг-Хемниң Демир-Сугга Мичурин аттыг колхозтуң колхозчузу турган. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 ч. август 3-те агарткан.

73. **Шивит-оол Монгуш Базанович** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1925 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР-нин КК-нын 58-8 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен. Улуг-Хемниң Демир-Сугга Мичурин аттыг колхозтуң колхозчузу турган. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 ч. август 3-те агарткан.

447. **Шырап Тюлюш Тейлакович** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1886 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. область суду 1948 ч. июнь 6-да РСФСР-нин КК-нын 58-10 чүүлү-биле 10 чылда хосталгазын казып шииткен, Бии-Хемниң Туннум деп черге чурттап, «Өөк» совхозтуң малчыны чораан, РСФСР-нин ДС-тин 1990 ч. январь 25-те доктаалы-биле агарткан.

101. **Шулуу-Мээрен Кокташ** Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1933 ч. майда ТАР ЭД-нин 46 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казып шииткен, төрээн черинге чурттап, мал ажылы кылып чораан. Тыва АССР-нин прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. март 7-де агарткан.

280. **Шокар-Бады, ону Фан-Фын-Шин-даа** дээр. Кыдатка 1886 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1941 ч. январь 31-де ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Тере-Хөл районнуң Каргы чурттуг. Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1969 ч. сентябрь 10-да агарткан.

271. **Шелепов Ананий Иванович** 1907 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1938 ч. июнь 16-да ТАР ЭД-нин 13 чүүлү-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Кызыл хоорайга чурттап, слесарьлап ажылдап турган. Тыва АССР-нин прокурорунуң 1990 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

121. **Шашков Георгий Николаевич** Красноярск крайның Каратуз районнуң Кужебар деп черге 1910 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-нын Дээди суду 1938 ч. октябрь 21-де ТАР ЭД-нин 12 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Каа-Хемниң Федоровка суурга бодунуң ажыл-агыйын кылып турган, Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1990 ч. май 24-те агарткан.

173. **Шавы Оюн Майынды** Таңдының Межегейге 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1938 ч. октябрь 28-те ТАР ЭД-нин 10-13 чүүлү-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен, төрээн черинге чурттап, ажылдап турган, Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1963 ч. январь 9-та агарткан.

80. **Широков Тарас Григорьевич** Красноярск крайның Минусинск районнуң Сагба суурга 1882 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1933 ч. декабрь 18-те ТАР ЭД-нин 20-46 чүүлү-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен, Улуг-Хемниң Пестуновкага көзээ ажыл-агый кылып турган, Тыва АССР-нин прокурорунуң 1990 ч. май 4-те түңнели-биле агарткан.

179. 68. **Ярышников Николай Илларионович** Алтай крайның Бийск суурга 1889 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ИХЯ-нын коллегиязы ТАР ЭД-нин 11, 13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Кызылга чурттап, албанхаакчыт чораан, Тыва АССР-нин Дээди судунуң президиуму 1963 ч. апрель 1-де агарткан.

386. **Якушенко Василий Никифорович** Красноярск крайның Бажей суурга 1883 чылда төрүттүнген, поляк, к. э. күрүнениң иштики политиктиг камгалалының эргелелиниң суд коллегиязы 1933 ч. декабрь 18-те ТАР ЭД-нин 20-46 чүүлү-биле 6 айда хосталгазын казып шииткен, Каа-Хемге чурттап, тараа тарып чораан, Тыва АССР-нин прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. май 4-те агарткан.

161. **Ян-Ло-Юй Федор** Кыдаттың Сунчап суурга 1893 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР ИХЯ-нын коллегиязы 1939 ч. март 11-де ТАР ЭД-нин 13-24 чүүлү-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Кызыл хоорайга садыг ажылы кылып турган, Тыва АССР-нин прокурорунуң 1990 ч. февраль 1-де түңнели-биле агарткан.

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУР ЭЭР БОЛЗА ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Шаг-шаанда, делегей деп шилгезиниң үезинде кижилер үнүштерден ээзиртир суксуннар кылып эгелээн. Оларны янзы-бүрү ёзулалдар болгаш байыр-найыр үезинде ажыглап турган. Ээзиртир суксуннарны чон бүрүзү ижип турбаан. Чаа-чаа черлерни ажыткылаан сурагдыг аян-чорукчулар Американың, Австралияның болгаш Океанияның дыка хөй улустарында ээзиртир суксуннар чок болганын эскерген. Ээзиртир суксунну чигир база крахмал холуксаалыг аъш-чем аймаандан үндүрүп ап турган. Ону чер ажылының хөгжүлдезиниң эгезинде кылып эгелээн хире. Арага аймааның нептерээринге дой-довурактан аяк-сава кылыр бүдүрүлгениң өзүлдези база идиглиг болган. Ыдыг саваларга чигирниг бүдүмелдерни ажыдып, араганы шыгжап болур турган.

Эрте-бурунгу кул тургузуглуг күрүнелерге арага аймаа нептерээн турганын ведуптуң төөгүлүг барымдаалары бадыткап турар. Ынчанга арага ижерининң аажок хоралыы [illegible] апарган. Эрте-бурунгу Грецияның күрүнелеринге сугга холуваан араганы (оон ажыы 8—10 градус) чүгле кул кижи ижер, а хостуг хамаатыга ол таарымчалыг эвес деп санап турган. Чүге дээрге кулдарны [illegible] арааңга тударынга эптиг. А эрге-чагырга турган кижилер арагалаар болза бир дугаарында, хөй түңнүг акшага торгап, а катаптаанда шээжилеп өлүрер турган.

Эрте-бурунгу Италияга [illegible] кижилерге арага ижерин [illegible] биле хораан турган. [illegible] [illegible] арага ижерин билип кааза, [illegible] [illegible] [illegible] өлүрер [illegible]. Бир эвес эрге-дужаалдыг херээжен арагалааныны [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ол талмалаат [illegible] үндүр сывыртап. Ону өске кижилер [illegible] [illegible] [illegible], ол кезээде тоган [illegible] ужурга таваржыр. Бистиң үевиске чедир VI—III вектерде араб чурттарынга арагадан арыг спирт кылып өөренип алганда, ону сагы хоорлуг алы чыты баш тенидер үнүштерге деймейлеп, тываларга «тенидер» деп адап алган.

Арыг спиртти кылып өөренип алганы арагалаашкынның нептерээринге улуг идиглиг болган. Оон ужун мусульман шажынның үндезилекчизи Мухаммед (Магомед, 570—632 чч.) спирт аймаан ижерин хоруглап, ону сөөлзүредир мусульман хоойлуларының (коран) чыындыларынга киирген чадавас. Мусульман чурттарынга ээзиртир суксуннар аймаан 12 чүс чыл иштинде ажываан.

Араганың кырынга чам үнер

Барыын Европа база арыг спиртти арага аймаандан кылып өөренип алган. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, итальян шажынчы-алхимик Валентинус кырган кижини аныяксыдыптар, моганын сергедиптер, мунгараанын хөгледиптер эм чүүл тыпкан дижир. Ажыг спирт аймаан ижери Европага дораан нептерей берген.

Сеелзүредир капитализмниң сайзырааны-биле чергелештир спирт аймааның бүдүрүлгези көдээ ажыл-агыйда, үлетпүрде болгаш садыгда ханы дазылдарлыг тускай адыр апарган. Ылангыя XVIII—XIX чүс чылдарда үлетпүр капитализминиң тывылганының болгаш хөгжүлдезиниң, далай аргыжылгазының база садыглажылганың калбарганының үезинде, колониалдыг ажелеп [illegible] [illegible], [illegible] армиялар тыптып, узун хуусаалыг дайынчаар үргүлчүлеп турар үелерде спирт аймааның бүдүрүлгези болгаш херегдели дыка улгаткан. Бир талазында, каржы-дошкун дарлал, ажылчы чонну ядараашкынны, ажылчыннарның аай-дедир аргыжыышкынны, ог-бүледен адгыланыышкынны, оларның даартагы хүнче идегелин оскунганы, келир үеге бүзүрел чогу, өске талазында — спирт аймааның бүдүрүлгезиниң сайзырааны, ону эчдеге кылып садар, чижен садыглажылгачының санының көвүдээни-биле чергелештир спирт аймааның өртээниң чиигээни — бо бүгү капиталистиг делегейге арагалаашкынның кедергей нептерээринге орукту ажыткан.

1876 чылда парлаттынган «Германия рейхстагга прусс водка» деп ажылынга Ф. Энгельс Пруссияга арагалаашкынның өскенин, водканың чиик өртектиг чиг эт — картофельден кылырын үлетпүр үндезининче шилчиткени Германияга арагалаашкынның аажок нептерээринге шиитпирлиг ужур-дуза болган деп айыткан. Бүгү Германия прусс картофельден кылган ажыг сугнуң күштүг агымынга хөме алзы берген. Он беш тогерик-биле кижи бүрүзү бүгү неделя иштинде ужур ижер арагалыг боор кээрге, шаанда үш-дөрт аар өртектиг турган араганы ам эң-не ядыы кижилер безин ижиптер апарган. Мөлчүкчү ангылар спирт аймаан саткаштың хөй ажык кончаа алыр болгаштың ажылчы чонның ортузунга арагалаашкынның нептерээринге сонуургалдыг турганнар. Олар ылангыя Африканың, Азияның, Американың экономика талазы-биле хожудангай чурттарынче спирт аймаан хөй-биле [illegible] сөөртүп, дорту-биле сеглээрге албадал-биле нептередип келген.

Империалистер хожудангай чурттарга боттарының продукциязын ажыктыг-биле саарып, оларның чурттакчы чонун төөредип, улустарның хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш демиселинге шаптыктап келген. Россияга арагалаашкынның нептерээни база тергиидекчи ангыларның политиказы-биле сырый холбашкан. Арагалаашкын орус улустуң шаандагы чаңчылы [illegible] болдаг эвес. Арага аймаан шаанда Россияга [illegible] эвээшти ижип турганын төөгүнүң барымдаалары бадыткап турар. Чүгле чамдык байырлалдарда ажыы 5—10 градус ары чигири, хоюнду азы пиво хайындырып ижип турган. Ону кижилер бичиилеп пактап амзаар. Анаа хүннерде чандыг-даа арага аймаа ишпейн, арагалаашкынны чүдек-бужар чорук деп санап чораан. Чүгле хааның эрге-чагырга боттарынга арагадан ажык-кончаа үндүрүп алыр дээш, ону садар черлерниң санын көвүдедип, арагалаашкынны нептередип турган. Спирт аймаан садыгларының хааныя чондан акша-тогерик хавырып алырының оптуг, кажар аргазы турган. Ылангыя XIX чүс чылда, кажан спирт, водка бүдүрүлгезиниң сайзырааргы, водканың өртээ чиигеп, арагалаашкын чоорту тараачыннар, ажылчыннар, ылангыя хоорай чурттакчылары — ус-дарганнар, үүрмек садыгжылар аразынга аажок нептерээн. Сан-хөө талазы-биле арыг олча-ажык тывырындан ангыда, хааның чазак араганы ажылчын чонну төөредир, кызыгаар чок эрге ёзуга удур ангы демиселинден чардыктырар чепсек кылдыр ажыглап турган.

1895 чылда спирт аймаан садарын чөпшээрээни чазактың үптекчи политиказының херекчизи болган. 1913 чылдың март 15-те «Правда» солунга парлаттынган «Хостуг барда» деп чүүлүнде хостуг акша, бюджетке орулга киирип алыр дээш дөртен градус ажыг суг садып турар хаан чазактың оптуг кажар сан-хөөчүлерин кам-хайыра чокка сойгалап илереткен.

Тывага арагалаашкын эрте-бурунгудан бээр нептеренгей эвес чораан. Чүгле хойтпак арагазын үе-дүптен бээр тип, кылып келген. Ону ужен хар четпээн кижилер ишпес турган. Куда болганда, уруг төрүттүнгенде, төрел-дөргүл, таныш-көрүш ужурашканда база өске-даа ёзулалдар үезинде улуг кижилер араганы хөй ишпес, бичиилеп ижер турган. Араганы колдуунда чылыг үеде, сүт-саан үезинде кылып ижип турган. Ындыг-даа болза, ону хоралыг дээрзин улустар шаандан бээр-ле билир чораан. Ол дугайын тыва кожамыктар херечилеп турар. Оларның [illegible] утказы ам-даа читпээн. Чижээ:

Арага деп ажыг суксун
Амзавайн чоруурумгай.
Аваңының алдын чагыын
Арыг сагып чоруурумгай.

Араганың уржуунда амытынындан чарлып, ажы-төлүн түредип, алган эжиндеа, аас-кежиктиг амыдырал-чуртталгазындан чарлып, ал-бодун ыракка маңчыг, чоокка човаанчыг апарганнарны шоотканы бо:

Эничээн-не чок, тонун-на чок,
Элегеске чагдырдын бе?
Ээриринге эвии багай —
Эргиминге кагдырдын бе?

Арын-нүүрнүң сузун базар, хоралыг араганы чектээни база онза утказын:

Араганы ижип ишпейн —
Тодар эвес, ханар эвес.
Адыргакка дужуп-душпайн
Алыр эвес, каар эвес.

Ыры — чоннуң сеткилиниң илередикчизи, соң дуржулгазының болгаш мерген угаанының херечизи. Үстүнде одуруглар арагалааштың ададгал-даа кылган кижилерниң дугайын тода сөглээн. Амгы үеде арага ижеринче ала чайгаар албадай бээр чылдагааннар ниитилелдиң талазындан барык чок. Шаандагы үеге деңнээрге, кижилерниң ажылдаарынга, амыдыраарынга, хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге, культурлуг дыштанырынга, ойнап эгелээринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар чер болганда, хоорайда болгаш көдээде тургустунуп турар. Бо бүгү арагалаашкынның база анаа суңдугуушкунуңу долузу-биле чок болдурар арганы тургузуп турар.

Ындыг турбуже, бистиң амгы аныяктарывыстың арагаже суңдугуушкуну хомудаңчыг боор турар. Мында мен бүгү аныяктарның дугайын чугаалавайн тур мен. Аныяктарның аразында төлептиг оолдар, уруглар база бар болгай. Ындыгларга кижилер идегээр болгаш чоргаарланыр. Төлептиг аныяктар боттарының чуртунга ээ болуп чурттап шылаар дээрзин билдингир болгай. Арагалаашкын — кончуг хоралыг болгаш багай чаңчыл. Кижи бүрүзү арагалаашкынның айыылдыг хоразын ханызы-биле медереп билип, анаа удур шыңгыы демиселди чорудар ужурлуг. Бо чүүлдү бүгү улуг-биче кижилер араганың дугайында билип алзын деп бодал-биле бижидим.

Т. САЛЧАК.

Бөмбүрзектиң судалы

АВСТРАЛИЯ БИСТИН-БИЛЕ САДЫГЛАЖЫР

КАНБЕРРА. Австралияның кызыл-тас комитеди (АКК) — күрүне организациязы кызыл-тасты Россияга садар дугайында шиитпирин хүлээп алган. Ынчаарга эрткен чылын дүшкен Совет Эвилелиниң республикаларының, оон иштинде Россияның Австралиядан алган тараазының арткан өртээ 50 миллион 700 муң долларны төлээн сөөлүнде, кызыл-тазын Австралия бистиң чуртувуска садып эгелээр.

Австралияның кызыл-тас комитеди чурттуң фермерлериниң тараазын садып алгаш, даштыкы чурттарже үндүр садып, хөй орулганы ап турар. Фермерлерден садып алган кызыл-тасты даштыкы чурттарже үндүр садар өртээ элээн бедик болуп турарын комитеттиң дыңнадыында айыткан.

ЮГОСЛАВИЯДА СӨӨЛГҮ БОЛУУШКУННАР

БЕЛГРАД. Бичии уругларны, херээженнерни, кырганнарны, балыгланган кижилерни, инвалидтерни Сараево хоорайдан Боснияда болгаш Герцеговинада сербилерниң контролюнуң адаанда турар девискээрже көжүрүп эгелээн. Мусульманнар-биле дугуржулга ёзугаар 1000 ажыг кижини озал-ондал чокка Сараеводан көжүргенин ТАНЮГ агентилелиниң корреспондентизи дыңнаткан. Ынчалзажок шериглерге болгаш полицейжилерге камгалаткан кижилер орук ара бир хоорайның чанынга автобустардан үнүп келирге, снайпер адыгжылар оларны боолаан түңнелинде бир кижи балыгланган. Сараеводан көшкеннерниң аразында 500 хире бичии оолдар, уруглар бар.

КИОДО ЦУСИННИҢ ДЫҢНАДЫЫ

ТОКИО. Самолеттарны кырынга хондурар, оортан ужуудун үндүрер авианосец деп поотп адаар «Варяг» крейсерни Украинадан садып алырын Кыдаттың планнап турганын Япониянын Киодо Цусин информация агентилели дыңнаткан. Ынчалзажок ол планнын Кыдат амгы үеде херек кырында ойталаан. Чылдагааны — крейсерге херегләэр эргежок чүгула чепсеглениишкиннерни болгаш электрониктиг дериг-херекселдерни амгы байдалда тыва, Украинага Россия бербес шинчилиг болу берген.

КОМИТЕТТИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Эрткен чылдың августа Москвага болган үймээниниң бир чылы-биле холбаштыр АКШ-тың национал соңгулда комитеди медеглел кылган. «Россия-биле политиктиг болгаш садыг-экономиктиг харылзааларны улам-на калбартыр, ол чуртта демократтыг чорудулганы деткиир дээш туржуп турар бис» деп, медеглелде айыткан. Россияның Президентизи Борис Ельциниң болгаш оон удурткан чазаның политиказы бир чыл бурунгаар кылдынган маадырлыг чорукка дугжуп турар деп, медеглелде оон ыңай демдеглээн. Бо чылдың ноябрьда АКШ-ка болур президент соңгулдаларынга уткуштур белеткелди комитет амгы үеде улам-на калбарткан. Америк президентиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр дешшиттирген Арканзас штаттың губернатору кедергей бай Билл Клинтонну, АКШ-тың оралакчы президентизинге кандидат — Теннесси штаттан сенатор Альберт Горну ук комитет АКШ-тың демократтыг партиязының өмүнээзинден деткип турар.

ЦЯО ШИНИҢ ЧУГААЗЫ

ПЕКИН. Казахстанның социалистиг партиязының даргазы А. Алимжанов Кыдат Улус Республикага барып чораан. Кыдаттың Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүнү Цяо Ши бодунуң албан ызыр кабинединге А. Алимжановту ээлеп ёзу-биле хүлээп алган болгаш ужуражылга үезинде чүве чугаалаан. Казахстан-биле бүгү талалыг харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы калбартыры улуг ужур-дузалыг деп Кыдаттың санап турарын Цяо Ши онзалап демдеглээн.

ЧИИГИНЕ СЕКРЕТАРЬНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретары Бутрос Гали илеткелин КНО-нуң штаб-квартиразынга албан ёзуу-биле тускай чарлаан. Израильге ажелеткен араб девискээрлерде кижи эргелериниң үрээшкиннери эвээжээн, ынчалзажок израиль эрге-чагыргаларының болгаш ажелекчи шериглериниң талазындан арабтарның эргелерин үрээр чорук ам-даа бар деп, КНО-нуң чиигине секретарының илеткелинде айыткан.

ТАНЮГ АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

БЕЛГРАД. Боснияның болгаш Герцеговинаның девискээринге Сербия Республиканы тургускан. Ынчаарга ол республика бодунуң чепсектиг күштерин база тургузуп алган. Сербияның чепсектиг күштериниң артиллериязынга Каттышкан Нациялар Организациязының күштериниң, биргээр чугаалаарга, шериглериниң контролюн боттандырар дугайында керээге ат салыышкыны Сербия Республиканың Президиумунга болган деп, ТАНЮГ агентилел дыңнаткан. Босния сербилериниң удуртукчузу Радован Караджич болгаш «ак-кек бөрттүглерниң» өмүнээзинден полковник Ричард Грей олар керээге ат салганнар.

АКШ-ТЫҢ БОЛГАШ ФРАНЦИЯНЫҢ ТУРУЖУ

ПАРИЖ. Космос делгемнеринге чамдык шиничилел телевидениелерин боттандырарынга хамаарыштыр Франция болгаш Американың Каттышкан Штаттары сырый кады ажылдажылганы Россия-биле моон соңгаар калбартыр бодап турар деп, даштыкы информация агентилели дыңнатпышаан, АКШ-тың база Францияның бо айтырыгга хамаарыштыр туружун демдеглээн. Космос делгемнерин шагда-ла шиничилеп эгелээн үш улуг күрүнелерниң чаа кады ажылдажылга талазы-биле чоокку үеде сорулгазы — чер бөмбүрзээн долгандыр турар бойдустуң байдалынга хайгааралды боттандырары болур.

ШОПРОНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

БУДАПЕШТ. Венгрияның президентизи Арпад Генцтиң болгаш Австрияның президентизи Томас Клестильдиң ужуражыышкыны Венгрияның барыын талакы девискээринге Шопрон хоорайга болган. Ийи чурттарның президентилериниң ужуражыышкыны барык дөрт шак дургузунда хаагдыг байдалдыг болуп эрткен. Тус черниң болгаш даштыкы чурттарның журналистери ужуражыышкын болган өрээлге кирбээн, ынчангаш Венгрияның болгаш Австрияның президентилери аргум кандыг айтырыгларны чугаалажып көргенин, ужуражыышкынның түңнелдери ам дээрезинде билдинмес болуп турар.

БУДДА БОЛГАШ ООҢ ӨӨРЕДИИ

(Эгези № 159 «Шында»).

Гаутама ылап шын деп чүвени билип алырын оралдашкан, ынчангаш ол ангы-ангы башкылардан өөренип, баштай хоктуг ажылдаар кижилер ниитилелинге кирип алган. Оларның удуртулгазы-биле бодунуң мага-бодун бар шаа-биле каржы-дошкун байдалга хилинчектеп турган, оон ажы-чок дээрзин Гаутама сөөлүнде билип каапкаш, ылап шынны оон үндүрүп албас деп чүвени билгеш, брахманизмниң хайгааракчы башкылары Алара биле Уддахага чеде берген. Оларның удуртулгазы-биле бодунуң сагыш-сеткилин миннириниң дуурээзиниңден оожум хайгааралдың ачызы-биле хостап турган ол мергежил аргаларын Сиддхартха шиңгээдип алган. Ынчаарга-даа ооң сагыш-сеткили оожургаваан. Хайгааралдың элээн бедик чадазынче шилчип турда, хайгааракчының сүнезини өскерилге чок артар дээрзинге ол чөпшээрежир аргазы чок болган. Ынчангаш Гаутама хайгааракчыларны каапкаш, Гайя хоорайның чоогунда Урувела арыынга чашты берген, анаа беш шынчы өөреникчилери-биле кады хайгааралын уламчылап, буруузун миннингеш турупканнар. Ындыг карак кызыл чорук Гаутаманың сурагжыырынга дузалаза-даа, ооң сагыш-сеткилин човуландан хоставаан. Ынчан ол өөреникчилеринден база чарылган. Чүге дээрге олар сагыш-сеткил тиилелгезин чүгле мага-ботту өлүргендиринден чедип ап болур деп санап турганнар.

Чөгели төнүп, сеткили хамнастай бергеш, Гаутама кижилерниң онза үнелээр чүвезинден ойталааш, оспаксыргай байдалга оожургалын дилеп, хууда аас-кежииинден ойталап эгелээн.

Бир катап шак ынчаар бот-хайгааралы кылып орда, Найраджара хемниң эриинге Бо деп ыяштың адаанга ол чер чурттуг Суджата деп кыс өргүл кылганының соонда, Гаутама үр-ле шимчеш дивейн олурган, оңу чигзиниглер бүргеп турган, хүн ажып бар чыдырда чигзинигден чоруу берген. Адак сөөлүнде кижи човуланының чажыдын билип алгаш, ону човуландан келирериниң аргазын ол тып алган.

«Октаргайның үндезилекчизин (азы катап төрүттүнерниң чылдагаазын) дилеп чораш, хөй-хөй бодараашкынныгарны удаа-дараа кылдым. Кезээде катап төрүттүнери эң-не багай. Бажың үндезилекчизи ажык сен: ам оон ынай бажың тутпас сен. Бажың тудар доорбаштар сыйылган, бажыңның дээвири узуткаттынган. Хостаттан чүрек бүгү күзелдерни өжүрду».

Ол үеден бээр Гаутама Будда апарган (азы өөрүшкү), ынчаарга Буддага ажыттынган шын чүүлдерни билбээни дээш бурувудаттырар кижи дугайында бодалдыг ол утпайн чораан, ынчангаш Гаутама бодунуң өөредиин делегейге чарлаар деп шиитпирлээн. Хоралыг сеткилдиң эдилекчизи Мара Будданы база катап дуурайлап, Нирванаже баарын саналдаан. Будда боду ол байдалга чеде берген болганда Гаутама: «Кижилерге болгаш бурганнарга тиилеттирбес эме-тиңчок сөс аг-шериниң угаан-сарыылы-биле дой донга ышкаш чуура шаап каар мен. Угаан-сарыылымны чүгеннелкеш, сеткил-сагышты быжыглааш, бир аймактан бир аймакче көжүп чораш, өөреникчилер бөлүп аар мен» деп чугаалаан.

Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, Будда Бенаресче чорупкаш, анаа бодунуң бир дугаар йөрээлин салган. «Магалыг хоойлуну боттандырып, думбей караңгыда дулдуйген кижилерге чырык кывсып берип, мөңге амыдыралче эжик ажыдып бээр дээш Бенарес хоорайже чоруптум».

Бенарес хоорайга чедип келгеш, Будда дыңнакчылары (тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, дыңнакчыларның аразынга Будданың өөреникчилери база турган) мындыг йөрээл салган: «Чер кырында амыдыралдан хоорулган кижилер херекке албас ужурлуг хөлүн эрттирип болбас ийи чүве бар. Чүл ол? Бирээде — бодун күштүг хандыкшылга алзыптары, ол — бак, ажыы чок: кара сагыш-тыр. Өскези — бодун боду хилинчектээри—ол зарышкылыг, бужар, ажыы сорулга чок чүве-дир. Ол ийи чүвениң кайызынче-даа кирбейн чыткаш, сэйзырангай кижи ортузунда орукту тып ап, карактарын ажыдып, угаан-сарыылын хере-чада тыртып эгелээр, ол тамзыктыг байдалга, билиглерже сундугуушкунга, өөрүшкүге, Нирванага чедирер. Ол дээрге магалыг чаагай, сес чадалыг орук, ол дээрге шын чүдүлге-сүзүглелдир шын сөс-түр, шын бодалдыр, шын шымдыгышкындыр (бодунче шымдыга бээри)... Магалыг чаагай чорук хилинчек дугайында шын чүүл бо төрүттүнери дээрге хилинчектенири, кырып чөнүүрү — човулан, аарый бээри—човулан, ынак эжиниден чарлыры—хилинчек, ынак эвес кижи-биле бирикшири — хилинчек, күзел чораан күзели бүтпеске — хилинчек... Хилинчек-човуланнын тыптырының дугайында чаагай бодал, шын чүве бодур — амыдыралче сундугуушкун ол, хилинчек човуланның чок кылыры — ол сундугуушкундан долузу-биле хостаары болур.

Будданың йөрээлдери баштай улуг чедиишкин чок болган, чон Сакьямуниниң хөй санныг тоталчы философтар-биле салчап, Будданың өөредииниң ылгалын билбейн, чаа башкының адаанажыкчы кылдыр бодааш, ону истеп сүрүп эгелээннер.

Салгакчылар чокка бодунуң өөредиин нептередири берге деп чүвени билгеш, Сакьямуни сураглыг философтар аразынга үнелээшкин чедип алыр деп шиитпирлээн. Будданың чүдүлгезинге бир дугаарында от мөгейикчизи Касьяпа кирген, ооң амыдыралы шыңгыы чурумнуг болгаш бодунуң өөреникчилеринге дүткелдя чаалап алган турган. Касьяпа Будданың келгенин шоолуг тоомча чок хүлээп алган, ол чорук Будданы дуврэтпээн. Касьяпаның чаңынга туруп алгаш, томааннг чоруу-биле ооң хүндүткелин чаалап алырын оралдашкан. Касьяпа Будданың ат-алдарын кудуладыр байтыгай, харындаа ону эки көрүп турар дээрзин ол чоорту билип каапкан. Бир катап хемни сүзүп кежип турда, Сакьямуниниң амы-тынын ол камгалап аарга, оларның найыралы улам быжыккан. Хөй-хөй беседаларның болгаш маргылдаалыг чугаалажыышкыннарның түңнелинде Касьяпа, а оон соонда өөреникчилери Будданың өөредииниң ылап шынчыынга бүзүрээннер. Кижилер бүдүүлүк турда дагдыкы болуушкуннарның салдарынга алзып, от ышкаш кыва бээр, ынчалза-даа Будданың оруунга кирер болза, мерген-угаанга-даа чедип болур, чазыйчилби чоруктуң одунга алыспас-даа апаар деп түңнелди Касьяпа кылган.

Оон соонда Сакьямуни биле Касьяпа хөй санныг өөреникчилери-биле кады бодунуң өөредиин нептередип, Раджаграхче чорупканнар.

Каржы-дошкун үүрге-чүъктен ойталааш,
Хайыралыг ачы-буянга чедирер,
Чүлдү-чүрек сергедиптер
Сүзүглел Будданыы ол.

Будданың номнаан сүзүглелин шаг-шаанда эртем-сургуулдуг болгаш эрге-дужаалдыг кончуг хөй санныг аныяк кижилер хүлээп ал турганнар деп бурунгу сөзүглелдерде чугаалап турар. Ол чорук бөдүүн чонга таарышпаан, олар Будданың номналы урут-дарыг чок чорукка, дүлгүяк чуртталгага чедирер болгаш төрел бөлүк чиде берип болур деп буруудадып эгелээннер. Будданың сагыл четтирген ламалары кестүп кээрге, чон оларны каргаап сестер-биле уткуп турган. «Гиривраджага, магадхалар хоорайынга кадыг-берге чурумнуг кижи келгеш, бүгү сургуулдарын Самджайже хуулдурган, ам ол кымнарны ымче хуулдурар эргиг?» Өөреникчилери ооң дугайын Буддага чугаалаарга, ол тургаш, бир эвес олар ол сестерге өске мындыг сөстер-биле «Аңыты маадырлар, тулган эртемниглер магалыг номналы-биле силерни хуулдуруптар. Бир эвес чүве билир кижилер өске кижилерни хуулдуруптар чүве болза, билиглиг кижиге кым ажынар боор...» деп харылаар болза, чеди хонук эрте бергенде ындыг хыйланышкыннар өжүп каар деп чугаалааш, оларны ол оожургадып каан. Шынап-ла, ооң ындыг чөпшүл сөстериниң соонда чоң оожургай берген.

Раджагрихке чедип келгениниң соонда үр болбаанда адазы аар аараш, чорта бээриниң кырында келген дээрзин Сакьямуни дыңнаан каан. Ынчангаш шоолуг ырак эвес Капилавастаже Будда далажып чорупкан. Ордуже арай боорда киргеш, Сакьямуни өлүп чыткан адазынга чеде берген. Сакьямуни анаа човуландан алырлыг алырының дугайын чугаалаан. Адазы чок апаарга, оон мага-бодун өрттедиптер ёзулалды кылгаш, Сакьямуни мынча дээн: «Октаргайда мөңге чүве чок, бызыг чүве чок; амыдырал чиргилчин ышкаш, дөргү ышкаш эрте бээр».

Капилавастага чоруп тургаш, Сакьямуни кадайы Ясодхара-биле болгаш оглу Рахула-биле ужурашкан. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга оолду Сакьямуниниң салгакчызы кылдыр чарлазын дээш Ясодхара чорударга, Будда Рахуланы чүгле шажынчы салгакчы кылып каап болур, оон өске чүңү-даа аазап шыдавас мен деп чугаалаан дижир.

Будданың өөреникчилериниң болгаш талалакчыларының аразынга ооң кады төрүвээн дуңмалары Ананда биле Девадатта база турган. Ананда ооң ынак өөреникчизи апарган, ол башкының чок апаарының үезинде турган, а Девадатта үргүлчү Буддага адааргаар болгаш ооң адаанажыкчызы база удурланыкчызы апарган. Девадатта чадыг-берге чуттаарынга улуг кичээнгей салып, ол сагыл четтирер ламалар сурлаорга эвес, үргүлчү догаарыг иштинге чоруурун, анга кижилер-биле кады чемненир кылдыр чалалгалардан ойталап, чүгле хайырал ачызы-биле чурттаарын негеп турган. Девадаттаның бодалы-биле сагыл четтирген ламалар орбаксамдар хеп кедер, ыяш дазылдары чиир, эът, балык чивес ужурлуг. Ону үрээн кижини бөлүктен үндүр сывырыптар. Будда Девадаттаның негелделериң хүлээвээн, ынчалза-даа Девадатта Кокалики деп сагыл четтирген ламаның дузазы-биле беш чүс ламаларны түр када үзедипкеш өйталаарын чедип алган. Бурунгу номнарда бижээни-биле алырга Девадаттаның чедиишкиннери үр эвес болган. Будданың өске өөреникчилери (Шарипутра база Маудгаляяна) Девадаттаны салгап чораш, ол удуп каарга, Будданың ёзулуг өөредиин номнап тургаш, Кокаликиден өскелери Буддага дедир эглип келирин чедип алганнар. Девадатта оттуп келгеш, чүү болганын билип алган турда, оон аксындан изиг хан төктү берген. Өске тоолчургу чугаалар ёзугаар алырга, Девадатта ооң соонда тос ай иштинде аараш, адак сөөлүнде Буддадан өршээл дилээн. Девадаттаны Буддага көдүрүп чедире бергеннер. Ынчаарга Девадаттаның кылган улуг частырыгларын оң-даа, чүс-даа, муң-даа Будда эдип шыдавас болган. Девадатта Будда дээш кударааш, чыткан черинден тура халып келген. Черге ол баскалаж чыдырда, ханы тамыдан чалбыыш от көдүрлүп келгеш, оон мага-бодун хөме алы берген. Кортканындан Девадатта дуза дилеп, Будданы алгап-йөрээген. Ол Девадаттаның келир үезинге дузалаан, чүге дээрге ам дээрезинде ол эрлик оранынче чоруп турда, үш муң ажыг километр узун изиндип каан мага-боттуг апарган.

Башкы болуп үр чурттап, ажылдааның үезинде Сакьямуни бодунуң өөредиин кижилерге тарадып чораан. Күскү чаъс чаап турар үеде, оруктар малгашталып, эртери берге-дей бергенде Анатгапиндика деп садыгжының белекке бергени Шравасти дээр хоорай чанында Джетаванн деп черге йөрээл салыры эң-не таарымчалыг болган. Ол болза Сакьямуниниң күзүн чаъс чаап турда доктаар ынак чери-дир. Ынчангаш Будданың судурларының хөй нуруузу мындыг сөстерден эгелээн: «Мен дыңнаарымга: бир катап Шравастиниң Джетаванн деп черинде Анатгапиндиниң сесерлиинге Будда чоран дээн».

Эки чүве күзевес улустарның янзы-бүрү хоп-меге болгаш кызыышкыннары турза-даа, Сакьямуниниң өөреникчилери көвүдеп, ооң өөредии чон аразынга калбаа-биле тарай берген. Дөртен беш чыл иштинде чер кезип, бир хоорайдан өске хоорайже барып чораащ, Будда чонну шажынче элзедир дээш суртаал салып эгелээн Раджагрих деп хоорайынга чедип келген, оорттан Вайсалиге баргаш, оон бо чер оранынга чурттаар үези төнүп кел чыдарын билип каащ, бодунуң өөредииниң ырыг шынныын деткип, ону бүгү чонга дамчыдып бээрин өөреникчилеринден дилеп турган.

Ольга ХОМУШКУ.

Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады.

(Уланчылыг.)

ЭЗИР-КАРАНЫҢ ЭЭЛЕРИ

Мен ам чыл четпейн 80 харлаар мен. «Контр аът» дижип турар Эзир-Караның адаржып турар үезинде чээрби хар ажа берген, чарыш аъды мурнар хөлүм эрте берген турган. Ынчалза-даа аъттың ээзи Соян Сандапмаа суг-биле кады-кожа чурттап, ооң Мандаа, Луду деп оолдары-биле кады ойнап, олардан алызы улуг кижи болгаш ала аътты тутчуп, үзүүргетчип турган мен. «Шынга» үнген «Сояннарым—акаалары» деп материал соонда бо чүүлду биживес аргам чок.

Бе төрүптерге-ле, оон чаш кулунун Соянпар кончуг топтап көөр, оон кандыг мал болурун чугаалашкан олурарлар. Уруг төрүттүнерге база-ла ындыг болгай бис. «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домактың тыптып келген ужуру ында.

Эки аът болур хире кулунну Соянпар багай-согай кижиге өөреттирбес чүве. Чамдык улустуң өөреткен малының чаңы багай, хоюган-даа болур. Ынчангаш эмдик аът өөредиринге сурагжаан кижилер база турган. Оларның бирээзи Эзир-Караның бичии ээзи Соян Луду чүве. А ооң акызы Соян Мандаа Сандапмаевич дезиг мал тударынга, ылаңгыя сыдымнаар талазы-биле сурагжаан.

Эзир-Кара, шынап-ла, чүгүрүк аът. Ынчалза-даа Сояннарга челер аъттар база турган. Чижээлээрге, Кечилектиң хүрең аъды, Чалсынайның шилги аъды. Соянпар ол аъттарын чамдыкта боттарын-даа ырлажып оргулаар чүве ийин:

Хелиң оглу Кечилекти
Кертик кара Кечилекти.
Молаң оглу Кечилекти,
Моруй кара Кечилекти.

Чогум Эзир-Караны парлалгага хөй бижип келген, ону танывас болгаш билбес кижи барык чок болганда, мен Сандапмааның биче оглу Соян Лудунуң ырлап чораан кожамыктарын силерге сонуургадып көрейн:

Баглааджынга баглап каарга,
Бажын савар Эзир-Карам.
Байыр-наадым чарыжынга
Бажынга кээр Эзир-Карам.
Эзертээштиң баглап каарга,
Элдеп чараш Эзир-Карам.
Эмгежок мал чарыжынга
Эртип келир Эзир-Карам.
Чүгеннээштиң баглап каарга,
Чүдек чараш Эзир-Карам.
Чүс-даа аъттар чарыжынга
Шуглуп келир Эзир-Карам.

Сыдым алган дезиг аъттың сылымындан сегирип алыры кончуг озалдыг: адыш чок калыр сен, сыдым «чиптер». А мал сыдымнаарынга алдаржаан Соян Мандаа Сандапмаевич мынчаар ырлаар чүве:

Ирттер кежи, хойлар кежи
Иштиш хоюм орулбазын.
Ием кужур азырап каан
Ийи холум оюлбазын.
Аргар кежи, кошкар кежи
Аргамчымның үзүлбезин.
Авам кужур азырап каан
Адыжымның оюлбазын.

«Контр» Сандапмааның болгаш ооң ийи оглунуң оон-даа өске ырлары бар. Мен силерге чүгле мыя каапты сонуургаттым. Оон ынай ийи-үш хонук мурнунда Германиядан Соян Эдик шеригден шөлээлеп келди. Ол—Лудунуң оглу Соян Алдын-оолдуң оглу-дур. Ол Эдик эрткен чылын көзээ ажыл-агый техникумун дооступ. Анаа өөренип тургаш-ла, барык-ла дыштаныр хүн санында, Агар, Шаранууp ынаар чоруп каап турду. Ында малдарынга баары ол. Шеригден чагааларынга база айтырарла чүвези ол: аът-мал, чылгы дугайы. Черле Сояннарның малга чаяаттынганын чүү дээр. Соян Сандапмаа болгаш оон салгалы малга черле ужурлуг улус-тур. Улуг кижи боорумга ындыг чүве бе. Менээ улустуң чугаалаар чүвези база-ла «контр аът» Эзир-Кара боор чүве-дир. Ындыг аъттар болгаш ындыг кижилер хөй-ле болзунам — өршээ, хайыракан!

Байыр АРАКЧАА.
Кызыл хоорай.

КАИ дыңнадыы

ШЫНЗЫЛГАЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Автомобиль ажыглалы сөөлгү үеде улгатканы-биле холбаштыр чүък машиналарын садары база көвүдээн. Ынчангаш чолаачы шынзылгаларын алырының айтырыы база тургустунуп келген. А читкен шынзылгаларның орнунга чолаачы шынзылгаларының хоолгаларын кылдыртырының дугайында чамдык кижилер айтырыгны тургузуп турар. Маңаа хамаарыштыр кижилер КАИ-ниң бүрүткел-шылгалда килдизинге айтырыглар талазы-биле кээри көвүдээн. Өөредилге черлеринге азы курстарга өөренмейн турган, чолаачы шынзылгаларын канчап ап болурунуң дугайында айтырыгны көдүрүп турар апарган.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Россия Федерациязының ИХМ-ниң КАИ-ниң кол эргелели мындыг тайылбырны кылган.

1. Автомототранспорт аймаа башкарар кижилерин өөредир черлерни КАИ-ниң чөпшээрели ёзугаар кая-даа кылып болур.

Мону тайылбырлаарга мындыг болуп турар.

Бир эвес тускай дериттинген класстарлыг, стендилерлиг, плакаттарлыг болгаш ол талазы-биле тускай эртемниг башкыларлыг организация болза, кая-даа өөредип болур. Бо чүүлдер бар болза КАИ-ниң бүрүткел-шылгалда черинге демдеглеткен турар ужурлуг.

2. Автомототранспорттуң кезээн болгаш тургузуун өөредир программалыг дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин дооскан кижилер чолаачы шынзылгазын алыры-биле А, В, С категорияларга шылгалда дужаап болур. Ажыл-херээнин аайы-биле С категория-биле транспорт башкарар ужурлуг апарган кижилер чолаачы шынзылгазынга дүрген арга-биле демдеглел кылдырар дээр болза КАИ-ге шылгалда дужаарының чөпшээрелин чүгле күрүнениң кол автоинспекторундан кылдыртып ап болур. Бо айтырыг талазы-биле Эрес-оол Ооржакович Хаажиктен чөпшээрелди кылдырып ап болур. Адрези — Кызыл хоорай, Пушкин кудумчузунда 53 дугаар бажыңга келир. А, В, С категорияларга дүрген арга-биле шылгалда дужаар дээн кижилер чолаачы өөредилгезиниң долу программазын эрткеш, шылгалда дужаар ужурлуг. Бо таварылгаларда өөредилге организацияларының ындыг кижилерниң даңзызын КАИ-ге баш удур киирген турар. Е категорияга шылгалда эртер дээн кижилер ынап-ла С азы Д категорияның турар ужурлуг. Ажыл стажы бир чылдан эвээш эвес турар. Маңаа база-ла тускай өөредилге программазын эрткен турар апаар. Чолаачы шынзылгазының хоолгаларын тыпсырда чүгле орукка шимчээшкинниң дүрүмүнге хамаарыштыр шылгалда эртер апаар. Маңаа бойдус халавынга таварышкан кижилерни бир янзы көөр. Ол талазы-биле бадыткаттынган документ турар.

Бо чылдың бирги чартыында ниитизи-биле бүгү категорияның чолаачыларынга 2240 шынзылгаларын тывыскан.

Куравтоинспекция.

ЧОНГА ЙӨРЭЭЛ

Эрге-шөлээ, хосталга дээш
туржуп чораан
Экер-эрес өгбелерден
ужукталган,
Сеткил-чүрек найыралга
каинаттынган
Сестир, коргар чүвевис чок
төрел чон бис.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Элег-түрег, карак чажы
катап ээлбес,
Эрге-хоойлу, чурталганы
тургускан бис.
Арбай тараа, малын
малдаан бистиң чонда
Амыдырал, Улуг-Хем дег,
чалгып турар.
Бурун буурул тыва черим,
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Өргээ туткан ишчилерде —
хоорай, суурда,
Өлен-сиген чыттыг чонда —
турлагларда,
Көгүүг, омак малчыннарда —
өгде, черде
Хөөмей-сыгыт кыңгырадыр
чаңгыланган.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Аныяк-чаны самнап ойнаан
Таңды, Саян
Ак-көк дээрлен Айны, Хүнүг
баштай уткуур.
Ажыл-ишчи оглу, кызы
ону мактап,
Амыр-чыргал чолун тудчуп,
йөрээп чоруур.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!

Борис ЧЮДЮК.
Кызыл хоорай.

АВАМГА

Эр боор азып келгижемге
Эргеледип чүктеп чорган
Төрүмнүң мээн эртер оруум
Тенге, шо-даа оштаважык.
Бээр черим, чедер оруум
Баштапканы маңнайлыг
хүн:
— Үүле-херээн бүтсүнем —
деп,
Үдеп каан сен, эргим авам.
Чорук чорааш оглун ужун
Човаваа-даа, дүүреве-даа.
Авам биле төрээн Тывам
Аразында ылгалы чок.
Каза-даа бол чоруурумга:
— Кайыым үнген, кайда
сен? — дээр.
— Азия төвү чурттуг мен —
деп.
Авам бодап чаржылаар мен.

Чап ЧҮЛДҮМ.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ» деп Василий КРИВДИКТИН фоточурумалы.

ШИВИЛИГ

Шивилигже бар чыткаш, бир-ле дугаарында Мешкен-Хөлдүң чанынга доктааш, ында амыдырал сайзырап турар-дыр дээрзин көрдүвүс. Ийи, үш чыл бурунгаар мойт дээ балык-даа чок, ажы-төлүң чыскаалдыр эдертипкен салдап чоруур аңгыр, кас-даа шоолуг көзүлбестээн турган хөл-ле болгай. Ам ында куштарның янзы-бүрү хевирлери көскүлең, ында-мында балыктар чемнээн, черле хайымның апарып-тыр. Анаа кижи канчап өөрүвес боор.

Бо-ла болгай Шивилиг! Бедик-бедик ак бажыңнар, тыва ак өглер, янзы-бүрү өңнүг майгыннар, машина-балгат аржаан девискээрин улам аян киирип турар. Каттыг, мөөгүлүг каъттар баарынга аллын аржаанывыска аарыг-човуланың арылдыр кактырып алыр дээш адап-сурап келген улустуң аразында кайының келбээ, кандыг сөөктүг кижи чогул. Бо удаада бис ол кадыкшылга баазазында Бай-Тайга районнунга хамаарышкан профилакторийге доктаадывыс. Оон эргелекчизи Тээли школазының башкызы Зоя Серендоевна Хомушку бисти ээлдек хүлээп алгаш, удуурчылар өрээлдеривисти айтып берип, анаа сагыыр корум-чурум-биле таныштырды. Шак ла ынчаар дыштаның эмнээнин эгеледивис.

Аржаанче бар чыткаш, улус дыштанып олурзун дээш албан-биле кылып ваан сандайларның ыштарын үрей соккулап каапкан болду. Ол кижилерге буян бе? Ол ыштар бичии уруглар ап алгаш, дыштанып келгеннер, уругларын ыт-шимээн үндүрбес кылдыр чагыыр, сургаар, аржаан чурумунга оларны чанчыктырар болза эки.

Аржааның аргаже талазынга моон мурнунда майгыннар тиктирбес турган чүве. Ам мырынай дыттар аразында-даа майгыннар бар апарган чорду. Ыяш бүдүктарында шил савалар аскылап каан боор. Көөрге безин көрүш чок. Бойдус камгалалының дугайында суртаал ажылы аржаанда чорувайн турар чорду. Аржааның арыг-силиг, ооң сугларының эм шынарлыг болуру дыштанып келген чонуң боттарындан хамааржыр дээрзин утпаалынар.

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык суур.

Чарлалдар

«Тыва автотранстың» өөредилге-бүдүрүлге комбинады «В», «С» категорияның чолаачыларын белеткеп эгелээрин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Башкылаашкынны тыва дылга чорудар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113 «а». Телефон № 3-10-92.

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры болгаш хоорай төлээлекчилериниң филиалы дараазында адресте турар:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 104 «а»; 2-ги каът, «Огонёк» кафези.

Албан телефоннары:
1. Эргелекчи — 3-49-56
2. Экономика килдизи — 2-48-17.
3. Бухгалтерия — 3-31-84.
4. Башкарылга килдизи — 2-35-56.
5. Хоорай төлээлекчилериниң филиалы — 3-49-60.

КИНО

АВГУСТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (АКШ, 2 серийлыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00

Видеозал: «Американский кикбоксёр» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Семь изумрудов на кинжале» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 383305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: В. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көзээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларга дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ижазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 161.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭР МУРНУНДА

Школа амыдыралында шагдан бээр туруп келген мындыг чаагай чаңчыл бар: ол дээрге—башкыларның август чөвүлел хуралдары. Чайгы дыштанылга адак-талып, каш-ла хонгаш чаа база бир өөредилге чылы эгелээр бетинде башкылар черле ындыг, чаңчыл ёзугаар, чөвүлел хуралынга чыглып кээп, эртчен өөредилге чылын түңневвшаан, өөредилге-кижизидилге ажыл-чорудулгазының сорулгаларын чугаалажыр.

Улус өөредилгезинге, школа амыдыралынга хамаарыштыр коллективтиг чугаалажыр, шиитпирлээр, дугуржур айтырыглар эвээш эвес,ол—коллектив бүрүзүнде. Үе, рынок экономиказының харылзаалары чидиг айтырыгларны тургузуп турар болгай, ынчангаш республиканың школаларының башкыларының бо август хуралдарынга чугаалажыр темазының айтырыглары өөредилге-кижизидилге талазы-биле хөй янзы, хөй талалыг. Ындыг байдал — башкылар дилээшкининг ажылдаарының аргаларын, оруктарын дилеп тыва турар дээрзин көргүзүп турар. Хуралдарның хүн айтырыының темазы хөй янзы деп чүвени база катап демдеглевишаан, кичээнгейни мындыг чүүлче угландыраалы: Улус өөредилгезиниң дугайында Россия Федерациязының чаа хоойлузун башкылар сайгарып чугаалажыр.

Башкылар хуралдап эгелээн. Бай-Тайга районнуң башкылары өскелерин мурнай хуралдаары-биле чыылганнар. Улус өөредилгезиниң дугайында РФ-тиң Хоойлузун сайгарып чугаалажып, санал-оналдолчулгазы болган соонда, эртем-практиктиг конференция болган. Аңаа башкылар аныяктарны башкы мергежилинче углаарының айтырыын чугаалашкан. А Тандының башкылары кол айтырыгны чугаалажып доосказ. Межегей ортумак школазынга келирлер. Бо школаның ажыл-чорудулгазының дугайын солун арнынга чаңгыс эвес удаа бижип турган, башкылар оларның ажылында чаа, солун чүүлдерни эки билир, конференцияның киржикчилери бо удаада ында социал байдалдың педагогтарының ажылы-биле таныжарлар.

Келир неделяның баштайгы хүнүнде Эрзин районнуң башкылары хуралынга чыглып кээрлер. Олар аңаа 1991-1992 өөредилге чылының түңнелдерин, канчаар ажылдааның чугаалашкаш, чаа өөредилге чылының сорулгаларын тодарадырлар. Кызыл районнуң башкылары база ол айтырыгның чугаалажырлар. Экономиктиг чаа байдалдарда амыдырал-чурттаарының аргалары, ажылдың хевири дээн черге-лиг айтырыг коллективтер мурнунда база тургустунуп турар, ол дугайында чугааны башкылар база чорударлар. Кижизидилге болгаш өөредилгеге чаа арга-методтарны ажыглаары, улусчу педагогика, башкылал ажылының чаа чүүлдери, социал педагогтарның ажыл-чорудулгазы... дээш чугаалажыр чүүлдер-ле хөй. Найысылал Кызылдың башкылары август чөвүлел хуралынга келир неделяның сөөлгү хүннеринде чыглыр.

(Бистиң корр.).

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 162 (14884) 1992 чылдың август 22, суббота. Солунга ат салган шагы 00.43. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ЧОН АРАЗЫНГА ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ ЧОРААШ...

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албаны тургустунгандан бээр ындыг кончуг үр үе эртпээн. Ук албанның ужур-утказының дугайында сонуурган айтырыглыг чагаалар редакцияга база кээп турар. Оон ынай аңаа кижилерниң аразында аңаа хамаарышкан янзы-бүрү чугаалар база тараан, чамдык улус харын ук албанны ойнап-сылдап-даа болза, өскээр тайылбырлаксаар хөөннүглер база бар. Ынчангаш солунувустуң бөгүнгү үндүрүлгезинге Президентиниң парлалга албанының кол специализи Михаил ДУЮНГАР-биле «Шынның» корреспондентизи Виктор КАРА-САЛДЫҢ аразынга болган ажык чугааны парладывыс.

В. Кара-Сал:— Бир-ле дугаарында, чоокта чаа ажылдай бергенивер бо албанның дугайында кысказы-биле номчукчуларга таныштырып көрүнерем, Михаил Монгушевич.

М. Дуюнгар: — Президентиниң парлалга албаны тургустунгандан бээр чаа-ла бир ай чедип тур. Мында ийи кижи ажылдап турар бис. Шынап-ла харын, Президентиниң парлалга албаны деп чүл ол? Бистиң албанывыстың дугайында тускай саавыр бар. Ында оон дугайында мынчаар тайылбырлап турар: «Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албаны Россия Федерациязының болгаш республиканың массалыг информациязының арыннарынга Президентиниң ажыл-чорудулгазын болгаш республиканың иштики, даштыкы политиказын чырыдар база пропагандалаар». Ол саавырда оон ынай кииридиглер база бар. Чижээлээрге, Президентиниң ажыл-чорудулгазын, күрүне политиказын массалыг информацияның чепсектеринге чырыдары, чазактың болгаш Президент аппаратының кидистери-биле харылзааны тудары, янзы-бүрү парлалга конференцияларын организастаары ында айыттынган. Парлалга албаны Президент аппаратының бот-тускайлаң бөлүү болур. Кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг чүве.

В. Кара-Сал:— Мыя бо тайылбырдан безин аңаа ажылдаары ындыг-ла кончуг амыр, белен эвес дээрзи билдингир-дир.

М. Дуюнгар: — Президентиниң. Чазактың ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан болганда, ажыл харысалгалыг болбайн аан. Мен бистиң хүлээлгелеривистиң кол-кологун айыткаһым ол-дур. Ук саавырда өске-даа негелделер бар. Ынчангаш бистиң кылыр ужурлуг ажылдарывыс-ла хөй. А Президент-биле каяа чорааныывысты аңаа оон кандыг ажыл-херектер кылып, айтырыглар шиитпирлээниниң дугайында кыска-даа, улуг-даа материалдарны силерниң солунуңарга мен чаңгыс эвес катап парлаткылаан болгай мен. Ол материалдарымга Президент болуру дээрге кончуг нарын ажыл-үүле, харылавас, туттас айтырыы чок эрге-дужаал дээрзин номчукчуларга тайылбырлаарын кызыткан мен. Чамдык кижилер Президент чүгле улуг, күрүне чергелиг айтырыглар харылаар деп бодаарлар. А херек кырында амыдыралда ол ындыг эвес. Президент кижи күрүне чергелиг айтырыглар шиитпирлээринге дорт киржилгелиг болбайн аан. Ынчалза-даа ооң харылаары «үүрмек» айтырыглар төнчү чок.

В. Кара-Сал: — Чижеглей чугаалаарга, олар канчаар костүрүл?

М. Дуюнгар:— Кандыг-бир көдээ сүүр дижик. Президент аңаа чорааңда амыдыралдың бүгү талазынче көөр, «бакылаар» апаар. Че харын, чурттакчы чон ижер суг-чарны кайыын ап турарыл, хлеб өртээ чежел, хуусаа мал-маганныг, огород-шөлдүг кижилер хөй бе, ясли-садикте чаштарның аъш-чеми арбын бе, школа, эмнелге, уруглар черлери кышка удур ыяш, хамурун дужаап, белеткеп алган бе, пенсионерлер, хөй уруглуг өг-бүлелер акша-көпеезн ап турар бе, садыгда аъш-чем, идик-хеп аймааның бараан-сарааны кайы хирел дээш-ле баар. Бо бүгү «үүрмек» айтырыгларны шиитпирлээр үүле Президентиниң эктинде салдынган чүве болганда, ол шуптузу черлерге барып, улуг, биче-даа албан организацияларны чадаг, хөлгелиг-даа кезип апаар. Безин чадаарда, Президент суурнуң чурттакчыларының бажыңнарынга албан-биле кире дужуп, кандыг ногаа-чимис тарып алганын караа-биле көрүп бо рынок үезиниң берге байдалында тодуг-догаа болур дисе, эрги тыва аъш-чемнис тараа-далган, өреме-саржаг, ааржы-быштак дээн чижектиг аъш-чемнивисти кылып ап турар бис бе суг деп айтырыглаай бээр кижи.

В. Кара-Сал.— Президент-биле эзээн черлерни кезип каапкан боор силер аа?

М. Дуюнгар:— Амдызында Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарга болгаш Кызыл районнуң Куңгуртугга четкен мен. Куңгуртугга чорааш, бир-ле дугаар ийи малдың дириг бодун көрүп, оон сүдүнден хайындырган шайны ижип, кылган быштакты чиген мен. Кызылга ужуп келгеш, Президентиге ол дугайында чугаалаарымга: «Ол-дур харын, солун чүве көрген кижи-дир сен» деп каттырар болган.

В. Кара-Сал: — Тываның баштайгы Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле кады ажылдаарга черле кандыг-дыр? Чамдык улуг эрге-дужаалдыг даргалар-биле ажылдаарга кедергей халалыг, харын-даа түрээктиг болур дээр болгай...

М. Дуюнгар:— Кончуг чиик болгаш солун-дур. Өскээр чугаалаарга, Президент бодунуң ажылын кылып чоруур, а мен бодумнуң журналист ажылымны кылып чоруур мен. Мынча ботка ооң таалазындан оңу онзалап демдегле, ону ынчаар бижи, мону мынчаар тайылбырлаар дээн чижектиг «айтыышкыннар» дыңнап көрбээн мен. Журналист кижиниң ажылы, үзел-бодалы кымдан артык хостуг болур дээрзин Президент билир-дир дээрзинге ылап бүзүрээн мен. Амыдыралга, ажыл-ишке хамаарышкан чүнү-даа чугаалажып чоруур-ла бис. Баштак чугаалар, анекдоттарны-даа салчы бээр-ле бис.

В. Кара-Сал:— Эргиде редакторлап турганынарга бодаарга, мында шалыңнар кайы хире болуп турарыл? Чажыт эвес дээр болза...

М. Дуюнгар:— Ажырбас, амыдыралымга четчир-дир. Ынчалза-даа оон хөй шалыңныг өске чер мени база ажылче чалап турду. Ынавааан мен. Тываның бирги Президентизиниң парлалга албанынга ажылдаары меңээ солун, харын-даа (бичии мактаны кааптайн) хүндүткелдиг кылдыр сагындырган.

В. Кара-Сал:—Бээр ажылдап кээриңче силерни Президент боду чалаан бе? Силер-биле баштай чугааны кылды-ла ыйнаан.

М. Дуюнгар: — Чок, бо ажылче Президент болгаш Чазактың администрациязының удуртукчузу — күрүне секретары В. С. Очур-оолдуг тавалыштыр кирген мен. Мээн-биле Президент чугаа кылып, кабинединче кыйгыртпаан, кажан ажылга кирип алганымда аан. Ол боду дүъш соонда бистиң ажылдаар өрээливиске кирип келген. Эге хүнүнде ажылдың орта ут-бажын билбес кижи чааскан чалгаарап оргаш, арта кум кыннып удуй берген болган мен. Уйгум кадында эжик халырт деп, кижи кирип келгенин билип орзумза-даа, оттуп чадап пат болган мен. Кирип келген кижиниң кылажының даажы мырыңай чанымда чедип келгенде, ам харын серт кыннып оттуп келдим. Карактарым көрүп кээримге, Шериг-оол Дизижикович чанымда тур. «Ажылдап эгелей бердиң бе?» деп айтырргаш, ол холум тутту. «Ийе» дидим. Президент харын боду эпчоксуна берген хевирлиг: «Шайдан кайындырып ижип орар-ла болгай, оолдар. Шаланарга чаа чадыгдаа салдыртып алыңар»— дээш үне берген.

В. Кара-Сал: — «Тываның аныяктарынга» силерниң редакторлап турар үеңерде ук солун күрүне бюджединге турбаан болгай. Колдуунда-ла ол бот-орулга-чарылгалыг арга-биле амыдырап, кереэ чарган спонсор-деткикчилерниң дузазы-биле чырыкче үнүп турган. Ам ол солун бюджетче кирген. Бо херекке Президент кончуг дузалаан дээр, шын бе?

М. Дуюнгар.— Ийе, Шериг-оол Дизижикович шуут-ла дорт дузалаан кижи. Июнь айда «ТА» агар саңынга акша көңгүс артпайн барган. Ында-мында деткикчилеривис база бисти «аартыктап» эгелээн. Акша чогундан солуннуң үндүрүлгези соксай берген. Ажылдакчыларны албадалдыг шөлээже үндүргүлепкен мен. Ам канчаар ооор, кайы хире өре-ширеге душкенимни тайылбырлап бижээн чагаа бижип алгаш, Президентиже кирдим. Сан-хөө сайыды К. Д. Ондар-биле кады кирип келзин дээн болган. Сайыт-биле кады кирдивис. Президент чагааны номчааш: «Че, бо дуңмаларың ат болур деп барган улус-тур. Акша-төгериг айтырыы берге-даа болза, боларны черле кызып албас болза хоржок боор. Аныяктар солунун түжүрүп аар болзувусса, чон бистиң ажыл-чорудулгавысты билбейн баар. Черле ынчап бүдүн республиканың аныяк-өскени солун чок каар деп чүве турбас ужурлуг, дарга. Солуннар акшаландырыышкынының дугаанында чаа концепциядаа ажылдап кылгаш, Москваже катап ун-гениивис эки боор»— деп, сайытка ол чугаалады. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «ТА» акшаландырыышкыны мынчаар чогаан чүве. Мээн Президентиже кирип турган, бир хөлчок ынаныр тургаым мындыг чүве бар. Часчаар ол Тываның Аныяктар Ассоциациязының оолдары-биле ужуражылга кылган. Аңга мен солуннуң бөгүн байдалга турарын база чугаалаан кижи мен. Ынчан Президент меңээ мынча дээн: «Рынок рынок-ла болгай, дуңмам. Кончуг берге байдалда турар улус-тур силер. Ынчалза-даа сөөлгү арганарге чедир туттуңар. Аргажок бергедеп келзиңерзе, ам канчаар, аныяктар солунун дужуруп аар эвес бис, меңээ албан кирер сен». Сөөлгү катап киргеш, Президентиге ол чугааны база сагындырган мен. Чүге дээрге ындеелим оон ол сөстеринде турган. Бирээр чугайлаарга, Президент эткен сөзүнге ээ болуп шыдаан. Ооң мурнунда республиканың эрги-даа, чаа-даа удуртукчуларынга кирип турган мен. Сагыш човааның илередир, өөрениш көөр бис дээрден башка, боттуг, тодаргай дуза бербес боор чораан. А Президент-биле чугаам, оон аныяктар айтырыынче көрүжү, турушу кончуг өске болган. Бо айтырыгга мынчаар-ла харылаар кижи-дир мен.

В. Кара-Сал:— Солун-даа бюджетче кирген, силер-даа Президентиниң чаныңче ажылдап чорупкан ышкажыл силер.

М. Дуюнгар:— Ийе, ол ындыг чыгыы чүве. Оон өске бир чылдагаан база бар. Мен чогаал бижип чоруур кижи болгай мен. Ындыг кижи чон аразынга хөй чоруп, оон чаа темаларны, овур-хевирлерин, характерлерни тывар ужурлуг. А Президент-биле чон аразынга чорааш, хөйнү көрүп, билип алыр сен. Ам безин мээн бажымда дыка хөй чаа сюжеттер чыглы берген чор. Черле ынчаш чогаадыкчы кижиниң чаңгыс черге хөй үе дургузунда тапталдыр орарынга арай турам чок.

В. Кара-Сал:— Ындыг-дыр, силерниң сөөлгү бодалдарыңарга сеткилимде каттыы олур мен. Бо хостуг, ажык чугааны кылганывыс дээш четтирдим, Михаил Монгушевич. Президент-биле кады ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим.

КЫШТАГЛАРДА ЧЕДИРИП ТУРАР

РЕСПУБЛИКАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫ БО ХҮННЕРДЕ БОТТАРЫНГА СИГЕННИ ШЫДААР ШАА-БИЛЕ КЕЗИП АП ТУРАР.

Чижээлээрге, «Х Улуг хурал» колхозтуң ийи дугаар хойжу бригадазының малчыннары Александр Кара-оол, Алих Дензимаа, Михаил Хүрбе сиген кезер шөлдерин баш удур белеткеп, ону үе-шаанда суггарып алгаш, бо чылын эвээш эвес мал чемин оон кезип алганнар. Олар хуузунда аътка кожар сиген кезер машиналыг, бөлдүрүкчүлүг болгаш каш-ла хүн дургузунда кижи бүрүзүнге 20-20 тонна эки шынарлыг сигенни кескеш, кыштагларда чедирип алган.

Бо малчыннар аяс хүннерни ажыглап сигенни ам-даа кезип турар.

Сагаан-оол КЫЗЫЛ-ООЛ.

СУГГАТЧЫ

СУГГАТТЫГ ШӨЛ БҮРҮЗҮН ЧӨП АЖЫГЛААР БОЛЗА, АМЫДЫРАЛГА АЖЫКТЫГ ЧҮҮЛДЕРНИ БҮДҮРҮП АП БОЛУРУН Д. С. ОКАН ЭКИ БИЛИР.

Чүге дээрге ол хөй чылдар дургузунда бодунуң күш-ажылын суг-биле чоок харылзаага бараалгадып келген. Доржу Сегбеевич бодунуң күш-ажылчы баштайгы базымын Чаа-Хөл районнуң Аймырлыгда. Терезинде инженер-техниктиг суггарылга системаларындан эгелээн. Ол орта системалар ажыглалга киргиже чедир ажылдаан. Буга-сумун тудуунга ынчаар ажылдап чораш, дашчының, бызаңчының, бетон кудукчузунуң мергежилдерин шиңгээдип алган. Оон соонда ол шуут-ла дуржулгалыг суггатчы апарган.

Доржу Сегбеевич Чадаананың суггарылга системазынга ажылдай берген соонда, ол организацияның одалга системазын кылырынга, чурттаалга бажыңнарын долузу-биле ажыглалга киирер херекке бодунуң эвээш эвес үлүүн берген. Чөөн-Хемчик районда амгы «Хайыракан» деп коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң, Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр», «Ак-Даш» совхозтарның суггарылга системаларын ажыглалга киирерин база ажылдаан. Ол амгы үеде Чадаана хоорайда химижидилге отрядының конторазында одакчылай берген. Кышка удур белеткелди ол кылып, одалга системазынга септелге ажылдаарын доосан.

Дүвензей ШОЙДАР.
Чөөн-Хемчик район. Чадаана хоорай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Чер реформазын чорудар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдер талазы-биле Чөөн-Хемчик район чагыргазының ажылының дугайында № 96 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың август 18-те хүлээп алган. Бо талазы-биле район чагыргазы болгаш ажыл-агыйлар удуртукчулары чамдык ажылдарны кылып турарын доктаалда демдеглээн.

Черни эде хуваарының 15 муң гектар шөлдүг тускай фондузун районда тургускан. Чер башкарарының чогуур документациязынга дүүштүр 21,4 муң гектар черлерин хоорай болгаш көдээ Советтерниң эргезинге дамчыдып берген. «Чер реформазын боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 27-де № 323 Чарлыынга болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың февраль 1-де № 36 доктаалынга дүүштүр район болгаш суур чагыргалары бүдүрүлгелерниң, организацияларның черлерин, хамаатыларның кодан чанында участоктарын бүрүткеп, чер ажыглаар эргениң түр херечилелдерин тывысып турар.

Бүгү назында салгал аайыбиле черни дамчыдып бээриниң районда болгаш ажыл-агыйларда ортумаа-биле нормалажып районнуң чер реформазының болгаш чер курлавырлар талазы-биле комитеди санап көрген. 38 арат ажыл-агыйлар районда тургустунган, оларга көдээ ажыл-агыйның 3600 гектар ажыглал черлерин бижыглаан, оон иштинде 83 гектар тарылга шөлү бар. Районнуң тараачын ажыл-агыйларында 139 мыйыстыг бода мал, 92 хаван, 1171 шээр мал, 20 баш чылгы мал бар болуп турар. 1992 чылда тараачын ажыл-агыйлар 263 гектар шөлге янзы-бүрү культураларны, оон иштинде 258 гектарга тараа культураларын чаштырган, 5 гектарга картофельди олурткан.

Ындыг болза-даа чер реформазы болгаш арат ажыл-агыйларын хөгжүдези Чөөн-Хемчик районда оожум боттанып турарын Чазак доктаалында демдеглээн. Чер реформазын чорудар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдер талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыры база боттандырары «Чер реформазының дугайында», «Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың хоойлуларында, Тыва Республиканың Чер кодекизинде ол хоойлуларны күүседир талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарында көрдүнген. Ындыг турбуже Чөөн-Хемчик район чагыргазы чер реформазын чорудар болгаш арат база тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдер талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылбаан. Чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаанының доктаалдарын дыка четпес күүсеттинип келген, ук доктаалдарны күүседир талазы-биле район чагыргазы тодаргай хемчеглерни албаан чорук чер реформазының өөгжүлдезин саададып турар.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны техника, көдээ ажыл-агый культураларының үрезиннери-биле хандырарынга хамаарыштыр оларга деткимчени көргүспээн совхозтар болгаш колхоз удуртукчуларынга хамаарыштыр хемчеглерни район чагыргазы албайн турар.

Арат ажыл-агыйларын сайзырадыр талазы-биле ажыл чамдык суурларда кошкак тургустунган. Хайыракан болгаш Хорум-Даг суурларының чагыргазы чүгле чаңгыс-чаңгыс арат ажыл-агыйларны бүрүткээн. Чыргакыда тургустунган дөрт арат ажыл-агыйларның чүгле чаңгызы ажылдап турар. Бүдүрүлгелерниң, организацияларның черлерин болгаш хамаатыларның кодан участоктарын бүрүткээринче Чадаана хоорай чагыргазы амга чедир эгелеп кирбээн. «Большевик», «Чыргакы», «Тыва», «Искра» совхозтарда, «Хорум-Даг» колхозта эт-херенги хуу салыышкының санаарын дооспаан.

Чер ажыглалы экижидер, оон үвүш-дужуткурун бедидер айтырыгларны район чагыргазы чугаалажып көрбейн турар. Районнуң кодан чанында участоктар шөлдериниң 80 хире хуузу ажыглаттынмайн келген. Районнуң ажыл-агыйларының хөй нуруузу минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни бо чылын шоолуг ажыглаваан, тараа культураларын чаштырарының агротехниктиг хуусаалары сагыываан турар. Районнуң көдээ ажыл-агый эргелели арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга практиктиг дузаны херек кырында чедирбейн келгенин Чазак доктаалында айыткан. Россия Федерациязының Президентизиниң, Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарының, Чазак доктаалдарының болгаш бодунуң айтыышкыннарының күүселдезин районнуң чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитет чедип ап шыдавайн турар.

Тываның тараачын, арат ажыл-агыйлар болгаш кооперативтерниң ассоциациязы тургустунган арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга четпес дузалап келген. Чер реформазының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдериниң айтырыгларын массалыг информация чепсектеринде кошкак чырыдып турар.

Чер реформазын чорудар болгаш арат база тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдер талазы-биле Чөөн-Хемчик район чагыргазының ажылын четпес деп демдеглээн болгаш айыттынган четпестерни дүрген чайладырын, тодаргай хемчеглерни ап чорударын Тыва Республиканың Чазаа ол районнуң чагыргазының даргазынга дааскан:

— Чөөн-Хемчик районга чер реформазын боттандырар талазы-биле программаны 1992 чылдың сентябрь 15-ке чедир ажылдап кылыр болгаш хүлээп алыр;

— чер реформазынга, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдеринге хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын, бодунуң шиитпирлерин күүседир талазы-биле колхоз, совхозтар удуртукчуларынга, чер-чер чагыргазының даргаларынга негелдени күштелдирер;

— чер реформазының талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш Чазак доктаалдарын чогуур үезинде күүседирин организастаар, районнуң колхозтарга, совхозтарынга өнчүнүң хевирлерин, ажыл-агыйларының статузун шилип алыр талазы-биле ажылды доозар;

— бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш хамаатыларның черлерин катап бүрүткээрин 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир доозар, бир эвес черлерни багай ажыглап турар болза, Тыва Республиканың Чер кодекизинге дүүштүр ук черлерни дедир алыр дугайында саналдарны киирип келир;

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның садыг, амыдырал, эмнелге, культура хандырылгазын экижидер;

— чер реформазының чорупп турарының дугайында болгаш ажыл-агыйның чорударының рынок хевирлериниң дуржулгазын массалыг информация чепсектеринге калбаа-биле чырыдар.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга даарзында чүүлдерни даскан:

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны, хуузунда дузалал ажыл-агыйларны хандырар сорулгалыг техниктиг хандырылганың, көдээ ажыл-агый техниказын ачылаар база хөлезилеңир пунктузу Чадаананың септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң баазазынга бир ай хуусаада организастаар;

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның өөредилге, зооветеринарлыг хандырылгазын боттандырар;

— колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелерниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның дуржулгазын солчур талазы-биле семинарларны организастаар.

Тываның тараачын, арат ажыл-агыйлар болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтерниң ассоциациязынга, район ассоциациязынга даразында чүүлдерни сүмелээн:

— көдээ ажыл-агый техниказын, дериг-херекселдерин садып алыр, тудуг материалдар, кывар-чаар материалдар, артык кезектер бээр талазы-биле арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның чагыгларын чыл төнчүзүнге чедир хандырар;

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның бүдүрген көдээ ажыл-агый продукциязын хүлээп алыр болгаш-сайгарар талазы-биле сайгарылга-садыг бүдүрүлгезин Чадаана хоорайга 1992 чылдың октябрь 1-ге чедир организастаар;

— тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулганың үндезиннеринге арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның удуртукчуларын өөредир.

Доктаалдың күүселдезинге контрольду боттандырарын Тыва Республиканың Чазаанның чанында Чер реформазының болгаш чер курлавырлары талазы-биле комитетке дааскан.

Дүвүренчиг медээ

ЧОРУП ЧАДААН ПАССАЖИРЛЕР

Кызылдың автовокзалынга бо хүннерде чеде бергеш көөрге, кижи бажы кизирт, олурар, турар-даа чер тывылбастаан. Чүү кончуг хөй чон чыглы берген чоор? Мал чеминиң белеткелиниң изиг-түлүк үезинде мынча хөй чон кайын келгенил? Чүге мында сынмарлажып турарыл? Чаш ажы-төлүн эдерткен база аңаа-даа пассажирлерни көөрге, кээргенчиг-даа боор чүве чорду. Хөй чылдан чоннуң чамдыктарындан айтырыт-даа салып турдум. Кижи бүрүзүнүң харыызы чаңгыс: «Ак-Довурак, Чадаана, Эрзин (оон-даа өске) чедип алыр дээш үш хүн иштинде билет садып ап чадаптым. Билет садар кассага эртен дан бажыдан оочурлап келирииге билет чок боордур. Чоруп чадааш үш хондувус. Пассажир АТБ-зиниң удуртукчулары та чүнү бодап турар улус ыйнаан. Мынча хөй чоннү мынчаар түредирге болур бе? Силер харын биске дузалап көрүңерем» деп, меңээ харын удур дилээр болдулар.

Шынап-ла, мынча хөй кижилерни чоннуң негелдезин чептүг болур ужурлуг дээш, чүвениң ужурун билип алыры-биле ээлээн оралдажыышкыннарны-даа кылдым. Кызылдың автовокзал начальниги Полина Гавриловна Ваххобина баштай ужуражкан даргам ол. Мээн салган айтырыгларымга оон харыызы мындыг болду.

— Республика хүнүн база «Наадым-92»-ни байырлаар дээш районнардан дыка хөй чон келген болгай. Чылда чаңгыс катап болур ындыг улуг байыр-наадымны кым-даа болза, көрүксээр-ле ыйнаан. Ынчангаш мынча хөй чон чыглып келгени ол-дур. Пассажирлер хөөкүйлерде буруу чүү боор. Автовокзал ажылдакчыларында база-ла улуг буруу чок. Боттарывысты агартынып тур боор деп пассажирлер бодай бербезин. Борта буруулуг чер Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезиниң удуртукчулары. Пассажирлер чорудар дээш бистиң мынчаар бергедеп турарывысты пассажир АТБ-зиниң начальниги Виктор Васильевич Бойко эки билип турза-даа, дузалап шыдавас-тыр.

Пассажирлер билип алыр кылдыр мону чугаалап каайн. Август 17, 18, 19 хүннеринде автобус чок болганы-биле 280 хире пассажир ол-бо районнарже чоруп шыдавайн барды. Моон мурнунда бистиң чагывыс ёзугаар пассажир АТБ-зы биске хүнде 7-8 автобусту немей берип турду. Өш-биле домей, бо хүннерде чаңгыс-даа автобус немей бербеди. Пассажир АТБ-зиниң удуртукчулары-биле хүнде чеже-даа чугаа кылыр улус-тур бис. Оон чүү-даа бүтпеди. «Немелде автобус бериптер харыывыс чок. Автобустарга артык кезектер чок. Артык кезектер чок чүвени канчаптар бис» — дээш, янзы-бүрү чылдагааннар чугаалаар боор чүве-дир. Бо бүгү чылдагааннар-биле пассажирлерни чорудуп чадап турарывыс ол. Бо үш хүнде пассажирлерни шуптузун чоруткан болзувусса, 60 муң рубль орулгалыг орбас бис бе. Ол хире каражалыг болганывыс ол.

Автовокзал начальнигиниң чугаазы-биле алырга, Кызылдың пассажирлер аргыштырар автобүдүрүлгезиниң удуртукчулары пассажирлерниң чоруп чадап турарынга буруулуг боор турар ышкажыл?

Манай-оол ОЮН.

НЕГЕЛДЕЛИГ НЕ

Ол бодунга-даа, кады-кожа ажылдап чоруур эш-өөрүнге-даа негелделиг кижи. Оон шак ындыг төлептиг бүдүжүн ажы-төлү база салгап алган. Негелделиг не ам үжен чыл дургузунда үзүк чок ажылдап келген. Ол бодунуң баштайгы күш-ажылчы базымын алдан чылдар эгезинде Кызылдың садыг-кооператив училищезин доозуп алган соонда, Өвүрнүң Хандагайты райпозунга эгелээн. Ынчан ол садыгжы болуп ажылдап турган. Кандыг-даа кижиниң ажылы, амыдыралы ниитилел түргүзүу-биле холбаалыг, оон бүгү-ле хоойлуларынга чагыртып чоруур болганда, үстүкү удуртур органнардан айтыышкын манаар, сургаал кылыр чүүлдерниң тевиинге база алзып чораан. Ынчалза-даа анай кара чажындан ажылдың кандыг-даа бергезинден чалданмас, шудургу, кызымак, мөзүлүг кылдыр кижизиттинген болгаш Ооржак Сундуй сопчарышка киржир садыгжы кижи болганда бараан саарылгазының ай, квартал планнарын күүседир ажылын ак сеткил-биле кылып бүдүрүп турган. Ажылга кызымак аныяк кижи ол чедиишкиннери дээш шаңнадып мактадып шаг болган.

Садыг шугумунга дөрт чыл ажылдаан соонда, Кызылдың кедээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырынга кирип алгаш, ону чедиишкинниг дооскан. Ийи билиглиг аныяк кижи төрээн чери Саглыга чеде бергеш «Кызыл тук» совхозтуң улуг бухгалтериниң оралакчызы болуп ажылдай берген. Алызындан бодунга негелделиг кижи болгаш чаа мергежилин ак сеткилдиг күүседип чорааш, чоорту-ла анаа арга-дуржулгазы байлакшып, ажылының алыс утказын беш салаазы дег биле берген. Ооржак Кылын-ооловна бо хүннерде Саглы кедээ Совединиң бухгалтери болуп ажылдап турар. Бо-ла ажылдап келген чылдарының дургузунда эш-өөрүнге чемеледип көрбээн. Ол бодунуң төлептиг бүдүжү-биле эш-өөрүнүң, суур чурттакчыларының хүндүткелин чаалап ап чоруур. О. К. Сундуй хөй-ниити ажылынга үргүлчү киржип келген. Ону чаңгыс чер-чурттугларының кедээ болгаш район Советтериниң депутадынга соңгуп ап, аңаа улуг бүзүрелин көргүзүп келгеннер. А Ооржак Кылын-ооловна депутат хүлээлгезин багай эвес күүседип турган.

Ол не кижи болгаш чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг. Үргүлчү-ле өг-бүлезиниң, ажы-төлүнүң дугайын бодап сагып чоруур. Ооржак Кылын-ооловна биле Маадыр-оол Суворовичи беш уругну төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен. Оон-биле кады өскүс-чавыс калган он ажыг дуңмаларының өөредилгезинче, кижизидилгезинче, ажыл, амыдыралынче доктаамал кичээнгейин салып, оларга боттуг дузаны көргүзүп, чагып сургап келген. Сундуйларның улуг уруунуң адын Джульетта дээр. Ол Москваның культура институдун дооскан. Амгы үеде Кызылда Улусчу чогаадылганың культура төвүнде ажылдап турар. Оглу Алим Кызылдың медицина училищезин доозуп турар. Уруу Марьятта Новосибирскиниң Глинка аттыг консерваториязының фортепиано-музыка школазын дооскаш, ол-ла консерваторияның бирги курзунга өөренип эгелээр. База бир кызы Маргарита дээр. Оозу Кызылдың автоорук техникумунуң экономика салбырында өөренип турар. Хеймер оглунуң ады — Зелим. Ол школада өөренип турар, алдыгы классты. Өөредилгези эки.

Бо найыралдыг болгаш эвес-кежиктиг, ажыл-ишчи өг-бүле дугайында эки кузээшкиннерни, чылыг сөстерни, чаагай сеткилдерни, чараш бодалдарын оларның төрээн-төрелдери, эш-өөрү, кыстан кижилери чугаалай бээр. Чүге дээрге сентябрь эгезинде Ооржак Кылын-ооловна бежен харлаар. Ол хүн аваа калы кыдыыр эжи, уругларының ынак ачазы, хоочун эштемнир Маадыр-оол Суворовичи база бөдүй чедиппес, ажы-төлүнүң өмүнүзүндээн өөрүшкүзүн чоргаарадын илередир.

Төнни бергедээн, өртемчейниң өскени, аъш-чем аймаарының, элдик-хептиң ховартай бергени — ам бир янзы амыдырал, чурттаарынче кижилерниң чыгай берген. Ынчангаш бо өг-бүле акша-көдерилгени, аъш-чемниг амыдыралын арганы тып алган. Олар хуудаа арат ажыл-агыйын эгелей берген: инектиг, шээр малдыг, дааннарлыг, дагзалардыг, огород ажылын база кылып четтигип турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажыл-херекчи өг-бүле-дир ийин.

Шангыр-оол ДОРЖУ.

Түңнел үндүрбээже хоржок

БОДАЛ ЭКИ, БОТТАНЫЛГА БАГАЙ

Улуг-Хем районнуң тус чер чагыргазының планын ёзугаар айда бир, ийи катап бир чамдык кожууң районнуң чергелиг удуртукчулар тус-тус кедээ Советтерже, ажыл-агыйларже боттуг дузаны чедирери-биле үнүүшкүннерни кылып турар аларганы эки.

Багай чүве, ол үнүүшкүннер огулуг эки түңнелге четпейн, аңаа бир ээлчеглиг ажыл кылганынга «демдеглел» болуп, эрес-дыңнаашкынче шилчип бар чыдары дүвүренчиг. Чаа чылдан эгелээн Чаа-Хөл районунуң ангыланган соонда, Улуг-Хемге хамааржыр совхозтарның саны ушчок чызырылган, ажыл эвээжээн. Тодаргайлаарга, тоска келген. Ынчангаш районда ажыл-агыйның адыр бүрүзүнге дөрт хамаарылгалыг дарга-бошкалар оларга чедип, чедер-четпестерни тодарадып, ажыл-ишти улам экижидери-биле хемчеглерни боттары караа-биле көрүп, холу-биле тудуп турганы, дазый хемчээн алдып ээш графиги тургускан. Ол календарьлыг планнар тус чер чагыргазының даргазындан эгелээш, албан-организация черлерниң удуртукчуларынга чедир ажылга удурууга болуп, оларның столдарының кырында кожу черлеэде чыдар.

Күүселде кандыгыл? Бо удаада Торгалыгже ээлчеглиг үнүүшкүннүң кылдыныс Доргу-биле чугаалаарга, «Күш-ажылдың хостуу» совхоз мал чемиин белеткээлиндеэ өске бүгү көргүзүглер-биле районда база бир тожуур турар ажыл-агыйларның бирээзи болгай. Директорлар база чаа солушкан. Ажыктыг арга-сүме-даа херек ашаары чугаажок. Амгы хүннерде туда акша чогундан пенсия, пособие акшазы белин бээри ай-айы-биле узамдыгып турарындан чоннуң социал камгалалы, ынча белеткел, суурда албан черлериниң ажыл-чорудулгазы, ында ажылдаар, өөренип турар улут-биче кижилерниң амыдырал-чурттаалгазы дээш шиитпирлээр чогуур айтырыглар-ла хөй. Харын-даа бажын ажыр дизе, хөөредиг болбас. Борта район удуртулгазының дузазы херек. Чижээлээрге, суурда чунар-бажың ам бир чыл чедир ажылдаавайн турар, амыдырал хандырылга комбинадының эжиин «хара шооча танныылдаан», суурда участок эмнелгезинде чаңгыс эмчи эртем, август ай үнгеш, аңаа хоңа бергенде белин хемүр-баш кайда-даа дужуртуумазын дээш-ле, салаа балын санаар болза, кылза чогуур ажыл-да хөй, кайызын ол дээр.

Бо бүгүнү чугулалап көөрүп, кичээнгейге алырын район тус чер чагыргазының даргазы Карим Тасович Куулар бодап ээлеп, дел турган удуртукчуларны, бистерни, чыып алгаш, чагаан кижи. Ийет, чагаан. А боду кабинединге артып калган. Чылдагаанын тайылбырлаан: Торгалыгга чедип, ажыл-иш-биле каксы таныжкаш, түңнел хуралга ол-бо удуртукчуларының, үнүүшкүннүң киржикчилериниң тайылбырын, негелделерин, дилеглерин дыңнааш, ам ээм улуг даргамны холчок чоктадым. Оон дежнели-биле шиитпирлеве чогуур айтырыглар-даа, оон бодун бистен айтырып, сураглаан улус-чон-даа хөй болур чорду. Чүгле эктивис кызарынга өйлешпиивис.

Дарганың оралакчызы, районнуң кедээ ажыл-агый эгелелиниң начальниги В. В. Хангаев, негелделиг удуртукчу дел билдим. Ынчалзажок оон бодунуң доот харысылаар даанган тодаргай участогу база бар. Чөжемейник-даа ол чедер-четпестерни бижип, демдеглеп алгажок, бо бүгүнүң күүселдезин хүн бүрү контрольдаар, айтырар арга ында бар эвес. Тус чер чагыргазының даргазы болза көвгүс өске херек. Ынчангаш-ла боор, хыналдага илереэн четпестерни түңнээн хуралчыгашка ааналы «айтырыгны тургузар», «сүмелээр», «демчыдар» чижектиг шиитпирлерже келдивис. Биригээр чугаалаарга, «турут туружунда» хевээр ийин. Оола-ла чадаарда культура улус өөредилгезин харылаар оралакчы Мария Монгушевна Дамчай ол эртен көзүлген кижи, та чүге бээр келбээни база тывызык. Арта улус өөредилге, культура килдистерниң эргелекчилериниң кайызы-даа ээлчеглиг шөлээзе улус дээрзин ол барып-барып билбес эвес. Оон уламындан өөредилге, культура тургузушкун талазы-биле хүннүң чугула айтырыглары ажык эртекен. Эртген кыжын Торгалыгга Культура бажыңын, уругулар садын хаарыынга чедир айтырыг анаа эвес турустуннуп турган болдур эвеспе. Хат чок болза, сиген бажы кайын шимчээр. Бегуи ясли-садта каар кызырылдазы багай уржуктарга чедиргениниң биле чергелештир, соодуннуң, хеп чуур машинаның кайыкалы-даа ажылдавайн турары — бо уругулар албан чеди болганда дүвүрелди болдурбас аргажок. Культура бажыңынга туруп турар кедээ библиотеканың Шагаан-Арыгда даргалары оозун олаар чүүл-биле чыл бүрүзе хандырбайн келген, биригээр чугаалаарга, ийи кадактыг шимгеш, ийи кулакты кыскааш, совхоз азыралында олуруушан. Өске черлер-биле бир дежей мында база «ыт кагар ыяш» чок.

Кандыг-бир чылдагаан чалевейн, бээр адап-сурап чедип келген, дыңнантыр даргаларнан ол-бо чүүлдүг күүселдезин айтырарда, кылза чогуур ажылдарны тодарадырда амыр чүве-дир. Орук септелгези, суурда шагдаанын участок төлээзи, автобус аргыжылгазы чижектиг хүннүң чүгула айтырыгларын кедээ Совет бажыңындан үнмейн чыда-ла болур-чогуур-биле шиитпирледивис. Бир чамдык дээрыг шиитпирлеттинмес хире айтырыгларны тус черде удуртукчулар билип алгаш, чонга ужур-чөвүн-даа тайылбырлап бээрде эки чүве чорду. Чижээ, район төвүнден Торгалыг суурже автобус 7 хонукта ам чүгле үш катап чоруп турар, рейстерни оон көвүдедири амымызында болдунмас дээрзин чүгаа кадында билдиндир. Чылдагааны — туда акша чогунаан кирип турар орулга эвээш. Аай-дедир чарыгдаан бензиниин безин дүглавайн турар.

Черле ынчаш шак мындыг бедик харысалгалыг, чоннуң амыдыралы, ажыл-ижи, чаагай чоруу-биле дорт холбашкан онза чугула айтырыгларны көдүрээ, шиитпирлээр үнүүшкүннерже тус чер чагыргазының даргазы, оон шупту оралакчылары, район чергелиг бүгү удуртукчулар чүгле боттары ол хүн ыяап-ла мооллап келир ужурлуг турган. Чүге дээрге районнуң социал-экономиктиг кол бээзи кедээ Советтер, совхозтар тургузуп турар, оларны долгандыр кээп тус-тус организацияларны хевирлеттинер. Чүгле бирги удуртукчулар деп база катап демдеглексээн ийик мен. Оралакчылар азы пийги черкениң удуртукчулары келирге, олар кандыг-бир айтырыгны шуут дорт шиитпирлеттер харыкшыныз чок болганындан «ыттан эрттирип», эки дизе даргазынга влеткеп каар, оон-бээле ук айтырыг чылыш чок туруп-туруп, «агаарга астына» бээри тодаргай.

Бо удаада база ындыг болган ийикпе, харын-даа туржук, районда улус өөредилгези, культура, харылзаа, амыдырал хандырылга, садыг-наймаа, акша хуваалдазы харылаар удуртукчулар, оода оларның солааны кижилер келбээниндем хөй айтырыг ол-ла хевээр айтырыглар бооп арткан. Чижээ, чаа школа тудуу ара соксаан, өске черлер-биле харылзаа корлал чок бакесыраан, аъш-чем садыында соодукчу ажылдаваанындан дүрген үрелиичел продуктуларны чон хүн бүрү садып алыр арга чок, садыгларның дээвийлери доктаамал чалс-чайыктан дамдылаар болганы, оларның кыры ойбак-дидыж, мурнунда хевти даарал, башты таарын септедир. ашталыз чагыгларны хүлээп ап турган ачы-дуза черинден ам чүгле чаагай сактыышкын арткан дээш-ле, оон-даа ыңай уламчылап болур. Бир эвес К. Т. Куулар баштаан удуртукчулар бөгүн борта четче келген турган болза, оон эртенинде-ле эки талаже тодаргай хемчеглер алдынып эгелээн турарынга чигзиниг турбас ужурлуг.

Ол ышкаш үнүүшкүннүң эртирер үезин хүннүң тус черниң байдалын бүгү тала-биле өөренип көрүп тургаш, тодарадыры эргежок чугула чорду. Бис Торгалыг суурга чеде бээривиске, ажыл-ишти уштап-баштап турар кол удуртукчулар турбаан болуур эвеспе. Сумуда тус чер чагыргазының даргазы деп кижи ынчаарда томуйлаттынмаан турган, совхоз директору В. А. Чөржей-оол — шөлээде. Та моон уламындан, та сагындырып, кичээндирип кагбаанындан, ийи садыг эргелекчилери, школа, Культура бажыңының директорлары чергелиг удуртукчулар безин чок. Дүгле-найзы Шагаан-Арыгда. Кызылда диштн. Ынчангаш бо үнүүшкүнге хамаарышкан ажык-дужуу чок, анаа-ла чамдык кижилерни ол хүн кылза чогуур эргежок чугула албан-хүлээлгезиндеп өскээр чардыктырган, ажыл кылган аттыг, эрен-тей хемчег деп көөр апаар. Оон чогуур түңнелдиг үндүрбээже хоржок.

Седип МОНГАЛ.

ЭЛБЕК ДҮЖҮТ АЛЫР ДИЗЕ...

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТЕПЛИЦАЛАРЫНДА ИЙИГИ ДҮЖҮТТҮ УДАВАС АЛЫР ДЕП ТУРАР.

ТУКТУ КӨДҮРГЕН

Бир чыл бурунгаар эдлептиг болуушкуннар Москвага демдеглеттинген. Ылангыя эрткен чылдың август 20-ден 21-же дүнези лыка дүшкүүрлүг болган: РСФСР-ниң Дээди Совединиң ынчан Ак бажыңынче халдаашкынны манап турган. Ынчаарда ук бажыңга ажылдап турган кижи бүрүзү чүү-даа болуурунга доктаамал белеткелдиг турганын ам демдеглээрн черле артык эвес боор.

Уймээниниң соолгу хүнү — 1991 чылдың август 21-де болумнуң эвээлэмниң дужаар тургум. Ынчалзажок улаштыр ажылдай берген мен. Ындыг дүшкүүрлүг хүннерде ээлчег дужаар харык кайда боор ийик. Мээн-биле кады ажылдап турган эштерим К. Касич, А. Казаков база ийи дүне улаштыр удуваанар. Оларның шагзырай. ынчалзажок хүүреэшкин шыва алган арыннары ам-даа карааммга көстүп келир-дир.

Өрт өжүрериңге ажыглаар шлангыларны, октуг бооларын кижилер ынчаарда холдан салбаан чүве. Чепсектиг милиционерлер база хөй. Ак бажыңның херим шиитинге милицияның бронемашиналары база тургулаан. 1991 чылдың август 22-ге чедир РСФСР-ниң Күрүне тугу турган. Ону Россия Федерациязының үш өңнүг Күрүне тугу-биле солуурун шиитпирлээн. Ынчан курлавырга база ийи тук бар.

Биске берген айтыышкын ёзугаар туктарның солуурун кежээкиниң 23 шактан эртенгиниң 7 шаака чедир үеде боттандырар ужурлуг турган. Эрткен чылдың август 22-ле эртенгиниң 6 шакта туктарны солуштурарын шиитпирлээн бис. Эртенгиниң 6 шак чоокшулап чорда, тукту солууру-биле А. Коршунов, А. Самков, В. Демин составтыг бригаданы Ак бажыңның кырынче үндүрген мен.

Туктар солуур черге бригада чедип чорда, аааанда шимээн үнген: хөй кижилер алгыржып, сыгыдып эгелээн. Чогум чүү болганын баштай билбээн бис. Соолзуредир билип алдывыс: Россияның үш өңнүг тугун көдүрерин кижилер негеп турган чүве-дир.

1991 чылдың август 22-де Россия Федерациязының Дээди Совединиң Россияның чаа Күрүне тугун бадылаан. Россияның чаа Күрүне тугун нарын байдалга бадылааның депутаттарның чугаазындан сөөлүнде дыңнаан мен: чамдык кижилер, бирээр чугаалаарга, Россия Федерациязының чамдык улус депутаттары Күрүне тугун — Россияның үш өңнүг тугун бадылаар хөөн чок болган. Ынчалзажок бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле чаа тук бадылаттынган.

Россия Федерациязының чаа Күрүне тугун Ак бажыңның кырынга киискидир азар чаагай даалганы бистиң ээлчээвис эвес, а өске ээлчегниң дежурныйлары күүсеткен. Тукту азарын Ак бажыңның кол диспетчери В. Маркин, харысалгалыг дежурныйлар Е. Молодкин болгаш А. Тульский күүсеткен. Ол тук эрткен чылдың августуң дүвүрелиг хүннеринден эгелеп, амга чедир Ак бажыңның кырында киискип турар.

Е. КУЛИКОВ.

Хууда бодал

САТПАС, ХУУЖУТПАС

Тывага чер кажан-даа, кайы-даа шагда күрүнениң болуп турган. Ол күрүнезинге каража-когарал чедирип турар эвес, ону садар, хуужудар дээн херээ чүл? ТАР үезинде чер күрүнениң болза-даа, анаа тараа тарыыр, оортан сиген кезип алыр, малын одарладыр кылдыр араттарга, тараачыннарга халаска ажыглаары-биле чазак берип каар турган. Бо хүннерде черни садар, хуужудар дээн чижектиг айтырыгларны тургуспайн, харын ону чоп, шын ажыглаар кылдыр көдүрзе чоптуг болур деп бодаар мен.

Черни садар, азы хуужудар деп айтырыгга хамаарыштыр мээн саналым мындыг. Бирээде, чамдык совхозтарның ажыы эвээш, күрүнениң акша-хөреңгизи-биле амыдырап чоруур апарганнар-дыр. Ындыг совхозтарны колхозтар кылдыр эде организастааш, оларның орнунга тараа, ногаа, картофель өстүрер ажыл-агый утланмышкынныг колхозтарны сүт болгаш эът бүдүрер мыйыстыг бода мал ажыл-агыйлыг, дук болгаш эът бүдүрер ашкү, хой ажыл-агыйлыг колхозтарны организастап тургузар болза таарымчалыг деп саналдыг мен. Ол уэуткаттынар совхозтарның тараа шөлдерин, сигенниг, одар-белчиирлиг черлерни чаа колхозтарга халаска дамчыдып бээр деп саналдыг мен. Ийиде, колхозтарга колхозчулар болуп чорааннарга, колхозтар совхозтар апаарга анаа ажылчыннар болуп артып калганнар болгаш оларның салгакчылары арат, тараачын ажыл-агыйлыг кылдыр тургустунуп алганда уэуткаттынар совхозтарның ажыглалынга чораан черлерни олар ажыглаар кылдыр халаска быжыглап бээр деп база саналым бар.

Колхозтарга, совхозтарга ажылдап чорбаан, алыс төөгүзү чаңгыс черге ызырынмас, чер кезиир, тонанчылаар кижилерге чер бербес деп саналдыг мен.

Үште, казар байлактыг черлерни, балык-байлаанныг, энергия күчүлүг хемнерни, ходлерни, сазып, хуужударынга удур мен. Шак ындыг байлак черлер, хемнер, хөлдер Тываның өнчүзү турган болгаш ол хевээр арткай аан. Ол черлерниң байлаан республика боду дорт ажыглаза чогуур. Чижээ, Ак-Довурактың даг-дүгү бүдүрер комбинадының, хөмүр-даш казар шахталарының, алдын уургайларының оруглары Тываның бюджединче дорт, долузу-биле кирип турган болза, эки-ле чүве-дир ийин. Ол оругалар өскениң карынынче кирип турганы чажыт эвес болгай.

Үстүнде чугаалааным ангы-ангы бүдүрүлге угланыышкынныг колхозтар чаңгыс кедээ Совет девискээрлиг суурларга тургустунар, каттышкан чаңгыс сентелге мастерскаалыг боор болур деп саналдыг мен.

Ховалыг НУРСАТ.

Кызыл хоорай.

РосИТА — СЧТА МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА. Казахстанда тараа культураларының дүжүдүн массалыы-биле ажаап алырынга холбаштыр нарын байдал тургустунган: дүжүт ажаалдазының материал-техниктиг хандырылгазы берге байдалга таварышкан. Ынчангаш Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаев бо чылдың август 17-де Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан.

Дүжүт ажаап алыышкынынга эргежок чугула кывар болгаш чаар материалдарны, артык кезектерни, автомобильдерни Казахстанче чорудуп бээр дугайында болдунуп хүлээлгезин Россия бүрүн күүседир дээрзинге Россияның Президентизи Борис Ельцин Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаевке бүзүреткен.

КИЕВ. Украинаның национал акшазын саарылгаже бүрүн киирзиже чедир садытта болгаш ачы-дуза чедирилгезинге купонну-даа, рубльди-даа ажыглаар дугайында шиитпирни хүлээп алганын Украинаның Национал банкызының баштаар чери дыңнаткан. Бир купон бир рубль үнелиг.

Украинаның национал акшазын саарылгаже бүрүн киирген сөөлүнде чаа акшага чүгле купонну оршаар, а рубль солуушкунга кирбес. Ынчалзажок бо айтырыгга хамаарыштыр эвес шиитпирни Украинаның дээди удуртулгазы 1992 чылдың сентябрьда хүлээп алыр деп турар.

ВОЛГОГРАД. Германиядан чанып кээп турар шериг албанныгларының чурттаар хоорайжыгажын Волгоград областың девискээринде «Вальтер Бау» деп немец болгаш турк «Текоро» деп фирмалар тудуп турар. Хоорайжыгашка 2 муң квартиралар тударынга 7,5 миллиард немец марак акшаны чарыгдаар. 2 муң квартиралар аргуулэ Россияның Германиядан келир офицерлери удавас алыр.

Чурттаар бажыннарның тудуу-биле чергелештир магазиннерни, чаа школаны, чунар-бажыңны болгаш өске-даа черлерни база тудуп эгелээн.

САСОВО. Ол хоорайның чоогунга чоокта чаа улуг частыышкын болган. Оон түңнелинде долгандыр 30 метр земляиг, хуучу барык он метр четпин турар оңгар тургустунуп берген. Частыышкынның чедирген материалдыг когаралы 3 миллион рубль. Янзы-бүрү комиссиялар, эртемденнер ук частыышкынның кайгал болу бергенин баштай тодаргайлап шыдавааң. «Хоорай девискээриниң чоогу-биле бар чораан самолёт бомбазын оваарымча чок чорудуп уржуунда оскунган-дыр», «өске өртемчейлерден келген кижилер бомба октаан-дыр» деп, хөй кижилер ажыы-биле чугаалап турган.

Ынчалзажок комиссиялар болгаш эртемденнер аданттың сөөлүнде шын түңнелге келген: багай кадагалаан уржуунда аммиак селитразы частыттаан.

СМОЛЕНСК. Улетнур болгаш аъш-чем бараанарының өртектери кайда-даа доктаамал өзүп турар. Ынчалзажок адааннажылгалыг чидиг демисел уезинде берге байдалдарны ажып эртер, продукциязын дүрген сайгарар сорунга-биле «Смоленскобувьбыт» аренда бүдүрүлгези бодунуң бүгү продукциязының үнүнүр садар өртээн 30 хуу чиигеткен. Оон түңнелинде ук бүдүрүлгениң кылган идиктериниң болгаш өске-даа бараанарының саарылгазы дүргедээн, оон орулгазы көвүдээн.

(РосИТА—СЧТА).

Үежилеривистиң дугайында

БҮДҮҢГҮР БОЛЗУН

Кижиниң мөзүлүг оон бүзүжүнзе дажыр болгай. Оон бээр чашкы үе эрткенден бээр таптыг-ла мугур чээрби чыл Улуг-Хемниң оожум агымы ышкаш билдиртпейн эрте берди. Көктүг-шыктыг Улуг-Хемниң тааланчыг чалгыынга өөнлеткен Ийи-Талдының 8-ки клазын доосканнан бээр мугур чээрби чыл ажа берип деп сактып олурарым ол. Үе кажан-даа чаңгыс черге өртээн ышкаш турбас, шагның эргилдези-биле бурунгаарлап бар-ла чыдар.

Бистиң класска 8 оол, 8 уруг турган бис. Черле ындаш бистиң класс найырал, биче сеткил, өөредилге талазы-биле школаның кырынга турган-на болгай бис. Ол дугайын кады өөренип чораан ынчангы эштерим ному номчааш, бадыткаарлар боор. Кижи черле мындыг чеже-даа хөй эш-өөрлүг болза ол үеде шаала темек-даа турган болза, кижилерниң бир-ле эки мөзүлүүн бодунга сиңирип, ону арттырып алыр.

Мээн кол-ла угланыышкынным оолдарның аразындан Дадар-оол Чыртак класстың оолдарындан бодунга ажыктыг-биле дыка ылгалдыг кижи чораан. Хөөрээнзе хөөрээр, чугаалаанза чугаалаар, кайы-хамаанчок сөс эттес. Чугаалазы сөстери кижи бажынче болу кирип турган, ышкаш сагындырар турду. Ындыг болгаш ындыг турган боор, класстың оолдары оон арай сестир турганын база угаан мен. Өөредилгеге шала оргумак-даа болза, кижиниң бир ынак эртеми база турар. Ол географияга дыка сундулуг турган.

Маргылдаа сүг болу бээрге, оон ачызы-биле бистиң класс үргүлчү бирги черге турары база ужурлуг турган боор. Өөрүшкүлүг чыл-даа төнген, школа дооскааш кижи бүрүзүнүң оруктары боттарының шиитпирлеп алганы-биле ангы-ангы чарылкан мындыг. Дадар-оол Кызылга машина-трактор башкарар тускай эртемни чедип алгаш, кижиниң чуртү ышкаш чүве кайда-даа турбас, өскен, өстүрген Ийи-Талынга чедип келген. Аныяк оолду салбырның даргазы Дадар-оол Кыргысович Маскыр сиген бригадиринге томуйлаан. Баштай берге болбайн канчаар, мал чемн белеткээри дээрге эң харысалгалыг ажылдың бирээзи-дир. Сиген чок болза, мал чок деп чүве билдингир-ле болгай. Ажылга тура-соруктуг кижи черле бергелерге торулбас чүве. Ийиг өттүг Ийи-Талдың сигенширбиикчи четпер болгаш артар. Чолурзалыг, Анайыг, Буланныг, Улуг-Алаак сиген-биле четчир-ле ораннар, экиниң ийи ааеейн чүү дээр боор.

Мен аңаа чурттап, катчымызын чыып өскен болгаш, дыка эки билир мен, төрээн, ойнап өскен, эргим чери кижилер чеже-даа ангы-башка чурттап чоруур болза, бодалы кезээде тудуш деп чүвени билип чоруур мен. «Куш төлүнге, кижи чуртунга ынак» деп үлегер домакта ханы утка-ла бар. Чоокта чаа чорук агыы-биле эртип чылдарымга, мээн чурттап турганым бажының чанында база кожалаштыр чаа бажыңнар немежи бергенин көргеш, кижи чоргаарланмас аргажок чораан.

Элээн бадып олурувуста, улуг-улуг сараттар, ногаан ховуну узун дургаар чаптып чоруй бартылаан чораан. Ону көргеш, чаңгыс класстым Дадар-оол Дакпаевичиниң ажылы эгелээн-дир деп чордум. Кижиниң кылган чүүлү оон ажылындан дорт хамааржыр апаар.

Дадар-оол Дакпаевич харназы аайы-биле ёзулуг күш-ажылдыл, карт угаан үезинде кижи. Бо үеге чедир та чеже-чеже тонна сиген белеткээш, төрээн совхозунга дужаашкан чүве, ону санаары берге-ле боор. Ажылдың шыныры оон түңнелиндеп хамааржыр деп үстүнде айыткан мен. Акызы ажылгыр боорга, ындыг бе, оон кады төрээн дуңмалары Витя Чыртак, Сергей база Никап Чыртак оон оруун салган акызының изин чандыр баспазын болдап, кады чаңгыс бригадада бо дүнге чедир ажылдап чоруурлар. Олар дөгере өг-бүлелиг, ажы-төлдүг-лер. Дадар Дакпаевич Чыртак 5 уругнун адазы. Улуг уруу Кызылдың № 9 школазын дооскан, арткаңнары Ийи-Тал школазында эки өөренип турарлар. Өөнүн ишти башкы кижи, школада башкылап ажылдап чоруур.

Болбас боор. Шаап мукар машиналыг, саап ижер малмагаикыг, өлүрүп-өзеп чиир шээр малдыг, огород-садтыг, үнген-кирген чонкут. Кижиге кол-ла чүве ол-ла-дыр. Дириг чораан назынында артында-ла чаңгыс катап эртер амыдыралын эки чурттаары кымга-даа өөрүнчүг.

Ынчалза-даа чамдыктар база бар-ла болдур ийин, кезээде бо-ла хевээр чоруур ышкаш, хая көрүнмес, ажыг сугга хайыраан чараш-чалыы назынын орнап чоруурлар база бар. Арага дээрге арага-ла болгай, ону боду ишпес болза, кым-даа аасче куда бербес. Оон чижек-нормазы база-ла бар. Ыттавасты ыттадыптар, салбасты салдырыптар элдел-ле чем-дир ийин.

Дадар-оол Чыртак амгы үеде ёзулуг кидин түлүк изиг ажыл үезинде чорул турарын база билир мен. Келир кышка четчир мал чемин быжырымчалыг белеткеп аар болзунза, мал-маганың аагын дыннавасла сен. Багай белеткел мал албастын демдээ-дир. Ынчалза-даа сиген белеткээр талазы-биле ийи-талчылар чаңгыс даа районга аштырып көрбээн деп билир мен. Чүге дээрге сиген шөлү четчир, харын-даа өске кожаларынга «сартыктап», өмек-даа бол, дузалажып база чоруур улус.

«Далайга дамды дуза» деп чүве ол ийнаан. Ынчангаш чаңгыс класстым Дадар-оол Дакпаевич Чыртактың ажылчын-биле номчукчуларга бичии-даа бол таныштырарга мындыг-дыр.

Бо өг-бүлениң бир онзагай чүвези — олар чаңгыс класска өөренип чораан, өг-бүле болганы ол. Ындыг таварылга кижи бүрүзүнге таварышпаска-ла болгай. Чурттап олурар байдалы амгы берге үеде дыка шыырак дизе, хөөредиг

Ирина БЮРБЮ.

ААДАН
Дыштаныр хүн арны

Ийи шүлүк

1. БАШТАЙГЫ ШҮЛҮК

Уруг сеңээ турасхааткан эге башкы
Уян чассыг, кенен состуг мээң шүлүүм
Шуужуп эртчен кэвей чылдар мурнунде
Чулам болуп, сүлде-сүзүүм чырытпышаан.
Айдың дүннүң меңээ берген хайыразы
Ак сүт ышкаш, буян-чолдуг кемчок шүлүүм
Адыштапкан элезин дег тоңту бербээн.
Аныяк шаам тыныжы боон кады чоруур.
Баштайгы чаш ынакшылдың пөрүү ышкаш,
Парлалгага тараттааным шак ол шүлүк
Берге өйде хоннум часап, хей-аът киирер
Мээң чажыт «душтуум» болуп кады чоруур.
Эргим уруг эдек дургаар ажы-төлдүг.
Экер эзнии эжи болуп чурттап чоруур...
Эге башкы шүлүүмге ам «чаа хеп даарап».
Эдип-чазап, эде кылыр хоннум-даа чок.

2. СӨӨЛГҮ ШҮЛҮК

Чечектиг чай тонуп калды,
Сесерликте бүрү дүштү.
Чайык соонда челээш
мышкаш,
Чалыы назын эртип калды.
Аралашпайн чорувуста
Назынывыс догуй берди.

Салымывыс доңнаштырар
Чаа сылдыс кыппайн барды.
Чажыт дижир ынакшылдың
Чалбыраажы өжүп калды —
Сен-даа мени уткан боор
сен —
Сеткилимге онуп каар сен.

Николай ООРЖАК.

ЭЖИМГЕ

Шүлүүвүстүң чалгынынга ушкажыпкаш,
Чүрээвистиң согуун деннеп олурган дег.
Тыва чаңчыл, ёзулалдан үрезин чыып,
Дыңгылдайдан аялгавыс хөөнүн киирээл.
Нарындавас, хүндүлежир бүдүш-чаңдан
Найыралдың удазыны улам дыңзаан.
Назы баргы хайыралыг эжим сен дег,
Начын күштүг, кылбазы чок кижи ховар.
Чогаал бижип, амыр-дыш чок чорууру дег,
Аас-кежик, чоргаарал-даа кайын турар.
Чонувустуң эктинден-не даянып ап,
Аас чогаал эртинезин чемиш кылгаш,
Чоллуг чурттап, ырлажып-ла чалыы чоруул.
Сеткил-чүрээ, судал-каны деңге соккан
Чечен-мерген эжим чокта оран-черим
Чечек, сиген үнмейн турар хорум-даш-ла,
Улузумнуң уран чүүлү читкен ышкаш,
Чулуу төнгеш, кургап калган ыяш ышкаш.

Саая МАЙНАК.

Екатерина ТАНОВА

КАРА-БАЙ

Тоожу

Чогаалчы Екатерина Дуктуг-ооловна Танова «Кара-Бай» деп чаа тоожуну бижип доозуп турар. Ол чогаалдан үзүндүнү бөгүн парлап эгеледивис.

БИРГИ КЕЗЭЭ

1.

Дүн уруун божууп аныяк иениң эъди аараандан бээр удаажырай берген. Ол херип каан тыртыгдан туттунар-даа, човууртаар-даа харыы чок апарган. Өл-шара шагда-ла бады барган, а уруг чалараваастаан. Чалаткан тудугжу кадай база саадай берген. Ол чоокта тудугжулаакы дег кижи бар эвес. Ынчангаш ол-ла оранчокта Шом-Шумдан Шеле, Шом-Шум. Алдыы-Үстүү Соорлар ынчаар сураглыг тудугжу кадайже кижи чоруткандан бээр үр апарган. Ам барык дүн дүшкен. Оон ырак Шом-Шумдан кел чыткан шаала ол ыйнаан.

Кадайлар тыртыгда кижиниң бергелеп турарын көргеш, чүнү-даа канчаар гайыын тыппайн, хейде-ле ол-бо шуугап маңнашканнар. Кыдат пашты-даа үш дүн ортузунда капгырадыр хакканнар. Кажаа-да ошкунуң кудурууң-даа үзүлгүже долгааннар. Ол кужур ошку алгырып, бурулуг чок черге хилинчектенип шаг болган. Ынчалза-даа ол чаш төл чоп кончуг бектенипкен чүве иийк, чалараваастаан.

Чөгел төткен кадайлар шаа төнгеш, таакпылап бээр аразында ыттар ээре берген. Тудугжу кадайже ыткан кижи харын-даа оозун эдертип алган чедип келген.

Элээн улгады берген кадайның арнынын ширинни-ле кончуг. Өгге дузалаштырар чангыс кадай арттырып алгаш, өске улусту дашкаар үндүрүпкен. Ол тыртыгда кижиниң иштин, оргазын сыйбаан.

— Уруг дооралаңы бергендир — деп чугаалааш, ол улаштыр сыйбап эгелээн. Тудугжу кадай үр-ле ораллашкан. Кужурнуң дер-бузу-даа аажок. Төлдүң үнер ууи эле сыйбаар дээш чадашкан. Оозу буду-биле үнер апарган. Че ам канчаар, ындыг таварылгаларны ол дуржулгалыг тудугжу база билир-ле болгай.

— Деңнерни бээр чырыды тудуңар! — деп, ол дужааган.

— Бичии-ле болза думчугун каар часкан-дыр. Арта-ла оол чүве-дир моопар — дээш, ыттадааш чок көгере берген чыткан төлдү ол-бо силгип, часкагылап турда, оозу ам-на шала кошкак үн-биле алгыра берген.

— Ыңаа! Ыңаа!

— Че харын ам-даа алгырла. Чырык черге кестүп келгениңде алгырбайн канчаар сен, өкпен шаа-биле алгыр-ла, ээ чүве! — деп, ол хензиг шара чүвени эргелеткен дег чугааланмышаан, оозунуң хинин чараштыр кескеш, бүлүүн кара шай-биле эрттеш, хураган кежинге ораап каан. Чаш чүве кезек болгаш-ла «Ыңаа! Ыңаа!» деп алгырып каап чыткан. А хензи кужур уруг сыртыы саадааш, олчаан дектелбейн барган. Аал иштч кезек каза оон-биле ажаанзыраар дээш, чаа үнген чаш кижизин шуут уттуп алганнар. Чүгле ол чаш чүвениң «Ыңаа! Ыңаа!» дээн үнү-ле ону улуска сагындырып турган. Шыдашпайн барган аныяк иениң авазы кадай ыы-сыызының аразында чаш чүвениң үнүн дыңнааш, «Өл-шара чүве бо хамаан бе, аныяк пазынында уруум-на кончуг-дур» — деп, ажыг-шужугге дулну берген олургулаар.

— Кужурну, чаш чүвени ынчанмас. Уруунуң сенээ арттырып берген чүвезин ышкажыл. Харын моону канчап доруктуруп алырын бодап көр — деп, кадайны кады-кожалары сургап, угаадып турганнар.

— Бо бажыңнын ам канчап азыраар кижи мен. Эмзириптер эмиг-төштүг эвес — дээш, ол база-ла ыы-сыызын төге бээр.

— Кижи-даа төлү, мал-даа төлү дөмей-ле болгай. Өскүс анайны эмискиктеп өстүрүп алырга, харын кончуг шыырак болур ышкажыгай. Өшкүлериң төрүпкен-дир — деп, кожалары кадайлар чөптеп, ол чаш чүвени баштай чеми четпес кара шай-биле, оон соонда өшкү сүдү-биле эмискиктей бергеннер. Уруг дою-даа кылбааннар. Анаа ат берип, адаан-даа кижи чок. Чаш чүве аштай бергеш, «Ыңаа! Ыңаа!» деп медээлээр. Оон аайы-биле ону анаа-ла Ыңаажык дижи берген. Ол ат чоорту оон ёзулуг ады апарган.

Кужурнуң доругууналы-ла кончуг болган. Черле ынчаш улуг шыырак болгаш үнүп чадап турганы ол ыйнаан. Уруу иштели бээрге, иези оозун камнааш, чүнү-даа кылдыртпас. Ынчангаш иезиниң иштенге турасында өзүп калбас чүве ийикпе.

Чаш чүвези чылчайты каттырып чыдар апаарга, кырган-авазы оозу-биле бир-ле улуг кижилер дег чугаалажыр, оозунга ам ыңаа-ла кончуг апарган.

— Багай уруумнуң меңээ арттырып берген чүвези-дир ийин — дээш, оозунга чүве-даа дээртпес. Өскүс чүвезин эктинден элетпейн, аксындан аштатпайн, оозун шору кижи кылып алыр дээш, кырган-авазы шырбайып-ла чораан.

Ыңаажык бичиизинден-не ажыл-ишке сундулуг оол болган.

— Оглум черле ажырбас. Оон арны безин чивиг, холу безин туттунгур, шору кижи болур чадавас — дээш, кырган-авазының иштинде өөрүп чорууру-даа кончуг.

Ыңаажык чеди-сес хар чедип, хой бижы дозуптар апарганда, кужур кырган-авазы «кызыл-дустай» берген. Өскүс арткан оол ол-ла Шелеге ырак төрелдериниң аалдарынга улустуң хоюн кадарып, тараазын соктап берип, кызыл хырнын боралап чорда, ыңаар-ла Хемчик өрүлээр чурттап чоруур, кырган-авазынының дүнмазы Кара-Уруг бир-ле хүн чедип келгеш, Ыңаажыкты аглынче алгаш барган.

2.

Ие төрели изиг баарлыг дээрзин бичии Ыңаажык ынчан билген. Олаа кавының Кара-Кадай деп шолалай бергени Кара-Уруг кырган-авазы өскүс-чавыс оолду өрү тыртып, кижи кылып каар дээш дыка-ла кыскан. Ону кара чажындан кандыг-даа ажылдан чалданмас, кежээ шалып, кадыг-бергеге торулбас кылдыр кырган-авазы кижизидип чораан.

Кара-Кадай кырган-авазының Ыңаажыкка өөреткен кол-да эртеми — карак кызыл ажыл, чүү-даа чүвеге хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. Ыңаажык ол эртемни кара чажындан шиңгээдип ап чораан. Алыш иштии тараадан чеже сып үнерил, бир сыптың бажында чеже тараа барыл, кандыг черге кандыг тарааны тарыза эки үнерил? Бо-ла бүгү айтырыгларны кырган-авашкылар кара угаан-биле бодап, санап шаг-ла болурлар. Кара-Кадай кырган-авазы угу-дөзүндем тараажы-даа чорбаан. Ынчалза-даа ол бодунуң төрелдериниң аразында эң-не угааныг, чарт сөстүг, ажыл дээзинде изиг-хайнып чоруур кижи деп санадыр, төрелдери ону дыңнаар, оон сестир, ону эр угааныг кижи деп санаар чораан. Ыңаажык кара чажындан кырган-авазы ышкаш, ажыл дээзинде оон аагын-даа билбес, чүү-даа чүвеге камныы-ла кончуг, чангыс көпеек-даа халас ытпас, ол-даа болза кижиниң күжү, дери деп санаар. Чогум-на ооң ужундан улуска харам, хыныыр сүг дирти бээр. Ынчалза-даа Ыңаажык ындыг чемелелдерже шоолуг-ла сагыш салбас.

Кырган-авазының школазы Ыңаажыкка улуг-ла өөредиг болган.

— Доо Чыңдыр-Чаланы көрбес сен бе, оглум. Ажылгыыч кижи деп чүве ол-дур. Кайы хире бай шыдалдыг чурттап орар-дыр. Кижиден кижи дора эвес, кым-даа болгай ынчалдыр чурттап болур чүве-дир ийин — деп, кырган-авазы кожазын бо-ла мактап орар. Хемчик унунда бай, шыдалдыг кижилер-ле долу. Ыңаажык оларның ажыл, амыдыралын бүзүү сонуургап, оларзын база өөренип алырын күзээр. Ол шору эр боор өзүп орган.

Кырган-авашкыларның кожазы, чүгле олаа кавыда эвес, харын бүгү Хемчик унунда шыдалдыг бай диртээн Чыңдыр-Чалаң аалынга ол бо-ла барып, оон ажылын кылып бээр турган. Ол Чыңдыр-Чалаңның мал-маганының хөйү-дээ, эт-севиниң шыыраа-даа кончуг. Ол боду база ажыл-ишти болгаш ындыг кижилерни үнелеп билир. Чыңдыр-Чалаңның ийи орус ажылчыннары безин бар. Оларны та кайыын тып, чугаалажып эккеп алганы ол ийик. Ынчан анаа орустар ховар турганна болгай. Ол орус ажылчыннарның кылбас, билбес чүвези чок. Чыңдыр-Чалаң оларынга төрелдериниң-даа артык, оларның ижин үнелээри-даа кончуг. Чыңдыр-Чалаң боду чеже-даа бай болза, кара ажыл кылырындан ол чалданмас. Ажылчыннары-биле кады чүзүрүнүң хончуларын дөмек дөзүнге чедир дааш каапкан, тараа сүгарыышкан турар. Чылгызының-даа бажын боду дозуп, халдып чоруур.

— Кандыг-даа кижиниң бай, тодуг-догаа чоруу кара чаңгыс ажыл-иштен хамааржыр. Ажылга ынак болзунза, аксың-кежиң чайгаар чедип келир — деп, оон ажылынга дузалажып, бо-ла оларга чеде берген турар Ыңаажыкты ол чагып сургаар. — Бо Мачыылай биле Мыкылайдан эки өөрениң чор, оол, көрбес сен бе, олар чүнү-даа кылы бергенде, хол-будуунуң туттунгур, эптиин, угаантыг, сагынгырын — дигилээр.

Шынап-ла, ол Мачыылай биле Мыкылай кончут-ла ажылгыр улус. Мыкылайның кадайы Мария даараныр турда суг шевериин улус кайгаар. Ол Чыңдыр-Чалаң аалынын улуг, биче улузунга шуптузунга хеп даарап бээр. Чыңдыр-Чаланга кара киш кежинден бөрт даарап берген. Ол үеде бо черге ындыг бөрттүг кижи-даа чок. Ол бөртүн кедипкенде Чыңдыр-Чалаң, шынап-ла, чиигжинер-ле. Бөрт кылыр кишти ол боду адып алыр. Аңнаарда Ыңаажыкты бо-ла эдертип алыр. Ол ону аңнап өөредип каан.

Торгу, чылчым тонун хавбеңнедир кедипкеш, чырга, саяк садыының кырында чыңдыннындыр чыраалаңып чоруур Чыңдыр-Чаланы Ыңаажык магадап-ла ханмас. Кижи ындыг болган болза деп күзээр. Чыңдыр-Чалаң кады-кожаларынга, үнген-кирген кижилеринге экипргээ-ле кончут. Оон каас үлгүүргезиниң иштинден калаачыктар дээр дээрбектей быжырган далганнар үстүр эвес. Ону база-ла Мачылайның кадайы Мария-ла быжырып турар болгай. Мачылайларның бичежек бажыңының чартык кезиин хлеб быжырар малгаш суугу эжелээн. Ында калаачыктар, шаңгылер быжырар тускай хос чер бар. «Черле бо орус улустуң тыппазы-ла чок» — деп, амданныг калаачыктарны чиген улус бо-ла мактай бээр. Мыкылай кадайының хлеб, калаачык быжырарын Ыңаажык база бо-ла сонуургап, оон чанында ээртинип туруулаар.

— Бо Ыңаажыктың чеже шору деп чүвезин. Ажыл дээнде кызымаа-ла кончуг. Өөренийчел деп чүвезин көрбес силер бе. Ол орустардан орустап өөренип алган, олар-биле орустажып турда суг арыт дивес силер бе — деп, Чыңдыр-Чалаң Ыңаажыкты бо-ла мактай берген орар.

Кырган-авазының чагыг-сургаа, кожазы бай Чыңдыр-Чалаңның үлегери кара чажындан ажыл-иш-биле халбактанчып келген оолга халас барбаан. Ыңаажык шору эр боон өзүп орган.

(Уланчылыг).

СОНУУРГАКТАРГА

УЖУГУП ЧОРУУР «ТАВАКТАР»

Челябинск областың девискээринге чоокта чаа кежээликтей ииир дужуп чорда, дээрге элдептиг чүвелер көзүлген. Областың Кусинск районунда Магнитка деп суур бар. Суурнуң чурттакчызы Федор Степанович Нестеров ол кежээ дээрде ужугуп чоруур тавак ышкаш чүүлдерни ийи удаа көрген. Ол «тавактарның» кылдыында бичии отчугаштар көгеренейнип, а чамдыкта кызаңайнып чоруур болган. Дээрде ужугуп чораан «тавактарны» ол кежээ суурнуң улуг, биче өске-даа чурттакчылары база көрген.

УЗУН НАЗЫЛЫГ АЙАЛА

Перунуң Уамаг хоорайының чурттакчызы Педро Айала бо чылын 112 харлаан. Ол кижи чүгле Перуда эвес, харын бүгү делегейде эң узун назылыг болуп магатчок. Оон кадыкшыл байдалы эки, кашпагайы тергиин, ам-даа ажылдавышаан. Хоочун чурттакчының чугаазын ёзугаар алырга, ол кажан-даа арага ижип көрбээн, таакпы тыртпас, а шоолуг удувас: дүнениң-не чүгле 2-3 шак дургузунда удуй шаап алыр.

ЭРГИ БОО-ЧЕПСЕК ТЫВЫЛГАН

Намибияның соңгу девискээринде Ондангва хоорайының чоогунга тудуг кылыр дээш оңгарларны казып турда, черниң элээн хаянызынга чепсек салааты көстүп келген. Анаа 2 муң ажыг янзы-бүрү бооларны, оларның октарын тыгжаан болган. Шаандакы шагның боо-чепсээн немец шериглер хөй чылдар бурунгаар анаа шыгжаан боор деп, түс черниң төөгүчүлери чугаалап турар. Германияның колониалдыг шериглери Намибияда овамбо деп аймак улустуң дайынчыларынга улур эжелекчи дайынкарны чорудуп, оларның удурланышкыны 1884—1885 чылдарда кадыг-дошкуну-биле баскан чүве-дир.

КУВЕЙТТИНИҢ КЫСТАРЫ ДЭЭШ...

Персия чугулдурунуң соңгу барыын эриинде турар 1 миллион 700 муң чурттакчы чонну Кувейт деп күрүнениң дээди хоойлужудулга органы элдептиг хоойлуну хүлээп алган: Кувейт чурттуг кысты кадай кылып алган оол бүрүзүнге дузаламчы кылдыр 14 муң американ доллар акшаны бээр. Кадайлыг-даа болза, аныяк кижи Кувейт чурттуг кысты база кадай кылып болур. Ол кижиге 3 муң 500 доллар акшаны бээри хоойлуда көрдүнген. Хоойлунуң ол сорулгазы — чурттуң кижи саның өстүрери, Кувейтиде эмнежок бот кыстарның саның кызырары.

ЧУРТУ ЧОК МАРКА

Мексиканың далай эриинден 1250 километр ыракта Клиппетрон деп ортулук бар. 1931 чылга чедир ол ортулукка кым-даа барып көрбээн, а делегейниң ийиги дайынының чылдарында ортулукту шериг самолеттары кээп хонар куржавыр аэродром кылдыр ажыглап келген. Ындыг ортулуктуң барын төөгүчүлер 1885 чылда-ла билип алган. Ынчарда «Клиппетрон» деп адаан хөй маркаларны парлаан турган. А ол ортулукта амга чедир кым-даа чурттавайн турар. Ук маркалар чурту чок болуп, хевээр арткан.

КАРАКТАН КУРТ-КЫМЫСКАЯКТАР

Бурунгу Делиниң чурттакчызы саргыл карактарлыг ыыс солуп бо медээниң маадыры апарган. Он ийи харлыг школачы уруг өмчүге каш ай бурунгаар чулчургайы аарып, караа кижнир апарганын хомудап келген турган. Оон тайылбырлааны-биле алырга, ооң караанын чажы-биле кады өлүг кара кымыскаяк карактан үнген мындыг! Удавааңда аарыыры чиде берген, ынчалзажок карактын көөрү баксыраваан, ынчалзажок оон кымыскаяктарның үнери соксаваастаан. Коргунчуу-даа кончуг, карактың адаккы хавындан хүнде 50-60 хире курт-кымыскаяк үнүп турган. Медицина шинчилелдериниң талазы-биле Бүгү-индий институттуң хирург-офтальмологтарының ап турары бүгү-ле хемчеглериниң дээштиг эвес боон турары оларның дүвүрелин бодуруп турар. Практикага ындыг хевирлиг таварылга турган-даа болза, ол 60 удаада медицина күжүнге күш четтирбейн турар. Уругнуң караандан, кулактарындан курттар үнери өйлеп-өйлеп уламчылап каап турар.

МУЗЫКА ЭМНЭЭР

Пощадар-Олата карал көрбес уруглар эмнелгезинде ажылдап турар сураглыг эмчи В. Севастьяновтуң эмнээр чурумунда музыкотерапия деп чаа арга немешкен. Оон сакап турары-биле алырга, караа көрбес уругларның дыңнаары эки болгаш музыка оларның аарыын эмнээринге дузалыг болуп турар. Ынчангаш уруг бүрүзүнге таарыжыр музыка херекселин ол эмнелгеде ажыглап турар. А уругнуң кандыг музыка сонуургаарын эмнелгениң кереэ чарып алганы И. С. Палантай аттыг медицина училищезиниң башкылары хынап берип эгелээн. Дыка хөй аданнелер. Эмчи В. Севастьяновтуң ол аргазын деткип, эмнелгеге кандыг-бир аңы-дуза чедирерин бодап алган.

(ПАРЛАЛГАДАН).

ХАЙЛЫГ ЧУРУК

◆ Амыдыралдан чугаа ◆

Үргүлчү-ле библиотекадан кады ном бижидип ап турарым уругну Анжела дээр чүве. Ном солуп алыр үевис аайы ындыг чүве ийикпе, ийи-үш-даа чыл библиотекаже кады кирер, барык чаңгыс үеде оон үнер турган-дыр бис. Ону Анжеланың хүннээчел ашаа эскергеш, артык шуугаазын үндүрген. Кадайын менээ хүнээн чүве-дир. Ол чугаа мээн кады-кыраанга база четкен. Хей черге аравыска маргыш база үнген чүве болбазыкпе. Оон халажыраащ, Анжела субботада, мен улуг-хүнде библиотека баар болу берген бис. «Дидир-дидир» муң-не өжүп эгелээн. Бөгүн библиотека эргелекчизинден кандыг чаа номнар барын сонуургаарымга: Анн. Серж Голоннарның «Анжелика» деп ному бар-дыр. Дүүн Анжела номчуп доосқаш, дужааган, солуп ном дидир, мен номчуп четтикпедим» дидир.

«Анжеланы» бижидип алгаш чанып кээп, стол кырынга салып кааш, чүнар-бажынная чоруппкан мен. Буска чула кактынып-кактынып, сагыш-сеткил чиигей берген чаныптым. Бажында мени оон-даа артык «бус» манап турарын дужевээн-даа мен. Чүгле эжик ажыттынган, мээң ырбыска анай-хураганныы дег хөрээмге «Анжелика» ужуп кээп, «хөрт» кылдыр кээп дүштү. Ооң соон дарый, кады-кыраанның: «Анжеланын ашаа анаа эвес хүннеп турган чүве ышкажыл боларны. «Анжелика» деп ном бижидип алган, ам артында Анжелазының чуруун ында суп алган, камнап, кадагалап чоруур де. Магалыг-ла, чүве-дир, ма, курьяап чуруу» дээш, Анжеланың дөрт чара ора соп каан чуруу-биле арным орта тудусту.

Аамайланы берген тур мен. Ынчанмайн канчаар, кады-кыраан номнуң адын сонуургааш, ажыдып көре бергениң, ында Анжеланың уттуп каапкан чуруу чораанын мен канчап билир мен. Кадай удуур өрээлче ыы-сыы-биле караш-ла дээн. Бир холумда «Анжеликаны», өскезинде Анжеланың орук чуруун тудуп алган тур мен. Чүвениң ужуру билдинген. Агартыышар арга чок, алаң кайгап тур мен оң. Ол үеде эжикти кижи соктаан. Кирип келзе-ле, Анжеланың дириг боду бо-ла болгай. Бистиң бажынывыска ол кирип чораан эвес, көрүп кааш, та чүден чүве, кортканым, девидээним чер аажок, хавактан дер сыстым берген тур мен.

— Акый, «Анжеликаны» библиотека эргелекчизи силерни бижидип алган дидир. Ооң иштинде мээң чуруум артып калган-дыр, эртем хүндүлел самбыразынга азар дээш чаңгыс борбак арткан чуруум чүве, көрүп көрүнерем — деп бо. Көөр чүү боор холда тудуп алгаш турган чүвени. Орук чуруун сундум. Дөрт чарык орук чуруун көргеш, ооң арны хуулуп, агарып келди: «Ол канчаарыңар ол, акый, мээң чуруум силерге багай чүнү кылып каан чүвел? Мээң соомдан библиотекаже халып тургаш, мээң амыдыралым бузар частыңар, ам чаңгыс борбак чуруумну орбалап чүнерил? Ыңак болза, анаа чугаалаза, көөр хөөн чок болза, арнынга сөглезе. Чурук силерге чүнү кылып кааныл!» — дээш үне халыды.

Мээң багай бажым дүгейиниип, чүү болганын угаап чадап тур мен. Удуур өрээл ажыттынза-ла кады-кыраан:

— Ам чоп сырая берген тур сен, аът өртээн өрген сен бе, сооңче маңна, барып ынакшылыың илеретсинзе. Анжеланың чуруун, чурттаазын хырбалап, тудуп, «Анжеликан» номчуп берип чорзунза — дээш, сонга караанын дужу-биле эртип чыткан Анжеланың сооңче «ол боор» дээнзиг көрүп алган тур.

Хырбалаарга-даа кедилиг чүве үнмес хайлыг чурукту бир холумда, өскезинде Анжеланың номчуп доосканы «Анжеликазын» тудуп алган тур мен.

Номда Анжелика ышкаш Анжеланың ынакшылы арыг, шынчызын ооң хүннээчел ашаа-даа «дидир-дидирге» бүзүрээчел мээн кады-кыраанымдаа, ийи караам библиотекада номнар арнынче суп алгаш, үргүлчү дужуп чорза-даа, Анжеланың арнынче чаңгыс катап чиге көрбээн мен-даа, билбезин-ле хомуданчыг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧАРГЫЧЫ

Шоодуг

Бистиң редакцияда кезээде хомудап чоруур ажылдакчы бар — Херелмаа Соян. Хүн изиг турган болза, изиннге хомудаар, соок турган болза соогунга хомудаар, соок-даа эвес, изиг-даа эвес турган болза, чүге мындыг, ужуру билдинмес хүн чүвел дээш база хомудаар. Чүгле агаар-бойдуска хомудап чорзан болза чүү дээй эртик, шыны-даа кээрге, көк дээрде изиндип турган хүннүң хөйлениг-биле дуглаптар харыктыг эвес бис. Херелмааның бир бөөге чүвези кады ажылдап турар эштеринге база хомудары. Эр-даа, херээжен-даа, улуг-даа, биче-даа дивес хомудап-ла билир. Бистиң редакторувус ооң хомудалын чарар дээш шуут ырмазы сыныып калган: ажыл-даа кылдырттпас, аас-биле хомудаарынзан аңгыда, бижимел-биле база кивирип кээр.

Бир катап редактор мени кел деп алгаш, меңээ мындыг даалга берген:

— Сен бо Херелмааны эле кижизидип көрем. Профком даргазы кижи-дир мен. Мээң моон ыңай чаргы-чаалызын чарар харыым чогул, бир болза ажылым дужаап бергеш, шуут дезиптер чоор бе деп бодап кээр кижи-дир мен. Эң сөөлгү кара чаңгыс идегел сенде арты. Сен чадап каар болзунза, шынап-ла, билдиришкин бижээш, бо кабинетти хостааным ол.

Редакторумну көрүп олурарымга хөөкүй, шынап-ла, чудай берген, эңир чылын мапаа кээп турда ээрир дег эрес, хөглүг баштак, чугаа-сооттуг эр-ле болгай.

Чүге-ле мени профком даргазынга соңгудуп каапы ол ирги деп бир дугаарында хомудаан мен. Бодум хуумда чаргы-чаалыга турам чок кижи мен. Анаа-ла уума ыңчап боралаашп, берген даалганы күүседип каап чоруур ол-ла.

— Херелмааны кижизидер дээш та чеже кижи күжүн, билиин, мергежилин берип келген чүве, оозун сапаан эвес. Ада-иези база бар уругдур, школа, институт база ону кижизидип келген-не болгай. Ам бо коллектив база-ла ону кижизидер дээш кызып турар чүве ышкажыл. Бодунар база кадыынар үрелгиже тутчуп келгеннер ол-дур. Мен канчап канчаптар мен? Илби-шидим бар эвес. Өске бир кижиге азы херээженнер чөвүлелинге даасса кандыг чүвел?

Даргам туруп могапкан карактары-биле менче кээргенчиг кылдыр көргеш:

— Херээженнер чөвүлели база шенеп чыткан. Чалап аппаргаш, чугаалажыр деп чыдырда силер-биле чылчырткайнып үе эрттирип турар харыым чок, ээзи шорт деп кончуттунуп кээпкаш, үне база берген дээр-дир.

Профком даргазындан хостап көргер деп билдириишкинден бижиир чоор бе деп бодап бажымга кире дужуп келген.

— Херелмааның бөгүн эккелген хомудалы бо-дур — дээш, дарга меңче саазын сунган. — Кабинеденге баргаш, таптыг, далаш чок номчуп алгаш, канчаар хелелирин бодаңып көрем. Сүмелер херек дээр болзунза, меңээ кажан-даа бол чедип кээп болур сен.

Бистиң редакциявыс каш хонук бурунгаар чаа бажыңче көшкен улус бис. Кымның каяа олурарын редактор баш удур хуваап каан. Херелмааның таварышкан кабинеди хөлеге талазында болган, а ооң дужунда хүннээрек талазында редакцияның эң улуг назынныгларының бирээзи Кувискаал Донгакты олуртуп каан. Херелмааның хомудалында бижээни мындыг: «Мени, аныяк чалыы кижини, караңгы, хүн дегбес өрээлде олуртуп каан, каш чыл ыштыңде манаа олурар болзумза, карактарым согуурарып каап болур. Мээң өрээлимге Кувискаалды олурткаш, мени оон чырык өрээлинче шилчидерин негеп тур мен. Кувискаал дээрге дөмей-ле кырган ашак ышкажыл, ийи-бир чыл болгаш пенсияже үне бээр-ле болгай. Карактары баксырай-даа берзе, карак шилдеринден бижидип-ле алгай. Бир эвес мээң бо негелдемни күүсетпес болзуңарза, кая-даа доктаавас мен, суд, прокуратурадан эгелээш, эң үстүкү даргаларга чедир бижип турган, күзелимни чедип алыр мен...»

Ол хүн Херелмаа-биле чугаалажып шыдаваан мен. Шалың алган улус бис, ынчангаш дүъш сөөлүнде бистиң, эң ылаңгыя херээжен улузувус магазиннерже, базаарже арлы бээрлер. Даартазында ажылче кел чыда редакторумга ужуражы берген мен. Херелмааны канчалдың деп айтырган. Бөгүн таптыг кижизидер мен деп харыылаав мен.

Кылыр чугула ажылдарымны доозуп кааш, дүштеки чемниң таптыг чип алгаш, кабинедимге аянныы аажок олурупкаш, Херелмааны телефон-биле чалаан мен. Саадавааңда казырыг дег чүве бо кире халып келди-ле.

— Редакторнуң адынга хомудал кивирген кижи-дир силер. Ону сайгарарын меңээ дагзып каап, ынчангаш силерни чалап эккелгеним бо, Херелмаа Сүгеевна.

— Профкомнуң даргазында баштыг кижи олурар чүве ыйнаан, ынчангаш мээн ол бичии негелдемни дарый шиитпирлеп бээр боор дээрзинге бүзүреп олур мен — деп, Херелмаа тарбыдай каапты.

— Багай ажнар Кувискаал Хүлеровичини караңгы өрээлинерже киирер бодап турар ышкажыл, ындыг бе?

— Шак-ла ындыг. Мен бо күзелимни чедип албас болзумза, курьяк кижи кудавай бээр, кускун оглу дора өлүр. Силер, профком даргазы, кижилерниң эрге-ажыын камгалаар ужурлуг болгай силер. Ындыг аа? Ынчангаш бодаар ужурлуг силер.

— Бодаарын бодавайн канчаар, ол шын. Кувискаал Хүлеровичиниң кээргээр кижи-дир мен, назы-хары улуг кижи ышкажыл.

Херелмаа Сүгеевна хеп-хенертен тура халып келгеш, мээң кабинедимниң долгандыр көргүлээш, ийи холун өрү көдүре каапкаш, шуут алгырыпкан:

— Кужур профкомум даргазы! Хей-ле маргыжып турар улус-тур бис. Мен силерниң бо кабинединерже көжүп алыйн, а силер мээңиинче чылып алыңар. Ол-ла-дыр. Ам дораан оолдарны органиизастай каапыңар — дээш, үне халаан.

Даартазында мен Херелмааның караңгы кабинединге ажылдай берген мен...

Василий МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Эйлиг-Хемниң эриин кааштаан кара чаңгыс шиви бар. Оон аңгыда ында ындыг ыяш чок. Арткаңнары — талдар, ыштар. Кайы өрээнзктан ол узун шивы онзаланып, ыргалып кестүп, узай берген-не турар.

Шивилиг хемниң чанында ийи оглуг аалдың хойлары, өшкүлери кедээр шыкта одарлап чоруур. Бо малчыннарның Ак-Довурак чурттуг уруглары база келген. Хем унунда өскен чаңгыс узун шивизин олар дагып, от салып алгаш, чемнерин чажып, өтче каал олурда, ол хам шивини тырттырып аар дээш чеде бээрипиксе, ону дагаан улус биске ажыныш, оон чоруурувусту негээнии ам сактып ор мен. Оларның ындыг ааржылдашкынны сагышка анчыг болуп артып калган.

Оон чоруткаш, ол аалдың ийи оглун дагып турар хам шивиниң мурнунга чурукка тырттырып алгаш, чорупкан бис.

Охемчик ОНДАРНЫН фотозу.

Чылдар болгаш салым-чолдар

МОНЗУЛАНЫҢ УЛУГ УРУУ

Эртем-билии чегей, тускай өөредилге чери доостааан-даа болза, Эрзинниң Мөренге тургустунган «Сталинчи оруу» колхозтуң баштайгы даргазы Кыргыс Соскукович Монзуланның уруг-дарыы хөй-даа эвес, үш-ле борбак болган. Улуг оглу 16 харлап чораан, хевертен аарааш, чок апарган. Даараазында ийи кызы Санмаа биле Вера шыдаар шаа-биле чонунуң деткимчези-биле өлдар-аттыг боор, амыдырал-чуртталгазынга хомудаа чок, ажы-төлдүг, ам харын ийи угбашкы кырган-авалар апарган.

Оларның ачазы К. С. Монзулан солун кижилерниң бирээзи. Мөренге чаа тургустунган каттышкан ажыл-агыйны бут кырынга тургузары, баштайгы үеде кончуг берге турган. Тере-Хөлдүг долгандыр чурттап чораан тарамык арбан залдарны амгы чечектелип сайзырап олурар Мөрен суурга чыыры, турум чурттадыры тоң берге турган. Ол аңаа уяравайн, колхозтуң быжыг үндезин быразын тургузуп шыдаан-даа. Ол дээш мөренчилер уйгу-чыдыч билбес баштайгы удуртукчузунга тураскаадып, суурнуң чаа кудумчузун Монзулан деп адап алганында ужур-ла бар. Чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир К. С. Монзулан агиткваотира даргалап, шаңнал мактадып-даа чорду. Ол черле хөктүг кижи. Оон экиирээн канчаар силер. Бир-ле катап улуг уруу Санмаа, авазы Сесинмаа Оюнтуевна-биле эртен ачазының шырах дээн иртииин чүгле изиг ханын чип алгаш, Эрзин суур киргеш кээрге, демги иртииниң мойну безин артпаан болган. Кыргыс Соскукович ол хүн бичии «кылан-караалаан». Ол шынпкенде, өске эът турар болза, кудумчуда таныыр-таныбас кижилерни алдын-биле хый деп турган, үлеп кааптар чанчылдыг кижидир. Демги иртиниң эъдинин артпааныныц чылдагаанын аавашкылар пат билир болгаш, «чүнү-даа ыттавааан бис ийин» деп, амгы үеде «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, Бай-Даг ортумак школазының эге класстар башкызы бо чылдың июньда пенсия хар-назыны чеде берген Санмаа Кыргысовна Куулар сактып олурар ийин. А хеймерези Вера, ам Вероника Кыргысовна Норбу — Тыва Республиканың алдарлыг артизи деп хүндүлүг аттың эдилекчизи, телерадио көрүкчүлери, дыңнакчылары оон хоюг үнүн бо-ла дыңнай бээрин көрген бис, дыңнаан бис, таалаан бис.

Мен бо материалымга К. С. Монзуланның улуг уруу Санмаа Кыргысовна Кууларның дугайында каксы бижийин. Ол 1960 чылда Кызылдың башкы училищезин эки доозуп үнгеш, амыдырал-чуртталгазының баштайгы базымын ынчаарда ыракы Чыраа-Бажы ортумак школазының интернадынга кижизидикчи башкы болуп эгелээн. Улаштыр Чадаананың № 1, 3, Нарын, Мөрен школаларынга, а сөөлгү 18 чыл дургузунда Бай-Даг ортумак школазында эге класстар башкызы боор ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгени ол. Ажыл-биле чугаалазыйн, база бир чыдын чытпас, олут орбас кижилерниң бирээзи болдур ийин.

«Санмаа Кыргысовнаны эге класстар башкылаарынга чаяаттынган башкы болдур ийин» — деп, өөрү чугаалажып турганын бо-ла дыңнаар мен. Эге класстарның өөредилге эргелекчизи Галина Ликсооевна Монгуш Санмаа Кыргысовнаның ёзулуг-ла ажылынга бердинген, сеткилиниң ханызындан ажылдаар кижи ийин, өөреникчилеринге эртем-билиг бээр дээш ол уйгу-чыдын билбестерниң бирээзи дээнин ужурашкаш, чугаа аразында дыңнадым.

Ол өөреникчилерин (ылаңгыя кошкактарын) школага-даа, бажыңынга-даа өөредир чанчылдыг. Шынгыы болгаш негелделиг. Ынчалза-даа бөдүүн, эш-өөрүнге бодунуң шаа-биле бүгү таланың дузалакчызын чедирип турар. Пенсия назы-хары четсе-даа, Санмаа Кыргысовна бо чылын социал педагог боор ажылдаар. Бо ажылдап келген чылдарында башкының алганы шаңнал-макталдарын делгеп-санаар болза, бичии делгелге болу бээр боор деп хөөредиг чок чугаалап болур. Кызымак, ак сеткилдиг күш-ажылы дээш ол «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдыг, «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. С. К. Куулар — 2 оолдуң, 1 кыстың авазы болбушаан, ам оларның уругларын хумагалыг-биле өстүрүп олурар. Өөнүң ишти К. С. Куулар ук школаның директорунда ажылдап турар.

Александр ТАВА.
Эрзин суур.

ТАНЫЖЫҢАР: «ТАҢДЫ-СЫННЫҢ ЭДЭЭ»

Сөөлгү үеде Тывада янзы-бүрү ансамбльдер, рок-бөлүктер тыптып, чаа, солун талантылар көстүп кээп, тыптып турарынга өөрүвестиң аргазы чок. Бо шагның аныяк-өскени оларны сонуургаар боор-дур, ында багай чүве чок. Ол дээрге кижиниң угаан-медерелиниң сайзырап өзүп, бурунгаарлап, хөгжүм талазы-биле билиишкининиң калбарып бар чыдары-дыр. Хөгжүм-даа болза чаңгыс черге турар эвес.

Мен манаа ады-сураа бисте элээн алгый берген «Таңды сынның эдээ» рок-бөлүктүң дугайын чугаалап көрейн. Ол — 1985 чылда үндезилеттинген. Ону тургускан кижи — Эзир-оол Хойлакович Монгуш. Бөлүктүң чогаадыкчы ажылының кол угланыышкыны — рок-хөгжүм боор турар. Бо бөлүктүң оолдарын мен бодум хуумда Тывада шыырак дээн рок-хөгжүмчүлер деп санап, билип чоруур мен. Оларның аялга бижиир хөгжүмчүзү соло-гитарист, Улан-Үдэниң культура институдунуң студентизи Мерген Норбу биле бас-гитарист Александр Бакуля. Мерген чоокта чаа «Ынакшылдың чагаазы» деп ырыны бижиди, олар ам ол талазы-биле ажылдап турар улус.

Бо бөлүкке бистиң районнуң культура килдизи 43 муң (эрги өртек-биле) рубль өртектиг аппаратураны садып берген. Аныяктарны деткээни эки боор турар.

Александр Бакуля дугайын үстүнде база чугаалаадым, оон чогааткан «Ак-көк дээрлиг Тывам» деп ырызы соңгаар өөренип турар тыва студентилерниң ынак «гимн» ырызы болу берген.

Мен бо бөлүк-биле Эрзин, Тес-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарга чорудадым. Бөлүктүң кежигүнү эвес-даа болзумза, концерт башкарыкчызы боор чорудум турдум. Ынчангаш оларның шуптузун кончуг эки билир болгаш шуптузунуң-даа дугайын солуннуң номчукчуларынга чугаалаксаар кижидир мен. Солист Радик Хаяның күүселдези-биле тыва улустуң «Каңгак-Хамар» деп ыры көрүкчүлерниң сонуургалын чайгаар-ла хаара тудабээр, шаңналы — даңмиттиг адыш часкаашкыны. Бөлүктүң барабанчызы Радиктиң кады ойнап өскен эжи Олег Шавы база эштериниден чыда калбайн, кады өзүп келген. Бөлүктүң чырык кааcтакчызы болгаш үн оператору «Аян» ансамбльге ажылдап турган Николай Оюн.

Бо ансамбль дугайын чон бижий бергениме манаа дөрт чугаалазайн, чүге дизе чамдык кижилер соң чүгле адын дыңнаан боор, а концертин көрбээн, билбээн болур боор чораан. Чүү бөлүгүл ол, кым деп кижилер кирип турарыл деп айтырыгны сонуургаарлар база турур магат. А мен бодарымга, олар аныяктарның сонуургалын, бүзүрелин чаалап алган деп билип чоруур мен. Концерт үезинде оларны канчаар хүлээп ап турарындан илден-не болгай. Тес-Хем районда база ындыг аттыг ансамбль бар, ынчангаш бистиң Бай-Хаакта «Таңды сынның эдээ» деп ансамбльдың салчаштырбазын күзээр-дир мен. Ынчангаш ол барбаан-четпээн черлеринге чедип барып, көрүкчүлерге аяа тудуп бараалгаарын күзей чоруур.

КОНЦЕРТТИГ ЧОРДУВУС

Таңды райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи Ольга Сергеевна Кууларның удуртулгазы-биле районнуң культура ажылдакчылары, Элегес кодээ Культура бажыңында «Пластика» танцы бөлүү, боттывынгыр артистер, «Таңды сынның эдээ» бөлүк Уургайлыг аржаанга чедип барып, аңаа дыштанып турган кижилерге концертиивисти көргүзүп турдувус.

Аржаанга дыштаныр келгеннер хөй болган. Бис база ол чорук тургаш, аржаанга кирип, мага хандыр сеткерен алдывыс. Соогу-даа аг болган аржаан болду, чиликге хээй бээр, магалыг. Кызыл районда Баян-Колдан дыштаныр келген акыйлар: «Аржаан черле кайы хире дузалаар-дыр, каш чыл кирип тур силер?» — деп, сонуургадым-даа. Ол мыйпа дизе:

— Ийи чыл улаштыр кээп тур мен. Дыштаа дузалаар аржаан бо, Бай-Тайганың Шивилиг аржаанындан дузалас. Ылаңгыя сөөк-даак багай улуска тергиин-не — диди.

Бис мында дыштаныр келгеннерниң аяк шайын ааргап, ижин-кара чокка хөөрештивистаа. Бо хире эм шыпарлыг аржаанны Бай-Хаак кодээ Совет хойга ап, аңаа улус чурттаар черлерден тудуп, путёвкаларны садып, аңаа ээ көрүр болза эки-ле деп бодаар кижи-дир мен. Дыштанкчыларның бодалы база ындыг боор чорду.

Аңаа дыштанып турган кижилер бистиң көргүзүп келген концертивисти аажок сонуургаан. Ылаңгыя Алимаа Оюнуң ырлаашкын, Эльвира Норбу-оолдуң танцылаары, Сергей Монгуштуң янзы-бүрү ырыг амытаннарның үннерин өттүнгенин магадаан. Кады концерт көргүзүп чораан эштеримни мен база ынчаар мактаксаан мен.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

Чаа ном

АМЫДЫРАЛ — ДЕМИСЕЛ-ДИР

Шүлүкчү Евгений Владимирович Антуфьевти оон шүлүктерин номчуп чоруур кижилер эки билир. Чүге дизе ол — үнү хөнүй берген авторларның бирээзи, үш поэтиктиг чыындылар номнарының автору.

Е. В. Антуфьев — иштики херектер албанының шугумунда ажылдап турар, ынчангаш оон ажылының уг-шии оон чогаал ажылынга база салдарлыг боор турар. Эде кижизидилге, кижи дээш сагыш човаашкын темазы, амыдырал дээрге доктаамал демисел-дир дээрзин бадыткаан утка сиңниккен.

Тываның ном үндүрер чери оон үшкү номун «Распятие» («Херлиришкин») деп ат-биле чырыкче үндүрген. Оон тиражы беш муң кезек. Чаа номнуң бир сонуургаарчыг талазы — өске авторларның шоолут дегбейн турары амыдыралдың «кагылчактарын» ойзу аарак көргүскенинде. Ол дугайын бижиири ындыг-ла белен эвес, амыдырал нарын болганда, шүлүктер ыяап-ла турар «Крест», «Шаажылал», «Чалбарыышкын», «Нугул», «Сээн холуң», «Мегелээшкин», «Сылдыс», «Кузарал», «Карак чажы», «Ынакшыл дугайы» болгаш оон-даа өске шүлүктер бадыткаар.

Чурукчу Владимир Донгак номнуң чурук кааcталгазын кылган.

Сандан САНДЮ.

«ХОВУНУҢ КОРАБЛЬДЕРИ» деп фотоэтюд.

Сөс бээрин диледим

ДУЗА ЧЕДИРЕРИН БОДААР МЕН

Бичии шаамда ачам аарый бергенде, өг дундуунче көрүп, хамнап турган хамның алгыжы, дүнеки ыржымны үрээн оон дүңгүрүнүң даажы кулаамда дыңналып, ийи караан шийип алгаш, орбазы-биле дүңгүрүн түккүледир хаккылап алганганы, ийи эктин ол-бо чаярга, шыңгыраан идик-хевиниң каасталгазының даажы ам-даа угаанымда чуруттунуп артып калган. Ол хүнден эгелээш-ле, хуулгаазын хам дугайын үргүлчү сактып бодаар чордум. Аргажок аарыг чыткан ачамны экиртип каан ол күштүң дугайында бажыңның чажыдын үлгадын-даа келгеш, чүде чүве иргй деп дыка-ла бодаар мен. Кезек када хамнар, ламалар — мегечилер дээр чорук нептерээниниден, мээң сонуургап чораан бодалдарым база туманналып эгелээн. Ынчалза-даа бүдүү хамнап, ламалап чораан кижилерни база көрүп чордум. Боттарының ачы-буянын чонунга бүдүү чедирип чордулар. Мен таптыг-ла ой харлыг турумда, бистиң өөвүске бир лама кижи тыптып келген. Ол кымны-даа ламалап келбээн, аңаа-ла таварыга болуп, өөвүске ийн хонган чүве. Көрүп көрүнер, оон бээр таптыг-ла дөртен беш чыл эрткен-дир. Лама кижиниң ном номчуп олурганың бир дугаар дыңнааным ол. Артында-ла улус удуп калганда, дүне номчуп орган. Та чүү деп олурар чүве, ыт дылы ышкаш, сарыг өңнүг дилиндек саазыннарны деп чырыынга ажа каап органш, номчуур чораан. Бижиктерни дыйлагар-дыйлагар кара чүвелер чоржук. Салаазын солагай холунуң адыжының иштинче дээртип органш, долгандыр санап-ла олурар болган. Элээн болгаш-ла, коңгазын чейип каап олурар. Мен удувайн, ол бүгүнү аажок таалап дыңнап чыткаш, удуп каар мен.

Ол лама эртенинде удуп чыдырымда чоруй барган болган. Чажырып канчаар боор, салаага сес соодал деп чүвени санаарын ынчан биле шаап алган мен. Чогум канчаар ажыглаарын билир эвес. Оон кырынга ом-ма-ни-пат-ни-хом деп тарниины сактып алган мен. Хоруп-даа турган болза, бо тарниины эки чүве дээрге, бүдүү үргүлчү иштимде адап, номчуп чордум. Оон соонда өөредилге номнарынга С. Тамба чогаалчының «Донгада кадык» деп шүлүглели үнүп келген. Мында ламаны чазыйчыдаби кылдыр сойгалап көргүскен-даа болза, мен ону «хөөкүйнү» кылдыр көөр чордум.

1964 чылда Чадаана хоорайга чурттап тургаш, аажок аарый берген мен. Эмчиге эмнедип шаг болдум, нерв бахсыраан дээн болган. Аарыым ужун бир лама кырган ачай-биле таныжа берген мен. Ол мээн сагыжымга дыка-ла таарыжыр болган. Оон-биле мени бодунуң эртеминге өөреткен чүве. «Эртем-билиглиг кижиге өөренирнге белен боор, уруум» — дээш, дыка хөй тарниналар номчудуп өөредип турган чүве. «Кижилерге ачы-буян чедирерге, ол дег эки, буянныг чүве чок чүве болгай. Бир шагда улуска буян-даа чедире бээрин чадавас. Эки өөренип ал» дээш, мени, шынап-ла, шыңгыы-биле өөредип эгелээн. Оон шажынчыдулгенин улус чонга экп сурталдалының дугайын билип алган мен. Ном номчуп чоруур кижилер кижиге бак чүве кылбас, улуска чүгле буян чедирер ужурлуг дээр. Каргыш база кылбас, ол дээрге эң-не бужар чүве деп өөредир чораан. Бо эртемчейге бак кылган үүлгедиг дээш соңгу назынында ыяап-ла бурууладаар апаар дээр. Ынчангаш бо кырган-ачайдан дыка хөйнү өөренип алган мен, эр, херээжен улустуң соодалын санап тыварын, чүктериң көөрүн, хей-аъдының өрү, куду, доорааны бээрин дээш. Кижиниң төрүттүнген чылы-биле меңгизин тыварын, өг-бүле улустуң соодалдары каккылажы бээрге, ону канчаар чарарын, чүү номну номчуурун шуптузун айтып берип чорду. Кижиниң амыдыралында дөрт багай, дөрт эки чүгүнүң тайылбырын база берип чорду. Хей-аъды кудулаарга канчаарыл, кандыг номну номчааш, чүнү кылырын база өөреткен. Мен тибет дылга бижээн чүүлдерни аңаа бижик-биле бижип алгаш номчуп, ажыглап чордум. Бодунуң Тываның левескээрнидеп дашкаар, бир хүрээге эртем-билиг чедип ап чорааның мээз төөгүп берген. Дыка солун чораан. Алыс бодунда каран көрнур чүве база бар чоржук. Өскен-төрээн чери — Шеми. Он беш хар үезинде черге хөй кадарып чорагш, элдептиг бир чүвеге таварышкаш, ол хевээр «чүве» көөр апарганын чугаалаар чүве.

Ховуга хөй кадарып чорда, соңгу азы хемчик таладан дээрде шаштыкан кызыл доозун чорууп органш. Корткан оол шала дезексеп, чаштынаар чер дилеп, айдедир маңнап турда, казыргы оңу мырыңай хөме тавар деп барган. Ам канчаар, ол турган черинге сдагаш дег, шимчеш дивейн турупкан, көрүптерге, казыргының дал ортузунда кончуг чараш кылдыр каастап дааранн кадыг идик дескинип чоруур болган. Ол кортканында уттупкаш, казыргы аразынче маңнап киргеш, демги чараш идикти барып кусаптапкан. Чүгле черге чык кылдыр кээп дүшкенин билир болган.

Оон ыңай чүнү-даа билбес. Залының улустары каларчызы хою-биле келбейн баарга, дилеп эгелээш, черден тып алган болган. Медерел чок, аксындан ак көвүк төктүп чыткан. Аалга эккелгеш, бир каран көрнур кижиге көргүзерге, ол: «Анаа эвес, чүве эндевес кижи болур-дур. Каадыг-бир чүвеге эки өөредир силер» дээн болган. Чер ээзинге таварышкан, багай эвес болур дээн деп чугаалааш, боду аажок каттырар чораан. Ам болза ону хүүрмак чүве-дир дээш улус херекке-даа албас чүве дийин, дээш, дыка хандыр бир-ле чүзенин бозангаан ышкаш, улуг тынып, кезек ыт чок таакпылап орар чүве. Оон ургаларын-биле дыка ыр-найыралдыг эдержип чордум. Ол дег эртеми шыырак лама көрбээн мен. Чазаныр, шевер боорга, ынчаар шолалап каан ол боор ол. Ону Бызан-Даваа дээр чүве. Шын адын Даваа Мага-Ширнеевич Монгуш дээр чораан. Сөөлүнде, 1971 чылда, мээн бо чурттап турарым Сесерлиг суурунга сөөлгү катап чорааны ол. Кезээде чазык-чаагай кырган ачай чүве. Чамдыкылай хелип башкыным өөредип каан эртемин утпайн, сактып чор сен ыйнаан уруум, деп ол чылын чорта берген хелинин сактып чугаалаан орду. ...Ынчан чарлып турумда, адын шын адап берген чүве.

Багай эвес, шыырак лама-башкылардан билиг ап чораанымны миннир апаар мен. Ол билигни бөгүнге чедир бодумнуң чоок улустарым аразынга ажыглап чордум. Кым-даа кижиге улуг аарыгга-човулаңга туттурары берге. Кым-даа оон кандыг арга-биле чарлып алырының аргазын дилеп чорууур. Чамдык улустуң буяны ындыг кижилерге ыяап-ла херектиг бээр. Мен шагда чаңгыс катап бир аргажок аараан эжимни бо арга-биле эмнеп чораан мен. Ол мени, мынчаар чүве номчуп, кижиниң артыжап тургаш, эмнээр деп чүзени кажанда-даа дыңнаваан. Көрбээн-даа. Бо аразы таптыг-ла чээрби ийи чыл болуп тур. Ол эжим ам-даа ажылдап, чурттап чоруур.

Бир эжимниң уруунга база ачы-буянны дамчыткан мен, ол ам ажы-төлдүг чурттап чор. Бызан-Даваа кырган ачамның ачы-буянын мени дамчыштыр алган улус дыка хөй чүве. Эки сеткилдиг кижилер ону боттары-ла чугаалай бээр боор. Мен оларны, мени камгалап, чүведен чугаалап көрүнгенем деп дилевес мен. Олар боттары билирлер. Бактаары, мактаары оларның херээ-дир. Мен аңаа удурланмас мен. Кымның-даа дугайын улус черле сайгарып чугаалажыр ийик чоп. Экини-даа, бакты-даа кылып каарга, дөмей-ле, ыяап-ла чоңга сайгартыр-ла болгай бис.

Чоң-биле кады сарыг-шажынның бистиң тыва чонга катап эглип келгенинге өөрүүр мен.

Бо чылдың Шагаа бүдүүзүнде Сесерлиг ортумак школазынга 10-11 класстыларның аразынга сарыг-шажын дугайында парлалга конференция-даа эрттирдим. Аныяк салгалды келир үеде эки кижилер кылдыр чаагай чаңчылдарны утпайн сагып чорууруң, ада-иезинден эгелеп, бойдустуң бүгү-ле байлаан камгалаарынга ынак болурунче угланган өөредиглиг конференция чүве. Хөй кезиинде улустуң чаагай чаңчылдарынга үндезилээш үлегер домактар, дүрген-чугаалар дээш, дыка хөйнү өөреникчилер чугаалап турду. Кижилерни болгаш бойдусту камгалаарынга сарыг-шажынның ачы-буянын ханы билдилер. Номнар делгелгезинге бар-ла номнарымны Елена Рерихтиң «Буддизмниң үндезиннери», моол, тибет астрология дугайында «Зурхайларны», «Кижиниң меңгизи болгаш салым-чолду билип алырының дугайында» номнар, эрге, чылдар календарьлары дээш, чүнү делгевдидивис дээр.

Уруттарга хамның таңнызын бодум белеткээш, үрелип калган барабандан дүңгүр кылгаш, ойнаттым, дыка солун болчук. Ширээде ном номчуп олурар лама-башкының ролюн онгу класстың өөреникчизи Айлана Чооду чедиишкинниг ойнаан чүве. Хамның таңнызынга алгыштың сөзүн бодум мынчаар чогаадып берген мен. Ону 11-ги класстың өөреникчизи Инна Монгуш эки күүсеткен.

Куду орук белдириниң
Кууранналышкан азалары
Куюмналып аараанныг
Кулу-сузуң хоюспанар.
Чеди орук белдириниң
Четкерлери, азалары
Челбингештиң аараанны
Чедип аар деп семевенер.
Караннашкан аза-буктар
Хайлыг аарыг эккелбенер.

Мындыг байдалдыг алгыштарны амгы шагның байдалынга таарыштыр эртем-биле холбай бодум элээн хөйнү чогаадып алдым. Оларны дөгерезин манаа биживес мен. Чогаадып алган алгыштарымны бистиң черниң (Барыын-Хемчик) хамы чораан Чарык-Хамның алгыштарындан дыңнааныма үндезилээн мен, а оларны аарыг улус хамнап, ажыглавайн турар мен. База катап чугаалап каайн, хам-даа эвес, лама-даа эвес кижи мен. Ынчалза-даа ламаның эртемин өөренип алыксап чоруур мен. Чээрби чыл чедир үеде ону бүдүү өөренип келдим. Ам-даа уламчылап чоруур мен.

Сөөлгү үеде менээ ийи-чаңгыс улус кээр чүве. Эрткен чайын Шулуу Куулар хелиниң бажыңынче чалаан мен. Оон мурнунда-ла таныжып алган мен. Ол бо удаада база менээ элээп дузаны, тайылбырны берген кижи чүве. Сен дээрге мээн шавыым-дыр сен. Кайы хамааныкчүве кылба, чүгле мээн сүмелээним ёзугаар улуска чүк, хүн айтып бер, улуг, берге херектиг улустарны менче чорудуп турар сен дээн чүве. Бо башкы ламаның бажыңынга үргүлчү баар болгаш ону эки билир апарган мен. Менээ келген улусту олче чорудуптар кижидир мен. Менээ хөй кижи-даа келбес чүве, чылдың ужунда-бажында, ында хаая ийи-чаңгыс кижи кээр, мээң таныш улустарым. Сактырга, улус менээ хөй-ле чүве эккеп берип турар дээн бодап турар боор. Ийе, улус менээ белек-селээн база эккеп бээр чүве, ынчалза-даа мен ону чааскаан чивейн турар мен. Бо Куулар Шулуу башкыга чугаалап, тайылбырлааш, эккеп бээр кижи-дир мен. Хүрээзинде салып-ла турар башкы ыйнаан. Хүрээге бодум ийи катап баргаш, акша салган мен. Чамдык эки таныыгзым улустуң акшазын албайн, боттарындан хүрээже, аңаа барып салып калынар дээш-даа чорудуптар-дыр мен. Кижилер чүвези халас чивейн турар мен. Улуска ачы-буян кылыр аргам бир янзы кижи мен. Чамдык бүдүү көөр улустуң арга методтарын база сонуурган чоруур мен. Оларны мен өттүнмес мен, өттүнмейн-даа турар мен. Кижилер мегелевес мен. Чүк, хүн көөрүп харын, лама-башкы кырганнарымның шагда берген таблицаларын ажыглап турар мен. Ынчангаш бистиң парапсихолог эмчилеривис, лама-башкыларывыс улус аразынга хомудалдыг чүве нептеретпейн, аңаа эш-хуузу-биле кижилерниң боттары-биле ужуражып, частырыын эдип бээр болза, кончуг-ла эки деп бодап чоруур мен. «Лама кижи дээрге кижилерниң дузалакчызы-дыр, кандыг-даа кижиге сагыш-сеткил, мозу-шынар, эмнээшкин талазы-биле чоңга дуза чедирер ындыг хүлээлгелиг күүседип чоруур ак сеткилдиг, буянныг кижилер-дир» — деп, сарыг-шажынның орус ламазы Виктор Востоковтуң чугаазын бо-ла сактып келир мен.

Сарра КУУЛАР.
Сесерлиг суур.

Чарлалдар

Тыва Республиканың «СПУТНИК» деп ДАТ бюрозу дараазында черлерже турисчи путёвкаларны саналдап турар:

1). Индияже — октябрь 9-15-те;

2) далайга дыштаныры: Норвегия, Дания, Швеция — сентябрь 30-дан октябрь 10-га чедир; Швеция, Бельгия, Германия — октябрь 11-ден 25-ке чедир.

Турисчи бюроның адрези: Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажың № 32, комната 101, телефону 3-40-20.

• • •

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры болгаш хоорай төлээлекчилериниң филиалы дараазында адресте турар:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 104 «а»; 2-ги каът. «Огонёк» кафези.
Албан телефоннары:
1. Эргелекчи — 3-49-56
2. Экономика килдизи — 2-48-17.
3. Бухгалтерия — 3-31-84.
4. Башкарылга килдизи — 2-35-56.
5. Хоорай төлээлекчилериниң филиалы — 3-49-60.

КИНО

АВГУСТ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, **«Видеозал»: «Одинокий десантник»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Семь изумрудов на кинжале» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

АВГУСТ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00, **«Видеозал»: «Одинокий десантник»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

АВГУСТ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Коктейль» (америк кино — АКШ) 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00. **Видеозал: «Дегустатор»** 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Тыва Республиканың улус өөредилге министриниң хүлээлгезин күүседип турар Клара Ивановна Комбунуң өөнүң ээзи

Василий Иванович КОМБУНУҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр К. И. Комбуга болгаш төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалын Тыва Республиканың Чазаа илергейлеп тур.

Тыва Республиканың улус өөредилге министриниң хүлээлгезин күүседип турар Клара Ивановна Комбунуң өөнүң ээзи

Василий Иванович КОМБУНУҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле холбаштыр Тыва Республиканың Улус өөредилге министерствозу, Тес-Хемниң улус өөредилге килдизи, Берт-Даг ортумак школаның коллективи К. И. Комбуга ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. …ГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өзулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чизурукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнаашкыннарны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга лиазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 162.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 163 (14885) 1992 чылдың август 25, вторник. Солунга ат салган шагы 04.00. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

ОДАЛГА СЕЗОНУ: аңаа белеткел кандыгыл?

Эрткен чылын «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези-биле республиканың үлетпүр, бүдүрүлге коллективтери болгаш колхоз, совхозтары оттулар чүүл садып алырының керээлерин чарган-даа болза, оларның хөй кезии ону чогуур үезинде сөөртүп албаан ужурундан соок күштелип эгелээрге, ам дүвүреп эгелээн. Хөмүр-дашты чайгы үеде сөөртүп албаан удуртукчулар кышты өттүр ол айтырыгны шиитпирлээр ужурга таварышканнар.

«Каа-Хем» разрезтиң карьеринге эрткен кыжын база-ла мурнундагызы ышкаш, чүък машиналары дүн-хүн чок ээлчег манап, хөй үе-шакты эрттирип турган.

Бо чылын ында байдал кандыгыл, «Республиканың районнарынче хөмүр-дашты хуусаадан эрте сөөртүр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалы канчаар күүсеттинип турарыл? Бо айтырыгга «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң сайгарылга килдизиниң начальниги Юрий Михайлович ЕВДОКИМОВ мынчаар харылап турар:

Бо чылдың июль 2-де бистиң республиканың Чазаа эрткен чылдарның дуржулгазын барымдаалап көргеш, хөмүр-дашты районнарже хуусаадан эрте бүрүнү-биле сөөртүп үндүрерин хандырар дугайында дугаары 51 тускай доктаалды үндүргени таварылга эвес. Чүге дээрге кышка оттулар чүүлдү белеткээри дээрге, дүжүт ажаалдазы-биле бир дөмей, күрүне ужур-дузалыг айтырыг болгай.

Ниитизи-биле алырга, Чазактың шиитпири бөгүнге чедир кончуг багай күүсеттинип турар. Ону ажыы-биле чугаалаар херек. Ооң кол-ла чылдагааны шаандакының таптаашкынныг үезинип чанчылдарындан чамдык удуртукчуларның ам-даа уштунуп чадашканы болур. Шаанда кандыг ийик, үстүнден айтыышкын келбээнде, аңаа-ла манагзыныл, мурнай инициативазын көргүзүп, хол-биле тудуп кириптеринден сестир болгай. Ам-даа болза шак-ла ындыг, далаш чок олурар удуртукчулар хөй.

Июнь айның-биле деңнээрге июль айда хөмүр-даш сөөртүлгези элээн шуудаан деп болур. Ылангыя хөй хемчээлдиг оттулар чүүл хереглекчилери чүгээр ажылдаан. Чижээ, республиканың оттулар чүүл сайгарар конторазы 12000 тонна хөмүр-дашты алыр турган, херек кырында 18.610 тоннаны сөөртүп алган. Ол ышкаш ТЭЦ-тиң планы 16.300 тонна турда, ол 20.249-ту алган. Оларның санынга «Тыва даг-дүгү» комбинат база кирип болур.

Чамдык бүдүрүлгелер хөмүр-даш дээш хөй түңнүг өре-ширеге дужуп турарын база чугаалаар херек. Чижээ, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың өрезиниң ниити түңү амгы үеде 20 миллион 426 муң 686 рубль чедип турар. Ооң иштинде июль айда алган хөмүр-даш дээш төлевирин ам-даа чорутпаан. Оон-биле кады бо чылдың августа алыр оттулар чүүлүнүң өртээн ам-даа баш удур төлевээнин эдептиг. Комбинат чүгле августа безин 5 миллион 794 муң 560 рубльди төлээн турар ужурлуг. Бо бүгүнүң түңнелинде чүгле ол комбинаттың чедир төлевейн турары дээш «Каа-Хем» разрези материалдыг улуг каражага таваржып турар. Ынчангаш 1992 чылдың сентябрьге чедир байдалды экижитпес болза, бистиң разрез ол комбинатка хөмүр-даш бээрин соксадыр апаар чадавас. Бо талазы-биле чүгле ол эвес, харын өске-даа бүдүрүлгелерге, а ол ышкаш чамдык колхоз, совхозтарга сагындырбас аргажок апарган.

База бир чижек: «Тыва кобальт» комбинат оон дээре-девес байдалда туруп турар. Чүл дээрге комбинат июнь болгаш июль айларда хөмүр-дашты шуут албаан. Коллективтиң удуртукчулары күскү, кышкы одалга сезонунда бүдүрүлгеге улуг бергелер туруп кээрин, хамык дериг-херекселдерин доңуп үрелип болурун канчап бодавайн турарыл? Оон ангыда «Тыва кобальт» комбинаттың ындыг шүшпен чоруунуң уржуундан разрез 6 миллион 760 муң 320 рубль түңнүг каражалыг боор турар.

База-ла июль айда республиканың совхозтары болгаш колхозтары хөмүр-даш сөөртүлгезинге идепкей чок киришкен. Чүгле үш совхоз алыр ужурлуг хемчээлдиг оттулар чүүлдү сөөртүп алган. Артканнары, тодаргайлаарга 56 совхоз, колхоз болгаш тараачын ажыл-агыйлар эрткен айда бо чүгула ажылга киришпээнин харааданчыг. Чүге дээрге келир күскү, кышкы одалга сезонунда оларның ажылы чогум-на оттулар чүүлден хамааржыры билдингир болгай.

Бир эвес чыл эгезинден бээр үени алыр болза, автосептелге заводу, ужар чүүл бүдүрүлгези, Кызылдың хем пароходствозу, «Тыва автотранс» каттыжышкынының автобүдүрүлгелери, а ол ышкаш хөй санныг совхозтар, чамдык албан черлери, бүдүрүлгелер хөмүр-даш сөөртүп алырының талазы-биле дыка хожудап турар.

Республиканың райполары оттулар чүүл сөөртүлгезин чүгле июль айның ортан үезинде эгелээн деп болур. Ол дээрге Тыва төпкооптуң удуртукчуларының шүшпен чоруунуң түңнели-дир. Ниитизи-биле республиканың райполары июль айда барык бүдүн чартык муң тоннаны алыр турган болза, чүгле 417 тоннаны сөөрткен.

Июль айда хөмүр-даш сөөртүлгезин республиканың Садыг министерствозунуң коллективтери, ылангыя Кызылдың болгаш Хову-Аксының холушкак садыглары, а ол ышкаш Кызылдың күш фабриказы болгаш өске-даа он-он бүдүрүлгелер багай чоруткан. Республиканың школаларында, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде бо чүгула ажылдың байдалы база дүвүренчиг боор турарын айтыр херек.

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың июль 2-де № 15 доктаалының күүседиириниң чугулазын барымдаалааш база ажылды улам идепкейжидери-биле «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң удуртулгазы республиканың чер-чер чагыргаларының даргаларынга хөмүр-даш сөөртүлгезиниң чоруп турарының дугайын дыңнаткан. Ынчалза-даа олар бөгүнге чедир кандыг-даа хемчеглерни алганы билдинмейн турар. Оларның чангызы-даа бодунуң чагыргазында районнуң оттулар чүүл-биле хандырылгазының байдалын сонуургап айтырбаан. Ол ышкаш республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының-даа удуртукчулары база шимээн чок боор турар. А кыш ырак эвес, удавас келир болгай.

Хөмүр-даш сөөртүлгезиниң август айда байдалы база дүвүренчиг болбушаан турар. Августуң онга чедир ниитизи-биле 15 муң 717 тоннаны сөөрткен. Ол дээрге бо айның планының чүгле 25 хуузу-дур. Бир эвес тус-тус коллективтерни алыр болза, ол-ла үеге чедир республиканың оттулар чүүл сайгарар конторазы планың чүгле 30 хуу, ТЭЦ—40, «Тыва даг-дүгү» —5 хуу күүсеткен турган. Бо хүннерге чедир республиканың 71 совхоз, тараачын ажыл-агыйлары болгаш хөй санныг бүдүрүлгелер августуң үлүүн албайн турар. Оларның санынга ужар чүүл бүдүрүлгези, автосептелге заводу, Кызылдың хем пароходствозу, «Тыва автотранс», «Тыва автоорук» каттыжышкыннарының коллективтери августуң графигин база үспүшаан турар. Ындыг чижектерни хөйнү көргүзүп болур. Ооң түңнелинде «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези улуг каражага таваржып, бодунуң ажылын шуудадыр аргазы чидип бар чыдарын ажыы-биле чугаалаар ужурлуг.

Дыка хөй төп албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң болгаш совхозтарның, колхозтарның удуртукчулары Чазактың бо чылдың июль 2-де үндүрген доктаалының дугайын билбес, азы билир-даа болза дораан уттупкан-даа боор чадавас. Ынчангаш оларже тускай сагындырыг-чагааларны чорутканывыс ужурун үстүнде чугаалаан болгай бис.

Мал чеминиң белеткели—бүгүдениң херээ

ЭДЕР-КУЙ ШЫНААЗЫНДА

Ында меделиг шел. Дагларның кыдыын дургаар чорутткан буга суу бо черни суггарып чыдар. Бай-Тайганың «Тээли» совхозтуң механизастаан бригадазы мал чемнериниң белеткелинче киргеш, элээн хөй тонна сарааттарны тургускан.

Эдер-Куй шынаазындан кезип, бөлген сигенин дөрт кырлыг кылдыр нессстээш, кырын сүүрертир сарааттап каап. Ниити түңү муң ажыг тонна ашкан. Долгандыр херимниг. Крышалыг бажыңнар дег, сүүр баштыг сарааттар ам-даа немежир.

Бо сораалш бөдүүн ажылчыннарга ужурашкылаан бис. Ооң бирээзиниң адын Борис Хоптак-оолович Хертек дээр.

— Ам-даа үш түс ажыг гектар черде тараан суланы, тоорукту, сигенни кезер бис. Валерий Салчактың бо звенозу эрткен хүлиериң чарыжынга звенолар аразынга бирги черип ээлээп. Макталга соруқ киргеш, эртежик-ле кезип, бөлүп үнүп тур бис — деп, эрестиг оол Борис Хертек таныштырды.

Сергей Федорович Доңгурак баштаан чолаачыларның бир бөлүү фермаже кескен сенажты дажыглаарлар. Ээр-Хавакта сүт-бараан фермазының чаның дургаар сарааттар долар. Ында суладан, тооруктан болгаш оон өске-даа сүүзүннүг мал чемнериниң белеткээн сенажтың оңгарын салып доозупкан.

Тээлиниң шыктарындан мал чемнерин белеткээрнинге Сарыг-Хуурак Орус-оол, Ужар-оол Салчак, Анатолий Хертек болгаш өске-даа механизаторлар хүннүн-не шалыпчы ажылдап турарлар.

Четпестер база бар. Сигенни кезер, бөлер черже трактористер, чолаачылар чамдык хүннерде орай үнгүлээр. Ол чорувуста элээн каш ажылчыннар, механизаторлар дүштекиниң он ийи шакка чедир Эдер-Куйже чорутпайн, мал чемин кезер, бөлер техниканы башкарган улусту манап, бригада төвүнге чугаалажып каап, таакпылап, бильярдтап, поварларның хайындырган чемин манап чоруп турдулар.

Бригаданың төвүнде улаштыр туткан хыйышкак бажыңның чыдыгыр өрээлдериниң иштик хирлиг. Ында демир оруннарда чүү-даа чок, курут. Эштиринге, дөжениринге херегтээр орун-дөжек аймаа-даа чок. Чанында узун өрээлде столоваяда байдал база чударгай. Поварлар ак халаттар-даа кетпээн. Ниити байдалдың сузу бастынчак боорга, шала муңгаданчыг ышкаш сагындырар. Анаа келген кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги-даа, оон өске-даа удуртукчулар кадыг ажыл-иште кижилерниң амыдырал хандырылгазынче-даа кичээңгей салбас, чупу-даа ынттавастар, черле херекке алыксавас хевирлиг. (Ол шөлдерде ажыл-ишчилерниң фото-чуруктары республика типографиязында чуруктар кылырынга ажыглаар чүгула чүүл кислота төнген ужурунда мында кирбейн барган).

Охемчик ОНДАР.
«Шынның» корр.

КОГАРАЛ ЭГИТТИНЕР БЕ?

Эрткен чылын Мөңгүн-Тайга районнуң девискээринге сарлыкка таварышкан аарыг-хамчыктың уржуундан ол районнуң совхозтарының болгаш хуу чонунуң хөй сарлыы өлген, когарал улуг болган. Аарыгның чылдагааны мынчага тодараттынмаан болгаш күрүне страхованиезиниң шугуму-биле когарал эгиттинмээн. Ынчангаш районнуң удуртулгазы Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Дээди Совединиң Даргазынга дилеглиг чагааны «Шын» солуңну дамчыштыр парлаарын дилээн.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. Д. ООРЖАККА
Тыва Республиканың Дээди Совединиң
Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ

Мөңгүн-Тайга районга тывылгаш тараан «чума» хамчыктыг каража-когарал, шүүдел улуг, хөй-ле болган. Бо дугайында Тыва Республиканың мал ажылының тускай эртемниглериниң болгаш эртемденнериниң элээн хөй материалдары республиканың, ол ышкаш Россияның солуннарынга парлаттынгылаан.

Ажыл-агыйларында болгаш чонунда хөй сарлыктыг Мөңгүн-Тайганың чурттакчы чону, экономиказы улуг когаралга таварышкан. Дыка хөй малчыннар, ажылчыннар саар сарлык чок калган, ам кара шай ижип орар. Сарлыктың саржаан белеткээш, ишкээр районнарга-даа садып, районда белеткел конторазынга-даа чон садып турган: Күрүне планы күүсеттинмес дей берген таварылгаларда районнуң совхозтары өске колхоз, совхозтарга дугуржулга ёзугаар кодан-кодан сарлыкты сүрүп берип-даа турган.

Сарлыкка таварышкан ол халаптыг аарыг дугайында ХКД-ның кожавыс Моолдуң-даа эртемденнери, кодээ ажыл-агыйның тускай эртемниглери чаңгыс аай түңнелге кээп шыдаваан, аарыгның өөскүдүкчүзү тодараттынмаан, ам шамнап арткан чүүл чүгле К-37-70 дээр вакцина боор турар. Ол вакцинаны ажыглаарын сүмелээн буруулугларның күзели-биле каража-когарал мынчага дугтаттынмаан. Тус черниң чурттакчыларының, малчыннарның-даа бодалын, саналын барымдаалап көрбейн, херекке албайн, К-37-70 дээр вакцинаны ажыглаанының соонда хөй сарлык өлүп хораан, дириг артканнары төл бербээн (ара салып, өлүг төрүп каапкан): К-37-70 вакцина-биле тарываан сарлыктар— совхозтарның ийи кодан, хуу чонунуң элээн хөй сарлык малы улуг боттары-даа хоравaaн, төлү-даа онча-менди болган. Ам бо август-сентябрь айларда «ЛД» деп вакцина-биле тарылга кылыр айтыышкын алган республика эмчилери районда чедип келген, белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн.

Ооң соонда 1993 чылда база бир аңгы вакцина чогаадып алгаш, ону бо районнуң сарлыынга шенээри ол бе? Бистиң район сарлыкка таваржып болур аарыгларга шенелде кылыр девискээр болуру ол бе? Ынчангаш «Шынны» дамчыштыр Мөңгүн-Тайга районнуң арат чонунуң мурнундан, оларның иниг күзелин илереттпишаан, Силерден, хүндүлүг Президент, Дарга дилеп нээривис болза:

1. К-37-70 штаммадан вакцина-биле тарылга кылганының соонда бир чыл безин эртпээнин барымдаалааш, К-37-70 база ДЛ деп вакциналар-биле сарлыктарны бо чылын катап тарыырын болдурбазын;
2. Хамчыктыг аарыгның халавынга таварышкан, когараан чонга Россиядан дузаламчы кылдыр келген акша-хөреңгини өскээр ажыглавайн, келген сорулгазынга киирген турарын;
3. Тус черниң онзагай агаар-бойдус байдалын, оон далай деңнелинден дыка бедикте турарын, ногаа, кат-чимис чогун барымдаалап көргеш, эмнелгелерге, назылап кыраан пенсионерлерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге кургаг сүттүң (чиик өртектиг) болгаш үс аймааның 1992-1993 чылдарның фондузун улгаттырып бээрин силерден дилеп турар бис.

Мөңгүн-Тайга районнуң чонунуң өмүнээзинден район чагыргазының даргазы Ш. И. НАМЫ.

ДАЛАЙ-ЛАМА ТЫВАГА КЭЭР

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанының ажылдакчыларының дыңнатканы ёзугаар алырга, Ыдыктыг Башкы Далай-Лама Тывага сентябрьның 19-21 хүннеринде кээп болур аргалыг боор турар. Ол дугайын Москвага Далай-Ламаның төлээлекчилери дыңнаткан. Бистиң республиканың удуртулгазы бедик аалчыны хүлээп алырынга белеткел база дыңнаткан болгаш аңаа белеткел ажылдары бо хүннерде ындын тулук чоруп турар.

Бистиң корр.

ОКТЯБРЬ 1— УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАР ХҮНҮ

МОСКВА. (РосИТА—СЧТА). Октябрь 1-ниң хүнү Россия Федерациязынга улуг назылыглар хүнү кылдыр чарлаттынган.

Оон-биле холбаштыр Россия Федерациязының Чазаа КНО-нуң Чингине Ассамблеязының 45-ки сессиязының чарлааны Делегейниң улгады берген кижилер хүнү-биле чергелештир, аңаа киириштир ол хүнүү белеткээриниң болгаш эрттиреринниң дугайында доктаалды хүлээп алган.

Ук болуушкунну демдеглеп эрттиреринниң талазы-биле чазак комиссиязының даргазы кылдыр РФ-тиң Чазааның Даргазының оралакчызы Борис Салтыковту томуйлаан. Чер-черлерде эрге-чагыргазының күүсекчи органнарынга чүгле чаңгыс бо хемчегни боттандырып эрттирериниң эвес чурттакчы чонуң эң камгалал чок бо бөлүүнүң айтырыгларынче бүгү ниитилелдиң кичээнгейин угландырар, улгады берген хамаатыларның социал камгалалының байдалын өөренип көөр, оларның чуртталга деңнелин бедидеринче угланган хемчеглерни ажылдап кылырын дааскан. Дайынның болгаш күш-ажылдың Чепсектиг Күштериниң болгаш корум-чурум камгалаар органнарның хоочуннар чөвүлелдери-биле кады кырганнарның чуртталга байдалдарын хынап көөрү, оларның амыдырал-чуртталга болгаш эмнелге хандырылгазынче улуг кичээнгейни угландырары чүгула. Ол хүннерде хоочуннарның кежээлерин, аныяктар-биле ужуражылгаларын, ачы-буян чедирериниң хемчеглерни боттандырып, эрттирери көрдүнүп турар.

Бо чылдың январь 1-деги медээлер ёзугаар алырга, Россия Федерациязының 32 ажыг миллион хамаатылары 55 хар ашкан, оларның 27 миллионнан хөйү кырaамының талазы-биле пенсионерлер боор турар.

«СИБ-92» ЯРМАРКА

Новосибирск хоорайга сентябрь 8-11 хүннеринде эргер «Сиб-92» деп ярмаркага даштыкы чурттардан дыка хөй фирмалар киржир деп турар.

Делегейниң он бир чурттарындан 170 ажыг фирма ол көрүлдеге киржириниң дугайында чагыгларны киирген. Сибирьге болган кандыг-даа улуг ярмаркаларга моон мурнунда ол хире даштыкы аалчылар киржип көрбээн. Девискээрниң хөгжүлдезинге оон ужур-дузазы аажок улуг болур деп санап турар. Чүге дээрге оон делгиирлеринге кодээ ажыл-агый, химия, ыяш болбаазырадыр бүдүрүлгелерге ажыглаттынар көңгүс чаа технологтуг дериг-херекселдер, даг тывыжынга болгаш өске-даа кол ажылдарга херек механизмнер делгеттинер.

Германияның Мюнхен хоорайда делгелгелер болгаш ярмаркалар ниитилели болгаш «Сибгерма» деп бүдүрүлге көрүлдениң организакчылары болганнар. Киржикчилерниң аразында — «ТИССЕН», «БАСФ», «СИМЕНС» деп болгаш өске-даа бүгү делегейге сураглыг фирмалар бар.

ЧУРТТА ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ

Күрүнениң статистика комитединиң дыңнатканындан алырга, бо хүннерге чедир Россия Федерациязынга 28 миллион гектар черниң тараазы кестинген.

Ол дээрге бүгү шөлдүң 49 хуузу болур. 26 миллион гектар черниң тараазы (бүгү шөлдүң 45 хуузу) бүрүнү-биле ажаал алдынган.

Ол шөлден 58 миллион тонна тараа алдынган, оон 8,4 миллион тонназы күрүне чагыыы ёзугаар дужааттынган. Тараа культураларының садып алыр өртээ эвээш болгаш доктаамал эвес боор турарындан ажыл-агыйлар күрүне шыгжамырынче хөй тараа чорутпайн турар.

Тус-тус крайлардан болгаш областардан алырга, күрүнеге эң хөй тарааны Брянск областың тараажылары саткан. Күрүне чагыын ёзугаар 100 муң тонна тарааны садар тургаш, 130 муң тоннаны саткан.

* * *

Соңгу Осетияда Кызыл Осетия болгаш Октябрьның 40 чылы аттыг колхозтарның тараажылары бо чылын байлак дүжүттү өстүрген. Ол ажыл-агыйлар бир гектар черден-не 40 центнер кызыл-тасты ажаап ап турар. Ол дээрге быжыг сорттуң тараазы болур.

Соңгу Осетияның ажыл-агыйлары бо чылын дүжүт ажаалдазынга өске черлерден техниканы болгаш кижи күжүн киириштирбейн турар. Дүжүт ажаап алышкының вахта аргазы-биле чорудуп турар. Вахтага ажылдап кирген кижилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Ынчангаш ажаал алышкынның темпизи бедик. Тараажыларның хөй кезии арендалыг коллективтерде, фермер ажыл-агыйларында ажылдап турар. Механизаторлар ажаап алышкынның бүгү айтырыгларын боттары шиитпирлеп турар.

ИДЕГЕЛДИГ АЛЫШКЫЛАР

Өг-бүлеге каш-даа алышкылар бар болур. Оларның аразында кежээ-даа, тура-соруктуг-даа, дидим-даа, чалгаа-даа кижилер тургулаар.

Таңды кожуунда, Элегестиң Кара-Булуңда малчын, механизатор алышкылар Балчырлар чурттап, ажылдап турарлар. Оларның дугайында маңаа чугаалаксадым.

Алышкыларның эң улуу Степан Калын-оолович Балчыр С. Тока аттыг совхозтуң арга-дуржулгалыг малчыннарының бирээзи. Ол бо чылын чүс хойдан-на 85 хураганны доруктуруп ап, планын ажыр күүсеткен. Бо кандаашкынныг берге чайын безин хойжунуң малы семис, пыырак. Хойну дурнукту семиртип алыр дээш малчын күскү оларны шын ажыглаар сорулгалыг. Оон-биле чергелештир хойжу кышка ыяк белеткенип турар.

Степанның дуңмазы Николайның амыдыралы база-ла мал-биле тудуш. Николай Калын-оолович «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгениң Кара-Булун сүт-бараан фермазынга чээрби ажыг чыл иштинде инек кадарып, азырап келген. Ол үргүлчү мурнакчы инек кадарчыларының, ажаакчыларының санынга кирип турган. Район Совединиң депутадынга каш удаа соңгуп, төлептиг ажылы-биле соңгукчуларының бүзүрелин шынзыдып шыдаан. Николай Балчыр үш чыл улай Кара-Булуң фермазын удуртуп турар.

Салгал бүрүзүнүң кижилеры бир мөзүлеш мергежилдиг. Оон биче Балчырларның ажыл-ижи машина-техника-биле холбашкан.

Саая Балчыр «Кара-Булун» кооперативте хөй чылдарда трактористеп ажылдаан, амгы үеде ол мал чеми белеткээр бригадада, МТЗ-80 тракторда кошкан сиген тырыыр агрегатта ажылдап, бодунуң планныг даалгаларын ажыр күүседип турар.

Алышкыларның эң бичези Александр Балчыр «Кара-Булуңнуң» мал чеми белеткээр бригадазының бригадири. 2500 тонна сиген белеткээр планныг турган, ам 1300 тоннаны сарааттап алган. Бо дээрге районда эң эки көргүзүг. Мында аныяк удуртукчу А. К. Балчырның киирген үлүү улуг. Ол хүн бүрү коллективтиң, машина-техниканың нарын айтырыгларын шиитпирлеп, кижилер-биле быжыг туруштуг ажылдап турар.

Алышкыларның ажыл-херектери шупту аңгы-аңгы, бот-боттарынга дөмейлешпес, ынчалза-даа оларның бир мөзүлеш тынары — күш-ажылга ынакшылы. Ёзулуг-ла идегелдиг улус.

Семён ОЮН.

БАГАЙ УДУРТУКЧУ БОЛУРУНУҢ ОРНУНГА, ЭКИ СПЕЦИАЛИСТ БОЛГАНЫ ДЭЭРЕ

Мал ажылы — Мөңгүн-Тайга районнуң экономиказының кол бырaзы. Бир эвес малдан алыр бүгү продукцияның (эът, дүк, сүт, саржаг, малдың чаш төлү, алгы-кеш) оода-ла 80—90 хуузун орулга кылдыр киирип алыр болза, ынчан бистиң малчыннарывыстың, кодээ ажыл-агыйның тускай эртемниглериниң шалыны улгадыр, социал амыдыралы экижий бээр.

Малдан алыр продукцияны чедир албайн, оон баш саның кудуладып, оон өлүп хораар чорууп көвүдедип турар болзувусса, акша төлевириниң өзүлдези черле болдунмас. Совхозтарның киирип алыр орулгазының хемчээли ол ажыл-агыйның директорунуң ында тускай эртемниглериниң ажылгыр, тывынгыр, негелделиг, саралыл билир чоруундан кончуг хамааржыр. А бисте бо талазы-биле ажыл ыракта четпес. Совхозтарда кол специалистер, зоотехниктер, мал эмчилери, экономистер болгаш өске-даа кадрлар бодунуң хүлээнип алганы ажылы дээш кыспайн турарлар. Оларга чүгле эрге-дужаал-ла болза, ажылдың кандыызы-даа хамаан чок апарган. Чижектен киирейн. Эрги ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг турган совхозка бо чылдың эрткен алды айының дургузунда 3 кол экономист, 3 кол зоотехник халашкан, оларны анаа-ла солуп каапкан. Кайызы зоотехниктиң ажылдап турган үезинде олар хүлээлгелерин долузу-биле күүсетпейн, отчёт-учёт сагывайн, а чүгле директорнуң айбычылары болуп келгениниң түңнелинде эрткен чылын болгаш бо чылдың алды айларында районга 1982 сарлык, 368 чылгы мал, 24431 шээр мал өлүп хораан. А дудаан болгаш өлүрүп чиген малдарны аңаа кадарга оон ыракта көвүдей бээр.

Ам дараазында ийи чылын база ол хире мал өлүп хораар болза, мал бажы районга кайы хире кызырлырын, оон экономиктиг каражазы кайы хире болурун экономистер сонуургап, санап көрбейн турар. Бо хүннерде чүгле «Мөген-Бүрен» совхозта 27121 хөй сарлыр. Оортан 5-6 муң хирезн саттына бээр болза, келир чылдың январь 1-де 21 муң артар. А 3-4 чыл бурунгаар шээр мал 30-31 муң чедип турду. Ынчан кыштаглар чедишпес, хөй кадартыр кижилер тывылбас турду. Ынчан малдың бурузу дыка [illegible] ажылдаар боор чүве. Бир кодандан 6-7 баш өлүр боор деп турган болза, амгы хүннерде бир кодан-даа бүрүнү-биле узуткаттына бээр хире-дир деп чугаалажып болу берген. Ону бир-ле ындыг аңаа чүве ышкаш кылдыр домактажыр апарган. Оода чадаарда, бичии-даа сагыш-сеткил дүвүрели чокка аан. Мындыг таварылгада малчын кижиниң социал байдалы канчап көдүрлүр боор! Малының бажы эвээжеп, күрүнеге дужаар продукциязы азарганчыг болу бергенде аан.

Маңаа бир чижектен киирейн. «Мөген-Бүрен» совхозтуң аныяк хойжузу Шой-оол Чүрүкайның кодаңынга чыл эгезинде 543 хой турган. Оортан 461 хой өлүп хораан. Кадарып олурар малының чүгле 15 хуузун камгалап зоттырган. Ай санында оон алыр акшазы улам кудулап олурар. Мындыг чижектиг малчыннар районда хөй болгай. Ынчангаш ам шак мындыг эргежок түңнелдиг кижилерниң ажыл төлевирин канчап өстүрер ил деп айтырыг ала-чайгаар-ла тургустунуп келир. Ол совхозтуң экономизи Октябрина Саая ажыктыг экономиктиг санаашкыннар кылбайн, эки-даа, багай-даа ажылдаан кижилерге акша-көвеектиг деп кылдыр санап, төлевирлер үезинде норма-чижектер барымдаалавайн турар.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Эки көргүзүглүг малчыннар-биле чыл эгезинде күш-ажылчы керээ чарбаан. Продукция алганы дээш төлевирни чедир санап бербес, ынчангаш малчын кижиниң сонуургалын көдүрбейн турар. Шак ындыг эрге-дужаал сүрүп, хөй шалың бодап, чирик дуглап ажылдап чоруур экономистерин совхозтарга моон соңгаар ажылдадыр, ажылдатпазының дугайын ханы көөрү күзенчиг-дир.

Бистиң районнуң малчыннарының социал байдалы баксыраан, оларның хөй нуруузу саан чок арткан. Чума дээннивпе аарыгның уржуу ындыг болган. Оон түңнелинде хөй сарлык өлген. Хөй когарал «Малчын» деп коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезинге болган. Совхоз 981 бызааны чедир албаан. Чамдык сарлык кадарчыларының көргүзүү мырыңай пат болган. Ынчангаш оларда бо хүннерде күрүнеге дужаар саржаг, сүдү хамаан чок, боттарының ажы-төлүнге ижиртиптер сүдү, саржаа, чөкпээ, ааржызы, куруду чок болуп турар. Бо таварылгада маңаа малчын кижиниң буруудаткан ажыы чок. Олар кыш, чай чок кадарып чоруур каш малының продукциязы-биле амыдырап чоруурлар болгай. Бистиң районга ногаа, картофель, тараа тарып турар эвес, байдал мынчап баарга берге-ле-дир. Бо дээрге чуманың хоразы бе, азы боос турган сарлыктарны «К-37-70» деп штаммалыг дириг вакцина-биле ийи удаа тарааныың түңнели бе дээрэн билдинмес. Бо талазы-биле эмчиниң юридиктиг документизи чок. Ынчангаш ол совхозтуң малчыннарының каражазы болуп артып калган. Ынчангаш мен бо чүүлүмну: «Багай удуртукчу болурунуң орнунга, эки специалист болганы дээре» деп адаап ужурум-даа ында чүве. Специалист кижиниң ажылының төлевири малчыннарның кадарган малының продукциязындан, алдынар орулгадан тургустунар чүве болганда, малчын кижиниң социал байдалы экижиириниге дузалажып турган, килограмм эът, сүт, дүк, малдың чаш төлү дээш ажылдаар, оларга идиг бээр апаар ышкажыл. Ол ийи кижи аразында быжыг харылзаалыг турбас болза, оортан чүү-даа бүтпес хире-дир.

Бир эвес ынчаар ажылдавас чүве болза, мээн дорт саналым бо: бистиң Мөңгүн-Тайга районга чер садар дугайында айтырыг турбас-даа ужурлуг. Ниитиниң малын шуптузун хуу кижилерниң кылдыр шинчидер. Черни ол кижиге кызыгаарлап айтып бергеш, чер үндүрүүн малдың саны-биле көрдүнген хоойлу ёзугаар тыртар. Ниитиниң малын хуужудуптар болза, ынчан кижилер бодунуң бүдүрген продукциязының ажыы-биле амыдырап, чурттаар. Чогум-на бо таварылгада специалист биле малчынның аразынга быжыг харылзаа чайгаар-ла тургустунуп келир деп бодаар мен. Чүгле бо таварылгада малчын кижиниң социал байдалы көдүрлүп болур, боду бот-баштарның ажылдаар апаар болгаш хөй продукция бүдүргеш, хөй орулга киирип алырын бодай бээр. А удуртукчу кижи хуужудулгага кирген мөөн акша-хөреңгини малчыннарның амыдырал-чурттаалгазын экижидеринге, тудуг-суур кылырынга, өске-даа хереглелге чарыгдап болур-дур. Бир эвес малды хуужудуптар болза, «Мөген-Бүрен» совхозтуң девискээринден тыва миллионерлер үнүп кээп болур. Ажылдаан шыдаар кижи ындыг атка-даа четсе кандыг боор ынчаш.

Өшкү-Саар ООРЖАК.
Мөңгүн-Тайга район администрациязының херээженнер, өг-бүле, ие-чаш камгалалының талазы-биле ажыл чорудар килдизиниң даргазы.

Тыва Республиканың Конституциязы

Төлевилелди чугаалажып тур бис

ЧОННУҢ САНАЛДАРЫН ӨӨРЕНИП КӨӨР

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузунуң төлевилелин Чаа-Хөл районнуң ажыл-ишчилери танышташ, чугаалажып көрген.

Район чагыргазының ажылдакчылары, улус депутаттарының район Совединиң удуртулгазы болгаш республиканың, районнуң, кожээ Советтериниң улус депутаттары коллективтерге, округтарга барып чон-биле ужуражып, Конституция төлевилелин таныштырып, чоннуң санал-оналын дыңнааннар. Ниитизи-биле районнуң чурттакчы чону төлевилелди деткип турар. Чүгле хүлээп алган соонда республикага Конституцияның хажыдышкыннарын болдурбазын чедип алырын күзеп турар.

Болган хуралдарга хамаатыларның эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң дугайында тодаргай саналдары берген. Төлевилелдиң 39 чүүлүнде мынча дээн: «Күрүнениң өөредилге черлериниң системазынга бүгү-нииити хостуг кол өөредилгени хамааты бүрүзүнге магадылаар». Ынчалза-даа эм өөредилге черлери колдуу төлевир-биле өөредир апаргандыр. Белеткел курстары база төлевирлиг, ынчангаш хөй урут-дарыглыг бөлүүн ажылчын кижилер уруг-дарыын өөредип алыры бергедээнин «Чодураа» ясли-садиктиң эргелекчизи Д. К. Седен чугаалаан. Ол-ла садиктиң кижизидикчизи К. С. Кыргыс төлевилелдиң 52 чүүлүнге хамаарыштыр мынча дээн: «Ажы-төлүн кижизидер талазы-биле ада-иелер дорт харыысалгалыг. Херек кырында ада-иелер уругларының кижизидилгезинче кошкак сагыш салып турары-биле назы четпээннер аразында янзы-бүрү чүрүм үрээшкиннери, оор-тоок көвүдеп турар. Назы четпээн кижи херек үүлгедир болза, ада-иезин катай харыысалгага онаар деп домакты немей киирерин ол саналдаан.

Чаңгыс саналдар хамаатыларның шериг хүлээлгезиниң күүседилгезиниң дугайында болган. Шериг албанын эрттерип эр кижи бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. Ол шын. Ынчалза-даа амгы черлерде бэйдал дүшкүүрлениир турар апарган үеде, шериг албаны эрттирип турар оолдарга коңчуг берге, кемдеп-кертээшкин, өлүм-чидим болуп турар-дыр. Шериг чоруткан оолдарның 30 хуузу инвалидтер боор турарын районнуң улуг эмчизи Б. Т. Балчый бадыткаан. Ынчангаш шериг албанын Тыва Республиканың девискээринге эрттирери чугула деп саналдааннар. Чадаанага шериг кезээ тургаш-тыр. Ону чүге үрегдеп каапкан? Ону катап тургузар негелдени К. Ш. Балдар тургускан. Ол ышкаш шеригже бистиң оолдарывысты чорудупкаш, шериг комиссарияды чаңгыс-даа хыналда, хайгаарал кылбас, шериг кезектер-биле кандыг-даа харылзаа тутпайн турар. Тываның төп райоңнарында база Кызылдың шериг комиссариаттарында колдуунда ооң дылдыг кижилер ажылдап турар. Олар тываларның амыдырал-чурталгазының онзагай байдалдарын билбес. Оларның-биле бөдүүн тыва кижилер арга-сүме айтырып чугаалажыры берге дээрзин хуралдың киржикчилери чугаалааннар.

База бир чоннуң дүвүредип турар айтырыг түс черниң эрге-чагырга органнарының системазы болур. Улус депутаттарының кожуун, сумы хуралдары болгаш түс чер чагыргазы ийи эрге-чагырганың бир девискээрге турган ажылы чок деп саналдап турар.

Эмчи С. Д. Артына саналынга мынча дээн: «Кожээ Советтиң дүжүрүп каапкар болза эки. Кожууннуң чагыргазының айтышкыннарын күүседир чаңгыс кижи турар болза эки. Үргүлжү хуралдап турар депутаттарның херээ чок. Шиитпирлерниң күүселдезин чек тур 2 дарга турарынга удур мен. Район Совединиң безин артык боор турар».

— Хоойлу күүседир органның даргазының эргези улуг болур ужурлуг. Суму хуралының даргазы чеңле херек. Кожуун болгаш хоорай чагыргазының даргазын үстүндел томуйлаар-даа болза черле чон-биле сүмележир болза эки. Эй ылангыя сумуну чагыргазының даргаларын томуйлаарда чоннуң санал-оналын кандыг-даа хевир-биле дыңнаары коңчуг чугула. Чаңгыс кижи чазып-даа болур. Чоннуң арга-сүмези эргежок чугула — деп, Г. С. Саганалай саналдап турар.

Ынчаарга ук төлевилелде түс чер чагыргазының даргазы улус депутады болур бе, болбас бе деп чүүл чок боор турар. Ону веоле немей киирер эвээзин хуралдың киржикчилери саналдаан.

Мээн саналым — түс чер чагыргазының даргазы ол девискээрге кожуун азы сумуну улус депутаты болбас ужурлуг. Кожуун чагыргазының даргазы чүге Тыва Республиканың улус депутады боор болбазыл? Ол дээрге Россияның Конституциязынга хамаатыларының соңгуур болгаш соңгуттурар эргезин кызыгаарлааны-дыр. Ынчангаш төлевилелде кожуун болгаш суму чагыргазының даргалары чүгле ук Советтиң депутаты болбас деп чүүлдү киирер мен. ТР-ниң Конституция төлевилелинде соңгуур болгаш соңгудаар дугайында чүүл кирбээн. Ол коңчуг чиг төлевилел боор турар. Азы ону Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинден дужурун бижиирин уттуп алганы ол бе?

Камба БИЧЕ-ООЛ,
Чаа-Хөл район чагыргазының даргазы.

НИИТИ КҮШТҮҢ АЙТЫРЫЫ

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң милициязының тускай албанын организастааны, а ол ышкаш ТР-ниң Дээди Совединиң алдыгы сессиязының шиитпири-биле Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозун тургусканы сөөлгү үеде долгандыр турар хүрээлеңди кижиниң ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр улуг айыылга таваржып турарының дугайын чугаалап турар-дыр. Россия Федерациязының Дээди Совединиң, а оон соонда бистиң республиканың Чазаа чер болгаш оон байлааның дугайында, арга-ыяш камгалалының хоойлулары, дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң, суугнуң дугайында хоойлуларны хүлээп алганын билир бис.

Ол болгаш өске-даа хоойлу-дүрүмнер бистиң республикада херек кырында канчаар күүсеттинип турарыл?

Бо чүүлге Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалаарының талазы-биле тускай албанының килдизиниң шугуму-биле 1992 чылдың бирги чартыында кылдыган ажылдарны номчукчуларга сонуургадыры-биле ол килдистиң начальниги, милицияның майору Андрей Базыргыевич ООРЖАК-биле бистиң корреспондентивис Тоңча Моңгуш ужуражып, чугаалашкан.

— Андрей Базыргыевич, силерниң удуртуп турар килдизиңерни тургусканындан бээр ындыг-ла үр үе эртпээн болгай. Ылангыя бо чылдың бирги чартыында кылдыган ажылдар дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бистиң килдистиң эйтэмидинге амы милицияның бойдус камгалаар талазы-биле тускай албаны-даа ээр апарган чүве — деп, ол чугаалап эгелээн. — Ынчалза-даа хамык ужур чүвениң ашында эвес, а херек кырында кылып бүдүрген ажыл-херекте болуру билдингир. Номчукчулар билип алыры-биле баштай бистиң албаның составы-биле таныштырып тайн. Бо чылдың баштайгы чартыында экология милициязының хөй эвес, 13-ле кижи ажылдаан. Ол дээрге начальник болгаш оон оралакчызындан аңгыда 3 улуг инспектор, 6 анаа инспектор болгаш 2 чолаачы-милиционерлер. Штат ээзи, ол амдыызында ындыг боор турар чүве-дир, ынчалза-даа кылган ажылдың түңнели ындыг-ла багай эвезин мактанмайн-даа чугаалаар апаар:

Килдистиң ажылдакчылары беш бөлүк боол алгаш ажылдап турар чүве. Чер хоойлужудулгазының болгаш чер байлааның хоойлужудулгазының талазы-биле, суг хоойлужудулгазының болгаш арга-ыяш камгалалының талазы-биле, а ол ышкаш дириг амытаннарның база үнүштерниң камгалалының талазы-биле мындыг адырларга ажылдап турар бис.

Бистиң ажылывыс ээй-бажы ындыг болганда, чаңгыс черге олурбас, үргүлчү ырак-узак черлер баар болгай бис. Бо чылдың эгезинден бээр үениң иштинде республиканың районнарынче ниитизи-биле 36 катап үнүүшкүнну кылып, барык 178 хонук иштинде хыналда-хайгаарал ажылдарын чоруткан болдувус. Ол аразында Кызыл хоорайга улуг хемчээлдиг ажылдар кылдынганын база айтыр херек.

Ажыл хөй хевирлиг. Чүгле үттандыр турар бойдуска хамааржыткан хыналдаларның түңнелинде хоойлу-дүрүм үрээн таварылгалар дугайында 115 протоколдарны тургусканныр. Ол районнар девискээрлеринге хамааржыткан материалдарның саны-дыр. Оон аңгыда Кызыл хоорайга чоруткан ажылдың түңнелинде 54 протоколду долдурган бис. Ол болза агаар болгаш суг курлавырларының байдалын хынааның, ногаан зоналарны камгалап турарын тодарадканың түңнелинде кылдынган документилер-дир. Чүге дээрге бистер чүгле чер байлааны, дириг амытаннарны эвес, харын база агаарны, сугну база хайгаарап алыр хүлээлгелиг болгай бис. Ону чон билип алыр болза чогуур. Оларның бистиң дугайывыста экомилиция деп чугаалап, адай бергени-даа таварылыа эвес.

Бир эвес маңаа чамдык санарны адаар болза, номчукчуларга солун боор чадавас. Районнарга хыналдалар үезинде хөй чүүлдерни хавырар ужурга таварышкан. Ол болза 12 дүүрге болгаш 10 араалыг боолар, 2 норка кежи, 45 килограмм аң эъди, 87 килограмм балык, 10 четки, 13 какпа, янзы-бүрү боолардың хөй саны октуг холалары дээш оон-даа өске чүүлдер-дир. Ол бүгүнүң ээлеринден 93 кижиге административтиг харыысалга онаалган. Оон аңгыда дөрт кезенчи хөрээ оттурган. Чүге дээрге үстүнде айыткан факт-барымдааларның ээлериниң аразында тотчеглекчилер, бөө-чепсекти ужур-дүрүм чокка бажырып адылел турганнар бар болган-дыр.

Кезенче хөрээ оттурарындан аңгыда үстүнде шеерттиннен хоойлу үрекчилериниң ниитизи-биле 26 муң 142 рубльге торгаан. Ол-ла кижилер бойдуска чедирген хора-когараалдары дээш 9983 рубльди акты төлээр ужурлуг.

Эскерген боор силер, бистиң ажылывыстың ужуру янзы-бүрү боор турар. Агаар, суг болгаш аң-мең-даа бистиң хайгааралывыска турар ужурлуг-дур. Оон аңгыда хавыртынган чүүлдерни канчаарыл деп айтырыг тургуп кээр чадавас.

ИНТЕРВЬЮ

Аң эъдин болгаш балыкты бистер садыгларга дужаар болгаш балыктар четкилерин, какпаларны — Экология министерствозунуң складынга, ынчаарга аң-мең кештерин — куранныыр-тывыш ажыл-агыйларга, ок-боону — түс черниң милиция салбырынга хүлээдип бээр ужурлуг бис. Ынчаар кылып-даа турар бис.

Бистиң кылып турар ажылывыс хөй угланыышкынныг база катап демдеглеп каайн. Чогум-на ындыг болганда ол ниити күш-биле шиитпирлеп болур, нарын айтырыг-дыр. Бистер дөрт хүлээлгелеривис-биле чергелештир бойдус камгалалының органнарының ажылдакчыларынга, экология болгаш бойдус курлавырларының районнар комитеттеринге, янзы-бүрү инспекцияларга бар шаавыс-биле дузалажып, арга-сүме кадып турар бис. Ынчанмайн канчаар, бистиң ажылывыс төрелдешкек болгай. Оон аңгыда штаттыг расписаниениң ёзугаар милицияның райкилдистеринде тодаргай лаарга. Тожуда — 3, Улуг-Хемде — 3, Бии-Хемде болгаш Барыын-Хемчикте — 1-1 кижи ажылдап турар. Олар колдуунда-ла бо чылдың май айда ажылдап эгелээн. Оон бээр үр болбады, ынчалза-даа олар база ай санында кылган ажылының түңнелдериниң дугайында отчётту ыдап-ла кирип турлар.

Борта олар база аңаа олурбаан турарын тодаргай чижектер-биле көргүзүп болур бис. Тожуда ажылдакчылар чүнү кылганыл? Ол дээрге аң-меңни, балык-байлагын-биле суарыг жаан, байлаг оран-на болгай. Оон ужурундан май айдан бээр мындыг чүүлдер хавыртынган-дыр: боолар 11 (янзы-бүрү), 30 килограмм аң эъди, 734(!) килограмм балык, оларның тудар 17 четки, 253 какпа, аң бооларының ийи чүс ажыг октуг холалары, биче калибрлиг боонуң 1500 огу дээш. Оон-даа өске чепсектерни экомилиция ажылдакчылары Тожу районнуң девискээринден хавыраан. Оларның иштинден дыка хөй кижини торгаан, бойдуска чедирген каража-когарадларны дедир эгидерин шиитпирлээн. Мындыг чижектерни Улуг-Хем, Барыын-Хемчик болгаш өске-даа районнардан хөйнү маңаа көргүзүп болур.

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң бойдус камгалаар талазы-биле тускай албанының килдизиниң 1992 чылдың бирги чартыында кылып чоруткан ажылының ниити түңнелин айтып болур. Хавырган чүүлдер: дүүргелер болгаш араалыг боолардың саны 52, янзы-бүрү бооларның 2000 ажыг октары, 6 диил кежи, ийи норка кежи, балык тудар 31 четки, 289 какпа болгаш хөй-хөй килограмм аң эъди, балык болган.

Рынок харылзааларының үезинде амыдыралдың үнези улгадып, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннарының өртектериниң хөй катап аартааның ужурундан чамдык тазыйчылбы, чүгле бодун тодунар кижилер тайга-сынче тарап ууп, бойдуска болгаш черлик дириг амытаннарга эгиттинмес улуг когараалдарны хөйү-биле чедирип турар апарганының үстүнде фактылар көргүзүп турар-дыр. Бо удаада бистерниң кылган ажылывыстың чамдык кезиин чугаалаадывыс билдингир. Агаар болгаш суг делгемнери, арга-ыяш, үнүш аймаа амгы үеде улуг хемчээлдии-биле хирленип, хораннанып турар апарганын билир болгай бис. Бистиң мурнувуста ол бүгүнү дынап хайгаараарының улуг сорулгалары база салдынган.

ТР-ниң ИХМ-ниң бойдус камгалаар тускай албанының килдизиниң начальниги, милиция майору Андрей ООРЖАК.

Районнардан медээлер

ЧАА НАЧАЛЬНИК КЕЛГЕН

Ак-Довурактың автотранспорт бүдүрүлгезиниң коллективи сөөлгү айларда ажыл соксадыышкынын каш-даа кылган.

Оон кол чылдагааны — бүдүрүлгениң коллективинге акша-шалыны үр үеде төлевээни. Ийнде, оон мооң мурнунда турган начальниги В. Селюк ол бүдүрүлгеге моон соңгаар ажылдап шыдавазын баш удур билгеш, шөлээзэш, ол хевээр ажылче үнмээн. А оон хүлээлгезин күүседип турган кол инженери бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын башкарып чадаан.

Ынчангаш автотранспортчуларның бо шынгыы негелдезин район чагыргазының даргазы Г. Иргит улуг кичээнгейге ап, ол-ла дораан хемчеглерни алгаш, аазааның ёзугаар эртенинде ажыл шагы эгелээр мурнунда чаа начальникти оларга таныштырган. Ол дээрге моон мурнунда Ак-Довурак АТБ-зинге база ажылдап чораан, сөөлүнде Бай-Тайга район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызынга чораан Владимир Хемушкуевич Доржу болган. Коллектив ону бир деминг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле хүлээп алган.

Коллективтиң ажылчыннары акша-шалынын дарый алган, өске организациялар-биле бүдүрүлге чери санашкан болгаш бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазы ам хөнүп эгелээн.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.

ИНТЕРНАТ ТУДУУ

Тээлиниң бир дугаар ортумак школазының 50 орунннуг уруглар чурттаар интернадының тудуу эрткен чылын-на эгелээн турган.

Хаалаларын салырын доозуп чорда, кышкы үеде тудугну ара соксаткан. А бо чылдың апрельде ону катап уламчылаан. Ында ам 13 кижи ажылдап турар.

Тудугжуларның материалдар-биле хандырылгазы амгы үеде үзүктелбейн турар. Туйбүнү четчири-биле эккеп-ле турар болза, оон тудуун октябрь айда доозуптарының аргазы бар.

Кара-оол ХЕРТЕК

ДУЗА КЫЛДЫР

Чадаананың Үстүү хүрээзин катап тудар дээни солуннуң номчукчуларынга билдингир болур ужурлуг.

Хүн бүрүде өзүп турар өртектерни чижеглей алырга бо зиин оон тудуушкунунга 15 миллион хире рубль херегеттинер ужурлуг. Ынча хөй акша-хөреңгини кайын алырыл? Ол дээрге берге айтырыг. Бодап көөрге, маңаа бир кол черни ол буянныг херекке ажыглаары-биле чондан дузаламчы кылдыр киирген акша-хөреңги ээлээр ужурлуг.

Шынап-ла, чон болунун үлүүн, хире-шаа-биле киирип-даа турар. Чижек кылдыр маңаа буянныг херекке 40 муң рубльди киирген Виктор Комбуевич Сатты айтып болур. Ол Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчызы. Оон аңгыда Виктор Моңгуш 1200 рубльди, Юрий Дажы-Сегбе 1000 рубльди болгаш өскелер-даа хире-шаа-биле акшаларны киирип турар. Районнуң төп эмнелгезинде «Кадыкшыл» деп биче бүдүрүлге (даргазы Владимир Бообаанай) 3400 рубльди, иштики херектер килдизиниң таныныл салбыры 1090 рубльди база киирген.

Ынчалза-даа ол бүгү ам-даа аажок эвээш болбайн аан.

Чаагай буянныг херекке үлүүн киирикседи кижилер, организацияларга дараазында адрести дыңнадып тур бис: РСХБ-ниң Чадаана салбыры, агар сан № 46810, м/и «Дуган», Чадааның Үстүү хүрээ тудуунуң директору.

Юрий ШАГЖЫ,
Тудугнуң инженери.

СОЛУННУҢ ЧАА АДЫ

ТАҢДЫ РАЙОННУҢ «КРАСНОЕ ЗНАМЯ» ДЕП СОЛУНУ АМ ЧАА АТТЫГ АПАРГАН. «ОНУ АМ «ТАҢДЫ-УУЛА» ДЭЭР.

«Красное знамя» деп солун тургустунганындан бээр он чыл ашкан, ол 1981 чылдың июль 1-де үнүп эгелээн. Орус, тыва дылдарга холуштур үнүп турган солуннуң номчукчулары ындыг-ла хөй эвес — бүдүн чартык муң-на хире кижи. Чоокта чаа Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозунуң чанында Парлалганың база массалыг информацияның хостуг чоруун камгалаар талазы-биле күрүне инспекциязының Тывада девискээр инспекциязы ук солунну «Таңды-Уула» аттыг кылдыр бүрүткээн. Оон тургузукчулары солуннуң журналистер коллективи, Таңды район чагыргазы база Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозу болган.

Николай ОЮН.

ӨРТЕКТЕР-ЛЕ, ӘРТЕКТЕР

Статистика эргелелиниң дыңнадыгларындан

Тыва Республиканың статистика эргелелиниң сөөлгү чоруткан сан-түңнерин ёзугаар алыр болза, бистиң садыг-магазиннеривисте өртектер май айдан бээр шоолуг өскерилге чок болуп турар. Хүн бүрүнүң аъш-чеминиң өртээ улуг болуп артыышаан. Ындыг-даа болза чон аар өртектерге база чоорту чаңчыгып бар чыдар хевилиг. Садыг-магазиннерде аъш-чемни, дүс аймаан, крупаларны өртээ аар-даа болза, сайгарып садары ээлэн шуудап турар. Садыг черлери оон боттарынга улуг ажык-кончааны киирип ап турар, оон-биле чергелештир садыг-магазиннерде ажылдап турар кижилерниң акша-шалынының хемчээли чугаажок өзүп турар болбайн аан. Ындыг-даа болза орулгазы эвээш өг-бүлелерге, өскус-чавыс уруг-дарыга, кырган кижилерге өртектер коңчуг улуг согугну болдуруп турары караңга-ла көстүп турар. Чүге дээрге бо бөлүктерниң кижилери аъш-чемниң улуг өртектерин, эң амдаңнызын, эң ховарын чиир хамаанчок, безин амдаажын-даа турары чажыт эвес. Хөй акша-шалынныг, бай-шыдалдыг кижилер магазинге келгенде чүгле шыдаар шаа-биле саттынып-ла болгай. Ынчангаш өртектерниң улгатканы-биле чергелештир чоннуң амгы-амгы кезектериниң аразында база бир мындыг шылап тургустунуп келген. Ол дээрге рынок үезиниң база бир чайлаап эртпес дүрүмү-дүр деп болур.

Ам статэргелелдиң чоруткан өртектерже кирип көрээлиңер. Ында хоорайның улуг-улуг чүгле 7 аъш-чем магазиннеринде өртектерин айтыыр.

Хоорайның дөрт дугаар микрорайонунда эң хаймыктыг черде беш дугаар магазин бирги категорияның ыяк эъдин 72 рубльге садып турда, ол-ла шынарның эъдин Ленин кудумчузунда 20 дугаар магазинниң садыгжылары анаа 13 рубльди немеп алгаш садыпкан. А колбаса кылыглары Кызылдың эът комбинады шоолуг бүдүрбээнин садыгларга оон хойну саттыр болгай.

Кандыг-даа немге холуп чиир амданныг сарыг үстү хоорайның кол-кол магазиннеринде дугаар садып турар. Эң чиик өртектиг үстү хавак кыдында 16 дугаар магазин саткан. Ында бир килограммның өртээ 175-ле рубль. А ону саткаш эң хөй орулга киирип ап турар улус — хоорай төвүнде 9 дугаар гастрономунуң садыгжылары. Олар ону бир килограммны 243 (!) рубльге садып турар болган. Кайы хире-дир чээ садып алыкчыга, бир килограммны садыпкаш-ла, 68 рубль орулганы киирип ап турар аан. А өске магазиннерде ол үсту 190—200 рубль кылдыр садып турар. А ынчу үзүн садып турар өртээ магазиннерде барык деңне.

Хүннүң шай суттен ажыр суудузту сөөлгү үеде садып алыры дыка бергедээн.

Дүүн эртен типографияның бир ажылчыны К. Моңгуш коптуг улуг хап ... чаңгыс-ла бөрбак шын холайтын алган ажылче маңнап олур. Ол шаанның аксы арга-ла ажык.

— Сүт садап дээш эртенинге магазин баар, узун эъдег, ге иткалежир, дыка-ла берге апарды. Оон сүдү дорзан текип каар. Кижи бодаарга чайты үе-дир. Сүт-саан көвүдеп турар, ол хиреде-ле кандаай чүве ыйнаан 60 — деп, ээзи пыжыгын, хөмудаан сеткилин чажырбайн чугааланды.

Шынап-ла, сүт өртээ улгаткан-даа болза, дөмей-ле недишпейн турар. Мурнаан улус алыр. Ол-ла. Бо сүтту Кызылдың хавак кырында 16 дугаар магазин бир литрин 3 рубль 92 көпеекке садып турда, эрткан магазиннер шупту «мугурлап ап» 4 рубльге садып турар.

Хоорайның чамдык магазиннеринде быштак аймаа шоолуг көрбейн турар. Ындыг-даа болза ону өске садыгла 150-ге садып турда, Кочетов кудумчузунда 40 дугаар магазин 195-ке «хырыладыпкан».

Дагаа чуургазын 10 кезекти-ле колдуунда 16—17 рубльге шупту садып турар.

Август-сентябрь айларда чиирде херегледи дыка улгадыр. Ылангыя кышкы үеге дөгереэ кылып дээп. Оон өртээ магазиннерде база-ла аңгы-аңгы. Чижээлээрге, «40 дугаарда» бир килограммның 90 рубль. А 10 болгаш 13 дугаар магазиннер ону мугур 100 рубльге садып турар. А төпте гастроном бир килограммны 94 рубль 50 көпеекке сайгарып турар.

Сөөлгү үеде хоорайның садыгларында печенье аймаа база көвүдей кеегени көрүнүг. Ынчалза-даа оон өртектери магазин ээйы-биле аңгы-аңгы. Чижээлээрге, Ленин кудумчузунда 20 дугаар гастроном бир килограммны 60 рубльге садып турда, «40 дугаар»—75-ке, «13 дугаар»—85-ке, «5 дугаар» мырынай—96-га «шуудуп» турар.

Ам хүннүң чиир хлевивисти кончугзээлиниер. Кызыл-тастын дээди сортунуң далганындан быжырган бир кг хлеб өртээ магазиннерде 15—20 рубль чедип турар. А бирги болгаш ийиги сорттуң далганындан быжырган хлеб — шупту магазиннерде 7 рубль 06 көпеек болуп турар-дыр.

Крупалар аразындан рис өртээ колдуунда-ла бир килограммда 42—50 рубль чедир чоруп турар. А маннган крупаны «20 дугаар» 20 рубльге садып турда, «40 дугаар» 33-ке, а 9 дугаар гастроном 42 рубльге «шыыладып» турар. Ону чаш кижилер, аажы душкен кырганнар чиир дээр болгай. Оон өртээ аартадып, оон улуг орулга киирер бээрге эпчок эвес ирги бе, хүндүлүг садыгжылар ывыс?

Садыгларда ам капустаны база киирип эгелээн. 5 дугаар магазин ону бир килограммны 12 рубльге садып турда, «40 дугаар» анаа 6 рубльди немей шаап алган, «хырыладыпкан».

Сөөлгү үеде магазиннерде таакпы эвээжеп турар апарган. Бир пачкада 5 рубль өртектиг папиросту «13 дугаарның» садыгжылары 3 катап улгаттыргаш, саарыпкан. А бир хааржакчыгаш спичканың өртээ 1 рубль 30 хире көпеек-ле болгай. Ындыг-даа болза ону ол-ла магазин 2 рубльге садыглап турар.

Районнарны көөр болза, эът өртээ барык деп, килограммда 60—70 рубль. Сарыг үс өртээ хоорайнынындан эвээш. Сүт өртээ Эрзинде болгаш Барыын-Хемчикте литризи 10 рубль хоокшулап турар. А Улуг-Хемде 2-ле рубль. Эң аар өртектиг чигир база-ла Барыын-Хемчикте—кг-да 110 рубль, эң чиигеи (талон-биле боор чалааст Эрзинде — 45 рубль.

Хлеб Эрзинде пололскиниң далганындан дээди сортундан быжырган хлебтиң бир кг-да өртээ 24 рубль 50 көпеек.

Эң аар өртектиг водка Барыын-Хемчикте-дир. Бир шилдиң 260 рубль. Районнарда папирос өртээ бир пачкада 16—17 рубль.

Хоорай магазиннеринде өртектер чүге аңгы-аңгы болуп турарыл?

Бо айтырыгны редакция хоорайның «Альтернатива» садыг-коммерция төвүнүң директору Н. М. Гурковага салган. Оон харыылааны мындыг:

— «Альтернатива» деп садыг-коммерция төвүнүң садыглары боттарынга кирген барааннарны 20 хуу чедир өртээн улгаттырып болур. А чамдыктары ону 10 хуу чедир ажыглап турар. Ындыг-даа болза рынок дээрге рынок-тур. Кым кайы хире өртек-биле садып шыдаар болдур, оон мөрүзү. Ынчангаш ам магазиннерниң коллективтери боттары билир апарган...»

Эргим номчукчу, садып алыкчы, садыг-магазиннерниң барааннарнын өртээ мынчангаш аңгы-аңгы болуп турар-дыр.

Допчулаалды Виктор КАРА-САЛ кылган.

НАЙЫСЫЛАЛЫВЫС КЫЗЫЛДА

ТААРЫМЧА ЧОК-ДАА ЫШКАШ

Мындыг чүүлдерни Кызыл хоорайның садыгларының чурттакчы бөжүнизарыңын эжиктеринден номчукчулар эскергилээн боор. Ында чыпшыргылап каан саазыннарны ган, олар шупту чарладаадыр. Бажың, машина-техника, эт-херекселдер саткан, орнаалсолчан дээш, оон-даа өске.

Чарлалдарны азар тускай черлерлиг боор чүве ыйнаан. Ылангыя мындыг черлерни хоорайның төп базаар эжиинде кылып каан: Ындыг түрбүже чурттакчы сөөкүн талазындан чарлал-ла кылыр кижи мен дээш, таварышкан-на черинге чыпшырып каарга, таарымча чок-даа ышкаш.

Садыглар — чоннуң сыглыр тайыым чери. Хөй-ниити чери болганда ону халыылап турар ээлерни эки көрүштүг, чараш болуру дээш кайгы үеде септелгенин кылып, будуп, чугайлап алыылаар. Ынчаар кылып каарга, уланзында көөрге, чаа будуп, чугайлап каан ээрж аксында демги-ле чарлалдан тыпба, пластилин-биле чыпшырып каан болур. Ында ажылдап турар [illegible]

Улуг күш-ажылын хүндүлеп билбес шак ындыг кижилерни магазиннер ажылдакчылары тулуп алгаш, боттарынга айтадып, бүдүүп, чугайладыр болза эки деп бодаар мен.

КӨПЕЕК-ЛЕ ЧОК ДЭЭШ...

Амгы үеде амыдыралдың нарын, берге үелерин бистер боттарывыс амыдыралдан көрүп чор бис. Магазиннерде аъш-чем, идик-хеп дээш кандыг-даа барааннар эвээш тир. Ону кижи бүрүзү эскерип келир турар. Бараан-даа, автотранспорт, телефон, радио-даа дугаш хамык-ла чүүлдерниң өртек-үнези улгаткан.

Аъш-чем өртээ улгаткан дээш, аштап орар эвес, идик-хеп өртээ улуг-дур дээш, самдар орар эвес, транспорт өртээ улуг дээш, чадаг кылаштаар эвес, радио, телефон төлевири улуг дээш, ам асташтер эвес, дөмей-ле садып чиир, кедер, төлээр апаар. Ону кончуурус ынчаар кылып-даа турар, төлеп-даа турар.

Черле ынчаш кандыг-даа барааннарны садып алырга, дөмей-ле акша улуг хереглээр. Хоорайның төп почтазында телефон-биле чугаалашкан дээш хелезинин төлээр черге чеде бергеш, төлеп турумда 30 көпеек херек дээн, оон хеле... алыр кассир негеди. Шынап-ла, көпеек чок боорга, бир рубльди берип кагдым. Оон 70 көпеекти бээриң маңаа тур мен. Кассир меңээ-даа ... мийн, свазын узун олур. Тур мен. Кассирим дүште-даа чок, демги-ле ажылын уламчылап тур. Оон чугаалады: «Көпеек чок-тур, кажан көпеек болурга алыр сен» деп. Мени коңчуг кааптты. Оон-биле марганып-даа канчаар дээш чорупкан. Ол черге чүгле та чеже кижи кээр чүве. Кижи бүрүзүндан ынчаар көпеектээр болза, та чеже рубль болур.

Хоорайның төп ажаалга банкызының бажыы чырык, камгалал хелезинин төлээр черинге чеде бергеш, сочурлап алгаш турумда, бир кырган пенсионер хөмудап чугаалайдыр: «Кандыг-даа садыгларга, мана-даа кээрге, дөмей-ле көпеек-ле төлээр апаар. Ол көпеек чок боор. Ынчаарга дөмей-ле рубль бээр сен. Ында кассирлер база көпеек чок, чүү дээр. Залап чурлар-дыр».

Магазиннерге база көпеек чок боор. Ону база-ла чеп. Ындыг-даа болза, черле садыгжы-даа, садып алыкчы-даа арын-нүүрлүг боор чүве ыйнаан. Шынап-ла болза амгы үеде көпеек-биле магазинден садып алыр бараан чок тур-ла шын. Ындыг-даа болза садыгжы кижи садып алыкчы чаңгыс көпеек чедир төлевес-ке бараанын бербес-ле болгай. Ынчангаш көпеек-ле чок дээш, сонуг ынчаар бежилен меңнүүрге, таарымча чок-даа ышкаш.

Номчукчунуң эскериглери

Хоорайның чамдык магазиннеринде тускай кассалары кылып кааны коңчуг эки. Магазиннерге кирген акшалар банкыларга кирер. Ындыг-даа болза чамдыктарында ам-даа кассалар кылдынмаан.

Кассалар тургускулаан каан магазиннерниң кассаларын чүге садыгжының чанынга кылбаанын? Садып алыкчы садыгжыдан алыр бараанын сочурлап тургаш шийлип алгаш, өртээн санадып алгаш, бок чорутташ кассага база сочурлаар. Ынчаш кээрге, кайы хире хөй үе чарыгдатты-дыр.

АЗААРДАН ЫРАВАС ЭЗИРИКТЕР

Хоорайның чурттакчылары-даа, кодээден-даа, даштыкыдан келген аалчылар-даа хоорайывыстың төп базаарын черле чаңдыр баспас. Чүге дээрге мында аъш-чем, идик-хеп айтаа дээш янзы-бүрү хүн бүрүнүң херегле барааннарын садып турары кымга-даа билдингир. Ынчангаш чоннуң бир сыглыр хайым чери ол.

Хүн бүрү эскерип чоруур болгунарза, хары-даа хүнхүн-даа көрүп боор силер. Мында доктаамал эзирик турар тывалар херээженнер бар. Ында эртке-душкен кижилерже олар шоорулган, чашкаалаар, дилеңген турар. Оон кедерезе алгышкан, кырышкан, ойтанашкан [illegible] чаржынчының дораан эскерип каар билер. Кеткен идик-хевин көөрүнерге, хир-чамын канчаар. Оларның ат, фамилияларын билир эвес, билир болза, долузу-биле бижип каар болза. Мындыр арынныг-даа ыйнаан. Олар ёзулуг-ла арын-нүүрүн ышкынган улус-тур. А олар боттарын коңчут кижилер кылдыр бодаарлаар боор ийнче.

Ёзулуг тыва кижилерниң ат-алдарын, арын-нүүрүн шак мындыг ийи-чаңгыс кижилер мынчаар баксырадып чоруур-лар.

Шак мындыг кижилерни хоорайның хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар органнарының ажылдакчылары ажаалга зорбээчейнен эртип турары эдээштиг. Чол-ла болза олар-биле кандыг-даа ажылдарны чоруткаш, чадашкаш, боттарын боттары-ла билзин дээш суга салыпканы ол чүве ирги бе?

ШИИТПИРЛЕП ШЫДАВАЗЫ ОЛ БЕ?

Хоорайның садыгларында, хосскиллеринде, кудумчуларында арагаңы, хейлиг суттарны, пиволарны, аржааннарны тер болганда хөйү-биле садып турарын хоорайның чурттакчылары-даа, келген аалчылар-даа эскерип көрүп тур боор. Чайның изиг хүннеринде суксаан улуг, бичии чон хейлиг суттарны, аржааннарны хөйү-биле садып ижип турар.

Садыгларда улуг өртектиг соктарны стаканнап садып турар болгай. Хейлиг сугну, аржааннарны стаканнап сатпайн турар. Оларны чүгле шилдери-биле садар. Суксаан кижилер садып ижер аваар, шилдерни дедир дужаарга, олар база албас. Чамдыкта алыр апаргаңда оон орнунга хейлиг суг азы пивону сыгаар. Ону албас болгунза, шилдерниң база албас.

Арага, газировка, аржаан, пиво шилдерин хүлээп алыр черлер хоорайда ийи-чаңгыс-та бар дээр. Аңаа чеде бээрге, хааржак чок боор. Бо айтырыгны хоорайның садыг организациялары болур-богуу-биле шиитпирлеп шыдавазы ол чүве ирги бе?

Бо бүгү эскериглерни Кызыл хоорайның чагыргазы болгаш аңаа хамаарылгалыг албан черлери болгаш организацияларга база билип турар болбайн аан, оларның эдеринин хемчеглерин дарый алыр боор дээрзиңге идегел каады.

Николай СОЯН.

ШЫН

ХУУЖУДУЛГА арны

3-кү арын. 1992 ч. август 25

№ 1, 1992 чыл

МООН СОҢГААР АЙ САНЫНДА ҮНЕР ЭЭЛЧЕГЛИГ БО АРЫНГА РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ, ЧАЗААНЫҢ, ОЛ ЫШКАШ КҮРҮНЕНИҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ЭРГЕЛЕП БАШКАРАР КОМИТЕДИНИҢ, ФЕДЕРАЛДЫГ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ФОНДУЗУНУҢ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХУУЖУДУЛГАГА ХАМААРЫШТЫР ХООЙЛУЛАРЫН, ДҮРҮМНЕРИН ЧЫРЫДАР. ОЛ ЫШКАШ ЧЫРЫКЧЕ ҮНГЕН ХУУЖУДУЛГАГА ХАМААРЫШКАН ХООЙЛУЛАРНЫ, ДҮРҮМНЕРНИ СПЕЦИАЛИСТЕР ТАЙЫЛБЫРЛААРЛАР.

БАШТАЙГЫ БО ҮНДҮРҮЛГЕДЕ «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭТ-ХӨРЕҢГИ ФОНДУЗУНУҢ ДУГАЙЫНДА ДҮРҮМНҮ», «КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ БҮДҮРҮЛГЕЛЕРИН КОНКУРС-БИЛЕ ХУУЖУДАРЫ», «КҮРҮНЕ БОЛГАШ МУНИЦИПАЛИТЕТ ЭТ-ХӨРЕҢГИЗИН ХУУЖУДАРЫНГА ЧАГЫГНЫ БЭЭРИНИҢ, БЕЛЕТКЕП КЫЛЫРЫНЫҢ БОЛГАШ КӨӨР КЫЛДЫР ХҮЛЭЭП АЛЫРЫНЫҢ ЧУРУМУ» ДЕП ЧҮҮЛДЕРНИ ПАРЛАДЫВЫС.

Тыва АССР-нин Дээди Совединин 1992 чылдың январь 30-де № 280 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың эт-хөреңги фондузунуң дугайында ДҮРҮМ

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1. Тыва Республиканың эт-хөреңги фондузу (моон ынай — фонд дээр) болза ооң эргезинде туруп турар болгаш ону хуужударын боттандырар, Тыва Республиканың өнчүзүн эдилээр, баш билир база эргелеп башкарар Чазак органы болбас.

II. ФОНДУНУҢ ТУРГУСТУНАРЫ БОЛГАШ СТРУКТУРАЗЫ

2. Тыва Республиканың Дээди Совединиң шиитпири-биле фонд тургустунар болгаш чүгле аңаа отчёттуг болур.

3. Фонд Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, районнарга тус чер салбырларын тургузар.

4. Фондунуң чер-чер салбырлары Фондунуң баштаар черинге чагыртыр болгаш улус депутаттарының чер-чер Советтериниң оларның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр хүлээп алган шиитпирлерин боттарының ажыл-чорудулгазынга барымдаалаар.

III. ФОНДУНУ ЭРГЕЛЕП БАШКАРАРЫ

5. Фондуну эргелеп башкарарын баштаар черге даргылар, ук баштаар чер фондунуң даргазындан, ооң оралакчызындан болгаш баштаар черниң 3 кежигүнүнден тургустунар.

6. Фондунуң даргазын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму сүмелээр, Тыва Республиканың Дээди Соведи албан-хүлээлгеге бадылаар. Ооң оралакчызын болгаш баштаар черниң кежигүннерин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму томуйлаар. Айыттынган кижилерниң ажылдаар хуусаазы — дөрт чыл, айыттынган хуусаа төнгүжеге чедир олар албан-хүлээлгеден чайлаттынган туруп болур.

7. Фондунуң баштаар черниң чаңынга чөвүлээр эрге-хүлээлгелиг фонд чөвүлели тургустунар, ук чөвүлел чер-черде салбырлар даргаларындан тургустунган болур.

8. Фондунуң даргазы, ооң оралакчызы, чер-черде салбырлар удуртукчулары депутаттар, чазак кежигүннери, политиктиг партияларның удуртур органнарының кежигүннери болбас, күрүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылга, тус чер чагыргазының органнарынга ажылдагый болгаш коммерчиялыг организацияларга өске-даа албан-хүлээлгелер ээлевес, ажылгыр-тывынгыр ажыл-чорудулга чорутпас. Олар болгаш оларның чоок төрелдери фондунуң база ооң салбырларының сайгарып турары бүдүрүлгелерин болгаш үнелиг саазыннарын дорт азы өске-даа кижилерни дамчыштыр садып алыр эрге чок. Ук кызыгаарлаашкын айыттынган албан-дужаалдыг кижилерниң ажылының бүгү хуусаазының дургузунда болгаш ажылдаап турганы албан-дужаалдарын оларның халашканының соонда 3 чыл дургузунда күштүг болур.

9. Дарга болгаш фондунуң чер-черде салбырларының удуртукчулары фондунуң эргезинде турар күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп башкарары дээш база Хуужудулганың республика программазынга дүүштүр ол эт-хөреңгини хуужударын дээш харысалганы бүрүн долузу-биле чүъктээр.

10. Фондунуң баштаар чери Тыва Республиканың Дээди Совединче эрткен үениң дургузунда фондунуң ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту болгаш эрткен чылдың дургузунда фондунуң орулгаларының база чарыгдалдарының балансының чедиишкин-на киирер.

11. Фондунуң хоорай болгаш район салбырларының удуртукчуларын улус депутаттарының чогуур Советтериниң киирип эккелгениң ёзугаар Фондунуң баштаар чери бадылаар. Чер-черде салбырлар удуртукчуларын албан-хүлээлгеден дүжүрерин улус депутаттарының чогуур Советтери-биле дугуржуп тургаш, Фондунуң баштаар чери боттандырар.

IV. ФОНДУНУҢ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

12. ФОНД ДАРААЗЫНДА ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРНИ КҮҮСЕДИР:

— бүдүрүлгелерге, акционерлиг ниитилелдерниң (эштежилгелерниң) капиталынга үлүг-хууга өнчү тугайында Тыва Республиканың Эт-хөреңги талазы-биле күрүне комитединиң аңаа дамчыдганы Тыва Республикага хамааржыр херечилелдерни эдилээр;

— өнчү ээзи болур Тыва Республиканың бүрүн эргелерин акционерлерниң нииити хуралдарынга боттандырар, бүдүрүлгелерниң капиталынга ооң эргезинде улус турар турар кызыгаарга бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазы дээш харысалганы чүъктээр;

— айыттынган үлүг-хуунуң, бүдүрүлгелерге өнчү дугайында херечилелдерни садар;

— акционерлиг ниитилелдерниң (эштежилгелерниң) түрээлдекчизи болур, акционерлиг ниитилелдерниң болгаш эштежилгелерниң акциязын садып алыр, оларның хөгжүлдези Тыва Республиканың улус ажыл-агыйның структура талазы-биле шапкын эде тургузарынга дузалаар;

— Тыва Республиканың бюджетиниң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының планынга, Хуужудулганың республика программазынга дүүштүр бүдүрүлгелерни хуужутканындан киирген орулганы база дивидендилерни алыс болгаш хуваар;

— акционерлиг ниитилелдерниң Тыва Республикага хамааржыр акцияларын инвестиция фондуларының болгаш холдинг компанияларының акцияларынга солуур.

13. Акционерлиг кандыг-даа ниитилелдиң ук акцияларының санындан кандыг-даа ниитилелдиң ниити санындан 20 хуудан эвээш эвес фонд алыр эргелиг; аңаа хамааржыр арткан акциялар банк хуузунуң учёт ставказының хемчээлинге доктааттынган дивиденд болуп аңаа артар. Айыттынган акцияларны фонд садып турда, оларның номиналдыг статузу катап тургустунар.

Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгалардан аңгыда, фонд болгаш ооң салбырлары бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынче холгаарлаар эрге чок.

14. Фонд болгаш ооң чер-черде салбырлары хуужудулганың чорудулгазының үезинде Тыва Республиканың экономиктиг суверенитединиң принциптерин, социал туруму чорууну болгаш туруштуг айыыл чок чоруун сагыырын хандырар.

15. Фонд болгаш ооң чер-черде салбырлары тус органнар болур болгаш оларга дааскан эрге-хүлээлгелер күүседир, ооң соонда тургузукчунуң шиитпири ёзугаар үдүрткаттынар.

V. ФОНДУНУ АКШАЛАНДЫРАРЫ

16. ФОНДУНУҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН АКШАЛАНДЫРАРЫНЫҢ ДӨСТЕРИ БОЛЗА:

— күрүне өнчүзүнүң объектилерин сатканындан фондунуң алган акша-хөреңгизи;

— дивидендилер болгаш фондунуң ажыглалында турар үнелиг саазыннар талазы-биле өске-даа орулгалар;

— Тыва Республиканың бюджединден акша-хөреңгилер болур.

От дөстер дамчып келир акша санажылгаларының учуру аңгы чорудар.

17. Күрүне өнчүзүнүң объектилерин сатканындан фондунуң алган акша-хөреңгизи РСФСР-нин Төп банкызының республика эгелелинде фонд счёдунче шилчиир. Ол акша-хөреңгилерниң чарыгдаарының чурумун база ужуражылганың Хуужудулганың республика программазы ёзугаар тодарадыр.

18. Фондунуң эргезинде турар үнелиг саазыннар талазы-биле орулгаларны РСФСР-нин Саң-хөө министерствозунуң бадылааны улгаттырган саң-хөө нормативтерин ёзугаар сагаан каан күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле бүдүрүлге чарыгдалдарының оруун фондунуң тургузарынга акша-хөреңгини ооң казаан соонда, Тыва Республиканың бюджетинче шилчидер.

19. Фондунуң чер-черде салбырлары Фондунуң баштаар черниң бадылааны чогуур нормативтерни барымдаалап ажылдаар.

Күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин хуужударынга чагыгны бээриниң, белеткеп кылырының болгаш көөр кылдыр хүлээп алырының ЧУРУМУ

1. Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударынга чагыгларны «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга үндезилээш, бүдүрүлгелерниң, оларның кезектериниң күш-ажылчы коллективтери, Россияның болгаш дашты юридиктиг кижилер база хамаатылар (моон ынай — чагыкчылар дээр) киирер.

2. Бүдүрүлгени хуужударынга чагыгны (хоорай чагыргазындан аңгыда), эт-хөреңги эргелеп башкарар талазы-биле район, хоорай комитединче, Россия Федерациязының Бүдүрүлгениң турар чериниң айы-биле күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле (моон ынай текст ёзугаар комитет дээр) Күрүне комитединиң девискээр агентилелинче чагыкчы киирер.

3. Комитет чагыгны бүрүткел дептеринге чагыкчының ону берген хүнүнден эгелээш бүрүткээр. Чагыкчы тускай хавырыышкынны төлээн болгаш чагыгга албан кожар үлгүрлары болур документилерни киирген таварылгада бадылаттынган хевир ёзугаар берниген чагыглар бүрүткеттинер.

4. Банк албан черин дамчыштыр чагыкчы тускай хавырыышкынны төлээр, чогуур комитеттиң агар санынче ол шилчиттинер.

Россия Федерациязының күш-ажылчы коллективтеринге болгаш хамаатыларынга ооң хемчээли — 500 рубль. Тускай хавырыышкынны төлээн дугайында квитанцияны чагыгга кожар. Чагыгны көргенинин түңнелдеринден хамааржыр чокка төлээн тускай хавырыышкын түңү чагыкчыга дедир эгиттинмес.

5. Юридиктиг албан черниң чагыгга бүдүрүлгениң удуртукчузу азы ол бүдүрүлгениң эргелеп башкарылгазының дээди органындан төлээлеттирген кижи ат салыр. Чагыкчының холунуң ужуун бүдүрүлгениң таңмазы-биле шыназыдар.

Нотариус албан черниң азы бүдүрүлгени бүрүткээрин боттандырган органның бүрүткээшкин дугайында херечилелдерниң болгаш чагыкчының тургузукчу документилериниң шынзытткан хоолгалары юридиктиг албан черниң чагыгга албан кожар капсырылгалар болур.

6. Бир эвес бүдүрүлгени, кезекти хуужударының дугайында шиитпирни бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң, кезектиң ниити хуралынга (конференциязынга) ооң кежигүннериниң чартыындан эвээш эвес кезии хүлээп алган таварылгада, күрүне азы муниципалитет бүдүрүлгезиниң күш-ажылчы коллективиниң, кезектиң чагыын көөр кылдыр хүлээп алыр. Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң, кезектиң чагыынга бүдүрүлгениң, кезектиң ниити хуралындан (конференциядан) өлче төлээлеттирген күш-ажылчы коллективтиң кежигүнү ат салыр.

Бүдүрүлгениң таңмазы-биле шынзытткан күш-ажылчы коллективтиң ниити хуралының (конференциязының) протоколундан ушта бижилгени болгаш бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективиниң, кезектиң кежигүннериниң ат салган хуудузун күш-ажылчы коллективтиң чагыынга кожар.

Күш-ажылчы коллективтиң конференциязын эрттирген таварылгада, конференцияның протоколундан ушта бижилгеге кезектерниң ниити хуралдарының протоколдарын болгаш бүдүрүлгениң кезектериниң күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннериниң ат салган хуудустарын кожар.

7. Россия Федерациязының составында республикаларның күрүне өнчүзү кылдыр дамчыттынган бүдүрүлгелерин муниципалитет өнчү кылдыр хуужудар дугайында шиитпирлерни чогуур комитеттер хүлээп алыр.

Федералдыг өнчүге хамааржыр бүдүрүлгелерни хуужудар дугайында шиитпирни Россия Федерациязының Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитединиң девискээр агентилелинин азы хуужуттунуп турар бүдүрүлгениң турар чериниң айы-биле чогуур комитет хүлээп алыр, бир эвес Россия Федерациязының Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди девискээр агентилелиниң эргелерин ёзугаар хуваагаан болза, ону ынчаалдыр кылыр.

8. Чагыгны бүрүткээрин боттандырган комитет бүрүткээшкинниң чоорткан хүнүнден эгелээш ийи неделя хуусаала дараазында шиитпирлерниң бирээзин хүлээп алыр хүлээлгелиг:

8.1. Бүдүрүлгени хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш хуужудулга талазы-биле тургустунган комиссияже чагыгны дамчыдар.

8.2. Бүдүрүлгени хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр болгаш «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунуң 9 чүүлүнге дүүштүр садып алыкчы болуп шыдаазының дугайында чагыкчыга дыңнадыышкынныг чагыгны хуужудулга талазы-биле комиссияга дамчыдар.

8.3. Бүдүрүлгени хуужударындан дараазында чылдагааннар-биле ойталаар:

хуужудар кылдыр чагыгга айыттынган бүдүрүлге болза 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының программазының кол негелделери ёзугаар доктааткан хуужутпас объектилерниң база бүдүрүлгелерниң дамчыдында, азы бүдүрүлгени хуужударынга хоойлужудулга ёзугаар кызыгаарлаашкын бар болуп турар;

чагыгга айыттынган бүдүрүлге моон мурнунда хуужуттунуп турган.

8.4. Чагыгны чогуур комитетче дамчыдар, төлээлеттирген кижи чагыгда айыттынган бүдүрүлгени хуужудар дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Төлээлеттирген кижи хуужудулгага чагыг талазы-биле шиитпирни ийи неделя хуусаала хүлээп алыр.

9. Хуужудулга дугайында шиитпирни хүлээп алган хүнүнден эгелээш үш хонук хуусаала чогуур комитет болза берген чагыг талазы-биле шиитпирниң албан-дужаалдыг кижиниң адын салган, комитеттиң таңмазы-биле шынзыттынган хоолгазын дыңнадыышкынныг чагыглыг чагаа-биле почта дамчыштыр чагыкчыже чорудар хүлээлгелиг.

10. Хуужудар дугайында шиитпир хүлээп алдынган бүдүрүлгелерниң данзызын комитет ай санында парлаар хүлээлгелиг.

11. Хуужудар дугайында хүлээп алдынган шиитпирге таарышпаан чагыгны күүседир кылдыр хуужудулга талазы-биле доктаамал ажылдаар комиссияже дамчыдар.

Чогуур комитеттиң шиитпирин ёзугаар чамдык объектилерни хуужудар талазы-биле тускай комиссиялар тургустунган туруп болур.

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин конкурс-биле хуужудары

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1.1. «РСФСР-ге күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга болгаш 1992 чылда Россия Федерациязынга күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының Күрүне программазынга дүүштүр бо Дүрүм ажылдап кылдынган.

1.2. (Коммерциялыг болгаш коммерциялыг эвес инвестициялыг) конкурс-биле садып алыр чүүлдер дээрге болза, кажан садып алыкчылардан хуужудар объектиге (бүдүрүлгениң угланыышкынының хевээр арттырары азы объектиниң сорулгазы, ажылдаар черлерниң саны, социал алырның объектилерин акшаландырары, инвестицияларның эргежок чугула хемчээлдери) хамаарыштыр тодаргай негелделерни күүседирин негеттинип турар таварылгаларда, хуужудар объектилерни хуу өнчү кылдыр күш-ажыл кижилерниң азы юридиктиг кижилерниң садып алыры-дыр.

1.3. Коммерциялыг конкурсту ажык аукцион садыглаашкын азы хаалгылыг тендер хевирлиг кылдыр чорудар. Бо таварылгада эң хөй өртекти адаар садып алыкчы коммерциялыг конкурска киржир эргелиг.

1.4. Чүгле кедээ черде, хоорай хевирниң суурларында тургустунган объектилерни, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин хуужудуп турда, киржикчилерге кызыгаарлыг составтыг коммерциялыг конкурс-биле садыглажыышкынны чорудуп болур. Ындыг конкурска чүгле хуужудуп турар бүдүрүлгениң ажылдакчыларын, ук черниң чурттакчыларын болгаш массалыг репрессиялар үезинде төрээн черинден шелуттүрген турган кижилерни ындыг конкурска киириштирер.

1.5. Хуужудар объектини конкурс-биле садар дугайында шиитпирни эт-хөреңгини эргелеп башкарар талазы-биле чогуур комитеттер хүлээп алыр.

II. КОНКУРСТАРНЫ БЕЛЕТКЭЭРИ БОЛГАШ ЭРТТИРЕРИН ОРГАНИЗАСТААРЫ

2.1. Хуужудар объектилерниң садыгжылары моон ынай «садыгжы» деп адаар эт-хөреңгиниң чогуур фондулары болур.

2.2. Конкурс-биле объектилерни садарда, ук садыгжы доктаамал ажылдаар конкурс комиссиязын 5 кижиден тургузуп алыр, ооң составынга садыгжының, чогуур комитеттиң болгаш саң-хөө органнарының төлээлекчилери албан киирер.

2.3. **Конкурс комиссиязы болза:**

— конкурс ёзугаар саттынар объектилерниң дугайында медээни парлаарын организастаар;

— конкурска киржир садып алыкчылардан саналдары болгаш документилерни хүлээп алыр база көөр;

— конкурстуң тиилекчизин тодарадыр, ону бижимел-биле чарлап дыңнадыр база хуужудуп турар объектиниң садып алыр болгаш садар дугайында керээге садыгжы-биле ат салыр чедир чалаар;

— конкурстуң түңнелдериниң дугайын хөй-ниитиге дыңнадыр.

2.4. Хуужуттунуп турар бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллективи, бир эвес бүзүредилгени конкурстуң чарлалынга чедир 10 хонуктан орай эвесте киирген болза, болур-чогуурбиле кылдынган бүзүредилгени барымдаалап, бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр конкурс комиссиязының ажылынга киржип болур эргелиг.

2.5. Конкурсту эрттирери-биле комитет болза хуужуттунуп турар объектиниң чогуур документилерин бо Дүрүмнү барымдаалап садыгжыга бээр. Алдынган документилерни барымдаалап конкурс комиссиязы информастыг дыңнадыгны белеткээш, конкурсту эрттирериниң чарлаттынган үезинге чедир бир айдан орай эвесте тус черниң парлалгазынга ону парлаттырарын организастаар.

2.6. **Информастыг дыңнадыгга дараазында чүүлдер киирген турар ужурлуг:**

— конкурстуң негелделери болгаш конкурстуң тиилекчизин тодарадырының барымдаалары;

— хуужудуп турар объектиниң эге баштайгы өртээ болгаш төлевириниң хевири;

— конкурска киржиринге чагыгларны, саналдарны болгаш өске-даа документилерни хүлээп алырының сөөлгү хуусаазы;

— хуужуттунуп турар объектиниң эге баштайгы өртээнден 10 хуу хемчээлге магадылалдыг салыышкынның түңү болгаш ооң өлче шилчиттинген турар ужурлуг агар саны;

— киржикчилерниң саналдар киирген чагаа хаптарын ажыдарының хүнү, үези болгаш чери;

— конкурс комиссиязының харылзаа телефонунуң номери.

Ооң аңгыда информастыг дыңнадыгга дараазында чүүлдерни айтыр:

— хуужуттунуп турар бүдүрүлгениң ады болгаш турар чери;

— бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының, чедирип турар ачы-дузазының ниити хемчээли, ажылдап турар кижилерниң саны болгаш составы;

— кол фондуларының данзызы, өртек-үнези, материалдыг үнелиг чүүлдерниң курлавырлары;

— саң-хөө ажыл-чорудулгазының байдалы.

2.7. Информастыг дыңнадыгны парлаан үезинден эгелээш конкурс комиссиязы төлевири 500 рубльден ашпас хемчээлдиг хуужуттунар объект-биле баш бурунгаар таныжар аргапы бүгү юридиктиг болгаш күш-ажыл кижилеринге бээр.

III. КОНКУРСТАРГА САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ КИРЖИРИНИҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

3.1. Хоойлуга дүүштүр садыгжылар кылдыр хүлээп көрдүнген, конкурска киржиринге чагыгны чогуур үезинде болгаш өске-даа эргежок чугула документилерни киирген база хуужуттунар объектиниң эге баштайгы өртээниң 10 хуу хемчээлге магадылалдыг салыышкынның түңүн доктааттынган чурум ёзугаар киирген юридиктиг болгаш күш-ажыл кижилерни конкурска киириштирер.

3.2. **Конкурска киржирде конкурс комиссиязының адресинче дараазында документилерни киирери эргежок чугула:**

— конкурска хевирлер талазы-биле киржиринге чагыг;

— конкурстуң негелделериниң талазы-биле бижип каан саналдар болгаш конкурстуң тиилекчизин илередириниң барымдаазының талазы-биле аңгы чагаада чарлап каан саналдар;

— садыгжының агар санынче магадылалдыг салыышкынның киирген бадыткаан турар төлевир документизиниң хоолгазы.

Нотариус органының бүрүткээшкинин чорудуп шынзытканы тургузукчу документилерниң хоолгаларын юридиктиг албан черлери немей киирер.

3.3. Доктааткан хуусааның төнгениниң соонда чагыгларны документилерни хүлээп алыры соксаар.

3.4. Конкурска ооң киришкениниң дугайын конкурс комиссиязы чагыкчыга бижимел-биле дыңнадыр.

3.5. Конкурска киржиринге чагыг берген кижилерниң дугайында медээлерни таратпас.

3.6. Конкурсту эрттирериниң доктааткан хуусаазынга чедир конкурстуң киржикчизи бодунуң саналын дедир ап болур эргелиг, ол дугайын бижимел-биле дыңнадыр. Ындыг таварылгада магадылалдыг салыгның түңүн аңаа дедир тандыырар.

3.7. **БИР ЭВЕС**

— чагыг киирген кижиниң садып алыкчы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп көрбээн;

— чагыг киирген кижи бо Дүрүмде көрдүнген албан киирер ужурлуг документилерни хуусаазында киирбээн болза, конкурска чагыкчының киржиринден ойталаан турар болур.

3.8. Конкурстуң дугайында информастыг дыңнадыгны парлаан үезинден эгелээш конкурстуң доостур үезинге чедир медээ солчуру азы оларның берген саналдарының дугайында медээ чарлаары конкурстуң киржикчилеринге хоругдаар. Бо негелдени күүсетпээн чорукту конкурстуң негелделерин каржызы-биле үрээни ол кылдыр көөр.

IV. САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫҢ САНАЛДАРЫН КӨӨРҮНҮҢ ЧУРУМУ

4.1. Конкурстуң доктааткан негелделерин болгаш конкурстуң тиилекчизин илередириниң барымдааларын ёзугаар садып алыкчыларның саналдарын конкурс комиссиязы көөр.

4.2. Конкурстуң негелделерин конкурстуң бүгү киржикчилери албан күүседир.

4.3. Конкурстуң киржикчизиниң саналы конкурстуң негелделерин хандырып турар болгаш эң бедик үнелелин алыр болза, ону конкурстуң тиилекчизи деп комиссия чарлаар.

4.4. Бир эвес ийи азы ооң-даа хөй киржикчилерниң саналдары конкурстуң негелделерин хандырып турар болгаш эң бедик үнелелди алган таварылгада, оларның аразындан кайызы чагыгны мурнай бергенил, ол тиилекчи болур.

Бир эвес ол чорук тиилекчини илеретпейн баар болза, конкурс комиссиязы тиилекчини илередири-биле төлге-жребий октаажыр.

4.5. Саналдар киирген чагаа хаптарын конкурс комиссиязы доктааткан хүнүнде болгаш шагында чазар, киирер ужурлуг медээлерниң болгаш документилерниң барын тодарадыр, бүгү-ле киирген саналдар база конкурстуң негелделеринге оларның дүүшкээ демдеглеттингеш протоколду тургузар. Конкурстуң дугайында информастыг дыңнадыгны парлааныңның соонда бир айдан эрте эвесте чагаа хаптарын ажыдар.

Конкурстуң негелделеринге дүүшпес саналдарны конкурска ооң ынай киржирин чөпшээревес болгаш протоколга аңгы демдеглеп бижиир.

4.6. Саналдарлыг чагаа хаптарын чазып база чарлап турар үеде конкурс комиссиязының чөпшээрели-биле конкурстуң киржикчилери азы аңаа бүзүредилгелиг оларның төлээлекчилери олуржуп болур.

4.7. Конкурс комиссиязының кежигүннериниң түңнелдеринге үндезилээш, чагаа хаптарын ажыткан хүнде конкурстуң тиилекчизиниң дугайында шиитпирни комиссияның даргазы хүлээп алыр.

4.8. Конкурстуң тиилекчизинге ооң саналдарын хүлээп алган дугайында дыңнадыышкынныг болгаш садып алыр база садар дугайында керээге садыгжы-биле ат салыышкынынче келирин чалаан садыгжының чалалгалыг чагаазын чорудар.

4.9. Хуужудуп турар бүдүрүлгелерни садар талазы-биле конкурсту эрттирип турда, күш-ажыл кижизи азы юридиктиг кижи конкурстуң кара чаңгыс киржикчизи болур болза, ындыг таварылгаларда бүдүрүлгени айыттынган кижиге доктааттынган чурум ёзугаар тодараткан өртек ёзугаар садар. Ындыг садыглажыышкынны конкурсту эрттирген хүнден эгелээш ийи неделя дургузунда боттандырар.

Бүдүрүлгениң садып алыкчылары апарган ооң ажылдакчыларынга бо таварылгада чиигелделерни тывыспас.

4.10. Доктааткан чурум ёзугаар протоколду алган хүнүнден эгелээш календарь ёзугаар 30 хонук дургузунда киржикчилер конкурстуң түңнелдеринге хамаарыштыр шиитпирни өскертирин негег, билдирип болурлар.

4.11. Календарь ёзугаар 30 хонуктуң дургузунда садыгжы албан күүседир чурум ёзугаар конкурстуң түңнелдериниң дугайында медээни тус черниң парлалгазынга үндүрер.

V. ХУУЖУТТУНУП ТУРАР ОБЪЕКТИЛЕРГЕ ӨНЧҮ ЭРГЕЛЕРИН ТОДАРАДЫРЫ БОЛГАШ КОНКУРСТУҢ КИРЖИКЧИЛЕРИ-БИЛЕ САНАЖЫЛГАЛАР

5.1. Конкурстуң киржикчизинче чагааны садыгжының чорутткан үезинден эгелээш календарь ёзугаар 30 хонуктан орай эвес хуусаада күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр садып алыр болгаш садар талазы-биле керээ садыгжы-биле садып алыкчының аразынга чардынган турар ужурлуг.

5.2. Бир эвес конкурстуң тиилекчизи садып алыр болгаш садар талазы-биле керээни дараазында чарарындан ойталаар болза, ооң магадылалдыг салыышкынның түңү садыгжыта артып калыр. Бо таварылгада объектиниң садып алыр эргени конкурстуң мурнуку өртекти саналдаан киржикчизи алыр. Бир эвес садып алыр болгаш садар талазы-биле керээге ат салырындан ол киржикчи база ойталаар болза, конкурстуң түңнелдери күш чок болдурар.

5.3. **Садып алыр болгаш садар талазы-биле керээге айтыр чүүлдер болза:**

— объектиниң ады болгаш ооң өртээ;

— садыгжының болгаш садып алыкчының дугайында, оларның турар черлериниң дугайында медээлер;

— төлевириниң хевири болгаш хуусаалары;

— объектини уламчылаар ажыглаар талазы-биле талаларның аразында хүлээлгелери;

— ук объектини садып алырынга барымдаалаан негелделер болгаш ону үрээни дээш талаларның харысалгазы;

— талаларның дугуржулга ёзугаар доктааттынган өске-даа негелделери.

5.4. Доктааттынган хуусаалар болгаш төлевир хевиринге дүүштүр садыгжының агар санынче керээде доктааткан түңнү садып алыкчы шилчидер азы доктааткан чурум ёзугаар ук түңнү төлээр хүлээлгелиг. Садып алыкчы доктааткан хуусаада доктааткан түңнү садыгжыже шилчитпес азы төлевес таварылгада, садып алыр болгаш садар талазы-биле керээни күш чок болдурар, а садып алыкчының төлээн магадылалдыг салыышкын түңүн дедир эгитпес. Ындыг таварылгада конкурстуң мурнуку түңүн саналдаан киржикчизи объектини садып алыр эргени алыр. Бир эвес садып алыр болгаш садар талазы-биле керээге ат салырындан ол киржикчи база ойталаар болза, конкурстуң түңнелдерин күш чок болдурар.

5.5. Объектини садып ап турда, садып алыкчының магадылалдыг салыы кылдыр дужааган түңү садып алыр болгаш садар талазы-биле керээ ёзугаар ооң төлевириниң түңүнче кирер.

Конкурстуң арткан бүгү киржикчилеринге конкурстуң түңнелдерин чарлаан хүнден эгелээш 10 хонук дургузунда магадылалдыг салыгның түңүн дедир эгидер.

VI. ХУУЖУДУЛГА ДУГУРЖУЛГАЛАРЫН КҮШ ЧОК БОЛДУРАРЫ БОЛГАШ ТАЛАЛАРНЫҢ ХАРЫСАЛГАЗЫ

6.1. Садып алыр болгаш садар талазы-биле чардынган керээниң негелделерин (ооң иштинде конкурс ёзугаар бүдүрүлгени садып алыр негелделерин) күүсетпээн таварылгада садыгжы суд, арбитраж судунче хомудап болур эргелиг.

6.2. Конкурс ёзугаар хуужудулга дугуржулгаларын күш чок деп көөрүнүң дугайында маргылдааларны күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр судка азы арбитраж судунга көөр.

1992 ЧЫЛДА ХУУЖУДУЛГАНЫҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ БОЛЗА:

— СОЦИАЛ УГЛАНЫЫШКЫННЫГ РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫН ТУРГУЗАРЫНГА ДӨГҮМ БОЛУР ХУУ ӨНЧҮ ЭЭЛЕРИНИҢ КЕЗЭЭН ХЕВИРЛЕП ТУРГУЗАРЫ;

— БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИ ХУУЖУДАРЫНЫҢ АРГАЗЫ-БИЛЕ ОЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ АЖЫКТЫЫН БЕДИДЕРИ;

— ЧОННУҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫН ХАНДЫРАРЫ, ХУУЖУДУЛГАДАН КИРГЕН АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРНИҢ КҮСЕЛИ-БИЛЕ СОЦИАЛ ИНФРАСТРУКТУРАНЫ ХӨГЖҮДЕРИ;

— РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА САҢ-ХӨӨ БАЙДАЛЫН ЭКИЖИДЕР ЧОРУДУЛГАГА ИДИГНИ БЭЭРИ;

— МУРНУН БЫЛААЖЫП, ШАЛЫПКЫН АЖЫЛДААРЫНЫҢ БАЙДАЛЫН ТУРГУЗАРЫ, УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫН ДЕМОНОПОЛИЗАСТААРЫНГА (АҢАА ИИНЧАҢГЫС БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ ТЕРГИИДЕЙ БЭЭР ЧОРУУН БОЛДУРБАЗЫНГА) ИДИГНИ БЭЭРИ;

— ДАШТЫКЫНЫҢ УЗУН ХУУСААЛЫГ КАПИТАЛ САЛЫЫШКЫННАРЫН (ДАШТЫКЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНЫ) КИИРИШТИРЕРИ. 1993-1994 ЧЫЛДАРДА ХУУЖУДУЛГАНЫҢ ХЕМЧЭЭЛИН КАЛБАРТЫРЫНГА БАЙДАЛДАРНЫ БОЛГАШ ОРГАНИЗАСТЫГ СТРУКТУРАЛАРНЫ ТУРГУЗАРЫ.

(1992 чылда Россия Федерациязының күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужударының Күрүне программазындан).

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

АЯН-ЫРЫМ БАРААЛГАТТЫМ

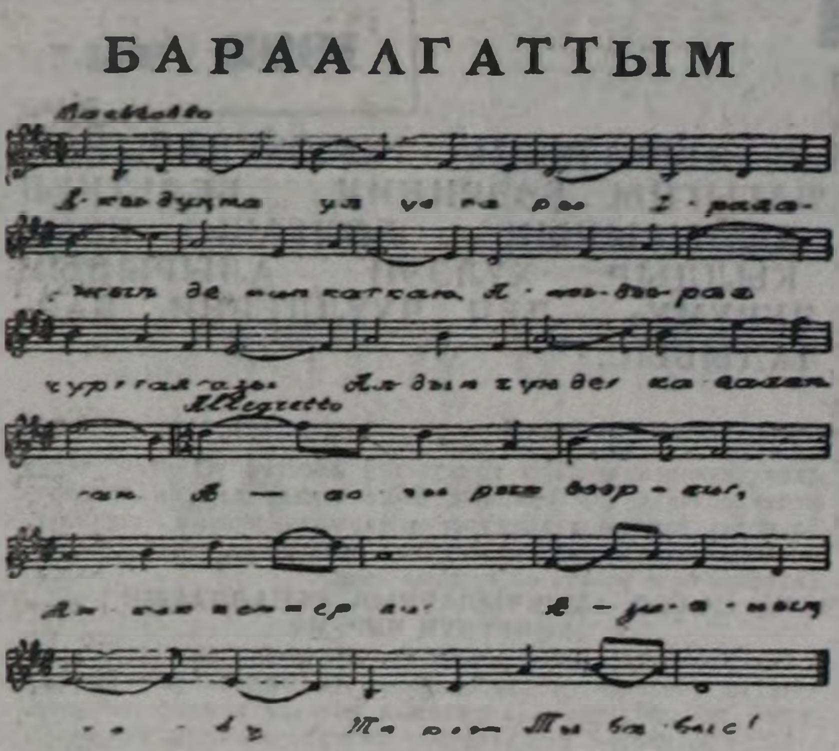

Тыва Республиканың Гимнинге хамаарыштыр бодалдарымны моон мурнунда база солуннарга илередип, бижип турдум. Кажан конкурс чаа-ла чарлаттынып турда, «Алай суунга дамды дуза» диген бодал-биле чевен-даа болза, бодум сөзүмге «Азияның төвү— ак-көк Тывавыс» деп чогаалды симфониктиг оркестрге база дөрт үннүг хорга бижээш, комиссияга дамчыткан турган мен. Мээн ол үнүм чоңга дыңналыр хамаанчок, ол хевээр ис чок барган. Ынчан ону хүлээткен даргам С. Ы. Моңгуштаң айтырарымга: «Комиссия кежигүннериниң-не сураглазынза дээре боор»— деп каан. Оон соонда оому сурап, дилээш-даа тыппайн барган мен. Ынчангаш ынчангы дужааттынган чогаалымның чүгле аялгазы-биле чаңгыс куплединиң хөйге бөгүн бараалгадыр бодадым. Кандыг-даа Гимнге бир-ле дугаар кол чүве—аялга деп билзе чогуур. Эки аялга тыптып келзе, аңаа сөс чогаадыры оон чиик деп бодаар мен. Аялга чок чогаалды Гимн дивес чүве болгай, а сөс чок йөрээл хөгжүм-гимннер эмге жок ышкажыгай.

Каадыр-оол БЕГЗИ.
Бот-тывынгыр композитор.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ачавыс Седип-оол Ховалыгович Аракчаа август 24-те 60 харлаан. Ол күш-ажылдың хоочуну, КПТУ-1-ге үр чылдарда күш-культура башкылап келген.

Ачавыс чонунга, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, улугну улуг деп, бичиини бичии деп үнелеп, хүндүлеп билир боорга, аңаа чоргаарланыр бис.

Алдан харлаан юбилейи-биле оон амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, өөрүшкүнү, ажыл-ишинге улуг-улуг чедиишкиннерни күзедивис!

Өөнүң ишти, уруглары, күдээлери, уругларының уруглары, төрүл-төрелдери база ажылдап турар коллективи.

Чүдүлге болгаш чүдүкчү

ЭКИНИ КҮЗЕП АРТЫМ

Экин, редакция. Силерже бир дугаар чагаа бижип олур мен. Мону бижиир деп бодал № 131 солунга Мадон Моңгуштуң «Сүнезин бар бе?» деп эгелиг чүүлүн номчааным соонда төрүттүндү. Черле ынчаш номчукчуларның шажын-чүдүлге талазы-биле сонуургаан айтырыгларынга харыыны берип турар болгай силер. Ынчангаш мен бодумнуң база өөм ээзиниң дугайын билип алыры-биле мону сонуургап бижидим. Ынчан ол солунга Галина Хертектиң айтырыынга харылап берген болдунар. Ынчангаш бистиң айтырывысты Мадон Моңгушка чедирип көрүңер, эргим редакция.

Бистиң дугайывыста мындыг: бодум 1967 чылдың дөрт айның 10-нуң хүнүнде, өөм ээзи—1963 чылдың тос айның 29-та төрүттүнген бис. Ынчангаш кедер идик-хевивистиң өңүн база черле болдунар-ла бүгү чүүлдерни биске хамаарыштыр тайылбырладып бээриңерни улуу-биле дилеедивис.

Чечек ООРЖАК.
Таңды район.

Мындыг дилеглиг бо чагааны Мадон Моңгушка дамчыдып берип, харылап бээрин редакция дилээн чүве. Мадон Балдыжыкович бистиң-биле черле харылзаалыг болгаш, чагааны бистен хүлээп алган. Айтырыгга ооң харыызы мындыг:

— Чечек Ооржак — хөй чылдыг, 6 ак меңгилиг кижи-дир. Бо чылын аргалыг-ла болза кижи ажааган чер барбаза эки. Баар апаар ужур таварышса, артыжаныр аар, оон келгеш, артыш, сүт холаан аржаан сугга чунуп, артыжаныр. Кижи ажаал турган, хөй арага-дары ижип болбас, кичээнгейлиг болур, оон башка хай-халапка таварыжып болур: та машинадан-баттан андарлы бээр, та улус хап соптар, та хай-бачыт, аза-четкер эдерип кээр мындыг.

Бо чылын орай-ла багай, зымаар-дыр, сүлде куду-дур, олут база багай, октаргай халапта-дыр. Чаяап төрээн сылдызы Марс сылдыс-тыр. Дайын сылдызы — кыс кижи кадыг ширгин-не турган чадавас алдын, мөңгүн эдилээри аар-дыр, аргалыг болза эдилевезе эки. Аргажоктан эдилээр апарза, каш хонук шыгжап, оон сүктүнүп чорза эки-дир. 1993 чылда демир халапка хей-ат кудулаар-дыр, мал-маган, ал-бот дугайында болгаш хай-халап дугайында чайладыр номну лама-башкыларга номчудуп алыры артык эвес. Ыт чыл удур-дур, ол чыл үнүп кээр апарза, черле ном номчудуп ап чоруур болза эки. Четверг хүнүнде кайы хамаанчок чорук чорбаза эки. Ол ышкаш кестирип, эм-таң ижип болбас, бо чылын кижилер-биле алгыжып, маргыжып болбас, 49 харлыында, чылы кирип турда, назы узадып, доктаадып, ном номчутса эки.

Өг-бүлениң эр кижизи — тоолай чылдыг, бир ак меңгилиг, узун назылыг, сүт дег ак меңгилиг-дир. Бо чылын өг-бүлезиниң иштинге онза багай чүве болбас, сүлдези, хей-ады улуг-дур, дагдаш үнмезе эки, өг-бүле хай-бачыт чайладыр ном номчутса эки-дир. Чурталганың меңгилери таарышпас чүве-дир, ескээр чугаалаарга, Чечектиң чурттаар эр чарты өөнүң ишти эвес чүве-дир. Ындыг болганда, лама-башкыларга баргаш, меңгилер чалай, чурталга көмү номчутса эки-дир. Меңгилер таарышпазы кончуг багай, чурталгага бир-ле доктаамондактар бо-ла шаптыктаар, чурталга аайлашпас боор чүве-дир ийин.

Силерге экини күзеп артым. Чогум кончуг багай чүве чок-тур, аас-кежикти, кажыкшылдыг күзедим. Омаяпадин хум!

БУДДА БОЛГАШ ООҢ ӨӨРЕДИИ

(Эгези № 159, 161 «Шында»).

Ооң соонда өөреникчилерин чорудупкаш, күскү чаъс үезин аңаа эрттирген. Аарып баксырап эгелээн-даа болза, Сакьямуни өөреникчилеринге сөөлгү чагыын бербейн, бо оран-делегейден чоруур хөңнү чок турган, ынчангаш Бхайенагараже чорупкаш, ооң номналын улус аразынга тарадып, өске үзелдиглерни эп-чөп-биле бодунуң үзелинче мерген угааны, маажым чоруу-биле кирип гарын өөреникчилеринге чагаан. Оон соонда Будда ынак өөреникчизи Ананда-биле кады чондан оспаксырап эгелээн хоорайы Кусинагарже чорупкан. Орукка Чунда дээр дарганың аалынга дүъштээш, хемнелеп каан хаван эъди-биле хүндүлеткеш, байдалы баксыраза-даа, бодунуң оруун уламчылап чорупкан. Будда орукка чорааш, бо делегейде боттуг чүвелерниң мөңге эвези, өлүм-чидимниң, кежик-чолдуң доктаамал эвезин, човуланга хилинчектенип чоруурларның кээргээриниң дугайын ол Анандага чугаалап чораан. Кусинагарның чанынга ол арай деп чөгел төнген чедип кээрге, идегелдиг Ананда аңаа сүт узуп бергеш, оон бажын соңгу талаже углай чыттырып каан. Өлүрүнүң мурнунда Сакьямуни база катап ооң өөредииниң шыңгыы камгалаарын дилээш, боданып олуруп алган. «Чүү-даа чүве мөңге эвес!» деп чугаалааш, ол өлүп калган. Чеди хонук иштинде сам самнап, ыр-шоор-биле артыш өрттедип тургаш, өлген кижиниң тураскаалын хүндүлээн. Башкызының чок апарганын дыңнап кааш, Кусинагарга ооң өөреникчилери чыглып келгеш, хамык белеткелдерниң соонда мага-ботту улуг хүндүткел болгаш каас-коязы-биле Кусинагарның сес хүндүткелдиг чурттакчылары хоорайның чөөн талакы эжининден үндүргеш, хөөржүдүүге одаанга өрттедипкеннер. Өрттеткенинин сөөлүнде хүлдү алдын хааржакка чыггаш, чеди хонук иштинде өлген кижиниң доюн кылып келген. Сөөлүнде Будданы өөттеткен чериниң кырынга бижиктиг багана тургускан, ол чер буддистерниң талалакчыларының ыдыктыг чери апарган. Бүгү кижилерниң дең эргезин, дириг чоруур аргазын, дээди шын — Будданың өөредиин шиңгээдип алгаш, хилинчек-човуланы ажып эртерин чарлаан Будданың бо оранга чурттталгазы ынчаар доозулган.

Будданың өөредиинин кол утказы чүдел база ол хире үр үе иштинде ооң ынчаар нептерээн ужуру чүдел?

БУДДАНЫҢ ӨӨРЕДИИ

Будданың өөредии шын болгаш, ооң мурнунда турган улуг өөредиглерни дүй алы берген, чүге дээрге ол алыс шынны бадыткап, хүлээп албас, дадагалзаар чорукту үзүткап турган. Дадагалзаар чорукту үзүткавышаан, ол өөредиг кымны-даа кудданмаан, ниитилежилгениң улуг принцивин медерен билип алганы алыс шыны ажыткан кижиге бүгү орукту ажыдып берген. Ынчан сагыш-сеткилди шыңгыы арыглаарын чедип алыры эргежок чүгула. «Бир эвес соондак пөс хирлиг болза, ону чеже-даа катап көк, сарыг, кызыл болгаш өкпен өңнүг будук-биле будуур болза, ол хирлиг хевээр артып каар. Чүге? Соондак пөстүң хирлиг болганындан ындыг. Бир эвес сагыш-сеткили арыг эвес болза, шак-ла ындыг кударанчыг түңнелге кээп болур». Будда мынча дээн: «Шудургу дузалакчы болур дизе, шыва тоң кедери эвээш. Хир-чамга боражып, үчүген чанагаш олурары эвээш, ыяш доразынга олуруп алгаш, аштап, маанай номчуп, бажын дырап орар болза, ол эвээш». Будданың өөредии боттуг чүүлдүң кол чылдагааныйн чажыдын ажытпайн турар. Октаргайда боттуг чурттталга дээрге шынзыдарын негевейн турар сөөлгү барымдаа деп буддизм санап турар. Будда кажан-даа билиргек чорукту бадыткавайн турар. Өөреникчилериниң бирээзи Ваччага Будда мынча дээн: «Гаутама башкы бүгү чүвени билир, бүгү чүвени көрүп турар, оон билбес чүвези чок, мээң чүнү кылып турарымны —кылаштап азы удуп турарымны билир сут-суг дээр кижилер шын эвес чугаалап турар-дыр» дээн.

Бүгү октаргай — чер, дээр болгаш эрлик ораны—доктаамал чаартылгада азы бустуушкунда турар, доктаамал өскерлип турар, эгези болгаш төнчүзү таныттынмас болгаш билдинмес улашкак эргилиишкиннерни эртер. Октаргайда сагыш-сеткилдиң эгези чок: чүгле боттуг чүүл, амыдырал, материя бар. Сүнезин өскээр көшпес — сүнезин чүгле катап төрүттүнер. Дугуйларны өзекке кожуптарга, бүдүн терге үнүп келири ышкаш, кижи база чээрби сес материалдыг кезектерден тургустунар (агаардан, суттан, черден, оттан, бүдүш-хевирден, үнден, өңден, шимчээшкинден болгаш оон-даа ынай), ол кезектерниң каттыжыышкыны кижиниң бүгү салым-чаяаның тургузар. Бир-тээ, боттуг чүүл мөңге болгаш ооң илерели—кижи, ол чер кырынга шилчип чоруур болганда, октаргайда амыдырал дээрге мөңге болгаш шапкын шимчээшкин, өлүм биле дириг чурттталганың эргилдези, ынчангаш хилинчек долган амы-хуу амыдырал дээрге хоозун күзел. Ооргтан хосталып алыр ужурлуг, амы-хуунуң тургустунганы будумелди боттуг чүүл-биле, бүгү делгей-биле, бүгү материя-биле тудуштурар. «Нирванага оожургадыр», азы мөңге дышка кирер.

Буддизм болза Нирвананы боттуг чүүлдү хүлээп албазы эвес, а тыптып келир чүвеге чөпшээрешпези деп билип турар. Материя (боттуг чүүл) турган-даа, турар-даа, ынчаарга амытан амы-хуу чурттталгазын боттуг чүүл кылдыр санавас ужурлуг. Ол дөмей-ле чиде бээр, ынчангаш боттуг чүүлдүң амыдыралынга амы-хуунуң чылдагааны болу бергидег чүве бүрүзүн кижи шылап эртер ужурлуг. Нирвана дээрге онза тура-соруктут эвээш кижилер чедип шыдаан эң сөөлгү сорулга-дыр. Аңаа өнар-даа чеде берип болур, чүге дээрге амыдырал хем агымы дег кандыг-даа үеде мурнундагы байдалын катаптап турар: бак чүве бак чүве боол илерээрге, делегейде тергиидээн үё-човууруун саны болгаш күжү улгадып эгелээр. Ынчангаш бак чүведен чайлап, Нирванаже боду чоокшулаар дээш бүгү кижилерни бар шаг-биле аңаа белеткээр азы бар шаг-биле эки чүве кылыр ужурлуг. А ындыг сорулга болгаш ындыг камгаланыр арга кижи бүрүзүнге туруп болур.

Кезектер азы кижиниң мага-бодун болгаш сагыш-сеткилин хаара тудуп турар скандхылар кижиниң алыс утказын солуп шыдавас. Кижи дээрге хөй каттыжыышкыннарның мөөңү, ооң-биле кады ол ооң адыры-дыр. Каттыжыышкыннар мөөңү дээрге скандхылар ол, кижини тургузуп турар беш скандхылар бо-дур:

— хевири (рупа),
— миннири (ведана),
— көргүзери (сахжна),
— күжү, шыдалы (самскара),
— медерели (вижнана).

Ынчангаш кижи бүрүзү кайы-даа үеде хөй санныг скандхыларлыг болур, олар кезектер мөөңү база болуп турар, ооң-биле чергелештир ол адыры болур, чүге дээрге ийи дараалашкак байдалдарның аразында хары утда ылгавыр-даа, эп-сеткил каттыжыышкынында бар. Будда мынча дээн: «Бир эвес амытанның аңгы-аңгы байдалдары аразында ылгашпас чүве болза, сүт таракче шилчий бербес ийик. Ынчаарга эп-сеткил каттыжыышкыны турбаан чүве болза, тарак үндүрүп алырда, сүттүң херээ чок турар ийик».

Скандхылар дугайында өөредигни карма дугайында өөредиг немеп турар, чүге дээрге сүнезин түүлеп каан скандхылар бөлүү эвес-тир, аңаа мөзү-шынар база салдарлыг.

«Мээң карма дээр чүвем угаан-бодал-дыр, чүге дээрге кижи бодангаш, мага-бодун, угаан-сарыылын болгаш сөс-домаан хөделдирер».

«Дириг амытан бүрүзү кармалыг болур. Олар болза ажыл-херектиң салгакчылары болгаш ажыл-херектиң ажы-төлү-дүр. Олар ажыл-херектен долузу-биле хамааржыр. Ажыл-херээ дириг амытаннарның арын-нүүр чок болгаш магалыг чаагай байдалдарының ылгавырын доктаадыр».

Ынчангаш Будданың бодап турары-биле алырга, карма, бир талазында, сүнезиниң тускай турарынга тулдур бүзүрээринден ойталап, ийи талазында, үүлгеткен херээ дээш мөзү-шынарның чогуур үнелелин бээринден ойталап турар. Кижиниң үүлгеткен ажыл-херээниң түңнели чүк-бадарады чажыпкан херел эвес, а чаа медерелге бүргеткен амытанны — тургустунган хезектери болгаш күчү-шыдалы эге-ле чаа, алыс утказы, ажыл-херээ, кармазы ол-ла хевээр амытанны тывылдырарынга күштүг мөөннээринден илерээр. Кижи бүрүзү шын карманың ачызында аңаа онаашкан чүве бүрүзүн артыкты-даа эвес, эвээшти-даа эвес долузу-биле алыр. Улуг, биче-даа болза, канчаар-даа чажырып тургаш, үүлгедип каан чүве карманың үлелгезин эртип шыдавас. Карма дээрге мөзү-шынар, кара күш болгаш өске-даа талазы-биле хөделип турар тудуш харылзаа-дыр.

Кижилер мээ-медерели чер кырында мээ-медерелден ажа бээрге, чер кырынга кээрлер. Будданың айыткалы-биле алырга, октаргайларның хөй санныг, янзы-бүрү хевирлиг, дээди болгаш куду чадалыг системалары бар, октаргай бүрүзүнде чурттап турар амытаннарның сайзыралы бот-боттарынга дүгжүр ужурлуг. Кижи бодараар октаргай катап төрүттүнериниң шынары ышкаш эки-даа, багай-даа шынарлыг болур, азы оон төрүттүнери мурнундагы кармадан хамааржыр.

Октаргайда мөңге чүве чок, октаргай боду-даа өскерлип турар, караанар-биле көрүп, сеткилиңерге кирип турар чүве бүрүзү өске чүвелер ышкаш эрте бээр, чүгле силерниң ажыл-херээңерниң, чугаа-сооглунарның болгаш угаан-бодалыңарның каттышкан түңнели артар. Арыг сеткилдиг, буянныг болгаш бодал болдаарындаа чалгааргавайн чорунар.

Горчица үрезиниң дугайында эдээртсен чугаа:

Кисаготами деп аттыг кадайның оглу өлүп каарга, ол мунгарап, бүгү-ле ыргаларны ажыглап тургаш ону диргизип алырын оралдашкан. Адак сөөлүнде ол Буддага дуза дилеп чеде берген. Будда аңаа дузалаарын аазааш, эм кылырынга ажыглаар горчица үрезинин өлген кижизи чок бажыңдан тып эккээрин дааскан. Ындыг бажың дилеп аза өөрүшкүлүг чорупкан. Бир бажыңдан өске бажыңче кылаштап, горчица үрезини дилеп чеде бээрге, улус амырап аңаа хайырлаар, ол Кисаготами бо бажыңдан кижи чок апарган бе деп айтырарга, «ийе» деп харыылавышаан, бир кижи ашаан, өскези оглун азы адазын орнукшуткан боор болган. Ынчангаш Будданың кол негелдези күүсеттинмейн барган. Кисаготами ооң күзелиниң бүтпезин көргүзер дээш, Будда ындыг негелде салганың билип каан. «Чурттап турар улус эвээш, өлген улус хөй, делегейде бүгү чүве доктаамал эвес».

Октаргайны (черни, хүнну, айны, сылдыстарны, үнер үнүш аймаан, дириг чүве бүрүзүн, минералдыг будумелдерни болгаш кижи амытанны) бистиң бөдүүн органнарывыстың көрүп, билип турары доктаамал өскерлиишкиннериниң дугайын болгаш ооң сандараашкынының дугайын чугаалап тура, ол сандараашкыннар түр када болур — өйлеп-өйлеп болур, чүге дээрге карма хоойлузунуң углап-баштап турары хөгжүлде принцивин ёзугаар, хууда болгаш коллективтиг октаргай бодунуң ээлчээнде чиде бергеш, бүгү чаа ужурутканлыг делегейни бодарадыр деп буддизм айтып турар.

Кижи бүрүзү аура дээр солангыланып чырып чоруур даштыкы карттыг, ол дээрге кижиниң бүргел чоруур болгаш кижиниң хөделиишкиннериниң эң чоокку иштики чылдагааны болуп турар эң нарын боттуг чүүл-дүр. «Материя (боттуг чүүл) аажок нарын, алмаз чайынналы ышкаш, дентэн чок, өрттенмес болгаш өлгениниң соонда, төндүр чиде бээр. Ындыг турбуже ол атом тургузуглуг». Аңаа чер кырынга амыдыралга аура көзүлбес, чүге дээрге ол болза боттуг чүүлдүң түңнели болур, ынчалза-даа шынны ажыдып тып апканда, кижиниң сагыш-сеткилиниң психика байдалы-дыр.

Буддизмге чүдүүрүнүң демдектери мындыг сөстерден эгелээр: «Бүгү кылган частырыгларын каары, янзы-бүрү эки чүве кылыры, сагыш-сеткилин арыглаары — Будданың хоойлузу ол-дур». «Октаргайның улуг далайы (океан) чүгле чаңгыс амдазыныг — дустуг болуру ышкаш, ол өөредиг база чаңгыс амдазыныг —амытын алыры». Ындыг таварылгада амы-тын алыры дээрге, катап төрүттүнериниден ойталалары, Нирванаже шилчири болур.

Кисаготами (горчица үрезининиң дугайында чугаада херээжен) сагыл четтирипкеш, катап төрүттүнериниң дугайын болгаш Нирвананың байдалын бодап тургаш, хүрээге чула кыпсыпкан, ооң соонда чула оду бирде өжүп, бирде хып турарын көрүп кааш, мынча дээн: «Дириг амытаннар база шак ынчаар тыптып, чидип турар, ынчаарга Нирванага четкен кижи оон ынай көзүлбейн баар». Ынчан аңаа Будда чедип келгеш, ол-ла сөстер-биле бадыткаан. Ынчангаш Нирванага чедери дээрге кижиниң ооң мурнундагы катап төрүттүнүүшкүннери болгаш өске амытаннарның катап төрүттүнүүшкүннери аңаа ажыттына бээр ындыг байдал-дыр, ол катап төрүттүнүүшкүннериниң чылдагааннарының быжыг холбаалыг ажыттынар, ынчаарга кижиниң сүнезининиң хайгааракчы байдалы улам күштелип, билиг улуг ужур-дуза чок болуп, катап төрүттүнген кижиниң угаан-сарыылының дүвүреттеней бээр.

База бир эдээрткен чугаа: сагыл четтирген лама херээжен чуланы тудуп алгаш, хүрээге келген, аңаа бодунуң чыдар черин тып алгаш, орунга чыдып алган, буддизмниң алыс шынын бажынга катаптавышаан, үр-ле чыткан. Ооң соонда ине алгаш, оон-биле чуланың өзээн ушта сол каапкан. Чуланың өже бергенин ышкаш, ооң сүнезини хосталы берген.

Ындыг таварылгада Будда мынча дээр: «Мен чурттаарын-даа күзевейн тур мен, мен өлүрүн-даа күзевейн тур мен. Шалың манаан ажылдакчы ышкаш, бодум шагым манап чоруур мен. Өлүрүн-даа күзевейн тур мен, чурттаарын-даа күзевейн тур мен. Угаан-медерел оскунмайн, бодум шагым манап чор мен». Ынчангаш Нирвана ийи чадалыг: дириг чорда амы-тынын алыры дээрге Нирвана боду ол, өлгениниң соонда амы-тынын алыры — Паранирвана ол. Бирги чадазы дээрге ийиги чаданың эргежок чугула негелдези болур. Будданың өөредиин шын билип алгаш, ону эдерер дээн кижи катап төрүттүнер дээн бодалындан ойталазаның дугайында медеглеп кылганы ол.

Ольга ХОМУШКУ.
Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады.

(Уланчылыг).

СҮЛЧЭЭ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ЭРГИЛДЕЗИ

(Тоожудан үзүндү)

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде, ылангыя 1938 чылда, Тывага политиктиг репрессияларның— шаажылалдарның болдуна берген чылдагааннарын, халаптыг уржуктарын журналист Алексей ДУГЕРЖАА хөй чылдар дургузунда өөренип, анализтеп, боду хуузунда түңнел кылырын оралдажып, төөгүнүң архив документилери-биле танышып, хоочун салгалдың кижилери-биле чугаалажып келген.

«Бештиң херээниң шыны тывылзын дээш» деп эгелиг оон чүүлү 1992 чылдың июнь 30-де «Шын» солунга парлаттынган. Бистиң республиканың девискээринге ол чылдарда болгулаан дерзии репрессиялар дугайында күш-ажылдың хоочуну, КАК органнарынга сөөлгү чылдарда ажылдап чораан Артем Борбак-оолдуң «Элезиннерде боолаашкыннар» деп барымдаалыг тоожузунуң бирги кезээн А. Дугержаа тыва дылдан орус дылче очулдурган. Ону «Тувинская правда» солунунуң элээн каш номерлеринге эрткен болгаш бо чылын парлааның номчукчулар билир.

Тыва төөгүзүнүң чамдык үе-чадаларда болуушкуннарга хамаарыштыр элээн каш темалыг «Ада көрбээчин оглу көөр» деп барымдаалыг тоожуну хоочун журналист ам бижип турар. 30-40 чылдарда политиктиг репрессиялардан Тыва чайлап болур аргалыг турган бе, ук дерзии үүлгедиглер, ханныг репрессиялар дээш кол буруулуг кижи азы кижилер кымнарыл деп айтырыгларга боттуг болгаш бүзүренчиг харыыны, тайылбырны тывары автор ам-даа оралдажып чоруур. Ооң бодалын ёзугаар алырга, 30-40 чылдарның политиктиг репрессияларындан Тываның чайлап болуруның аргазы бар турган.

Ынчаарга эрге-чагыргаже, дээди албан-дужаалче, тергиинделже чүткүушкун, сулдургуушкун, бодал чок шураашкын бистиң бо нарын, берге хүннериниң база онза айыылдыг дээрзин, кажан удуртукчулар дээди эрге-чагырга, тергиидел дээш боттарының аразынга адаанажып, демисежип эгелээрге, хамыктың мурнунда муң-муң бөдүүн кижилер качыгдаарын төөгүнүң чигези-биле өөредип, бадыткап турарын автор сагындырып, кичээндирип турар. Барымдаалыг тоожуну «Сүлчээ болгаш күрүне эргилдези» деп эгезиндең үзүндүзүн номчукчуларның кичээнгейинге бараалгаттывыс.

• • •

Үжен чылдарның ортан үези эрткиже чедир бүгү Тывага «хувискаал», «хувискаалчы» деп сөстер сургакчы аксындан, солуннар арнындан дүжер эвес. Ынчаарда ачам Артаа ашак Ак-Туругнуң № 8 арбаның даргазы турган кижи. Оон кол кылыр ажылы—араттардан үндүрүг хавырар, ону суму чагыргазынга апарып дужаар, чоннуң чагаан солуннарын эккээр, арбанда малдың баш саның бүрүткээр...

Бир катап «Шын», «Хостуг арат», «Арөвэ шыны» солуннарны кырган-ачам сугнуң аалынга ол эккелген. Солуннарның бирги болгаш өске-даа арыннарын номчуурумга, «Контрреволюстуг Балажык» деп бижип каан болду. «Революстуг» дээн болганда, ол-даа эки кижи-дир ийин деп баштай бодадым. А элээн номчуй бээримге, «контрреволюстуг идегет» деп бижээн. Ам-на кайгай бердим.

— Революстуг нам, чазакка, улус төре херээнге удур үүлгедиг кылган идегетти тудуп хоругдаан-дыр — деп, арбан даргазы ынчап өгге олурган улуска чугаалады.

1937 чылды сөөлзүредир мырынай элдептиг чугаалар Кызылдан көдээже нептереп, оон мурнунда кижи дыңнап көрбээн медээлер солуннарга парлаттынып турар апарган: «ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнү турган, Тыва Күрүне банкызының даргазы Оюн Танчай, ТАР күрүне прокурору Кара-Сал Бириклей олар контрлаан, харын оларны тудуп хоругдаан». Ам бодап чоруурумга, Тывага каргыштыг чылдарның ханныг репрессияларын белеткеп эгелеп турганы ол чүзе-дир.

Тывага каргыштыг чылдарның иштинден эң-не халаптыг болгаш ханныг болган чыл — 1938. Ол чылдың күзүнүнде Кызылдан шуут коргунчуг, харын кижи бүзүрээр аргажок медээлер хенертен дыңналы берген: «ТАРН ТК-ның кежигүнү, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыды Сат Чүрмит-Тажы, ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнү, ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Адыг-Түлүш Хемчик-оол, ТАР Иштики херектер яамызының сайыды турган Оюн Сенгинжик, ТАР садыг, үлетпүр яамызының сайыды Сат Лопсан, ТАР-ның Моол Арат Республикага элчини турган Куулар Суңгар-оол суглар контрлаан болгаш оларны тудуп хоругдаан».

Кожууннарга, сумуларга, арбаннарга арат чоннуң хуралдары эгеледи. Айтырыы чүгле чаңгыс: «Арат чонну, өжээнниг болгаш ханныг дайзыннары чүрмит-тажылар, танчайлар, хемчик-оолдар дугайында». Кызылдан, кожууннардан келген сургакчыларының чугаазы чаңгыс аай: «Тываның арат чонунуң тыпкан эрге-шөлээзин япон империалистерге садарын оралдашкан болгаш революстуг нам, чазакты дүжүрерин Тываның шынчы оглу Токаны өлүрерин планнап турган контрреволюстуг дайзыннарның когун үзе уштуктаар, аңгының революстуг серемчилелин кажангызындан-даа артык дыңзыдар».

Бүгү Тываның арат чонунуң угаан-бодалынга, сагыш-сеткилинге үндезин эргилделиг үе-шак ынчаар эгелээн. Кижиниң дүжүнге безин кажан-даа кирип көрбээн элдептиг болаалдар сагыш-сеткилге кирип келир чүве чораан: «Тываның нам, чазаан ол хире үр үеде удуртурунга, ТАР-ны капиталистиг эвес оруктуг биле хөгжүдеринге киржип чораан даргалар канчап япон империалистерниң шивишкиннери болу берген чоор?».

Хөй чылдар дургузунда ТАР чазааның баштыны турган эрээнгей сайыт Сат Чүрмит-Тажыны, а ТАР Биче Хурал Президиумунуң Даргазы турган Адыг-Түлүш Чүльдүм аваан сөөлүнде оон орнунга кирген Адыг-Түлүш Хемчик-оолдуң ат-сураа ол үеге чедир Токаныйдан дора эвес турган чүве:

«Чүрээвис дег, баштынчывыс Чүрмит-Тажы делгерезин!
Кегээрелдиг баштынчывыс Хемчик-оол делгерезин!
Дорт шынчы баштынчывыс Тока дарга делгерезин!»

Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң (ТАРЭЭ) кежигүннери болгаш пионерлер, школачылар 1938 чылдың каргыштыг, халаптыг, ханныг күзүнге чедир ынчаар ырлажып турганнар. Ол ырларны мындыг лозуннар хенертен солупкан:

«Контрреволюстуг чүрмит-тажылар сөнээр болзун!
Контрреволюстуг танчайлар сөнээр болзун!
Контрреволюстуг хемчик-оолдар сөнээр болзун!»

«ОНЗА АЖЫК ХЫЛЫШ»

Тываның арат чонунуң дайзыннары, японну күзээн контрреволюстуг троскийчи, кенденчи — чүрмүр-тажы-танчайлар-ның дугайында бүгү арат түменге

МЕДЭЭ ДЫҢНАДЫГДАН

«Ам бо үеде ук херектиң дугайында 10 ажыг кижини тудуп бажыңнаан, оларның хөй кезин-ле болза, күрүнениң хөй-ниитиниң харысалгалыг ажылдарынга олургулаан удуртур албан-хаакчыттар болур түр.

Чижээ:

1. Чүрмит-Тажы—Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы болгаш даштыкы херек яамызының сайыды турган.
2. Танчай — Банк даргазы турган.
3. Хемчик-оол — Биче хурал президиумунуң даргазы турган.
4. Лопсаң — Садыг үлетпүр яамызының сайыды турган
5. Сенгинжик — Иштики херек яамызының сайыды турган болгаш күрпрокурор секретары турган.
6. Тоткан — Совет Тыва транспортунуң даргазы турган.
7. Дастай-оол — МАР-га ТАР-ның элчини турган.
8. Санчаа — Мал, чер ажылының яамызының секретары турган.
9. Эренчин — МАР-га олурган ТАР-ның элчинининиң секретары турган болгаш Иштики херек яамызының ЧХК-га төлээзи турган.
10. Суңгар-оол — МАР-га олурган ТАР-ның элчини турган болгаш Биче хурал президиумунуң секретары турган.
11. Сайын--Кызыл хоорай чагыргазының даргазы турган.
12. Серен — шеригниң командир-комиссары турган. Оон-даа өскелер база мурнунда бир дөмей ажыл-албанга чораан эрге улустар болур түр...

ТАР-да бо контрреволюстуг организастың чедип алыр деп турган контрреволюстуг чоруунуң кол сорулга, план программазы болза:

1. Тыва биле Моолду каттыштыргаш, чаңгыс күрүне кылгаш, ол күрүнени Японга чагыртыр.
2. Японга чагырткан, хаан баштаан капиталистиг чазакты организастап тургузар. Бир эвес арат чон ол сорулганы күүседир чорукка удурланы бээр болза, оларны боо-чепсектиң күжү-биле базаар.
3. ТАР, МАР-га капиталистиг болгаш феодал ёзузун эгидип тургузар.

(Уланчылыг).

Тывыңар

БОДАЛГАЛЫГ ТЫВЫЗЫК

Дүвүреңнээн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чораан, элээн каш өске дүк хойга уткужуп келгештиң:

— Экии, чүс хой!—деп эткен. Дүк хойнуң бирээзи тургаш: ,

— Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска катказ, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң ундунуң каткаш, ам сен хөөкүйнү кадыптар болза, ынчан чүс хой болур-дур бис ийин—деп харылап-тыр. Өске дүк хойнуң санын тыңнарам!

КИНО

АВГУСТ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Коктейль» 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00, Видеозал: **«Дегустатор»** 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новые похождения кота в сапогах» 9.00, 12.10, **«Красный галстук»** 10.40, **«Караван смерти»** 18.50 (премьеразы), **«Крепкий орешек»** 13.50, 16.20 шактарда.

Улус депутаттарының Эрзин район Совети болгаш район чагыргазы күш-ажылдың хоочуну, ТАР-ның революстуг эскадрон командири чораан

Герасим Хаван-оолович АЛАНЫҢ

82 харлап чорааш аарыгдан мөчээниниң дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. …АГАР САНЫ: «Тыва сопбаян» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунуң редакция коллективи.

Кол редактор Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы). Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26. кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 163.

Тувинская республ. книжная БИБЛИОТЕКА А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 164 (14886) 1992 чылдың август 26, среда Солунга ат салган шагы 22.00 Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

Республикада дүжүт ажаалдазы эгелээн

АЖААП КИРИПКЕН

Тываның таралаң районнары — Таңдының болгаш Каа-Хемниң механизаторлары бо чылдың дүжүт ажаалдазынче кирген.

Таңды районнуң барык бүгү ажыл-агыйлары тараа ажаалдазынче организастыг кирген. Чижээлээрге, «Революцияның чалбыыжы» совхоз бо хүннерде 600 хире гектар шөлдүң тараазын ажааган. Бир гектардан ортумаа-биле 7,5 центнер дүжүттү ажаап ап турар. А өске шөлдерде дүжүт оон-даа чаагай болуп турар. Район ниитизи-биле амга чедир 1 муң ажыг гектар шөлдүң тараазын чыттыр кескен.

Үк районнуң совхозтары ниийги хлеб — картофельдиң дүжүдүн база ажаап кирипкен. Баштайгы черлерден (ортумаа-биле) бир гектардан 80 центнер болган.

Кускү дүжүт ажаалдазын Каа-Хемчилер база эгелээн.

КОМБАЙНДА ДИРЕКТОР

Таңдыда Дүрген суурнуң Культура бажыңының директору Николай Усков чыл санында дүжүт ажаалдазынга идепкейлиг киржип, комбайнга олуруптар.

Дүжүт ажаалдазының үезинде ажылдап шыдаар бүгү механизаторларны болгаш чолаачыларны техника башкарып кирер дугайында район чагыргазының даргазы Д. К.-Х. Ооржак дужаалды үндүрген. Ынчангаш районнуң өске-даа бүдүрүлгелеринде ажылдап турар кижилер дүжүт ажаалдазынче организастыг кирип турар.

Бистиң корр.

Бүгү күштү мал чеминиң белеткелинче

ШАҢНАЛДЫ АП ТУРАР

Өвүр районнуң «Коммунизмче оруу» совхозтуң ажылчыннары ниитиниң малынга чем белеткээр ажылды массалыы-биле чорудуп турар. Бо ажыл-агый 2500 тонна сигенни, 580 тонна чулуктуг чемнерни белеткеп алырын планнаан. Чай кандаашкынның болгаш, сиген шөлдеринде сиген шоолуг-ла үнмейн барган. Ону көргеш, шөлдерни суггарарынче кичээнгейни салып, бо ажылга күштүг мөөннээн. Ооң түңнелинде суггаттыг шөлдерде сигенниң дүжүдү багай эвес болган, ону чидириг чок ажаап алырынче сагышты салган.

Амгы үеде механизастаттынган 2 бригада, хол кадыыры-биле сиген кезер 2 бригада мал чеминиң белеткелин кызымак чорудуп турар. Бригадаларның аразында социалистиг чарышты организастаан. Кижилер ажыл-ишке сонуургалдыг болзун дээш материалдыг шаңналдарны тургускан, бригадалар-биле керээлерни чарган. Чарыштың түңнелин он хонуктан үндүрүп турар. Оттук-оол Моңгуштуң удурткан сигенчи бригадазы күш-ажылчы чарыштың мурнуку одуруунда чоруп, бригадалар аразында илчип чоруур вымпелдиң доктаамал ап, акша шаңналын үргүлчү «четтирип» турар. Бригаданың кежигүннеринден Анатолий Даг-Мөге, Шур-оол Иргит, Роман Чамыян, Анатолий Моңгуш олар ажыл-ишчи ёзу-биле эрес-шудургу ажылдап келген.

Мал чеминиң белеткели эгелээнден бээр 900 га чыгыы черниң сигенин кескен, 800 га хире черде сигенни бөлүп, 700 тонна хире сигенни совхозтуң төвү Солчур суурда сиген кажаазынче чедирип, сараттаан. Сиген сөөртүлгезинде Моңгун-оол Шаратай кызымак ажылдап турар. Хүнде 2-3 рейсти кылып четтигиптер кижи.

Сигенчилерниң ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Эң ылаңгыя кааң хүннерде ажылдың темпизин сигенчилер дыка дүргедедип турарлар.

Бистиң корр.

КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

Чалааты хойжу бригада Өвүр районда «Ак-Чыраа» совхозта мурнакчы күш-ажылчы коллектив. Төрүүр хойдан хураган камгалап алыр, дүк кыргылыр планнарын бригада күүсеткен. Чижээлээрге, эрткен чылын мурнакчы малчыннарның одуруунга кирген күш-ажылчы чемпион Момбураа Тумат төрүүр 100 хойдан 90 хураганны, а аныяк малчын Иван Кыргыс төрүүр 100 хойдан 100 хураганны камгалап алган. Олар дүк планын база күүсеткеннер. Бо ийи малчын республиканың малчыннарының Наадымынга киришкеш келгеннер. Ол дээрге бедик бүдүрүкчүлүг күш-ажыл дээш малчыннарга хүндүлелдиң демдээ-дир.

Чалаатының малчыннары июнь айның эгезинде-ле хоюн Хоолу, Ирбитей хемнериниң баштарында сериин, оът-сигенниг тайгаларже чайлагладып үндүр берген. Мал-маган бо хүннерге чедир күш-шыдал кирип одарлап четтигипкен.

Амгы үеде малчыннарның мурнунда бир чымыштыг, кончуг харыысалгалыг ажыл — боттарының күжү-биле мал чемин курлавырлап алыры. Чалааты хойжу бригаданың малчыннары Владимир Базан, Бюро Базыр-оол, Момбураа Тумат, Иван Кыргыс, Доруйгу Догун-оол олар кижи бүрүзү тус-тузунда 10-12 тонна сигенни боттарының өг-бүлелериниң күжү-биле кезип, сараттап алганнар.

Малды чайын, күзүн эки семирткен, кыжын малга бээр сиген-ширбииштиг белеткеп алган малчыннарга кыш коргунчуг эвес.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

«Чедер» курортта дыштанып, эмнедип турар улус-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың ужуражылгазы солун болгаш кайы-даа талага ажыктыг байдалга эрткен. Курорттуң барык 200 чыгам олуттуг клувунга дыштанганнар долдур чыглып келген. Президент эге чугаазынга бодунуң соңгулда мурнунда берген программазынга доктаап, ону боттандырары дээрге-ле Тываның экономика, культура болгаш социал амыдыралын ниитизи-биле көдүрери, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидери, рынок кризизинден дүрген уштунары-дыр дээрзин чугаалаан. Президенттиң тос кезектен тургускан ол программазын соңгулда кампаниязының үезинде чон деткип, эки үнелелди берген. Ол программазынга Президент элээн хөй чаартылгаларны, киирилделерни кылган. 1996 чылга чедир рынок үезинде Тываның экономиктиг хөгжүлдезиниң программазы ажылдап кылдынган. Ону тургузарынга чеден хире эртемденнер, специалистер киришкен. Тываның хөгжүлдезинге хамаарышкан кандыг-даа базымны кылып турган, мурнуку чылдарда дег күүседип кылып албас чүүлдерже ут-баш чок шуураарындан ойталап, чүү-даа чүвениң эге тавааңдан эгелеп, республиканың моон ыңайгы сайзыралының материал-техниктиг баазазын быжыглап, чүнү-даа мурнай чоннуң кандаар чемгерериниң, хепкерериниң айтырыгларын колдадыр ужурлуг дээн бодалдарын Президент чыглып келгеннерге илереткен.

Тываны сайзырап олар чурттарга хамаарыштыр көрүп, оон экономиктиг, социалдыг болгаш культурлуг сайзыралының тактиказын чорудуп турган, ол принципти өөренип көөр апаар. Тыва бир-тээ Азия дипте турар күрүне болганда Кыдат, Япония болгаш өске-даа чурттар-биле экономиктиг харылзааларны быжыглаарынче кол кичээнгейни салыр. Оон-биле чергелештир Европаның сайзыраңгай күрүнелери-биле кады ажылдажылганы база уламчылаар, делгемчилер ужурлуг бис деп, Президент чугаалаан. Россия Федерациязының кожа-келбээ крайлары, областары, республикалары-биле экономиктиг, культурлуг доктаамал харылзааларны тудары — бистиң хөгжүлдевистиң бир илегелдиг бызары болур. 1992-1996 чылдарда Тываның экономиктиг, социалдыг хөгжүлдезинге хамаарышкан Россия Федерациязының Президентизиниң чарлыы үнер деп турарын Ш. Д. Ооржак чугаалаан. Ол чарлык ёзугаар Тываның акшаландырарын Россия чазаанга дорт даашкан.

Тываның экономиктиг бот-догуннаашкынының программазы ажылдап кылдынгандан бээр элээн үр үе эрткен. Амгы үеде Президентиниң-даа, Тываның Чазааның-даа ажыл-чорудулгазы ону боттандырарынче угланган. А ону боттандырарда Федеративтиг Керээниң сагып, ол керээ ёзугаар биске берип турар эргелерни дору ажыглаар ужурлуг бис. Республиканың иштики политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура, ажыл, амыдыралын шиитпирлээр айтырыгларга бис мурнунда чылдарда ышкаш тепке чагыртып, ооң командазын манап орбас бис. Федеративтиг чазак олче киржир семээшкин кылырын-даа бодавайн турар. Черивистиң байлаан, бойдус курлавырларын ажыглаар айтырыгларга бис хамаарышпас политикалыг бис. Алдын-мөңгүнүвүстү, алгы-кеживисти, өлүңүвүстү, дүгүвүстү, казымал байлаавысты кымга, каяа, канчаар, кандыг өртекке садып-саарары — бистиң куда херээвис. Мурнунда ышкаш төлээн ынчаны-мынчаны дужаа, кирр дег турар чүве чок.

Республикавыстың экономиктиг айтырыгларын шиитпирлеп турган, оон хамаатыларының сагыш-сеткил болгаш мөзү-бүдүш кижизидилгезиниң айтырыгларын база оюп эртпес ужурлуг бис дээрзин Президент демдеглээн. Ол дээрге бир-ле дугаарында, не-чаштың айтырыы-дыр. Кандыг-даа кижизидилгениң дөзү, дазылы өг-бүлезен эгелээр чүве болганда, ие кижиниң амыдыралы, ие кижиниң кадыкшылы бистиң кичээнгейивиске доктаамал турар ужурлуг. Ынчангаш Президентиниң эң баштайгы чарлыының анаа тураскаадкан чылдагааныг болуп турары-даа ол. Шажын-чүдүлгезиниң база утпайн, улусчу педагогиканы бөгүнгү амыдыралывысче киирерин амыдырал негеп келген. Тыва чоннуң чанчылдары, ёзулалдары аныяк-өскенниң хүндүлээчел, биче сеткилдиг, кежээргек, дузааргак болурунче угланган турган. Шажын-чүдүлге-васте-даа олче угланган чүүлдер кайы кавей. Ынчангаш бо ажык-чарлыг, демократтыг үеде бис оовустан ойталаваан, харын ону дедир ээлдирип алыр хүлээлгелиг бис. Тыва дылдың айтырыы бо хүннерде бир кол черни ээлеп турар. Оон моон ыңайгы сайзыралының, школаларга канчаар башкылаарының айтырыглары бис бир аңгы көрүп эгелээн бис. Тыва чуртун эрткен чүс-чүс чылдарның дургузунда чаңгыс эвес хаанчыннаг дайыннар, халдаашкыннар таварып эрткен. Ынчалза-даа каш санныг тыва чон чуртун, дылын, төөгүзүн салгалдарынга дамчыдып берген. Ындыг чоннуң культуразы, төөгүзү, шажын-чүдүлгези катап дирлир эргелиг.

Тыва Республика Россия Федерациязының составында бактаап турар. Федеративтиг Керээге ат салган өскелер-биле деп эргелиг күрүне Күрүне боорда, күрүне бот-догуннаашкынының угулгазын хүлээп алган суверенниг республика-дыр. Удавас ол бодунуң Күрүне Гимнин, Тугун, Сүлде демдээн хүлээп алыр. Ол бот-догуннаашкынының база бир херечизи-дир.

Ужуражылгага чыглып келгеннер Президентиге янзы-бүрү айтырыгларны салып, айтырыг бүрүзүнге долу харыыларны алган.

Михаил ДУЮНГАР.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

ЧАА СААВЫРНЫ КЫМ ТУРГУЗАРЫЛ?

Шевергин кеттингилээн аныяк-даа, хоочун-даа башкылар Тээли суурда ийи каът Культура бажыңынче далаштыг кирип турлар. Оларның аразында тыва тоннарлыг улус база бар. Көдээ черлерниң башкыларының арыннары безин дозугуп калган болгулаар, көдээ ажыл-агыйлыг амыдырал-чуртталгага чаңчыгып, анаа ижиге бергени ол. Дозуланчак хүрең арыннарлыг, кижизидикчи, өөредикчи ажылчылер-биле чугаалажып, оларның чугаа-соодун дыңнаан бис. Ийи хүнүн дургузунда өөренип, секцияларга-даа киржип, саналдарын, сүмелерин берип-даа турдулар.

Бай-Тайганың башкылары чыыжының адын эртем-методиктиг конференция деп адааннар. Кичээнгейни анаа эртемниң мурнакчы чедиишкиннеринге даянырынче, методиктиг арга-дуржулганы өөредилгеге ажыглаарынче угланган. Бо айтырыгларга хамаарыштыр чамдык чедиишкиннер бар дээрзин оон киржикчилери чугаалап турган. Кадрлар айтырыы бо районда чылдың-на экижип бар чорууp. Эге класстарда шупту бедик мергежилдиг башкылар ажылдап турар. Оларның аразында дээди эртемниглерниң саны көвүдээн.

Д. С. Суглай-оол, А. А. Куулар, аныяктардан У. С. Куулар, З. Ш. Кочаа болгаш өске-даа хөй башкыларның өөредилге-кижизидилге ажылдарында чедип алган бурунгаарлаашкыннарын конференцияның киржикчилери демдеглээн. Районда сезен үш эге класс башкыларының он сезя чазактың бедик шаңналдарын эки ажыл-ижи дээш алган. Кайы-даа школаларда методиктиг каттыжыышкыннар ажылынга чогаадыкчы арга-методтарны ажыглап келген.

Эге класстар биле үстүкү класстар башкыларының аразында чаа-чаа арга-методтарны ажыглаарының талазы-биле чогаадыкчы харылзаа кошкак болуп артпышаан. Башкылар удур-дедир боттарының ажыглаар арга-методтарын эртемнер аайы-биле сайгаржып, дуржулгазын солчур ужурлуг. Улус өөредилге килдизиниң болгаш школаларның удуртукчуларының тоомча чок, кичээнгейге албастаар чоруундан эге болгаш үстүкү класстар башкыларының методиктиг харылзаазын быжыглаары болдунмайн турар. Кичээлдерниң база кижизидилге ажылдарының бедик деңнелин чүгле чогаадыкчы чаа аргалар-биле демнежип тургаш, чедип ап болур. Маңаа ажыглаар чаа саавырны кымнар быжар ужурлугул? Чүгле башкылар боттары кылыр апаар-дыр. Кичээлдерни кончуг солун кылдыр организастаарының, культура-массалыг ажылдарны сагышка артык кээр кылдыр эрттириринниң депшилгелиг аргаларын районнуң башкылары тып, ону ажыглавайн турарындан өөреникчилерниң, ылангыя оолдарның талазындан кичээлдерге хөөн чокталыр, оон школазын ара хаалтар чоруу бо ийи чаданың шилчилге үезинде тыптырын конференцияның киржикчилери демдеглеп турду.

Моон соңгаар башкыларның билиг-мергежилиниң бүгү талазы-биле делгемин кичээнгейге алыры чугула. Ону хыналдалар, олимпиадалар бадыткаан. 150 ажыг кичээлдерниң 26 хуузу бо үениң негелделеринге дүүшпес болган. Чамдык башкылар кичээлдерге ажыглаар материалдарын шын шилип албайн келген. Өөреникчилерниң утаан-бодалын байылар, сайзырадыр тывызык бодалдарны башкылар хүннүңне тыпкан турар ужурлуг. Өөредилге үезинде кылган хыналдаларның түңнелинден алгаш көөрге, чамдык башкылар школачының билиин үнелээриниң хемчээл-демдээн өстүрүп турар болган. Тээлиниң № 2 ортумак школазының 4-кү клазынга математикага хыналда ажылга уругларның 45 хуузу «2» демдекти алган.

Бай-Тал ортумак школазының 9 база 11 класстарынга бижиткен хыналда ажылдарга өөреникчилерниң 20, 24 хуузу багай демдекке бижээн. Ол ышкаш Тээлиниң № 2, 3 школаларының дөрткү клазының, Шуйнуң ортумак школазының өөреникчилери база багай демдектерни алган. Тээлиниң ийи дугаарлыг ортумак школазында 5-ки класстарның уругларының чеден ажыг хуузу орус дылга багай демдектерлиг болган.

Районнуң улус өөредилге килдизиниң ажылдакчылары Бай-Талдың ортумак школазының дөрткү клазынга орус дылга номчулга кичээлиниң эрткенин хайгаараап көрген. Ында чеди школачы нормазын күүсеткен. 6 өөреникчи 44 сөстү часкан. Дөрткү класчылар бөгүн классчыларның улуун деңгүп күүседип турар-га, таанда ындыыныг-дыр. Оларның башкылары башкы та чуну болап турар. Ол-ла школаның 9 «а» база «б» класстарының эң-не эки өөредилгелиг школачыларының билиин хынаары-биле чаңгыс чагырышкан домактың долу сайгарылгазынга онаалга берген. Ында эки өөредилгелиглерден чеди кижиниң чүгле чаңгызы сайгарып билири дээш 4 демдекти алган. Арткаңнары берген онаалганы күүседип шыдаваан.

Ынчангаш 9-ку класстарда эки өөредилгелиг деп санадып турар уругларның билии ханы эвес болганын бо хыналдалар бадыткаан. Мындыг чижектерни оон-даа ыңай уламчылап болур. Школаларда уругларның кошкак билиглии — башкыларның билиг-мергежилиниң куду шынарлыы, башкылаар мергежилин бедидеринче сагыш салбайн, чаңгыс черде таптап турарын бо чижектер илергейлеп турар-дыр.

Шуйнуң кадыкшылга школазында 48 өөреникчиге 54 ажылдакчы онаажып турар. Башкылар-биле байлак-ла школа! Класстарда школачылар саны чогуур нормазындан эвээш. Ол хиреде ында уругларның билии кошкак. Эмчилерниң сүмезин барымдаалап, школаже уругларны хаара тударының талазы-биле ажылды кошкак организастап келген. Ол школада ажыл-ишти, өөредилгени эде-хере организастаарының оруунга, ында башкылар чамдык үелерде чүгле хоптажырынга өйлешкен.

Районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Седип Иргитович Кан-оол бо конференцияга «Аныяк салгалды башкының мергежилинче угландырарының талазы-биле школаларда өөредилге-кижизидилгелиг ажылдар» деп илеткелди кылган.

— Аныяк салгалды башкының мергежилин чедип алырынче углаары — школа реформазының кол сорулгазы, ону шиитпирлээрде бедик мергежилдиг, байлак арга-дуржулгалыг башкы кадрларны белеткээр, өстүрер апаар. Башкының мергежилин сонуургап, ону үнелеп көөрүнүң дугайын маңаа чугаалаксап тур мен. Башкы болур ызыг күзели чок хирезинде башкылап ажылдай бергеннер бистиң аравыста бар. Шак ындыг башкылаар күзели чоктар школадан чоруп, өске ажылдарже шилчип, бо кадыг-берге рынок үезинде хөй акшалыг черлерже шилчип ап турары чажыт эвес. Бистиң бо хүнгү школаларывыска чүгле уругларны эртем билиинге өөредип, оларны [illegible]лут салгакчылар кылдыр кижизидеринге сагыш-сеткилинден бердинген, делгем билиг-мергежилдиг башкылар херек — деп, ол чугаазын эгелээн.

Ол школаларның доозукчуларындан башкылар болуп үнген аныяктарны адаан. Кара-Хөл ортумак школазын дооскан аныяктардан тоз дээди эртемни чедип алгаш, ол-ла школазында башкылап берген. Тээлиде бир дугаарлыг ортумак школада башкыларның бежен ажыг хуузу ол-ла школаның доозукчулары. Ол школада ам 13 өг-бүлениң башкы салгалын ол адаан. Суглай-оолдарның, Чаргыннарның, Кашпык-оолдарның, Торуштарның дээш, оон-даа ыңай.

Даргазында Тээлиниң Пионерлер бажыңының директору Зоя Серендоовна Хомушкуңуң чугаазын кичээнгейлиг дыңнааннар:

— Башкы кижи мергежилдиг боордан аңгыда, бодунуң уран-мерген талантызын башкылал ажылынга ажыглаары чугула. Бистиң аравыста кандыг-даа талантылыг кижилер бар болгай. Ындыгларның бирээзинге Кызыл-Даг ортумак школазында Түлүш Балчый-оолович Хураган-оол хамааржыр. Ол башкы чогаал ажылынга сундулут. Шүлүктерин бижиир. Хөй чылдарда чечен чогаалдың бөлгүмүн удуртуп турар. Чогаал бижииринге хандыкшылдыг уругларны, оолдарны ол бодунуң долгандыр хаара тудуп алган. Оон өске чогаал бижииринге чүткүлдүг башкыларывыс ындыг эвес-тир. Чуруктарны чуруур, фото-чуруктарны кылыр башкылар школаларда элээн хөй. Бо чергелиг аңгы-аңгы мергежилдиглер школаларга бөлгүмнерни тургузуп, оолдар, уругларның сонуургалын ол мергежилдерже хайныктырбайн келген. Моон соңгаар класстардан дашкаар ажылдарга чогаадыкчы улуунерни киирип көрүңер, башкылар. Бөгүнгү эртем-методиктиг чыыштың сорулгазы — башкы кижи кандыг болур ужурлугул, чогум канчаар ажылдаарыл? Оон бурун эргелерин көдүрер аргаларны чугаалажып көөр болур — деп, ол чугаалады.

«Башкының бурун эргелериниң дугайында» саавырда башкының ниитилелге үнелелин кол нуруузунда боттарындан, чүгле башкылардан хамааржыр дээн. Уруглар эге класстарга башкызын кедергей хүндүлээрлер, улуг сонуургал-билиг-ле дыңнаарлар. Олар үстүкү класстарга баргаш, башкызының сөглээн сөзүн шүгүмчүлекчи ёзу-биле эскерип билир апаар болгай. Оон ыңай башкы кижиниң бүгү талалыг ужур-дузазынга доктаагаан. Школаларда коммунистиг кижизидилгениң оруунга бо хүннерде социал кижизидилгени школаларда кылгенин, моон соңгаар ажыл-амыдыралга чаа кижини углай башкарып, кижизидерин ол онзалап демдеглээн. Пионерлер бажыңының директорунуң база өске-даа саналдаан улустуң чугаазында башкы болгаш өөреникчиниң кады ажылдажылгазы кол черни ээлээн.

«Төрээн дылын өөренири — кижи бүрүзүнүң хүлээлгези» деп илеткелди тыва дыл башкыларының методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу Екатерина Салчаковна Ашак-оол кылган.

«Орус дыл — бүгү билиглерниң дүлгүүрү» база бир методиктиг каттыжыышкынның удуртукчузу Галина Сайыр-ооловна Демдек башкылаашкынында чамдык эки чүүлдерни, хожудаашкыннарны чугаалаан.

Бай-Тайганың район баштаар черниниң даргазы Бакчал Шактар, кежээки школада өөредилге эргелекчизи Андрей Хертек, кожууң чөвүлелиниң даргазы Хертек Чурунай болгаш оон өске-даа удуртукчулар башкыларның бо чыыжынга киржип, чүве чугаалаан. Санал бүрүзү ажыктыг, ужур-дузалыг болган.

Школаларда өөредилге программаларын күүседиринге чедиишкиннерлиг болган школаларның удуртукчуларының шаңнаан, болуп эрткен секцияларга идепкейлиг киришкен болгаш оон өске-даа төлептиг башкыларны өртектиг белектер-биле шаңнаан. Эртемнер аайы-биле эрттирер бөлгүмнерге өөреникчилерниң сонуургалын бедидер талазы-биле чогаадыкчы отчеттарны кылган башкыларны адап, демдеглеп, шаңналдарга киирген. Кызыл-Даг ортумак школазының башкызы Артаа Хертековна Чечек чогаалчы Александр Даржайның ол школага 60 ажыг тыва чогаалдарның номнарын халаска белек кылдыр эккеп бергенин онзалап демдеглээн.

Санал бергеннерниң соондарын, башкыларның конференциязынга киржип келген чазак төлээзи, Тыва Республиканың парлалга болгаш информация министри А. А. Даржайга сөстү берген. Ол элээн каш айтырыгларга доктаагаан. Шуй ортумак школазының тудуунуң тавааң салырынга чарыгдаар акшаны чугаалажып бээрин, кожууң төвүнде интернат тудуунга, өөредилге-бүдүрүлге комбинадын кылырынга дуза чедирерин башкылар оон дилээнин сайыт демдеглээн.

Тыва дылды уругларга өөредип турарында чыдып каап турар чүүлдер бар. Школачылар шүлүктү шээжи-биле билбес боор-дур. Кижи бүрүзүнүң аяныыг номчуп билири — өске эртемнерни шиңгээдип алырынга салдарлыг болур. Школаларда башкылар өөредилге программазы-биле «хүлүдүп» алгаш, ону күүседиринге өйлешкен. Программага чагыртпайн, чогаадыкчы ажылдаары чугула болгай. Башкылар билиин бедидер институтта ажылдакчылар чаңгыс черге олуруп алгаш, номнар бижииринге өйлешкен. Тыва дылды орус дыл сы базып келген дээр-дир, ол бистиң боттарывыстың буруувус деп, ол чугаалады. Бо хуралга кижиниң шынар-мөзүзүнүң дугайын кым-даа ыттаваан. Өөреникчилерниң корум-чурумунуң дугайын шуут уткап. Бай-Тайганың өөреникчилери шупту быжыг чурумнуг, үлегер-чижектиг болганы ол боор деп бодап алыр-дыр. Кыс уругларның кижизидилгезинге ол доктаагаан. Амгы хүннүң уруглары оолдарга шавыштыр чүктедип алган чорууруң чижекке алган. Кудумчуларда ээриктерниң хөй кезиш аныяктар. Улуг-даа, аныяк-даа улустуң арагалаары кедерээн. Арага бо хүннерде кижилерже халдаашкынны дидими-биле чоруда берген деп чугаалап болур. Ада-иелер комитеттериниң кежигүннериниң моон соңгаар эр улусту соңгууру чугула. Херээжен, ие кижиниң кайда-даа ажыл-ижи бажын ашкан. Оларны ажылдарзан чиигедири чугула. Школаларда өөредилге номнарының камналгазынче кичээнгей салыр. Тываның школаларынга херелээр номнарны чурттуң улуг хоорайларынга барып парлаады, хөй акшаны чарыгдап турарын А. А. Даржай айыткаан. Школаларда номсаннарының кандыг байдалдың кым-даа маңаа ыттаваан. Ынчангаш библиотекаларынар эң-не эки хандыртынган-дыр деп үнелээр кижилир мен — деп, ол чугаалады.

Оскечик ОНДАР.
(«Шынның» корр).

Республиканың культура амыдыралы

ТЕС-ХЕМГЕ БОЛУП ЭРТЕР

«Саңдан ыяш» байырлалы бо чылын Тес-Хемге келир айның эге хонуктарында эртер деп турар» деп медээ дыңнааш, ону сонуургап, Культура министерствозу-биле харылзаштывыс. Байырлал Тес-Хем районнуң девискээринге сентябрьның 4—6 хүннеринде эртерин культура министриниң оралакчызы В. В. Мартый-оол тайылбырлады. Ону организастап эрттирерин оргкомитедин тургускан. Ол талазы-биле ажылдар кылдынып турар. Ол оргкомитеттиң ажыл-чорудулгазын оралакчы министр Виктор Васильевич удуртуп, баштап турар боорга, байырлал, анаа белеткелдер дугайын солуннуң номчукчуларынга чугаалап бээрин оон дилээн бис.

— Тыва чоннуң национал чанчылдарынга үндезилеттинген «Саңдан ыяш» байырлалы Тес-Хем районга сентябрь 4—6 хүннеринде болур. Анаа белеткелдерни культура ажылдакчылары мында-даа, районда-даа чорудуп турар мындыг, оргкомитет ажылдап турар. Анаа көрдүнген акша-хөреңгини аңгылай көрген, бар.

Байырлалдың сценарий-планы тургустунган, ону элээн хынамчалыг кылган чүве. Кол режиссёру — Синн-оол Лакпаевич Оюн. Ол талазы-биле бөлүк чогаадыкчы ажылдап турар улус.

— **Оюн-көргүзүглер колдаар чүве болганда, уран чүүл ажылдакчылары, артистер анаа албан киржир апаар-дыр. Чеже хире кижи ынаар баар ирги?**

— Оргкомитетке ол дугайын чугаалашкан бис. Концерттерге, оюн-көргүзүглерге анаа келген аалчыларынга районнуң культура ажылдакчылары, бот-тывынгыр артистер база барааш боор, уран талантызын көргүзерлер. Ол — мындыг-дыр, оон аңгыда «Саян» ансамблиниң фольклор бөлүүнүң артистери киржирлер. Оон ыңай бистиң аравыста культура ажылдакчыларындан Тес-Хем чурттуг эш-өөр база бар болгай, чер-чуртунга болуп эртер ол байырлалга киржиринге олар база күзелдии-биле белеткенип турарлар.

Моолдан база аалчылар манап турар бис. Тес-Хем район чагыргазы, районнуң культура килдизи Убсэ-Нур аймактың культура ажылдакчылары-биле баш бурунгаар-ла дугуржулга кылган, ынчангаш Тывага болур ол байырлалга моол өннүктер киржир болган. Оларны база манаар бис. Чүс ажыг хире кижи кээри көрдүнүп турар. Ол-чүгле культура ажылдакчылары, уран чүүлдүң кижилери эвес, маргылдааларга киржир спортчулар база келир. Үш хүн уламчылаар ол байырлалдың программазы улуг.

— **Тыва черге болур байырлалдар мөге хүрежи, аът чарыжы чокка эртер эвес, хүреш база болур ыйнаан, Виктор Васильевич. Моолдан мөгелер база албан келир боор аа?**

— Келир, хүреш болур, хүрежири-биле улуг мөгелерден аңгыда, Моолдан 10-14 харлыг элээди оолдар кээри база көрдүнген чүве. Аът чарыжы база болур. Хол бөмбүүнге, шыдыраага, тевек тээпиинге, хүжүк адарынга байырлалдың киржикчилери күжүн, эрес-дидимгырын шенежир, көргүзерлер.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

РосИТА — СЧТА МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА. Россияның «Ак бажыңынга» парлалга конференциязы болган. Абхазияга барып чораан Россияның парламентарийлер комиссиязының кежигүннери журналистер-биле ужурашкан болгаш ол республикада сөөлгү болуушкуннар, ниити байдал дугайында чугаалаганнар. Абхазияның бодун чурттакчылары-биле бодунуң ужурашкан түңнелдерин Россияның улус депутаттары Александр Сурков болгаш өске-даа депутаттар чугаалаан.

КРАСНОДАР. Крайның суурлары болгаш станицалары байырлал шинчилин кииp шиметтиннипкен. Оларның чурттакчылары Кубань казактарының тургустунган хүнүнден бээр 200 чыл оюн демдеглеп турар. Тамань станицаның хем эриинге 26 эрги, 25 чаа хемелер чедип келген. Ол хемелерге олурган казактар 200 чыл бурунгаар 1792 чылдың август 25-те Кубаньга чедип келгеннер. Ол дугайында казак шериглер полковниги Савва Белый чугаалаан. Туркияга удур хөй дайыннарга, Сарыг 60 чыл үргүлчүлээн Кавказ дайынынга хөй казактар өлген. Ынчалзажок Кубань ол бүгү бергелерни шыдажып эрткен.

КИЕВ. Украинаның хамаарышпас чоруунуң бир оюнга тураскааткан чоннуң чыыжы Богдан Хмельницкий шөлүнге болган. Украинаның президентизи Леонид Кравчук, республиканың политиктиг болгаш хөй-ниити ажылдакчылары байырлыг чыышка киришкен.

ТАМБОВ. Чаа өөредилге чылынга школалар белеткелин Тамбов чагыргазы хынап көрген. Амгы үеде хоорайда дөртен ийи школаларда үжен ийи школа чаа өөредилге чылынга белен болуп турар. Оон арткан школаларда амдаа септелге чоруп турар.

Тываның Күрүне секретары-биле интервью

ИДЕГЭЭНДЕ, ОНУ БҮЗҮРЕДИР

Тыва Республикага Президент албан-дужаалды киирерин-биле холбаштыр республиканың күрүне башкарылгазының төп органнарының аппаратының структуразынга элээн өскерилгелер болганын солуннуң номчукчулары билир. Президент болгаш Чазактың ажыл-чорудулгазының дүүшкек болурун хандырары-биле Президентиниң болгаш Чазактың чаңгыс аай аппаратын тургускан. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязын доктаадып тургускан. Тыва Республиканың Күрүне секретарынга — Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузунга В. С. Очур-оолду Президент Чарлыы-биле май айда томуйлаан. Бистиң корреспондентивис Владимир Салчакович-биле ужурашкаш, оон чаа ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр айтырыгларны салган.

— Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының ажыл-чорудулгазының дугайында ажылчы чон билип алыксап турар. Ынчангаш аңаа кыска тайылбырдан берип көрүңерем, Владимир Салчакович.

— Администрацияны чоокта чаа, май айда доктаадып тургускан чүве болганда, оон чүнү кылырын, тодаргайлаарга, хүлээлгелерин база сорулгаларын чоннуң чедир билбейн турары чөптүг деп санаар мен.

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының дугайында тускай саавыр бар, ону Президент бадылаан. Ында Администрацияның хүлээлгелерин болгаш сорулгаларын тодаргай айыткан. Оон кол-ла сорулгазы болза, күрүнениң баштыңчызы Президентиниң база Тыва Республиканың Чазааның Даргазының (Ш. Д. Ооржактың) организас-шиитпирлекчи ажыл-чорудулгазын долузу-биле хандырары болуп турар.

— Ол дээрге күрүне ужур-дузалыг хөй талалыг, улуг харысалгалыг ажыл дээрзин билип тур мен. Администрацияның ындаза ногууп ажылының чугле кол-колун айтып көрүңерем.

— Силер шын чугааладыңар. Ылап-ла кончуг харысалгалыг ажыл. Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарының, айтыышкыннарының, Чазак доктаалдарының төлевилелдерин белеткээрин, хүлээп алырын, үндүрерин организастаар. Политиктиг, экономиктиг, ажыл-агый болгаш социал хөгжүлдениң талазы-биле концепцияларны (кол бодалдарны) ажылдап кылыр хемчеглерин алыр. Күрүнениң эргелел-башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп башкарар. Кадрларны шилиир, өөредир, белеткээр ажылдарны организастаар. Президентиге эгежок чугула информастыг болгаш анализтиг материалдарны белеткеп бээр, ол ышкаш Президентиниң айыыл чок чоруун база камгалалын хандырар. Президентиниң болгаш Администрациязының сан-хөө ажыл-агый чорудулгазының айтырыгларын харылаар болгаш өске-даа чугула ажылдар биске хамааржыр.

— Мурнунда турган Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң кылыр турган ажылын Администрацияның күүседип турар деп чамдык улустар ам-даа санап турар. Мен бодаарымга Администрацияның хүлээлгелери болгаш сорулгалары Херектер эргелелинден өскерилген-дир.

— Тывага Президент албан-дужаалды киирген-биле Администрацияны доктаадып тургускан чүве болганда, оон хүлээлгелери база сорулгалары чаа. Херектер эргелелинден үндезини-биле өскерилгени билдингир. Ажыл үндезини-биле чаартынган, хемчээли улгаткан, харысалга бедээн болуп турар. Президентиниң болгаш Чазактың чедиишкинниг ажылдаары Администрациядан, оон удуртукчузу менден улуу-биле хамааржыр деп билип турар мен. Тываның баштайгы Президентизи менээ ол хире улуг идегелди, бүзүрелди көргүскен болганда, ону ажыл-херек кырынга бадыткаар дээш томуйлаткан хүнүмден эгелээш, онаашкан ажылымны шуудадыр, өлче ханылап кирер хемчеглерни ап турар мен.

— Дараазында айтырыгга эпчоксунмайн көөрүнерин аппедим, Владимир Салчакович. «База бир «партократ» дижип, чектексээр сагыштыг кижилер бар — Күрүне секретары В. С. Очур-оол болгай» деп «Шын» солунга чоокта чаа бижээн. Оон хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Партия ажылдакчызы бүрүзүн «партократ» дээр кижилер бар болдур ийин. Чамдык улус мени база-ла аңаа хамаарыштырып «партократ» чүвени улуг албан-дужаалче дешшиткен дижир, орта таарзынмайн-даа турганын дыңнаан мен. Мен өзүлүг кодээ ажыл-агый ажылдакчызы, мал эмчизи кижи мен. Чүге дээрге мээң ачам бүгү назынында мал эмчилеп келген, оон бүдүнүг ажыл-херээн салгап алдым. 1962 чылда «Тээли» совхозка чоладачылап кирген, оон соонда колхоз даргалап, совхоз директорлап, кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальнигинге 1984 чылга чедир ажылдадым. Оон соонда мени партия ажылынче дешшиткен чүве. Партия Кызыл райкомунуң секретарынга, партия обкомунуң кодээ ажыл-агый килдизинге ажылдап келген чылдарымда ажыл-чорудулгам база-ла кодээ ажыл-агый айтырыглары-биле холбашкан. Сөөлгү үеде «Сукпак» совхозтуң директорунга ажылдап турдум. Бо албан-дужаалга томуйлаары алгаш база-ла Тываның экономиказының кол адыры мал ажылын хөгжүдериниң, оон продукцияларын болбаазырадыр бүдүрүглерге кылырын-биле холбашкан болгаш өске-даа экономиканы сайзырадырынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге киржип тур мен. Албан-хүлээлгем айы-биле бо ажылдың мооң соңгаар улам чыңгаарын менээ хүлээндирип турар.

— Силерниң ажыл-чорудулгаңарны кым удуртуп, башкарып, Владимир Салчакович?

— Администрация Президентиниң болгаш Чазактың аппараты болур. Оон удуртукчузун Президент Чарлыы-биле томуйлаар, ындыг болганы-биле аңаа дорт чагыртыр бис. Администрация болуун ажыл-чорудулгазынга ТР-ның Конституциязын, ТР-ның бот-догуннаан күрүнелиниң дугайында Ужурганы, ТР-ның болгаш РФ-тиң хоойлуларын, ТР-ның Президентизиниң чарлыктарын, айтыышкыннарын удуртулга болдурар.

— Күрүне секретары — Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузу эрге-дужаал талазы-биле алырга, Президент биле оралакчы президентиниң аразында, үш дугаар черде турар мындыг бе?

— Ийе, ындыг.

— Моон алырга, Силерниң Администрацияның чагыргазында Президентиниң болгаш Чазактың аппаратының структуразында кирген албан, организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер доозазы кирип турар бе?

— Администрацияның аппаратының составынга, азы Күрүне секретарының чагыргазынга турар албан, организацияларны, албан-дужаалдыг кижилерни Президентиниң айтыышкынының ёзугаар тускай дансыны тургускан. Президентиниң чөвүлекчилери, Президентиниң болгаш Чазактың ниити-бүрү чергелиг секретариаттары, эргелелдер, килдистер, секторлар болгаш өске-даа ында кирип турар. Оларның ажыл-чорудулгазын хүн бүрү таарыштырып башкарар, удуртур, үндүрген чарлыктарның, доктаалдарның, айтыышкыннарның күүселдезин улаштыр чедип алыр шудургу организастыг ажылдан чорудар хүлээлгелиг бис. Дончуу-биле чугаалаарга, Президентиниң болгаш Чазактың программаларын амыдыралга боттандырарынче Администрацияның ажылдакчыларының күжүн бижиир, аргаларын мөөңнээри ажылдарының кол угланыышкыны мындыг чүве.

— Ынчаарга Администрация болза, Президентиниң болгаш Чазактың экономика, ажыл-агый, сан-хөө талазы-биле ажыл-чорудулгазын үениң негелделеринге дүүштүр чорудары организастаар, кол төп азы штаб болуп турар мындыг бе?

— Шак ынчаар-даа билип алыр болза ажырбас. Шынап-ла, республиканың экономиказынга, ажылчы чоннуң амыдырал-чуртталгазынга, социал камгалалынга хамаарышкан бүгү-ле үндезин кол айтырыгларны боттандырары биске өскээр турар.

— Күрүне секретарынга томуйлатканыңардан бээр кол дугаарда үш ай ажып турар. Бо үениң дургузунда чүү кылдыныңар, Владимир Салчакович?

— Президент албан-дужаалга киргени-биле холбаштыр республиканың күрүне башкарылгазының төп органнарының аппаратының структуразы өскерилгени-биле оон ажылдаар кадрларны шилиири, ажылга таарыштыр тургузары эң-не кол айтырыгларның бирээзи болган. Чүге дээрге оларда Президентиниң, Чазактың чедиишкинниг ажыл-чорудулгазы хамааржыр, ынчангаш ол кол кичээнгейге алдынган. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, Президентиниң, Чазактың аппарадынга ажылдап шыдаар кадрлар чөгүүр үезинде шилиттинген. Ол ышкаш районнар, хоорай чагыргазының даргаларын хынамчалыг шилээш томуйлаан. Президентиниң чөвүлекчилеринде шыырак кадрларны шилип киирген. Олар боттарының харыылаар ужурлуг республиканың амыдыралынга хамаарышкан чугула айтырыгларын бүгү талалыг сайгарып көрүп турарлар. Оон өске-даа бистиң харысалгалыг ажылдакчыларывыс онаашкан ажыл-херектеринче ханылап кирип, боттарының ажыл ишчизин, негелделиин, харысалгалыын көргүзүп эгелей берген деп дидими биле чугаалап болур.

Чазак чөвүлелиниң хуралдарынга чугаалажыр айтырыгларны кичээнгейге алган бис. Аңаа чугаалажыры-биле чүгле кол өзек айтырыгларны планда киирген. Ол болза республиканың экономиказын хөгжүдериниң, чоннуң социал камгалалын күштелдирериниң, рынок, экономиктиг реформаны боттандырарының айтырыглары болуп турар. Олар бистиң ажыл-чорудулгавыстың үндезини болур ужурлуг.

Президент албан-дужаалы киргени болгаш чаа Чазакты тургусканы-биле бистиң кылып эгелеп турар ажылывыс шуптузу чаа болганындан эвээш эвес хемчеглер алдынган, ону шуптузун санап, алаары берге деп бодай-дыр мен. Кол-ла чүве Президентиниң, Чазактың мурнунда салдынган сорулгаларны боттандырар дээш ажылывысты чаартыр, оон аргаларын, хевирлерин сайзырангайжыдар, харысалгавысты бедидер дээш туржуп турар бис.

— Республиканың амыдыралынга чугула ужур-дузалыг чарлыктарны Президент үндүрген, доктаалдарны Чазак хүлээп алган болгай. Оларның күүселдезин кайы хире чорупп турарыл?

— Оларда айыткан хемчеглерни күүседир дээш Президентиниң болгаш Чазактың контроль эргелели, министерстволар, комитеттер тодаргай ажылды чорудуп турар. Ындыг-даа болза, чарлыктарның, доктаалдарның күүселдезин кошкак деп чүвени билип турар бис, ону күштелдирериниң хемчеглерин ап турар.

— Араганы садарын чурумчударының, оон эртексиргениң улуун дугайында ажылчы чоннуң чагаалары редакцияга хөй-биле кээп турар. Олар ында араганы садарын чурумчударын айыткан шиитпирниң күүсеттинмейн келгенин шүгүмчүлеп, моон соңгаар бо талазы-биле чүнү кылза чогуурун санап-даа турарлар.

— Чоннуң бо айтырыгга хамаарыштыр айтырыг кедүрүп, шүгүмчүлеп турары чөптүг. Арага садарын чурумчудар дугайында айтырыгны Чазакка каш удаа чугаалажып көрген. Чоокта чаа база чугаалаштывыс. Соңгаартан Тываже арага-дары киир сөөртүрүн хоруур, оон хыналда-контролюн күштелдирер болгаш өске-даа хемчеглерни алырын дугуржуп алган, амгы үеде ону боттандырар дээш ажылдап турар.

— Кызыл хоорайның бажың ноатар ниитилелиниң чыыгырының дугайында Чазактың 28 дугаар доктаалында Кызыл хоорккускомунуң чурталга бажыңнарын үлеп хуваарының, хуужуларының хоойлу-дүрүмүн каржызы-биле хажыдып турарының дугайында бижээн болгай. Ол доктаалда айыткан факт-барымдаалар колдуунда шын эвес деп хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков санаан, орта тураскааткан парлалга конференциязы эрттирген. Республиканың чамдык солуннарынга ол конференциядан материал берген. Чазактың доктаалынга кирген чамдык факт-барымдаалар меге, чедип хынап албаан дээрзин айыткан. Орта хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Владимир Салчакович?

— Кызыл хоорккускомунуң ажылын Чазактың тускай комиссиязы хынааш доктаалда айыткан четпестерни илереткен. Оон составынга хоорккускомнуң төлээзи кирип турган. Бо айтырыгны комиссияның Чазактың хуралдарынга чугаалап, ажып сайгарып көрген. Доктаалда айыткан чүүлдер шын болуп турар. Ю. П. Слободчиков шын факт-барымдааларны кандыг-ла-бир үндезин чок чүвеге сылдаглап алгаш, меге шын эвес деп бадыткап турар. Парлалга конференциязынга кандыг факт-барымдааларны меге азы шын эвес дээнин тодараткаш, оларны база катап хынап көрүүзүн. Доктаалда айытканы шын болуп турар. Доктаалда ындыг-мындыг чижектер шын эвес, меге деп турбайн, ында айыткан хемчеглерни күүседир дээш хоорай чагыргазы ажылдаар ужурлуг.

Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының мурнунда амгы үеде кандыг чугула сорулга туруп турарыл?

— Амгы үеде бистиң мурнувуста салдынган кол сорулга болза Тыва Республиканың 1993-1996 чылдарда экономиказын болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыының төлевилелин белеткээни болуп турар. Бо улуг ажылды кылырын Президент Ш. Д. Ооржак бодунуң удуртуп турар. Бо документиден Тываның келир үеде экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин улуу-биле хамааржыр. Ынчангаш ону белеткээринче улуг кичээнгейни салып турар бис.

— Владимир Салчакович, салдынган айтырыгларга долу, чечениг харыылаары бергениңер дээш улуу-биле четтирдим, ажыл-ижиңерге чедиишкиннерлиг болуруңарны күзедим.

Интервьюну Таан-оол ХЕРТЕК алган.

ШЫНАА СЫҢМАС ЧЫЛГЫЛЫГ БОЛЗА ААР

Тывага чылгы малды өстүрер, оон алыр продукцияны көвүдедир сорулга-биле тускай сүмени чылгы өстүрер талазы-биле Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институду ажылдап кылгаш, республиканың Кодээ ажыл-агый министерствозунга хүлээдип бергенден бээр бирээ он ажыг чыл эрте берген. Ук сүмени ол институттуң ажылдакчылары — экономика эртемнериниң кандидаттары В. С. Ковешников, улуг эртем ажылдакчызы В. С. Ватутин, эртем ажылдакчызы Т. С. Малахова, зоотехник А. Д. Малиновская олар кодээ ажыл-агый эртемнериниң доктору, профессор Ю. Н. Барминцевтиң удуртулгазы-биле ажылдап кылган.

Тывага чылгыны кол-ла өзүп, турлагжаан черлерин, баш санын, уксазын, экономиктиг ачызын база бүдүрүлгеде кол көргүзүглерин, ону ажыглап турар хааарылгага куш-ажылды организастаарының база планнаарының чурумун, телевизия, отчёт-учёдун тургузарының дугайын ол сүмеде ханы сайгарып көргүскен. Үстүнде адаан эртем ажылдакчылары ийи чыл ажыг үе дургузунда мурнуу зонада амгы Чүргүй-оол Хомушку аттыг, барыын зонада «Сүт-Хөл» совхозтарының базазынга дамчааш, эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп тургаш, дыка ажыктыг, үнелиг ол сүмени ажылдаан кылган.

Шынап-даа, ол сүмеде айытканы ышкаш, Тывага чылгыны ажыглап, өстүрериниң аргалары хөй. Делгем хову, шынаа, тайга-таскыл, өзиг оъттуг даглар, белдиир, сериин хемнер [illegible] республиканың бүгү девискээриниң бажык-ла 78 хуузун ээлеп турар. Ындыг болганда, чылгы малды республиканың кайы-даа девискээринге өстүрүп болурунуң бүгү аргалары бар-дыр. Эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, оон хөй орулганы киирип ап болурунуң магадылалы база барын билир бис.

Эрте чылдар эгезинде Тывага чылгы мал 140 муң ажыг турган. Ол дугайын төөгү, архив материалдары херечилеп турар. Ынчан тыва кижи ажыл аъттыы улуг ажыктыг көрүп, бүгү-ле аар ажылын оон дузазы-биле бүдүрүп ап чораан. Чамаакта ол дугайын сактып келгеш, шынаа сыңмас чылгылыг болза аар деп бодаар төөгүнүң келир ышкажыгай. Амгы үеде чылгы мал эъдинден ниити-бүрү эъдинче [illegible] болгаш бүдүрүүн кайда-даа чугуулалап көре берген. Ону улгаттырар үндезилеп кылыр технология ажылдап кылып турар. Бо бүгү хемчеглерни амыдыралга боттандырар болза, эъди-чем аймаан көвүдедиринче эвээш эвес салыышкынны бээр дээрзи билдингир-дир.

Тыва улус чылгы малды шагдан тура черле херекселгеп келген. Бе [illegible] кылган хымыс — эм шынарлыг, хейлиг суксун. Аъттың челин, хууруун, кежин чүүк үлетпүрге калбаа-биле ажыглап турарын билир бис. Чылгы — шыдамык мал. Ол улуг хар-даа, соок-даа, кадыг-берт чечер-даа тоовас.

Республикада рынокче шилчилге улам-на калбарып, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары тургустунуп турар амгы үеде чылгыны кайы-биле өстүрерин амыдырал негеп келген. Чылгы дугайында айтырыгны чугаалажып тура, оон чүгле экономиктиг ажыктыг талалыын көөр болзувусса, ол база шын эвес апаар. Аът бурун шагдан бээр кижиниң өңнүү болуп, аъш-дүжүн тарам чокка чедирип келген. Ол — мергежилдиг, чүгүрүк, шыдамык амытан. Кижилер аътты шаг-ларда будургер кайда-даа чугаалап көре берген...

[illegible] Олимпийн оюннарының программазында аът спорту база кирген. А оон аңгыда аът спортунуң делегей чергелиг улуг-улуг маргылдаалары база болуп турар. Аъттың кужунун дугайында мага чаңгыс чижектен киирейн. «Жигули» деп автомобиль алдан аът күштүг. А ол херек кырында 20 тонна чүъкту сөөртүп шыдаар бе? Турган черинден-даа шимчедип шыдавас. А чаңгыс аът ол хире чүъкту сөөртүп алгаш чоруй барып шыдаар. Аар чүък сөөртүр талазы-биле аъттың тургускан рекорду 22 тонна 991 килограмм. Ону 1957 чылда Форс деп шолалыг аъш 35 километр дургузу чазаглыг оруктуг тургускан.

Аът мындыг онзагай шынарлыг деп чүвени ханыр өөренип, ону хумагалап өстүрер, оон күш-шыдалын амгы амыдыралга болур-чогуур-биле ажыглаар турарын чедип алыры шагда-ла келген деп бодаар мен.

Бистиң республикада чылгы малды өстүрер, ону чөп ажыглаар талазы-биле байдал кандыгыл? Ажыы-биле чугаалаарга, ону чогуур шаанче үнелеп көрбейн, өстүрүп көвүдедир, уксазын эки кижилер талазы-биле ажылдаарже кичээнгей кошкак деп билир мен. Амгы үеде республикада 40 муң безин четпес чылгы бар боор. Оон ынчаар эвээжей бергениниң чылдагааны чүдел? Кижи бодап көөрге, чылгыны херексээрин, ажыглаарын кончуг эвээжеткени. Ол ышкаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге чылгының ролюн, ужур-дузазын чогуур үезинде үнелеп көрбээни мага багай салдарлыг болганы ол. База бир кол чылдагаан — чылгыны ажаап-тежээп, кадарып, хайгаарап турар чылгычы кадрларны шилип алыпта оларның ол малга ынаан, бердингенин, ол ажылдың күүседип шыдаар, шыдавазын, мөзү-шынарын, харысалгазын ханыр өөренип көрбес чоруктуң бары, а чогум-на төлептиг кижилерниң тып алзабаза, оларның амыдыралчы негелделерин чедир хандырбас, чогуур деткимчени ай-шаанда көргүспес чоруктарның бар болуп келгени. Чылгычыларның аразынга ээ-харысалгалыг, ак сеткилдиг эвес, чалгаа, чүве тоор көрбес кижилерниң ажылдай берген турганнары чажыт эвес. Республикада мурнакчы чылгычыларының арга-дуржулгазын нептередир ажыл кошкак.

«Чодураа» совхозтуң мурнакчы чылгычызы, «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» Захаровтуң ажылының дуржулгазын ажык чылгычылар эки билбес. Чүргүй-оол Хомушку аттыг коллективтиг куш-ажыл бүдүрүлгезиниң чылгычызы Тарга Чоодуң бо чылдың бирги чартыында төрүүр 100 беден-не чүс кулунну мегени камгалап алган. Совхозтуң дирекциязы чартык чыл түңнелдерин үндүрүп тургаш ону чавааа-биле шаңнаан.

Хууда бодал

Бичи-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район,
Берт-Даг суур.

ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Хамаарышпас күрүнелерниң удуртукчуларының ээлчеглиг ужуражылгазының болуруну мурнунда Профэвилелдерниң бүгү-ниити конфедерациязы оларга кыйгырыгны кылган. Ук кыйгырыгның кол утказы болза Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң мооң мурнунда турган Совет Эвилелин кылдыр чаартып тургузары боор турар.

Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң мурнунда амгы үеде туруп турар улуг сорулгаларны шиитпирлээри Совет Эвилели чокка шиитпирлеттинмес дээрзин эртен чылдар көргүскен деп ук документиде айыткан. Ылангыя социал-экономиктиг айтырыгларны чедимчелиг шиитпирлеп боттандырары Совет Эвилели чокка болдунмас деп, профэвилелдер санап турар.

Н. Назарбаев:

АКША НИИТИ БОЛЗА ЭКИ

Казахстанның Президентизи Нурсултан Назарбаев ээлчеглиг шөлээзинден ажылдап ужуп келгеш, Алма-Атага парлалга конференциязын кылган.

Казахстан каттыштырыкчы принциптерниң талалакчызы боор келген болгаш боор артар-даа деп, журналистерге чугаалаан. Оон соонда ол хамаарышпас күрүнелерде болгаш Казахстанда амгы үеде ниити бөйдэлавыч кандыг боор турарынга доктаатан. Ылангыя экономиканың болгаш чоннуң амыдыралының айтырыгларынга ол делгерени-биле доктааган.

Август болуушкуннары боор эрткенден бээр элээн үе эрткен. Ындыг болзажок демократияның үре-түңнелдерин бистер мынчага чедир долузу-биле ажыглап шыдавайн турар бис. Чүге дээрге түс-түс областарның, крайларның болгаш республикаларның аразынга каш ай чылдарның дургузунда тургустунуп, быжыгып келген харылзааларга уусту берген. Бот-догуннаан республикалар экономиктиг харылзааларын улам быжыглаар ужурлуг турган. А херек кырында ындыг эвес апарган. Ол бүгү кымга-даа билдингир боор турар. Ону биле турала хамаарышпас күрүнелерниң удуртукчулары боттарывыс экономикавысты быжыглап алгаш, чоннуң амыдыралын сегидер бис деп бадыткап турар. Мен бодап көөрүмге ол болдунмас. Мурнундагы Совет Эвилелиниң ниити-бүрү девискээрлери бир демниг ажылдавас, боттарының аразында социал-экономиктиг харылзааларны быжыглавас болза, кайы-даа республика азы край бурунгаар хөгжүп шыдавас. Үе-төөгүден бээр тургустунуп келген харылзааларывысты быжыглавас болзувусса, бурунгаар хөгжүп шыдавас бис.

Амгы үеде самдых республикалар боттарының акшаларын кылып ап, ол девискээрге ону ажылдап эгелей берген. Мен бодап көөрүмге хамаарышпас республикаларның экономиказын быжыглаар, оларның аразында харылзаалары хөгжүдер дээр болза, акша ниити болур ужурлуг. Амгы үеде рубль бүгү-ниити болур ужурлуг.

Амыдыралдан чугаа

БАШ ААРААН

Хемчик кыдыынга чурттап чораан болгаш мээң ажылдарым часкаар, күскээр чырыы-дып турган балыктап турдувар. Баштай бир каш кижи талдыы эң курган, чиигe бүтуктарындан ийи кижи дурту дег шыйбек, а доңгазын күскак хире кылдыр шывааш-биле баглааш, чырыдыр балыктаар. Хуудус хемге чедирип, шарыыр чүүлдерин белеткеп алыр чораан. Өске черлер сергээлерин белеткеп алырлар. Сергээ дээрге кижиниң салаалыг холунуң бажы дег дөрт адыр, бажында аттактыг демир, ону айыыр ышкаш ыяшка сыптап алыр, ол ыяш дөрт, беш метр хире болур.

Кажан чырыда бергенде Хемчиктиң сыык кыдыгларын, оон адырыктарын чырытпаар, «Чей!»—дээш, чырытпыны кывыскаш, хемени баштарып чорунтарга, сергээжилер сүт дуувунде, сайында балыктарның эң улуун сергээнге кадай шашкаш, хеме кырынче октап-ла турар. Чамдык ашкылар сугнуң бырланың Челер санаалыг база сугнуң агымын бодавайн, балыкты сергээ-биле шашкаш, чазаа дивр, а чамдык өөренген кижилер соңнуг шыта бег ажырып-ла. Кажан чырытпы дыгырады, сергээжилер дүрген ажылдаар, чырытпы удавас өжер болгай.

Беш хире кижи Хемчиктен Алдыы-Ишкинге балыктап уур турган кежээ белеткенип, дүне чырыдып деп ...

Мен турганым шаанда улус чугаалаар билип алганым ышкаш чырыдып балыктаарда, баштай белеткел ажылы чугула болгай деп бодааш, Чанымда турган Чылбыгыр-оол Достай оглунче көргеш:

— Чырытпыны таллан кым биле баглап аксаарил? — деп айтырдым. Ол турган:

— Чырытпы ам кылбас, октапкан машина дугуюндан кылыр, бичеледир үзе кезип алыр бис, ындыг дугуйлар эмнежок болгай. А кижи бүрүзү узун уннуг сүг идиктиг болур херек — деп кагды. Ынчап мен бодаарымга чырыдып балыктаар белеп аарган ышкаш болду.

Өөрүм-биле чыглып алгаш, он бир шак үезинде Ишкин-ниң Хемчикче кирген аксынга чеде бердив. Чырытпыны чырыткаш, балыктап кирипкивис. Ишкинниң аксындан өру чоктап эгелээн бис. Мен балыктар сугар шоолай тудар болган мен. Пат өөренген ээлер болду, чырыдырның аянын эки бит-тир.

Ишкинни ону ынчаар чырыдып балыктааравысысканы. Дөрт шак үезинде дап адып келген. Өлүрүп алган балыктарывыс чээрби ажыг болду. Оон улуушкенииниң сөөлунде улуг пашка шыгытуус чиир балыктарывысты дулуп, хайнадыр эгелээн бис. Бир кижиниң үлелгеге алган балыгын ниити аажок улуг болганын эскертен бис.

Чылбыгыр-оол Достаевич:

— Кым дээ ол ниити улуг балыкты экелдинерем, коргуннерем, кому шүүтереп ол мөөн? — дээ, мени ынчадн. Мен ол бердим. Кижи бижек-биле ....[illegible]... Бир эзепти эвесче он. Балык чылан чип алган болду. Өлген чыланның балыктың иштиинден ушта идипкеш, чуп-чуп, нашче дуйун кагды.

Паш адаанга отту дыызыы салыпканывыс соолунде. Каш-даа хайынган. Элээн үр паш тайынганда, оолдар мунуң амзап көргеш, «Балык эъди ам быжып-дыр» деп бардылар. Шынап-ла, эмин алгаш, балык эъдин чиирлерни, амданныг-даа, эки-даа болду.

Ам бажыңнарывысче тарааш чанып чорупкан бис. Бир ийи шак эрткен-не боор, мээң бажым хелчок аарааш туруп берген. Кустурар-даа мындыг. Сурааш ынчаарымга, өске өөрүмнүң база баштары аарааш, эмчи-даа чалап турганнары бар болган. Кажан «Чүнү чиргей силер? Арага ишкен силер бе?» деп аажок айтыргаш, ...

Ачыгын-оол ОНДАР.

Сүт-Хөл район,
Ийме суур.

ЭРТКЕН ҮЕВИСЧЕ ХАЯ КӨРНҮҮЛУ

Бо чылын Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 71 чыл боор турар. Чеден хары ажып турар мээң оон төөгүзүнде болгудаан чамдык чүүлдерин көрүп, дыңнап, чурттап эртим-даа. Чээрби чылдарны төнчүледир, база ужен чылдарда чүү болуп турганын бижээнимге амгы үениң аныяк кижилеринге бүзүрээчиг эвес болганындан, тоолдап олар ашак эвесче бо бижиир чалгавас.

Алам-чеди хаалай бергенимге, амгы Бай-Тайга кожуунунуң Шуй-Барлык девискээринин арат чонунун (өске черлерде ышкаш) амыдырал-сергээзин, эрик-сеткилин сонууругалдыгын ам кайгап чоруур мен. Ол дээрге революцияның, араттың революстуг дээн намының частырыглыг, келдүн эрте тиро ...

[illegible]

Михаил ШҮР-ООЛ,
Пенсионер.

Кижилер болгаш чылдар

36 ЧЫЛ БУРУНГААР

Мени шеригже 1954 чылдың күзүнүнде он айда келдирткен. Ол үеде, 1951 чылдан 1954 чылга чедир Чаа-Хөл районнуң Кызыл-Даг школазынга үш чыл хире шаам-биле башкылаан мен. Башкылар чедишпес болгаш ужурунда шеригже башкылар чорутпас турган. Бодум шеригже барыксап, военкомат черинге билдиришкин киирип турган, чоруткан мең. Ынчан кедээден келген тыва оолдар коллдуу-ла орус дыл билбес турган.

Кызылга бүгү районнардан келген оолдар дыл билбес болгаш ужурунда шору оруустаарларының дузазы-биле эмчи комиссиязы эртип, ол-бо кудумчуларда чыскаалып алган шууржуп чорупла турар боор чүве. Ол үеде аныяк-өскенниң дыннангыр, хүндүлээчел, чурумнуу аайлыг эвес, шөлээчелшээрел чок хоорай кезип маннажып, арага-дары-даа ишпес турган. Кызылдан Абаканче он шаа хире чүък машиналарының кузовтарынга сыммарлаштыр олуртупкаш, облвоенкоматтың төлээзи капитан кижиниң командазы-биле чорупкан бис.

Абаканга ийи хире хүнээш, тускай удуур, чыдар топчаннаар кылып каан бараан сөөртүр вагоннарга олурупкаш, паровозка сөөртүрүп алгаш, барыыны чүкче углай үнүпкен бис. Кара ыш-бус үндүр алып, бустап турар паровозту, демир-орукту-даа бир дугаар магадап көргеним ол. Чамдык станцияларга орук бербес, доорамынче үндүр иттирип алгаш; ийи-үш-даа хонар ужурга таваржып чораан бис. Ындыг болгаш ужурунда Карпат дагларны ажып, эп-ле ырап, ындынга барган өөрүм-биле чедер ужурлуг хоорайывыска чээрби үш хонгаш, четкен бис. Деженир матрац, эштир чоорган дээр чүве бар эвес, маңза кыдынга ол хире үр чыдып, туруп, соктадып кээрге, кижи чалып, моюн-даа ээлбес, эъттиг-даа кара-көк апаар чооржук. Бистиң ол командавысты Украин ССР-ниң Ровнодан эгелээш, өске-даа хоорайларынга демир-орук вокзалдарынга дежурлап, шериг оркестрлери музыка-биле уткуп хүлээп ап турар боор чораан.

Бистер 23 кижи Закарпат областының төвү Ужгородка дүшкен бис. Тывалардан: Кызыл-оол Донгак, Колхоз-оол Монгуш, Сандан Монгуш, мен бар бис. Бистерни ол хоорайда шериг кезектеринче чорудкулапкан. Мен үгер-боо кезээниң хайгааракчы разведка взводунга барган мен. Тывадан чангыс полкка барган өөрүм: Андрианов, Кузнецов, Соколов — Чадаанадан, Александр Ваганов — Каа-Хемден — олар-биле найыралдыг кончуг турган.

Ол үеде кайы-даа республика, областардан келген кандыг-даа националдыг солдаттар боттарының аразынга чогуш үндүрүп, кыштүү күш четпезин бастып, дорамчылап, эттеп-сод турганын көрбээн мен. Ам дыннаарга, солдаттар аразында сөөк-ызы ылгажыр, сокчур, өлүрүжүр, шеригге чаа барган аныяк солдат өөрүн кулданыр, аъш-чем безин орта чиртпес, чемин коргудуп турган хүнаал чиир чүве дээр-дир. Солун, сеткүүлден, радио-телевидениеден, ажы-төлүн базындырган улустан-даа ындыг чүве номчуп, дыннааш шериг баар оолдуг кижи болгаш канчап шеригже чорутпазын безин бодай бээр-дир.

Чоокка чедир-ле Совет Эвилелиниң дүмчүүн сукпас чери чок, кандыг-бир үймээн, чазак эргилдези, революция, чүү-даа болган болза, кайы-бирээзин деткип, шериг күжү-биле бастып бээр сорулгалыг турган. Чонунуң ажы-төлүнүң өлүр-чидерин-даа бодавас, албан-биле орта барып киириштирер, оон ол үүлгедиин күрүне чажыды деп чажырар, ол дугайын билир, орта кирипкен улус ону чугаалап, парлалгага бижиир болза, буруудап болур. Эртем-техникага, боо-чепсекке күрүне чажызы туруп болур деп бодаар мен.

Ажык-чаплыг үе-ле дээш шупту-ла чедишкиннеринден четпестерин чарлап, көргүзүп түрүп бээрге кайын болур. Ынчалза-даа чоннуң чептүг негелделерин, үймээнин, дайынны канчап-даа чажырып шыдавас, ол болдунмас-даа хире-дир. Барыын Украинага 2 чыл хире шериг албаны эрттирип турган, чер-чуртумче шөлээлээш, дедир кезээмге чеде бээрим билек, дайынчы хөлзээзин чарлаан. Бүгү полк машина-техниказын ажылдаткаш, боо-чепсээн сөөрткеш, чүдүргеш үнүпкен. ССРЭ биле Венгрияның кызыгаарының чоогунга колонналы доктааткаш, полкту чыскаап алгаш, полк командири полковник Ткаченконуң чугаазы кысказы-биле мындыг болган:

— Эштер командирлер, солдаттар, ахы-дунма Венгрия Улус Республикада Американың Каттышкан Штаттарының деткимчези-биле контрреволюстуг үймээн үнген. Будапешт болгаш өске-даа хоорайларда эрге-чагырга, харылзаа, банкылар контрреволюсчуларның холунда кирген. Орус шериг болунуң төөгүзүнде кажан-даа унтекчи дайын эгелевээн, бир эвес дайзын халдап келзе, өлүмнүг согуушкунну бээр апаар. Ынчангаш бистиң сорулгавыс: интернационалдыг мөзү-шынарывысты көргүзүп, венгр улуска дузалап, хостуг эргезин, улусчу чазаан катап эгидип тургузарын бээри. Октепсек ежыглавайн, Совет күрүнениң, оон тиилелгебес шериниң күчү-күжүн көргүзүп турган, эп-чөп-биле улусчу эрге-чагырганы катап тургузуп бээр апаар бис. Чаа немелде айтышкын, дужаалдар үнүп келзе, командирлеривер силерге үргүлчү номчуп дыңнадыр — дээш, чугаазын доосту.

Совет-венгр кызыгаарында Чоп деп станциядан кандыг-даа шаптык чок эрткеш, Венгрияның девискээринче кирипкен бис. Кызыгаардан Будапештиге чедир 500 км дээр чораан. Дүн-хүн чок чоруп олурарывыска, улуг-биче суурлар үргүлчү таваржыр, ол суурларның чурттакчылары оруктуң дүй туруп алгаш: «Русь, домой» деп чаныыр, ыглажып, каргаанып-даа турар чораан. Бистиң солдаттарывыс оларны орук кыдыынче чайладыр ийип чорааш эртип турган. Будапештиге 15 км четпес хире эрт кыдыы черге доктаагаш, чемнегеш, взвод, батальон дайы-биле хурал эрттирген, чугаа база ол-ла полк командириниң чугааланы ышкаш болган. Күзелдиг кижилерни партияга база хүлээп ап турган.

Будапешттиң кудумчуларынга совет танкылар, үгер-боо сөөрткен машиналар экипаж-тары-биле колонна-колонна боол алган ийи-даа хүн чоруп келген. Адар-боолар дужаал бар эвес, аваа-ла ол-бо шөлдерге, азыглерга доктаап каап чоруп турувуста, хөй каът бажыңнарның соңгаларындан, кыжызындан, азыглардан автомат, пулемет-биле боолап, граматалар, шилдер октап, үймээнчилер бистиң шеригивиске хөй когараалды чедирген.

Варшава керээзинде чурттарның шериинин кол командылакчызы турган Совет Эвилелиниң Маршалы И. С. Коневтиң дужаалын ёзугаар улус демисежип болур апарган. Хоорайның чурттакчы чону шупту үймээнчилерниң талазында эвес чүве болганда, дайзын кайыл, анаа чон кайыл деп чүвени ылгап билип алыры дыка нарын деп билген мен.

Буруу чок тайбың чонну канчаарыл? Кайын боолажып, граната октаан бөлдүр, ындар маннажып, боолап, чигзиниг хевирлиг бөлүк чораан ок-боолуг кижилерни тудуп, тускай пункттуларга чедирер, чамдык таварылгаларда үгер-боо, танкылардан дөрт боолаашкыннарны-даа кыла бээр, бажың-балгат буступ дужуп-даа турар чораан. Мээң шериг дептеримде бижээн кааны: «1956 чылдың октябрь 23-тен ноябрь 17-ге чедир Венгрияга контрреволюстуг үймээнге базарынга киришкен» деп каан, чогум бөгү үези ол-ла турган боор деп бодаар мен.

Боттарының коммунистерин чажыт, хостуг черлер ажыглап тудуп өлүргеш, эът-кежинге ышыы-бүрү хевирлер кескеш, чагыларга, ыяштарга аскылап каан турар, эң ылангыя дүне кончуг хөделип турганнар, чүге дизе эртен дан бажында хоорайны бистиң шеригнерге кээп көөр турган. Ол үеде өлүрткен кижилер эң хөй боор чораан. Канчаар боолажып, өлүржүп турганын шупту бижиир болза төнчү чок. Бистиң дивизиядан ангыда дыка хөй шериг кезектери анаа киришкен болгай. Оларның каяа, канчап турганын билбес мен, мен анаа болуушкунну билирим, көргеним чүүлдерин нииттээ-биле бижидим.

Ангы-ангы кезектерге турган тыва оолдардан Донгак Кызыл-оол — танк кезээнге, Улуг-Хем чурттуг Монгуш Колдоо-оол чадаг шеригге, ол ам Шамбалыгда, оон-биле кады чораан Таңдыдан бир оолдуң адын сагыжымайн-дыр мен. Чаа-Хөлден бир оол өлүрткен, оон ынай тываларга ужурашпаан мен. Орус оолдардан Андрианов — Чадаанадан, Александр Ваганов — Каа-Хемден эң чоок эштерим турган. Ваганов — чолаачы кижи, ол үймээн үезинде машиназынга ак тук кадап алгаш, бир элчин черинин эт-севин сөөртүп турган. Ол совет Кызыл Сылдыс болгаш ВУР-нуң үнелиг ордени-биле шаңнаткан. Барыын Украинага Львов чанынга шериг лагеринге турувуста, ол хоорайга культура-чырыдыышкын училищезинге өөренип турган урут-биле таныжып алган. Венгриядан кел чыда, оозун ээртип алгаш Тывага келгеш, өг-бүле тудуп чурттай берген. Мен оон Кызылда бичии бажыңынга үргүлчү барып, хөөрежип турган мен.

Номчукчулар Венгрияның болуушкун шериниң чүнү канчап турган деп бодай бээр чадавас. Венгр шеригниң шериг командирлери хөй кезии байлар ажы-төлүнден тургустунган болгаш социалистиг тургузуунга шынчы эвес Хортисчи шериг, үймээн эгелээр мурнуу чарыынга тарай берген деп тайылбырлаар чораан. Куруг казармалары артып калган болган, орта харын бистиң шеригилеривис чурттай берген чүве. Бистиң полк Дунай хеминиң он талакы эриинде Пештиге турган венгр танк кезээниң казармазынга түр кала турган. Оон ноябрь айның төнчүзүнде Австрия чоогунда Тыта деп суурже көшкеш, орта турган шериг кезээниң казармазынга турумчуп алган бис. 1957 чылдың чазынында Н. С. Хрущев биле шериг сайыды Г. К. Жуков Будапештиже келген. Жуков бистиң кезекке база келир деп командирлерниң орта белеткенип, дежидеп турганын сактып-дыр мен. Бир хүн полктуң хамык солдаттарын эрте-ле шөл чиээлиниче чорудупкан, казармаларның иштин-даштын кылашаар чүве.

Үш корпустуң үш-үш каът-тарында чаг-даа формалар кедиргеш, дежурныйлар арттырып каан. Мен бир корпустуң үш дугаар каъдынга дайынчы хандырылга взводтарының дежурныйынга арткан мен. Штабтан майор кижи менээ келгеш, канчаар илеткээрин өөредип, бодунга үш катап илеткеткеш, «че ам болган, хамык чүве будадым» дээш чоруй барды. Маршал үш дугаар каътче кодурлуп үнүп кээрге, 15-20 хире метр черден маршалче чеде бергеш, ёзулап алгаш, мынча дээр турган.

— Эш Совет Эвилелиниң Маадыры, Совет Эвилелиниң дөрт дакпыр маадыры! Дайынчы хандырылга взводтары шөл кичээлинде. Сержант Монгуш илеткеп тур.

Ынчап девидеп, кызып белеткениг турумда, маршал бистиң взводтар девискээринче келбейн, өске черлер көргеш чорупкан, бараанын көрүп чыдың калган мен. Дөрт дакпыр маадыр, аалдарлыг маршалды чанындан көрбээним хомудаанчыг болган. Чүге ыяап-ла мени дежурныйга арттырып турганы ол деп, соолунде бодап орарымга, интернационалдыг байдал көргүзериңге кара сөөк азий кижи таарымчалыг турган боор. Ынчан полкка азий кара кижи барык чок турган.

База бир солун чүве — бистиң турганывыс суур чоогунда Татабэня деп хоорайга Совет Эвилелиниң ол үеде дээди лигага турган «Шахтер» командазы-биле ол хоорайда чурттуң база бир эң шырак футбол командазының оюнун көргеним. Мээң чоогумга бистиң полк командири кадайы-биле орган. Оон кадайының совет команда дээш аарып, артында-ла футболист бүрүзүнүң адын адап, алгырып-кышкырып органын кайгаан мен. Херээжен улус футболга база ол хире ынак боор чүве чораан. Совет команда 3:1 сантга утман.

1957 чылдың 10 айда шеригден халашкаш, Кызылга кээп совпартшколага өөренип кирип алгаш, 1960 чылда ону дооскаш, элээн каш чыл башкылап ажылдадым. 1969 чылда Кызыл районунуң «Тиилелге» совхозка көжүп келгеш, мал ажылынга бригадирлеп, хову ажылынга агроном, учётчиктеп уэуктел чок ажылдап келдим. 1990 чылда ийи катап дегдирип аараш, аарыг улам хаңылдаң, ийиги бөлүктүң инвалиди болу бердим. Пенсияң тывыскан. Ынчалза-даа ам бо хүннерге чедир совхозта мал чемин харылап, ажылдап тур мен. Ажыл кылбайн олурупталга, кижиниң аарыы-шиңээ улам хоорайтап чүүр боор чүве-дир. Бо чүүлдү черле билбейн баар аргам чок-тур.

1969 чылда Чазаанадан кежерниме катап келгеш ушта бижидип алган аан дээш, шериг үнёдүнден үнүп албайн чорупкан мен. Ол ынчап чоруп турган, шериг биледи чадырып алган мен. Бодумнуң харысалга чок, буруум-дур ийин. Чөөн-Хемчик райвоенкоматка баарымга, түр билет бергеш, херээн сооннан чорудуптар бис дээш адрезим арттырып алган. Ол үеде Кур-Чер суур Таңды районунга хамааржып турган. Таңды райвоенкоматка каш-даа баарымга, хууда херээн келбээн дээн. Назы-харым база улгадып, шериг үнёдүнден үнер чеде бергеш, ол хевээр ону-даа сурушпейн барган мен.

Кажан инвалид апаргаш, пенсияга немелде-даа болу бээр чадавас деп бодааш, Венгрияга үймээнге киришкеним дугайында бижидип алыр сорулгалыг Чөөн-Хемчик райвоенкоматка 1990 чылдың декабрь айда чеде берген мен. Начальниги чок, оралакчызы бар дээн. Ол даргаың кабинединге кире бергеш, эндележип, чораан херээм тайылбырлап чугаалап, инвалид дептерим-даа уштуп, мурнунга салдым. Бажыңын ажыын оттүргеш, чылбыйтыр дырап алган, капитан эргелиг аныяк кижи столунуң артындан турбазыда, инвалидтээн дугайында дептерим-даа ажыдып көрбейн, дедир салып кааш, бижиттинип оргаш, бажын кодуруп келгеш:

— «Солдат, сержант составының хууда херээн өрттедиптер боор чүве, өрттедипкен бис, бир эвес бар-даа болза ажылывыстан чардыгып, ону дилеп турар чайывыс чок» диди. «Канчап билир, ол үеде менээ курлавырда офицер эрге-даа тывсыр деп турган чүве болгай. Ажылдакчыларынга диледи көрүнер, ырак черге аарыг кижи оруккa чорууга бергези кончуг-дур» деп, чаныш-даа чадажып каан мен. Ол стол артында чыншыр шаап каап кожээ-биле домей, ыяш болган. Караам чажы токту бээрге, үне берген мен. Ырак черден келген кижи угба-дуңма, дөргүл-төреллеримге-даа ужурашпайн, ол-ла военкомат чанындан ол дүне чедип келген мен. Дүрген-не оон ыраарын бодай бээр чордум. Өөм иштн-биле болуувус машиналыг чорааныывыс эки болган. Оон башка машина дозуп чорууга, кадыы бэгай кижиге хилинчек ыйнаан.

Ол стол артында олурар чолдак сарыг капитан караамга бо-ла кестүп келир болу берген. Кижилерге деткимче, дуза көргүзер хамаанчок, моондак болур кара күзүм сагыш-сеткилдиг, дужүкетсиг кижилерниң албан хаап, кабинет ээлеп алган орарын бодаарымга, дыка-ла хомудаанчыг болган...

Чимит-Доржу МОНГУШ.
Кызыл район,
Кур-Чер суур.

Культура амыдыралы

КОЖАЛАРГА ЧОРААШ

Чөөн Саянның мурнуу ийнде «Аржаан» курортка июль айның чаазында дыштаныр хүннерде фольклор байырлалы болуп эрткен. Ону Кезер (Гэсэр) Маадыр дугаайында чоннуң тоолчургу чугаазының муң чылынга тураскааткан. Каржы чорук биле ак чаагай сеткилдиң удурланышкак демиселин көргүскен театржыткан оюн-көргүзүг-биле байырлал эгелээн. Чидиг демиселдиң түңнелинде, «Гэсэрниң» маадыры он баштыг мангысты тиилеп алганы-биле кара сагышты, каржы орукту тиилээниниң байырлалы эгелээр. Ол үеде бурят мактал-алгаашкынының «Магтаал» деп ырызы дыңналып кээр. Моолдуң шөйдүүчек хоомейызы дооступ чорда, калмык улустуң «Чичирдык» деп танцызын аныяктар теп үнүп келир. Тыва хөөмей-сыгыттың, якуттарның хомустаарын кырукчулер дыка сонуургал-биле хүлээп ап турду. Байырлалдың ийиги кезээнде капиолал хүреш, аът чарыжы болду, чаадарынга маргылдаа база солун болган.

Улусчу чогаадылга төвүнде ажылдап турар кижи болгаандыма, ийи чүс ажыг кижи киржикчилиг бо хире улуг хемчээлдиг байырлалдың оюн-көргүзүглерин организастап, анаа белеткелди канчаар чорутканы менээ чугаажок солун. Ынчангаш Тункин районнуң (аймак) культура килдизиниң ажылдакчызы Батор Романютан ол хуусайын сонуургаарымга, ол дараазында чүүлдү чугаалады:

— Аймактың администрациязы чүнү-даа мурнай, Улусчу чогаадылганың республика төвү-биле байырлалдарны эрттирерини база анаа белеткелдер талазы-биле кээрин чарар. Оон-биле кады ажыл-агыйлар Чөөн Сибирьниң культура институту, республиканың культура-чырыдыышкын училищези-биле болгаш Улан-Удэниң музыка, хореография училищелери, аймактың культура килдизи-биле кээрин чарар. Ындыг болганда, чогаадыкчы коллектив бүрүзү кадыы ажылдажылгазын чидарбес, чагыкчыларының бүзүрелин моонда-даа соңгаар шымзыр сорулгалыг байырлалдарга харысалгалыг белеткенир. Массалыг мындыг хемчеглерниң тургузукчулары анаа профессионал сцена эң шырак дээн күүселдикчилерин, бот-тывынгыр ыраажыларны, хөгжүмчүлерни шилип турган киириштирер. Эртген чылын Бурятия Усть-Орда районунда болган Бурятияның барыын үш аймактарында чурттап чоруур хоңгоолор төрел бөлүктүң байырлалын эрттирдивис. Анаа болган театржыткан байырлал көргүзүүнге, спорт-даа оюннарынга бүгү аймактарның төлээлери киришкен чүве. Кожавыс Моолдуң Хубсугул аймаандан, Тывадан, ырак Калмыкиядан эң-өөрүү чалаан бис. Бистиң төрел бөлүктүң мындыг байырлалы дөрт аймакта бир чыл болгаш ээлчег аайы-биле эртер. Бо чүүл аажок кижиниңчи ужур-утказы. Чамдык чон, салгалдар боттарының ук-төөгүзүн эки чедир билбес боор ийик чон, ынчангаш ол айтырыгга ындыг чүүл өөредиглиг.

Оон соонда бистиң чугаажыска Улусчу чогаадылганың республика төвүнүң килдис эргелекчизи Даглама Дондукова киржип, мындыг чүүлдерни немеди:

— Культура амыдыралынга рынок экономиказы база дээп турар. Бистиң республикада чээрби аймак шупту байырлалдар эрттирерниң талазы-биле керээлерни чогаадыкчы коллективтер-биле түс-тузунда чарган боор турар. Чүгле олар-биле эвес, театрлар, культураның болгаш урак чүүлдүн өөредилге черлери-биле база. Тункин аймакты алыр болза, бойдузунуң таарымчалыг байдалы-биле кижилерин болуунче чайгаар тыртып турар чер-ле болгай. Улус манаа күзелдии-биле келир. «Аржаан», бүгү-россия ужур-дузалыг «Нилова-Пустынь» курорттар, өске-даа профилакторийлер, аржааннар бар. Бо черниң дылазын мынчангаш чогаадыкчы, урак чүүл коллективтеов күзелдии-биле хүлээн көөр мындыг.

Бир-тээ, курорт дугайын чугаалай берген болганымда, «Аржаанның» улуг эмчизи Владимир Иванович Сонголов-биле чугаавыстан чамдык чүүлдерин анаа хамаарыштыр чугаалап көрейн. Курорттуң чонга бараан боон келгени чеден чылдарның дуржулгазындан алырга, ол нерв системазының, чүрек-дамыр болгаш өске-даа аарыгларга дээштиг боон турар. Эмнезин, дыштаныр алыры-биле кижилер аймын-даа хөйү-биле кээп турар.

Амгы үеде «Аржаан» курорттуң санаторий-курорт каттыжыышкынында ийи — «Аржаан», «Саяны» деп санаторийлер кирип турар, 1100 орунну бүдүн чыл ажылдап турар. Эмчи кадрлар-биле хандыртыганы эки, оларның болгаш дыштаныр, эмнедип келгеннерниң ажыглалында диагноз тургузар кабинеттер, лабораториялар бар. Оон ангыда дыштаныр турарларга таарымчалыг кылдыр дерээн культура-массалыг хемчеглер эрттирерлинге кердүнген кино, концерт залдары, библиотека, видеосалон, танцы шөлү, бассейниг. Бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар эмнелге кабинеттерни немелде эмнээшкин ап база ажыглап болур.

Оон ынай мында уругларлыг өлер дыштаныырынга кердүнген салбыр база бар, уруглары-биле кээп дыштаныр болур. Ол салбыр чеден орунну. Эртен чылдан бээр дыштаныр, эменирниниң хуусаазы 12, 14, 16, 18 хонук кылдыр кылырган арганы практикалап эгелээн. Өг-бүлези-биле база кажан кээп дыштаныр болур.

Путёвка өртээн айтырарымга, В. И. Сонголов мындыг чүүлдү чугаалады:

— Бистиң чазаавыс садыглаашкыңдан үндүргүңү (28 хуу) ап каапкан соонда, доңу чээрби дөрт хонукта дыштаныр эмнедирниң путёвка өртээ 5200-тен 6000 рубль, палатаның кайы хире чаагайжыттынганындан, чеже орун барындан база хамааржыр. Дыка хөй бүдүрүмгелер, колхозтар, совхозтар бистен палаталарны, корпустарны сезоннар аайы-биле садып ап турар. Бо чылдың сентябрь айдан 1993 чылдың майга чедир путёвкаларны санаторийден хостуу-биле садар.

«Дараазында кээрде, дыштаныры-биле келиңер» диген сестер-биле эмчи чугаазын доосту.

Раиса НОРБУ.
Улусчу чогаадылганың республика төвүнүң организастыг ажылдар талазы-биле секторуң эргелекчизи.

ДЕТКИИР БОЛЗА ЭКИ

Чыл чылы-биле турбас, чавылдак кегү-биле турбас дижир. Оон-биле кады бүгү чүведе мөңге чүве чок, үе-шаг аайы-биле олар доктаамал өскерлип турар. Бо хүннерде үениң бергезин көрүп, ону чурттап эртип тур бис, мындыг байдалда кижи бүрүзүнге бижыг кадыкшыл, угаан-бодал, сагыш-сеткилдиң чымчаа, кижилерниң бот-боттарынга кичээнгей, урут-дарыгга үлегерлиг эки кижизидилге эргежок чугула. Чоннуң кадыкшылын алдын-мөңгүн-биле-даа садып ап шыдавас, кижилерниң кадыы бижыг болза, бистиң күрүневиске саадары улуг болуру билдингир. Чүгле ол-даа эвес, өг-бүлениң-даа аас-кежии, ажыл-агыйы, амыдырал-чуртталгазы оон база дыка хамааржылгалыг.

Чүдүкчүлерниң шажын черлери-биле, оон ажылдакчылары-биле харылзаазын үспейн чорууурунда чүве-ле бар. Шажын черлери бисте катап чаа-ла бүт кырынга бижыгып чоруп орар болганда, анаа деткимче эргежок чугула боор турар. Кадрларның, оларның чурттаар, ажылдаар чер айтырыглары дээш ээ көрнүр хире чүүлдер чок эвес, бар боол турар, ынчангаш анаа чазаг черниң, чоннуң дузазы, деткимчези эргежок чугула боол турар, оон башка, баштайгы дээрезинде кедурлүп сайзыраары берге. Айтырыгны мынчаар кодуруп турарым куруг черден эвес. Чыжээ, Эрзин районнуң районнар аразында сарыг-шажын ниитилелиниң шажын ажылдакчыларының ажылдап, улуг хүлээп ап турар бажыңынга хамаарыштыр ону чижек кылдыр чугаалап көрейн. Анаа кээп турар кижилер билир, ол ниитилелдиң шажын ажылдакчылары Кызыл хоорайның Красноармейская 113 дугаар бажыңда ажылдап турарын. Чон анаа Тываның бүгү районнарындан келир болгаш ол бажыңның шелу биче, а мында ажылдап турар башкыларның чурттаар бажыңнары чок. Чонну таарымчалыг хүлээп алырынга байдалдар тургустунмааны хомудаанчыг болзажок, анаа келген кижилерге эптиг болурунуң бодунар-ла аргазы оон ажылдакчылары кылып турар.

Мен бо сарыг-шажын ниитилелинге дыка аарып баксыраащ, дуза дилеп чеде берген мен. Ажы-биле чугаалаайн, бир кончуг берге аарыг кижи келдим. Анаа эмнетпеш, ону ажыл эртип, сеглан. Чонум аразынче кирер, ажы-төлүмге бараан боор аргалыг болдум. Эмнедип чоруп турргаш, мында ажылдап турар кижилерниң чонунга кичээнгейлиин эскерип турдум. Ынчангаш черле сарыг-шажын ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазын деткиир болза эки дээн күзел-биле мону бижидим.

Т. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

Бир материалга хамаарыштыр

«МАЛ ООРУ, ОНУ КАНЧААРЫЛ?»

Август айда үнген 154 дугаарлыг «Шын» солунда юрист эртемниг Николай Ондарның «Мал оору: ону канчаарыл?» деп эгелиг чүүлүн сонуургап номчудум.

Бистиң республикавыстың экономиказында кол черни мал ажылы ээлеп турар дээрзи билдингир, ынчалза-даа анаа каража-когарал чедирер чоруктарның бары хомуданчыг.

Шаандан тура тыва улус ооларны көөр көөн чок чораанаар. Чүге дээрге оор кижинин сагыжы кара, хүнүн болаар, халас кежик сүрер, ажылга билдамыш — бир талазында ол, а ийи талазында, өскелерни бодун долгандыр ээледип алырын оралдажыр, оор кижиде кандыг-даа чаагай сеткил, буянныг чанчыл чок, харын-даа чалыы салгалга эң хоралыг бак үлегерин көргүзер.

Оон чылдагаанындан 1921 чылдың соонда эң дендээн мал ооларын чер-чуртунга аппаргаш, [illegible] хемчег-биле шиитки турган, чижээлээрге, ургаа оор Комбуй-оолду Чыргакы-Аксынга болган чыыш соонда ынчаар шииткен болгаш оон-даа өске.

Чурттуң келир үезинде хоозурадыкчылары ооларны улус чон ынчангаш чектеп. «Ийи буттуг бөрүлер», «Оорнуң оруу мунгаш» деп каргыш салып чорууру таварылга эвес.

Амгы бистиң нарын-берге үевисти ажыглааш, оорларның бажы эъттениш, кодээде мал ажааган ак сеткилдиг кижилерге амыр-дыш бербестеп, оларны мергежээн ажыл-ижинден оспаксырадып, хөй шүүделге чедирип турарын билир бис. Оон ыкай кажан оорнун херээн илередип, ону тудуп алырының кырында кээрге, оор кижи өскелерниң амы-тынынга чедери мыйаа дээрзин автор тодаргайлаан. Ынчангаш оор кижи кандыг-даа ниитилелдиң дайзыны.

Сөөлгү үеде Кызылдың 45, 50, 9, 13, 40 дугаарлар-лыг болгаш өске-даа магазиннер чоогунга хуу эът садыгжылары хаая эвес көстүп кээп турар апарган. Хоорайның төп базаарының кирер аксында магазинче база-ла хуу кижилер мал, хаван эъттерин дужаап турарын эскердим, садыгжы-биле дугурушкаш, арай чиик өртекке далаш-биле дужаап-тар боор-дур, мындыг далаштыг чиик өртекке эът дужаай бээр кижилерде ужур-ла бар болбур эвес. Харын-даа сараалыттар мында тээрин эскерип, эки хынап, кодээ Совет [illegible] документилери бар [illegible] чугула, маңза шаган органнарының ролю улуг.

Черле ынчаш мал оорлары-биле демиселди чедимчелиг чорударынга амгы хоойлудуруу чиик болуп турарын барымдаалавыш, Тыва Республикага таарыштыр кемчиг хоойлузун пыңгыы [illegible] ол дугайында айтырыгны Россия Федерациязының Дээди Совединге тургузарын дилеедим.

Сандан САНДЮ.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ СУДАЛЫ

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың даштыкы политиктиг стратегиязын ажылдап кылырынга Дж. Бейкер боттуг рольду ойнаан. Ол стратегияны АКШ-тың амгы администрациязы чайгылыш чокка боттандырып турар. Ынчаарга Дж. Бейкер Американың Каттышкан Штаттарының даштыкы политиказынга болгаш делегей харылзааларынга моон соңгаар-даа идепкейлиг киржип апаар деп, АКШ-тың күрүне секретарының хүлээлгелерин күүседип турар Лоуренс Иглбергер «Нью-Йорк таймс» солунга берген интервьюзунга медеглээн.

Бейкерниң Ак бажыңның ажылдакчылар аппаратының удуртукчузунуң албан-дужаалынга томуйлаан соолгунде Л. Иглбергер АКШ-тың күрүне секретарының албан-хүлээлгелерин күүседип эгелээн. Душкан ССРЭ-ниң республикалары АКШ-тың амгы болгаш келир үеде президентилериниң кичээнгейинге [illegible] үеде хевээр артар деп, ол медеглээн.

ВЕНА. Югославияның премьер-министри Милан Панич сөөлгү хүннерде Австрияга барып чораан. Боснияга болгаш Герцеговинага хамаарыштыр Югославияда кандыг-даа девискээр негелдези чок деп ол медеглээн. Югославияга хамаарыштыр Лондонга делегей конференциязы болур. Милан Панич ук конференцияның бүдүүзүнде бөлүк америк сенаторлар-биле ужурашкан. АКШ-тың сенадында демократтыг хөй нуруузунуң удуртукчузу Джордж Митчелл ол бөлүк америк сенаторларның составынга база кирип турган. Америк сенаторлар-биле чугаа бир шак хире үргүлчүлээн. Оон сөөлүнде Югославияның премьери журналистерге мындыг медеглел кылган: «Беседа ажыктыг болгаш чаагай үре-түңнелиг болган». Югославиядан хөй хамаатылар өске черлерже дезип чорутган. Ол хамаатыларны дедир төрээн чуртунче келдирери дээш туржуп турарын М. Панич медеглээн. Каттышкан Нациялар Организациязындан дилег кылганын премьер-министр дыңнаткан. Боснияга болгаш Герцеговинага хамаарыштыр КНО-нуң контролюн күштелдирери эргежок чугула. Ындыг контрольду шыңгыылатпас болза, Боснияга база Герцеговинага боо-чепсекти киирер эвес магадылал чок деп, премьер чугаалаан.

ХЬЮСТОН. АКШ-тың Техас штадында ол хоорайга республиканчы партияның национал съездизи болган сөөлүнде АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң соңгулда мурнунда байдалы [illegible] деп, «Нью-Сити» солун бижээн. Ынчалдажок бир эвес америк администрацияның экономиктиг политиказынга өскерлиишкин болбас болза, Дж. Буштуң соңгулда мурнунда байдалы [illegible] эгелээр деп, солуннуң политиктиг хайгаарыкчызы демдеглээн. Солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, бир эвес АКШ-тың президент соңгулдалары амгы бо хүннерде болур болза, Буш дээш соңгукчуларның 29 хуузу, оон удурланыкчызы Арканзас штаттың губернатору Билл Клинтон дээш 51 хуузу бадыраар байдалдыг.

КАБУЛ. Афганистанның амгы президентизи Раббани тускай медеглел кылган болгаш дипломаттыг бүгү төлээ черлериниң ажылдакчыларын Кабулдан айыыл чокка көжүрерин база оларның эргезинде эт-херекселин камгалаарын Каттышкан Нациялар Организациязының чиигине секретары Бутрос Галиге аазаан. Кабулда туруп турар бүгү дипломаттарның, ылангыя Каттышкан Нациялар Организациязының ажылдакчыларының айыыл чок чорууй Афганистанның эрге-чагыргалары бүрүн хандырар деп президент медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-та Флорида штаттың эрик чоогунда бүгү районнарының чурттакчыларын дүрген-биле айыыл чок черлерже көжүрүп эгелээн. «Эндрю» деп улуг шуурган ол районнарже чоокшулап келгени-биле холбаштыр оларның чурттакчыларын америк эрге-чагыргалар өскээр көжүрүп турар. Агаар медээзин бээр кижилерниң дыңнатканы ёзугаар алырга, күштүг шуурганның бир шакта дүргени 150 миля чедип турар. Шуурган амгы үеде Багам ортулуктарында чедип келген болгаш АКШ-тың Флорида штадының мурнуу талакы районнарын уураас таварып эртер. Флориданың мурнуу талакы районнарында амгы үеде АКШ-тың национал гвардиязының кезектери ук районнарның чурттакчыларын айыыл чок черлерже көжүрүп эгелээн. Камгалалдыг бажыңнар, [illegible] суг болгаш аъш-чем аймаа-биле чурттакчыларны хандырып турар. Улуг шуурган-биле кады [illegible] дээр.

БЕРЛИН. Германияның социал-демократтыг партиязының ажылдакчызы Дреслерниң медеглелин ёзугаар алырга, Чөөн Германияның чонунуң экономиктиг байдалы амгы үеде дыка берге болуп турар. Германияның чөөн талакы кезээнде чоннуң экономиктиг байдалын Рудольф Дреслер чоокта чаа өөрениш чораан болгаш Германияның Федеративтиг Республиказының чазаа чурттуң чөөн талакы девискээриниң чонунга экономиктиг хөгжүлдези тускыр дугайында эрткен чылын-на чарлаан турган. Ынчалдажок чазактың чарлаан экономиктиг программазы мынчага чедир күүседиимээн болгаш кажан күүсеттинерн билдинмес.

Германияның чөөн девискээринде чурттап турар немецтерниң шалыны Барыын Германияда немецтерниинден 30-40 хуу ээээш. Германияның Федеративтиг Республиказынга бо күс дыка «изиг» болур деп, Р. Дреслер медеглээн.

МАДРИД. Пианистерниң делегей конкурузу Испанияның Сантандер хоорайынга болуп эрткен. Россиядан барган 17 харлыг пианист Эльдар Небольсинни конкурстуң тиилекчизи кылдыр чарлаан. Аалдарлыг хөгжүмчү Моцарттың хөгжүм чогаалдарын ол оон тергиин эки күүседкен деп, авторитеттиг жюри комиссиязы хүлээп көрген.

Делегейниң пианистер конкурузунга 30 хар чедир назылыг 42 пианистер киришкен.

Конкурстуң тиилекчилеринге шаңналдарны тывыскырып байырлыг ёзулалынга пианистерниң делегей конкурузунуң хүндүлүг даргазы Инфанта Маргарита де Бурбон, испан чазактың төлээлекчилери олурушкан. Россияның Испанияга элчини Игорь Иванов байырлыг ёзулалга база киришкен.

ТОКИО. Россияның Президентизи Борис Ельцин Японияның найысылалы Токио хоорайга баар үеде янзы-бүрү адырларга кады ажылдажылга дугайында орус-япон каттышкан чеди документилерге ат салыр деп турарын «Иомиури» солун бижээн.

Россияның болгаш Японияның чазактарының аразынга дугуржулга ёзугаар Хабаровскиге база Ниигатага чиигине консул черлерин тургузар дугайында, аъш-чем продуктуларын садып алыр кылдыр Россияга 100 миллион доллар чээлини бээр дугайында, дипломаттарның аргыжарынга кызыгаарлаашкыннарны чиигедир дугайында, космоска тайбың кады ажылдажылга дугайында, культура харылзааларының дугайында дугуржулгаларга ат салыры көрдүнген.

Солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, дузаламчыны хуваарын база ону шын ажыглаарынга контрольду Россияның Даштыкы экономиктиг банкызы болуунун эргезинге алыр деп турар.

НАЙРОБИ. Кенияның даштыкы херектер министри Вильсон Ндоло Айя медеглел кылган. Россия-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыры эргежок чугула деп чугаалаан. Россияның Кенияда элчини Владимир Катаевтиң даштыкы херектер министри хүлээп алгаш болгаш ийи чурттарның аразынга садыг харылзааларын моон соңгаар калбартыры эргежок чугула деп, Кенияның чазааның сайыдын туарын дыңнаткан.

ТЕГЕРАН. Ассошиэйтед пресс агентстволуң корреспондентизиниң дамчытканын ёзугаар алырга, Кувейтиге хамаарыштыр Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң бүгү-ле резолюцияларын (шиитпирлерин) чигези-биле күүседир дээш эргежок чугула күженишкиннерин Иран моон соңгаар кылыр апаар деп, Иранның президентизи Али Акбар Хашеми-Рафсанджани медеглээн.

Кувейтиниң даштыкы херектер министри А. Х. Ас-Сабах чоокта чаа Иранга барып чораан. Иранның президентизи ону Тегеранга хүлээп алган, оон-биле чугаалажыышкыннарны кылган.

Персия мугулдурунда амгы туруп турар кызыгаарларны үрээрин Иран кажан-даа болдурбас болгаш делегейниң бо девискээринде бүгү күрүнелерниң кады ажылдажылгазы анаа тайбыңның болгаш айыыл чок чоруктуң бижыг магадылалы болуп турар деп, президент онзалап демдеглээн.

БУЭНОС-АЙРЕС. Ары ажыл-агыйында чукталчак, хырбаланчак бүдүмелдер кылган эм аймаан бо чылын Аргентинаның эм үлетпүрүнге бүдүрген. Ол эм аймаа кижиниң органнажынге кедергей хоралыг болганын Аргентинада сөөлгү халаптыг болуушкуннар бадыткаан. Ындыг эм аймаан ажыглаан 17 кижи өлген, 12 кижиниң эмнелге черлеринге дүрген чедирген. Эмге хораннаткан ол кижилерниң ниити байдалы амгы үеде дыка аар болуп турар.

Прополис дээр чукталчак, хырбаланчак бүдүмелди чон шаг-шаандан бээр эм кылыр ажыглап келген. Ынчалдажок ол бүдүмелден эм кылырының негелделерин эм аймаан үлетпүрге бүдүрерде, хажытаан түңнелинде анаа кылган эминер хоран болу бергенин бадыткаан.

(РосИТА—СЧТА).

Уран чуулдуң кижилери

КУТТУЛЗУН-НА, КУТТУЛЗУН

«Бай-ла Хемчиим»... Тыва кижиниң чурун ханмас каас караш чурумалдыг төрээн черинге, оон уран талантылыг, ажыл-ишчи кижилеринге тураскааттынган бо ыры Хемчик хем дег, амыдырал дег мөңге.

«Бай-ла Хемчиим»... Тыва чоннуң сагыш-сеткилинден уттундурбас, эрикпес бо ырыны РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва Республиканың улустуң артизи Кара-кыс Мунзук аныяк чылдарындан эгелээш, хар-назының дорт берген бо хуннерге чедир ырлап чоруур. «Саян» ансамбльдиң ыраажызы, РСФСР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулар база бо ырны чугле Тывага эвес, оран-делегейниң кезии ырлап чор.

«Бай-ла Хемчиимниң» черчерде хөй-ле ат-сураглыг күүседикчилеринден бо ырны бир-ле онзагай, бодунун аяны-биле сагыш-сеткилинден күүседир, уран талантылыг боттывынгыр ыраажыларның бирээзи, ырда кирген когушыгы хөлбеннээн Хөндергей чурттуг — Татьяна Сат.

1958 чылдан бээр культура-чырыдылга шугумунга ажылдап келген Татьяна Тюлюшевна Сат июль айның эгезинде 50 харлаанын дөргүл-төрели, чаңгыс черчурттуглары база культура ажылдакчылары-биле кады аяк-шайны ижип, аян ырын ырлажып, демдеглээн.

Татьяна Сат ажыл-ишке, уран чуулге ынак, 11 уругларның иези, маадыр-ие. Ол ооңуң эр ээзи Бады Сат база улуг-биче уруглары-биле кады ырлап, танцылап, шуулуктеп, оюн-баштак шоодуттуг көргүзүглерни бедик деңнелге күүседип турган, бүдүн улуг концертти үндүрүптерин чаңгыс чер-чурттуглары магадап чугаалажырлар.

Татьяна Тюлюшевна угундан ыраажы кижи боор-тур ийин он. Оон адазы Доржу Доспанович Тюлюш Улуг, Биче Хөндергейлерге кудазой, байыр-наадым болган черге уяранчыг өткүт-чидиг үну-биле тыва улустуң ырыкожамыктарын бадыра бээрге, дыңнап, магадаан чон катап-катап ырлап бээрин дилеп турган дижир. Татьяна Тюлюшевна ховар дээн ыраажы боорундан аңгыда, Чадаана хоорайның улусчу театрынга ажылдааш, элээн каш солун рольдарны күүсеткен бот-тывынгыр шии артизи база кижи. Ылангыя 1969 чылда моол чогаалчы Ойдовтуң «Чеден мегечи» деп шиизинде шиикин кол маадыры Тунгалактың ролюн Кызылга чедиишкиниг ойнааш, шаңнал-макталга чедип турганы база бар. Ол 1972 чылда Москвага болган бугу-эвилелдиң милиция ажылдакчыларының, 1977 чылда Новосибирскиге болган Россия чергелиг база 1984 чылда Тываның 40 чыл оюн уткуштур болган көрүлделерге тыва улустуң ырларын күүсеткеш, лауреат аттарны чедип алган. 1989 чылда найысылал Кызылга ыраажылар конкурузунга чедиишкинниг киришкеш, хүндүлел бижик болгаш өртектиг белек-биле шаңнаткан.

Хөндергей—цирк Владимир Оскал-оолдуң, чогаалчылар Кенин-Лопсан, Василий Монгуштарның, эртемден Доржу Кууларның, сыгытчы Манчакай Саттың болгаш оон-даа өске тыва чоннуң чоргааралы боор, салым-чаяанныг, уран талантылыгларның чурту.

Ол хирезинде Хөндергейде мынчага чедир үениң негелдези-биле янзы-бүрү культура-массалыг хемчеглер эртирилтер чаа культура одаа чок. Улус-чон солун концерт, шии дээш, өске-даа культура-массалыг хемчеглер болурга, эрги ол-ла клувунга сыңмарлажып, ында «чунар-бажынавышаан», за Культура бажының кажан тудуп эгелээш, кажан доозары ам-даа билдинмес. Акша-хөреңги, тудуг материалынга үскеш, харысалгалыг ажылдакчылар аңаа сылдаглааш, чаа культура одаан тударынче сагыш салбастаан. Бо-ла бугү Т. Т. Саттың сагыш-сеткилин дүвүредип чорууру чугаажок. Ол кажан-бир эки үе кээрге, дарга-бошкалары шимченгир, тывынгыр ажылдай берзе, чаа культура одаа туттунуп, хөндергейжилерни өөртүр боор дээрзинге идегелдиг.

Бодум хуумда Татьяна Тюлюшевна Сат — «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атка төлептиг деп бодаар мен. Мээң бо саналымны хөндергейжилер база Чөөн-Хемчик районнуң культура ажылдакчылары деткииринге бүзүрээр мен. Ынчангаш Чөөн-Хемчик районнуң культура килдизи, Культура министерствозу мээң саналымны өөренип көргеш, чогумчалыг шиитпирни үндүрер боор дээрзинге идегеп артым.

Татьяна Тюлюшевна, ырышоору ңар ам-даа куттулуп, ажыл-ишче чонуңарны өөртүп чоруурун күзедим!

Мерген-Херел МОНГУШ.

«САЙЗАНАКТА»

Тээли суурда «Сайзанак» дээр уруглар садың 1988 чылда тургустунган. Ында 75 чаштарны бичии, ортумак улуг бөлүктерде назы-хар аайы-биле тургускан. Оларны ол талазы-биле дооскан тускай эртемниг 6 кижизидикчи башкылар бөлүктер аайы-биле өөредип, кижизидип турар.

Уруглар садының коллективи улусчу педагогиканың үндезиннеринге, тыва чаагай чаңчылдарга бичии уругларны бичиизинден эгелеп өөредип, чаңчыктырарынче угланган кижизидилге ажылдарын чорудуп турар. Улуг бөлүктүң кижизидикчи башкызы Уран Хертек «Тыва чаагай чаңчылдар» деп тускай булуңну онза көрүштүг кылдыр дерип кылган. Бөлүк бүрүзүнде ындыг булуңнарны дерээн. Ында ада-өгбелеривистиң шаанда эдилеп чораан эдилелдерин, тыва национал идик-хептер аймаан салып делгеп көргүскен. Согааш, бала, деспи, алгы бышкаандан дараан далган урар хаптар, ыяш хуумнар, хөмден дараан барбалар, хаалып, каастап турган дараан шай, дус хаптары, кадыг идиктер, ширтектер, туткууштар, тоскарак, шургуулга, тыва аптаралар, ээр, чүгек, тыва торгу платьелер, херээжен кижиниң каасталга эдилелдери: сырга, чавагалар, чүстүктер, тыва торгу тоннар дээш, чүү чок дээр. Кижизидикчи башкыларның тывынгыр сагынгыр, чогаадыкчы ээу-биле ажылдап турарының херечизи ол-дур. Амгы аныяк-өскениң безин көрүп көрбээни, адынсывын эки билбези, тыва өгбелеривистиң шаандагы эдилелдери бо уруглар садында чыгдынган.

Кижизидикчи башкылар тус-туста мындыг оюннарны белеткеп кылганнар: Александра Казырыкпай «Хаван фермазы», Саяна Салчак «Хой кадарчызы», Елена Очур «Инек фермазы», Валентина Салчак «Баш таарыкчызы», Шончалай Самаан «Аквариум».

Коллективти 20 ажыг чылдарда уруглар албан черлериниң эргелекчизинге ажылдап келген, байлак арга-дуржулгалыг, улус өөредилгезиниң тергиини Калдар Салчаковна Төмүр удуртуп турар. Улуг бөлүктүң кижизидикчи башкызы, уруглар садынга 10 ажыг чылдарда ажылдаан, «кижизидикчи-методист» деп атты чаалап алган Александра Хомушкуевна Казырыкпай, аныяк кижизидикчи башкылар Шончалай Самаан, Саяна Салчак олар коллективтиң чоргааралы болуп турарлар.

Ада-иелер-биле уруглар кижизидилгезинге хамаарышкан ажык чугааларны айтырыг-харыы, арга-сүме солчулгазы хевирлиг эрттирип турар. Кижизидикчи башкылар кожуунга болгаш республикага болуп эртип турар методиктиг семинарларга доктаамал киржип, билиг-мергежилин бедидип, чаа чүүлдерни өөренип, билип ап турарлар.

Коллективтиң ада-иелер-биле харылзаазы быжыг. Ада-иелер 2 паласты, бир доозун сордурукчузун садып берген. Ол мышкаш дузалал ажыл-агыйынга мал садып алыры-биле акша-төгерик-биле база дузалап турар. Ол акша-биле 6 хунан анайны, 2 хунан хойну садып алган. Мал садып алырын моон соңгаар-даа уламчылаар. Картошка тарыыр тускай шөлдү алган. Ында картошканы тарып алганнар. Огурец, морковь, помидор, көк сотуна дээш, өске-даа ногаа аймаан база тарып өстүрүп турар.

Уругларның аъш-чем хандырылгазы эки. Уругларга таарыжыр чемнер аймаа-биле кожууннуң хереглекчилер ниитилели үзүктел чок хандырып келген. Шефтерге, утренниктерге, хуралдарга садиктиң септелгезинге ажылдарынга ада-иелерниң активчи киржилгезин коллектив бедин-биле үнелеп, хүлээп көрүп турар.

Ада-иелер, авалар Минчеймаа Манзырыкчыевна Ооржак, Надежда Бавыыя, Галина Кагай-оол, Рада Намзырай, Уран Тарган, кырган-авалар Анчиймаа Салчаковна Таргын, Александра Кужугетовна Өлчей дээш, оон-даа өскелер коллективке деткимче, дузаны көргүзүп келгеннер.

Уруглар садының иштики дериилге-шимелдезин уругларның хар-назы, бөлүктериниң аайы-биле аңгы-аңгы онзагай темаларлыг кылдыр шимеп-дерээни безин хөйнү чугаалап турар. Бөлүктер аайы-биле эт-херекселдер четчир. Хаяаларны тыва угулза-хээлер-биле каастап чурааны онза көрүштүг.

Даштыкы чаагайжыдылгазы шуут онза. Бичии штакетниктиг хериминер иштинде чадаң ыяштар, кат-чимистиг үнүштерни, тайганың пиви, пөш, дыдын, тал, терек, хадыңнар-биле чергелештир олурткулаан, ажаалда-сугтарылгазы эки болганындан, онза караш кылдыр өзүп үнүп турар.

Садиктиң даштын агарты чугайлаан. Уруглар ойнаар шөлдерин дерип кылган. Даштыкы улуг хериминиң өңгүр будуктар-биле алалап будааны, кудумчуну безин аян киирип турар.

«Сайзанак» уруглар садының Тээли суурда эң эки чаагай-жыттыган коллективи болуп, бирги шаңналды чаалап алганы таварылга эвес. Эрткен күзүн бо-ла коллектив ногаа, чечектер делгелгезинге ийиги шаңналды база алгаш, өртектиг белек-биле шаңнаткан.

Октаттынган, ээн турган, Тээли суурга тудуг-суур туттунарда-ла туттунган, эрги оран-саваны Калдар Салчаковнаның эгелекчи саналы-биле септеп кылгаш, 1988 чылда аңаа Тээли суурга ийиги уруглар садын ажыткан. Чанында склад, столовая, одалга чери дээш, немелде тудугларны Калдар Салчаковна боду кылдырган. Агар септелгелерин коллектив ада-иелер-биле демнежип тургаш, чылдың-на боттарының күжү-биле кылып ап келгеннер. Ам ниити оран-саваның бодунга капитал септелге кылыры кончут чугула боор турар. Чамдык өрээлдер крышазы самдар болгаш чаас чаарга, дамдылаар апарган. Шалалары база баксыраан.

Ынчангаш кожуун чагыргазының улус өөредилге килдизи бо уруглар садынга капитал септелге кылыр талазы-биле дарый чогуур хемчеглерни алыры негеттинип турар-дыр.

Седип-оол ИРГИТ.

Чарлалдар

Кызыл хоорайның эт-хөреңги эргелеп башкарар комитет 1992 чылдың сентябрьда садар обьектилерниң даңзы төлевилелин дыңнадып турар.

Аукционга дараазында обьектилерни садарын саналдаан:

— Кызыл партизаннар кудумчузунда чедир туттунмаан хөй секциялыг чуртталга бажыңы;

— № 12 школаның районунда чедир туттунмаан болгаш хүн бүрүнүң бараанарын садар магазин;

— Найырал кудумчузунда № 56 бажыңда «Аян» деп кафе;

— Кочетов кудумчузунда № 6 бажыңда «Гриль-бар» деп чемнелир чер;

— Лопсанчап кудумчузунда № 4 бажыңда № 15 магазин;

— Титов кудумчузунда № 12 бажыңда биче кооп магазини.

Бугү салбырларын хевээр арттырар негелде ёзугаар саарылга конкурузу-биле дараазында объектилерни садарын саналдаан:

— чедир туттунмаан «Универсам» деп магазин, турар чери: Калинин кудумчузунда үш өрээлдиг квартирага тудуштурган;

— Калинин кудумчузунда № 22 бажыңда «Берёзка» деп ателье;

— Октябрьская кудумчуда «Золушка» деп б[illegible] таарар чер;

— Гранитная кудумчузунда № 44 аъш-чем магазини;

— Салчак Тока кудумчузунда 42 бажыңда № 35 аъш-чем магазини;

— Ровно кудумчузунда № 8 бажыңда № 19 аъш-чем магазини;

— Дорожная кудумчуда № 2 бажыңда № 42, Кирпичная кудумчуда № 2 бажыңда № 22, Правобережная кудумчуда № 20 бажыңда № 18 аъш-чем болгаш үлетпүр бараанарының магазиннери.

Аукционну, конкурсту эрттирер хүннерин болгаш шагын, хуужуткан ол объектилер дугайында немелде медээни солуннарга дараазында парлаар.

Комитеттиң телефоннары: 3-33-59, 3-27-90.

«КАНЧАП БАРГАНЫВЫС ОЛ»

Мен спортчу кижи мен. Школачы назынымдан эгелээш-ле хүрештиң янзы-бүрү хевирлеринге өөренип эгелээним багай эвес түңнелдерлиг болган. Чоорту республика, эвилел маргылдааларынга киржип, бирги, ийиги черлерге үнүп турдум. Оон соонда делегей чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерге (бирги-даа) үнүп турдум. Хар-назыным улгады бээрге, тренер ажылынче шилчээн мен. Самбо хүрешке өөредип турган оолдарымның чамдыктары чемпионнар болган.

Ийи чыл бурунгаар Чөөн чукте бир чурттуң спорт организациязының чалаганы-биле аңаа кожуп чеде бергеш, ол чурттуң самбо хүреш талазы-биле национал командазын делегей чергелиг маргылдаага белеткеп турдум. Ол команда багай эвес түңнелдерлиг болу бээрге, төрээн чуртумче ээп чанарын күзей берген мен, чарган керээмниң хуусаазы доозулбаан-даа болза. Кижиниң төрүттүнген чериндең, чуртундан артык чүве кайда боор! А төрүттүнген черим — Москва хоорай.

Москвага чедип келгеш, бугү чүвениң өскерилгенин кайгадым. Кайда чедип келген кижи боор мен деп бодай берген мен. Найысылалывыс кудумчулары, сесерликтери, шөлдери танытпас апарган — хир-богун чүү дээр, кайда-даа садыг-саарылга кылган кижилер, оларның хөй кезии пенсионер кырганнарывыс, олар өг-бүлезинде чүгээр дээн эт-севин, идик-хевин саткан азы шуут дилеңген турар. Кудумчу белдирлеринде оркестр-даа ойнап, түрээн-аштаан кижилер дилеңген, цыганнар толгелээр — оон өске кестүр чүве чок. Аныяк уруглар ажыы-биле боттарын саттынып турар. А аныяк-өскен шуут сула салдынган. Элээди оолдар дилеңген азы даштыкыдан келген туристерниң машиналарын, идиктерин аштааш, акшалаардан башка, кылыр чүвези чок апарган. Каш чыл бурунгаар оларны янзы-бүрү секцияларга, болгүмнерге албан-биле өөредип турганна болгай бис.

Бо бүгүнү көргеш, шынап-ла, канчап барган улус боор бис деп бодал бажымдан ыравас апарган. Хүреш секциязынга оолдардан өөредип көрейн деп айтырыг тургузарымга, чөгенчиг шалың аазаар болду. Даштыкыга ажылдап алган акшам төнер чоокшулаан, ам канчаар, амыдыраар чүве херек болгай. Бир коммерция банкызының директорунуң кадайының амы-тынын камгалаар ажыл тып алдым — айда шалыным 10 муң рубль. Банкирим кадайы рынок, магазин, кино-даа баарга, оон соондан чыдып калбас, четкен ыды-биле дөмей болу берген мен.

Александр МЕРКУЛОВ.

(«Российская газета» солундан.)

Номерниң шүлүктери

АРАЛАЖЫП, ДӨМЕКТЕЖИП ЧУРТТАП ЧОРЗУН

(«Хостуг Тыва» деп улусчу фронтунуң чамдык кыйгырыгларынга).

Хоозурал үезинде ындыг ийик бе?
Хоозун сөстер, чулчуруглар кайы көвей.
Арат чонум сеткилинге аза-огун
Аспырак, байбан аастар кадаар дээн бе?

Тыва черин бөмбүрзектен ол соккаш,
Дываажаңче шывадаан дег кынныш турлар.
«Россия херээ чок!» деп кышкыргылаан,
Үе-човуур, шамбалаже ыдалаанзыг.

Амыдырал харылзаазын боо соккаш,
Аскыр ытка каап бээр чыгыы кынныш турлар.
А сен аңаа бүзүреве, тыва кижи!
Арат кижи эштиг-коштуг чурттаар чүве.

Ада-чурттуу байырамзыг кылыр дизе,
Аксы байбан кижилерге бүзүреве.
Хостуг Тыва — хоозурал шөлү болбас,
Хостуг арат кажан-даа-ла часкаан калбас.

Орус, тыва татар, хакас..., оон-даа көвей,
Ордан, мерген өңнүктерлиг болур чүве.
Байлак Тывам эртинези — төрээн чонум.
Байбаңнарга төөреттирбе, күжүң мөөңне!

Байлак Тыва байып чурттаар дээр болза,
Базым бүрү холга ажыл ойнап турзун.
Хоозун сөстер, чулчуруглар соксазын!

Хостуг арат төөредигден чайлап чорзун.
Ак-көк бичии бөмбүрзекте чоннар-биле
Аралажып, дөмектежип чурттап чорзун.

Эрес-оол ХАЯҢ.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ ХАРЫЫ

«Кандыг чурттап чору сен» — деп,
Хары черден чагаа алгаш,
Кадыгландыр бодап келгеш,
Харыы бижип орарым бо:

Эрте берген чурттадгамның
Эки-багын сөөртүп алган,
Эрте туруп, орай удуп,
Эки чурттап чору-ла мен.

Амыдыраар арткан өйүн
Аткан даңын уткуй базып,
Эштим бүдүн, хырным тодуг
Эки чурттап чору-ла мен.

Өртек өскен шак бо шагда
Өре-ширээ дүже-дүже,
Ээзиртир суг өйлей ижип,
Эки чурттап чору-ла мен.

Хлеб, чигир оочурлааш,
Хире-хире кылыктанып,
Эрги хевим селип кедип,
Эки чурттап чору-ла мен.

Эштим баскан аар үүле
Ээжектерим сугландырып,
Эът-ханым шүглү берген
Эки чурттап чору-ла мен.

Ээдерээн ажы-төлге
Аас-кежик тыпчып бээр дээш,
Амы-тынга кыжандырып,
Эки чурттап чору-ла мен.

Эрги таныш херээженнер
Эки-багым сурай бээрге,
Эрбенниг сөс сөглевейн,
Эки чурттап чору-ла мен.

Тынныг черин мөңге катташ,
Дываажанче чоруй барган
Эжим-өөрүм сакты-сакты,
Эки чурттап чору-ла мен.

Сүлде, меңгим бедик болгаш
Шүлүк, ырга сүзүүм шидип,
Эрзэн шокар өртемчейге
Эки чурттап чоруурум ол.

Николай ООРЖАК.

ГАРАЖ ЭЭЛЕРИНГЕ ДЫҢНАДЫГ

№ 12 гараж-тудугга хамаарылгалыг кооператив кежигүннериниң ниити хуралы бо чылдың август 28-те, пятницада 18 шакта № 136 гаражка болурун кооператив баштаар чери дыңнадып тур.

Гараж-тудуг № 12 кооперативтиң баштаар чери.

Кызылдың № 9 школазының чоогунда гаражтыг 2 өрээл кооператив квартиразын садар азы орнаар бодап турар. Шилчидилге-биле өртээн база санажып болур байдалдыг.

Тайылбырны алыры-биле хүн бүрүде 16 шактан 18 шакка чедир 2-16-85 дугаарлыг телефонну ажыглап болур.

КИНО

АВГУСТ 26-ДА «АЙЫРАЛ»: «Коктейль» 9.40, 12.00, 14.20, 16.40, 19.00. Видеозал: «Меченый смертью» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Екатерина ТАПОВА.

КАРА-БАЙ

(Уламчызы. Эгези № 161 «Шында»).

Эрте дүшкен частың чылыг, чымчаа-даа кончуг. Көк шымырарып, хамнаарактар шөлдер кырында шаар дээрде чаңгыс черде естына бергилээн кынгырадыр ырлашкан. Аяс каан дээрден саарылган часкы хүннүн херелдерниң изин-ле кончуг. Сактырга Кызыл-Тайганың хүннээрек чарыының кызыл-кызыл хаяларының чалыны шынааже саарлып тургандыг.

Хемчик аалдары чазын буга суун бадырары билек, тараа тарыыр шөлдерин ээлчежип суггарып эгелээр. Арай күш-шыдалы чедишпес улус эмеглежип, бир-бирээзиниң шөлүн ээлчештир суггарып алырлар. Ынаажыктың тараа суггарар ээлчээ келирге, ол кожа аалдарының оолдары эштерин-биле демнежип, шөлүн суггара бергенер. Олар черле ынчаар чаңчыгып калганнар. Часкы күскү ажылдарын эмеглежип кылырлар.

Чер суггарган оолдар хөйленнерин уштуп каапкан, чүвүрлерин хончуларын дискек карраан эртир даггылап алгылаан, хүүректерин-биле суг чажап хорук тургаашнар. Оларның чонаала хүрен-хүрен эъдин хүн улам-на карартыр шоруп турган. Чер суггарган оолдарның ялыс хөглүү-ле кончуг. Ынчанмайн-даа кемчаар. Чазылгалак чалыы назың халыкчынга чаа-ла шонлүрүп эгелээн оолдар-ла болгай. Олар ырлажы каттылап, хөөмейлээш хөөмейлеп каап, оон эртсе девип-самнап чоруй, хүрежи-даа бээрлер.

Буга суунун агымының оожуму-ла кончуг. Хар ол кыжын ээээш дүшкен оон-на чылдагзаны ыйнаан. Ынчалза-даа таптыг таарыштыр чалдап, арыктан турган, дескилештир суггарар болза, бир хүн чеже-даа черни суггарып ап болур. Оолдар ол хүн Ынаажыктың элээн-не хөй черин суггарганнар. Оон чере эштери Бадын-оол биле Алдын-оолдуунга бодаарга, оран чок хөй. Аңаа тараан тараа таптыг үнер чүве болза, элээн каш шанны ап болур.

Оолдар суун эдип, черин дескилеп кааш, буга чанынга үнүп келгеннер. Малгаштыг буттарын хүнге кургадыр дегеп, оюн-баштаан уламчылап органнар.

— Ынаажыктың эът-ханы шору апарып-тыр моң. Эмир чылын буга бажы дагаан черге хүрежип турувуста, арган, ыспагар турбайыкпе — деп, Алдын-оол чанында кожа олган Ынаажыктың эктин часкагылаан.

— Бо чылын буга бажы дагыыр турган болза, аңаа шугдур-даа чыгыы турган боор бо. Ынчалза-даа менээ кайын күш чедер деп бо — деп, шала бардам Бадын-оол чугаалаан.

— Ээ, кандыг-ла болду. Сен ол узун даяктарын-биле эгленн-дүглүп чадажып турунда, бо чолдак, тырын кижи сени кайын дескештирер. Бут араазынче кирген соонда, черже шөйбеш-ле дээр сеп ыйнаан.

— Ча-чаа, мен октадып дептпе. Ынчаарга ам мөөрейлежир бис бе азы? Шаңналынга чүнү салыр силер? — деп, Бадын-оол тура халааш, дөнмектерин часкагылаан.

Ынаажык биле Алдын-оол шуулгеи мөгеге тынсыр шаңнал кылыпкы дег чүнү-даа сактып чадааннар.

— Аа хулура, Ынаажыктың элик кежи чүвүрүн салыптар-дыр. Кончут шаңнал ол ышкажыл, орлур-дыттыр деп чүве чок — деп, Бадын-оол куткээн.

— Ээ, дөмей-ле мөөрейни мен алыр хире-дир мен. Ынчангаш чүвүрүм бодумга арткай ааң, ону уштуп турган канчаарыл деп, Ынаажык түңнеп каан.

Бадын-оол кезек өру-куду девип-девип, «Мөге шыладыы! Мөгениң онаан үндүрүңер!» деп алгыргылааш, оолдарның чаныңга кээп олуруп алган.

— Ол буга бажы дагып деп байырлалды хорук кааны чееле багай-дыр. Оон башка солун-на байырлал болур ийин — деп, Ынаажык хомудаан.

— Харыы аан. Буга дагываан боорга, бо чылын буга суу безин хензиг апарганы ол ыйнаан. Ламаларның алгаг-йөрээлин албаан болгаш ындыг боор чадавас. Бо чылын арта-ла каан чыл болур ышкаш-тыр — деп, Алдын-оол база ону деткип, буга дагылдазын хоруп кааныңга хомудап чугаалаан.

— Че, че, хомудап оргаш чоор силер, оолдар. Бугавысты болувус дагып алыыл. Мен ламаларның ол номчуп орар судурун өөренип алган-на болгай мен. Ам ламалап шыдаар мен — дээш, ылчыңбаштак Бадын-оол, шынап-ла, ламаларзы кончуг баскактанып олуруп алган. — Че, шаң, кеңгиргенер туткуланар — деп, ол кыйгырган. Алдын-оолдуң сагыңгыры кончуг, одаг чанында чыткан шай хайындырып ижип турган хола пажын сегирип алган. Ынаажык ыяш хымыжын туду алган, чажыг чажарынга белен турган. Бадын-оол судур номнаан ламалар өттүнүп, караан шийип алгаш номнап эгелээн:

Тандай Хемчик, таң-таң-таң,
Тараа-быдаа шатпыр сан!
Чайгы дээрэ шаң-шаң-шаң,
Чаашкындаа шаннап шан!

Алдын-оол хола пажын шан хаканның өттүнүп, холу-биле кангырадыр каккан, Ынаажык ыяш калгаа-биле хуунда шайын ол-бо чүкче чалбарышаан чажып турган. Ынаажык канчангаш-ла Алдын-оолдун арнын көре каапкаш, курлуп-далып, каттыргаш туруп берген. Бадын-оол ламалаар дээш ону-даа эскерген чок, А Алдын-оол улам-на хола пажын кангыраткан. Бадын-оол уламчылап ламалаан:

Шагбая-Терек шаң-шаң-шаң,
Шары-буга бустап шан!
Булуң-Терек пуң-пуң-пуң,
Буга-шары бустап шан!

Оолдар хөглээр дээш оларга чем чедирип келген дуңмаларын-даа тоовааан. Уруглар солдарнын тонектенип турарын, оон кадында Алдын-оолдун арны-бажын көргеш, кара баарын кадыр каттырышкаш турупкан. Бадын-оол орта өнемчээш, улам-на эрэ хайнып, ламалааш олурупкан.

Сут-Хөл далай чалгып шаң,
Суду-сааны элбеп шаң!
Чараш кыстар чаннап шаң,
Чалгаан тараа шалбыр шан

Бадын-оолдун дуңмазы Саглай акызының ылчын-баштаан билир болгаш оозун улам-на хөөктүрген:

— Өршээ хайыракан, ламаның номналы бодарап-ла турзунам!

— А бо ламаның арны-бажының кончуун, ана аза-букла — деп, уругларның бирээзи Хорлуу Алдын-оолче айытпышаан, каттырып турган. Алдын-оол ам-даа чүвениң аайын чыппаан. Саглай хойнуктан көрүнчүк уштуп келгеш, олче сунган. Алдын-оол көрүнчүкте арнын көрүп кааш алгырып-ла үнген.

— Аа, язылар! — дээш, ол буга суунче халаан. Оон үстелчек арнындан хола паштың хөөлу дек-ле арлыр хөнну чок, улам-на былчажып, оозун алырар ээш Алдын-оол үр-ле оралдашкан. Оол чонаада-ла кызылзымаар арнын улам кызыдыр дүрбүп алган.

— Сен черле харын курлуп-далып турдуң, мени кочулап турганың ол ышкажыл, сойлук — дээш Ынаажыкка-даа чарбыттынар.

— Хөөлүт паш каккан холун-биле арны-бажын чүге суйбай берген сен, азалар коргударын ол бе? — деп, бирээзи оозун улам кыжыраан.

Кыстар курган будуктар чыып, шай хайындыра каапкаш, эккелген чеми-биле суггатчыларны чемгере берген.

— Ам суггарар черинер доостур четти бе? — деп, Саглай айтырган.

— Даарта доозуптар бис — деп, Ынаажык харыылаан.

— Дыка-ла хөй тараа тарыыр дээн-дир сен, але. Мынча хөй тарааны канчаар силер, кырган-аван-биле силерге чангыс шаң-на четпес чүве бе — деп, уругларның бирээзи айтырган.

— Херек. Артыкшылдыг тараавысты малга орнап алыр бис. Кырган-авам-биле эннир чылын тараага орнап алган кызыраавыс ам кулуннапкан-на болгай. Ам база казыра-молдурга, хой-өшкүге орнап алыр бис — деп, Ынаажык ажыл-агыйжы хөөн-биле тайылбырлаан. Оон чугаазында ханы бүзүрел барын эштери эскерип каан.

Шынап-ла, каш чыл эрткенде Ынаажык кырган-авашкыларның кошкул-хөреңгизи хоомай эвес апарганынга Ынаажыктың кады өскен эштери эдлепсиммээннер-даа. Ол черле ындыг болур ужурлуг дээрзин олар билирлер. Ажыл-иш дээнде амыр-дыш билбес кижинин төккен дериниң чажының ындыг болур-даа ужурлуг. Каш чылдар эрткенде элбек малдың, эт-хөреңгиниң ээзи апарган Ынаажыкты олаа кавының улузу Кара-Бай дижи берген.

(Уламчылыр).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединде болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түлээн алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаңда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Абыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээн 2 парлалга алазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 164.

«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА СӨС

◆ Ажык, допчу чугаалажыг ◆

ЭРГИМ НОМЧУКЧУЛАР!

База катап силер-биле чугаалажыр, сүмележир деп бодап алдывыс. Чугааның кол утказынче кирериниң бетинде мындыг чугааны киирер деп шиитпирледивис.

Кудумчуга чүве. Бир кижи бистен мындыг айтырыг салды:

— Сентябрь ай үнер деп барды. Үе-шаг эртипле тур. Солуңнар арнында чагыдылга дугайында чаңгыс-даа сөс чогул. Солунувус моон соңгаар үнмейн баары ол бе?

— Силерниң айтырыыңар кончуг чөп—дээш, аңаа херектиң ужурун тайылбырлаан бис.

ЧАГЫДЫЛГА. Ооң кажан эгелээрин, шынапла, номчукчулар манап турар. Манавайн канчаар, чагыдылга чок артар эвес.

Сан-хөөнү, акша-хөреңгини санап-санап келгеш, редакция мындыг түңнелге кээп, солуннуң алды айда өртээ тодараткан: **200 РУБЛЬ**, алды айда чагыдар. Ол дээрге 1993 чылдың чагыдылгазы-дыр.

Мону чугаалап тура, мындыг чүүлдү маңаа демдеглээр апаар. **ЧҮЛ ДИЗЕ «ШЫН» СОЛУН РЕСПУБЛИКАДА НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР КАРА ЧАҢГЫС СОЛУН-ДУР.** Ынчангаш ону чагыдып албайн, ам чүнү чагыдып алыр боор.

Оон ыңай «Союзпечать» солуннарны чүгле алды айда чагыдар кылдыр доктааткан. Ол чорук, бир талазында, номчукчуларның солунну чагыдып алырынга таарымчалыг хевирлиг.

Чамдык сан-түңнерден көрүптээли. Бир эвес 1993 чылда 20 муң экземпляр «Шынны» номчукчулар чагыдып аптар болза, чагыдылгадан орулга 800 муң рубль болур. Ол дээрге көңгүс эвээш акша ышкажыл, а «Шынны» бөгүн чылда үндүреринге 41 миллион 630 муң рубль негеттинер. А 1 тонна солунну парлаар саазынның өртээ 48 муң рубль, а бөгүн чылда—220 тонна саазын херек, азы 10 миллион 560 муң рубль болур-дур. Үстүнде ол киирген сан-түңнерни ханызы-биле анализтеп көрүңерем. Бир солунну үндүреринге чеже хире чарыгдалдар үнер-дир?

Ынчангаш солуннуң өртээниң улгатканының бир чылдагааны ында. Ону номчукчуларга билип алыры артык эвес боор деп бодадывыс.

ЫНАК СОЛУНУҢАРГА ЧАГЫДЫЛГА ЭГЕЛЭЭН. Ону харылзааның республикада 109 **САЛБЫРЛАРЫНДА** чорудуп турар. Хөй-нити тарадыкчылар, почтачылар, номчукчулар боттары ында идепкейлиг киржип турар.

200 РУБЛЬ. Өртээ дыка өскен-дир бе? Өскен-дир. Ам канчаар дээр силер. Үе ынчаар чыгап келген, оон өске арга чок болган. Чаа ындыг өртек хөй-хөй бистиң номчукчуларывысты берге байдалга таварыштырар дээрзин билип турар бис.

Ынчалзажок «Шын» солунну — ынак солуңну чагыдып алыр дээш номчукчулар арга-хорганы тыва бээр дээрзинге бүзүрээр бис. Черле бүзүрээр бис. Чүге дизе солунну номчукчулар, а номчукчуларны солуң деткиир дээрзин база билир бис.

СОЛУННУҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ, ЧҮҮЖЕ КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫРЫЛ, НИИТИ ХЕВИРИ ЧАА ЧЫЛДА ӨСКЕРЛИР БЕ? БО АЙТЫРЫГЛАРГА ДАРААЗЫНДА ХАРЫЫДАН БЭЭР БИС.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 165 (14887) 1992 чылдың август 27, четверг Солунга ат салган шагы 23.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың

Чазаанда

КҮҮСЕЛДЕ КОШКАК

Мурнунда шиитпирип чораан кижилерниң күш-ажылын организастаарын улам ынай экижидер хемчеглер дугайында моон мурнунда үндүрткен доктаалдарның күүселдезиниң дугайында № 97 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың август 17-де хүлээп алган. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге турган, чанып келген кижилерни ажыл-биле болгаш чурттаар черлер-биле хандырарынче, оларның амыдыралының экижидеринге байдалдарны тургузарынче улуг кичээнгейни чаа доктаалда угландырган.

Бо айтырыгларга хамаарышкан доктаалдарны 1991 чылдың январь 23-те болгаш 1991 чылдың декабрь 19-та Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели база хүлээп алган турган. Ук доктаалдарны күүседиринче угланган организастыг болгаш практиктиг хемчеглерни республиканың министерстволары болгаш ведомстволары кошкак боттандырып турарын Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн.

Демдеглеттинген доктаалдарда көрдүнген хемчеглерниң хөй нурүузу амга чедир күүсеттинмээн ЭЧКК-4-түң үлетпүр зоназының хөгжүдеринге Тыва Республиканың Чазаа 700 муң рубльди тускайлап берген турган, ынчаарга ол акша-хөреңгилерниң чүгле 127 муңун шиңгээдип алган. Күрүне курлавырларындан аъш-чем фондулары кызырылганы-биле холбаштыр 1992 чылда республиканың Иштики херектер министерствозунга ажыглаар чер участоктарын тускайлап бээрин Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн). Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитетке (Сотпа) дааскан турган. Ындыг черлерни амга чедир тускайлап бербээнин Тыва Республиканың Чазаанын чаа доктаалында демдеглээн. Ыяш материалдарын белеткээри болгаш чедип алыры берге черлерден участоктарны Тываның ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыны тускайлап берген чорук ыяш материалдарын белеткээринге таарымча чок салдарлыг болган. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң материалдыг хандырылгазын экижидер талазы-биле хемчеглерни четпес боттандырып келген. Сан-хөөнүң акша-хөреңгилери чедишпес-даа болза, эдип-чазаар күш-ажыл албан черлерин аъш-чем продуктулары-биле болгаш эргежок чугула бараалнар-биле үзүктелиишкин чокка хандырып келгенин Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Кеземче харысалгазының хуусаазын эрттирип турар кижилерни тускай хептер-биле хандырып турар. Ынчаарга шериг албанынга келдириишкин планы күүсеттинмээн түңнелинде иштики шериглерниң иштинден контроль объектилерни камгалаарынга шериг албанныглары немей бээр дугайында айтырыгны шериг кезээниң командылалы амга чедир шиитпирлевээн.

Шииттирген кижилерни эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге бо чылын ажыл-биле хандырарының айтырыы республиканың Иштики херектер министерствозунуң ол албан черлеринде чедир шиитпирлеттинмейн турар. Шииттирген кижилерни ажыл-биле чедир хандырбаан чорук чүгле экономиктиг эвес, харын эрге-хоойлуга хамаарышкан уржуктарга чедирип турар. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң чамдык ажылдакчылары шииттирген кижилерге хамаарыштыр эвилең эвес чоруктарны кылып турганының фактылары илерээн.

Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы (Кара-Сал, Сосков, Ховалыг) республикада эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылынга контрольду четпес боттандырып, кадрлар-биле ажылды кошкак чорудуп турар.

Тыва Республиканың Чазааның үстүнде айыттынган доктаалдарын Экономика министерствозу (Салчак), Көдээ ажыл-агый министерствозу (Оюн), Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал) четпес күүседип келгенин чаа доктаалда айыткан.

Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде кижилерни ажыл-биле хандырар, оларның аъш-чем алыр байдалдарын экижидер сорулга-биле доктаамал ажыглаар кылдыр Таңды, Каа-Хем районнарының девискээринден 600 гектар суггаттыг черлерни Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге тускайлап бээр дугайында айтырыгны 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир шиитпирлээрин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн). Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитетке (Сотпа) дааскан.

Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал, Сосков) ол участоктарның баазазынга колония-чуртталга хевирлиг салбырларны үе-чадалап ажылы-биле тургузарының саадашкыннарын болгаш планын бир ай хуусаада белеткээр.

Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу (Ходырев), Тыва Төпкоол (Монгуш) эдип-чазаар күш-ажыл эргелелиниң магазиннериниң аъш-чем продуктулары болгаш таакпы аймаа болгаш бирги ээлчегниң эргежок чугула өске-даа бараалнары-биле доктааткан норма-чижек ёзугаар хандырар.

Республиканың Экономика министерствозу (Салчак), Сан министерствозу (Ондар) Шагаан-Арыг хоорайның девискээринде ЭЧКК-га 300 орунну ниити чуртталга бажыңын, аъш-чем эвес бараалнарны кылыр бүдүрүлге баазазын тударынга төлүткен капитал салыышкыннарының күзели-биле 1992-1995 чылдарда акша-хөреңгини тускайлап бээриниң аргазын тывар.

Шииттирген кижилерни ажыл-биле хандырарынга хамаарыштыр республиканың Иштики херектер министерствозунга дуза көргүзериниң хемчеглерин бир ай хуусаада белеткээрин Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал министерствозунга (Монгуш), Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн) дааскан.

Тожу болгаш Бий-Хем районнарының девискээринден ыяш чыг эдип эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге тускайлап бээр болгаш ыжыглаар дугайында айтырыгны шиитпирлээрин ол районнар чагыргазының даргаларынга дааскан.

Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылынга ында кадрларны шилип, таарыштыр тургузуп турарының байдалын бир ай хуусаада өөренип көөрүн Иштики херектер министерствозунга (Кара-Сал) дааскан.

Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду боттандырарын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаа а. министрациязының күрүне-эрге-хоойлу килдизинге (Агбан) даандырган.

КАЙЫ-ДАА ТАЛА СОНУУРГАЛДЫГ

Тыва Республиканың Чазааның даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы И. И. Бадра бо чылдың август 13-тен 18-ке чедир Кыдаттың Күрүнениң «Цзя Хэй» садыг-экономиктиг компаниязының чалааны-биле база Тыва Республиканың Чазаанның даалгазын күүседип, Кыдат Улус Республиканың Хэйхэ хоорайынга чораш чедип келген.

Ол ажыл-херектиг аян-чоруктуң үезинде Кыдаттың садыг-экономиктиг «Лун Фей» компаниязының директору Шао Вэй, Шаньсиниң экспорт болгаш импорт талазы-биле база дириг амытаннар продукциязындан продукция бүдүрер компанияның директору Ма Фушин, ол-ла хоорайның кадык камгалал продуктуларын болгаш эм-таң бүдүрер компанияның Чөөн Европа салбырының чиңгине директорунуң оралакчызы Вэнь Чан-Ань олар-биле садыглажылга харылзааларынга хамаарышкан чугаалажылганы кылган.

Ниитизи-биле чугаалажыышкыннар кайы-даа таладан сонуургалдыг болуп дооскулган болгаш Тыва биле Кыдаттың аразында садыг-экономиктиг, культурлуг, эртем-шинчилелдиг кады ажылдажылганы шапкыначыдары-биле Тываже кыдат төлээлерниң ук комитеттиң даргазы чалаан. Олар сентябрь айда Тывага кээп, кыдат таланың сонуургап турары тыва экспорт продукциялары-биле таныжылганы кылырлар.

Президентиниң парлалга албаны.

Мал чеминиң белеткели — бөгүдениң херээ

МЕДЕРЕП БИЛЕ БЕРГЕН

Бай-Тайга кожуунунуң «Мурнакчы» совхозта мал чеминиң белеткели кандыг чоруп турарыл? Планныг онаалдаларны күүседир дээш ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайында бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис С. Иргит совхоз директору Н. С. Кужугет-биле чугаалашкан. Оларның аразында болган чугааны моон адаанда парладывыс:

Интервью

— Эрткен чылын силерниң совхоз кожуунуңуң өске ажыл-агыйларынга бодаарга, мал чемин шыдаар-ла шаанар-биле экн белеткеп алган болгай силер. Ынчангаш совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынны багай эвес эрттирген. Мал чеминиң курлавыры часка чедир чедишкенин билир мен. Бо чылын совхоз мал чеминиң белеткелин база экн-ле эгелээн боор але, Николай Степанович?

— Ийе, белеткел ажылдарын баш удур хынамчалыг чорудуп кан бис. Совхозта бар техниканы септеп белеткээн. Сиген кезер техникага чамдык артык кезектерни баш удур тыптынып алыр хемчеглерни алган. Ынчалза-даа артык кезектер айтырыы амгы бо берге үеде кончуг нарын боол артпышаан. Кывар-чаар материалдарның хандырылгазы ажырбас. Мал чеми белеткээр бригадаларны, звенолары чогуур үезинде четчелеп тургускан, оларга сиген кезер пландарны берген. Удуртукчуларынга харысалгалыг кижилерни быжыглаан бис. Бригадалар, звенолар тускай черлерни чазын-на алгаш, ында хөй чылдыг болгаш чаңгыс чылдыг сигеннерни тараан. Ону чай дургузунда боттары ажаап, суггарып чайлаан болгаш дүжүдү экн үнген. Оон аңгыда чайгаар үнген сиген шөлдерни алгаш, суггарып чайлааннар база бар.

— Бо хүннерде сиген кезилдезинде ниити байдал кандыгыл, чеже хире кижи ажылдап турарыл?

— Бо чай кааңнаан-даа болза, бригадалар, звенолар боттарынга быжыглаттынган сиген шөлдерин суггарып, доктаамал хайгааралга алган турган болгаш, оът-сигенниң үнүжү багай эвес-тир. Мал чеминиң белеткелинде быжыглаттынган механизастаттынган 6 звенодан аңгыда 35 кижи хол кадыыры-биле сиген кезип турар. Ниитизи-биле 95 кижи сиген белеткелинде доктаамал ажылдап турар. Оларның аразында өг-бүле звенолары, пенсионерлер, студентилер, школачылар-даа бар. Ам моон соңгаар сигенни болуп, сарааттаар ажылдарже кижи күжүн ам-даа долу мөөннээр бис. Малчыннар сигенче чаа кирип турлар. Малчын өг-бүле бүрүзү 15-20 тонналдан эвээш эвес мал чемин белеткээш, кыштагларынга чедирип, сарааттап алыр хүлээлгени алган. Бо ажылды совхозтуң мал ажылының специалистери чогуур контроль-хынаалдага алган турарын хүлээндирген бис. Ынчангаш малчын өг-бүле бүрүзү кышкы үеде кадарган малынга четчир хемчээлдиг мал чемин бодунуң күжү-биле белеткеп алган турар ужурлуг. Сиген белеткеп албайн, кыжын кадарган малын чудадып, хорамча, когарал кылыр малчыннар турар болза, харысалганы оларның боттарынга онаар апаар бис. Бисте ам-даа азырадыкчы хөөнден уштунмаан, олуттай, чалгаа малчыннар чок эвес, бар болдур ийин.

—Совхоз бо чылын чеже гектар шөлдерде мал чеми культураларны тарааныл, оон ажаап алыр дүжүт кайы хире болур ирги?

— Совхоз 150 га шөлде сула тарaан, бир гектардан 15 центнерни ажаап ап, ниитизи-биле 2250 центнерни, 799 га хөй чылдыг сиген шөлүнүң бир гектарындан 20 центнерни, оон ниитизи-биле 15980 центнерни, 379 гектар чаңгыс чылдыг сиген шөлүнден 3790 центнерни, 594 гектар чайгаар үнген сигенниг черлерден 3564 центнерни болгаш өске-даа силос, сенаж, концентраттыг чемнерни белеткеп алыры планда көрдүнген. Ниитизи-биле совхоз 2888 тонна сигенни белеткээр планныг.

— Кайы звенолар мал чеминиң белеткелин шуудады бергенил?

— Эрткен чылын мал чеминиң белеткелинге шылгарап, планныг онаалдазын ажыр күүсеткеш, ээлчег чокка чиик машина садып алыр талон-биле шаңнаткаш, садып алган Виктор Алтайның удурткан 8 кижилиг механизастаттынган звенозу бо чылын база шылгараан тур. Олар 74 тонна чаагай меде сигенни белеткээн. Кызыл-оол Сереноттуң 7 кижилиг механизастаттынган звенозу 43 тонналы белеткедилер. Ол ышкаш Арбай-оол Канчыырның өг-бүле звенозу хол кадыыры-биле сиген кезип, чылдың-на совхозка белеткеп бериш келген. Чаъсчаашкын үргүлчүлээш, сигенчилерниң ажылынга шаптык болуп тур. Оон башка ээлэн шуудай берген турар бис. Сигенчилерниң ажылдаарынга бүгү талалыг таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кол кичээнгейни салып тур бис. Оларның аъш-чем хандырылгазы, эң ылаңгыя эът, сүт аймаа-биле хандырылга чогуур кичээнгейде алдынган. Белеткээн сигенниң шынарын көрүп тургаш, сигенчилерниң кылган ажылынга төлевирни өстүрер, кижилерниң ажылга сонуургалын көдүрер бис. Экн ажылдааннарны шаңнап-мактаарынга көрдүнген курлавырларывыс база бар.

— Совхоз ниитиниң малынга келир кыжын четчир хемчээлдиг мал чемин кылып ап шыдаар бе, Николай Степанович?

— Бо хүннерде 400 хире тонна сиген белеткеттинген. Бо колдуу тарымал хөй чылдыг сиген-дир. Хол-биле кестинген болгаш бөлдүнмээн сиген ында кирбейн турар. Өл-чаашкын кестинген сигенни чогуур үезинде бөлүп, сарааттаарынга шаптыктап турары бисте хараадаачыг боол тур. План күүседири берге. Ынчалза-даа ниитиниң малынга быжыг чем баазазын тургузуп алыр дээш, бөгүн бар арга-курлавырларны долу ажыглап, кижи күжүн, машина-техника аймаан бо чугула кампанияже бүрүнү-биле мобилизастаар бис. Мал ажылынче сагыш кошкаар болза, моон соңгаар амыдыралчурттаары берге апарган дээрзин кодээниң ажыл-ишчилери медереп биле берген.

Ынчангаш ниитиниң-даа, боттарының хуузунда-даа мал-маганынга мал чемин четчири-биле белеткеп алырынче кижи бүрүзүнүң оң за сагыш салыр апарганы бисти өөртүп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

КУШТААРЫН ЧӨПШЭЭРЭЭН

Россия Федерациязының девискээринге аңнаарының чаңгыс аай чурумунга дүүштүр база суг болгаш тулаа куштарының бар курлавырларын өөренип көргеш, Тыва Республиканың девискээринге бо чылдың август 29-түн эртенинде дан бажындан суг болгаш тулаа куштарынга күскү аңнаашкынны чорударын Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң тускай доктаалы-биле чөпшээрээн.

Суг болгаш тулаа куштарын ол куштар ужуп чоргуже чедир аңнаарын чөпшээреп каан. Ынчалза-даа Хадын болгаш Чедер хөлдерниң девискээринге куштаары хоруглуг.

Бир аңчы кижиге-ле бир аңнаарда 4 өдүрек, 2 кас база 6 кулик куштарны өлүрерин чөпшээреп каан. Тожу районнуң девискээринге куштаары арай-ла орайтап эгелээр. Тодараглаарга, бо чылдың сентябрь 5-тиң эртенинде дан бажындан эгелеп куштап болур. Ынчангаш куштаарынга хандыкшылдыг аңчылар аңнаарының корум-чурумун хажытпайн, бо хуусааларны экн билип алзын. Төрээн бойдузувустуң хайыралы болур куштарга камныг, хумагалыг болуп көрээли, аңчылар.

Галина ШЫЫРАП.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң кол специализи.

ДЕСКЕННЕРНИ ДЕДИР ЭГИДЕР

Чоокта чаа Тываның Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шыырап, күрүне эрге-хоойлу килдизиниң даргазы В. С. Агбан, Кызыл гарнизонунуң начальниги В. Н. Козлов суглар найысылалда турар шериг кезектеринге чорааннар. Оон кол сорулгазы — шериг кижилерниң ниити амыдырал-чуртталгазы-биле болгаш ол кезектерде Тыва чурттуг оолдарның албан-хүлээлгезин канчаар эрттирип турары-биле таныжылга. Кайы-даа шериг кезектеринде социал айтырыгларның арай шаптараазыныг шиитпирлеттинип турары илерээн. Чижээлээрге, хлеб айтырыынга хамаарыштыр ээлэн хөй хомудаллар шериг кижилерниң талазындан кирген. Хлеб заводундан ап турар хлеб бузук-чазык, эргижиреп кадымзырай берген болгулаар. Садыгларга үр чыткан продукцияны шериг кезектеринче октап турар боор деп бодалын шериг командирлери илереткеннер. Садыг черлери чектер-биле санашпайн, акша-биле санажырын олардан негеп турарының хараазында чамдык таварылгаларда шериглерни аъш-чем-биле хандырарының айтырыы шала бергедей бээр таварылгалар база тургулаан.

Ийи дугаар нарын айтырыг чурттаар оран-сава айтырыы болуп турар. Бо хүннерде дыка хөй офицерлерниң өг-бүлелерни бажың-балгат чок болуп, чаңгыс квартирада ийи-үш-даа өг-бүле чурттап орар. Кызыл хоорайның эрги эрге-чагыргазының шериг кижилерге 168 квартира өрези артпышаан хевээр. Чаа ажылдап келген офицерлерниң уругларын Кызылдың № 5 школазынче хүлээп албайн турар чорук база бар. Маңаа хамаарыштыр боттуг дузадан көргүзерин барган даргалардан командирлер диләэннер.

Найысылалдың бир Н шериг кезээнде бистиң 11 чаңгыс чер-чурттуувус албан-хүлээлгезин эрттирип турарлар. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс дээрге-ле, чүгле тыва оолдар эвес дээрзин номчукчуларга баш удур сагындырып калыйн. Ол дээрге Тыва Республикадан шериг албанынче кыйгырткан орус, тыва, хакас болгаш өске-даа нацияларның оолдары-дыр. Бо он бир оолдуң барык шуптузу моон мурнунда Тывадан дашкаар черлерге албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, ол кезектерде корум-чурумнуң баксырап, харын-даа нацияларның аразында хамаарылга-харылзааларның дүш-күүрел келгениниң хараазында, оларның ат-алдарын дора көрүп, эттеп-сога бээр чоруктарның уржуунда кезектерин каапкаш, дезип четкилеп келген оолдар болуп турар. Тываның Чазаа оларның берге байдалын өөренип көргеш, шериг хүлээлгезиниң арткан хуусаазын өскен-төрээн черинге эрттирер кылдыр уткуй базымны кылган. Ындыг турбуже, ол он бир оолдуң бо хүннерде тозу ук кезээн каапкаш, дезе берген болуп турарлар. Бо чорук өске кезектерде турар Тыва чурттуг оолдарга багай салдарны чедирип, чамдык таварылгаларда харын ол эш-өөрүнүң талазындан чемехаланы дыңнай бээрлер. Үстүнде адааныывыс шериг кезээнден өске бир шериг кезээнде чээрби хире бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс албан-хүлээлгезин экн корум-чурумнуг эрттирип, мында хөй-хөй нация солдат оолдарның аразында эп-найыралдың быжыг чорууңга сеткил хандырып илереткеннер. Төрелдери, таныш-душтуктары-даа кээргe, командирлер оларга ынаа шөлээни берип, ийи-үш хонукта чаңгаш кээрин бедин чөпшээреп турарын олар чугаалааннар.

Бо хүннерде ниитизи-биле Кызыл гарнизонунуң кезектеринден чээрби хире Тыва чурттуг оолдар дезе берген болуп турар. Өске эш-өөрүнүң талазындан оларны куду көрүп, эттеп-соп, бастып-дорамчылаан барымдаа-даа чок. Аңаа-ла кезектеринден үндүр кылаштажып чоруй барганнар. Чижээлээрге, бир шериг кезээниң дайынчызы Олег Оюнның кезээде дезериниң дугайында командирлер хомудап чугаалааннар. Офицерлер оон төрел-дөргүлүн безин пат таныыр апарганнар. Чамдыкта Олегти кезекче эгидеринге дузалажып көрүпер деп оларга командирлер чанныпп барып-даа турганнар. Олег боду Кызылдың бир өөредилге черинге хүлээлгезин эрттирбишаан, бот-өөредилге-биле өөренир аргазы алган кижи чүве-дир. Ындыг турбуже, ол ол хире кадагалыг байдал турбуже, болуунуң талазындан шынгыы чоруун көргүспейн, сагыжынга кирген үезинде-ле дезип чоруй баарынга офицерлер таарзынмайн турарлар. Өске бир чижек кылдыр мындыг-ла кончуг ырак эвесте албан эрттирип турар кезээн кара туразында каапкаш, мотоциклдиг чаңгыс бар чыткаш, аварияга таварышкан Бикпаевти база хамаарыштырып болур.

Хоойлу ёзугаар эрттирер ужурлуг албан-хүлээлгезинден оспаксырап, кезектерин кара туразында каапкаш баар Тыва чурттуг оолдарга хамаарыштыр командирлер чүнү чугаалап турарларыл? Бир эвес бо чорук моон-даа соңгаар бо-ла хевээр уламчылааш туруп бээр чүве болза, Кызылда шериг эрттирип турар Тыва чурттуг оолдарның шуптузун катап Саян артынче дедир чорудар апаар деп чаңгыс аай бодалын олар шынгыы илереткеннер. Офицерлерниң ол бодалынга чөпшээрешпес арга чок. Арай деп-ле өскен-төрээн черинге, чонунуң аразынга албан-хүлээлгезин эрттирер кылдыр арттырып каарга, «бажы эъттенип», халчып турар улусту, шынап-ла, харын маңаа туткан херээ чүү боор. Президентиниң, Чазактың-даа болза оларга уткуй кылган буянныг базымын чедир үнелеп билбес, боттарынга харысалга чок улусту азагайлап турган херээ чок болгу чег. Ынчангаш бо хүннерде дургунчаан оолдар экн боданып, боттарының төлеп чок чоруунга хамаарыштыр шынгыы түңнелди үндүрер болза экн.

КЫЗЫЛ ГАРНИЗОНУНУҢ ШЕРИГ КЕЗЕКТЕРИНДЕ АЛБАН ЭРТТИРИП ТУРАР ТЫВА ЧУРТТУГ ООЛДАРНЫҢ 20 ХИРЕЗИ БО ХҮННЕРДЕ УК КЕЗЕКТЕРИН КАРА ТУРАЗЫНДА КААПКАШ, ДЕЗИП ЧОРУП ТУРАРЛАР.

Михаил ДУЮНГАР.

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албанының кол специализи.

Ажыглалга кирер ужурлуг

тудугда

ЧЫЛЫГ КИИРЕРИН ДҮРГЕДЕТСЕ

Республиканың бо чугула тудуунче чылыг суг киирерин дүргедедириниң аргалары ам бар апарган. Кудумчуну дургаар диле каскаш, узун хоолайларны салырын дооскан. Ооң кырын дуглап хөмген. Бир ужунда ам-даа чедир кылыр чер арткан. Ону доозар дээн бригада бо хүннерде күженнишкинниг ажылдап турар.

Бажыңның дээвиириниң кырында тудуг-монтаж ажылдарын ам-даа уламчылавышаан. Келир неделяда бо тудугга сантехниктер келгеш, чылыг-даа, соок-даа суглуг дамчыдар хоолайларны өрээлдерниң иштинге эптеп, дуңзаалап эгелээр. Оон-биле чергелештир улуг-улуг, чер-чери-биле ажык соңгаларны дуглаар дээш, ооң рамаларын демирден быжып, дуңзаалап турар. Типография тудуунга ажылдыкшти дүргедедири-биле «Мерген», «Найырал» кооперативтериниң ажылчыннары база күженнишкинниг киргенин демдеглээри чугула.

Кошкар-оол Бүрээниң бригадазы үшкү каъттa бажыңның кырының ажылдарын ам-даа уламчылаар. Ол бо хүннерде склад бажыңының хааларын салып эгелээн. Ында дашчылардан Маадыр Дептис-оол, Сергей Чаптый, Монгуш Маадыр дээш, өске-даа шалыпчы ишчилер бар.

Бо тудугда Кызылда бажың чоктар ниитилелиниң ажылчыннарының Амбар-оол Кызыл-оолга удурткан бригадазы база ажылдап, кыжымак ажыл-ишчизин ийи ай дургузунда бадыткаан. Оларның шуптузу шевер холдарлыг аныяктар. Мурнунда аныяктарның чурттаар комплексиниң улуг тудуун кылып турган болдулар. Ол тудугну акшаландырбайн барган. Бо типографияның бажыңын кылып дооскаш, оон соонда комплекстиң бажыңын кылып киирерлер. Бо бригадада Валерий Норлуп, Родион Бараан, Орлан Монгуш, Күжүр Эрес олар солуушкунну, ном-дептерлерни парлаар черниң өрээлдерин кылыышкынга шалыпчы улуун киирип, ажылчын шинчи-биле мурнуку одуругда чоруп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ БИС

Акционерлиг ниитилелдиң президентизи-биле интервью

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Тыва Республикада болгаш Российниң материал-техниктиг хандырылга системазында баштайгы эгелээшкинни кылып, чаа акционер ниитилел тургускан чер моон мурнунда Тыва Республиканың садыг-харылзааштырылга күрүне компаниязы деп адап турганывыс материал-техниктиг хандырылга чери ам акционер ниитилел болу берген. Ону ам «Тувакомпосредкомпания» акционер ниитилел дээр. Тывада эң улуг акционер ниитилел боор турар бо ниитилелдиң бо чылдың июль 17-де улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому бүрүткээн. А август 21-де ниитилелдиң удуртур-баштаар органнарын соңгуур талазы-биле хурал болган. Орта акционер ниитилелдиң президентизин база соңгаан. Чаа тургустунган ниитилелдиң президентизи Баир Тулушевич САНЧИТЕ уткуражып, кандыг сорулгалыг чаа ниитилелди тургусканының дугайында элээн каш айтырыглар салдывыс. Ол бистиң айтырыгларывыска мынчаар харыыдаан.

— Тывада тургустунган ийи улуг акционер ниитилелдиң президентизи болганыңар-биле байыр чедирип тур бис, Баир Тулушевич. Чаа албан-дужаалга үре-түңнелдиг ажылдап, Тываның экономиказын бывыгылаарынга төлептиг үлүүңерни киирер боор силер дээрзинге бүзүреп турар бис. Ажыл-ижиңерге чедиишкиннерни күзеп тур бис.

— Байыр чедирип турарыңар дээш четтирдим. Чаа албан-дужаалга соңгуудуп алган соомда, меңээ бир дугаар интервью ап келген солун ажылдакчызы силер болдуңар. Ол дээш силерге база четтирдим, солунуң бүгү ажылдакчыларынга база-ла бүгү-ле экини күзеп, ажыл-ижиңге чедиишкиннерлиг болурун күзээр кижи-дир мен.

— Чаа тургустунган акционер ниитилелдиң дугайында чугаавысче хорт кирип көрээл, Баир Тулушевич. Чугааны мурнунда баштайгыла мындыг айтырыг салыр болдаан кижи мен.

Моон мурнунда садыг-харылзааштырылга күрүне компаниязы тургаш, республиканың материал-техниктиг хандырылгазын боттандырып турдуңар. Чүнү бодаап мындыг ниитилелче кирер бодай бергенңер ол?

— Рынок харылзааларынче шилчилгениң берге болгаш харыкылыг чорук бүгү черлерниң болгаш кижи бүрүзүн кончуг берге сан-хөө байдалынга таварыштырып келген болгай. Сан-хөө системазының база акша саарылгазының буураашкыны, акшаның үнезин чидип бар чыдары, бүдүрүлгениң кудулааны, өре-шииреңиң өзүп туруп бергени, амыдырал деңнелиниң кудулааны — бистиң кижи бүрүвүске халдаржып турар шилчилгелиг үе-чадаазының-ла нарын болгаш харыкылыг айтырыглары болу берди ышкажыл. Кады-даа баарынга чангыс-ла чугаалажыр чугаа рынок харылзаалары болу берди. Шилчилгелиг үе-чадазын аар чүъгүн боттарывыс чүъктеп эртип тур ышкажыл бис.

— Силерниң компанияның фирмалары, адырлары дугайында чүнү чугаалап болур силер. Оларның сан-хөө байдалы мындыг кончуг баксырап келген турганы ол бе?

— Силерниң салган айтырыыңарның ужур-утказын билип олур мен. Бистиң «Кызылтехоптторг», «Тувапрокатинформавтосервис» дээр фирмаларывыс бар. Олар сан-хөө талазы-биле мырыйнай-ла буурап дужериниң кырынга келген турду. Оларның сан-хөө талазы-биле көргүзүглерин анализтеп көөрге, ай, квартал санында улам-на буурап, кудургайлап олурар апарган боор чүве чорду. Оларның мынчаар буурап орары дээш кым харылаар ужурлугул? Солуннуң номчукчулары-даа билир, алыры-биле борта мындыг чижекти чугаалазымза чорле артык эвес боор деп бодайдыр мен. Бистиң «Кызылтехопторг» дээр фирмавыс бар чүве. Бо чылдың бирги чартыында штраф, хөө, көрээ күүсетпээн дээш торгаалга 5 миллион 239 муң рубль төледи. Мону чүү дээрил? Ол дээрге көргүнүг буураашкынның медээзи ышкажыл. Бо бүгүнү өөренип көргеш, акционер ниитилел болуру кедилиг-дир деп санааш, акционер ниитилел болу бергенивис ол чүве. Ынчангаш баштайгыларның бирээзи бис.

— Ажыы-биле чугаалаарга рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазынче олбейн, дириг артар дээш күзел-биле акционер ниитилелче киргеннер ол ышкажыл, эш президент?

— Ийет, ол шын. Моон мурнунда ажылдап келгенивис ышкаш, шак ынчаар ажылдап, балдырлыг даайлаарывыстан күдүк базып дилениип чорупбээр болзувусса, боттарывыс кулдар болу бээр бис деп чүвени билгеш, акционер ниитилелче кургенивис ужуру ол ийин. Таарымчалыг рынок харылзааларынче чедиишкинниг кирер деп бодаар болза, акция дамчыштыр хуужудулгаже кирери кедилиг деп түңнелди үндүр тейп улус бис. Ынчангаш юридиктиг эргелиг «Тувакомпосредкомпания» акционер ниитилел болу бергенивис ол чүве. Бистиң салым-хуувусту күрүне-даа, өске кым-даа шиитпирлевес. Бистиң салым-чолувус бистиң боттарывыстың холувуста деп чүвени эки билип турар бис. Ынчангаш бо оруку албан эртер деп шиитпирлеп алганывыс ол. Мону мынчаар кылбас болзувусса рыноктан чүү-даа бүтпес. Бо дээрге кончуг күштүг социал-экономиктиг политика деп билип турар бис.

— Кандыг-даа ниитилел болду Уставтыг боор чүве болгай. Силерниң акционер ниитилелдиң Уставын кача, кажан базылааныл, Баир Тулушевич?

— Ниитилелдиң Уставын ажылдап кылгаш, бо чылдың июнь 30-де Күрүне өнчүзүн эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди бадылааш, акционер ниитилелдиң тургузукчузу болган. Тыва Республиканың садыг-харылзааштырылга күрүне компаниязының баазазынга хуужудулга чорутканының түңнелинде бо акционер ниитилел тургустунган. Ынчангаш юридиктиг эргелиг акционер ниитилел болганывыс ол.

— Ниитилелдиң акционерлери кымнар болуп турарыл?

— Моон мурнунда турган Тыва Республиканың садыг-харылзааштырылга күрүне компаниязының, оон «Кызылтехопторг», «Тувапрокатинформавтосервис» фирмаларының күш-ажылчы коллективтериниң кежигүннери акцияларның контроль пакедин садып алыры-биле боттарының акша-хөреңгизин каттыштырган, ниитилелдиң херегледдерин хандырар база оон арыг орулга киирип алыр сорулга-биле ниитилелдиң акционерлери болган мындыг чүве. Акцияларның чамдыызын (20 чедир хуузу) фонд хевирлиг күрүнеге арттыр каар.

— Бо акционер ниитилелди Тыва Республиканың девискээринге тургусканы ажыы чул ынчаш?

— Тыва Республиканың девискээринге база Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң хемчээлинге материалдыг болгаш чиг эт курлавырларын, бүдүрүлге-техниктиг сорулгага ажыглаар продукцияны, чоннуң херегледл барааннарын болгаш өске-даа өртек-үнелиг чүүлдерни мөөнүнеп садарын организастаар, дериг-херекселдерни болгаш техниканы түр хөлезиледир талазы-биле ачы-дуза чедирер орулга-биле бо акционер ниитилелди тургускан чүве. Ниитилел эргелеп башкарылганың хевирлерин тодарадыр, ажыл-агыйжы шиитпирлер хүлээп алыр, саңгарылга кылыр, өртектер доктаадыр, күш-ажыл төлевири доктаадыр, арыг орулга хуваар айтырыгларга бүрүн бот-тускайлан эргелиг болур. Рубль-биле-даа, даштыкы валюта-биле-даа санажылга чорудар тускай санажылга кылыр агар саңныг болур. Ол агар саң банк черлеринге турар. Биргиээр чугаалаарга, долу бот-орулга-чарылга, чарыгдалдарны болу дугаар болгаш бот-акшаландырылгазын-биле ажылдаар ниитилел болур-дур ийин. Ол ышкаш болунуң өмүнээзинден кережлер чарар эргелери база бар. Бо дээрге ниитилелдиң ниитя Саавырындан каш кинрилле кылып чадарым ол-дур ийин.

— Ол-даа мындыг-дыр харын. Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланыышкыннарының база сорулгаларының дугайында каш состен чугаалап берип көрүңерем.

— «Республиканың девискээринге турар бүгү-ле бүдүрүлгелерни материалдыг болгаш чиг эт курлавырлары-биле, бүдүрүлге-техниктиг чүүлдерге ажыглаар продукция-биле, чоннуң херегледл барааннары-биле хандырары. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң хемчээли-биле, материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырып турар даштыкы черлер-биле кады ажылдажылганы калбартыры ниитилелдиң кол-ла сорулгазы боор турар.

Материалдыг болгаш чиг эт курлавырларын, бүдүрүлге-техниктиг чүүлдерге ажыглаар продукция-биле, чоннуң херегледл барааннарын болгаш өске-даа өртектиг чүүлдерни мөөнүнеп садыглазашкынны организастаары, дериг-херекселдерни болгаш техниканы түр хөлезиледир талазы-биле чонга болгаш бүдүрүлгелерге ачы-дуза чедирерин, херектилерге чүък чедирип бээрин, садыг-харылзаашгырылга ачы-дузазын, чоннуң херегледл барааннарын саарып сайгарарын, харын-даа даштыкыже садып-сайгарарын организастаары, ол барааннарның садып алыры ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны болур.

— Сөөлгү айтырыг. Чаа ниитилелди тургузуп алгандыр силер. Салган сорулгаларны чедип ап шыдаптар бис деп чүвеге бүзүреп турар силер бе, ынчаш?

— Шын харын. Боттарывыстың арга-курлавырларывысты санап көргеш, салган сорулгавысты чедип ап шыдаптар бис деп чүвеге бүзүрээш акционер ниитилелди тургузуп алганывыс ол чүве. Тыва улустуң мерген чугаазы бар ышкажыгай. «Адаан кончуг» дижир ышкажыгай бис. Ынчалза-даа чүү-даа чүве үнежип шыдавас корук шала балдырлыг кижилер эмин эртир баар турар бээр, а шала балдыр кошкактары адаран каар чорукка чедирип каар деп чүвени утпаза чогуур. Ынчаар кылып, мынчаар хөделбес болзувусса, рыноктан чүү-даа бүтпейн барып болур. От уржуктарыы үнүткаар деп бодаар болза, эң шырак, частырыг чок, эң күштүг социал-экономиктиг политика борта херек деп санаар мен.

— Солуннуң номчукчуларынга берген чедимгир харыыңар дээш четтирдивис, Баир Тулушевич.

Манай-оол ОЮН айтырыглар салып, чугаалашкан.

Хандырылгаңар кандыгыл, чурттакчы

ЧӨПТҮГ ХОМУДАЛДАР

Чоокта чаа Кызыл хоорай Совединге Кечил-оол кудумчузунда хөй каът бажыңның бөлүк чурттакчыларындан хомудалдыг чагаа келген. Аңаа элээн хөй чурттакчылар ат салганнар. Чагааның утказы сөөлгү үеде республика иштинде ажылдакчының хонуунуң амыдырал хандырылгазы дыка баксыраан, радио, телефон орта ажылдавас, хөй каът бажыңнарның кырында квартираларга суг четпес, газ-биле хандырылга болза үстү бээр. Ындыг-даа болза бүгү-ле телевизорлерни кыдыр-ла ап турар. Харын чамдыкта ижер сугну үр үеде ажыглаваайн-даа турган чурттакчылардан акша ап турар таварылгалар хөй.

Ол бүгүнүң дугайында эрткен вторникте Кызыл хоорай Совединге чугаалажып көрген. Хоорайның харылзаа болгаш радиофикация даргазы С. Калашниковтуң айыткаанын-биле алырга, телефоннарның багай ажылы материалдыг баазаның кошкаанындан болгаш акша-хөреңгиниң чок боор турарының уржуу болур. Хоорайда ажылы болгаш чедиги автоматтыг телефон станцияларының түдүүнүн арга соксаарын ол чугаалаан. Оон ангыда кабельдиң удазынының өртээ улгаткан, ону садып алыр акша чок. Телефон шугумнары эргижирээн, солуур негеттинип турар. Мурнуу микрорайонда телефон дыка эвээш кылдынган. Мурнунда хоорайның харылзаа четкизин сайзырадырынга сес миллион рубльди тускайлаан турган. Ынчалза-даа оон кайнаар барганы билдинмес. Бо бүгүнүң түңнелинде почта ажылы суларан. Хеп ол чарында № 2 харылзаа салбыры хагдыштарының кырында келген.

Радиофикация багай. Дамчыдылгалар орта дыңналбас, үстүп турар. Дыңнакчылар радио ажылдаваска-даа айда үш рубльди төлеп турарлар.

С. Калашниковтуң бодап турары-биле алырга, радио точкалары дээш төлевир тыртарын соксадыр болза эки. Чүге дээрге оон демей-ле ээзин орулга кирип турар. Ол-ла санаалга Кызылдың радиобелдирииниң начальниги Л. Забелина база каттыжып турар.

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының начальниги М. Гольцов болгаш суг-каналдың кол инженери Н. Беленков олар хөй каът бажыңнарның үстүкү квартираларының чылыг болгаш суг-биле хандырылгазын экижидер дээр болза, суг көдүрер станцияны дүрген тудары чугула деп санап турар. Ол чокта бо айтырыгны шиитпирлээри берге.

Суг дээш төлевир дугайында чугаа боор турда, бир берге айтырыг оон хемчээлин санаар счетчиктерниң ниити боор турары болган. Ынчангаш квартира санындан-на бир деңнелевирни санап ап турар. А суг үзүлген таварылгаларда ону канчаар санаары берге. Бо чылын суг көдүрер станция тургузуп шыдаттынмас болганда, бир арга — насостарны тургузуп, оларны хайгаарап, таныыылдаарын организастаары таарымчалыг.

Хоорай чурттакчыларының газ-биле хандырылгазында улуг четпестер бар боор турар. Аңаа холбаштыр Тыва газтың начальниги Н. Леонов чүве чугаалааш, ылангыя кышкы үеде бо айтырыг кончуг кадыг тургустунуп кээрин айыткан. Соок 36 градус ажарга-ла газ долузу-биле дамчыттынмас апаар. Газ шыгжамырлары эргижирээн, оон-биле кады квартираларда плиткалар сандан үнүп турар. Үр болганындан оларны солуур негеттинип турар. Ынчалза-даа өртек-үне дыка улгатканындан айтырыгны шиитпирлээри бергедеп турар. Ол ышкаш Саян артындан газ сөөртүп алыры база хөй чарыгдалдыг негээр.

Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков ажылчы чоннуң хомудалының үндезинниин айыткаш, ол бүгү ачы-дузаның төлевирлерин дүрүм ёзугаар болдуурарының, чоннуң хандырылгазын ниитизи-биле экижидериниң чугулазын айыткан.

(«Шынның» корр.).

АДЫРАШ САРЫГ-СУГ АПААР

Чадаана хоорайның чурттакчыларын сүт-биле хандырылгазында четпестер дугайында «Ленинчи орук» база республика солуннарынга шугумчулеп бижип келген. Оон түңнел үндүрген бе?

Чок. Кандыг-даа хемчеглер алдынмайн турарын бистер, садып алыкчылар, бо хүннерде көрүп турар бис. Эртенгини тос шактан эгелеп улуг, бичии кижилер сүт оочуруунга туруп, ону садып ап турган болза, сөөлгү хүннерде мындыг эвес апарган. Сөөлгү каш хонуктарда мурнинай хоорайның бир-бир ужунда, сүт заводунуң херимниң иштинде, карангы борбак бажында садып эгелээн. Ында санитарлыг арыг-шевер чок, эрткен-дүшкен машина-тракторларның доозун-доозунну аажок, ал-шык, малгаш-балалыг, ымыраа-сээктиг. Хоорайның санэпидстанциязының ажылдакчылары ону та чүге херекке албайн турар чүве ийик.

Оортан сүт садып алыр дээш аңаа бир эжим ашак-биле чеде бердивис. Ынчан август 14 чүве. Мен-даа, Борис Оюн-даа бир литр сүт дээш 4 рубль төлээн бис. Чанып келгеш, шай суттээривиске, адыраш сарыг-суг боор хуула берген. Дыка-ла хомудаан бис. Даразында хүнде баарымга литр сүттүң өртээ 8 рубль апарган болду. Садып алдым. База-ла чанып

Номчукчунуң хомудалы

келгеш, шай суттээн. Өөрүшкүм өшкен база-ла сарыг-суг болду, ирей берген дээрим ол. Үжен ийи рубльди шак мынчаар хей черге чарыгдаан мен.

Сүт заводунуң ажылдакчылары ажыг сүт деп биле тура-ла, акшага чалыйлааш, ону чонга бүдүү садып алырын бодап турары ол ирги бе? Бо дугайын заводтуң директору Раиса Сат чүү деп бодап турарыл? Бо айтырыгны үүрмек дээш хереэ чок. Чүге дээрге, сүт болгаш оон алыр өске-даа продукцияны чүгле улуг кижилерге эвес, а харын бистиң бичии чаш уругларывыска дыка ажыктыг болгай. Ынчангаш назы дегүй берген улуг кижилер, аныяктар, бичии уругларны ыракшынмайн, ынаа кээп, сүт оочурлап, садып ап тураарны чылдагааны ол ышкажыл.

Совхозтар сүттү заводка чорудур үезинде дужаап турарын бистер билир бис. Борта заводтуң ажылчыннары боттары буруулуг деп билип турар бис. Олар сүт келирге, ону ийи-бир хондургаш, оон соонда сайгарып-саарып турарлар. Сүт доораан үрелиичел болганда, ол ша-даа четпейн ажый бээр ышкажыгай. Мону билбес улустар ол заводта эвес болур ийин. Дыңнаарга завод үрелген-не боор, оон бичии болганда ажылдай берген-не дээр. Оон-на түңнели боор, чамдыкта заводтуң бүдүрген сметазы, аажы өртээ аажок улуг-даа болза, шынары аргажок болур-дур. Суг-даа холуп каан ышкаш сагындырар ган.

Завод хоорай чурттакчыларын шынарлыг сүт, оон продукциялары-биле кажан экижи хандырып эгелээр ирги? Ажыг сүттү кажан садып албастай бээр бис?

Дүвеңней ШОЙДАР
Чөөн-Хемчик район.
Чадаана хоорай.

Дүвүренчиг медээ

ХАЙЫРААН ТАРААНЫ

Бай-Хаактан автобуска олуруппаш, Кызылче кап олур бис. Орук элээн шуудан берген-де, канчангаш-ла көрүптеримге, делгем шөлде шору үнүп келген ак-тарааны хөй-ле инектер дойлаан турар.

— Сүлде-ле бо! Бо берге үдаранган үеде хайыраан тарааны хамык инектерге чиртип алырга хомуданчыын кандыг дээриз?

— «Тиилеге» совхозтуң тараазы-ла-дыр. Бо мынчаар малчыннар чайлаан. Оларның инектери озарлап турары ол-дур. Орта чоор бе, кадарчызы канчаан барган ол? — деп, кожамда олурган Бай-Хаакта чурттап турар Михаил Ондар хомудаан сеткилин илереттн.

Мындыг кижи элдепсивер чүве чок. Рыноктуң кадыг-берге шылгалдазында чурттап турлаш, тарып алган тараазын адыш иштинда болза малмаганга саза бастырып чиртерге хараадапчыг-ла чорду. Ам ужуу багай ээзинниң аа-ла аарганы ол бе?

Чежемейниң-даа ужужу багай болза, ону хумагалаар ажаап ала кандыг дер. Бо талазы-биле «Тиилеге» совхозтуң удуртукчулары, мында эргелелигларга чер ажылының тускай эртемниглери өлче киээзигей салбайн, сагыжы амыр олурары элдептиг-дир.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл район
Сүт-Аксы суур.

ЧАА УКСАА

ТАМБОВ. «Ховуда уя» деп куш фабриказы «ломанбраун» деп кызыл дагаалярын 42 муң чуургазын Волгоградтан садып эккелгеш, инкубаторга чазылдырары-биле киирген. Ол уксааның дагаалары хөй чуурга бээриден ангыда, кыс дагааның дириг деңзизи 2,2 кг чедип турар боткуру-биле база сураглыг.

Куш фабриказының дагаазының уксаазын чаарткаларынга чарыгдалдарын үндүрүп тургаш, хөй чуургазы база куш эъдин алыр арганы бээр. Областың өске куш фабрикаларынга байдал эки эвес, ынчангаш «Ховуда уя» фабриканың үлегерин ажыглаар болза, бо берге үеде дыка ажыктыг.

НАМДАРЫ СОЛУН

Кочетово суурнуң кудумчузунга узун дурт-сынныг, омак-сергек, өле баштыг өгбени кымда-даа эскерип каар, таварышканда кижи ону таныыр, ону мендилээр. Хар-назыны 75-даа болза, ол 60 харлыг кижилерден ажык кезтур. Ол кымыл? Ол дээрге чоннуга чорган, хөй чылдарда МЧАЭ болгаш колхоз, совхоз тургузуушкунунга киржип чорган, өскен чериниң хөгжүлдезин өгүн тоннуп келир үези дээш эвес күжүн үндүрүп, дериг топ чорган Бугалдай Хавынаевич Оюн-дур.

Бугалдай Хавынаевичиниң шынап-ла, көрбээн чүвези, көрбээн чүвези чок. Оон намдары-биле таныжарга солун. Эзер Зергелиндээ туттунуп, эр боол олуп келгеш-ле, ол чаа үениң ыйгызы-биле бурунгаар депшилгелиг ажылыктарның олуруугга чыскаалышкан.

Таңды өске кожууннарга бодаарга, хуваскаалчы чөөртылгалар талазы-биле үлегерлиг турган. Мачаа «Элегес» кожуун, «Кызыл тараачын», «Революцияның чалбыыжы», Молотов аттыг колхозтар үжен чылдарда тургустунган. Дөртен чылдарның төнчүзүнде тыва араттар колхозтааашкынче кады-биле киирген.

Районнуң партия комитединиң, район Совединиң удуртукчулары араттарны колхозтарже эвилелдээр дээш улуг ажылды чорудуп турган. Сүт-Бажыының намчыларының эгезинде Бугалдай Оюн ажыл-иштиң соруу-биле колгаазыма турган улустуң сонуургалын кичээнгейин хаара тудуп келирип районнуң удуртукчулары кымгадыг өөренип көрүп турганнар. Бугалдай Оюнну кожууннуң чериимче кыйгыртып. Партия райкомунуң секретары Э. Н. Суровцев, районнуң күүсекчи комитединиң даргазы Г. М. Ковалев, районнуң кодээ ажыл-агый килдизиниң эргелекчизи А. К. Түргеп-оол хүлээп алган. Сүт-Бажынга тыва араттарның колхозтуг турар харылсалгаалыг ааламы берген. Кижилер-биле ажылдаар чоргааржулдам дээш Бугалдай баштай даргаларның сүмезин хүлээп албазы. Эвергей Николаевич Суровцев органн. Сүт-Бажында оңуг тереачыналанның, Молотов аттыг колхозтуң үлегер-чижээ-биле чугаалап. Ук арга аңаа хөй-моол элээди чоргааргаш сүмелерни бээрге. Бугалдай Оюн чыннаараг-жыннан.

Алыс эрес-шудаа то колхозтуңар ыннымгыг киишка шилчилди киирген. Сүт-Бажынның, Өл-Ашыгаш, Дзи-Терезов, Шаачыгаш, Доңгаазтың, Могайның, Берт-Дагның араттарын колхозтуг ажылче кирип эгелээн. Оларның мурнунга хөгжүлдениң делгем оруу ажыттынган. 1949 чылда Октябрь 30 чылы аттыг колхоз тургустунган. Араттар коллективтиг ажыл-агыйның даргазынга Б. Х. Оюнну соңгаан. Колхоз төвү Кочетово суурнуң амгы Тулчүушкун кудумчузунга турган.

— Ажыл-ишке тура-соруктуг араттар Бортуй-оол, Маадыр-Хелич, Тыртык-оол, Оюн-Кара, Бурбелей Лаппаның, Маадыр-оол Бедикпиң деткимчези-биле колхозту тургускан мең — деп, Бугалдай Хавынаевич чугаалап орар.

Колхозтуң баштайгы хереңгизи 400 хой, 209 чылгы, 13 теве турган. Коллективтиг ажыл-агыйга 26 өреге киирген. Ийи-ле чыл иштинде колхозтуң мал-маганы ооңчок өскен. Мал ажылындан ангыда, араттар чер ажылы база шаңнын чыткан. Маңга Б. Х. Оюнуң удуртукчу башкарыкчы салымчазымы илереди.

1951 чылда Октябрь ужен чылы, Молотов, Сталин аттыг колхозтарны каттыштыр, улуг коллективтиг ажыл-агыйны тургускан. Оон даргазынга В. А. Нахитипиң соңгаан. Бугалдай Хавынаевич чараазында чылдарда колхозтуң партия организациязын удуртуп чораан.

Алдан, чеден чылдарда ол «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчынап, теаан ажыл-агыйынга хөй хойну өстүрүп берген.

Амыдыралдың чаа негелделери-биле кочетовочуларның «Коммунизмниң херели» совхозту «Шаңгаш» деп акционерлиг ниитилел кылдыр тургусканыңга күш-ажылдың хоочуну Б. Х. Оюн киржип чоор.

— Ам ажыл-ишчи кижилер болдунун төрээн чериниң бедиит экээр өң апарган — деп Бугалдай Хавынаевич чоргаарал-биле чугаалап орар.

Бугалдай Хавынаевич, Санмаа Сайын-ооловна Оюннарның ийи оол, кыстың төрүп, өстүрүп кижизидип каан. Олар ам өгүнтү аагы ан-бүлелиг, хөй ажы-төлдүг. Виктор — ужудукчу, Елена Екатерина — садыгжылар, Александр — инженер, Шулуу — механизатор, Андрей-Сааа — хоймчу, Борис — механизатор.

Намның болгаш күш-ажылдың хоочуну Б. Х. Оюнга чылдыг-чылыыгаан сеткилин сагалдаан, бо шудаалаа бажын улуг чыл даа берген. Ол бо чылын 75 харлап, аажы байдыг кадыныгымдан, улуг назынын куаттанмаар.

Семен ОЮН.

ШИИТТИРИП ЧОРЗА-ДАА...

ЧЫЛДАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

— Алдын-Херел дээр уруи ашакты таныыр сен бе? — дээш, кижим менче карактарын имиреннедип ор. — Сээн бо «Шын» солуунунда пенсиялалды, чоп. Кызылдың каттышкан школазын директорлап, нургулайнында журналистеп чорду ийин. Тыва полярник деп бижип турарын Чооду Владимирниң ачазы Карбый-оол эмчиниң оон бажыңынга ажаадывыс. Ол Алдын-Херел, бо Алпый башкы суглар 1927 чылда Улаланың (Ойрот-Тураның) техникумун кады доостувус.

Сезен хар ажа берген хоочун-биле ынчаар чугаалажып ордум. 65 чыл бурунгаар тускай эртемниг болур, холга диплом алган улустуң бирээзи бо чүве-дир. Даг-Алтайга ол техникумну доостаан соонда, Ленинградка ажылчын факультет, Москвага институт (Институт меньшинств народностей Востока) доозкаш, 26 харлыында Тыва Төп кооптуң оралакчы даргазы болу берген.

Чайын байсы институдунуң доозукчуларының кижизи болган. Аңаа бир улуг бодуун аразын менээ таныштырды: «Мээн акам-дыр, таныжып ап көрүңер. Оюн Тарма Шойбак дээр. Мээн институтту доозкан кежээмге Самагалдайдан чедип келди. Узун хирезинде сыны дыка дорт кижи мээн холумну тутту. Ийикте кижиниң чечце эгес болуруу шевер деп чүвезин! Карактарымны сергээн, шыпрайның өөрүшкүлүүн! Назы-хары мээн чем хире. А тогум чугаалажып кээримге, меңээ чээрбе ажыг хар улуг феодалдыг Тывага төрүттүнген кижи болду. Чугаакым аажок, хопуучевээнтиниң. Оон бээр ай ажа берген, ажыл-иштиң болгаш амыдыралдың түбүзэнинге алыын турумда, «Шын» солуунга оон ады үнүп келди.

«132 Оюн Тарма Шойбак, Тес-Хемниң Чыргаланды суумунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүнү, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч, июнь 20-де ТАР-ның ЭЛ-ниң 10—13 чүүлдери-биле ЭКЛ-ге 5 чылга шиитткен. Төрүттүнген черинге чурттап, сан кылдыгынге ажылдап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң 63 ч. сентябрь 27-де доктаалын ёзугаар шиитткелдиң күш чок болдурган, агарткан».

«Агарткан» деп сөс өөрүнчүг-ле, харын. Ынчалза-даа бактының багын, доравчылалды болгаш кулданыгны кара-бажынга көрүп каалкан кижиге ол бүгүну катап сактыры... баышке дус урганы-биле дөмей.

Ынчангаш ол кижиниң сагыш-сеткилин чиигедер арга дилеп, мону бижип ор мен.

Үе душкүүлелиин, айыыл дирзелип кээрге, Тыва Төп кооптуң оралакчы даргазы Оюн Тарма төрээн черинче чорып барган. Ынчалза-даа ол хоп-чиптиң кара аспаандаа чайлап шыдаваан. Тыва Төп-кооптуң даргазы Оюн Уваңгур-биле кады шииттирген. Кайызы-даа актыг улус ээн.

— Кызылдаа Доммас-Сүг үстүнге турган кара-бажыңга хөй кижи чыттывыс. Тывага эге-талазы-биле эң улуг лоон дужаалдыг Топчут-Ловундан эгелээш, ам кижи бүрүзүнге билдингиго апарган «контр» эъттээр-Караның ээзи Соян Санданмаага чедир — деп, ирей чугаалап ор. Ол байысаакчылазын кижиле хилинчектеп кээрин чүү дээр сен, дүмамы Кончут Чүрмит-Тажыны беземи шаажылалга шыдашпайн, дүжүп берипкен ол-дур. А Тес-Хемден дөмейте Топчут-Ловун Иргит Күр-Чалан, кырый берген болгаш, болунун тымынга бодун четтине берди. Мен болум база каш-даа катап өлүр-дирлиг, ургаан осууруп, дүжүм...

Кижиниң эъди сеен, бан доттуу амыр ол састерни мынза бижиже херээн мең. Ам-ты улга эттыгынге хаарныганыр ол тиливинтите чүгле боду чүъттеп эрткен кижи болу бээр. Маңаа ону чеже-даа чугаалаарымга, кайыыс-даа, мындыг кара хилинчектиң ужуунда бертиң-межел, зарыг-аржык, хомнуг-сыдактыг болбаан-на болгай бис. Амы-тынывыс бээин аңаа. Ынчангаш ол дооранчылалды чүнүң-биле-даа хемчээп шыдавас бис.

— Орус кадайлыг көрей ажывас турган. Та канчап туругаш чүве, кадайы бичии эът кииритпкен, ужу-кыдыынга база таварыштым. Сөөгүн октаптарга, хондур хемиргеш, шуптузун чипкен болдум.

Өңүк мышкадырып алыр ажыы, байысаакчылар кандыг-даа арганы ажыглап турган. Чамдыкта ааххя быдааны амзадыпкан, дедир ушта тыртып алаар. Ок, мындыг чүве мыттавас дээн кийик мен бе? Көрбээн чүвем чок. Кедээбээн хээзэ чок бо кижиниң коргунчуг, кээргенчиг болгаш кылыы хаайыр ол хилинчээн мен айыы-биле, чыл-чылды-биле турулук, чангыс хүн дүргүзүнда безин чүъктеп шыдавас мен. Чаңгыс-ла магадаар чүвем — кижи деп чүвениң шыдамыын, кижи деп чүвениң тыындыг бижиин!

Оюн Тарма («Элезинде истер» деп номда Дарыма) 1912 чылдың май 15-те Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген. Ол дээрге феодалдыг Тыва-дыр. Манчы Кыдатка 154 чыл дүргүзунда чагырткаш, хаанныг Российден өршээл дилеп турар үезинде аан, ол төрүттүнгенийн. Оон соонда безин ол кире чыл болгаш, Тыва тускай күрүне болду. Ол хүнде Республика болгаш Нгадым хүүү кыйлыр кеңгүс чоокта чаа багайрлаан эрттиривис. Кыдаттың Улаастайга турган генерал-губернаторун (алдаа дургунну аңаа шииткен ужуру ол). Самагалдайга амбын ноянны (Тываның чагырыкчызы) Цин (маньчжур) династияның маңаа төрээдиледи турар үезинде төрүттүнген бо кижи болуп — дириг тоогу.

Оюн Тарма кара-бажыңдан үнүп, херээзинде хосталып кээрге, ону кымның-даа ажылга хүлээп алыр туразы чок болган. Улалага, Ленинградка, Москвага шак эртемни чедип алган Тыва Төп кооптуң оралакчы даргазы турган кижи боорга, Тес-Хем районуна ону дүс бүдүрер болгаш сайгаар эргелер даргалап кээн. Ол үедээ Тес-Хем хем дүзу-биле Тывагы хайдыныг. Саян артынче база чорудуп турган. Тарма Тести кежер пароммун хемелериниң солаан. Дус-Хөлге садып болгаш ажылчыннар чурттаар бажыңнарны туттуруп. Эрзин болгаш Тес-Хемге бараан сөөртүп келген машиналарны дус сөөртүрүнче каара туткан. Оон ажылга кызыммга, эртем-билии болгаш дуржулгазы оон улуг дужулгеге таарыжыр дээрзин чон көрүп, билип турган. Оон чамдык кижилер «ол контр кижи-дир» дижип турда-ла, районнуң даргалаар кааш. Оон бээр Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Бай-Тайга районнарын пенсияга чедир даргалап келген.

— Мээн ажылымның айыы даа, амыдыралымның байдазы-даа арагаже дыка чоок турган. Ынчалза-даа ону шеглеп келген мен. Оон уламындан чүве кйккпе, аштап-суксап-даа, эттелип-кыйнадып-даа чорааш болзумза, калымым ам-даа эки. Ынчангаш пенсиялай бергениндаа болзумза, мээш ажыл-агыйынга беш чыл ажыл-агый эргелекчилседам. Оон соонда аныыр-тыныш ажылынга он чыл ажылдадым. Ол черниң даргазы Николай Аракчаа-биле кады эрткен чайым сыымнап чордум. Шыдатывас олчалыг келбээс — деп каттырып ор.

Сезен ажыг харлыг хирезинде тайга-сын кезип, аннап чоруп турар бо кижиниң магалыын. А мен, карак шилин чокка, чүве безин номчуп шыдавас-ла болгай мен. Оон ажылының стажы безин аллан беш чыл. Ол дээрге, ортумза-биле, ийи кижиниң стажы-дыр азы бир кижиниң назыныы хире үе-даа. Ол хире бижыг, ол хире ажылгыр, ол хире угаан-сарымыдыг болгаш эртем-билиглиг улус аңаа-ла черге хилинчектеттирип, ыяадырып, бак-тыып багын көрүп келди. Оон ужуру чүдел? Ону билип алыксаар болзунарза, бо чылдың июль 4-те үнген «Труд» солунуң номчуп көрүңер.

Хамыктың кайы — Төп Комитеттиң Политбюрозунуң 1937 чылдың июль 2-де болган хуралы. Оон № 51 протоколунга чыдалып, Ежовка болгаш компартияларның ТК-ларының, крайкомнарның, обкомнарның секретарьларынга Сталин июль 3-те бижиктер ногуткан. Ында бой чорааш аап кежеке онаажып чорааш улуустуң кезиин чазакка улурлааны тураш апарган, ынчангаш оларны дөт-доозар туткулааш, боорай өлүрер, кара-бажыңнар болгаш шөлүүр деп айыткан. Чеже кижини мынчаар шиидер санын безин базылап каан. Чижээлээрге, Туркмен ССР-ден 400 байларны болгаш 100 херектеннерни өлүрер, 1200 байларны болгаш 245 херектеннерни шөлүүр деп айыткан. Ынчангаш шииттиргеннерниң өг-бүлелериниң кежигүннерин тускай лагерьлерге азы күш-ажыл кылыр суурларга мөөнүнээр. Крайлар, областар, республикалар, хоорайлар аайы-биле үлеп каан ол сан-чурагайларны көөрге, күрүнеге тараа дужаар план-даа сагышка кирер. Ону күүсетпээн удуртукчунуң чүү чүвеге таваржыры билдингир болгай. Барык-барып, Төп Комитеттиң айтышкынының бээ. Тока-даа, кым-даа оон чайлап шыдавас.

Репрессия тускай хоойлулуг турган. Оон тос кезектен тургустунган «Порядок проведения операции» деп эгезиниң бирги кезээ мынчаар эгелээн: «Операцияны 1937 чылдың август 5-тен эгелээр болгаш дөрт ай дургузунда доозар». А херек кырында он-он чылдар дургузунда уламчылап келди. «Порядок ведения следствия» деп эгеде «Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке» деп бижээн. Байысаакчыларның бажының эъттениң турган ужуру мында.

Репрессия үезинде Тыва Москваның аспаанга турган. Областы харылаар органнарның бурузунге ийи-ийи чевүлекчи (шпионкин) турган. Солуннар редакцияларынга турган орус шпионкиннер сөс бурузун очулдуртуп, материалдарны эде кылдыртып, ажылга дыка шаптыктап турганнар. Тыва Төп-кооптуң оралакчы даргазы Оюн Тарма боду ийи чевүлекчилиг турдум деп чугаалап ор. Ол чевүлекчилериниң кылыр ажылы бар эвес, бо кижи бөгүн аңаа чоору, мындыг кижи-биле чугаалашты дээш чижектиг бижиктер бижип-ле орар. Мындыг кижилер та чеже тываның бажынга олурган чүве, чижээлээрге, Оюн Тарманың шииттирткенинге оларның киржилгези чок деп чеже шыдавас мен.

Оюн Тарма бо чылын башкы институдун дооскан уруунуң бажыңында чурттап ор. Ол хире ажылдаарлы, ол хире назылдаары — аас кежиктиг. Ынчангаш оон болуунга, мындыг бергеге таварышкан өске-даа кижилерге өөрүшкүнү болгаш кадыкшылды күзедим.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Тываның курорттарында

ЧЕДЕРИ-ДАА, ЧЕТПЕЗИ-ДАА БАР

Чедер хөл курорт деп адаттынгандан бээр 60 чылдар ажып турар. Ынча чылдар иштинде чеже кижи аарыг-аржыын арыдыр эмнедип, кадыын сегитпээн дээр. Ол Тываның эң эки боорда, эң хоочун курорту. Чонга аргыжарынга-даа чоок, оруқ-чирии хала чок.

ЭКИНИ ЭКИ ДЭЭР

Курортка дыштанып, эмнедиринге таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле эрткен хөй чылдарның иштинде эвээш эвес чүүлдерни кылган. Курорт шаа-биле чылдан чылче өзүп, сайзырап келгенин көрүп-даа келдивис. Тыва Арат Республика турар үеден бээр мында чаа корпустар немежип, элээн чаагайжыттынып-даа келген. Шинчилир, эмнээр-домнаар черлер-даа, шыырак дээн специалист эмчилер-даа бар апарган. Аъш-чем хандырылгазы багай эвес. Үениң эң берге бо нарын үе-чадазында экономиктиг-даа, политиктиг-даа байдал бергедээн, рынок харылзааларынче шилчип турар үеде хамык бараан-сарааның өртек-үнези улгадып, амыдырал деңнели, оон өртээ каш катап улгаткан үеде безин дыштанып, эмнедип турар кижилерге чүгээр байдалдар тургуступкан. Ол эки-дир.

Ниг малгаш-биле саан эмнээр, массаж кылыр өрээлдер, ванналарлыг чаа эмнелге корпузу база туттунган. Эр, херээжен кижилерге сугга шаптаныр черлер база ажылдап турар. Бо берге үеде аъш-чем-биле хандырылга база багай эвес. Эмнедип турар кижилерге чалгааранчыг болбазын дээш культура-массалыг ажылдарны, оюн-тоглааны, чогаалчылар, артистер, фронтучулар, сураглыг хоочун кижилер-биле сезон санында ужуражылга кежээлерин организастап эрттирип турары солун-дур. Бистиң дыштанып турганывыс дөрткү сезонда барык кежээ бүрүзүнде районнар, зоналар аайы-биле дыштанып, эмнедип турар кижилерниң киржилгези-биле бот-тывынгыр артистерниң концертин организастап, шылыраа маргылдааларын эрттирип турганы солун болду.

Ол ышкаш кежээ санында-ла видеофильм, киноларны көргүзүп турду. Культура-массалыг оюннар, кежээлерниң организакчылары курортта үр үеде ажылдап келген массовик Зоя Михайловна Сташевская баштаан курорт ажылдакчыларының идепкейлиг, тывынгыр чорууңга өөрүүр апаар.

БАГАЙНЫ БАГАЙ ДЭЭР

Курортта чүгээр эки чүүлдер-биле чергелештир четпес чүүлдер чок деп болбас. Бирээде, бар болгаш четчир эки продуктулардан чемни шынарлыг кылыры күзенчиг. Берге үеде чүс-чүс кижилерниң негелдезинге дүүштүр аъш-чем белеткеп кылыры берге-ле ыйнаан харын. Аъш-чем аймаа бар-дыр. Эъттен, колбасадан, сосискадан кылган чемнерни, дагаа эъдинден, картофельден, вермишельден кылган мүннерни, сүттүг, чигирлиг шайларны, конфета, пряникти, ак саржагны-даа чип турдувус.

Ынчалза-даа ону кылган амданының шынары ыракта-ла четпес деп бодаар кижи чордум. Бар аъш-чемден чүге эки шынарлыг чемни кылып болбазыл? Столованың арыг-шевере база-ла ыракта четпес. Чем кылыр повар кижилерни курорттуң администрациязы, ылангыя эмчилер ыяк шилип, шиңчип алыр ужурлуг. Бистиң турганывыс дөрткү сезонда столоваяга ажылдаары-биле күзээн, душкан-на кижилерни ажылга киирип ап турду. Ол эмчи негелдезинге канчап-даа дүүшпес деп бодаар мен. Столдарга стакан, тавак, шопулак чедишпезинден чамдык чемненикчилер дыка үр манааш олуруштар чорду.

Бо үеде чаңгыс тавак хамаанчок, чаңгыс биче шопулак, стакан безин өртээ улуг, харын тып садып алыры безин бергедээн үе ышкажыл. Эмчи-домчу кижилер чем аймааның шынарынче кичээнгей салыр ужурлуг чүве ыйнаан. Шак ындыг хыналдаларны кылбайн турар. Хөй кырлыг-каралыг, арыглап шиишиттинмээн, харын-даа күске мыяа безин холужуп каан каша аймаа эккээр-дир. Ону кым чиир боор. Аъш-чемниң норма-чижээн, оон амданныг шынарын эмчи кижи доктаамал хынап турар ужурлуг эвес чүве бе? Ынчангыс аарый берген кижилерге ижиртиптер эм-таң курорттуң аптеказында, эмчилерниде безин чок боор-дур. Бо бүгүнү бодап көөрге, эмнедип турар кижилер улуг аарып, бергедээр чүве болза, девиденчиг чорду.

«Чедер» курорт хөл кыдыында хову черде турар болганда хөй ыяштар тарып, чадан үнүштер, чечектер олуртуп, клумбалар кылза ында багай чүү боор. Оода-ла асфальтылап каан оруктуң ийи талазынга хадылар, өске-даа үнүштерден чүге олуртуп, суггарып болбас деп? Кадыкшылгага хамаарышкан чечен-мерген сөстерлиг плакаттарны бижээш, чүге тургузуп болбазыл?

Хөл кыдыында хемелээр, хүнге дөгеленир, серииттенир, малгаш-биле чагдынгаш, душ-биле чугдунар черлер бар-дыр. Мында байдал база-ла таарымчалыг эвес. Кижилер кылаштаар орукчугаштар, чыдар топчан-оруннар, хемелер, эшкиништер үлеп бээр чер, ону башкарып орар кижиниң олурар үгээ, хеме доктаадыр черниң калбак маңзалары эргижирээн. Душка кирер черлерниң цистерназы, хоолайлары, шүүрлери үрелген. Кыры шывыглыг беседкаларның чамдыктары ирип калган. Хемелерниң чарыы чарык, үрелии үрелик.

Чамдык корпустарны ап көрээл. Оларның иштики болгаш даштыкы байдалы көрүш чок апарган. 8 дугаар корпустуң үшкү өрээли чаашкын чаарга дыка дамдылаар. Кажан шагда чугайлаан өрээлдер хаалаарындан, дээвиирлеринден чугайы төктүп бадып турур бээр, шалалар аразындан күске-кужүген-даа үне халчып кээр. Почта шуут чок. Телефон харылзаазы багай. Курорт директорунуң ажылдаар өрээлинде кара чаңгыс телефон бар.

АМ-НА БИРЭЭ БОЛУР-ЛА БООР

Тывага аржаан сугларны курорттар кылдыр ажыглап эгелээнинден бээр 60 чыл болган байырлалын июльда демдеглеп эрттирдивис. Красноярскиниң девискээр аайы-биле курорттар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы А. А. Саяның радио дамчыштыр чугаазын база дыңнаан бис. «Чедер» курортунуң назынын мен дугайты аныяк деп чугаалап шыдавас-тыр мен. Ол чылдарда барык-ла 1932 чылдар үези турган-дыр. Ол ынчан Тываның хоорай, суурларының амгы турар черлеринге чогум чүү турганы билдингир болбайн аан. Оларның көвей кезииниң орнунга өрген безин чок турган дээр болза, хээредиг болбас-ла боор. Ол үеден бээр республиканың хоорай, суурларының тудугларының сайзыралының дугайында тайылбырның херээ чүү боор, каракта көстүп турар чүвеиң аан. А «Чедер» курортунуң тудуунуң сайзыралының дугайында чогум чүнү чугаалап болурул ынчаш? Ол дээрге найысылалдың хойнунда кожа чыдар кара чаңгыс кадыкшылганың төөү ышкажыл.

Үш-Белдирниң үнези улуг-даа болза, кадыр-берт, тайгасыннар ажылдыр, ырак-узак, баар, кээринге улуг чарыгдал негеттинер, агаар-бойдустан кол хамаарылгалыг, болчум чок өртек-үнези улуг, берге оран ышкажыл.

Совет Эвилели чаңгыс аай быжыг туруштуг амыдырал эки шагда Соңгу Кавказ, Кара далай, Крым дижип, «аннзырап», «сииледип» турувуста бодувустуң кара чаңгыс кедилиг кадыкшылывыстың төвү «чер одагы» хевээр артып калганы ол ышкажыл. Үстүнде адааным барып турган курорттарывыс ам өске чурттарның болу берген болгай. Шаг-үе нарын, өртек-үне улгатканда, ам ынаар кым чедер, баар боор.

Номчукчуларга бүзүренчиг болуру-биле маңаа бичии деңнелгеден кыла каапсымза артык эвес-ле боор. Кисловодск, Сочи-даа дээн дижик, оларның кайызында-даа та чеже санаторийлер бар чүве. А санаторий бүрүзүнге сезон санында дыштаныкчыларның саны каш-каш муңнар-биле чугаалажыр болгай. А бистиң «Чедеривисте» канчыг ийик, эң-не таарымчалыг сезонда безин хөй-ле дээрге дөңгүп-ле үш чүс ажыг кижи эмнедип дыштаныр ышкажыгай. Аңаа бо чылдың бирги сезонунда чүс чээрби хире-ле кижи дыштанган болдур ийин. Ол чүл ынчаш. «Чедерге» эмнедип, дыштанырын күзээн кижилерниң санының шаа-ла ол деп бе? Чок болбайн канчаар. Бир эвес «Чедерниң» чонну хүлээп алыр күчүзү улуг турган болза, аңаа барып эмнедир ужурлуг кижилерниң саны муңнар-биле чугаалажыр дээрзинге мен бүзүрээр мен.

Чедер хөлдүң суу болгаш оон малгажы кижилерниң кадыкшылыңга эргежок чугула хөй янзы бүдүмелдерлиг бооруудан ангыда, ижин, баар, чүрек, бүүрек дээш, өске-даа кижиниң иштики тургузуун кадыкшыдар кайгамчыктыг аржаан база ында болгай. Ол хөлге эштип, хемелээрге ооң агаары безин аайлыг ийикле, кошкап-суларааан кижиниң угаан-медерели сергел, дирлип-ле кээр чорааныгай.

Төптүң чанында, чонуң оруунда туруп турар бо курорт аттыг черивистиң байдалын каш-ла сөс-биле тайылбырлай каапсымза, номчукчулар чажам дивестер-ле боор. Курортту калбартып, чонну хүлээп алыр күчүзүн улгаттырарынче угланган ажылдарның сокаанындан ооң сайзыралы ара туруп кан. Харын-даа шаандакы кылдынган тудуглар, хериимнер септелге чогундан үрелип, тарып олурткан ыяштар кургап, кижилерниң сагыш-сеткилинге таарымча чок, доңгун хөөннерни болдуруп турар апарган.

Эмнедип, дыштаныр дээш барган кижилер аразында назы-хары улгаткан, даван-даңа аскак, караа четпес, кулаа кадыг дээш, кандыг-даа човуланга туттурган кижилер бар боор чорду. Ылангыя хөлдүң кыдыынга барып агаарлап, дыштанып, хемелээр оруктарда чаткан маңзаларының ирээни, аразы шаарарып, долгайып, хажый бергилээниинден ындыг кижилерниң аңаа кылаштаары дыка берге. Хөөкүйлер аңаа илдигип, тайып ужуп, кемдеп-даа турдулар ийин.

Ында дыштаныкчылар чурттаар үш каът туүйбу бажыңның хааржаа колдуунда болу берген. Оон тудуун дүргедеди-биле кылдынып турар ажылдар база көзүлбес болду.

Хөөн карартып турар четпес чүүлдер-биле кады дыштаныкчыларны соруқ киирер хире чырык-ла чүве чок дээр болза шынга дүгжүр. Хөлдүң суун чылыткаш киирип, малгажын изиткеш, чаап эмнеп турар кол эмнелге бажыңның кандыг багай дээр боор. Дыштаныкчыларның санының шаа-биле үениң негелдезинге дүгжүп турар, ажыглаарынга эптиг чаа чараш бажың-дыр. Ону чүгле иштики дериг-херекселдер-биле четчелеп, шимеп алыры негеттинип турар.

«Чедер» курортун бүдүн чыл ажылдаар кылдыр тургуспас болза, оон ажылын сегидип алыры берге-ле боор. Доктаамал, турум ажылчыннар чокта, кол эмчи-биле бухгалтер, чеже-даа кызарга, каза күш чедер боор. Сезон санында путёвка тыппайн, ажылдаан аттыг боол тургаш, эмнедип аар дээш келген кижилерде кандыг харысалга турарыл?

Дыштаныкчыларның кадыкшылын быжыглаарынга бир кол чүүл, ында ажылдап турар кижилерниң оларны сеткилдээнүн карартпайн кижизиг байдал-биле, эптиг-эвилең хүлээп алырында болгай. Түр ажылдап келген ажылчыннардан ындыг негелдени манаары берге болуру билдингир болгай.

Мен маңаа дыштаныкчыларга хеме холезинге бээр черге ажылдап турдум. Оларның кижи бүрүзү хөлге хемелеп агаарлаарынга дыка сундулууң эскерип турдум. Эртен чылын аңаа он үш хеме ажылдап турган дижирлер чорду. А бо чылын мында чүгле чеди саныг демир хеме арткан. Шуугайдан кылган чамдык хемелер дүстүг хөлге илчирээш, хажып үрелип калгылаан чыткылаар чорду. Ыя чеди саныг демир хемениң чүгле дөртүнүң талазынга кедирге каггаш эжер эшкиништерлиг, а өскелеринде ындыг эшкиништер чок. Хемеге кедирге каап аар демирлери чок эшкиништерни чазап-даа каарымга улус ону даллаар боор чорду.

Бир эвес аңаа он саныг хемеден эшкиништери-биле тургузуп каар болза, орта ажылдаан кижиниң алыр акшазындан ийи катап хейиң киирип болур хире чорду.

Мен аңаа үш сезон иштинде ажылдааш, курорттуң директору Дончу Макнай-оолович Кара-Салдың дүн-хүн чок кызымак ажылдап турарын эскерип турдум. Доктаамал ажылчыннар бар эвес, оон ажылын кыччеткиң дузалаар боор, «чаңгыс кижи дайын шөлүнге шериг болуру берге» дижир болгай.

Ол ында чаа-ла ийи дугаар чыл ажылдап турар. Курорттуң келир үезиниң дугайында чугаалап турарындан алгаш көөрге, ол аңаа хөйнү кылыры күзеп турар. Аңаа үстүкү черлерден акша-хөреңги болгаш дериг-херекселдер-биле деткимче, дуза херек-тир ийин.

Чонуң кадыкшылын, социал айтырыын херекке албайн, курорттар сайзыралын чүгле профсоюзтарже чая кааапкаш, хөй чылдарны түңнел чок эрттиргенивистиң уржуу бо хүннерде деже теп келгени ол-дур ийин.

Президентивис Шериг-оол Дизижикович «Чедерде» дыштанып чеде бергенин дыңнааш, ол курорттуң байдалын өөренип көрүп, өйү келген, херек өйтен чугула айтырыгларны дарый шиитпирлээринге болгаш Чедер хөлдүң салым-чолун камгалап алырынче угландыр боттуг дуза чедирерине ам-на бирээ болур-ла боор дээн идегелимни илередип бижип орарым бо ийин.

Анаа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

«Чедер» курорт дугайында ийи материал

«ТУРАСКААЛ» БООП БАР ЧЫДАР ТУДУГ

Курорттуң артыы талазында туттунуп турар тудуг бар. Курорт директору Д. М. Кара-Салдың чугаазы-биле алырга, бо тудуг ажыглалга кире берзе, сезон санында-ла 150 кижи эмнедип, дыштанып ап болур. Харын-даа курорт бүдүн чыл иштинде ажылдап болур. Бо тудугну тудуп эгелээнден бээр элээн каш чылдар эрте берген. Иштики ажылдарын элээн чоруда бергеш, ара соксап каан. Ам ол тудуг улус арагалаар чер болу берген. Ынчангаш аңаа-ла «тураскаал» боор бар чыдар тудуг ийи ол.

ТҮҢНЕЛ СӨС ОРНУНГА

Бо кадыкшылга черниң мындыг байдалын чамдык хамаарылгалыг удуртур баштаар черлер билир хире. Хоочун курортувус-тур, найысылалдан база ырак эвес. Бо курортче кичээнгей салбас болза хоржок ийин. Акша-төгерик чедишпес берге-ле ыйнаан харын. Ындыг-даа болза, бо байдалдан уштунуп үнүп болуруунуң аргазы бар. Ону акшаландырар деп бодаар болза, спонсор-деткикчилер аргазы-биле Тываның бүгү колхоз, совхозтары, артельдер, акционер ниитилелдер, кооперативтер, бизнесменнер, хуу кижилер бүрүзү, пенсионер, студент, ажылчын, тараачын, хойжу-даа кижи дуза көргүзер болза, чүге курортувусте сегидип ап болбас бис. Тывавыста бар-ла кадыкшылга курорттарын, аржааннарны эки, шын ажыглап, оларны сегидип, ажыын көрзүвүссе-ле эки боор.

Дартан-оол ЕНДАН.
Гонорарын «Шынга» арттырдым. (АВТ.).

«ҮШ-БЕЛДИРНИҢ» ЭГЕ БАЗЫМНАРЫ

Чүгле Тывада хамаанчок, Россияның бистен ораннок ырак булуңнарында, харын-даа даштыкы чурттарда безин ады-сураа алгаан «Үш-Белдир» курорттуң тургустунганындан бээр бо чылын 60 чыл боол турар. Оон эм шынарларын шинчилеп эгелээнинин, тургустунганының баштайгы чылдарының дугайында материалдар Тыва Республиканың Күрүне архивинде эвээш эвес. Олардан ушта бижилгелер солуннуң номчукчуларынга солун болур ужурлуг.

В. М. ЛЕВЧЕНКО. «Тыва Арат Республиканың аржаан суглары болгаш эм шынарлыг малгаштыг хөлдери». Курортологияның төп күрүне институдунуң отчедундан ушта бижилге (институттуң директору — профессор Г. М. Данишевский).

Бо отчет болза 1932 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының болгаш доктор И. Д. Руденконуң саналдааны-биле Тываның девискээринде аржаан сугларның база эм шынарлыг малгаштыг хөлдерниң ниити болгаш физика-химиктиг шынарларын тодарадыры-биле чорутунган баштайгы шинчилелдерниң түңнелдери боол турар. Шинчилелдерни курорттар организастаарынга ол эм шынарларны ажыглаар сорулга-биле чоруткан.

Тываның чамдык аржаан сугларын болгаш хөлдерин тус черниң чурттакчыларының шагдан бээр янзы-бүрү аарыглардан эмнеринге ажыглап келгенин, дыка хөй таварылгаларда оон кайгамчык эки түңнелдерлиг боол турарын демдеглээри чугула. Шак ындыг аржаан суглуг черлерге Тайрис-Термис болгаш Үш-Белдир деп аржаан хамааржып турар. Оон ангыда 1930 чылдан эгелээш Чедер хөлде курорт организастаттынган.

Үш-Белдир деп аржаан суглуг чер

Ол аржаан үнүп чыдар черни так ынчаар оон турар черниң аайы-биле адаан, ол үш хемниң белдиринде чыдып турар. Тывалап «Үш белдир» дээрге, үш хемниң каттыжып чыдар чери дээни ол. Аржаан Кызыл-Хем хемниң он талакы эриинде, аңаа дужаштыр, аржааның дал дужунда Кызыл-Хемче Бус хем агып кирип чыдар, а оон бичии адаанда Кызыл-Хем Белдит-Хем-биле каттыжып чыдар.

Кызылдан аржаанга чедир чаңгыс борбак орук баштай Каа-Хемниң үнүп дургаар элээн каш орус суурлар таварып чоруткан. Оруктуң Белбейге чедир кезиинге, бир эвес дагдан агып баткан болгаш хайымнаанда аажок айыылдыг, чаңгыс эвес кижиниң амы-тынын алган даг хемчигежин кежилдир көвүрүг тудуптар болза, автотранспорт-даа чоруп болур. Кызылдан Белбейге чедир 100 ажыг километр, а Белбейден эгелээш аът-биле чоруурдан өске кандыг-даа арга чок. Ол орук-биле чорааш, баштай Кара-Белдир деп алдын үүргайынга чедер, аңаа чедир «33 арт» деп черни эртер апаар, ол болуучун адыгга кончуг таарышкан, ынап-ла ындыг чер. Кара-Белдирден чоруткаш Каа-Хемни (Балыктыг хемниң улай агымы) болгаш Им деп хемчигешти хемелеп кежип алгаш, Имниң үнүп дургаар Хаңыр (2500 метр) деп артка чедер. Хаңырдан Бус хемге четкеш, оон үнүп дургаар бадып-бадып, оон Кызыл-Хемге каттышкан черинге чедер. Кызыл-Хемниң бичии салчыгашка саллап кешкеш, соңгу болгаш чөөн чүгүнден дагларга бүзээлеткен оргулаашта аржаан суг бажын тып алган бис...

Суг бажынга чоокшулап ора-ла сероводородтуң чыдын эскерип, ында чылыг суг үнүп чыдарын элээн ырактан-на илереди бээр бустуң агаарже үнүп турарын эскерип кагдывыс. Шынап-ла, кол суг үнүп чыдар черде ооң изии 85°С чедип, агып баткан сугнуң чылыы 52°С хире болду.

Архив материалдарындан

Болап көөрге, Үш-Белдирниң тыптып келгени Тарыс аржааны-биле дөмей хевирлиг, черниң аажок ханы каъттарындан чарык черден ол аттыгып үнүп чыдар ышкаш. Сероводородтуң (ниити) хөй боол турары болгаш черден үнүп турар химиктиг бүдүмелдерниң дээштиниң бедик боол турары, аржааның эм шынарынга ажыктыг дээрзи чугаажок. Үнүп чыдар сугнуң эмчи эрттир изии, оон үр үеде соовазы арай-ла таарымча чок хире. (Фонд 140, данзы 1, 8а херек, арыннар 1-7).

«РСФСР-ниң Кадык камгалал Комиссарлалының Эмнелге-санитар экспедициязының Тыва Арат Республикага 6 чыл дургузунда, 1928-1933 чылдарда ажылының дугайында» илеткелден ушта бижилге.

Курорттар ажыл-агыйы

Кадыкшылды быжыглаарынга эң чугула албан черлери деп курорттарны санап, олче улуг кичээнгейни угландырган бис. Амгы үеде Тыва Республика ийи курорттуг: «Чедер» болгаш «Үш-Белдир-Хем» деп аржаан. Ында малгаш, хымыс болгаш чиг аржаан суглар-биле эмнээшкиннер чоруттунуп турар. Курорттар...

1932 чылда курортология институдунуң мурнунга Тываның аржаан сугларын болгаш хөлдерин шинчилеп көөр дугайында айтырыгны тургускан бис. Институт бистиң дилээнисче аажок дыңнангыр боол, бедик мергежилдиг инженер-химикти сургакчыладып чоруткан. Тываның кичээнгейге ап болгу дег бүгү аржаан сугларын болгаш хөлдерин шинчилээр талазы-биле тускай комиссияны тургускан бис. Шинчилеттинген черлерден ийини онзалап демдеглээр апаар: 1. Тере-Хөл иштинде Моол-биле кызыгаар чоогунда, «Тарис-Термес» деп аржаан, 2. Каа-Хем бажында «Үш-Белдир-Хем» аржааны. Баштайгызы далай деңнелинден 2000 метр, өскези 1150 метр бедикте чыдып турар. Боттарының химиктиг составының талазы-биле кайы-даа аржаан колдуунда дөмей. Ол черлерге огород ажылын безин чорудуп болур. Эртен чылын бо талазы-биле чоруттунган дуржулга эки түңнелдерлиг болган. Сигей кезип ап болур шөлдер, хемде — балык, аргаларда — аң-мен бар, дус чок сугнуң курлавырлары хемчээл чок, бойдузу аажок чараш, чодураа, хадың болгаш өске-даа ыяштар хөй. Хаттардан даглар-биле камгалаттынган оргулаашта аржаан бажы чыдып турар. Бо чылын «Үш-Белдир-Хемде» 60 кижи дыштанып болур курорт ажыттынган. Тудугга ажыглаар 35000 акша түңнүг акша-хөреңгини Ажаалга кассазы үндүрүп берген.

Курорттуң ажылы кышкы үеде эмнеир сезонну ажыдарының эргежок чугулазын көргүскен. Чүге дээрге чайгы үеде кадыы эмчи эрттир кошкак аарыг кижилер оруктуң бергезинден аңаа чедип шыдавас. Шак мындыг эвээш материалга үндезилеп, эмнээшкиниң дээштиниң дугайында шын түңнел үндүрери берге болбайн аан. Ынчалза-даа неврастениеден, үр үениң тырыындан, ревматизмден аараанарның эмнээшкиннери эки түңнелдерни берген. Бо чылын курортка эмнеткен кижилерниң национал составы мындыг болган: тывалар — 4, орустар — 56.

Аарыглар болгаш эмнээшкиниң түңнелдериниң аайы-биле байдал мындыг:

Аарыг	Кижилер саны	Эмнээшкиниң түңнели
Нерв системазының аарыглары	22	21 кижи экижээн
Ижин-хырын аарыглары	9	5 кижи экижээн
Ревматизм	15	Шупту экижээн
Чүрек аарыы	5	4 кижи экижээн
Кеш аарыы	1	экижээн
Шээр аарыг	1	экижээн
Херээжен аарыглары	1	шупту экижээн.

Отчёттуг үе дургузунда курорттарга: 1930 чылда —80, 1931 чылда —150, 1932 чылда —200, 1933 чылда 326 кижи эмнеткен.

Тыва Республикада ам бар боол турар ийи курорт Тываның чурттакчыларын чедер кылдыр хандырып шыдаар. Ынчалза-даа оларны чедир дерииринге болгаш чаагайжыдарынга акша-хөреңги негеттинип турар. Мындыг кыска, 1930-1933 чылдар, үе дургузунда ийи курортту организастааны Тыва Арат Республиканың улуг чедиишкини боол турар.

Архив материалдарындан ушта бижилгелерни Тыва Республиканың Архивтер херээниң талазы-биле комитединиң кол специализи Тамара СААЯ кыдган болгаш оруузундан очулдурган.

Чүүлдүң гонорарын «Шынга» арттырдым. (Авт).

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

ТОКИО. Япониянын императору Акихито бо чылдың октябрь 23-28 хүннеринде Кыдатка баар дугайында тускай чарлаан. Япониянын болгаш Кыдаттың аразынга дипломаттыг харылзааларны катап тургусканындан бээр бо чылдың октябрь 25-те чээрби чыл болур. Япон император ол хүнү таварыштыр Кыдатка баар. 30-40 чылдарда Кыдатка удур Япониянын дайынкары дээш кыдат улустуң мурнунга буруузун миниинни император шиитпирлээн. Япониянын императору Кыдатка баарынга япон националистер аажок удурлаан.

НЬЮ-ЙОРК. Арменияда болгаш Даг Карабахта байдал дүрген бааксырааны-биле холбаштыр Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң хуралын дүрген чыыштырар дугайында Арменияның чазаа КНО-дан дилээн.

Арменияның КНО чанында доктаамал төлээлекчизи Александр Арзуманяның бижимел дилээн Каттышкан Нациялар Организациязының штаб-квартиразынга тускай чарлап чарлаан. Даг Карабахта болгаш Азербайджан-биле кызыгаарлашкак Арменияның суурларында дайын үргүлчүлеп, ол суурларны бомбалаарынга «СУ-25» деп дайынчы самолеттарны Азербайджанның чепсектиг күштери ажыглап турар деп чагаада айыткан.

Арменияга удур Азербайджанның эгелээн дайыны соксадыр, Даг Карабахта чөрүлдээни тайбың шиитпирлээр сорулгаларны чедип алырынга Каттышкан Нациялар Организациязы идепкейлиг болгаш дорту-биле киржип болур ийик деп, доктаамал төлээлекчиниң чагаазында демдеглээн. КНО-нуң ындыг киржилгези чокка Даг Карабахка хамаарышкан чугаалажыышкыннарга тодаргай деңнелгени чедип алыры болдунмас.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Алма-Атада чаа элчини Уильям Х. Кортни медеглел кылган. «Нациянын хамаарышпас чоруун чедип алган Казахстанның чоңу демократияны чедип алыр тодаргай болгаш боттуг аргалыг болуп турар» деп, америк элчин чугаалаан. Казах улус демократияны болгаш экономиктиг хосталганы чедип алырынга бүрүн сонуургалдыг болуп турар деп, АКШ-тың элчини демдеглээн.

Кортни деп кижи дипломаттыг албан-дужаалга 20 чыл ажылдап турар. «Коммунизм буурап душкен соонда хамаарышпас күрүнелер болу берген бүгү республикалар ышкаш, Казахстан бодунга ёзулуг хосталганы болгаш хамаарышпас чорукту чедип алырын күзеп турар» деп, элчин медеглээн.

ЛОНДОН. Англияда «Панорама» телепрограмманың башкарыкчызы Великобританияның даштыкы херектер министри Дуглас Хэрд-биле 30 минута дургузунда беседа кылган. Бирги ээлчегде Югославиядан аңгыланган республикаларда байдалдың дугайында министрден айтырган. Ынчаарга Югославия талазы-биле делегей конференциязы среда хүнүнде Англияның найысылалынга ажыттынган. Ол конференция үш хүн дургузунда үргүлчүлээр. Барыын чүктүң чурттары болгаш оларның аразында Англия соолгу үеде Иракты канчаар көрүп турарыл деп программа башкарыкчызы айтырган.

Югославияда кризистиг байдалды тайбың шиитпирлээрин оралдажып көөр дээш делегей конференциязын чыылдырган деп, Д. Хэрд чугаалаан. Англияның чазаа Сербияга удур экономиктиг хемчеглерни боттандырары чугула деп санап турар. Ынчаарга Сербияның экономиктиг аргалары барык төнген. «Делегейде Босния деп күрүне туруп турарын Сербияның хүлээп көргеп турары эргежок чугула» деп, Англияның даштыкы херектер министри медеглээн.

ВАШИНГТОН. Прибалтиканың чурттары болгаш улустары күрүне контролюндан хостуг хамаарышпас радио системазын тургузарын күзеп турар деп, Огайо штаттың телехарылзаалар университет школазының директору доктор Джозеф Слэйд медеглээн. Прибалтика чурттарынга Дж. Слэйд бо чылдың август 27-де баар болгаш аңаа элээн каш радиостанцияларны ажылдадып эгелээрин планнап турар. Радио черлерин хуужудары, радиодамчыдылгаларынга акша-хөреңгини бээри — ооң амгы үеде чугула сорулгазы болуп турар. Ынчангаш Прибалтика чурттарының радиозу АКШ-тың радиосистемазынга бүрүн чагырткан болур.

НЬЮ-ЙОРК. Татарстанның телефон четкизин чаартырынга хамаарыштыр америк телефон компаниязы херээ чарган. Татарстанның телефон четкизин чаартырынга 48 миллион долларны чарыгдаары көрдүнген. Америк компания Татарстан республикага телефон дериг-херекселдерин бээр болгаш оон суурлары 1993 чылда улаавын чок телефоннар-биле хандырар. Ук телефоннар америк спутник системазының дузазы-биле ажылдаар. Амгы үениң сайзыраңгай самолеттарының чамдыкын Татарстанга бүдүргүлээн. Ынчаарга республикада 18 квартира бүрүзүнге чүгле чаңгыс телефон онаажып турар. А телефон аппараттарын киирип алырын күзээн хамаатылар ээлчегин 32 чыл дургузунда манап келген.

ОТТАВА. Дүшкен Совет Эвилелинден барган бир кижи Монреальда университетке ханныг үүлгедиг кылган. Университет бажыңынга турган ийи кижини өлүрген, үш кижини балыгдаан. Кем-херек үүлгеткен дуржок кижи ол университетке башкылап турган, а оон ажылдаар хуусаазын узадырындан университет ойталаан турган.

НЬЮ-ЙОРК. «Эндрю» деп адаан күштүг шуурган АКШ-тың Флорида штадының мурнуу талакы районнарында чеде берген. Шуурган хаттың бир шакта дүргени 224 километр чедип турар. Шуурган болган түңнелинде 40 кижи өлген. Күштүг болгаш кедергей дүрген ол шуурган ыяштарның дазылын тура шаап, бажыңнарны болгаш өске-даа тудугларны үрегдеп, улуг безин автомашиналарны дээрже кедүрүп үндүрүп турар.

ТОКИО. Атомнуг электростанцияларның ажылдаарының айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле ядролуг энергетиканың тускай эртемниглерниң мергежилин бедидер төптү Воронеж хоорайның чоогунга тургузарынга идигии Япониянын бойдус курлавырлар агентствозу бээр болап турар.

Атомнуг энергетиканың тускай эртемниглерниң билиин болгаш мергежилин бедидер төптү Воронежтиң чоогундан шилип алганы таварылга эвес: ол чоок-кавыда атомнуг электростанциялар туттунган болгаш ажылдап турар. Бо чылдың сентябрь эгезинде Япониядан бөлүк эртемденнер келир болгаш дүгүржүлганы чедир ажылдап кылыр, эртем төвүн тургузары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге идигиң бээр.

Воронеж чоогунга эртем төвүн тургузар төлевилелин боттандырарынга эвээш эвес акша-хөреңги негеттинип турар. Ынчангаш Япониянын 1993 чап-хөө чылында бюджединден 2,05 миллиард иен акшаны чурттуң даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозу дилээрин шиитпирлээн. Россияның Президентизи Борис Ельцин кажан Японияга чугаалажыышкыннар кылыр үеде дүгүржүлгага ат салдынган туруп болур.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының Флорида штаттың мурнуу талакы районнарында күштүг шуурган-биле холбаштыр халаптыг байдалды АКШ-тың президентизи Дж. Буш чарлаан. Бойдус халавынга таварышкан чонга сагыш човаашкынның ёзулалын Буш илерейлээн. Шуурганга таварышкан районнарның чурттакчыларынга АКШ-тың 27 федералдыг албан черлери дузалап турарын америк президент дыңнаткан.

КАИР. Кара-таакпы аймаан— наркотиктерни садар дээрбечилерни илередип турар дээш Египеттиң полициязы алды ай дургузунда ажылдап келген. Александрия хоорайның чоогунда эль-Амрияның районунга хөй бөлүк дээрбечилерни полицейжилер туткан.

«Аль-Ахрам» солуннуң бижээнин ёзугаар алырга, наркотиктер садыглаар, хөй кончаа алыр дээрбечи делегей организациязының составынга тос кижи кирип турган: Египет чурттуглар, сирийлер, Ливияның чурттакчылары. Олар хөй кара-таакпы аймаан Ливандан чажыды-биле алгаш, Ливияның девискээрин дамчыштыр Египетке экеп турганнар. Дээрбечилерден хавырган гашиш деп кара-таакпының рынок өртээ 5 миллион доллар болган.

РАНГУН. Мьянманың (Бирманың) эрге-чагыргалары хөй наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган болгаш кара-таакпы аймаан садып турган 715 кижини тудуп хоругдаан. Янгон хоорайның радиозунуң дамчытканы ёзугаар алырга, полицейжилер 570 килограмм кара-таакпы аймааң, 13 килограмм ажыг геронинн, 32 килограмм марихуананы хавырган.

Дээрбечилерни тударынга шериг кезектери болгаш айыыл чок чоруктуң тускай албан черлери база киришкен. Мьянманың эрге-чагыргазы шериг администрациязының холунга кирген соолунде Американың Каттышкан Штаттары кара-таакпы аймаан садарынга удур демисел чорудар талазы-биле ол чурттуң девискээринге болгаш даштыкыга кады ажылдажылганы соксаткан.

Кара-таакпы дээрбечилериңге удур демисел талазы-биле кады ажылдажылгадан АКШ-тың эрге-чагыргалары ойталаан-даа болза, Мьянманың эрге-чагыргалары наркодээрбечилерге удур демиселди чедиишкиниг чорудуп турар.

(РосИТА—СИТА)

КЫМ-ДАА АЛБАДАП, ЫЙЫТПААН

Шериг чоруур аныяктар болгаш шеригде хүлээлгезин эрттирип турар солдарнын ада-иелери-биле ужуражылганы чоокта чаа Чаа-Хөл суурга эрттирген бис. Анаа республиканың шериг комиссарнадының төлээлери М. М. Жиц, А. Ч. Ондар болгаш Кызылдың эмчи училищезиниң директору С. К. Яндаа олар киришкен. Албан шериг эрттирериниң дугайында хоойлуну тайылбырлап, ада-иелерниң салган хөй-хөй айтырыгларынга харыыны берген.

А июль 24-те үнген «Шын» солунга Янчат Бүрбү «Сүмележир, дузалажыр» деп чүүлүнге «... ада-иелерни коргуда аарак оолдарны шеригже албадап турар хире болду...» деп бижээнинге хамаарыштыр бистер чөпшээрешпес бис. М. М. Жиц чон мурнунга сөс ап, чүве чугаалааш, хоойлу-дүрүмге онааштыр тайылбырны анаа кылган турган. М. Жицтиң талазындан болгаш республиканың шериг комиссарнадындан кандыг-даа ыйыдышкын, албадаашкын херек кырында чок. Ол дугайында Чаа-Хөлдүң чону бадыткап болур.

Светлана ЯНДАА,
Кызылдың эмчи училищезиниң директору.

Алексей ОНДАР,
Республиканың шериг комиссарнадының төлээзи, майор.

РЕДАКЦИЯДАН: Шеригден дескен оолдар дугайында айтырыг Тыва Республиканың Чазааның кичээнгейинде туруп турар. Ол дугайында солуннуң бирги арнында «Дескеннерни дедир эгидер» деп материалдан номчуп болур силер.

Шериг баары-аныяк кижи бүрүзүнүң хүлээлгези

ЭТТЕТКЕШ, АМЫ-ТЫНЫНДАН ЧАРЫЛГАН

Чоокта чаа редакцияга мындыг чагаа келген. Ында бижээни болза: «...Мээн бижээн чүүлдеримни номчааш, эки боданып, сайгарып, сагыш-сеткилимни, хомудалымны, кажыдалымны, муңгаралымны үлежип, деткиирнерин бүзүреп, мону бижип ор мен.

— Шериг албаның тыва оолдарның өске чурттарга база Россияның өске-даа республикаларынга эрттирери бергедээн. Ону өлген тыва солдат оолдарның сөөгүн эккеп турар демир хааржактар херечилеп турар. Шак мындыг чүүлдү караам-биле көрдүм.

Май айның чаңгыс неделязында Улуг-Хем районга (авторнуң бижип турары-биле алырга) 4 тыва солдат оолдарның өлүг мага-боттарын демир хааржактарга эккелген. Сөөлгүзү мээң утбам Наталья Түлүшевна Сарыг-Хааның эр чаңгыс оглу, мээң ынак чээним Аяс Михайлович Биллиимаа-дыр. Ол Чаа-Хөл ортумак школазын эки дооскаш, эмчи училищезинге өөренип турган 1990 чылдың ноябрь айда шериг албанынче чоруткан. Кыргызстанга харылзаа кезээнге фельдшерлеп турган. 1992 чылдың май 28-те кезектиң командиринден «Аяс Биллиимаа госпитальда бергедеп чыдар» деп телеграмма алдывыс. Даайлары бистер, май 29-туң кежээзинде Бишкек чоогунда госпитальга чеде бердивис. Палатаже кире бээривиске, Аяс аажок бергедеп чыдар болду. Хондур анаа ханывысты кудуп, эккелген эмнеривис-биле эмчилерге сыкырттырып, хилинчектенип турупуста, ол эртенинде мингип келди. Чээнивис май 3-те эмнеглеп эттеткен болган. Кол чылдагааны чүл дээрге, шупту республикалар, оон иштинде Россияның иштинде республикалар боттарының солдат оолдарын чуртунга шериг эрттирер кылдыр алгаш барган. Ынчангаш өске черлерден чүгле тыва оолдар арткан турган. А тус черлерниң шериг оолдары өске нацин оолдарны хөлечиктедип, догамчылап алырын бодаар апарган. Мен бодум анаа беш аңгы кезекке чордум. Солдаттар болгаш офицерлер-биле чугаалаштым. Хөлечиктеп турар ийи-чаңгыс өске нацин оолдарны-даа көрдүм. Ол дугайында тус черниң солдат оолдары-даа чугаалап турдулар. Тыва оолдарга база-ла шак мындыг үүле таваржып турар.

Аяс май 3-те эмчиге кирген болза, бисче чүгле май 28-те, бергедей бээрге, телеграмма салган. Ол үе дургузунда ийи удаа аар кезиишкинни эрткен. Чээнивис июнь 3-те дүне шыдашпайн барды.

Оон соонда Кыргызстанның шериг трибуналының улуг прокурорунга, Кыргызстанның чепсектиг күштериниң оралакчы министринге кирдивис. Оларның чугаазы чаңгыс болду: «Тыва Республика Президентилиг, Дээди Совет Даргазы база бар. Тыва оолдарны боттарыңар чуртуңарга шериг эрттирер кылдыр канчап ап албас силер. Якутия, Бурятия, Хакасия безин алгаш барган болгай».

Ол республиканың дээди эрге-чагырга черлеринге кирип турган, үш тыва оолду Тывага шериг эрттирер кылдыр эккелдивис.

—Арыг-Үзүү, Чаа-Хөл, Ак-Туруг суурларның, Шагаан-Арыг хоорайның чону Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдейге, парлалга болгаш информация министри А. А. Даржайга тыва оолдарны Тываның девискээр иштинге шериг албаның эрттирер дугайында дилегни киирерин шиитпирлээн...

Өлүрткен тыва солдат Аяс Биллиимааның даайы Владимир САРЫГ-ХАА.
Арыг-Үзүү суур».

Бо чагаа редакцияга келген соонда, ол дугайында республиканың шериг комиссарнадының төлээлери-биле редакция ужуражылганы кылган. Анаа ол черниң төлээлери подполковник М. М. Жиц, майор А. Ч. Ондар болгаш Абакан хоорайның бир шериг кезээнден подполковник Б. И. Пашенко олар киришкен.

Ам оларга сөстерин берип көрээлиңер:

В. И. Пашенко: — Бо чылдың июль айның эгезинде Тывадан бистиң кезекке 20 солдат келген, оларның ийизи орус оолдар. Оларны дораан аныяк дайынчылар курузунга Минусинск хоорайга өөредип киирдивис. Ындыг-даа болза олар үр-даа болбаанда ук черге албан эрттирбес дугайында медеглел кылып, шериг албаның Тывага эрттирер бис дээр дугайында тайылбырлааннар. Ийи хонганда оларның үжү чөпшээрел чокка чоруй баргач. Ол дээрге Барыын-Хемчиктен Санчай Сарыглар биле Альберт Кызыл-оол база Кызыл районнан Сергей Бумба олар-дыр.

Арткан оолдар он хире хонук турган соонда база дезип чоруй барганнар. Оларның хөй кезии Өвүрден, Барыын-Хемчиктен, Сүт-Хөлден болгаш Кызыл районнардан болуп турар. Ынчангаш кысказы биле чугаалаарга, кандыг-даа чылдагаан чокка боттары дугуруш-каш, дезе бергеннер.

Чогум шериг амыдырал-байдалын алыр болза, бүгү чүве четчир болгаш багай чүү-даа чок турган. Беш каът казарма, удуур-чыдар черлер арыг-силиг, аъш-чем шупту бар.

Олар колдуунда-ла тудуут кылып, дайынчы белеткел кичээлдеринге киржип турган. Кол утланыышкыны — демиргорук шерии чүве.

Бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, бистер келген оолдарны тускай мергежилдерге белеткеп турган бис. Ол дээрге хамааты амыдыралга база чүгүла херек турган мергежилдер-дир. Ол дээш мурнунда ада-иелер биске өөрүп четтиришкиниң телеграммаларын бо-ла чорудуп турган.

Ол оолдар дескен соонда, биске улуг хурал болган. Анаа чамдык чүүлдерни дүтүржүп, шынгыы шиитпирни үндүрбес арга чок болдувус. Ам оон колколун манаа айтып каайн.

Бирээде, амгы үеде ол улусту шуптузун дедир эгидер болгаш командазы тургузар. Ам ында 9 кижи бар. Арткаңнарын кончуг дүрген тыпкаш, чыыр. Ынчангаш Тываның дээди удуртулга черинден азы кандыг-бир харысалгалыг органдан төлээ баргаш, оолдар-биле тускай чугааны кылып, беседалажыр болза эки.

Черле ынчаш, мен бодап турарымга, Абакан дээрге Тыва чурту-биле демей, кожа чердир. Мында кандыг-даа ылгал чок. Харылзажыры база белен.

Ийиде, бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаа тодаргай хемчеглер алыр болза эки. Чазак доктаалды хүлээп-даа алган болза, ол херек кырында күүсеттинмейн турар-дыр. Чер-чер Советтери шериг оолдарны кыйгыртып-ла турар, ел хирезинде боттары тодаргай хемчег албайн турары кайгамчык. Бо херекке Президенттиң киржилгези кончуг чугула болгаш күштүг болур ужурлуг.

Кысказы-биле чугаалаарга, тыва оолдар Россияның девискээринге шериг албаны эрттирер хөнну чок болуп турар-дыр.

М. Жиц: — Шеригде турар оолдарның дезип турарынга, мен бодаарымга, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунуң база чамдык элээдиишкиннери салдарын боор турар хире. Оон уржуундан тыва оолдар Россияның девискээринге шериг эрттиреринден ойталап, Тывага национал гвардияны тургускаш, анаа албан эрттирер дугайында чугааларны чорудуп турар.

Чамдык чер-черлерде эрге-чагырга органнары хар-назыны четкен оолдарны шеригже мобилизастаар талазы-биле дыка кошкак ажылдап турар, ылангыя Өвүрнүң Дус-Даг болгаш Саглы кодээ Советтериниң бо талазы-биле ажылы кончуг багай. Ол черлер шериг келдиришкинни үзүп, аныяктарны шуут чыгбайн турар. Тес-Хемде майор Караоол база-ла эки ажылдавайн турар. Дорту-биле чугаалаарга, олар Хоойлуну херекке албайн турар-дыр.

А республиканың шериг комиссарнадының талазындан бүгү хемчеглер алдынып турар-даа болза, чамдык солуннарның оолдарның шеригден дезип турарынга идиг берип, чөптүг эвес материалдарны солун арнынга парлап келгенинден ам чамдык ада-иелер оолдарын шеригже чорутпастаан болуп турар.

А. Ондар: — Мен бодаарымга, шынап-ла, чазактың талазындан манаа хамаарыштыр тодаргай хемчеглер алыр болза эки. Бо херекке республиканың шериг комиссарнадын база бистерни сөөлгү үеде буруудадып турар чоруктар база бар апарган. Бис дээрге, кайда-ла тыва оолдар шериг эрттирип турар болдур, ол черлер-биле доктаамал харылзааны тудуп турар бис. Школаларда шеригниң эге билиглеринге өөредип, шериг кезектеринге, курстарга үргүлчү өөредип турар-дыр. Ындыг-даа болза чер-черлерниң эрге-чагырга органнары бисти черле эки деп көрбээн, чүгле багай чүүлдерни санааш турар апарган. Бо чылын безин элээн каш хоорайларже чоруп, тыва оолдарның турар кезектеринге чордувус. Чижек-биле алыр болза, сөөлгү бо ийи чыл иштинде чеже оолдарны бистер кара-бажынче оруктап чайладып келдивис дээр. Бо чүгедерни чок-ла болза чазак бодунга алзын, чок-ла болза хоойлу ёзугаар көөр апаар.

Ам кол сорулга — оолдарны шеригже ынап чорудар дугайында ада-иелерге тайылбыр ажылын чорудар, оларны шуут бүзүреттирер херек. Бир эвес бо херекти ам эчизинге чедир кылбас болзувусса, ону Россияның камгалал министри шиитпирлеп, хемчег алыр апаар.

ДЕСКЕШ, КЕЗЕМЧЕГЕ ОНААШКАН

Шериг чоруур оолдарның арызындан Барыын-Хемчик районнуң төлээлери Сергей Дүмен-оолович Ооржак биле Орлан Чечек-оолович Ооржак оларның херээн Барыын-Хемчиктиң улус суду сайгарып көрген. Олар 1991 чылдың күзүнүнден эгелээш шериг албанындан дескеннер. Улус суду анаа түңнелди үндүрүп, хайызының-даа бир чыл иштинде хосталгазын казааш, ниити чурумнуң колониязынче чоруткан. Ол хуусаазын эрттиргеч соонда, оларны шериг комиссарнады база катап кыйгыртыр, албан-хүлээлгезин эрттирер.

Эргим оолдар, Сергей биле Орланның частырыын катаптаваңар!

Республиканың шериг комиссарнады.

Чарлалдар

АДА-ИЕЛЕРГЕ, УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ БОЛГАШ КАДЫК-КАМГАЛАЛ АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА

Психолог-медик-педагогика консультациязы бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Консультацияның кол сорулгазы — ада-иелерге, башкыларга, эмчилерге кижизиндилге, өөредилге болгаш бичии уругларның эмнениилгезиниң талазы-биле дузаны чедирери болур.

Консультацияга уруглар эмчилери, психологтар, өске-даа эмчилер, бедик билиглиг специалистер киржир.

Консультация кылыр черниң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 55/3, ясли-сад № 21.

Август 19-та Чадааның хуу заправказынга херечилел, паспорттар, студент билет, Новосибирскиже авиабилеттер, чолаачының шынзылгазы, мотоцикл техпаспорту читкен. Паспорт Өнер Мөңгеевич Ондарныы, херечилел Саида Куулар-овна Кечил-оолдуу. Ол документилерни тыпкаш, ээлеринге эгиткен кижиге шаңнал улуг болур.

Читкен документилер дугайында дыңнадыгны дараазында адрусче кылыр: **Сүт-Хөл район, Бора-Тайга суур, Новая кудумчузу, 3 дугаар бажың.**

Кодан девискээринде тудуглуг бажыңны садып турар. Адрези: Кызыл хоорай, Подгорная кудумчу, бажың 68. Автобус доктаар чер «Пушкина» азы «ДСУ».

Дугуржулганы кежээкиниң 6 шак сөөлүнде кылып болур.

КҮРЭТ-ХӨРЕҢГИНИҢ ЧАРЛАЛЫ

Тыва хамааты тудуг трестиң чедир туттунмаан тудуг кезектер болгаш конструкциялар заводунуң кол хөреңгилерин болгаш объектилерин садар дугайында Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитеди чарлап турар.

Немей тудуглуг столованың өртээ 64592 рубль;
механиктиг цех бажыңының —264000 рубль;
бетон кылыр цех бажыңының— 88000 рубль;
бетон холуксаазын кылыр белдирниң, вагон-контейнерниң, демир-бетон белеткээр черниң — 207694 рубль.

Комитеттиң адрези: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, кабинет № 433, телефону 3-75-20.

КИНО

АВГУСТ 27-де
«НАЙЫРАЛ»: **«Семьянин»** 9.30, 11.20, 13.10, 15.00; 16.50; **«Караван смерти»** 18.40, **Видеозал: «Меченый смертью»** 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди, уругларның «Юность» спорт лагериниң директциязы, лагерьниң ажыл-агый эргелекчизи, күш-ажылдың хоочуну

Оюн Увангурович
ДОГУЙ-ООЛДУҢ

72 харлап чорааш хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

«ТӨГЕРИК СТОЛГА»

«Эне сөзү» солуннуң редакциязынга «төгерик стол» эрткен. Оон кол темазы — тыва херээжен. Херээжен чоннуң культуразының, ону сайзыралдырының, ниитилел аразынга херээжен чоннуң ажыл-чорудулгазының болгаш өске-даа айтырыгларны анаа чугаалашкан.

Ол «төгерик столга» Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы Д. А. Моңгуш, чогаалчылар Екатерина Танова, Черлиг-оол Куулар, Артык Хөвалыг, эртемден Светлана Биче-оол болгаш оон-даа өскелер бо айтырыгларга хамаарыштыр боттарының саналдарын киирип, чүве чугаалааннар.

АВАМ СЕҢЭЭ

Эргим мем Түлүш
Уйнукай Сундуевнага

Кара-Талдың ээзи чораан
Хайыралдыг эргим авам.
Эки кижээ душкан санай
Элти сени сактыр-дыр мен.
Ажы-төлүң—он чаш кижи
Аллыы эдээш базып өскеш,
Оран кезий тараадывыс,
Онча-менди чурттап чор бис.
Чеди кызың сыраан уулзан
Черивиске улап чорлар.
Честелерим, кудээлерим
Чемелелге алыспас-даа.
Ортуң оглуң база шымбай,
Омакшылым чиирбелим.
Акым, думмам — оолдарың бис
Амыр-тайбың салгап чор бис.
Ээлзек чагга, катык-шоотка,
Эрзиг болуп туржурунга,
Эгелеп каан херектерин
Эчизин киир кылырынга.
Сутиуң бажың доолдурбайн
Суглап алгаш келиринге.
Өшкен отту отчуткаштың,
Өгүү чылдып алырынга...
Хамык-ла бо чуртталгага
Камныг сагып өөретткен сен.
Ам-даа билип, көрбээним хөй
Амыдырал туладуарга,
Аайын тыппайн барганымда,
Азып-тенип турээнимде
Аалымдыва чаныксаар мен.
Аалдыг чагыын дыңнаксаар мен.
Чазык кагазы эргелелин
Сактып келгеш оожургаар мен.
Аарыг-аржык, халап-хайга
Алзывытка салга чыткаш,
Немейни бодаарымга,
Изегелим кывар чоран.
Сеңээ ынак чассып-сарган
Сеткилимниң сөзү бо-дур.
Орайтаыр сеңээ-даа бол.
Оглуң мени дыңнам, авай.

Владимир ДАГБА.

БОЛБААЗЫН БОЛГАШ ЫДЫКТЫГ САННАР

Апрельдиң 12. Среда эртени. Кремльдиң шагы какпышаан, Юрий Левитанның сүрлүг, күштүг үнү, мынча деп катаптааш туруп берген: «Шупту дыңнаңар. Совет Эвилелиниң бүгү-ле радиостанциязы ажылдап тур». Ынчап турда «Космоста баштайгы кижи» деп, делегейде сураглыг диктор чугаалап эгелезе-ле, октаргай делгеминче эң-не баштай Юрий Алексеевич Гагарин ужудуп үнген болду. Москвага өөренип турганывыс бистиң бөлүктүң беш кижи аңгидыл кичээлдеп келдивис. Херээжен башкы, профессор кайгамчык өөрүнчүг чаа медээге өөрээш, кичээлдерин эрттирбейн, бисти тарадыпкан. Шупту кижи радио дыңнаан. Таптыг-ла, 108 минута иштинде бөмбүрзекти долгандыр ушкан соонда, баштайгы космонавт төрээн черинге менди-чаагай кээп хонупкан дугайын ийи удаа ылаптап дыңнадывыс он. Таптыг-ла 108 минута!

Ол дыңнадышкынның соонда бүгү Москва улуг байырлалче ала-чайгаар кирипкен. Хамык кудумчу шимелде каасталга, лозун, тук-биле бүргеттине хона берген. Автомашиналар халывастаан. Кудумчуларда хайынган чон өөрүшкүлүг алгырышкан, ырлаан, хөгжүмнээн, танцылаан. Өрү октаан бөрт, аожыыл, биче сумканың хөйү тоглаан бүрү-ле. Мээң төрүттүнген хүнүм паспорт ёзугаар апрель 13-те чүве. Ол чажытты та кым эскерип каан чүве ийик. Янзы-бүрү чурттардан чыылган мээң хөй нация чаңгыс курста өөрлерим — 24 кижи мени сегирип алгаш, өрү октагылаарга, дүктүг хеп дег, эстеп турдум.

Кады кичээлдээр өөрүм апрель 13-түн эртенинде мээң өрээлимге хаймып келгеш, экономист Франсуа Кенэниң «Экономиктиг таблицазын» белекке берди. Оон мурнунда, соонда төрээн хүн демдеглеп чорбаан кижиге, менээ аажок сүртенчиг болган. Ол хүн бистер бот-өөредилгелиг хүнүвүс болганда, шупту ойнап, хөглеп, орайга четтивис. Космонавт-биле найысылалдың байырлыг ужуражылгазы апрель 14-те, пятницага Кызыл шөлге болган. Ынчан мен Ленинниң мавзолейиниң солагай талакы хаазызының баарындан москвачыларның улуг чыскаалын көөр аас-кежиктиг болган мен ийин. Ол үеде мен мавзолейиниң солагай талазында чавыс иштинде кестүп орар беш кижиниң хөй удаа топтап көрген мен. Оларның мурнунда ийи херээжен кижи олурар, а оларның артында үш эр кижи турар болду. Ынчан Гагаринниң кадайы: карак шилдиг, аныяк уруг, а авазы бодунуң баары-биле төнмес-батпас эртип турар үер дег хөй москвачыларже көрбүшаан, бодунуң кызыгаар чок өөрүшкүзүнүң карак чажын чодарынга өйлежип орар кырган болган.

Барык беш шак улаштыр чаңгыс черге туруп келгеш могап, шылааш шимчексээрим аажок боорга, базрымда чысказал таарыштырып турган офицерлерниң дилеп тургаш, чыскаалчылар одуруунга каттыжып алдым. Төп иидирниң баары-биле оожум эртип чоруй көөрүмге, бажының эвээш дүгү хар дег ак Н. С. Хрущев-биле холдарындан тудчуп алган 26 харлыг Гагарин каттырып турар кайгамчык чараш, аныяк эр болду. Ол чаа чаа майор хептиг, мойнунда пионерниң кызыл галстуун баглаан. Чыскаалдан адыра кылаштааш. Воровский кудумчуда 22 бажыңда Тываның төлээ черинге кээримге, ында Намчактар мени телевизордан көрген болдулар. Ол үеде бистиң өөредилге черинге телевизор ховар турган чүве. Ол хиреде мээң чаңгыс курсчу өөрүмден телевизорга мени көргеннер база бар болган.

Дириг Гагаринни өөрүмден мурнап, ийи караам-биле көөр аас-кежиимниң чылдагааны болза, космонавтының ужуткан хүнү 12 болгаш ужуткан минутазы 108 саннарның чурагай ёзугаар чажыдын билиримде болган деп оюн-баштаам-биле өөрүмге хөөреп, болбаазын сан 12-ни, ыдыктыг сан 108-ти база «Шидилиг дорманы» самбырага чуруп тайылбырладым. Орус дылды эки-даа, шокарлап-даа билир өөрүм, ылангыя Бирмадан, Вьетнамдан, Моолдан келген эштерим мээң оюн-баштаамны аажок сонуургап, кичээнгейлиг дыңнаан. Чаңгыс курсчулар шупту-ла коммунистер хирезинде кым-даа менээ «Сээң бо чугааң шажын ышкажыл, а шажын — ол дээрге чоннуң кара таакпызы-дыр» диваан. Херек кырында бижимел төөгүзү безин барык 2000 чыл узун тываларга болгаш чаа чуктуң өске-даа улустарынга 12 сан болбаазын, а 108 сан ыдыктыг болуп артпышаан. Гагаринниң чайынналчак чедиишкининиң чылдагааның алдаанывыс саннар-биле тайылбырлаар болза анаа хоочун тыва кижи бүзүрей-ле бээр.

Кажар, мерген хоочуннарның тайылбырын ёзугаар 12-ниң болбаазын сан апарган шынары болза оон эң-не хөй санга, тодаргайлаарга 1, 2, 3, 4, 6, 12 саннарга артыышкын чокка үлеттине бээри болур. Ынчаарга 108-тиң ыдыктыг апарган ужуру болза ол сан кара чааскаан-на хоочун тываларның «Тос эртине», «Хорлуу», «Шидилиг дорма» дижир чүгүла үш билиниң алыс түңнели болуп турарында чүве-дир ийин. Тываларның «Тос эртинезинге» аар үнелиг дараазында байлак хамааржып турар: 1) «Доржу» (орустаарга алмаз). 2) «Базыр» (платина), 3) «Багмаарга» (рубин), 4) «Шуру» (топаз, коралл), 5) «Маны» (жемчуг), 6) «Сууэун» (гранат), 7) «Ногаан хаш» (изумруд), 8) «Алдын» (золото), 9) «Мөңгүн» (серебро).

Бичии назылыг шаандагы тывалар боттарының улуглары, алаксы дужаалдыглар бедик дужаалдыларга «тос акты» хүндүлел белээ кылдыр тутсуп бээр чаңчылдыг чораан. Оларга хамааржырлар: 9 ак теве, 9 ак аът, 9 ак хөй азы өшкү, 9 лаң мөңгүн, 9 ас азы кодан кежи... «Тос-карак» дээр тускай эттиң дузазы-биле тывалар сүттүң, араганың үстүн, шайның дээжизин Хүнге, Тайдыга, бодунга өргүп келген. Чаа төрүттүнген кижи бүрүзүнүң мeңгизи 9 чүүл болур. Хуваанактаан кижиниң бирги одуругга үзүп салган дажы «тос эртинеге» сан талазы-биле чүүлдежи берген таварылгада төлгени оон ынай уламчылавайн, чаагай медээни баш бурунгаар чугаалап болур. 9-түн дузазы-биле бир кижиниң чажыт билири санны өске кижи шын тодаргайлаар. 9-тан бүткен эң эвээш 2 оранныг чурагай —99, а оон иштинде 9 сан: 11, 22, 33, 44, 55, 66, 77, 88, 99 ийн-ийн дөмей чурагайлан, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 азы 01, 02, 03, 04, 05, 06, 07, 08, 09 чүгле тиктен болгаш чаңгыстың санындан бүткен болгулаар, 9-ту 9 катап өстүргенинден чаяаттынар сан 81, а хоочун тываларның чанчылын ёзугаар 81-линиде кызыл-дуставн кижи болуну төрел чонунга, чер-чурттунга хай-бак, багай бачытты халдадыр. Ынчангаш ол назылыында мөчээн кижини хүндүлеп хөөржүдери болбас. Мөчээн сөөктү ийи шырак эр тургузу тудуп алгаш өгден үндүрүп орда, улуг мөң тудуп алган даштыгаа манап турган шырак эр мөчээн кижиниң бажын орта доклаан какпышаан, мынча деп алгырар: «Буян чааандан чайладын. Сен болуң үүлен-биле хана доорзунга-даа, хая баарынга-даа өлбээн сен, а бо кактырганың моң доктакка соктурдуң».

9-түн оон-даа ыйагы чажыттарын болгаш шынарларын тодаргай бижиир дизе солуннуң бүдүн арны херек. 12-ниң чажыдын болгаш шынарын дөгерезин коптарар дизе база-ла 9 ышкаш, солуннуң бүдүн арны негеттинер. Ынчангаш черле чамдык чүгүла чүвелерни сактыылы. Мында «он ийи» деп сөстү «Хорлуу», а 1-ден 12-ге чедир саны дес-дараалай «күске», «инек», «пар», «тоолай», «улу», «чылан», «аът», «хой», «сарбашкын», «дагаа», «ыт», «хаван» деп адаар. Оон ынай 3-тү 4-ке көвүдедирге 12 болурун шаандакы чурагайжы тывалар мынча деп баштактанып чораан: «Парны тоолай-биле хайнакташтырарга, оон хаван төрүттүнер» азы 9-тан 7-ни казырга 2 болур дээнде: «Сарбашкындан аът хоя берген, а ол сарбашкынны инек үзүпкен». Ол-ла 12-вистиң хөй кижиден оранчок артык үүлени бүдүрүптер, а чаңгыс солдат 108 солдатты тиилеп үнген таварылгалар төөгүде чаңгыс эвес удаа болгулаан боор турар.

Ам ийиниң им-демдээнге хамааржырлар болза: «чудурук» (чудурук ийи), «карак», «эрин», «думчук үдү», «хем эрии», «аът кулаа», «бээмии», «ава биле ачай», «ай биле хүн», «ийистер». Ынчалза-даа чаа төрээн ийи кысты азы ийи оолду, ийи кысты чаңгыс оолду азы ийи оолду чаңгыс кысты хоочун тывалар ийистер деп санаар, а бир эвес оол биле кыс ийи төрүттүнген болза, оларны эргеңгис деп санааш, оларның кайы бирээзин өске аалга азыралга берип каар. Иелээн эдержип алган чоруур эр, кыс дириг амытанны, ылангыя куш аймаан өлүрүп азы чааскаадыраар болбас. Тус черге чаа көстүп келген азы өскээртен чедип келген кара чаңгыс дириг амытанны, ылангыя те, чунманы узуткап болбас. Чаш төлүн эдертип алгаш ийи болуп алган дириг амытанны, оон иштинде бөрүнү, чыланны өлүрүп болбас.

Чанчылдарывыс, сүзүглелдеривис катап эгидээли

Үштүң им-демдээнге хамааржырлар болза: «одаг», «ожук», «чайгылыш чок», «үргүлчү», «шимчевес» (ожуктуң үш дажында бөрбак паш, калбак мааза шимчээр эвес), «өскерилбес», «мегелевес», «оорлавас», «доктаамал», «үе» азы «шаг» (эрткен, амгы, келир үе), «дүне», «шеңелле», «орук» (соонда, мурнунда, адаанда), «оран» (ортаа, үстүү, алдыы). Үстүнде үш чажыт билдине бээри билек-ле. «Шидилиг дорманы» чедиишкинниг чуруп болур. Ол чуруунда 1-ни төлээлээн чаңгыс сөстү эң үстүнге, 2-ни төлээлээн ийи сөстү ортузунга, 3-тү төлээлээн үш сөстү адаакы дежээнге бижиир. Ону сан болгаш шийыг-биле база чуруур.

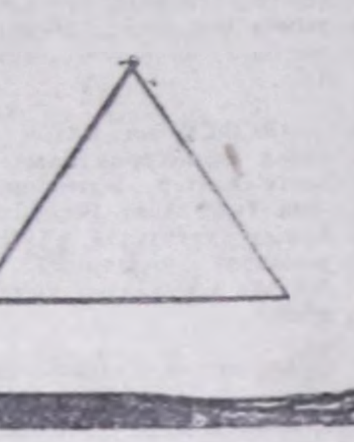

Шак мынчаар чуруп каан чурагайны үстүнден куду чиизеден эгелээш, адаанда дежекке чедир семартип чоонадырга ыдыктыг 108 чаяаттынар, азы ону математика дылынче шилчидерге мындыг: 108÷(1×2×2×3×3×3), азы 1×2×2×3×3×3=108. Математика дылы кайы-даа чурттуң кандыг-даа дылынга бир дөмей билдинер. Ыдыктыг 108-тиң им-демдээнге хамааржырлар болза: «шын», «шынчы», «шыныг», «ылаптыг», «идегелдиг», «ынаныштыг», «ак сеткилдиг», «дидим», «коргуш чок», «хөй», «көвей», «арбын», «эгээртинмес», «бүдүмчелиг», «арыг», «арын-нүүрлүг», «чөптүг», «ыдыктыг», «дээп болбас», «даңгырактыг». Шак ынчангаш лама-башкының бодундан адырбас, үргүлчүде мойнунда кедип алган чоруурунуң эрегениң довуктарының саны 108-тен хөй болгаш эвээш эвес. Чүгле 108. Эреге элээр эргелиг кижилер —ол дээрге эң-не шынчы, дээре кижизиттинген, эки сеткилдиглер-дир. Олар чоннуң чаңчылын, билиин хүндүлеп билирлер.

Ыдыктыг чурагайның уткашынарын суртаалдаан делегейде сураг-чарлыг ийи билдиниг хүндүлүг кижиниң номналын «Литературная газета» солундан амырап таныжып болур. 1985 чылдың декабрь 25-те үнген бодунуң «Эзирим ээрип хевээр адаар» деп очеркинге Расул Гамзатов мынча деп бижээн: «Улуг азы биче, багай азы эки шын турбас. Шын каяа, кажан-даа шын болуп артар. Ол чүгле кадыг, чидиг, ажыг болгаыындан кым-бир кижиниң баксыралып, аартып болур. Ону чүнүн-биле-даа орнап, солуп, кызырып, өскертип болур арга чок. 1987 чылдың январь 1-де үнген бодунуң «Дувурениңг арын-нүүр» деп ажылынга академик Дмитрий Лихачев мынча дээн: «Оор биле мегеде улуг, биче ылгал турбас— дөмей-ле оор биле меге хевээр болур. А дудуу шын—ол дээрге мегениң эң багай хевири-дир. Ылап шынныг ак сеткил-биле арыг арын-нүүр бүрүн дүүшкен болур ужурлуг. Шын кортук чорук-биле эптешпес. Бистиң коргар чүүлүвүс болза, чүгле мегеден коргар ужурлуг бис». Моон алгаш көөрге чурагай мораль-биле сырый, тудуш.

Эргим чаңгыс чер-чурттугтарым, ылангыя аныяк өскен! Тываларның уткан чаагай чанчылдарын база катап диргизээли. Оон-биле кады хоочун тываларның сан санап, чанчыл хүндүлеп билирин кезээ шагда утпас болууңар!

Сандый БАДАА.
Чаа-Хөл суур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [illegible] ГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 333305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советтери болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17: харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98: үлегпур — 3-34-49; 3-36-73: көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 165.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 166 (14888) 1992 чылдың август 28, пятница. Солунга ат салган шагы 22.30. Чагыдар өртээ 10 кеп. Садар өртээ 1 рубль.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

НИИТИНИҢ МАЛЫНГА: быжыг чем-суурну тургузуп алыыл!

Агаар-бойдус далаштырганзыг

Бай-Тайганың калбак-делгем сиген, тараа шөлдери ногаарарып кестүп чыдар. Сынның кырында хар чаапканын бодап көөрге, чылдың бо үези хамык улусту мал чемнериниң белеткелинче, тараа ажаап алырынче далаштырып турганзыг.

Эртежик «Тээли» совхозтуң шөлдеринче чоруптувус. Ол ажыл-агыйның улуг-улуг машина-техниказы саадалга-даа чок, шалыпкын эртип тур. Хей болгаш чаңгыс чылдыг мал чемнерин тараан шөлдер элээн ыракта болду. Суггаттыг черлерниң сигениниң үнгени чаагай. Силос кезер тракторлар ол шынзада «эжиндирип» чоруп турлар. Сигенни кестирер техника башкарар механизаторларның чамдыызы келбээн, ынчангаш чамдык чүъкту дажыглаар машиналар мапап турарын дыңнаттылар.

— Эртежик кээп ажылдаарынче чүге далашпас улус боор бо?—деп айтырдым.

— Чамдыктары черле хоржоктар-ла болгай, далашпас аан, чамдыызы ам-даа хаарыктап чыдар-дыр ийин. Силос кезер машиналарның чамдыызы үрели-даа берген чадавас—деп, чолаачы Сергей Донгурак ажыл-ижин мында чоруп турары-биле таныштырды.

— Шынааже эртениң-не срайтап үжерлер бе? Азы чүгле бөгүн ындыг болду бе?

— Каш-даа эртен ынчаар ажылче үнүп турлар. Үш хондур манаа чаъс чагганынга сыылдап алгаш, чамдыкта техниканың чаа кезектерниң чогунга-даа сылдап алгаш, ындыглар-ла болгай. Бир эвес шак мынчаар шуушпенээр болзувусса, малга хөй тонна сигенни кезип, белүп ап шыдавас-даа боор бис —деп, база бир чолаачы кемеп кагды.

Тээлиниң хову бригадазының ажыл-ишчилери бо чазын хөй гектар черде тоорукту, суланы, медеии чаштырып таразн. Ол бүгү мал чеми чаагай болган. Ээр-Хавакта сүт-бараан фермазынче удур кескен мал чемин чедирип турар. Сенажты мында салып турарының шынары эки дээрзин чолаачың оолдар медээ база бүзүреттилер.

Ол шөлдерде тараан арбайның өзуму база чаагай чорду. Чамдыызы куурарып, быжар дей берген. Дүжүттүң ажаалдазынче тараажылар база удавас кирериниге белеткенип турар болдулар.

ЧУРУКТАРДА: Бай-Тайганың «Тээли» совхозтуң сиген шөлдеринде ажыл-иш; Валерий Салчактың механизастаан звенозундан тракторист Леонид Кужугет, чолаачы Сергей Иргит, гидротехник Казырыкпай Допул.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

БАЙДАЛ КАНДЫГЫЛ?

Агаар-бойдустуң байдалы берге болуп, республиканың барык бүгү районнарында чаъс-чаашкын сөөлгү үеде үзүктел чок чаап турзажок, кодээниң ажыл-ишчилери мал чемнериниң белеткелин уламчылап турар. Ылангыя Таңды, Чаа-Хөл, Бии-Хем болгаш Тес-Хем районнарының ажыл-агыйлары тарымал болгаш бодунуң үнген сигенниң белеткелин эки чорудуп турар. Ол черлерде белеткеп алза чогуур, бодуун мал чемнериниң чартыктан хөй кезии белеткеттинген.

Каа-Хемниң «Каа-Хем», «Бүрен» совхозтары 400-400 тонна сигенни сарааттап салган.

Ындыг болзажок, Тожу, Эрзин районнарда бо ажыл кожудап турар. Тожунуң сигенчилери бо хүннерге чедир 400 тонна бичии ажыг сигенни кезип белеткээн. Ол дээрге планының чүгле 13 хуузу болур. Кызыл ажылдаан болза район 3,4 муң тоннаны белеткеп алтар турган.

Республиканың элээн хөй ажыл-агыйлары сенажты болгаш витаминниг сиген дааганын белеткеп турар. Ылангыя Чөөн-Хемчиктиң механизаторлары кыжын малга бээр сенажының чартык кезиин белеткеп алган. Оон ангыда 140 тонна витаминниг сиген дааганы ол район белеткээн.

Колхозтар болгаш совхозтар бо хүннерде байдал-биле алырга, 24 муң тонна силосту салган. Ол дээрге планның чүгле он хуузу болур.

Мал чемниң белеткели-биле чергелештир дүжүт ажаап алыышкынны эгелээн. Бо ажылдарның темпизин кошкадып болбас херек.

Республикада дүжүт ажаап алыышкыны

КЕЗИП КИРИПКЕН

САРЫГ-СЕП. Районнуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Геннадий Владимирович Черепановтуң редакцияга дыңнатканын ёзугаар алырга, районнуң ажыл-агыйлары күскү дүжүт ажаалдазынче кирген. Чиңгээлээрге, күзүн чашкан хек-тарааның баштайгы дүжүдүн совхозтарның шаннарынче кирип эгелээн. «Ленинчи орук» совхозтуң арендатор Михаил Житеев бодунуң шөлүнден кескен баштайгы суланы ээскерге дужаап эгелээн.

«Каа-Хем» (мооң мурнунда турган СЭКП-ның XXV съездизи аттыг совхоз) болгаш «Бурунгаар» совхозтар база тарааларын кезип эгелээн. Ынчангаш амдызында чеже оожум-даа болза районнуң бүгү совхозтарында тараа ажаап алыышкыны эгелээн.

ЧАЪС-ЧАЙЫК МООНДАКТАП ТУРАР

ТУРАН. Районнуң девискээринде сөөлгү үеде чаъс-чайык үргүлчүлеп туруп берген. Саргарып быжып орган тараа ам ол хевээр туруп берген. Ындыг-даа болза «Хадын» болгаш «Бии-Хем» совхозтарының тараажылары күскү дүжүттүң баштайгы ээлчээнде кек-тарааны кезип кирипкен.

Оон аңгыда районда мал чеми белеткээриниң темпизи шапкынчаан. Кылып белеткеп алыр ужурлуг мал чеминиң 55 хуузун курлавырлаан. Сенаж болгаш силос белеткелин уламчылап турар. Кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ю. А. Чахачевтуң дыңнатканы-биле алырга, шөлдерде ногаан масса ам-даа хөй, ынчангаш район мал чемин планда көрдүнгенинден хөйнү белеткеп ап болур.

Дүжүт ажаалдазынга ам кара чаңгыс моондак—чаъс-чайык Бии-Хемде үргүлчүлевишаан.

Дүвүренчиг медээ

ДУЖААР ЧЕРЛЕР ЧОК

БАЙ-ХААК. Таңды районнуң эң улуг ажыл-агыйлары — «Революцияның чалбыыжы» совхоз болгаш дүржүгүр-бүдүрүлге ажыл-агыйының тараажылары, ногаажылары күскү дүжүт ажаалдазынче кирген. Бо чылын дүжүт эки болган. Картофельдиң бир гектардан дүжүт амдызында 90 центнер чедип турар. Ону ам 60 тонна хирени ажааган. Ындыг-даа болза чаа ажыраган картофельди болгаш капустаны районнуң белеткелдер конторазы болгаш республиканың Садыг министерствозу хүлээп албайн турар. Ол албан черлериниң удуртукчулары моон мурнунда кээрэни чарып алзаптаа, ону ам херекке албайн турар. Азы соок дүжүп, дүжүт доңуп каарга алыр деп турары ол бе?

Бистиң корр.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ХУРАЛЫНДА

Тыва Республиканың Чазааның хуралы дүүн болуп эрткен. Тыва Республиканың Дээди болгаш ортумак тускай эртемниг национал кадрларны белеткээриниң программазының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Л. Х. Тас-оол кылган.

«Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин республиканың Дээди Совединиң сессиязынга чугаалажыры-биле киирер дугайында хуралга чугаалашкан. Күрүне шаңналдарын тыпсырының чурумунуң дугайында дүрүмнү бадылаан. Тыва Республиканың эртем болгаш техника талазы-биле Күрүне шаңналдарын тургузар дугайында хуралга база чугаалашкан.

Ол ышкаш хуралга Тыва Республиканың Дээди Совединиң ам болур ээлчеглиг сессиязынга чугаалажыр Тыва Республиканың чамдык хоойлуларының төлевилелдерин сайгарып көрген.

Тыва Республиканың Чазак хуралын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, Тыва Республиканың экономика министри В. Б. Салчак удуртуп эрттирген.

Бистиң корр.

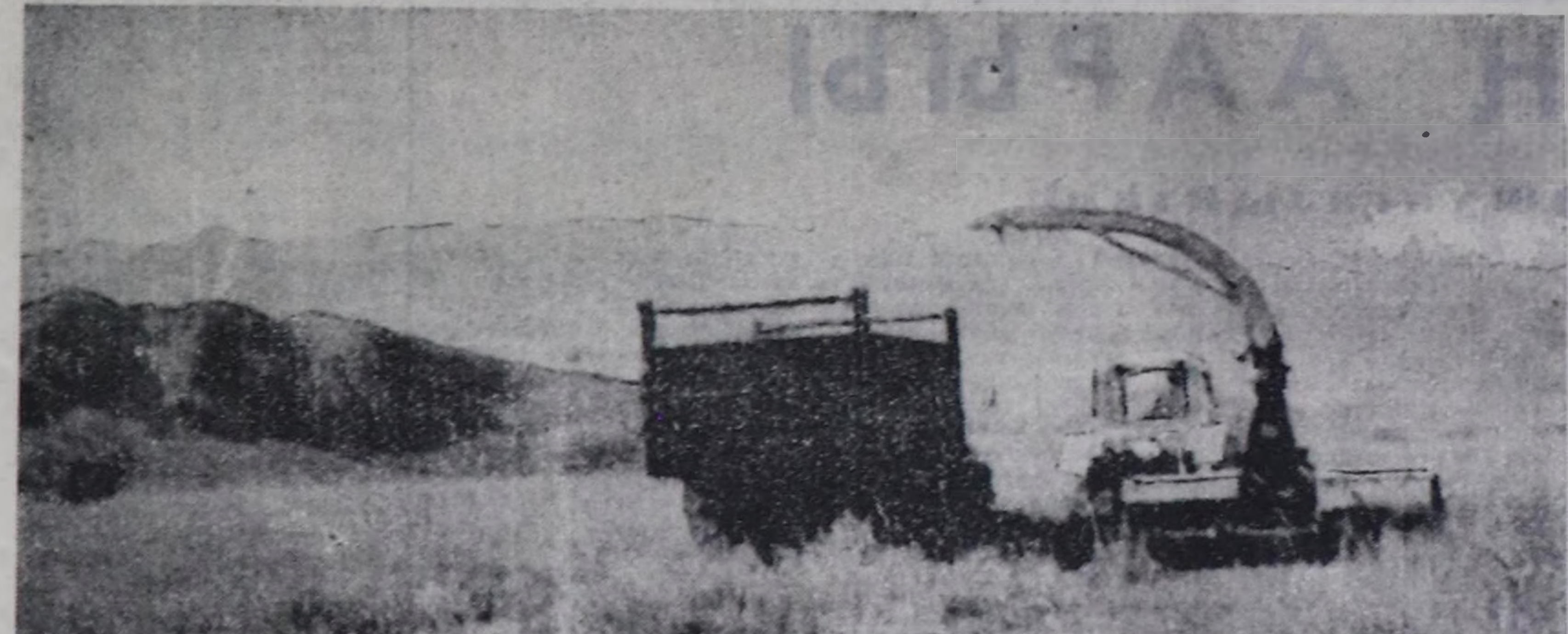

СИГЕННИГДЕ—БҮЗҮРЕЛДИГ

Бай-Тайгада «Бай-Тал» совхозтуң малчыннары Вера Иргитовна биле Кара-оол Салчаковтар Даржаалар ниитиниң малын барык-ла 20 чыл чыгыы кадарып келгеннер. 1991 чылда база бедик көргүзүглерни чедип алгаш, республиканың малчыннар Наадымынга киржир аас-кежиктиг болуп, аңаа хеп чуур машина-биле-даа шаңнатканнар. Бо чылын Вера Иргитовна Наадымга база кирипкен. Төрүүр 289 хойдан 300 хураганы оңча-меңги камгалап алгаш, Наадымның хүндүлүг аалчыларының аразынче малчын өг-бүлениң херээжен ээзи чалаттырганы ол.

Оларның бедик көргүзүглерни чедип ап, мал бажын оскунмайн, оон чаш төлдү онча-меңги ап келгениниң чылдагааны чүдел? Кышка хынамчалыг белеткенип, сигенни чылдын-на 30-40 тонна чедир кезип ап турарында.

— Сиген хөйде кижи бүзүрелдиг болур. Кужу, арай баксырай бээр хире хойлар бар болза, оларга немелде чемни ноябрь айда-ла берип эгелей бээр бис. Төрүүр хойларның кужун баксыратпаска, оларның хурагаларының улуг, шыырак болур, иелерниң сүдү-даа хөй боор. Ынчангаш хураганнар күш-шыдалы шыырак кылдыр өзүп доругар. Иелеринден үзүп турар өйде эң шыырактарының диргг деңзизи 30 килограммы чеде бээр.

Малчын өг-бүле Соттарының кужу-биле бо чайын 30 тоннадан ээзээш эвес сигенни белеткеп алырын шиитпирлээш, амгы үеде сиген кезиилдезин шуудургу чорудуп турар. Белеткеп алыр ужурлуг сигениниң чартыындан хөй кезиин белеткеп ап четтигипкен.

Хойнуң семис, шыырак кылдыр одарладып алыр дээш олар чайлаа — Хемчик бажының Сыныыг-Чарык, Кара-Чода ол ынчалдыр чайлаглап, 3-4 одар солуп кожуп кааскаңнар. Амгы үеде хоюн Даштыг-Тейниң кадар оъттуг, суг-суггаттыг одарларында күзеглеп берген. Маңаа хойну турнуктур семиртир, төрүүр хойнуң эдержилгезин эрттирер.

Вера Иргитовна Даржаага Наадымның байырлыг хуралынга «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп атты тывыскан.

Кимм-оол ХЕРТЕК.

ДУГУРЖУЛГАЛАР, УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей бо чылдың август 20-ден 25-ке чедир Москвага ажыл-херек айды-биле чоразн.

Москвага ол-ла чоруп турар үезинде К. А. Бичелдей Тыва Республиканың Дээди Совединиң, республиканың Президентизиниң база Чазактың бот бурунгаар сүмележиишкининге даянгаш, август айның 22-де эртенгиниң 9 шакта Москвага Ыдыктыг Далай-Ламаның хүлээп алыышкынынга кирген.

1991 чылдың алды айда Бүгү-делегейниң Богда шажын талалакчыларының баштыңчызы Ыдыктыг Далай-Ламага Тываның сарыг-шажынчыларының өмүнээзинден Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының аңаа чедирген чалаага бижиинге хамаарыштыр база Тываның Алдын Богда ниитилелиниң Камбы ламазы дээрги Сандактың киирген бижиинге Далай-Лама бодунуң шөлээзерелин берген.

Чугаалажыышкынның түңнелинде Ыдыктыг Далай-Лама ам тос айның ортаа үезинде тыва чон-биле, Тываның шажынчылары-биле ужуражып келиринге белеткиин бадыткаан.

Ыдыктыг Далай-Ламаның Тываже аян-чоруунуң тодаргай хоңук хуусаазын болгаш маңаа келгеш, чон-биле ужуражылгаларының төлевилел майыын Тываның Москвада төлээзи И. М. Сувандич Ыдыктыг Далай-Ламаның Россияда төлээзи дээрги Наваан Рабжал-биле тускай тодарадып чугаалажып турар, түңнелин чоокку үеде чонга ылап-ла дыңнадыр бис.

* * *

Август 24-те К. А. Бичелдей Москвага Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы Р. И. Хасбулатов-биле ужурашкан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң өмүнээзинден Р. И. Хасбулатовту Тываже чалаан бижикти аңаа ол тутсукан.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы чалалганы күрелдиг-биле хүлээп алган, 1992 чылдың он бир айда Тывага келирин дыңнадып чугаалаан. Ужуражылга үезинде Тыва Республиканың социал-экономиктиг, хөй-нитти болгаш политиктиг байдалының дугайында база ийи удуртукчу тодаргай чугаалашкан.

Тыва Республиканың база тыва чоннуң мурнунда түрүстунуп келген нарын айтырыгларны шиитпирлээриниң арга-хемчеглерин аңаа сүмелешкен.

Тыва Республикага хамаарыштыр Россияның Чазааның боттандырып турары янзы-бүрү хемчеглерни шапкынчыдар болгаш күштелдирер талазы-биле бодунуң талазындан кандыг ажылдарны кылып турарын, ам-даа кылырып Руслан Имранович дыңнаткан.

Тыва Республикага келир үезинде тыва чоннуң ажыл, амыдыралынга хамаарыштыр ап чорудар онзагай хемчеглерни белеткээриниң дугайында даалганы Р. И. Хасбулатов бодунуң Секретариадынга берген.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары

СОРУЛГАЛАРЫН ЧУГААЛАШКАН

Кызыл районнуң школаларының башкылары чаңчыл болган август чөвүлел хуралынга район төвүнде «Мир» Культура бажыңынга чыылгаш, эрткен өөредилге чылының түңнелдерин чугаалажып, өөредилге-кижизидилге ажылын үениң негелделеринге дүүштүр тургузарының моон соңгаарты сорулгаларын тодаратканнар. Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң дугайында хоойлуга дүүштүр хуралдың киржикчилери уругларның мөзү-шынар, эстетиктиг кижизидилгезинин, экология айтырыгларынга хамаарыштыр, чоннуң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын өөредилге-кижизидилге ажылдарынга калбаа-биле ажыглаар талазы-биле санал-оналдар солчулгазы болган. Бо айтырыгларга хамаарыштыр илеткелди Кызыл районнуң Улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Ч. Н. Маадыр-оол кылган.

Чоннуң ажы-төлүн эртем-билиге өөредир буянныг херекке төлептиг үлүүн киирип, башкылап ажылынга хөй чылдарда ажылдап турар хоочуннар коллектив бүрүзүнде. Кызыл районнуң школаларында өөредилге херээнге хөй чылдарда ажылдап келген башкылар база эвээш эвес. Оларга база бир чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде ол хуралга коллегалары байыр чедирген. Чижээ, Кара-Хаак ортумак школазының башкызы С. Д. Херел, Шамбалыгның башкылары Ч. О. Күжүгет, Р. Ч. Түлүш, Кур-Чер ортумак школазындан М. А. Амыртаа, Көк-Тей ортумак школазының башкылары М. И. Фунтикова, Р. Д. Семёнова, К. К. Доңгак, Кара-Хаактан К. С. Дарган, Кур-Черлеп Н. М. Монгуш болгаш оскелерге эш-өөрү олар-ның школага 35-25 чыл ажылдааны-биле байыр чедирип, чылыг сөстерин чугаалап, оларга чүгле экини күзээн.

Өөредилге черин бо чылын дооскаш, Кызыл районнуң школаларынга ажылдап келген аныяк башкыларга оларның амыдыралында баштайгы өөредилге чылы-биле хуралдың киржикчилери база байыр чедирген.

Өөредилге чылынга школаларның канчаар белеткенгенин, септелгезин кайы хире чорутканын аңаа база түңнээн. Ниитизи-биле байдал районда багай эвес. Школаларда септелгени чогуур үезинде эки шынарлыг чорутканы дээш деп шаңналдың бирги черин Чербы школазының коллективи алган, ийиги — Баян-Кол ортумак школазы ээлээн, Торлуг-Хая школазының коллективи үш дугаар черде. Интернаттарның, уруглар ясли-садтарының септеттингениниң байдалын база дыңнаан. Тускай кандыг болганыл? Интернаттардан септелгени эки шынарлыг чорутканы дээш Кара-Хаак школазының интернадының коллективи бирги шаңналга төлептиг болган, Баян-Колдуу — ийиги черни алган. А уруглар ясли-садтарындан Көк-Тейде «Малышок», Элдиг-Аксында «Иккорна» шаңналдыг черлерни ээлээнир.

Хуралдың түңнелинде Кызыл район чагыргазының даргазы А. К. Бакулин сөс ап, чүве чугаалааш, чаа өөредилге чылында башкыларның ажылынга чедиишкиннерни күзээн.

Александр ООРЖАК.

* * *

Республиканың школаларының башкыларының август чөвүлел хуралдары черлерде бо хүннерде база уламчылап, өөредилге-кижизидилгениң хөй талалыг айтырыгларынга хамаарышкан ажыл-херекчи чугаа, санал-онал солчулгазын башкылар кылып турар.

Найысылал Кызылдың школаларының башкыларының конференция хуралы бөгүн эгелээр. Хоорайның башкылары аңаа амгы байдалда өөредилге - кижизидилгениң эң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр чугааны чорудуп, моон соңгаарты сорулгаларын тодарадырлар.

ШКОЛАЛАРДА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

База бир чаа өөредилге чылы сентябрь 1-де эгелээр. Школачылар төрээн школаларынга кээп, парта артынга олурупкаш, баштайгы кичээлден-не билиглерге өөренип эгелээрлер. А бо хүннерде башкылар биле өөреникчилерниң ужуражылгалары чоруп турар. Кызыл хоорайның школаларында ол дүүн эгелээн.

Бистиң корр.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

НЬЮ-ЙОРК. Боснияда болгаш Герцеговинада дайын чорудулгаларын соксадырының айтырыын Каттышкан Нацияларның Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлели болгаш КНО-нуң Кол Ассамблеязы база катап чугаалажып турган. КНО-нуң Уставынга болгаш делегей эргезиниң принциптеринге дүүштүр Югославияга хамаарыштыр немелде хемчеглерни ап чорударын КНО-нуң Кол Ассамблеязы Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелинге сүмелээн.

Боснияда болгаш Герцеговинада дайын чорудулгазын соксадыр болгаш аңаа тайбыңны катап тургузар сорулгалыг шиитпирлерни тыварынче КНО-нуң кежигүннерин чурттарны Кол Ассамблея кыйгырган.

Кандыг чурттап чор сен, малчын?

ШЕКПЭЭР ЧУРТТУГ ТАҢ-ООЛ МОНГУШ

Шекпээр чурттуг Т. К. Монгуш он сес чыл бурунгаар Межегейге кожуп келген. Аңаа келген үезинден эгелээш барык-ла он бир чыл чолаачылаан. Бир-ле кежээ чанып келгеш, кадайы Дугул Дамбый-ооловнага мынча дээн:

— Бээр дыңнап көрем. Кижи шыдавас чүү боор, хойжулаар бис бе? Ылап дээш турупса чүге шыдавас боор Че, чүү дээр сен?

Кадайы сонгаар ол бодалын шагда-ла манап чораан дег, мынча деп харыылаан:

— Экии-ле бодал-дыр, деткиир кижи-дир мен. Ажыл дээнде шыдаар кижи-ле болгай сен. Мен база чоогаар деп мен. Черле кижи кыза бээр ыйнаан.

Өг-бүлениң сагыш-сеткили шак ынчаар чүүлдежи берген. Шала күскээр бир дугаар солдаар аныяк хой хүлээп алганнар. Баш саны база-ла шыырак болган: 500. Амыр эвес ажыл-дыр дээрзин амыдырал ынчан көргүзе берген. Түңнел мүн-не чүгээр — төрүүр чүс хойлап-на 78 хураганы камгалап алган. Олар ону баштайгы чедиишкиннии кылдыр санаарлар Совхозтуң дирекциязы ынчан оларны база мактаан.

Шак ынчаар чеди чыл билдиртпейн шуужуп эрте берген. Ол үе дургузунда олар багай түңнелдерлиг ажылдап көрбээн. Бо чылын «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгеге бирги черни ап үнген. Олар чүс хойлап-на 87 хураган ап, республика Наадымынга киржир аас-кежиктиг болган.

Амгы үеде оларның кодазында төрүүр 360 хой бар. Хураганнарын июль эгезинде-ле үзүп берипкен. Хураган бүрүзүнүң дириг деңзизин ажыр дужааганнар. Кыш, час берге болганындан хураганнар эки деңгелде ап шыдавайн турду. Кооператив кежигүнү кижи аазаап аксын күүсетпейн баарга, оон багай чүве кайда турар. Ынчангаш хураганнарывыс шаа-биле деңгел киирип алгаш, үзүп чорудупканывыс ол. Бирии гээр чугаалаарга, ажыл-агый-биле чарган керээ ёзугаар артык продукция бээр болза-ла, артык акша алыр апаар болгай.

— Хураганнарны чежемин-ден эрте үзүп каавтас болза, улуг мал чай дургузунда эки семирип шыдавайн баарын бодум дуржулгамдан көрдүм. Өвүр, Бай-Тайга болгаш оон-даа өске районнарның малчыннары хоюн март-апрель айларда оолдадып турарын солуннардан номчаан кижи мен. Эрте төрүттүнген хураганнарны күш-деңгелин кирбээнде үзерге, малчын кижиниң бодунга база каржа болур чүве. Бо [illegible] немелде [illegible] албайн баар ыыкажыгай. Бо чылын малдың чаш төлүн менди алыр талазы-биле керээвисти күүсеткеш, 16 хураганы боттарывыстыы кылдыр ап үндүвүс. Эртен чылын база ол хире хураган-биле шаңнаткан улус бис. Моон алгаш көөрге, эки ажылдаар болза-ла, арбыажыкты киирип ап болур-дур — деп, хойжу мээн бер айтырыымга ындыг харыы берди.

— Мал төрүй берген үеде хойжу кижиге уйгу-дыш деп чүве турар эвес. Ол үеде силер ажылыңар канчаар хуваажып ап турар силер? — деп база бир айтырыг салдым.

— Чиңге, нарын дуу хойнуң хураганын камгалап алыры дыка берге чүве бо. Чаа төрүттүнген хураган мырыңай тас болур. Ынчангаш донуучалы кончуг. Ону ургулчу хайгаарап, көрүп турбас болза, ылбыргай ырбыска болгаш аарыычалы кончуг болдур ыйнаан. Хой массалыг төрүй берген үеде биске, малчын улуска, уйгу-чыдыы деп чүве турар эвес. Ынчан дүн-хүн чок ажылдаар апаар. Кадай-биле кады ээлчежип алгаш, кажаадан үнмейн туруптар улус бис. Хойларны, хураганнарны демдектээр, оларның дугаарлары чаңгыс болур. Хураганнарны ургулчу эмзирип алыры-биле неерин тывар, [illegible] хой эмген хураган [illegible] күш-деңгелдиг болур чүве. Хураганнар өттка кирер бээрге, чыныак кээ сигенни, суланы, чарбаны бээр, мындыг бис. Телевир ээзи болу бээр дээш [illegible] албаан бис. Бо чылын оглувус Алеша, кызывыс Римма-биле кады ажылдап тургаш, бодаак көргүзүглүг болганывыс бо-дур — деп, Таң-оол Кертикпенович чугаалады.

Мурнакчы малчын өг-бүле бо чылын кышка белеткелин ыңнамчалыг чорудуп турар. Оорга деп черде кыштааның септелгезин холдуунда доозупкан. Боттарының өг-бүлезиниң кужу-биле 20 ажыг тонна сигенни белеткеп алыр дээн. Амдыызында 9 тонна хире сигенни сараттап алган.

Олар хоюнга тарып боозадылганы август айда кылдыртып алган.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

БОДАЛЫВЫС ЧАҢГЫС-ДАА БОЛЗА

Дөртен чылдарның эгезинде чоону куржудар дээш соонда-ла, Улуг, Биче Хөндергей Чадаана хемнериниң унгарында арга-ыяшты хайыра чокка кезип эгелээнин улуг назылыглар ам-даа билир. Ол ыяштарның аразында пөштер база кыргыттынып турган.

Бо хүннерде ындыг черлерде байдал кандыгыл? Улуг Хөндергейде болгаш Чадаанада-даа тудугга кезип алыр дыт ыяш барык чок деп чугаалап болур. Бар-даа болза, өрүк чок, кадыр-берт черлерде ында-хаара арткылаан турар. Аныяк Хөндергейниң бажында Сайлыг-Хемден өру кезек чедере берге черде ыяштар камгалаттынып арткан. Үстүнде хемниң ыяжын кеспээн, төтчеглевээн үлетпүр бүдүрүлгелер болгаш албан черлери, организациялар чок деп болур. Оттулар дээш ол черлерден та чеже муң кубометр токпак-ыяшты дооргадан дээр! Чүгле хөмүр-дапі разрезиң ажыктаныныңсоонда ам токпак-ыяш белет, кээри шеглээн.

Чагырып дужаар системаның үезинде кандыг-даа коллектив чүгле план дээш туруптар, арга-ыяшты камнап, хумагалаар чүве турбаан. Оон оларның удуртукчулары хой шаңнал-мактал алырын бодаар турду. Ыяш кескен черлерни эъдиглевес. Ол хамаанчок кестинген ыяштарның кезик-чамдыызын безин ол черинге ирдино оттаптар турган болгай. Бөгүн кээп бистер, үндезин чурттакчылар, ол бүгү кайы хамаанчокка кезип каапкан арга-арыгларывысты эскерип, анаа сеткил хомудаанывысты илередип, чугаалап чоруур-дур бис. Арга-арыг хоойлузун ынчан-на хүлээп алган турган болза аан!

Ынчаарда турган ыяш ажыл-агыйлары чүгле планда ажырар дээш-ле турагдаан черлеринге ыяш дилдирер пехтерни тургузуп, хой ыяшты кезип турулаан. Ынчан арга-ыяш камгалаар даамы кижилерни мырыңай тоовас апарган турган болгай. Кестинген ыяштың орнунга чаш өзүмнерни олуртуп, ыяш байлааның курлавырын улгаттырары шуут уттундурган деп болур. Харын сөөлгү чылдарда боже сагыш салып турар апарганы өөрүнчүг-дүр. Ыяшты санитарлыг чурумну ёзугаар шилип кезери, аарыгга таварышкан азы өрттенген-даа черлерден ыяшты кезерин айтып берип турар апарганы таарымчалыг. Ыяш кезер черлерни шыңгыы контрольга алыры, пехтерниң ажылын таарымчалыг организастаары негеттинип турар.

Ыяш чонуң байлаа дээрзи чептүг. Ону бисте, ылангыя тартааштың үезинде тевени дыка хораткан. Амгы-даа үеде чамдык удуртукчулар ыяш-биле садыг-саарылга кылырынче эгелеп кирип турары чажыт эвес болгай. Ол чорук база-ла арга-ыяшты кайы хамаанчок, эмгежокту кезип, садып-саарарын болдурар. Ынчангаш бо айтырыгны чер-черде арга-ыяш даамылчыларындаа эгелээш, районнарның чагырыкчыларынга чедир шыңгыы кызаргайге алыры чугула.

База бир айтырыг болза, ыяшты камнап ажыглаары болур. Ыяшты кескеш, ону бүдүүнге чедир долдур ажыглааа болзувусса, дыка хой ажык-олчаны ап болур бис. 1992 чылдың ыяш кезер лимидин алгаш көөрге, ыяшты чедир кезип ажыглавайн турары илдең. Чижээ, бо чылын Чөөн-Хемчик районга 39 муң кубометрин кезерин чөпшээрээн турда, алды ай иштинде чүгле 9,5 муң кубометр болган. Ол ышкаш Чадаана ыяш ажыл-агыйы 16 муңнуң үш-ле муң кубометрин белеткеп алган. Ол бүгү ыяшты Хөндергейден ап турар болганда, ук черниң удуртукчулары: Хөндергей кедээ Советтиң даргазы А. С. Куулар, Чадаананың ыяш ажыл-агыйының кол лесничийи С. Б. Монгуш, кол инженери В. Ч. Монгуш, районнуң бойдус камгалалының инспектору А. Т. Бадыргы болгаш өскелер-даа [illegible] шаг-шаандан бээр хей ыяш кескениндеи ол черниң хемнериниң суунуң сыыгзанынын, балык-байлааның чидип баар чылдарының, хемнер суунда кат-чемиштиң үнместээниниң дугайын бүгү талазы чугаалажып көргеннер. Ыяш сөөртүп турган оруктар аңаа-ла бир кооргалдар апаргылаан, черниң үрей чыдарын олар чугаалап турганнар. Ыяш кескен черлерде кайы хамаанчок октапкан ыяштар [illegible], тежектер болган.

Орта болган чугаага ол ышкаш Хөндергейде, Белдирде, Сарыг-Алаакта суглардан уңаарүп кээр бүта [illegible] сүт чара хап баткылааш, черни урей шаап турарын шын эвес деп санаан. Сүрүп чурттакчыларны оттулар ыяш белеткээрзе ынаар-ла дыт ужурар. Өрттенген алаактардан калын, терекген оттулар ыяш белеткевестээн. Кедээ Совет болу безин ындыг токпакты хүлээп албайн турар боор-дур. Чурттакчылар ыяш кезип алыр дээш чөпшээрел безин албас. Малчыннар чайлаглаан сааңында-ла хей шет кезер, кажаа-хораа тударда, ону ажыглаар.

Бо болгаш өске-даа четпестер-биле холбаштыр районнуң чагыргазынга айтырыглар үргүлчү тургузуп келген, а херек кырында хемчег алдынмайн турар. Баштайгы бажын ыдап районнуң иштинде совхозтарның аңгы-аңгы ыяш кезер черлерни хаггаш, ыяш белеткээр ажылды үениң негелдезинге дүүштүр организастаары чугула апарган. Ынчангаш үүрмек лесопектерниң орнунга чаңгыс черден ыяшты кезип белеткээш, ону Чадаананың ыяш дилер улуг цехинге диилдирип кылыры таарымчалыг деп санап турар. Ында сөөлгү үеде тайгадан ыяш келбестээн. Арткан ыяшы чүгле ол аар токпакка ажыглаттынып болур.

Чүгле Чөөн-Хемчик районда эвес, харын база бүгү Тывада-даа ыяш курлавыры ээзэжер турарын доорт чугаалаар херек. Чөөн-Хемчик, Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем районнарда арга-ыяш курлавырлар сыырап турар. Ынчалза-даа чамдык чазый-хөртек кижилер ыяш-биле бажын ажыр байып алырын бодаан, оларның кам-тайыга чокка кезип турар. Ол баар-ла кезек-кезек лесоцехтер айыл-биле тотчегдеттинип турар. Ыяшты кымнар, канчаар ээш кезип турарын билдинмейн баар тарыылгалар туругулаар.

Арга-арыг девискээрлеринге бо чылын ээзи эвес өрт [illegible]. Оларны [illegible] организастап турар. Чижээ, [illegible] кайы [illegible]. Бо бүгүнү [illegible] ажылдыг [illegible] херек.

Бай-Кара АЛЫГЖЫ,
Ыяш ажыл-агыйының күштүг хайгааралының инспектору.

ХАЧЫ БАЗА ЫРЛААР

Кызыл-Мажалыкта үнер хүйге бөрүктен чаңгыс сааттыш бажынче оон-моон улус шуужуп турар. Ынаар торгу пөстер, кылын материалдар-даа туткан улус кирер-ле. Мында ажыттынып алган «Ужук» бичии бүдүрүлге-биле сырый хамыылазы туду, ажылдап бергени ол. Оон пехтеринде он чеди уран шеверлер даараанып олурар.

— Чоокта чаа баш таарап өрээлди ажыткан бис. Аңаа кээп бижин таартып алырга, хелезини улуг эвес. Саазындан чечектер кылыр цехти база ажыттывыс. Маңаа база чагыглар хей кирер. Ам иниктер септээр өрээлди ажыдып алгаш, чылыг-даа, чылыг-даа үелерде келер иниктер аймаан септеп эгелээр бис — деп, бүдүрүлгениң эргелекчизи Нина Очурчаловна Салчак чугаалады.

Бо бүдүрүлгениң ажылдакчылары, даараныкчылары демнежип кылган продукциязын садыглаар магазинни ажыдар дээш, белеткелин чорудуп турар. Хуу улустуң кылган иниктерин, хептерин база анаа садыглаар. Бо садыг-биле Кызыл-Мажалык суурда даарачып, оон өске-даа амыдырал хандырылгазының чугула чүүлдерни кылып турар уран шеверлер харылзааны тудар ужурлуг. Оларның кылган хептерин, эзерлерин, чүгенкээрин, согааш, балаларын, дестилерин, соктаан далганын, таразын-даа садыглап болур.

Ол ышкаш хой кежинден кылган кылых херектээштерни даараш маңаа киирип болгай. Арыван хептер база херек. Чеңгис чок, шээжимектерни чүге кылгаш, маңаа садып болбас дээр? Малчыннарга чугула херектиг херекселдерни чежезин-даа алза болур. Кылын кештеп кылган сынымны, шавылдыыларны, чиримни, чуларны, терсичилерни, янзы-бүрү ыыныяк баглааны, ааңзаларны, сорулдарны, тевкы хаптарын, акша сугар кааставдалгызыг хаптарны кылып дужаарын бо бичии бүдүрүлгениң ажылдакчылары сүмелеп турар. Ол бүгүнү кылып организастаары бо даарачылга черинии ажылдакчыларындан хамааржыр-дыр.

Кызыл-Мажалыкта чаа ажыттынган «Ужуктуң» шеверлериниң дугайын, оларның кылыр чүүлдерни чугаалап берди. Тыва тоннарны, тыва платьелерни даарааш, ону делгеп, сонуургаан улуска берип турарлар. Машина-балгатты дерип белеткеп алгаш, Аянгатыже, Хөндерлечче, Эрги-Барлыкче олар чедер. Аңаа баргаш, чонунуң чагыглары хүлээп ап, белеткеп кылган хептерин садыглаарлар.

Дааранып нехте элээн каш шеверлерниң аразында Чаңда Сарыглардың уран шеверин мактадылар. Ол Ак-Довуракта даараныкта черинге ажылдап турган, өг-бүлезиниң айыы-биле бо чаа бүдүрүлгеде ажылдай берген.

Хептерни бижар-даа, даараар-даа мергежилдиг Людмила Монгуш база шалыпчы ишчилерниң бирээзи. Ол чараш шокарлыг пөсту столдуң кырынче чада салыпты. Чиңге пөс метржигешти эгин ажыр сала каапты. Ажылчынның хөглүү ажык. Чаа пөсту эргилдир хемчээй каапкаш, хачызын дургаар маннатты. Ол хачының үнүн дыңнаарга, кыңгыртыкайндыр ырлап бар чыткан ышкаш. Шевер кижи магалыг-ла боор чүве-дир ыйна. Кылган ажылынга деңгел-дегбээни-даа билдинмейн баар аан. Оон өске-даа даараныкчылар база боттарының кылыр ажылын кылып шаап, бижып-даа алырлар. Берге үеде кандыг-даа ажылды кылып билир кылдыр өөренип алыр деп чүве ол-дур. Акша-көпеек тывылбас бо шагда чүнү-даа кылып билир, бергелерге ундараас кижилер ылап бо бүдүрүлгеде чүве-дир деп бодадым.

Өхемчик ОНДАР.

НОГААН ХЕВИС-АГ

Чоокта чаа Таңды районнуң төвү Бай-Хаак сууруга чордум. Таңды-Ууланың арыг агаарын мага хандыр тынмышаан, суурнуң ол-бо кудумчуларын-даа кезигиледим. Моон ындыг чүүлдерни эскердим. Бажыңнар девискээринде инек-караа, малина, кызыл-кат, чодураа, чыжыргана болгаш оон-даа өске чимистиг ыяштарны тарып өстүрүп алгылаан боор чорду. Ажаал-тежээлдези эки болганындан-на боор, чимистиг ыяштар янзы-бүрү өңнер-биле хуула берген турар. Хөй чүзүн ногаа аймаан база тарып олурткан. Бо кижи көрүп чорууга, ногаан хевис-ле.

Ажыл-биле чугаалаарга, Бай-Хаак болуунуң алынга ёзулуг-ла дүүшкен, байлак-ла чорду. Ол-ла бүгү кат-чимис, ногаа боттары ала-чайгаар-ла моорлап келбес болдур эвес-пе. Уйгу-бойлуска каны ынак, ажыл-ишчи кижилер ону тарып өстүргени билдинги-ле болгай.

Ынчалза-даа сагыжымга чаңгыс-ала чүве четпейн бар-дыр. Бай-Хаак суур болуунуң ол адынга арай-ла дүүшпейн бар чыдыр. Элээн каш чылдар бурунгаар маңаа база чораан кижи мен. Бай-Хаак суурнуң дал ортузунда байырлалдар, маадырлар эртирер көгү-шыгы хөлбенейнип чыдар стадион бар. Ону суксук узун ак талдар хүрээлеп алган турар чүве чораан. Ам ол ак талдарны кырыпып, узуткап каапкан чорду. Ында инектер, бызаалар өттап турарын көргеш, дыка-ла хомудадым. Байбайлак чараш адын Бай-Хаак мынчаар оскупарга болур бе? Бо стадионну эки хайгааралга алган болза, стадионда үнген талдар чылан эртпес ыыргай арга апаар турган-дыр ийин.

Борааш ОНДАР.

АЖЫЛ-ИШЧИ ОРУУ

«Ак-Туруг» совхозтуң улуг зоотехниги боол ажылдап турган Бичелек Монгушевич Шаравиниң Улуг-Хем, катап тургустунган Чаа-Хөл районнарда таныбас кижилер хоавар. Чонунуң аразынга ол бодуунуң ажыл-ишчи, ээлдек, хүндүлээчел, кижилерге бүзүрээр чоруу-биле билдингир.

Бичелек Монгушевич алдан чылдарның төнчүзүнде Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдун доосткан. Аныяк специалисти Чаа тургустунган «Шеми» совхозче ажылдадып чоруткан. Улуг зоотехниктиң хүлээлгезин күүседип, аныяк специалист совхозтуң өске специалистери, малчыннар-биле кады демниг ажылдап, ажыл-ишке шуудай берген. Чүгле ажыл-ижи эвес, амыдыралда хууда салым-чолу база аайлашкан. Өөнүң ээзи апарган Валентина-биле ужуражып, өг-бүле тудуп, ажы-төлдүг апарган. Амгы үеде олар ийи оолдуг, бир кыстыг.

Амыдырал-чуртталгазының аайы-биле Улуг-Хем районга келгеш, «Ак-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтарга кызымак ажылдап чораан. Чаңгыс «Ак-Туруг» совхозка безин 14 чыл ажылдаан.

Бичелек Монгушевич чоокта чаа 50 харлаан. Ол дээрге чүгле хар-назынның улгаткаяы эвес, а ажыл-иштиң база бир бедик-дир. Чон-биле ажылдап билир күш-ажылдың хоочунунга ажыл-ишке, амыдырал-чуртталгазынга чедиишкиннерни күзээр мен. Амгы үеде ол Чаа-Хөл районнуң кедээ ажыл-агый эргелелинде ажылдап турар. Бо ажылынга Бичелек Монгушевичиң бүгү сагыш-сеткилинден бердинип, кызып ажылдаарынга бүзүрээр мен.

Очур ДАРЖАЙ.
Шагаан-Арыг хоорай.

САРЛЫКТАРНЫҢ ААРЫЫ

(Чума-биле демиселдиң дуржулгазындан)

Мөңгүн-Тайгага тывылгаш, өске черлерже тарап чорупкан чума аарыгның дугайында «Шын» болгаш өске-даа солуннарга республиканың мал ажылының специалистерниң, эртемденнерниң элээн хөй материалдары парлаттынгылаан. Ук материалдарда чума аарыынга хамааржыштыр оларның туруштары аңгы-аңгы боор турар. Ындыг чүүл оларның бодалдарының удурланышкаандан эвес, а аарыгның тыптып келген чылдагааның илередир, ону чок кылыр кууселден үнген деп билип болур. Ук аарыг, соң уржуктары специалистерни, эртемденнерни, чурттакчы чонну дүвүреттипшаан хевээр.

Покров хоорайда Ветеринария вирусологиязының болгаш микробиологиязының бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчылары С. В. Миколайчук биле А. А. Коломыцев чума аарыын шинчилээринге, оон-биле демисел чорударынга киржип турарлар. Бөгүн ол эртемденнерниң материалын парлавывыс. Ук статьяда чамдык специалистерниң, эртемденнерниң, ажыл-агый удуртукчуларының, малчыннарының бодалдары-биле дүүшпейн баар бодалдар бар чадавас. Ынчалза-даа эртемденнерниң бодалдарын дыңнаар, оларның туружун билир болза черле артык эвес.

Бо чүүлдуң темазы Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик районнарның чагыргаларының даргалары, ооветспециалистери-биле ужуражышкыннар, хуралдар «айтып» берди. Аңаа 1991 чылдың төнчүзүнде, 1992 чылдың баштайгы чартыында республикага мыйыстыг бода малдың чума аарыы-биле демиселдиң түңнелдерин, моон соңгаар кандыг ажылдарны чорударын чугаалашкан чүве. Бодалдар аңгы-аңгы болган. Арай оожургак болгаш бүзүрел чок чорук билдинип турду.

Диагнозту тургусканының төөгүзү. «Чума бе?» деп айтырыгга харыыны шагда-ла зорту-биле берген чүве. Ийе, чума турган болгаш ам-даа бар. Диагнозту Покров биле Алма-Ата хоорайларда эртем-шинчилел институттарының лабораторияларынга каш катап бадыткаан. Ону бадыткаарда 1991 чылдың декабрьда, 1992 чылдың январь, февраль, апрель айларда Мөңгүн-Тайгага, Өвүрге, Барыын-Хемчикке өлген сарлыктарның мага-бодундан алган паталогоанатомиктиг материалдарны ажыглаан. Өлген сарлыктарның мага-бодундан илереттинген чума аарыының тарадынчызы өске мыйыстыг бода малды болгаш өшкүлерни база аартыр болган. Бызаалар аараш, өлүр база ук аарыгны тарадыр турган, ынчалза-даа чума аарыгдан сарлыктар хөй-бүле аарыы, өлүр турду. Чума аарыгның чаа тывылган чери «Дөң-Терезин» совхозка өлген малдардан материалды диагностиктиг шинчилээр кылыры-биле июль айда алган.

Республикага чума аарыгның тывылгарынга таарымчалыг эвес байдал база илдиг болган. Районнарның статистика эргелелдериниң медээлерин ажыглааш, анализти кылырга, мындыг чүүлду көргүскен. 1990, 1991 чылдар Тываның мал ажылынга таарымча чок болган. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг турган совхозту көрүп көрээлиңер. Совхозтуң 5058 санныг сарлыктарының болгаш мыйыстыг бода малындан 86 сарлык 1990 чылда өлген. Ол-ла чылын 3849 баш хой, өшкү база өлген. Чума аарыы тывылган 1991 чылдың октябрь айга чедир ажыл-агыйга мал-маганның өлүр чоруу мурнуку чылдан улам көвүдээн. Мыйыстыг бода малдың өлүр чоруун болдуруп турган сибирь язвазы, пастереллез, листериоз дээш, өске-даа инфекциялыг аарыглар Тывага турган. Хөй ветеринарлыг отчеттуг архив материалдарында айыттынган. Ынчалза-даа малдың массалыг-биле өлүр чоруун ол аарыглардан болдурбайн турган.

Чума аарыг Мөңгүн-Тайгага тывылгаш, өске черлерже тараан. Чумага удур ап чорудуп турган хемчеглерниң түңнелдери дең-дески эвес болган. Олар чүгле ветеринарларның ап чорудуп турганы хемчеглерден эвес, а малчыннардан, хууда бода малдыг чурттакчы чондан база хамааржыыры чугаажок. Аарыг-биле демиселди дээштиг чорударынга аарыгны дамчыдып болур, билдиртпейн аарып турар малдың бары, коданнар, одарлар, районнар аразынга малды контроль чокка үндүрүп, киирип турары, малды (ылангыя сарлыктарны) шуптузун вакцина-биле тарып шыдавайн баргааны шаптыктыг болган. Тарыышкынның эрткен малдарның ханын хынап көөрге, аарыгга удур оларның шыдамык чоруу дески эвес болган. Бир ажыл-агыйда безин, өскезинде куду. Чижээлээрге, Өвүр районда «Хызыл тук», «Ак-Чыраа» совхозтарда вакцина тарыышкыны чоруткан сарлыктарның 100 хуузу аарыгга шыдамык болган, а хууда бода малдыг кижилерниң малының аарыгга удур шыдамык чоруу дыка куду болган. Чижээлээрге, Кызыл-Мажалыктың чурттакчыларының мыйыстыг бода малының ук аарыгга шыдамык чоруу 0, 25 хуу болган.

Чума аарыг-биле демиселге кижи факторун айтыр дээш болза, Өвүрнүң мал аарыгларынга удур демисел станциязының мал эмчизи Р. Ш. Куулары демдеглээр херек. Оон вакцинация кылганы коданнарга сарлыктарның аарыгга шыдамык болур чоруу магадылал болур дээрзиниң дугайында ол бистиң-биле чугаага бүзүредип турган чүве. Хыналда үезинде ол шынап-ла ындыг болган. Р. Куулар[illegible] вакцинация кылган сарлыктары шупту чума аарыгга удур бедик шыдамык чоруктуг болган.

Республиканың мал ажылының кырынга дирге[illegible] келген [illegible] көөр тура, мал-маганның аардаанынга, өлгенинге кым буруулуг, кым кажаа частырыг кылганыл деп чүвени дилевейн, аарыгны чок кылыр дээш [illegible] ажылдаары чугула. Ол-ла чүве — чумага удур мал-маганның вакцинациязын чорудары, малды ходаннар, одарлар, районнар аразынга контроль чокка үндүрер аар киирер чорууну соксадыры. Малдың контроль чок [illegible] түңнелинде аарыг малдар-биле кадык малдар холужуп, аарыг коданнарга [illegible]. Одардан [illegible].

Чүнү канчалза экил?

Аарыгга удур өске хемчеглер-биле чергелештир малдың массалыг вакцинациязын чорудуп, аарыгны чок кылыр деп стратегтиг үтлашканывысты 1991 чылдың декабрь айда шилип алганы шын. Вакцинаның чогуур хемчээлин малга тарып тургаш, оон аарыгта удур шыдамык чоруун тывылдырары — кол чүүл ол. Тываның кадыг-шириин агаар-бойдузунуң байдалынга вакцинация дээш аарыгга удур өске хемчеглерни калбаа-биле ап чорудуп шыдавайн барган. Сарлыктарның анзыг, лошкун аажы-чаңы, соок кышта вакцинацияны бедик деңнелге чорудар арганы бербейн барган.

Вакцина-биле малдың тарыышкынын чорударынга чамдык мал эмчилери, малчыннар шыңгыы харыысалга чок чорууң көргүскен деп вакцинацияның түңнелдериниң анализи илереткен. Малдарның шуптузунуң вакцинациязын чорутпааны илерээн. Ол хамаанчок бүдүн коданнары безин вакцина-биле тарывайн болгулаан. Аарыг тывылган черде хойларының болгаш өшкүлерниң вакцинациязын шуут чорутпаан болган. Вакцинацияның эрттирген деп малдарның санында немей [illegible] база кылган чадавас. Оон түңнелинде ажыл-агыйларда болгаш суурларда мыйыстыг бода малдың иммунитединиң (аарыгга шыдамык чоруунуң) хуузунуң тиктен 100-ке чедир «шокар» болганы ол бооп ол.

Ниите будалчак чоруктуң уржуундан районнарның күүскомнары, ветеринария албаннары частырыглары аарыг-биле демисел үезинде кылган. Республиканың эрге Министрлер Чөвүлели тыптып келген аарыг чума деп диагнозту 1992 чылдың февраль 21-де элээн хөй комиссияларның ажылының түңнелинде, диагнозту катап бадыткаар талазы-биле [illegible] кылып чорутканбис, радиога чүве чугаалаван соонда, албан ёзузу-биле хүлээп көрген болгай. Мындыг чүүлдерниң уржуундан январь айда чамдык районнарга вакцинация чорудары туп соксаан кааш турган. Ынчалза-даа вакцинацияның [illegible] сарлыктарның [illegible] февраль айларда [illegible]дырган. Оожургаары ам-даа элек. Хөй ажыл-агыйларда малдың иммунитединиң кошкаа, вакцинация эртпээн аныяк мал-маганның бары, оон ыңай чамдык ажыл-агыйларда вакцинация эртпээн бүдүн-бүдүн коданнарның бары мал ажылының специалистерниң дүвүрелин болдуруп турар.

Чайын мал күш-шыдал киир одарлап алырга, сарлыктарның болгаш мыйыстыг бода малдың вакцинациязын калбаа-биле эрттирип болур турган. Тываның удуртулгазы, специалистер болгаш малчыннар ынчаар бодап-даа турган, ынчалза-даа чайгы каай хүн чаңныг дүшкен ышкаш республиканың мал ажылының хоочуну И. Белековтуң «Шын» солуннга чүүлү июль 3-те үнген. К 37/70 штаммадан вакцина аарыгның тывылганының чылдагааны эвес бе деп карактанышкыны ук чүүл чамдык кижилерге катап эргилдирип келген. Чамдык ажыл-агыйларның удуртукчуларынга ол чүүл кыйгырыг-биле демей болган. Чижээлээрге, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг турган ажыл-агыйының аныяк директорунга, мурнунда инженерниң албан дужаалын ээлеп турган кижиниң чиктиг хамаарылгазы республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң ветеринария килдиниң специалистерин кайгамыкан. Бистиң бодалывыс-биле алырга, ук статья оза[illegible] үнген. Ында авторнуң эрткен чылдың декабрьда болдуюа илереттинген. А оон бээр хөй үе эрткен — чуманың тыптып кээринге вакцинацияның салдаарлыы шинчилел-биле бадыткаттынмаан. Ындыг шинчилелдерни «Кара-Хөл», «Кара-Хаак» совхозтарга Покров хоорайда биозаводка эрттирген. И. Белековтуң [illegible] теорая кырынга бүрүүдадыры ону бадыткаары-биле деп демей, нарын. Ындыг түрбүже бо чылдың февраль айда ЛТ штаммадан вакцинаны мыйыстыг бода малдың чума аарыынга удур ажыглаар деп шиитпирни хүлээп алган турган. Ол вакцинаны Тываның байдалдарынга [illegible] ССРЭ-де болгаш даштыкынга ажыглап турган.

Кыжын чума аарыг тыптып кээп таварылгада ажыглаар база аныяк малга профилактика чорудар дээш Ветеринария вирусологиязының болгаш микробиологиязының эртем-шинчилел институду 1992 чылда кыска үе иштинде экологтуг айыыл чок чаа вакцинаны ажылдап кылган. Амгы үеде ооң шенелде тарыышкынын чорудуп турар.

Амыдыралда болган чүүлдер чумага удур вакцинация чоруткаш, аарыг-биле чедимшкиниг демисежип болур деп чүвени кижилерге билиндире бергенин демдеглеп каары артык эвес. Май айда чумадан «Дөң-Терезин», «Шекпээр» совхозтарның сарлыы аараан, оларның массалыы-биле (50 хуу чедир) өлүп хораан ук аарыгны чүгле вакцинация-биле соксадып болур деп көргүзе берген. Аарыгны соксадырының база бир аргазы — карантин хемчеглерин долузу-биле ап чорудары, оларны албан күүседири.

Барыын-Хемчик районда тургустунган эпизоотиктиг байдал «Хемчик» совхозка эрткен кыжын чумага удур демиселден районнуң ветеринария албаны чогуур түңнелдер үндүрбээн деп көргүзүп турар. Чумага удур тарыышкын эрткен малдың иммунитет байдалы амга чедир тодараттынмаан, малдың чумага удур вакцинациязын эрттирериниң планнары болгаш хүүсаалары билдинмес. Чума аарыг тарап чеде бээр болур районнарда байдал Барыын-Хемчик районда дээс эвес.

Республикада мыйыстыг бода малдың чума аарыын чок кылырының талазы-биле Покров хоорайда эртем-шинчилел институду биле республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозунуң аразында керээниң программазы ёзугаар ЛТ штаммадан вирусвакцина-биле шупту районнарда сарлыктарның вакцинациязын чорудар. Моол-биле кызыгаарлашкак районнарга, ол ышкаш Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарга мыйыстыг бода малдың шупту [illegible] вакцина-биле тарыышкынны чорудар деп планнаан. [illegible] Мыйыстыг бода малдың чума аарыынга удур вакцинаны Тывада эккелген. Ону зооветхандырылга черинде специалистерге берип турар.

Чума аарыг-биле демиселге чугула черни малдыг одарладып өстүрүп турар Тываның байдалынга ук аарыгны чок кылырының эртем биле практикага үндезилеттинген сүмелерин ажылдап кылыры ээлээр.

Тыва биле Моолдуң кызыгаарлашкак черинге тывылган чума аарыгга удур демиселди ийи республика кады чорудар ужурлуг. Кады ажылдажылга дугайында чугаа чорудары-биле тыва болгаш моол талаларның төлээлери апрель айның ортузу үезинде Хандагайтыга чыглыр ужурлуг турган, а моол специалистер, эртемденнер келбейн барган. Моолдуң болгаш Тываның төлээлериниң 1991 чылдың декабрь 25-те ужуражылгазының протоколунуң бир пунктузу шак ынчаар күүседиимейн барган. А бо чылдың апрель айда Моолдуң девискээринге сарлыктарның чума аарыы албан ёзузу-биле демдеглеттинген. Чума аарыг кайы республиканың девискээринге мурнай тывылганыл дээрзиниң дугайында айтырыг ажык арткан калган.

Моол биле Тываның аразында кызыгаар зоназынга малдың вакцинациязын кандыг чорударының дугайында айтырыгны шиитпирлээри база чугула. Бар эвес бо айтырыг чогумчалыг-биле шиитпирлеттинер болза, бистиң вакцинавыс-биле моол таланың тандыражының дугайында база чугаалажып болур.

Вакцинацияны кым канчаар чорудары [illegible]. Малдың вакцинациязын кым канчаар чорудары илерей бээр чугаажок.

Тывада чума аарыгны чок кылыры малдың вакцинациязын [illegible], карантин хемчеглерни [illegible], оларны күүседири деп база катап демдеглээр [illegible] бис.

А. КОЛОМЫЦЕВ.
С. МИКОЛАЙЧУК.
Покров хоорайда Ветеринария вирусологиязының болгаш микробиологиязының бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчылары.

ЧЕДИРИП АЛГАН

Чадааның уксаажыдылга станциязының ажылчыннарындан тургустунган сиген кезер звено бо чылын 220 тонна мал чемин белеткээр. Сигенни дужуду эки болганындан олар 51 гектар черден 112 тонна мал чемин кескеш, ону боттарының девискээринде чедирип алган. Сиген кезер агрегаттарның башкарыкчылары Кимм-оол Монгуш, Сүгдер-оол Түлүш болгаш ажылчыннар Каң-оол Сат, Эдуард Монгуш, Сарыг-оол Монгуш болгаш өскелер-даа кызымак ажылдап, ам-даа хей сигенни кезип алырлар.

Арагачы ДОНГАК.

ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИНДЕ БИЛИГ СӨСТЕРИ

Бот-тускайлаан эрте-бурунгу бижиг дестерлиг чингине тыва омак-сөөк амыдыралды катап сайзырадып, тыва кижиниң мосталгазын, эртелерин бурун делир эгидер дугайында бодалга болгаш тыва дылды хүрүнениң кылдыр чаргылаан хоойлуга үндезилээш, үениң негелдезинге дүүштүр тыва чогаал эртеминде билиг сөстериниң айтырыгларының кончуг будалчак болганындаа, ону чаңгыс аай тыва сөстер-биле долдуар сорулга-биле бо чүүл бижиттинген. Кандыг-даа эртем адыры хөй чонга билдингир, тодаргай, тускай бижиглаттынган чиге утказыг билиг сөстери-биле чепсеглен гея турар ужурлуг. Ынчангаш чогаал эртеминде кол билиг сөстерин чурумчудары чугула деп медереваншаан, өлче кичээнгейни шыңгыы угландырып, боттуг ажылдар кылбас болзувусса, келир үеде ук эртемниң чүгле болуунун эвес, а тыва дылдың, чингине тыва бот-медерел, угаан сайзыралынга доктар-моовдак боон дужамык кадар деп чүвени бодаза эки боор.

1992 чылдың он бир ай үезинде болур тыва чогаал төөгүзүнге тураскааткан улуг шуулганга киржир чогаал сайгарыкчыларынга, эртемденнерге, чогаалчыларга, уран чүүл ажылдакчыларынга кол билиг сөстериниң айтырыгларынга туруп кээр бергедээшкиннер болбазын дээш бо чүүлдү бижээш база бир чылдагаан ындыг-дыр.

Ам мында көрдүнген кол-кол бодалдарга доктаап кеөлүкер:

1). Чогаал шинчилелинде доктаап турумчуй берген чамдык орус сөстерин оларның долу утказын илередип шыдаар тыва сөстер-биле солуур. Чижээ:
литература — чогаал
критика — сайгарылга
проза — тоожу чогаалы — дээш, оон-даа өске (о. д. о.)

2). Чогаал болгаш өске-даа ниитилел-политиктиг эртемнерге ажыглап, шенеп көөр-биле чаа билиг сөстерин киирер. Чижээлээрге:
политика — төре херээ
национальный — омак-сөөк
философия — чырык угаазылал болгаш оон-даа өске.

3). Орус дылдан үлегерлеттинген делегей чергелиг чамдык билиг сөстерин ажыглаарга оларның эптиин бодап, тыва дылдың бүгү-ле хоойлуларынга чагыртып, дүрүмчээзин ожаап, оларны хевээр арттырар. Чижээ: теория, культура дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа келир үеде чоооту оларны солуп шыдаар чингине тыва сөстерин шинчилеп көөр херек.

Бо чүүлдүң кол кезээ болур чүгле чамдык билиг сөстериниң дайзызын эптиг болзун дээш, орус-тыва сөзүглел кылдыр тургускаш, тускай бөлүктерге чарып, алфавит ёзугаар киирген чүве.

КОЛ БИЛИГ СӨСТЕРИ

литератор — чогаал ажылдакчызы
литература — чогаал
литература художественная — чечен чогаал
литературная критика — чогаал сайгарылгазы
литературная жизнь — чогаалчы амыдырал
литературное объединение — чогаалчы каттыжышкын
литературное течение — чогаал агымы
литературно-критическая борьба — чогаал-сайгарылгалыг демисел
литературно-критическая мысль — чогаал-сайгарылгалыг бодал
литературно-критическая статья — чогаал-сайгарылгалыг чүүл
литературные памятники — чогаал тураскаалдары
литературные премии — чогаал шаңналдары
литературные связи и влияния — чогаал харылзаалар болгаш салдар чедирилгелери
литературный быт — чогаал амыдыралы
литературный вид — чогаалдың хевири
литературный критик — чогаал сайгарылгазы
литературный кружок — чогаалчы бөлгүм
литературный метод — чогаалчы арга
литературный процесс — чогаалдың ниити чорудулгазы
литературный род — чогаалдың кол бөлүү
литературовед — чогаал эртемдени (шинчилекчизи)
литературоведение — чогаал эртеми, чогаал шинчилели

ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ КОЛ БӨЛҮКТЕРИ

поэзия — шүлүк чогаалы
проза — тоожу чогаалы
драматургия — шии чогаалы
поэт — шүлүкчү
прозаик — тоожу чогаалчызы
драматург — шии чогаалчызы
эпос — тоожу чогаалдары
лирика — сеткил-хөөн чогаалдары

ТАЙЫЛБЫР: тоожу чогаалдары ылап-ла бир болуушкунну көргүзүп турар, ында кижи-биле ниитилелдиң аразында үскүлежиишкин азы чирулдээ бооп турар; сеткил-хөөн чогаалдарынга болдуу чогаалда маадырларның сеткил-сагыжының байдалын көргүзер азы боттуг бүдүштүг маадырның амыдыралда боттуг болуп турар болуушкуннарның хараазында сагыш-сеткилиниң хөлзээшкиннерин көргүзер чогаалдар хамааржыр; шии чогаалдарынга шимчээшкинниң, хөделиишкинниң кижилерниң аңгы-аңгы аажы-чаңнарының дүрбүжүүшкүнүн таварыштыр көргүзер.

ЖАНРЛАР ДУГАЙЫНДА БИЛИГ СӨСТЕРИ
ТООЖУ ЧОГААЛДАРЫ

вставная новелла — киирип каан новелла
детектив — истелге чогаалы
дилогия — ийи кезектиг чогаал
дневник — демдеглел
документальная литература — барымдаалыг чогаалдар
зарисовка — чурумал
историческая повесть — төөгүлүг тоожу
историческая проза — төөгүлүг тоожу чогаалдары
исторический рассказ — төөгүлүг чечен чугаа
мемуары — мемуарлар
научная фантастика — эртемниг хуулгаазын чогаалдар
научно-фантастическая литература — эртем хуулгаазынныг чогаал
научно-художественная литература — эртемниг чечен чогаал
некролог — кажыыдал сөзү
новелла — новелла
обрамленная новость — хоолаттынган тоожу
ораторская проза — ораторжу тоожу чогаалдары
очерк — очерк
повествование — тоожулал
повесть—тоожу
приключенческая литература — ужуралдарлыг чогаалдар
рассказ — чечен чугаа
ритмическая проза — аянажылгалыг тоожу чогаалдары
роман—роман
роман в стихах — шүлүктээн роман
рыцарский роман — кайгалдар романы
сказ — чугаа
тетралогия — дөрт кезектиг чогаал
трилогия — үш кезектиг чогаал
фантастика — хуулгаазын чогаал
философский роман — философтуг роман
эпистолярный жанр — чагаалажылга жанры
эпопея — тоожулаашкын
эссе — эссе

ШҮЛҮК ЧОГААЛДАРЫ

белый стих — ак шүлүк (аяннажылга чок шүлүк)
венок сонетов — сонет чечээ
верлибр — верлибр
вольный стих — хостуг шүлүк
газель — газель
гимн — йөрээл
двустишие — ийи одуруг шүлүк
марш — шериг ыры
миниатюра — шевергин шүлүк
моностих — чаңгыс одуруг шүлүк
монострофа — чаңгыс строфа шүлүк
научная поэзия — эртемниг шүлүк чогаалы
ода — мактал
одиннадцатисложный — он бир ажык үннүг шүлүк
октава — сестээн шүлүктер
онегинская строфа — онегин строфазы
описательная поэма — чүү-хөө шүлүглели
ораторский стих — ораторжу шүлүк
пастораль — кадарчылар ыры
посвящение — тураскаадыг
послание — чагаа, чүглүг бижик
поэма — шүлүглел
публицистическая поэзия — публицистиг шүлүк чогаалдары
романс — романс
рубаи — рубаи
серенада — кежээки ыр
сонет — сонет
стихотворение в прозе — тоожу аяны-биле бижээн шүлүк
четверостишие — дөрттээн шүлүк
шестистишие — алдылаан шүлүк
элегия — муңгарал
эпиграмма — кыска шоодуглуг шүлүк

ШИИ ЧОГААЛДАРЫ

водевиль — кыска каттырынчыг, ырлыг шии
драма — шии
инсценировка — шиижидилге
интермедия — интермедия
комедия — каттырынчыг шии
либретто — либретто
мелодрама — ыры-хөгжүмнүг шии
мистерия — сам
мистификация — төөредиишкин
монодрама — чаңгыс кижи ойнаар шии
трагедия — дүшкүүрлүг шии
трагикомедия — муңгараңныг болгаш каттырынчыг шии

ТООЖУ-ШҮЛҮГЛЕЛ ЧОГААЛДАРЫ

баллада — баллада
басня — басня

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ

анекдот — хөктүг чугаа
афоризм — чечен домак
благопожелание — алгыш-йөрээл
героический эпос — маадырлыг тоол
заговор — сөс-биле дом
исторические песни — төөгүлүг ырлар
легенда — тоолчургу чугаа
миф — хоозун чугаа
народная драма — улустуң шиизи
народное поэтическое творчество — улустуң шүлүктээн чогаалдары
обрядовая поэзия — улустуң ёзулалдарының шүлүктээн чогаалдары
плач — мы-сыы
поговорка — чечен сөс
пословица — үлегер домак
предание — төөгү чугаа
причитания — ыглап-сыктаашкын
проклятие — каргыш
сказка — тоол
скороговорка — дүрген-чугаа
частушка — кожамык
шаманский алгыш — хам алгыжы

НИИТИ БИЛИГ СӨСТЕРИ

автоним — чогаадыкчының шын ады
автор — чогаадыкчы
автора образ — чогаадыкчының овур-хевири
авторское право — чогаадыкчының эргези
альманах — сеткүүл
анализ — сайгарылга
аноним — чажыт ат
анонимное сочинение — чажыт ат-биле бижээн чогаал
архив — архив
архитектоника — архитектоника
вариант — бижиттинген бир хевир
вид — хевир
вкус — чүвениң чаражын үнелеп билири
время и пространство в литературе —чогаалда үе болгаш девискээр
гонорар — төлевир
графомания — чогаалчызыраар чорук
жанр — жанр
жаргон — кара сөс
живопись —уран чурулга
журнал —сеткүүл
завязка — дүүшкүн
зло и добро — ак биле кара
идеал — дээди күзел
идейная направленность — үзелдиң угланыышкыны
идейное содержание — үзелдиң утказы
идеология — үзелдерниң тускай чуруму, аай-бажы
идея— үзел
композиция — композиция
контекст — ниити утказы
конфликт — чөрүлдээ
концовка — төнчүзү
критика — сайгарылга, шүгүмчүлел
критический реализм — шүгүмчүлелдиг реализм
кульминация —чөрүлдээниң дээди чадазы
лейтмотив — кол утказы, кол үн-шии
лирическая проза — сеткил-хөөн тоожузу
лирический герой — сеткил-хөөн маадыры
материал — дүүл
метод — арга
методология — арга эртеми
музыковедение — хөгжүм эртеми
образ — овур-хевир
образное воплощение — овур-хевир-биле киирери
образное воспроизведение — овур-хевир-биле көргүзери
образное выражение— овур-хевир-биле илередири
оригинал — чогаалдың боду
парадокс — эллептиг чүүл
пафос — күткүл соруу
персонаж — ийиги чергениң маадыры
повествователь — тоожучу
подлинник — чогаалдың боду
понятие — билиишкин
поэтика — аңгы чогаал тургузуу
предмет — чүүл, чүве, көргүзер чүүлү
принцип — быжыг туруш
проблема — чидиг айтырыг
проблематика — көдүрген чидиг айтырыы
проблемность — чидиг айтырыглыы
программа — саавыр
программное произведение — саавырлыг чогаал
пропаганда — суртаал
просторечие — кара чугаа сөзү
прототип — чогаалда маадырның үлегери, үлегер
профессионал — бедик мергежилдиг кижи
профессия — мергежил
развязка — чештиниишкин
реализм — реализм
реалистическая критика — реалистиг сайгарылга
рекомендация — сүме
рецензия — үнелел
род — кол бөлүк
роль —күүселде
символ — демдек
символика — демдек ажыглалы
система — аай-баш, тускай чурум
системность — чурумчуткалы, аай-баштыы
словарь — сөзүглел
содержание — иштики утказы
содержание и форма — иштики утказы болгаш даштыкы хири (тургузуу)
статья — чүүл
статья критическая — сайгарылгалыг чүүл
стиль — аян, ниити чугаа аяны
стиховедение — шүлүк эртеми
стихосложение — шүлүк тургузуу
структура — иштики тургузуу
съезд — шуулган, дээди чыыш
сюжет — сюжет
талант —.салым-чаяан
творчество —чогаадыкчы ажыл
тезис — доочу тайылбыр
текст — чогаалдың сөзү
тема — утка, кол бодал
тематика — ниити кол утказы
термин — билиг сөзү
тип — бир янзы хевир, мөзү
типизация —хевирлээри, мөзүлээри
типический образ — бир мөзүлеш овур-хевир
устав — дүрүм
фабула — чогаалда болуушкуннар
фактор — чылдагаан
фонд — фонд
форма — даштыкы тургузуу
форма и содержание произведения — чогаалдың даштыкы тургузуу болгаш иштики утказы
характер — аажы-чаң, байдал
характеристика — мөзү-бүдүш үнелели
хроника — болуушкуннар бижилгези
хронология — болуушкуннарның дес-дараалаа бижилгези
художественная речь — уран-чечен чугаа
художественное мышление — уран-чечен угаазылал
художественное направление — уран-чечен угланыышкыны
художественность — уран-чечени
художественный метод — уран-чечен арга
художественный стиль — уран-чечен аян
черновик — кара бижимел
штамп — таңмалаан сөс
экземпляр — хоолга
экслибрис — хууда ном таңмазы
эмоция — кылык

Бо чүүлде көрдүнген чогаал эртеминиң айтырыгларынга хамаарыштыр чогаал, эртем, уран чүүл ажылдакчылары, чогаалчылар болгаш өске-даа [illegible] угаан ажылы кылып чоруур кижилер боттарының санал-оналын илередир боор деп идегээр-дир мен.

Виктор МОНГУШ,
ТДЛТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы.

Бөмбүрзектиң судалы

ТОКИО. Россия Федерациязының Президентизиниң администрация удуртукчузу Юрий Петров Японияның найысылалынга барып чораан. Президент Борис Ельцинниң Японияга баарынга хамаарышкан айтырыгларны япон чазак администрациязының удуртукчузу-биле Юрий Петров чугаалажып көрген.

Россияның Президентизи Японияга баары-биле холбаштыр элээн каш документилерге ат салдынар болгаш ийи чурттарның аразынга харылзаалар калбарар дээрзинге идегелдиг Японияның даштыкы херектер министерствозунуң төлээлекчизи илергейлээн.

МАЙАМИ. Кубаның удуртукчузу Фидель Кастрога удур кеземче херээн оттурарын америк эрге-чагыргалар шиитпирлээн деп медээни Майаминиң телекомпаниязы ийи удаа чарлаан. АКШ-тың күрүне прокурорлары Фидель Кастро удур кеземче херээн оттурар бодап турар. Панаманың удуртукчузу генерал Норьегага удур херекти оттурганы ышкаш, Кубаның удуртукчузу Фидель Кастрога удур кеземче херээн оттурар бодап турар. Ынчаарга кара-таакпы айммаан садыглаарынга Ф. Кастро киришкен деп, америк эрге-чагыргалар сөглүг үеде чарлап эгелээн.

АКШ ышкаш улуг чурттуң эрге-чагыргалары чүгле чеди миллион чурттакчы чоннуг Куба ышкаш бичии чурттуң удуртукчузунга удур кеземче херээн оттурар бодап турары — өске улустарның болгаш чурттарның иштики херээнге кирижы холгаарлаашкын-дыр деп. Кубаның удуртулгазы санап турар. Генерал Норьеганы тудуп алганы ышкаш, Фидель Кастроңу тудуп алыры база судтаары азы шаажылаазы берге деп, Майаминиң политиктиг хайгаарачылары безин ажыы-биле медеглээн.

НЬЮ-ЙОРК. Эртжен чылын сандарап дүшкен Совет Эвилелиниң республикаларындан хөй эртемденнер даштыкы чурттарже үнүп чорупкан. Каттышкан Нациялар Организациязының тускай эртемниглериниң санап көргени ёзугаар алырга, хамаарышпас күрүнелер деменежилгезиниң чурттарындан эртемденнерниң даштыкыже чорүй барганының түңнелинде ол чурттарга чедирген когарал 50 миллиард доллар болуп турар. Бо сан дээрге чүгле Россияга безин бээр чээлиниң хемчээлинден үш катап ажыг.

БАГДАД. Иракты камгалал министерствозунуң «Аль-Кадисия» солуну ук министерствонуң медеглелин парлаан. «Бир эвес Барыын чүк чурттары Иракты шериг самолёттарының мурнуу талакы районнар кырынга ужарын хоруур болза, Ирак ук хоруушкунга харыы кылдыр шериг күжүн ажыглаар апаар» деп, медеглелде айыткан. Иракты шериг самолёттары ол чурттуң мурнуу талакы районнарының кырынга ужарын болдурбас талазы-биле агаар зоназын Американың Каттышкан Штаттары, Англия болгаш Франция тургузар деп планнап турар. Ынчангаш Барыын чүк чурттарының болгаш Иракты аразынга харылзааларда барын байдал база катап тургустунуп эгелээн. Ындыг байдал чидиглерип болза, дайынга чедирип магаттыг.

МАДРИД. Испаниядан сөглүг медээлерни ёзугаар алырга, АКШ-тың Ак бажыңының төлээлекчизи Марлин Фицуотер албан ёзузу-биле тускай медеглел кылган. Самолёттар дажыглаар америк «Индепенденс» деп шериг корабли Иракты далай хоорүнүнче углай чорудупкан деп медеглелде дыңнаткан. Оон кырында америк шериг самолёттары Иракты шериг самолёттары ол чурттуң мурнуу талакы районнарының кырынга кээтүп келир болза, оларны узуткаар сорулгалыг болуп турар. Испанияның информация агентилелиниң корреспондентизиниң дамчытканы ёзугаар алырга, америк шериг самолёттарынга удур шериг хемчеглерин Иракты камгалал министерствозу планнап эгелээн.

ЛОНДОН. «Россияны кым чагырып турарыл?». Мындыг эгелиг чүүлдү «Нувель обсерватёр» журналга парлаан. «Россияны амгы үеде Борис Ельцин болгаш оон бөлүү чагырып, чурттуң чоюун берге байдалга таварыштыр турар» деп ол чүүлде бижээн. Журналдың бодалы ёзугаар алырга, Россияда амгы үеде чаа аңгы тургустунган болгаш чурттуң байлаан үптевишаан, байып эгелээн, а хөй миллион кижилер ядарап, хоозурап турар. Бүгү-ле чүүлдерни даштыкы чурттарже үндүр садып турар.

МАДРИД. СЭКП Төп Комитединиң чингине секретары, ССРЭ-ниң Президентизи турган Михаил Горбачев кажан Испанияның хааны Хуан Карлос-биле ужуражышкын үезинде медеглел кылган. Горбачевтуң чугаазының допчулалын «Хостатра» радиостанциязы дамчыткан. Михаил Горбачевтуң бодалын ёзугаар алырга, моон соңгаар ол политиктиг айтырыглар-биле шоолуг доннашпас бодалдыг. Ынчалзажок душкен Совет Эвилелинге реформаны эгелээн болганымда, политикадан шуут чарлып шыдавас мен деп, М. Горбачев медеглээн.

БУДАПЕШТ. Хорватияның национализтеринге хөй боо-чепсекти Венгриядан чажыды-биле чедирип турар дугайында медээлер билдине берген. Ол боо-чепсектерниң аразында Калашниковтуң автоматтары арбын болган. Венгрияның «Техника» деп фирмазының Хорватияга апарып берген боо-чепсээниң аразында 13 муң автоматтар бар. Ынчангаш чоокта чаа сандараан Югославияның Социалистиг Федеративтиг Республиказының девискээринге тайбыңны катап тургузарының айтырыы улам-на бергедээн.

Сербия Республиканың президентизи чогаалчы Д. Чосич медеглел кылган. «Делегейниң ийиги дайынынга Югославия тикилегени чедип алгаш, а тайбын үеде аштырышкынга тавааршкан. Сандараан ССРЭ-ниң салым-чолу Югославияга онаашкан-дыр» деп, ол чугаалаан.

БЕЛГРАД. Барыын талакы улуг күрүнелер — Американың Каттышкан Штаттары, Англия, Франция олар Югославияга дайын интервенциязын чорудар сорулга-биле чаа планны чогаадып эгелээн. Югославияга удур дайын шугуушкунга эгелээр Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң ол күрүнелер ам ажыглаар бодап турар. АКШ-тың, Англияның, Францияның хөй шериглерин болгаш шериг техниказын Югославияже киирерин айыткан доктаалды КНО-нуң Айыыл чорук чөвүлели хүлээп алырын негеп турар. Ынчангаш делегейниң салым-чолун өске улустарның иштики херектерин АКШ, а оон эвилелчилери Англия биле Франция шиитпирлеп турар апарган деп, Белградтың радиозу дамчыткан.

ЛОНДОН. Англияның премьер-министри Джон Мейджор чоокта чаа Испанияга дыштанып турган. Бодунуң дыштанылгазын англи чазактың баштыкы ара соксатпаш, Югославияның айтырыын шиитпирлээриниче эгелеп кирипкен. «Лондон таймс» солунуң бижээни ёзугаар алырга, политиктиг удуртукчулар Югославияның салым-чолунуң дугайында айтырыгны чугаалажып, шиитпирлеп турда, Англияның шериг начальниктери Боснияже хөй шериглерин киирерин белеткеп эгелээн. «Коммунизмниң болгаш национализмниң когун үзе узуткаар дээш бо бүгү чүүлдерни кылып турар-дыр» деп, солун демдеглээн.

СТОКГОЛЬМ. Швецияның эң бай хөреңгитен кижизи Берндт Рэнхольм бодунуң шагдан бээр чыып чораан номнарының делгелгезин мында ажыткан. В. И. Ленин дугайында номнар болгаш чуруктар делгелгеде кол черни ээлеп турар. В. И. Лениниң чээни Ольга Дмитриевна Ульянованы швед хөреңгитен чалаан болгаш делгелгениң байырлыг аажыдышкынынга олурушкан.

Дээрги Рэнхольм бодунуң делгелгезин «Ленин» деп адаан. Буржуаз Швецияның найысылалынга «Ленин» деп делгелгени Рэнхольмнуң ажытканы — оон маадырлыг чорууну херечизи-дир деп, тус черниң парлалгазы бижээн.

ВАРШАВА. Польшаның ажылчы чонунуң амыдырал байдалы улам-на баксырап турарынга удуралдышкынның демдээ кылдыр бир шак дургузунда ажыл соксадышкынын чурттуң бүгү үлетпүр бүдүрүлгелеринге болган. Ажыл соксадышкынның Польшаның профэвилелдери организастаан. Ынчаарга ажыл соксадышкынның организастаарынга «Солидарность» деп профэвилел киришпээн. Күрүне бүдүрүлгелеринде ажылдакчыларның шалыңын өстүрерин профэвилелдер негеп турар.

БАСТИЯ. Корсика ортулукта Бастияның аэропортунга чеди миллион франк акша суккан шоодайны самолётка чүдүргеп. Кажан ол самолёт Марсель хоорайже угландыр чоруур деп турда, оон чаңынга бир вертолёт хонупкан. Билдинмес кижилер вертолёттан үне халчып келгеш, боо-чепсектиг кыжаныышкын кылып, акшалыг шоодайны болгаш өске-даа үнелиг чүүлдерни чырык хүндүс уптаан.

ЛОНДОН. Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретары Бутрос Гали чоокта чаа Англияның найысылалынга чеде берген. Англияның премьер-министри Джон Мейджор КНО-нуң чингине секретарынга алдар болдурган шайлалга тургускан. Россияның, Американың Каттышкан Штаттарының, Францияның, Великобританияның даштыкы херектер министрлери шайлалгага база чалаткан турган. Югославия дугайында айтырыгны чугаалажып көөр делегей конференциязынга ол чурттарның даштыкы херектер министрлери киришкен. Делегейниң ийиги дайынының бүдүүзүнде Чехословакияның салым-чолун Мюнхенге шиитпирлээни ышкаш, ам Югославияның салым-чолун Лондонда шиитпирлеп турар-дыр деп, тус черниң политиктиг хайгаарачылары демдеглээн.

БОНН. Украинаның Германияда элчини Иван Писковой болгаш ол чурттуң дипломаттыг төлээ черниң ажылдакчылары Бонн хоорайга байырлалдың ёзулалын организастаан. Германияның бедик албан-дужаалдыг кижилерин байырлал ёзулалынга чалаан. Украинаның хамаарышпас чоруун чарлаандан бээр бир чыл оюнга ол байырлалды тураскааткан. Украинадан барган артистерниң улуг концертин аалчыларга көргүскен.

БРАТИСЛАВА. Эртен дыштаныр хүнде Чээн Словакияга халап болган. Братиславаның алдарлыг дыштаныр черинге ол хүн хөй кижи турган. Хенертен хемге шуурган болган түңнелинде аңаа турган хөй кижилер, оларның аразында бичии уруглар суг адаанга кирген. Халаптың түңнелинде тос кижи өлген. Бир эвес, курорт эргелелиниң камгалал албаны чогуур үеде хемчегни алган болза, кижилерниң амы-тыны камгалап болур турган деп, Словакияның солуннары бижээн.

Төөгүнүң балалчак арыннары

«БЕШТИҢ» ХЕРЭЭНГЕ ХАМААРЫШТЫР

Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) Иштики херектер яамызының Чөөн-Хемчик кожууунга турган төлээ чери (күрүнениң айыыл чок чорук органы) 1940 чылдың күзүнүнде Ак-Туруг чурттуг Монгуш Көк-оолду, Монгуш Базырыны, Монгуш Сайыынны, Кызыл-Даг чурттуг Монгуш Намнаканы, Монгуш Түмен-Байырны хенертен тудуп хоругдаан чүве. Оларның херээн көрген ТАР үстүкү шүүгүзүнүң үнүүшкүнүнүг «ажык» суду ол чылдың ноябрь 11-де Чадаанага болган.

Буруудаттырган беш кижиниң 72 шак дургузунда боолап шаажылаар, оларның эт-хөреңгизин хавырар дугайында шииткелди суд чарлаан. М. Түмен-Байырга, М. Намнаңга, М. Көк-оолга хамаарыштыр суд шииткелин ТАР Биче Хурал Президиуму күштүг болдурбас хевээр арттырган, а М. Базырга, М. Сайыынга хамаарыштыр дээди ялаңы 8-8 чылда хостаглазын казыыры-биле солаан. Дээди ялага онаашкан үш кижиге хамаарыштыр суд шииткелин 1940 чылдың ноябрь 15-те дүнекиниң 11 шакта күүсеткен.

Оларның шүптүзүн ТАР Эрүү (кеземче) дүрүмүнүң 12 болгаш 15 чүүлдери-биле буруудатпан. Контрреволюстуг үүлгедиглер дээш кеземчениң харыысалгазы дүрүмнүң ол 12 чүүлүнде, а өлүрүкчү, үргедекчи, өрттедикчи үүлгедиглер, эрге-чагырганың айтыышкынын күүсетпээн дээш кеземчениң харысалгазы 15 чүүлде көрдүнгеп турган. Беш кижиниң арат чоннуң өжээниг дайзыннары, контрреволюстуг дериниң идегеттери, чазактың революстуг тургузуун хуужурар сорулгалыг турган бир бөлүк кылдыр санаан шииткел болгаш дээди ялаңы суд оларга онааган.

Ындыг турбужа, «Бештиң херээ» чедир сайгартынмааның барымдаалаарлаш база шииттирген кижилерниң ажы-төлүнүң, төрелдериниң хөй удаа дилээниң ёзугаар сөөлгү чылдарда ук херекти журналист кижи болганымда, өөренип келдим. Мээң чугаалашкан хөй саның кижилерниң болгаш төөгүнүң архив документилериниң херечилеп турганын ёзугаар мындыг түңнелди кылган мен: ИХЯ-ның чажыт агентизиниң, биригээр чугаалаарга, чажыт төлээзиниң меге медээзин ёзугаар ол кижилерни тудуп хоругдаан болгаш шииткен. А 1965 чылда ук херекти көрген республика прокурорунуң улуг дузалакчызы ТАР Эрүү дүрүмүнүң 12 чүүлүнче кичээнгей салбайн, чүгле 15 чүүлдү колдадыр барымдаалап, «Бештиң херээ» эде көөрүнге болгаш оларны агартырынга хамаарышпас деп частырыышкынныг түңнелди кылгаш, «ЧАЭ-лерниң, күрфондунуң хөй сигениң олар массалыы-биле өрттедип турган» деп орус дыл кырынга хоорелээн арак бижип каан. «Бештиң херээниң» мынчага чедир эде көрдүнмээн кол чылдагааны ол-дур.

Мен юрист эвес, а журналист кижи болгай мен. Ынчалзажок ТАР Эрүү дүрүмүнүң 12 чүүлү-биле буруудадыышкынны болгаш аңаа үндезилеттинген шииткелди бурууң аажы чок болдурары чигзиниишкин чок деп бодаар мен. А ТАР Эрүү дүрүмүнүң 15 чүүлү-биле буруудадыышкынны, шииткелдиң шуут маргылдаалыг деп түңнелди кылырда азы доктаалды хүлээп алырда, политиктиг репрессияга таваржышкан ол кижилерниң кылган үүлгедиин херек кырынга бадыткап көргүзерин чөптүг болгаш кижилиг чорук хоойлузу. Тыва Республиканың ажылчы чонунуң [illegible] негеп турар. ТАР Эрүү дүрүмүнүң 12 болгаш 15 чүүлдери-биле беш кижиге онаашкан [illegible] чаңгыс-даа үүлгедигге бадыткаан барымдааны суд херээнден тыппаан мен.

Истелгениң болгаш судтуң барымдаа болдурган кара чаңгыс документизи — ИХЯ-ның чажыт төлээзиниң күгүлдээшкин-биле беш кижиге удур химиктиг карандаш-биле кыдырааш саазынында бижээн меге медээзи болуп турар. Ынчаарга ол-ла чажыт төлээ кыдырааш саазынының чартык безин четпес кезектеринге «медээлерни» бодунуң холу-биле бижээш, элээн каш кижилерниң адын салдырганың демдеглеп каар бодааң мен. Суд экспертизазының тускай эртемниглери мээң бо бодалымны бадыткаар дээрзинге бүрүн бүзүрээр мен.

Актыг черге каргыштыг күгүлдээшкинге таварышкаш, шииттирген кижилерниң ажы-төлүнүң, ылангыя Монгуш Көк-оолдуң оглу Михаил Назытының дилээзин ёзугаар 1992 чылдың август 10-да Тыва Республиканың Дээди Совединиң эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитединиң даргазы, политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле комиссия даргазының хүлээлгезин түр күүседип турган И. А. Оңдарга тускай кирип чораанымны «Бештиң херээнге» опаашканнарның ажы-төлүнге, төрелдеринге дыңнадып тур мен.

Тыва Республиканың улус депутады Николай Алдын-оолович мээң чугаамны дыка кичээнгейлиг дыңнап, чедирген документилеримни эки-не эвилең болгаш аажок сагыш човаңгыр ёзу-биле хүлээп алгаш, «Бештиң херээниң» материалдары-биле чоокку хүннерде бодун таныжарын медеглеп чугаалады. Хоойлу-дүрүм талазы-биле бедик эртем-билиглиг болгаш улуг арга-дуржулгалыг бо дарга «Бештиң херээ» ам-на ылаптыг сайгарарынга идегелим бээр [illegible] улуг.

Алексей ДУГЕРЖАА.

МАЙЫКТААШТЫҢ

Европейжи аян киирип,
Ков сестер кожуп каанын—
Эрегелээн сонеттерден
Холун үжүүн таныбадым.
Азий уктуг буруңгувус
Арттырып каан мерген
сөстүг—
Тоолун, ырын, тоожуларын
Тоовайн барган эвес сен бе?
Баснялап, новеллалап
Барын чүктү
майыктааштын—
Азиянын арнын орта
Артык тамма базарын бе?
Алексей АРАПЧОР.

БОЙДУСТУҢ ХАЙЫРАЗЫ

«Ийи дорзук хүнезинни»
Ие чүгле төлүнге бээр.
Ажыл кошкан ада безин
Аштаанда-даа анаа дегбес.
Эргелединг өйлеп-өйлеп
Эргени түр тыпсыгылаар —
Эрбенниг эр холу-биле
Этеникзеп суйбагылаар.
Чажын чара өрүвээн кыс
Чажырза-даа, соорту лолуп,
Соруназы боттан салбас
Чоргааралы болуп хуулар.
Үези оол карак уттап,
Үну, чаны онзаланыр.
Аазын курлаан херээжен
чон
Амыдырал аайлаштырар.
Маадыр-не болганга-даа.
Башкы базым кылганга-даа
Бойдузунун хайыразы
Бодаралды боттанзырар.
Чаш-оол КУУЛАР

БОДУН ООРЛААН

Кыйбаар-оолдан хелчок чаагай
Кызырак бе садып алгаш,
Малчын ижээ чагып-чагып,
Малдарынга салып каап-тыр.
Орай күзүн апарганда,
Оор эрнии чаны кирген
Бир-ле дүне сыдым алгаш,
Билдиртпейн аъттанып кан.
Калбак Тесгин шөлдеринге
Хайынгылап шошкуп тургаш,
Кара-кара чүүннерлиг,
Каш малга таваржып-тыр.
Ол-бо топтап көргүлээрге,
Ооргазы ачэ калбак,
Халып маннаан бир-ле малдан
Карактаны салдынмастаан.
Аргамчылап тудуп алгаш,
Аалынга чоокшулап кээп,
Арыг иштин мунгаш черге
Айлап каапкаш, чана берген.
Эртенинде кежээн, бажын
Экш топтап көре бээрге,
Кыйбаар-оолдан садып алган
Кызыраажымы болган иргин.
Биче-оол ДОЮНДУП.

МААДЫРЛЫГ ООЛ

Кижиниң бичиизинде иштики делегейи дег хөглүг үе черле турбас деп бодаар мен. Часкы үеде чаа үнүп олурар анай-хаакка дөмейлезе, хөөредиг болбас боор. Оон бээр хөй-ле чылдар эрти. Бистиң кезек төрел бөлүк аалдары үргүлчү «Ооруг» деп көктүг-шыктыг чайлагга малын семиртирлер. Чай үези келир, анаа өглер ак-ак мөөгүлер дег апаргылаан түруптарга көөрге, чаражын канчаар ону. Бичии-даа болза, ырактан, хой суг хадарып чорааш, аажок онзазывып, магадаар турганымны ам-даа сактып келир мен.

Ол черниң чурумалынын каражын кижи магадап ханмас. Кандыг ыяштар, пөштер, дыттар, кат-чимис чок дээр. Дорту-биле чугаалаарга, байлак-биле бүргеттинген оранна болгай. Бир хүн хой кадарар ээлчээвисти эрттирип кааш, каттаар деп шиитпирлеп алдывыс. Каттаар черивис ындыг ковчуг ырак эвес турган. Кезек уруглар, оолдар бичии сыгыртаа хуннар туткаш базыптывыс. Орук эра суксавазы-биле хойтпак, быштак ап алдывыс.

Ол үеде тыва кижиниң кол чеми ол-ла болгай. Ол чемнин ам суг чип чооглап турган болза, онза-ла ийик. Олдаа канчаар, чедер черивисте чедип келдивис. Ии, каттын хөйүн канчаар, артында-ла сыптарынын баштарын көөрге, арга-чадаарда ууп чазап-даа турган ышкаш сагындырды. Ол кызырак-катла болгай. Ол үеде кижи чигир тоор эвес, ол кат артында боду чигирзиг болгаш, кандыг-даа чигир анаа бырашпас.

Аравыс шоолуг-даа ырак эвеске олургулап алгаш, ижек саттан чүве-биле дөмей, чыып-ла эгеледивис. Хуунар дүвү иштелип эгелээн. Агаарнын эжизин, тынарга, артында хостуг боор. Ол чылын черле кызырак каттын үгениин кайгаар мен. Улуг чаагай деп чүвезин канчаар. Ур-даа болбайн, хуунарывысты долдуруп алдывыс. Ам чүү боор. Катты чыып алгаа улус. Ам аастарже чыып чип эгеледивис. Ол кадында ковчуг амданныг арыг агаарын база немежип турар болгай але. Бир оол эживис бар турган, адын Гриша дээр. Ам ашак апарган кижи-дир ийик. Оол кижи черле оол салымныг болгаш, даш чүректиг дээр болгай. Та биске көөргеттинери ол чүве ийик бе, азы бодун кортук эвезин бадыткаары ол чүве ийикпе, чааскаан бистен элээн ыракче чорупкан ындыг. Бистер каттын бичии боктарын аштап, солун чүүлдер чугаалажып олур бис. Ол аразында дем кижививис чиде-ле берди. Баштай эскет чок олурган болдувус. ам арай сестип, канчап барган деп баштарывыска янзы-бүрү бодалдар кирип эгеледи. Адын адап «Гриша! кайда сен?» деп кыйгы салдывыс. Сураг. Харыы-даа чок.

Туруп келгеш, өрү-куду кайгажып туру бис. Ам, шынап-ла, коргуп эгеледивис ве. Башка демги ковчуг «ырей» база кирип эгелээн. Кырган авамдан дыннаан кижи мен, ол чүве кижиниң эпнергаш, ыяш адаанга артында чыдып алгаш, оон «чооглаар». Ыыт чок, кезек туру бис.

Чеже тайга черге алгырыжыр боор. Демги ковчуг хөөрежип турган боттарывыс артында оожум чүве дег апаргылаан бис. Адан кайгап турувуста, ыяштар арзында бир-ле чүве шылырт диди. Шупту чаңгыс командылап каан дег ол үгже көрүп бердивис. Келзе-ле, демги Гришавыс. Арны арай чиктин ковчуг, корткан хевирлиг. Чүү болганын дораан чугаалавады. Дүрген чорууллунар диди. Ам артында кадынын база чартык кезиин төп алган. Хойган мал ындыг боор, дигин-биле, тиг-ле дидивис. Элээн ырап келгеш, ам борта бичии дыштанып алыылынар диди. Олургулап алдывыс. Боду арай томаанныг, улустуң чугаазы-биле чыткан хой туруктас кижи диве, ажырбас боор, шак ындыг кижи болгай. Чүү болганын айтырарывыска, бистен ырай бергеш, демги ковчуг «ырейни» көрүп кааш, далып каар часкээ кижи болду. Артында үнү безин үнмейн барган. Кым-даа кижиге ындыг болбайн канчаар, тайга черге аап. Эр кижи кортук эвезин көргүзер дээш хөөкүй «тайга ээзинге» таварышкан бердеш. харын-даа өршээл болган дивес силер бе. Ол маадыр ам Улуг-Хем районнуң бир суурунда башкылап ажылдап чоруур болгай. Долу ат-бажын айытпадым. Артында башкы кижиге аан. Боду номчааш, бодун, ол үени сактып келири магат-чок боор. Кадын төп алган эживиске кажы бүрүзү бичиилеп каттарывысты уруп бердивис. Ол бүтүнү кымга-даа чугаалавас деп дугуржуп алган бис. Ол-даа ол хевээр аравыска артхан. Кадывыстын амданныг чаагайы бүтүле корткан хевирлеривисти ала-чайгаар солупту.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ЧЫЛАН ООЛДАРЫНГА ЫНАК

Бо тааладынга шагда болган дээр. Мону менээ чугаалан берген кижи ону та ачазындан, та авазындан дыннаан, а олары та кым деп кижилен дыңнаан чүве база билдиммес. ынчаар-ла төрел кижилер дамчып чораан хевирлиг чүве.

Шаанда бир-ле кижи өг-бүле тудуп алгаш чурттап турган чүве-дир. Урутлары доктаавас боол туруп берген дижир. Оон ужурун билип алыр дээш, бир ламага чеде бергеш, ол:

— Урут-дарыг доктаавайн туруп берди, ужуру чүдел, шо-төлгеден салып, номдан ажып көөрүн дилеп ор мен— деп чугаалаан чүве дээр.

Лама номун ажып көргеш: «Сүлде, сүнезин доктаар чүкте чурттавайн турар-дыр сен, аан ындыг боот турар-дыр»— дээн.

— Ам чүну канчалзымза экн ирги?—деп, ламазындан ол айтырып-тыр.

Лама номун номчуп, ажып көргүлээш:

— Мурнуу чүкче, моол чуртунче углай көжер болзунза экн-дир —деп, оозу чугаалаан.

Демгизи аалынга келгеш, кадайынга ол бүгүнү чугаалап берген. Нелээ кожуп чоруур деп шиитпирлеп алгаш, чоок-кавызында төреллери-биле шайлажып, байырлажып ап, көшке белеткенип турганнар. Барбаларга тон, идик-хепти суккаш, аксын быжыды шарып ап, баглазаннар. Бир-ле эки хүн белеткеп алган чүгүн чайгы дүн адып орда, чер кыры чаа чырып келгенде, чүдүрүп алгаш, мурнуу чүкче углай чорупканнар. Хүнну бадыр чоруп келгеш, кежээликтей хем кыдыы ыжыкталчак черге одаг кылгаш, хонганнар-дыр эвеспе. Эртен оттуп келгеш, өгнүң эр ээзи көөрге, кара-шокар чылан дүрүже берген, бажын кодуруп каап көрүп чыдар болган. Отка аъш-чем чылдындан чедип келгени ол-дур деп бодаан. Ам база өгнүң үн-савын чүдүрүнгеш, чорупла кааннар. Шаанда аалдар хонуп турган хире өдек-соргаалыг, бичии кара суглуг хем кыдыы черге келгеш, хонар дээш дүжүрүп алгаш, одагланып хонганнар. Эртенинде эр кижи от кыпсып чыткаш көөрге, база-ла чылан дүрүже берген, бажын ковайтып каап чыдар болган. Топтап көөрге, дүнгү чылан-биле дөмей, узуну ол-ла олчаан, кежи арай харын күү апарган, ишти чингелей берген чыткан. Бо кандаай чиктиг чоор, дүүн эртен база ындыг чылан көрдүм чоп, Чүвениң ужурун тып, сүмележир дээш, удуп чыткан кадайын тырткаш:

— Турам, дөө чүвени көр даан—деп оожум сести аарак чугаалаан.

Кадайы туруп келгеш, ашааның караа-биле имнээн черинче көрнүп келирге, чылан чыткаанын көрүп кааш, «База чылан!» деп алгыра каапкан. Эр кижи олургаш:

— Дүүнгү чылан бе, азы өскези бе? — деп айтырган-дыр. Кадайы тургаш:

— Дүүнгү чылан-на-дыр бо — деп харыылаан.

Ийи кижиниң кайызы-даа ыыт чок. Ашаа элээн боданган соолунде, кадайынга мынчаар чугаалаан:

— Чылан бисти дүүн база, бөгүн база сүрүп келген, элдептиг чүве бо. Бир болза эки, бир болза багай —дээш база боданы берген. Кадай ашаанче көрүнгеш:

— Чүнү алыр, чүну чиир дээш ынчаар бисти эдерип, сүрүп турар чүве дээр сен?— деп кайгап айтырган. Ашаа:

— Чугаа билип турган болза, чүнү херегелей дир шагда берипкен турбас ийикпе, ындыг ыракка бисти эдерип, түрей берген чылын дыр —деп хомудап орган.

Кадайы тургаш:

— Чүү-даа чүвениң кезин комчуг чүве дивежикпе, кыс чылан эвес деп бе? Оолдарын хоптаалааш бисти сүрүп чоруур эвес ийнаан? Мында бир-ле черде оон оолдары бар чадавас-тыр —диген.

Өгнүн эр ээзи:

— Ындыг болза оолдары өгнүн аптара-хааржаанда, аглы-кежиинде, барба-таалынында — деп бодааш, харыылаан: —Ында берге чүү боор, көрүплеткей —дээш, аптараларны, таалыннарны чиннчерлеп чоруй, барбаларга барган соонда: «Эжен-не бо! Чүүргалары бо чор» деп аалдыраазыг алгырган дээр. Шынап-ла, барбаларнын аксынын каттэашкак черинин адаанда хос черде чылан төрүп алган болган. Чүүргалары хүрензимээр, шокар-шокар, алды.

«Канчаарыл?» деп дугурушканнар. Барбадан ужулгаш, кайы-бир хараган дөзүнге салып каарга, күш дораан чиптер хире. Суг каар дээрге үнгүр чок, бар-даа болза, ээлиг бодру чадавас. Тутхаш, ынай-бээр дажырга, тутхан холдан чыт алгаш, чылан ынаар барбайн барын болур. Бисти эдергени кончуг, кээргевес арга чок. Чыланның чүүргаларын барба-биле кады девээлиг хараган кыдыы черге өгден элээн ыракка салып кааннар. Чылан ында-хаая ында көстүп турар апарган. Олар ол черге өскү тиккеш, чурттаар апарганнар. Сиген кезип аар, кыштаг кылып алыр черлер көрүп, өгнүн эр ээзи чоруп каар ындыг. Бир эй хире болгаш көөрге, чүүргалар частып чоруй барган болган. Ашаа кадайынга келгеш:

— Чыланывыс оолдарын алгаш, чарып чоруй барган ышкйин. Байырлаштын бе? — деп, айтырган дээр. Кадайы олургаш:

— Ол чүү дээрин ол. Билбедим-даа. Чүү-даа амытан төлүнге ынак чүве дээр. Чылан база оолдарынга ынак болбайн аан, хөөкүйлер эки-чаагай-ла чорууннарам — дээн.

Оон бээр элээн каш чылдар эрткен. Чыланга бүүн кылган аалдын мал-маганы өзүп, оолдарыг, кыстарлыг болган дижир. Бир-ле катап олар төрелдерин эргип чораш, өгнүн эр ээзи бичии арага ижипкеш, мынчаар ырлап орган дээр:

Ойнуң, чиктиг одун
өттаар,
Оюм-даа бар, доруум-даа
бар.
Ондар, Моңгуш ожууң
манаар,
Оглум-даа бар, кызым-даа
бар.

Алдын-оол ОНДАР.
Башкы.

Сүт-Хөл район. Ийме суур.

ТАҢНЫЫЛ КАС

ТАШКЕНТ. Кас угаанныг куш дээрзин делегейниң кайы-даа чуртунуң чону билир. Кастар боттарынын угаанныг чоруун херек кырынга бадыткап-даа келген болгаш бадыткап-даа турар.

Узбекистанның «Шават» дээр совхозунуң кат-чимис өстүрер сады барык 12 гектар черни ээлеп турар. Ол садтын улуг садчызы Юлдаш Джуманиязов бодунун кастарынын эн улуун болгаш шоваазын каш чыл бурунгаар бо садка эккелгеш, азырай берген. Ийи-чаңгыс кижилер, ылангыя бичии оолдар, кат-чимис бышпаанда, садче кирлгеш, хөй яблоколарны хейделе со тыртып каaптар турган.

Демги кас келген соонда, оорлар садче чоокшулавас апарган. Чүге дээрге кайы-даа таладан өске кижи садче кирип кээрге, кас алгырбышаан, олче маңнаптар. Келген кижилерни ызырып, чалгыннары-биле хап туруп бээр. Ооң алгызынга кым-даа шыдажыр аргажок апаар. Юлдаш чедип кээрге, кас ам-на оожургаар. Сад кажаазынын эжиинде кылып каан хээлбекке чоргаар эштип эгелээр. Ол кас ээзин, ээзиниң оолдар, уругларын шуут таныыр, олардан өскелерни кажааже чоокшулатпас.

ПРАПОРЩИКТИҢ ҮҮЛГЕДИИ

ВЛАДИМИР. Владимир гарнизонунуң шериг прокуратуразынга Балакирев кудумчузунда бир бажыңның чурттакчылары шыңгыы негелделиг кээп турар апарган. Олар прапорщик Виталий Юниниң судтаарын негээш туруп берген. Херектиң ужуру мындыг боор турар.

Юнин кат-нези-биле ындыгла эки вайыралдыг эвес. Чамдыкта аас былаажы-даа бергилээр. Ол бир катап бажыңынга элээн ээрик чедип келгеш, кат-незин-биле бактажыпкан. Орай апарганда, ол кат-незин коргудар дээш ыштыг шашканы өрттедип алгаш, кат-незинин уууур өрээлинин чоогунга салып каан. Калбаа чартык метр хире шашка кыпса-кыпса, каш каът улуг бажыңнын бүгү квартираларын ыштап эгелээн. Хөй улус дүвүреп, балконнарынга барган. Өрт болгаш дүрген дуза чедирер машиналар чедип келген. Специалистер херектиң ужурун ам-на тодараткан. Юнин биле оон кат-нези моорадыр угаарлай берген болганнар.

БУДДА БОЛГАШ ООҢ ӨӨРЕДИИ

(Эгези № 159, 161, 163 «Шында»).

Будданың өөредиин долуу-биле шиңгээдип алырда, эн кол дөрт чаагай алыс шынны баштай билип алыры эргежок чугула:

— амыдырааны дээрге човулан-дыр.

— човуланның үнер дөзү дириг чоруур дээн күзел (төшна);

— дириг чоруур дээн күзелдн узуткаарга, човулан база узуткаттынар;

— дириг чоруур дээн күзелди сес кезектен ёзулуг чүдүлгеден, ёзулуг чүткүлден, шын сөглээриниден, эки аажы-чаңдан, чурттаарынга херек хөреглинни шынчы ёзу-биле тывзарындан, ёзулуг ораладажыышкындан шынчы сеткилден, чүве утпазындан, ёзулуг ханы бодалдан бүткен орукче шилчээш узуткап болур.

Оон-биле чергелештир үстүнде адаан дөрт алыс шынны билип алырынын үш чадазы бар:

— ол чаагай алыс шын;

— ол чаагай алыс шынны билип алыр херек.

— ол чаагай алыс шынны билип алдым.

Будданың өөредииниң кол ээзэ болза Тулган (Татхагата — алыс шынга четкен) амыдырап чурттаарының хевирлериниң чылдагааннарын билип алганында, азы бүгү катап төрүттүнгеннерниң амыдырап чурттаарынын чылдагааннарын болгаш оңу канчаар узуткаарын билип алганында.

Бир амыдыралдан өскезинче шилчип турза, чүү болуру? Мында каттыштырып эгелээр чүүл кижиниң ажы-чаңынын түңнели карма болур, анаа хамаарыштыр кижи кандыг-даа байдалга чурттап чораш, кандыг-бир скандхалардан тургустунар.

Элдээртен чугаа: тараачын оглу-биле ховуга чер андарып турган, оолду чылан шаптарга, оол өлүп калган, ынчаарга адазы оглунун өлгенин тоовайн ажылдап турган. Оон чаны-биле брахман эртип чыткаш, айтырган: «Бо кымныя оглул?», «Мээн оглум-дур»— деп, тараачын харыылаан. «Чүге оон ажыын ажывайн тур сен?» деп айтырарга, «Кижи төрүттүнген дораан өлүмче баштайгы базымны кылыр... мунгагдал болгаш карак чажы өлген кижиге дузалавас» деп адазы харыылаан болгаш өг-бүлезинден кым-даа өлген кижинин ажыын ажываан, авазы тургаш: «Амыдырал дээрге аалчылар бажыны ышкаш, бөгүн келген кижи даартазында үнүп чоруй баар», угбазы тургаш: «Кижилер далайда эштип чоруур сал ышкаш, шуурган келгеш, салды чуура шаапкарга, чудуктар чүк бырарады тарай бээр, олар ам кажан-даа тудуштар — карак чивеш арзында душчуп келгеш, кезээ мөңгеде чарлы бээрлер», авазы: «Ийи кушкаш ар сарыг хүнүү бадыр кады ужуп келгеш, кежээликтей бир будукка дыштанып олурупканнар, эртенинде ужуп чорупканнар, олар оон соонда та ужуражыр чүве, та ужурашпас чүве» — дээн.

Шак ындыг тоолчургу чугаалар буддизмде эвээш эвес. Ында амыдырал дээрге човулан-дыр дээн кол утка синниккен, ынчангаш амыдырал-биле азы човулан-биле холбашкан чүве бүрүзүнден адырлып алыр херек, оон туржук, ол дээрге чаңгыс амыдыралдын човуланы эвес, кандыг-даа амыдыралга чоокшулажыышкындан долузу-биле чарлып турар төнчү чок мөңге човулан-дыр. Ынчалза-даа шак ындыг амыдыралга кударанчыг хамаарылга тураа-даа, тоожу-тоолдар амыдыралдын засекежиинин чурумалдарынга база доктаап турар. Чүге дээрге Будданың өөредии чер кырынга чаагай чүүлдерден, эки ажыл-херек дээш шан-нал-макталдан болгаш чаагай дүржок чорук дээш шаажылалдан өйталавайн турар.

Ол угланыышкынта эн кол чаагай сеткил ынакшыл болуп турар. Бо амыдыралга Будданын мурнунга алдар-хавыяа чедип алыр дээш үндүрген бүгү күштер ынакшылдын, сагыш-сеткилдин тынын алырының он алдыгы кезиинге безин четпес. Ынакшыл, сагыш-сеткилдин тынын алыры чырыдып-даа чоруур, чайынналып-даа турар, өөрүп дээш турар. Бүгү сылдыстарнын чырыткызы чырыдып, кыланаанып, чайнап чоруур айның херелиниң он алдыгы кезиинге четпези ышкаш, бурганнын мурнунга алдар-хавыяа чедип алыр дээш бо амыдыралга үндүрген бүгү күштер ынакшылдын, сагыш-сеткилдин тынын алырынын он алдыгы кезиинге четпес.

«Кара чаңгыс оглун бодунуң амы-тыны дег камгалап чоруур ава ышкаш, бүгү дириг амытаннарга кызыгаар чок ынакшылын көргүзер херек. Дээди-даа, кудуку-даа чаданың дириг амытаннарын бүгү делегей боду-биле дең ней көрүп, адаанашпайн, месилдешпейн, кызыгаар чок ынакшылын көргүзер ужурлуг. Кижи тура-даа, кылаштап-даа чораш, олура-даа, чыда-даа сергек чоруур үезинде шак ынчаар хөделир ужурлуг. Ону Будданың амыдыралы деп адаар».

Ынчангаш амыдыралга Будданың дөрт эргежок чугула негелделери (дөрт кызыгаар чок) бо: ынакшыл чок човулан, эптиг-ээлдек кирживге болгаш маажым чорук.

Оон ангыда шынчы кижи чаагай херек бүдүрүп тургаш, оозун сеткилиниң ханызындан кылыр ужурлуг.

Өргүл дугайында элдээрткен чугаа: чигир тростниги чүктээш, ону чип кылаштап оргаан кижиниң соондан бичии оол эдерткен чорумал лама чорул орган. Оол бичии тростник берзин деп ыглап кылаштап орган. Чүктешкилиг кижи дыпнаваан кижи боол, билбээченнеп базып орган, ынчаарга лама оон оолга бичии тростник бээрин дилээн. Чүктешкилиг кижи эктин ажылдыр тростникти хөнну чок октап берген. Сөөлүнде ол кызыл дустай бергеш, харам чоруу дээш харылаар ужурга таварышкан, ол тростник үнгеп арыгга төрүттүнген. Тростникти сый тыртып алыр дээш веде бээрге-ле, ол кымчылаптарга, черге далып барып дүжер болган. Адак сөөлүнде аштап-суксааш, бүрүүзүн миннин чугаалаарга, анаа алыс шын илереэн: чүве бээрде, күзел-биле, өөрүп бээр ужурлуг деп.

Буддизм өөредиин ёзугаар нүгүл кылган кижи өлгениниң соонда барып болур дөрт байдал (апайя) бар: эрлик оранны, дириг амытан болуп төрүттүнери, чиргилчин кылдыр төрүттүнери, шулбус кылдыр төрүттүнери. Бир эвес кижи кылган буянын миннир болза, ол үстүнде адаан байдалдарга барбайн барып болур, ынчан оон соңнайгы амыдыралынга таарымчалыг катап төрүүшкүн оон холунда.

Элдээртен чугаа: бай адалыг оол чүге-даа өөренип чадап кааш, бүгү эт-хөреңгизин арагага садып ижипкен, оон соонда оорлар аразынга кире бээрге, уптээшкинге киржирин олар саналдааннар. Ынчаарга ол чүве билбес мелегей чоруунун ужурунда уптээшкинге киришкени дээш өлүрүп шаажыладыр кылдыр шииттирген. Шаажыладыр черинче бар чыткаш, шаанда ужуражып чорааны бот кадайга дужа берген, ол ону кээргээш, суг биле чем берген. Ол үеде Будданың өөреникчилериниң бирээзи аас-кежик чок аныяк оолду көрүп кааш, ону эрлик оранындан чайладырып оралдашкан. Ол оон баарынга чедип кээрге, ону боду ышкаш аас-кежик чок кижи дел санааш, чемин өөрүшкүлүг үлежип чиирин саналдаан. Оол ужурундан ол шаажылал соонда, арга-арыг бурганы бооп катап төрүттүнген. Ынчангаш буянныг чүве кылып каарга, өргүл ынаплап келир, чүгле кылыр чүвезин ынаап-ла эк сеткил-биле бүдүрер херек.

Ынчангаш буддизмде дөрт ыдык бар: Сротааланна (ыдыктын оруунга кирген, эн бо... инге четкен, ынчалза-даа ол ам-даа чеди удаа катап төрүттүнер ужурлуг). Сакраагамин (база катап эргип кээр кижи). Анагамин (чер кырынга эглип келбес, ынчалза-даа бурганнарнын бир октаргайынга катап төрүттүнер). Архат (ыдыктын дээди чадазы, анаа чүгле сагыш четтирген лама чедип болур).

«Буянныг оруктун» дөрт чадаларын эрткеш, чедип алыр ыдыктын дөрт чадалары деп чүл?

Бирги чада 1. Буянныглар-биле таныжары.
2. Хоойлуну дыңнаары.
3. Өөрүшкүлүг бодал.
4. Буянныг амыдырал.

Ол чаданы эрткеш, кижиниң хосталыр чүүлдери:
1. «Бот» тогдунуушкунуң частырыгларындан;
2. Буддага болгаш оон өөредиинге чигзиниишкиннерден;
3. Аажы-чаңга болгаш ёзулалдарга чүдүүрүнден.

Ынчан «бо делегейге тергиидээни дээре, дээрже көшкени дээре, бүгү делегейге тергиидээни дээре» деп ол баштайгы оруктун үш дакпыр түннели деп алыс шынны чедип алыр.

Ийиги чада дээрге бо делегейге чаңгыс катап эглип келир кижилерниң оруу.

Үшкү чада дээрге бо делегейге кажан-даа эглип келбес кижилерниң оруу. Маңаа медереп билир оруктун болгаш эки чүве күзевес чоруктуң сөөлгү артынчылары узуткаттынар.

Адак сөөлүнде, дөрткү чада дээрге билиг чедип алгаш, хосталга алган архаттарнын оруу.

Ол орукту эртип тургаш, кижи он бүдүлүүшкүннарны ажып эртер ужурлуг:
1. «Боду» бодаар чорукка хамаарыштыр бүдүлүүшкүн.
2. Чигзиниишкин.
3. Чанчылга чүдүлге.
4. Медереп билири, магаботтун күштүг хандыкшылы.
5. Кээр хөңнү чок чорук, эки чүве күзевес чорук.
6. Чер кырында амыдыралга ынакшыл.
7. Дээрге чурттаарынга күзел.
8. Улуургак сеткил.
9. Бодун агартыры.
10. Бүдүүлүк чорук.

«Орукту болгаш кажыы далды ажып эрткен, бүгү талазы-биле хосталган болгаш бүгү кинчилерни ап октапкан кижиге човулан турбас».

Ынчангаш буддизмнин дөрт буянныг шынын билип алган болгаш он бүдүлүүшкүннардан хосталган кижи мөзү-шынарнын сөөлгү тулган чадазынга. Будданын сайзырангайынга болгаш Нирванага чедип болур. Сайзырангай чоруктүн кудуку чадаларынга эчис шынны долузу-биле шиңгээдип албаан болгаш он илчирбеден долузу-биле хосталбаан кижилер чедип болур, ынчалза-даа олар сайзырангай билиин чедип алырынга чоокшулай бергеннер. Сайзырангай чоруктуң дээди чадазы дээрге архаттын деңнелинге четкени ол-дур. Анаа амыдыралга ол сайзырангай деңнелге эвээш санныг кижилер чедип болур, олар болза шажынчы эвес амыдыралды каапкан кижилер-дир, шажынчы эвес амыдыралдын бачымынга дүлдүне бергеш, сайзырангай байдалга чедип шыдавас, а кылган ажыл-херээниң аайы-биле боттарынын келир үедеги амыдыралын экижидип азы баксырадып болур, ынчангаш Нирванага мөңге оожургалдың чыргаланын чоокшуладып азы ырадып. Чүгле ховар таварылгаларда, ылангыя эн не таарымчалыг үеде олар шажынчы эвес амыдыралды көргеш, анагамин чадазынга чедип болур (черже дедир ээп келбес, бурганнар делегейиниң бирээзинге катап төрүттүнер).

Ынчангаш буддизмниң мөзү-шынар талазы-биле хоойлулары кижини чаагайжыдып база арыглап турар. Хөй-хөй хай-халаптан, аарыг-човуландан чайладып турар, а даараазында катап төрүттүнерде, чайынналчак бурганнар өөрүшкүлүг дээрде чурттап турар чер белеткээн турар. Ынчаарга буянныг кижилер безин ол орук-биле чораш, сүнезин шилчиириниң хөлзээшкиниг далайындан адырлып шыдавастар, оларнын буянныг кармазы төне бээрге, олар база катап амыдыралдың кудуку чадазынче бады баарлар. Мурнунда кижилер, дириг амытаннар азы үнүштер боол төрүттүнүп чораан бурганнар тур када угааны баларай бээри аас-кежик болур чадавас.

Ольга ХОМУШКУ.
Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидаты
(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

«Тыва алдын» бүдүрүлгези 1992 чылдың август 31-де эртенгиниң 10 шакта Чүрүкчүлар бажыңынга мөңгүн-биле ажылдаар дарганнарны өөрединге 20-ден 30 хар чедир назылыг болгаш шериг албаны эрттирген оолдарны шилип алырының шылгалдазын эрттирер.

Чогум өөредилге Улан-Удэ хоорайга болур. Өөренириниң хуусаазы 10 ай. Чурттаар чери болгаш аъш-чеми халас. Айда алыр акшазы 600-700 рубль. Улан-Удэге чедер билет өртээн боттары төлээр.

«Тыва автотранстыын» өөредилге-курс комбинады «ВС», «Д», «Е» категорияларның чолаачылар курстарынга чыылданы чарлап турар, өөредилгези хүндүскү болгаш кежээки.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко, 113 «а».

«ВС» категорияның чолаачыларының хүндүскү, «Д», «Е» категорияларның чолаачыларының кежээки өөредилгелиг курстарынга чыылданы «Тыва автотранстыын» өөредилге-курс комбинадының Чадаанада салбыры чарлап турар.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 7-де эгелээр.

Телевизиониг школа-студияга 7-11 харлыг өөреникчилерни хүлээп алырын аныяк көрүкчүлер театры чарлап турар. Бичии уругларны чуруурунга, ырлаарынга, танцылаарынга, цирк болгаш артист мергежилинге өөредир. Өөренирин күзээннерни Чонуң чогаадылга төвүнде бүрүткеп турар. Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр болгаш № 2 кабинетке 10 шактан 13 шакка чедир болур.

Улуг-Хем районда «Энергия» кооперативтин танмазы чиктевин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

АВГУСТ 28-ТЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Караван смерти» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан), Видеозал: «Беззаботный отдых у моря» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Эрзин районнуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Бовей-оол Оюнович Сенгининиң өөнүң ээзи, маадыр не, хоочун башкы болгаш Эрзинде уруглар садының эргелекчизи Үзүме Кыргысовна
СЕНГИНННИН
48 харлап чорааш, аар аарыгдан мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу, өөредилге ажылдакчыларының профэвилел рескому, Эрзин район чагыргазы, өөредилге килдизи, садик коллективи илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. [redacted]АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: хуус депутаттарының Советтери политика болгаш солун айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; ... — 3-34-49; 3-36-73; ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш өөредилге — 3-39-15; ... болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; ... — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үнзүрукчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыышкыннар фактылары санадлары болгаш өске-даа шынзыгдары дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парламентинге болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 166.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 167 (14889) 1992 чылдың август 29, суббота

Солунга ат салган шагы 22.30 Чагыдар өртээ 10 кап. Садар өртээ 1 рубль.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

ШАХТЁРЛАР ХҮНҮ-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа «Каа-Хем» база Чадаана хөмүр-даш разрезтериниң коллективтеринге профессионал байырлалыңар — Шахтёрлар хүнү-биле чүректиң ханызындан изиг байыр чедирип тур!

«Каа-Хем» болгаш Чадаананың хөмүр-даш разрезтериниң ажыл-ишчилери күжениишкиниңер, карак кызыл күш-ажылы-биле экономиктиг база социал хөгжүлдеде бар боол турар бергедээшкиннерниң ажып эртерлер дээрзинге быжыг бүзүрелдивисти илередип тур бис.

Байырлалдыг хүннерде силерге, эргим өөрлер, чаа-чаа күш-ажылчы чедиишкиннерни, чүүдең артык аас-кежикти болгаш өг-бүлелериңерге амыр-тайбың, менди-чаагай чорукту күзедивис!

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

ТЫВА-АМЕРИК ХАРЫЛЗААЛАР

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей август 26-да АКШ-тан келген шажын, культура болгаш эртем ажылдакчыларының бисте хууда аян-чорук кылып келген бөлүү-биле ужурашкан. Ук бөлүктү дээрги Гэрри Уинс баштап чоруур.

Ажыл, амыдырал болгаш шажын-чүдүлгениң амгы нарын айтырыгларын шиитпирлээр аргалар дугайын ужуражышкын үезинде чугаалашкан. Ол ышкаш тыва база америк чоннарның аразында улусчу дипломатияны эгелээриниң болгаш ону калбартырының арга-хевирлериниң дугайында ийи тала сүмелешкен.

Чоокку үеде АКШ-ка бистиң Тывадан экономика, культура, бизнес болгаш өске-даа мергежилдер аайы-биле студентилер белеткээр аргалар дугайын база тодаргай чугаалашкан.

Чугааның түңнелинде Американың Калифорния штадында «Тываның өнүктери» деп эки тура бөлүктүң удуртукчузу дээрги Лэйтонның дилээ-биле К. А. Бичелдей америк чонга 1993 чылдың байыр чедирген чугаазын бижиткен.

АКШ-тан келген бөлүк сарыг-шажын дугайында номнарны, судурларны болгаш бурган чуруктарын болгаш өске-даа чүүлдерни Дээди Советтиң Даргазынга дамчыдып берген.

Седен ХЕРТЕК.
Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары.

БИШКЕКЧЕ ЧОРУПКАН

Бо чылдың август 28-тен сентябрь 1-ге чедир Кыргызстанның найысылалы Бишкек хоорайга Бүгү-делегейниң кыргыстарының улуг шуулганынга киржир дугайында чалалга Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының адынга келген. Ынчангаш анга киржири-биле К. А. Бичелдей баштаан 4 кижи составтыг делегация дүүн, август 28-те, Кыргызстанче аъттаныпкан.

Бистиң корр.

ШКОЛАЛАРДА УЖУРАЖЫЛГАЛАР

Августуң бо сөөлгү хүннеринде кайы-даа көөрге, башкылар-даа, ада-иелер-даа школаларже бо-ла далажып бар чоруурлар. Шевергин беттинген школачылар кудумчуларны кежир база-ла школазынче далажып эртип турарлар. Оларның холдарында кайгамчык чараш кызыл-кызыл чечектер. Чайгы дыштанылга доозулган. «Ам чаш кижи бүрүзү өөренмээже хоржок» дээнзиг, школаларның эжик ажык тургулаар.

Баштайгы хүннерде башкылар өөредир өөреникчилерин школа чанынга база класстарга уткуп ап, ужурашканнар.

Кызылдың бир дугаарлыг ортумак школазынче ада-иелер август 27-нин эртенинде уругларын эдерткеш, чорупкан. Олар класстарже кирип, башкыларынга ужуражып, боодал чечектерин башкыларга берген. «Чаа өөредилге чылының эгелээри-биле, уруглар!» деп, башкылар уругларга изиг байырны чедирген. Өөренип кириптеринге херектиг чүүлдерниң шупту бар азы чогун чугаалашканнар. Кызылдың ийи дугаарлыг ортумак школазынга болгаш оон өске-даа школаларже уруглар бо хүннерде омак-хөглүг-биле шуужуп эгелээн.

Өкечик ОНДАР.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАР САЙГАРТЫНГАН

Август 27-де Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралдың хүн айтырыынга кирген алды айтырыгның бежин анаа сайгарып көрүп, Чазак кежигүннериниң анаа хамаарышкан санал-оналдарын дыңнаан.

Оон ангыда хүн айтырыынга кирбейн турар ийи илеткелди база көрген. Ол болза «Долгандыр турар бойдус камгалалының дугайында» Хоойлу болгаш «Аныяктар политиказының дугайында» Хоойлу-дур.

«Тыва Республиканың дээди болгаш ортумак эртемниг национал кадрларын белеткээриниң программазының дугайында» илеткелди эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле Күрүне комитединиң даргазы Л. Х. Тас-оол кылган. Беш улуг кезектерден тургустунган бо программада 2010 чылга чедир республиканың улус ажылагыйынга национал кадрларны белеткээриниң кол принциптери айыттынган. Ук программаны тургузарынга Тываның болгаш Россия Федерациязының эртемденнери киришкен. Тываның дээди база ортумак өөредилге черлериниң келир үеде статузунуң дугайында айтырыглар ол хуралга көдүртүнүп, орта хамаарышкан бодалдарын башкы училищезиниң, автоорук техникумунуң удуртукчулары чугаалааннар. Ук өөредилге черлери келир чылдан эгелеп колледж хевирлиг өөредилге черлери апаарының дугайында олар чугаалааннар. Хамык ужур чүүле адын эскертиринде эвес, а ук өөредилге черлеринге бир ангы улуг, уткалыг өөредилге программазын тургузары, кадрлар белеткелиниң шынарын көдүрери, улус ажылагыйынга, улус өөредилгезинге бо хүннерде чугула херегленип турар мергежилдерниң чаа салбырларын ажыдары дээрзин удуртукчулар айыткааннар. Чижээлээрге, башкы училищезинге моон мурнунда школа назыны четпээн уругларның болгаш эге класстар башкыларын белеткээриниң ийи ангы салбырлары турган. Бо чылдан эгелеп ол ийи салбырны чаңгыс кылдыр каткан. Ынчан кээрге, ону дооскан башкылар алызында барып ясли-садиктерге-даа, эге класстарга-даа ажылдап болур калбак профильдиг специалистери болу бээр. Ындыг чорук ясли-садик назынныг чаштарның школаже шилчип турар үезинде оларның кижизидилгезинге болгаш өөредилгезинге кончуг таарымчалыг салдарны чедирер дээрзинге башкы училищезиниң педагогтары идегеп турарлар. Шынап-ла, харын улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының үндүрген ындыг бодалдарынга, түңнелдеринге чөпшээрешпес арга чок.

Санал-онал бергеннер республикада амгы үеде бар дээди үш өөредилге черин алызында барып каткаш, Тываның күрүне университедин тургузар дугайында программада кирген чүүлдү ниитизи-биле деткээннер.

Тыва Республиканың «Күрүне шаңналдарының дугайында» Хоойлузунуң төлевилелинге хамаарыштыр санал-онал бергеннер чамдык хүндүлүг аттарның катаптажып турарынга доктаап, «алдарлыг» деп хүндүлүг аттың орнунга чаңгыс «Чоннуң» деп атты тывыштыр болза ажырбас деп бодалын илереткеннер. Тыва Республиканың эң дээди Күрүне шаңналы болур орден-кавыяа «Республика ордени» болур деп, хуралдың киржикчилери доктаатканнар. Ук Хоойлунуң төлевилелин Дээди Советке баштадыры-биле оон дараазында болур сессиязынга киирер.

«Тыва Республиканың чуртталга фондузун хууждарының» дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунга киирер немелделер дугайында илеткелди юстиция яамызының сайыдының оралакчызы Н. Б. Каширина кылган. Мааа кол айтырыг хууштакан квартираларның «салым-чолунуң» дугайында болган. Дыка хөй хамаатылар ээзи түңнүг акша-төгерик-биле бажың-саваны хуужудуп алгаш, оон соонда оларны аргажок аар өртектерге өске хамаатыларга садып, хуужудулга херээн хууда өнчү ажык алырының кончуг таарымчалыг аргазы кылдыр ажыглап турар. Ындыг чорук хөй чылдар дургузунда бажың алыр дзлчеэгде туруп турар эндерик ажыл-төлүг кижилериниң талазындан дүвүрелди болдуруп турар дээрзи чажыт эвес. Ынчангаш Кызыл хоорайга хуужуткан бажыңнарның садарын түр када соксадырының дугайында айтырыг мааа кончуг чидиг болган. Санал-оналдар солчуушкунунуң түңнелинде ук айтырыгны ам-даа өөренип көрүп, оон эрге-хоойлу талазы-биле чөптүг, чөптүг эвес талаларын ханы анализтээрин, юридиктиг магадылалын бижиттээрин ук хуралга айыткан.

Хүн айтырыынга көөрү-биле кирген өске-даа айтырыглар сайгарылгазының санал-онал солчулгазы боол, оларның чамдыктарынга хамаарыштыр эдилгелер, чазалгалар, казылгалар, немелделер кылдынган.

Михаил ДУЮНГАР.

* *

Ол-ла хүн, Чазак хуралының соонда, Тыва Республиканың Чазааның Чөвүлелиниң хуралы август 27-де болуп эрткен.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын болгаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын канчаар күүседип турарының талазы-биле Эрзин район чагыргазының ажылының дугайында район чагыргазының даргазы К. А. Моцнун илеткелин анаа дыңнап, чугаалашкан. Элериниң илеткелдиң хыналдазын кылып чорааан комиссияның мурнундан Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның контроль эргелелиниң начальниги Ш. Д. Куулар кылган.

Тыва Республиканың Президентизиниң чарлыктарын болгаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарын канчаар күүседип турарының талазы-биле Эрзин район чагыргазының ажылын хуралга ханы анализтеп чугаалашкаш, кылдынган ажылдарны демдеглээш, четпестерин айыткан, моон соңгаар чүнү кылза чогуурун тодаргайлаан. Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Алдан-маадырларының тура халышкынының 110 чыл болганын демдеглеп, байырлаар дугайында айтырыгны Чазак Чөвүлелиниң хуралынга чугаалашкан. 1883—1885 чылдарда болуп эрткен алдан-маадырларның тура халышкынны болза, даштыкының болгаш иштикиниң дарлалынга удур тыва араттарның эң улуг тура халышкынны болур. Ол хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш демиселдиң ярожулгазын байыдып тыва улустуң төөгүзүнге кескү вести арттырып каан болуушкун дээрзин хүлээп алган доктаалында айыткан. Алдан-маадырларның тура халышкынның 110 чылын 1993 чылдың июль айның бирги чартыында демдеглээрин шиитпирлээн. Байырлалды белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Б. Ш. Шымбап баштадыр тургускан.

Бистиң корр.

БЕРГЕЛЕРНИ ШЫДАЖЫП ЭРТЕР АПААР

Даарта Тываның «кара алдын» тывыкчылары боттарының профессионал байырлалы — Шахтёрлар хүнүн демдеглээр. Экономиктиг болгаш социал хөгжүлдеде рынок харылзааларынче шилчилгениң үе-чадазында таваржып турар бергелерни шыдажып эртер дээш бистиң шахтёрларывыс кызымак ажылдап турар. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң, оон Чадаанада болгаш Дус-Дагда участоктарының күш-ажылчы коллективтери Шахтёрлар хүнүн күш-ажылчы чедиишкиннерлиг уткуп турар.

Ол хүннүң бүдүүзүнде «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге чедип, оон директору Станислав Сергеевич ХРОМЕНКОВКА ужуражып, оон чамдык айтырыгларны салган мен.

— Профессионал байырлалыңар таварыштыр силерниң бодуңарга болгаш удуртуп турарыңар коллективтиң бүгү ажыл-ишчилеринге байыр чедирип тур мен. Бо байырлалыңар таварыштыр силерниң ажыл-ишчилериңиң солунуңнуң номчукчуларынга дыңнадып чедирер дээш келдим. Профессионал байырлалыңарны кандыг көргүзүглерлиг уткуп тур силер? Шаандагы таптаашкын үезинде дег, «ураалап» турар чүве бар эвес. Ынчалза-даа кылган үүле, бүдүрген иш деп чүве бар болган. Ол дугайты чүнү чугаалап болур силер, Станислав Сергеевич?

— Шынап-ла, харын, силерниң чугаалааңнар мынчаш, таптаашкын чылдарында кандыг-бир байырлал бүдүүзүнде күш-ажылчы чедиишкиннеривис бо, планывысты мынчаар күүсеттивис деп-ле үстүкү черлерже саазын шокарлаашкын, күш-ажылчы рапорт дээр чүве чорудар чүве болгай. Ам ындыг эвес апарган, магалыг шаг мишкажыл бо. Ол рапорт дээр чүвезин бижиир, орта сан-түң чыыр дээш эндерик үе-шак база чидирер ишкажыгай. Ынчалза-даа бүдүрген үүлезин, кылган ажылын күш-ажылчы коллектив бүрүзү түңнеп олурары черле чугула деп бодаар мен. Ынчаар ажылдавас болза, рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үезинде күш-ажылчы коллектив, оон кежигүннери канчаар амыдырап-чурттаарыл? Бистиң шахтёрларывыс бо бүгүнү эки билгеш, херегленкчилер-биле ажылдыш организастап, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидип, хөмүр-даш тывыжын көвүдедип турар.

Чадаанада хөмүр-даш казар, Өвүрнүң Дус-Дагда дус казып тып турар участоктарывыс бар. Мында ажылдап турар кижилерниктиң ажылы база-ла шору. Боттарывыстың профессионал байырлалывысты багай эвес көргүзүглер-биле уткуп тур бис. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, арыг орулга алыры, хөй хөмүр-даш курлап алыры — бистиң кол көргүзүглеривис боор чүве. Бо кол көргүзүглеривисти эрткен чеди айларда күүседип апкан бис. Бистиң шахтёрларывыстың болгаш өске-даа ишчилеривистиң кызымак ажылының ачызында пландан ажыр 8 муң 902 тонна хөмүр-даш казып тыпкан бис. Бис бодаарывыска, ол элээн шору көргүзүг боор турар.

— Рынок харылзааларынче шилчилгениң берге үе-чадазында силерниң разрезтиң коллективи бергелерге база таваржып-ла турар ыйнаан. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Рынок харылзааларынче шилчилгени бистиң коллектив элээн бергелеп эрткен. Ынчалза-даа ол бергелерни шыдажып эртер дээш ажылдап турар улус бис. Моон кол чылдагааны мында. Сан-хөө талазы-биле бергедээшкиннер. Шак ындыг бергедээшкиннерге чүгле бистиң коллектив эвес, бүгү бүдүрүлгелер, колхоз, совхозтар, бистиң бүгү херегленкчилеривис таваржып турар. Ону база эки билип турар бис. Сан-хөө талазы-биле балдырывыс кошкак болгаш, буза тесир бүдүмелдер безин садып алтар акша-хөреңгивис чок боол турар. Машина-техникага ажыглаар дизель одаар чүүлү, кывар-чаар материалдар бо хүнде чок боол турар.

— Казып тып турар хөмүр-дажыңарны даштыкыже үнээр садыглаар бодап турар силер бе? Ол дугайында чугаалап моон мурнунда турган болгай.

— Хөмүр-дажывысты садыглаар дээш саналдар Шабдааркыдан, Болгарияда, Германиядан даа кээп турар. Бо хүнде ол-бо даштыкы чурттарже продукциявысты сатпайн турар бис. Тываның Дагдан баткан хемнерлиг черлеринге биче электростанцияларны тудуп алыр соруглга-биле дериг-херексел тып алыры-биле Швейцарияга бистиң бүдүрүп турар хөмүр-дажывысты орнажылга хевирлиг садар дугайында чугаа Тыва Республиканың Чазаанда чоруп турар чүве харын. Даштыкы чурттар-биле садыглажыр деп бодаар болза, казып турар хөмүр-дажывыстың шынарын экижидер ужурлуг бис. Шынары багай хөмүр-дашты даштыкылар кайын алыр ийин. Бут ыырынга таатыг туруң келзивиссе, даштыкы чурттар-биле садыглажыры кай баар ийик. Ынчалза-даа ону сөөртүр деп берге айтырыг база бар болдур ийин.

— 1 тонна хөмүр-даштың өртээ чеже боол турарыл?

— Россия Федерациязының Өртектер талазы-биле күрконитединиң доктаатканы ёзугаар 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 503 рубль боол турар. Борта херегленкчилер билип алыры-биле мону чугаалап каайн. Немээн өртек-үнеден үндүрүг мында кирбейн турар болдур ийин. А бир эвес немээн өртектиг үндүрүгүн салыптар болза, 1 тонна хөмүр-даштың өртээ 645 рубль болу бээр. Амдызында ол доктаамал өртек боол турар. «Красноярскуголь» концерниниң бүдүрүлгелеринде ол эң чиик өртек боол турар. Борта мону база немеп каайн. Хөмүр-дажывысты бо өртек-биле садып-сайгарып ээрвиске, орулга-даа киирип алгас улус-тур бис. Киирип ап турар акшавыстан экскаватор безин садып алтар хире-шаавыс чок улус-тур бис ийин. Дериг-херексел садып алыр дээш пландал-ла алыр бис. Ол кирвисте ындыг дериг-херексел садып алтар акша-төгеривис чединмейн баар-дыр бис. Чадаанада участогувуска экскаватор кончуг чугула херек боол турар. ША 10-70 дээр экскаваторуң өртээ өртектер улгадыр мурнунда безин 1 миллион рубль турду. Ам 100 миллион рубль апарган. Оон өртээнге ыым күш чедерил? Карьерден хөмүр-даш сөөртүп турар улуг күштүг БелАЗтарны ап көрээл. Моон мурнунда бирээзиниң өртээ 30-40 муң рубль турду. Ам 2,5 —3 миллион рубль чеде берген. Чер өрумнээр станоктарның бирээзи-ле 120 муң рубль өртектиг турду, ам 8,5 миллион рубль чеде берген. Шак ынча акшаны кайын, чүүден алыр бис? Хамык чүвениң өртек-үнези амын эрттир улгаткан. Бергедээн шаг-дыр ийин. Ынчалза-даа дериг артар дээш шудургу ажылдаар апаар-дыр ийин. Бистиң эрес-кежээ ажылчилеривис Владимир Монгуш, Николай Рябовка, Николай Кудачинге, Далаар-оол Ооржакка чоргаарланып чоруур бис. Сергей Монгуш, Юрий Проковенко болгаш өскелер-даа Шахтёрлар хүнүнүң бүдүүзүнде «Шахтёржу алдары» деп херек демдектери-биле шаңнатканнар.

Менээ республиканың солунунуң номчукчуларынга бергеен чүве болганда, оон ажыглап ажыгы. Тываның бүгү шахтёрларынга профессионал байырлалывыс — Шахтёрлар хүнүн таварыштыр бистиң ажыл-кылын кижилеривиске байыр чедирип, оларның амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ишинге бүгү-ле экини күзеп тур мен.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Станислав Сергеевич! Ажыл-ишчиңерге чедиишкиннерни күзедивис.

Манан-оол ОЮН интервью алган.

МАЛ ЧЕМИ: байдал кандыгыл?

ТЕХНИКА КҮЖҮ-БИЛЕ, ХОЛ КАДЫРЫ-БИЛЕ

Чаа-Хөл районда «Ак-Хем» совхоз тургустунга-ла чаа-ла бир чыл ашкан. Ол колдуунда чер болгаш мал ажыл-агыйлыг коллектив болур. Моон мурнунда хөй чылдар дургузунда ол бирде «Найырал», бирде «Ак-Туруг» совхозтарының салбыры болуп, барык-ла «хол-чинчик» хүлээлгезин күүседип келгенинден сагыштыы өөртүп келир сайзырал, херекти хөөктүре бээр хөгжүлде-даа албаан: шала дорт чугаалаар болза, салбырларже кандыг удуртукчу кажан, каяа сагыш салып, ону өру тыртып чоржук. Оон-на уржуундан Кызыл-Даг суурнуң чурттакчыларының социал байдалы куудулап, экономиктиг бырязы божаңайнып эгелээн. Тыва кижилер: «Шаг шаа-биле турбас, чавыдак көгү-биле чытпас» деп чугаалажыр чүве болгай. Ам ындыг үениң ында келгени-ле эки болган. Ангы, бот-тускайлаң ажыл-агый апарган соонда, оон ажылчыннары амыдырал-чуртталгазының байдалын аайлап-баштап, бир дем-биле хөделип тургаш, совхозунуң экономиказын чоорту экижидип эккээрлер. Ам шуут-ла мынча дээр апаар. Чүге дээрге ак-хемчилер ам ажыл-херезинче бир янзы көрүп, келир чылын амгызындан бай чурттаарын күзей берген деп Оңзе чазыг болбас ийин. Бо хүннерде совхозтуң ажылчыннары — суур чурттакчылары, малчыннар, ховужулар бир баг болуп алган ажылдап, ниитиниң малынга четчир мал чемин курлавырлап алыр чугула кампанияда киржип турарлар. Ында байдал ам кандыгыл дээрзин сонуургап, бистиң корреспондентивис Шаңгыр-оол Доржу ол совхозтуң директору М. Х. Даанчыка айтырыглар салган.

— Эрткен чылдың кыжының берге байдалдарының уржуктары ажыл-агый удуртукчузунга, тускай эртемниглерге кичээндириг болган дээрзин эки билир силер. Ынчангаш бо чылын мал чеминиң белеткелиниң айтырыы бирги черге туруп, амгы үеде кол туруушту ээлеп тур боор. Бо хүннерде совхозтуң сигенчилериниң ажыл-херезиниң темпизи, байдалы кандыгыл, Мартыс Ховалыгович?

— Шынап-ла ындыг, ол кыштың берге байдалындан бистер бо чыл эгезинден тура чамдык боттуг түңнелдерни үндүрүп, чайгы үеде мал чемин курлап алырының айтырыын чугулалап көрген бис. Ылангыя сугаттыг шөлдерже кол кичээнгейни угландырып, анаа ажылдаар кижилерни быжыглаан турган. Бисте шак ындыг ийи шөл Аймырлыгда туруп турар. Анаа колдуунда-ла меде тараан чүве. Оон багай эвес дүжүт үнген. Ниитизи-биле 386 гектар шөлдүң бир гектарындан-на ортумаа-биле 11 центнер меденни кезип, амгы хүннерде оон бирги кезилдезин бүрүн доостувус. Ам орта ийиги кезилдени чорудар бис. Бистиң сиген белеткеп алыр планывыс — 1782 тонна. Бо хүннерге чедир кылдынганы — 1200 тонна.

Сиген кезилдезинче кириптериниң мурнунда совхозка механизастаттынган бир звенону тургузуп алдывыс. Ол үш кижи кежигүннүг ол коллективке язы-бүрү марканың тос тракторун быжыглаан бис. Олар бүгүде ажылдаа комплексти чорудуп турган. Оон-биле чергелештир хол кадыры-биле 45 кижи сиген кезип ажылдап турар. Олар боттарының ажылдаар аайы-биле база-ла тус-тус звенолара үстүп алгылаан. Бо улус колдуунда-ла Сукпакта, Күзегде, Кара-Булунда сиген белеткеп турарлар. Бо сигенчилерниң ажыл-херээ багай эвес чорду. Олар совхозтуң сиген белеткээр ниити ажылынга эвээш эвес үлүг киирер боор дээрзинге идегеп турар бис.

— А сигенчилерни аъш-чем-биле хандырарының айтырыын канчаар тургускан ирги?

— Эъш, сүт совхозтуу, бистер боттарывыс хандырып турар бис. А вермишель, макарон аймаан рабкооптан ал турар бис. Чогум чем талазы-биле улуг хомудал, нерелде турбаан чүве. Оон кадында бистер чем өртээн чиигеткен бис. Бир чемненгеш-ле ажылчын кижи 5-6 рубль төлээр. А бир эвес акшазы чок апаар болза, адын бижиттирип каар. Оозун акшазын алгаш эгидип бээр. Чүгле ногаа аймааынга харын чегей турган бис. Ажылчыннарның күш-ажылчы сонуургалын көдүрерин база утпайн турар бис. Чижээ, республикага чарлаттынган шалыпчы айның түңнелин боттарывыска үндүрүп чыттывыс. Анаа Алексей Байырга удурткан звено эки түңнел киргүскен. Бо коллектив 86 тонна сиген белеткээр планын барык-ла 105 тонна кылдыр боттандырган. Звено кежигүннери ынчан 3-4 хүн иштинде халас чемненип талоннар-биле шаңнатканнар. Шак ындыг материалдыг деткимчени оон мурнунда-ла практикалап турган бис.

— Мал чеминиң белеткелинге суур чурттакчылары, ында күш-ажылчы коллективтер киржип турар ирги бе, Мартыс Ховалыгович?

— Бо чылын мал чеминиң белеткелинге суурда чамдык коллективтерниң идепкейлиг киржип, совхозтуң ниити экономиктиг базымынга улуун киирип турарын мааа демдеглеп каар болдур мен. Баштай совхоз 10 пенсионер-биле керээ чарган. Ынчаарга ажыл-агыйга бир тонна сигенни хол кадыры-биле кезип, белеп каар болза, ол кижиге төлевирин шору улгаттырган бис. Чижээ, бирги класстың бир тонна сигени дээш 704, а ийиги класстыы дээш 660 рубль төлээр деп дугурушкан чүве. А пенсионерлер боттарының даанып алганы оналдазын — 1 тонна сиген белеткээрин күүсеткен. Харын-даа анаа немей олар 5 тонна будук бүрүзү база белеткедилер. Суурда ангы-ангы коллективтер сиген кезилдезинде база киржип турар. Чижээ, школа коллективи 42, Кызыл-Даг кожуун Совединиң ажылдакчылары 23 тонна мал чемин белеткээш, совхозка хүлээдип берген. Бо коллективтерге солун дамчыштыр өөрүп четтиргенивис илередип тур бис.

Малчын кижи бүрүзүнге-ле 3-теп 10 тонна чедир сиген белеткеп алыр даалганы берген. Оларның хөй кезии амгы үеде сиген белеткээрин уламчылап турар. Чамдык малчыннар, чижээ, Хойлаа Суваакпит, Александра Сүүр-оол, Мария Балчыма бо хүннерге чедир тус-тузунда 6,6 тонна хире сигенни кылып доозупкан. Ынчаарга совхозтуң дээвискээринге бо чылын өъ-сиген эки үнген чүве. Ону кезер, бөлер, сараттаар ажылдар ам-даа соксаваайн турар. Ажылга бир шаптараазынныг чүве — сөөлгү хүннерде үзүктел чок чааң келген чааэс болду. Улуг, биче хемнер суу улгаткаш, бура-сумун чинарын урезеп каалкан. Аймырлыгже баар кивирүүзүүстү алгаш барган, оон түңнелинде өлзе баарда 7 километр эртер турган болзувусса, ам орук дурту узаан — 18 километр. Анаа-ла артык чарыгдал үндүрери көвүдей берди. Суг суула чамдык бажыңнарның огородтарын база үрээн, подвалдарже кирген. Черле эвээш эвес когаралга чедирди.

— Тараа ажаалдазы эгелээр болгай. Бо чылын оон дүжүдү кандыг болганыл?

— Дүжүт шоолуг эвес. Чер каадаан. Ынчангаш 486 гектар черде чазын чашканывыс бүгү тараа культуралазын мал чеми кылдыр кезип алыр деп шиитпирледивис. Ам силос ажаалдазынче кирер бис. Үнгени эки. Ооргтан 500-600 тонна ногаан массаны ажаап алтар деп турар. Чаңгыс-ла багай чүве — силос ажаар комбайнның бисте чедишпези. Чүгле чаңгыс комбайн бар. Бир берге чүве ол. Өскээртен ачыланыр дээрге, амдызында болдунмас: кожааларывыс — «Найырал» биле «Ак-Туруг» совхозтар силос салырын боттары эгелеп бергеп-дир. Бистер ам-даа 500 тонна сиген белеткээр бис. Ону күүседип алтарынга бүзүрел бар. Чүге дээрге, мелениң ийиги кезилдезин, өске-даа черлерде сигенни кадып кээр болзувусса, ол черле күүсеттине бээр.

Бо чылын үш гектар черге ногаа аймаа олуртувус. Капуста дүжүдү багай эвес болган. Ону садып-саарын алыр дээривиске, ону алтар хире коллективтер, бүдүрүлгелер тывылбайн тур. Оон ыңай помидор, огурец, кулча бар. Оларны боттарывыстың херегленивиске ажыглаар бис.

КАЙДА-ДАА СИГЕН-НЕ, СИГЕН

Өвүр районда «Торгалыг» совхозтуң сиген шөлдеринде мал чеми белеткээр механизастаттынган бригаданы организастап тургускан. Ол бригаданың Байыр-оол Сагдыга удурткан звенозу мал чеминиң белеткелин Көк-Хаактың сугаттыг шөлдеринде чорудуп, Алдыы, Үстүү Көк-Хаактарының шынааларында чаагай үнген сигенни 5 трактор кестирип турар.

Баштайгы хүнден эгелээш-ле кезип каан сигенни бөлүп, прессээш ону удур чүдүргеш, тускайлаан черлерже сараттап турар. Бо звенода шалыпчы ажылдыг механизаторлар эвээш эвес. Буудай Түлүш, Шораан Хуңажык, Мерген Куулар, Олег Белек-оол, Валерий Кендеи, Борис Натпит-оол бо хүннерде чарыш тиилекчилери кылдыр санатканнар.

— Көк-Хаактың бо шынааларында чеди чүс ажыг гектар шөлден 900 тонна сигенни кезип, белеткеп алырын дугурушкан бис. Ону күүседип алырының хүлээлгезин база алдынган. Бо чайын 1300 тонна ажыг сигенни белеткээр бис. Ону ынчаар кылырын дугуржуп-даа алдывыс. Эрткен чылын база ол хиренин күүседир боол аазааш, ону херек кырынга боттандырган улус бис — деп, звено удуртукчузу Байыр-оол Сагды чугаалады.

Бо звено техника талазы-биле бүрүн хандыртынган. Бо хүннер дургузунда техника чаңгыс-даа улуг турууштуга таваржып көрбээн. Ийи-чаңгыс үүрмек үрелиишкиннерин механизаторлар боттары кылып ап, ажылга бедик дарымсалгалыг чорууп көргүзүп турарлар.

Механизаторлар ажыл соонда Уена-Хөлге эштип, дыштанып ап турарлар. Оларга амданныг аъш-чемни повар Галина Чамзырай эки шынарлыг кылдыр белеткеп берип, механизаторлар бүгүзү хүн бүрүде бедик бүдүрүкчүлүг ажылдазын дээш сагыш салып турар.

Бир деминг ажыл-иште звено кежигүннери 580 тонна сигенни кезип, бөлүп, сараттап алган. Олар бригада кежээзи-биле ажылдап турар болганда, ажылдан оспаксыраар кижи чок. Ынчангаш ындыг ыйнаан, оларның ажыл-херээ дыка бүдүнгүр, үре-түңнелдиг.

Ол-ла районда «Ак-Чыраа» совхозтуң мал чеми белеткээр звенозу 16 кижиден тургустунган. Ол звено барык-ла ийи чыл бурунгаар долу боторулга-чарылгалыг керээже шилчээн. Оларның кылыр, бүдүрер ажылының хемчээли улуг — 3400 тонна сиген. Моон мурнунда чылдарга бедарга звено кежигүннери механизм бүрүзүн эки ажыглап, оон бүдүрүкчүлүг ажылдаар чорууп чедип ап турар. Олар 1645 тонна сигенни сараттап алганнар.

Участок бүдүүзүнде ажыл амгы хүннерде улам хайнышкыныг апарган. Кижилерни үениң ала чайгаар-ла даланчыра бергени ол. Ажыл үезинде Эртине биле Хүлер-оол Түлүштерге ужуражып бээримге, «ПС-1,6» деэр пресстечинни эдилтирбипшаан, черлешкен ийи мал тургектериниң аайы-биле сиген тывып бодалдаан турлар. А чектеги сиенни оларга Сүлейман Түлүш удур-ла белетпеп бээр кижи болду. Звено кежигүннери ажылдың тениг түңнели дээш хүн бүрүде кызымак ажылдап турарлар.

Найгын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

АРАТТАР, ТАРААЧЫННАР БОЛУРГА АЖЫКТЫГ БЕ?

Шак мындыг айтырыгдан салып алгаш, оон ажыктыг, ажык чогун тайылбырлап көрээл. Улуг-Хем районда Чаа-Хөл ангыдажып, ол катап тургустунуп турар үеде арат болгаш тараачын ажыл-агыйының район ассоциациязы тургустунган. Оон ажыл-херээ болдуунда март айдан эгелеп шуудап эгелээн. Хамыктың мурнунда канчаар тургустунуп, чүүден эгелээнинден тайылбырлап эки боор. Ассоциация тургузар деп дугуржукан соонда, районда бүгү совхозтарга хуралдарны эрттирген. Тыва Республиканың Дээди Советиниң сессиязынга хүлээп алдынган «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының дугайында» Хоойлуну болгаш ону боттандырар талазы-биле азактың программазын хуралдарның киржикчилеринге таныштырган.

Амгы үеде «Эйлиг-Хем» совхозтан эске суурларда арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар боттарының ажыл-херээн эгелей берген. Олар шуудап алыр дээш эмка шаптараазынынарга таварышкан. Ол ам хоорту чоннуң илеглежин, бүдүрүлгелин чаалап ап бар чыдар. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң болгаш мал, чер-деңи алыр продукцияларының өртек-үнезиниң карышкаа каңзаар-даа ажок улгаткан бо үеде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын хөгжүдери кончуг чугула апарганын ам кым-даа билир.

Бистиң ийи районда чазактың программазын боттандырар болгаш рынок харылзааларының кам-хайыра чок аажылаашкынының үе-чадазында аъш-чем аймаан боттары бүдүрүп, артыкшылын садыгларар херекти үнелеп билир улус районда бар болуп турары өөрүнчүг-дүр. Ам бо хүннерде районнуң Ассоциация эвилелинде 48 бөлүк бар. Оон-биле кады 15 мындыг ажыл-агый херек документилерин четчелеп, боттарының ажыл-херээн чорудуп эгелей берген. Мында бот-боттарын билчир, ангыс аай кузел-соруктуг, бир өг-бүле, азы дөргүл-төрел улус болуп турар. Олар кол дуунда-ла 4—8 кижигүннерлиг.

Бистиң ассоциациязынга ам дээрезинде Чаа-Хөл районнуң арат, тараачын 13 ажыл-агыйы бактаап турар. Оларга бис мындаар шаавыс-биле өмек-дөмек боор, дузаывысты чедирип турар бис. Ассоциацияга 1938 гектар черни бижидилген. Оон иштинде тарылга шөлү 320, итгенин — 37, мал одары — 424 гектар. А 124 гектар черни чадаң үнүштер болгаш хаваган ээлеп турар. Шагаан-Арыг хоорай Советиниң девискээринде тургустунган арат, тараачын ажыл-агыйын МЧАЭ ылдыр организастаан. Оон даргазынга Вячеслав Метаирович соңгаан.

Часкы хову ажылдарын чорудуп тургаш, улуг бергелерге таварышкан бис. Бисче совхозтарның удуртукчулары, черле мынча өске-даа мооволистер хыйыртап боор-дур. Ооза чазаарда совхозтар удуртукчулары, кол агрономнар тарылга шөлдеринин эң-ле багай, дужут бербес элчок черлерни сыгаар турду. Черниң ээзи тараачын кижи болур деп Хоойлуда айыткаяктан хажымышкын мыя бо кижектерден безин неступ тур ашкажыл. Шак мындыг багай хамаарылга «Ак-Тал» (В. М. Оюн), «Күш-ажылдың хостуу» (мурнуку директору В. Ф. Лобаченко) совхозтарга турган. А кодээ Советтер арат, тараачын ажыл-агыйларга черни кувазарда принциптиг чорууну көргүспейн, чайгылчак, хоойлуну хажыдарын оралдажып турганы тааьда чөгенчиг болган. Олар тантаашкын үезиниң чаңын салбаан чорлулар. Бид ээес Дээди Советтиң үдуруп кааны. Чер дугайында хоойлунуң күүселдезин боттандырын шыдавас, оон негеледеринге дүүштүр ажыл кылып албас тус чөрин суур чагырганының удуртукчузу. Совет даргазы бар болза, бо берге, нарын, рыноктуң ийиз-кыдыг келген үезинде оон чонга ажык-дужуу бар бе деп айтырыг ала чайгаар-ла тургустунуп келир.

Чежемейниң-даа хөөн чоктадымышкын, кызыл-хыймышкыны турза, бо чылдың часкы хову ажылдарының үезинде тараа культураларын 329, мал чемин

РЫНОК ЧЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

15, картофельди 25 гектарга тарып, олуртувус. Оон-биле кады арат болгаш тараачын ажыл-агыйларда 115 бода мал, 126 хаван, 450 шээр мал, 250 куш аймаа бар.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозта Сунгар-оол Дамдынның ог-бүлези чүгле картофель өстүрери-биле кызыгаарлаттынмайн, коганны база өстүрүп турар. Биске суггаттыг черлерни суг берген чүве болза, эрбек дужуттуг болгаш бедик шынарлыг мал чемнерин белеттеп алыр арга турган. Чамдык арат, тараачын ажыл-агыйлыглар: «Бир ээес биске мындыг шөлдерни берген болза, бүгү ог-бүлевис-биле дүне, хүндус суггарып тургаш, бедик дужут өстүрүп алыр сорулга-биле карак кызыл ажылдаар ийик бис» деп чугаалап турганнар. Шынап-ла, мынчаар ажылдаарынга үени-даа, гуур күштү-даа олар тып алыр.

Амгы хүннерде бистиң районнуң арат, тараачын ажыл-агыйының ассоциациязында 17 «Беларусь», 10 «Т-25», 1 «ДТ-75» марканың тракторлары, кожут машиналары, 7 автомашина бар болуп турар. Кодээ ажыл-агый техниказының өртээ халчаарадыр деп-даа болза, ону садып алырының бүгү аргаларын ассоциация тып турар. Биске күрүне курлавырындан 50 тонна солярканы, 50 тонна бензинни тускайлап берген. Техниканы-даа кывар-чаар материалдарны-даа ам дээрезинде четчир кылзыр саттыныя, тыштынып алганывис ол.

Чазын бистиң ассоциациявыска үрезин, техника чугула херек апарган үеде, колувуска туда акша бар болганы хамыкта моондактарны ажып эртеринге улуг идигиг болган. Эрткен чылын район мал чемин четчири-биле белеткеп ап шыдавайн. Районнуң чамдык совхозтарының удуртукчуларының харысаалга чок чорууну түңнели мындыг болган. Оон уламы-биле чүс-чүс баш мал өлүп хорааан. Ону бо чылдың каттарлары-биле ажылдаар деп турар болгайза, бо чугула хамааныңга араттар, тараачыннар боттарының улуун киириштирер апаарлар. Мал чемнерин белеткээр техника аймаа биске агаар-биле дээмей херек болуп турар. Амгы үеде ол айтырыгны шиитпирлээринин арга-хоргазын тывар чоктарын дилеп турар бис. Мал чемин артыкшылдыг кылдыр белеткеп апсывысса, биске мал ажылдыр хөгжүдүп, оон баш саны, продукциязы чоруун көвүдедиринге улуг идиглиг болурун билип турар бис.

Эң-не нарын болгаш берге байдал сан-хөө-биле холбашкан. Ол дээрге, районда Агробанктың тургустунмааныдыр. Амдызында арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын «Тыва кредитбанкының» Шагаан-Арыгда коммерция салбыры акша-хөреңги-биле хандырып, бүгү сан-хөө операцияларны бо салбыр дамчыштыр эртип турар. Ол дээрге, эрги бюрократчы, монополчу партия аппаратының көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезинге дорт шаптыктаар соңгулга-биле тургусканы кажар көжү мыжажыл. Ону ынчаар эде тургусканы — буурап дүшкен партийжи аппарат ажылдакчыларының кармактарын акша-хөреңги-биле долдуруп алыр дээн кажар, оптуг аргаларыдыр.

Агробанк районда чогунун харавызында арат, тараачын ажыл-агыйлары банк операцияларын кылырынга хөй янзы бергелээшкиннерге таваржып, коммерция банкызынып чылдыктар негелделеринге таптазынмайн, сөөлгү үеде ол банкыдан акша-тегерик алыр бедин хөвү чок апарган. Ол коммерция банкызы Россияның көдээ ажыл-агый банкызынын айтымышкыннарын херекке албастаан. Ындыг айтымышкыннар бистиң арат, тараачын ажыл-агыйывыстың ассоциациязынга агробанктан база келбейн турар. Ынчангаш бистер районга агробанк салбырын дарый тургузарын сагыш-сеткиливистен күзеп, чазактан четтикпейн манаар, ол айтырыгның шиитпирлеттинерин бээрин бүзүреп артывыс.

Сөөлгү ийи ай дургузунда арат, тараачын ажылдыгларның деткиир, оларга техника садып бээри-биле 18 миллион акшаны чарыгдаан. Оон-биле кады араттарга 30 муңдан 700 муң рубль чедир чээлини алдан. Олар ол акшаларын дажок бодамчалыг, ажыктыг ындыр чарыгдап турар. База бир элвек чүве бар. Араттар, тараачыннар болур дээн кузелдиг кижилерни организациялар, коллективтер деткип, дузалап турза, чоттарын албайын шаптыктай бээр-дир. Дус-ла мээн-кээк сууладан келген кижилер оларга чеге бээрге, контора хаалгыг боор, чамдыкта мыт-шикээя удуртуп, оларнын-биле туттчуп тургаш, документини арай деп-ле кылдыртып алыр боор-дур.

База бир чедимче чок шиитпирлеттинмейн турар айтырыг болза, бүгү назынында колхоз, совхозка ажылдап келген улус арат, тараачын ажыл-агыйлыгынче шилчийр апаарга, ол хамаатының кол фондузун улуун бербейн баары. Ону дугайында Хоойлунуң бо негээ күүселдезин хомудалдыг боор-дур. Мээ чаңгыс-даа арга хапы бериг шыдавайн бааны — хүлээп алдынып турар хоойлулар амыдыралга күштүг болур кирбээнин херечизен, күрүне механизминиң чаңгыс чериге турарының барымдаазы. Мындыг болурга, республиканың Дээди Советинин удурулга хоойлулары, чаңгыс чер, ону арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар хоойлулар амыдыралга болур-чогуур-биле кажып боттанып эгелээрин билбес ийик.

Бо хүннерде көрүп, эскерип чоруурга, хомуданчыг, хараадаанчыг мындыг байдал тургустуна берген. Совхозтар каракка көзүлдүр-ле сандарап, хоозурап бар чыдыр. Чүл дээрге, оларның шимчээр, шимчевес өнчү-хөреңгизин кымга чүү ажыктыг болдур келик-тамдыктап ап, тоймаглап эгелээн. Оорлааны-даа, ажаа-даа ап турары билдинмес. Мурнаан кижиниң чолу болу берген. Ол дээш кым-даа харыысалгага кирбейн турар. Бир ээес бо байдалдан дарый адырылып, өнчү-хөреңгини тоттеглээни, самчыгдап, чарыгдааны дээш удуртукчуларың, ону дорт харылап, кадарып, кагаталап, ол дээш акша-шалың ап турар улустуң бот-тарысалгазын бедитпес болза, удавас совхозтарның фондузундан улешке бээр чүве артпас деп барды. Көргей-ле силер, ол бүгү ийи-чангыс кижилерниң чазый-чилби, ажырымчы аксынче кире бээр, азы Саян артынче ажып чоруй баар.

Чамдык ажыл-агыйлар амдыгаа чедир эт-херекси үлелгезиниң хемчээлин ажылдың бүрүзүнге ооаштыр үлеп, ону тодаргайн албаан. Бир ээес кайы-бир ажыл-агыйдан залаш-биле үнүп чоруур кижи тывылы бээр болза, оон үлүүн кым-даа бербес харын-даа билбес, ол дугайын удуртукчулар бодаваайн-даа турар. Удуртукчулар негелде чок-тур, чаа хоойлуларны утаан-сарылыгга киир суртаалдап шыдавас-тыр, мындыг болурга, олар боттанмас болбайн канчаар.

Моон улуг келир түңнел чаңгыс — совхозтар директорларының, кодээ Советтер даргаларының, мында тус чер чагыргазының удуртукчуларының талазындан арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга дузаз көргүзер, оларны деткиир талазы-биле хамаарылгазы ажок багай дизе чазыг болбас ийин. Херек кырында тургустунуп келген байдал мындыг түңнел үнтүрериче албадап кээр-дир. Ол дээш хаюы тударынга белен мен. Ажылдап кылыр болза кылыр, кылып шыдавас болза, аян-төлеп, хүн эрттирип, ажыл кылган кижи өттүнүп, апаа-ла черге акша-шалың хоралаар херээ чок болгу дег-дир. Шынында, мындыг эштер боор турары база эки чүве бо.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйның район ассоциациязының ажыл-чорудулгазының дугайында айтырыгны июнь 24-те район администрациязының, а июль 14-те район Советиниң бичии хуралынга чугаалажып, сайгарган чүве. Бо талазы-биле мээн хууда боданым чүл дизе, ол хуралдарга бодулдаан сайгарылгалар, чугаалар арат болгаш тараачын ажылдыгларга деткимчени көргүзүптер чүве ирги бе деп илеген. Ынанып турар мен. А бир ээес ол хуралдарының шиитпирлерин саазын кырынга артып, чүгле үстүкү удуртур органнарга ээлчеглиг отчёту болу бээр апаза, оон кымга-даа ажык-дужуу чок мынчажыл. Ынчалза-жок ийи районнуң араттары, тараачыннары ол хоптаал, шиитпирлер амыдыралга боттаны бээринге бүзүреп артывыс.

Араттар, тараачыннар болурга ажыктыг бе? Ийе, ажыктыг болгаш кедилиг, үре-түңнелдиг. Бистер ынчаар санап турар бис.

Борис БОКАШТАЙ.
Улуг-Хем районнуң арат болгаш тараачын ажыл-агый ассоциациязының даргазы.

КОМБИНАТТЫҢ САЛЫМЫ

«Тыва дагдүгү» комбинаттың руда арыглаар фабриказы кезек када соксадып, эдилге-септелге кылганының соонда катап ажылдап эгелээнинден бээр үр болбаан. Чамдык чугула участоктарда, чижээ, үүрмектеп-сорттаар комплексте үрелиишкиннерниң уржуундан фабрика долузу-биле ам-даа ажылдап чадап турар. Дериглелерге артык кезектер чок, ол хэмаанчок үе безин тывылбайн турар. Сорттаар цехтен даг-дүгү конвейер дамчып кээр ужурлуг. Ам ол ажылдаваазтаан болганда продукцияны чүдүрүкчү машинга эккеп турар.

Фабриканың кол сорулгаларының бирээзи даштыкы хереглекчилерниң чагыын чорудуур хүүсаазында, эки шынарлыг кылып чорудары болур. Ындыг-даа болза июль айда бедик сорттуг рудадан дагдүгү арыглап, дашкаар чорудар даалга күүсеттинмээн. Чурт иштиниң хереглеглин безин чугаалавааска, байдал ол хире дувүренчиг боор турар.

«Тыва дагдүгү» комбинаттың удуртукчулары байдал мындыг турдада, кеску кылышкан чүвези чок, чүгле: «Ажырбас, дүвүрээн херээ чок» деп ажылчыннарны оожургадырынга өй боор турары элдептиг. Ынчалза-даа ажылчыннарның боттарының бодалы оон ангы боор турар. Олар чогум-на бүдүрүлгениң салымы хуузу дээш сеткилиниң ханызындан сагыш салып, ажыл телевизорин үш ажыг ай албайн-даа турар болза, байдалдың экижиринге идегел, ажылдавышаан турарлар.

Ийи дугаар ээлчегиниң мастери Алексей Очурович Монгуш мынча деп чугаалаан:

— Байдал, шынап-ла, берге, ынчалза-даа бистер даштыкыже чорудар 670 тонна даг-дүгүн арыглаар даалганы күүседип шыдаар турган бис. Ол дээрге ам бистен хамаарышпас апарган. Чүге дээрге руда келбестээн. Руда чокта чүнү канчаарыл? Бир ээлчегде-ле 24 тоннаны арыглаары амгы үеде безин күш четтиниң болур даалга-дыр. Оон мурнунда харын 30-40 тонна турду.

Фабриканың ажылы рудниктен (директор А. Ларионов) хамаарыжыр. А оон ажылын организастап турарында четпестер-ле хөй. Черле ынчаш инженер-техниктиг ажылдакчылар боттарының талазындан тывынгыр, бот-идепкейлиг ажылдаар болза, үрелиишкиннер ажыл шуудаар болгай. А херек кырында олар ынчаар ажылдавайн турарлар.

Оон ангыда ол цехтиң ажылчыннары ам үш ай ажыт үениң иштинде шалың албайн турар. Оларның хандырылгазы база багай. Чижээ, хоралыг цехтиң ажылчыннары ыяап-ла сүт-биле хандыртынган турар ужурлуг. Сүт заводунче акша шилчиттинмейн баарга, ол комбинатка сүдүн чорудуп бербестээн. Байдал мындыг апаарга фабриканың цехтеринден он-он кижини кызырып, ажылдан үндүрер ужурга таварыжып турар.

«Тыва дагдүгү» комбинаттың арыглал фабриказының болгаш оон ажылчыннарының бөгүнгү байдалы мындыг-дыр. Бир ээес профилактиктиг септелге соонда безин мынчаар ажылдап турар чүве болза, фабриканың моон соңгаар кандыг болуру билдинмес.

Светлана БАЛЧЫР.
Барыын-Хемчик район.

КАРА-ДАШТЫ БҮРГЭЭН ЫШ-БУС

«Тыва дагдүгү» комбинат ажылдап эгелээнден бээр ам удавас үжен чыл чедер дей берген. Дагдүгү арыглаар фабриканың руда үүрмектеп, сорттаар комплекизинче кугулуг БелАЗ-тар Кара-Даш ээзэнде карьерден фабрикаже дүн-хүн чокка шуужуп-ла турар.

Даг массазын чазылдырары, ону автомобильдерге чудурери, кургаткан рудадан даг-дүгү арыглап болбазылрадыры, бүдүрген арыг продукцияны савалаары, ылгаттынган хоюг ак довуракты транспортёрлар-биле өскээр чайладыры, күчүлүг машина-техниканы ажылдадып, ажыглааныдан үнер ыш-бус бүгү долгандыр турар бойдус хүрээлелин хирлеп дирип турар. А мындыг хоралыг бүдүмелдерни «Тыва дагдүгү» комбинаттың бүдүрүлгелери четчири-биле таралып турар.

Чаңгыс чижек. Дагдүгү тодаргайлаарга, оон рудазын кургадыр цех чыл санында-ла 15 муң тонна хөмүр-дашты өрттедип чарыгдаар-дыр. Оон үнер ыш болгаш хүл-ыйба долгандыр турар агаар делгемиинге дыка хода четпирер. Ортумаа-биле санаарга безин чылдыза-ла 12-14 муң тонна даг-дүгү холумактыг довурак-доозунну, 1100-1200 ажыг тонна ышты, 2300-2400 тонна хоралыг бүдүмелдерни агаарже тарадып үндүрүп келген-дир. Ол хоралыг бүдүмелдер чүгле Ак-Довурак хоорайның, суурларының ээес, харын база Чөөн-Хавы районнарының безин кырынга хатсалгын аайы-биле хоралын чедирип турары билдингир.

Хоорайның болгаш «Тыва дагдүгү» комбинаттың агаар-бойдузунуң байдалын арыглап экижидерниниң хемчеглерин шуут албайн турган дээр болза ындыг ээес. Ол талазы-биле тускай «Экология-95» дээр программа-даа бар. Чүгле ону херек кырынга күүседир ажыл чорувайн турар.

Арыглал фабриказының бедүүн рудадан даг-дүгү арыглаар негининиң элээн хөй дем-дектеринде доозуналышкынның хемчээли ам-даа хөй боор артпышаан. Оон түңнелинде агаар хирленип, кижилерниң кадыынга багай салдарны чедирип, даг-дүгүнүң каракка көзүлбес хеңзиг угаазыннары тынып органга таваржыптыр кирип, өкпенип рак-барыын тывылдырары билдингир. Ындыг турбуже, «Экология-95» программаның четпес күүсеттиниип турарын комбинаттың кол метеорологу Г. И. Свабильная мынчап чугаалап турар. Ону мындыг чижектер бадыткап турар.

Фабриканың төп лабораториязының ажылдакчылары чоокта чаа бедүүн рудадан дагдүгү арыглаар цехте Р. Шырапты болгаш Д. Сарыгларның технологтуг ээлчеглериниң ажылдап турган үелеринде доозун-довурактың анализин кылып шинчилээн. Оон түңнелинде доозуналышкынның деңнели эрткен чылдын чогуур үезинде турганындан көвүдээн болганы илереэн. Фабрикада экологтуг байдалды харыылаар кижилерни тус-тус участоктарга хуваазан. Улуг мастер А. Евдокимов, мастер С. Сүге, механиктер А. Новиков, П. Шахурин, Б. Устинов, В. Кыргыс, мастер Н. Абросимова оларның харылап турар участоктарында довурак-доозунунуң хемчээлин хынаарга чогуур деңнелден бедик — 25,3—34 мг. куб. болгаш 52,6—59,7 мг. куб. чедип турар болган.

Амгы үеде фабриканың даг-дүгү арыглаар ийи негиңден Кара-Даш дээн десиндир 300 ажыг гектар черде теккен хүл-ыйба довурактың хемчээли 200 млн. тонна ажа берген болгаш хоорайның база район төвүнүң-даа чурттакчыларының кадыынга багай салдарны чедирбишаан, асбестоз дээр өкпениң хоралыг аарыын нептередип турар апарган. Чүге дээрге даг-дуктуг доозун-довурак агаарга кинсип, кижилерниң тыныш органын дамчыштыр өкпе-хөрекче кирип турар. Ол дугайын эрткен чылын бедик мергежилдиг эмчилерниң оон аарып болур кижилерге кылган шинчилгелери көргүскен.

Арыглал фабриказының кадыкшылга пунктузу бүдүрүлге чериниң ажылчыннарынга эмчи дузазын доктаамал чедирип турар-даа болза, ында дээди эртемниг эмчилер, тускай специалистер чедишпейн турары харааданчыг.

Комбинатта болгаш Ак-Довурак хоорайда экологтуг байдалды экижидер талазы-биле ажылдаар чөлир кылдыммайн турар. Чижээ, КТЭК-ти хоорай даштынче үндүрер айтырыг амдыгаа чедир-ле шиитпирлеттинмээн, аар чүъктүг автомобильдерниң кывар-чаар материалдарының хоралыы улуг, чылыг-электри станциязының агаарже үндүрүп турар ыш-бузунуң хоразын ээзжедир шүүрел турар-даа болза амдаа хөй боор турар.

Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырлар талазы-биле министерствозу, районнуң бойдус камгалалының ажылдакчылары «Тыва дагдүгү» комбинатты экологтуг байдалды экижитпейн, агаар делгемин хирлендирип турары дээш хөй түңге торгаар ужурга таварышкан.

Кызыл-оол КИПСАН.
Барыын-Хемчик район.

Барыын-Хемчик районнуң төвү Кызыл-Мажалык суурда «Ужук» деп биче бүдүрүлге чоокта чаа ажыттынган-даа болза, суурнуң, районнуң өске-даа суурларының чурттакчыларынга эскү ачы-дуза чедириглгезин көргүзүп, оларның чагыгларын өй-шаанда күүседир дээш күжениишкинниг ажылдап турар. Биче бүдүрүлгениң цехтери ам дээрезинде хөй ээес, ынчалза-даа алызында барып ижик даарап, септээр, дүктен хеп аргыыр, тыва национал дериг-херекселдер, кавсталгалар кылыр болгаш өске-даа бүдүрүлге адырлары ажыттынар. Боттарының кылган продукциязын садар магазинни база ажыдарын ужукчулар бодап турарлар.

ЧУРУКТА: «Ужук» биче бүдүрүлгениң бөлүк ажылчыннары.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХУУДА САНАЛЫМ

Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның бюст тураскаалының дугайында Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң 1992 чылдың август 6-да доктаалы республиканың «Шын» болгаш өске-даа солуннарынга парлаан болгай. Ол доктаалга дүүштүр Токаның тураскаалын дуглаар кадыынга таарышпас кижи-дир мен. Тываның девискээринге болуп турган репрессиялар дээш С. К. Тока буруулуг боордан башка, оон ажы-төлү, төрелдери буруулуг ээес-ле болгай. Турган бюст тураскаалды бо хүннерде дуглаар чоруу Токаның ажы-төлүнүң, төрелдериниң сагыш-сеткилинге дыка берге-дир.

С. К. Токаның ол тураскаалын дужургеш, оон орнунга репрессияларга таварышкан кижилерниң тураскаалын тургузар дугайында чамдык саналдар турар. Мээн бодалымга, 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде политиктиг репрессияларга таваржыкан кижилерниң тураскаалын 1938 чылдың куруунуңда төс шииткен суд болган ТАР-ның кинотеатрының турган черинге тургузары чүгээр болур деп хуумда саналым бар.

Ооң ЧЫРГАЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

Күш-ажылдың хоочуннары Артём Борбак-оол биле Иван Комбу оларның «Тураскаалдар буруулуг ээес» деп материалы 1992 чылдың август 21-де «Шын» солуннуң айыт арнында үнген. Ол материалды кончуг кичээнгейлиг номчуп таныштым. Ынчалза-даа хоочуннарның бижээн материалынга таарзынмадым. Чөпшээрешпес мен. Чүге дизе, 1939-1940 чылдарда актыг черге хоп-нуруп, корттуг репрессияга таварышкан Тыва Арат Республиканың удуртукчуларының болгаш өскелериниң-даа ажы-төлү Тывада бүгү тураскаалдарны дужурерин Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдейге киирген негелде сагындырымында-даа, медээлеринде-даа киирбээнин республиканың чону билир. Олар коргуннуг, залангыс репрессияның кол удуртукчузу Токаның Кызыл хоорайда чонун чоок оруунда турар тураскаалын дужурерин билгени оон ады-биле адаан черлерни доп-дораан солуурун күзээннер. Мен бодаам көөрүмге бо эштерниң ол негелделери чөп. Ону бистиң республиканың Чазаа хамаарыштыр көрген, ону канчаар ужурлуг деп бодаар мен, чоп деткивир боор деп болдаар мен.

1938-40 болгаш 50 чылдарда Тывага болган ол кээргел чок репрессияның кол удуртукчузу Тока деп Артем Борбак-оол болгунуң бижээни «Элезинде Соолаашкыннар» деп номунда дорт, дидим түңнел карыыны берген харын, ам бо хүн кээп Токаның тураскаалын дужурер болбас деп бээрге кижи кайгаар чүве-дир.

Эргим хүндүлүг күш-ажылдың хоочуннары Артем Борбак-оол, Иван Комбу чугаа болза, хая-даштарда бижимелдер болгаш чурумалдар, даш кижээ дугайында ээес, а херек кырында бодунуң тывазы чонунга улуг бак чүве кылган С. К. Токаның адын салган тургузуун кылып кааш тураскаалды дужурер дуга. Мында айтыпыг-дыр. Ону болдап оваарып көрүңер даан. Чонунга ол хире төөгүге бадыттывас баа кижи артынып кааш С. К. Токаның дуржуклоорин кезээ мөңгеде, хүн бүрүде көрүп чоруур-биле тураскаалды эрттирип алыр. Ажаа дегбээлиңер дээрге, мен черле чөпшээрешпес кижи-ле-дир мен.

Республиканың чамдык кижилери С. К. Токаның Тываның хөгжүлдезинге киирген улуг-улуг үүлгедии. Мен болзаам көөрүмге, Тывага С. К. Тока турбаан-даа болза, тыва төөгү талазы-биле улуг хөгжүлдени чедип алыр турган. Оон ынай Кызыл хоорайга С. К. Токаның тураскаалын тургузар дугайында чонну хуралдарынга база республиканың Дээди Советинге чугаалажып турганың кажан даа дыңнаваан мен. Ынчангаш С. К. Токаның тураскаалы кандыг-даа хоойлу-дүрүм бүдүп тургустунмаан тураскаал деп билир мен.

Чонунга ол хире карыжылчиингетин көргүскен С. К. Токаның тураскаалын тургузуп, арттырып алырывыска келир үениң аныяк-өскенинге Тываның шын төөгүзүн дамчытпайн турарывыс ол бе, шынаш. Мен болзаа көөрүмге, чок.

Мынчангаш мээн саналым С. К. Токаның Кызыл хоорайда тураскаалын дужурер болгаш оон ады-биле адаан черлерни доп-дораан солуур. Ол тураскаалдың орнунга актыг черге репрессияга таварышкаларның тураскаалын тургузар. Ол ынчан төөгүге дүгжүп, шын болур боор деп бодаар-дыр мен.

Моңгуш КЫЗЫЛ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

НАРЫНДАН АЛДЫННАП АЛЫР

Солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

Бо чылдың июль эгезинде Кызылга болган экспертиза хуралындан Топча Моңгуштуң «Нарын алдын үүргайы ол база катап ажыттынар бе» деп чүүлү үнген. Оон-биле бир демей утказыг чүүлдү «Тываның аныяктарынга» база парлады.

Бо ийи материалдан ап көөрге, Нарын алдын үүргайын катап ажыткаш, Тываның бүдүрүкчү күштеринге база бир базым кылырынга бойдус камгалакчылары барла ыыш-биле моондактаар турар чүве-дир. Херек кырында Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус камгалаар министерствозунуң ажылдакчылары, эртемденнер, геологтар, черле Нарын алдын үүргайының шаанда ажылдаап турганы дыңнаан бооорлан өске, бо эртинели хемниң эриинге база кирбээн хире ажылдакчылар-даа Ужур-чогу чедир билбейн, ыктыг янзы шимээргеээрлерни оруг улустуң бөгүн-мертеп домаанга «Коңга даажын дыннаан» хиреттинге. Оон чогум ийде дагжааның билбес дажир боор ийин.

Бо дугайында тодаргай бир чижекке хоорун журналистиң мынча деп бижээни, болуп болгаш номчукчуларга ол медээниң хамаарыштырын болдур. «Нарын хемниң суу Тес-Хемче кирип чыдаатын билзинер. Ынчаарга Тес-Хемниң суу агып баткаш, Убса-Нур хөлче кирген болгай». Херек кырында Тестиң шалыык, терең суу ховудап агып чоргаш, Чөөн-Таңды сынынар өөрүнче кээп черже сиңгеш, чиде бээрге, оон эгелээп улуг ышык он-он километр шөйлүгеш, Убса-Нурнуң эриинге четкен болгай. Нарынның суу Тестиң ээес, а Эрзиниң ужунче агып кирген.

Хагдынган алдын үүргайлыг Нарын — ол дээрге Сыстыг-Хем азы Хемчик ышкаш терең, калбак ээес, а тыва черде оңгаар-дескээр аккан хүс-чүс бичии, чиңге хемнерниң бирээзи-дир. Нарын бажының дамырааныс холушкан корнинг довурак Эрзинче киир агар хамааанчок, хемнер белдиринден 53 километр үстүнде чаптылган Нарын суугга чедир акпайн, эстип, чиде бээр.

Контуғнуң арыг суунга алдын чуггаңда, ол хемниң ынчап өңүг апарган суу Каа-Хемче чоокка чедир агып кирип турганың тус черниң чурттакчылары саллонтар ам-даа сактып чугаалажып боор. А Нарын эриин чурттаан чоокулар-биле кыргылтар боттарының төрээн хемниң суу кызыл өңүг болуп хуулган турганы дээрзин ыттташпас чүве. Чоннуң карга кескү, кулаа дыңзангыр болганындан кижилер боттарының өскен төрээн черин шак билир-ле болгай. Ынчангаш Тыва Республиканың Президентизинге кандидаттар-биле ужуражылга үезинде анаа соңгудар Президентиге нарынчыларының кол-ла чагыы эргэ алдын үүргайын кажан ажылаар талазы-биле айтырыгны чогумчалыг кылдыр шиитпирлэри болган. Мадаа хамаарыштыр эрткен соңгулдалар кампаниязының үезинде ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совет депутаттарынга соңгудуп эрткен-даа, эртээн-даа кандидат бүрүзүнге улуг-хемчилер биле чаа-халтуулериниң, эң ылангыя шагаан-арыгжыларының бир чугула чагыы чаңгыс дастаг болган. Сес алгаан кижи-ле Шагаан-Арыгның чоогунга чоклан дуюкаа тудуп эгелээн экологиига хоралыг немеге заводунун тудуун соксадаш, өске таарымчалыг черже көжүрерин негеп турганын деңневвес арга чок. Нарынчыларның катап ажыдыксап турары алдын үүргайынга боттары ажылдап чораан күш-ажыл хоочуннары Эрзинде ам безин чурттап чоруур. Оларның дуржулгазы байлак.

Үште, бир ээес Нарын суунга холушкан хораан Эрзин суунче киир агар хирелиг апарза, сугну шүүп, арыглаар чеже-даа арыглакчыны бо хемниң чиңге унунга кылып алтар арга-дуржулга бистиң эртемденнерде бар болур ужурлуг. Хову-Аксынга турган бүдүрүлге чериниң хоралыг чүүлдерин Элегестиң суундан чайлатканы мааа херечи болур. Алдын үүргайлыг Сыстыг-Хемге хамаарыжыр улуг дувурээзин кайыын бээр сыстың үнүп турар өйде, анаа адын бедик «хымзыл-суглуг» дажип, Бани-Колда чурттаан, бай-карадар, оларның төрээн хемин Терлиг-Хаяның мөңгүн суу хораннаан дээр дугайында шимээн-дааныты амдыгаа чедир дагжатпаан-на болгай. Моон алгаш көөрге, бичежек хемнер өршээлдиг ышкажыл.

Мынчап көөрге, Эрзин хемниң солагай адыры Нарын бажында эрги алдын үүргайын база катап ажыдары ажыктыг болурундан өске кымга-даа хора чок. Нарындан алдынны алыр херек.

Сандый БАДАА.

ШҮЛҮК БИЖЭЭН ХЕРЭЭҢ БАР БЕ?

Өгбелерим тургузуп каан тураскаалдыг
Өндүр улуг чогаалдарын өөренип,
Демир-үжүүм дөгей бажын шалып-шалып,
Тетрадка сөстер кожуп кириплеттим.

Шүлүктерим бүдүн чымыды четкен боор дээш,
Ады алгаан чогаалчыга өргүп сундум:
—Шүлүк бижээн херээң бар бе, хөөкүйүм.
Аялгалар бижизинзе дээре боор—дээн.

«Чаяаттынган күзелимни канчаар мен» — деп.
Сагыжымга анчыг бодал кире дүштү
Үжен четпээн назынымда изиг турдум.
Үне халап, ол-ла хевээр соксап кагдым.

Чылдар эртип, шыжыкканым уттундуруп,
Шынның чоптуг оруктарын кырлап эртип,
Кара бажым хыраалаанып, хойну көрүп,
Кажарап кээп, хая көрнүп бодандым оң.

Хомуданчыг сөстер сүрүп, хей-ле черге
Хоралааның ажы чүү боор, мининип ор мен.

Эрин ашкан хем дег күштүг чогаалдарны
Эжим-өөрүм бижип турар, а мен куруг.
Архивимден чымыдымны уштуп алгаш,
Арнын, бодун чаа-ла көрүп танышканым—
Редакторга чевүп соглээш, бараалгаттым,
Рецензия бижиттинген, номчуп көрдүм:

«—Чымыдыларда эки чогаал арбын болду,
Шынар чогу база-ла бар, демдеглэдим,
Ам-даа немзээш, чамдыктарын хоюглапса,
Аяныг ном үнүп болур»—деп каан болду.

Чогаалчының эки чагыын хүлээп алдым.
Сагыжымга чаагай бодал дойлуп келди.
Чоочган деп, кырыза-даа күзел күштүг,
Саазынче демир-үжүүм шитлептейн деп...

Саая БЮРБЕ.

Екатерина ТАНОВА.

КАРА-БАЙ

(Төнчүзү. Эгези № 162, 164 «Шында»).

4.

Көшкүн чоннуң илегелдиг даянгыыжы кайы-даа шагда аът-ла турган болгай. Көжер-дүжерде, тараа тарыыр, сиген кезерде, аннап-дииңнээрде-даа аъттың дузазын чүге дениээр боор. Көңгүс ядыы дээн улус безин чаңгыс борбак таагылыг чавааліг болур. Черле ынчаш аът малдың ажыын көрүп ам-дажаан кижи ол чок болза ат болганы-ла ол.

Хемчик аалдарында аът мал чок аал чок. Эвээш-ле дизе ог-бүле ийи-үш аъттыг. Сээлгү чылдарда ол малдың өскени-даа кончуг. Барык аал бүрүзү эвээш-биче-даа болза, чылгылыг. Шыдалдыг улус ийи, үш аскыр өөрү чылгыны ыяап тудуп турар. Хемчик аалдарындан бе хымызы-даа үзүлбес. Хемчик уну алыс кызы болгаш хөй чылгы оларладырынга сээлгү чылдарда эрай бергедей берген. Чогум-на оон ужундан ыйнаан, ырак хостуг ховуларже чылгы кыштагладыр деп чүве тыпты берген. Шыдалдыг аалдар хөй чылгызын каттыштыргаш, тускай чылгычылар хөлезилеп кадартыр апарган. Олары чылгыларны хүлээп алгаш, баш удур көрүп, шилип алганы делгем хостуг ховуларже күскээр сүрүп эгелээр. Талыгырда Чедерниң, Шамбалыгның делгем хөвээлары Хемчик аалдарының чылгыларының кыштаглаар черлери апарган. Күзүн, чазын хөй чылгы Сесеге ховузун аай-дедир ажып турза, оларның дээрде шаштыкканы доозуну кайы ырактан көстүп келир. Чазын чылгызының ээп келирин билир улус Сесеге уунче болганчок-ла хараттыңгылаан турар. Кажан-на улуг доозун көстүп келир ирги деп олар четтикпейн манап турарлар.

— Кел чорлар! Чорун орлар!

— Аа, доозунуунуң улуун! Дыка-ла хүрген халдып орлаэ ышкаш!

— Ынчанмайн канчаар. Күжүрлер аал-орапын сакты бербес чүве ийикпе!

Бажын, кажаа кырынче үнгүлей берген улуг, бичии улус ынаар-ла Баян-Тала углай Сесеге ховузун ажыр эстедип орган улуг доозунче холдары-биле айытпышаан, өөрүшкү-маннайы куттулуп, алгырышкылаар-даа. Караа четпес кырган улус безин улустуң бораан хараан уунче холдары-биле карактарын хүрээлей туткулап алган, ымыртыр кайгап, ол чуглуп орар улуг доозунну кээр дээш оралдашкаш турар. Улустуң өөрүшкү-маннайы оларны база кызыыканы ол, карактары-биле көрүп чадаза-даа, сагыжы-биле көрүп турганнары ол ыйнаан, оларның арыннарыңда база өөрүшкү чайнай бергилээн турар.

Хөй чылгының чаныңда орарынга чүгле чылгы кадарткан аалдарга эвес, шупту-ла улуска өөрүнчүг. Хемчик кызының алаактарын, Ак, Чес-Булуң шыктарын дола берген оъттап чорур чылгы күскээр ырак черже кыштаглап чоруй барарга, ол черлер ээнзирээй ышкаш апаар. Хөй чылгылыг Барзаннарның, Улар-оолдарның, Наскыттарның, Шывакнарның өзээ безин шаарара берген ышкаш сагындырар. Чазын чылгы чаныы кээрге, Хемчик уну арта-ла долу, хөглүг апаар.

— Ачай, чылгы-даа келди-ле!—дээп соонда, Сендай кезээде баглаашта белен турар Чүгүрүк-Кулазын мунупкаш ыңай болган. Ынаажыктың чаңгыс кызы Сендайның орлан-шовааазы оолдардан дудак чок, харын-даа багай оолдар ында-ла калыр эрес кыс. Оон идик-хева-даа кылан тас, арны-бажы-даа анаа таарышкан, улуг хүргүл карактарлыг, шевергин думчуктуг. Курлаан эртип турар үзүп чажын авазы чөпшээревейн турда-ла оолдаргылаштыр чоллактады таартып каапкан. Алыс оолдарзыы-ла кончуг.

— Сээн бо кызың эр болуп төрүттүнер ужурлуг турган боор — дижип, улус Сендайны мактаарга, авазының чоргаарланыры-даа кончуг. Ынаажык чаңгыс кызынга чүве-даа дээспес. Оозу өгде бүгү-ле чүвете бүрүн эргелиг ээ. Авазы оозун чамдыкта чемелегилээр.

— Кыс кижи оолдар ышкаш аътка шаап, ойда-кайда чорбас, ине-чүскүк тудар, даараныр, алгы-хеш эттээр чоор, уруум. Кыс кижи незиниң чанынга олар чоор. Оон кадып-да шору өзе берген, дүштүк болган кижи-дир сен. Ой-кый чок ажы-чаңныг кыстарны оолдар тоовайн баар чоор. Топтуг-томааныг чорууp болбас ийикпе — деп, Сендайның авазы Назыймаа оозун бо-ла чагыыр. А Сендай ону херекке-даа албас, чүгле каттырып каар.

Сендай, шынап-ла, оолдардыг уруг. Оон хөөрежир, хөглээр эштери-даа оолдар-ла. Оолдар база анаа оол эжи дег чаңчыга бергеннер.

— Че, уруун чемелеп орба даан, кадай. Эрес кыс ышкажыл. Алазын дээзэн чүвем-дир ийин — деп, Ынаажык уруун эргеледи бээр.

— Аа богда, элегер чүвени сени. Бо Сендай ышкажында кая аът өөредип, чылгы хавырып чораан ийик сен—деп, Назынмаа хыйлангылаар. Шынап-ла, Ынаажык Сендай ышкашта эмдик аът өөредип-даа билбес, чылгы бажы-даа доозуп чорбаан. Ынчан чаа-ла кошкул-хөрэнгизиниң өзээ тодарап, Кара-Кадай кырган-авазы-биле эвээш-биче мал-маганың ажаап-тежээр дээш кызып-кылайып чораач-на болгай. Буянныг кырган-авазының чагыг-сургаалының ачызында бөгүн бай-шыдалдыг, мал-магаанныг апарганы бо-ла болгай. Сендай ышкаш чарыш аъзы мунар хамаан чок, аътка дүрген шошкудуп-даа чорбаан-на болгай. Шынап-ла, бо Сендай кымны дөзээн кончуг орлан-шовааа болган төл ыйнаан.

Сендай шагда-ла чылгы уткаап улустуң бажында барган, Хемчиктиң чылгы кежирер кежиин шиглей тутсуп орган.

Чурт чаныксаан мал дажыг хемге-даа кайын торлур. Хемни көвей чылгы мөөңү-биле кежилтерге, хемге бир-ле дириг көвүрүг туруптар. Чалгыг чүгле шыылзар, аъттарның хаайлары даргыраар. Эрикче үнүп келгеш, хөй мал силгиледиирге, хүн херелиниң аайы-биле чедээш солаңгылаан чайный бээрге чүү тараажы чүү дээр! Кижиниң көрүп-ле туруксаазы келир. Сактырга ол чараш кожаз дег челээштиң малдар боттары кежиирден тө силгип турганзыг.

Чүгүрүк-Кула өөрүн таныып кааш, киштей каапкан. Оон киштээнинде бир-ле байырланчыг, чоргаарачыг үн дыңналган. Сендайның сеткил-чүрээ дөстүнмейн барган. Ол «Кру-ут! Кру-ут!» дей кааптаарга, Дора-Аскыр киштеэншаап, оон уунче челипкен. Өөрү база оон соондан эдериикен.

— Аа богда, чараштарын!— дээрден өске, Сендай соглээр сөс-даа тыппаан. Энир күзүн аваларындан чарылбайн, кожа маңнажып чораан кулунчактар ам улуг шыырак богбалар апаргылаан, боттары тускай, хамаарылга чок чүве дег маңнажып чораан. А богбалар ам чавааалар болган. Оларның база-ла бодун тогдунуп чорууру илден.

Чылгычыларының бирээзи, эрткен күзүн бир дугаарында-ла чылгы кадаржып чоруткан Бопуй-оол Сендайның чанынга шошкудуп келген.

— Чылгың онча-менди-дир бе, Сендай?— деп, ол экилешкеш, айтырган.

— Ийе, чүгле онча-менди эвес, харын хүр ашканы илден-дир. Девгелениң шыырак дел чүвезин — деп, Сендай өөрүшкүлүг чугаалаан. Ол Бопуй-оолдуң бодун топтап көөрге база биеэги ыйбай оол эвес, мөге-шыырак кончуг эр апарган. Оон ындазында соруктуу-ла кончуг апарганын Сендай эскерип каан.

— Чылгы чурт чаныксай бергенде кончуг боор чорду. Туда кавырып турда-ла чуртунун ууңче ыдыптарлар. База угааныг-ла малдар ийин бо — деп, Бопуй-оол Сендайдан чугаа эрээн дег хөөрээн.

— Ынчанмайн канчаар. Харын бо адыгуузун мал безин чаныксап турда, силер канчап чаныксавас, шыдажыр улус боор силер. Ол хире үр үеде аан — деп, Сендай база-ла чугааны деткий берген.

— Чаныксавас чүве кайда боор. Ылангыя бир дугаарында барып турар кижиге суг бергезн кончуг, баштай бергезен-ле турган болдуң — мен ийин. Ынчалза-даа хүлээлге күштүг дел чүве-бар ышкажыгай. Хөй улус малын хүлээдип алгаш, оларны черниң черниге каапкаш, халдып чаның келир эвес. Харын чээ дүжерин, хар эриирин манап, четтикпейн турдувус. Дүн дурту кысхалан, хүн дурту узап келгенде суг чаныксанчының кандыг дээр сен. Ылангыя куштар чаныш кээп турда суг дыка-ла кижи аал-чуртун сактыр чорду—деп, Бопуй-оол шып-ла сеткилин то каггаш. Ол чугаа-соот чок поруг оолду часкы сеткилдиң девии база шонуулканы ол ийикпе, саамчып чораан сеткилин бир дугаарында-ла то силгип турганзыг, арта-ла эң баштай ынчаар дидим чугаалажып, ужурашкан кижизи Сендай болган. Шынап-ла, Бопуй-оолдуң ам чугаакыр апарганын Сендай эскерип каан. Шала поруг, эгенинчел болгаш кыстарга-даа, оолдарга-даа бо-ла ыяладыы берген чорууp Бопуй-оолду Сендай иштинде кээргээр, анаа бо-ла болчу бээр турган. Энир күзүн чылгычылар-биле кады бир-ле дугаар ол элегер, поруг Бопуй-оол чорупп турда, Сендай ону иштинде кээргел турган. «Бо хөөкүй ол кончуг тоор, херексээр чүве билбес эрлер-биле быражыр ирги бе» деп ол бодап турган. Ол дугайын анаа чугаалаарындан эпчоксунган. Кандыг-чүү-даа болза эр хиндиктиг кижи ышкажыл, оон эр мөзүзүн кыдыра көрген херээ чок деп ол бодаан. Ам, шынап-ла, Бопуй-оол эр болган дээрзин оолдарзыг аажы-чанныг Сендай эскерип каан.

Кужур малдың утаанныы аайлыг эвес, чаныксааны-ла ындыг кончуг болганы ол ыйнаан. Аал өдээ көстүп келирге, чылгы киштешпишаан маңнажыпкан. Аалдың улуг, бичии улузу шупту даштыын, өөрүшкү-маннайы киткээн. Ыттар база өөрээн чүве дег, хөглүг кончуг ээрип, уткуй маңнашкан. Өдээнге келген мал өөрүшкүзүн илередип, орангылап, киштежип, андаштангылаар-даа. Бызынвары долгулай бергилээн, удавас кулуннаар белерниң өске чаваа, богба, кызырактарга бодаарга, алыс томааныы кончуг. Олар кажаага, өдек кыдыында талдар, теректерге ээлгир моюннары-биле өгенип турганнар. Саасканнар, таалнар безин амыраан дег, «так-так» кылдыр этпишаан, таныш малдарының хокпалдайларынга хонгулай каап турган. Аал өдээн чылгызыг чыт дола берген.

— Төрүүр белер удавас кулунаап эгелээр. Оларны тантыг хайгааравас болза хор жок. Бо чылын дастар көвүдээн хире чорду, уруум, чаш кулунну теп аппаар кулугурлар болгай—деп, Ынаажык уруунга чугаалаан.

— Дастарга кайын кулуннарым алзыр деп мен, ачай. Сыгыр-октуум бар-ла болгай, оон-биле корткактап турбас ийик мен бе—деп, Сендай харыылаан.

«ЭРТЕНГИ АГААРНЫҢ ЭКИЗИН АА» деп Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото-чуруумалы.

Ойзу-кыйзы, ойнай-сылдай

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Кудумчуну куду ийи кижи хөөрежип базып орган. Ол аразында маргышкан аянныг кыныып келгеннер.

Оларның организациязынга ажылдакчылар ызырынмас, чамдыктары уңгулеп чоруй баргылаан. Оон чылдагааныы тодарадып чадап, харын-даа мырыпай улуг маргылдааг, даа чедер чыгыы апарган.

Ол тывызыктың шын харыызын оларга катчып келген күдер кара эр чиге илередип шыдаан. Оон баажызы ук коллективтиң удуртукчузунда болган. Чүге?

Ажылдакчыларынга каржы, хажагай, эптиг аас-дыл чок, ажыл-хожул башкарып билбес, хөректенип көскенир, оон кедерезе, хол чедер. Каш-даа кижиниң думчуктарын сыдыра шашкан. Оон түңнелинде кижилер ызырынмас коллектив апарган. Ынчангаш ону чон боттарының аразынга «Сыдыра шанчар» деп шолалап алганнар. Ажык-чарлыг чорук ол кижинии кажан-на эде тургузуптар чүве ыйнаан.

«АРТЫК СЕТКИЛ АРА ДҮЖЕР»

Чилбий-оол элээн каш шил арага садып алгаш, бүдүү бир шилдеп улуг өртекке дүвеки арага хайгыылчыларынга когун үзе саткылапкан.

Даартазында Чилбий-оолдуң адынга доллаштыг телеграмма келген. Ырак кожууннда төрели кижи хенертен чок апарган. Ону дүн-хүн дивейн дүрген чедип келирин ында дыыннаткан болган.

Ам-на чазый-чилби чүвей дезиндеп эгелээн. Төрели-биле таакпылажыр арага тыппайн, сураглап, хайдынмаан чер-даа чок, айтырбаан кижизи-даа чок.

Чилби-хоптак Чиир-оолдан, харын-даа эки көрген, ийи шил араганы 600 акша-биле садып алган. Хөөкүй Чилбий-оол ынчалдыр кеземче көрген.

«Артык сеткил ара дүжер» деп чүве ол-дур ийин.

БИЖИП ШЫДАВАС

Бистиң суурга бир организацияның удуртукчузу турган чүве. Оон-биле орукка дүш боол таваржы бердим. Ажыл-херек, амыдырал-чуртталга дугайында каксы хөөрежип турувуста, бистен элээн ырак бижикчи Билир-оол эртип бар чораан.

— Бижикчи еннүүң-биле ужуражып, чугаалашпас сен бе?—дидим.

— «Ырадыр» ажылдай берген-не болгай мен. Мээң ажылдап турар черимге чедип, мени шүгүмчүлеп бижиир харыы бар эвес — дээш, холун чаңгыды.

Кажан бижикчилер-биле кады-кожа ажылдап, чурттап турган, оларның арнынга авыяастыг, эптиг-ээлдек, кажар-оптуг, олардан «сеттип» чоргулаар, а оларның чоогундан чоруй баргаш, хая көрнү бээр удуртукчу эштер база тургулаар-дыр.

«АРАГАНЫҢ ҮСТҮНГЕ ЧАМ ҮНЕР»

Дежегер ижииниг, дендии семис, шала сербээ ээрик Делбикмей.

— Үш шил водка иштевис, үш эжим ушкулап калдылар. Тергиин-не ээирбес кижи-дир мен ийин—дээш, көөргеттинип, кескү-хөрээн шаштынгылаан.

— «Араганың үстүнге чам үнер» деп үлегер чугаа бар ышкажыгай. Арай бодалдыг-ла чугаалааны дээре боор — деп, чанынга турган Чаңгыжык чагыы аарак чугаалаан.

БОДУНУҢ ДУМЧУУН БОДААР

— Бистиң суурга сүт садырын доктаамал организастаза кандыг чүвел аан бо. Мал-маганы чок, аарыг-аржык, кырган-дижең пенсионерлер-даа бар-ла чүве-дир—деп, элээн улуг дужаалдыг Дагаажык даргага сүме каттым.

— Мээн саап ижер инээм бар. Сүт-даа хереглевес, садыглап сүт-даа сатпас кижи-ле болгай мен—дээш, дүрген-не чиик-каразынга саалай каапты.

Чону дээш ажылдавас, чүгле бодунуң думчуун бодаар дарга ол эвес чүве бе?

Ондар СЕРЕМАА.

ДҮЖҮ БОЛГАН

Амыдыралдан чугаа

Өөнүң эр ээзи «кызыл-дустааш» үр болган, өскүс-чавыс хөй ажы-төлдүг, назы-хары алдан ажып, чеден чоок-шулай берген дулгуяк кадай, кээп дүжер чеде берген ирик, чавыт терек бажының тос-тостуң соогунда кызып тургаш чылыдыр олааш, печка чанынга орнун салгаш, кежээ удуп чыдып алган.

Дүн ортузу эрай-ла четкелекте кадай-даа чүзү боор ийик: «Харын-даа «кызыл-дустаар» бетинде делгем, чылыг, чырык бажынга чедип-дирген. Магалыг-ла чаагай сеткилдиг, сагыш човангыр даргам-дыр. Алызында баргаш, ажы-төлүм-не амыраар-ла-дыр. Бодум чорта-даа безимзе, уругларым бажынны ээлеп чыдып-ла каарлар ыйнаан»—деп, ыыткыры кончуг кылдыр чугааланып, улаарап эгелээн.

Кожазында чыткан бичии уруу оттур силгипкен. Хөөкүй кадай сырбаш дээш, карактарын көрүптерге, катканың-хуураанын, улуг-делгем бажыны боор ийик, бодунуң биеэги-ле караңгы казанак бажыны болган.

— Оок, халак, уруум. Бажын дээштиң амдыы кымый, эрге-чагыырга даргазы, хөрек демдээн кадап алган чоруп турар, депутат дээр ийикпе, делегат дээр ийикпе, анаа билдирнишкин киирип, каш чыл улаштыр кылаштап келдим. Харыызы кандыг-даа түңнел чок болган. Боду дээрге орду дег бажың туттуруп алган, олбук-хевис чаткаш, магалыг чурттап орар.

Арат чоннуң амыдырал-чуртталгазынче сагыш салбас, амы-хуунун эрге-ажыын болаар, чөгенчиг-ле дарга-дыр ийин. Чаяан боол, чаа бажың «шаңнаптар» ирги бе дээш, дүне-хүндүс бодап чоруур, сагыжымның саймааралып бичии када күм кыныы бергеш дүжей бергениим ол-дур ийин, уруум—дээш, хөөкүй не тамчыктыг үйгүзүн уламчылай берген.

Ондар БОРАШ.
Сүт-Хөл район.

ЧАА ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Хүндүлээчел кижи кижизиг,
Хүлүмзүрүглүг кижи чазык,
Келинниң чаражы
сеткилинде.

Хевистиң чаражы хээзинде.
Орукту кылып чораш
эртер,
Олчаны дилеп чораан
тывар.

Бергени ажып өөренир,
Мергенни сактып өөренир,
Өңге киргенни өру олурт,
Өдээге басканы өстүр
азыра.

Хоюган аът ээзин түредир,
Кортук кижи эжин човадыр,
Чалгаа кижи чыдын дилээр,
Часкан кижи чылдагаан
дилээр.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

Сонуургактарга

ОРГААДАЙНЫҢ ҮНЕЛИГ ДАЗЫЛЫ

Приморьеде «Ольгинский» ыяш ажыл-агыйының тайга чурттуг истекчизи бозунуп тывыжын садып-сайгарраш, доразн-на эктин ажыр байып ап болур. Уссурий тайгазының шырыжындан оргаадайның эн-не үнелиг дээн дазылын ол тып алган. Оон дензизи шоодуг эвес: 400 грамм.

Мээн мурнунда болза нетекчи бодунуң тывыжы дээш ажыы-биле хелчок өөрүүр тургаян ийик, а ам айыыл чок болурун-биле фамилиязын болгаш бажың адрезин чажырап [illegible] тазарышкан. ХКД-ниң өскеже зенискээрлерниндей болгаш ылангыя кожазы Кызаттан хөй сааныг тевчеглекчилер база чиижен садыгжылар ол үнелиг тывыш дугайын дыннап кааш, ында сөктүп келгеннер. Эм шыкарлыг чиг этти чеже-даа хоолар-биле садып алырынга беленнер. Оргаадайны садып алырының өртээ чылда 20 катап өскен. Бир грамм оргаадайның өртээ чүс рубль.

ГАРЛАЛГАДАН.

КЕЗЕМЧЕ

Чечен чугаа

Оптуг-оолдуң сеткил-сагыжындан ол болган таварыыга черле ыравас. Хайлыг аастың ужурундан Кара-оолдан болгаш кадайындан уттундурбас улуг кеземче, чемени алган.

Бир-ле улуг-хүнде Оптуг-оол кожазы Кара-оол сугга кире бергеп. Кара-оол эжи Сандан-биле чаа-ла ойнап дооскан хевирлиг, шыдыраазын бөлүп, хааржактаан орган. Оптуг-оол мендилешкеш:

— Бир сала каапта аалы бе, кожа? — дээн.

— Ойнаар дээш эндерик үе чидирип алдым, ылып ажыл бар, соонда болгай аан—деп харыылаан.

Оптуг-оол:

— Ажыл хөй баарыл ол. Оъттап чорүй баар мал ойлап дезе бээр ан эвес. Кажан-даа кылып-ла алгай сен. Чангыс салыптаалы —деп ээрешкен.

— Хүн эрти, ажылын турувп берзин—деп, кадай база чемелеп туп ыштажыл — дээш, аяк-саваа чуп турган Сесенмаа Седиповнаже көрген.

— Кадайлар черле ындыг ышкажыл. Оларның тывылаажын хыйлаачааан билбес эвес сен. Бажыңда Байырмаа база-ла мен үнериимге хыйланып чыдыр калды. Кадайлар чугаазын херекке албаска эки. Ажыл кажан-даа төнмес. Кижи чүгле элгеш дыштаныр дээр-ле болгай. Шыдыраан бээр эккел че, бир сала каапталы. Уттурзувза кадайымны бээр мен. Та чалча кылып ал, та ийи дугаар кадай кылып ал—дээш, дүште-даа чок, Кара-оолдуң дужунда Санданның олурган сандайынга барып саадапкан.

Ындыг чугаа дыннааш элчоксуна берген Кара-оол кадайынче көргеп. Сесенмаа Седиповна ашаанче «аастырак, бардам чүвени кезедиит» дээнзиг карак баскаш, хүлүмзүрүп каан. Чүвениң ужуруун даап бодап каан Кара-оол шыдыраазын уштуп сала берген. Оптуг-оолдуң бот-тогдунуп, улуг-туралаарында ужур-ла бар. Ол шыдыраага бирги разрядтыг. А Кара-оол дээрге анаа-ла хостуг үелеринде эш-өөрү-биле шыдыраа ойнаарынга сонуургалдыг бичии ажылчын-на болгай. Оон ында тулуп турда, Сесенмаа Седиповна бажыңындан бүдүү үнүп чорупкан. Сандан шыдыраачыларның ойнаарын хажызындан хайгаарап.

— Мөөрейге уттурган, кадайың алыстың, Ооржак—дел, Оптуг-оолду күткүп каап орган. Ынча дидим бе дээн ышкаш, он чедиги кеште Кара-оол Оптуг-оолду матка олурткан.

— Эр кижи чаңгыс сөстүг. Кадайың бээр-ле болган-дыр сен —дээш, Кара-оол удурланыкчызынче көрген. Оптуг-оол харык чок болуп, чүгле улуг тынган. Ол дүшта эжик ажыттына берген. Байырмаа Манзырыкчыевна кире халып келгеш:

— Магалыг-ла апарган чүве-дир бо! Ам кээп мени ашактар-биле шыдыраа мөөрейлежип ойнаап, салып, сыгап чоруур апарган сен— дээш, бажындан сирбектээш, узурениедир-ле берген. Корга берген Кара-оол олудундан тура халып олурда. Байырмаа Манзырыкчыевнаның соондан кирип келген кадайы «ажырбас кортпа» дээнзиг Кара-оолдуң эгиннериниң кырынга холдарын салып, оожуктуруп каан. Оон соонда-ла Оптуг-оолдуң турамык, кайы хамаан-чок сөстер октаар чоруу чидип, оожумнап, томаарган.

Кезимчениң дээштиг-ле болган боор.

Эрес-оол МОНГУШ.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР: 5. С. А. Сарыг-оолдуң тоожузу. 6. Орус чурукчу. 9. Дошка танпылаарынга ССРЭ-ниң алдарлыг тренери. 11. Спортчу шаңнал. 15. Шыдыраага делегей чемпиону чораан гроссмейстер. 16. Үнелиг минерал. 19. Математикада кылдыныг. 22. Сураглыг немец эмчи, терапевт. 23. А. Толстойнуң «Алдын дүлгүүрүнүң» бир маадыры. 24. В. Көк-оолдуң «Хайыраан боттаа» Караның даайы. 25 Делегейге сураглыг чораан америк ыраажы. 30. Спортчу бедик ат. 32 Европада күрүне. 33. Совет Эвилелиниң Маршалы. 35. Бокска Тываның каш дакпыр чемпиону. 37. С. Б. Пюрбюнуң шүлүглели. 38. Улуг хемчээлдиг чечен чогаал. 41. Немец чогаалчы-романтик. 42. Геометрилиг фигура. 43. Суг кежир аргыжылганың бир хевири. 44. Индий чогаалчы, кино режиссёру.

УЗУН ДУРГААР: 1. Факультет удуртукчузу. 2. Эрбурунгу грек төөгүчү. 3. М. Лермонтовтуң «Бистиң үениң маадыры» деп романының маадыры. 4. Совет космонавт. 7. В. И. Чапаевтиң ролюнуң күүседикчизи, ССРЭ-ниң улустуң артизи. 8. Дириг бойдус дугайында эртем. 11. Сарыг-шажын номналы. 12. Тыва өөреникге номнарының автору. 13. Кыргыс улустуң эпозу. 17. Грамматика кезээ. 18 Шылгарангай орус чогаалчы. 20. Англи физик. 21. Орус хирург, педагог. 26. Кинооператор болгаш режиссёр. 27. Чер шимчээшкининден кохараан армян хоорай. 28. Химиктиг элемент. 29. ТАР-га административтиг үлеге. 31. Улуг далай. 34. «Кортик» деп тоожунуң автору. 35. Тыва чогаалчы. 39. А. С. Пушкинниң шүлүү. 40. Армениядаг хол.

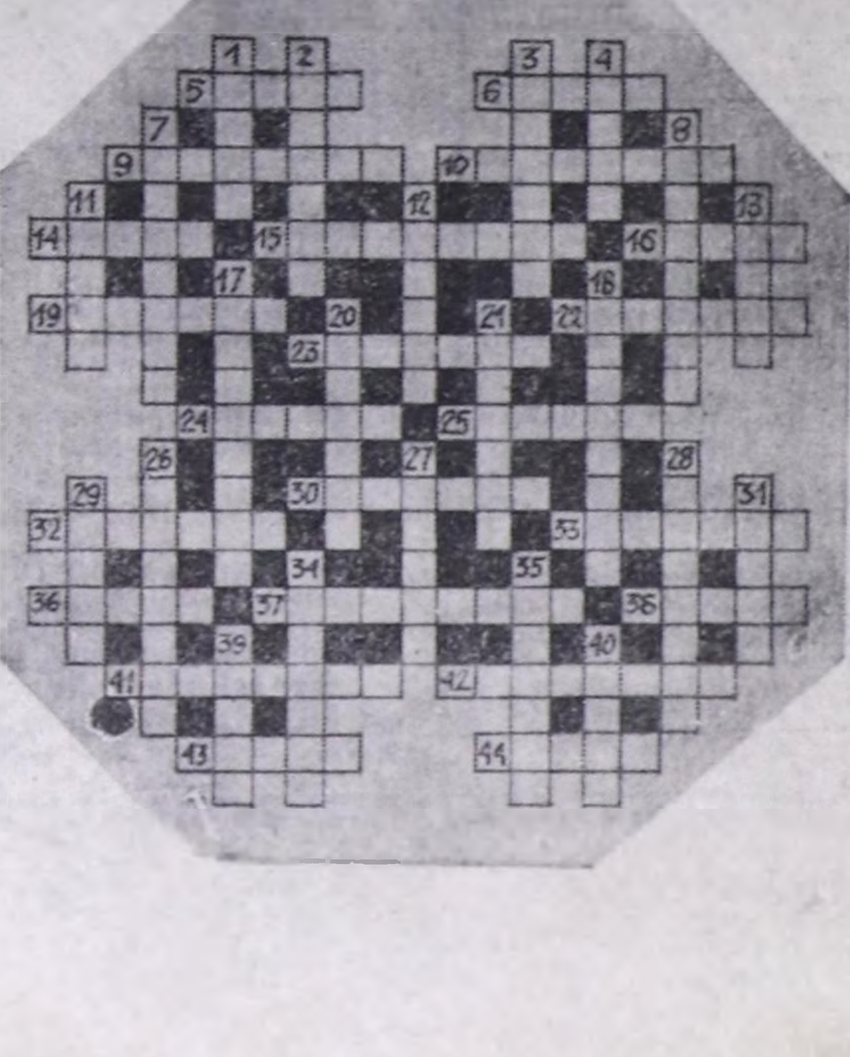

Маспыл-оол ОНДАР тургускан.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

АЖЫЫ-БИЛЕ КИИРДИМ

Тыва күрүнениң гимнизин (ыдык ырын) шилип алыры кончуг берге айтырыг болганын кижи бүрүзү эскерген боор. Ол ындыг боор-даа ужурлуг. Чүл дээрге тук биле сүлдези чурукчу кижи делгээш, оон өң-түзүнүн, хевир-дүрзүзүнүң талазы-биле бичии тайылбырны кылырга-ла, шилилге комиссиязының кежигүнүнге ийикпе азы анда көрүкчүге-даа колдуунда чуруктуң утказы билдине бээр.

А гимн ындыг эвес. Оон аялгазы кижи бүрүзүнүң угаанынга сиңниге берзиңдээр болза, үе херек. Теппи же-ле бир-ийи дыңнааш, ырының байдалын тодарадыры чамдык музыка талазы-биле эге билиг безин чок комиссия кежигүннеринге хамаанчок, профессионалдарга безин берге. Шилилгени кылыры берге-ле харын, ынчалза-даа бо удаада комиссияның санал-онал солчулгазынга бараалгаткан ийи ырызының онза челимче чок болганын демдеглээр апаар. Ырларның сөзүнүң талазы-биле чогаалчы К. Кудажының, а аялгазының талазы-биле композитор Д. Хүреш-оолдуң кылган үнелелдеринге катчыр мен. А парлалгага үнген саналдар талазы-биле бодалдарымны илередип көрейн.

«Тоорүктүг долгай Таңдымның» гимн кылып аарының дугайында бодалдарың төрүттүнүүн көөрү кончуг шын. Бо дээрге Тываның чонунуң сагыш-сеткилин-даа, бойдус-байлаан-даа чигези-биле илереткен ёзулуг-ла бөрээл ыры. Ынчалза-даа мындыг байдалды даап бодап көрээлинерем. Тыва кижи Олимпий оюннарынга чемпионнап каан дижик. Тываның тугун көдүрүп турда, ырывысты шөйүп туруп аар бис бе? Ынчангаш «Тоорүктүг долгай Таңдымның» аялгазының темпизин гимнге черле таарышпас деп бодаар мен. С. Бадыраанын гимнге таарыжып болур хөйнүң ырларының тергиидели 60-70-80 чылдарда эрткен деп бодалга каттышпышаан, А. Чыргал-оолдуң Ленинге, партияга тураскааткан ырларының сөзүн эдер дугайында саналынга удур мен. Ыры дээрге сөзү биле аялгазы кады төрүттүнгеш, өлүр болза, кады өлүр ыйнаан. Кырган ашактың чараш тонун уштап соккаш, аныяк кижиге кедиргени-биле дөмейлежи бербес бе?

Солунга парлаан ырларның ийигизиниң бирги одуруу ёзулуг гимнзиг байдал-биле эгеледи. Улаштыр-ла ырның сөзү-даа, аялгазы-даа эпчок, кандай байдалче шилчий берди. Ындыг ырларны улус-даа ырлашпас, сөзү-даа, аялгазы-даа кедергей доктаазтынмас боор чүве. К. Бегзи бо ырны «эде-хере» тыртып тургаш, аяныг, чараш кылып кагды. Ынчалза-даа ыры гимнге ыяап турар ужурлуг байырланчыг байдалын чидирипти. Байырланчыг дээрге ыяап-ла байырлап, хөглээри дээни ол эвес, а аялганың бир аяны-дыр ийин.

Мен бодаарымга, конкурска бот-тывынгыр композиторлар колдуунда киришпээн хиреедир. А оларда гимн болу бээр хире аялгалар бар болдур ийин. Ооң чылдагааны конкурстуң негелдезинде деп бодаар мен. Чүл дээрге ырының аялгазындан аңгыда, ону оркестрге болгаш хорга таарыштыр тургузары чүгүла. А бистиң бот-тывынгыр композиторларывыс эки аялганы чогаатса-даа, оркестрге таарыштыр тургузар база гармония талазы-биле билиивис чегей болдур ийин.

Мен бодум хуумда база үстүкү чылдагааннар аайы-биле конкурска киришпейн барган кижи мен. Бо удаада мен сөзү-биле аялгазын катай чогаатканым «Тывам» деп ырымны ажыы-биле гимн кылдыр саналдап, солун таварыштыр сайгарылгаже кийрип тур мен. Ырыны «Саян» ансамбли ырлап турар болганда, авторун чажыргаш-даа канчаар. Харын-даа ырыны оркестрге болгаш хорга таарыштыр тургускан хөгжүмчүнү (а кым таарыштырганын билбес мен) авторжу коллектив болуп, мээң-биле катчырын диледим. Бот-тывынгыр өөрүмнү гимнге таарыжыр аялгалар бар болза, профессионалдар-биле эвилелдежип көөрүнче кыйгырдым.

Амыр ХОЮГБАН.
Бот-тывынгыр композитор.

ТЫВАМ

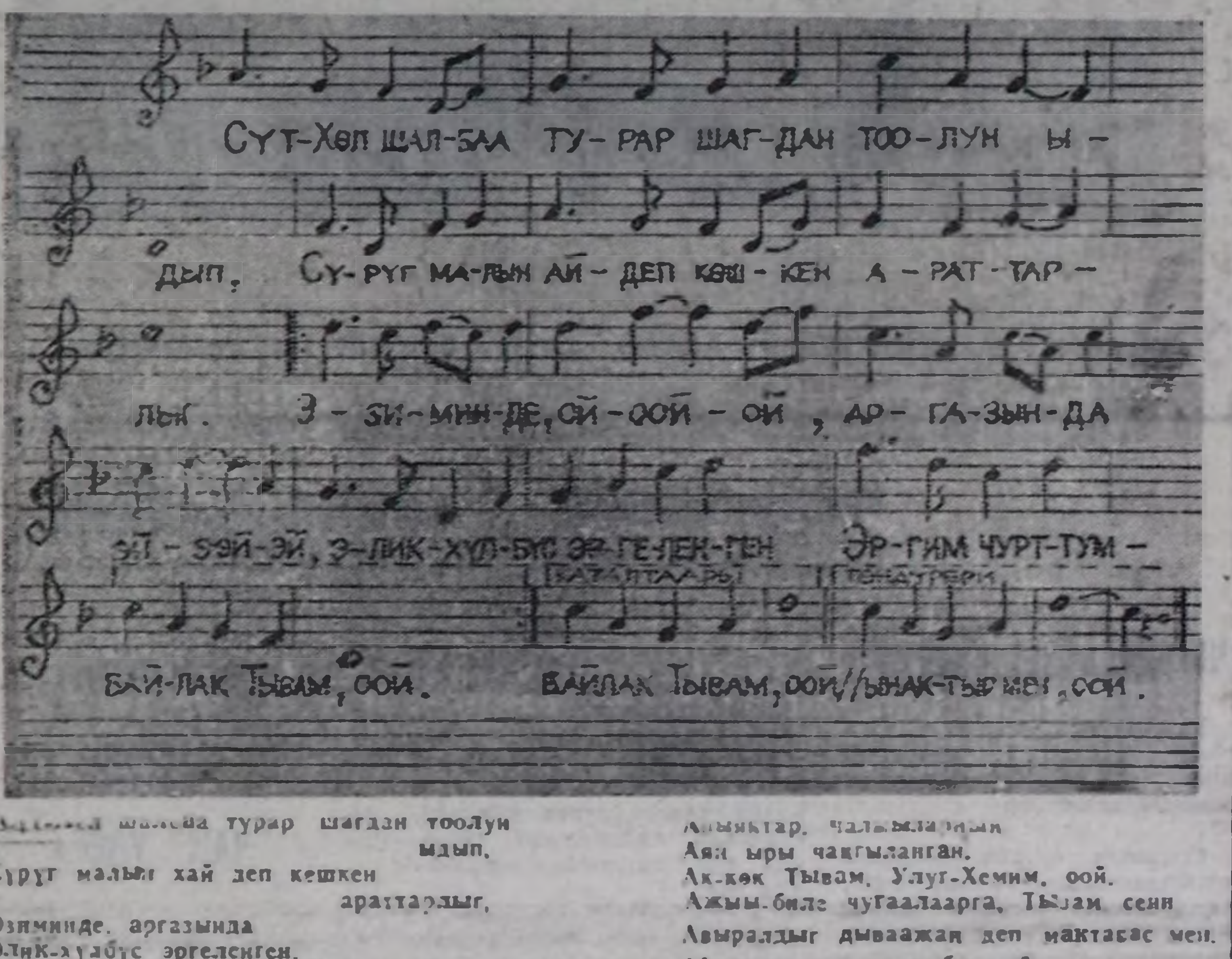

Сүт-Хөл шалбаа турар шагдан тоолун ыдып,
Сүрүг малын хай деп кешкен араттарлыг,
Эзиминде, аргазында
Элик-хулбус эргеленген.
Эргим чуртум, байлак Тывам, оой.
Кандааланып чажын ораш сула салган,
Кадыг изик кедип алгаш девип-самнаан,

Аныяктар, чалыыларның
Аян ыры чаңгыланган.
Ак-көк Тывам, Улуг-Хемим, оой.
Ажыы-биле чугаалаарга, Тывам сени
Авыралдыг дывааажан деп мактавас мен.
Ынчалза-даа эң-не баштай
Ырым маңаа төрүттүнген
Ынчангаштың ынак-тыр мен, оой.

ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛ УЛААН-БУРА

(Журналистиң демдеглелдеринден)

Бо август айның ортан үезинде Наадым болуп, аъттар чарыштырып турда, Сүт-Хөлдүң Улаан-Бура улузунга ужурашкан бис. Кызылда аъттар чарыштырар шөлдүң кыдыынга ак өгнү чамдык улус көрген боор. Чүгүрүк малдарның чарыжының соонда, ол өгнү сонуурган, бакылай берген бис. Үгулзалыг аптараларның чанынче оон ээлери чалады. Мендилештивис. Олар бисче хоюткан хойтпакты кудуп бердилер.

— Чонуувустуң бай-шыыраан-даа, чараш ак өгнү кылганы кайы хире-дир, чээ? Чадысларның магалыын. Ах ширтектер база чаткылаан-дыр. Делгеп салган аъш-чемниң элбээн көрем. Соктаан чиге-тарааның чанында чап-чаа тыртан өремени салып каан-тыр. Семис хойнуң ужа, төжүн өске эъттер-биле эжештир салган. Ааржы, саржаг-даа бар-ла.

Мөңгүн-биле каастап кылган ээрни, чүгенни кижи сонуургавас черле арга чок болду. Өгнүң иштинде оон-даа онзагай каасталгалар бар. Өгнүң иштики талазын кончуг чараш чырык өңнүг шокар пөстер-биле шыпкан. Ханалар, ынаалар, оон үстүнде хараача-бөмбүрзектиң дүрзүзүнүң чаражын кижи элээн үр магадаар.

Тыва аптараларның үстүү талазын дургаар фото-чуруктарлыг өңгүр саазынны азып каан. Ында Карл Маркс аттыг совхозтуң хоочуннарын, мурнакчыларын адап, делгээн. Ажыл-агыйның директору турган Иван Моңгуштуң, академия дооскан Ондар Урана-оолдуң, чогаалчы башкы Ондар Алдын-оолдуң, совхозтуң бирги трактторизи Сат Бегзининиң дээш, бежен ажыг ажыл-ишчиниң чуруктарын ында киирген.

Ол совхозтуң директору Түлүш Сундуй уруу Доорга ажыл-агыйда чедиишкиннерин, малга чемнер белеткелин, чайлаглаашкынны чугаалап берди. Шынааларда сиген кезер, бөлер бригадаларны, механизастаан звеноларны тургускулаан. Сараат-тар-ла, сарааттар, хүннүң-не кылыр ажылывыс ол деп амгы хүннериң ажыл-ижин демдегледи. Малчыннары чайлагларда: Шом-Шумда, Урунуң чоогунда, Ишкиннер баштарында малын семиртип одарладып чоруп турарлар. Аржааннаар шыг түлүк хүннерде ажылчыннар, малчыннар Урунуң аржаанынче, оон өске-даа черлерже чоруткулаан.

— Наадымның киржикчилеринде Улаан-Бураның улузундан аңгыда, хүндүлээчел улусту көрбээн хире-дир бис — деп, кирип келген кызылчыларның бирээзи база онзалап демдегледи.

— Мен база ынаа каттыжар мен — деп, Каа-Хемниң чылгычызы база улашты.

Хадың дыттыг Улаан-Бурам
Кажан шагдан чуртум чүве

— деп, ол черниң улузунуң ырызын ол совхозтуң сыгыртыр, ырлаар уран талантылыг оглу өгнү сонуургаан чонга аян тутту.

Моон соңгаар-даа чедиишкиннерг болунар, улаан-буралылар!

Ондар ОХЕМЧИК.

ХООЧУН КОКТУГ

Тываның сураглыг мөгелериниң бирээзи, хоочун спортчу, Россия Федерациязының национал хүрешке спорт мастери Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайга чурттуг Кужугет Сыын-оолдуң республика Наадымынга бо удаада хүрешкенин кайгап ханмадым. Ону 47 харлыг дээр аргажок, эът-ханы, күш-шыдалы, аваангыры-даа ам-даа хевээр-дир. Ол аныяк мөгелер-биле эчыр-дачыр тутчуп, хоочун коктуг дээрни бадыткап, оваагларын саадатпайн октап турду. Он алды мөгеге чедир хүрешкеш, бодунуң чаңгыс чер-чурттуу, Сүт-Хөлдүң шыырак мөгелериниң бирээзи Михаил Ондарга кагдырыпты. Сыын-оолга «Тыва» ансамбль спортчу костюм, чүвүрүнү белекке бергени солун болду. Ол Сүт-Хөл районга болуп эртип турар «Кашпалдың эзири», «Лопсанчаптың кубогу» дээш маргылдааларның тиилекчизи боор келген. Моон мурнунда бир чылын республика Наадымынга чемпионнаан, Тыва чоннуң маадырлары — алдан-маадырларның тура халышкынының 110 чыл оюнга тураскааткан хүрешке Владимир Моңгушка октадыпкаш, ужуурлешкен мөге. Ол бодунуң чээннери Бежендей Кужугетке, Владимир, Аяс Моңгуштарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Тываның хоочун мөгелериниң аразынга октябрь айда Чадаана хоорайга аът шаңналдыг хүреш болур. Хоочун мөгениң бо улуг мөөрейге шыңгыы белеткенип турары чугаажок.

А. ОНДАР.

Аржааннаары—кадыкшылды быжыглаары

АЖЫГ-СУГ АРЖААНЫНГА

Чайгы үеде орук-чирик берге-даа болза, Ажыг-Суг аржаанынга кадыын экижидери-биле бойдустуң чайгаар чаяаттынган эмин ажыглаар кижилер кайы хөй. Бо чылгы дыштаныыга сезонунда база ындыг болду. Ыраккы Эрзин, Өвүр, Каа-Хемден, аржаан чоогунда Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожууннардан дээш кижи-ле хөй. Оларның аразында кымнарны чок дээр. Күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, башкылар, эмчилер, малчыннар болгаш улус ажыл-агыйының кандыг-даа ишчилери бар. Олар чүгле боттары эвес, ажы-төлүн эдерткен, харын-даа бүдүн өг-бүлелер безин бар.

Аржаанда чамдык эки чүүлдерин кылдыныг турарын келген чон сеткил ханып чугаалажыр болду. Мурнунда чылдарда ук аржааны «Найырал» совхоз харыылап, ында кижилерниң чурттаарынга таарымчалыг майза сарайларны, чадырларны кылып каанын мактавас арга чок.

Аржааның суу чем кылдынмас, оон чоогунда одаар ыяш чок-даа болза, чем кылыр сугну, одаар ыяшты Улуг-Хемден эккеп турары черле таарымчалыг. Дыштаныкчыларны чалгааратпазы-биле видеокинону база көргүзүп турар.

Дыштаныкчыларның аразында солун кижилер база бар. Анаа дыштанып, ...дип турган дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну Андрей Навачыганович Сундуй-оол-биле ужурашканывыс шуптувуска солун болган. Андрей Навачыганович дайынчы амыдыралын чугаалап тура, бүгү тыва эки турачыларының маадырлыг тулушказын демдеглээш, амгы үеде олардан чүгле үжен шаа кижи арткан дээрге, хомудаачыг-даа чорду.

Амгы бо берге үеде тыва кижи мал азырап, чер ажылын болбаазырадыр болза, үгиин загын шыдажып эртип болур деп хоочуннуң сүмезинге шуптувус чөпсүндүвүс.

Одай-оол ДОНГАК.

УЛУГ ӨӨРҮШКҮ-БИЛЕ

Бо чайын Бай-Тайганың Бел аржаанынга дыштандым. Анаа улуг дуржулгалыг кырганнарның чугаазындан дыңнаарымга Тывада эң-не арыг аржааннарның бирээзи ол деп билдим. Ынчангаш анаа кадыым быжыглап алыры-биле ажы-төлүм эдертип алгаш чораан мен.

Ында эң-не солун чүве моон мурнунда солуннардан номчуп, улуглардан дыңнап чорулганым алдарлыг уран шевер даш чонукчузу Көгел Саая бодунуң өөреникчизи Геннадий Иргит-биле аржаанның бажында Сагаан-Тарн-Эне бурганның олуруп алган эң улуг кижи хире кайгамчыктыг каас, чараш дүрзүзүн цемент-биле кылып доосканы болду. Ону Көгел Саая бодунуң хөреңгизи-биле халаска кылган дээр чораан. Ындыг улуг өртектиг, үнелиг чаагай чүүлдү чонга халаска кылып берип чоруур кайгамчык улуг ачы-буянныг кижилерниң бар боор турарынга сеткилимниң ханызындан өөрдүм.

Оон улаштыр июль 20-де Көп-Сөөк хүрээзиниң ламалары ол бурганга ном номчаалынга болгаш аржаанның бирги сезонунуң ажыдыышкынынга база киириштим. Анаа «Кызыл-Даг» совхозтуң директору, суму даргазы болгаш өске-даа эштер сөс ап, чүве чугаалааш, келир чылга чедир аржаан девискээрин херимнеп, аржааннарга чаа-чаа кабиналарны, өске-даа бичии тудугларны кылыр деп турарын чонга дыңнатты. Келир чылдан эгелээш, аржаанга кирери төлевирлиг болурун, а оон киирген акша-хөреңгини чүгле аржаанга херегледир тудуг материалдары садып алырынга чарыгдаарын планнап турар болду.

Ажы-төлүм-биле кады ачы-буянныг Сагаан-Тарн-Эне бурганга тейлеп ап, Бай-Тайганың ачылыг хайыразы Бел аржаанынга мага хандыр кирип алганымга сеткилим ханып, улуг өөрүшкү-биле чанып келдим.

Дарышмаа КУУЛАР.
Сүт-Хөл район.

БУЗУРЕВЕС-ТИР МЕН

Чырык черге төрүттүнгеш, чеден чылды чурттап эрткен. Кижи болуп доругуп эгелээнимден-биле капсырлаштыр шажын-чүдүлгеге удур суртаал база барык деңге эгелээн дизимзе, ында нүгүл чок. 1920 чылдарны төнчүледир амгы Бай-Тайга кожууннуң Шуй, Барлык девискээринге кожгадамбыра, кеңгиргелерниң дааш-шимээни үзүктел чок диңмиреп турганы кулактарымда амга чедир дыңналып чоруур.

Ламаларның оваа дагып, хурал хураап (ам болза билиг бедидип) турганнарын көрүп өскенимден-не болган боор, шажын-чүдүлгеге удур суртаалдарга безин алыспайн назынымны иштинде бурганче дээнге чажыды-биле чалбарып келгенимни миннип ор мен. Юридиктиг школага, оон соонда күрүнениң аңнымыр инспекциязынга өөренип, ажылдап турумда, партияга кирер дугайында шыңгыы албадаашкыннарга таваржып турзумза-даа, чүдүлгеге алзыпкан кижи, кызыдыр ынаваан мен. Ам бо хүннерде часпаан-дыр мен деп бодап-даа чор мен.

Шажын-чүдүлгениң-даа, хамнарның-даа сагып чораан чурумнарын дыка билир болгаш, баш-мээмде синип-даа калган. Ынчалзажок бо назылап-кырып келгеш, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр көрбээнимни көрүп, дыңнаваамны дыңнай бээр-дир мен. Бо чылдың август 22-де «Шынга» Сарра Кууларның «Дуза чедирерин бодаар мен» деп чүүлүн номчааш, пат кайгап калдым. Ында: «База катап чугаалап каайн, хам-даа эвес, лама-даа эвес кижи мен» деп, бижээн-даа болза, автор боду-ла бодун шажын-чүдүлге башкарыкчызы кижи дээрзин дыка хөй барымдаалар-биле бадыткап турар. Чижек кылдыр алырга, Сарра Куулар ламалардан шажын-чүдүлгениң номналын үр үеде өөренген болгаш, ам-даа үргүлчүлээрин аазап турар.

Мээң пат кайгап турар чүвем мындыг: эрте-бурунгу шагдан, мээң үемге чедир [illegible] рыг-шажын чүдүлгезиниң башкарылгазынга база ном-судур өөренириңге, маанай номчуурунга херээжен кижилер кажан-даа киржип чорбаан. Ламалаар байтыгай, «хуурак» деп эрге, билиглиг чангыс-даа херээжен кижини көрбээн-даа, дыңнаваан-даа мен. Амгы үеде мындыг херээжен кижилер тыптып кээрге, кайгап орарым бо.

Сарра Куулар хам дугайында бижээш: «Мындыг байдалдыг алгыштарны амгы шагның байдалынга таарыштыр эртем-биле холбай, бодум элээн хөйнү чогаадып алдым» дээн. Оозун бодаарга, автор шажын-чүдүлге болгаш хамнаашкын талазы-биле кайызынга-даа хамаарыжы бергени илден. Шаандан бээр херээжен хамнар хөй турган харын. Херек кырында лама-хамнар бот-боттарын деткишпес, харын-даа удурланышкак дээрзин улуг назылыг кижилер билир боор. Бир-тээ, Шулуу Куулар хелин: «Сен дээрге, ээн шавым-дыр сен»—дээн болганда, Сарра Куулар чүдүлге башкарыкчызы дээрзи тодаргай-дыр.

Азы... азы шаг-үе өскерлиргеп, сарыг-шажынның чанчылы, сагыыр чуруму база өскерли бергенинден, херээжен «ламалар» тыптып кээп турар апарганы ол бе?! Маңаа кым тода харыы берип болур ирги? Айтырыг нарын болгаш төөгү ужур-утказыг боор турар. Херээжен кижилер чүдүлге башкарып, ном-судур номчуур туржук, чамдык дагылга-чүдүлгеге безин киришпес үе база турган болгай.

Бо айтырыгга лама башкылар харыы бээр боор деп идегеп артым.

Михаил ШУР-ООЛ.
Пенсионер.

ТААРЗЫНДЫМ

Ажык-чарлыг үениң ачызында чер-чурт аттары, янзы-бүрү ажыл-агыйлар болгаш төөгүлүг черлерниң эрги аттары катап эгиттинип турарынга кижи өөрүвес арга чок. Ол дээрге чоннуң национал медерелиниң дирлип кээп, боттарының эрткен оруу, төөгүзүнче көрүүшкүнү-дүр.

Моон мурнунда бистиң Таңды районнуң солунунуң «Красное знамя» деп адынга черле таарзынмас кижи мен. Солуннуң адын эде адаар дээш конкурсту солун дамчыштыр эрттирип турганын номчукчулар билир. Ында кандыг-даа, кижи сагыжынга безин кирбес аттар бар чорду. Ооң түңнелинде «Таңды-Уула» деп чараш ат шилиттинген. Мен бодум хуумда бо атка дыка таарзындым.

Адаарга безин эптиг, чоргаар ышкаш сагындырар. Бир-тээ, солун Таңды районда үнүп турар болганда, оон ындыг болуру-даа чөп. Бо атты орус-даа, тыва-даа дылга адаарга адаттыңгыр.

Оон ыңай мээң мындыг саналым бар. Бистиң Таңды район Тывада орус чурттакчылыг черлерниң бирээзинге хамааржыр. Амгы үеде бистиң солуннуң чүгле үш дугаар арны тыва дылда үнүп турар. Мен бодаарымга, маңы-даа талага деп кылдыр база бир арынны база тыва дылга үндүрзе ажырбас-даа ышкаш. Солуннуң ады тыважаан чүве болганда, бо талазы-биле өске эш-өөр чүү деп бодап турарыл?

Бир эвес солунувусту номчуштур кылдыр кылып аар деп бодаар болзувусса, мээң бо саналымны дарый шиитпирлээни эки боор.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

СҮЛЧЭЭ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ЭРГИЛДЕЗИ

(Тоожудан үзүндү)

(Эгези № 163 «Шынга»).

4. Японнуң дузазы-биле революстуг чазак, намны шуут дүжүргеш, АРН-ны шуут узуткаар, ынчангаш ол сорулганың белеткели кылдыр намның четпезин ажыглап алгаш, боттарының контрреволюстуг бөлүүн эвилелдеп турган.

5. ТАРН-ны шуут узуткаарда, белеткели кылдыр бир дугаарында Коминтернаның күзээр эргелиг салбырындан үндүрүп алыр.

6. Революстуг чазак болгаш АРН-ның удуртулгазы-биле демисежирде, каргыс феодал, лама, хам идегеттерни организастап алыр.

7. Чазак, намның Тока баштаан удуртулгазы-биле демисежирде, өлүрүкчү-террор аргаларны база чергелештир хереглээр.

8. ССРЭ-биле кандыг-даа харылзааны үзер болгаш Тываның чуртунда совет хамаатыларын үндүр сывыргаш, японзырак идегеттерни артырып алыр (көрейлер, кыдаттар, өскелер-даа).

9. ССРЭ-биле экономиктиг харылзааны шуут үскеш, Тываның иштинге эконом талазы-биле Японнуң монополун (онза эргезин) доктаадыр.

10. Тываның мурнуу Моол-биле кызыгаарын шуут узуткааш, соңгу ССРЭ-биле кызыгаарын быжыглап алгаш, Японнуң күжү-биле камгалап алыр.

11. Хей-шиитиниң кинишатвини (бот-идепкейин) болгаш кадының ажыл-агыйларын чижээ, күрэкономнар, МАЭ, ЧАЭ (болгаш өскелерни-даа шуут узуткааш, хуунун мөлчүлгелиг чоруун дагын эгидер....» (Бо медээ дыңнадыгны 1938 чылдың сентябрь 9-та № 66 (219) «Хостуг арат» солунга парлаан болгаш радио-биле элээн каш катап дамчыткан чүве). Ук медээ дыңнадыг болза суд чорудулгазынга база бир чүгула белеткел болган.

1938 чылдың август 31-нин барык эртенинде ТАРН ТК-ның Президиумунуң даңны атсы үргүлчүлээн хуралындан Чүрмит-Тажыны болгаш Хемчик-оолду тудуп хоругдааны-биле Тока баштаан сүлчээчилер бөлүү күрүне эргилдезин боттандырган. Ук күрүне эргилдезин ТАР Иштики херек яамызының сайыды Оюн Полаттың холу-биле кылган. Күрүне болгаш чазак баштыңнарын, оларның чоок кижилерин хоругдаан, олар карз-бажынга. Ам чүнү канчаарыл?

Хан төгүүшкүнү чок күрүне эргилдези Тывага болган сөөлүнде чогум чүнү канчаар кылырын Тока баштаан сүлчээчилер бөлүү тергиин эки билир турган: дүжүрткен болгаш хоругдаткан күрүне база чазак баштыңнарын, оларның чоок кижилерин узуткаар херек! А оларны узуткаарда, Тускай онза ажык суд, шыны-биле чугаалаарга, «Онза ажык хылыш» херек!

ТАР Биче Хурал Президиумунуң Чарлыы-биле Тускай онза ажык судту тургускан. «Онза ажык хылыштың» даргазынга ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Соян Ойдупту, кежигүннеринге ТАРН ТК-ның херээженнер килдизиниң эргелекчизи Хертек Аңчымааны, ТАР үстүкү шүүгүзүнүң даргазы Моңгуш Сүгдүрнү, арат төлээлеринге Ооржак Тодаштайны, Сарыглар Сүрүн-оолду, секретарынга Иргит Бадыраа-ны, күрүне ялалакчызынга Мал, чер яамызының сайыды Товариштайны томуйлаан, ёзу барымдаалаан болчукчуларынга Кызыл-оол, Момбужай, Найдан, Охемчик, Сарыг-оол, Шыырап, Чымба, К. Эренчин оларны киирништирген.

Хоругдаттырган болгаш буруудаттырган кижилерни харын доранчылаап безин чүүлдер, шүлүктер «Хостуг арат», «Шын», «Арөэ шыны» солуннарның сеткүүлдерниң арыннарынга эндере парлаттынып, радио дамчыштыр куттулуп турган. Чижээ, «Когун үзе узуткаалы!» деп шүлүкте Чүрмит-Тажыны, Танчайны, Хемчик-оолду кедергей куду көрүп, дорамчылаан. Ынчаарда «контрларны» шүлүктеп, кедергей дорамчылап, чүгле дээди хемчег-биле шиидерин шыңгыы негеп турган чамдык кижилер амгы үеде С. К. Токаны, О. О. Полатты, а ол ышкаш ынчаарда чүгле кара-бажын даргазы турган М. Б. Артасты безин шүгүмчүлеп турары база элдептиг чүве. Доора карактыг, доктак баштыг тыва кижи ийи эвес, а чаңгыс арынныг кылдыр чаяаттынып, төрүттүнген чүве ыйнаан. «Тостуң херээнге» болгаш оларның салым-чолунга М. Артастың хамаарылгазын бадыткаан чаңгыс-даа материал төөгүнүң архив документилеринден тывылбаан.

Суд чорудулгазының демократтыг норма-чижектери 1938 чылда сагыттынган-даа ышкаш. Кайын ам, ындыг эвес: буруудаттырган Чүрмит-Тажы истелге үезинде берген өчүүн суд үезинде бичии-ле өскертип, бодун камгаланы бээрге, күрүне ялалакчызы Товариштай кышкырыпкаш, столду чудуруу-биле чык кылдыр уулдаарга, чазак баштыны турган кижи сырбаш дээр чүве чоржук. Ону кандыг демократтыг, чөптүг суд чорудулгазы дээрил!

Баштай шииләр дээн тос кижини шилип алгаш, ТАР Эрүү дүрүмүнүн 10, 11, 12, 13 чүүлдери-биле оларны буруудаткан.

1934 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 14-ТЕ БАДЫЛААН ТАР ЭРҮҮ ДҮРҮМҮНДЕН

10 чүүл. Национал революстуг чазакты дүжүреринче ийик бе азы Тыва Арат Республиканың национал тилелгезин кошкадырынче угланган боо-чепсектиг самын үндүрер ийик бе, ТАР үндезин Хоойлу ёзутаар тургускан төп болгаш чер-черге эрге-чагырганы эжелеп алыр сорулга-биле боо-чепсектиг дээрбечи бөлүктер үндүрер болгаш ТАР-ның девискээринче халдап кирер база ТАР эрге-чагырганың төлээлекчилеринге удурланган террорлуг чоруктар кылыр болза,

оон ялазынга — хөй-ниитиниң кадыг кезеемчезиниң дээди хемчээн ап, боолап өлүрер болгаш хөреңгизин хавырар, чиигедир ужур таваржыр болза, хөреңгизин хавырбышаан, 3 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шыгыы хоругдаар азы ол чокка шөлээзин казып бажыннаар.

11 чүүл. Шпионаж (контрреволюстуг шынарлыг харылзаа) кылыр деп, күрүнениң чажыды болур медээлерни даштыкы күрүнелерге, контрреволюстуг организацияларга ийик бе, азы хуу кижилерге дамчыдып бээр сорулга-биле ындыг медээлерни дамчыдып бээр, сорлап алыр ийик бе, азы чыыр болза,

оон ялазынга — хөреңгизин хавырбышаан, 3 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шыңгыы хоругдап, шөлээзин казыыр ийик бе, азы ол чокка шөлээзин казып бажыннаар, тус шпионаж күрүнеге онза аар айыыл чедирер ийик бе, азы чедирер болур турган болза, дээди хемчээн ап, боолап өлүрер.

12 чүүл. Контрреволюстуг хора чедирер чорук үндүрер ийик бе, азы дужаалдыг кижи болза, турул турар ёзу-төрени ийик бе, азы оранның ажыл-агыйының үндезинин баксырадып үрээр деп тускай сорулга-биле бодунуң ажыл-хүлээлгезин кара өжегээр күүсетпейн (саботаж), күрүнениң албан черлери болгаш ажыл үлетпүр черлериниң кадык ажыл-херээн үреп, күрүнеге когарал кылыр болза,

оон ялазынга — хөреңгизин хавырбышаан азы ол чокка 1 чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шөлээ казыыр, онза аартадыр ужур таварышса, ону хөреңгизин хавырбышаан, боолап өлүрер.

13 чүүл. Национал революстуг чазакты дүжүрер дээр база тускай ТАР хамаарышпас байдалын баксырадыр ийик бе, суларадыр дээр азы тус-тус контрреволюстуг кем-херектер кылынар дээр кыйгырыглыг болгаш база сөөк ылгажыр, бактажыр чорукту үндүрериңче шажынның бүдүүлүк чоруктарын ажыглап, шажынның фанатизмин үндүрериңче азы чүдүүрлерниң шажынга чүдүүр чоруун күчүлеп дорамчылаарынче угландырган пропаган ийик бе, азы агитаз чорудар болза, база ындыг чүүл утка-шынарлыг дептер чүүлүн белеткээр, тарадыр ийик бе, азы кадагалаар болза,

оон ялазынга—шыңгыы хоругдап азы ол чокка бир чылдан эвээш эвес хуусаа иштинде шөлээ казыыр.

«Онза ажык хылышты» улам-на чидидеринге ажыглаан хоойлу чүүлдери бо-дур.

Алексей ДУГЕРЖАА.
(Уланчылыг).

КИНО

АВГУСТ 29-ДА
«НАЙЫРАЛ»: «Караван смерти» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан).
Видеозал: «Беззаботный отдых у моря» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 30-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Караван смерти» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан).
Видеозал: «Болваны из космоса» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 31-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Герои ада» (АКШ) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан).
Видеозал: «Совершенное оружие» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Крепкий орешек» (2 серияныг) 15.20, 18.20 шактарда

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совет болгаш Чазак «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.
КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, идеткилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн баргаңда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 167.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. Пушкина

ШЫН

№ 168 (14890) 1992 чылдың сентябрь 1, вторник Солунга ат салган шагы 00.45 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Кышка белен силер бе?

ЧҮГЛЕ ЭНЕРГО— РАЙОН ЭВЕС

Чылдың-на республика найысылалының чурттакчылыг кварталдарынга болгаш үлетпүр зоналарынга-даа одалганың котельнаяларының саны улам кызырлып кел чыдар. Эрткен чылын ол-ла кашты хагган. Ооң түңнелинде хоорайның чылыг энергиязы бээр станциязының дамчыдылга хоолайлары улам узап, ону ажаап-хайгаарап, ажылдадып турар чер —чылыг бээр черниң ажылы улам немежип турар. Амгы үеде чылыг дамчыдар хоолайның узуну чеден километр чеде бергенин чылыг четкилериниң даргазы Александр Васильевич САВЧЕНКО чугаалап турар. Ооң ангыда тус-тус бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның-даа харылап турар шугумнарын алыр болза оон-даа узун болур.

Бо чылдың чайынында чылыг дамчыдар шугумнуң септелге-селилгези чүгээр чоруп турар. Ооң барык тозан хуузу бөгүн-даа болза чылыгны дамчыдарынга белен деп болур. Ол дугайын кол инженер В. А. Шумов база бадыткап, бир эвес одалга сезону эгелээрнинге чедир чамдык организациялар шалыпкын ажылдаар болза, ам-даа хөйнү кылып ап болурунуң аргалары барын чугаалап турар.

Ынчалза-даа бо хүннерде дыка хөй чуртталга бажыңнары, школалар, ясли-садтарның иштики одалга системалары септеттинмээн, чамдык бажыңнарда харын хол безин дегбээн боор турар. Улуг-улуг бүдүрүлгелерниң, тудуг организацияларының боттарының административ бажыңнары хамаанчок, чуртталга бажыңнарының чылыг дамчыдар хоолайларын болгаш батареяларын септеп-селивээни элдептиг. Ооң түңнелинде үези келирге, чылыгны улап дамчыдары болдунмас апаары билдингир болгай. Бо хүннерге чедир 24 болгаш 30 дугаар уруглар садиктери, а ол ышкаш дугаары 1, 14, 15 болгаш өске-даа школаларның одалга четкилери септеттинмээн. Ол ышкаш чамдык ортумак болгаш дээди тускай өөредилге черлериниң удуртукчулары чайгы үеде кылыр ужурлуг бо чугула ажылды тоовайн турган, ам чаа-ла дүвүреп эгелеп турар. Автосептелге заводунуң, «Тыва тудуг» каттыжышкынының, агроүлетпүрнүң, алгы заводунуң, хлеб заводунуң болгаш өске-даа чамдык улуг-улуг бүдүрүлгелерниң боттарының чуртталга бажыңнарынга чылыдылга системазының септелгезин багай кылган, азы шуут хол дегбээн боор турар. Чижээ, Калинин кудумчузунда 1, 3, 3 «а», 5 «а», Лопсанчап кудумчузунда 1 болгаш 2 дугаар чуртталга бажыңнары одалга сезонунга белен эвес.

Хоорайның чылыг четкизиниң бешки участогунуң начальниги П. Устиновтуң чугаалап турары-биле алырга, Каа-Хем участогунда чуртталга бажыңнары колдуунда шуптузу одалга сезонунга белен эвес боор турар. Ажылды шапкынчыдып, септелгени доозуп ап болурунуң аргазы бар. Ынчалза-даа акша-хөреңгиниң болгаш материалдарның чок боор турарының уржуундан ол ынчаар шылаттынары бергедей берген.

Республика найысылалының чылыг четкилериниң инспектору А. Манасозтуң чугаалап турары-биле алырга, албан-бүдүрүлге черлериниң боттарының бажыңнарының иштики чылыдылга системаларын септеп алыр аргалары кызыылаан боор турар. Оларда материалдар садып алыр акша-хөреңгизи чок-бар-даа болза, өртек-үнези оноң катап улгаткан болгаш тывылбастаан. Ооң ангыда ол ажылды билир слесарьлар тывары берге. Материалдарны тып-даа алырга, хоолайларны, батареяларны таарыштыр кылыр херекселдеон чок болур.

Чамдык организацияларның болгаш ведомстволарның бажыңнарының подвалдарында изиг-соок суг үзүк-соксаал чокка төктүп турар. Подвалдарда хамаанчок, подъездилерде безин хоолайлар, батареялар эрткен кыжын доңгаш, үрелип калган хевээр тургулаар. Бо хүннерге чедир чамдык бажыңнарда чылыг хоолайларын үндүрүп, хынаваан боор турар.

Кадык камгалал министерствозунуң шугуму-биле хөй санныг эмнелгелер кышка база белеткеттинмейн турары элдептиг. Чылыдылга четкилериниң ийиги участогунуң мастери Ю. Тарашков уруглар эмнелгезиниң соматика салбырының хоолайларын болгаш батареяларын ам-даа септевейн турарын чугаалаан. Мындыг чижектерни хөйнү көргүзүп болур. Ылангыя хоорайның чуртталга-ажыглал трезиниң хөй санныг бажыңнарының байдалы дүвүренчиг боор турар.

Республика найысылалының чылыг четкилериниң ажылдакчыларының болгаш чылыг херегленкчилериниң-даа бодап турары-биле алырга, амгы кризистиг берге үеде хоорайның микрорайоннарының, кварталдарының иштики одалга шугумнарын, а ол ышкаш бажыңнарга-даа септелге кылырының тускай организациязын тургузарының үези келген боор турар. Чүге дээрге ниити күш-биле кылбас болза, бичии-бичии организациялар боттарының одалга системаларын септээр аргазы чок апар чыдар. Ынчангаш эң-не таарымчалыг арга «Востоксантехмонтаж» салбырының үндезининге ол ажылды организастап болурун чамдык удуртукчулар сүмелеп турар. Ынчалза-даа оон специалистери мындыг саналдан ойталап турар. Чүге дээрге оон келир үеде чагыкчыларының кылдынган ажылдар дээш төлевир киирер аргазынга чигзиниш турарлар.

Кызыл хоорайның чылыг четкилериниң ажылдакчылары боттары база улуг бергелерге таваржып турар. Олар ай-айы-биле акша-шалыныи албайн тургаш-ла, чайгы белеткел ажылдарын доозар чыгай берген. Чамдых участокторны комиссияга хүлээдип болур апарган. Хоорайның чылыг херегленкчилери, чижээ, «Тыва тудуг» каттыжышкын дээн ышкаш улуг-улуг бүдүрүлгелер чылыг энергия районунга хөй түңнүг өрезиң төлевейн турар. Чамдык организацияларның боттарында акша-хөреңги чок боор турары-биле ону тайылбырлап турар. Мурнунда бир гигакалорий чылыгның өртээ 10 рубль турган болза, ам 180 рубль четкен. Чаңгыс «Тыва тудуг» каттыжышкын безин ааа 3 миллион рубль өрелиг боор турар. Оон дудак чок өре-шиирелиг организациялар хөй. Бо бүгүнүң түңнелинде чылыг четкилериниң ажылдакчылары ай-айы-биле акша албайн турар.

Чүгле чылыг четкилериниң районунуң эвес, харын база Кызылдың өске-даа албан черлериниң, организацияларының мурнунда бо хүннерде сонгаарладып болбас сорулга — одалга сезону ажыттынарынга чедир септелге-селилге ажылдарын доозары боор турар. А одалга сезону агаарның температуразы соол, казыыр сес градус чеде бээрге-ле эгелээри билдингир болгай. Ынчангаш соок бистерден белен силер бе деп айтырбас, оон өйү дөмей-ле келир. Одалга сезонунуң эгелээр үезин кандыг-даа күскүм сонгаарладып шыдавас.

Тонча МОНГУШ
(«Шынның» корр.).

КИЧЭЭЛДЕРЖЕ КОҢГА ЭДИПКЕН

ЧУРУКТА: Кызылдың № 1 школазының бирги классчылары. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЖЫЛДАП КИРИПТЕР МУРНУНДА

Найысылал Кызылдың школаларының башкыларының конференциязы эрткен пятницада болган. Башкылар школа-интернатка чыглып келгеннер. Мооң мурнунда ышкаш залга олурупкаш хуралдап, улуг илеткел-даа болбаан. Эртемнер аайы-биле секцияларга ажылдап эгелээр мурнунда башкылар коллегаларының кичээлдерге ажыглаары-биле кылганы хөй янзы көргүзүг материалдары делгээн делгелгени көргеннер. Ооң соонда эртемнер аайы-биле секцияларга ажылдаары-биле башкылар бөлүктерге чарылганнар. Школа директорлары, өөредилге эргелекчилери аңгы чыылган.

Улус өөредилге министриниң оралакчызы Л. Т. Марченко удуртукчу башкылар мурнунга сөс алгаш, Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң дугайында хоойлуга дүүштүр сорулгалар болгаш башкы кадрларның бо өөредилге чылында ажыл-чорудулгазында чамдык айтырыгларга доктааган, кол-ла кичээнгейни ол башкыларның аттестациязынга хамаарыштыр чугаалаан. Ону канчаар эрттирери, оон негелделери, сорулгалары дээн чижектиг айтырыглар удуртукчуларны, башкы кижи бүрүзүн сонуургадып турары чугаажок, ынчангаш тайылбырлыг айтырыг-харыылыг ажык чугаа болган. Школаларга харысалгалыг, чугула ол ажылды чорударының негелделерин директорлар ааза улам чедимчелиг билип алганнар. Дыңнап олурарга, башкыларга хамаарыштыр кончуг чугула айтырыг-чорду, ооң түңнели-биле башкыларның ажыл-чорудулгазын үнелеп, оларга улуг башкы, методист-башкы, шинчилекчи-педагог дээн чижектиг аттарны категория аайы-биле тыпсыр. Аттестацияны артында эки-тураның хереэ кылдыр көрүп турары таварылга эвес, ону эртер деп болган турар кижи болза, боду школаның администрациязынга билдириишкин кирер. База бир онзагай чүве —ону бижии тура, башкы оон ажылын, ажыл-чорудулгазының деңнелин канчаар, кайы хире үнелээрин боду-ла айтып каар, ону комиссия бүгү талазы-биле өөренип көөр. Ынчап келирге, башкы кижи бүрүзү бодун бүгү талазы-биле шүгдүнүп көөр апаар-дыр. Шалыңга хуу-биле немелделер оон база хамааржыр. Амдан эгелеп кичээнгейге алыры чугула айтырыг-ла болду ол.

Ол чүүлдер-биле кады ааа өг-бүле кижизидилгезиниң, ада-иелериниң харысалгазының дугайында база чугаа болган. Школа кухнязы... Ооң ажылынга хамаарыштыр айтырыглар эрткен өөредилге чылында-ла тургустунуп турганын сактып кээп болур. Бо чылын ол коллективтиң ажылын экижидериниң дугайында директорлар негеп турар болду. Өөреникчилерниң столоваяларында оларның садып турар аъш-чеминиң өртээнин аарындан башкылар айтырыгны «эътке хамаарыштыр ааы шуут совхозтарга кандыг бир ачы-дузадан чедирип тургаш, оларның-биле керээ чарып алыр бе» деп-даа турдулар. Школа кухнязының ажылынга хамаарыштыр болган ол чугаа бо хүннеозе-ле кичээнгейге алдынар боор.

Ооң соонда директорлар секциязы ажылдаан. Кол-ла кичээнгейни улуг класстарның өөреникчилериниң утаан сайзыралының айтырыынче углаан. Конференцияның үндезин айтырыы ол болган дээрзин айтып каайн.

Түңнелинде өөредилге-бүдүрүлге комбинадының бо өөредилге чылында ажылдаарының чурумун, оон негелделерин директорларга таныштырган.

Вера КУУЛАР.

Республиканың хову, шөлдеринде

ДҮЖҮТТҮҢ БАШКЫЛЫЫ— ШАҢНАРДА

Чаа дүжүттүң ажаалдазын бо чылын Тываның тараалыг районнарының бирээзи Таңдының тараажылары баштай эгелээн. Дүжүт ажаалдазының баштайгы чеди хонуунда олар 1700 га черде тараа культураларын кестиргеш, оон 1240 га шөлде тарааны бастыргаш, 570 тонна тарааны шаңнарда аппарып дүжүрген. Таңдының тараажыларының өстүрген дүжүдүнүң ортумак деңнели, баштай тараазын ажааган шөлдерин алырга, 1 гадан 4,6 центнер болуп турар.

Бии-Хем биле Каа-Хем районнарының тараажылары бо чылдың дүжүдүн ажаап алырын эрткен неделяда эгелээш, хүн келген тудум-на оон темпизин дүргедедип олурарлар. Каа-Хемде 636 га черде тарааны читтир кестиргеш, 346 гада тарааны бастыргаш, 118 тонна тарааны ажаап алган. Каа-Хемниң тараажыларының ажаап ап турар тараазының ортумак дүжүдү бо хүннерде 1 гадан 3,4 центнер.

Амгы үеде эң бедик дүжүттү Бии-Хемчилер ажаап ап турар. Оларның өстүрген тараазының дүжүдү 1 гадан 8 центнер болган. Тараа культураларының дүжүдү мынчээн. Биле оон эвээш эвес бооргунга олар идегеп турарлар. Бии-Хемниң тараажылары 200 га черде тарааны бастыргаш, 160 тонна дүжүттү алган.

Республиканың тараа шөлдеринде чаа дүжүттүң ажаалдазы хүн эрткен тудум калбарып олурар.

(Бистиң корр).

Мал чеминиң белеткели

ЭРТКЕН ЧЫЛДЫЫНДАН ЭВЭЭШ

Мал чеминиң белеткели. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң медээлери чүнү көргүзүп турарыл?

Эң кол мал чеми сиген болгай. Август 29-та чыгдынган медээлер ёзугаар сиген белеткелиниң планын күүсеткен район чок. Оларның хөй кезии белеткеп алыр ужурлуг сигенниң чартыын безин белеткеп албаан. Чүгле беш районнуң мал чеми белеткээриниң планының чартыын күүседип шыдааан. Ол дээрге Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Бии-Хем, Тес-Хем районнар-дыр. Оът-сиген чегей үнер деп турарывыс Мөңгүн-Тайганың сигенчилери сиген белеткээриниң планын 71 хуу чедир күүседип берген. План ёзугаар 1034 тонна сиген белеткээр, а курлавырлап алганы 732 тонна. Өске районнарга деңнээрге, 732 тонна сиген дээрге хөй эвес-тир, ынчалза-даа планга хамаарыштыр алыр болза, багай эвес көргүзүг-дүр. Мөңгүн-Тайга ышкаш төптен тайга-сын ажылдыр чыдар Тожунуң сигенчилери планын чүгле 14 хуузун август 28-ке чедир күүсеткен. План ёзугаар Тожу районга 3073 тонна сиген белеткеттинер ужурлуг. Херек кырында Тожунуң сигенчилери 429 тоннаны белеткээн, а Тожу дээрге Мөңгүн-Тайгага бодаарга, оът-сигенниг орам-дыр эвеспе. Эрткен 1991 чылдың чайынында Тожу районга мал чеминиң белеткели кончуг багай организастаттынып, сигенчи эки үнген черлерде сигенни кезип албайн барганын демдеглеп каар херек. Ол дугайында медээлер «Шынның» Тожуда бижикчилеринден кээп турган.

Эрзин биле Тесте кыштаглаашкын кончуг берге байдалга эртти. Ол районнарже мал чемин өске районнардан сөөртүр, бо районнарның малын өске районнарже тарадыр октаар ужурга безин таварыжып турган. Эрзин биле Тес-Хем районнарга кыштаглаашкын, мал чеми-биле хандырылга айтырыгларын чазак деңнелинге шиитпирлээринге чедип, ааа Ш. Д. Ооржак боду киржир ужурга таварышкан. Ол бергелерден кандыг түңнелди Эрзин, Тестиң ажыл-ишчилери, удуртукчулары үндүргенил? Тес-Хем районнуң сиген белеткээриниң планының чартыын күүседип алган, а Эрзин район планының чүгле 27 хуузун август 28-ке чедир күүсеткен. Ол дээрге күстүң башкы айы тоңуп, оът-сиген кадып турар айде?! Бо районда сенаж белеткели барык чорбайн турарын медээлер база көргүзүп турар. Тес-Хем районда база сенаж, силос белеткелиниң дугайында медээлер сан-чурагайлар чок.

Сигенден өске мал чеминиң белеткелиниң темпизи кууу дээрзин база медээлерден көскү. Сенаж, силос, витаминниг сиген далганының белеткээриниң планын чаңгыс-даа район күүсетпээн. Сенаж белеткели Чөөн-Хемчик районда чүгээр чорут турар. Планның 43 хуузу күүсеттинген азы белеткээр ужурлуг 9912 тонна сенажтың 4321 тоннаазы белеткеттинген. Бо районда витаминниг сиген далганының белеткели өске районнарга бодаарга, черле шору. Планның чартыын бо хүннерде күүседиикен.

Бир эвес республика деңнелинге алыр болза, байдал мындыг. Сиген белеткээриниң планын республиканың ажыл-агыйлары август 28-ке чедир 39 хууга күүсеткен (эрткен чылдың ол-ла үезинде 43 хуу турган). 1991 чылда сенаж белеткээриниң планының 50 хуузун республиканың көдээ ишчилери август төнчүзүнге күүседиикен турган болза, бо чылын ол көргүзүг бо-ла үеде чүгле 22 хуу. Силос, витаминниг сиген далганын курлавырлап алыры база кончуг оожум чорут турар.

Мал чемин келир кыжын малга четчир кылдыр курлавырлап алыр дизе, ам-даа күженишкинниг ажылдаары негеттинип турар-дыр.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Сөөлгү шакта

ПАРИЖ. Грузияның Күрүне чөвүлелиниң даргазы Эдуард Шеварднадзе Франс Пресс агентилелдиң корреспондентизинге интервью берген. Кавказка тайбыңны катап тургузар арганы дилеп тывары Россия боттуг рольду ойнаар ужурлуг. Кавказ девискээринге тайбыңны хандырарының айтырыын чөптүг-биле шиитпирлээр төлээс, шуптувус дем-биле кады ажылдаар ужурлуг бис деп, Грузияның удуртукчузу медеглээн. «Грузия —ортулук эвес, а Соңгу Кавказ-биле болгаш Россия-биле тудуш харылзаалыг» деп, ол чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының күрүне секретарының хүлээлгезин күүседип турар Лоуренс Иглбергер Югославия талазы-биле Лондонга болган делегей конференциязынга киржип чораан, Вашингтонга дедир чеде берген. «Мусульманнарны узуткаарынче угланган Сербияның эрге-чагыргаларының политиказы-биле АКШ кажан-даа эптежип шыдавас» деп, ол медеглээн.

БЕЛГРАД. Эрткен воскресенье хүнүнде Югославияның Сараево хоорайында халаптыг частырышкын болган. Хөй кижи чыылган базаар (рынок) садыынга күштүг частырышкынның түңнелинде 15 кижи өлген, хөй кижи балыгланган. Мусульман общинаның контролюнун адаанда турар районга частырышкын болган. Каттышкан Нацияларның Организациязының Сараевода турар шериглериниң штабындан чүгле 200 метр ырак черге частырышкынның болганын тус черниң болгаш даштыкы корреспондентилер хандеңнишкин-биле демдеглээн. Ындыг хевирлиг частырышкын бо чылдың май 28-те Сараево хоорайның төвүнге база болган.

ДЖАКАРТА. Кайы-даа талага каттышпас шимчээшкинге Югославияның эргезиниң дугайында айтырыгны шиитпирлээрин ук шимчээшкинниң киржикчилери чурттарның даштыкы херектер министрлериниң Нью-Йорка ужуражышкынынга чедир соңгаарлаткан. Кайы-даа талага каттышпас шимчээшкин чурттарының даштыкы херектер министрлери Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының Нью-Йорка удавас ажыттынар сессиязының үезинде ужуражып болар турар.

Кайы-даа талага каттышпас шимчээшкинниң составынга Югославияның моон соңгаар хевээр артарынга мусульман чурттар удурланып турар. Ол дугайында Индонезияның даштыкы херектер министри Али Алатас дыңнаткан.

ГАВАНА. Ирактың мурнуу талакы районнарының кырынга самолёттарның ужарынга хоруглуг зонаны Американың Каттышкан Штаттарының тургусканын Кубаның чазаа шииглеп бүрүү шапкан болгаш Каттышкан Нациялар Организациязының бүрүн эргелиг кежигүнү күрүне болуп турар Ирактың иштики херектеринге кээржы холгаарлаашкын кылдыр санап көрген. Бо айтырыгга хамаарыштыр Куба чазааның тускай медеглелин КНО-нуң штаб-квартиразынга Куба Республиканың даштыкы херектер министерствозунуң тускай төлээлекчизи дамчыдып берген.

Американың Каттышкан Штаттары амгы үеде делегей жандармының (каргыс шаг. даазының) ролюн болгаш хүлээлгезин кара туразынга бодунга шиңгээдип алган. Ынчангаш делегейниң ол районунда тодаргайлаарга, Персия мугулдурунда аүшкүр-дүг чорукту чавырылдырарынга бичии-даа сонуургалдыг эвес» деп медеглелде айыткан.

Кубаның даштыкы херектер министерствозунуң бодалын ёзугаар алырга, Иракка удур өнчүк-чөңгээлиг дайынны АКШ-тың чазаа база катап белеткеп турар.

БЕРЛИН. Каттышкан Германияның чөөн девискээринде Росток хоорайга сөөлгү болуушкуннарны тус черниң солуннары «Ростокка беш хүннүң дайыны» деп адаан. Ук «дайын» өске чер чурттугларга удур угланган. Германияда неонацистер, тодаргайлаарга, амгы үениң фашистери болгаш шовинистери өске чурттардан келген кижилерге удур ёзулуг дайынны эгелээн. Эрткен суббатадан воскресеньеже дүнезинде Росток хоорайда даштыкыларның ниити чуртталга бажыңынче бажын чулуп алган неонацистер халдааш, хөй өрээлдиг бажыңның соңгаларын буза шапкан болгаш оон чоок-кавызынга турган автомашиналарны өрттеткен. Ниити чуртталга бажыңын камгалап турган полицейжилерже база «халдаашкын» кылган. А полицейжилер кандыг-даа удурланыышкын азы ойтур шавыышкын кылбаан. Чүгле Ростокта эвес, харын Чөөн Германияның барык бүгү хоорайларында фашистиг лозуннар амгы үеде дыңнырел эгелээн. Неонацистер «Зиг хайль» «Германия —чүгле немецтерге бараан болур, чүгле немецтерге-дир» деп лозуннарны ажыы-биле ногтередип турар.

МЕХИКО. Никарагуаның чепсектиг күштери, биригээр чугаалаарга, камгалал министерствозу ийи шериг вертолёдун Перуга 25 миллион доллараа садыпкан. Ол вертолёттарны эрткен чылын дүшкен Совет Эвилели сандинкожу армияга берген турган.

(РосИТА—СЧТА)

Чагыдылга-93

«ШЫН» СОЛУНГА ЧАГЫДЫЛГА ЭГЕЛЭЭН. Ол дугайын «Шынның» бүгү номчукчуларынга сөс» деп август 27-де үнген номериниң бирги арнында бижээн. Бир эвес ону номчуп четтикпээн болуңарза, оон кол утказын дамчыдаалы:

«ШЫН» СОЛУН РЕСПУБЛИКАДА НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР КАРА ЧАҢГЫС СОЛУН.

СОЛУННУ 6 АЙДА ЧАГЫДАР АЛДЫ АЙДА ООҢ ӨРТЭЭ 200 РУБЛЬ.

Чагыдылганы харылзааның республикада 109 **САЛБЫРЛАРЫНДА** чорудуп турар.

А моон адаанда парлаттынган белен квитанцияны база ажыглап болур силер. Чүгле шын долдуруп алыңар.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету **«ШЫН»**

54240 1
(индекс издания)
Количество комплектов

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

П в	место	литер

на газету **«ШЫН»**

54240
(индекс издания)

Стоимость	подписки	руб.	коп.	Количество комплектов
	переадресовки	руб.	коп.	

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) адрес
Кому
(фамилия, инициалы)

ЧАА ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЫЛЫ ЭГЕЛЭЭР

ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ КОЛ СОРУЛГАЛАРЫ

Чаа 1992-93 өөредилге чылы бөгүн эгелээр. Оон-биле кады өөредилге-кижизидилге ажылында чаа сорулгалар салдынган, нарын-даа, солун-даа айтырыглар тургустунуп турар. Ынчап келирге, башкылар коллективтериниң мурнунда ажыл улуг. Чүге дизе Россия Федерациязының Улус өөредилгезиниң дугайында хоойлузу бистиң республикада улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннары чаа негелделерни салып турар, оларның күүселдези дээш ажылдаар апаар.

Чижээ, Улус өөредилгезиниң дугайында хоойлу-дур, улус өөредилгезиниң албан черлеринге база башкылар коллективтеринге калбак эргелерни ол бербишаан, өөреникчилерге билигниң амгы үениң негелделеринге дүгжүтүр бээрин, ниити болгаш профессионал культуразын көдүрер хемчеглерни алырын, амгы чаа ниитилелде чурттаар, ону чаартыышкынга болгаш эрге-хоойлулуг күрүнени быжыглап сайзырангайжыдарынга эргежок чугула төлептиг хамаатыны школадан кижизидерин, өөредирин күлээндирип турар. Ол сорулга улус өөредилгезинге хамааржыр бистиң республика чергелиг документиде база көрдүнген.

Улус өөредилгезиниң айтырыгларын адырлар аайы-биле алыр болза, хамаан дээр, хөй талалыг айтырыг-да болгай, башкылар ону билир. Ынчангаш мен маңаа бо удаада чаа өөредилге чылында кичээнгейни угландырары эң чугула чамдык айтырыгларга доктаап көрейн. Кичээнгейниң төвүнге эге өөредилгениң айтырыглары турар. Ол 3-10 харлыг уругларның сайзыралы болгаш өөредилгези. Ындыг байдал уругларның күш-дамчыр сайзыралы, күш-ажылдың эге чадаларын билиндерери-биле тайылбырлаттынар, олар боданып өөренип ужурлуглар. Аңаа чоннуң ада чогаалын болгаш уругларның кандыг-даа албадаашкын чокка күүседип бээр чүүлдерин хейү-биле ажыглаары күзенчиг. Оон-биле кады өөредилге чорудуун чудурулчек чүүлдер чок кылдыр организастаары чугула, ол чүгле күш-шыдал эвес, психологтуг-даа талазынга хамааржы бээр. Ынчангаш үстүнде чугаалааным назы-хар иштинде уругларның моон соңгаар өөредилгезиниң деңнели ол үеде оларның-биле ажылдап турар кижилерниң ажыл-чорудуундан кончуг хамааржыр деп чүвени школалар, уруглар ясли-садтарының, улус өөредилге килдистериниң удуртукчулары кончуг эки билген турар ужурлуг. Ынчангаш кужениишкинниг ажыл негеттинер-дир. Ам школаның ниити үе-чадазы (5-9 класстар), ол база онзагай талаларлыг. Хоойлуда айтып каан алырга, кижи бүрүзүнүң доостаан турары өөредилге. Ындыг болганда школа, башкылар коллективи 9 класстың доозукчузу кандыг кижи боор, кайы хире билиглиг боор доозар ужурлугул дээрзин кончуг тода билген турар ужурлуг. Чүү чүвеге ол өөренип алган болурул, аңаа амыдыралга чүү чүве эргежок чугулал дээн чижектиг айтырыгны башкы чүнү-даа мурнай тодарадыр апаар. 9 классты дооскаш улаштыр өөренмес болза, уруг чедип алганы ол билиг-биле амыдыралче кирип шыдаар бе? Ынчангаш школалар биология эртеминче, күш-ажыл, күш-культура дээн чижектиг эртемнерже, үе-шээр чылыглаларының ажылдарынче, ажыл-чорудулганың айыыл чок чоруунуң үндезиннериниң айтырыгларынче кичээнгейни кушулдирер. Өөредилгениң ол үе-чадазында уругларны бөлүктеп, аңгы-аңгы кылдыр өөредириниң хевирин ажыглап болур. Кол-ла чүве—тенчу түңнел деп чүвени уттуп болбас ужурлуг бис.

Ушку үе-чада (10—11 класстар), ниити ортумак билигни бээр. Ынчан үстүкү класстарның өөреникчилериниң негелделеринге дүгжүтүр ажылдаар апаар. тускайжыттынган деп болур, чүге дизе мергежил талазы-биле класстар, кандыг-бир эртемни ханылады өөредириниң болгаш үе-шээриниң (профессионал эге белеткел) класстары ажыттынар. Өөредилге-кижизидилге ажыл-чорудуун эрги турганы-биле ам организастаары ынчангаш болдунмас. Өөредилгениң ол үе-чадазында ажылдаар башкыларны шилип алырының хевирин өскертири чугула. Ол класстарга мергежилдиң талазы-биле эң шыырак дээш кадрлар ажылдаар ужурлуг. Директорлар башкыларның ол класстарда ажылдап турар башкыларның ажылы дээш немелде төлевирин бодап көөр апаар.

Өөредилге херээнге кончуг чаагай чаңчылдарын, улусчу педагогиканың хевирлерин сайзырангайжыдарын, ажыглаарын уламчылаар, өөредилгениң национал хевирлерин ажылдап кылыр. Ынчангаш башкыларның, улус өөредилге албан черлериниң удуртукчуларының шимчээчиг, чогаадыкчы ажылындан хөй чүүлдер хамааржыр.

Чаа өөредилге чылы-биле башкыларга быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы, үре-түңнелдиг ажылды, чедиишкиннерни Улус өөредилге министерствозунуң мурнундан күзеп тур бис.

Любовь МАРЧЕНКО.

Тыва Республиканың улус өөредилге министриниң оралакчызы.

КӨДЭЭ ЧЕРГЕ ОРУС ДЫЛДЫ ӨӨРЕДИРИ

(Башкының арга-дуржулгазындан)

Чайгы дыштанылга адакталып турда, Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизинден чагаа келген. Районнуң улус өөредилге килдизи 1991-1992 өөредилге чылында түңнелдер үндүрүп тура, Бора-Тайга ортумак школазында орус дыл болгаш литература башкызы Розалия Бораевна Кууларның башкылал ажыл-чорудулгазын үнелеп, ооң арга-дуржулгазын нептередирин шиитпирлээниер. Редакцияже бөлүк чүүлдерни чорутканының чылдагааны ол.

Көдээ черниң байдалдарында уругларның школага орус дылды болгаш литератураны өөрениринге эң-не чугула салдарны орус дыл башкызы, ооң билии, кужу, чогаадыкчы ажылы чедирер ужурлуг деп чүвени өөредилге килдизиниң методиктиг кабинеди (эргелекчизи Ч. О. Ховалыг) башкының дуржулгазынга даянып чугаалаар сорулганы салган. Ынчангаш кабинеттиң өөредилге-кижизидилге талазы-биле методист Чаң-оол Ондарның белеткээни бөлүк материалдарны солуннуң бо үндүрүлгезинде чырыттывыс.

БАШКЫЛААШКЫННЫҢ НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Көдээ суурга хамаанчок, хоорай-даа школаларынга орус литератураны чедимчелиг башкылаары берге. Ылангыя уругларны орус чогаалга хандыкшыдып алыры белен эвес айтырыгларның бирээзи боор артыышаан. башкылар ону билирлер. Бо байдалдан үнериниң чедимчелиг аргаларын Розалия Бораевна Куулар кызымаккайы-биле тып ап турар. Кол-ла чүүлдер: өөреникчилерниң сонуургалын чедип алыры, ном-биле ажылдап өөренири, чогаалда эң-не кол теманы тодарадып шиитпирлээри. Оон-биле кады литература кичээлдери ажыктыг, мөзү-шынар кижизидилгези-биле, амыдырал-биле, чараш чүүлдү үнелеп билир чорук-биле холбашкан турары башкы кончуг эки билир. Уруглар чогаалга, оон маадырынга, автору үнелелдээ өөреникчилер боттарының билии, бодап турары-биле бериг шыдаар кылдыр өөредирин ол чугулалап турар. Чогаалда болуушкуннар, оон маадырлары-биле деңге чурттап, оларның-биле кады өөрүп, муңгарап, эки мөзү-шынарларны оон хевирлеп ап турар бооза, ол — кичээлдиң чедиишкини-дир. Ынчангаш кичээлдерге көргүзүг материалдарын, иллюстрацияларны, кинону, видеокинону, телевизорну ажыглаар. Ол чүүлдер уругларның сонуургалын бедидер.

Розалия Бораевнаның дуржулгазындан алырга, чогаалдың чугаалакчызын тургузар бейн, кол-кол кезектерин көрүп, өөреникчилерниң боттарынга номчудуп, азы кичээл-зачёт, кичээл-конкурс, кичээл-коллоквиум, кичээл сценажыдылга, кичээл-концерт кылдыр эрттирери дээштиг боор турар. Хөй-ле конспект кылырының орнунга, план-тезистер-биле ажылдаарга чиик, чедимчелиг деп, ол чугаалаар. Литература кичээлдери сагыш-сеткилге, угаан-медерелге чечен турарын чедип алыр дизе, ужуражылга-кичээлдер, каттышкан кичээлдер ажыктыг, дээштиг. Чижээлээрге, Л. Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» деп чогаалын төөгү башкызы-биле, «Маадырлар өлбес» деп темалыг кичээлди чурук башкызы суглар-биле кады эрттиргени солун болган.

Литератураны ынакшыл, сонуургал поэзияга ынакшылдан эгелээр. Кайы-бир шүлүкчүнүң шүлүүн сеткилден ажыныг, ыыткыр номчуур билиинге өөренип алыры ындыгла белен эвес, башкы олче база улуг кичээнгейни угландырып турар. Ындыг болгаш өөреникчилер кичээл-конкурстарны четтикпейн маңаар апарган, ындыг деп чүвеге аңаа чорук тура эскерген бис. Школа кежээлеринге ийикпе, азы клубка номчулга конкурстары болу бээрге, киржикчилерниң санының хөй болуру ынчангаш таварылга эвес. Шүлүкту аянныг номчурлар эвээш эвес. Мчалратаа 11-ги класстың Шончалай Монгуштуң номчууру башкызы мактаар.

Розалия Бораевна өөредилгеге эргежок чугула техниктиг херекселдерни кичээлдерге чедимчелиг ажыглап турар. Өөреникчилерниң харылап турар үнүн, чугаазын магнитофонда бижиткен. Телевизорну болгаш видеокинону литература кичээлдеринге ажыглаарын практикалап турар. Кабинет лингафоннуг. Ындыг кабинетти кичээлдерге дээштиг ажыглаарга, кичээлге сонуургал улуг болбайн канчаар. «Школада эң эки эртем кабинеди» деп конкурска № 3 орус литература кабинеди бирги черни ап турары черле таварылга эвес. Дилээшкинниг ажылдың кескү бадыткалы-дыр, кызымак боорга, ... ындыг-дыр.

ЭҢ ЭКИ ЭРТЕМ КАБИНЕДИ

Башкының ажыл-чорудулгазы-биле хайы таныжып көөр деп болзаар болза, школада орус литература кабинединге кирлигер. Розалия Куулярның ажылдап турар кабинеди өөреникчилерни билиг-биле чепсеглээринге таарымчалыг кылдыр херттинген. Башкының ажылдаар столундан эгелээш, перспективтиг планга чедир мында бар. Өөреникчилерниң класстар аайы-биле ажылдары (чогаалдар, рефераттар, илеткелдер, рецензиялар, чуруктар, дидактиктиг материалдар) хөйү-биле чыгдынган. Башкының өөреникчилерге бээр онаалга айтырыглары класстар, темалар аайы-биле чыгдынып картотекалаан. Көргүзүг таблицалар орус дылда тема аайы-биле, литературада чогаалчылар аайы-биле элбек. Чогаалдар, номнар, немелде литературалар, словарьлар мында шкаф долу. Чогаал-литературага хамааржышкан мерген сөстерни аянныг кылдыр бижээш эскан. Орус чогаалчыларның портрет чуруктары аңгы-аңгы үелер аайы-биле база бар. Херек апаар болза, материалдарны методиктиг дуза булунуудан саат чокка тып ап болур.

БИБЛИОТЕКА-БИЛЕ ХАРЫЛЗАА

Библиотека-биле кады ажылдажылга дугайын чугаалап тура, Розалия Бораевна ону «Библиотека дээрге литература кичээлдериниң дүлгүүрү-дүр» дээр кижи. Оон кичээлдеринге школа библиотекары Елизавета Санчыевна Куулярны бо-ла көрүп болур. Чамдык кичээлдерни башкы школаның библиотеказынга даа эрттирген турар. Шак мындыг харылзааның түңнелинде, мында «Номга ынактарның клуву» тургустунгандан бээр үш чыл ашкан. Ында аңгы-аңгы класстарның 180 хире өөреникчилери хаара туттунган. Солун боорга, уруглар аваң күзелдиг-биле кээрлер. Ол клубтуң кол сорулгазы — номну номчуп, ону үнелеп, ону сайгарып, камнап, амыдырал-биле холбаштырып билиринге өөренири. Ылангыя орус дылга сонуургалды оон тывар. Оон ажылын өөреникчи Лада Солун-оол удурткан турган. Ол ам Кызылдың педагогика институдунуң орус дыл болгаш литература факультединиң бирги курузунда.

Оон ыңай «Эң эки ном дилекчизи», «Эң хөй номчуттунар номчукчу», «Эң хөй номнарлыг өөреникчи» деп конкурс база чорып турар болгаш ооң түңнелдерин доктаамал үндүрүп турар. Үстүкү класстарның өөреникчилеринге «Ном—кижиниң өңнүү» деп номчулга конференциязын клуб эки организастап эрттирген. Аңаа өөреникчилер Саида Кечил-оол, Малина Далай-оол, Снежана Сарыглар, Шолбан Сарыглар, Шолбан Ховалыг солун илеткелдерни кылып мактатканнар. Ындыг конференцияларны уруглар бо өөредилге чылында база уламчыларын дугуруушканнар. Школаның номга хандыкшылдыг оолдар, уруглары районга, республиканың чергелиг семинарларга, конференцияларга доктаамал киржип турар. Бодунуң чогаадыкчы ажылының отчёдун 1988 чылда Туран хоорайга орус дыл башкыларының семинарынга берген. Ынчан оон ажылынга коллегалары эки үнелелди бергени. 1990-91 өөредилге чылында ээлчеглиг аттестацияга шыырак белеткелдиг киришкен. Республиканың Улус өөредилге министерствозунуң

Хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан.

Эрткен өөредилге чылы дооступ турда, Розалия Бораевна, библиотекарь Елизавета Санчыевна Куулар район школаларының библиотекарьларынга болгаш класстан дашкаар организаторларга «Орус чогаал башкызы-биле библиотекарьның харылзаалыг ажылы» деп темага чугааны чорудуп, ол талазы-биле боттарының кылып чорудуп турары ажылдарын көргүскен альбомнарны делгээн-даа.

«МЕРГЕЖИЛИМ—ААС-КЕЖИИМ»

«Чүгле башкының мергежилинге аас-кежиим тыптым» деп, Розалия Бораевна Куулар чугаалаар. Башкылал ажылынче оон күзел-чүткүлү 1976 чылда кажан ол Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан школазынга пионерлер-биле ажылындан эгелээн.

1986 чылда Кызылдың педагогика институдун дооскаш, Бора-Тайга ортумак школазында ажылдап турар, ол бо хүннерде чогаадыкчы арга-дуржулганы мөөңнээн, шилип алган мергежилинге бердинген орус дыл башкызы.

Орус дыл болгаш литератураның көдээ черге, ылангыя орус дылга чугаалаар кижилер чурттавайн турар суурга, башкылаары, шынап-ла, белен эвес. Ынчангаш ол ажылдың дээштии, шынары, уругларның аңаа сонуургалын чедип алыры — ол эртемни башкылап турар башкының чогаадыкчы ажылындан, тывынгыр-сагынгырындан улуг хамааржыр. Ындыг болганда кичээлдер эки белеткелдиг, үре-түңнелдиг кылдыр эртип, өөреникчилерге хүнүнүң-ле чаа бир-ле билиниишкинни берген турар ужурлуг, сорулга ындыг. Оон-биле кады кичээлдерге уругларны хостуг хамаарылгалыг боор дидим, тода харыыларны бээр кылдыр кижизидип чаңчыктырар. Ындыг негелделер башкыда бар. Ажылынга багай эвес түңнелдерни чедип ап турар болгаш ажык кичээлдерни ол бо-ла эрттире бээр, аңаа чүгле кады ажылдап турар эш-өөрү эвес, республиканың школаларындан келген башкылар киржип, арга-дуржулга солчулгазын кылып турарлар. А Розалия Бораевна бодунуң методиктиг арга-дуржулгазын улам бедидер, бир-ле чаа чүүлдү шиңгээдип алыры-биле район, республика эрткилээр номчулга-литературлуг байырлалдарга киржип, харын-даа аңаа тиилекчи боор чаның кедирип ынчангаш таварылга эвес.

Клубтуң кежигуннери бижир, парлаар, чуруур, чурукка тырттырар болгаш кылдынган бүгү-ле ажылдарының документилерин эрттирип алганнар. Оон ажылын башкызы Р. Б. Куулар-биле библиотекарь Е. С. Куулар чедимчелиг удуртуп турар.

Чаң-оол ОНДАР.

ЧУРУКТА: башкы Р. Б. Куулар школазында ажыл үезинде.
Авторнуң тырттырган чуруу.

• • •

Көдээ школаның байдалдарынга уругларның орус дылды, литератураны өөрениринге чугула салдарлыг кижи — орус дыл башкызы деп үстүнде база чугааладым. Ону башкының дуржулгазындан база көрдүвүс. Сорулгазын эки билир башкы Розалия Бораевна Куулар дилээшкинниг ажылдавышаан, чаңгыс черчурттугларының уруг-дарының эртем-билигге өөредир херекке эш-өөрү башкылар-биле кады ажылдап, түңнелдиг үлүүн киириштирип турар. Оон ажылында методист башкы А. А. Ховалыгның, библиотекарь Э. С. Куулярның болгаш өске-даа башкыларның киржилгези, харылзаазының салдары бар. А кол-ла чүве — башкының бодунуң кызымаа.

Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

ТУРУЖУМ ЧАҢГЫС

Тывага черни садар, саттазының дугайында айтырыг сөөлгү үеде чидиг-биле тургустунуп тур. Ол дугайын солуннар-даа парлагылаан, радиога-даа дамчыткан. Ол материалдарның авторлары аңгы-аңгы кижилер болза-даа, оларның хөй кезии черни саттас дугайында бодалдарын илередип турарлар. Мээң туружум база-ла чаңгыс: черни саттас дээр мен. Ынчалза-даа чамдык бижикчилер, чижээ, Чаа-Хөл районда «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыны Янчат Бүрбү бо чылдың июль 9 № 130 «Шын» солунга мээң «Сеткилдиг айтырыглар» деп чүүлүмнү эки номчуп, билип албайн, мени шүгүмчүлээн кижи. Аңаа бодум хүүмда аза-ла таарзынмаан. Оон чамдык одуругларын катап киирейн: «...Тыва Республиканың чамдык Г. Я. Эпп ышкаш улус депутаттарының черни садар дугайында саналы бир кончуг сагышты дүвүредип турар айтырыг ол. Бир эвес ону ол ёзугаар шиитпирлээр чүве болза, сиген, тараа шөлдерин, Чадыгайның Азасты. Тожунуң бир-ле бай кижилер садып алаар. Ынчан бааргa, келир үеде бистиң салгалывыс каяа, канчап амыдырап чурттаарыл? Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун хүлээп ап турар үеде бо айтырыг кол черни саттаар» деп саналдыг мен».

Черни саттас дээр арга-биле мээң бижээн туружум ол. Бижикчи Я. Бүрбү мээң бодалдарымны ынчаар билип алырын чүдээр-дир мен.

Михаил ДАМЧАЙ.

Бии-Хем району, Туран хоорай.

«Шынга» харыы

«ЭРТЕМ ЧЕДИП ААРГА-ДАА, АЖЫЛ ЧОК»

Шак мындыг аттыг материал июль айның 22-ле үнген «Шын» солунга парлаттынган. Ооң автору, Кызылда көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу, «Ак-Туруг» совхозка 1 чыл хире бухгалтерлеп ажылдааш, декретче үнген Елена Чымба «Ак-Туруг» совхозтуң салбыры турган Кызыл-Даг суур «Ак-Хем» совхоз боол аңгыланы бээрге, «Ак-Хем» совхозтуң удуртулгазынга билдириишкин киирип, ажыл дилээрге, ажылга хүлээп албааның хомудап бижээн. Оон ыңай «Ак-Хем» совхозтуң бухгалтериязында эртем-билиг, дипломну чок кижилер ажылдап олурарын база дыңнаткан.

Ук чүүлге «Ак-Хем» совхозтуң директору М. Х. ДАПЫКТЫҢ тайылбыр харыызын парлаавыс.

«Елена Чымбаның ону ажылга хүлээп албазын деп хомудал чүүлүнге хамаарыштыр мону харылап бижип тур бис.

«Ак-Хем» совхоз 1991 чылдың март 5-те тургустунган. Совхоз хөй ажылдыг. Тараа шөлү эвээш, техника база эвээш, эң-не бичии совхоз болган. 30 ажыг чылдарда «Найырал» болгаш «Ак-Туруг» совхозтарның салбыры болуп келгениниң түңнелинде Кызыл-Даг суурнуң социал хөгжүлдези дыка кудулаан, экономика талазы-биле ноокаэп келгенин көргеш, чоннуң негелдезин ёзугаар ана «Ак-Хем» совхозту тургускан.

Чаа тургустунуп турар совхозка кадрлар айтырыы бирги черге айтырыы болуп кандыг специалистерни чүү хире шалыңга, кайы ажылдадырдан деп чүүлдү чугаалажыры-биле чаа коллективтиң 11 кижи составтыг чөвүлели тургускаш ажылдап эгелээн. Аңаа шуптула кижилерниң, ажылчыннарын, специалистерни бадылаан, чүгле түс чер чурттакчыларындан специалистерни хүлээп алган бис. Өске черден өске кижи эккеп алган таварылга совхозта чок.

1991 чылдың март айда «Ак-Туруг» совхозтан аңгыланып тура, ону-хөреңгини үлежип чадап шаг болган. Чаа промфинпланны санап, каш специалист кежээ шалыңныг болуруң санап турда, бичии маңап кер, штат чүү хире болурун билип алылы. Чоорту ажылдаар көвүдээр, албан ажылдаар сүлер. Амдызында чүгле улуг бухгалтер, мал ажылының бухгалтери биле кассир, чаңгыс экономист турар деп чүве билдинип тур деп чугаалаан Елена-биле кылган.

Эш Елена Чымбаның аваазы конторага хамык специалистер, бригадирлер, ажылчыннар олуруп турда, ажыныг, сөглеп шаг болгаш үнген. 2-3 хонганда Сүт-Хөлде төрелдерим-биле чугаалашкаш, мен уруумну бухгалтер кылып ажыл-агый специализи кижизы хүлээдип бердим деп келген.

Штатты тургускан. Көдээ ажыл-агый министри В. О. Оюн тывазда кылып келгеш көөрге, специалистерниң саны хөй болган. Оон соонда каш удаа штат кызырылдазын кылган. Чүгле 1992 чылдың бирги кварталында 13 кижини, май, июнь айларда 5 кижини кызырылдага киирип, оларның шуптузун өске ажылдарга тургузуп, чамдык улус ко ийи айның шалыңын төлевивис.

1992 чылдың июль айның эгезинде Елена Чымбаның аваазы келгеш, база-ла ажылдап, сөглеттинипкеш, үнген. Бодуу менээ ужурашпаан, келбээн. Ам база кызырылдага болуу, амдызында улус орнунга ажылдап кириш ал. Оон чоорту билдинге бээр мен. улуг бухгалтер Л. Д. Хайдып чугаалаарга, ыңаа-ла бухгалтерниң туруум ажылын бериниер деп, бир чыл чартык хире өскээр ажылдап чораан келген хиревинде, үне халааш, катап келбээн.

Бухгалтерияның аппаратында дипломну чок, бот-өөредилге-биле өөренип турар уруглар ажылдавайн турар. Штат эвээш болганындан чамдыктары ажылдарын дакпырлап кылып турар. Чогум диплом тудуп алгаш, ажыл чок олуруп турар көдээ ажыл-агый специализи кижини суурда чогум эки билир бис.

Чаа-Хөл районнуң ажыл чоктар килдизиниң даргазы Галина Санзаковна Сагаакпай бо темага чугааны кылып, ажыл бээрге, товаас болган.

Бисте кызар-кыыр, өскелеп, аңгылаар деп чүве чок. Не кижини, аныяк кижини ажылдадырының аргазын тывардан өске чүве чок. Ажыл-агый эргелекчизи, учётчик, клуб азы чинар-бажын кассирлери дээш санаар-тудар кижилер турар апаар чүве-дир. Штут-ла бухгалтер болур мен дээрге, дораан-на ажылдадыптар аргавыс амдызында чок боол турар. Өскээр чорбайн, бухгалтерияның бер-ле учёт-отчёт кылыр ажылынга кирип алган турган болза, ам бухгалтерлерниң бирээзи болу бээриниң аргазы турган кижи-дир ийин. Амгызында кижини бахтаар эвес, аваазы-биле чедээ база берге кижилерниң бирээзилери-дир, билип турар бис.

Бо материалды специалистерниң ниити хуралынга сайгарып чугаалашкан бис. Елена Чымбаның амыдырал байдалын кичээнгейге ап, ону бир ажылга хүлээп алыр деп шиитпирлээн.

«Ак-Хем» совхозтуң директору Мартыс ДАПЫК.

ТЫВА ӨШКҮ—ЭГЭЭРТИНМЕС БАЙЛАК

Сөөлгү үеде бистиң республикавыста өшкү ажылы элээн сайзыраан болгай. Оон-биле холбаштыр «ангор өшкүлер» деп сөстү солуннар арыннарындан бо-ла номчуур, радио, телевидениеден элти-ле дыңнаар-дыр бис.

Тываның дуржулга станциязында өшкү малдың талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турар кижи болгаш, ангор өшкүнүң төөгүзүнге, өшкү малды төрээн черивиске азырап өстүрер, ол ажылды организастаар, эртем-шинчилел ажылдары чорударда айтырыгларынга хамаарыштыр бодумнуң бодалдарымны илередир деп шиитпирледим.

Баштай **ангор өшкү** дугайында. Ангор өшкү шаандан тура Азия дапке өзүп келген мал-дыр. Оон үнген чурту Бичии Азияның даглары, эң ылангыя Турция. Турцияның кол хоорайларының бирээзи Анкара биле ангор өшкүнүң ады дөмейлешкек, төрелдешкек деп болур. Анкара — грекчээрге, «Ангоры» дээни ол. Ынчангаш грекчерин «ангор» деп чугаалаары-биле ангор өшкүнүң адааны ол бооп турар. Ангор уксааның өшкүлерин Турцияның чүгле бодунга 600 чыл иштинде өстүрүп келген. Чүгле он тоску чүс чылда ангор уксааның өшкүлерин Мурнуу Африка, Американың Каттышкан Штаттарынче садып тараткан. Ангор өшкүлер Африканың, Американың, Турцияның даглыг оларларынга кончуг таарышкан, оът-сиген даладавас, кандыг-даа малдың чиптер демнинге холтак хөөнүп көргускен. Хөй дукту, эки чештиг эътти бериптер бедик бүдүрүкчүлүг ангор өшкүнү азырап өстүргени Турцияның эртемденнериниң үре-түңнелдиг чогаадыкчы ажылы, туруштуг кызымак ажыл-ишчи чоруунуң ачызы болур.

АКШ-ка ангорларны 1849 чылда өстүрүп эгелээн. Ынчан 2 хуна, 7 өшкү Турциядан садып алган. Амгы үеде АКШ-та 30,1 миллион ангор өшкү бар. Ынчангаш үстүнде адааным чурт ангор уксааның өшкүзүн өстүрүп көвүдедиринге кончуг идепкейлиг болган база бир чурт-тур.

Россияга ангор өшкүлерин 1811, 1814, 1880, 1901, 1903 чылдарда эвээш-биче садып эккеп турган. Ынчалза-даа ол өшкүлер шоолуг-ла өзүп көвүдевейн барган. 1936 чылда Россия АКШ-тан 360 ангор хунаны, 381 ангор өшкүнү садып алгаш, оларны өстүрүп көвүдедир арга-сүме болган. Оларны колдуунда Ортаа Азияның республикаларынга болгаш Россия Федерациязының төп зоналарынга халбактыг биле азырап өстүрген. 1962 чылда Таджик ССР-ге совет дүккүр уксааның өшкүлерин уксааштырып үндүрген, ону күрүне комиссиязы чаа уксааның өшкүзү кылдыр бадылаан. Ол уксааның өшкүлери Казахстанга, Таджикистанга, Узбекистанга, Кыргызстанга, Омск областа болгаш Тывага өзүп көвүдээн. Бир-тээ, ол уксааның дугайында бижий бергенимде, оон продуктулуг чоруун айтып каайн. Бо уксааның хуналарының ортумак деңзизи 50—70 килограмм, олардан 3—5 килограмм дүктү кыргып ап болур. Өшкүлериниң ортумак диириг деңзизи 40—45 килограмм, бир баштан 1,8—2,2 килограмм дүктү кыргып ап болур. Өшкүлери төлүн Тевүп 100 өшкүзүнден 120—160 анайны ап, өшкү бүрүзүнден чылда 130—160 килограмм сүттү саап ап болур.

Өшкү ажылының талазы-биле шинчилел ажылдарын Тывага 1937 чылда эгелээн. Дуржулга станциязынга эртем ажылдакчызы турган С. А. Шорников тыва араттарның шаг шаандан азырап өстүрүп келгени тус черниң бөдүүн дүктүг өшкүлериниң шинчилел ажылдарын чорудкан. Тус черниң бөдүүн дүктүг өшкүзүнүң дүгүн нарыыдадыр, өшкүнүң бодунуң продуктулуг чоруун көвүдедир талазы-биле ажылдарны бежен чылдар үезинде эгелээн. Тываның бөдүүн дүктүг өшкүлеринге эдериштирери-биле Ортаа Азияның республикаларындан ангор, совет дүккүр болгаш придон уксааның бүдүрүкчү хуналарын садып алгаш, уксаажыдылгага ажылын эгелээн. Тыва өшкүнүң уксаазын экижидер, продуктулуун көвүдедер, дүгүнүң шынарын экижидер сорулгалыг шинчилел ажылдарын Н. М. Конгар, С. С. Сонам, ветеринария эртемниң кандидады И. Т. Кызыл-оол чорудуп турганнар.

Алдан чылдарның ортаа үезинден эгелеп, республиканың колхозтарынга, совхозтарынга азырап өстүрүп турган өшкүлерге совет дүккүр, ангор уксааның хуналарын чалбаа-биле эдериштирип эгелээн. Тыва өшкүнүң уксаазын экижидер, продуктулуун көдүрер дээш эртем-шинчилел ажылдарының тускай программазын 1977 чылда Ставрополь крайының хой, өшкү селекциязының технологтуг институдунуң эртем чөвүлелинге бадылаан. Бо хүнге чедир эртем-шинчилел ажылдарын ол программага дааңнып кылып келген. Сөөлгү ийи чылдарга чедир өшкү ажылының талазы-биле эртем-шинчилел ажылдарын күрүне акшаландырып келген, амгы үеде Россияның Кадээ ажыл-агый академиязының Сибирь салбырының ук ажылдарны акшаландырып турар. Ынчангаш өшкүнүң уксаазын экижидер талазы-биле шинчилел ажылдары бо берге үеде үзүктелбээн деп чугаалап болур.

1977 чылдан 1984 чылга чедир Тываның дуржулга станциязының ажылдакчылары Кадээ ажыл-агый эртемнериниң кандидаттары Д. Б. Дамиев, С. С. Монгуш, улуг эртем ажылдакчылары К. М. Шомбун, Х. С. Ондар, Х. Д. Сат олар Тес-Хем районунуң «Тес-Хем», Сүт-Хөлде «Сүт-Хөл», Бай-Тайгада «Тээли» совхозтарының баазазынга тус черниң бөдүүн дүктүг өшкүнүң болгаш совет дүккүр уксааның хайнакталган төлүнүң дүгүнүң, эъдиниң шынарының, ийи уксааның хайнак төлүнүң ниити байдалының, төлүр чоруунуң шинчилелдерин кылып чорудкан. Шинчилелдер мындыг түңнелге эккелген: хайнактарның ортумак диириг деңзизи 30—35 килограмм, бир баштан кыргып ап болур дүк 1,4—1,5 килограмм.

Өшкүнүң бонитировказын (класстааштып кылырын) 1974 чылдан эгелээн. Ол база уксаа ажылының кол кезээ-ле болгай, ону чылдан чылче уламчылап турар.

Өшкү ажылынга үндүрген чарыгдалдарны, алган орулгаларны хой ажылы-биле катай санап, түңнеп турган. Өшкү ажылы биле хой ажылын ангылаарының дугайынга ажык чугааны Москвада Кадээ ажыл-агый академиязының эртемденнери-биле кылып, арга-сүмени алгаш, бодумнуң кылганым эртем-шинчилел ажылдарынга дааңнып алгаш, эртемденнерниң ажыктыг сүмезин долузу-биле парлалгага чырыткан мен. Удатпаанда өшкү ажылының талазы-биле эртемденнер Г. В. Альков, Б. С. Даулетбаев, С. А. Истамиловту чалаан чүве. Олар өшкү өстүрүп турар ажыл-агыйларда байдалды көргеш, көдүрүп турар айтырыгның шынчыын бадыткааннар. Оон соонда, тодаргайлаарга, 1988 чылда Бай-Тайгада «Кызыл-Даг», Сүт-Хөлге «Ишкин», Тес-Хемге «Таңды-Сыны», Улуг-Хемге «Эйлиг-Хем» деп уксаалыг өшкү өстүрер совхозтарны тургусту.

Ол совхозтарның танмаларында, адрестеринде өшкү малдың талазы-биле уксаажыдылга ажыл-агыйы деп бижип каап-даа болза, республиканың уксаажыдылга каттыжыышкыны оларны херекке албайн, ол совхозтарның өшкү мал садарынга доктар-моондак кылып турары ам-даа чажыт эвес. Бо ийи удурланышкак айтырыгга шынныг Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей тып, чогуур саазыр үндүрери артып калган боор.

Чонумга дыңнадырым болза, бистиң республикада арыг ангор өшкүлер чок, олар мында өспейн турар. А кандыг өшкүнү өстүрүп турарыл? Тывада **тыва хевириниң совет дүккүр уксааның өшкүлери** өзүп көвүдеп турар. Ынчангаш бистер тыва хевириниң азы янзының совет дүккүр өшкүзүнүң уксаазын республикага хамаарыштыр, Тывавыска чоргаарал кылдыр бадыладып алыр дээш бүгү күжүвүстү, эртем-билиивисти бээр алаар бис. Тыва хевириниң совет дүккүр уксааның өшкүлерин азырап өстүрүп турарывыс өшкү малдап чораан малчыннарның, зоовет-специалистерниң, эртемденнерниң кызымак ажылының түңнели-дир деп демдеглевес аргам чок.

Амгы үеде Тыва Республикада өшкү ажылындан алыр продукция көвүдеп, орулгалыг болуп, колхозтарның, совхозтарның, хууда малдыг кижилерниң-даа өшкүзү дүгү чартык бөдүүн, чартык нарын кылдыр чаңгыс аай апарганы өөрүнчүг, ындыг-даа болза, тус черниң тыва өшкүзүн чидирип, чок кылып алыр болзувусса—бисте комуданчыг апаар. Ада-өгбелеривистиң азырап чораан малы—бистиң чоргааралывыс, алдын үүжевис-тир. Өвүр районда «Кызыл тук» совхоз бөдүүн дүктүг тыва өшкүнүң амгы азырап өстүрүп турарын деткиир-дир мен. Дуза херек болза, оларның ажылынга дузалажыр мен.

Сөөлгү үеде, оон мурнунда-даа, эртем талазы-биле ажылдаар, дээди өөредилге черлери дооскан аныяк специалистер тывылбас боор-дур. Чүге дизе эртем-шинчилел ажылдары кылыры берге, акша-шалыны эвээш, аспирантура кирериниң экзаменнерин албан-биле өске хоорайларга барып дужаары дээш, берге-ле айтырыглар хөй боор. Оон-биле холбаштыр мээң бодалым мындыг, анаа мээң эш-өөрүм база каттыжып турарлар, республиканың эртемнер академиязын тургузары чугула. Бо ажылды Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Совет өөренип көөр күзенчиг. Академияны тургузуп алтар болза, анаа ажылдаар эртемденнеривис бар болгай.

Дараазында Тываның күрүнениң Кадээ ажыл-агый дуржулга станциязын Кадээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институду кылдыр статузун көдүрер болза эки.

Черле ынчаш, келир үениң салгалы эртемге сундулуг болурун чедип алыр дизе, үстүнде дилеглерни, сүмелерни хандыр өөренип көөр, шиитпирлээри күзенчиг.

Михаил ОНДАР.
Тываның күрүнениң Кадээ ажыл-агый дуржулга станциязының мал ажыл-агый талазы-биле килдис эргелекчизи.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

ЧАА СӨС, АЯЛГА ХЕРЕК

Тыва Республиканың Гимнин чогаадып тургузарын удуртур Күрүне комиссиязы тургускан. Чарлаан конкурстуң түңнелинде 20 ажыг төлевилелдерин сайгаргаш, шилиттинген ийи ыдык ырны республиканың Дээди Совединиң ээлчеглиг сессиязынга кирер деп шиитпирлээн. Оларны солуннарга парлаан. Ук төлевилелдерниң сөзүн, аялгаларын чон номчуп, дыңнаар арга тургустунган соонда оларга хамаарыштыр улустуң санал-сүмелери «Шын» солунга хөй-биле бижиттинген.

Чогаалчы Кечил-оол Экер-оол пардаан ийи төлевилелдиң «сөстери чевен-дир» дээн. Чогаалчы Борис Чюдюк «Гимн төлевилелинге таарыжыр бармыдаа чок» деп бижээш, Гимн кандыг болурун сүмелээн. Чогаалчы Кызыл-Эник Кудажы дорту-биле «олар дээрге Гимн төлевилелдери эвес, анаа-ла дөргүлер-дир» деп бижээн.

Ол ийи төлевилелди көөрге, чаңгыс кижи бижээн ырлы бе деп бодал дораан кирер-дир, ол-ла сөстер, ол-ла домактар, ол-ла хемчээл. Өске-даа чогаалчыларның бижип, саналдап, шүгүмчүлеп турарындан алырга, бо ийи төлевилел Гимн ырызынга кирбейн баар хире-дир. Бирги ырның аялгазының талазы-биле композиторлар Дамба Хүреш-оол, Бегзи Каадыр-оол аялганың такт бүрүзүнде сөстериниң слогтарында карышкактарын такт аайы-биле көргүскен-нер. Композитор Б. Каадыр-оол бирги ырның сөзүн болгаш аялгазын чаартып, эдип каан болду. Ырлар сөстери Гимнге таарышпас болганда, аялгалары база кирбейн баар хире-дир. Хөй-ле кижилер тыва улустуң ырларын Гимн ырызынга сүмелеп турар боор чорду. Ында «Тооруктуг долгай таңдым», «Бай-ла Хемчиим», «Бай-ла Тайгам» деп төөгүвүстен ырлап келген ырларывыс кирип турар. Ол дээрге тыва чонунуң үнү, дазылы, аян хевири, национал чоргааралының көскү демдээ. Оларны келир үениң салгалдан салгал дамчыыр, ажы-төлүвүстүң мөңгеде ат-алдарлыг төнмес батпас херенгизи, ону кайы хамаанчок, чарыгдаар ындыг эрге бисте чок.

Ам Тыва Республика Үндезин Хоойлузун тургузуп ап, ук хоойлуну улам быжыглап, Сүлделиг, Туктуг, Гимн ырлыг апаар бис. Күрүне Гимни ыдыктыг ыры болур. Ол республиканың тургузуг байдалынга таарышкан, оон хоойлузун бадыткаан, үениң хей-аъдын көргүскен болуру черле чугула деп саналдыг мен. Кажан-даа читпес, төнүп болбас дерзелигивис улустуң ырлары чонувус кезээде ырлажып чорзун. «Боттарывыс кады чогаадып алылы» деп чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының кыйгырып турарынга каттыжар мен.

Мен Гимн төлевилелиниң аялгазын чогаадып шенеп көөр дээш сөс тыппайн турумда, үе мени манап турар эвес аан. Күрүне комиссиязы шилилге чорудуп турда, чогаалчы Монгуш Доржуга сөс чагып дилээримге, дараазында сөстү бижээн кижи. Оон сөөлгү чогаалы боор чадавас боор. Оон сөзү бо:

Бөмбүрзекте диптер санай
Бо хүн үнүп чаңгылаңнаң,
Аянның чурээ диртпен
Алдар-адың диңмирей тур.
Чалыы Тыва Республикам
Чалгыннаан Тыва черим.
Аймак чону найыралдыг
Амгы Тывам хөгжүлдеже
Алыс чаагай оруун тыпкан.
Ажыл-ишче алдаржы-ла.
Частып өзер оруу ажык
Чаа Тыва Республикам,
Даартагының дарганнаа-
жып.
Даңны үткүп тур сен.
Тывам.
Дангырактыг хоойлуң
быжыг
Таңма тугуң меңгерезин.
Частып өзер оруун ажык
Чаа Тыва Республикам.

Чогаалчының бижээн Гимн ырызының үш куплединде үш-үш сөстүг кожумаа тус-тус түңнеп турар кылдыр Республиканың амгы сорулгаларын, келир үезин, ам даарта кымнар-биле ажылдаарын каш-ла сөстер-биле чыый дүүп кааны кымга-даа билдингир. Одурут бүрүзүнде артык-дүүлүү чаңгыс-даа сөс тывылбас чогаал деп бодум хуумда үнелээр кижи-дир мен. Ынчангаш профессионал болгаш бот-тывынгыр композиторлар бо Гимн ырының сөзүнге аялгадан бижиир боор деп бодаар мен.

Чогаалчылар-даа, композиторлар-даа амгы үениң негелдезинге дүүшкен Тыва Республиканың Күрүне Гимниниң төлевилелин чогаадырда улустуң ырларын хевээр ажыглавайн, чаа сөстү болгаш аялганы чогаадыры чугула деп бодаар мен. Ындыг чогаадыкчы күш бисте бар.

Доңгак ШАКТАР.
Бот-тывынгыр композитор.

БАЛДЫРЫВЫС АМ-ДАА КОШКАК

Өртектер дугайында бо дөңчулалды бижип эгелээр мурнумда, сагыжымга бир мындыг таварылга кире хонуп келген. Ынчан Россияның Чазаа өртектерни сула салыпкан чүве. Суббота хүнүнде бажыңымдан ырак эвесте сүт магазининге оочурлап кааш, шала ооргалааш турган назы-хары элээн барган ийи тыва кижиниң маргышкан чугаазын дыңнап кааш, оларже ала-чайгаар-ла кичээнгей сала бердим. Бирээзи турган, мынча дей-дир:

— Ам ат болган бис. Бистер, тывалар, даартагы хүнүн бодавайн, хүнүн бодап чурттап келген бис. Оода-ла аъш-чемни-даа элээн курлап арган турган болзувусса, амыдыралга деткамче болбас бе, ам бодур, өртектер өскен, ам-даа улгадыр дээр-дир. Чурттаарывыс, өске улустарга дөңнээрге дээрим ол-дур ийин, берге эвэл улуг бис. Та канчаар бис!

А өскези анаа шала шыжыга аваак мынчаар харылады:

— Сен дыка мегүдеве, муңгарава. Аъш арагалыг, беш мегелиг чуртта деп негеп келгени бо-дур. Ам чүгле ону бодаар херек. Эъта, сен-даа, шала кошкак эр-дир сен, та-лэ.

Олар ынчаар-ла чугаалажып артып калганнар. А мен бодум хуумда ийи кижиниң харылзаазынга кончуг таарзынгаан мен. Ийет, өртектерни сула салыпкан баштайгы хүннерде бистерге дыка берге турган. Хамык-ла бодалдаар башка итректелип-ле турган чүве болгай. «Канчап чурттаар бис, ам даарта чүү болу бээр чүве ирги? А оон хажыыда акша-шалывыс база эвээш турган. А чедиммес кижилерниң — пенсионерлер, инвалидтер, бот-өгбелер, хөй урууг-дарыглыг өг-бүлелер баш эндерик болгай. Бо-ла бүгүнү бодап көөрге, ылап-ла баш муңгаш апаар турган. Амыдыралдың амгы хүннерде чыдып келген ол бергелерин кижилер шыдамыкайлыг эртип турар. Амыдырал чаңгыс черге турбаан. Хүннүн-не өскелип турар-дыр. Акша-шалывыс-даа хоорту элээн өскен. Ам кижилер ызамдалга чаңчыгып бар чыдар. Ынчалза-даа байыыргаар шааавыс ам-даа элек болдуур эвес. Балдырывыс хору ындырып келген-даа болза, күжү пат болдуур ийин. Оон хайы өртектерниң хүн бүрү өскерлип, улгадып турарында.

Амгы хүннерде пайысылал Кызылдың чамдык магазиннеринде аъш-чем аймаа бараан-нарының өртектериниң хемчээлиниң тус-тус садыг коллективтери боттары доктаадып ап эгелей бергенинден оларда улуг-биче карышкак бар болуп турар. Республиканың статистика эргелелиниң август 27-де белеткээни № 10 үндү-

Өртектер дугайы

рүлгезин өзүгаар алырга, август 25-те Кызылдың чээрби дугаар магазининге бир килограмм инек эъдиниң өртээ 85 рубль болган. А бир килограмм дагаа эъдин төс дугаар магазин 56 рубльге, а 40 дугаарлы—55 рубльге саарган. Бирги сорттуң ыштап кээн колбасазының бир килограммын сөөлгү садыг 170 рубльге сайгарган. А өске магазиннерге сөөлгү хүннерде инек, хаван, дагаа эъди, быжырган болгаш ыштаан колбаса аймаа көзүлбээн.

Садып алыкчыларның бир кол херегләэр продукциязы — сарыг саржаг болгай. Бо удаада ол магазин бүрүзүнге турган. А бир килограммга онгаштыр алырга, өртектери аңгы-аңгы болгулаан. Чижээ, беш дугаар магазин ону 210, дөртен дугаарга 200, чээрби дугаарга — 198, он үш дугаарга—180 рубльге саткан. А эң-не эвээш өртек—дугаары он алды магазинге болган. Ол коллектив бир килограмм сарыг саржагны 175 рубльге саарган. Бо удаада бир литр сүт өртээ кайы-даа магазинге өскерилбээн: олар садып алыкчы бүрүзүнден 4 рубль ап турган. Ынчалза-даа кефир садыгларга көзүлбээн. А бир килограмм сметананың өртээ улуг-ла ылгал чок: 2—4 рубль карышкактыг болгулаан. Ынчалза-даа бир килограмм хурган инек сүдүнүң өртээнге ылгал улуг болганын садып алыкчылар эскерген. Эң-не чиик өртек 115 рубль, а эң-не аар —145 рубль болган. Чиик өртектиг сүттү он үш дугаар магазин, а аар өртектиглерин —5 болгаш 40 дугаар садыглар сайгарган. А үскүр эвес ааржының бир килограммының өртээ шуут, магазиннерге өскерилбээн: 16 рубль. Ол дагаа чуургазының өртээ кайы-даа магазинге 16—17 рубль болгулаан. Бир килограмм чигирни он болгаш он үш дугаар магазиннер 100 рубльге, а чээрби дугаар олардан 18 рубль эвээшке саткан. Хөөг кара шай, консерваларның чамдык сорттары ол хүннерде садыгларга кирбээн. Дээди сорттуң кызыл-тас далганының бир килограммының өртээн беш дугаар садыг 13 рубль 50 көпеекке садып турда, төс дугаар магазин ону барык ийи катап улгаттырган, 27 рубль 90 көпеекке саарган. А чээрби дугаар магазинниң садыгжылары олардан-даа ырак-та ажып, 32 рубль 20 көпеекке хоорай чурттакчыларынга саткан. Кызыл-тастың дээди, бирги болгаш ийиги сорттарындан белеткээн булочка аймаа ынчан садыгларга кирбээн. Картофель, кулча, морковь, горох, көк-тараа далгаңындан быжырган хлеб ол хүн магазиннерге көзүлбээн.

Хоорайның чамдык садыгларга кирген аъш-чем аймааның өртектери деңнештир көөрге, ындыг-дыр. Садыгжылар чамдык продукцияларга дыка улгаттырып, өске таварылгада, эвээжедип турарын моон мурнунда «Шынга» парлаттынган дөңчулалга хоорайның «Альтернатива» садыг-коммерция төвүнүң директору Н. М. Гуркина тайылбырлаан чүве. Садып алыкчылар чангыс-ла бараанның өртээниң хоорайның аңгы-аңгы садыгларынга чаңгыс аай эвес болурун турарының чылдагааның эки билип алыры-биле оон ол харыызын ам база катап долузу-биле киирээр кээйн: «Альтернатива» деп садыг-коммерция төвүнүң садыглары боттарынга кирген бараанчарның өртээн 20 хуу чедир улгаттырып ап болур. А чамдыктары ону 10 хуу чедир ажыглап болур». Мындыг болганда бараан өртээниң кайы хире аараары садыг коллективтериниң саарыга кылып өөренгенинден кончуг хамаарылыг мындыг. Бир-тээ, оларда ындыг эрге бар болганда, чамдыктары ажылдаар күзелин илередип турары-дыр. Чижээлге дээрге, амгы экономиктиг садып-саарылганың кол бирээзи-дир.

Аъш-чем бараанынарынга өртектер бо сөөлгү хүннерде улам-ла өскерилбээн.

Допчулаазы Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

РОССИЯНЫҢ ТУРУЖУ

Персид мугулдурунда байдалды таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле КНО-нуң шиитпирлерин күүседирин хандырарынче угланган Иракка хамаарыштыр эргежок чугула бүгү хемчеглерни Россия деткиир. Ол дугайында Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозунуң КНО-нуң штаб-квартиразында Айыыл чок чорук чөвүлелиниң албан хуузунда документизин кылдыр тараткан медеглелинде айтып турар.

Багдад бодунуң чуртунуң чонунга удур дайынны мурнуу чүгүнде чорутпушаан, соңгу районнарында экономиктиг бүзээледи хевээр арттырып турар.

Ирак чазактың хөделиишкиннери ол девискээрге шыгтыы айыылды тургузуп турар, а ол дээрге Россияның мурнуу кызыгаарларындан ырак эвес девискээр-дир. Оон-биле кады ол айыыл Персид мугулдурунда бистиң өнүктеривиске болгаш ниитизи-биле делегейде тайбыңга база быжыг турушту байдалга кыжаныг боор турар.

Даштыкыда

ТОКИО. Японияның премьер-министри Киити Миядзава келир чылдың январьда азы майда Россияже аян-чорук кылыр боор чадавас. Ол дугайын Киото Цусин информация агентилели кайыын алганын дыңнатпайн айыткан. Ындыг дыңнадыг Россияның Президентизи Борис Ельцинниң бо чылдың сентябрь ортан үезинде Японияже аян-чоруунуң үезинде казы кылыр медеглелге кирер деп, агентилел айыткан.

Премьер-министр Киити Миядзаваның Москваже аян-чоруу ийи чурттуң аразында эң нарын айтырыгларны, чижээ, Мурнуу Курилдерниң айтырыы ышкаш мындыг нарын айтырыгларны шиитпирлээринге таарымчалыг байдалды тургузарынга салдар чедирер. Борис Ельцинниң Токиоже аян-чоруунуң үезинде Мурнуу Курилдерниң айтырыы шиитпирлеттинмес, чүге дээрге ол ындыг-ла далаш, дораан шиитпирлептер хире эвес айтырыг, ынчангаш оон аян-чоруунуң түңнелдери-биле медеглелге ийи чурттарның ол айтырыгны болгаш өске-даа ийи талалыг хөй айтырыгларны шиитпирлээринге күженишкиннерин салырынга шиитпирлиг көрдүнер боор деп, агентилел айтып турар.

Японияның премьер-министриниң Россияже аян-чоруу болгаш дээди деңнелге российско-япон чугаалажыышкыннар келир чылдың июльда Токиога эртер сайзыраңгай чеди күрүнениң — «чединиң» баштыңчыларының ужуражыышкынынга белеткелдиң бир кезээ болур, ынчангаш ындаар улуг ниитээнгейин салып турар.

ЛОНДОН. Мурнуңдагы Югославия талазы-биле делегей конференциязы ында бодунуң ажылын дооскан. Ылавылап чугаалаар болза, конференцияның дээди деңнелге кезээ доозулган. Нарын, бөңчүг шүдүргү ажылдың түңнелинде беш документти хүлээп алган: «Принциптер дугайында медеглел», ында мурнуңдагы Югославияга таарыштыр шиитпирлелгениң кол-кол принциптерин киирген, «Конференцияның ажылчын программазы», ол конференцияның доктаамал ажылчын комитединиң болгаш доктаамал бөлүктериниң сорулгаларын тодараткан, «Конференцияның тодаргай шиитпирлери», а ол ышкаш «Босния болгаш Герцеговина талазы-биле медеглел» база Сербия болгаш Черногория талазы-биле чыыштыг кады даргалакчызының медеглели.

ВАШИНГТОН. Мурнуңдагы Совет Эвилелиниң республикаларынга АКШ-тан гуманитарлыг болгаш техниктиг ужур хемчээлдиг дузаламчы көргүзери уламчылап турар. Каттышкан Штаттарның күрүне департаментизиниң тараткан дыңнадыгдан алгаш көөрге, сөөлгү каш хонуктарда АКШ-тың шериг-агаар күштериниң транспорт ужар чүүлүнүң 4 самолёттары «Идегел» төлевилелдиң шугуму-биле 2,3 млн. доллар түңге эмнерни база эмнелге дериг-херекселдерин Иркутскиге чедирген.

Ол ышкаш шериг министерствозунуң шугуму-биле чыгдынган эмнерни база дериг-херекселдерни август 17-де Россияның бир улуг үлетпүр төвү болур Ижевскиге ол хоорайга болгаш Воткинскиниң чурттакчыларынга үлеп бээри-биле чедирген. «Чернобыльдың ургуларынга дуза фондузу» деп чазактан хамаарылга чок эки турачы организация 5,5 млн. доллар хире түңге эмнерни чыгтаар, август 20-де Киевче чоруткан.

(РосИТА-СЧТА).

ТАРАА ДЭЭРГЕ—ПОЛИТИКА-ДЫР

«Правда» солунунуң тайылбырлакчызы Виктор Трушковтуң август 25-те ук солунга бижээн материалын кыскаладыр очулдургаш, моон адаанда парладывыс. Күрүне чурттуң колхозтарындан, совхозтарындан, ниитизи-биле чугаалаарга, кадээ тараачыннардан оларның өстүрүп каан тараазын чиик өртек-биле садып алыр дээп кандыг янзылыг хөделип турарын база амгы чазактың кандыг сорулгаларны салып турарынга хамаарыштыр журналист бодунуң бодалын бо чүүлде илереткен.

Тараа далган делегейниң кайы-даа чуртунда чурттап турар чоннуң амыдыралының үнер дөзү, амы-тынының магадылалы болур. Эът, ногаа, чигир чокта кижи амыдырап чоруй барып болур, а тараа, далган чок болза, чоорту-ла өлүмге кызагдадып келир. Ынчангаш кайы-даа чурттуң чону тарааны кончуг хүндүлээр, ону амыдыралдың эң чугула эртинези, байлаа кылдыр санаар.

Орус улуста мындыг үлегер чугаа бар: «Бир эвес күске быжырып каан хлебтиң кырындан үттеп чиикен болза, хлеб өртээ улгадыр, адаандан үттеп кирген болза, өртээ чиигээр, а кыдыындан чиир каан болза, өртек өспес-даг, батпас-даа». Бо үлегер домакты сактып келгеш, Гайдарның амгы чазаа хлебтиң үстүнден болгаш адаандан үттей берген-дир деп бодай бээр мен. Чүге дээрге күрүне — Гайдарның «командазы» — тарааны тараачыннардан кончуг чиик өртек-биле садып алгаш, чонга хлебти моон мурнунда кажан-даа турбаан көрбээн аар өртек-биле садып эгелээн.

Тараа далган дугайында айтырыг анаа эвес айтырыг, а күрүне, ниитилел ужур-дузалыг, политикага дорт хамаарышкан айтырыг болур. Ол дугайын Россияның эртеккен төөгүзү каш удаа херек кырында бадыткап келген. Бистиң амгы чазаавыстың удуртукчулары, министрлеривис ол дугайын канчап билбес боор? Бир эвес олар ону төөгүден эскерип, билип турар болза, оларның политиказы бир янзы, келир үеде салып турар сорулгалары чурттуң, чоннуң эрге-ажыктарынга шуут дүүшпес-тир. Ол дугайын бодум хуумда эвес, а чоннуң амыдыралының, ылангыя хлеб өртээниң хүн келген тудум-на улам аартап оларың, кижилерниң чиир аъш-чемден бергелей бергени каракка көзүлдүр-ле бадыткай берген.

Хлеб-тараа үстү бээрге, аш-чут эгелээр, бүдүн-бүдүн суурларның чону кырлы бээр, оон соонда чон шылажып чалааш, кандыг-даа чазакка, хаан-дүжүлгеге удурланып эгелээш, ону дүжүр октаптар. Ындыг чүүлдер Россияның черинге каш удаа болгулаап деп үстүнде чугаалаадым. Ону бадыткап көрейн. Россияның сөөлгү хааннары Романовтарның дүжүр октатканы аш-чут-биле дорт харылзаалыг. Ол дугайын февраль революциязының будуузунде-ле Николай хаанның ниитики херектер министри А. Протопопов мынча деп бижээн: «Тараа болгаш өске-даа продуктуларны садып-саарарының парың системазы, тараа садарын тараачыннарга хоруглааш, оларның тараазын хураап ап эгелээни, чижеен садыгжыларның көвүдээни — бо бүгү чурттуң чамдык черлеринге аш-чутту болдурган, кижилер өлүп эгелээн. Оон уламындан Россия күрүне буурап баткан».

Түр чазактың буурап дүшкени база-ла тараа айтырыындан болган. Аъш-чем, тараа белеткээр отрядтарны кедээже чорудуп эгелээнинин түңнелинде 1917 чылдың улуг аш-чуду болдунган. Чамдык эртемденнер ындыг отрядтарны 1918 чылда большевиктер чорудуп эгелээн деп бижиир, бадыткап турары шын эвес. Оларны 17 чылдың эгезинде-ле түр чазак чорудуп эгелээн болдур ийин. Кедээже чорудкан шериг отрядтар чоннуң ботка чиир тараазындан туржук, үрезинге шыгжап кыштаан тараазын ширбий шаап апарган. Час чоокшулап орда, чурттуң хөй-хөй девискээрлеринге аш-чут эгелээш, ол октябрь революциязынга чедирген.

Оон соондагы байдал кандыг турганы бистиң салгалдың кижилеринге билдингир. Каш он чыл мурнунда болгулаан болуушкуннарны безин сактып көрээли. 60 чылдарның үезинде Совет Эвилелиниң чамдык девискээрлеринге — улуг-улуг хоорайларынга, крайларынга, областарынга аъш-чем өртээ улгадып, харын-даа чиир чүве тывылбастай берген турду. Ону эки билир бис. А түңнели чүү болчук. Ол аштааш-кынның түңнелинде Никита Хрущев дүжүлгезинден тайбың арга-биле чаштады. Ол чажыртынмас, чүге дээрге херек кырында болган болгаш төөгүде артып калган болуушкун-дур.

Ынчаарга эде тургустуушкуннуң тамыже шилчээни база-ла тараа айтырыында, чоннуң ижер-чиириниң айтырыында. 1986 чылдан эгелээш, 1990 чылга чедир чыл санында даштыкыдан хөй тарааны садып ап келген. Садып ап турган тарааның ниити хемчээли чыл келген тудум 3,4 миллион тоннага көвүдеп орган. Совет Эвилели, ылангыя Россия бодун тараа-биле хандырып шыдавас хевирлиг ядыы турбаан-на болгай. Чүге эмин эртир даштыкыже көрнү берген бис деп чүвени херекке албайн, билбейн эртирипкен бис. А горбачев-яковлевтиң эрге-чагырганың ниммчеттимместээрниң, иргибайыырының эгезин ында тураан-дыр деп чүве бо хүннерде илерел турар. Ол эрге-чагырганың ССРЭ-ни буздурурун дүжүргениниң уржуу-даа чоннуң амыдыралында, тараа айтырыында деп чүве ам шуут-ла билдингир апарган.

Ынчаарга август хүннеринде эрге-чагырганы холга апкан амгы политиктер ажыл-чорудулгазын чүден эгелээн ийик? Экономиктиг реформаны боттандырарын бүгү-ле чүвениң, чүнүң-даа мурнунда аъш-чемниң өртек-үнезин улгаттырарындан эгележик чоп. Чижектер. Күрүнениң статистика комитединиң кылып турган сан-медээлеринден алырга, 1990 чылда Россияга ажыл төлевири айда ортумаа-биле 296 рубль 80 көпеек боор турган. Ол акша-биле бир кижи айда 1 855 булканы садып ап болур турган, чүге дээрге бир булканың ортумак өртээ 16 көпеек турду. Ам ол булканың өртээ ортумаа-биле 10 рубль апарган. А шалынывыс кандыгыл? Мурнунда турганы ышкаш бир айда 1855 булканы садып алыр деп болзаар болзуңза, сээң айда шалының 18 муң 550 рубль болур ужурлуг. Ындыг шалыныг ам кым ап турарыл? Каш санныг миллионерлер азы чижээн садыгжылар (коммерсантылар) ап турар, а өске чон аъш-чемден, акша-көпеектен кызагдаан.

Бүгү чүвениң чүге тараа-хлебче углап турар кижи боор деп чамдык улус бодай бээр чадавас. Чүге дээрге тараа кижиниң амы-тыны, амыдыралы деп үстүнде чугаалаадым. Бирээде, ындыг иййде, бүгү чүвениң өртек-үнезин кайы-даа бир килограмм, центнер, тонна тарааның өртээнге дөгээштырып тургузуп турар болгай. Ынчангаш тараа-хлеб бүгү чүвениң эгези, бажы дээрзи билдингир.

Бистиң амгы чазаавыс садыг-магазиннерде аъш-чемниң, хлебтиң өртээниң улгаадып турарының чылдагааны болза, колхоз-совхозтарның болгаш тараачыннарның тарааны күрүнеге улуг өртекке садып турарында, тарааны садып алыр өртээш ам-даа улгаттырарын негеп турарында деп массалыг информация чүүлдерин дамчыштыр чугаалап, ону бадыткаарын оралдажып турары кончуг меге чүве деп бадыткап болур мен. Ону бадыткап көрейн. Даштыкы чурттардан бир тонна тарааны ортумаа-биле 180 доллар-биле садып ап турар бис. Ынчаарга амгы үеде бир доллар 162 рубль 50 көпеекке деңнежир. Бөдүүн саналганы кылыптарга, даштыкыдан бир тонна тарааны 29 муң 250 рубль-биле садып ап турар ышкажыл бис. Байдал ындыг турда, колхозтар болгаш совхозтар бир тонна тарааны ооңа-чадаарда 15 азы 20 муң рубль-биле садып ап көрүнер деп дилеп турда, бистиң амгы чазаавыс ону хүлээп албайн, даштыкыдан тараа садып алырын уламчылап турар. Колхозтарывыс, совхозтарывыс ынчангаш хоозурап эгелээн — машина-техниканың, кывар-чаар материалдарның өртек-үнезин бажын ажыр улгаткан, ам-даа улгадыр деп турар.

Амгы чазак колхозтарның, совхозтарның тараазын садып алыр байтык, харын оларны дүжүрерин кызыдып турганын билир бис. 1991 чылдың декабрь 27-де президент Б. Ельцинге «РСФСР-ге чер реформазын боттандырар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» деп чарлыкка ат салдырды. Ында коллективтиг ажыл-агыйларны өске хевирже шилчиткеш, оларның черин хуужудар деп дорт айытканын билир бис. Бо чарлык чүү чүвеге чедирерил деп айтырыг тургустунуп турар. Коллективтиг ажыл-агыйларның хөй кезии ону хүлээп албаан. Кезиинде барып чүү болуру билдинмес.

Ынчангаш тараа айтырыы дээрге — политика дугайында айтырыг болур деп турарымның чылдагааны ында.

Владимир Серен-оол

ИЛИГЛЕР

ЧАҢГЫС ИЛИГ

Иженген кижи — илиглээр.
Чаңгыс илиг — чаңгыс салаа кылыны-дыр.
Чааскаан ора — сагыжын хынап.
Чайынныг хүн, шайым үстү—чажым болзун.
Эскен шайга эрнин дээскеш, өзенгин теп.
Уран сөстен— угаан сергээр.
Херектиг сөс—келин дег тывылбас.
Ынакшылды ынакшаштын ынчап билир.
Ушкашкактыг улус ундаравас.
Эзирик—сергээр, эндег—эттинер.
Аржаан бажын—артап болбас.
Ытты безин дора көөрге, ырлаңы бээр.
Артык дашка—алдагдаа.
Чарып билбези—санап билбези.
Дус-Дагта—дуска чедиимес.
Чурум хажытсыңза—чудун чажыр.
Эки ном—эээчел.
Чогаалчыны—чон үнелээр.
Сагыш багы—салым багы.
Чадаг чорза—сагышка дыш.
Чаңгыс бот болуру—чаглак чок дег.
Өөрлүг кижи—өөрүшкүлүг, өнчүлүг дег.

ИЙИ ИЛИГ

Ирттин семис ээгизи—
Ийи илиг кадар чаглыг.

Мерген угаан чырык черге чурттап чорда,
Мелегейлер хөлеге боон казы чоруур.

Уламыннын ужуу артар.
Уран холдуң үтү артар.

Ынакшылга херик черлер хемчээл болбас.
Ынакшааннар ыраан тудум ынаа дам баар.

Хоразаштын хол дегбе.
Когараанче хоойлу көрнүр.

Бөрзектери аал чоогу хирээнде бол,
Бөрү—кажар, чоок-каваа сектер кылбас.

Ийи буттуг «бөөлерде» арын-нүүр чок,
Незиминг инээн безин оорлаптар.

Чажыт бодал аязыным согуннарын
Чазылдырар киниш-сээни—арага ол.

Тос-тостуң соогуну хуулгаазыны
Доруг аътты бора кылдыр өннедиттер.

Мезээ чокта—белен чок деп соглээри дег,
Мээн өлур хүнум ам-даа билдинмес ийин.

Будуу билип, каран көрнүр болган болза,
Будумче чок чүүлдерден ойлай бергей.

Чоруй барган херээженниң көружүнүн
Соруизалыш — чүрээм шурап артып калды.

Ийи хостуг одуругну долдур - дизе,
Ийи бистиң аттарывыс бижип каар мен.

«Чарылбас мен, эргимим»— деп соглевес мен.
Чарлы бээри чаңгыс менден хамааржыпас.

Чегдирген акша—чедип кээр.
Чемненген акша—үне бээр.

Саарлыры—сараалыг,
Шалзан артып болур.

Араганы хөйнү ижерге—адыстаар.
Аарыгны азыраарга—кызыл-дустаар.

Тыва черден чоруй барган,
Дывааажан дег оран кайын тывар деп сен.

Тура-соруг чокта —
Туттунгур хол салдыңа бээр.

Дужулгеге саадаары —
Дужүметти салгаары эвес.

Ары, өвүр Торгалыглар —
Аңгы черзе алышкылар.

Улуг-Хем терең-даа болза, - дүптүг,
Улуг Тайгы безин-даа болза, - баштыг.

Арыг шалын — бүрүлерге кыланнаар.
Алган шалын—карманнарга кыңгыраар.

Дашка—улугаүг,
Дарга—хүндүлүг.

ҮШ ИЛИГ

Октаргайдан сылдыс оттар херелденир,
Оът-сиген черден үнүп чечектелир,
Ортаа оран кижилери, амыргын-на!

* * *

«Өртемчейни үш чаан чүъктеп турар»—дижип,
Өгбелерим үш заш салып олагланган,
Өру дээрде бурганнарже агын чажар.

* * *

Чаа чараш, чаагай чүүлдүн шаннакчызы —
Час-даа болза, чанып тапса чурттал ганып
Чамдык чүүлүн олча кылдыр хойлапкаш баар.

* * *

Сарбашкындан кижи кайын тывылган деп,
Сарыг дойдан бурган ону тудуп кылбаан.
Шамбалаадан ужуп келген уктуг боор бис.

* * *

Даглар дуглаан эм чепте келдивис ээш,
Таан дыка мени бербейн көрүнер аа,
Танды ээзи кичеңнеге—сүртенчиг-ле!

* * *

Бодалдарым, бодалдарым,
Ботту дыка дувуретпейн көрүнерем.
Борбак чүрээм чады назып хөлзевезин.

* * *

Эмник аътты эзертээштиң кастап кагдым.
Экер-эрес кымнар барыл, мунунар че.
Эрге-дужаал, саңнай ээш чоп кончуг силер?..

* * *

«Кажар куске—чолдак-ой!»— деп
Каргыжып теп халактава.
Кара куске — оон кажар.

* * *

Богда бурган буянныг бол,
Болчукчу эвес, шиниткекчи.
Боданганы — ботка чедек.

* * *

Үш оруктуң белдиринге
Үскүлештир душчуп келгеш,
Үелерни сайгаржып бис.

АЙТЫРЫГЛАР БАР

Ажылым гайы-биле Бай-Тайга районнуң Кара-Хөлге чорааш, школа директору Эрес-оол Седенович Салчакка ужуражы бергеш, чаа өөредилге чылынга школаның канчаар, кайы хире белеткенгенин чугаалажы бердивис. Ол мынчаар чугаалады:

— Чаа школавысты, интернатты белен кылдыр септеп алдывыс. Эрги школавыстың одалга системазы 17 чыл иштинде солуттунмайн турганындан дериг-херекселдери эргижирел, мотор өрттенгеш, эртген чылын доңган турган чүве. Чадаанада районнар арازынын бот-орулга-чарылгалыг тускайжыттынган монтаж участогунуң (удуртукчузу Д. Ч. Ооржак) монтажниктеринин бригадазы бо чылын харын одалга системазынын эрги дериг-херекселдерин солуп, изиг суг чоруур хоолайларны, батареяларны кылып тур, ол ажылдарны адакталдырып келген улус бо. Одалгага херекслээр хөмүр-дашты сентябрь эгезинге чедир сөөртүп аптар бис.

Чугаавысты уламчылап, улаштыр «Башкылар-биле четчелеттингенинер кандыгыл?» деп айтырдым.

— Башкыларның бажың-балгат-биле хандырылгазы ажырбас Сеплелгезин боттарынын күжү-биле кылып алганнар. А чүгүла деп көрүп турарывыс айтырыг — одаар чүүл-биле хандырылга багай эвес.

Оон соонда башкы мындыг чүүлдерни чугаалады, чүл дээрге эң берге бир айтырыг—школада болуун ажыглалында автомашинаның чок боор турары. Ындыг байдал район төвү-биле харылзажырынга элээн нарын боор турар. Кара-Хөлдүң байдалын алырга, ындыг болуру чугаажок, айтырыгны башкынын тургузуп турары аан. Районота хурал болурга азы башкыларнын акша-шалыңын чедип барып алыр деп чүве чадаг улуска дыка берге боор турарын чугаалан-дыр. Кара-Хөлден машина доскаш, Ак-Довуракка чедер, оон автобус доуп, Тээлиге чедер деп бодап кээрге, шынап-ла, берге херек. Чогуур черлерден ол айтырыг талазы-биле дилег кииргенин, харыы манап турарын чугаалады. Эки талаже шиитпирлеттине берзе, амыраар-ла улус-тур ийин але, ырак черде ажылдап, чурттап турар улус аан.

Школаның башкылар коллективи өөреникчилери-биле катчып алгаш, совхозунга 30 тонна сигенин кезип белеткеп берген, ам 100 тонна көк-сулады белеткеп бээрин бодап турарлар.

Школа чылынга белеткелдин база бир чугула айтырыы — өөредилге дериг-херекселдери, идик-хеп-биле уругларның хандыртылганы. Хире-шаа-биле болдунар чүүлдер кылдынган, уругларга идик, ботинкалар айтырыы арай нарын боор турар. Интернатта идик-хеп аймаа ниитизи-биле ховар кээп турарын хомудал-биле директор чугаалаар болду. Нарын айтырыг-дыр ийин харын. Школа коллективи бир га черде картофель, ногаа тараан, ажаап чайлаан. Оон багай эвес дүжүттү ап болуруннуң магадылалы бар боор турар. Ынчангаш келир чылын улам хаңылап, капуста тарыырын шиитпирлээннер. Картофель, ногаа аймаа-биле хандыртынарының аргазын көөр деп турарлар.

Чугаа аразында Эрес-оол Седенович Салчак Кара-Хөлге телевизорга тыва дамчыдылга көрбейн турарын дыңнатты, радио ажылдавааңдан бээр ийи чыл боор турарын хомудаан чугаалады. Солун неделяда ийи-бир удаа турган болза, ам дорайтап, чартык ай болгаш бир удаа кээр апарган-дыр.

Арагачы ДОНГАК.

КАТАП ЧЫРЫП КЕЛИР БЕ?

Чайгы дыштанылга төнгеп, өөренип эгелээривис бо. Мен Кызылдың дугаары 2 ортумак школазынын 7-ги клазын эрткен өөредилге чылында доостум, ам өөрүм-биле 8 класска өөренир бис. Өөредилге, кичээлдерден хостуг үемде уругларнын «Өөрүшкү» ансамблинде киржип турар мен. Ында чаңгыс классчыларым база бар. Каш чылдар иштинде ансамбльдин аныяк артистери танцы-самывысты, оюн-көргүзүүвүстү хөйге бараалгадып келдивис. Удуртукчу башкывыс — Вера Сундуевна Даржаа турган, аажок кызымак кижи. Башкывыска аажок ынак бис, ол база биске шак-ла ындыг. Эрткен чылдың төнчүзүнден эгелеп өөрүшкүвүс арай өжүп эгелээн чүве. Чүге дээрге концерттерге белеткенип бажың-балгат чогу-биле баксырап эгелээн бис. Ынчап чоруй чер кезип, репетицияны кандыг-даа черге эрттирер апарган бис. Башкыларывыстың сеткилин хомудатпас дээш берге-даа болза, оовусту улуг билдиртпезин кызып, чаңгыс-даа репетиция эрттирбейн, чоруп турган бис. Ол дугайын солуннарга-даа бижип турган чүве Бис боттарывыс база анаа олурбайн, дуза кадарын дилеп, «Сылдысчыгашче» бижип турдувус.

Чайгы дыштанылга эгезинде июнь 1-де, Уруглар камгалалының хүнүнде, «Ойнаар бис» деп чугаа дыңнааш, дыка үр сценаже үнмээн улус өөрүп, чеде берген бис, идик-хевивисти кедип алгаш, манап турарывыска, бистиң-даа чарлаваан, Бажыңнарывысче муңгаргай чанып кан бис. Бистерни чайын районнар, «Чедер» курортка база оюн көргүзер бис деп турган, база-ла чорувайн бардывыс, манагзынып чоруп турдувус. Чеже манап олурар, чамдыктарывыс чайгы дыштанылгазында ажылдаар черлер тыпкылап алганнар. Мен дыштанылганы хилис эрттирбезин-биле ачамга дузалажып, оон ажылының аайы-биле Кара-Хөлдүң агаар-бойдузун магадап көрдүм, каас-чараш чурумалдыг чер-дир, ырак-ла оран-дыр, хап-ла-хап-ла орар сен, төнмес. Тес-Хем, Бии-Хем база четтим. Ол чорааш анаа пассажир эвес, ачамга шаам-биле дузалажып чордум. Ынчап чоруп турагаш, машинаны башкарарынга өөренип алдым, чөпшээрээр-ле чүве болза, руль артынга олуруптуп болур мен (хайлыг чүве— машина башкарар эргем амдызында чок). Ачам: «Оол кижиге херек эртем-дир» деп чагыыр чүве. Школада эш-өөрүвүс чыглып келдивис. Чайын чүнү кылып турганывысты чугаалажырывыска дыка солун болур.

Бо чаганы бижий бергенимниң кол-ла чылдагааны—«Өөрүшкүнүң» өже хоңа берген оду бо өөредилге чылында база катап чырып келир ирги бе деп бодал-биле бижидим.

Радомир БЮРБЮ.
Өөреникчи.

СҮЛЧЭЭ БОЛГАШ КҮРҮНЕ ЭРГИЛДЕЗИ

(Уланчызы. Эгези № 163, 167 «Шында»).

— Алло, кымыл?
— Полат-тыр мен.
— Че, белеткел кайы хире чоруп тур?
— Бүгү чүве белен ийин, дарга.
— Охаай, ол-ла болгай.
— Алло, кымыл?
— Тай-дыр мен.
— Белеткел кайы хире апаады?
— Шуут белен, дарга.
— Буруудадыр доктаал?
— Шуут белен, ТК-нын пленумунга силерниң илеткелинерге бүрүн үндезилеттинген.
— Охаай, ол-да болгай.

«Тостуң херээн» көөр судту эгезинде «Загранбажыңга», бирнгээр чугаалзарга, совет хамаатыларның клувунга эрттирер деп планнап турган. Ынчаарга кайын боор: Тыва күрүнезинин болгаш оон чазаанын баштыңнарын өске чурттуң бажыңынга аппаргаш шиндерге, болбас болгай аан Ынчангаш «Онза ажык хылышты» ТАР-нын кинотеатрының бажыңынга 1938 чылдың октябрь 10-да Күжүгет Серенниң байысаалгазы-биле эгелээн.

«Онза ажык хылышты» канчаар ажылдадырынын сценарий планын оон кол драматург чогаалчызы болгаш кол режиссеру баш бурунгаар шагда-ла бижип каан. Тускай онза ажык суд деп адаан шиниин артистери судьялар, күрүне ялалакчызы болгаш бүрүудаттырганнар. К. Серенниң байысаалгазы-биле шинни эгелээни таварылга эвес: буруудаттырганнарның иштинден эң-не чугаакыр, чечен-мерген кижи ол дээрзин шиинип кол чоздалчызы болгаш режиссеру экп билир турган. А Күжүгет Серенни ТАР Иштики херек ямызының кара-бажыңынга болгаш кабинеттеринге кыска хуусаада «эде кижизидип» каан. Ынчангаш К. Серен бүгү чүвени эгезинден төнчүзүнге чедир тө каап берген Ынчанмайн канчаар: артист кижи болуну ролюн күүседир хүлээлгелиг.

Хаяныг судтуң каргыштыг шииткелин октябрь 13-те чарлаан:

«ТАР-ның тускай томуйлаткан онза шүүгүзүнден ТАР Эрүү дүрүмүнүн 10., 11, 12, 13 чүүлдери-биле буруудадып **доктааткаан болза:**

1. Сат Чүрмит-Тажыны 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
2. Оюн Танчайны 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
3. Адыг-Түлүш Хемчик-оолду 72 шак иштинде боолап шиидер (кым-даа адыш часкаваан).
4. Сат Лопсаңны 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
5. Ховалыг Тотканны 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
6. Кара-Сал Бирииләйни 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
7. Оюн Сеңгижикти 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
8. Күжүгет Серенни 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).
9. Куулар Сунгар-оолду 72 шак иштинде боолап шиидер (адыш часкаашкыны).

Бо ялалатканнарның хоожул-херенгизин дүрүм ёзугаар улустуң саңынга хавырар.

Бо ялалаттырганнар үстүнде доктааткан 72 шактың иштинде ТАР Биче Хурал Президиумунга билдиримшин кирер эргелиг.

ТАР-ның Биче Хуралының Президиумундан тускай томуйлаткан онза ажык судтуң даргазы С. ОПДУП.

ТАР-ның Биче Хуралының Президиумундан тускай томуйлаткан онза ажык судтуң кежигуннери М. СУГДУР, Х. АНЧЫМАА.

ТАР Биче Хурал Президиумундан тускай томуйлаткан онза ажык судтуң харысалгалыг секретары И. БАДЫРАА»

Шииткел чарлаар үеде адыш часкаашкынын шииниң сценарий планынга база киирип каан чүве-дир ийин: адыш часкаашкынын эгелээр кижилерни баш бурунгаар томуйлаан болгаш тускай өөредип каан. Адыг-Түлүш Хемчик-оолга хамаарыштыр шииткелди чарлаарга, адыш часкаашкынын эгелээр кижизинге Очурбаанакты томуйлаан турган. Хемчик-оолдуң элээн чоок ол кижизи адыш часкаашкынын өжегерээн эгелевээн болгаш ёзулуг маадырлыг чорукту берге үеде кылган. Болунуң үезинде шыырак эртем-билиглиг очулдурукчу кижинин шииттээн болгаш «сурган каан» дээр чүве.

ДЫҢНАДЫГ

ТАР-ның Биче Хуралының Президиумундан томуйлаан онза ажык шүүгүден 1938 чылдың 10 айның 13-түң хүнүнде боолады шииттиреири-биле доктааткан контрреволюстуг идегеттерниң өршээл дугайында киирген билдириишкиннерин ТАР-ның Биче Хуралының Президиумундан 1938 чылдың 10 айның 16 хүнүнде хынап көргеш, ТАР-нын арат чонунуң өжээнниг дайзыннары Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай, Бирилей, Лопсаң, Сунгар-оол, Сеңгижик оларның дугайында онза ажык шүүгүнүң шииткел доктаалын ёзугаар болдуруп бадылаан болгаш Серен, Тоткан оларны боолап шиидер дээнин солаап, оларның кайызын-лаа 8-8 чылда эдип-чазаар бажыңга олуртуп, шөлээзин казырыы-биле доктааткан.

(Уланчылыг).
Алексей ДУГЕРЖАА.

Тоожудан үзүндү.

байыр чедирип тур бис!

Бистиң эргим ынак ававыс Ооржак Кылын-ооловна Сундуй 50 харлаар. Ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, хемчээл чок өөрүшкүнү, ажыл-ижинге улуг-улуг чединишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзеп тур бис.

УРУГЛАРЫ: Джульетта, Марьятта, Маргарита, Алим, Зелим.

САДЫП ТУР МЕН

Ийи комнаталыг, балконнуг хуужуткан квартираны садып тур мен. Квартира хүнчээрек талада турар, чаагайжыды туттунган, телефоннуг, ванныл ыг. Нииити шөлү 28 дөрбелчин метр.

МЭЭҢ АДРЕЗИМ: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунда № 2 бажың. Телефон № 3-26-54. Кайы-даа үеде телефоннап болур.

ЧАРЛАЛДАР САМБЫРАЗЫ

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ—АУКЦИОН

Хуужуткан бүдүрүлгелерни, садыг черлерин сайгарарының **АУКЦИОН САДЫЫ** 1992 чылдың сентябрь 23-те 16 шакта Улусчу чогаадылга төвүнүң бажыңынга (эрги ПЧБ) эгелээр.

КОНКУРСТУ 1992 чылдың октябрь 1-де эртенгиниң 10 шакта база аңаа эгелээр.

Конкурс эрттирер албан черниң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 32, кабинет № 316.

Хамаатыларны, а ол ышкаш уставфондузунда күрүнениң, күрүне органнарының болгаш хөй-нитти организацияларының үлүү 25 хуудан эвээш болуп турар юридиктиг эргелиглерни аукционга (конкурска) киириштирер.

Аукционга (конкурска) киржирин күзээннер Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитединге дараазында документилерни кирер:

— аукционга киржириниң чагыын сентябрь 21-ге чедир;

— конкурска киржириниң чагыын сентябрь 30-ге чедир;

— садып алырын күзээн объектиниң эгезинде өртээниң 10 хуузу хемчээлдиг магадылал салыышкынны киргенин бадыткаан төлелге документизиниң хоолгазы, ынчаарга 10 хуу ол магадылал салыышкынны Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитединиң Кызыл хоорайда Тыва чээлн банкызында № 609623 санажылга чедунга киирер, МФО 264181.

Юридиктиг эргелиглер оларны тургускан дугайында документилерниң хоолгаларын немей киирер. Ук хоолгаларны нотариалдыг чурум ёзугаар азы юридиктиг эргелиглерни бүрүткээрин боттандырган орган шынзыдып бадыткаан болур.

Хуужудулгага киржир арга бүгүдеге ажык!

Эргим хамаатылар! Акшаның үнезн кудулаан үе-чадада шимчевес эт-хөреңгини силер садып албышаан, капиталыңарны идегелдиг кадагалап, ажы-төлүңерниң келир үезин хандырар силер!

Немелде тайылбырны алырда, дараазында бистиң телефоннарывыс ажыглап болур: 3-27-90, 3-33-59.

САЙГАРЫЛГА КОНКУРУЗУ-БИЛЕ САДАР ЧҮҮЛДЕРНИҢ ДАҢЗЫЗЫ

1. Салчак Тока кудумчузунуң 42 дугаар аңгы туттунган бажыңда турар № 35 аъш-чем магазини. Ооң чер участогу 1061 дөрбелчин метр, ажылдакчыларының саны 9 кижи, кол фондулары 214 муң рубль өртектиг, материалдыг үнелиг чүүлдериниң курлавырлары 117,4 муң рубль түңге деңнежир, төлээр чээлилерниң болгаш өске-даа чүүлдериниң түңү 170,9 муң рубль, магазинниң эгезинде өртээ 160,5 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшаның түңү 16,05 муң рубль.

2. Ровно кудумчунуң тускай туттунган аңгы турар № 58 бажыңда № 19 аъш-чем магазини. Ооң чер участогунуң хемчээли 945 дөрбелчин метр, ажылдакчыларының саны 21 кижи, кол фондуларының өртээ 1040,9 муң рубль, материалдыг үнелиг чүүлдерниң курлавырлары 2062 муң рубльге деңнежир, төлээр чээлилерниң болгаш өске-даа чүүлдериниң түңү 2529,7 муң рубль, эгезинде өртээ 573,2 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшаның түңү 57,32 муң рубль.

3. Гранитная кудумчуда аңгы туттунган № 44 аъш-чем магазини Ооң чер участогунуң шөлү 644 дөрбелчин метр, ажылдакчылары 10 кижи, кол фондуларының өртээ 397,6 муң рубль, материалдыг үнелиг чүүлдериниң курлавырлары 227,4 муң рубль түңге деңнежир, төлээр чээлилери болгаш өске-даа чүүлдерниң 319,5 муң рубль түңге деңнежир, эгезинде өртээ 305,5 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акша 30,55 муң рубль.

4. Правобережная кудумчуда № 18 үлетпүр бараанналының магазини. Правобережная кудумчуда № 20 бажыңда ол магазинге немей туттунган бажыңны арендага дужаар. Магазинниң ажылдакчыларының саны 2 кижи, кол фондуларының өртээ 14,3 муң рубль, материалдыг үнелиг чүүлдериниң өртээ 619 муң рубль, эгезинде өртээ 633,3 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 63,33 муң рубль.

5. Кызыл хоорайның Октябрьская кудумчузунуң № 27 бажыңда № 1 «Золушка» деп баш таарар чер (ооң бажыңын арендага дужаар). Ээлеп турар чер участогунуң шөлү 347,4 дөрбелчин метр, ажылдакчыларының саны 15 кижи, кол фондуларының өртээ 21,1 муң рубль, сак-хөө активи 36,9 муң рубль, төлээр чээлилери болгаш өске-даа чүүлдери 14,8 муң рубль, эгезинде өртээ 127,5 муң рубль, ооң иштинде аренда төлевири 84,3 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 12,75 муң рубль.

6. Калинин кудумчузунуң № 22 «а» бажыңында «Березка» деп ателье (бажыңын арендага дужаар). Эгезинде өртээ 72,9 муң рубль, ооң иштинде аренда төлевири 69,6 муң рубль, салыр магадылал акшаның түңү 7,29 муң рубль.

7. 133 квартиралыг чуртталга бажыңынга тудуштурган Универсам деп магазин (тудуу чедир кылдынмаан). Ооң чер участогунуң ниити шөлү 722,43 дөрбелчин метр, эгезинде өртээ 2580 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 258 муң рубль.

АУКЦИОНГА КИРЕР ОБЪЕКТИЛЕР

Лопсанчап кудумчузунуң № 4 бажыңында № 15 үлетпүр бараанналының магазини. Ээлеп турар чер участогунуң ниити шөлү 506 дөрбелчин метр, ажылдакчылары 8 кижи, кол фондуларының өртээ 144,2 муң рубль, материалдыг үнелиг чүүлдер курлавырының өртээ 213,5 муң рубль, эгезинде өртээ 571 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 57,1 муң рубль.

Найырал кудумчузунда аңгы туттунган № 56 бажыңда «Аян» деп кафе. Ооң чер участогунуң шөлү 216 дөрбелчин метр, кол фондуларының өртээ 2016,9 муң рубль, төлээр чээлилериниң болгаш өске-даа чүүлдериниң түңү 60,3 муң рубль, эгезинде өртээ 1149,7 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 114,97 муң рубль.

Тятов кудумчузунуң № 24 аңгы туттунган бажыңда үрмек мөөн бараанналының № 24 магазини. Чер участогунуң ниити шөлү 325 дөрбелчин метр, кол фондуларының өртээ 891,5 муң рубль, эгезинде өртээ 891,5 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 29,15 муң рубль.

Тудуу доозулбаан хөй адырлыг (секциялыг) чуртталга бажыңы. Ээлеп турар чер участогунуң ниити шөлү 3020 дөрбелчин метр, эгезинде өртээ 3805 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акшазы 380,5 муң рубль.

№ 12 школаның районунда хүн бүрүнүң херелел бараанналының магазини. Чер участогунуң ниити шөлү 320,4 дөрбелчин метр, эгезинде өртээ 365 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акша 36,5 муң рубль.

Комсомольская кудумчуда кургаг изиг бустуг чунар-бажың. Эгезинде өртээ 62,6 муң рубль, магадылал кылдыр салыр акша 6,26 муң рубль.

* * *

Күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин садып алырынга хамаатылар хуузунда шыгжамырын, а юридиктиг эргелиглер хуужудулга салыышкыннарын болгаш өске-даа акша-хөреңгилерни хоойлунуң 1 бөлүүнүң 9 чүүлүнде көрдүнгениниге дүүштүр, а ол ышкаш чээли (заём) акша-хөреңгилерин ажыглаар.

Төрелдеринин болгаш чоок кижилериниң акша-хөреңгилерин каттыштырарының, күрүне бүдүрүлгелери-биле болгаш совхозтар азы өске-даа каттыжышкыннар-биле баштайгы акша түңүн тыпсыр дугайында (уставта көрдүнмээн капиталдың күселиниле) керээни чарарының аргазы-биле объектини садып алган тавариштала кады чорударынга акша-хөреңгилерни көзүлдеп база болур.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 1-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Герои ада» (АКШ) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (улаткан). Видеозал: «Мост никуда» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.
«ВОСТОК»: «Крепкий орешек» (2 сериялыг) 15.20, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва солбан» № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совези болгаш Чазаа. «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысаалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер тулээп алыр чер — 3-34-26, кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очуулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; уруругкчулер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны, саннарны болгаш өске-даа медээлерни дээш авторлар боттары харысаалгалыг.

Тыва Республиканың Парламентинге болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 6 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 168.